ORHAN HANÇERLİOĞLU

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

Geliştirilmiş ve Genişletilmiş Yeni Basım

Remzi Kitabevi

Orhan Hançerlioğlu

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

(Geliştirilmiş Yedinci Basım)

BÜYÜK FİKİR KİTAPLARI DİZİSİ, 7

YAZARIN ÖTEKİ YAPITLARI :

KARANLIK DÜNYA: (Roman) Varlık Yayını.
BÜYÜK BALIKLAR: (Roman) Varlık Yayını.
İSANSIZ ŞEHİR: (Hikâyeler) Varlık Yayını.
YUN: (Roman) Varlık Yayım.
İLMEMİŞ TOPRAKLAR: (Roman) Varlık Yayını.
Aİ: (Roman) Varlık Yayını.
KUTU KUTU İÇİNDE: (Roman) Varlık Yayını.
YEDİNCİ GÜN: (Roman) Varlık Yayını.
BORDAMIZA VURAN DENİZ: (Roman) Varlık Yayım.
BAŞKA DÜNYALAR: (Üç roman) Remzi Kitabevi Yayını.
BÜTÜN ROMANLARI: (İki cilt), Karaca Yayını.
MÜSÂHİPZÂDE CELÂL: (İnceleme), Milliyet Yayını.
ERDEM AÇISINDAN DÜŞÜNCE TARİHİ: Varlık Yayını.
MUTLULUK DÜŞÜNCESİ: (*Düşünce Tarihi*'nin ikinci cildi) Varlık Yayını.
ÖZGÜRLÜK DÜŞÜNCESİ: (*Düşünce Tarihi*'nin üçüncü cildi) Varlık Yayını.
DÜŞÜNCE TARİHİ: (4. baskı, 1983) Remzi Kitabevi.
EKONOMİ SÖZLÜĞÜ: (6. baskı, 1986) Remzi Kitabevi.
TİCARET SÖZLÜĞÜ: (1. baskı, 1982) Remzi Kitabevi.
İNANÇ SÖZLÜĞÜ: (1. baskı, 1975) Remzi Kitabevi.
İSLÂM İNANÇLARI SÖZLÜĞÜ: (1. baskı, 1984) Remzi Kitabevi.
FELSEFE ANSİKLOPEDİSİ: (Kavramlar ve akımlar bölümü, yedi cilt) Remzi Kitabevi.
FELSEFE ANSİKLOPEDİSİ II: (Düşünürler bölümü, iki cilt)
İ Kitabevi.
İBİLİM SÖZLÜĞÜ (1. baskı, 1986) Remzi Kitabevi.
İM SÖZLÜĞÜ: (1. baskı, 1988).
DİLİ SÖZLÜĞÜ: Hazırlanıyor.

ISBN 975-14-0089-9

REMZİ KİTABEVİ Yayınları

Dizgi, baskı, cilt, kapak ve kitap düzeni :
Evrim Matbaacılık Limited Şirketi, Cağaloğlu - İstanbul, 1989

ANAHTAR

Ansiklopedik sözlüğün yeniden geliştirilmiş bu baskısında:

1. Çağdaş felsefe dilinde kullanılan temel kavramlarla günümüzde geçerli felsefe akımları abecesel olarak Türkçe başlıklarda sıralanmıştır.
2. Temel kavram ve akımların Osmanlıcada kullanılmış çeşitli karşılıklarıyla Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca karşılıkları da başlıklarda verilmiştir.
3. Osmanlıca, Fransızca, Almanca, İngilizce kavram ve akım dizinleri ve kişi adları dizini düzenlenmiştir. Birçok kavram ve akımlar, o kavram ve akımlarla ilgili başlıklarda açıklandığından, aranan kavram ve akımları bulabilmek için dizinlere başvurulmalıdır.
4. Türkçe başlıklarda verilen Osmanlıca karşılıkların kimileri, yanlış oldukları halde Osmanlıca yapıtlarda o terimi dilegetirmek için kullanıldıkları saptanmış karşılıklardır. Birden çok Osmanlıca karşılık verilen başlıklarda doğru olan, ilk yazılan karşılıktır.
5. *Tr.* kısaltması, Türkçe terim ve sözcükleri gösterdiği gibi Türkçe yazımlarıyle dilimizde kullanılan terim ve sözcükleri de gösterir.
6. *Batı dilleri* ya da *Avrupa dilleri* deyimi, sözlüğün kapsamına alman Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyancayı belirtir.
7. Aşağıdaki kısaltmalardan yararlanılmıştır:

Tr.	Türkçe
Os.	Osmanlıca
Fr.	Fransızca
Al.	Almanca
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
Lâ.	Latince
Yu.	Yunanca
Ar.	Arapça
Fa.	Farsça
Skr.	Sanskritçe
İbr.	İbrânice
Bk.	Bakınız
vb.	Ve benzerleri

A

ABDERA DÜŞÜNÜRLERİ. Antikçağ Yunan atomculuğunun kurucuları olan Leukippos'la Demokritos... Antikçağ Yunan düşünürlerinden Leukippos ve Demokritos'a Abdera düşünürleri ya da Abdera'lılar adı verilir. Abdera, Batı Trakya'da İskeçe yakınlarında bir kentin adıdır. Bu iki ünlü düşünürden birincisi Milet'li, ikincisi de Teos'lu oldukları halde Abdera'da yaşamış ve çalışmış olmaları, bu adla anılmalarının nedenidir. Leukippos, Anaksagoras'ın çağdaşıymış. Abdera'ya gelerek bir okul kurmuş ve kendisi gibi oraya göçen genç Demokritos'u yetiştirmiş. Her iki düşünür de bölünemezcilik (Atomculuk) düşüncesinin kurucusudur. Leukippos'un yaşamı ve düşünceleri üstüne pek az şey bilindiğinden felsefe tarihleri bu iki düşünürün öğretilerini birbirinden ayırmadan incelerler. Kimi felsefe tarihçileri, Leukippos ve Demokritos'la birlikte Anaksagoras ve Empedokles'i de *Abdera okulu*'ndan sayarlar. Empedokles Sicilya'lı ve Anaksagoras İzmir'li oldukları halde özdekçi ve atomcu düşünceleri onları Leukippos ve Demokritos'la birleştirmektedir. Empedokles, Anaksagoras ve Abdera düşünürleri antikçağ Yunan atomculuğunun üç önemli basamağıdır. Ne var ki özdekçi atomculuk, sağlam yapısına Leukippos ve Demokritos düşüncelerinde kavuşmuştur. *Abdera okulu*'nun düşünce yapısı *İonia okulu* temeline dayanır ve tümüyle *Elea okulu*'na karşıttır. *Bk.* İyonya Okulu, Elea Okulu, Atomculuk.

ACICILIK. (*Os.* Elemiyye, *Fr.* Dolorisme, *Al.* Dolorismus, *İng.* Dolorism, *İt.* Dolorismo) Acıyı yeğleyen, yararlı, verimli, yükseltici bulan öğretilerin genel adı... *Hazcılık* karşıtıdır. Antikçağ Yunan felsefesinde *kinizm,* acıcı bir öğretidir. Bütün çileci öğretiler de, kimilerince küçümseyici bir anlamda kullanılan bu genel adın kapsamına girerler. *Bk.* Hazcılık, Kinizm, Çilecilik.

AÇIK. (*Os.* Vâzıh, Sarih, Celî, Bedîhî, Beyyîn, Schlülfehm; *Fr.* Clair, *Al.* Klar, *İng.* Clear, *İt.* Chiaro) Başkasıyla karıştırılmaksızın tanınan düşünce.

1. *Mantık: Karanlık* (*Fr.* Obscur; *Os.* Muzlim, müphem) ve *bulanık* (*Fr.* Confus; *Os.* Müşevviş, mültebis) karşıtı olarak kullanılan *açık* terimi, başkaca hiç bir düşünceyle karıştırılmadan kolaylıkla ve hemen tanınan düşünce'yi tanımlar.

2. *Bilgi kuramı: Açık* terimini, felsefe diline sokan Fransız düşünürü Descartes'dır Descartes bu terimi, *seçik* (*Fr.* Distinct, *Os.* Mümtaz) terimiyle birlikte, *apaçık* (*Fr.* Evident, *Os.* Bedîhî) anlamında kullanmaktadır. *Principes de la Philosophie* adlı yapıtında bu terimlerden ne anladığını şöyle belirtiyor: "Açık bilgiden, dikkatli bir zihne görünen ve belli olan bilgi'yi anlıyorum. Seçik bilgiden, başka bilgilerden ayrılmış bir bilgi'yi anlıyorum. Öyle ki bu bilgide, açıkça görünenden başka hiç bir şey bulunmaz" (45. İlke). "Ancak açık ve seçik olarak kavradığımız şeyler üzerinde asla yanlış yapmadan bir yargıda bulunabiliriz" (43. İlke). "Açıkça bilmediğimiz şeyler üstünde ancak yanlış yargılar verebiliriz. Doğru yargıda bulunmuşsak bu bir rastlantıdır, aldanmadığımızı kesinlikle bilemeyiz. Çok zaman, birçok şeyleri bildiğimizi sandığımız için aldanmaktayız" (44. İlke). "Bilgi, seçik olmadan açık olabilir, ama açık olmadan seçik olamaz" (46. İlke). "Çocukluğumuzun peşin yargılarından kurtulmak için, ki bizi çoğunlukla yanıltan bunlardır, ilk kavramlarımızın her birinde bulunan açık şeyleri yeniden elemeliyiz" (47. İlke)... Görüldüğü gibi, Descartesa' göre *seçik* bilgi, *açık* bilgiden daha *doğru* bir bilgidir; bu yüzden de iki terimi birleştiren *açık seçik* deyimi daha güçlü bir deyimdir... Bundan çıkan sonuç şudur: Herhangi bir düşünce ya da deyim; *çetin* (*Fr.* Abstrus, *Os.* Muğlâk), *sisli* (*Fr.* Brumeux) ve *güç anlaşılır* (*Fr.* Ténébreux, *Os.* Muzlim) olmamalıdır. Konusu araçsız olarak verilmiş (açık) ve başka bilgilerle karışmamış (seçik) olmalıdır. Descartes bu iki deyimi birarada Latince *clarus et distinctus* terimiyle dilegetirmiştir. *Bk.* Dekartçılık, Açık Anlatım.

AÇIK ANLATIM. (*Os.* Vuzuhu ifâde, *Fr.* Clarté d'expression) Anlaşılır deyiş... Edebiyatta bir başarı olan *açık anlatım,* felsefede gerekli ve zorunludur. Gerçek şudur ki, iyi bilinen iyi anlatılır. *Anlatılamayan bilgi* varsayımı, bilgisizliği gizlemek için uydurulmuştur. Açık anlatım'ı gerçekleştirmek için gerekli koşullar şunlardır: *Şüpheli* (*Fr.* Douteux, *Os.* Meşkûk) düşünceleri ya da bilgileri kullanmamak, kavram ya da anlamları her türlü *bulanıklık* (*Fr.* Confusions, *Os.* İltibâsât) 'tan kurtarmak, sözü karmakarışık etmeden *çetin* (*Fr.* Abstrus, *Os.* Muğlak) bir biçimde

söylememek, düşünceyi *sisli* (*Fr.* Brumeux) 'likten kurtararak apaçıklığa kavuşturmak, düşünceyi *kapkaranlık* ya da güç *anlaşılırlık* (*Fr.* Ténébreux, *Os.* Muzlim)'tan korumak, bütün bunları yapabilmek için de anlatılacak şeyi bütün bunlardan temizlenmiş olarak bilmek, açık seçik anlamış olmak. *Bk.* Açık, Açıklama.

AÇIKLAMA. (*Os.* İzâh, Beyân, Tâlil, Teşrih, Tavzih, İfâde; *Fr.* Explication, *Al.* Erklaerung, *İng.* Explication, *İt.* Manifestare) Ayrıntıları ve nedenleriyle birlikte açık ve seçik olarak, kavranılabilir bir biçimde anlatma... Bir sorunu ya da olayı *açıklama,* onu çözümleme ve kendini meydana getiren öğelerine ayırma'yı gerektirir. Sözcük olarak; kapalıyı açma, açığa çıkarma, yayıp serme, açıp gösterme anlamlarını kapsar. Gereği gibi bilinmeyen ya da belli olmayan herhangi bir şey, açıklama'yla belirtilir ve aydınlatılır. Açıklama, betimleyerek yapılır, bilimsel bir yöntem olarak bir nesnenin özünü sergileme amacını güder. Yetkin bir bilgi edinme, ancak bilimsel açıklamayla olanaklıdır. Metafizik, *açıklama* terimini sözcük anlamında, özellikle tanrının kendi kendini açıp ortaya koyması anlamında da kullanmıştır. Açıklama; benzetme, nedenlerini sergileme, yasalarım meydana çıkarma vb. gibi çeşitli yollarla yapılabilir. *Bk.* Açık, Açık Anlatım.

ADCI GEZİMCİLİK. (*Os.* İsmiyyeci Meşaiyye, *Fr.* Péripatétisme nominaliste) Genel kavramları birer addan ibaret bulan ortaçağ Aristotelesçiliği... XIV. yüzyılın Durand, Öckham, Buridanus ve d'Ailly gibi düşünürleri *Adcılık* öğretisini savunurlar. Bu Aristotelesçi düşünürlere göre genel kavramlar birer addan başka bir şey değildir, gerçeklikleri yoktur. İnsanlar ancak bireysel gerçeklikleri bilebilirler, bir genel kavram olan Tanrı bilinemez ve tanıtlanamaz. Din, bilimselliğe zorlanmamalıdır. İnsan inanla yetinmeli, kilise dünya işlerine karışmamalı ve ilkel kutsallığına dönmelidir... Adcı gezimcilik ortaçağın ilerici bir düşüncesidir ve kilise egemenliğinin sarsılmasını sağlamıştır. *Bk.* Adcılık, Gezimcilik, Aristoculuk.

ADCILIK. (*Os.* İsmiyye, *Fr.* Nominalisme, *Al.* Nominalismus, *İng.* Nominalism, *İt.* Nominalismo) Genel kavramları gerçek saymayıp birer addan ibaret bulan öğreti... XI. yüzyılın sonunda Compiégne papazı Roscelin'in ileri sürdüğü adcılık öğretisine göre genel kavramlar (Tümeller, *Os.* Küllîer, *Fr.* Les universeaux), birtakım seslerden başka bir şey değildirler. Bunlar, insanların düşünce biçimlerine yakıştırdıkları birer addır ve hiç bir gerçeklikleri yoktur. Gerçek olan bireysel olandır... Roscelin'in bu öğretisi kiliseyi temelinden sarsan bir düşünceydi. Çünkü dinler tümeller üstüne kurulmuştu, başta Tanrı olmak üzere bütün dinsel kavramlar soyut ve tümeldi. Genel kavramların gerçek sayılmaması dinin de gerçek sayılamayacağı sonucunu zorunlu kılıyordu. Bu yüzden, hemen bütün ortaçağ adcılıkla *gerçekçilik* (*Os.* Hakikiyye, *Fr.* Réalisme)'in kavgalarıyle yüklüdür. Genel kavramların gerçek olduğunu sananlar gerçekçilik adı altında toplanmışlar ve Roscelin'in bu savına karşı çıkmışlardır. Ortaçağ skolastiğinin ters terminolojisi adları savunanları gerçekçi, asıl gerçeği savunanları ise adcı saymaktadır. Ortaçağın aydın düşünürü Abaelardus, kilisenin büyük tepkisini doğuran adcılığı gerçekçilikle uzlaştırabilmek için, açık anlamında adcılıktan yana olan kavramcılık (konseptüalizm) öğretisini ileriye sürmüştür... Antikçağ Yunan düşüncesinde de Stoacılar ve Epikurosçular adcıydılar. Kinik düşünür Antisthenes, Platon'un gerçek saydığı ideler için, *"Atı pek iyi görüyorum ama atlılığı göremiyorum"* demişti. Öğreti, XIV. yüzyıl Hıristiyan skolastik Aristotelesçilerince (adcı gezimcilik) yeniden ve daha güçlü olarak canlandırılmış, dinle dünya işlerini ayıracak biçimde yorumlanmıştır. XVIII. yüzyıl duyumcuları da (sansüalizm) adcıdırlar. Duyumcu Condillac, *"Tümeller addan başka bir şey olsalardı tümel olamazlardı"* demektedir. *Bk.* Adcı Gezimcilik, Kavramcılık, Gerçekçilik.

AHLÂK. Belli bir toplumun belli bir döneminde bireysel ve toplumsal davranış kurallarını saptayan ve inceleyen bilim... *Bir insanın yaradılışı gereği gerçekleştirdiği davranış*'ı dilegetiren Arapça *hulk* sözcüğünün çoğulu olan *ahlâk* terimi, *huy, seciye, mizâç* anlamlarını çoğul olarak kapsar. Dilimizde *kişisel ahlâk* olarak *aktöre, toplumsal ahlâk* olarak *töre* ve bilim olarak *törebilim* terimleriyle karşılanmıştır. Bu bakımdan bilim ve felsefe olarak *törebilim* terimi Fransızcadaki *éthique* ve *morale* terimlerinin her ikisini de karşılar. *Éthique* karşılığı olarak *kuramsal törebilim* (*Os.* Nazarî ahlâk, *Fr.* Morale théorique), *morale* karşılığı olarak *kılgın törebilim* (*Os.* Amelî ahlâk, *Fr.* Morale pratique) deyimleri de kullanılmıştır. *Morale* karşılığı olarak *ahlâk* ve *éthique* karşılığı olarak *ahlâk*

felsefesi ya da Türkçe yazımıyla *etik* diyenler de vardır. Eski düşünürler bütün bu anlamlarda Yunanca *ethik* deyimini kullanırlardı. Yunanca *êthê* deyimi, *töre* (*Os.* Örf ve âdetler, *Fr.* Les moeurs) anlamını dilegetiriyordu. Daha sonra felsefesel-bilimsel ahlâk anlamında *éthique* ve kılgın-toplumsal ahlâk anlamında *morale* deyimleri kullanılmaya başlandığı gibi Lévy-Bruhl tarafından *science des moeurs* (*Os.* Örf ve âdât ilmi) ortaya atıldı. *Törebilim*'den ayırmak için *törelerbilim* olarak karşılayabileceğimiz bu yeni bilim, bizzat Lévy-Bruhl'ün de söylediği gibi, ahlâkı da kapsamaktadır. Gerçekte Arapça *ahlâk* deyimi, tümüyle, *moeurs* deyiminin karşılığıdır ve *bir toplumda gelenek, görenek, aktöre ve alışkılarca belirlenmiş toplumsal kurallar*'ı dilegetirir. *Bk.* Törebilim.

AKADEMİ. (*Os.* Encümeni dâniş, *Fr.* Académie, *Al.* Akademie, *İng.* Academy, *İt.* Accademia) Bilim, edebiyat ve sanat kurumu.

1. *Antikçağ:* Platon okuludur. Akademos bahçesinde kurulduğu için bu adı almış, sonradan bütün yüksek yetkeli bilim ve sanat kurumlarını adlandırmıştır. İ.Ö. 387 yılında Atina'da kurulmuştu. Zamanla Platon öğretisi de bu adla anılmıştır. Eski, orta ve yeni Akademi olmak üzere üç evre geçirmiştir. İ.S. V. yüzyılda Yeniplatonculuğun merkezi olmuş, 529 yılında Roma imparatoru Justinianus tarafından kapatılmıştır. Orta ve yeni Akademiler Platonculuğu şüphecilik ve olasıcılıkla bağdaştırmaya çalışmışlardır.

2. *Rönesans:* XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra İtalya'da çeşitli akademiler kurulmaya başlamıştır. Bunların en önemlisi Floransa'da kurulan Marsilius Ficinius'un Platoncu akademisidir. Bu akademi yüzyıla yakın bir süre Platonculukla Aristotelesçiliği bağdaştırmaya çalışmıştır. Venedik'te Alde Manuce, Roma'da Pomponius Laetus vb. tarafından da bu nitelikte akademiler kurulmuştur. Ne var ki bu akademiler felsefe dışı öğretilerle ve sanatlarla da uğraşmaya başlamışlardır. Örneğin Laetus'un akademisi arkeolojik araştırmaları amaçlamış, Arcadia akademisi şiir çalışmaları yapmıştır.

3. *Yeniçağ:* Bilimsel ve sanatsal akademiler bütün Avrupa'da yaygınlaşmıştır. *Akademi* deyimi, bu kurumlarla, Platon öğretisi dışında, *bilim ve sanat kurumu* anlamını kazanmıştır. Bu yeni akademilerin en ünlüsü ve ilki Fransa'da 1570 yılında kral Charles XI. buyruğuyla kurulan şiir ve müzik akademisidir. Ünlü *Fransız akademisi* (*Fr.* Académie Française) başbakan kardinal Richelieu'nün buyruğuyla kurulmuştur. Bütün bilim ve sanat dallarına ulusal bir yön vermek ve çeşitli armağanlar ve yarışmalarla bilimcileri ve sanatçıları yüreklendirmek amacını güden bu akademinin üye sayısı kırk üyeyle sınırlandırılmıştır. *Bk.* Platonculuk.

ÂLETÇİLİK. (*Os.* Âletiyye, *Fr.* Instrumentalisme) Amerikan düşünürü pragmacı John Dewey'nin öğretisi... Amerikan düşünürü William James'in (1842-1910) uygulayıcılığından (pragmatizm) yola çıkan Amerikan düşünürü John Dewey'in (1859-1952) *âletçilik* (enstrümantalizm) öğretisine göre bilimsel yasa, kuram ve kavramlar birer âletten ibarettiler. Başarılı olurlarsa iyi ve gerçektirler, başarılı olmazlarsa gerçek değildirler ve kötüdürler. *Deneysel mantık* adıyle de anılan âletçiliğe göre bilimin, belli bir durumda en elverişli davranışın araştırılmasını sağlamaktan başka, hiç bir nesnel gerçekliği yoktur. *Bk.* Uygulayıcılık.

ALGI. (*Os.* İdrâk, Şuûr, Teferrüs; *Fr.* Perception, *Al.* Perception, Wahrnehmung, Empfindung, Erfassung; *İng.* Perception, *İt.* Percepzione) Nesnel dünyayı duyular yoluyla öznel bilince aktarma... Algı, dış dünyanın duyumlarla gelen imgesinin bilinçte gerçekleşen tasarımıdır. Nesneler duyu örgenlerini etkiler. Bu etki bilince aktarılır. Ne var ki algı, arı duyumlardan, ansal bir işlevi gerektirmesiyle ayrılır. Örneğin görme duyumuz, her iki gözümüzde ve çeşitli plânlarda beliren iki ağaç imgesi getirir. Bu iki ağaç imgesi ansal bir işlevle tekleşir. Tekleşen bu imgeye, bellekte biriken eski algılardan gerekli olanlar da çağrışım yoluyla eklendikten sonra ağaç algısı gerçekleşmiş olur. Özellikle görme, işitme ve dokunma duyuları insanın bilincine kavram ve düşünce yapımı için algısal gereçler taşırlar. Algı işlevini tarihsel süreçte duyumcular aşırı bir savla sadece duyuların, uscular da aynı aşırılıkta başka bir savla sadece usun ürünü saymışlardır. Oysa algı duyusal -ansal bir işlevdir. Alman düşünürü Leibniz'e göre de algı, bilinçdışı bir işlevdir. Algı, gerçek anlamında, öznenin, kendisinin dışında olanı alması demektir. Bununla beraber ruhbilimciler ruhsal edimlerle ilgili olarak, *dış algı*'ya karşı bir de *iç algı*'nın sözünü ederler. Felsefede *algı* terimi üç anlamda kullanılır: Algılama gücü, algı işlevi, algı olgusu. *Bk.* Duyu, Duyum, Bilinç, Algıcılık.

ALGICILIK. (*Os.* İdrâkiyc mezhebi, *Fr.* Perceptionnisme, *Al.* Perceptionnismus, *İng.* Perceptionism, *İt.* Percepzionismo) Nesnelerin oldukları gibi algılandıklarını savunan öğretilerin genel adı... Algıcılık, dış gerçeklere kendi gerçeğimiz aracılığıyla varılabileceğini ileri süren Descartes ve Berkeley öğretilerine karşıt bir öğretidir. Örneğin Descartes, "Düşünüyorum, öyleyse varım" yargısıyla kendi varlığını araçsız olarak algıladığını ve bütün öteki bilgilerini bu bilginin aracılığıyla uslamladığını ilerisürer. Berkeley de dışrak nesneleri kendi bilincimizin ürünü sayar. Bu savların tersine algıcılık öğretisi, nesnelerin nesnel gerçekliklerini tanır ve onları oldukları gibi araçsız olarak algıladığımızı savunur. Reid, Hamilton, Cousin, Schopenhauer, Spencer, Bergson bu anlamda algıcı'dırlar. *Bk.* Algı.

ALIRLIK. (*Os.* Kabiliyeti ahz, Kabiliyeti idrâk, Kabiliyeti teessür, Münfeil kabiliyet, Teessür ve infial, Kuvveti kabul, Müteessir olma kabiliyeti; *Fr.* Réceptivité, *Al.* Receptivitaet, Empfanglichkeit; *İng.* Receptivity, *İt.* Recettivita) Etkilenme yeteneği... Ruhbilim terimi olarak etkilenmeye elverişliliği dilegeterir, örneğin kimi insanlar talkına ya da hipnotizmaya elverişlidirler, bu gibilerin alırlığı güçlüdür. Felsefe terimi olarak bilgide edilgenliği dilegetirir, dış uyarımları alabilme yeteneğini adlandırır. Alırlık bir duyarlıktır. Alman düşünürü Immanuel Kant alırlığı, kendiliğinden algıya karşıt saymıştır. Kanta' göre alırlık, kendiliğinden algıya karşıt olarak, tasarımlar edinme yeteneğidir ki bilme yeteneği onun aracılığıyla gerçekleşir. Bakan, işiten, dokunan algılar; ama alırlığı olan bakmak, işitmek, dokunmakla başkalarının algılayamadıklarını da algılar. *Bk.* Algı.

ALIŞKANLIK. (*Os.* İtiyât, Âdet, Meleke, Mûtâd; *Fr.* Habitude, *Al.* Gewohnheit, *İng.* Habit, *İt.* Abitudine) Edinilmiş tutum... Alışkanlık, *canlı bir varlığın yinelenen bir etkiyle edindiği tutum*'dur. Bitkiler, hayvanlar ve insanlarda gerçekleşir. Yaşambilimsel alışkanlık, ruhbilimsel alışkanlıktan şu özellikleriyle ayrılır: Çevrenin sürekli etkisi, canlı varlığın uyma yeteneği, çevrenin değişmesi karşısında direnme... Yeri değiştirilen saksıdaki bitki, folluğu değiştirilen tavuk, odası değiştirilen sanatçı, bu yüzden bir süre ürün veremez. Alışkanlık, temelde yaşambilimsel bir oluşum, insansal bir düzeyde de ruhbilimsel bir davranıştır. Bu bakımdan da, *yaşambilimsel bir değişimin saklanması* anlamındaki *yatkınlık* (*Os.* Âdet, *Fr.* Accoutumance)'la *bir eylemi yinelemek*'le kazanılan *edinilmiş anıklık* (*Os.* Müktesep istidât, *Fr.* Aptitude acquise)'tan ayrılır. Ünlü yaşambilimci Lamarck, ortam değişikliklerinin gereksinme değişikliklerine yolaçtığını ilerisürmüştür. Lamarck'a göre ortamını değiştiren bir hayvan yeni alışkanlıklar edinir, çünkü yeni ortamda yeni ihtiyaçları belirmiştir, ne var ki bu alışkanlıklar kendilerini doğuran ihtiyaçlar varoldukça sürer. Yeni alışkanlıklar yeni davranışları gerektirir. Bu yeni davranışlarsa kimi örgenlerin çalışmalarını durdurur. Çalışması artan örgen büyür ve güçlenir, çalışması azalan ya da duran örgense küçülür ve yokolabilir. Lamarck'm bu yasasına *alışkanlık yasası* denir. Yaşambilimsel fizyoloji ve fizyolojisel patolojide alışkanlığın olumlu ve olumsuz etkileri de vardır. Örneğin insanlar ve hayvanlar birçok ilâçlara alışırlar, ilâçlar alışmakla etkilerini yitirirler. Alışmakla bir ilâcın iyileştirici niteliği yitirildiği gibi öldürücü niteliği de yitirilir. Örneğin 1946 yılında İsveç'te sinekler öldürücü ilâçlara alışmışlar ve belli sürelerde ilâcın dozu sürekli olarak artırılmıştır. Bu anlamda alışkanlık, *edinilmiş dayanıklık*'tır. Morfin, eroin, kokain vb. gibi keyif verici zehirlere de böylelikle alışılır. Ruhbilimsel alışkanlık, yaşambilimsel alışkanlığın insansal düzeyde gerçekleşmesidir. Yaşambilimsel alışkanlığn yukarda sayılan özellikleri, ruhbilimsel alışkanlıkta önemli bir etken değildir. Örneğin, daha kısası varken, her gün işine alıştığı uzun bir yoldan giden bir insanda ne çevresel etki, ne uyma yeteneği, ne de çevrenin değişmesi halinde direnme söz konusudur. Ruhbilimsel alışkanlığın da kendine özgü üç özelliği vardır. Duyarlığı güçsüzleştirir, çabayı azaltarak edimi hızlandırır, anlağı ve irâdeyi güçlendirir... Acemilik çağındaki duyarlığını korumak isteyen ressam Dufy'nin, sağ eli alıştığı için, sol eliyle resim yapmak istemesi bu yüzdendir. Usta bir piyanistin acemi bir piyanistten daha hızlı ve daha az çaba harcayarak piyano çalması bu yüzdendir. Hesap kurallarının anlağımızda bir makine düzeniyle işlemesi bu yüzdendir. Kimi davranışları düzenli ve sürekli olarak yinelemekle öğrenme, *alışkanlık edinme* (*İng.* Habit formation)'dir. Alışkanlık edinme, etkin olduğu gibi edilgin de olur. Örneğin alışmadan doğan tepki göstermeme edilgin ve alışmadan doğan tepki gösterme etkin alışkanlıktır. Pavlov'un şartlı refleksleri etkin alışkanlığın en belli örnekleridir. Davranışlar ve tepkiler, sürekli yineleme sonucu olarak otomatik bir

duruma gelir. Hayvan alışkanlıklarının bilinçdışı olmasına karşılık insanların anlaksal alışkanlıkları da vardır. Anlaksal alışkanlıklar insanların yaratıcı faaliyetlerinde çok önemli bir etkendirler. Özellikle erken bunamalarda rastlanan insansal alışkanlıkların unutulması ve bırakılması bir hastalıktır, buna psiko-patolojide *alışkanlık çöküntüsü* (*İng.* Habit deterioration) denir, bu gibi hastalarda insanca davranışların yerini hayvanca davranışlar alır. *Bk.* Anıklık.

ALMAN İDEALİZMİ. XVIII. ve XIX. yüzyıl Alman düşünceciliği... Çıkış noktası olarak Kantçılığı ele alan on dokuzuncu yüzyıl Alman düşünürleri Fichte, Schelling, Hegel, Schleimarcher ve belli bir oranda Schopenhauer bu adla anılırlar. Hepsi metafizikçidir. Ayırıcı nitelikleri, Kant'tan yola çıktıkları halde Kant'ın eleştiriciliğini benimsememeleridir. Hemen hepsi sistem düşünürleridir; daha açık bir deyişle, felsefeleriyle evrensel bir sistem kurmak ve geriye söylenecek hiç bir söz bırakmamak amacını gütmüşlerdir. *Bk.* Düşüncecilik, Eleştiricilik.

ALTYAPI. (*Os.* Altbünye, *Fr.* Infrastructure) Bir toplumun sosyo-ekonomik temeli... Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğe göre insanlığın ilk hareketi, insanların yaşayabilmek için yaptığı üretim hareketidir. Hayvanlar doğada bulduklarıyla yaşarlar ,insanlarsa yaşayabilmek için üretirler. Bu üretim sürecinde insanlar arasında zorunlu ilişkiler kurulur. Altyapı, bu üretim ilişkilerinin tümüdür. Üretim ilişkileri, toplumun ekonomik yapısını meydana getirir. İnsanların bütün öteki davranışları, bu ilk insanca davranışının üstünde yükselirler. İnsanlar önce yaşarlar, sonra yaşadıklarının düşüncelerini edinirler. Hem de nasıl yaşıyorlarsa öyle düşünceler edinirler, bir kulübede bir saraydakinden başka türlü düşünülür. Çiftçi, çiftçi gibi düşündüğünden çiftçi olmuş değildir, tersine, çiftçi olduğu için çiftçi gibi düşünmektedir. Demek ki siyasal, hukuksal, dinsel, felsefesel, estetik, ideolojik vb. *üstyapı* oluşumları hep bu *altyapı* oluşumuna göre biçimlenir. Köleci üretim ilişkilerinin, eşdeyişle köleci altyapının siyasal, hukuksal, ahlâksal vb. düşünceleri köleci düzenin gereklerine uygun olarak; feodal üretim ilişkilerinin, eşdeyişle feodal altyapının siyasal, hukuksal, ahlâksal vb. düşünceleri feodal düzenin gereklerine uygun olarak meydana gelir. Altyapı temel belirleyicidir, ama üstyapı da altyapıyı etkiler ve değiştirir. Örneğin köleci üretim ilişkilerinde anamalcı hukukun, anamalcı üretim ilişkilerinde feodal ahlâkın gerçekleşmesi ve geçerliği olanaksızdır. Metafiziğin sonsuz, saltık, her zaman ve her yerde geçerli sandığı üstyapı oluşumları (siyasa, hukuk, ahlâk, din vb.) altyapı oluşumuna uygun olarak hep değişmiştir ve değişmektedir. Ne var ki bu değişmeler aynı hızda değildir, altyapı değişirken üstyapı kurumları daha bir süre devam eder. Bundan başka üstyapı kurumları birtürden değildir. Toplumun ilerici yanının üstyapı oluşumları, altyapıyı etkiler ve değiştirir. Buna karşı toplumun gerici yanının üstyapı oluşumları altyapının değişmesine karşı koymaya çalışır, onu engellemeye ve durdurmaya çabalar. Altyapıyla üstyapıdaki değişmelerin birbirine uygunluğu, ancak, sosyo-ekonomik bir biçimin başka bir sosyo-ekonomik biçime dönüşmesiyle gerçekleşir. *Bk.* Üstyapı.

AMAÇLAMAK. (*Os.* İstihdâf etmek, Hedef almak; *Fr.* Buter, Viser) İstenen sonucu elde etmeye yönelmek... Belli bir sonuç elde etmeye yönelmiş bütün insan eylemleri amaçlıdır. İnsanın bir amaç güdebilmesi için doğanın, toplumsal yaşamın ve insan faaliyetlerinin gelişmesine egemen olan nesnel yasaları bilmesi gerekir. İnsan bu bilgiyle bilinçlenerek bilinçli amaçlar edinir ve nesnel yasaları bu amaçlarını gerçekleştirmek için kullanır. İnsan eylemleri temelde, nesnel etmenler tarafından, eşdeyişle 'üretim düzeyi tarafından belirlenmektedir.' Ama insanlar bu belirlenmenin bilgisine vararak bilinçli amaçlar edindikçe gelişme sürecinde öznel etmenlerin gücü ve rolü gittikçe artar. İnsanların kendi eylemlerine uygulayabilmeleri ve böylelikle bilinçli amaçlar edinebilmeleri için nesnel dünyaya egemen olan yasaları bilmeleri şarttır, çünkü ancak nesnelin bilgisiyledir ki öznel amaçlar edinilebilir. İnsan eylemleri dışında örgensel doğada ve çeşitli örgenliklerin çevrelerine uymalarında da belli bir amaç vardır. Tanrıbilimcilerin Tanrısal saydıkları bu doğasal amaçlar, Darwin kuramıyla bilimselleşmişlerdir. Toplumsal yaşamdaki amaçlar da tarihsel özdekçilikçe açıklanmıştır. *Bk.* Öznel ve Nesnel, Darvincilik ,Tarihsel Özdekçilik.

AMPİRİO-KRİTİSİZM. (*Os.* Tenkidiyye-i ihtibariyye, *Fr.* Empirio-criticisme) Avenarius ve Mach'ın öznel idealist öğretileri.. .Alman düşünürü Richard Avenarius'la Avusturyalı fizikçi Ernst Mach'ın *görgül eleştiricilik* adıyle sunulan ortak öğretileri Kantçılık ve ol-

guculuk temeline dayanır. Ayrıca *bilim felsefesi* ve *Mahçılık* adlarıyle de anılan bu öğretiye göre bilim özneldir, sadece pratik kolaylık sağlayan bir araçtan başka bir şey değildir. Çünkü, ne fizik ne metafizik, hiç bir şey bilinemez. Nesneler *duyum karmaşaları* (Os. İhsâs mûdileleri)'dır. Dünya, bizim duyumlarımızdan ibarettir. Duyumlarımızsa, ne fizik ne de psişik yanı olan, yansız olgulardır. Hume'la Berkeley özdeksizciliğinin bir yinelenmesinden ibaret bulunan bu öğreti *"Dünya benim duyumlarımdan başka bir şey değildir"* önermesiyle özetlenebilir ki bu da onu tekbencilik saçmasına düşürür. Avenarius ve Mach, tekbenciliğe düşmemek ve öznelciliklerini gizlemek için "benim" sözcüğü yerine "bizim" sözcüğünü kullanırlar. Ne var ki dış dünyanın nesnel varlığı yoksa pek açıktır ki başka insanların da nesnel varlıkları olamaz, öyleyse "kendimden başka hiç bir şey bilemem" ve "benden başka hiç bir şey yoktur" saçmalığından da kaçınılamaz. Bu anlayışa göre fiziğin konusu, nesneler arasındaki bağlantılardır. Mach, şöyle demektedir: *"Duyumlar nesnelerin sembolleri değildir, tersine, nesneler duyumlar karmaşası için ansal sembollerdir. Evrenin gerçek elemanları nesneler değil, duyumlardır"*. Ünlü bir eleştirici Mach'ın bu sözlerini şöyle yanıtlar: *"Öyleyse düşünce beyinsiz olarak vardır. Bu beyinsiz felsefeyi savunabilecek olan da var mıdır? Evet, o da vardır. Bu, Profesör Richard Avenarius'tür"*. Bu bilimdışı öğreti Henri Poincaré, P. Duhem, Adler, Petzoldt vb. gibi birçok düşünürlerce izlenmiş ve Bazarov, Bogdanov, Lunaçarski, Bermann, Hellfond, İyuşkeviç, Suvorov vb. gibi birçok düşünürlerce de Marksçılıkla bağdaştırılmaya çalışılmıştır. *Bk.* Mahizm, Tekbencilik, Olguculuk.

AN. Bilincin algılama-düşünme bölümü ve zaman birimi.

1. *Bilincin algılama ve düşünme bölümü* (*Os.* Zihin, *Fr.* Esprit, *Al.* Geist, Denken, Verstandeskraft; *İng.* Mind, Spirit; *İt.* Mente) 'nü adlandıran *an* terimi, insan varlığının tensel yönüne karşı tinsel yönünde bir ruh hareketi olarak düşünülen ve bilincin bir bölümü sayılmakla beraber bilinçten ayrı olarak tasarımlanan *algılama ve düşünme gücü*'nü dilegetirir. Anaksagoras onu bir *bilinçli töz* saymış, Plotinos *araçsız olarak sezgiyle kavranan usüstü bir ilke* olarak tanımlamıştır. Aristotelese' göre o bir *düşünmenin düşünmesi*'dir, eşdeyişle düşünmekte olduğunu da düşünebilen bir düşünmedir. Alman idealizmi, Aristoteles'in bu deyimini *kendinin bilinci* deyimiyle dilegetirmiştir. Fransız düşünürü Descartes'a göre de an, ruhla özdeştir: "Ruh, özü sadece düşünmektir dediğimiz, vücuttan farklı bölümümüzdür" (Descartes, *Yöntem Üstüne Söylev*, Bölüm V). Tanrıbilime göre *an*, bir ruhtur ve Tanrı'dır. Düşünce tarihi sürecinde an, *öznel an* (Bireysel zihin) ve *nesnel an* (Toplumsal zihin) olarak ikiye ayrılmış ve birincinin saltıklaştırılmasıyla öznel düşünceciliğe, ikincinin saltıkaştırılmasıyla nesnel düşünceciliğe varılmıştır. Metafizik, onu, ister öznel ve ister nesnel anlamda olsun, özdekten bağımsız bir varlık sayar. Bu düşüncenin altında *an*'ın Tanrısal bir veri olduğu savı yatmaktadır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik bütün bu yanlış savları çürütmüş ve yüksek derecede örgenleşmiş özdeğin bir fonksiyonu olan *an*'ın, insanların tarihsel-toplumsal eylemlerinin bir yansısı olduğunu göstermiştir, ne var ki bu yansı insanların tarihsel-toplumsal eylemlerine katkıda bulunacak ve onları etkileyecek güçtedir. Eylem an'ı etkileyerek geliştirdiği gibi an da eylemi etkileyerek geliştirir. *Bk.* Bilinç, Anlık, Us. Bellek, Düşünce, Düşünme, Tin, Ruh.

2. *Zamanın bölünemeyen en küçük bölümü* (*Os.* Lâhza, *Fr.* Instant, *Al.* Augenblick, *İng.* Instant, *İt.* Istante)'nü dilegetiren *an* terimi, kendine özgü bir zamanı bulunmayan zaman birimini adlandırır. Kuramsal bir kavramdır. Oysa pratikte küçük bir zaman parçasını içeren süreye de *an* denir. Gerçekte, nokta nasıl mekânsız bir mekânsa, an da zamansız bir zamandır. Oysa pratikte örneğin enstantane çekilmiş bir fotoğrafın zamanı vardır. *Bk.* Zaman.

3. Kendinden sonra geleni belirleyen kuramsal bir *durak* (*Os.* Mertebe, *Fr., Al., İng.* Moment, *İt.* Momento) anlamını dilegetiren *an* terimi, dilimize *uğrak* deyimiyle de çevriliyor. Bu anlamda *an*, devime ya da eyleme *geçiş ânı*'dır. Hint-Avrupa dil grubuna bağlı dillerdeki karşılığı *devindirmek* anlamını dilegetiren *mov* kökünden türetilmiştir. Fizikte ve ruhbilimde bir şeyi *kımıldatma gücü* anlamını verir. *Ruhbilimsel an (Fr.* Moment psychologique) terimi, eyleme karar verdiren bir gelişme etkisini dilegetirir. Bu yüzden Osmanlıcada *lemhai inkişâf* terimiyle karşılanmıştır. Fizikte özdeksel ve ruhbilimde tinsel olarak, bir *harekete geçirme* etkisini yansıtır. Mekân içinde gerçekleşen çizgi nasıl mekânsız mekân parçaları olan noktaların sıralanmasıyla tasarımlanırsa, zaman içinde gerçekleşen devim de zamansız zaman parçaları

olan anların sıralanmasıyla tasarımlanır. Örneğin Zenon, karşısındakileri yanıltmak için, Aşil kanıtında devimi böyle tasarlamıştı. Alman düşünürü Hegel de sav-karşısav-bireşim'i düşüncenin üç ânı olarak tanımlar. Bu anlamda an, herhangi bir gelişme sürecinde gelişmeyi çeşitli aşamalarında gerçekleştiren zorunlu *durak*'ları dilegetirir. *Bk.* Zaman, Hegelcilik, Tin.

ANA ÇELİŞKİ. Çeşitli çelişkiler arasında gelişmeye yön veren temel çelişki... Özdek, kendiliğinden ve sürekli olarak devingendir. Ona bu devingenliği kendi içindeki çelişmeler sağlar. Sürekli devingenlik, sürekli değişme ve gelişmeyi gerektirir. Özdeğin içindeki çeşitli çelişmelerden biri, belli bir anda, yönverici niteliktedir ki bu çelişmeye *ana çelişki* (*Fr.* Contradiction principale) denir. Toplum da, doğa gibi, bu yasayla gelişir. Bir toplumda da, en küçük bir özdek parçasında olduğu gibi, sayısız çelişmeler ve alt çelişmeler vardır. Örneğin kentlilerle köylüler, tüketimle yatırım, sanayiyle tarım çelişirler. Ayrıca, her çelişme içinde de, sayısız alt çelişmeler devinir. Örneğin sanayi içinde çelik sanayiiyle kimya sanayii, köylü sınıfı içinde topraklı köylülerle topraksız köylüler çelişirler. İşte bütün bu çelişmelerin içinde, belli bir anda, bir çelişme yüze çıkar ve topluma yön vermeye başlar: *Ana çelişki* budur. Ne var ki bu *ana çelişki* amacına ulaşmayabilir, koşulların değişmesiyle yönverici etkisini başka bir çelişmeye bırakabilir. Diyalektikcinin görevi, olayı, bütünüyle ve değişen koşulları içinde her an gözlemek ve *ana çelişki*'yi her an somut olarak yakalayıp meydana koymaktır. *Ana çelişki*, dümdüz bir çizgi üstünde gelişmez. Çelişmeler, belli bir anda ve belli bir biçimde, kaynaşırlar. Bu kaynaşma sonunda bir öncekinden nitelikçe farklı yeni bir durum meydana gelir. Artık bu yeni durumun ana çelişkisi, bir önceki durumun ana çelişkisinden başkadır. *Bk.* Çelişme.

ANA UÇ. Ana çelişkinin gelişmeye yön veren ucu... Doğasal ve toplumsal herhangi bir varlığı geliştiren sayısız çelişmelerin içinde gelişmeye yön veren biri *ana çelişme* ve bunun iki ucundan gelişmeye yön veren ucu *ana uç*'dur. Bir çelişmenin her iki ucu aynı güçte değildir, biri öbüründen daha güçlü çıkıp gelişmeyi kendi yönüne çeker. Çelişmenin her iki ucu hem bileşip hem çatışırlar, eşdeyişle birbirlerini hem çekip hem iterler. Bu yüzdendir ki hangisi *ana uç* olursa olsun her halde ötekini de içerir ve gene bu yüzdendir ki çelişmenin çözümü olan çelişmenin aşılmasında meydana gelen yeni nitelik olumlu'yla birlikte olumsuz'u da taşır. *Bk.* Çelişme, Ana Çelişki.

ANDIRIM. (*Os.* Müşâbehet, *Fr.*, *Al.* Analogie, *İng.* Analogy, *İt.* Analogia) Oranlar arasında benzerlik... Andırım, benzerliklerden yararlanarak yeni bilgiler elde etme yöntemidir. Örneğin buhar gücü, önceden bilinen beygirgücüne benzetilerek ölçülmüştür. Dünyadaki fizik ve kimyasal koşulları andıran koşullar bulunduğu içindir ki aya insan gönderilebilmiştir. Çeşitli bilim dallarında başarıyla kullanılan andırım, ilkin *matematik oran* anlamında kullanılmıştır. Sonra, niceliksel benzetişten niteliksel benzetişe geçildi ve fizikten dilbilime kadar çeşitli alanlara uygulandı. Terimi, günümüzde de kullanıldığı anlamda, Aristoteles tanımlamıştır. *Bk.* Andırışlar Kuramı.

ANDIRIŞLAR KURAMI. (*Os.* Faraziyye-i temsiliyye, *Fr.* Théorie des analogues). Komşu örgenlerle aynı bağlantıda olan örgenlerin, görevleri ve biçimleri başka olsa da, aynı örgen olduklarını ileri süren kuram... Geoffroy Saint Hilaire tarafından ilerisürülmüştür. Karşılaştırmalı anatomi bilimiyle dönüşümcülük öğretisinin çok yararlandığı bu kurama göre bir örgenin niteliğini, bağlantıları belirtir. Örneğin kuşun kanadı, balığın yüzgeci, insanın kolu ayrı görevlerde ve ayrı biçimlerde bulundukları halde komşu örgen olarak aynı örgene bağlanmış olduklarından ötürü aynı örgendirler. Buna karşı balığın galsemesi ve insanın akciğeri aynı işi gördükleri ve birbirlerine pek benzedikleri halde aynı örgen değildir, çünkü bağlantıları başkadır. *Bk.* Andırım.

ANI. (*Os.* Hâtıra, Zikir, Tezekkür, Hâfıza, Kuvvei hâfıza, Tahattur; *Fr.* Souvenir, *Al.* Erinnerung, *İng.* Remembrance, Recollection; *İt.* Ricordo) Bilinçte yinelenen... Ruhbilim terimi olarak *anı*, daha önce bilinçte bulunmuş olanın yine bilince gelmesini kapsar. Anımsama'dan farkı, daha önce bilinçte bulunmuş olduğunun açık seçik bilinmesidir. Eskiden yaşamış olduğumuzu iyice bildiğimiz bir olay *anı*'mızdır, ama bunu açık seçik bilmiyor ve eski deyişle "hayâl meyâl hatırlıyorsak" anımsıyoruz demektir. Bilinçte yansıyan herhangi bir nesne ya da olay belleğe geçip saklanmakla *anı*'laşır. Anılar, ruhbilimsel an-

lamın dışında, insanı, tarihsel geçmişine bağlayan bilgilerdir. Öğrenilen herhangi bir nesne ya da olayı gerektiğinde kullanılmak üzere bellekte saklamaya *anıda tutma* (*İng.* Retention) denir. Gerçek bir anı olmayıp da gerçekmiş sanılan anısal izlenimlerin bilinçte belirmesi *anı karışıklığı* (*Os.* Teşevvüşü tahattur, *Fr.* Paramnésie)'dır. *Bk.* Bellek, Bilinç, Anımsama.

ANIKLIK. (*Os.* İstidat, *Fr.* Aptitude, *Al.* Eigung, *İng.* Ability) Doğal yetenek... Ruhbilim terimi olarak bir işi daha az çabayla ve daha yetkinlikle yapmayı sağlayan doğal elverişliliği dilegetirir. *Bk.* Alışkanlık.

ANIMSAMA. (*Os.* Müphem tahattur, Tezekkürü hâtırât, Tezekkürü müphem, Tezekkür, Hâtıra, Tahattur, Zâkire, Tahayyül; *Fr.* Réminiscence, *Al.* Anamnese, Reminiscenz, Unbewusste Erinnerung, Nachklang; *İng.* Reminiscence, *İt.* Reminiscenza) Tanınmayan ya da pek güçsüz olarak bilinen anı... Ruhbilimde *anımsama,* yaşanmış olduğu bilinmeyen ya da pek güçsüz ve bulanık olarak bilinen olayların bilinçte kendiliğinden yinelenmesidir. *Anı*'dan farklı olarak, çağrılmamıştır, üretilmemiştir, anıklanmamıştır, saptanmamıştır. Çünkü bu işlemler ancak eskiden yaşandığı belli olaylar için mümkündür. Platon terminolojisinde *anımsama* (*Yu.* Anamnesis) 'nın pek önemli ve özel bir yeri vardır. *Bk.* Anı, Platonculuk.

ANLAK. (*Os.* Zekâ, Zihin, Akıl, Fetânet, Kuvvei zihnîye, Dirâyet, İdrâk, İlim, Âlimiyet, Âkile, Tasavvur; *Fr.* Intelligence, *Al.* Intellect, Verstand, Intelligenz; *İng.* Intelligence, Understanding, Intellectual powers, Cleverness, Apprehension; *İt.* Intelligenza) Anlamak yetisi... Anlama, ilişkileri kavrama, algılama, soyutlama, öğrenme, yeni durumlara uyma, çıkarsama, genelleme, yargılama, birleştirme, çözümleme, ayırdetme, eleştirme yeti ve yeteneklerinin toplamıdır. Denilebilir ki ne us, ne an, ne anlık, ne bellek, ne bilinç, ne de düşünme olan *anlak* bütün bu yetilerin uyumlu ve çok iyi işlemeleriyle gerçekleşir. Daha açık bir deyişle tek başına uslu, anlı, anlıklı, bellekli, bilinçli, düşünmeli bir kimse *anlaklı* (*Os.* Zeki) olmayabilir. Anlak, bütün bu yetilerin hep birlikte ve bağıntılı olarak olağanüstü işlemelerinden oluşur. Anlağın oluşmasında *kavrama süresi* de rol oynar, anlaklı kişiler anlaksız kişilerden daha çabuk kavrarlar. Belli bir ölçüde; bir amaca ulaşabilmek için çeşitli engelleri aşabilen fâreler ve şempanzelerde olduğu gibi, hayvanlarda da bulunan anlağın çeşitli dereceleri vardır. Bu dereceleri ölçmek için *anlak testi* (*İst.* Intelligence test) yapılır. Bu derecelerin en üstününe *öke* (*Os.* Dâhi, *Fr.* Génie) denir. Anlağın sinir sistemine bağlı olduğu, özellikle *dil*'e ve *kavram*'lara dayandığı saptanmıştır. Çünkü dil ve bunun sonucu olarak kavram kurma yeteneği, insanın sinir sisteminin gelişmesiyle oluşmuştur. Anlak testlerinde insanların takvim yaşlarına karşı *anlak yaşı* (*İng.* Intelligence level) da saptanır, anlak yaşını takvim yaşına bölüp çıkanın 100 sayısıyla çarpımından elde edilen anlak göstergesine *anlak bölümü* (*İng.* Intelligence quotient) denir. Anlak testlerinde insanın anlak yaşına özgü sayıların takvim yaşına özgü sayılara bölünmesiyle elde edilen göstergeye *anlak katsayısı* (*İng.* Coefficient of intelligence) denilmesi önerilmiştir. İnsan, anlağıyla, doğal dünyaya karşıt, kavramlardan meydana gelen insansal bir dünya kurar. Bu insansal dünya, temelde doğal dünyanın bir yansısı olmakla beraber, insana doğal dünyadan bağımsız davranma olanağı sağlar. Bilgibilimde *duyum*'la karşıtanlamlı ve *anlak*'a anlamdaş olarak *bilme yetisi* anlamında kullanılmıştır. Törebilimde yeni durumlara bilinçli olarak uyma yeteneğini dilegetirir. Metafizikte Leibniz tarafından *özdeksel varlıkları kavrama yetisi,* Malebranche tarafından *inan gerçeklerini anlama* yetisi, Bergson tarafından *içgüdü ve sezgi*'ye karşıtanlamlı olarak *bilerek etkin olma yetisi,* klâsik ruhbilimde *bilgi* ve *anlıksal yaşam* anlamında kullanılmıştır. *Bk.* Us, An, Anlık, Bellek, Bilinç, Düşünce, Dil, Kavram, Anlakalır, Anlakalmaz.

ANLAKALIR. (*Os.* Mâkul, Kaabili taakkul, Kaabili tefehhüm, Kaabili idrâk, Aklî, Münfehim, Mâteakkal, Sehlüt tefehhüm; *Fr.* Intelligible, *Al.* Intelligibel, *İng.* Intelligible, *İt.* Intelligibile) An'la bilinen... *Anlakalır* teriminin Platon'dan günümüze kadar gelen anlamı, *duyu'yla bilinen* (duyulur) karşılığı olarak *an'la bilinen* (anlaşılır)'dir. Örneğin matematiksel bilgi, duyu'yla değil, an'la bilinir. Antikçağ Yunan düşünürü Platon, duyulur nesneler dünyasına karşı İde'ler dünyasını böyle adlandırmıştı. Alman düşünürü Kant, bu terimi, *olaysal* karşılığı olarak *numensel*'le eşanlamda kullandı. Terimin mantıksal anlamı *anlaşılmaz* karşılığı olarak *anlaşılabilir*'dir. *Bk.* An, Anlak, Platonculuk, Eleştiricilik.

ANLAKALMAZ. (*Os.* Gayrı mâkul, Nâmâkul, Gayrı kaabili tefettün, Gayrı aklî, Bîmânâ, Gayrı kaabili taakkul, Gayrı kaabili tefehhüm, Gayrı kaabili idrâk; *Fr.* Inintelligible, *Al.* Unverstandlich, Undenkbar; *İng.* Unintelligible, *İt.* Inintelligibile) An'la bilinemeyen... *Anlakalmaz* terimi, *anlakalır*'ın karşıtıdır ve *an'la bilinemeyen* (anlaşılmaz) anlamını verir. *Kavranılmaz*'la eşanlamlıdır. An' la bilinemeyen kavram olarak da bilinemez. Ne var ki bu, metafiziğin büyük çelişkilerinden biridir. Metafizikçiler, düşünce sistemlerinin zorunlu gereği olarak *anlakalmaz*'la *kavranılmaz* arasında yapma bir ayrım ileri sürerler. Metafizik düşünce salt kavramlara dayandığından, onlara göre örneğin nedensiz bir olgu *anlakalmaz*'dır ama *kavranılmaz* değildir. Bu yüzdendir ki metafizikte anlağın almadığı halde kavranılabilen, *inan* terimiyle çözümlenir. Tanrıbilimsel bütün olgular (Örneğin mûcizeler) böyledir. *Bk.* İnan, İnak, An, Anlak.

ANLAM. (*Os.* Mânâ, Medlûl, Mefhum; *Fr.* Sens, *Al.* Sinn, Bedeutung; *İng.* Sense, Meaning, *İt.* Senso) Bir sözün ya da bir sözcüğün anlattığı düşünce... *Anlam* terimi, Avrupa dillerinde *duyu* ve *yön* anlamlarını da içerir. *Anlam,* anlayan ya da anlatan'ın anladığı ya da anlattığı *nesne üstündeki duyusu,* an'ının o *nesneye yönelişi*'dir. Anlam, bir sözün ya da bir sözcüğün anlattığı düşünce' dir. Bir sözcüğün en çok bilinen ve kullanılan anlamı *geçer anlam* (*Fr.* Sens usuel)'dır. Bir sözcüğün genel anlamının özele indirgenmesine *anlam daralması* (*Fr.* Restriction sémantique) denir, örneğin *duymak* sözünün *işitmek* anlamına daraltılması böyledir. Buna karşı kimi sözcüklerin anlamı da *anlam genişlemesi* (*Fr.* Extention sémantique)'ne uğrar, *terkos* sözcüğünün *kullanma suyu* anlamında genişletilmesi böyledir. Bir anlamın zamanla yükseltilmesine *anlam iyilemesi* (*Fr.* Melioration) denir. Örneğin *çocuk* sözcüğünün asıl anlamı *domuz yavrusu*'ydu. Buna karşı kimi anlamlar da zamanla kemlenir (*Fr.* Péjoration). Örneğin belli bir işi adlandıran *uşak* sözcüğünün sövgü anlamında kullanılması böyledir. Kaldı ki bu sözcüğün asıl anlamı *çocuk* ve *erkek*'tir, zamanla *çocuk* ya da *erkek hizmetçi* anlamını almıştır. Bir sözcük ailesinde bulunan ortak anlam öğesine *anlamlık* (*Fr.* Sémantéme, Séme) denir. Örneğin *vermek, vergi, verim, veri* sözcüklerinin anlamlığı *ver* düşüncesidir. Aynı anlamda olan çeşitli sözcükler birbirleriyle *anlamdaş* (*Fr.* Synonyme)'tır. *Bk.* An, Duyu, Yön, Düşünce.

ANLAMA. (*Os.* Fehim, İdrâk, İhâta, Taakkul, Telâkki, Tazammun, Tefehhüm, Tenâvül; *Fr.* Comprehension, *Al.* Comprehension, Inhalt; *İng.* Comprehension, Signification; *İt.* Comprensione) Anlamını bilme... Avrupa dillerinde Lâtince aynı anlamdaki *comprehensio* deyiminden türetilen *anlama* terimi, herhangi bir şeyin *özünü ve bütünsel bilgisini an'la kavrama süreci*'ni dilegetirir. Konuşma dilinde *anlak*'la anlamdaş olarak kullanılan *anlama* terimi biçimsel mantıkta *kapsam* karşıtı olarak *içlem*'le anlamdaştır. Almanya'da ruhsal durumların betimlenmeyerek sezgiyle kavranması gerektiğini ilerisüren yeni bir ruhbilim akımı *anlama ruhbilimi* (*İng.* Understanding psychology) adıyla anılmaktadır. *Bk.* An, Anlam, Anlamak, İçlem, Anlak, Anlama Yitimi, Anlama Yöntemi.

ANLAMAK. (*Os.* Taakkul, Tefehhüm, Tazammun, Tasarruf, Telâkki; *Fr.* Comprendre, *Al.* Verstehen, *İng.* To comprehend, To understand; *İt.* Comprendere) An'la bilmek... *Anlamak,* anlam bağlantısını kavrayıp nesnel geçerliği olan bir bilgi biçimine koyma'yı içerir. Örneğin nota bilmeyen bir kimse bir müzik parçasının notasını görür ama hiç bir şey anlamaz. *Anlamak,* aynı zamanda başka türlü olamayacağını kavrama'yı da içerir. Örneğin Ahmet'in kim olduğunu anlamak, onun bir başkası olamayacağını kavramayı da içerir. *Anlamak,* daha genel bir bilgiye indirgemektir. Örneğin Ahmet'in kim olduğunu anlamak, onun ne iş yaptığını ya da nerede oturduğunu vb. kavramaktır. *Bk.* Anlama.

ANLAMA YİTİMİ. (*Os.* Fakdı remzî, Fakdı tebyin; *Fr., Al., İng.* Assymbolie) Anlama yetisinin yitirilmesi... *Anlama yitimi,* psikopatoloji terimidir. Hasta, avucundaki nesnenin biçimini ve büyüklüğünü duyar ama ne olduğunu anlayamaz, bunun sonucu olarak adını da söyleyemez. *Bk.* Anlama.

ANLAMA YÖNTEMİ. (*Os.* Fehim usulü, *Fr.* Méthode compréhensif) Başka edimleri onlarla birlikte duyma ve benimseme... İçlek bilimler akımının kurucusu Alman düşünürü Wilhelm Dilthey (1833-1911) tarafından doğa bilimlerinin açıklama yöntemine karşı önerilmiştir. Dilthey, özellikle tarih olaylarının ancak bu yöntemle kavranabileceğini ilerisürer. Çünkü ona göre tarih ve içlek bilimler

yaşantı (Al. Erlebnis)'yla ilgilidir, buysa açıklamayla değil ancak anlamayla kavranabilir. *Bk.* Anlama.

ANLAMAZLIK. (*Os.* Gayrı mümkünül ıttıla, Gayrı kaabili tayakkun, Şekki kat'î, Şekki iltizâmî; *Fr.* Acatalepsie) Yunan şüpheciliğine göre düşünürün durumu... Antikçağ Yunan felsefesinde Pyrrhonculuk öğretisine göre düşünür *anlamazlık* durumundadır. Çünkü Yunan şüpheciliğine göre kesin ve pekin bilgi mümkün değildir. İngiliz düşünürü Bacon, bu terimi *yöntemsel şüphe* (*Fr.* Doute méthodique) anlamında kullanmıştır.

ANLAMBİLİM. (*Os.* Mânâiyât, *Fr.* Sémantique, Sémasiologie; *Al.* Semantik, *İng.* Semantics, *İt.* Semantica) Anlamları inceleyen bilim... *Anlatmak* anlamını dilegetiren Yunanca *semainein* sözcüğünden türemiştir. *Anlambilim,* dilbilim'in anlamları inceleyen bir dalıdır. Sözcük anlamlarını başka sözcüklerin anlamlarıyla karşılaştırarak inceleyen anlambilim'e *durağı anlambilim* (*Fr.* Sémantique statique), sözcük anlamlarının zaman içindeki gelişimlerini inceleyen anlambilim'e *evrimli anlambilim* ya da *yükümlü anlambilim* (*Fr.* Sémantique évolutive ou dynamique) denir... Olguculuk disiplini içinde yer alan genel semantik okulu, toplumsal tartışmaların sözcüklerden doğduğunu ilerisürer. Örneğin Amerikan anlambilimcisi S. Chase'e göre sömürü tartışmaları sömürme sözcüğünden, anamalcılık tartışmaları anamal sözcüğünden doğmuştur. Bu sözcükler dilden atılırsa bu tartışmalar da ortadan kalkar. *Bk.* Anlam.

ANLAŞILIR DÜNYA. (*Os.* Âlemi aklî, Mâkûlât âlemi; *Fr.* Monde intelligible) An'la bilinebilen dünya... *Anlaşılır dünya* terimi, *duyulur dünya* (*Fr.* Monde sensible) terimine karşı olarak antikçağ Yunan felsefesinin Platon öğretisinde dilegetirilmiştir. Platon bu terimi *İdeler dünyası* anlamında kullanmaktadır. Düşünce, Elea öğretisiyle İonya öğretisi arasındaki eski bir tartışmadan gelir. İyonyalılara göre bilgi, duyularımızla dış dünyadan algılanır. Elealılara göre bilgi, iç dünyamızın ve usumuzun işidir. Bu konuda Platon Elealılara katılmış, *bilgi*'nin dış dünyada gördüklerimizin eksik ve kabataslak kopyalarından ibaret olduğunu ilerisürerek gerçek bilginin usumuzda bulunan *İdea*'larda varlaştığını savunmuştur. Bu eski Yunan düşüncesi, günümüze kadar sürüpgelen ortaçağ idealizminin temelidir. *Bk.* İlkörnek, Platonculuk.

ANLIK. (*Os.* Müdrike, Fâhime, Kuvvei müfekkire, Kemâli evvel, Âkile, Kuvvei müdrike, Kuvvei fâhime, İlim, Kuvvei zihnîye; *Fr.* Entendement, Intellect; *Al.* Verstand, *İng.* Understanding, *İt.* Intendimento, Intelletto) Anlamak gücü... Nesnelerin özlerini ve nedenlerini bulma gücü olarak *anlık,* antikçağda Platon ve Aristoteles tarafından *us* kavramından ayrı olarak dilegetirilmiştir. Us, duyumların getirdiği gereçlerle çalışıyor; *anlık*'sa usdan aldığı bilgilerle özsel ve nedensel bilmeye yöneliyordu. Ortaçağ skolâstiği Platon ve Aristoteles'ten aldığı bu ayrımı korumuştur. İngiliz düşünürü Locke anlığı, *isteme gücü* (irâde)'ne karşıt olarak *düşünme gücü* olarak tanımlar. Bu tanım, anlığı usla anlamdaş kılar. Alman düşünürü Immanuel Kant, skolâstiğin anlığı usun üstüne çıkarmasına karşı, anlığı usun altına çekmiştir. Kant'a göre skolâstiğin usun işi sandıklarını anlık, anlığın işi sandıklarını da us yapar. Eşdeyişle anlık, duyularla gelen bilgi gereçlerini kavramlaştırır ve duyarlık ulamlarıyla (zaman ve uzay) ansal ulamlar (nedensellik, zorunluk, birlik, çokluk vb.)'ın içine oturtarak düzenler; us'sa anlıktan aldığı bilgileri birleştirir ve bilmeyi gerçekleştirir. Sezgicilik anlığı *sezgi gücü*'ne karşıt sayar ve *uslamlama gücü* olarak tanımlar. Anlık ve us kavramları Hegel'in düşünceci eytişiminde bütün bu tanımlardan ayrı bir özellik taşır. Hegel'e göre us soyutlar, anlıksa somutlar. Us, karşıtları birbirinden ayrı olarak ele alır ve bunların birbirlerine dönüşmelerini ve aşılmalarını çözümleyemez. Bunları çözümleyen ve somut bilgiye ulaşan anlıktır. Ne var ki anlığın görev yapabilmesi için usun varlığı da zorunludur. Hegeld'e anlık iki basamaklıdır: Eytişimsel olumsuz basamak ki kavramları karşıtlarına dönüştürür, düşünsel olumlu basamak ki karşıtlığı aşar ve kavramı somutlar. *Bk.* An, Us, Anlak, Anlıkçılık.

ANLIKÇILIK. (*Os.* Zihnîyye, Aklîye mezhebi, Fikrîye mezhebi; *Fr.* Intellectualisme, *Al.* Intellectualismus, *İng.* Intellectualism, *İt.* Intellettualismo) Bütün varlıkları anlıksal temele indirgeyen öğretilerin genel adı... *İrâdecilik* karşıtı ve özellikle bilgibilimde *usculuk*'la anlamdaş olarak kullanılmıştır. Törebilimsel anlam, ahlâksal davranışların anlıkla belirlendiği anlayışını dilegetirir; eşdeyişle ahlâksal davranışlar bir bilgi ve uslamlama işidir. Genellikle anlığın başatlığında birleşen Platon, Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolf, Kant, Hegel gibi birbirlerinden az ya da çok

farklı birçok düşünürlerin öğretileri *anlıkçılık* genel adı altında toplanırlar. Genellikle küçümseyici anlamda kullanılan terimin ayırıcı niteliği, *varlıkları anlıksal temele indirgemek*' tir. Anlıkcılar içinde Platon gibi nesnel gerçekliği anlıksal gerçekliğin bir kopyası sayan, Kant gibi nesnel gerçekliğin var olduğunu, ama asla bilinemeyeceğini ileri süren, Berkeley gibi nesnel gerçekliği tümüyle yadsıyan düşünürler vardır. Felsefe sözlükleri çoğunlukla anlıkcılığı düşüncecilikten ayırmaya çalışırlarsa da doğru değildir. Çünkü açık, gizli, dolaylı olmak üzere çeşitli yollardan da olsa anlıkcıların hepsi düşüncecilik temelinde birleşirler. *Bk.* Usçuluk, Düşüncecilik, İrâdecilik.

ANSAL. (*Os.* Zihnî, Aklî, Fikrî, Fehmî, Nefsî, Nefsânî, Dimâgî, Mânevî; *Fr.* Mental, *Al.* Seelisch, Psychisch; *İng.* Mental, *İt.* Mentale) An'a değgin ve an'la ilgili... Yanlış olarak *ruhsal* ve *anlıksal* deyimleriyle anlamdaş sayılmıştır. *Ansal* an'la ilgili olan, *anlıksal* anlıkla ilgili olandır. Bu deyimle özellikle ruhbilimde birçok terimler yapılmıştır. *Bk.* An, Anlık.

ANSİKLOPEDİ. Bilimsel verileri abecesel sıralamayla açıklayan büyük derleme... Dilimizde *genbilik* deyimiyle karşılanması önerilen *ansiklopedi* (*Os.* Kaamûsül ulûm, Külliyâtı ulûm ve fünûn, Muhitül maarif; *Fr.* Encyclopédie, *Al.* Enzyklopaedie, *İng.* Encyclopedia, *İt.* Enciclopedia), *yuvarlak* anlamına gelen Yunanca *kyklos* deyimiyle *eğitim* anlamına gelen Yunanca *paedeia* sözcüklerinden yapılmıştır ve antikçağda Yunan çocuklarının gördükleri eğitimi dilegetirir. Günümüzde uluslararası bir anlam kazanan *ansiklopedi* sözcüğü, bütün bilgileri bir araya toplayan yapıtları adlandırır. Bununla beraber özel bilim dallarına özgü ansiklopediler de vardır, bunlar o bilim dalları içindeki ayrıntıları da kapsayan genişliği ve yöntemli bir anlatışı dilegetirirler. Ansiklopedilerde yöntem, ya belli bir sınıflamaya ya da alfabetik sıralamaya dayanır. İlk ansiklopedi, Aristoteles'in yapıtları sayılmaktadır; çünkü kendisinden önceki bütün bilgileri toplamış ve sınıflandırmıştır. Batı'da ilk büyük ansiklopedi V. yüzyılda yayımlanan Marcianus Capella Ansiklopedisidir. Doğu'da ilk büyük ansiklopedi X. yüzyılda Basra'da yayımlanan *İhvân-üs-Sâfâ* ansiklopedisidir. Türkiye'de ilk ansiklopedi XX. yüzyılın başlarında Maarif Nâzırı Emrullah Efendinin bizzat hazırlamaya başladığı *Muhit-ül-Maarif*'tir. Günümüzde dünyanın en büyük ansiklopedileri sayılan yapıtlar şunlardır: *La Grande Encyclopédie* (Fransa, 31 cilt), *Encyclopedia Britannica* (İngiltere, 24 cilt), *Der Grosse Brockhaus* (Almanya, 22 cilt), *The New International Encyclopedia* (Amerika, 27 cilt), *Entsiklopetitcpeskeii Slover* (Rusya, 86 cilt). *Bk.* Ansiklopediciler.

ANSİKLOPEDİCİLER. (*Os.* Erbâbı kaamûsül ulûm, *Fr.* Encyclopédistes) On sekizinci yüzyılın Fransız ansiklopedicileri.. .On sekizinci yüzyılın Fransız ansiklopedicileri kısaca *Ansiklopediciler* adıyla anılırlar. 1751 yılında yayımlanmaya başlanan ve 1780 yılında tamamlanan 35 ciltlik *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* Fransız düşünürleri Diderot'yla D'Alembert'in yönetiminde Voltaire, Rousseau, Baron d'Holbach gibi özdekci düşünürleri çevresinde toplamıştı. Ansiklopediciler, Batı düşüncesinde büyük bir düşünce hareketi yaratmışlar ve genellikle özdekçiliği yaymışlardır. En önemlileri Denis Diderot'dur. *Bk.* Ansiklopedi.

ANTAKYA OKULU. Aristotelesci okul... İ.S. III. ve IV. yüzyıllarda, İskenderiye okulunun Platonculuğuna karşı, Antakya okulu Aristotelesciliği sürdürmüştür. Bu okulun ayırıcı niteliği metinlere uygun açık yorumlamalarla yetinmiş olmasıdır. İskenderiye okulunun mistik yorumlarına karşı Antakyalıların bu açıklığı ve törebilimcilikleri Edessa, Harran, Gunde-Şapur, Nisibe gibi kültür merkezlerini etkilemiştir. Antakya, Roma İmparatorluğunun Roma ve İskenderiye'den sonra gelen en kalabalık kenti ve kültür merkeziydi.

ANTİK AYDINLANMA ÇAĞI. Antikçağ Yunan felsefesinin İ.Ö. V. yüzyılı kapsayan evresi... Antikçağ Yunan felsefesinin İ.Ö. V. yüzyılı kapsayan evresine *antik aydınlanma çağı* adı verilir. Antik aydınlanma da, daha sonraki aydınlanmalar gibi, düşünsel felsefeye karşı eleştirel bir tepki ve doğaya dönüş karakterini taşır. Düşünsel (spekülâtif) felsefe ne zaman büyük sistemler kurmak iddiasını insan zekâsı için dayanılmaz bir çizgiye yükseltmeye kalkışmışsa, insan zekâsı daima silkinmiş ve buna karşı eleştirici bir tepki göstererek düşsel uykulardan uyanma yolunu tutmuştur. Eski Yunan'da da böyle olmuştu. İ.Ö. V. yüzyıla gelinceye kadar öylesine düşünsel varsayımlar ileri sürülmüştü ki gökselliğe doğru yükselen bu parlak ha-

yallerden toprağa (doğaya ve insana) dönmek gerekti. Yunan aydınlanmasını gerçekleştiren bilgicilik (sofistik) akımıdır. Antikçağ bilgicileri insansal yasa (nomos)'nın yerine doğal yasa (physis)'yı getirdiler. Antik aydınlanma çağı, metafiziğe tümüyle sırt çeviren Sokrates'i hazırlamıştır. *Bk.* Bilgicilik, Aydınlanma Felsefesi.

ANTİKÇAĞ FELSEFESİ. Yunan ve Roma felsefeleri... Antikçağ felsefesi, İ.Ö. VIII. yüzyılda başlayıp İ.S. V. yüzyılda sona eren Yunan ve Roma kültürlerini kapsar. Bu çağa, *klâsik ilkçağ* da denir. Antikçağ ya da klâsik ilkçağ felsefesinin ilkçağ felsefesinden farkı, sadece Yunan ve Roma kültürlerini dilegetirmesidir. Antikçağ felsefesinin ayırıcı niteliği, düşünce tarihinde ilk kez *bilmek için bilmek* amacının güdülmüş olmasıdır. Eski Mısır, Çin ,Hind vb. gibi felsefelerdeyse *kullanmak için bilmek* amacı güdülmüştür. *Batı düşüncesi* adıyla adlandırılan ve sonunda çağdaş genel düşünce'yi doğuran düşünce sistemi, antikçağ felsefesiyle başlar. Çağdaş düşüncenin en geçerli sorunları antikçağda ortaya atılmış ve gereken doğrultuya yöneltilmiştir. Eski Yunanlılar kendilerini evrensel birliğin bir parçası olarak görmüşler, kozmik kargaşalıkta bir uyum (harmonia) bulmuşlar ve kafalarına takılan bütün sorunları bu açıdan yorumlamışlardır. *Bk.* İlkçağ Felsefesi.

ARİSTOCULUK. (*Os.* Aristetâlisiye, Aristatâlisiye, Aristutâlisiye; *Fr.* Aristotélisme, *Al.* Aristotelismus, *İng.* Aristotelianisme) Antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'in öğretisi, Aristoteles'cilik, gezimcilik... Antikçağ Yunan düşüncesinde Aristoteles, çağdaş anlamıyla ilk bilgin'dir. Kendisinden önceki bütün bilgileri toplamış, iç içe geçmiş olanları birbirinden ayırmış, sınıflandırmış, eleştirmiş ve bütünlemeye çalışmıştır. Özellikle, sonradan *Metafizik* adı verilen *Prote Filosofia* (İlk Felsefe) adlı yapıtı Thales'ten kendisine kadar gelen felsefe tarihinin çok başarılı bir özetidir ve en güvenilir kaynağıdır. Topladığı bilgilerin doğruluklarını ölçmek için bilimsel bir düşünme yöntemi aramış ve doğru düşünmenin kurallarını bütün ayrıntılarıyla saptamaya çalışarak bunlara *Yu. âlet* (doğru düşünmenin âletleri) anlamına gelen *organon* adını vermiştir. Aristoteles'in bu *doğru düşünme kuralları*'na sonradan *mantık* adı verilmiştir. Formel ya da biçimsel mantık (*Os.* Sûrî mantık) adı verilen mantık, Aristoteles'in saptadığı bu kurallardır. Genç Aristoteles henüz Akademia'da bir Platon öğrencisiyken kendisine kadar gelen *düşünme*'de üç *bakış* (*Yu.* Theoria) bulunuyordu: İnsanın görünen'e bakışı (doğa), insanın kendisine bakışı (insan), insanın görünmeyen'e bakışı (doğaüstü)... Düşünür Aristoteles yöntemsel âletler bularak bu *ilkel bakış*'ı *doğru bakış*'a çevirmek istedi: Görünmeyen'den görünen'e bakmak (tümdengelim "doğrulama") ve görünen'den görünmeyen'e bakmak (tümevarım "araştırma")... Ne var ki, bu *doğru bakış*'ı gerçekleştirmek için *düşünme*'nin *bilim*'den yararlanması, eşdeyişle düşünce-doğabilim diyalektiği, gerekiyordu. O çağın bilim'leriyse düşünme'nin pek gerisindeydiler. Bu yüzdendir ki düşünür Aristoteles, *düşünme*'sine karşılık verecek *bilim*'i de kendisi yapmak zorundaydı. Fizik ve fizyoloji'den meteoroloji ve ekonomi'ye kadar çeşitli bilim alanlarındaki, çağının ölçülerine göre pek geniş, bilimsel çabalarının nedeni budur. *Physika* adı altında toplanan *Fisike Akroasis, Peri Uranu, Peri Geneseos Khai Fthoras* ve ayrıca *Peri ta Zoa Historia, Peri Psikhes* vb. adlı yapıtları bu çabanın ürünüdür. Bu bilimsel çalışmalardan ve bu çalışmalar sırasında *İlk Felsefe* (*Yu.* Prote Filosofia) doğdu. Artık, çağıyla sınırlı olanaklar içinde, geleneksel büyük soruya karşılık aranacaktır: İlkneden nedir?.. İlkneden, en son ve en gelişmiş düşünce olarak, Platon'un *İdea*'sı olamaz. Çünkü *İdea*, görünen sayısız gerçek *biçim*'lerinin —Platon'un sandığı gibi, dışında değil— içinde'dir ve o biçimlerden soyularak, eşdeyişle içlerinden çıkarılarak elde edilmiştir. Kaldı ki Platon, bu *İdea*'lara *nesnelerin özü* demektedir, öyleyse *öz* nasıl *biçimsel nesne*'den ayrı ve onun dışında olabilir? *Öz*'süz *biçim* ve *biçim*'siz *öz* olamaz. Platon'un yanılgısı *gerçek varlık*'ı, gerçek *biçimsel varlık*'lardan ayırdığı *öz*'de görmesidir. Öyleyse görünen'den görünmeyen'e bakıp (tümevarım, *Yu.* epagoge) *araştırmalıyız* ama bulduğumuzu da görünmeyen'den görünen'e bakıp (tümdengelim, *Yu.* apagoge) *doğrulamalıyız*. Tümevarımla araştırıp *İdea*'yı buluyoruz, şimdi onu tümdengelimle doğru yerine oturtmalıyız. *İdea* (soyut kavram) bir *töz* (*Os.* Cevher)'dür, oysa her *töz* içsel bir *öz*'dür. Böylesine bir *öz* elbette *özdek* (*Os.* Madde) olamaz (antikçağ Yunan düşüncesinin zorunlu yanılması). Bu öz (*Yu.* Ousia: Aristoteles bunu *töz* anlamında ve *İdea* terimi yerine kullanmaktadır), *biçim* (*Yu.* Eidos: Aristoteles bunu *nesnenin niteliklerinin tümü* anlamında kullanmaktadır)'lenerek gerçekleşiyor. Nesnenin görünümü olan *biçim* de öz-

dek değildir. *İlk özdek* (*Yu.* Prote hyle) biçim'sizdir, sadece bir *güç* (*Yu.* Dynamis. Aristoteles bunu *imkân* anlamında kullanıyor)'tür, onu *edim* (*Yu.* Energeia. Aristoteles bunu *gerçek* anlamında kullanıyor)'e geçirip gerçekleştiren *biçim*'dir. Öyleyse bu *oluş* (*Yu.* Genesis)'u *gerçek* (*Yu.* Energeia)'leştiren *devim* (*Os.* Hareket, *Yu.* Kinesis)'in güdücüsü nedir? Aristoteles burada çağları aşan eşsiz bir sezişle çok parlak bir kavram ortaya atıyor: *Entelekeia* (nedeni kendisinde bulunan)... Ne yazık ki bu kavramı olur olmaz yerlerde boşu boşuna —örneğin Demokritos'un dehâsını gösteren tümüyle doğru "niceliklerle oluşan nitelikler" ilkesine karşı çıkmak için— harcıyor, tam derinleştirilmesi gereken yerde derinleştirmiyor ve gene o soyut *eidos* (biçim)'una dönüyor. Artık amacı tümüyle bir araştırma, tümevarım'dır. Öylesine bir tümevarım ki alabildiğine bomboş bir alanda göklere doğru yükselecek ve bir daha tümdengelim'le denetlenmeyecektir. Ne var ki, çağının bilimsel zorunluğu içinde, Aristoteles'in hayranlık verici büyüklüğünü belirtmeye bu kadarı da yetmektedir. Son çözümlemede, Aristoteles'in elinde *görünen gerçek*'i açıklamak için iki kavram kalmıştır: *Hyle* (madde) ve *eidos* (biçim)... Biçimsiz olan özdek, biçimle gerçekleşmektedir; eşdeyişle biçimsiz olan kumaş biçimlenerek pantolon, ceket, perde, masa örtüsü olacaktır. *İlkneden* bunlar mıdır?.. Bir bakıma bunlar ilkneden'e pek benzemektedirler: Bunlarsız *oluş* olamayacağı için zorunlu olarak *oluş*'tan önce *var*'dırlar. *Özdek*, güç hâlinde (*Os.* Bilkuvve) *biçim*'dir. (Aristoteles, özdeğe zorunlu olarak öncelik tanıyan bu düşüncesiyle katıksız bir maddeci görünüşündedir). Ceket (biçim)'leşecek olan elbette kumaş (özdek)'tır. Biçim, özdeğin *energeia* (gerçek) hâline geçmesidir. Buysa bir *kinesis* (hareket) işidir. Her özdek bir *dynamis* (imkân)'dir, onu *energeia* (gerçek) kılmak için bir *kinesis* gerekir. Öyleyse öyle bir devim olmalı ki *kendi kendisinden önce* bulunmasın ve *ilk devindirici* (*Yu.* Proton kinoun) olsun. Bu ilk devindirici, biçimlerin biçimi olan bir *noesis noeseos* (düşünmenin düşünmesi)'dir ve teksözle Tanrı (*Yu.* Theos)'dır. Aristoteles burada *biçimler biçimi*'nin niteliklerini aşağı yukarı her Tanrıcı ya da Tanrılığa varan öğretideki deyimlerle sayıp döker: Salt edim'dir, salt tin'dir, bilincin bilinci'dir, kendi kendisine bakış'tır, kendi kendisini özleyiş'tir ve başkaları... Ancak burada, önemle belirtilmesi gereken, Aristoteles'in parlak bir görüşü daha gizlenmektedir: Son çözümlemede *özdek*'le *biçim bir ve aynı şey* olmaktadır (Yunanca *E eskhate hyle kai e morfe tauto:* Metafizik, VIII, 6, 19; VII, 10, 27; XII; 3, 8; XII, 10, 8). Aristoteles, ilk bakışta ,önce karşı çıktığı Platon düşünceciliğiyle sonunda birleşmiş göründüğü halde bu üstün ve şaşırtıcı düşünceye gene kendi *doğru düşünme yöntemi*'yle varıyor. Her varlık, özdeklikle biçimliliği birlikte taşır. Çünkü her biçim, kendisinden daha üstün aşamadaki biçimin özdeğidir. İplik, tarladaki pamuğa ya da koyunun sırtındaki pöstekiye göre biçim, kumaşa göre özdek'tir. Kumaş, dokunduğu ipliğe göre biçim, cekete göre özdek'tir. Bu mantığın zorunlu sonucu her varlık'ın ve bu arada elbette en üstün varlık'ın özdek ve biçim'i birlikte taşıdığıdır. Bundan da zorunlu olarak şu sonuç çıkmaktadır: En üstün varlık'ın da özdeksel bir yanı vardır. Aristoteles, Metafiziğinde, bizzat kendi mantığının zorunluğuna uyarak *e eskhate hyle kai e morfe tauto* dedikten sonra çağının zorunluğuna uyarak bu sonuçtan kaçınabilmek için en yüksek varlığın özdeksiz olduğunu ısrarla belirtmiştir. Böylesine bir spekülâsyona girdikten sonra, nedenleri tanıtlanamaycak olan düşünsel varsayımlar sıralanmaktadır: *Biçimler biçimi* ya da *salt biçim* özdeksizdir. Böyle olunca da hiç bir şey istemez, hiç bir şey yapmaz. Özdeği devindiren o değildir, özdek ona *özlemi*'nden ötürü devinir. Aslında etkileyen o değildir, etkileyen bu *özlem*'dir. Özdek, onu özlediği için ondan etkilenir. O, kendisiyle yetinen, kendisine bakan, kendisi için düşünen'dir. Nesnelere ve insanlara karışmaz, onların kaderlerini çizmez. Kader, özdeğin ona olan özlemiyle çizilir. Öyleyse o, bir *doğrudan neden* değil, bir *dolayısıyla neden*'dir. Doğrudan nedenler, özdeğin bu dolayısıyla neden'e özleminden doğarlar. Her *var olan*'ın varolması için gerekli dört neden vardır. Örneğin bir masa varlığını meydana getirmek için tahta (özdeksel neden, *Yu.* Hyle), yapıcı (etken neden, *Yu.* Arkhe tes geneseos), nasıl yapılacağını gösteren plân (biçimsel neden, *Yu.* To eidos) ve ne yapılacağı düşüncesi (ereksel neden, *Yu.* To telos) gerekir. Dikkat edilince görülür ki özdeksel neden'in dışındaki üç neden, *düşünce*, eşdeyişle *ruh* birliğinde tekleşmektedir. Öyleyse *özdek* ve *ruh*, dönüp dolaşıp, Aristoteles sisteminde de karşı karşıya gelmektedirler. Aristoteles'de *ruh*, *biçim*'le özdeştir. Özdek beden; biçim ruh'tur. Ruh, üç basamaklıdır: Bitki ruhu, hayvan ruhu, insan ruhu... Her basamak bir üst-

tekinin özdeğidir. Bitkilerde sadece özümseme ve üreme ruhu vardır, hayvan ruhu devim-istek-duyum'la belirir ve bitki ruhuna eklenir, us'la beliren insan ruhuysa kendinden önceki bütün ruhları içerir. Bitki ruhu hayvanlık biçimin özdeği, bitki ruhunu içeren hayvan ruhu insanlık biçimin özdeğidir. Bu basamakların tabanında *biçimsiz özdek*, tepesindeyse *özdeksiz biçim* vardır. Özdek ilk biçimlenişinde, ki bu biçimler biçimi'ne özlemiyle gerçekleşmiştir, dört ana biçimde belirir: Toprak, su, hava, ateş (dört ana öğe). Bu dört ana unsur *yerdeğiştirme* ve *çarpışma*'yla çeşitlenir ve sayısız biçimlere dönüşerek organik dünya'yı meydana getirirler. Organik dünyayı böylece kurduktan sonra, Aristoteles insansal değerleri işlemeye başlamaktadır: Politika, ethika, poetika, rhetorika... İnsan bir *toplumsal varlık*'tır (*Yu.* Zoon politikon) diyen Aristoteles artık onun toplum içindeki yerini ve düzenini, törebilimi'ni belirtir. Bu törebilim'in amacı, antikçağ geleneğine uygun olarak, mutluluk'tur ve bu mutluluk da bilgelikle sağlanır. Bilgelik, düşünme ve tutumla gerçekleşir. Öyleyse düşünsel ve tutumsal erdemleri birbirinden ayırmak gerekir: *Arete dianoethike* ve *arete ethike*... Ne var ki tutum, düşünme'ye dayanmalıdır. İnsan toplumsal bir varlık olduğundan onun töresel kişiliği de devlet içinde oluşacaktır. Devlet şöyle ya da böyle olmuş, bunun önemi yoktur. Önemli olan, devlet'in yurttaşlardaki bu töresel kişiliği gereği gibi geliştirip geliştiremediğidir. Yetkin devlet, bu ödevindeki başarısıyla ölçülür. *Bk.* Mantık.

AŞAĞIDAN YUKARIYA. Eytişimsel devimin evrimsel niteliği... Eytişimsel devim evrimseldir, sürekli bir ilerlemeyi gerçekleştirir. Bu evrimsel devim, eytişimsel özdekçilik dilinde *aşağıdan yukarıya* (*Fr.* De l'inférieur au supérieur) deyimiyle dilegetirilir. *Alttan üste* ve *basitten karmaşığa* deyimleri de aynı anlamda kullanılır. Bu anlamlar *eski*'yle *yeni*'de somutlaşırlar. Doğada ve toplumda her olgunun uzun bir geçmişi, eşdeyişle tarihi vardır. Her olay ve olgu *aşağıdan yukarıya* doğru bir ilerleme ve yükseliş deviniminin ürünüdür. Ünlü bir eytişimci şöyle der: "Güneş sistemi bir kozmik tozdan meydana gelmiştir. Bugünkü hayvansal ve bitkisel örgenlikler son derece basit örgenliklerden yola çıkarak gelişmişlerdir. Toplum, ilkel komünotelerden toplumsal yaşamın şimdiki biçimlerine gelinceye dek uzun bir yol izlemiştir. Teknik, ilkel âletlerden günümüzün dev mekanizmalarına ulaşmıştır. Antik düşünürlerin ilkel sezişlerinden yola çıkan insansal bilgi çağdaş bilime varmıştır. Doğanın, toplumun ve insan düşüncesinin *aşağıdan yukarıya* gelişimi yadsınamayacak kadar açık bir gerçektir". Özdeksel evren ilksiz ve sonsuzdur, ne var ki onun bütün olgu ve olayları, yerlerini yeni olgu ve olaylara bırakmak üzere, sürekli olarak değişme hâlindedirler. İşte bu değişme, son çözümlemede, daima ilerleme ve yükselme yönünde gerçekleşir. Gerici metafizik bu ilerlemeyi ve yükselmeyi yadsıdığı gibi (örneğin metafizikçi tarihçi Toynbee, "tarih bir tekrardan ibârettir" der, oysa tarih hiç bir zaman tekrarlanmaz) yukarıyı aşağıya indirger. Metafizik yanılgıların pek çoğunun nedeni budur. Yukarı üst, karmaşık ve yeni; aşağının, altın, basitin ve eskinin ürünü olduğu halde hiç bir zaman aşağıya, alta, basite ve eskiye indirgenemez. Unutulmamalıdır ki elma, elma ağacının ürünüdür ama hiç bir zaman elma ağacı değildir. *Bk.* Gelişme, Aşma, Devim, Sarmal Gelişim, Evrim, Eytişimsel Özdekçilik, Metafizik.

AŞAĞILIK DUYGUSU. (*Os.* Hissi ednâ mûdilesi, *Fr.* Complexe d'infériorité) Kişisel güçsüzlüğün bilincine varılması... Avusturyalı düşünür Alfred Adler, Freud kuramına karşı, *aşağılık duygusu* kuramını ileri sürmüştür. Adlere' göre insanlık evriminin güdücüsü bu duygudur. İnsan, yaşadığı sürece her an özvarlığını değerlendirmek ve aşmak isteğiyle davranır. Haz duygusu, gerçekte, üstün olma tutkusunun giderilmesinden başka bir şey değildir. Üstünlük tutkusunu yaratan da *aşağılık duygusu*'dur. Bu duygu, insanı üstünlüğe doğru iter ve geliştirir. Adler'e göre, "İnsanlık tarihi, aşağılık duygusunu gidermek için yapılan davranışların tarihidir". İnsanın davranışlarını belirleyen, Freud'ün sandığı gibi haz isteği değil, gerçekte onun da nedeni bulunan üstün olma isteği'dir. *Aşağılık duygusu*, soydan gelen örgen yetersizliklerinden doğar. Bu kuramın da bütün metafizik kuramlar gibi, örneğin Fröydcülük gibi, büyük yanılgısı tekyanlı oluşu ve yersiz genellemelere varışıdır. Kimi insanların ruhsal yaşamlarında aşağılık duygusunun da elbette rolü vardır, ne var ki insanlık tarihi hiç bir zaman aşağılık duygusunu gidermek için yapılan davranışların tarihi değildir. Ruhbilimde *aşağılık duygusu* (*İng.* Inferiority feeling) ve *aşağılık karmaşası* (*İng.* Inferiority complex) ayrı terimlerle dilegetirilmekte ve birincisi *benliğin yetersiz görülmesi*, ikincisi *örgen ye-*

tersizliğinden ötürü baskıya alınmış değer eksikliği duygusu olarak tanımlanmaktadır. Fröydcü psikanalizde de çocuğun Oedipus karmaşası sonucu gerçeklere uyamaması *aşağılık karmaşası* deyimiyle dilegetirilir.

AŞKIN. (*Os.* Müteâl, Müteâlî, Âlî, Âlâ, Ulyâ, Muallâ; *Fr.* Transcendant, *Al.* Transzendant, *İng.* Transcendent, *İt.* Transcendente) Varlığını aşan... Metafizikte *içkin* terimi karşıtıdır. İlgili bulunduğu varlığın gerçekliğini ve gücünü aşmış olmak anlamını verir. Kant'a göre insan bilincinin, bilgisinin, yapabileceği bütün deneylerin ötesinde olan kendinde şey (numen) *aşkın*'dır. Aşkın belli bir anlamda fiziği aşan, eşdeyişle *metafizik* demektir. Tanrıbilim, terimi büsbütün açıklığa kavuşturur ve onu *Tanrı* anlamında kullanır; insanların bütün davranışları ve eylemleri *aşkın* olanlarla yönetilir. *Bk.* İçkin, Deneyüstü.

AŞMA. Herhangi bir şeyin olumsuz yanını eleyip olumlu yanını daha üstün bir düzeyde gerçekleştirme... Terimi ilkin ilerisüren Hegel, sav'la karşısav'ın çatışmasında, bireşimde gerçekleşen *elenerek gelişme*'yi *Al. Aufheben* terimiyle dilegetirmiştir. Hegel mantığında savla çatışan karşısav bireşimle aşılır (ya da olumlamayla çatışan olumsuzlama, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıyla aşılır). Aşılmış olan, aştığının olumsuz yanını elemiş ve olumlu yanını koruyup geliştirerek daha üstün bir düzeyde gerçekleştirmiştir. Hegel, *Mantık* adlı yapıtında şöyle der: "Bilgide ilerlemeyi gerçekleştirmek için gerekli olan, bu mantık yasasını kavramaktır. Bu yasaya göre olumsuz aynı zamanda olumludur ya da karşı durulan şey soyut yoklukta sıfıra ulaşmaz, sadece içeriğinin yadsınmasında sıfıra ulaşır. Sonuç şudur: Yadsıma, belli bir yadsıma olmakla, aynı zamanda belli bir içerik taşımaktadır. Bu içerik, yeni bir kavramdır. Ama öncekinden daha yüksek, daha zengin bir kavramdır. Çünkü yadsınmasıyla ya da karşıtıyla zenginleşmiştir. Artık onu içermektedir ve kendisinden fazla olarak da hem kendisini hem onu içermektedir. İşte kavramlar sistemi böyle oluşur ve her türlü dış etkiden bağımsız olarak sürekli bir akış içinde gelişir" (Hegel, *Logik*, cilt I, Giriş). Hegel'de kavramların gelişmesini dilegetiren *aşma* terimi, diyalektik özdekçi öğretide alt olanla üst olan arasındaki bağlantıyı dilegetirir ve gelişmenin kesintisiz sürekliliğini anlatır. Örneğin eytişimsel özdekçilik, düşüncecilikle çatışan özdekçiliğin *aşılmış* bir biçimidir. Aşılmış bir biçim olması, aştığı özdekçilikle bağlantısını gösterdiği gibi onun karşıtı olan düşünceciliğin olumlu yanlarını içerdiğini de gösterir. *Bk.* Sav, Karşısav, Bireşim, Hegelcilik.

ATOM. (*Os.* Cüz'ü fert, *Fr.* Atome, *Al.*, *İng.* Atom, *İt.* Atomo) Özdeğin bölünemeyen en küçük parçası... Antikçağ Yunan düşünürü Demokritos (İ.Ö. 460-350), özdeğin (madde) som ve bölünemeyecek en küçük parçasını düşünmüş ve buna Yunanca *bölünemez* anlamına gelen *atoma* adını vermiştir. Demokritos'a göre atomlar, çeşitli biçimlerde birbirlerini çeken sert parçacıklardı ve evren bunlardan meydana gelmişti. Örneğin, bir kaya parçası, bir ağaç, bir insan atomlar yığınıydı. Demokritos, tanrıların bile son derece ince ve saydam atomlardan yapılmış olduklarını ilerisürüyordu... Çağdaş bilimde de atom, sonsuz olarak bölünebileceği anlaşıldığı halde, Demokritos'un özdeksel yapısındadır. Atomun, elektron adı verilen parçacıklardan meydana geldiği ve bu parçacıkların yoğun bir çekirdeğin çevresinde hızla döndükleri tanıtlanmıştır. Ortasındaki yoğunlaşmış özdek, çekirdek ve o çekirdeğin çevresinde dönen elektronlar atomu teşkil ederler. *Bk.* Atomculuk.

ATOMCULUK. (*Os.* Cüz'ü ferdîyye, *Fr.* Atomisme, *Al.* Atomismus, *İng.* Atomism, *İt.* Atomismo). Nesnelerin bölünmez parçalardan (atoma) meydana geldiğini ilerisüren öğreti... Empedokles, Anaksagoras ve Abdera düşünürleri (Leukippos ve Demokritos) bu ad altında toplanırlar. Bu düşünürlere göre, yaratılmamış, yok olmayan, değişmeyen varlık özdeksel atomdur. Atomculuk, Epikuros'la Lucretius'un aracılığıyla Gassendi ve Bacon'a ulaşarak doğa bilimlerinin doğuşunu sağlamıştır. Bir Rönesans adamı olan Petrus Gassendi, doğayı bir organizma olarak ele alan Aristocu skolastiğe karşı, atomculuğun getirdiği mekanist anlayışı savunmuştur. Bu anlayışa göre doğa, atomlarla ve atomların hareketleriyle gerçekleşmiştir. *Bk.* Atom.

AYDINLANMA. (*Os.* Tenevvür, *Fr.* Éclairement, *Al.* Aufklaerung, *İng.* Enlightment, *İt.* Essere illuminato) İnsanın insanlığına dönüşü... *Aydınlanma*, klâsik anlamında metafizik bir kavramdır, toplumu insan usu ve doğasıyla düzenleme amacını izler. Bununla beraber aydınlanmacıların metafizikle, inancılıkla ve skolâstikle verdikleri savaş insanlığın gerçek aydınlanmasına doğru yol almasında yararlı olmuştur. Usa dayanma ve güvenme, gi-

derek, usun nesnel yasaları kavramasına yol-açmıştır. Kavram, Alman düşünürü Immanuel Kant tarafından *Wast ist Aufklaerung?* (Aydınlanma Nedir?) adlı yapıtında tanımlanmıştır. *İnanma*'dan *bilme*'ye yönelmesi metafizik aydınlanmanın en güçlü yanıdır. Felsefe tarihçileri klâsik anlamda iki *aydınlanma*'nın sözünü ederler. Bunlardan biri eski Yunan'da gerçekleşen *antik aydınlanma*, ikincisi *XVIII. yüzyıl aydınlanması*'dır. Oysa gerçek aydınlanma, XIX. yüzyılın ikinci yarısında eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin açıklanmasıyla gerçekleşmiştir. İnsan, ancak o zamandır ki, kendisini, evrendeki yerini, ne olduğunu ve ne olacağını, neler yapabileceğini bilimsel olarak ve açık seçik anlamıştır. Kendisine yabancılaşmış bulunan insan, ancak o zamandır ki, yeniden insanlığına dönmeye başlamıştır. *Bk.* Antik Aydınlanma Çağı, Aydınlanma Felsefesi, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik.

AYDINLANMA FELSEFESİ. (*Os.* Tenevvür felsefesi, *Fr.* Philosophie des lumiéres) On sekizinci yüzyıl felsefesi... Klâsik felsefe tarihlerinde XVIII. yüzyıl felsefesine *aydınlanma felsefesi* adı verilir. İ.Ö. V. yüzyılda da bir *antik aydınlanma* ya da *Grek aydınlanması* gerçekleşmiştir. Her ikisinin de Alman düşünürü Immanuel Kant'ın tanımıyla *aydınlanma* (*Al.* Aufklaerung) adıyla anılması benzer ıralar taşımalarındandır. Her iki aydınlanmada da inakçılığa karşı çıkılmış ve insan usu bilgi ölçüsü olarak değerlendirilmiştir. Her ikisinde de spekülâsyonlara sırt çevrilmiş, insan ve kültür sorunlarına eğilinmiştir. Her ikisinde toplumun düzenlenmesi amaçlanmış ve bilginin halka yayılmasına çalışılmıştır. Grek aydınlanmacıları bilgicilerdi. On sekizinci yüzyıl aydınlanmasıysa İngiliz düşünürü Locke'la başlar. Hume, Condillac ve Fransız özdekçileri bu aydınlanmanın önemli temsilcileridir. Daha sonra Kant ve ünlü Alman düşüncecileri (Fichte, Schelling, Hegel) bu aydınlanmanın geliştiricisi olmuşlardır. Gerçek *aydınlanma felsefesi*'yse XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. *Bk.* Bilgicilik, Aydınlanma.

AYIKLAMA. (*Os.* Istıfâ, İntihap; *Fr.* Sélection, *Al.* Selektion, Auswahl; *İng.* Selection, *İt.* Selezione) Doğal seçim... *Ayıklama* terimi, türlerin evrimini inceleyen İngiliz bilgini Charles Darwin'in *doğal ayıklama* (*Os.* Istıfâi tabiî, *Fr.* Selection naturelle, *İng.* Natural selection) kuramıyla önem kazanmıştır. Darwin'e göre yaşama kavgası bir doğal ayıklama'yla sürüpgider, koşullara uyamayanlar ayıklanırlar ve koşullara iyi uyanlar türlerini sürdürürler. *Ayıklama*, pirinç ve pirinç taşlarında olduğu gibi, iki yanlıdır: Koşullara uyamayanlar yokolmak için, koşullara uyabilenler varolmak için ayıklanırlar. *Ayıklama*'yı, koşullara göre, güçlülük kadar güçsüzlük de gerektirebilir. Darwin bu konuda şu örneği vermektedir: Kanatlı bir böcek sürüsü kasırgaya yakalanarak denize sürüklenir ve boğulur, içlerinden kanadı kopuklar kasırgadan kurtularak yaşamakta devam ederler... *Ayıklama*'nın ölçüsü, güçlülük değil, koşullara uymaktır. *Bk.* Darvincilik.

AYIRDEDİCİ NİTELİK. (*Os.* Sıfatı mümeyyize, *Fr.* Qualité distinctive) İki bireyi birbirinden ayıran özellik... Herhangi bir şeyin *ayırdedici nitelik*'i onu benzerlerinden ayırır. *Ayırdedici nitelik*'lerin titizlikle belirtilmesi felsefede, açık seçikliği sağlamak için, çok önemlidir. *Bk.* Nitelik.

AYKIRI DÜŞÜNCE. (*Os.* Dâvâyı mücerrede, Tahakküm, Garip, Garâbet, Münharif; *Fr., Al.* Paradoxe, *İng.* Paradox, *İt.* Paradosso) Genel düşünceye aykırı... *Aykırı düşünce* terimindeki aykırılık, çelişiklik anlamında değil, genel ve alışılmış düşünceye uymazlık anlamındadır. Çelişik düşünce, biçimsel mantığa göre yanlış bir düşüncedir. Oysa *aykırı düşünce*, doğru olabilen düşüncedir. Örneğin dünyanın dümdüz olduğu düşüncesinin yaygın bulunduğu çağlarda dünyanın yuvarlak olduğu düşüncesi *aykırı düşünce*'ydi. Ne var ki bu, her *aykırı düşünce*'nin doğru olabileceği anlamına gelmez. Terimin Yunanca kökü, *beklenmedik-şaşırtıcı-olağanüstü-inanılmaz* anlamlarını kapsar.

AYRIM. (*Os.* Fark, Tefâvüt, Fasıl, Tefâdül, Tebâyün, Mübâyenet, İhtilâf, Tehâlüf, İnfisâl, Mugayeret; *Fr.* Différence, *Al.* Differenz, *İng.* Difference, *İt.* Differenza) Bir şeyi öbür şeylerden ayıran nitelik... Mantık terimi olarak *ayrım*, cinsleri ve türleri birbirinden ayıran ana karakterdir. Örneğin konuşabilme karakteri, insan türünü hayvan cinsi içindeki bütün öteki türlerden ayırır. Buna *türsel ayrım* (*Os.* Faslı nev'î, *Fr.* Différence spécifique) denir. Örneğin duygululuk karakteri, hayvan cinsini bitki cinsinden ayırır. Buna da *cinsel ayrım* (*Os.* Faslı cinsî, *Fr.* Différence générique) denir. Bir de *sayısal ayrım* (*Os.* Faslı adedî, *Fr.* Différence numérique) vardır ki

bir türün bireylerini birbirinden ayırır. İlk dizgeli mantıkçı Aristoteles bu terimle *herhangi bir şeyi kendi kendinden ayıran*'ı da dilegetirmiştir. Aristotelese göre örneğin Platon, genç ve yaşlı olarak kendi kendinden de ayrılır. *Bk.* Ayrımlaşma.

AYRIMLAŞMA. (*Os.* Tefâzul, Tehâlüf, Temayüz, Teferruk, Tenezzü, Temyiz, Temeyyüz, Tefâvüt; *Fr.* Différenciation, *Al.* Differenzierung, *İng.* Differentiation, *İt.* Differenziamento) Farklılaşma... İngiliz düşünürü Herbert Spencer'e göre *ayrımlaşma,* birtürdenliğin ayrıtürdenliğe doğru farklılaşmasıyla gerçekleşir. Önce tek örgen olan gelişerek birçok örgenler olur ve önce tek örgenin görevi bu gelişerek farklılaşan örgenlerce paylaşılır. Evrim, bu *ayrımlaşmalarla* gerçekleşir. Ruhbilimde de genel davranışların daha özel biçimlere dönüşmesi bu deyimle dilegetirilir. Bunun tam tersi de *ayrımsızlık* (*Fr.* Indifférenciation) durumudur ki örneğin sevinç ve acının birbirinden ayırdedilmez bir duruma gelmesini dilegetirir. *Bk.* Ayrım.

AYRITÜRDEN. (*Os.* Gayr mütecânis, Mütegayyirül eczâ, Mütegayyirül cins, Mütehâlifül cins, Muhtelifül cins; *Fr.* Hétérogéne, *İng.* Heterogeneous, *İt.* Eterogeneo, *Al.* Heterogen, Ungleichartig) Ayrı nitelikli tikellerden meydana gelen tümel... *Ayrıtürden* terimi, *birtürden*'in karşıtı olarak, ayrı nitelikli tikellerden meydana gelen tümeli dilegetirir. İngiliz düşünürü Herbert Spencer, evrimi, "Birtürdenliğin ayrıtürdenliğe dönüşümü" olarak tanımlar. Düşünür, *First Principles* adlı yapıtında şöyle demektedir: "Değişme, ancak ve yalnız, daha küçük tutarlılıktan daha büyük tutarlılığa doğru olan bir değişmeden başka bir şey olamaz. Mademki biz tam birtürdenliği hiç bir yerde bulamıyoruz. Öyleyse dönüşüm, daima daha büyük bir karmaşıklığa ya da artmış bir çokbiçimciliğe ya da daha fazla ayrıtürdenliğe doğrudur". Spencer'e göre birtürden olan'dan ayrıtürden olan'a doğru ilerleyiş, en ayrıtürden varlık olan insan'ın ilerlemesinde apaçık olarak görünür. Vahşî insanın bacakları, örneğin, maymununkine benzer ve onunla birtürden'dir. Uygar insanın bacaklarıysa özelleşmiş ve ayrıtürden olmuştur. İlkel insan hayvanla birtürden'ken uygar insan ayrıtürden'liğe doğru gelişmiştir. Gerek ırkların çoğalması ve gerek bunların birbirinden gittikçe daha çok ayrımlaşması daha çok ayrıtürdenliği gerçekleştirmektedir. Spencer'e göre bu yasa evrensel gelişmenin her alanında geçerlidir. Yıldızlardan edebiyata kadar doğasal ve toplumsal her alanda birtürdenlikten ayrıtürdenliğe doğru gerçekleşen bir evrim vardır. *Ayrıtürden* ve *birtürden* kavramları Alman düşünürü Immanuel Kant tarafından da kavramsal olarak işlenmiştir. Kant'ın ilke olarak ilerisürdüğü bu kavramsal anlama göre aynı cins kavramı altında toplanan özel kavramlar, hem birtürden hem de ayrıtürdendirler. Aynı cins kavramı altında toplandıklarına göre *ortak* (eşdeyişle birtürden) yanları olması gerekir, ayrı özel kavramlar olduklarına göre de *farklı* (eşdeyişle ayrıtürden) yanları olması gerekir. *Bk.* Birtürden, Ayrım, Ayrımlaşma, Evrim.

B

BAĞDAD'LILAR. Bağdad'lı düşünürler... İbni Sînâ, düşünürleri Batılı (*Ar.* Mağribîyyûn) ve Doğulu (*Ar.* Meşrikiyyûn) olmak üzere ikiye ayırmış, Ebul Ferec ül-Casîlîkî, İbn Butlan gibi o sırada Bağdad'da bulunan Aristocu hekim-düşünürleri *Bağdad'lılar* adıyle niteleyerek Batılı saymıtır. S. Pines, *La Philosophie Orientale, d'Avicenne et sa Polémique Contre les Baghdadiens* adlı yapıtında bunu belirterek İbni Sînâ'nın Doğulular deyimiyle kendi felsefesini kasdettiğini ilerisürmektedir. *Bk.* İslâm Felsefesi.

BAĞI. (*Os.* Sihir, *Fr., Al.* Magie, *İng.* Magic, *İt.* Magia) Doğayı etkilemek amacıyle yapılan işlem... Pitagorasçılığın ve Yeniplatonculuğun etkisiyle antikçağ Yunan felsefesinin çöküş yıllarında ve ortaçağın son evresinde özellikle ortaya çıkan ve geniş bir etki alanı sağlayan bağıcılık, doğaya etki yapmak için kullanılan gizemci (mistik) işlemlerin tümünü kapsar. Bağıcılık, XV. yüzyılda Teosofi adı altında toplanmış olan simya, astroloji, teürji gibi çeşitli esrarcılıkları kapsamıştır. Bilim ve kültürün gelişmesiyle ispritizma ve manyetizma gibi çeşitli bağıcılık oyunları, çağımızda, halkı eğlendirmek için panayır yerlerine göç etmiş bulunmaktadır.

BAĞINTI. (*Os.* İzâfet, Nisbet, Alâka, Münâsebet, Râbıta; *Fr.* Relation, *Al.* Relation, Beziehung; *İng.* Relation, *İt.* Relazione) İki ya da daha çok şeyler arasındaki ilişkiler bütünü... İnsan düşüncesinin, birbirlerine indirgenemeyen, en genel biçimlerini saptamak çabasından meydana gelen ulam (kategori) düşüncesinde en önemli yeri alan biçim *bağıntı*'dır. Önce, eski Hind düşünürü Kanada, *bağıntı* (*Skr.* Samanaya)'yı altı ulamdan biri olarak ortaya atmıştır. Kanada'ya göre hiç bir varlık, öteki varlıklardan bağımsız olarak varolamaz. Daha sonra, antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles de aynı sonuca varmış, bir varlığın ancak bir başka varlıkla *bağıntı*'lı olarak ve ona *göre* varolabileceğini ileriye sürmüştür. Örneğin "baba" deyince bir "çocuk"un varlığına bağıntı kurulmaktadır, "büyük" deyince ondan daha "küçük" olan bir varlığa bağıntı kurulmaktadır. Aristoteles'den sonra Stoacılar, Yeniplatoncular, ortaçağın birçok skolâstik düşünürleri ,İbni Sînâ gibi birçok İslâm düşünürleri, Leibniz ve Kant düzenledikleri ulam cetvellerinde *bağıntı*'ya baş yeri vermişlerdir. Fransız düşünürü Renouvier'ye göre *bağıntı*, ulamların ulamı'dır ve gerisi hep onun çeşitlerinden ibarettir. Alman düşünürü Immanuel Kant da dört ana grupta topladığı ulamların en üstünü olarak *bağıntı*'yı ilerisürer. Kant'a göre her yargı, ne türlü bir yargı olursa olsun, her halde bir bağıntıyı dilegetirir. Diyalektik özdekçi dünya görüşü *bağıntı* terimiyle, evrensel bağımlılığı dilegetirir. Bunun sonucu olarak da *bilgi, mümkün olduğu kadar çok bağıntıyı bilmektir.* Diyalektik yöntem, nesneleri, bağıntılarıyle birlikte inceleyen bir araştırma yöntemidir. Her somut bütünlük, birbirleriyle ve ayrıca bağlı oldukları bütünle bağıntılı birçok parçalardan meydana gelir. Örneğin ekonomi bilimi, somut bir bütünlük olarak; değer, üretim, tüketim, bölüşüm vb. gibi birçok bölümlerden meydana gelmiştir. Ayrıca her somut bütünlük, başka somut bütünlüklerle de bağıntılıdır. Örneğin ekonomik bütünlük, sosyal bütünlükle ilişkilidir. Bundan ötürüdür ki, örneğin üretimi, bütün bu bağıntılarından koparıp soyut olarak incelemenin mümkün olduğunu sanan metafizik ve bireyci görüşler, bu yüzden, yanlış sonuçlara varmışlardır... *Bağıntı* (*Os.* İzâfet) deyimi, felsefede *ilişki* (*Os.* Münâsebet) ve *görelik* (*Os.* Nisbet) terimleriyle anlamdaştır. *Bk.* Bağıntıcılık.

BAĞINTICILIK. (*Os.* İzâfiyye, İzâfiyei enfüsiyye, Nisbiyye; *Fr.* Relativisme, *Al.* Relativismus, *İng.* Relativism, *İt.* Relativismo) Görecilik... Bilginin bağımlılığını ilerisüren klâsik öğretilerin başında Alman düşünürü Kant'ın eleştiriciliği gelir. Kanta' göre her bilgi bir yargıdır, her yargı da bir bağımlılık taşır. Örneğin ısı, genişlik, nesne kavramları tek başlarına birer bilgi değildirler; ancak bunların "Isı nesneleri genişletir" gibi bir yargı meydana getirmek için birbirleriyle bağıntılı kılınmasıdır ki bilgiyi gerçekleştirir. Ne var ki bu birleştirmeyi, kendinde bulunan önsel kalıpların içinde, insan aklı yapar. Öyleyse bilgi, insan aklına *göre*'dir. İnsan aklı, kendi kalıplarında meydana getirdiği bilginin gereçlerini duyular aracılığıyle dışardan alır. Öyleyse bilgi, duyu imkânlarıyle sınırlıdır ve duyu imkânlarına *göre*'dir. Anadan doğma bir körde renk, anadan doğma bir sağırda ses bilgisi gerçekleşemez. Bilgi, hem akıl, hem duyularla bağıntılıdır. Diyalektik *bağıntıcılık*'a

göre bilgi, görelilikle saltıklığı birlikte taşır. Bilgi görelidir; çünkü sürekli olarak gelişmekte, yetkinleşmekte ve doğrulanmaktadır. Bilgi saltıktır; çünkü her göreli bilgi saltık bilginin doğrultusunda gelişir, yetkinleşir ve doğrulanır. Bütün göreli bilgiler içinde saltık bilgi yatmaktadır. Örneğin dünyanın yuvarlaklığı üstüne tarih sürecinde ilerisürülmüş olan çeşitli eksik bilgiler, Magellan'ın deniz gezisiyle kesin olarak doğrulanmıştır. Demek ki bu göreli bilgilerin her biri, pratikle doğrulanıncaya kadar, dünyanın yuvarlaklığı saltık bilgisini belli oranlarda taşımaktaydılar. Göreli bilgi, saltık bilginin bilgi sürecinde her an biraz daha gerçekleşen parçalarıdır. Demek ki göreli bilgi, saltık bilgiyi zorunlu olarak içerir. Her eksik bilgide tam bilginin bir parçası yatar. Öyleyse pek açıktır ki göreli bilgi sürecinde saltık bilgi de gelişir ve sürer. Bilgi'nin, tarihsel süreci içinde her an eksik, tamamlanmamış, kimi yerde yanlış ve kimi yerde pek dar, teksözle göreli oluşu saltık bilgiyi yoketmez. Tersine, saltık bilginin her zaman ve her biçimde varolduğunu tanıtlar. Görüldüğü gibi *eytişimsel bağıntıcılık* anlayışı, *metafizik bağıntıcılık* anlayışının tam karşıtıdır. Metafizik ve idealist bağıntıcılık bilgiyi öznel sayar ve onun nesnelliğini yadsır. Bu anlayışa göre bilgi ya kesin, değişmez, saltık olarak vardır (dogmacılık) ya da her insana göre başkadır, değişir, saltık değildir (şüphecilik) ve bundan ötürü de bilinemez (bilinemezcilik). Bu anlamda *bağıntıcılık* deyimi, *inakçılık* karşıtı ve *şüphecilik*'le *bilinemezcilik*'in anlamdaşıdır. Bu anlayışın tümüyle karşıtı olan eytişimsel bağıntıcılık, bilginin tarihsel olduğunu ve tarihsel aşamalarının her birinde nesnel ve birbiriyle bağıntılı hakikatı içinde taşıyarak ilerlediğini bilir; bu anlamda *bağıntıcılık* deyimi, *şüphecilik, inakçılık* ve *bilinemezcilik* deyimlerinin tümünün karşıtıdır. Bilgi, değişmez olmadığı gibi bundan ötürü saltık da değildir, evrimsel aşamalarında nesnel hakikatı parça parça yansıtarak gelişir ve bilginin bütün parçaları birbirleriyle bağıntılıdır... *Bağıntıcılık* deyimi, *ilişkincilik* ve *görecilik* deyimleriyle anlamdaştır. *Bk.* Bağıntı, Eytişim.

BAĞINTILILIK KURAMI. (*Os.* İzâfiyet nazariyesi, *Fr.* Théorie de relativité) Alman fizik bilgini Einstein'ın zaman-mekân-madde'nin bağımlılığını tanıtlayan kuramı... Alman fizik bilgini Einstein (1876-1955), özel ve genel bağıntılılık kuramlarıyle felsefe alanında çok önemli sonuçlar doğuran fizik gerçekleri tanıtlamıştır. Einstein'ın pratikle doğruladığı gibi "evren, zaman-mekân-madde bağımlılığından ibarettir". Bu demektir ki evren özdeksel yapıdadır ve bu özdeksellik koparılamaz bir biçimde zaman ve mekân'ı da kapsamaktadır. Zamansız mekân ve mekânsız zaman düşünülemeyeceği gibi zaman-mekân'sız madde ve madde'siz zaman-mekân da düşünülemez. *Bk.* Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

BARIŞ. (*Os.* Sulh, *Fr.* Paix, *Al.* Versöhnung, *İng.* Peace, *İt.* Pacificazione) Savaş karşıtı olarak uzlaşma... Antikçağ Yunan felsefesinde Herakleitos, *savaş* (*Yu.* Polemos) kavramını karşıtların *çatışma*'sı anlamında kullanmıştır. Çelişkiler bu anlamda bir *kavga* (*Os.* Mücâdele) içindedirler ve bu kavga evrim sürecinde geliştirici bir güç taşır. Ne var ki bu kavga, insanın insanı sömürmesine dayanan ve sadece bu tarihsel somut olaydan doğan *savaş* kavramıyle özdeş değildir. Metafizik düşünce sistemine bağlı olanlar, ister düşünceci ve ister özdekçi olsun, çelişkilerden doğan bu kavgayı saltıklaştırırlar ve tarihsel-toplumsal sürecin tümüne yayarlar; bundan da *savaş*'ın geliştirici bir güç olarak sonsuzca kaçınılmaz olduğu sonucunu çıkarırlar. Bu genelleştirme tümüyle yanlıştır ve çelişkisel kavgaların somut-tarihsel olarak incelenmemesi yanılgısına dayanır. Nesnel gerçeğin tümüne özgü genel bir yasalılığı dilegetiren çelişkisel kavgayla (genel çelişki), insanın insanı sömürmesine dayanan toplumsal ilişkilere özgü ayrı bir durumun bağdaşmazlığını dilegetiren uyuşturulamaz, eşanlamda antagonist çelişkisel kavgayı (özel çelişki) birbirinden ayırmak gerekir. Birincisi eytişimsel karşıtlık ve kavga, ikincisi toplumsal karşıtlık ve kavgadır ki bunlar aynı ve özdeş değildirler. Karşıtlıklar arasındaki eytişimsel birlik ve savaş yasası, sadece *iç karşıtlıklar arasındaki nitelik ayrılıkları*'ndan doğan *iç nitel çelişki*'lerin gelişimsel aşılmasında geçerlidir. Demek ki eytişimsel iç çelişkilerin barış ve savaşıyla toplumsal dış çelişkilerin barış ve savaşını asla birbirine karıştırmamak gerekir. *Barıştırılamaz* sınıf karşıtlığı yokolmakla toplum *savaştırılamaz* bir duruma gelir, demek ki süresiz ve sonsuz *barış* gerçekleşir. *Bk.* Çelişme.

BAŞARI. (*Os.* Muvaffakiyet, *Fr.* Succés, *Al.* Erfolg, *İng.* Success, *İt.* Successo) Bir işi gereği gibi yapma... *İyi sonuç*'u dilegetirir. Uygulayıcılık (pragmacılık) felsefesi bütünüyle

başarı kavramı üstüne kurulmuştur. Yararcılık (faydacılık) felsefesi de dolaylı olarak öyledir. Bu felsefelerin oluşturduğu törebilim anlayışına da *başarı törebilimi* (*Os.* Muvaffakiyet ahlâkı, *Al.* Erfolgsethik) denir. Bu törebilim insan davranışlarının iyiliği ya da kötülüğünü, önceden saptanmış belli ilkelere ya da düşünceye göre değil, elde edilen sonuçlara göre ölçer. *Bk.* Başarısızlık, Uygulayıcılık, Yararcılık, Törebilim.

BAŞARISIZLIK. (*Os.* Ademi muvaffakiyet, *Fr.* Insuccés) Bir işi gereği gibi yapamama ya da bitirememe... Alman düşünürü W. E. Heistermann, pragmacılığı eleştirirken, "Bilgiyi, başarı değil, başarısızlık gerçekleştirir" düşüncesini ilerisürmektedir. Düşünüre göre başarısızlığa uğrayan kişi, bunun nedenlerini araştırmak zorunda kalır; buysa bilme sürecinin belli bir yerde durup kalmasını önler. *Bk.* Başarı, Uygulayıcılık.

BAŞAT. (*Os.* Hâkim, Gâlip; *Fr.* Dominant) Benzerleri arasında üstün güçlü ve en etkin olan... Ruhbilim ve mantık terimidir. Mantıkta *başat ıra* deyiminde kullanılır. Ruhbilimde bir egemenin dileklerini başka kişilere benimsetmesine *başatlama* (*İng.* Domination), egemenlik duygusuna *başatlık duygusu* (*İng.* Dominance feeling), egemence davranışa *başat davranış* (*İng.* Dominance behavior), görsel incelemelerde ilk yönelen göze *başat göz* (*İng.* Leading eye) denir.

BAŞMAN. (*Os.* Mütekaddim, *Fr.* Primat) Başta gelen... *Başman* terimi, çeşitli nitelikler bakımından üstünlüğü ve başta gelmeyi dilegetirir. Örneğin antikçağ Yunan düşünürü Platona' göre *iyi'nin idesi* bütün idelerin, Alman düşünürü Kant'a göre *irâde* bütün insan yetilerinin ve *bağıntı* bütün ulamların *başman*'ıdır. *Bk.* Başmanlık, Başat.

BAŞMANLIK. (*Os.* Tekaddüm, Evveliyet, Tefevvuk; *Fr.* Primauté) Üstünlük... Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyancada *başman* (*Fr., Al.* Primat, *İng.* Primacy, *İt.* Primato) terimiyle eşanlamda kulanılmaktadır. *Bk.* Başman.

BATICILIK. (*Os.* Garpçılık, *Fr.* Occidentalisme) Doğu ülkelerinde toplumlarını Batı toplumları örneğine göre düzenleme isteğiyle XIX. yüzyılda başlatılmış olan burjuvalaşma akımı... Bu akım yandaşlarına *Batıcı* (*Os.* Garpçı, *Fr.* Occidentaliste) denir. Feodal gerikalmışlığı aşarak Avrupa anamalcılığı düzenine katılmak dileğini dilegetirir. Osmanlı terminolojisinde *ıslâhatçılık* (*Fr.* Reformisme) deyimiyle anlamdaştır. Bu akım, anamalcılığa geçebilecek nitelikte olan toplumlarda (örneğin Rusya'da) gerçekten bir burjuvalaşma isteği, anamalcılığa geçmesi olanaksız bulunan toplumlardaysa (örneğin Osmanlı İmparatorluğunda) Avrupa devletleriyle onlara katılan iç egemen sınıfların ortak çıkarlarını gerçekleştirmek için bahâne olarak kullandıkları bir slogan niteliğini göstermiştir.

BELİRLEME. (*Os.* İcâb, Tâyin, Tahsis, Tahdid, Teayyün, Kayıt, Tasmim, Azim, Tarif, Karar, İzalei müphemiyet; *Fr., İng.* Détermination, *Al.* Bestimmung, *İt.* Determinazione) Gerektirme... *Belirleme,* olumsallığı ortadan kaldırarak belli bir yönde oluşturma'yı dilegetirir. Belirlenim, bir varlığın nicel ve nitel karakterlerinin tümünü verir. *Belirleme,* karşılıklı etkiyle gerçekleşen bir oluşmadır. Mekanik anlayış, bir varlığın belirleyicilerini o varlığın nedenleri sayardı. Diyalektik anlayış, belirleyenin de belirlediğiyle belirlendiğini meydana koymuştur. *Belirleme* ya da *belirlenim,* mantık terimi olarak *sınırlama* ve *sınırlanma*'yı dilegetirir. Herhangi bir nesne ya da olay gibi, kavramlar da belirlenmekle sınırlanmış, anlamı saptanmış, başka anlamlara kaydırılması engellenmiş olur. Bu anlam *saptama* ve *saptanma* deyimleriyle dilegetirilir. Bir şeyi belirleme onu sınırlama ve saptama, bir şeyle belirlenme o şeyle sınırlanma ve saptanmadır. Yakın anlamda *koşullama* ve *koşullanma* deyimleri de kullanılmaktadır. Herhangi bir şey belirlenmekle koşullanmış olur. *Bk.* Gerekircilik.

BELİT. (*Os.* Mütearife, *Fr.* Axiome, *Al., İng.* Axiom, *İt.* Assioma) Bir gerçeği tanıtlamak için dayanılan tanıtlanması gerekmeyecek kadar açık ilke... Descartes'çılar ve özellikle Spinoza bir geometri terimi olan beliti felsefeye uygulamışlardır. Örneğin Descartes, felsefesini şu belite dayamaktadır: *Düşünüyorum, demek ki varım...* Bu konuda önemli olan şudur: Ne türlü bir belitten yola çıkılırsa o türlü bir sonuca varılır. Belitlere dayanan bir felsefe, belitlerin yanlışlığı meydana çıkınca, çöker. Örneğin A'nın A'ya eşit olduğu özdeşlik beliti Hegel'in diyalektiğiyle yıkılınca bu belite dayanan bütün spekülâtif felsefeler çöküvermiştir. Hegel, A'nın A'ya eşit olamayacağını, çünkü değişmekte bulunduğu-

nu tanıtlamıştır. *Bk.* Açık, Dekartçılık, Hegelcilik, Özdeşlik, Mantık.

BELKİLİ. (*Os.* İhtimalî, *Fr.* Problématique, *Al.* Problematisch, *İng.* Problematic, *İt.* Problematico) Tanıtlanması istendiği ve mümkün görüldüğü halde tanıtlanmamış sorunların niteliği... Örneğin, Merih yıldızında insanlar bulunabilir, bir dörtgen iki eşit üçgene ayrılabilir... Son örnekte görüldüğü gibi belkili sorunun hemen tanıtlanması da mümkündür. Felsefe, belkili sorunlarla gelişmiştir.

BELLEK. (*Os.* Hâfıza, *Fr.* Mémoire, *Al.* Gedaechtnis, *İng.* Memory, *İt.* Memoria) Geçmişi saklama ve yeniden meydana getirme yetisi... Ansal bir işlemdir, bir bilinç işidir ve insana özgüdür. Hayvanlarda gerçekleşmemekle *anı ve alışkanlık*'tan, otomatik olmamakla *çağrışım*'dan ayrılır. *Bk.* Alışkanlık, Çağrışım, Bilinç.

BEN. (*Os.* Ene, *Fr.* Moi, *Al.* Ich, *İng.* Myself) Bireyin öznel bütünlüğü... Bireyin bilinçsel ve ruhsal bütün işlemleri *ben* kavramıyle dilegetirilir. Ruhbilimde *bilinç*'in özdeşidir. Öznel idealist sistemler, bütün nesnel ve toplumsal olguları *ben*'e indirgerler. *Bk.* Tekbencilik, Dekartçılık, Ampirio-kritisizm, Varoluşçuluk, Yeniolguculuk.

BENCİLİK. (*Os.* Hodkâmlık, *Fr.* Egoisme, *Al.* Egoismus, *İng.* Egoism, *İt.* Egoismo) İnsanın bütün çevresini kendi yararına uydurma isteği... Bencilik, başkalarının zararından sevinç duyma olmadığı gibi, insanın kendi benliğini büyütme duygusu da (egotizm) değildir. Ruhbilime göre bencilik, korunma içgüdüsünden doğar. Toplumsal eğilimin temeli de dayanışma, ortaklaşma, yardımlaşma gibi bencilik gerekleridir. Özgecilik, ancak toplumsal içgüdünün gelişmesi sonunda belirir. Bencilik, bireyin, özgecilik toplumun ürünüdür. Ancak özgeciliğin gelişebilmesi toplum düzeninin koşullarına bağlıdır. *Bk.* Özgecilik.

BENİÇİNCİLİK. (*Os.* Lil-eneiye, *Fr.* Egocentrisme) Her şeyi kendi benliğine indirgeme eğilimi... Felsefede, insanın kendisini evrenin merkezi kılmak ve görmek eğilimi olarak kullanılmaktadır. Örneğin egzistansiyalizm bu anlamda bir beniçinciliktir. Beniçinciliği, bir insanın kendisini değil de, insan denilen varlığı evrenin merkezi sayması anlamında kullanılan insaniçincilik (antroposantrizm)'le karıştırmamalıdır. *Bk.* İnsaniçincilik.

BETİMLEME. (*Os.* Tasvir, *Fr.*, *İng.* Description, *Al.* Beschreibung, *İt.* Descrizione) Söz ya da yazıyla tasarımlama... Mantık terimi olarak, herhangi bir şeyi dış ıralarıyle *tanımlama*'yı dilegetirir. *Bk.* Tanım.

BEYİN. (*Os.* Dimağ, *Fr.* Cerveau, *Al.* Gehirn, *İng.* Brain, *İt.* Cervello) Duyu uyarımlarının alıcısı... *Beyin*, sinir sisteminin merkezidir. İnsanın tinsel (düşünme, hatırlama vb.) ve tensel (sindirim, solunum vb.) bütün yönetimi beyinde olupbiter. Bütün duyumlar beyinde toplanır ve orada işlenir, yorumlanır, birleştirilir. Bütün duyumlar kendisinde toplandığı halde beynin kendisi duygulu değildir, dokunulunca acımaz. Beynin çeşitli noktaları hafif elektrik akımıyla uyarılarak ne işe yaradıkları saptanmıştır. Örneğin belli bir noktanın uyarılması bir anının hatırlanmasını, başka bir noktanın uyarılması bir sesin işitilmesini, daha başka bir noktanın uyarılması bir ışığın görülmesini vb. sağlamıştır. Omurgalı hayvan, beyni gelişerek insanlaşmıştır. Beynin gelişmesi, el-dil diyalektiğiyle gerçekleşmiştir. Canlı örgenlikte hayvansal yaşam döneminin değişik çevrelere uyarak yaşamı sürdürme zorunluğundan oluşan beyin, hayvansal yapıda, morfolojik bir evrimle değil, işlevsel yeteneklerin çoğalması ve ilerlemesiyle gelişmiştir. Düşünme ve düşünce insan örgenliğinde gelişen beynin fonksiyonudur. Pavlov deneyleriyle doruğuna ulaşan yaşambilimsel çalışmalar bu gerçeği kesinlikle tanıtlamıştır. Demek ki doğa tarihinin belli bir aşamasında meydana gelen ve gene belli bir aşamasında gelişip düşünebilen beyin (eşdeyişle düşünce ve bilinç) ikincildir ve doğadan önce bir beyin (eşdeyişle düşünce ve bilinç) tasarımlamak metafizik hayalcilikten başka bir şey değildir. Doğanın ve özdeğin birinciliği, beynin ve bilincin ikinciliği felsefenin, iki büyük dünya görüşünü (idealizm ve materyalizm) birbirinden ayıran temel sorunudur. Düşünme ve düşünce sadece insan örgenliğine özgüdür. Bir ağaç, bir taş düşünemediği gibi, insandan başka hiç bir canlı örgenlikte bilinçsel belirtiler yoktur. İnsan örgenliğinde de beyinden başka hiç bir örgen düşünemez. Ne var ki beyin, bir düşünme örgeni olduğu halde, kendi başına en küçük bir düşünce bile oluşturamaz. Düşünme ve düşünceyi oluşturan, beyinde toplanan sinirler aracılığıyla dış dünyadan gelen ve beyinde yansıyan işlemlerdir. Düşünce, dış dünyanın, eşdeyişle özdeksel ve nesnel gerçeğin bir yansısıdır. Beynin yapısı ve işleyişi

alanındaki bulgular, metafizik ve idealist *ruh* tasarımım da kökünden yıkmıştır. İnsan ölüp özdeksel beden beyin örgeniyle birlikte yokolunca insanın bilinci ve ruhsal yaşamı da yokolur. A. I. Herzen şöyle der: "Ruhun bedensiz yaşayabileceğini söylemek, kara kedinin kara rengini odada bırakarak dışarı çıkabileceğini söylemekten farksızdır". *Bk.* Us, Pavlovculuk.

BİÇİM. (*Os.* Şekil, Sûret, Nevi, Hey'et, Temsil, Remiz, Mecâz, İstiare, Kinâye, Sûreti hâriciye, Bediai lâfzıye, Bediai mâneviye; *Fr.* Forme, Figure; *Al.* Form, Figur, Schluss, Gestalt; *İng.* Form, Figure, Shape; *İt.* Forma, Figura) Sınırlanmakla belirlenmiş özdek ya da uzay... Antikçağ Yunan felsefesinde *biçim* kavramı, ilkin Anaksagoras felsefesinde önem kazanmıştır. Anaksagoras'a göre *biçim*, evrensel oluşmada *düzenlenmemiş özdek* (*Yu.* Khaos) karşıtı olarak *düzenlenmiş özdek* (*Yu.* Kosmos)'tir. Aristoteles ünlü *eidos* (biçim) kavramının *düzenleyicilik* ve *yetkinleştiricilik* anlamlarını Anaksagoras'dan almış olsa gerektir. Aristoteles, deyimi, *nesnenin niteliklerinin tümü* anlamında ve *özdek'le içerik* karşıtı olarak kullanmaktadır. Ona göre *ilk özdek* (*Yu.* Prote hyle) *biçim*'sizdir ve sadece bîr *güç* (*Yu.* Dynamis)'tür; onu *edim* (*Yu.* Energeia)'e geçirip gerçekleştiren, görünümlü ve yetkin kılan *biçim* (*Yu.* Eidos)'dir. Biçim, özdeğin gerçekleşmesidir, gerçek olmayanın gerçek hâline geçmesidir. Biçimsiz olan özdek biçimle gerçekleşmektedir; eşdeyişle kumaş biçimlenerek pantolon, ceket, perde, masa örtüsü olmaktadır. Evrendeki her varlık, biçim kazanmış olan bir özdektir. Demek ki her varlığın bir özdeği, bir de biçimi vardır. Özdek, güç hâlinde (*Os.* Kuvve hâlinde) bulunan biçimdir. Demek ki her varlık, kendinden daha yetkin olan varlığın özdeği ve her yetkin varlık, kendinden daha az yetkin olan varlığın biçimidir. Eytişimsel özdekçi mantıkta *biçim*, içeriğin (öz'ün) yapısıdır ve yüzyılımıza gelinceye kadar sanılagelldiği gibi onun karşıtı değil, tersine, onun sıkıca bağımlısıdır. Biçim ve içerik (öz) ancak birlikte varolabilirler, biçimsiz öz olamayacağı gibi özsüz biçim de olmaz. Bu bağımlılıkta içerik (öz) temel, biçim ikincildir. Çünkü belirleyici olan özdür, özün çelişkileri onu geliştirirler, gelişen öz de yeni değişimlerine göre biçimini etkiler ve değiştirir. Biçim, öz tarafından meydana getirilmekle beraber yaratıcısıyla karşılıklı etki ilişkisi içinde bulunur, bu etkisiyle özünün gelişmesini ilerletir ya da engeller. Aynı öz çeşitli biçimlerde gelişebildiği gibi aynı biçim çeşitli özleri yapılaştırabilir. Eytişimsel özdekçiliğin bu konuda ortaya koyduğu çok önemli bir bilgi de *biçim*'in, özsel bir dışlık değil, özün iç yapısını temsil ettiği ölçüde onun gerçek bir parçası oluşudur. *Bk.* Biçim ve Öz, Öz ve Olgu, Biçimcilik, Biçimci Ruhbilim, Öz, Biçimbilim, İçerik ve biçim.

BİÇİMBİLİM. (*Os.* Şekliyât, Mebhasül eşkâl, Teşrihi tavsifi, Eşkâli madde ve ecsâm; *Fr., Al.* Morphologie, *İng.* Morphology, *İt.* Morfologia) Çeşitli alanlardaki biçimleri ve biçimlenmeleri inceleyen bilim... *Biçimbilim*, filoloji alanında sözcüklerin biçimlerini inceleyen bir dilbilgisi koludur, Spengler'e göre kültür ve tarih felsefesidir, yaşambilim alanında hayvan ve bitki türlerini biçimleri bakımından sınıflar ve bunların biçimsel değişimlerini inceler. *Bk.* Biçim, Biçimcilik.

BİÇİMCİLİK. (*Os.* Sûrîyye, Şeklîyye, Sûretîye, Mezhebi sûrîye; *Fr.* Formalisme, *Al.* Formalismus, *İng.* Formalism, *İt.* Formalismo) Biçim'i öz'den üstün tutan öğretilerin genel adı... Antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles mantığında ve metafiziğinde, Alman düşünürü Kant törebiliminde, Alman düşünürü Herbart estetiğinde vb. biçimci'dirler. Sanat alanında *sanat, sanat içindir* (*Fr.* L'art pour l'art) görüşü de biçimci bir görüştür, çünkü sanatsal biçimi düşünsel öz'e üstün tutar. Bu düşünceye göre, *sanat, biçimdir* (*Fr.* L'art est une forme). Herbart da estetiğinde güzel'i biçimde bulmaktadır. Burjuva toplumunun soyut sanat anlayışı, kübizm, gerçeküstücülük, dadaizm, pürizm, fovizm, taşizm vb. gibi hemen bütün sanat akımları biçimcidirler ve sanatın özsel niteliğini yadsıyarak biçimi üstün tutarlar. *Biçimcilik*, biçimle öz ilişkisinde biçimin rolünü abartan ya da onu tek geçerli değer kılan yanlış bir tutumdur. Bu yanlış tutum, aynı zamanda zarar vericidir. Öyle bir tarla düşünün ki ekimin bütün biçimsel gerekleri yerine getiriliyor; nadazlanıyor, sürülüyor, gübreleniyor, sulanıyor. Ne var ki içine tohum atılmıyor. Bu tarladan ürün alınabilir mi? Bir yargı düşünün ki yargıç, hukukun bütün biçimsel kurallarını titizlikle uyguluyor, ne var ki dâvânın gerçeklerle aydınlatılmasına önem vermiyor, bu yargı tüzeyi gerçekleştirebilir mi? İçerikten, özden yoksun ya da içeriği önemsenmemiş biçim, zorunlu olarak metafiziğe ve idealizme düşer. *Bk.* Biçim, Biçim ve Öz, İçerik ve biçim.

BİÇİMCİ RUHBİLİM. (*Os.* Şekil rûhiyâtı, *Fr.* Psychologie de la forme, *Al.* Gestaltheorie, *İng.* Gestalt psychology) Bütünsel yapının kendisini meydana getiren parçalardan bağımsız bir varlığı olduğunu ilerisüren ve fizik varlıklar kadar ruhsal varlıkların da böylesine bağımsız biçimleri bulunduğunu savunan ruhbilim öğretisi... Alman ruhbilimcileri Wolfgang Köhler'le Koffka'nın ortaya attıkları ve Fransız ruhbilimcisi Paul Guillaume'un geliştirdiği biçimci ruhbilime göre parça parça duyumlardan meydana gelmiş bir ruh durumu, artık o parçalardan bağımsız bir yapı kazanır. Daha açık bir deyişle, zihnin karmaşık olaylarını açıklamak için, parça duyumların bilgisi değil, bütünsel ruh durumunun bilgisi gereklidir. Biçimi yaratan, parçaların ya da öğelerin toplamı değil, bütünsel biçimle olan ilişkileridir. Duyumlardan meydana gelmiş bir bileşiklik, zihnin karmaşık yapısını açıklayamaz. Fransız düşünürü duyumcu Condillac'tan çağımıza kadar sürüpgelmiş bulunan eski ruhbilim anlayışına göre anlıksal olay, duyumların anlıkta yeniden tasarlanması ve bu tasarımların da çağrışım yasalarına göre birbirlerini çağırmalarıyla oluşurdu. Oysa bu görüş, Süleymaniye câmiini üst üste dizilmiş taşlar yığınından ibâret saymakla birdir. Süleymaniye câmiinin, kendisini meydana getiren parçalardan bağımsız bir varlığı vardır ki onu Süleymaniye câmii eden işte bu varlıktır. Bu konudaki bilgi, parçaların bilgisi değil, bütünün kendisinin bilgisidir. Nitekim bilmediğimiz bir sözcüğün bütün harflerini elde etmekle o sözcüğü kuramayız, buna karşı bir melodiyi başka bir tonda dinlesek de bütn sesler değişmiş olduğu halde onu hemen tanırız. Çünkü birinci örnekte bütünsel yapıyı bilmemekte, ikinci örnekteyse bilmekteyiz. Öyleyse *biçim* (*Fr.* Forme) ve *yapı* (*Fr.* Structure), kendisini meydana getiren parçaların verimi değil, onlardan büsbütün bağımsız bir varlıktır. Bu varlık, başkaca hiç bir varlığa indirgenemez. Ancak, gerçeğin birbirinden çok başka olan çeşitli bölgelerinde aynı olabilen genellikler tasarlanabilir. Bu bağımsız yapı, sadece fizik varlıklar için değil, ruhsal varlıklar ve örneğin töresel ülküler için de geçerlidir. Gücün yapısı, bozulan dengeyi yeniden kurmayı ve dengenin devamını nasıl gerektirirse töresel ideal de kendi engelleriyle öylece savaşır ve yapısını korur. Özet olarak, ansal işlevlerin, *parça* hâlindeki duyumlardan değil, insanın ruhsal yapısında bulunan *bütünsel biçimler meydana getirme yetisi*'nin yarattığı ruhsal *bütün*'lerden gerçekleştiğini savunan ruhbilim alanındaki biçimcilik, Husserl'le Avenarius -Mach idealizmine dayanır. İnsanı çevresinin özdeksel koşullarından ayırma ve sadece ruhsal bir yapı hâline getirme amacını güden bu anlayışın dil alanındaki savlarına da *yapısalcılık* (*Fr.* Structuralisme) denir. Fizik, fizyoloji, ekonomi vb. gibi bilim dallarına da yayılan *gestalt* (biçim) kavramı, ilkin Prag Üniversitesi profesörü olaybilimci Christian von Ehrenfels (1859-1932) tarafından ortaya atılmıştır. Bu ruhbilim anlayışı, özellikle Pavlov deneyleriyle kökünden çürütülmüştür. *Biçimci ruhbilim* ya da *biçim ruhbilimi*, düşünceci (idealist) bir akımdır; ruhsal olayları öznel yasalarla çözümlemeye çalışmaktadır. *Bk.* Biçim, Biçimcilik, Olaybilim, Ampirio-Kritisizm.

BİÇİM VE ÖZ. (*Os.* Sûret ve mâhiyet, *Fr.* Forme et essence) Varlığın birbirinden koparılmazcasına bağımlı bulunan iki yanı... Her biçim bir özün ürünüdür, her öz de bir biçim içinde sürüpgider. Biçimle öz (içerik) birbirinin *aynı* değildir, ama birbirinden ayrı da değildir, birbiriyle *bağımlı*'dır. Bu eytişimsel bağımlılık, birinin varlığını ancak öbürünün varlığıyla olanaklı kılar. Biçimsiz öz olamayacağı gibi özsüz biçim de olmaz. Metafizik, varlığın bu sıkıca bağımlı iki yanını birbirinden ayırmak ve birbiriyle karşıtlaştırmakla birçok yanılgılara düşmüştür. Biçim bir özün görünüşü, öz bir biçimin gerçeğidir. Bu doğal bağımlılık, ancak eytişimsel özdekçi düşünce sisteminde dilegetirilmiştir. Eytişimsel yöntem biçimden öze, görünüşten gerçeğe varma yöntemidir. Aynı öz değişik biçimler alabileceği gibi değişik özler aynı biçimde görünebilir. Doğada ve toplumda öz değişirken biçim ya da biçim değişirken öz bir süre daha değişmeden kalabilir. Bir şeyin biçimi, o şeyin özünün devim tarzıdır. Biçim, özün devimini sınırlayıcı olarak belirleyebileceği gibi geliştirici olarak da belirleyebilir. Üretim biçimlerinde olduğu gibi önce geliştirici olurken sonra sınırlayıcılığa da dönüşebilir. *Bk.* Biçim, Öz, İçerik ve biçim.

BİLGELİK. (*Os.* Hikmet, Rüştü kiyâset, İlmü mârifet, Basîret Akıl, İlim, Felsefe; *Fr.* Sagesse, *Al.* Weisheit, *İng.* Wisdom, *İt.* Saggezza) Bilgililik... *Bilgelik* terimi, tarih boyunca çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Felsefenin ilk adı *bilgelik*'ti. Antikçağ Yunan felsefesinde *bilgelik*, akla uygun davranmak'tı. Sokrates bu terimi *kendini tanımak* anlamında kullandı. Stoacılara göre *bilgelik*, doğaya

uygun davranmak'tır. Törebilim bu terimi *tutkulara kapılmama* anlamına çekmiştir. Bilgelik, bilgenin niteliği olduğuna göre, aynı zamanda ahlâklılığı ve örnek insanlığı da içerir. Epikuros'a göre de bilgelik erdem yoluyla varılan yüksek bir sarsılmazlık (*Yu.* Ataraksia) durumudur, salt dinginlik ve aldırmazlıktır. Tanrıbilimsel anlamda bilgelik, Tanrılık bir niteliktir ve Tanrı'ya özgüdür. Felsefesel düşünceye, ünlü yedi bilgesinin —ki ilk Yunan düşünürü Thales de bunlardan biriydi— özdeyişleriyle başlamış olan antikçağ Yunan felsefesi bir bilgelik felsefesidir ve bilgelik anlayışına göre bilgelik erdemsel ülküyü gerçekleştirir, en üstün iyi'dir ve mutluluktur. *Bilgelik* tarihsel bir olgudur ve çağdaş *bilginlik* (Âlimlik)'le karıştırılmamalıdır. *Bk.* Erdem, En Üstün İyi, Mutluluk.

BİLGİ. (*Os.* Mâlûmât, İlim, İrfân, Mârifet, Vukuf; *Fr.* Connaissance, *Al.* Erkenntnis, Kenntnis; *İng.* Cognition, Knowledge; *İt.* Cognizione, Conoscimento, Conoscenza) İnsanın, toplumsal emeğiyle meydana çıkardığı nesnel dünyanın yasalı ilişkilerinin, düşüncesinde yeniden üretimi... İnsanla çevresi arasında kurulan ilişki, eşanlamda *bilgi*, ilk düşüncelerden bu yana çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Kimileri bu ilişkinin asla kurulamayacağını, kimileri kısmen kurulabileceğini, kimileri ancak Tanrısal düzeyde kurulabileceğini, kimileri de bağıntılı olarak her an kurulmakta olduğunu ilerisürmüşlerdir. *Bilgi*'nin kaynağı, özü ve sınırı üstündeki araştırmalar çeşitli öğretiler doğurmuştur. Usçuluk, görgücülük, deneyselcilik, sezgicilik, eleştiricilik, kuşkuculuk, bilinemezcilik, olguculuk, uygulayıcılık, inakçılık, inancılık, olasıcılık, anlıkçılık, irâdecilik, doğuştancılık, bilgicilik vb. bilginin insan için olanaklı olup olmadığı yolunda savlar ilerisürmüş öğretilerdir. Antikçağ Yunan düşüncesinde bilgiciler ve şüpheciler bilginin olanaksız bulunduğu kanısındaydılar. Sokrates de fizik bilginin kesin olmadığını, kesin bilginin ancak törebilimsel alanda gerçekleşebileceğini ilerisürmüştür. *Bilinemezcilik* genel adı altında toplanan Kant idealizmi, Comte pozitivizmi, Spencer evrimciliği, Heidegger ve Sartre egzistansiyalizmi, Camus saçmacılığı aynı kanıyı sürdürüp çağımıza kadar getirmişlerdir. Bunlara karşı bilginin olanaklı bulunduğunu ilerisüren öğretiler, bilginin nasıl elde edileceği konusunda iki büyük kampa ayrılırlar. *Usçular* genel adı altında toplananlar bilginin doğuşundan beri insan usunda varolduğunu, *duyumcular* genel adı altına toplananlar bilginin ancak duyularımızla elde edilebileceğini savunurlar. Bilginin insandan bağımsızlığını ve kendini kendisiyle belirlediğini ilerisüren, Platon ve Hegel'in nesnel düşüncecilikleri gibi öğretiler de vardır. İngiliz düşünürü Spencer'in üç türlü bilgi bulunduğu yolundaki savı bir bilgi sınıflamasına yolaçmıştır. Spencere' göre bu üç türlü bilgiden biri *halksal bilgi* (*Os.* Avâmî bilgi, *Fr.* Connaissance vulgaire)'dir ki dağınık ve günlük bilgilerdir, ikincisi *bilimsel bilgi* (*Os.* İlmî bilgi, *Fr.* Connaissance scientifique)'dir ki bu dağınık bilgilerin kendilerine özgü bilim dallarında birleştirilip yasalara bağlanışından elde edilmiş bilgilerdir, üçüncüsü *felsefesel bilgi* (*Os.* Felsefî bilgi, *Fr.* Connnaissance philosophique)'dir ki bilimsel bilgileri evrensel bir yasada birleştirmiş olan bilgidir. Sanat kuramcıları Spencer'in bu savına dördüncü bir bilgi sınıfı olarak *heyecansal bilgi* (*Os.* Heyecânî bilgi, *Fr.* Connaissance émotionnelle) 'yi katmışlardır ki bu deyimle sanatsal kavrayışı dilegetirirler. Ruhbilimsel açıdan *bilgi*, ruhsal bir işlev olarak nitelenir ve *duygululuk*'la *etkinlik*'e karşıt tutulur. Duyularla ya da anlıkça bilinip tanınmış olandır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *Fr. information* (haber alma) karşılığı olarak da önerilmiş ve *öğrenme, araştırma ya da gözlem yoluyla edinilen gereçkler* deyişiyle tanımlanmıştır. Ayrıca davranış ruhbiliminde *bir uyaranın ipucu görevini yapan yönü* de *bilgi* deyimiyle dilegetirilmektedir. Bundan başka ruhbilim dilinde *sınıflandırılmaya elverişli nesneler topluluğunun niceliksel yönü* bu deyimle adlandırılır. Mantık açısından *bilgi*, önermelerin ve yargıların gerçekliğe uygunluğunu dilegetirir. Örneğin "bir dörtken, dört kenarlıdır" önermesi ve yargısı *bilgi*'dir, çünkü gerçeğe uygundur; buna karşı "bir dörtken, üç kenarlıdır" önermesi bilgidışıdır, çünkü gerçeğe uygun değildir. "Doğa hiç bir makine, lokomotif, demiryolu, elektrikli telgraf vb. yapmaz. Bunlar, insan çalışmasının ürünleridir. Bu çalışmayla doğal özdekler, insanın doğaya egemen olması ya da doğa üstündeki çalışması için gerekli araçlara dönüştürülmüşlerdir. Bunlar insan eliyle yaratılmış olup insan zihninin araçlarıdır, eşdeyişle *bilgi*'nin maddeleşmiş gücüdürler. Anamalın gelişmesi, *genel toplumsal bilgi*'nin ne ölçüde bir üretim gücü olduğunu ve böylece toplumsal yaşam süreci koşullarının ne ölçüde genel zekânın denetimi altına alındığını ve ona uygun olarak kurulduğunu göstermektedir. Bu gelişme, aynı zamanda, üretimin toplumsal koşullarının sadece *bilgi* biçiminde değil, top-

lumsal yaşam sürecinin doğrudan araçları olarak da ne ölçüde üretildiklerini göstermektedir". Daha açık bir deyişle bilgi, doğada hazır değildir, doğada nesneler ve olaylar vardır ama bilgi yoktur, bilgiyi yaratan ve üreten doğa üstündeki çalışması ve bu çalışmaya düşüncesinin katkısıyla bizzat insanın kendisidir. Metafizik, idealist ve Tanrıbilimsel varsayımlar bir yana, bilimselliğe pek yaklaşmış olan duyumculuk bilgi'yi *bireysel deney*' in ürünü olarak tanımlıyordu. Ne var ki bu bireysel deneyin algılarını düzenlerken kullanmak zorunda bulunduğu kavram ve ulamları nerede bulduğu açıklanamıyordu. Çünkü bu kavram ve ulamlar, bireysel deneyin değil *toplumsal deney*'in binlerce yıl işleye işleye oluşturup hazırladığı ürünlerdi. İnsan pratiğinin toplumsal karakteri belirtilmeden hiç bir bilgi açıklanamaz. İnsanın toplumsal çalışmasıyla elde ettiği bilgi, doğanın bilinçte yansıtılmasıdır. Oysa bu, aynanın doğayı yansıtması gibi basit bir fiziksel yansıtma değil, birtakım karmaşık işlevleri gerektiren bilinçsel bir yansıtmadır. Bilgi, nesnenin kendisinden başlar. Duyularla algılanır. İnsan bilincinde çeşitli soyutlamalara ve bireşimlere uğrar. Kavramlaşır, ulamlaşır, yasalaşır. Sonra yeniden doğaya, nesneye döner ve kendini pratikle denetler, doğrular. İnsan bilincinde kavramlaşan, ulamlaşan, yasalaşan yansı yeniden doğaya dönerek pratikle doğrulanmadıkça *bilgi* olmaz. *Bilgi*, somuttan gelir ,osyuttan geçer ve yeniden somutta gerçekleşir. Duyulur veriler sınırlıdır, örneğin ışığın saniyede üç yüz bin kilometre hızla koştuğunu bildirmezler. Bunu biz düşüncemizde tasarımlarız. Ama bu, bilginin ancak soyut düşüncemizde ve tasarımlarımızda olduğu anlamına gelmez. Çünkü soyut düşüncemizin tasarımlarını hem duyularla algıladığımız nesnelerden esinlemiş, hem de yaptığımız âletlerle bu tasarımımızı nesnel dünyaya aktararak pratikle doğrulamışızdır. Bu doğrulamayı gerçekleştirememiş olsaydık, ışığın tasarladığımız hızı bir *bilgi* değil bir *boşsöz* olurdu. Nitekim nesnel dünyada insanın tasarımını aşan gerçeklikler de vardır. Örneğin mezonlar gibi kimi elemanter zerrelerin varlık süreleri sâniyenin yüz milyonda biri kadar tahmin edilmektedir ki hiç bir insan bu niceliği tasarımlayamaz. İnsanın pratik eylemi olan bilimler bu duyudışı ve tasarımdışı olgulardan eylemsel sonuçlar çıkarırlar ve onları pratikte kullanırlar. *Bilgi*, her zaman tam'lığın doğrultusunda ilerleyen eksik ve tamamlanmamış bir süreçtir, her zaman da böyle kalacaktır. Ama bu da, hiç bir zaman tam (kesin, bitmiş, saltık) bilgiye erişilemeyecektir anlamına gelmez. Çünkü her eksik bilgi tamlığını, başka bir deyişle her göreli bilgi saltıklığını içermektedir. Tamlık eksikliğin, saltıklık göreliliğin içindedir. Örneğin ışık konusunda dalga kuramı, yirminci yüzyılın başlarında ışığın aynı zamanda zerreli oluşunun anlaşılması üzerine, yetersizliğinden ötürü bırakıldı. Ne var ki bu göreli ve eksik bilgi, bırakılıncaya kadar işe yaramış ve birçok bilimsel gerçeklerin meydana çıkarılmasını sağlamıştı. Çünkü kendi saltıklığını da içermekteydi. Bunun gibi, evrenin ilk yapısını araştıran ilk düşünceler bunu sırasıyla su, hava, ateş vb. özdeklerinde görmüşlerdi. Zamanla birbirlerine yerlerini bırakan bütün bu göreli bilgiler evrenin özdeksel bir yapısı bulunduğu saltık bilgisini taşımaktaydılar. Saltık bilgi, göreli bilgilerin; eşdeyişle tam bilgi, eksik bilgilerin bu süregiden içeriğidir. Göreli bilgiyle saltık bilgi, birbirleriyle bağımlıdır ve biri olmadan öbürü de olamaz. Doğa sonsuz olduğu içindir ki bilgi süreci de sonsuzdur. Daha açık bir deyişle bilgi, hiç bir zaman ve hiç bir yerde bitmeyecek ve metafizikçilerin hayâl ettikleri gibi hiç bir zaman ve hiç bir yerde bir *son bilgi*'ye varılamayacaktır. "Bilginin sona ermesi, sonsuzun sona ermesi demek olur ki olanaksızdır", sayıların dizisini sonuna kadar saymak nasıl olanaksızsa doğanın bilgisini tüketmek de öylece olanaksızdır. Özetlersek, bilgi, ne idealist usçuların sandıkları gibi tek başına usla, ne de materyalist duyumcuların sandıkları gibi tek başına duyumla elde edilebilir. İlkin o, insan *pratik*'iyle üretilir. Bu üretme iki aşamada gerçekleşir: Her ikisi de pratikte temellenmiş olarak birinci aşama *duyumsal aşama*, ikinci aşama *mantıksal aşama*'dır. Bilgi üretiminin denetimi de gene pratiğe dönüp bilgiyi doğrulamakla yapılır. Bilgi süreci böylelikle tamamlanır. "Canlı algılamadan soyut düşünceye ve buradan da pratiğe; İşte gerçeği tanımanın, bilgi edinmenin diyalektik yolu budur". Pratik, bilginin hem çıkış noktası, hem de doğruluğunun ölçütüdür. "Yaşamın, eşdeyişle pratiğin bilgi kuramının temeli olduğu görüşü bizi kaçınılmaz olarak özdekçiliğe götürür". *Bk.* Bilim, Bilinç. Bilgi Kuramı, Bilinemezcilik, Bilmesinlercilik, Yansı kuramı.

BİLGİCİLİK. (*Os.* Mugalâta, Safsata; *Fr.* Sophisme, *Al.* Sophisma, Trugschluss; *İng.* Sophism, *İt.* Sofisma, Fallacia) Yanıltmaca ve bunu yöntemleştirme... Antikçağ Yunan felsefesinde önemli bir düşünce akımı olan *bilgicilik*, Platon'dan ve özellikle Aristoteles'den

sonra küçümsenmeye başlanmış ve isim olarak *yanıltmak amacıyla yapılan yanlış usavurma* anlamına kaydırılmıştır. Mantıkta bu yanıltmacaların çeşitli biçimleri saptanmıştır. Genellikle bu yanıltmacalar uslamlamanın biçimsel kurallarına uygundur, karşısındakini kandırmaz ama, kolaylıkla yadsıyamayacağı biçimde şaşırtır. Örneğin söz konusu olan sorundan büsbütün başka bir sorunu tanıtlamak (*Os.* Tagyiri mephas, *Fr.* Ignorance du sujet), tanıtlanması gerekeni kendisiyle tanıtlamak (*Os. M*üsâdere alelmatlûp, *Fr.* Cercle vicieux), eksik tümevarım yapmak (*Os.* İstikrâi nâkıs, *Fr.* Induction imparfaite) bu gibi yanıltmacalardandır. İngiliz düşünürü Bentham dört çeşit parlamento yanıltmacası saptamıştır: 1) Bir konuda sağlanan söz üstünlüğünü büsbütün başka bir konuda kullanmak... 2) Dış ve iç tehlike kuruntusu yaratarak istenilen sonucu elde etmek... 3) İstenileni asla gerçekleşemeyecek koşullara bağlayarak kabul etmek... 4) Sorunları bilerek birbirine karıştırmak ve böylelikle istediğini elde etmek... *Bk.* Bilgicilik Akımı.

BİLGİCİLİK AKIMI. (*Os.* Sofistâiyye, Sofistâiyyûn, San'atı mugalâta, Mezhebi sofistâî, Sofistâîlik; *Fr.* Sophistique, *Al.* Sophistik, *İng.* Sophistics, *İt.* Sofistica) Antikçağ Yunan felsefesinin eleştiri akımı... *Sofistik* deyimi sıfat olarak (*Os.* Safsatî, Mugalitî; *Fr.* Sophistique, *Al.* Sophistisch, *İng.* Sophistical, *İt.* Sofistico) *bilgiciye ve bilgiciliğe değgin* anlamını dilegetirir. İsim olarak da antikçağ Yunan bilgicilerinin öğretisini adlandırır. Bununla beraber daha çok *sofistler* (*Os.* Safsatcılar, Sofistâiyyûn; *Fr.* Sophistes, *Al., İng.* Sophist) adıyla anılırlar. *Sofistik* deyimi Fransızcada cins ismi olarak da *bozuk, uydurma* ve *ciddîlikten uzak felsefe* anlamında kullanılır. Yunanca *sophistes* deyimiyle dilegetirilen *bilgici* terimi birçok anlamlar değiştirmiş, önce *bilgeliği yeğleyen* öğreti, sonra *bilgi öğretmeni,* Protagoras'a göre önce *siyasada yararlı olma sanatı,* sonra *söz söyleme sanatı* anlamlarında kullanılmıştır. İ.Ö. V. yüzyıl, antikçağ Yunan felsefesinde bilgicilik akımının egemen olduğu çağdır. Bu çağa antik aydınlanma çağı adı verilir. İlk düşünür sayılan Thales' den beri ortaya atılan sayısız varsayımlar, sonunda, insan zekâsını şahlandırmış ve bütün olupbitenleri yeniden gözden geçirerek kıyasıya eleştirmeye yöneltmişti. Doğa bilimlerinin denetinden yoksun insan düşüncesi, varlığın temeli konusunda daldığı hayâl âleminden kendisine dönüyordu. Bilgicilik akımının inceleme amacı *insan*'ın kendisiydi. Protagoras'ın ünlü sözüne göre, "İnsan, her şeyin ölçüsü"ydü. Bilgi, teorik bir merak değil, pratik bir yarar olmalıydı. Protagoras, "Tanrılara gelince, ben onların ne var olduklarını ne de yok olduklarını bilirim" diyordu. Bilgici Hippias, giydiği elbiseyi kendisi diktiği için "bağımsızlığa kavuşmakla" övünüyordu. İnsan, her türlü yapma bağlardan kurtarılmalı ve insansal yasa (nomos)'nın yerine doğal yasa (physis) konulmalıydı. İnsan ve dolayısıyla toplum yaşamının birinci plâna alınması, zorunlu olarak törebilim sorunlarını meydana çıkarıyordu. Ünlü törebilimci Sokrates, bu akımın çocuğudur. On sekizinci yüzyıl aydınlanması nasıl Kant'ı yetiştirecek koşulları hazırlamışsa, antik aydınlanma da Sokrates'i ve Platon-Aristoteles'i yetiştirecek koşulları hazırlamıştır. Bilgiciler (Protagoras, Gorgias, Prodikos, Hippias, Antiphon, Alkidamas, Lykophron, Kallikles, Kritias, Simonides), şüphe ve eleştirinin gereği saydıkları tartışma (diyalektik) yöntemiyle çalışmışlardır. Bu yöntem, Sokrates'in de yöntemidir. Bilgiciler, özdekçi düşünceler ilerisürmekle beraber, ürünü oldukları idealist çizgiyi sürdürmüşler ve dünyayı tanıma olanağını yadsımışlardır. İşte bu idealist çizgidir ki, bir yandan bilgicilik akımını yozlaştırarak felsefeyi güzel söz söyleme oyununa dönüştürürken öte yandan idealist ilkelerin gelişmesi sonucunu doğurmuş ve Sokrates'de "Ben"in bilginin kaynağı olması imkânlarını hazırlamıştır. Platon, bu çizginin zorunlu sonucudur. *Bk* .Bilgi, Bilgicilik.

BİLGİ KURAMI. (*Os.* Mebhası mârifet, Mârifet nazariyesi, Tenkidül ulûm, Nazariyei ulûm, Felsefei ulûm, Mebhâsı ilim, İlmiyât, İlmül ulûm; *Fr.* Epistémologie-Gnoséologie; *Al.* Wissenschaftslehre-Gnoseologie; *İng.* Epistemology-Gnosiology; *İt.* Epistemologia-Gnoseologia) Bilginin bilgisi... Doğrudan doğruya *bilgi olgusu*'yla *bilme olayı*'nı inceleyen genel bilim dalını adlandıran *bilgi kuramı* deyimi, *Al. Erkenntnistheorie* deyiminin çevirisidir ve başka dillerde de (örneğin *Fr.* théorie de la connaissance, *İng.* theory of knowledge) yerleşmiştir. Gerçekte *gnoseoloji* ve *epistemoloji* deyimlerinin Türkçe karşılığı *bilgibilim*'dir. *Bilgi kuramı* terimi, doğrudan doğruya bilgi'nin ne olduğunu inceleyen bir bilim dalını adlandırır ve şu sorunun karşılığını araştırır: Bilgi olgusu nasıl gerçekleşiyor?.. Bu soru bilgi'nin özü, kaynakları ve sınırı sorunlarını kapsar. Hind-Avrupa dil grubuna bağlı Batı dillerinde birbirlerine pek yakın anlamlarda kullanılan *epistémologie*

(*Os.* İlmiyât), *gnoséologie* (*Os.* Mebhası mârifet) ve *théorie de la connaissance* (*Os.* Nazariyei ilim) terimlerinin Türkçeye *bilgi kuramı* terimiyle çevrilmiş olması karışıklıklar doğurmaktadır. Ne var ki bu karışıklık bir dereceye kadar Batı dillerinde de vardır. İngiliz düşünürü Baldwin, bu yüzden, bilgi olgusunun özü-kaynağı-sınırı sorunlarını inceleyen bilim dalının *epistémologie* ve bilgi olgusunun varlık değeri bakımından eleştirisinin *gnoséologie* terimleriyle dilegetirilmesini önermiştir. Gerçekte, bu iki terim arasındaki anlam ayrılığı, bilgi elde etmek için kullanılan yöntem ayrılığından doğmaktadır. *Epistémologie* terimi bilimsel bilginin ne olduğunu inceleyen bilim dalını, *gnoséologie* terimi sezgisel bilginin ne olduğunu inceleyen bilim dalını adlandırır. *Théorie de la connaissance* ise bilen'le bilinen arasındaki ilişkilerin ne olduğunu inceler. Ayrıca *bilgi kuramı* deyimi, bilginin kaynağı üstünde savlar ilerisüren usçuluk, duyumculuk, sezgicilik, deneycilik vb. gibi çeşitli bilgi öğretilerini de adlandırır. Bir yandan da bilginin değerini araştıran bir felsefe dalıdır. Ne var ki bütün bunlar metafizik felsefenin araştırma ve incelemeleridir. Eytişimsel özdekçi felsefenin bilgi kuramı, *yansı kuramı*'dır ki bilginin ne olduğunu, nasıl elde edildiğini, geçerliğini ve zorunluluğunu açık seçik sergiler. *Bk.* Bilgi, Yansı Kuramı.

BİLİM. (*Os.* İlim, Mâlûmat, Vukûf, Mârifet, İlmi müdevven, Fen; *Fr., İng.* Science, *Al.* Wissen, Wissenschaft; *İt.* Scienza) Yöntemli bilgi... Önceleri *bilgi* terimiyle eşanlamda kullanılan *bilim* terimi, günümüzde olayların yasalarını bulmak amacını güden araştırmaları dilegetirmktedir. *Bilim,* yöntemle elde edilen ve pratikle doğrulanan bilgidir. Bu yüzden de idealizm'le bağdaşamaz, çünkü idealist bilgi pratikle doğrulanamaz. Bundan başka *bilim* idealizm'le çelişme hâlindedir, çünkü idealizm, bilimin konusu olan özdeksel doğayı yadsır. Çağdaş bilim, zorunlu olarak diyalektik özdekçiliği doğurmaktadır. Evreni, sanat artistik imgelerle, din fantastik imgelerle, bilimse mantıksal kavramlarla açıklar. Ne var ki kavramlar göreli bir bağımsızlığa sahiptirler, sürekli insan pratiğiyle nesnel dünyaya bağımlı kılınmadıkları hallerde kendi kendilerine yeter bir duruma gelmek ve gerçeklerden kopmak tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. İdealizmi doğuran bu kopuş, bilimi doğuransa insan pratiğinin sağladığı bu bağımlılıktır. Eylemsel pratikle düşünsel teorinin karşılıklı ve sürekli etkileşimi, bilimsel gelişmenin başkoşuludur. Bilim, evreni, gerçeklikleri insan eylemleriyle doğrulanmış kavramlar, ulamlar ve yasalarla yansıtır. Bilimin itici gücü, toplumun üretim gereksinleridir. "Toplumun teknik gereksinleri, bilimin gelişmesinde on üniversiteden daha etkindir". Buna karşı, bilimi doğuran insan pratiği bilim olmaksızın olanaksızlaşır. Bilim, insanlara nesnel yasaların bilgisini verir ki insanlar pratik eylemlerini gerçekleştirebilmek için bu bilgiye muhtaçtırlar. "Emek, doğa ve dolayısıyla *bilim*'le *insan* arasında gerçek tarihsel ilişkidir. Bundan ötürüdür ki emek, insan yeteneklerinin bir gerçekleşme biçimi olarak anlaşıldığı takdirde, doğanın insansal özünü ya da insanın doğal özünü kavramak olanaklaşır". Bilimler, çeşitli çalışma alanlarıyla ilgileri bakımından fizik, kimya, yaşambilim, toplumbilim vb. gibi çeşitli adlar almışlardır. Bundan başka, onları *toplum bilimleri* (felsefe, tarih, ekonomi politik vb.)'yle *doğa bilimleri* (fizik, kimya vb.) olmak üzere iki bölüme ayırmak gelenekleşmiştir .Ne var ki "Tarihin kendisi doğal tarihin, eşdeyişle doğanın insansal gelişiminin bir parçasıdır. Nasıl insan bilimi doğa bilimiyle birleşiyorsa bir gün doğa bilimi de insan bilimiyle birleşecek ve *tek bir bilim* varolacaktır». *Bk.* Bilgi, Felsefe, İnsan.

BİLİNÇ. (*Os.* Şuur, İstiş'ar. Zamir, Hatır, İdrâk, İlim, Vukûf, Vicdân, Hissi bâtın, Hissi nefis, Akîde ,İtikat, İnsâf, Derûn; *Fr.* Conscience, *Al.* Bewusstsein, Selbstbewusstsein; *İng.* Consciousness, *İt.* Coscienza) İnsanın çevresini ve kendisini anlamasını sağlayan anlıksal süreçlerin toplamı... Metafizikte *bilinç* insandan bağımsız bir güçtür ve insana verilmiştir, evrensel ya da Tanrısaldır. Metafizik düşünme dizgesi içinde yer alan düşünceciliğe göre de bilinç, özdekten avrı ve bağımsız bir güçtür. Bu savda temellenen düşüncecilik antikçağ Yunan düşünürü Anaksagoras'la başlar. Anaksagoras *nus* adı altında bir *evrensel us* düşünmüş ve onu özdeğin karşısına koymuştur. Aristoteles'in deyişiyle, "Anaksagoras, nus'un yaratan ve özdeğin yaratılan olduğunu söylemiştir. Çünkü her şey bir aradayken nus gelip düzenlemiştir". Bu anlayış, *bilinç*'le özdeği birbirinden tümüyle ayrı şeyler sayan Descartes'dan geçerek, onu evrenselleştiren Hegel'de uçlaşır. Hegel'e göre önce *evrensel bir bilinç* vardı ve bütün doğa bu evrnsel bilincin ürünüdür, doğa diyalektik evriminin sonunda gene bu bilince ulaşarak kendi kendini tanıyacak ve evrim böylelikle son bulmuş olacaktır. İdealist akımın

karşısında yer alan ve antikçağ Yunan düşünürü Demokritos'la başlayan materyalist akım, kaba ya da Vülger özdekçiler adıyla adlandırılan bilim-öncesi özdekçilerinin *bilinç*'i özdekle aynılaştırmalarıyla uçlaşır. Bunlara göre de, "Karaciğerin safra salması gibi beyin de bilinç salar". İdealist akımın düştüğü yanılgı kadar yanlış olan bu sonuç, bilim-öncesi materyalistlerinin gerçekte tekyanlı metafizik düşünme sistemine bağlılıklarından doğmaktaydı. Eytişimsel özdekçi felsefeye göre *bilinç;* insanın düşüncesi, duygusu, irâdesi, karakteri, heyecânî, anlağı, kanısı, sezisi vb. gibi bütün anlıksal süreçlerinin toplamıdır. Nesnel gerçekliğin insandaki yansıtıcısıdır. Özdeksel olan insan beyninin bir özelliğidir. Önce özdeksel doğa vardı. Doğasal evrim insana ve *bilinç*'e kadar gelişti. *Bilinç* elbette doğasal, eşdeyişle özdeksel bir üründür ama özdekle ayrılaştırılamayacağı kadar aynılaştırılamaz da. Nitekim çocuk da annesinin ürünüdür ama annesinin aynı değildir. *Bilinç*, toplumsal bir üründür ve dil' le sımsıkı bağımlıdır. Dil olmaksızın *bilinç* de olamaz. Çünkü dil, başkaları için gerçekleşen pratik bilinçtir. Hayvanın ön ayaklarının elleşmesi ve ellerin emekle kullanılmasıyla başlayan insanlaşma, zorunlu toplumsallaşma olgusundan geçerek, *dil-bilinç* olgusunu meydana getirmiştir. *Bilinç* olgusu, insanların yaşama biçimlerinin ürünüdür. Öyleyse pek açıktır ki *bilinç*, insanların yaşama biçimlerini yansıtır. Ama *bilinç* sadece yansıtmakla yetinen basit bir ayna değil, belirmesiyle birlikte diyalektiğe girmiş etken bir güçtür. "Bir sarayda, bir kulübedekinden başka türlü düşünülür". Ama saray koşullarından doğan saray düşüncesi de saray koşullarını etkiler ve değiştirir. Diyalektik ipin iki ucundan biri *eylem* (pratik), öbürü de *bilinç* (teori)'dir .Çeşitli yanlış anlamalar ve yorumlar bu ipin iki ucunu birden elde tutamamaktan doğmaktadır. İnsansal girişkenlik (*Fr.* Initiative), *bilinç*'le gerçekleşir. İnsan, olaylardan oluşan bilinciyle o olaylara egemen olabilir. Bilim-öncesi felsefede insanların yaşama biçimleri düşünme biçimleriyle açıklanırdı, oysa düşünme biçimleri yaşama biçimlerinin sonucuydu. İnsan, bilimsel olarak bunun bilincine vardıktan sonradır ki, *bilinç*'li etkenliğiyle yaşama biçimlerini de değiştirmeye başlamıştır. Hiç bir şeyi değiştiremeyen hayvansal çabayla her şeyi değiştirebilen insansal çaba arasındaki tek fark, insansal çabanın *bilinç*'li oluşudur. "Bilinçli amaç, istenmiş bir erek olmaksızın hiç bir şey meydana gelmez". Bilinç, insanın, kendisini çevreleyen şeyleri farketmesini, algılamasını ve algıladıktan sonra kavramasını, gerçekleştirdiği gibi istemesini ve istediğini yapmasını da gerçekleştirir. Bilinç ne kadar eskiyse *dil* de o kadar eskidir. Dil, başkaları için varolan ve ancak bundan ötürüdür ki benim için de gerçekte varolan *pratik bilinç*' in ta kendisidir. Dil, tıpkı bilinç gibi, başkalarıyla ilişki kurma zorunluğundan doğmuştur. Nerede bir ilişki varsa orada insansal bir şey vardır. Hayvanın hiç bir ilişkisi yoktur, hayvanın başkalarıyla ilişkisi onun için bir ilişki değildir. Demek ki bilinç, başlangıcından beri bir toplumsal üründür, insanlar varoldukları sürece de öyle kalacaktır. Demek ki insan topluluğunun dışında insan bilinci olamaz. Bilincin ürünü olan düşünce de, kendisinin özdeksel iskeleti olan dilin dışında varolamaz. Bundan ötürü bilinç, ilk ânından beri dil temeli üstünde biçimlenir. Bilim, konuşmanın ortaya çıkışının, maymun beynini adım adım bilinçlendirerek insan beynine dönüştürdüğüne özellikle dikkatleri çekmiştir. *Bk.* İnsan, Beyin, Düşünce, Düşüncecilik, Özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik, Anlak, Us, Anlık, Dil, Toplum.

BİLİNEMEZCİLİK. (*Os.* Lâedriye, Lâirfâniye, Lâyûrefiye; *Fr.* Agnosticisme, *Al.* Agnosticismus, *İng.* Agnosticism, *İt.* Agnosticismo) Nesnelerin kendiliklerinin hiç bir zaman bilinemeyeceğini ilerisüren felsefe akımı... *Bilinemezcilik* terimi, ilkin, İngiliz düşünürü Huxley tarafından Yunanca *bilinemez* anlamını veren *agnôstos* sözcüğünden türetilerek kendi öğretisini adlandırmak için kullanılmıştır ve pek yenidir. Terim, daha sonra, geriye götürülerek bütn bilinemezci öğretileri kapsamıştır. *Bilinemezcilik,* tarihsel olarak, bilimin denetinden yoksun insan düşüncesinin düştüğü büyük yanılgılara bir tepki olarak belirmiştir. Bu tepkiyi ilkin antikçağ Yunan bilgicileri göstermişlerdir. Duyumcu olan bu sofistlere göre bilgi, duyuların sonucudur, duyularımızla elde ettiğimizin dışında başkaca hiç bir bilgiye erişemeyiz. Her kişinin duyusu kendine göre olduğundan her kişinin bilgisi de zorunlu olarak kendine göre olacaktır, herkes için geçerli bir bilgi olamaz. İnsan, kendisi için bilinebilecek tek şeyle, kendisiyle yetinmelidir. Antikçağ Yunanlıları, tarihsel koşulları içinde, bu tepkiyi göstermekte haklıydılar. Ne var ki *bilinemezcilik* akımı Kant'dan, Auguste Comte'dan, Spencer' den, William James'den geçerek yüzyılımızın ilginç düşünürleri Sartre'lara ve Camus'lere kadar sürüpgelmiş bulunmaktadır. Kant'a gö-

re ancak *görünen* bilinebilir, *öz* bilinemez: "Bizler sırlarla dolu bir evrende bir rüyânın rüyâsını görmekteyiz. Gerçekte bildiğimiz hiç bir şey yoktur. Bildiğimizi sandığımız şey sadece olaylardır. O olaylar ki, bilmediğimiz bir objeyle asla bilemeyeceğimiz bir süjenin birbirlerine olan ilişkisinden doğmuştur". Amerikalı pragmacı William James'e göre, "İnsanın evrendeki durumu, bir kedinin kitaplıktaki durumu gibidir. Görür ve işitir, ama hiç bir zaman anlayamaz". Pozitivist Auguste Comte'a göre, "Nesneler üstü metafizik kadar nesnelerin kendisi fizik de bilinemez. Bilim, bu iki bilinemez alanın ortasında, sadece duyularımızla algıladığımız deney ve gözlemlerin konusu olan olgularla uğraşabilir". Akıma adını koymuş olan on dokuzuncu yüzyıl İngiliz düşünürü Huxley de aynı kanıdadır. Yirminci yüzyılın Fransız düşünürü Camus'ye göre de, "Evren uyumsuzdur ve bilinemez. İşte ağaç, sertliğini duyuyoruz. Bu kadarla yetinmek zorundayız. Bilim, giderek bize elektronların bir çekirdek çevresinde toplandıkları görünmez bir gezegenler takımından söz edecektir. Bu bir varsayımdır. Böylece dönüp dolaşıp şiirin alanına geldiğimizi ve hiç bir şeyi bilemeyeceğimizi anlarız"... Bütün bu yanlış düşünceler çağdaş diyalektiği bilmemenin ya da bilmez görünmenin sonucudur. Metafizik bilinemezcilik haklıdır, çünkü metafizik birtakım gerçekdışı tasarımlarla uğraşır, gerçek olmayan şey yok demektir ve yok olan şey de elbette bilinemez. Oysa bilimci olduklarını iddia eden bütün bilinemezcilik'ler bilimdışıdırlar, çünkü bilimin konusu olan nesnelerin kendilikleriyle bilimin amacı olan bilinebilirliği yadsımaktadırlar. Bu bilinemezcilik'lere, çağdaş diyalektikten çok önce, Alman düşünürü idealist Hegel gereken karşılığı vermiştir: "Bir nesnenin bütün niteliklerini biliyorsanız nesnenin kendiliği (*Fr.* Chose en soi, *Al.* Ding an Sich, *Os.* Bizâtihi şey)'ni de biliyorsunuz demektir. Geriye bu nesnenin sizin dışınızda varolmasından başka hiç bir şey kalmamaktadır. Duyularınız size bu gerçeği de öğrettiği zaman Kant'ın o ünlü *bilinmez*'inin geri kalan yanını da kavramış olursunuz". Bununla beraber Kant, yaşamının son yıllarında, "inana yer bırakmak için bilgiyi sınırlandırmak" istediğini itirâf etmiştir. Gerçekten de bilinemezcilik her zaman Tanrıbilimden ve dolayısıyla egemen sınıflardan yana olmuştur. Çünkü nesnel gerçekliğin bilinemeyeceğini söylemek, insanları inana çağırmak demektir. Ünlü bir diyalektikçi şöyle der: "Böylesine görüşlerin niçin ilerisürüldüğü sorulabilir. Çünkü bilgi ışık saçar, ışıksa herkesi hoşnut etmez. Karanlık çıkarlar ancak karanlıklarda elde edilir. Bilgiyle aydınlanan insan daha önce göremediği ve yapamadığı birçok şeyi görebilir ve yapabilir. Buysa karanlık saçan sömürücülerin ölesiye korktukları bir şeydir". Bilinemezcilik, biçimle özü ayrıştırmaktan ve görünüşten gerçeğe geçememekten doğmuştur. Antikçağ Yunan felsefsinde *şüphecilik* biçiminde belirmiş olan bilinemezcilik giderek bilimi yadsımaya varmış ve bilmeye uğraşmaktansa bilinemez saymanın kolaylığı ve rahatlığı içinde hızla yayılmıştır. Şüpheciler ya şüphe ettikleri için bilinemez sayıyorlar ya da bilinemez saydıkları için şüphe ediyorlardı. Onlar için bu bir yöntemdi, doğa bilimlerinden yararlanamayan düşünsel felsefenin aşırı tasarımlarına bir tepki olarak ilerisürülmüştü. Ama XVIII., XIX. ve XX. yüzyıl bilinemezcilerinin, böyle bir durumda bulunmadıkları gibi böylesine tepkileri de gereksemedikleri kesindir. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi, "kauçuk yapıyoruz, demek ki kauçuğun ne olduğunu biliyoruz". "Kavranamaz nesneler, bilimin dev adımlarıyla ilerlemesi sırasında kavrandılar, çözümlendiler, üstelik yeniden üretildiler. Üretebildiğimiz şeyin bilinemez olduğunu elbette düşünemeyiz... Bugün de bilmediklerimiz vardır, ama bugün bilmediklerimizi yarın bileceğimizden şüphe etmeye hiç bir neden yoktur. *Bk.* Şüphecilik, Eleştiricilik, Olguculuk, Uygulayıcılık, Varoluşçuluk, Bilgi, Bilim, Biçim ve Öz, Öz ve Olgu.

BİLME. (*Os.* Vukuf, Ittıla, Teşhis, Mâlûmat, Mârifet, İrfân, İlim, Şuûr, Teyakkun, İstihbâr, İdrâk, Âgâh olma, Mehâret, Dirâyet; *Fr.* Savoir, Connaitre, Cognition; *Al.* Wissen, Kennen; *İng.* Knowing, Know, Cognition; *İt.* Sapere, Conoscere) Gerçekliğin insan düşüncesinde yansıyarak yeniden üretimi... *Bilmeme* (*Os.* Vukufsuzluk, *Fr.* Ignorer) karşıtıdır. *Kanı, şüphe* ve *inanma* karşıtı olarak da kullanılır. Nesnel gerçekliğin elde edilmesini dilegetirir. *Bilme süreci* sonunda *bilgi* edinilir. İnsanlaşma sürecinde bilme, zorunlu olarak gerçekleşmiştir. İnsanın insan olabilmesi için ilkin üretmesi, üretebilmek için de bilmesi gerekiyordu. Bundan ötürüdür ki bilme, toplumsal gelişme yasalarıyla koşullandırılmış olup pratikle sıkıca bağımlı olarak gerçekleşmiştir. *Bilme* (eşdeyişle nesnelerin özelliklerini ve doğanın yasalarını tanıma) ve *yapma* (eşdeyişle doğayı ve toplumu değiştirme) insanlaşma sürecinin karşılıklı etkileşim içinde bulunan birbirleriyle bağımlı iki yanıdır. İn-

san yaparak bilmiş, bilince yapmış ve yaptıkça daha çok bilmiştir. Bu karşılıklı etkileşim ya da koşullandırma baltalı insanı atomlu insana kadar geliştirmiştir. Bilme süreci duyumlarla başlar, düşüncede üretilir, uygulamada gerçekleşir. *Bilme* terimi, klâsik felsefede, *bir şeyi başka şeylerden ayırdedebilecek nitelikte öğrenme* deyişiyle tanımlanır. Kimi yazarlar, *doğrulama* ve *gerçekleme* anlamlarını dilegetiren *Fr. récognition* deyimini de dilimize *bilme* deyimiyle çevirmektedirler. *Bk.* Bilgi, Bilim, Bilinç, İnsan.

BİLMESİNLERCİLİK. (*Os.* Zulmeti cehli iltizâm, Cehâlet taraftarlığı; *Fr.* Obscurantisme, *Al.* Obscurantismus, *İng.* Obscurantism, *İt.* Obscurantismo) Belli sınıfların belli bilgileri bilmemeleri gerektiğini savunan siyasa... *Bilmesinlercilik* terimi, ilkin 1789 Fransız Devriminden yayılan düşüncelere karşı koyanların tutumunu adlandırmıştır.

BİRCİLİK. (*Os.* İttihâdiye, Vahdetiye, Vahdiyet; *Fr.* Monisme, *Al.* Monismus, *İng.* Monism, *İt.* Monismo) Her alandaki çoklukları birliğe indirgeyen öğretilere verilen genel ad... Özellikle ruhu özdeğe ya da özdeği ruha indirgeyerek ruhla özdeği bir sayan öğretiler *birci*'dirler. *Bircilik* terimi, *ikicilik* ve *çokçuluk* karşılığında kullanılır. Örneğin Alman düşünürü Hegel, özdeği ruhun ürünü saydığı için *birci*'dir. Buna karşı Fransız düşünürü Descartes, ruhla özdeğin birbirlerine indirgenemeyeceklerini ilerisürdüğü için *ikici*'dir. Alman düşünürü Herbart da, evrendeki varlıkların birbirlerine indirgenemeyen birçok kökten geldiğini savunduğu için *çokçu*'dur. *Bircilik* terimi, Yunanca *yalnız* anlamına gelen *monos* sözcüğünden Alman düşünürü Wolf tarafından türetilmiştir. Kimi yazarların *tekçilik* deyimiyle dilegetirdikleri *bircilik*, her türlü varlığın tek kaynaktan geldiği görüşünü adlandırır ve bu kaynağın özdek ya da ruh olarak varsayılmasından ötürü *özdekçi bircilik* ve *düşünceci bircilik* olmak üzere ikiye ayrılır. Spinoza, tüm kamutanrıcılar, tüm Doğu ve Batı gizemcileri, tektanrıcılar, düşünceciler ve kaba özdekçiler bircidirler. *Bk.* İkicilik, Çokçuluk.

BİREŞİM. (*Os.* Terkip ,Te'lif, Telfîk; *Fr., Al.* Synthése, *İng.* Synthesis, *İt.* Sintesi) Birleştirme... *Bireşim* ya da Türkçede de kullanılan *sentez* terimi, *çözümleme* karşıtı olarak, çözümleme yoluyla ayrılmış bulunan öğelerin yeniden birleştirilmeleri anlamını dilegetirir. Terim, özellikle Hegel'in diyalektiğinde önem kazanmıştır. Alman düşünürü Hegel bunu, olumlama ve yadsıma çatışmasının daha yüksek bir düzeyde yeniden olumlanması anlamında *yadsımanın yadsınması* deyimiyle dilegetirir. Örneğin yumurta kendi kendine uygun bir nesnedir, kendisini olumlamıştır. Ama yumurtanın içindeki tohum gittikçe o yumurtayı kendi yararına kemirerek yadsır. Ancak bu amaçsız bir yadsıma değildir, daha yeni yumurtalar meydana getirecek olan civciv yumurtanın kabuğunu delerek ortaya çıkar, böylelikle tohumun yumurtayı yadsımasını yadsımış olur. İşte bu *yadsımanın yadsınması* bir *bireşim*'dir, civciv varlığım kazanmakla kendisini olumlamıştır. Her *yadsımanın yadsınması* ya da *bireşim* yeni bir *olumlama* ya da *sav* (*Fr.* Thése)'dır. Çatışma çözülmüş ve çelişme şimdilik aşılmıştır ama meydana gelen bu yeni *bireşim* kendi çelişmesini de birlikte getirmektedir. O da kendisini yıpratacak ve yadsıyacak olan yumurtalar verecektir. Çünkü *birlik geçici* ve *çelişme süreklidir*. Böylece her *bireşim* yeni bir *sav* olarak *karşısav* (*Fr.* Antithése)'ını içerir. Civcivin tavuklaşarak meydana getirdiği yumurtalar kendisini yadsıyacaklar, o yumurtalardan çıkan yeni civcivler de bu yadsımayı yadsıyacaklardır. Hegel'in diyalektiğinde *evrensel oluşma yasası* budur. Ne var ki Hegel bu yasayı, idealist bir anlayışla, bir mantık, eşdeyişle düşünce yasası olarak ilerisürmektedir. *Mantık Bilgisi* adlı yapıtının *Giriş*'inde şöyle der: "Bilgide ilerlemeyi gerçekleştirmek için gereken, bu mantık yasasını kavramaktır. Bu mantık yasasına göre *yadsılı olan* aynı zamanda *olumlu olan*'dır. Başka bir deyişle *karşı durulan şey* yoklukta sıfıra varmaz, sadece içeriğinin yadsınmasında sıfıra varır. Sonuç şudur; Yadsıma, belli bir yadsıma olmakla, aynı zamanda belli bir içerik taşır. Bu, yeni bir kavramdır. Ama öncekinden daha yüksek, daha zengin bir kavramdır. Çünkü yadsınması ya da karşıtıyla yükselmiş, zenginleşmiştir. Öyleyse onu içermektedir, ama kendisinden fazla olarak *hem kendisini hem karşıtını içermektedir*. Kavramlar böylelikle meydana gelir ve sürekli bir akış içinde gelişir". Bilimsel bir yöntem olarak *bireşim* ve *çözümleme* çok önemli bulgu araçları olarak bilme sürecinin her aşamasında kullanılır. Herhangi bir bütün, kendisini meydana getiren öğelerine çözümlemeyle ayrılır ve bu öğeler teker teker bilinip tanındıktan sonra bireşimle yeniden kurulur. Böylelikle o bütünün özü anlaşılmış ve ortaya konmuş olur. Metafizik düşünce *bireşim*'le *çözümleme*'yi saltıklaştırıp birbirleriyle kar-

sıtlaştırmak yanılgısına düşmüştür. Oysa bilimsel bir yöntem olarak *bireşimsel yöntem* (*Os.* Usûli terkibî, *Fr.* Méthode synthétique) ile *çözümsel yöntem* (*Os.* Usuli tahlilî, *Fr.* Méthode analytique) birbirlerinden asla ayrılamazlar, çünkü birbirlerinin tamamlayıcısı olarak sıkıca bağımlıdırlar ve ikisi birden kullanılmakla yararlı olabilirler. Mantık açısından bireşim bir tümdengelim, çözümleme bir tümevarımdır. Çünkü bireşim yalını karmaşığa götürür, çözümlemeyse karmaşığı yalına indirger. Böylelikle bireşim genel olanla bireysel olanı, bir olanla farklı olanı; çözümleme de temel olanla temel olmayanı ayırdetme olanağını sağlar. *Bk.* Çözümleme, Sav, Karşısav, Eytişim, Tümdengelim, Tümevarım, Mantık.

BİREYCİLİK. (*Os.* Ferdâniyye, Ferdiyye, Mezhebi ferdiye, Ferdiyetçilik; *Fr.* Individualisme, *Al.* Individualismus, *İng.* Individualism. *İt.* Individualismo) Çeşitli acılardan bireyi üstün tutan dünya görüsü... Bireycilik, bütün ortaçağı kaplayan Hıristiyan dünya görüşüne bir tepki olarak Rönesans'ta ortaya çıkan bir dünya görüşüdür. Kimi incelemeciler onun tohumlarının XVI. yüzyılda Fransız düşünürü Montaigne (1533-1592)'le atıldığını ilerisürerler. Gerçekte tarihi çok daha eskidir, özel mülkiyetle sınıflı toplumun gerçekleşmesine dayanır. Özel mülkiyetle güçlenmis ve toplumu içinde seçkinleşmiş olan bireyi topluma üstün tutan bu çok eski eğilim, Rönesans'ta biçimlenmiş ve bir dünya görüşü olarak metafizikten ekonomive kadar çok çesitli alanlarda etkinlesmistir. Metafiziksel acıdan birevcilik, tanrılık başgerceğin verine birevi koyar. Birevin usu, onu, bireyselliği icinde evrenselliğe bağlamaktadır. Demek ki birey, birevsel olanla evrensel olanı tek yanıda birleştiren bir varlıktır. Öylevse başgercek olarak ele alınmalı ve başta din kurumu olmak üzere bütün kurumlar onun çıkarlarına uygun olarak düzenlenmelidir. Tarihsel sürecte özel mülkiyetli bireyin en gelişmiş biçimi olan buriuvazi ve onun bütün kurumları bu dünva görüşünü benimseyip serpilmişlerdir. Bireyle doğa ve toplum arasında bir kendiliğinden birlik ve uyum tasarımlanmış, bu birlikte birey başgerçek olarak yerini almıştır. Gerçek olanın sadece birey olduğu ve buna karşı tümellerin hiç bir gerçeklikleri bulunmadığı savunulmuştur. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefeye göre birey, toplumsal ilişkilerinin bütünüdür. Bireyle toplum arasındaki uyuşmazlıklar geçicidir, temel olan bireyle toplumun uyumlu ve bütünsel birliğidir. *Bk.* Toplum.

BİRİNCİL NİTELİKLER. (*Os.* Keyfiyâtı evvelîye, Sıfâtı zâtîye; *Fr.* Qualités primaires) Varlığın onlarsız düşünülemeyeceği nitelikler... Örneğin bir cisim direngsiz olarak düşünülemez, oysa tatsız olarak düşünülebilir. Direnç, uzam vb. gibi nitelikler bir cismin *birincil nitelikler*'i; yoklukları cisim düşüncesini ortadan kaldırmayan renk, tat vb. gibi niteliklerse cismin ikincil nitelikleridir. Bu ayrım, skolâstiklere antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'den geçmiştir. Aristoteles'e göre bir tözün kendisini var kılan nitelikleri vardı ki töz onlarsız düşünülemezdi, oysa bir tözün öyle nitelikleri de vardı ki töz onlarsız yok olmazdı. *Bk.* Nitelik.

BİRLEŞTİRİLMİŞ ALAN KURAMI. Fizik bilgini Einstein'ın makrokozmos'la mikrokozmos'u aynı fizik yasasında birleştirme çabası... Bilimsel gelişme özelden genele doğru açılır. Bu gerçeği bilmeyenler her yeni bilimsel buluşun kendisinden öncekini yadsıdığını ve çürüttüğünü sanırlar. Örneğin Einstein'ın genel çekim yasası, Newton'unkini yadsımış ve çürütmüş değil, ancak onu genelleştirmiştir. Çünkü yalnız özdeğe değil, ışığa ve enerjinin çeşitli biçimlerine de uygulanabilmektedir. İşte büyük bilgin Einstein, doğanın hem bağıntılılığına hem de uyumsal bütünlüğüne olan bilimsel inancıyla, ömrünün son otuz beş yılında *birleştirilmiş olan kuramı*'nı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu kuram, yerçekimiyle elektromagnetik yasalarını geniş kapsamlı bir *evren yasası* içinde birleştirmeyi amaçlıyordu. Gerçekleştirmek istediği, yerçekimiyle elektromagnetik gücün birbirinden ayrılamayacağını, fiziksel anlamda birbirleriyle sıkıca bağımlı bulunduğunu tanıtlamaktı. Küçük gerçekler alanı nasıl Kuvanta kuramıyla biçimlendiyse, büyük gerçekler alanı da Einstein'ın Bağıntılılık kuramıyla biçimlenmiştir. Einstein, Birleştirilmiş Alan kuramıyla, bu iki alanı da birleştirerek makrokozmos'la mikrokozmos'u tek ve evrensel bir alanda toplamak istemişti. *Bk.* Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı.

BİRLİK. (*Os.* İttihâd, İrtibât, Vahdet, İçtimâ, İttisâl, İttifâk, İmtizâç; *Fr.* Union, *Al.* Vereinigung, Verknüpfung, Verbindung; *İng.* Union, *İt.* Unione) Bir bütünü gerçekleştiren iki ya da daha çok varlığın durumu... Tanrıbilimsel felsefede *birlik* Tanrı'nın adı-

dır ve onun *tek* (*Ar.* Vahdet) oluşunu, aynı zamanda da çokluk olarak görünen bütün varlıkları *kendi birliği* (*Ar.* Vahdâniyet)'nde içerişini dilegetirir. İslâm gizemciliğindeki *varlıkbirliği* (*Ar.* Vahdeti vücut) anlayışı, bu anlamın başka bir biçimidir; bütün varlıkların *tekvarlık* (Tanrı)'tan türediği inancını adlandırır. Antikçağ Yunan metafiziğinde Ksenofanes'in *bir tanrı* (*Yu.* Eis theos) savı felsefesel birciliğin kaynağıdır. Öğrencisi Parmenides'e göre de varlık *bir olan*'dır, *bölünmez bir bütün*'dür, ikinci üçüncü vb. varlıklar ancak onun süregelişi eşdeyişle kendisidirler. Daha sonra Plotinos, bütün çoklukları bu *bir olan*'da toplar. Spinoza, deyimi, Parmenides gibi, *bütünlük* anlamında kullanmıştır. Kant'a göre kurgusal usta, tıpkı bir bedende olduğu gibi, "bir üyenin bütün üyeler ve bütün üyelerin bir üye için çalıştığı" uyumlu bir *birlik* vardır, bu birliktir ki bilgi nesnelerini çeşitli formlarla bütünler. Antikçağlı Herakleitos'tan çıkarak ortaçağlı Nicolaus Cusanus'tan geçip yeniçağlı Hegel'in idealizminde biçimlenen *karşıtların birliği* (*Os.* Vahdet-i zıddân, *İng.* Unity of opposites) kavramıyse bilimsel anlamına eytişimsel özdekçi felsefede kavuşmuştur. Bilimsel diyalektik felsefeye göre, *birlik* gelişme sürecinin bir ân'ıdır ve gelip geçicidir. Kara denizsiz, efendi kölesiz vb. düşünülemez. Demek ki bunların, birinin ötekini kemirdiği ve ötekinin berikine direndiği fizik çatışmalarının yanında bütünleyici bir *birlik*'leri de vardır. Demek ki her çatışma bir *birlik* içerir. Bu *birlik* geçici, çıtaşmaysa süreklidir. Bütünü meydana getiren varlıklar arasında hiç bir zaman kesin sınırlar yoktur, bu sınırlar sürekli olarak değişir. Demek ki bu *birlik*, hiç bir zaman duragan değil, her zaman harekette olan ve kendini yitiren bir *birlik*'tir. Doğasal ve toplumsal bütün varlıklar doğar, gelişir ve ergeç göçüp giderler. Hiç bir *birlik* kalıcı değildir.

BİRLİKTE OLABİLİR. (*Os.* Maan mümkün, Cümleten. Hemimkân; *Fr.* Compossible) Leibniz'in ilerisürdüğü varsayım... Bu terim, Alman düşünrü Leibniz tarafından kullanılmıştır. Leibniz'in varsayımına göre evrende bütün olabilirlikler *birlikte olabilir* değildirler. *Birlikte olabilirlikler* bir âlemde gerçekleşebilirler. Tanrı, bu âlemlerin içinden insanlar için en iyisini seçmiştir. Öyleyse bu en iyi âlemdeki *birlikte olabilirlikler*'e katlanmak gerekir, çünkü olabilirlik'te olabilen'den daha iyisi yoktur. Leibniz bu varsayımını şu deyimle dilegetirmiştir: *"Tous les possibles ne sont pas compossibles"*. Bundan da şu iyimserlik felsefesini çıkarmıştır: *"Le monde, tel qu'il est, est le meilleur des mondes possibles"*. (Bütün olabilirler birlikte olabilirlikler değildir - Dünya, olabilecek dünyaların en iyisidir). Leibniz'in bu anlayışına *iyimserlik felsefesi* denir. *Bk.* İyimserlik.

BİRLİKTE VAROLUŞ. (*Os.* Maiyet, Nisbeti maiyet; *Fr.* Coexistance) İki ya da daha çok olayın aynı nedenle ve bir anda meydana gelmeleri olgusu... *Birlikte varoluş* terimi, felsefe tarihinde uzun tartışmaları gerektirmiştir. Tartışmaların temeli şudur: Zamandaşlık ve mekândaşlık, başka bir deyişle aynı zamanda varolmak ve aynı mekânda varolmak, teksözle *birlikte varoluş* mümkün müdür?.. İngiliz düşünür Herbert Spencer bunun mümkün olamayacağını savunmuştur. Buna karşı ruhbilimciler, örneğin bir gülün kokusuyla renginin aynı zamanda algılanabileceğini ileri sürmüşlerdir.

BİRTÜRDEN. (*Os.* Mütecânis, Mütecânisül eczâ, Müteşâbihctül eczâ; *Fr.* Homogéne, *Al.* Homogen, Gleichartig, *İng.* Homogeneous, *İt.* Omogeneo) Bütün parçaları aynı türden olan... Kimi yazarlarca *bircinstenlik, aynıcinstenlilik* ve *bağdaşık* deyimleriyle dilegetirilmektedir. Hepsi olabilir ama kavram kargaşalığına düşmemek için sadece biri olmalıdır. *Birtürden* terimi, Türk Dil Kurumuyla Millî Eğitim Bakanlığınca toplanan komisyonun ortak çalışmalarıyla (*Bk. Felsefe ve Gramer Terimleri*, Istanbul 1942. TDK. yayını) *bircinsten* olarak saptanmış, daha sonra *cins* deyimi yerine —gerçekte *Os. nevî* karşılığı olan deyime yeni bir anlam yükleme yoluyla— *tür* deyimi yeğlenmiştir. *Birtürden* deyimi Alman düşünürü Immanuel Kant tarafından "aralarında ortak yanlar bulunan kavramları toplayan tek kavramın niteliği" olarak tanımlanmıştır. *Birtürden* terimi, *ayrıtürden* karşıtı olarak kullanılır. Toplumsal düzeyde birbirleriyle çelişmeyen özelleşmeler *birtürden*'dirler. *Bk.* Ayrıtürden.

BİTİŞİKLİK YOLUYLA ÇAĞRIŞIM. (*Os.* İttisâl ile tedâî, *Fr.* Association par contiguité, *Al.* Berührungs-Association, *İng.* Association by contiguity, *İt.* Associazione di contiguita) Bir arada algılanan iki olaydan birinin ötekini çağırması... Örneğin sevdiği kızın gözleri mâvi olan bir erkek, nerede mâvi renk görse sevgilisini hatırlar. Çünkü onun için mâvi renk sevgilinin kişiliğiyle bitişiktir. Bunun gibi yer ve zaman birliği de kimi olay-

ları bitişiklik yoluyla çağrıştırır. Örneğin aynı yerde geçmiş olan iki olaydan birinin anımsanması ötekini de anımsatır. *Bk.* Çağrışım.

BOŞ LEVHA. (*Os.* Levhi emles, Levhi sakil, Levhi ebyaz; *Fr.* Table rase, *Al.*, *İng.* Tabula rasa, *İt* .Tabula rasa, Tavola rasa) İngiliz düşünürü John Locke'un doğuştan bilgi olmadığını tanıtlamak için ilerisürdüğü simge... John Locke'a göre insan beyni, doğduğu anda, boş bir levha gibidir. Bu levha, yaşadıkça, duyular yoluyla elde edilen algılarla dolacaktır. Bu yüzdendir ki, yeni doğan çocuk hiç bir şey bilmez ve aptalların levhaları ömürleri boyunca bomboş kalır. Çünkü doğuştan bilgi yoktur. Bilgi, ancak duyularla elde edilir. Kendisine sözü edilmeyen bir şeyi kendiliğinden bilen tek kişi gösterilemez. Anadan doğma körde renk bilgisi yoktur, çünkü rengi algılayamamaktadır. *Bk.* Bilgi, Duyumculuk, Doğuştancılık.

BOŞLUK. (*Os.* Halâ, *Fr.* Vide, *Al.* Das Leere, *İng.* Emptiness, Void; *İt.* Vuoto) İçinde hiç bir özdeğin bulunmadığı uzay... *Doluluk* karşıtı olan *boşluk* terimi, icinde hiç bir özdeğin bulunmadığı uzayı dilegetirir. Uzay da özdek olduğundan gerçekte bu anlamda bir boşluk yoktur. Antikçağ Yunan düşüncesinde atomcuların, özellikle Epikurosculuğun, varsaydığı *boşluk* hareketin gerçekleşmesi için zorunlu görülmüştü. *Boşluk* olmasa özdeksel öğeler kımıldayacak yer bulamazlar ve hareket edemezlerdi. Bu anlayışa göre iki özdek aynı zamanda aynı yeri kaplayamazlar. Descartes felşefesi bu anlamdaki *boşluk*'a karşıdır. *Bk.* Doluluk.

BULUNÇ. (*Os.* Vicdân. *Fr.* Conscience, *Al.* Gewissen, *İng.* Conscience, *İt.* Conscienza) İnsanın görgü ve bilgileriyle kendini yargılama yetisi... Metafizik anlayış, onun doğuştan varolduğunu ilerisürer, eytişimsel anlayışa göreyse insanın icinde bulunduğu toplumsal kosullarla belirlenmiş görgü ve bilgisinin sonucudur. Örneğin yaşlanmış ana-babaları öldürmenin erdem sayıldığı Eskimo toplumunda yaşlanmış ana-babasını öldüren kişinin bulunçu sızlamaz, tersine, ödevini yerine getirmiş olduğundan ötürü bir bulunç rahatlığı duyar. Pek bellidir ki insan nasıl bir toplumda yetişmişse övlesine bir bulunç edinir. Aydınlık bir çağın düşünürleri olan Rousseau ve Voltaire gibi düşünürler bile bu gerçeği görememişlerdir. Rousseau'ya göre bulunç, Tanrısal bir içgüdürür. Voltaire'e göre de bulunç bütün insanlarda ortaktır, iki kez iki nasıl her yerde dört ederse örneğin haksızlık yapmamayı da insanlar aynı bulunçla ve dünyanın her yerinde aynı değerlendirmeyle bilirler. Sözcüğün etimolojik anlamı bile *bulunç*'un, bir *doğuş* ya da *Tanrı* işi değil, bir *bilinç* işi olduğunu açıklar. Batı dillerinde *bilinç* ve *bulunç* aynı sözcükle dilegetirilir. Alman düşünürü Immanuel Kant da bu ikisini bir ve aynı saymıştır. *Bk.* Bilinç, Törebilim, Ödev.

BULUNÇBİLİM. (*Os.* Mephası tenazüi vezâif, *Fr.* Casuistique) Beklenmedik bulunç sorunlarına önceden karşılık hazırlayan bilim... Ortaçağ dindarları her an karşılaştıkları yepyeni dinsel güçlükleri çözebilmek için kilise törebilimcilerinin hazırladığı *bulunçbilim*'den yararlanırlardı. Bu, kişisel buluncun içinden çıkamadığı sorunların, genel ölçülere göre çözümlenmesiydi. İşlenmesi mümkün olan günahlar bu elkitaplarında alfabetik olarak sıralanmıştı. Bunların en ünlüleri *Summa Artesana* (1330), *Summa Pisana* (1470), *Summa Angelica* (1492), *Summa Rosella* (1495), *Summa Pacifica* (1574) adlarını taşır. *Bk.* Bulunç.

BÜTÜNLÜK. (*Os.* Küllîyet, Tamâmiyet, Umûmiyet, Ccm'iyet; *Fr.* Totalité, *Al.* Totalitaet, *İng.* Totality, *İt.* Totalita) Bütünün niteliği... Parçaları birbirlerine eksiksiz bağlı olan birliği dilegetirir. Alman düşünürü Kant, *bütünlük*'ü düşüncenin ana kavramlarından saymış ve teklikle çokluğun bireşimi olarak tanımlamıştır. *Bütünlük*, Kant'ın on iki ulamından biridir. Ruhbilimci Paulhan'a göre de ruhsal öğeler çağrışımlarla toplaşma, bütünleşme eğilimindedirler. Evtişimsel özdekcilik dilinde *evrensel bağlantı* (*Os.* Cihânsümûl irtibât, *Fr.* Connexion générale) olarak tanımlanır. Evren, parçaları çeşitli biçimlerle birbirine bağlı olan bir bütündür. Örneğin bir elma, elma ağacının değil, bütün bir doğanın ürünüdür. Evrensel bağlantı, insan bilincinden bağımsız ve nesnel bir bağlantıdır. Özdeğin birliğini dilegetiren bu bağlantısal bütünlük anlayışı, karşılıklı etkileri icinde bilim-felsefe bütünlüğünü de gerektirir. *Bk.* Eleştiricilik, Ulam, Çağrışımcılık.

C

CAMBRIDGE OKULU. (*Os.* Kembriç medresesi, *Fr.* Ecole de Cambridge, *Al.* Cambridgeschule, *İng.* Cambridge School) İngiltere'nin Kembriç Üniversitesinden yetişen düşünürlerin gerçekleştirdikleri felsefe ve ekonomi anlayışları... Bu adı taşıyan dört öğreti vardır:

1. XVII. yüzyılda R. Cudworth (1617-1688) ve Henry More (1614-1687)'un öncülüğünde geliştirilmiş İngiliz Platonculuğunu dilegetirir. Aşırı dinci ve özdekçilik düşmanı olan bu akım özellikle Bacon ve Hobbes' un özdekçilikleriyle savaşmak için oluşmuştur. Doğa, Tanrı tarafından kurulmuş ve yönetilmektedir. Bilginin kaynağı Tanrısal ve doğuştandır. İnsanın davranışlarında ve yargılarında tek ölçüt Tanrılık iyilik idesidir. Bu dinci Platonculuk, ortaçağ gerçekçiliğinin süregelişidir.

2. İngiliz yeni gerçekçisi George Edward Moore (1873-1958)'un kurduğu yeni olgucu anlayışta bir felsefe öğretisi de bu adı taşır. Moore'a göre tek gerçek ölçüt sağduyudur. Felsefe, konuşulan dilin mantıksal bir çözümlemesidir. Bu İngiliz yeni olguculuğunda Moore'u Gilbert Ryle, Max Black, Arthur John Wisdom gibi düşünürler izlemişlerdir.

3. Kembriç Üniversitesi ekonomi Profesörü Alfred Marshall (1842-1924)'in ekonomi alanındaki klâsik okulla yeni klâsik okul arasında bir bireşim niteliğinde olan ekonomi öğretisi de bu adı taşır. Marshall'ın bu eklektik ekonomi anlayışı gene Kembriç Üniversitesi ekonomi profesörleri olan A. C. Pigou, D. H. Robertson, J. Robinson tarafından izlenmiştir.

4. Kembriç Üniversitesi profesörleri olan değişik eğilimli C. Groad, A. Ayer, G. Ryle, K. Popper, H. Bondi, R. Raithwaite gibi felsefeciler de geniş anlamda bu ad altında toplanırlar.

CANLICILIK. (*Os.* Ervâhiyye, Mezhebi rûhâniyet, Mezhebi ervâh; *Fr.* Animisme, *Al.* Animismus, *İng.* Animism, *İt.* Animismo) Canlı ve cansız bütün doğanın ruhlu olduğu ve ruhlarla yönetildiği inancı... İngiliz antropologu Edward Burnett Tylor (1837-1917) tarafından *Primitive Culture* adlı yapıtında ileri sürülmüştür. Tylor, *ruh* anlamına gelen *Lâ. anima* sözcüğünden türettiği bu deyimle ilkellerin çevrelerindeki hayvan, bitki, ağaç, taş, toprak vb. gibi bütün doğa nesnelerini ve belirtilerini ruhlu saydıkları varsayımını dilegetirir. Dilimize *ruhçuluk* deyimiyle de çevrilmiştir (örneğin *Bk.* Nurettin Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, Istanbul 1971, s. 106). Günümüz antropoloji ve etnolojisinde geçerliğini yitirmiş bulunan bu kurama göre (örneğin *Bk.* Sedat Veys Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara 1971, s. 20-1) *can* ya da *ruh* düşüncesi uyku ve uyanıklık hallerinin birbirine karıştırılmasından doğmuştur. İlkel, uykuda gördükleriyle uyanıkken algıladıklarını bir tutar. Örneğin düşünde bir şey yemişse uyandığında o şeyi gerçekten yemiş olduğuna inanır. Bunun gibi düşündeki gezip dolaşmaları da ilkelde bedenden çıkıp dolaşan bir ruh düşüncesi doğurmuştur. İnsanda varsayılan bu ikinci varlık, ruh varlığı, bedenle kıyaslanamayacak kadar akıcı ve yumuşaktır. Çünkü ağız ve burun gibi beden deliklerinden kolaylıkla çıkıp girebilmektedir. İlkellerin, bedene yapılan etkinin ruhu da etkilediğine inandıkları saptanmıştır. Örneğin Avustralya ilkelleri düşmanlarını öldürdükten sonra sağ ellerini keserler ve onların ruhlarının ok atmasını önlemiş olduklarına inanırlar. Tylor'a göre ruh düşüncesinin elde edilmesini sadece düşler değil, ateşli hastalıklar, esirme, delilik, baygınlık, inme, katalepsi vb. gibi psiko-fizyolojik olgular da sağlamış olabilir. Tylor'un bu varsayımına katılan İngiliz düşünürü Spencer de ruh düşüncesinin oluşması yolunda *cadı kuramı* (*İng.* Ghost theory)'nı ilerisürmüştür. Tylor ve Spencer'e göre insanın ölümünden sonra bedenden büsbütün ayrılan ruhlar ilkel inanca göre, bağımsızca insanlar arasında gezip dolaşmaya başlamışlardır. Gezip dolaşmakla da yetinmemişler, yaşayan insanların bedenlerine de girip çıkmışlardır, bundan ötürüdür ki yaşayan insanların başına gelen tüm iyilik ve kötülüklerin nedeni bu ruhlardır. Tylor ve Spencer, din düşüncesinin oluşmasını da bu inanca bağlamaktadırlar. Çünkü insanlar kötülüklerden korunmak ve iyiliklere kavuşmak için bu ruhlara *dua*'ya ve *kurban* kesip *adak* vaadetmeye başlamışlardır. Dua, kurban ve adak, dinin temel öğeleridir. *Ruh* (*Fr.* Âme, *Lâ.* Anima) bedenden kurtulunca *tin* (*Fr.* Esprit, *Lâ.* Spiritus)'e dönüşmüş, giderek *put* ve *tanrı* olmuştur .Ruhu tine dönüştüren ölüm olduğu içindir ki ilk dinsel inançlar ata ruhlarında gerçekleşmiştir. İlk kurban, ölüm yeri olan mezarlarda kesilmiş ve atalara tapılmaya başlanmıştır. Bu ruhlar ya da tinler, canlı insanlara girebildikleri gibi taşa, top-

rağa, ağaca, bitkiye de girmektedirler; demek ki her şey canlıdır, eşdeyişle ruhludur. Atalar tapımından sonra doğa tapımı da böylelikle başlamıştır (Tylor, *La Civilisation Primitive*, c. I, s. 326-555). Spencer bu noktada Tylor'dan ayrılmış, hayvanların bile ayırdedebildikleri canlıyla cansızı insanların, ne kadar ilkel de olsalar, kolaylıkla ayırdedebileceklerini ilerisürmüştür. Spencer'e göre çoktanrıcılığın oluşumu, ilkellerin bütün cansızları da canlı sanmalarından değil, mecazlarla gerçekleri birbirine karıştırmalarındandır. Örneğin bir yıldıza boğa adını veren ilkel, o yıldızı gerçekten boğa sanmaya başlar, ya da kendisine meşe ağacı adını takan ilkel meşe ağacını da kendisi sanır. Atalar tapımından hayvan, bitki ,nesne vb. tapımlarına bu karıştırma yüzünden geçilmiştir (Spencer, *Principes de Sociologie*, c. I, s. 184). Bu varsayımın dışında *canlıcılık* terimi, metafizikte ruhun örgensel yaşamın da ilkesi olduğunu varsayan öğretileri adlandırır. Stahl, Ravaisson, Bouiller vb. gibi düşünürler bu anlamda canlıcıdırlar. Çocuk ruhbiliminde de çocuğun çevresindeki bütün nesneleri canlı sanması dönemine *canlıcılık* denir. *Bk.* Ruh.

CANLIÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Heyulâyı hayvâniye mezhebi, Heyulâyı hayye, Heyulâyı zîhayât; *Fr.* Hylozoisme, *Al.* Hylozoismus, *İng.* Hylozoism, *İt.* Ilozoismo) Özdeği canlı sayan öğretilerin genel adı... *Canlıözdekçilik* terimi, Yunanca *özdek* anlamındaki *hyle* sözcüğüyle *canlı* anlamındaki *zoon* sözcüğünün birleşiminden türemiştir. Antikçağ Yunan düşüncesinin ilk düşünürleri Thales, Anaksimandros, Anaksimenes ilkneden olarak düşündükleri *Su, apelron* ve *psykhe* özdeklerini canlı olarak tasarlamışlardı. Bütün bunlar canlıydılar, çünkü her şey bunlardan türüyor ve oluşuyordu. Daha sonra stoacılar da özdeksel doğayı canlı saydılar. Çağdaş bilim, antikçağ düşünürlerinin bu düşünsel varsayımlarını doğrulamıştır. Canlı olan, devinendir ve doğada devinmeyen hiç bir şey yoktur. İlkin XVII. yüzyılda kullanılan *canlıözdekçilik* deyimi, bütün antikçağ Yunan özdekçilerini dilegetirdiği gibi Giordano Bruno'ya, Jean-Baptiste Robinet'ye kadar yakın çağların birçok özdekçilerini de niteler. Canlıözdekçiliğin tek yanılgısı bütün özdeklerin canlı olmaları dolayısıyla duyumlara da sahiboldukları varsaymasıdır. Oysa duyumlar, ancak, çok gelişmiş örgensel özdeklerde meydana çıkmışlardır. *Bk.* Özdek, Özdekçilik.

CİSİM. (*Os.* Beden, Ceset, Cirim, Vücut, Mevcudiyet, Hey'et; *Fr.* Corps, *Al.* Körper, *İng.* Body, *İt.* Corpo) Bilincimizin dışında bulunan ve duyumlarımızın alanına giren her şey... Geniş anlamda *cisim* terimi *özdek* terimiyle anlamdaştır. Metafizik anlam, uzayda tek başına yer kaplama niteliğini dilegetirir. Daha açık bir deyişle, iki *cisim* aynı yeri kaplayamaz. Fizik anlam, özdeğin devime karşı direnme özelliğini dilegetirir. Daha açık bir deyişle *cisim*, dışrak bir etki olmadıkça durgun hâlinden devinme hâline geçemez ve devimini değiştiremez. *Cisim* terimi dar anlamda *kimyasal tür* ve *canlının örgenliği* anlamını verir. Felsefe dilinde *tin* teriminin karşıtıdır, özdeksize karşı özdekseli dilegetirir. *Bk.* Özdek.

Ç

ÇAĞRIŞIM. (*Os.* Tedâî, Müşâreket, Tetâbü, İştirâk, Teşârük, Şirket, Cemiyet; *Fr., Al., İng.* Association, *İt.* Associazione) Bir bilinç durumunun kendiliğinden bir ya da birçok bilinç durumlarını uyandırması... Ruhbilim terimidir. Düşünceler arasındaki mantıksal bağdan ayırdedilmelidir, *çağrışım*'da mantıksal bir bağ yoktur. Örneğin sokağı güneşli görmek bize havanın sıcak olduğunu düşündürür, bu mantıksaldır. Oysa sokağı güneşli görmek bize güneşli bir gündeki anımızı düşündürebilir, bu çağrışımsaldır. Ebbinhaus ve Hoeffding gibi ruhbilimciler bu ansal otomatizmi *bütünsellik* (*Fr.* Totalisation) yasasıyla açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre herhangi bir tasarım, aynı bütünden olan öteki tasarımları çeker. Örneğin daha önce gördüğümüz bir evin fotoğrafı, bize o evle ilgili bütün durum ve ayrıntıları otomatik olarak hatırlatır. O evde karşılaştığımız bir insanı, onunla konuştuğumuz sözleri, o evin bahçesindeki çiçekleri, kapının önünde yatan köpeği hatırlarız. *Çağrışım* işlevinin birçok biçimleri ve ayrıntıları vardır. Bitişiklik yoluyla çağrışım, benzerlikle çağrışım, karşıtlıkla çağrışım vb. gibi çeşitli biçimlerde meydana gelebilir. Bu *ansal özdevim* (*Os.* Zihnî zâtülharekiyet, *Fr.* Automatisme mental)'e ilkin Aristoteles dikkati çekmiştir. Davranışlar, düşünüler ve kavramlar belli koşullar altında birbirlerini çağırıyorlar; benzerlik, karşıtlık, yer ve zaman birliği nedenleriyle birbirlerini bilinç alanına çekiyorlardı. Bu çekim irâde işlevinden bağımsız olarak, kimi yerde de irâdenin direncine rağmen gerçekleşiyordu. Öyle ki gördüğümüz bir bıçak bize, yıllarca önce benzer bir bıçakla elimizi nasıl kestiğimizi kendiliğinden, hemen ve bütün ayrıntılarıyla hatırlatıyordu. Hobbes, Locke, Spinoza, Hume, Hartley, Priestley, Herbart, James Mill, John Stuart Mill, Spencer, Benn vb. bu kendiliğinden ansal çalışma olayının üstünde önemle durmuşlar, kimileri özdekçi ve kimileri düşünceci bir yönde geliştirmeye çalışmışlardır. Çağrışımcılığın büyük yanılgısı onu bütün ruhsal yaşama yaymak, bütün ruhsal olayları onunla açıklamaya çalışmak ve onu tümüyle ruhsal bir olay olarak nitelemektir. Oysa bütün ansal süreçler çağrışımla açıklanamayacağı gibi çağrışımın fizyolojisel bir işlev olduğu da ünlü bilgin Pavlov tarafından tamtlanmıştır. Pavlov'un gösterdiği gibi çağrışım, sinirler arasında kısa devreli ve geçici bağlantılar kurulmakla meydana gelmektedir. Beyin korteksinin kimi noktaları arasında, belli koşullarda, geçici bir sinir yolu oluşur ve o noktalardaki uyarımlar arasında bağlantı kurar. Çağrışımı gerçekleştiren fizyolojisel işlev bundan ibârettir, demek ki çağrışım tümüyle ruhsal bir işlev değildir. Daha açık bir deyişle ruhsal bir olay, fizyolojisel mekanizma işe karışmaksızın, başkaca bir ruhsal olayı bilince çağıramaz. *Bk.* Çağrışmacılık, Pavlovculuk, Davranışçılık.

ÇAĞRIŞIMCILIK. (*Os.* Tedâîye, Teşârükîye, Tedâîi efkâr mezhebi; *Fr.* Associationnisme, *Al.* Associations psychologie, *İng.* Associationism, *İt.* Associazionismo, Dottrina dell'associazione) Düşünceler arasındaki mantıksal bağlantıları ve usun işleyişini ansal otomatizme indirgeyen öğreti... İngiliz düşünürleri Stuart Mill, David Hume, Herbert Spencer bilginin, tikellerin birbirlerini çağırarak tümelleşmesiyle meydana geldiğini ilerisürmüşlerdir. Çağrışımcılık düşüncesi, antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'le başlamıştır. Aristoteles, belleği incelerken çağrışımın bitişiklik, benzerlik, karşıtlık ilgileriyle gerçekleştiğini ilerisürmüştü. *Çağrışım* terimini ortaya atan İngiliz düşünürü John Locke'dur (*İng.* Association of ideas). İngiliz özdeksizcisi Berkeley, gerçekte varolmayan düşüncelerden meydana gelmiş bir evren öğretisinde çağrışımcılıktan yararlanmaya çalışmıştır. Gerçekten de tüm bilgi olgusunu çağrışımla açıklamak immaterialism'e yol açmak demektir, her şey çağrışımlarla bilinçte olup bitiyorsa özdeği yadsımamak için hiç bir neden kalmaz. Düşünceci çağrışımcılık David Hume'un fenomenalizmiyle başlamıştır. Hume'a göre çağrışımı gerçekleştiren özneyle nesnenin karşılıklı etkileşimi değil, *izlenim demetleri*'dir. Bu görgücü görüşe göre tüm bilgiler, deneyler sırasında ortaya çıkan düşünce çağrışımlarıyla oluşmuştur. Buna karşı özdekçi çağrışımcılık Thomas Hobbes'un mekanik özdekçiliğine dayanan David Hartley tarafından geliştirilmiştir, tüm ruhsal yaşam çağrışımlarla oluşmaktdır ve çağrışımlar beyin titreşimlerinden meydana gelmektedir. Bütün bu yanlış sonuçlar, ister düşünceci ister özdekçi yönde olsun, metafizik anlayışın tekyanlı görüşünden doğar. *Çağrışım* ansal bir işlemdir, bu parçalı bilgiyi tekyamvla ele alıp bütünleştirmek ve bilginin bütününe götürmek soyut ve yanlış sonuçlar verir. *Bk.* Çağrışım, Alışkanlık, Davranışçılık.

ÇATIŞKI. (*Os.* Tesâvii nakizeyn, Teadüli nakizeyn, Kaziyei mütenâkıza, Mütebâyinât, Tezât, Tenâkuz, Tebâyün, Nakiza; *Fr., Al.* Antinomie, *İng.* Antinomy, *İt.* Antinomia) Saltığı çözümlemek isteyen usun düşmek zorunda bulunduğu çelişki... Kant terimidir, Yunanca *yasalar arasındaki çelişki* anlamına gelen *antinomia* sözcüğünden alınmadır. Alman düşünürü Kant'a göre saltığın alanındaki bütün önermeler çatışıktır, çünkü bu önermeler deneye vurulamayacaklarından karşılıkları da aynı güçle ilerisürülebilir. Örneğin "Evren sınırlıdır"a karşı "Evren sınırsızdır" denebilir ve bunların her ikisi de deneysel olarak tanıtlanamaz. Sözcük oyunlarına dayanan kozmolojik tanıtlarsa her iki karşıt önerme için de aynı güçle ilerisürülebilir. Kant, nesneye olduğu gibi özneye de kesin bir bilinemezlik yakıştırdığından, bu gibi kozmolojik önermelere *saf usun çatışkıları* (*Fr.* Antinomie de la raison pure) adını vermiş ve bunları dört ana çatışkıda toplamıştır. Kant'a göre çatışkıyı doğuran dört *kozmolojik ide vardır:* 1) Nicelik çatışkısı "Evren sınırlıdır - Evren sınırsızdır", 2) Nitelik çatışkısı "Özdek bölünmez atomlardan yapılmıştır - Özdek sonsuzca bölünebilir", 3) Bağıntı çatışkısı "Her şey zorunlu olarak bağıntılıdır - Hiç bir şey zorunlu olarak bağıntılı değildir, özgür nedenler vardır", 4) Kiplik çatışkısı "Evrenin nedeni olan zorunlu bir varlık vardır - Evrenin nedeni zorunlu bir varlık değildir"... Kanta' göre anlık duyumsal deneyin sınırlarını aşamyacağından duyumsal deneyin dışında kalan bu gibi önermelerin savı kadar karşısavı da aynı kesinlikle tanıtlanabilir (Nitekim Kant bunları uzun uzun tanıtlama denemelerine girişmiştir), bu halde de hem savı hem de karşısavı doğru saymak gerekir ki *bu bir çatışkı'dır. Çatışkılar,* Elea'lı Zenon, Platon. Aristoteles gibi antikçağ Yunan düşünürlerince de biliniyordu. Zenon bunlara *çıkmaz* anlamında *aporia* diyordu. İ.Ö. IV. yüzyılda Milet'li Eubulides buna örnek olarak "bu tümce yanlıştır" önermesini ilerisürmüştü, bu söz doğruysa içeriğinin yanlış olduğu ve yanlışsa içeriğinin doğru olduğu kabul edilmek gerekiyordu ki bu da bir tümceyi hem doğru, hem yanlış saymak, eşdeyişle *çatışkı'ya* düşmek demekti. Çağdaş semantikçiler de buna benzer semantik antinomileri çözümlemeye çalışırlar. Uslamlamayı çelişmeye düşürdükleri için *çatışık* sayılan bu sav ve karşısavların çatışkısı gerçekten tam ve doğru formülleştirilememelerinden doğmaktadır. Zenon'un ünlü çıkmazları gibi söz oyunlarının dışında kalan mantıksal çatışkılar tam ve doğru olarak dilegetirilmekle kolaylıkla çözülebilirler. Kant'ın bu konuda düştüğü yanılgı "Tanrı vardır" ya da "Tanrı yoktur" gibi önermeleri tanıtlanabilir saymış olmasıdır, gerçekte bilgi sürecinde ne böyle bir sav ne de böyle bir karşısav vardır. *Bk.* Eleştiricilik, Bilinemezcilik, Çelişme, Çelişmezlik İlkesi, Mantık, Çıkmazlık.

ÇATIŞMA. (*Os.* Nizâ, Tenâzû, Mücâdele, Münazaa, İhtilâf, Tearuz, Müsâdeme, Mütenakız olma; *Fr.* Conflit, *Al.* Widerstreit, *İng.* Conflict, *İt.* Conflitto) Karşıtların itişmesi... Antikçağ Yunan felsefesinde *çatışma* kavramını *kavga* (*Yu.* Polemos) deyimiyle ilerisüren ilk düşünür Herakleitos'tur. Eytişimin babası sayılan Herakleitos bu deyimle *karşıtların savaşı*'nı dilegetiriyordu. Herakleitos'un doğada gördüğü bu çatışma, yüzyıllarca sonra, eytişimsel ve tarihsel özdekçi dünya görüşünün doğa, toplum ve bilinç bütünlüğünde keşfettiği üç büyük yasadan birini, *karşıtların birliği ve çatışması yasası*'nı oluşturacaktır. Herakleitos, çok doğru bir seziyle, evrensel *gelişme*'yi bu *çatışma*'ya bağlıyordu ve çatışmanın geliştirici tek etken olduğunu ilerisürüyordu. Antikçağ Yunan felsefesinde buna benzer bir anlayışı da Empedokles ilerisürmüştür. Empedokles, *oluş*'u yadsımakla beraber *devim'i onaylıyor ve devimin sevgi'yle nefret'in çatışması*'ndan meydana geldiğini söylüyordu. Bu çatışmalara karşı *karşıtların birliği* anlayışının ilk izlerini antikçağ Yunan mitolojisinde bulmak mümkündür. *Anteros* kavramı, bu birliğin mitolojik simgesidir. Yunan mitolojisinde Anteros, kişiliğinde, çok önemli bir *karşıtlığı* dilegetirir. Sözcük olarak *karşıt sevgi* anlamını taşır ve büyük kardeşi *Sevgi* (Eros)'un *gelişmesi için* annesi Aphrodite tarafından dünyaya getirilmiştir. Eros, Anteros'la beraber büyümüş ve ancak onunla beraberken mutluluğunu duymuştur. Eros, Anteros yanındaysa neş'eli ve ondan uzaktaysa kederli olurmuş. Herakleitos'un *polemos* kavramının, ilk mitolojik belirtisi *Anteros*'dur. Toplumbilim terimi olarak çatışma, eytişimsel ve tarihsel özdekçilik anlayışına uygun olarak *sınıf çatışması* (*Os.* Sınıf mücâdelesi, *Fr.* Conflit de classe) ve *toplumsal çatışma* (*Os.* İçtimâî mücâdele, *Fr.* Conflit social) deyimlerinde dilegelir. *Çatışma* terimi, kimi yerde *çelişme* terimiyle anlamdaş olarak da kullanılmaktadır. (Kimi çeviriciler aynı anlamı *savaş, kavga, mücâdele* deyimleriyle de dilegetirmektedirler. Gerçekte *kavga* ya da *savaş* sadece toplumsal çelişmelerin uyuşturulamaz karşıtlığına özgü bir çatışma

biçimidir. Toplumsal çelişkilerde de sürüpgiden *çatışma*, sadece, toplumun uyuşturulamaz karşıtlığında *kavga* ya da *savaş*'a dönüşür). Bir eytişim ustasının da dediği gibi, "gelişme, karşıtların çatışmasıdır". Doğada, toplumda ve insan bilincinde (eşdeyişle, insan düşüncesinde) gelişme süreci, karşılıklı olarak birbirlerini yadsıyan karşıtlıkların çatışmasıyla oluşur. Bu çatışma, eski biçimlerin olumsuz yanları yokedilip olumlu yanları özümsenerek, yeni biçimlerin gerçekleşmesini doğurur. Çatışma, açık seçik anladığımız sözcük anlamında, en belli biçimlerde insan toplumlarında gerçekleşir. Organik ve inorganik doğadaysa, her zaman sözcük anlamında kavrayamayacağımız değişik biçimler gösterir. Toplumdaki çatışmayı, ona verdiğimiz anlamıyla, örneğin bir elmanın gelişme sürecinde göremeyiz. Ne var ki elmanın gelişme sürecinde de kendine özgü bir çatışma olup-bitmektedir. Doğa, toplum ve bilincin temel eytişimsel yasası şudur: Bir olan, birçok *karşı* (*Os.* Mukabil, *Fr.* Opposé) olanlara bölünür, bu karşı olanlardan kimileri birbirlerine düşmanca *karşıt* (*Os.* Zıt, *Fr.* Contraire)'tır, karşıt olanlar birbirleriyle *çelişme* (*Os.* Tenakuz, *Fr.* Contradiction)'ye başlarlar. Bilimsel felsefenin büyük ustalarından biri şöyle der: "Çelişme şuradadır ki bir şey hem *kendisinin aynı* (*Fr.* Identique) hem de *kendisinin aynı olmayan* (*Fr.* Non-identique)'dır, yâni hem kendisinin aynı olarak kalır hem de durmadan değişir. İşte *gelişme*, bu *kalıcılık*'la *değişme* arasındaki *karşıtlık*'tır". Kalıcılık, eşdeyişle değişmeden kalma nisbî ve geçici; değişmeyse temel ve süreklidir. Doğa ve toplum, çelişmelerle gelişir. Ancak her çelişmenin yüksek bir kesime varabilecek gelişme gücü yoktur. Gelişme gücü olan çelişmelerde *çatışma* başlar. Çelişen karşıtlıklar keskinleşir ve çatışmayla aşılan çelişme yüksek bir düzeye ulaşır. Gelişme, otomatik olarak sürüpgiden bir süreç değildir. Çelişmenin aşılabilmesi ve böylelikle gelişmenin gerçekleşmesi için, çelişmenin *çatışma*'ya dönüşmesi gerekir. Gelişme gücü taşımayan ve *çatışma*'yı gerçekleştiremeyen çelişme söner. Örneğin Türkiye'nin bağımsızlık'la kölelik çelişmesi, Atatürk'ün yönettiği bağımsızlık savaşı çatışmasına dönüşmeseydi aşılamaz ve sönerdi. Nitekim bireysel insan yaşamında da sayısız biyoloiik ve toplumsal çelişmeler *çatışma*'larla aşılabildiği sürece hayat devam eder, sürüpgiden bu çelişmeler *çatışma*'ya dönüşüp aşılamazsa ölüm gerçekleşir. Hegel *Mantık* adlı yapıtının birinci bölümünde şöyle der: "Nerede çelişmenin gelişme gücü yokssa, karşı durulan varlık bu çelişme yüzünden ölür" *Bk.* Çelişme, Eytişim, Aşma.

ÇELİŞİK. (*Os.* Mütenâkız, Münâkız, Münâfî, Müteâkis, Mütebâyin, Tenâkuzlu, Nakîz; *Fr.* Contradictoire, *Al.* Widersprechend, Kontradiktorisch; *İng.* Contradictory, *İt.* Contradditorio) Aralarında çelişme bulunanların niteliği... Mantık terimidir, nitelik ve nicelik bakımından birinin doğruluğu ötekinin yanlışlığını ve birinin yanlışlığı ötekinin doğruluğunu gerektiren önermeleri dilegetirir. Çelişik önermelerin, özneleriyle yüklemleri aynı olduğu halde, nitelik bakımından biri olumlu ve öteki olumsuz, nicelik bakımından biri tümel ve öteki tikeldir. Örneğin, "Bütün insanlar akıllıdır - Kimi insanlar akıllı değildir" önermeleri nitelik ve nicelik bakımlarından çelişiktirler, çünkü biri olumlu ve öbürü olumsuz, biri tümel ve öbürü tikeldir. Bu çelişik önermeler birbirlerini yalanlarlar, biri doğruysa öbürü yanlış ve biri yanlışsa öbürü doğrudur, ikisi birden doğru ve ikisi birden yanlış olamazlar. Bu yüzden konuşma dilinde de *birbirini yalanlayan* düşünce, görüş, duygu ve davranışlara *çelişik* denir. Mantıkta önermelerin dışında birinin varlığı öbürünün yokluğunu ve birinin yokluğu öbürünün varlığını gerektiren kavramlar da çelişiktir. Örneğin *renkli-renksiz* kavramları çelişiktir, çünkü bir şey renkliyse mutlaka renksiz değildir, renkli değilse mutlaka renksizdir ve bunların arasında üçüncü bir olanak yoktur. Eytişimsel dilde *çelişik* terimi, mantık dilindeki anlamından büsbütün başka bir anlamda, *devindirici ve geliştirici karşıtlığın niteliği* anlamında kullanılır. *Çelişik* teriminin mantıksal ve eytişimsel dillerdeki anlam ayrılığı, *çelişme* teriminin mantıksal ve eytişimsel dillerdeki anlam ayrılığına uygun düşer. *Bk.* Çelişme, Karşıt.

ÇELİŞİK BİRLİK. (*Os.* Vahdeti mütenâkız, *Fr.* Unité contradictoire) Çelişiklerin birliği... Örneğin her bağıntılı bilginin bir saltık bilgiyi içermesi, her tikel öznenin bir genel özneyi taşıması, zorunluğun özgürlüğü kapsaması bir *çelişik birlik*'tir. Doğasal ve toplumsal bütün varlıklar, kendi çelişkilerini de birlikte taşıdıklarından ve ancak böylelikle varolduklarından, birer *çelişik birlik*'tirler. Örneğin yaşamak her gün biraz ölmektir, öyleyse yaşam ölümü birlikte taşır ve canlı varlık ancak bu *çelişik birlik*'le varolabilir. *Bk.* Birlik, Çelişme.

ÇELİŞME. (*Os.* Tenâkuz, Teâruz, Zıt: *Fr., Al., İng.* Contradiction, *Al.* Widerspruch, *İt.*

Contraddizione) Varlığı gerçekleştiren karşıtlığın geliştirici devimi... Mantık dilinde *çelişme* terimi birbirlerini olumsuzlayan iki kavram, önerme, yargı ya da kuramın aralarındaki bağlantılı durumu dilegetirir. Bunlar birbirleriyle çelişme durumundadırlar, aynı zamanda ikisi birden yanlış ve ikisi birden doğru olamazlar. Örneğin, "Ahmet akıllıdır - Ahmet akılsızdır" önermeleri çelişiktir, Ahmet'in akıllı olduğu doğruysa akılsız olduğu mutlaka yanlıştır ya da akılsız olduğu yanlışsa akıllı olduğu mutlaka doğrudur. Ne var ki bu, Ahmet'i somut yaşamından soyutlayıp, eşdeyişle onu her türlü devim ve değişmelerinden ayırıp kavram, önerme, yargı ya da kuramlaştırdığımız hallerde böyledir. Yoksa Ahmet somut yaşamında bir olayda akıllı ve bir başka olayda akılsız olabileceği gibi akıllılığı aynı zamanda akılsızlığını da içerir. Eytişimsel anlamda Ahmet'in aklı, akılsızlıkla çelişerek gelişir. Soyut düşünme alanına özgü bulunan *mantıksal çelişme*'yle somut yaşam alanına özgü bulunan *eytişimsel çelişme* birbirine karıştırılmamalıdır. Somut yaşam alanına özgü bulunan eytişimsel çelişme, soyut düşünme alanına özgü bulunan mantıksal çelişmenin tam tersine her şeyin aynı zamanda karşıtını da içerdiğini dilegetirir, hem düşünce ve hem de varlığın evrensel gelişme yasasıdır. Eytişimsel dilde buna *çelişme ilkesi* ya da *çelişme yasası* denir. Mantıksal anlamda çelişme, tutarsız düşünüşün ölçütüdür. Tutarlı düşünebilmek için düşünceyi mantıksal çelişmelerden arıtmak gerekir. Eşdeyişle kavramlarımız, önermelerimiz, yargılarımız ya da kuramlarımız çelişmez olmalıdır ki düşüncemiz doğru ve tutarlı olabilsin. Çelişik kavramlar, önermler, yargılar ya da kuramlarla işleyen düşünce yanlış ve tutarsızdır. Mantıksal çelişme, ilk dilegetirilişini antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'in biçimlendirdiği *çelişmezlik ilkesi* ya da *çelişmezlik yasası*'nda bulmuştur. Birçok skolâstik ve metafizik düzeltmelerden geçen bu ilke ya da yasa. XIX. yüzyılda Hegel tarafından yaşayan varlığa uygulanmıştır. Hegel'e göre her türlü yaşamın kaynağı, Aristoteles'in ilerisürdüğü gibi çelişmezlik değil, tam tersine, çelişmedir. Ne var ki Hegel bu çok doğru savını yaşayan varlığın kavramlaştırılmasıyla sınırlıyor ve "eşyanın çeşitliliğini ve ayırdedilişini çelişme halinde keskinleştiren düşünen akıldır" diyordu. Bu ilerisürüş, Hegel'in idealist anlayışının zorunlu sonucudur. Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik, Hegel'in bu idealist savını özdeksel temeline oturtmuş, onun doğal ve toplumsal özünü açık seçik sergilemiştir. Gerçekte çelişmelerle gelişen, kavramlar değil, doğa ve toplumdur. Kavramlar, bu nesnel (doğasal ve toplumsal) gelişmeden yansır. "Hareketin kendisi bir çelişme'dir. Basit mekanik, bir uzay değişmesi, bir çelişme olduğu gibi, özdeğin daha yüksek biçimdeki hareketleri —özellikle organik hayatın gelişmesi— için bu daha da doğrudur. Yaşam, çelişme'den ibarettir. Yaşayan her şey, her an hem kendisidir hem kendisi olmayan'dır. Bu, her an oluşan, durmadan yenilenen ve çözülen bir çelişme'dir. Çelişme biter bitmez yaşam da sona erer ve ölüm gelir". "Matematikte diferansiyel ve entegral, mekanikte hareket ve karşı hareket, fizikte artı elektrik ve eksi elektrik, kimyada atomların birleşmesi ve ayrılması çelişme'nin evrenselliğini tanıtlar". *Bk.* Ana Çelişki, Ana Uç, Çelişmelerin Genelliği, Çelişmelerin Özelliği, Çelişme İlkesi.

ÇELİŞME İLKESİ. *(Os.* Mebdei tenâkuz, *Fr.* Principe de contradiction) Doğa, toplum ve bilinç bütünlüğünün çelişmeyle geliştiğini ilerisüren eytişimsel ilke... *Çelişme yasası (Os.* Kanunu tenâkuz, *Fr.* Loi de contradiction) da denir. Alman düşünürü Hegel tarafından, Aristoteles'in biçimsel mantığına karşı, eytişimsel mantık ilkesi olarak ilerisürülmüş, tarihsel ve eytişimsel özdekçilik tarafından doğasal ve toplumsal temeli keşfedilerek açık seçik sergilenmiştir. Bu ilkeye göre, her türlü yaşamın kaynağı *çelişme*'dir. Varlığın özü olan devimi, varlığın içinde bulunan çelişme yaratır. Her türlü varlık, çelişmenin meydana getirdiği devimle gelişir. Demek ki çelişme; doğa, toplum ve bilincin gelişme yasasıdır. Bilimsel felsefenin bir ustası *çelişme*'yi şöyle tanımlar: "Çelişme şuradadır ki bir şey hem kendisinin aynı, hem de kendisinin aynı olmayan'dır, yâni hem kendisinin aynı olarak kalır hem de durmadan değişir. İşte çelişme, bu kalıcılıkla değişme arasındaki karşıtlıktır". "Eytişim, en doğru anlamında, nesnelerin özünde bulunan çelişme'nin bilgisi'dir". Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik dilinde *çelişme* deyimine yakın anlamda *çatışma (Os.* Mücâdele, *Fr.* Conflit) deyimi de kullanılır. Çelişenler, aynı zamanda, birbirleriyle çatışırlar. En küçük bir özdek parçasından insanı, toplumu ve bilinci de kapsamak üzere en büyük evrensel yapıya kadar evrendeki bütün nesne ve olguları oluşturan geliştirici güç *çelişme*'dir. Bütün nesne, olgu ve olaylar çelişmelerle gelişir. Çelişme; bütün nesne, olgu ve olayların kendileriyle birlikte karşıtlarını da içermelerinin dilegetirilişidir. Her nesne, olgu ve olayda *kendi-karşıtı* karşılığı

vardır. Hegel şöyle der: "Varlık bizzat bir karşıtlıktır". Karşıtlıksa karşıtların çelişmesini gerektirir. Karşıtlar sürekli olarak çelişirler, çeliştikleri için çatışırlar, çatıştıkları için aşılırlar, aşıldıkları için de gelişirler. Demek ki nerede yaşam (eşdeyişle devim) varsa orada mutlaka bir çelişme vardır. Ölüm bir devimsizlik, gelişmezlik, eşdeyişle *çelişmesizlik*'tir. Bu gerçeği üstün bir sezişle ilk gören düşünür antikçağ Yunan düşüncesinin büyük ustası Herakleitos'tur. Herakleitos çelişmeyi özel bir anlamda *kavga* (*Yu.* Polemos) deyimiyle dilegetirmişti. Herakleitosa' göre her şey her şeyle savaşıyor ve bundan ötürü "bir şeyden birçok şeyler ve her şey" oluşuyordu. Antikçağ Yunan düşüncesinde Elea'lılar ve ilk şüpheciler, örneğin Zenon ve Pyrrhon, bu çelişmelerin çözülemeyeceği ve onları yok saymak gerektiği kanısına varmışlardı. Çelişmeleri yok sayınca nesnelerin gerçek yapılarını araştırmaktan da vazgeçmek gerekiyordu, öyleyse nesneler bilinemez ve kavranamazdı. Bilinemezciliğin tohumları, çelişmeleri çözememekten doğan umutsuzlukla atılmıştır. Bu halde doğaüstü güçlere sığınmaktan başka çıkar bir yol kalmamaktadır. İdealizme geniş çapta kapıları açan yanılgı da budur. Yüzyıllarca sonra Alman düşünürü Hegel, Herakleitos'un bu ustaca sezisini idealist alanda açıklamış, tarihsel ve eytişimsel özdekçilikse onu gerçek özdeksel temeline oturtmuştur. "Matematikte diferansiyel ve entegral, mekanikte etki ve tepki, fizikte artı elektrik ve eksi elektrik, kimyada atomların birleşmesi ve ayrılması, çelişmenin evrenselliğini tanıtlar". Çelişme'nin tam bilgisi şu ayrıntıların da bilinmesini gerektirir: Evrende her nesne, olgu ve olay birçok karşıtlıklar, demek ki birçok çelişmeler taşır. Bu çelişmeler *iç çelişmeler*' dir. Bir nesne, olgu ve olayı kendisi kılan, eşdeyişle neyse o eden bunlardır. Ama bunların içinde gelişmeyi kendi yönüne çeken güçlü bir çelişme vardır, buna *ana çelişme* denir. Her çelişmede olduğu gibi bu ana çelişmenin iki ucundan biri tutucu, öbürü geliştiricidir. Geliştirici uç, *ana uç*'tur. Çünkü varlığın geleceğini ana çelişmenin bu ana ucu belirleyecektir. Tutucu uç, çelişmenin ve dolayısıyla varlığın kendi kendisiyle aynı kalmasına çalışır. Ana uçsa onu kendisinden koparır ve geliştirir. Her nesnede, olguda ve olayda geriye dönüşlere rağmen son çözümlemede mutlaka ileriye doğru bir gelişme gerçekleşir. Bu gelişme daima alt olandan üst olana, aşağı olandan yukarı olana, geri olandan ileri olana ve basit olandan karmaşık olana doğrudur. Ne var ki bu gelişme için sadece iç çelişmeler yetmez, *dış çelişmeler*'in de yardımı gerekir. Örneğin yumurtayı geliştirip civcivleştiren onun kimyasal ve yaşambilimsel iç çelişmeleridir, ama civcivleşmenin gerçekleşbilmesi için ısı gibi bir dış çelişme de gereklidir. Yumurta ısısız civcivleşmez, ama ısı da bir taşı civcivleştiremez. Demek ki iç ve dış çelişmeler arasında temel olan iç çelişmelerdir, çünkü civciv ısının değil, yumurtanın ürünüdür... Çelişme, eytişimsel bilginin temel yasasıdır. Eytişimi bilmek, devimin ve gelişmenin kaynağı olan çelişmeyi bilmek demektir. Yüzyıllardan beri insan bilgisine egemen olan metafizik dünya görüşü, çelişmenin varlığını yadsımakla eytişimsel dünya görüşünden ayrılır. Metafiziğin bu temel yanılgısı, biçimsel mantığın soyut kavramlarda aradığı *çelişmezlik* niteliğini doğada, toplumda ve bunlardan yansıyarak oluşan insan bilincinin gelişme sürecinde de aramış olmasıdır. Metafiziğin büyük yanılgısı, *devimsiz soyut* (kavram, önerme, kuram)'un niteliği olan çelişmezliği *devimli somut* (doğa, toplum, bilinç)'un niteliği olan çelişmenin yerine koymaya çalışmasıdır. *Bk.* Çelişme, Çatışma, Devim, Eytişim, Çelişmelerin Genelliği, Çelişmelerin Özelliği, Çelişmezlik İlkesi.

ÇELİŞMELERİN GENELLİĞİ. (*Os.* Tenâkuzun külliyeti, *Fr.* Universalité de la contradiction) Çelişmelerin sürekliliği ve evrendeki bütün olgularda bulunuşu... *Çelişmelerin genelliği* deyimi, iki anlamda kullanılır: 1) Evrendeki bütün oluşmaların çelişme'yle gerçekleşmesi, 2) Çelişme'nin her gelişme sürecindeki sürekliliği... Çelişme; doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün oluşmaların geliştirici gücüdür. Nerede ve ne türlü bir yaşam varsa orada mutlaka çelişmeler vardır. "Çelişme biter bitmez yaşam da sona erer ve ölüm başlar". Bu evrensel kapsam *çelişmelerin genelliği*'ni dilegetirir. Bundan başka her gelişme sürecinde *birlik* gelipgeçici, *çelişme*'yse sürekli ve temeldir. Engels'in dediği gibi, "Hareket demek çelişme demektir". Hareketsiz özdek ve özdeksiz hareket bulunmadığından bu süreklilik kapsamı da *çelişmelerin genelliği*'ni dilegetirir. En durgun ve birlik halinde görülen oluşumlarda bile sayısız çelişmeler kaynaşır. *Çelişmelerin genelliği* deyimi, *çelişmelerin evrenselliği* ve *çelişmelerin saltıklığı* deyimleriyle anlamdaştır. Her özel çelişme, yukardaki nedenlerden ötürü, saltıklığını da içinde taşır. Çelişmelerin *(genel-evrensel-saltık)*'lığıyla *(özel-özgül-bağıntılı)*'lığı da ayrıca birbirleriyle çelişirler. *Bk.* Çelişme, Çelişmelerin Özelliği.

ÇELİŞMELERİN ÖZELLİĞİ. (*Os.* Tenâkuzun hususiyeti, *Fr.* Spécifité de la contradiction) Çelişmelerin her devim biçiminde başka oluşu... *Çelişmelerin özelliği* deyimi, beş anlamda kullanılır: 1) Çelişmenin her hareket biçiminde başka oluşu, 2) Her hareket biçiminde başka olan çelişmenin o hareket biçiminin her aşamasında da başka oluşu, 3) Her hareket biçimi içindeki çelişmenin o hareket biçimi içindeki çeşitli hareket biçimlerinde de başka oluşu, 4) Bir hareket biçimi içindeki çeşitli hareket biçimlerindeki çelişmelerin çeşitli aşamalarında da başka oluşu, 5) Bütün bunlardaki çelişmelerin her yönünün de başka oluşu... Her hareket biçimindeki çelişmenin başka oluşu *çelişmelerin özelliği*'ni dilegetirir. Her hareket biçimi kendi içinde özel çelişmesini taşır. Bu özel çelişme, o şeyi bütün başka şeylerden ayırır. Bundan ötürüdür ki bir tohum çiçek, bir tohum elma ve bir tohum insan olur ve gene bundan ötürüdür ki iki çiçek, iki elma, iki insan birbirinin aynı değildir. Bundan ötürüdr ki Çin toplumculuğu Rus toplumculuğunun, Rus toplumculuğu Küba toplumculuğunun vb. aynı olamaz. Her hareket biçiminde başka olan çelişmenin o hareket biçiminin her aşamasında da başka oluşu *çelişmelerin özelliği*'ni dilegetirir. Bundan ötürüdür ki anamalcılığı toplumculuğa dönüştüren çelişme toplumculuğa geçiş döneminde başkadır, toplumculuğun kuruluş döneminde başkadır, toplumculuğun yerleşme döneminde başkadır. Her hareket biçimi içindeki çelişmenin o hareket biçimi içindeki çeşitli hareket biçimlerinde de başka oluşu *çelişmelerin özelliği*'ni dilegetirir. Bundan ötürüdür ki anamalcılığı geliştiren çelişme emekçilerle burjuvazi arasında başka, köylülerle ağalar arasında başka, sömürgelerle emperyalistler arasında başkadır. Bir hareket biçimi içinde oluşan çeşitli hareket biçimlerindeki çelişmelerin çeşitli aşamalarında da başka oluşu *çelişmelerin özelliği*'ni dilegetirir. Bundan ötürüdür ki emekçilerle burjuvazi arasındaki çelişme anamalcılığın kuruluş aşamasında başka, büyük sanayi aşamasında başka, emperyalizm aşamasında başkadır. Bütün bu başka çelişmelerin her yönünün de başka oluşu *çelişmelerin özelliği*'ni dilegetirir. Bundan ötürüdür ki emekçiyle burjuva arasındaki çelişme emekçide başka, burjuvada başkadır. Bütün bunlardan ötürü *çelişmenin her özelliğinin çözümü başka bir yöntem gerektirir.* Bu yöntemi bulup uygulamak için de bütün bu *özelliklerin bilinmesi gerekir.* "Somut koşulların somut çözümü ilkesi" budur. "Çelişmenin genelliğini bilmezsek incelediğimiz hareketin genel nedenini bulamayız, ama çelişmenin özelliğini bilmezsek incelediğimiz harekti bütün öteki hareketlerden ayıran özel niteliği bulamayız". *Çelişmelerin özelliği* deyimi, *çelişmelerin özgüllüğü* ve *çelişmelerin bağıntılılığı* deyimleriyle anlamdaştır. *Bk.* Çelişme, Çelişmelerin Genelliği, Ana Çelişki, Ana Uç.

ÇELİŞMEZLİK İLKESİ. (*Os.* Mebdei ademi tenâkuz, *Fr.* Principe de non-contradiction) Biçimsel mantığın düşünmede tutarlığı sağlayan temel ilkelerinden biri... *Çelişmezlik yasası* (*Os.* Kanunu ademi tenâkuz, *Fr.* Loi de non-contradiction) da denir. Antikçağ Yunan düşünürü Aristotels'in, çeşitli düzeltme denemelerinden geçmekle beraber yerini diyalektik mantığa bırakıncaya kadar temelde aynı kalan, biçimsel mantığının üç ilkesinden ya da yasasından biri *çelişmezlik* (*Os.* Ademi tenâkuz, *Fr.* Non-contradiction)'dur. Bu ilke çeşitli biçimlerde dilegetirilmiştir: Bir şey, aynı zamanda hem kendisi hem de kendisinden başkası olamaz - *A* aynı zamanda *B* olamaz - Bir şey, aynı zamanda hem var hem yok olamaz - Bir şey, aynı zamanda, hem olumlanıp hem de yadsınamaz - İki çeşilik önermenin ikisi birden hem doğru hem yanlış olamaz... Sonuncu deyiş kimi düşünürlerce ikiye ayrılmış ve birinci bölümü (İki çelişik önermenin ikisi birden doğru olamaz) *çelişmezlik ilkesi* sayılarak ikinci bölümü (İki çelişik önermenin ikisi birden yanlış olamaz) *almaş ilkesi* (*Os.* Mebdei tenâvüp, *Fr.* Principe de l'alternative) sayılmıştır. Gerçekte *çelişmezlik ilkesi* biçimsel mantığın *özdeşlik ilkesi*'nin olumsuz biçimde dilegetirilmesinden başka bir şey değildir. *Özdeşlik ilkesi*'ne göre Ahmet Ahmet'tir, *çelişmezlik ilkesi*'ne göre de Ahmet Hasan olamaz, ancak Ahmet olabilir. Bu ilke mantıkta şu simgeyle gösterilir: (A.Ā). Bu simgede nokta bağlaç ve ikinci harfin üstündeki çizgi olumsuzluk işaretidir. Bu kuramın geçerliliği soyut düşünme alanındadır, her türlü değişme ve gelişmeden soyutlanmış kavram ve önermelerdedir. Yoksa, Hegel'in gösterdiği gibi, kavram ve önermeler de gelişmeye başladıkları an çelişmeye başlarlar. Kavram ve önermeler de, *çelişmezlik*'le değil, ancak *çelişme*'yle gelişebilirler. *Bk.* Çelişme, Mantık, Aristoculuk, Hegelcilik, Çelişme İlkesi.

ÇEVRE. (*Os.* Muhit, Vasat; *Fr.* Milieu. *Al.* Mittel, *İng.* Middle, *İt.* Mezzo) Bir canlı varlığın bağıntı kurduğu olaylarla varlıkların tü-

mü... *Çevre,* herhangi bir varlığın belirlenmesinde dış etkenleri dilegetirir, diyalektik anlamda *dış çelişmeler*'i kapsar. Örneğin bir yumurtadan civciv çıkması için çevresel bir ısı gereklidir. Oysa bu çevresel ısı, bir taş parçasını civcivleştiremez. *Çevre*'nin etken olabilmesi için aynı zamanda *iç çelişmeler* de gereklidir. Bunun gibi, örneğin Beethoven bir müzik çevresinde yetişmeyip bir köy çevresinde yetişseydi müzik ustası değil, çiftçi olabilirdi, ama Beethoven'i yetiştiren müzik çevresi de içsel yeteneği olmayan herhangi bir insanı bir müzik ustası yapamaz. Nitekim yumurta da gereken çevresel ısıyı bulamazsa civcivleşemez... Yaşambilim, ruhbilim, toplumbilim ve mantık terimi olarak kullanılan Fransızca *milieu* karşılığı *çevre,* genel anlamda Fransızcada *périphérie* sözcüğüyle karşılanır ve herhangi bir şeyin yüzeyine ait olan ya da herhangi bir şeyin kenarlarının meydana getirdiği kapalı çizgi anlamını kapsar. Örneğin bu anlamda insan deriyle çevrelenir... *Çevre* terimi, dönüşümcülüğün kurucusu Fransız bilgini Lamarck (1744-1829) öğretisinin de başkavramıdır. Lamarck, *Le Philosophie Zoologique* adlı ünlü yapıtında hayvan türlerinin çevrenin zoruyla değişerek tek bir türden oluştuklarını ilerisürmüştü. Tek türü farklılaştırıp birçok türler meydana getiren çevreye uyma zorunluğuydu. Bu *uyma* (*Fr.* Adaptation) türün hem alışkanlıklarını değiştirmiş, hem de çeşitli örgenlerinin görevlerini başkalaştırmıştı. Bir türün özellikleri ancak uygun çevrelerde kalıtımla korunabilirdi, yoksa çevre değişiklikleri tür değişikliğini gerektiriyordu. Böylelikle çevrenin etkisi eski türlerden yeni türler meydana getirmişti. Lamarck, "ihtiyaç örgen yaratır" diyor ve örneğin zürafanın yüksek ağaçlı bir çevrede ağaçların yapraklarını yiyebilmek için uzun boyunlu olduğunu ilerisürüyordu, eşdeyişle zürafanın boynu bu yüzden uzamış ve kalıtımla bu özellik korunarak yeni bir zürafa türü türemişti. Lamarck, idealist görüşlerine rağmen, 1809 yılında yayımladığı adı geçen yapıtıyla evrim kuramına öncülük etme şerefini taşır. Aynı zamanda kendi çağında pek etkili olan Cuvier ve Linné'nin yaratımcılık kuramına (ki bu kurama göre örneğin kedi, kedi olarak yaratılmıştır ve sonsuza kedi olarak kalacaktır) karşı çıkmak ve bu metafizik düşçülüğü sarsmak şerefi de onundur. Lamarck'ın *çevre* ve *kalıtım* savları, elli yıl sonra ,büyük İngiliz bilgini Charles Darwin tarafından geliştirilip bilimselleştirilmiştir... Bundan başka XIX. yüzyılda Fransız düşünürleri A. Comte'la H. Taine' in, çevrenin insanlar üstündeki büyük etkisine dair ilerisürdükleri idealist görüşlere de *çevre kuramı* (*Os.* Muhit nazariyesi, *Fr.* Théorie du milieu) denir.

ÇEVRİMSEL DEVİM KURAMI. (*Os.* Devrî hareket nazariyesi, *Fr.* Théorie cyclique) Gelişmeyi yadsıyan ve geriye dönüşü savunan kuram... Alman düşünürü idealist Oswald Spengler'in tutuculuğu ve gericiliği desteklemek için ilerisürdüğü bu kuram, her devimin kendi üstüne çevrildiğini ve başladığı noktada son bularak, hiç bir gelişme sağlamadığını savunmaktadır. Spengler'e göre mevsimler (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış ve sonra gene ilkbahar) ve yaşam (doğum, ölüm ve sonra gene doğum) bunun en belli kanıtıdır. Çevrimsel devim sonsuzca tekrarlanır durur ve evren eskiden nasılsa bugün de öyledir, yarın da öyle olacaktır. Aynı düşüncede olan İngiliz tarihçisi idealist Toynbee de, "Tarih bir tekrarlamadır" savını ilerisürmektedir. İdealist Spengler ve Toynbee, yeni ilkbaharın aynı ilkbahar ve yeni doğan insanın ölen insan olmadığını bilmezlikten gelerek, evrimi ve sarmal gelişim'i yadsımaya çalışmaktadırlar. Bu düşüncede olan bir başka idealist Alman düşünürü Leopold von Wiese kuramın amacını açıklamaktan çekinmmiştir: "Bulunduğunuz durumu değiştirmeye çalışmayınız, çünkü daha geri bir noktaya geleceksiniz". Bilimsel verilere tümüyle aykırı bulunan bu kurama göre, taş çağından atom çağına evrilen, geçmişte binecek taşıtı olmadığından yaya yürürken bugün uçakla aya varan insan ilerlememiş, tersine, gerilemiştir. Bilimse, bu kuramın tam tersini, çevrimsel devim'i değil, sarmal devim'i ve böylelikle de sonsuz ve sürkli gelişmeyi doğrulamaktadır. Her bitiş, aynı başlayışı değil, daha üstün düzeyde bir başlayışı doğurur. Tavuk *bir* yumurtadan çıkar, ama *aynı* yumurtayı yumurtlamaz, daha üstün bir düzeyi gerçekleştirerek *birçok* yumurtalar yumurtlar. Çevrimsel devim kuramı, geriliği savunan her gerici öğretinin başına geldiği gibi, her gün biraz daha, gerileyen değil, ilerleyen bilimle yalanlanmaktadır. Nesnel yasalara göre sürüpgiden yükselici bir gelişme anlayışı, bilimin insana kazandırdığı en değerli bilgidir. İnsanın dün yapamadığını bugün yapmasına, ilerlemek değil de, gerilemek demek, bilimdışı bir hafifliktir. *Bk.* Evrim, Sarmal Gelişim.

ÇIKAR. (*Os.* Menfaat, Alâka, Fâide, Güzeşte, Fâiz, Ehemmiyet, Dikkat, Merak, Tevecküh, Terahhüm, Garaz, Câzibe, Nefi; *Fr.*

Intérêt, *Al.* Interesse, *İng.* Interest, *İt.* Interesse) Gizlenerek gözetilen kazanç... Kişisel çıkar, genel çıkar, kamusal çıkar vb. gibi deyimlerle dilegetirilen *çıkar*, törebilim terimidir ve *yararcılık* öğretisinde kuramlaştırılmıştır. Birçok görünüşlerin altında gerçek *çıkar*'lar gizlidir. Örneğin felsefe tarihçisi Gompertz'e göre Sokrates'i, gerçekte, düşünürün metafiziğe sırt çeviren söylevleri yüzünden kârları azalan küçük Tanrı heykelleri esnafı ölüme mahkûm ettirmiştir. Kölelerin özgürlüğe kavuşturulması idealiyle açıklanan Amerika Kuzey-Güney iç savaşı, gerçekte, çıkarları köle çalıştırmakta bulunan çiftlik sahipleriyle çıkarları azatlı köleleri işçi olarak çalıştırmakta bulunan fabrika sahipleri arasındaki savaştır. *Çıkar* deyiminin bu idealist anlamına karşı diyalektik anlamı büsbütün başkadır. Diyalektik anlamda çıkar, *toplumsal gruplar tarafından benimsenen ihtiyaçlar*'dır, "belli bir toplumun ekonomik ilişkileri ilk bakışta kendilerini *çıkarlar* olarak gösterirler". "Çeşitli sınıfların maddî çıkarları, sosyo-politik gelişme eğilimini belirler". Toplumsal yaşamda bütün olupbitenler, belli çıkarların görünümleridir. Çıkarlar, bu anlamda, hem bireylerin ve toplumsal sınıfların hem de tüm toplumun eylemlerinin yönünü belirler. Bu çıkarlar, pek açık olarak, özdeksel ve ekonomik çıkarlardır. Bu ekonomik çıkarlar her türlü siyasal, hukuksal, törebilimsel, dinsel ve estetik çıkarları belirlerler. Bütün bu çıkarlar bir sınıfın toplumsal ülküleri olarak belirir. Toplumsal çıkarın en üstün biçimi, üretim güçlerinin gelişmesini gerektiren çıkardır. *Çıkar* terimi, ruhbilimde *ilgi* terimiyle dilegetirilir. Belli bir çıkar amacıyla birleşen kümeye de toplumbilim dilinde *çıkar kümesi* (*Os.* Menfaat grubu, *Fr.* Groupe d'intérêt) denir. *Bk.* Yararcılık.

ÇIKARSAMA. (*Os.* İstintâç, İntikal, İntikali zihin, İstidlâl, Kıyâsı hafî, Muhakeme, Muhakemei hafîye, İstikrâ tarikiyle istidlâl; *Fr.* Inférence, *Al.* Inferiren, Schluss; *İng.* Inference, Illation; *İt.* Inferenza, Illazione) Bir önermeden yeni bir önerme çıkarma... *Çıkarsama* terimi ,mantıkta doğruluğu bilinen önermelerden sonuç çıkarma işlemini adlandırır. *Uslamlama* terimiyle eşanlamda kullanılması doğru değildir, *uslamlama* araçlı çıkarsamaları kapsar. Örneğin "taş, insan değildir" önermesinden "insan, taş değildir" sonucunu araçsız olarak çıkarırız. Oysa "nişasta besleyicidir" önermesinden "ekmek nişastadır" aracı önermesini bilmeksizin "ekmek besleyicidir" sonucunu çıkaramayız. Bu araçlı ya da dolaylı çıkarsama, uslamlama'dır. *Çıkarım* deyimiyle de dilegetirilen *çıkarsama* geniş kapsamlı bir deyimdir; uslamlama, tümdengelim ve tümevarım bunun özel biçimleridir. İngiliz düşünürü Stuart Mill'e göre tikelden tikele ulaştıran çıkarsama, çıkarsamanın en ilkel biçimidir. Çıkarsamada varılan sonucun doğru olabilmesi için öncüllerin doğru olması şarttır. Öncülleri yanlış olan çıkarsamada varılan sonuç da yanlış olur. Özetle, ister uslamlama, ister tümdengelim ve ister tümevarım yoluyla olsun belli bir bilgiden yeni bir bilgi çıkarmaya *çıkarsama* denir. *Bk.* Uslamlama, Tümdengelim ,Tümevarım, Tasım, Mantık.

ÇIKMAZLIK. (*Os.* Gâmız, Gayrı kabili hal; *Fr., Al.* Aporie; *İng., İt.* Aporia) Çözümlenemezlik... *Yol* anlamındaki *Yu. poros* deyiminin olumsuzlanmasıyla *yolsuz* ya da *yolu yok* anlamına gelen *aporia* deyimi antikçağ Yunan felsefsinde çözümlenemez gibi gösterilen birtakım söz oyunları için kulanılırdı. Bunların en belli örnekleri Zenon çıkmazlarıdır ve bugün kolaylıkla çözümlenmektedir. Çağdaş felsefede gerçekten çözümlenemeyen sorunlar için kullanılır. Alman düşünürü Nicolai Hartman bu terimi, *gidilecek yolun yokluğu* anlamında *Weglosigkeit* sözcüğüyle Almancaya çevirmiştir. *Bk.* Kanıt, Çatışkı.

ÇİLECİLİK. (*Os.* Züht, Zühdü takvâ; Riyâzet, Zühdîyye, Zâhitlik, Keşişlik; *Fr.* Ascétisme, *Al.* Asketik, *İng.* Ascetism, Asceticism; *İt.* Ascetismo) Tinsel benliğini yüceltmek için tensel benliğini yoketmeye yönelen işlemlerin tümü... Yunanca *idman* anlamındaki *askesiz* sözcüğünden türetilmiştir. Törebilimsel anlamda, dünya zevklerini küçümseme temeline dayanan bir ahlâk öğretisidir. Gizemcilikte *çilecilik* üç aşamada gerçekleşir: Bilgisizlerin çileciliği din bakımından haram sayılanlardan, bilgililerin çileciliği yeterinden fazla olanlardan, ermişlerin çileciliği Tanrı'dan gayri her şeyden vazgeçmektir. Dinsel alanda çoğu delilerin ermiş sayılması, çilecilerin kendilerine acı çektirmekte işi deliliğe kadar vardırmalarından ötürüdür. Çilecilik deyimi, ilkin antikçağ Yunanlılarınca kullanılmıştır. Özellikle kinik'ler aşırı çileciydiler. Hint Brahmacılığı ve Budacılığı da çilecilik öğelerine dayanır. Hıristiyanlığın ilk çağlarında çöllerde tek başlarına yaşayan *târik-i dünyâ* (dünyayı terkeden)'lar çileci keşişlerdi. Hıristiyanlık âleminde ortaçağda da Katolik kilisesinden umut kesip içlerine kapanan Hıristiyanlar çileciliğe sığınmışlardı. İslâm gizemciliğin-

deyse çilecilik çok yaygındır ve birçok tarikatların temel öğesidir. İslâm tarikatlarının çoğuna çile sınavında başarı kazanarak girilir, bilgiye erişmenin ilk adımı da çile çekmektir. İlkellerde de *çile törenleri* (*Fr.* Les rites ascétiques) yaygındır. Örneğin Avustralya ilkellerinden gençler dinsel yaşama girebilmek için ormanlara çekilirler, oruç tutarlar ve hiç kimseyle konuşmazlar, uykularını gittikçe kısıtlarlar. Bütün bu çilelerin amacı, doğal kişiliği yokederek insansal kişilikle yeniden doğmak'tır. Ne var ki bu insansal kişilik, dinsel kişilik görünümü altında, toplumun sosyo-ekonomik gereklerini de karşılamaktadır: Topluma besin sağlayabilmek, başka toplumlarla dövüşebilmek için gençlerin güçlü ve dayanıklı olmaları gerekmektedir. Çileciliğin temelinde bu gibi nedenler de yatar. Toplumbilimci Durkheim, ilkellerin genellikle acıyı kutsal saydıklarını, bir örgeni acıtmanın o örgene kutsallık sağladığına inandıklarını yazmaktadır. *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (1912) adlı yapıtında şöyle der: "Oysa acının kutsallık verdiği inancı yeni dinlere özgü sayılır. Kuşkusuz, tarih boyunca acı çeşitli biçimlere bürünmüştür. Örneğin Hıristiyan acının ruhu temizlediğine, yücelttiğine inanır. İlkel Avustralyalı bedeni etkilediğine, yaşam gücünü arttırdığına, saç ve sakalları gürleştirdiğine, kasları sertleştirdiğine inanır. Her iki inanç da acının, insanın bedensel ve tinsel gücünü arttırdığı temelinde birleşmektedir". *Bk.* Gizemcilik.

ÇİN FELSEFESİ. Çin ulusunun düşünsel yaşamı... Çin felsefesi, klâsik ilkçağ felsefesi kapsamı içindedir. Yeni belgeler Çin uygarlığının sanıldığı kadar eski olmadığını, İ.Ö. 1000 yıllarında başladığını göstermiştir. İ.Ö. 4500 yıllarında Çin topraklarında Moğol tipinde ve neolitik uygarlıkta bir halk yaşıyordu. Bu halkın Tibet, Türk ve Tai karışımı olduğu sanılmaktadır. İ.Ö. 2000 yıllarına doğru bu halkın iki ayrı kültür düzeyinde gelişmeye başladığı ve bu kültürlerden birine *Yang-Şao*, öbürüne *Long-Şan* adı verildiği saptanmıştır. İ.Ö. 1450 yılında Şang devleti kurulmuştur. Doğa güçlerine bağlanmayla başlayan bir din anlayışı ilkel bir doğa felsefesine dönüşmüştür. Bu doğa felsefesi, antikçağ Yunanlılarında olduğu gibi, tümüyle özdekçi bir yapıdadır. Evrenin ve evrendeki her şeyin bir ilk özdek sayılan *çi* (hava)'den meydana geldiği ilerisürülmüştür. Daha sonra bu ilk özdeğe su, ateş, toprak ve mâden de eklenerek ilk öğeler beşe; bir süre sonra bunlara tahta'yı da katarak altıya çıkarılmıştır. Bütün nesneler bu öğelerin çeşitli birleşimleriyle oluşuyorlardı. Daha sonra *Yi King* (Değişmeler Kitabı)'le bu öğeler sekize çıkarılmıştır. Bu öğelerle birlikte özdeksel karşılıklı etki anlayışı, *yang* (etkin) ve *yin* (edilgin) kavramlarıyla dilegetirilen karşıt güçler ikiciliği, *yuan* (başlangıç) düşüncesi geliştirilmiştir. Çin felsefesi İ.Ö. VI. yüzyıldan beri bu temeller üstünde üç koldan gelişmiştir: *Tao Kiao* (Tao öğretisi), *Ju Kiao* (Konfüçyüs öğretisi), *Şe Kiao* (Buda öğretisi) .Çin Budacılığı özel bir nitelik taşımakla beraber temelde Hint felsefesinin malı olduğundan Çin'e özgü düşünsel yaşam Taoculuk'la Fonfüçyüsçülük'te biçimlenir. Eski doğa felsefesini özümleyen bu okullardan Taoculuk, felsefe açısından önemli bir kavram getirmektedir: *Tao* (yasa) ve *Wu-wei* (eylemsizlik). Antikçağ Yunanlılarıyla karşılaştırılırsa *tao* Herakleitos'un *logos*'una, *wu-wei* de stoacıların *apatheia* ve Epikuros'un *ataraksia*'sına uygun düşer. Bu karşılaştırmalar sürdürülürse çıkmazlar ilerisüren ve kavramların gerçek varlıklar olduğunu savunan Kungsun Luna adlı bir Çin Zenon-Platon'una da rastlanır. Konfüçyüs de, kuşkusuz, bir Çin Sokrates'idir. Antikçağ Yunan felsefesiyle aynı koşutluk Hint felsefesinde de izlenebilir. İ.Ö. IV. yüzyılda Konfüçyüsçülüğe karşı Mo Tzu'nun kurduğu Moizm öğretisi, tıpkı Platon gibi, toplumun bilgelerce yönetilmesi gerektiğini savunmuştur. Avrupalılarca törebilimin simgesi sayılan *Çinli bilge* (*Fr.* Le sage Chinois) tipi, bu öğretinin meydana çıkardığı bir tiptir. Bu arada, Kungsun Luna'ya karşı, kavramların nesnelerin yansısı olduklarını ve başkaca hiç bir gerçeklik taşımayıp birer ad'dan ibâret bulunduklarını ilerisüren Hsün Tzu'yu bir Çin Roscelin'i saymak gerekir. "Evren benim düşüncemdir" diyen Vang Yang-ming kuşkusuz bir Çin tekbencisidir. Görüldüğü gibi dünyanın öbür bölgelerinde gerçekleşen kurgul felsefe, aşağı yukarı aynı süreçle kapalı Çin ülkesinde de olupbitmiştir. En eski doğa felsefesinden sürüpgelmiş bulunan özdekçi eğilimlerse, Taoculuk'la Konfüçyüsçülük'ün ve özellikle de Çin Budacılığının bütün gizemciliklerine karşın, güçlü bir gelişmeyle Maoculuğa kadar gelmiş ve Çin ülkesinin toplumcu özgürlüğünü sağlamıştır. Özdekçi eğilimi geliştirenler arasında özellikle Vang Çüng'u, Ho Çen-tien'i, Fan Çen'i, Li Çih, Vang Fu-Çih, Tai Çen ve en sonunda da T'an Su T'ung ve Sun Yatsen gibi özdekçi düşünürleri anmak gerekir.

ÇOKANLAM. (*Os.* Müteaddit mânâ, *Fr.* Plurivoque) Çok anlamı olan... *Bk.* Çokanlamlılık.

ÇOKANLAMLILIK. (*Os.* Teaddüdü mânâ, *Fr.* Polysémie) Birden çok anlamı olan sözcüğün niteliği... Örneğin *göz* sözcüğü; görme organı, kaynak, delik, sevgi, bölme, oda, uğursuzluk vb. gibi *çokanlamlılık* taşır. *Bk.* Çokanlam.

ÇOKÇULUK. (*Os.* Kesretiye, *Fr.* Pluralisme, *Al.* Pluralismus, *İng.* Pluralism, *İt.* Pluralismo) Evrenin, birbirlerine indirgenemeyen birçok varlıklardan meydana geldiğini ilerisüren öğretilerin genel adı... Metafizikte *bircilik* ve *ikicilik* karşıtı olarak, evrendeki varlıkların kökleri bakımından birbirlerinden ayrı olduklarını ve bir tek töze indirgenemeyeceklerini savunan öğretileri dilegetirir. Alman düşünürleri Kant ve Wolf, *çokçuluk* terimini, tekbencilik anlamındaki *bencilik* terimine karşılık olarak kullanmışlardır. Almanya'da Schelling ve Hegel öğretilerine karşı olarak Herbart ve Fransa'da Renouvier öğretileri *çokçu* öğretilerdir. Örneğin Alman düşünürü Friedrich Herbart'a göre varlık, tekvarlık değildir, birçok varlıkların topluluğudur. Alman düşünürü Leibniz'in *monat* anlayışı da açık bir çokçuluktur. Çağdaş öğretiler arasında özellikle yeniolguculuk, varoluşçuluk, pragmacılık çokçudur. Çokçuluk düşüncesi, idealist bircilikten çok özdekçi birciliğe karşı ilerisürülmüş bir anlayıştır. Amacı, evrenin özdeksel ve nesnel birliğini, nesnel tarihsel yasaları yadsımak ve tarihi bir rastlantılar yığınına indirgeyerek eytişimsel ve tarihsel özdekçiliği çürütmeye çalışmaktır. *Bk.* Bircilik, İkicilik.

ÇOKDEĞER. (*Os.* Kesîrülkıyme, *Fr.* Plurivalent) Çok değeri olan... Doğru-yanlış'tan başka değerler kabul eden mantıksal hesapta kullanılan yeni bir terimdir. Fransız düşünürü A. Burland bu terimi *birçok biçimler alabilen* anlamında kullanmıştır.

ÇOKEREKLİLİK. (*Os.* Taaddüdü gâyât, *Fr.* Polytélisme) Tek araçla elde edilebilen amaçların çokluğu... Fransız düşünürü Celestin Bouglé önermiştir.

ÇOKOLUŞÇULUK. (*Os.* Kesreti tekevvün, *Fr.* Polygénétisme, Polygénisme) Canlıların tek atadan değil, çok atadan geldiklerini savunan öğreti... Bu düşünce, örneğin Gobineau' nun çokköklülük varsayımında olduğu gibi, kök çeşitliliğine dayanır. Çokoluşçuluğa göre türler, çeşitli köklerden birliğe doğru gidilerek meydana gelmiştir. Örneğin insan, din kitaplarının ilerisürdükleri gibi Âdem'den değil, birçok atalardan meydana gelmiştir ve bu atalar ayrı ayrı oluşmuşlardır. Bu, bir *tekoluş* (*Fr.* Monogénie)'un değil, *çokoluş* (*Fr.* Polygénie)'un ürünüdür. *Bk.* Evrimcilik, Yaratımcılık, Dönüşümcülük.

ÇOKTANRICILIK. (*Os.* Kesreti ilâh, Taaddüdü ilâh mezhebi, Şirk, Âlihei şetta; *Fr.* Polythéisme, *Al.* Polytheismus, *İng.* Polytheism, *İt.* Politeismo) Birçok tanrıların varlığını kabul eden öğreti... Üç bin yıl önce insanlar otuz beş bin tanrıya tapıyorlardı. Eski Mısır'da her kentin ayrı bir tanrısı vardı. Bu tanrılar ilkel *totem* düşüncesinin kalıntılarıydı. *Putataparlık* (*Fr.* Paganisme) çağı da, Yunan ve Lâtin mitolojilerinde görüldüğü gibi, insana benzeyen pek çok tanrılarm tapımını gerektirmiştir. Tarlaların korunması için başka, doğumun kolaylıkla gerçekleşmesi için başka, deniz yolculuğuna çıkılırken başka tanrılara tapılırdı. Tanrıların çokluğu, totemlerin ve fetişlerin çokluğuna uygun düşüyordu. Çünkü tanrılaştırılan bu totemler ve fetişlerdi. İlkel komünal toplumun çöküş çağında ortaya çıkan çoktanrıcılık, köleci toplumun yerleşmesi üzerine tektanrıcılığa dönüştü. Çünkü köle-efendi ilişkisine benzer bir kul-tanrı ilişkisi kurulması gerekiyordu. Tektanrı, köleci düzenin monarşik başkanıydı. *Bk.* Tektanrıcılık, Tanrıcılık, Din.

ÇOKTANRICI YENİPLATONCULAR. Hıristiyanlığın ilkçağlarında yaşayan Yunan Yeniplatoncuları... Antikçağ Yunan düşünürlerinden Porfirios, Jamblikhos, Proklos gibi Hıristiyanlığın ilkçağlarında çoktanrıcılığı sürdürmeye çalışan Yeniplatoncular *çoktanrıcı Yeniplatoncular* adıyla anılırlar. *Bk.* Yeniplatonculuk.

ÇÖZÜMLEME. (*Os.* Tahlil, *Fr.*, *Al.* Analyse, *İng.* Analysis, *İt.* Analisi) Bir bütünü, kendisini meydana getiren öğelere ayırma... Bütün'ü iyi tanımak için onu parçalarında da tanımak gerekir. Bu bakımdan *çözümleme* bilimsel bir yöntemdir. Karşılığı, parçaları birleştirerek bütünü meydana getirme anlamında *bireşim*'dir. *Çözümleme*, bütün'ü parçalarında da tanıdıktan ve onu böylece çok daha iyi kavradıktan sonra yeniden *bütünleme*'yle sonuç verir. *Çözümleme* sonunda yeniden kurulan bütün, aydınlık anlamlı bir bütündür. *Çözümleme* ve *bireşim* (*Os.* Tahlil

ve terkip, *Fr.* Analyse et synthése) birbirleriyle bağımlıdırlar ve birbirlerinden ayrılamazlar. Bilme sürecinin her aşamasında birlikte iş görürler. Metafizik yöntem bunları birbirinden ayırıp birbirinin karşısına koyduğu gibi nesnel gerçeklikten de koparır. Metafizik çözümleme ansal bir soyutlamadır. Eytişimsel çözümlemeyse nesneleri birbirleriyle bağlılıkları, gelişmeleri ve değişmeleri içinde karmaşıktan basite inerek inceleme ve bütünü parçalarında da tanıdıktan sonra basit parçaları yeniden bireştirip karmaşığı yeniden kurarak onu bütünlüğüyle tanımadır. Eytişimsel çözümlemede bireşim, ayrı bir yöntem değil, sadece ve ancak çözümlemenin tamamlayıcısıdır. Çözümleme, belli bir anlamda elbette bir soyutlamadır; ama eytişimsel çözümleme, metafizik çözümleme gibi bu soyutta kalmaz, hemen bireşime giderek soyutladığı parçaları yeniden somutlar. Bundan başka eytişimsel soyutlama metafizik soyutlamadan farklı olarak soyutladığı parçanın bütünle ve diğer parçalarla bağlılığını, soyutlamanın her aşamasında göz önünde tutar. Daha açık bir deyişle, eytişimsel soyutlama, bir *somutsal soyutlama*'dır. Bireşimle tamamlanmamış çözümleme eksik, anlamsız, başarısız bir çözümlemedir. *Bk.* Bireşim, Soyut, Somut.

D

DARVİNCİLİK. (*Os.* Darveniye, İstihâliye, Darwin nazariyesi; *Fr.* Darwinisme, *Al.* Darwinismus, *İng.* Darwinism, *İt.* Darwinismo) Doğanın evrimini açıklayan kuram... Büyük İngiliz bilgini ve düşünürü Charles Darwin (1809-1882), özdeksel doğanın açıklanmasına Galile, Einstein ve Pavlov'la birlikte büyük çapta katkıda bulunan, insanlık tarihinin dört büyük bilgininden biridir. Darwin'in büyük önemi, kendisine gelinceye kadar kurgusal olarak açıklanmaya çalışılmış olan evrim ve dönüşüm anlayışlarını kesin bir bilimselliğe kavuşturmuş olmasıdır. Darwin'in tanıtladığı gerçek özetle şudur: İnsanı da içine alan canlı doğa evrimle oluşmuştur, bu evrimin itici gücü *yaşam kavgası* ve bunun sonucu olarak da *doğal ayıklanma*'dır, insan da bu süreçte bir hayvan türünden meydana gelmiştir. Darwin'in bir dünya gezisinde elde ettiği bol sayıda bilimsel gözlem sonuçları bu gerçeği açık seçik tanıtlamaktadır. Böylelikle daha önce Lamarck tarafından ileri sürülen *soyaçekim* ve *çevreye uyma*'yla evrim ve Diderot, Robinet, Charles de Bonnet taraflarından ilerisürülen yaşayan türlerin yalından karmaşığa *dönüşme* yoluyla evrimi varsayımları bilimsel bir kesinlik kazanmıştır. Darwin kuramı şöyle özetlenebilir: Dünyanın üstünde yaşanabilecek yerler azdır, bu dar alanda yaşamak zorunda bulunan varlıklarsa hızla çoğalmaktadırlar, darlığa karşı bu çoğalma yaşama kavgasını doğurur. Bu kavgada yaşama gücü olanlar canlı kalır ve türlerini sürdürür. Bu, bir doğal ayıklanmadır. Varlıklar böylesine bir ayıklanmayla ayıklanarak evrimsel bir gelisme içinde türlerini sürdürmektedirler. Yaşama kavgasında ayakta kalanlar belli özellikler gösterenlerdir, bu özellikler soyaçekimle yeni kuşaklara geçmektedir. Bitki ve hayvan yetiştirenler kuraldışı özellikler gösterenleri birbirlerine aşılaya aşılaya yeni türler elde ederler, insanların bile yapabildiği bu aşılamayı doğa daha kolaylıkla ve doğal olarak yapmaktadır. Sonuç olarak türler, yaratımcılığın ilerisürdüğü gibi yaratılmamışlar, doğal etkenlerle oluşmuşlardır; ayrı ayrı ve bugünkü biçimleriyle yaratılmamışlar, birbirlerinden çıkarak oluşmuşlardır. Bu bilimsel gerçekler, evrene altı bin yıllık bir yaş biçen ve gökle yer arasındaki bütün varlıkların altı gün içinde ve bugünkü biçimleriyle yaratıldıklarını bildiren kutsal kitapla yaratımcılık vb. gibi metafizik ve düşünceci kuramları kökünden yıkmış olmaktadır. Darwin kuramının bilimsel sonuçları, kendince ortaya atılanlardan çok daha önemlidir. Önce, metafizik düşünce ve Tanrıbilim bir kez daha yalanlanmıştır, tek tek yaratılma masalı kesin olarak çürütülmüştür. Sonra, ruhçuluk, bir kez daha, içinden çıkamayacağı bir kısırdöngüye sokulmuştur. İngiliz düşünrü Bertrand Russell'ın *The Scientific Outlook* adlı yapıtında dediği gibi: "Eğer insanlar, maymunların gelişmişiyseler bu gelişmenin hangi ânında bir *ruh* edinmişlerdir? Bu içinden çıkılmaz zorluğu çözmek için maymunlarda da bir ruh bulunduğunu kabul edersek, zorunlu olarak, protozoerlerin de bir ruhu bulunduğunu kabul etmeliyiz. Protozoerler'de ruhun olmadığını söylersek insanların ruhunu da yadsımış oluruz". Üçüncü olarak, Berkeley özdeksizciliği bir kez daha yıkılmıştır, İnsandan önce özdeksel bir dünya vardır ve insan da bu özdeksel dünyanın dönüşümlerle varlaşmış bir ürününden başka bir şey değildir. *Bk.* Ayıklama, Soyaçekim, Yaratımcılık, Dönüşümcülük, Evrimcilik.

DAVRANIŞÇILIK. (*Os.* Tavru hareket ruhiyâtı, *Fr.* Psychologie de réaction, *İng.* Behaviourism) Davranışları inceleyen ruhbilim... Amerikan ruhbilimcisi John Watson (1878-1958), pozitivizm ve pragmatizmi ruhbilime uygulayarak, ruhbilimin bir *davranış*'lar bilimi olduğunu ilerisürmüştür. Ona göre ne özdeği algılayan duyu ve ne de düşünceyi gerçekleştiren ruh gözlenemez, ancak kaslar ve salgı bezlerinin gerçekleştirdiği *davranış*'lar gözlenebilir. Nesnellik, ne duymakta ve ne de düşünmektedir, ancak *davranmak*'tadır. Pozitivist ve pragmatist görüşe uygun olarak nesnel bir ruhbilim elde etmek istiyorsak —ki bu durumda artık *ruhbilim*'in ruh'luğu kalmıyor ve *behaviourisme* oluyor— içsel değerler olan duyguları ve düşünceleri değil, dışsal değerler olan *davranış*'ları incelemeliyiz. Daha açık bir deyişle, insanların ne duydukları ve ne düşündükleri önemli değil, *ne yaptıkları* önemlidir. Bu konuda yaptığımız inclemeler bize gösterecektir ki insan davranışıyla hayvan davranışları arasında bir aşama ayrılığı yoktur. Örneğin bir tehlikeden insan da kaçar, hayvan da kaçar. Her iki davranış aynıdır ve insan zekâsı bu davranışta hiç bir rol oynamamaktadır. Öyleyse önemli olan ne *özdeksel* algı ne *bilinçsel* ruhtur, sadece *davranış*'tır. Davranış, *çevreye uy-*

mak için yapılan bir eylemdir. Pozitivist ve pragmatist Watson'a göre bilim, ancak gözlenebilen *olgular*'la uğraşabilir. Örneğin yaşanan bir heyecanın bilinçsel özelliği önemli değildir, organizmadaki tepkisel özelliği önemlidir. Bir hayvanın kızdığını davranışından anlarız, onun bilincini inceleyemeyiz. İnsan da, bu bakımdan, hayvandan hiç de farklı değildir. Kişisel bilincinde neler olup bittiğini bilemeyiz, davranışını bilebiliriz. *Davranışçılık*, böylece us'u, bilinç'i, duyu'yu ve soyaçekim'i yadsımakta ve sadece *olgucu* bir alanda gözlemler yapmakla yetinmektedir. *Bk.* Olguculuk, Uygulayıcılık, Gölgeolaycılık.

DAYANIŞÇILIK. (*Os.* Tesânütçülük, *Fr.* Solidarisme) Dayanışmayı toplumun, törebilimin, siyasanın ve ekonominin başlıkesi sayan öğreti... Fransız düşünürü Bouglé tarafından ilerisürülmüştür. Bouglé'nin *Le Solidarisme* (1907) adlı bir yapıtı vardır. *Bk.* Dayanışma.

DAYANIŞMA. (*Os.* Tesânüt, Teavün, Tenâsur, Tekâfül, Tezâmün, Tezâüd; *Fr.* Solidarité, *Al.* Solidaritaet, *İng.* Solidarity, *İt.* Solidarietà) Bir bütünü meydana getiren öğelerin birbirlerini kollayıp gözetmeleri... Hukuk, törebilim, toplumbilim, yaşambilim, ruhbilimde kulanılan bir terimdir. Hukuk terimi olarak *müteselsil kefâlet* anlamını verir, borçluların her biri alacaklıya karşı borcun ve borçluların tümünden sorumludur. Tanrıbilime göre de Tanrı, insanların birbirleriyle dayanışmalarını buyurmuştur. Fransız toplumbilimcisi Durkheim, *De la Division du Travail Social* (Toplumsal İşbölümü Üstüne, 1893) adlı yapıtında şöyle der (s. 27-103): "Soyut bir dayanışma yoktur. Toplumdan topluma değişen birtakım dayanışmalar vardır. Her toplumda kendine özgü bir dayanışma saptanabilir. Örneğin Roma sitesinde bireyler arasındaki dayanışma, bizim bugünkü toplumlarda bireyleri birbirine bağlayan dayanışmaya benzemez. Aile dayanışması, meslek dayanışması vb. için de böyledir. Geçmiş çağların aile ve meslek dayanışmasıyla bugünkü aile ve meslek dayanışması arasında da derin farklar vardır. Bundan ötürü *dayanışma* tam anlamıyla bir toplumbilim konusudur, ancak içinde bulunduğu toplumla birlikte incelenebilir". Durkheim'a göre toplumlarda işbölümünden önce bir *mekaniksel dayanaşma (Os.* Mihanikî tesânüt, *Fr.* Solidarité mécanique) vardır, işbölümü geliştikçe bu *örgensel dayanışma (Os.* Uzvî tesânüt, *Fr.* Solidarité organique)'ya dönüşmüştür. Birinci tip dayanışma farklılaşmamış toplumlardaki dayanışmadır, ikinci tip dayanışmaysa farklılaşmış toplumlarda farklı örgenlerin bir işbölümü içinde birbirlerini tamamlamalarından doğan dayanışmadır. Kimi toplumbilimciler *toplumsal dayanışma* (*Os.* İçtimâî tesânüd, *Fr.* Solidarité sociale)'yı *toplumsal bağlılık* (*Os.* İçtimâî râbıta, *Fr.* Cohésion sociale) 'la anlamdaş sayarlar ve metafizik bir anlayışla bunu bir *birlik ruhu* (*Os.* Vahdet ruhu, *Fr.* Esprit de corps) olarak tanımlarlar. *Bk.* Dayanışçılık.

DEĞER. (*Os.* Kıymet, Bahâ, Cevher, Sıdk; *Fr.* Valeur, *Al* W.ert, *İng.* Value, Worth; *İt.* Valore) Nesne ve olayların, insanca önemini belirleyen niteliği... Ruhbilimsel anlamda nesne ve olguların *bireysel ve öznel önem taşıyan niteliği*'ni dilegetirir. Anı değerleri, yarar değerleri, kullanma değerleri böyledir. Başkaları için metelik etmeyen bir anı fotoğrafı bir insan için büyük bir ruhbilimsel değer taşıyabilir, sağlam bacaklılar için değersiz olan koltuk değnekleri topallar için değerlidir ya da kesik bacaklılar için değersiz olan bisiklet sağlam bacaklılar için değerlidir, yaşamsal çapta büyük bir kullanma değeri taşıyan hava ya da güneşin hiç bir ekonomik değeri yoktur. Ne var ki ruhbilimsel değerler ,ekonomik değerle bağlantı kurabilecek yapıda değerler olduklarından birbirleriyle karıştırılmamaları gereği çok önemlidir. Metafizik yapılı ekonomiciler bu iki değeri birbirine karıştırdıkları için büyük yanılgılara düşmüşlerdir. Metafizik yapılı ekonomiciler değeri, kimileri bilgisizliklerinden ,ama kimileri de onu insan emeğinden koparıp ayırmak için bilerek ve kasıtlı olarak, *nesnelin alanında* değil, *öznelin alanında* aramışlardır. Bu konuda titizlikle ayırdedilmesi gereken şudur: Ruhbilimsel değer, özellikle, öznel ve bundan ötürü de ruhbilimsel olan *yararlılık* ya da *kullanma değeri* aracılığıyla *ekonomik değer* (değiştirme değeri)'le bağlantılıdır. Çünkü ekonomik değer yaratabilmek için her emeğin yararlı bir biçimde, kullanma değeri yaratacak bir biçimde harcanması zorunludur. Ne var ki aynı kunduralardan satın alan iki adamdan biri o kundurayı dört yüz gün giyerek, iki yüz gün giydikten sonra çöplüğe atan öteki adama göre, o kunduranın değerini bir kat daha arttırmış olabilir ama her iki adam da o kunduralara aynı parayı ödemişlerdir. Demek ki kullanma değerinin birine göre daha çok ve öbürüne göre daha az olması ekonomik değeri etkilemez. "Kullanma değeri her türlü ekonomik belirlenme-

nin dışında kalınca, yâni kullanma değeri olarak ele alınınca ekonomi politiğin alanına girmez". *Değer,* kullanmak için değil, değiştirmek için yapılan mal üretiminden doğmuş bir kavramdır. Eşdeğerli mallarda ortak olan nitelik, o malları üretmek için harcanan insan emeğinin niceliğidir. Değer'in insan emeğinden doğduğunu ilkin İngiliz düşünürü John Locke sezmiş, ancak, değerlerinin insan emeğiyle açıklanamayacağını sandığı birtakım malları kuraldışı tutmuştur. Klâsik İngiliz iktisatçısı Adam Smith de bu gerçeği görmüş, ancak, değerin ilkel toplumlarda insan emeğiyle belirlendiğini ve gelişmiş toplumlarda anamal'la toprak öğelerinin de emek'le birlikte etken olduklarını ilerisürmüştür. Klâsik İngiliz iktisatçısı David Ricardo'ysa değerin bütünüyle insan emeğinden doğduğunu ve insan emeğinin anamal kârı'yla toprak rantı'nın da kaynağı olduğunu açıklayarak konuyu Locke ve Smith yanılgılarından temizlemiş, ancak, emek'le emekgücünü birbirinden ayıramadığından ve ücret-kâr'la kâr-rant arasındaki karşıtlıkların en yetkin ve en düzenli biçimde işlediklerini savunduğu dokunulmaz doğal yasaların gereği olduklarını ilerisürdüğünden yeni yanılgılara düşmüştür. Değer'i, bütün gerçekliği ve ayrıntılarıyla açıklayan eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğretidir. Değer, bir malda maddileşen insan emeğidir. Bir malın değeri, o malın üretilmesi için gereken toplumsal ortalama emek mikdarıyla belirlenir. Bir kunduracının somut emeği kunduranın kullanma değerini yaratır, kullanma değeri kunduranın kullanılmasıyla gerçekleşir, kundura malının dolaşımı sürecinde rol oynamaz. Kundura malının dolaşımı sürecinde rol oynayan ve genellikle *değer* adı verilen *değiştirme değeri*'niyse, belli bir toplumdaki bütün kunduracıların sosyal ortalama soyut emekleri belirler. "Mallar, kullanma değeri olarak her şeyden önce birbirinden farklı niteliklerdir, değiştirme değerleri olaraksa ancak birbirinden farklı nicelikler olabilirler ve bundan ötürü bir zerre bile kullanma değeri taşımazlar". Birbirlerinden farklı nicelikler olarak mulların çeşitli değiştirme değerleri vardır; örneğin belli bir miktar pamuk, belli bir miktar tütün ve belli bir miktar altınla vb. değiştirilebilir. "Bundan ötürü vardığımız ilk sonuç şu oluyor: Belli bir malın geçerli değiştirme değerleri *eşit bir şeyi* dilegetirirler". İki mal arasında, değiştirme oranları ne olursa olsun, onları eşitleştiren bir şey vardır. Bu, çeşitli mallar arasında *ortak* olan bir şeydir. "Demek oluyor ki bu iki şey, kendisi bu iki şeyden ne biri ne de öteki olan, bir *üçüncü şey*'e eşittir". Her malın indirgenebileceği bu üçüncü şey, *emek miktarı*'dır. Çünkü, "malların maddî özellikleri yalnız ve ancak, malları yararlı kıldıkları, yâni kullanma değerleri hâline getirdikleri sürece söz konusu olurlar. Malların değiştirme ilişkileriyse açıkça, onların kullanma değerlerinin bir yana bırakıldığını gösterir". Bundan ötürü de "emek ürünlerinin yarar'a ilişkin yanıyla birlikte, bunlarda biçimlenmiş işin yarar'a ilişkin yanı da ortadan kalkar. Böylece, bu işlerin değişik somut biçimleri yok olur. Bunlar artık birbirlerinden ayırdedilemezler. Tersine, topu birden aynı insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenirler". Bu ekonomik anlamının dışında *değer* kavramı, matematik dilinde *bir niceliği yansıtan sayı*'yı dilegetirir. Bir niceliğin gerçek sayısından az eksik ya da az artık olan sayıya da *yaklaşık değer* denir. Törebilimsel anlamda *iyi*'yi dilegetirir. Bu iyi, ahlâksal ihtiyacı karşılayan iyi'dir. Klâsik anlamda değer kuramı, insanların davranışlarını düzenleyen bu törebilimsel değerleri sınıflandırır, önemlerine göre sıralar ve en üstün iyi'yi saptamaya çalışır. Toplumbilimsel anlamda nesne ve olayların *toplumca önem taşıyan niteliği*'ni dilegetirir. Bu anlam, genellikle törebilimsel değerle bağlantılıdır. Ne var ki değer, hangi anlamda olursa olsun, toplumsal bir olgudur, insan ihtiyaçlarını karşılar. Bu ihtiyaç ruhbilimsel, törebilimsel, ekonomik ya da ideolojik olabilir. Bu ihtiyaçların niteliğine göre değerin anlamı değişebilir ama *insan ihtiyaçlarını karşılama* niteliği değişmez. Değer taşıyan her şey az ya da çok nesnel gerçekliği yansıtır, nesne ve olayların insanca edinilmiş bilgisini ortaya koyar. Mantık dilinde *doğru*'yu dilegetirir. Mantıkça doğru olan değerlidir. Estetik dilinde *güzel*'i dilegetirir. Estetikçe güzel olan değerlidir. Sanatsal değerlerin tümü bu tanımın kapsamı içindedir. Estetik değer, ekonomik değerle bağlantı kurabilecek yapıda bir değer olduğundan birbirleriyle karıştırılmamaları gereği çok önemlidir. Estetik değer taşıyan bir vazo, eğer sürekli olarak üretilen ve her zaman üretilebilen bir mal niteliğindeyse, aynı zamanda ekonomik değer de taşır. Ne var ki o zaman, pazarda, estetik değerine göre değil, ekonomik değerine göre, eşdeyişle değiştirme değerine göre fiyatlanır.

DEĞER ALANI. (*Os.* Kıymet sahası, *Fr.* Champs de la valeur) Her türlü deney ve insan yargısından bağımsız olarak varsayılan kendiliğinden değerlerin sıralandıkları alan...

Alman düşünürleri Max Scheler ve Nicolai Hartmann taraflarından ilerisürülmüş metafizik bir varsayımdır. Toplumsal özünden ve nesnel gerçeklikten koparılarak soyutlanmış *kendiliğinde değer* varsayımı, tümüyle bilimdışı bir varsayımdır. *Bk.* Değer.

DEĞER FELSEFESİ. (*Os.* Kıymet felsefesi, *Fr.* Philosophie de la valeur) Felsefeyi bir değerler bilimi sayan görüş... Alman metafizikçisi Wilhelm Windelband (1848-1915)'a göre felsefe bir *değer felsefesi* (*Al.* Wertphilosophie)'dir. Windelband'a göre tarihsel olaylar yasalaştırılamaz, ancak *değer*'lendirilebilir. Bu değerlendirme de ancak insana göre olur. Tarih felsefesinde daima insansal değerler söz konusudur. Her yeniçağ, bir önceki çağın değerlerinden kurtulmak için yapılan bir mücadeledir, demek ki insansal yaşam sürekli bir değerler mücadelesi yaşamıdır. İzleyicisi Heinrich Rickert (1863-1936) de Windelband'ın bu görüşüne katılmaktadır. *Bk.* Felsefe, Değer, Değer Kuramı.

DEĞER KURAMI. (*Os.* Kıymet nazariyesi, İlmi kıymet, Mebhasülkıyem; *Fr., Al.* Axiologie, *İng.* Axiology, *İt.* Axiologia) Değerbilim... Değer'in ne olduğunu, niteliğini, çeşitli değerlerin nasıl sıralanmaları gerektiğini araştıran ve bu konuda kuramlar ilerisüren bilgi dalına, Yunanca *değer* anlamındaki *axia* ve *inceleme* anlamındaki *logos* sözcüklerinden yapılan *axiologie* denir. Değerbilim, metafizik felsefede ahlâk değerlerinin incelenmesi ve sınıflandırılması anlamını dilegetirir. Bununla beraber tarihsel süreçte ekonomi alanında çeşitli değer kuramları, değerin neden ve nasıl oluştuğunu inceleyen kuramlar ilerisürülmüştür. Törebilimsel ve ruhbilimsel alandaki metafizik değer kuramlarına göre değer, Tanrı'nın bağışıdır; kimine verilmiş, kimine verilmemiştir. Örneğin Alman düşünürü Max Scheler'e göre, bu yüzden, eşitsizlik Tanrısaldır ve eşitlik ahlâka aykırıdır. Değerlerin incelenmesi, özellikle 1890 yılından beri Nietzsche, Scheler, René Le Senne, Raymond Polin gibi düşünürlerce önemli sayılmıştır. Bu düşünürler, değer'in kendiliğinden çok, değer yargıları üstünde kuramlar ilerisürmüşlerdir. Alman düşünürü Kant'a göre değer, öznenin tabiatının nesnelere zorla kabul ettirdiği bir zorunluktan doğar. Bilginin değeri, onun konusuna uygunluğuyla değil, bizim için bir bilgi olmasını sağlayan öznel koşullarla gerçekleşmiştir. Ruhbilimsel bilgi kuramına göre değer, bir nesnede ihtiyaçlarımızı karşılayan şey'dir. Fransız düşünürü Emile Bréhier'ye göre değer, nesnenin insan tabiatıyla olan ilişkisidir. Çağdaş değer kuramcıları, değer'i belirleyen insan tabiatını, yargılayan insan'da değil, yaratan insan'da aramaktadırlar. Örneğin bir sanat yapıtı değer'ini, alıcısından değil, yaratıcısından alır. Ekonomik değeri de belirleyen, malın alıcısı olan insan değil, malın üreticisi olan insandır. *Bk.* Değer.

DEĞERLENDİRİCİ YÖNTEM. (*Os.* Kıymetlendirme usulü, *İng.* Evaluation method) Değerlendirme işleminin ölçütlerini saptayan yöntem... Metafizik dünya görüşüne bağlı çeşitli düşünürler, değerlendirme olgusunda birçok ölçütler ilerisürmüşlerdir. Örneğin Alman düşünürü Max Scheler'e göre değerlendirmenin üç ölçütü vardır: Süreklilik, bölünmezlik, doyurma... Bir değer, ne kadar sürekliyse o kadar üstündür, bir sanat yapıtı gibi bölünmeksizin herkesçe pay alınabilenler bir ekmek gibi bölünerek pay alınanlardan daha değerlidir, en çok *doyuran* (*Os.* Tatmin eden) en değerlidir. Amerikalı düşünür Abraham Edel'e göre değerli olan, her şeyin üstünde ve her durumda istenen, herkesçe benimsenen, geri kalan her şeye değer ölçütü olan'dır. İngiliz düşünürü J. N. Findlay'e göre değerlendirme olgusunu gerçekleştiren, bilincimizin, değerlendirilen nesneyi yaşama amaçlarına doğru biçimlendirme eğilimidir. *Bk.* Değer Kuramı.

DEĞERLERİN ELEŞTİRİSİ. (*Os.* Kıymetlerin tenkidi, *Fr.* Critiuqe des valeurs) Alman düşünürü Nietzsche'nin eski değerlerin yerine yeni değerler koyma girişimi... Klâsik felsefede Alman düşünürü Friedrich Nietzsche (1844-1900)'nin "törebilimsel değerleri altüst ettiği" söylenir. Nietzsche'nin bu girişimini nitelemek için *değer devrilmesi* gibi deyimler ilerisürülür. Oysa metafizik alanda eski değerler sürüpgitmektedir, ne altüst edilen vardır ne de devrilen. Nietzsche; Sokrates, Buda ve İsâ törebilimlerini miskinliği, güçsüzlüğü ve yoksulluğu korumakla suçlamış ve bunların yerine bir güçlülük tğrebilimi önermiştir. Bu törebilim sadece aristokratlara özgüdür, *üstün insan* (*Al.* Übermensch) aristokratlığın simgesi olarak varlaşacaktır ve bencillik, buyruk verme, şehvet sadece onun hakkı olacaktır. Üstün sınıfın ahlâkı, güçsüzlüğe ve güçsüzlere düşman olan acımasız bir ahlâktır. Toplumun düzeni ancak böylesine bir ahlâkın yerleştirilmesiyle kurulabilir. Toplumsal düzensizliğin nesnel ve bilimsel nedenlerine inemeyen ve bütün metafizikçiler

gibi yüzeyde kalan Nietzsche'den başka Fransız düşünürü Jean Marie Guyau (1854-1888) 'nun da eski değerleri elçştirdiği ve yerlerine yükümsüz ve yaptırımsız, dindışı değerler önerdiği ilerisürülür. *Bk.* Değer.

DEĞERLER SIRASI. (*Os.* Tertibi kıyem, *Fr.* Ordre des valeurs) Törebilimsel değerler arasında kuramsal sıra... Klâsik değer kuramına göre değerler arasında da bir değer sırası vardır, kimi değerler daha çok değerli ve kimi değerler daha az değerlidir. Örneğin antikçağ Yunan düşünürü Platon'a göre değerlerin başmanı bilgelik'tir. Platon değerleri şöyle sıralar: Bilgelik, cesâret, ölçülülük, adâlet... Ona göre bilgelik yöneticilerin, cesâret savaşçıların, ölçülülük'le adâlet herkesin erdemidir .Çağdaş Alman düşünürü Max Scheler'e göre de değerler, biri öbüründen üstün olarak, şöyle sıralanır: Kutsal değerler, geist değerleri, vital değerler, duyusal değerler... Ona göre üstelik bu değerlerin kişisel örnekleri de vardır: Tüm gerçeklenişlerinde kutsal değerler ermiş tipini, geist değerleri dâhî tipini, vital değerler kahraman tipini ve duyusal değerler zevk ehli tipini meydana koyarlar. Max Scheler, her değer kategorisine bir de alan tasarlar .Örneğin hoş-hoşolmayan (duyusal değerler)'ın değer alanı lüks'tür, faydalı-faydasız'ın değer alanı uygarlık'tır. Bu alan *uygarlığın yönetici kafası (Al.* der führende Geist der Zivilisation)'nı yaratır. Alman Yahudisi olan Scheler, Hitler'in yönetimi aldığı yılları yaşayabilseydi *der führende Geist der Zivilisation*'un kendisine ve soydaşlarına neler ettiğini görebilirdi. *Bk.* Değer Kuramı, Değer.

DEĞİŞİM. (*Os.* Tebeddül, İnkılâp, Tegayyür, Tehavvül, İhâle, Fesâd; *Fr.* Changement) Devimsel değişme... Antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles bu terimi, karşılıklı iki durumda birinden öbürüne geçme, anlamında kullanmıştır. Aristotels'e göre üç türlü *değişim* vardır: Yokluktan varlığa geçerek (doğum), varlıktan yokluğa geçerek (ölüm), varlıktan varlığa geçerek (devim)... Skolâstikler bu devimi mekanik bir anlayışla yorumlamışlardır, onlara göre yeri değişenin kendisi değişmez, bir taş atılarak bir cam kırılabilir ama taş ve cam gene taş ve cam olarak kalırlar... *Değişim* terimi, dilimizde, Fransızca *transformation* (*Tr.* Dönüşüm) ve *variation* (*Tr.* Değişirlik) karşılıklarında da kullanılmaktadır. *Değişim* ya da *değişme* terimi, tümüyle bir devim ve değişirlik öğretisi olan eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin, başkavramıdır. Herakleitos'tan beri bilinen ve Hegel idealizminden geçen *eytişimsel değişme* olgusu bilimsel anlamına kavuşmuştur, bütün nesne ve olayların en genel varoluş biçimidir. Doğasal, toplumsal ve bilinçsel nesne ve olgular karşılıklı etkileşimle sürekli olarak değişirler. Duraganlık gibi görünen oransal denge durumları da bu süregiden değişmenin ürünüdür. Değişmezlik, ancak, düşünsel soyutlamalarda olanaklıdır. Oransal ya da göreli (nisbî) denge durumları insansal ölçülere göre çok uzun süre devam edebilirler, ne var ki özlerindeki sürekli değişme görmezlikten gelinse bile biçim ve özellikleri de er geç değişecektir. Unutulmamalıdır ki en durağan görünen dağ başlarındaki kayalar bile bir zaman önce bugün bulundukları yerde yoktular, bir zaman sonra da bugün bulundukları yerde olmayacaklardır. *Değişmez* (*Os.* Sâbit, *Fr.* Immuable, Invariable, Constant) terimi, eytişimsel özdekçilik dilinde koordinatların ve zamanın değişmesine karşın değişmeden kalan büyüklüklerin, denklemlerin ve yasaların taşıdığı özelliği belirtmek için kullanılır. *Bk.* Devim.

DEĞİŞKEN. (*Os.* Mütehavvil, Mütehalef, Mütegayyer, Mütelevvin, Tâbî, Kaabili tahvil; *Fr., Al., İng.* Variable, *İt.* Variabile) Bir deneyde, bütün öteki koşullar aynı tutulduğu halde, sonucu etkileyip etkilemediğini anlamak için değiştirilen koşul... Ruhbilim terimidir. Matematik terimi olarak "çeşitli sayı değerleri alabilen nicelik" anlamında kullanılır. Toplumbilim terimi olarak da kullanılan *değişken* deyimi bu bilimde "ayrı ayrı bireysel durumlarda tutarı değişebilen herhangi bir özellik, nitelik ya da öğe" olarak tanımlanır. Mantık terimi olarak, özellikle matematiksel mantıkta kullanılır. *Değişken* ve *dural* (sâbit) deyimleri ilkin Fransız düşünürü Descartes tarafından kullanılmıştır.

DEHRİYYÛN. Zamancılar... Arapça *zaman* anlamına gelen *dehir* sözcüğüyle adlandırılan zamancılar, İslâm felsefesinde çok önemli ve ilerici düşünceler ilerisürmüşlerdir. İ.S. X. yüzyılda gelişen ve Horasanlı İbni Râvendî, Toharistanlı Beşşar, Salih İbni Abdül-Kudüs gibi düşünürlerin yönettikleri bu akım tümüyle özdekçi ve duyumcudur, metafiziği yadsır, duyularla algılanamayan hiç bir bilginin gerçekten bilgi olamayacağını savunur. Duyular la algılananların ötesinde her şey boştur, sonsuzdan gelip sonsuza giden tek kalıcı gerçek *zaman*'dır. Evren özdekseldir, ruh yoktur ki ölümden sonra devam etsin. Özdek,

mekanik öğelerin bütünlediği bir atomlar yığınıdır. Çağlarını hemen on yüzyıl aşan dehirciler, bu ilerici düşüncelerinden ötürü, uzun bir süre Bâtınîliğin içinde gizlenmek zorunda kalmışlardır. Yazdıkları bütün yapıtlar yakılmış olup öğretileri, onları eleştiren yapıtlardan derlenmiştir. Ünlü Türk düşünürü Şeyh Bedrettin, bu akımın izdaşlarındandır.

DEKARTÇI. (*Os.* Dekart'ın telâmiz ve ahlâfı, Dekart'ın muakkipleri, Dekartçılığa müteallik; *Fr.* Cartésien, Cartiste) Dekart'ın izdaşları ve Dekartçılıkla ilgili olan... Fransız düşünürü René Descartes'ın adı, süregelen ortaçağ skolâstiği modasınca Lâtinceleştirilerek *Renatus Cartesius*'e çevrildiğinden Dekartçılığa *kartezyanizm*, Dekartçılara *kartist* ve *kartezyen*, Dekartçılıkla ilgili olanlara *kartezyen* denir. Örneğin Spinozacılık, Port-Royalcilik, Jansenizm kartezyen akımlarıdır. *Bk.* Dekartçılık.

DEKARTÇILIK. (*Os.* Dekart'ın felsefesi, *Fr.* Cartésianisme, *Al.* Cartesianismus, *İng.* Cartesianism, *İt.* Cartesianismo) Fransız düşünürü Descartes'ın felsefesi... Fransız düşünürü René Descartes, düşünsel felsefenin büyük çapta aşamacılarından biridir. Antikçağ Yunan şüpheciliğinden yüzyıllarca sonra şüpheciliği temel bir yöntem olarak kullanmış ve bunu *analitik geometri* adı verilen matematiksel bir kesinlikle uygulamaya çalışarak yepyeni *doğru*'lara varmayı denemiştir. Temel yöntemi şöyle özetlenebilir: Önce, bir ilke olarak, edinilmiş bütün bilgilerimden şüphe etmeliyim ve onları bir yana bırakarak ilk ve sağlam yeni bir düşünceden yola çıkmalıyım. İnsanların bütün düşünceleri birbirine bağlıdır, birbirinden çıkar; bir düşünceyi doğuran ondan önce gerçekleşmiş başka bir düşüncedir. Düşünceler bir neden-sonuç zinciri içinde sürüpgider (mekanizm). Öyleyse, sırayı titizlikle kovalarsam, doğru olmayan bir düşünceyi doğru sanmaktan sakınarak düşünce zincirinin arasına yanlış bir düşünce karıştırmazsam *doğru olan*'a ulaşabilirim. Bu durumda benim için kesin olan tek şey *şüphe etmek*'tir, bütün bilgilerden şüphe etmek gerektiği benim için *şüphesiz*'dir. Şüphe etmek, *düşünmek*'tir; düşünmekse *var olmak*'tır. Öyleyse, var olduğum da *şüphesiz*'dir. *Düşünüyorum, şu halde varım* (*Lâ.* Cogito ergo sum). Şüphe edemeyeceğim ilk ve sağlam bilgim budur. Şimdi, neden-sonuç zincirini titizlikle kovalayarak, bütün öteki bilgileri bu temelden çıkarabilirim... Görüldüğü gibi, Descartes'ın, kendinden sonraki idealist ve materyalist bütün düşünce kuşaklarını etkileyen kendine özgü bir çıkış noktası vardır: BEN... Felsefeyi *özne*'den yola çıkarmak geleneğinin kurucusu Descartes'dır. Bu gelenek, birbirlerinden farklı biçimlerde; Berkeley, Kant, Fichte, Hegel, Husserl, Brunschvig, John Stuart Mill, William James, Comte, Kirkegaard, Heidegger, Sartre, Camus'ye kadar idealist bir doğrultuda; Leroy, Cabanis, La Mettrie, Diderot'ya kadar materyalist bir doğrultuda gelişmiştir. Bir bakıma antikçağ Yunan felsefesinin ünlü bilgicisi Protagoras da, "İnsan her şeyin ölçüsüdür" demekle *ben*'den yola çıkmaktadır. Ama Protagorası'n *ben*'i *duyan ben*, Descartes'ın *ben*'iyse *düşünen ben*'dir. Descartes'ın, kendinden sonraki kuşakları etkileyen ve uyaran ikinci yeniliği *özdek*'le *özdek olmayan*'ı kesinlikle birbirinden ayırmasıdır. Descartes felsefesinin, idealist ve materyalist, her iki doğrultuya imkân veren niteliği de bu kesin ayırmadır (düalizm). Anaksagoras'dan, Platon'dan Descartes'a kadar sürüpgelen bütün ikicilikler temelde bircidirler; örneğin, Anaksagoras'ın *nus*'u aslında pek özel yapılı, ince bir özdektir, Platon'a göre gerçek olan tek şey *idea*'dır. Descartes'a göreyse, gerçek olan iki şey vardır: *Ruh* ve *beden*... Descartes'ın kendine özgü bir kesinlikle saptadığı bu ayrıtürdenlik, metafizikle fiziğin (teleolojik felsefeyle doğa felsefesinin) alanlarını kesin olarak ayırmıştır. "Descartes, fiziğinde, özdeğin kendiliğinden yaratıcı gücünü görmüş ve *mekanik devimi* onun yaşamsal eylemi olarak düşünmüştü. Fizik anlayışım, metafizik anlayışından kesinlikle ayırmıştı. Fizik anlayışının içinde *özdek* tek töz, varlığın ve bilginin biricik nedenidir. Fransız mekanikçi özdekçiliği onun fizik anlayışına bağlanır. İzdaşları, meslek gereği, metafizik karşıtı, eşdeyişle fizikçi oldular". Toplumsal yaşamda gittikçe önem kazanmaya başlayan makineleşme, Descartes için, uyarıcı bir çeşit kesinliği ve değişmezliği dilegetirmektedir. Bozuk olmayan makine, daima, belli nedenlerle devinerek belli sonuçları vermektedir. Öyleyse, Tanrılık düşünceyi de içine alan evren, bir makine düzeni olmalıdır. Descartes'a göre her düzen bir makine düzeni, her devim de bir mekanik devimdir. Öyleyse devim, *yerkaplama* ve *yerdeğiştirme*'den ibarettir. Yerkaplama, özdeğin temel niteliğidir; yerkaplamayan özdek olamaz. Bu *yer*'siz *özdek* olmak demektir, öyleyse özdeksiz de yer olamaz. Bundan zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, evrende özdeksiz yer —eşdeyişle *boşluk* ve yersiz özdek— eşdeyişle *atom* yoktur. Öyleyse evren

özdekle doludur ve *devim* özdeğin *kendiliğinden* yaratıcı gücüdür. Bu zorunlu sonuç da, katıksız bir özdekçilik anlayışıdır. Nitekim Fransız özdekçileri bu kartezyen temele dayanarak gelişmişlerdir. Descartes'a göre yerkaplama'nın üç niteliği vardır: Bölünebilirlik, biçimlenebilirlik, devinebilirlik. Görüldüğü gibi, bölünebilirlik ve biçimlenebilirlik bir devim işidir. Bölünebilirlik bir ayrılma devimi, biçimlenebilirlik de bir ayrılma ve birleşme devimidir; öyleyse yerkaplama (özdek) 'nın tüm ve temel niteliği *devim*'dir. Evrende atom (bölünemez) yoktur demek, özdeğin sonsuzca bölünebilirliğini söylemektir ki Descartes burada da çağdaş fiziğe uç vermektedir. Bundan başka Descartes, insanbilimde, özdekle ruhun bütün parçalarıyla birleşmiş olduklarını da kabul etmektedir (Descartes, *Traité des Passions*). Çağdaşı Leroy, haklı olarak, onu, asıl düşüncelerini gizlemekle suçlamış; Descartes de bu suçlamaya karşı isteksizce direnmiştir. Bütün bunlara rağmen Descartes'ın usçu ve idealist bir temele dayandığı gerçektir. Çünkü bütün ger çeklerden şüphelendiği halde usundan şüphelenmemiş ve bütün gerçekleri yeniden usuyla kurmaya çalışmıştır. *Bk.* Şüphecilik, Usçuluk, Mekanikçilik.

DEKART'IN DEKARTÇILIĞI. Descartes'ın kendi sistemine uygunluğu... Düşünürünü aşmış düşünce sistemlerinde, düşünürün kendi sistemine uygunluğu da incelenir. Dekartçılık ve Spinozacılık, düşünürünü aşmış sistemler olarak kabul edilmiştir. *Dekart'ın Dekartçılığı* (*Fr.* Cartésianisme de Descartes), Descartes'ın kendi sistemine uygunluğu anlamını verir. Bir bakıma bu deyim, sistem kurma iddiasını taşıyan bütün düşünürler için kurulabilir.

DEKART MANTIĞI. Descartes'ın ilerisürdüğü dört mantık kuralı... Fransız düşünürü René Descartes, *Discours de la Méthode* adlı yapıtının ikinci bölümünde mantığının kurallarını saptar: 1) Doğruluğu apaçık bilinemeyen hiç bir şeyi kabul etmemek... 2) İncelenecek konuyu daha iyi çözümlemek için gerektiği kadar bölümlere ayırmak... 3) En yalın ve bilinmesi kolay şeylerden başlayarak bileşiklerinin bilgisine kadar basamak basamak yükselmek... 4) Hiç bir şeyin unutulmadığına emin olmak için her an saymak ve tekrarlamak... *Bk.* Mantık, Dekartçılık.

DEMAGOJİ. Halk avcılığı... *Halk* anlamındaki *Yu. demos* ve *kendine çekmek* anlamındaki *Yu. ago* sözcüklerinden yapılan bu deyim Aristoteles'in *Politika* adlı yapıtında ilerisürülmüş ve "bir toplumun duygularını çelerek kendi çıkarını yürütme yolu" olarak tanımlanmıştır. Halk dilinde *mugalata* anlamında da kullanılmaktadır.

DEMIOURGOS. Düzenleyici Tanrı... Antikçağ Yunan düşünürü Platon'a göre *iyi idea*'sı, düzenleyici bir Tanrı'dır. Yaratmış değil, biçim vermiştir. Antikçağ Yunanlılarında *yaratma* düşüncesi yoktur; bir sanatçı, bir mimar gibi yapma, düzenleme, biçimlendirme anlayışı vardır. Bu anlayışa göre dünya yoktan varedilmemiş, *idea*'lar gibi ilksiz ve sonsuz olan biçimsiz *özdek* düzenlenip biçimlendirilerek meydana getirilmiştir. Platon'a göre bu biçimlendirmede örneklik eden *idea*'lardır, evrendeki bütün varlıklar bu *ideal ilkörnek* (*Fr.* Archétype)'lerine uygun olarak özdeği biçimlendirme yoluyla yapılmışlardır. Bu terim Plotinos'ca *evren ruhu*, gnostiklerce *ikinci Tanrı* ve Hegel'ce *düşünce süreci* anlamında kullanılmıştır. Dilimize *epitken* deyimiyle çevrilmiştir. *Bk.* Özdek, İdea, Platonculuk.

DENEY. (*Os.* Tecrübe, Vukuf, Kuvvei mârifet; *Fr.* Expérience, *Al.* Erfahrung, Experiment; *İng.* Experience, Experiment; *İt.* Esperienza, Esperimento) Bilgi edinmek için yapılan uygulama... İnsanın dış dünya üstündeki pratiğini dilegetirir, eytişimsel felsefede *toplumsal pratiğin toplamı* olarak tanımlanır. Metafizikte *dünyanın duyularla elde edilen yansısı*'dır. İnsan düşüncesinden bağımsız olan nesnel gerçeklik, eşdeyişle dış dünya, deneyin konusudur. Deney, düşünce düzeyinde tamamlanır. Deney, insansal bir işlemdir, in sandan başka hiç bir hayvan deney yapamaz; demek ki deney, sadece kılgısal bir işlem değil, aynı zamanda düşünsel bir işlemdir. Klâsik felsefe, deneyi, dış dünyanın pasif algılanışı olarak ele almıştı. Oysa deney, insanın aktif bir faaliyetidir. Bu aktiflik yöntemsizse ona *görgü* (*Os.* İhtibâr, *Fr.* Empirie), yöntemliyse ona *deneyim* (*Os.* Tecrip, *Fr.* Expérimentation) denir. Örneğin doğada bir mâdenin ısıyla genişlediğini gözlemlersek bu bir görgüdür, lâboratuvarda mâdenin ısıyla genişleyip genişlemediğini anlamak için onu biz ısıtırsak bu bir deneyimdir. *Deney* terimi genel anlamda gözlemi, içebakışı, duyular ve bilinç aracılığıyla elde edilen algıları dilegetirir. Yunanca *deneme* anlamındaki *peira* sözcüğünden türetilen *deney* (*Yu.* Empeiria), Lâtinceye *experientia* deyi-

miyle çevrilmiştir. Lâtince türetimin kaynağı da Yunanca köktür. *Bk.* Gözlem.

DENEYÜSTÜ. (*Os.* Müteâl, Âlâ, Ulvî, Ulâ, Müteâlî, Âlevî, Felsefei ûlâ; *Fr.* Transcendental, *Al.* Transzendentale, *İng.* Transcendental, *İt.* Transcendentale) Deneyle elde edilemeyen... Bu terimi ilkin XII. yüzyılda skolâstikler *öteye geçme* anlamını dilegetiren *Lâ. Transcendere* sözcüğünden türetmişler ve *ulamlar üstü* (*Lâ.* Transcendentalia) anlamında kullanmışlardır. Bu deyimle varlık, gerçek, birlik gibi sanların *duyulur üstü* ve ancak deneyden önce *sezgiyle bilinen* özellikler olduğunu dilegetiriyorlardı. Bununla da *ulamlar üstü* olan özelliklerin Aristoteles'in ulam larıyla açıklanamayacağını anlatıyorlardı. Bu anlamda *deneyüstü* (*Fr.* Transcendental) deyimi, *aşkın* (*Fr.* Transcendent) deyimiyle anlamdaştır. Bu anlam, Alman düşünürü Immanuel Kant tarafından eleştirilmiştir. Kant'a göre deneyüstü, *aşkın* değil, tam tersine, *deney* öncesi (önsel)'nin bilgisidir. Kant felsefesinde *deney*'in karşıtı olduğu kadar *aşkın*'ın da karşıtı olan *deneyüstü* kavramı, Büyük Albert ve Aquino'lu Thomas'nın dilegetirdikleri gibi bilginin sınırını aşanı değil, tam tersine, bu sınırın içinde kalan bilgiyi dilegetirir. Daha açık bir deyişle skolâstiklerde *kategoriler üstü* olan *deneyüstü*, Kant'a göre kategorilerin bizzat kendisidir. Kant, skolâstik anlamdaki *deneyüstü*'yü *aşkın* ve bundan ötürü de *bilinemez* sayar. Skolâstiklerin bilgi sınırının üstüne çıkardıkları *deneyüstü*'nü Kant bilginin temeline oturtmaktadır. Başka türlü söylemek gerekirse, deyimin kökenindeki *öteye geçme* anlamı skolâstiklerde bilginin üst sınırından öteye geçme, Kant'daysa bilginin deneysel alt sınırından öteye geçme anlamındadır. *Bk.* Eleştiricilik, Bilinemezcilik.

DEVİM. (*Os.* Hareket, Tebeddül, İntikal, Reviş, Cereyan; *Fr.* Mouvement, *Al.* Bewegung, *İng.* Move, Motion, Movement; *İt.* Movimento) Özdeğin varolma biçimi... Genel anlamda her türlü *değişme* (*Os.* Tebeddül, *Fr.* Changement)'yi dilegetiren *devim*, antikçağ Yunan felsefesinde *varlık* (*Os.* Vücut, *Fr.* Être) karşıtı olarak ve *oluş* (*Os.* Tekevvün, *Fr.* Génése)'la eşanlamda kullanılmıştır. İlk felsefesel düşüncelerde varlık, devimsiz ve değişmez sanılıyordu. Gerçekte bizzat varlık demek olan *devim* (*Yu.* Kinesis)'in gerçek olup olmadığı ilk düşünceleri çağlar boyunca çatıştırmıştır. Devim, her an, her olguda ve olayda, insanların gözlerinin önündeydi ve yadsınamayacak bir gerçeklik taşıyordu: Doğanlar ölüyor, küçükler büyüyor, her şey sürekli olarak değişiyordu. Bunu açıkça yadsıyamayan insan düşüncesi, bütün bunların ardında sağlam bir değişmezlik bulmak amacıyla, bir süre, onu aldatıcı bir görünüş saymak zorunda kalmıştı. Elea okulu, özellikle Parmenides, bu kanıyı savunmuştur. Ona göre devimsizlik her şeydir, devim bir kuruntudan ibârettir. Bnua karşı büyük diyalektikçi Herakleitos, tek başına, devimin her şey olduğunu ve değişmezliğin boş bir kuruntudan ibâret bulunduğunu ilerisürmüştür. Orta yolu tutan idealist (Pitagoras), özdekçi (Leukippos, Demokritos) ve ikici (Anaksagoras) atomcularsa varlığın devimsiz olduğunu ve fakat onun bütün ilişkilerinin devimli bulunduğunu savunmuşlardır. Görüldüğü gibi, insan zekâsı, bu devimsel kasırganın korkunçluğu içinde tutunacak bir dal, sağlam ve değişmez bir temel aramıştır. İdealistler bu temeli *ruh* tözünde, materyalistlerse *özdek* tözünde bulmaya çalışmıştır. Ne var ki, çağdaş bilim, Herakleitos'u doğrulamaktadır: Varlık bizzat devimdir... Devimi varsaymak zorunluğu ortaya çıkınca, bu kez de, bir *ilk devindirici* (*Os.* Muharraki evvel, *Fr.* Premier moteur) aramak zorunluğu başgöstermiştir. Bu ilk fiskeyi vurana Anaksagoras *nous*, Aristoteles *devinmeyen devindirici* (*Os.* Mu harriki gayrı müteharrik, *Fr.* Moteur immobile) adını vermişlerdir. Daha sonra buna *Tanrı* (*Os.* Allah, *Fr.* Dieu) denecektir. Antikçağın ilk düşüncelerinden on dokuzuncu yüzyıla kadar devim, bir *yer değiştirme*'den ibâret sayılmıştır. Bu anlayışa göre cisimler birbirlerini, bilârdo topları gibi, *çaprma* yoluyla devindirmektedirler. İlk fiske vurulduktan sonra bu bilârdo oyunu sürüpgitmiştir. Yunan atomculuğuyla başlayan ve en yüksek felsefe olgunluğunu Dekartçılık'ta bulan bu anlayışın bilimcisi Newton'dur. Bu devim anlayışı, mekanik bir devim anlayışıdır ve metafiziğin de bir hayli işine yaramıştır. Çünkü, yer değiştirme deviminde, yeri değişenin kendisi değişmez. Gelişme yoktur, her şey nasıl yaratıldıysa öyle kalmaktadır. Oysa mekanik devim, devimin sonsuz çeşitlerinden sadece bir tanesidir. Devimin evrensel gerçekliğini düşünce plânında ve idealist anlamda ileriye süren Alman düşünürü Hegel'den sonra tarihsel ve diyalektik özdekçilik öğretileri *devim*'i, özdeğin varlık biçimi ve bir *özgüç* (*Fr.* Autodinamisme) olgusu olarak meydana koymuştur. Yirminci yüzyılın büyük fizikçisi Finstein de özdeksiz devim ve devimsiz özdek olamayacağını tanıtlamıştır. Özdekçi di-

yalektik yöntem "doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün olgu ve olayları devimleri içinde anlamak" yöntemidir. Buysa, bu olgu ve olayları *tarihsellik*'leri içinde anlamak demektir. Her şeyin bir geçmişi, bir şimdisi, bir de geleceği vardır; her şey doğar, gelişir ve ölür. Hiç bir şey geçmişinden ve geleceğinden koparılıp sadece şimdi'siyle açıklanamaz. Devimin niceliksel yanı *büyüme*, niteliksel yanı *gelişme*'dir. Her şey, önce nicelikçe çoğalır ve sonra sıçrayarak nitelik değiştirir. Doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün olgu ve olaylar onunla açıklanır. Özdek, kendili ğinden devim demektir. Özdeksiz devim olamayacağı gibi, devimsiz de özdek olmaz. *Devim* deyimi, özdeğin kendiliği olarak, yer değiştirmeden düşünceye kadar bütün değişme süreçlerini dilegetirir. Evrende her şey *devimsel* ve dolayısıyla *değişken*'dir. *Durgunluk* (*Os.* Sükûnet) göreli bir kavramdır ve devimli olanın bir başka şeye göre devimsiz görünen durumunu dilegetirir. Örneğin güneş, dünyamıza göre durgun, ama bağlı olduğu galaksiyle birlikte devingendir. Doğan, gelişen ve ölen her şey —ki evrende bu süreci izlemeyen hiç bir şey yoktur— devimlidir. Dağ başlarında durgun görünen kayalar bile bir zamanlar bugün bulundukları yerde yoktular, bir zaman sonra da bugün bulundukları yerde olmayacaklardır. Devim, özdeğin sonsuz çeşitliliğine uygun olarak, sonsuz biçimlerde gerçekleşir. Isı, ışık, elektrik dalgaları, biyolojik ve fizyolojik süreçler, kimyasal süreçler, nükleer süreçler ve daha sonsuzca başkaları hep devim biçimleridir. Özdek nasıl sonsuzca yeni biçimlere dönüşecekse devim de onunla birlikte sonsuzca hep yeni biçimler alacaktır. Durgunluk, herhangi bir cismin en küçük parçacıklarının karşılıklı etkileşmesi, demek ki bu parçacıkların devimi sonucudur. Daha açık bir deyişle durgunluk bile bir devimdir. *Bk.* Gelişme, Özgüç, Eytişim, Özdek, Genel Bağıntılılık Kuramı, Oluş.

DEVRİM. (*Os.* İnkılâp, İhtilâl, *Fr.* Révolution, *Al.* Revolution, Umwaelzung, *İng.* Revolution, *İt.* Rivoluzione) Niteliksel değişme... *Niceliksel değişme*'yi dilegetiren *evrim* deyimiyle bağımlıdır, biri olmayınca öbürü de olmaz ve biri öbürüne dönüşür. *Devrim* deyimi geniş anlamda eytişimsel özdekçi felsefenin saptadığı üç büyük yasadan *nicelikten niteliğe geçiş yasası*'nı dilegetirir. Dar anlamda *toplumdaki nitelik değişikliği*'ni dilegetiren *toplumsal devrim* (*Os.* İçtimâî inkılâp, *Fr.* Révolution sociale) deyimiyle anlamdaştır. Geniş anlamda doğasal, bilinçsel ve toplumsal her türlü nitelik değişmesini dilegetiren *devrim* sözcüğü Batı dillerindeki karşılıkları gibi Osmanlıcanın hem *dönüşme* anlamındaki *inkılâp*, hem de *zorla değişme* anlamındaki *ihtilâl* sözcüklerini karşılar. Örneğin İtalyancada da *Fransız ihtilâli*'ne *La rivoluzione Francese* dendiği gibi *Türk inkılâbı*'na da *La rivoluzione Turca* denir (ancak *ihtilâl* deyiminin bu anlamını, Osmanlıcada tek sözcükle dilegetirilen *isyân* anlamındaki *ayaklanma* (*Fr.* Insurrection) ve *başkaldırma* (*Fr.* Révolte) deyimlerinden ayırmak gerekir). Eytişim öncesi metafizik ve klâsik felsefede eytişimsel doğa ve toplum bilgisi bulunmadığından *devrim* deyimi eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede terimleşmiştir. Doğasal ve toplumsal yaşam, nicesel değişmelerin nitesel değişmelere dönüştüğü *evrimsel ve devrimsel* bir süreçtir. Devrim, evrimin zorunlu sonucudur, *sıçrama*'yla gerçekleşir. Örneğin kaynatılan su, ısıtma süresince su niteliğindedir. Birdenbire kaynamaya başlar ve buhar niteliğine sıçrar. Bunun gibi, toplumda da bir düşünce zaman la birikir. Bu birikme sonucunda toplum ânî bir sıçramayla nitelik değiştirir. Bir hukuk öğrencisinin de bilgisi birikir ve bu birikme olgunlaşınca hukuk öğrencisi bir anda nitelik değiştirir ve hukukçu olur. Nitel değişmeyi *evrim*, eşdeyişle nicel değişme sağlar. *Sıçrama* bu nicel değişme ve birikimin en olgun noktasında gerçekleşir. *Bk.* Evrim, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Nesne, Sıçrama, Tarihsel Özdekçilik.

DIŞ DUYARLIK. (*Os.* Hassâsiyeti hâriciye, *Fr.* Sensibilité externe) Dıştan algılayan... Alman düşünürü Immanuel Kant, duyarlığı *iç* ve *dış duyarlık* olmak üzere ikiye ayırır. Kant'a göre dışımızdan gelen duyguların tümü *mekân* biçimi içinde, içimizden gelen duyguların tümü de *zaman* biçimi içinde belirirler. *Sezi*'yle elde edilen bu iki kategori olmaksızın hiç bir bilgi edinilemez. Bunlar, duyarlığın kavrama organlarıdır. Duyarlık, dışardan ve içerden algıladıklarına bunları kendiliğinden katar. Duyarlık, bu iki kategoriyi katmadan usa hiç bir şey gönderemez. *Bk.* Eleştiricilik.

DIŞ DUYULAR. (*Os.* Havâsı zâhire, *Fr.* Sens externes) Vücudun dışına açılmış sinir uçlarıyla algılanan duyular... Görme, işitme, tatma, koklama, dokunma duyuları olmak üzere beş tanedir. Göz'le görülen, kulak'la duyulan arasında bir uzaklık vardır. Tatma ve dokunma arasızdır. Koklama aralı da olur,

arasız da... Özdeksizciler, duyuların bu farklarından yararlanmak istemişler; örneğin görme aralı olduğu için görüleni dışarda sanıyoruz, oysa o bizim bilincimizdedir, demişlerdir. *Bk.* Özdeksizcilik.

DIŞ DÜNYA. (*Os.* Âlemi hâricî; *Fr.* Monde extérieur, *Al.* Ausseenwelt, *İng.* External world) Bilinçten bağımsız olarak insanın dışında varolanların tümü... Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin açıkladığı ve tanımladığı en önemli deyimlerden biridir. Doğayı ve toplumu dilegetirir. Metafizik dünya görüşüne bağlı öğretilerde bilimdışı tanımlarla dilegetirilirdi. Tanrıbilimciler onu Tanrı yaratısı, nesnel düşünceciler ruhsal bir varlığın ürünü ve öznel düşünceciler bireysel insan bilincinin ürünü sayarlardı. Metafizik düşünce sistemi içinde doğanın ve toplumun bir türlü açıklanamayışının nedeni, temelinde bu bilimdışı savların yatmakta olmasıdır. *Bk.* Doğa, Toplum, Bilinç, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Düşüncecilik, Nesnel Düşüncecilik, Öznel Düşüncecilik.

DIŞ İLİŞKİ. (*Os.* Münâsebeti hâriciye, *Fr.* Relation extérieur) Bir varlığın kendisinin dışındaki bağıntıları... Her oluşma, iç ve dış ilişkilerin karşılıklı çelişmeleriyle gerçekleşir. Örneğin Mozart'ı Mozart eden, hem içsel yeteneği hem de dışsal müzik çevresidir. Mozart, bir Afrika köyünde yetişseydi Mozart olamazdı. Ama her Viyana'da yetişen de Mozart olamaz. Bunun gibi bir yumurta da dış ilişki (ısı) kurmadan civcivleşemez, ama bir taş parçası da ısıyla civcivleşemez, çünkü yumurtalık iç ilişkiye sâhip değildir. *Bk.* Çelişme.

DİDİŞİM. (*Os.* Müşâgabe, *Fr.* Éristique, *Al.* Eristik, *İng.* Eristic, *İt.* Eristica) Mantık oyunlarıyla sürdürülen çekişmeli tartışma, Megara okulunun tartışma yöntemi... *Didişim,* Yunanca *kavga* ve *tartışma* anlamlarına gelen *eriş* sözcüğünden türetilmiş ve antikçağ Yunan felsefesinde eytişimsel bir sanat olarak belirmiştir. Antikçağ Yunan felsefesinin tartışma ustaları bilgiciler, şüphe ve eleştirinin gereği saydıkları diyalektik bir tartışma yöntemiyle çalışmışlardı. Nitekim onların arasından yetişen Sokrates de bu yöntemi kullanmıştır. Ne var ki *didişimcilik,* bilgiciliğin genç kuşaklarınca bir *boşsözcülük* oyununa dönüştürülmüş ve küçümsenmeye başlamıştır. Sokrates'in izdaşlarından Eukleides'in kurduğu Megara okulu, bu sanatı bir hayli geliştirmiştir. Felsefe tarihinde *Didişim okulu* (*Fr.* École éristique) denince Megara okulu anlaşılır. *Didişim,* bu anlamda, *Eytişim*'le de karıştırılmış ve Megara okuluna *eristikçiler* ya da *diyalektikçiler* adı verilmiştir. Oysa tartışma ya da konuşmayı tartışarak yürütme; eytişim'de bir araç, didişim'de bir erektir. *Bk.* Eytişim, Megara Okulu.

DİKKAT. (*Os.* Dikkat, Sarfı zihin, Tahdik, İltifat, İsga; *Fr., İng.* Attention, *Al.* Aufmerksamkeit, *İt.* Attenzione) Herhangi bir şey üstünde ansal ve duyusal yoğunlaşma... İnsanın en önemli yeteneklerinden biri olan *dikkat,* XVII. yüzyıla kadar el atılmamış bir konuydu. İlkin Alman düşünürü Leibniz, ünlü monat'larına *tamalgı* adı altında böyle bir yetenek yakıştırdı. Sonra Fransız düşünürü Malebranche, Alman düşünürü Kant, İngiliz düşünürleri baba ve oğul Mill'ler onu önemle ele aldılar. Metafizikçiler onu, "ruhun, özdekten bağımsız olan eyleminin en önemli kanıtı" saydılar. Daha sonra yapılan incelemeler onun birçok çeşit ve derecelerini ortaya koydu. *Dikkat,* yüksek türden hayvanlarla insanlarda *ketvurucu* bir nitelik taşır; dikkat eden kımıldamaz, nefes bile almaz görünür, dikkat ettiği şeyi başkaca bütün şeylerden soyutlar, bir çeşit esirme durumuna girer. Korunma içgüdüsüyle yakından ilgili olduğunu ilerisüren ruhbilimciler de vardır. Anlak'la da yakından ilgilidir. Ansal eğitimde, her şeyden önce, onun geliştirilmesine çalışılır.

DİL. (*Os.* Lisan, Nutuk, Kelâm, Zebân; *Fr.* Langue, *Al.* Zunge, *İng.* Language, *İt.* Lingua) İnsanların duyduklarını ve düşündüklerini anlatmak için kullandıkları söz dizgesi... Dil, toplumsal bir olgudur ve başkaları için varolan pratik bilinçtir. Bilinçle birlikte varolmuş ve onunla karşılıklı etkileşerek gelişmiştir. Nasıl insan toplumunun dışında insan düşüncesi olmazsa öylece insan toplumunun dışında insan dili de olamaz. İnsana özgü bir olgu olan konuşma, insan toplumunun gerçekleşmesiyle başlamış; insanlar birbirlerine bir şeyler söylemek gereğini duymuşlardır. Her ihtiyaç kendi örgenini nasıl yaratırsa söyleme ihtiyacı da dili ortaya koymuştur. İnsanlaşma sürecindeki hayvanın gırtlağı gelişmiş ve ardarda uyumlu sesler çıkarmasını başarmıştır. Dil, düşüncenin özdeksel yapısıdır ve sözcüklerle varlaşır. Dilsiz hiç bir düşünce varolamaz, insan kendi kendine düşündüğü zaman bile ancak sözcüklerle, eşdeyişle dille düşünebilir. Dille düşünce arasında çözülmez bir birlik vardır. Dil,

bilincin ve düşüncenin araçsız gerçekliğidir. İnsanlar konuşamasaydılar ortak çabalarını bir araya toplayamazlar ve bilgilerini sakla yıp yeni kuşaklara geçiremezlerdi. En geliş miş bir hayvan bile çocuğuna hiç bir bilgi veremeden ölür, insanlarsa çocuklarına yirmi milyon yıllık bir bilgi bırakırlar. Demek ki insan toplumu hızlı gelişmesini dile borçlu dur. İnsan, sözcüklerle özetleyerek dünyanın fizik yükünden kurtulmuştur; bilgi edinebil mek için harcamak zorunda bulunduğu gücü ve süreyi dili sayesinde kazanmıştır. İn san, gene dili sayesinde, zaman ve mekânı eline geçirmiş; başkalarının deneyleriyle ey lemde bulunmak olanağına sahibolmuştur. En eğitilmiş bir hayvan bile dilini kullanamadığından başka bir hayvanı eğitemez, başkalarını eğitebilen ancak insandır. Bu yüzden dir ki insan dünyaya açılan ilk canlıdır. İnsanların bireysel değerleri dilleri aracılığıyla gittikçe toplumsallaşmıştır. Başlangıçta insanların küçük ve kapalı topluluklar halinde yaşamaları yüzünden birbirlerinden bağımsız olarak gelişen grup dilleri gittikçe ortaklaşmaktadır. Bir ulusun gelişmesi için nasıl ortak bir dil gerekiyorsa insanlığın gelişmesi için de ortak bir dil gerekmektedir. İnsanlar, günlük ihtiyaçlarının meydana koyduğu *doğal dil*'leri yanında, özel ihtiyaçlarını karşılamak için matematik simgeler dili vb. gibi *yapay dil*'ler de ortaya koymuşlardır. Bütün bu diller insanların bilgilerini saptar, saklar ve yeni kuşaklara ulaştırır. Dille düşüncenin karşılıklı etkileşimle birbirlerini geliştirebilmeleri için düşüncenin aydınlık (eşdeyişle nesnel gerçekliği yansıtıcı) ve dilin anlaşılır (eşdeyişle nesnel gerçekliği yansıtıcı) olması gerekir, dili anlaşılır kılmak için yapılan dil özleştirmelerinin temel nedeni budur. Dil ancak anlaşılır olmakla türetilebilir ve ancak türetilebilir olmakla düşünceyi geliştirebilir. Bundan ötürüdür ki düşünceyi geliştiremeyen dilin kendisi de gelişemez. Dilin varlaştıktan sonra göreli bir bağımsızlık kazanması ve düşüncenin yasalarından ayrı yasalara bağlanması, onu idealist öğretilerin temel felsefe sorunlarını yozlaştırmada araç olarak kullanmalarına elverişli kılmıştır. Kimi dillerde bir tek sözcüğün birçok nesneyi ve kimi dillerde de birçok sözcüğün bir tek nesneyi belirtmesi, dilin tümüyle bağımsız olduğu ve nesnel gerçeklikle hiç bir ilişkisi bulunmadığı yanılgısını doğurmuştur. Bundan ötürüdür ki, başta yeniölguculuk olmak üzere, birçok idealist öğretiler felsefe ve toplum sorunlarını dil ve mantık çözümlemelerine indirmeye çalışmaktadırlar. Bunların arasında, örneğin *sömürü* sözcüğünü dilden atmakla sömürü olayının da ortadan kalkacağını savunacak kadar ileri gidenler de vardır. Gerçekten ve nesnel gerçeklikten hiç hoşlanmayan düşünceciliğin (idealizmin) bu semantik biçimi, dili düşünceden ve düşünceyi de gerçeklikten koparmaya çalışır. Ne var ki bu, olanaksızdır. Sözcükleri değiştirmekle hiç bir nesnel süreç değiştirilemez. Kaldı ki insanlar sözcükleri dilediklerince yaratamazlar, onları günlük yaşamlarında karşılaştıkları olgu ve nesnelerden çıkarırlar. Sömürü sözcüğünü ortaya koyan sömürü olgusudur. Sömürü sözcüğü ortadan kaldırılmakla sömürü olgusu ortadan kalkmaz, ancak dilegetirilmesi yasaklanmış olur. *Bk.* Düşünce, Bilinç.

DİN. (*Os.* Din, *Fr., Al., İng.* Religion, *İt.* Religione) İnanca dayanan doğaüstü tasarımlar ve işlemler sistemi... Arkeolojik araştırmalar dinsel tasarımların ancak elli bin yıldan beri varoluklarını tanıtlamışlardır. De mek ki insan yirmi milyon yıl din düşüncesinden uzak yaşamıştır. İlk tasarımlar, insanın doğa karşısında duyduğu güçsüzlük duygusundan doğmuştur. Dinler, bu temel nedeni her zaman taşımışlar, zamanla daha da derinleşmesini gerçekleştirmişlerdir. İnsan'la doğaüstü güç arasındaki ilişki, daima bir efendi-köle ilişkisi olarak kalmıştır. Pek korkulan ölüm olayını anlayıp açıklayamamak da bu ilişkinin efendi yararına kökleşmesini sağlamıştır, efendi öylesine güçlüdür ki ölümden sonra da yardımını ve koruyuculuğunu sürdürecektir. Önce totemcilik adı verilen hayvanlarda ve bitkilerde koruyucu güçler görme olayı çoktanrıcılığı gerçekleştirmiş, zamanla gök saltanatında da yer saltanatında olduğu gibi bir efendilerin efendisi (kral)'ni arama eğilimi çoktanrıcılığı tektanrıcılığa dönüştürmüştür. Antik toplumdan toprak köleliğine dayanan feodal topluma geçilince de dinler, devlet dini olmuşlardır. Alman idealisti Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*'nde, özetle, şöyle der: "Hintli için doğaüstü güç her şeydir, insan hiçtir. Yunanlı için insan her şeydir, doğaüstü güç pek az şeydir. Hıristiyanlıksa insanda gerçekleşen Tanrı düşüncesiyle İnsan-Tanrı bireşimine girişmiştir. Buna ussal bir biçim verilmesini de felsefe gerçekleştirmektedir". Bilgi'yi aramak ve sevmekten doğan felsefe, Batı'da ve Doğu'da, yüzyıllar boyunca, Tanrı bilgisini aramak ve sevmek niteliğine bürünmüştür. İlkin insanların ölüm ve yokolma korkularının avuntusu olan din, giderek, yoksulluklarının avuntusu olmuştur. *Bk.* Metafizik.

DİRİMLİK YASASI. (*Os.* Tenasülü züvil hayat kanunu, Kanunu tekevvün, Tekevvünî hayat kanunu; *Fr.* Loi biogéneque) Bireyoluşun kendi grubunun soyoluşunu sürdürdüğünü ilerisüren yasa... Bu yasaya göre bireysel gelişme, türsel gelişmenin yüzyıllardan beri geçirdiği evreleri özet olarak tekrarlamak yoluyla gerçekleşir. Bilimsel açıdan çok önemli bulunan, gelişme ve evrim anlayışına ünlü bir deyimle, "en sağlam temeli kazandıran" bu yasa, birçok düşünürlerce oluşturulmuşsa da *bireyoluş* (ontojenesis) ve *soyoluş* (filojenesis) terimleri ilkin 1886 yılında Alman düşünürü ve doğa bilgini Ernest Haeckel (1834-1919) tarafından ilerisürülmüştür. Ne var ki bireyoluşla soyoluş arasındaki bağlılığı bilimsel olarak ortaya atan ünlü doğabilimci Charles Darwin (1809-1882)'dir. Haeckel yasayı şöyle dilegetirmektedir: "Bireyin geçirdiği evrim, türün yüzyıllar boyunca geçirmiş olduğu evrimle özdeştir". Ruhbilimci Freud ve izdaşları bu bilimsel yasayı ruhbilimsel alana çekmeye çalışmışlar ve bireyin ansal gelişmesine uygulamak istemişlerdir. Ne var ki bireyin ansal gelişmesi top lumsal bir olgudur ve yaşambilimsel yasalarla açıklanamaz. Bu yanılgı, metafizik düşünce sisteminin temel ve hemen her zaman ve her yerde içine düştüğü büyük yanılgılarından biridir. *Bk.* Evrim, Gelişme.

DİRİMSELCİLİK. (*Os.* Hayevîye, Hayatîye mezhebi; *Fr.* Vitalisme, *Al.* Vitalismus, *İng.* Vitalism, *İt.* Vitalismo) Yaşamın dirimsel bir ilkeden doğduğunu ilerisüren öğretilerin genel adı... Canlıcılık, mekanikçilik, ruhçuluk, kaba özdekçilik karşıtıdır. Bu anlayışta olanlar, yaşamın, ne ruhsal ne de fizikoşimik bir başlangıca indirgenemeyeceğini ilerisürerler; onlara göre yaşam, bambaşka bir güçten, kendine özgü bir *dirim ilkesi*'nden meydana gelmiştir. Canlıcılık ve ruhçuluk canlılık olayını ruh'un ürünü sayar, mekanikçilik onu manivelâ vb. gibi makine yasalarıyla açıklar (örneğin kalp bir tulumba, göz optik bir âlet, mide bir kimya laboratuvarıdır), kaba özdekçilik onu fizikoşimik olaylara indirger. *Dirimselcilik,* bütün bunlara karşı olarak yaşamın nedenini çeşitli *dirimsel ilke*'lere bağlar. Dirimselcilere göre hiç bir makine doğurmaz, canlılıksa doğurucudur; hiç bir makine kendi kendini onarmaz, canlılıksa kırılanı ve bozulanı onarır; bir makine ayrı ayrı birer bütün olan parçalardan kuruludur, canlılıksa birbirinden ayrılamayan bir bütünlüktür. Öyleyse canlılık olayı ya da yaşam, nedenini kendisinden alan bambaşka bir ilkenin ürünüdür. Buna Platon gibi *idea,* Aristoteles gibi *entelekheia,* Paracelsus ve Van Helmont gibi *archaeus,* Max Scheler gibi *geist,* Henri Bergson gibi *élan vital,* kimi bitkibilimciler gibi *dominant* denebilir. Ama gerçekte ne olduğu bir türlü açıklanamamıştır. Bu konuda en doğru sözü dirimselci Barthez söylemiş ve *dirim gücü* adını verdikleri bu gücü bir *bilinmez güç* olarak tanımlamıştır. Kökleri antikçağ Yunanlılarına, özellikle de Platon'la Aristoteles'e bağlanan dirimselcilik en aşırı idealist yapısına XVII. yüzyıldan itibaren G. Stahl, Driesch, J. J. Uexull, Reinke, Becher, Bordeu, Bichat vb. gibi idealist düşünürlerin öğretilerinde kavuşmuştur. Dirimselcilik, özellikle Fransa'da Montpellier okuluyla okullaşmış ve Bartez, Cuvier, Jean Muller vb. gibi düşünürlerce geliştirilmiştir. Hiç bir bilimsel temele dayanmayan dirimselci savlar, bir ara *yeni dirimselcilik* adı altında canlandırılmaya çalışılmışsa da, günümüzde idealistler arasında bile geçerliğini yitirmiş bulunmaktadır. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi, "bilimin gelişmesinin tarihi, dirimselciliğin çürütülmesinin tarihidir".

DİRİMSEL İLKE. (*Os.* Mebdei hayat, *Fr.* Principe vital) Dirimi gerçekleştiren ilke... Dirimselciler; karbon, hidrojen, oksijon, azot ve fosforun bu *dirimsel ilke*'nin etkisiyle birleşip canlı özdeği meydana getirdiğine inanıyorlardı. Ne olduğunu kendilerinin de bilmedikleri ve söyleyemedikleri bu *dirimsel ilke* inancı, 1828 yılında kimyacı F. Wöhler'in inorganik maddelerden organik bir madde (üre) yapmasıyla temelinden yıkılmıştır. *Bk.* Dirimselcilik.

DİZGE. (*Os.* Manzume, Mecmua, Hey'eti mecmua, Meslek, Nesak, Cümle, Usul, İnsicâm, Tertibi tabiî, Terkip, Silsile, Tarz, Tarik, İrtibat, Hey'et; *Fr.* Systéme, *Al., İng.* System, *İt.* Sistema) Bütün parçaları birbirleriyle bağınlaşımlı olan topluluk... *Dizge,* hiç bir parçanın ötekini yadsımadığı bir bütünlüğü dilegetirir. Felsefede bu bir yöntem işidir, *sistemli çalışma* dendiği zaman yöntemli bir çalışma anlaşılır. Bunun gibi *Hegel'in sistemi* denince de hiç bir yanında çelişmeye düşmeyen bir düşünce bütünlüğü anlaşılır. Ne var ki, çelişik olmamak, doğru olmak anlamına gelmez. Sözcüğün Yunanca aslı *systema* deyimi *birleştirmek* anlamındadır. *Dizge* deyimini, *meslek* deyimiyle karıştırmamalıdır, bir meslekte çeşitli dizgeler olabilir; *kuram* deyimiyle karıştırmamalıdır, dizge çe-

şitli kuramların bütünü olabilir. *Bk.* Dizgecilik.

DİZGECİLİK. (*Os.* Sistemcilik, Tertipçilik; *Fr.* Systématisme) Bir dizge meydana getirmek amacını gütme... Örneğin Alman idealizmi, *dizgecilik* karakterini taşır. Dizgeci düşünürler, felsefenin hiç bir konusunu açıkta bırakmazlar, hepsini birer birer ele alıp ana düşüncelerine uydurmaya çalışırlar. Bu uydurma ya da bağdaştırma gerçekleştirilemezse *dizge* kurulamaz. *Bk.* Dizge.

DOĞA. (*Os.* Tabiat, *Fr., İng.* Nature, *Al.* Natur, *İt.* Natura) Bilincin dışında kendiliğinden varolanların tümü... İnsanı çevreleyen ilksiz ve sonsuz bütünlüğü dilegetirir. Antikçağ Yunan felsefesinde *Yu. physis* deyimiyle dilegetirilirdi. Bilim ve felsefe, onu gözlemek ve onun üstüne düşünmekle başlamıştır. Evrendeki, bilinçli insanı da kapsayan, her şey onun ürünüdür ve ondan oluşmuştur. Örneğin bir elma, elma ağacının ürünü değil, evrimsel gelişimi içinde bütün bir doğanın ürünüdür. Sürekli devim ve bundan ötürü de sürekli değişim içinde bulunan doğa sonsuz biçimlerde belirir. Özdeksel yapıdadır. Felsefenin temel sorunu, onu, insan bilincinden bağımsız sayıp saymamakla başlamıştır. Özdekçi anlayış doğanın insan bilincinden bağımsız olarak varlığını ilerisürer. Düşünceci anlayışsa onu çeşitli deyimlerle dilegetirdiği bilincin ürünü sayar. Felsefe alanının bütün öğretileri temelde bu iki anlayıştan birine bağlıdırlar. Yüzyıllardan beri süregelen felsefesel savaş bu iki anlayış arasındadır. Düşünürler dışında kalan bütün insanlar kendiliğinden özdekçi (spontane materyalist)'dirler. Bir diyalektikçinin dediği gibi, "tımarhaneden ya da idealist düşünürlerin okulundan çıkmamış her insan, dünyanın kendi benliği dışında varolduğunu bilir". Bu doğal kavrayış, en yetkin felsefesel biçimine eytişimsel özdekçilikte ulaşmıştır. İlkel insanlar bile masalımsı tasarımlarında doğanın, değil insanlardan, tanrılardan da önce bulunduğunu dilegetirmişlerdir. Çeşitli mitolojilerdeki tanrı tasarımlarının tümü, kişileştirilmiş doğa bölümleridir. Örneğin Skandinav inançlarında buzlu sislerle sıcak buharlar birbirine karışır ve tanrılar bu karışımdan meydana gelirler, demek ki doğa (buzlu sisler ve sıcak buharlar) tanrılardan önce vardır. Kendilerini doğanın denetinden koparılmış başıboş hayallere kaptıran kimi düşünürler, masallar tasarımlayan ilkel insanlar kadar bile gerçekçi olamamaktadırlar. *Doğa* deyimi, *insanın doğası* deyiminde olduğu gibi *insanın doğuşundan beri varolan özellikleri* anlamında da kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu bu deyimle birçok toplumbilim ve ruhbilim terimleri önermiştir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, doğada ve toplumda canlı türleri arasındaki varolma savaşını en güçlülerin ve çevreye en iyi uyabilenlerin kazandıklarını ve böyle olmayanların ortadan kalktıklarını dilegetiren Darwin'in *İng. natural selection* (*Fr.* Selection naturelle) deyimi karşılığında *doğal ayıklanmacılık*, doğayı inceleyen ve insanın bilgisinin temel bölümlerinden birini oluşturan bilimlere *Fr. sciences naturelles* deyimi karşılığında *doğal bilimler*, insanın örgensel oluşum ve evrimini örgensel yapıyla doğal-toplumsal çevre arasındaki ilişkileri ve ırklar arasındaki ayrımları inceleyen insanbilim dalına *Fr. anthropologie physique* deyimi karşılığında *doğal insanbilim*, toplumun gelişimini doğa etkenleriyle açıklamak isteyen öğretiye *Fr. naturalisme* deyimi karşılığında *doğalcılık*, insanın dirimbilimsel özelliklerini saltıklaştırarak insan gelişiminin dirimbilim yasalarınca belirlendiğini ilerisüren toplumblim akımına *Fr. sociologie naturaliste* deyimi karşılığında *doğalcı toplumbilim*, toplumsal olayları değişmez ve birbirinden bağımsız sayan öğretiye *Fr. métaphysique* deyimi karşılığında *doğaötesi* (*Bk.* Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını, birinci baskı, s. 36); *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, canlının gelişiminde soyaçekimsel özelliklerle çevrenin ve bakımın göreli etkilerini belirleme sorununa *İng. nature-nurture problem* deyimi karşılığında *doğa-bakım sorunu*, soyaçekimle kuşaktan kuşağa geçtiği düşünülen anlak türüne *İng. innate intelligence* deyimi karşılığında *doğal anlak*, suç işleyen kişinin davranışlarının doğal sonucu olan cezaya *İng. natural punishment* deyimi karşılığında *doğal ceza*, canlının doğduğu andan beri var ve etkili olan etmenlerin yarattığı davranışına *İng. native behaviour* deyimi karşılığında *doğal davranış*, açlık ve susuzluk gibi bir kuşaktan ötekine geçen ve öğrenme yoluyla köklü olarak değiştirilemeyen dürtülere verilen ada *İng. primary drive* deyimi karşılığında *doğal dürtü* (*Bk.* Mithat Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını, birinci baskı, s. 59) denilmesi önerilmiştir. *Bk.* Doğa Felsefesi, Özdekçilik, Düşüncecilik, Eytişimsel Özdekçilik.

DOĞACILIK. (*Os.* Tab'aniye, Tabiatperestlik mezhebi; *Fr.* Naturisme, *Al.* Naturismus,

İng. Naturism, *İt.* Naturismo) Doğayı kutsallaştıran, amaçlayan ve her türlü ölçüyü doğada bulan öğretilerin genel adı... *Doğalcılık* (natüralizm)'la karıştırılmamalıdır. Doğacılık, özellikle dinsel anlamda doğa tapımını dilegetirir. Bunun dışında doğaya uygun yaşayışı yeğleyen stoacılar, doğatanrıcılar, Rousseau'nun doğaya dönüşçülüğü; hekimlikte hastalıkları sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık gibi doğal nedenlerle açıklayan anlayışlar, toplumbilimde dinin kaynağını doğal güçlerin tanrılaştırılmasında bulan kuramlar *doğacı* deyimiyle nitelenirler. *Bk.* Doğalcılık.

DOĞA FELSEFESİ. (*Os.* Tabiat felsefesi, *Fr.* Philosophie de la nature, *Al.* Naturphilosophie) Doğayı ve ürünlerini inceleyen düşünce... Felsefe, doğayı incelemekle başlamıştır. Antikçağ Yunanlılarının ilk düşünürleri doğayı gözlemişler ve düşüncelerini doğayla açıklamışlardır. Doğanın ötesi için metafizik hayaller kurma eğilimi, kronolojik sırada, çok daha sonradır. İlk düşüncelerin dayandığı ilke, *yokluktan hiç bir şeyin meydana gelemeyeceği* ilkesiydi. Yunanlılar, bu ilkeyi uzun uzun tartıştılar ve bütün meydana gelenlerin bir varlıktan, eşdeyişle doğadan çıktığı sonucuna vardılar. Bu olumlu başlangıç, henüz ilk adımlarında bulunan doğabilimin insan düşüncesine yardım edememesi yüzünden, önce bilgiciler ve Sokrates'le insan felsefesine, daha sonra da bütünsel bir sisteme varma tutkusu içinde Platon ve Aristoteles'le metafizik düşlere dönüştü. Bu, doğabilimin adım adım ilerleyen verileriyle yetinemeyen sabırsız insanın, usunu zorlayıp gerçeği bir anda yakalama isteğinden ileri gelmiştir. Ama aynı insan düşüncesi, bu belgesiz düşleri güçlü bir şüphecilik'le tepkiledi. Ortaçağın koyu karanlığı, doğabilimleriyle yeni bir diyalektiğe başlayan yeni bir doğa felsefesiyle aşılmıştır. İngiliz düşünürü Roger Bacon'la başlayan bu yeni çığır en büyük coşkusunu İtalyan düşünürü Giordano Bruno'da bulmuştur... *Doğa felsefesi* terimi, Alman idealizminde, özellikle Schelling ve Hegel felsefelerinde, *mantık* ve *ruh felsefesi*'ne karşılık olarak kullanılır. Doğa felsefesi, gerçekte, doğanın verileri üstünde yeni olabilirlikleri düşünen bir bilim felsefesidir. *Bk.* Doğa, Felsefe.

DOĞALCILIK. (*Os.* Tabiîyye, Mezhebi fıtrat, Tabiîyyûn mezhebi; *Fr.* Naturalisme, *Al.* Naturalismus, *İng.* Naturalism, *İt.* Naturalismo) Her olayı doğa yasalarına indirgeyen görüş... Doğa tapımı, özlemi ve hayranlığını dilegetiren *doğacılık* (natürizm)'la karıştırılmamalıdır. Doğalcılık felsefede, bilimde ve sanatta her açıklamayı doğa yasalarına indirgeyerek yapar. Önneğin toplumsal gelişmeyi doğa yasalarıyla açıklamaya çalışır, romanın ve oyunun toplumsal yapısına yaşambilimsel etmenleri temel alır, törebilimde *iyi* kavramını *haz* kavramına indirger. Özetle her alanda her şeyi doğayla açıklamaya çalışır. Dayandığı temel olguculuktur, bundan ötürü de tıpkı olguculuk gibi bilimsel göründüğü halde olguculuğun bütün yanılgılarını taşır. Mekaniğin indirgenebilirlik ilkesini kullanır. Oysa üst olan alt olana, örneğin toplumsal yasalar yaşambilimsel yasalara indirgenemez. Doğalcılık özellikle toplumbilim, insanbilim, törebilim ve sanatta gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İnsanbilimde insanı basit bir doğa varlığına, sanatta estetiği sadece doğa kopyacılığına indirgemiştir. Bununla beraber metafiziğe karşı çıktığı durumlarda ilerici bir rol oynamıştır. *Bk.* Doğacılık, Doğa.

DOĞAÜSTÜ. (*Os.* Fevkattabia, Hârikattabia, Mâfevkattabiî, Hârikîâde, Harikülâde, Tabiatüstü; *Fr.* Surnaturel, *Al.* Übernatürlich, *İng.* Supernatural, *İt.* Sopranaturale) Doğanın dışında olan ve onun yasalarına uymayan... Doğadan olmayan bütün tasarımlar *doğaüstü*'dür. Başta Tanrı tasarımı olmak üzere melekler, şeytanlar, cesetlerden ayrılmış ruhlar vb. böylesine tasarımlardır. Fransızcada, *durumu bakımından doğaüstü* olana, eşanlamda *préternaturel* terimi kullanılır; örneğin bir hastalığın iyileşmesi doğaldır, ama iyileşmeyecek bir hastalığın birdenbire iyileşmesi *préternaturel*'dir. Tanrıbilimciler, böylelikle, *özü bakımından doğaüstü* olanı ayırırlar. Örneğin Tanrı'nın bağışı, Tanrıbilimcilere göre, özü bakımından yaratılmış doğanın gücünü aşmaktadır. Bu anlamda *doğadışı* (*Fr.* Dehors de la nature) terimi de kullanılır. *Bk.* Doğa, Doğaüstücülük.

DOĞAÜSTÜCÜLÜK. (*Os.* Mâfevkattabiîye, Hâdisâtı fevkattabiîye imân; *Fr.* Surnaturalisme, Supernaturalisme, Supranaturalisme; *Al.* Supernaturalismus, Supranaturalismus; *İng.* Supranaturalism, *İt.* Supranaturalismo) Doğaüstüne inanma... *Bk.* Doğa, Doğaüstü.

DOĞA YASALARI. (*Os.* Kavânîni tabiîye, Nevâmisi tabiîye; *Fr.* Lois naturelles) Doğal olaylar arasında bulunan ve tümevarımla genelleştirilen değişmez oranlar... İnsan bilincinden bağımsız ve nesnel olarak doğal

olaylarda içkin bulunan bu oranlara *doğa yasaları* ya da *doğal yasalar* denir. Antikçağ Yunanlılarının deyimiyle *insanın koyduğu*'na karşı bulunan *doğanın koyduğu* bu yasaların varlığı çok eski çağların insanlarınca da sezilmişti. Yunanlılar doğadaki bu şaşmaz düzeni *uyum* (*Yu.* Harmonia) deyimiyle dilegetiriyorlardı. Bu uyumsal düzenin gerçekleşebilmesi için doğal olgular arasında ya da bir doğal olgunun çeşitli yanları arasında temel, zorunlu, tutarlı ve düzenli bir bağlılık olmalıydı. *Doğa yasaları* bu zorunlu ve nesnel bağlılığın gözlemlenmesinden çıkarıldı. Doğal olaylar arasında *oransal bir ilişki* olmalıydı ki böylesine *uyumsal bir düzen* gerçekleşebilsin. Örneğin Arşimed adlı bir Yunanlı bilgin suya daldırılan bir cismin yer değiştirttiği *suyun ağırlığı*'yla bu *cismin ağırlığı* arasında *oransal bir ilişki* bulmuştu. Bu oransal ilişkiler incelendiğinde doğada üç türlü yasanın geçerli olduğu görülüyordu: 1. Belli olaylarda geçerli ve sadece o olaylara özgü yasalar, 2. Daha çok sayıdaki olaylarda geçerli genel yasalar, 3. Bütün olaylarda geçerli evrensel yasalar... Eytişimsel özdekçiliğin açıkladığı üç büyük yasa (karşıtların birliği ve savaşı yasası, nicelikten niteliğe geçiş yasası, olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasası) doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün alanlarda geçerli evrensel yasalardır. *Bk.* Yasa, Doğa, Eytişimsel Özdekçilik.

DOĞRU. (1. *Os.* Âdil, Muhik, Meşru, Hak, Sevap, Sıhhat, Munsif, Sahih, Tamam; *Fr.* Juste, *Al.* Gerecht, Rechtlich, Richtig; *İng.* Just, Right, Rightful, Upright, Righteous; *İt.* Giusto... 2. *Os.* Hakikat, Sahih, Sâdık, Hakikî, Mûteber, Tabiî, Hak, Sıdık, Muhakkak, Vâkî, Sevâp; *Fr.* Vrai, *Al.* Wahr, Echt, Wirklich: *İng.* True, Real, Genuine; *İt.* Vero) Gerçeğe uyan.

1. Tüzel bir anlam verir. *Haksız ve tüzesiz* (*Fr.* Injuste) karşılığında kullanılır. Mantık terimi olarak *doğru işlem*, tüzeye uygun işlemdir. Törebilim terimi olarak *doğru insan*, tüzeye uygun davranan insandır. Ruhbilim terimi olarak *doğru zihin*, tüzeye göre yargılayan zihindir.

2. Bilgisel bir anlam verir. *Yanlış* ve *yalan* (*Fr.* Faux) karşılığında kullanılır. Alman düşünürü Kant, bu anlamdaki *doğru*'yu teorik us'un duyusu sayar. Fransız düşünürü Descartes, açık ve seçik bilgi'yi bu anlamda *doğru* olarak niteler. Metafizik, bilinçsel gerçeği bu anlamda *doğru* olarak ilerisürmüştür. Hellenistik felsefenin şüpheciliği bu anlamda *doğru bilgi* edinilemeyeceği kanısındadır ve bu anlamdaki *doğru*'yu yargılamaktan kaçınır. Bilimsel uğraşı bu anlamdaki *doğru*'yu amaçlar ve her yeni adımıyla onu yanlışlamayıp sadece sınırlar... Eleştiriciliğin, yeni Kantçılığın ve mantıksal olguculuğun önsel olarak us'ta bulunduğunu ve insanlar arasında ortak bir özellik olduğunu ilerisürdükleri *doğru* ve *hakikî* kavramlarının sıkı bağımlılığı ve nesnel kaynağı eytişimsel özdekçi felsefede ortaya konmuştur. Eytişimsel özdekçi felsefeye göre *doğru* kavramı mantık işlemlerinin mantık kurallarına uygunluğunu, *hakikî* kavramıysa düşüncenin nesnel gerçekliğe uygunluğunu dilegetirir. *Doğru* olmak *hakikî* olmanın zorunlu bir koşuludur, daha açık bir deyişle doğru olmayan hakikî olamaz. Çünkü mantık kuralları ve yasaları da son çözümlemede nesnel gerçeklikten yansır ve mantıksal doğru, düşünsel işlemlerin mantık kurallarında yansıyan nesnel gerçekliğin belirli ilişkilerine uygunluğu demektir. *Bk.* Hakikat, Gerçek.

DOĞUŞTAN. (*Os.* Fıtrî, Vilâdî, Garizî, Cibillî, Vehbî, Mevhup, Meftur, Mâderzât, Suveri innîye, Kadîm, Gayrı mec'ul; *Fr.* Inné, *Al.* Angeboren, *İng.* Innate, *İt.* Innato) Varlığın kendisinde bulunan... *Edinilmiş* terimi karşılığında kullanılır ve bir varlığın *dışardan almadığı* anlamını dilegetirir. Bu katıksız idealizmin kurucusu, ustası Sokrates'in etkisiyle, Platon'dur. Fransız düşünürü Descartes'a göre de "düşüncelerimiz arasından bir bölümü benimle beraber doğmuş gibidirler" (Descartes, *Méditations Métaphysiques*, III). Alman düşünürü Kant'a göre de bilginin önsel kalıpları doğuştandır. Bu idealist varsayımlara karşı bilimsel *doğuştan*, yaşambilimsel *soyaçekim*'le ilgilidir. *Bk.* Doğuştancılık.

DOĞUŞTANCILIK. (*Os.* Fıtrîye, Vehbîye. Vilâdîye; *Fr.* Innéisme, Nativisme; *Al.* Inneismus, Nativismus; *İng.* Inneism, Nativism; *İt.* Nativismo) Her türlü ruh etkinliklerinin varlıkla birlikte varlaştıklarını ve dışardan gelmediğini ilerisüren öğretilerin genel adı... *Görgücülük* karşılığında kullanılır ve ıra, düşünce, duygu, yetenek gibi her türlü ruh etkinliklerinin doğuştan olduğu savını dilegetirir. Batı dillerindeki *innéisme* ve *nativisme* dilimize *doğuştancılık* olarak geçmişse de bunların arasında fark vardır. *Innéisme* felsefe, *nativisme* ruhbilim öğretisidir. Nativist kuram, duygu ve düşüncelerin adım adım oluştuklarını ilerisüren genetik kurama karşı, bunların doğuştan ve araçsız olarak meydana

geldiklerini savunur. *Bk.* Görgücülük, Doğuştan.

DOLULUK. (*Os.* Melâ, *Fr.* Plein) Özdekle kaplı uzay... Evrende *boş mekân* olup olmadığı tartışması antikçağ Yunan felsefesinden beri süregelmiştir. Atomcular, Epikuros ve Lucretius, atomların devinebilmeleri için bir boşluk bulunmasının zorunlu olduğu kanısmdaydılar. Buna karşı, örneğin Fransız düşünürü Descartes'a göre boş mekân yoktur. Çünkü mekân ve madde aynı şeydirler, mekân maddenin yerkaplama'sıdır. Bunun içindir ki boş mekân olamaz, çünkü bu bir madde olmadan mekân olması demektir ki mümkün değildir. Mekân, baştan aşağı maddeyle *dolu*'dur. Descartes, bu durumda, devimin nasıl gerçekleşebileceğini de şöyle açıklamaktadır: Mekân maddesi sıvıdır ve sürekli olarak akmaktadır. Katı cisimler, kendiliklerinden devinmezler, bu sıvının akışıyla yer değiştirirler. Daha açık bir deyişle, katı doluluk sıvı doluluğun içine yerleştirilmiştir ve devim katı doluluğun sıvı dolulukta yüzmesinden ibârettir. *Bk.* Boşluk.

DÖNÜŞÜMCÜLÜK. (*Os.* İstihâle mezhebi, İstihâliye, Tahavvülîye; *Fr.* Transformisme, *Al.* Transformismus, Transformationstheorie, Descendenztheorie; *İng.* Transformism, *İt.* Transformismo) Canlı türlerin bir biçimden başka bir biçime geçerek oluştuklarını savunan öğretilerin genel adı... *Yaratımcılık* ve *saptanımcılık* anlayışlarına karşı bilimsel bir anlayışı dilegetirir. On dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar oluşma konusundaki genel düşünce yaratımcılık ve saptanımcılık'tan yanaydı, türlerin nasıl yaratıldılarsa hep öyle kaldıklarına ve bundan sonra da öyle kalacaklarına inanılıyordu. İlkin XVIII. yüzyılda Diderot, Robinet, Charles de Bonnet gibi düşünürler *dönüşümcülük* düşüncesini ileri sürdüler. Antikçağ, Yunanlılarının en büyük düşünürü Herakleitos'tan beri sürüpgelen *değişme-durgunluk* tartışması, böylelikle, *değişme*'den yana büyük bir adım atmış oldu. XIX. yüzyılda Lamarck, *evrimcilik* kuramıyla, türlerin birbirlerine değişme yoluyla oluştuklarını kuramlaştırdı. Lamarck, bu kuramında. türlülük olgusunun *çevre* ayrılıklarından doğduğunu ilerisürmüştü, çevresel koşullar türleri değistiriyor ve çeşitlendiriyordu. Daha sonra İngiliz bilgini Darwin, Lamarck'ın *çevre*'sine *ayıklama* olgusunu ekledi. Böylelikle, kimi türlerin nasıl olup da ortadan kalkmış oldukları da açıklanmış oluyordu. Bundan başka, türlerin eski türlere göre gittikçe güçlenip *gelişme*'leri de doğal ayıklama'yla daha bir aydınlanmıştı. Yirminci yüzyılın başlarında, bu düşünceye, türlerin birdenbire ve sıçramalarla dönüştüklerini ileri süren *değişincilik* kuramı eklenmiştir. *Dönüşümcülük* deyimi *evrimcilik* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılmaktaysa da gerçekte kuramın ilk biçimi sürekli ilerlemeyi yadsıma yanılgısını taşır. Özellikle Robinet ve Charles de Bonnet'nin ilerisürdükleri sav *ilerlemesiz ve gelişmesiz bir değişme* (dönüşme) 'yi dilegetirir. Örneğin Charles de Bonnet, *Palingénésie Philosophique* adlı yapıtında şöyle der: "Tanrı, eserini meydana getirmek için birçok kez çalışmış değildir. Bu evrende varolmuş olan, varolan ve varolacak olan her şey Tanrı'nın her şeye gücü yeten bir tek edimiyle meydana gelmiştir. Eşdeyişle bugün varolan ve ilerde varolacak olan her şeyin tohumu, ilk yaratılmış olan şeylerin özünde güç halinde vardır. Bütün varlıklar dönüşmelerle bu tohumlardan meydana gelmişlerdir. Ne var ki bu dönüşümde en iyiye varılamaz. Çünkü sonluyla sonsuz arasındaki mesâfe de sonsuzdur". Görüldüğü gibi Charles de Bonnet gelişmişliği sonsuza bırakmakta, sonlulara sadece dönüşme olanağını yakıştırmaktadır. *Bk.* Evrimcilik, Lamarkçılık, Darvincilik.

DURAK. (*Os.* Mevkif, *Fr.* Epoque) Antikçağ Yunan şüpheciliğinin yargıdan kaçınma durumu... Yunan şüpheciliğinin kurucusu Pyrrhon buna Yunanca *epokhe* derdi. Çünkü Pyrrhon'a göre, nesnelerin gerçek yapısı kavranamaz, bu yüzden kesin yargılardan kaçınmak gerekir. Sözcüğün genel olarak kullanılan *çağ* anlamı da aynı düşünceyi kapsar, kendisinde neler olupbittiğini düşünmek için tarihsel bir sürenin durdurulmuş olduğu kabul edilir ki bu tarihsel bir *durak*'tır. *Durak* deyimi, kimi yazarlarımızca *uğrak* deyimiyle birlikte *an* (*Fr.* Moment) anlamında da kullanılmaktadır (Örneğin *Bk.* Selâhattin Hilâv, *Felsefe Elkitabı*, İstanbul 1970, s. 121). Bu anlamda *durak*, Hegel düşüncesine uygun olarak, durdurulmuş bir ânı değil, durmadan ilerleyen gelişme sürecinde uğranılmış bir ânı dilegetirir. Hegelci anlama göre sav, karşısav durağına uğrayarak gelişmekte ve bireşime varmaktadır. *Bk.* An, Çağ, Pironculuk.

DURAL. (*Os.* Sâkin, Mütevâzin, Kar, Karüzzât, Tevâzünî, Sükûnî, Mabhası muvâzenet, İlmi muvâzenet; *Fr.* Statique, *Al.* Statisch, Statik, Gleichgewichtslehre; *İng.* Static, Statical, Staties; *İt.* Statico, Statica) Değiş-

meden aynı durumda kalan... Alman düşünürü Hegel, bu terimi, *sürekli denge* olarak tanımlamıştır. Evrende saltık durallık, değişmeden kalmak mümkün değildir. Sadece, az ya da çok süren dengesel durumlar vardır ki bu bir yapı sorunu değil, derece sorunudur. Örneğin en *dural* görünen dağ başlarındaki kayalar bile bir zaman önce bulundukları yerde yoktular, bir zaman sonra da bulundukları yerde olmayacaklardır; insansal ölçülere göre değişmeleri pek yavaş olduğundan dural bir görünüş içindedirler, oysa sürekli olarak yıpranmakta ve değişmektedirler. Antikçağın büyük düşünürü Herakleitos'dan gelen bir düşünceyle gerek Hegel ve gerek eytişimsel özdekçiliğe göre gerçek olan *devim*'dir, *dural* bir soyutlamadan başka bir şey değildir. Bundan çıkan zorunlu ve önemli sonuç şudur: Evrende durallık yoktur ki başlangıçta bir duralın nasıl devinmeye başladığı bir sorun olarak ortaya atılsın. Öyleyse felsefenin çağlar boyunca uğraştığı bu sorun, *sahte bir sorun*'dur... *Dural* terimini, *yerini değiştirmeyen* anlamındaki *durağan* (*Os.* Sâbit, *Fr.* Fixe, Stable, Immobile) terimiyle karıştırmamalıdır. Bu da bir devinmezliktir, ama sadece *yer değiştirme* anlamında mekanik bir devinmezliktir, metafizik anlayışa göre yeri değişenin kendisi değişmez. Bu anlayış, metafiziğin *değişmezlik* ilkesinin zorunlu sonucudur; oysa *yer değiştirme* başka, *değişme* başkadır. Yer değiştirme, değişme'nin sayısız biçimlerinden biridir. *Bk.* Devim.

DUYARLIK. (*Os.* Hassâsiyet, Hissîyet, Kuvvei hissîye, Kaabiliyeti his, Kuvvei ihtisâsîye, İhsas, His, Tahassüs kaabiliyeti, Lezzet ve elem, Rikkati kalp, Teessürîyet; *Fr.* Sensibilité; *Al.* Sensibilitaet, Sinnlicheit. Affektivitaet, Empfindsamkeit, Empfindlichkeit, Erregbarkeit; *İng.* Sensibility, Feeling, Sensitiveness, Acuteness, Excitability; *İt.* Sensibilità) Duyumları duymak yetisi... Ruhbilim terimidir ve *duygululuk*'la anlamdaştır. *Duyuları ayırdetme erki* anlamında da kullanılır. Törebilimde *kolaylıkla duygulanma* anlamını verir. Estetikte *usluluk* karşılığında kullanılır, örneğin "sadece duyarlıkla sanat yapılmaz" denir. Fizyolojide *uyarılganlık* ve *irkilgenlik*'le anlamdaştır. *Duyarlık;* dıştan, içten, örgenlerden gelen duyuların duyulmasıyla üç biçimde gerçekleşir. Her bicimin ayrı ayrı çeşitli bozuklukları vardır. Karşıt anlamı *duyumsuzluk* (*Fr.* Insensibilité)'tur. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *duyarlık* "belirli bir yönde ya da genel olarak duyumları ve duyguları algılayabilme yeteneği" olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte, herhangi bir duyu örgeninin algılayabildiği en güçlü duyuma da *İng. terminal activity* deyimi karşılığında *duyarlık sonu* denilmesi önerilmiştir. *Bk.* Duyu.

DUYGU. (*Os.* His, İhtisas, Tehassüs, Hissiyât, Hissiyet, Şuuru kalbî, Hissiyeti kalbîye, Vicdan; *Fr.* Sentiment, *Al.* Gefühl, *İng.* Sentiment, Feeling; *İt.* Sentimento) Duymak eylemi... Ruhbilim terimidir ve her türlü duymak eylemini kapsar. Ruhbilimci Jung, bu terimi, "Ruhbilimsel değerlendirme fonksiyonu" olarak tanımlamaktadır, bu tanıma göre *insanın algıladıklarını değerlendirerek edindiği tutum* anlamını dilegetirir. *Duygu*'nun *düşünce*'yle, karşılıklı etki bağıntısı içinde, birlikte oluştuğu ilerisürülmektedir. Bu durumda *düşünce* karşı anlamını yitirir, "duygularınıza kapılmayınız, düşünerek karar veriniz" sözü bu karşı anlamı belirtir. Konuşma dilinde *sezgi*'yle anlamdaş olarak da kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumunun *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "belirli nesne, olay ya da kişilerin bireyin iç dünyasında uyandırdığı izlenimler" olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte ruhsal çatışmaların sonucu olarak kötürümlük ve örgen uyuşması gibi beden belirtilerinin gelişmesine *İng. conversion* deyimi karşılığında *duygu dönüşümü*, sevinçli-dertli ya da coşkusal bir tepki göstermek için kişinin içsel hazırlığına *İng. mood* deyimi karşılığında *duygu durumu* denilmesi önerilmiştir. *Bk.* Duyu.

DUYGUCULUK. (*Os.* İhtisâsîye, Ahlâkı ihtisâsîye; *Fr.* Sentimentalisme, *Al.* Sentimentalismus, *İng.* Sentimentalism, *İt.* Sentimentalismo) Duyguyu törel yaşamın ölçütü sayan öğretilerin genel adı... Rousseau, Adam Smith, Jacobi, Hutcheson, Schopenhauer, Auguste Comte gibi çeşitli düşünürlerin törebilim anlayışları bu ad altında toplanır. Bu anlayışa göre vicdan rahatlığı ya da acısı törel ölçüttür. İnsan, bu duygu ölçütüne göre davranmalıdır; bu ölçüt töresel alanda en güçlü yolgöstericidir. *Bk.* Duygu.

DUYGULANIM. (*Os.* Teessür, İhtisas, İnfial, Tahassüs, Muhabbet, Alâka, Atfe; *Fr., İng.* Affection, *Al.* Affektion, Gefühl; *İt.* Affecto, Affezione) Duygu alma... Bu bir *etkilenme* işidir. Spinoza da bu terimi *etkilenim* anlamında kullanmıştır. Ruhbilimde bir *duygusal durum*'u dilegetirir. *Heyecanlar* (*Os.* Teheyyücât, *Fr.* Emotions) terimin kapsamı dışındadır, heyecandışı iyi ya da kötü

bütün duygular *duygulanım*'ın kapsamına girer. İskoçyalı Reid, bunu ikiye ayırmıştır: *İyi duygulanım* (*Os.* Teessürâtı hasene, *Fr.* Affections bienveillantes) ve *kötü duygulanım* (*Os.* Teessürâtı seyyie, *Fr.* Affections malveillantes).. Hoşlanma, dostluk, minnettarlık gibi duyguları iyi duygulanım; hoşlanmama, düşmanlık, kıskanma gibi duyguları kötü duygulanım saymıştır. Konuşma dilinde iyi duygular beslemeye de *duygulanım* denir. *Duygulanım*'ı *tutku*'yla da karıştırmamahdır, çünkü onun kadar şiddetli değildir. *Duygulanım*' da dürtü ve amaç aynıdır, bize hoşlanma duygusu veren neyse hoşlandığımız da odur; buna karşı *istek*'te dürtü ve amaç başkadır, örneğin açlıkla dürtülüp para kazanmak amacını güderiz. Türk Dil Kurumunun *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *duygulanım* terimi "anlık süreçlerinin dışında kalan ve insanın toplumsal kümesi içindeki davranışı üzerinde istençli denetimini ortadan kaldıran kızgınlık, korku vb. gibi kısa süreli duygusal tepkiler gösterme durumu" olarak, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de "istenç ve anlıktan ayrı görülen duygusal tepkiler gösterme durumu" olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte *müteessir olma* anlamındaki *İng. affection* deyimi karşılığında, iç salgı bezlerini de kapsayan türlü etkiler altında duygusal tepkiler göstermeye *duygulanma,* coşkusal tepkilerin durumun gerektirdiğine uygun düşmesine *İng. appropriatness of affection* deyimi karşılığında *duygulanım uygunluğu* denilmesi önerilmiştir. *Bk.* Duygu.

DUYGUSAL. (*Os.* İnfiâlî, Hissi, Teessürî, Kabili teessür, Nefsânî, Rûhî, Hâdisâtı teessürîye; *Fr.* Affectif, *Al.* Gefühl, *İng.* Affective, *İt.* Affettivo) Duygu verici... Ruhbilim terimidir. *Duygulu* teriminin konuşma dilinde kullanılan *duygu verici* anlamı, ruhbilimde *duygusal*'la karşılanır. Acı, haz, heyecan gibi duygu veren olayların sadece duyguyu değil, klâsik anlayışta birbirlerinden ayrılan, düşünce ve irâdeyi de etkilediği anlaşılmıştır. *Duygu*'nun değişmesi, *düşünce* ve *davranış*'ları da değiştirmektedir. Türk Dil Kurumunun *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde duyma, düşünme ve davranış alanlarında sanrı, sabuklama, duygu kütlüğü gibi belirtiler gösteren ve kişinin gerçeklerle olan ilişkisinin büyük ölçüde azaldığı ruh hastalığına *İng. affective psychosis* deyimi karşılığında *duygusal çıldırı;* sevgiden nefrete ya da nefretten sevgiye birdenbire dönme durumunu dilegetiren Freud'ün *İng. inversion of affect* deyimi karşılığında *duygusal evriklik,* iç çatışmalar yüzünden sinir ve kas tepkilerinin durması ya da düşünce zincirinin kopması durumuna *İng. emotional blocking* deyimi karşılığında *duygusal tıkanma* deyimleri önerilmiş ve Dr. Mithat Enç tarafından tanımlanmıştır. *Bk.* Duygu.

DUYGUSUZLUK. (*Os.* İhmâli kıyem, *Fr. İng., Al.* Adiaphorie) Gizemsel umursamazlık... Patolojik değil, gizemsel bir ruh hâlidir. Antikçağ Yunan düşüncesinde bilgeliğin amacı sayılmıştır. Porphyrius onu *en üstün iyi* olarak nitelemiştir. Sözcük, Yunanca aslında *farksızlık* anlamındadır; hiç bir şeyi ötekinden farklı tutmamak ve önemsememek anlamını verir. Sözcüğü ilk kez kullanan, antikçağ Yunan düşüncesinin ünlü şüphecisi Pyrrhon'dur. Stoacılar, aynı anlamda *apatheia;* Epikuros, aynı anlamda *ataraxsia* terimlerini kullandılar. Fransız düşünürü Ribot da, ruhbiliminde, *indifférence* terimini aynı anlamda kullanır. Stoacılar, bu anlama yakın bir anlamda *kaçınma* (*Fr.* Abstinence) terimini de kullanmışlardır, bu terim bilgelikten çok törel ve dinsel bir amaç taşır. *Bk.* Çilecilik, Duygu.

DUYU. (*Os.* Hasse, Meş'ar, Kuvvei hissîye, Azâyı hissiye, Şehevâtı nefsânîye, Havâs, Meşâir; *Fr.* Sens, *Al.* Sinn, Sinnlichkeit; *İng.* Sense, *İt.* Senso, Senno) Duymayı gerçekleştiren psiko-fizyolojik işlev... *Duysal* ve *duygun* terimlerine karşılık olarak kullanılır. *Sezgi* ve *bulunç* anlamlarında da kullanılmıştır. "Görme duyusu" sözü ilk anlamına, "bu işi ona duyurmadan yapalım" sözü sezgisel anlamına, "bunu yaptığından ötürü acı duydu" sözü bulunçsal anlamına örnektir. "Olayın bütün dehşetini duydum" sözünde de *bilinç* anlamını verir. Fizyolojide *duyumsal* karşılığı olarak *duyu örgenleri* anlamında kullanılır. *Bk.* Anlam, Yön.

DUYUM. (*Os.* İhsas, His, İhtisas, İnfial, Mahsûsât, Hissîyâtı cismânîye, Şûreti mahsusa; *Fr., Al., İng.* Sensation, ayrıca *Al.* Empfindung, *İt.* Sensazione) Duyularla araçsız olarak gerçekleştirilmiş bilinç olgusu... *İzlenim*' le *algı* arasında bulunan bir bilinç olgusudur, her ikisiyle de karıştırılmamalıdır. İzlenim duyumdan önce ve algı duyumdan sonra gerçekleşir. *Duygu* teriminden de titizlikle ayrılmalıdır; duygu bir tasarımın, duyum bir etkinin sonucudur. Örneğin sevinç bir duygu, açlıksa bir duyumdur. Bu bakımdan, şiirsel tasarımlar dışında, duygunun insan bedeninde belli bir yeri yoktur ama duyumun

belli bir yeri vardır; insanın karnı acıkır ama sevinen belli bir yeri değildir. *Duyum* terimi Türk Dil Kurumunun *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "nesnel çevrenin insanın duyu örgenleri üzerindeki etkisinin yalın sonucu" ve *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "duyu örgenlerimiz yoluyla beden alanı ya da dış çevreden toplanan uyarıcı" olarak tanımlanmıştır. Türk Dil Kurumunun Dr. Mithat Enç tarafından hazırlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ayrıca, beyin kabuğunda duyu örgenlerinin iletici sinirlerinin sona erdiği bölgeye *İng. sensory areas* deyimi karşılığında *duyum alanı*, nitelik açısından öteki duyumlardan çok birbirine benzeyen duyum verilerinin tümüne *İng. modality or sense modality* deyimleri karşılığında *duyum boyutu*, uyaranın başladığı ve bittiği kısa süre içinde algılanamaması durumuna *İng. lag of sensation* deyimi karşılığında *duyum gecikmesi*, uyaranların fiziksel özellikleriyle uyardıkları tepkilerin fiziksel özellikleri arasındaki ilişkiyi nicelik açısından inceleyen ruhbilim dalına *İng. psychophysics* deyimi karşılığında *duyum ruhbilimi*, bir duyu örgeni uyarıldığında elde edilen ve çözümlenemeyen temel ruhbilim birimine *İng. sense datum* ya da *data* deyimleri karşılığında *duyum verisi*, sinir bozuklukları ya da görevsel düzensizlikler nedeniyle uyaranlara karşı duyarlığın tüm ya da bölgesel olarak yitirilmesi durumuna *İng. anesthesia* deyimi karşılığında *duyum yitimi* terimleri önerilmiştir. *Bk.* Algı, Duygu, Duyu, Duyumculuk.

DUYUMCULUK. (*Os.* İhsâsîye, Hissîye, Hassîye mezhebi, Hâvâsîye; *Fr.* Sensualisme, Sensationalisme; *Al.* Sensualismus, *İng.* Sensualism, Sensationalism, Sensationism; *İt.* Sensualismo, Sensismo) Bilginin duyumdan geldiğini ilerisüren öğretilerin genel adı... *Duyumculuk*, antikçağ Yunan düşüncesinin bilgicilik akımıyla başlar. Protagoras'a göre bilgilerimizin tek kaynağı duyumdur, duyumlarımızın dışında başkaca hiç bir bilgi edinilemez; bunun içindir ki *ilkneden*'i araştırmak boşunadır. "İnsan her şeyin ölçüsüdür". Atomcu Demokritos, Epikuros gibi düşünürler de bu kanıdadırlar. *Duyumculuk*, bilgilerimizin usun ürünü olduğunu savunan *usçuluk* ve doğuşumuzdan beri bizimle beraber bulunduğunu savunan *doğuştancılık* öğretilerine karşıt bir öğretidir. Bilginin deneyden geldiğini savunan *görgücülük*, duyumcu bir temel üstünde yükselmiştir. Duyumculuğu en geniş anlamıyla kapsayan öğreti, Fransız düşünürü Condillac'ın öğretisidir. Condillac, bütün bilgilerin duyumlarla oluştuğunu taştan bir *heykel* tasarlayarak tanıtlamaya çalışır. Antikçağ Yunan *şüpheciliği* de duyumcudur. *Duyumculuk*, temelde, *özdekçi* bir öğretidir ve *nesnel* bir gerçekliğe dayanır; çünkü duyumlar, dış dünyanın, nesnel gerçekliğin imgeleridir. Bu pek açık zorunluğa karşın, *duyumculuk*, Avenarius ve Mach öğretilerinde, nesnel gerçeklik karanlıkta bırakılarak, idealizm'e çekilmeye çalışılmıştır. Bunun nedeni *duyum*'un iki yanlı oluşudur. *Kişinin öznel duyumu* ve *o duyumun nesnel temeli*... Berkeley duyumculuğuyla yola çıkan idealistler; duyumun birinci yanını ele alıp ikinci ve en önemli yanını görmezlikten gelerek *tekbencilik* ve *bilinemezcilik* alanlarına düşmüşlerdir. *Duyumcu şüphecilik* de, böylesine idealist bir temele dayanır. Bundan başka *duyum*, bilgi sürecinde eytişimsel bir anlayışla *soyut düşünme*'yle birlikte ele alınmazsa Baron d'Holbach, Halvetius ve Feuerbach gibi kaba özdekçiliğe ve yanlış sonuçlara vardırır. Felsefe tarihinde duyumcuculuk, eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğe gelinceye kadar, özdekçi ya da düşünceci olsun, sadece bu yanından —eşdeyişle metafizik bir yöntemle— ele alınmıştır. Düşülen bütün yanılgıların nedeni budur. Bilgi kuramının ilk ve sağlam konutu, *bilgilerimizin biricik kaynağının duyumlar olduğudur*. İkinci, sağlam konut şudur: *Duyum, insana nesnel gerçeği bildirir*. Üçüncü, sağlam ve kuşkulanılamaz konut da, pek açık olarak, şöyle dilegelir: *Nesnel gerçek özdeksel yapıdadır*. *Bk.* Olguculuk, Görgücülük, Bilinemezcilik, Duyumcu Şüphecilik, Nesnelcilik, Tekbencilik, Özdeksizcilik, Eytişimsel Özdekçilik, Duyum, Bilgi, Heykel.

DUYUMCU ŞÜPHECİLİK. (*Os.* İhsâsiyeci hisbânîye, *Fr.* Scepticisme sensualiste) Duyumların getirdiği bilginin öznel olduğunu ilerisüren şüphecilik... *Duyumcu şüphecilik*, duyumun *nesnel temel*'ini bırakıp *öznel yanı*'nı ele alır. Bu bakımdan hem duyumcu, hem öznelci bir yapıdadır. Antikçağ Yunan düşüncesinin ünlü şüphecileri Pyrrhon, Aenesidemos, Timon, Agrippa, Menodotos gibi düşünürler nesnelerin algıladığımız biçimde varolduklarından şüphelenmek gerektiğini ilerisürerler; çünkü her insanın duyumu başkadır ve herkes kendi duyumuyla algıladığından, başkasınınkine benzemeyen, kendine özgü bir bilgi edinir. Bu düşünceyi tanıtlamak için de, özellikle Aenesidemos, *tropos* adı verilen on kanıt ilerisürer. Bu kanıtlar şöyle özetlenebilir: Hepimiz aynı biçimde algılasaydık aynı düşünceleri ya da bilgileri edi-

nirdik, oysa hepimizin çeşitli ve birbirimizinkine benzemeyen düşünceleri var. Öyleyse, *nesnel gerçeklik yoktur,* bilgilerimizden daima şüphe etmeliyiz. Duyumcu şüpheciler, bundan, katıksız idealist bir sonuç çıkarırlar: Aynı nedenin çeşitli sonuçları olabilir; güneş karartır, kızartır, eritir ve yakar. Öyleyse *nedensellik yoktur,* nedensellik olmadığına göre *oluş* eşdeyişle *devim de yoktur.* Duyumcu şüphecilerin düştükleri bu büyük yanılgı, duyumun nesnel temelini bırakıp sadece öznel yanını ele almalarının sonucudur. *Bk.* Şüphecilik, Bilgicilik, Duyumculuk, Pironculuk.

DUYUMSAMAZLIK. (*Os.* Lâkaydî, Ademi teessür, Atâlet, Kesel, Fıkdânı hassasiyet; *Fr., Al.* Apathie, *İng.* Apathy, *İt.* Apatia) Her türlü haz ve eleme karşı tepkisizlik... Antikçağ Yunan felsefesinde Megara, Stoa ve Şüpheci okullarda bilgeliğin niteliği sayılmıştır. Epikuros, yakın anlamlı *ataraxia* terimiyle, en üstün mutluluğu dilegetirmişti. *Duyumsamazlık* bir anlamda tam bir *vurdumduymazlık*'tır, ne var ki bu vurdumduymazlık stoacı anlamda bilgenin duygulanımlara kapılmama ereğini ve böylelikle bilgece *ataraksia*'ya ulaşılabileceğini dilegetirir. *Duyumsamazlık* deyimi Türk Dil Kurumunun *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "düzgülü olarak türlü durumların harekete getirdiği ilgi ve duygulardan yoksun olma durumu" ve *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "bir bireyde, toplumsal kümede ya da toplumda nesnelere, olaylara karşı herhangi bir duygu, bir coşku uyanmaması, eylemde bulunmaya itecek herhangi bir ilgi ve dürtünün olmaması durumu" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* İlgisizlik, Duygusuzluk.

DUYU YİTİMİ. (*Os.* Ziyâi his, Tenâkusu his, Butlanı his; *Fr.* Anesthésie, *Al.* Anaesthesie, *İng.* Anaesthesia, *İt.* Anestesia) Vücudun duyu alma yeteneğini yitirmesi... Ruhbilim terimidir. *Duyum yitimi* olarak da kullanılmaktadır. Vücudun bütününde ya da belli bir yerinde olabilir. Patolojik olduğu gibi acısız ameliyat amacıyla da yapılabilir. *Bk.* Duyu.

DÜNYA. (*Os.* Dünya, Cihan, Âlem, Arz, Rûyu zemîn, Kâinât; *Fr.* Monde, *Al.* Welt, *İng.* World, *İt.* Mondo) Üstünde yaşadığımız gezegen... Sözcük, ilk anlamıyla *varolan şeylerin tümü*'nü adlandıran *evren*'i dilegetirmekteydi; yaşadığımız yer yuvarlağı bu tümlüğün merkezi sayıldığından, gezegenimiz de bu adla dilegetirilmiştir. Türkçemizdeki *acun* ve *evren* sözcükleri bu ilk anlamı verir. Osmanlıcadaki *arz, kürrei arz, rûyu zemîn* sözcükleri sadece gezegenimizi adlandırır; bu anlamı astronomi terimi olarak *yer* (*Fr.* Terre, *İng.* Earth) sözcüğü dilegetirmektedir. *Bk.* Evren.

DÜNYA GÖRÜŞÜ. (*Os.* Telâkkii hayât, *Fr.* Conception du monde, *Al.* Weltanschauung, *İng.* World view, World outlook) İnsanın bütün düşünce ve duyguları arasında tutarlık sağlayan genel bilimsel kanı... Bu anlamda bir *dünya görüşü* edinebilmek için gerçekten *aydın* olmak gerekir. *Dünya görüşü* deyimi genellikle kötüye kullanılmış ve çeşitli sınıf ve anlayışlara bağlı olanların ayrı ayrı dünya görüşleri olabileceği sanılmıştır. Oysa *dünya görüşü* kavramı *bilimsellik* nesnelliğini taşır, bundan ötürü de dünya üzerinde ya da yaşama tutumunda şöyle ya da böyle bir görüşe sahibolmak olanaksızdır. Bir insanın, bir sınıfın, bir öğretinin görüşü, dünya görüşü değil; sadece o insanın, o sınıfın, o öğretinin görüşüdür. Bu anlayıştan türeyen, "her görüş saygıdeğerdir" gibi deyimler saçma ve bilimdışıdır, ancak bilimsel ve bundan ötürü de doğru olan görüşler saygıdeğerdir, bir bilgisizin ya da ahmağın görüşü hiç de saygıdeğer değildir. *Aydın* olmak ya da *dünya görüşü* sahibi olmak için belli bir ya da birkaç bilgi kolunda bilgin olmak da yetmez, o bilgileri evrensel ve temel bilgiyle bütünleyerek *dünya görüşü*'ne dönüştürmek gerekir. Bilimsel gerçek tektir ve bundan ötürü de ancak tek bir *dünya görüşü* vardır. Ancak bu gerçek *dünya görüşü* içinde tutarlı olunabilir, başkaca hiç bir görüş ve anlayışta tutarlı olunamaz. *Bk.* Bilim, Bilgi.

DÜRTÜ. (*Os.* Sâik, Bâis, Muharrik, Sebebi muharrik, Dâî; *Fr., İt.* Mobile, *Al.* Beweggrund, Triebfeder; *İng.* Mover, Motive, Affect) Kaynağı duygulanım olan neden... Kaynağı us olan neden anlamındaki *güdü* terimine karşı kullanılır, ruhbilim terimidir. Geniş anlamında *devimi meydana getiren her şey*'i kapsar, bu anlamda devingenliği de içerir. Kimi ruhbilim yapıtlarında yanlış olarak *içgüdü* karşılığında kullanılmıştır. Terim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "örgenin kendi denetimi dışındaki etkenlerce sonuçlarını öngörmeden davranmaya zorlandığı bir güdülenme biçimi" ve *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "fizyolojik ya da ruhsal dengenin değişmesi sonucu ortaya çıkan ve canlıyı tür-

lü tepkilere sürükleyebilen içsel bir gerilim" olarak tanımlanmıştır.

DÜŞÜNCE. (*Os.* Fikir, Sureti zihniye, Sureti aklîye, Sureti misâlîye, Sureti ilmiye, Misâl, Müsül, Nümunei aslîye, Müsülü felâtûn, Müsülü aklîye, Suveri rûhânîye, Tasavvur, İstihzar, Niyet, Tasmim, Rey, Nazariye, Mânâ, Mefhum, Mâhiyet, Küllîyât, A'yânı sâbite, Mâkul, Vücudu zihnî, Medlûl, İlim, Sûret, Müsülü mânevîye, Müsülü meânî, Suveri misâliye, Tefekkür, Tahattur; *Fr.* Idée, *Al.* Idee, Vorstellung; *İng., İt.* Idea) Düşünme yetisinin ürünü... Demokritos ve Epikuros'a göre küçük ve özdeksel bir imgedir, nesnelerden fırlayıp duyulara çarpar ve onları izlendirir. Bu terime bütün felsefe tarihini kaplayan *türsel örnek* anlamını veren Platon olmuştur. Platon'a göre *idea,* bütün varlıkların duyulur ve anlıkalır özleri, ilkörnekleridir. Nesneler gerçek değildirler, çünkü er ya da geç yokolup giderler. *İdea*'larsa asıl gerçekliktir, çünkü ilksiz ve sonsuzdurlar. Güzel kadın ölüp gider ama *güzellik idea*'sı ilksiz ve sonsuzdur. Gerçekteyse "Düşünce, hiç bir zaman düşünceli varlıktan başka bir şey değildir", "Düşünceler, eskimiş bir toplumsal durumun aşılmasını sağlamaz. Düşünceler, ancak eski bir durumla ilgili düşüncelerin aşılmasını sağlar. Düşünceleri gerçekleştirmek için eylemsel bir gücü harekete geçiren insanlar bulunması gerekir". Düşünce, eylemden gelir ve gene eyleme dönerek eylemle doğrulanır; doğrulandığı oranda da eylemi etkiler ve geliştirir. "Bir kulübede, bir saraydakinden başka türlü düşünülür". Çiftçi, çiftçi gibi düşündüğü için çiftçi olmuş değil, çiftçi olduğu için çiftçi gibi düşünmüştür. Çiftçi gibi düşünerek de çiftçilik koşullarını etkiler ve değiştirir, oysa bu koşulların değişmesi de onun düşüncesini değiştirir. Bu, bir karşılıklı *düşünce-eylem* diyalektik hareketidir. "Düşünce ve bilinç, insan beyninin ürünleridir. İnsan da doğanın bir ürünüdür. Doğal çevresinde, onunla birlikte gelişmiştir. Bundan şu doğal sonuca varılır ki, insan beyninin ürünleri —ki sonuç olarak onlar da doğa'nın ürünleri demektir— doğayla çelişme halinde değil, doğanın bütünüyle uygunluk halindedir". Düşünce, gerçeğin yansısıdır. Ne var ki sadece nesnel gerçekliği yansıtmakla kalmaz, onu üretir de. Nesnel gerçeklikten algıladığı gereçlerle kavramlar, yargılar ve kuramlar kurar. Bunların aracılığıyla duyu örgenleriyle algılayamadığını çözümleme ve bireştirmelerle algılar. Bu kavramlar, yargılar ve kuramlar duyulur olaylardan yansımış olmakla beraber duyulur belli olaylara doğrudan doğruya bağlı değildirler; eşdeyişle elma düşüncesi doğadaki elmalardan yansımış olmakla beraber belli bir elmaya tekabül etmez. Bundan ötürüdür ki kavramlar, yargılar ve kuramların (eşdeyişle düşünce ürünlerinin) göreli bir bağımsızlıkları vardır. İşte bu bağımsızlıktır ki pratikle denetlenemediği zaman düşünceyi gerçeklerden koparabilir ve onu kendi kendisinin amacı haline dönüştürebilir. Düşçü düşünceciliğe yolaçan, düşüncenin bu büyük yanılgısıdır. Düşünce, özdeksel doğanın ürünü olmasına rağmen özdeğe indirgenemez (Nasıl ki çocuk da anneye, elma da elma ağacına indirgenemez. Elma, elma ağacının ürünüdür ama elma ağacı değildir). Kaba özdekçilerin bu mekanik indirgeme yanılgıları bu yüzden onları çok yanlış sonuçlara götürmüştür. Düşünce, insanın toplumsal ve üretici eylemi sürecinde oluşur (Bu yüzdendir ki en gelişmiş bir sibernetik makine asla düşünce edinemez ve onu yönetecek insanlar olmazsa bir demir parçası olarak kalır. Çünkü makinenin toplumsal ve üretici eylemi yoktur). İnsan topluluğunun dışında asla insan düşüncesi olamaz. *Bk.* Dil, Bilinç, Bilgi, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Düşüncecilik, Özdekçilik.

DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* İftikârîye, Misâlîye, Tasavvurîye, Mânâ mezhebi, Sureti zihniye mezhebi, Mânevîye, Zihniye, Hayâlîye, İnâdîye; *Fr.* Idéalisme, *Al.* Idealismus, *İng.* Idealism, *İt.* Idealismo) Varlığı düşünceye indirgeyen öğretilerin genel adı... İ.Ö. VI. yüzyılda yaşayan, antikçağ Yunan düşüncesinin ilk tektanrıcısı Ksenofanes (Xenophanes), dolaylı olarak, *düşüncecilik* akımını hazırlayanların başında sayılabilir. Çünkü, Tanrısal alanda da olsa, *birçok*'u *bir*'e indirgemiş ve bu *bir*'i *tüm düşünme* olarak nitelemiştir. Metafiziğin kurucusu Parmenides, onun öğrencisidir. *Düşünce*'nin egemenliği yolunda ikinci adım İ.Ö. VI. yüzyılda Parmenides'in Elea okulunu kurmasıyla atılmıştır. Metafizik, Parmenides öğretisiyle başlar, Parmenides'e göre varlık, değişmez ve *bir*'dir. Değişiklik, bir görünüşten ibarettir. Bu savın zorunlu sonucu şudur: Düşünen varlık (özne)'la düşünülen varlık (nesne), bir ve aynı şeydirler. Öyleyse düşünce konusu olan *nesne*'lerle *düşünce* de bir ve aynı şeydir. İ.Ö. V. yüzyılda yaşayan Anaksagoras (Anaxagore) açıkça *düşünce*'yi Tanrılaştırmaktadır. Düzensiz ve devimsiz evreni (kaos), düzenli ve devinen bir duruma (kosmos) getirmek için bilinçli bir ereği (telos) olan bir *düşünce gücü* (nous) ileri-

sürmektedir. Aristoteles, Anaksagoras için, şöyle yazıyor: "İlk olarak Anaksagoras, özdeğin karşısına, onun egemeni durumunda olan nus'u koymuştur. Nus'un *yaratan* ve özdeğin *yaratılan* olduğunu söylemiştir. Çünkü, her şey bir aradayken, nus gelip düzenledi". Bu üçüncü adım, *düşüncecilik* alanında atılmış ilk büyük adımdır. Oysa henüz bir eksiği var: *Düşünce*, ilksiz ve sonsuz olarak bağımsız ve özdekten ayrıdır ama, gene de Anaksagoras'a göre pek ince yapılı ve özel bir *özdek*'tir. Henüz özdeklikten kurtulamamıştır. *Düşünce*'yi özdeklikten kurtaran ve onun karşısına yepyeni bir yapıyla başlike olarak diken ilk düşünür, Platon'dur. Düşünceciliğin ilk biçimi, Platon'un ideacılığıdır. Platon'a göre gerçek varlık, düşünce varlığı (idea)'dır. Nesneler bir görüntüden başka bir şey değildirler. Gözümüzle görüp elimizle tuttuğumuz masa bir görüntüdür, masanın gerçeği düşüncemizdeki masa idea'sıdır ve masa bu ideal örneğine göre yapılmıştır. Masa gelipgeçicidir, yıpranır, çürür, göçer gider; ama masa idea'sı kalıcıdır, yıpranmaz, çürümez, göçüp gitmez. Bunun içindir ki nesne, gelipgeçici bir görüntü; idea, sağlam bir gerçekliktir. İşte, günümüze kadar sürüpgelen *düşüncecilik* serüveni, Platon'un bu savıyla başlamıştır. Görüldüğü gibi *düşünce*, artık insan bedeninden de dışarı çekilip fizik-doğanın üstüne çıkarılmıştır. *Düşüncecilik* akımının, yüzyıllarca sürecek savı şu olacaktır: *Varlık, düşüncenin ürünü* ya da *düşüncenin kendisidir*. Alman düşünürü Kant, düşünceciliği şöyle tanımlar: "Duyuların ve deneyin verdiği bilgi aldatmacadır, gerçek ancak usun tasarımlarındadır". *Deneyüstü düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei ulvîye, *Fr.* Idealisme transcendental) adını verdiği kendi düşünceciliğini de şöyle tanımlar: "Usun tasarımları aldatmacadır, gerçek deneydedir". Ama bu, gene de bir düşünceciliktir. Çünkü, "duyularla deneyden gelen veriler, usun önsel verileri içinde biçimlenmeden hiç bir bilgi gerçekleşemez". Bundan başka, "nesnenin kendiliği bilinemez". Öyleyse *bilinemeyen bir sır* var, "bilmediğimiz bir nesneyle asla bilemeyeceğimiz bir özne" var. Tanrısal düşünce ve o düşüncenin ürünleri, biz insanlar bilmiyoruz ve asla bilemeyeceğiz ama, yok değil, var "Tanrı'nın varlığından şüphe ettiğiniz kadar Tanrı'nın yokluğundan da şüphe ediniz". Alman düşünürü Kant, kendi düşünceciliğinin karşısına, *görgül düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei tecrübîyye, *Fr.* Idealisme emprique) adını verdiği açık düzünceciliği koyar ve bunu da ikiye ayırır: 1) *Belkili düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei meşkûke, Tasavvuriyei müteşekkike; *Fr.* Idealisme problématique), ki Descartes'ın şüpheciliğidir... 2) *İnakçı düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei ikaanîye, *Fr.* Idealisme dogmatique), ki Berkeley'in özdeksizciliğidir... Kant der ki: "Benim deneyüstü düşünceciliğim; nesnelerin bizim dışımızda gerek şüpheli ve tanıtlanamaz, gerek gerçekdışı ve olanaksız olduklarını ilerisüren görgül düşünceciliğin tam karşıtıdır". Kant'ın bu düşünceciliğine *eleştirel düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei tenkidiye, *Fr.* Idealisme critique) de denir. *Özdekçilik* ve yeni anlamıyla *gerçekçilik* akımlarına karşıt bulunan *düşüncecilik*, tümüyle aynı sav ve temelde toplanan, çeşitli biçimlerde sunulmuştur. Kant'tan sonra, özellikle *Alman idealizmi*'nde, üç kola ayrılmıştır: Fichte'nin *öznel düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei zihniye, *Fr.* Idealisme subjectif), Schelling'in *nesnel düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei harici zihniye, *Fr.* Idealisme objectif), Hegel'in *saltık düşüncecilik* (*Os.* Tasavvuriyei mutlaka, *Fr.* Idealisme absolu) öğretileri... Düşüncecilik, *tekbencilik* (*Os.* Eneiye, *Fr.* Solipsisme) saçmasında uçlaşır. "Gerçek ben'im" ve hattâ "gerçek benim yaşadığım bu andır" saçmacılığını en iyi belirten düşüncecilikler, İngiliz düşünürü Berkeley'in *özdeksizcilik* adı verilen öğretisiyle Alman düşünürü Leibniz'in *Alman özdeksizciliği* adı verilen öğretisidir. Bu düşünceciliklere göre özdek: *yer kaplayan, renkli, direnen* bir şeyden ibarettir. Bu niteliklerse görme ve dokunma duyularının *bana verdikleri duyum*'dan başka bir şey değildirler. Öyleyse özdek, bizim bilincimizin içeriği olan algımızdır. Algımızın yokolduğunu düşünelim, ortada özdek diye bir şey kalmaz. Buysa, nesnel gerçeklik denilen şeyin bizim düşüncemizden başka bir şey olmadığını tanıtlar. "Nesnel gerçek vardır, ama ancak bizim varlığımızla vardır" demek "nesnel gerçek yoktur" demektir. Çünkü nesnel gerçek, *insandan önce de varolan ve insandan sonra da varolacak olan* demektir. Bu açık ve doğrudan düşünceciliklerin karşısında *yararcılık, olguculuk, varoluşçuluk, uygulayıcılık, machisme, empirio-criticisme* gibi gizli ve dolaylı düşüncecilikler yer alır. Bunlardan başka, doğrudan ya da dolaylı olarak, şu öğretiler *düşüncecilik* karakterini taşırlar: *İrâdeci düşüncecilik* (Schopenhauer), *tinselci doğatanrıcılık* (Schleiermacher), *Tanrıbilimci düşüncecilik* (Lotze), *fenomenolojik düşüncecilik* (Husserl), *mantıkçı düşüncecilik* (Cohen, Natorp), *bireşimsel düşüncecilik* (Hamelin), *göreci düşüncecilik* (Renouvier), *eleştirici dü-*

şüncecilik (Brunschvicg), *sezgicilik* (Bergson), *tarihçi düşüncecilik* (Toynbee), *ruhbilimsel düşüncecilik* (Condillac), *irâdeci kişilik* (Biran), *tinselci* ya da *kişici düşüncecilik* (Cousin, Ravaisson, Boutroux, Lachelier), *kişilikçilik* (Mounier, Scheler), *Tanrıcı düşüncecilik* (Paly, Reis, Hamilton) *semyonistik kişilikçilik* (Caird, Green, Webb, Pringle-Pattison), *empersonalistik bircilik* (Bradley, Bosanquet), *plüralistik kişilikçilik* (Schiller, Ward, Taylor, Mc Taggart), *yeni Amerikan düşünceciliği* (Mc Cosh, Howisson, Bowne, Royce, Baldwin), *yeni Alman düşünceciliği* (Fechner, Krause, Von Hartman, Windelband, Rickert, Dilthey, Brentano, Eucken), *yeni İtalyan düşünceciliği* (Croce, Gentile), *yeni İspanyol düşünceciliği* (Unamuno, Ortega e Gasset), *Rus düşünceciliği* (Lossky), *İsveç düşünceciliği* (Boström, Borelius), *Norveç düşünceciliği* (Monrad), *Arjantin düşünceciliği* (Anzar) *Danimarka düşünceciliği* (Heiberg, Kirkegaard)... Doğrudan ya da dolaylı olarak *nesne*'yi yadsıyan, bilinemez sayan, şüpheli ya da göreli bulan bütün öğretiler *düşüncecilik* karakterini taşırlar. *Düşüncecilik*, gerçeği yadsımakla, kendi gerçekdışılığını bizzat onaylar. Temeli, şu aldanmaya dayanır: "Bilinç, varolan pratiğin bilincinden başka bir şey olduğunu ve gerçek bir şeylerden başka bir şeylerin tasarısı olduğunu sanır". Bu çok yanlış bir sanıdır. Oysa düşünceler, dış gerçeklikten türerler. Nitekim insan da, kendisinden önceki yaşam türlerinden gelişmiştir. Bu, demektir ki, bilinçsiz gerçek (özdek), bilinçli gerçek (insan)'ten önce ve ondan bağımsız olarak da vardı. *Somut gerçek*, her ikisini de bağımlı olarak kapsayan gerçektir. Bu bakımdan, somut gerçeği, *özne-insan* yanında soyutlayan *düşüncecilik* kadar, *nesne-özdek* yanından soyutlayan *kaba özdekçilik* de *düşüncecilik*tir. Pek çok şeyler bilmemize rağmen *hiç bir şey bilmediğimizi* varsayalım, bundan *hiç bir şeyin varolmadığı* sonucu çıkarılamaz. Mikroskobu bulmadan önce mikrobu göremiyorduk; bu, mikrop mikroskoptan önce yoktu ya da mikrop mikroskopla varoldu demek değildir. *Düşüncecilik*, gerçekte, olumlu bir bilimden, matematikten doğmuştur. Matematikle soyut düşünceye alışan insan, ilk düşünceciliği sayı gizemciliğiyle (Pitagorasçılık) geliştirmiştir. Bu alışkanlık, bir başka Yunan okulunda (Elea okulu) her şeyi devimden soyutlamaya (değişmezlik felsefesi) yönelmiştir. Bu soyutçuluk, bilimin denetinden yoksun bulunan insan düşüncesini başıboş bir düşçülüğe sürüklemiştir. Bir usta düşünceciliği *aşağıdan* ve *yukardan* olmak üzere ikiye ayırır. Doğayı ve bilimi metafizik bir açıdan ele almaya aşağıdan düşüncecilik, dinsel düşünceciliğe yukardan düşüncecilik adını verir. *Bk.* Düşünce, Eleştiricilik, Nesnel Düşüncecilik, Öznel Düşüncecilik, Özdeksizcilik, Tekbencilik, Özdekçilik, Hegelcilik, Platonculuk.

DÜŞÜNME. (1. *Os.* Tefekkür, Teakkul, Fikir, Müfekkire, Mânâ, İdrâk, İlim, Zihin, Şuûr, Akıl; *Fr.* Pensée, *Al.* Gedanke, Denken; *İng.* Thought, *İt.* Pensiero... 2. *Os.* Teemmül, Şuuru teemmülî, İdrâki dâhilî, Tefekkür, Mülâhaza, Kuvvei muhakeme, Akis, İn'ikâs; *Fr.* Réflexion, *Al.* Reflexion, Überlegung, Besonnenheit; *İng.* Reflection, Consideration; *İt.* Riflessione) Usun, kendi kendisini bilgi konusu yaparak, ansal çalışmayı incelemesi.

1. *Düşünmek eylemi* anlamını verir. Bundan ötürü *düşünce* anlamında da kullanılır. Fransızcası, *tartmak* ve *karşılaştırmak* anlamlarını taşıyan Lâtince *pensare* kökünden türemiştir ki *düşünceleri ölçerek ve kıyaslayarak incelemek* ve bundan ötürü de *düşünmek eylemi* anlamını kapsar. Bilgiye yönelen ussal olayların tümünü dilegetirir. Nitekim Fransızcada *le pensée* denildiği zaman bu tümlük, *une pensée* denildiği zaman bu tümlükten ayırdedilen yalnız biri anlaşılır. Bu tümlük; algılama, duyma, kavrama, isteme, tasarlama, imgeleme vb. gibi bilinç olgularının hepsini içerir. Bu bilinç olgularının tümü *düşünme* kavramıyla dilegetirildiği gibi, bu bilinç olgularından yalnız biri de *düşünme* kavramıyla dilegetirilir.

2. *Usun, kendisini incelemesi* anlamını verir. Bundan ötürü *yansıma* anlamıyla da ilgilidir. Fransızcası, *kendine dönme* anlamındaki Lâtince *reflexio* kökünden türemiştir ve *yansıma* anlamında da kullanılır. Metafizik görüş, dışımızdaki nesnelliği düşüncemizin yansıması sayardı; diyalektik görüşse düşüncemizi, dışımızdaki nesnelliğin yansıması saymaktadır. Her iki görüş de, ters açılardan da olsa, *düşünme*'nin bir *yansıma* işi olduğunda birleşir. Bu anlamdaki *düşünme*, ruhbilimde *anlıksal dikkat*'i dilegetirir. Daha özel olarak da *iyice anlayabilmek için yargının ertelenmesi* anlamını içerir. Konuşma dilinde de bu anlamda, "Acaba öyle mi, bir düşünmeli" denir. Kant da, "Düşünmek, yargılamaktır" der. Fransız düşünürü Maine de Biran'a göre düşünme, çokluğu birliğe indirgemektir; örneğin çeşitli sonuçları aynı nedene bağlayabilmektir. Alman düşünürü Leibniz, bu anlamdaki düşünmeyi, "bizde varola-

na dikkatten başa bir şey değildir" diye tanımlar. İngiliz düşünürü Locke, bu anlamdaki düşünmeyi, "ruhun, kendi üstüne dönerek kendi işlemleri hakkında bilgi edinmesi" olarak açıklar. Bu anlam, iki katlı bir düşünme'yi, bir *düşünmenin düşünmesi*'ni içerir ki bu anlamdaki *düşünme* (*Os.* Teemmül, *Fr.* Réflexion)'yi, birinci anlamdaki *düşünme* (*Os.* Tefekkür, *Fr.* Pensée)'den açıkça ayırır. Düşünme, ruhbilimde "nesneler yerine onların simgeleriyle çözümleme" olarak tanımlanır ve ikiye ayrılır: *Yönlü düşünme,* ki bir amaca varmak için gerçekleştirilen düşünmedir. *Çağrışımlı düşünme,* ki sözcüklerin birbirlerini çağırmalarıyla gerçekleştirilen düşünmedir. Ruhbilime göre düşünme, alışkanlıklarla işlerin yürütülemediği ya da bir engelle karşılaşıldığı zaman başvurulan bilinçsel bir işlemdir. *Bk.* Düşünce, Çağrışım, Davranışçılık.

DÜZEN. (1. *Os.* Nizam, Tertip, Mertebe, Taife, Derece, Pâye, Mâhiyet, Tabiat, Nevi, Makûle, Kabîl, Fırka, Sınıf, Zümre, Tarik, Tarikat, Emir, Tenbih, Asâyiş, İntizâm, Nasak, Cihet, Silk, Nâzım, Ahenk, Silsile, Cins, Tenâsüp; *Fr.* Ordre, *Al.* Ordnung, Stand, Befehl; *İng.* Order, *İt.* Ordine, Comando... 2. *Os.* Âhenk, Tevâfuk, Mutabakat, Muvafakat, İka, İttihad, İttifak, İntisâk, İntizam, Vahdeti camia, Hüsnü imtizâç, İtilâf, Telif, İnsicam, Nizam, Vifak, Ahengi tevafuk; *Fr., Al.* Harmonie, *İng.* Harmony, *İt.* Armonia) Bir amaçla ve bilinçli olarak gerçekleştirilen kurallı durum.

1. Ussal bir işlemi dilegetirir. *Sıra* ve *takım* anlamlarında da kullanılır. Zamanca, mekânca, sayıca, yasaca, nedence, erekçe, cinsçe, türce vb. düzenlemeleri kapsar. Özdeksel, yaşamsal, töresel, toplumsal olur. Metafizikte doğasal (gerekirci) ve Tanrısal (erekçi) biçimleri de vardır. Hangi biçimde kullanılırsa kullanılsın her halde bir *bilgi* temeline dayanır, bilinçli bir amaçla gerçekleştirilir.

2. *Uyum* anlamını dilegetirir, bir tümün parçaları arasında bulunan uygunluğu verir. Gramer terimi olarak karşılığı *uyum*'dur. Metafizikte Tanrısal bir düzeni adlandırır. Seslerin, renklerin, biçimlerin vb. uyumu da bu ikinci anlamda bir *düzen*'i dilegetirr. *Bk.* Doğa.

DÜZGÜ. (*Os.* Kaide, Düstur, Numune, Kanun, Gayei kemâl, Hedef, Maksat, Kaidei âlâ; *Fr., İng.* Norme, *Al.* Norm, *İt.* Norma) Kural olabilecek ilke ya da önerme... Törebilim terimidir ve *örneklik eden ilke* anlamını taşır. Metafizik törebilim bu yolgösterici ilkelerle doludur. Terim, Türk Dil Kurumunun Dr. Özer Ozankaya tarafından hazırlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "bir bireyin ırasını, davranışını ya da bir toplumun biçimini, işlevini yargılamada başvurulan ölçü" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Törebilim, İlke, Düzgülü, Düzgüsüz.

DÜZGÜLÜ. (*Os.* Tabiî, Aslî, Amudî, Muttarit, Muntazam, Mûtâd, Âdî, Mukannen, Berkaide, Sâlimüttabia, Ma'ruf; *Fr., Al., İng.* Normal, ayrıca *Al.* Durchschnittlicht, Gewöhnlich, Richtig; ayrıca *İng.* Wonted, Customary, Proper; *İt.* Normale, Solito, Retto) Düzgüye uygun... *Hiç bir yana eğilmeden dengeli bir düzeyde bulunan* anlamını dilegetirir. Yaşambilim, toplumbilim ve ruhbilimde *düzgüsüz* ve *patolojik* terimlerine karşı kullanılır. Törebilimde düzgülü bir davranış, ilkelere upuygun bir davranıştır. *Bk.* Düzgü, Düzgüsüz.

DÜZGÜSÜZ. (*Os.* Gayrı tabiî, Hilâfı kaide; *Fr.* Anormal, *Al.* Abnormisch, *İng.* Abnormal, *İt.* Anormale) Düzgüsü olmayan... *İlke ya da kurala uymayan* anlamını dilegetirir. Bu ilke ve kural, törebilim anlamında, ülküsel bir ilke ve kuraldır. Yaşambilim, toplumbilim ve ruhbilimde *düzgülü* karşı anlamında kullanılır. *Patolojik*'le anlamdaştır. Ruhbilimde *ortalamadan uzaklaşmış olan* anlamını verir. Bu ortalama, hiç bir insanın ruh sağlığı bakımından kusursuz olamayacağı bilgisine dayanır. Çoğunlukta bulunan, istatistik ortalamanın gösterdiği *düzgülü* sayılır ve *düzgüsüz* bundan uzaklaşma oranıyla ölçülür. Bu anlamda, *çoğunluktan sapma*'yı dilegetirir ki konuşma dilinde de bu anlam yerleşmiştir. *Bk.* Düzgü, Düzgülü.

E

EDİLGİ. (*Os.* İnfial, *Fr.* Passion, *Al.* Leiden, *İng.* Passion, *İt.* Passione) Bir etki sonunda meydana gelen değişiklik... *Etki* terimi karşılığında kullanılır, *edilgin* olanın üstünde *etki*'nin meydana getirdiği değişikliği dilegetirir. Descartes ve Spinoza *edilgi* terimini *duygulanım* anlamında kullanmışlardır. Spinoza şöyle der: "Duygulanım deyince, tenin gücünü artıran ya da azaltan, onu tamamlayan ya da baskıya koyan, tenin duygulanımlarını anlıyorum. Aynı zamanda ben bu terimle, duygulanımların düşüncelerini de anlıyorum. Nitekim bu duygulanımlardan birinin nedeni olduğumuz zaman *duygulanım* terimiyle *etki*'yi ve karşıt durumu olan *edilgi*'yi anlıyorum" (Spinoza, *Ethica,* III, 3) *Edilgi* deyimi, kimi çevirilerde, *tutku* (*Os.* İhtiras, *Fr.* Ambition) deyimiyle dilegetirilmiştir. *Bk.* Etki, Duygulanım, Edilgin.

EDİLGİN. (*Os.* Münfail, İnfiâlî, Kabil, Kabilüttesir, Müessirün fih, Mef'ulün fih, Âtıl, Mütavaatkâr, Gayrı müteaddi, Def'an; *Fr.* Passif; *Al.* Leidend, Passiv; *İng.* Passive, *İt.* Passivo) Bir etki sonunda değişikliğe uğrayan... *Etkin* terimi karşılığında kullanılır. Örneğin *kırma* etki ve *kırılma* edilgi olduğu gibi *kıran* etkin ve *kırılan* edilgindir. Terim, aynı zamanda, *edilgi niteliğini taşıyan* anlamını da dilegetirir. Örneğimizde *kırılan* edilgin olduğu gibi *kırılmak* da edilgindir. Gramerde bu niteliği taşıyan dillere *edilgen* denir. *Edilgin* terimi, daha çok, felsefe ve yaşambilim alanında kullanılır. Ruhbilim terimi olarak *edilgin,* Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "olayların gidişini etkilemek ve denetlemek için kişinin hiç bir çaba göstermeme durumu" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu sözlükte, onur duygusu düşük kişilerin başkalarının yardımını ve yakınlığını sağlamak ereğiyle kendi yetersizlik ve küçüklüklerini belirtme durumuna *İng. passive dependency* deyimi karşılığıda *edilgin bağımlılık,* kişinin konuşma ve yazı dilinde anlama gücünü gösterdiği sınıra *İng. passive language* deyimi karşılığında *edilgin dil,* ruhsal etkinlikleri dış dünya gerçeklerine yöneltememekten doğan başarısızlığa Dr. Jung'un kullandığı terim olan *İng. passive introversion* deyimi karşılığında *edilgin içedönüklük,* amacı edilgin olan içgüdüye *İng. passive instinct* deyimi karşılığında *edilgin içgüdü,* eylemsiz durma ve çaba göstermeden yarar sağlama ve başkalarını kendi haline bırakma gereksinmesine *İng. passivity need* deyimi karşılığında *edilginlik gereksinmesi,* eğitim ve öğretimde öğrenciyi bir durumda tutarak yetiştirmeye çalışmaya *İg. spoon-feeding* deyimi karşılığında *edilgin öğrenme,* olaylar karşısında gerekli bağımsızlığı gösteremeyen ve kimilerinde kararsız kimilerinde de aşırı öfke ve kırıcılık davranışları gösteren kişinin özelliklerinin tümüne *İng. passive aggressive personality* deyimi karşılığında *edilgin-saldırgan kişilik* denilmesi önerilmiştir. *Bk.* Etkin, Edilgi.

EDİM. (*Os.* Fiil, Amel, Kuvvei fâile, Emir; *Fr.* Acte, *Al.* Akt, Tat, Handlung; *İng.* Act, Action; *İt.* Atto) Bir gücün etkinliği... Bu terim, Aristoteles'in *energeia* teriminin *actus* deyimiyle Lâtinceye çevirisidir. Aristoteles bunu *dynamis* (*Tr.* Güç, *Os.* Kuvve, *Fr.* Puissance) terimine karşıt olarak kullanmış ve hem *varlık* hem de *gerçek*'le anlamdaş kılmıştır. Aristoteles'e göre *edim, bir oluş*'tur; varlık sürekli olarak edim halindedir ve *güçten edime* (*Os.* Kuvveden fiile) geçmektedir. Oluş bir gerçekleşme edimidir. Aristoteles'e göre bu *edim*'le mermer heykelleşir, tohum bitkileşir, özdek biçimlenir. Edim, gizilgüç halinde bulunanın gerçekleşmesi, eşdeyişle varlıklaşmasıdır. Mermerde heykel olma, tohumda bitkileşme, özdekte biçimlenme *dynamis*'i vardır. Bu *dynamis, kinesis* (*Tr.* Devim, *Os.* Hareket, *Fr.* Mouvement)'le *energeia* olur. Aristoteles anlamında *edim,* gerçekleşmiş olan değil, *gerçekleşmekte olan*'dır. Bu terim çağdaş felsefe dilinde *insan davranışı*'nı dilegetirir. Ruhbilim terimi olarak *İng. performance* deyimini özleştirmiş ve Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "belirli bir iş durumuyla karşılaştığı zaman kişinin yapabildikleri" anlamıyla tanımlanmıştır. Ayrıca bu sözlükte, çözümleri öncelikle devimsel davranışlara dayanan ölçeri dilegetiren *İng. performance test* deyimi karşılığında *edim ölçeri* terimi önerilmiştir. *Bk.* Aristoculuk, Edimsel.

EDİMSEL. (1. *Os.* Bilfiil, Mûtâ, Mâlûm, Hâlî, Hâzır, Mütekabil; *Fr.* Actuel, *Al.* Aktuell, *İng.* Actual, *İt.* Attuale... 2. *Os.* Fiilî, Hakikî, Hakikaten; *Fr.* Effectif, *Al.* Wirklich, *İng.* Actual, *İt.* Effectuale) Gerçekleşen.

1. *Gizil* ve *tasarlı* terimleri karşılığında kullanılır ve güç halinde olandan *edim haline geçmiş olanı* dilegetirir. Örneğin buğday tohumu gizil bir bitki, buğdaysa edimsel bir

bitkidir. Tohumdaki gizilgüç, buğdayda gerçekleşmiştir. Halk dilinde de *geçmiş* ve *gelecek* karşıtı olarak *şimdiki zaman* anlamında kullanılmaktadır.

2. *Olabilir* ve *olanaklı* terimleri karşılığında kullanılır ve *olmuş olan*'ı dilegetirir. Örneğin buğday tohumu uygun koşullar bulursa bitki *olabilir*, oysa buğday bu koşulları bulmuş ve *olmuş*'tur; bu bakımdan edimseldir. *Bk.* Edim, Etki.

EDİNİLMİŞ. (*Os.* Müktesep, Kisbî, Meksup, Müsellem, Müstefat, Ülfî, Âdî, Tâlimî; *Fr.* Acquis, *Al.* Erworbene, *İng.* Acquired, *İt.* Acquistato, Acquisito) Doğuştan olmayıp sonradan elde edilmiş... *Kazanılmış* sözcüğüyle anlamdaş ve *doğuştan, kalıtsal, anadandoğma, içgüdüsel* terimleriyle karşıt anlamlıdır. Metafizik felsefede bilginin ve ahlâkın doğuştan ya da edinilmiş olup olmadığı çağlar boyunca tartışılmıştır. Bu tartışmanın temeli, metafiziğin düşünme yöntemine dayanır. Örneğin ahlâk ya doğuştandır, ya edinilmiştir, birinin varlığı öbürünün yokluğunu gerektirir. Buna karşı Descartes ve Spinoza, duyularla *edinilmiş* olanları da *düşünce* sayarlar. Özellikle Descartes bu konuda çok ince bir anlam verir: Ona göre düşüncelerimizin bir bölüğü bizimle birlikte *doğmamış*'tır ve bizden önce de vardırlar, insan doğarken bu kendinden önce de varolan düşünceleri birlikte getirmiştir, bu bölük düşünceler zihnin *yaptığı* (*Fr.* Factice) düşünceler değildir; zorunlu, tümel, genel düşüncelerdir. Descartes bunlara *doğuştan düşünceler* (*Os.* Efkârı vehbîye, *Fr.* Idées innées) der, çünkü *"bizimle beraber doğmuş görünürler"*. Bir bölük düşünceler de vardır ki bunları zihnimiz bizzat *yapmış*'tır. Descartes bunlara *yapma düşünceler* (*Os.* Efkârı mecûle, *Fr.* Idées factices) der, çünkü bunlar *"benim tarafımdan bulunmuş ve yapılmış gibidirler"*. Düşüncelerimizin üçüncü bir bölüğü dıştan *edinilmiş*'tir, duyularla elde edilmiştir; Descartes bunlara *dıştan düşünceler* (*Os.* Efkârı vâsıla, *Fr.* Idées adventices) der, çünkü bunlar *"yabancı ve dışardan gelmiş gibidirler"*. İşte bu üçüncü bölük düşünceler, Descartes'a göre *edinilmiş düşünceler*'dir... *Edinilmiş* teriminin ruhbilim alanında karşıt anlamlıları *araçsız, ilkel, ansal* terimleridir. *Edinilmiş* terimi ruhbilimde bir *uğraşının ürünü olan* anlamını dilegetirir. *Bk.* Dekartçılık.

EDİ YİTİMİ. (*Os.* Âmâyı eşkâl, Fakdı icrâ, Fıkdânı hareket, Ademi kabiliyeti tefriki eşya; *Fr., Al., İng.* Apraxie) Nesnelerin biçim ve işlevlerini bilmemek hastalığı... Psiko-patoloji terimidir. Türkçemizde, aynı anlamda, *işlev yitimi* ve *apraksi* terimleri de kullanılmaktadır. Yunancanın *sız* anlamındaki *a* önekiyle *eylem* anlamındaki *praxis* sözcüğünden yapılmıştır. Bu psikopatların gözlerinde hiç bir bozukluk olmadığı ve nesneleri iyice gördükleri halde, örneğin ekmek bıçağını yiyecek bir şey sanmaları, özdeğin nesnel bir gerçeklik olmayıp sadece düşüncemizde bulunan bir tasarımdan ibaret bulunduğunu ileri süren özdeksizcileri sevindirmiştir. Konu, bu bakımdan felsefeyi ilgilendirmektedir. Pek açıktır ki bir algı bozukluğundan ötürü nesnelerin birbirlerine karıştırılması, onların nesnel ve bilinçten bağımsız olarak var olmadıklarını tanıtlamaz. Ekmek bıçağı birkaç hasta tarafından şöyle ya da böyle algılanabilir, ama o gene de ekmek bıçağı olmakta devam eder. *Bk.* Özdeksizcilik, Tekbencilik.

EGEMENLİK. (1. *Os.* Âzamiyet, Hükümdarlık, Hâkimiyeti mutlaka, Ulviyet, Mutlakîyet, Hükümet, Saltanat; *Fr.* Souveraineté, *Al.* Herrschaft, Oberste, Höchste Gewalt; *İng.* Sovereignty, *İt.* Sovranita... 2. *Os.* Âlem, Melekût, Saltanat, Kâinât; *Fr.* Régne, *Al.* Herrschaft, Reich; *İng.* Reign, Sway, Kingdom; *İt.* Regno) Egemenin niteliği.

1. Siyasal toplumbilim ve törebilim terimi olarak kullanılır. Siyasal toplumbilimde *toplumun, bireylerinin üstünde gücünü duyurması* anlamını dilegetirir. İlkel toplumun niteliği, egemenliğin bulunmayışıdır. Egemenlik, bir toprak parçasına özel olarak sahip olmakla başlamıştır.

2. Tanrıbilim ve düşüncecilik terimi olarak kullanılır. *Tanrının egemenliği* (*Os.* Saltanatı ilâhîye) ya da *ruhun egemenliği* (*Os.* Saltanatı rûhîye) gibi... Bireyciliğin egemenliği, bir düşüncenin egemenliği vb. gibi deyimler bu anlamı içerirler.

EĞİTBİLİM. (*Os.* İlmi terbiyei etfâl, İlmi terbiye, Terbiyei etfâl; *Fr.* Pédagogie, Al. Paedagogie,*İng.* Pedagogy, *İt.* Pedagogia) Eğitim ve öğretimin kurallarını saptayan bilim... Antikçağ Yunan düşünürü Platon bu terimi *törebilim eğitimi* anlamında kullanmıştı (Platon, *République*, VI, 491 E). Günümüzde törebilim'le birlikte ruhbilim, toplumbilim, fizyoloji alanlarını da kapsamakta ve çeşitli açılardan eğitim kurallarını saptamaktadır. Çocukluk çağının özelliklerini gözönünde tutarak eğitimcilerin izleyecekleri kural ve ilkeleri geliştirir.

EĞİTİM. (*Os.* Terbiye, Te'dip, Tehzip, Ta'lim, Edep, İstînâs; *Fr.* Education, *Al.* Erzichun, *İng.* Education, Culture; *İt.* Educazione) Herhangi bir varlığı bir amaca göre geliştirip yetiştirme... Yaşambilim ve ruhbilim terimidir. Düşünsel, töresel ve bedensel olabilir. Bir *alıştırma* ve *yetiştirme* işidir, bir *yetiştirici*'yi gerektirir. Deneysel cücükbilim'in gelişmesiyle insansal eğitimin doğumdan önce başlayacağı umulmaktadır. *Eğitim*, bireyi, kendisine yararlı kılmak amacını güttüğü gibi herhangi bir ereğe yararlı kılmak amacını da güdebilir. Bu bakımdan *propaganda* ve *beyin yıkama* terimleriyle de ilgilidir. Türk Dil Kurumunun *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Os. *maarif* karşılığında "toplumun genç üyelerinin var olan ekine yetişkin üyelerce bilinçli, amaçlı ve düzenli biçimde hazırlanması süreci" olarak tanımlanmıştır.

EĞİTİMCİLİK. (*Os.* Terbiyecilik, *Fr.* Educationnisme) Eğitimin çok etkili olduğunu ve sınırsız bir güç taşıdığını ilerisüren öğreti... Helvetius ve Condorcet gibi düşünürlerin tekyanlı metafizik görüşleri bu adla anılmıştır. Klâsik anlam, eğitimle, kalıtımdan gelen yeteneklerin bile değiştirilebileceği düşüncesini kapsar. Günümüzde *Eğitbilimcilik*'le eşanlamda da kullanılmaktadır. *Bk.* Eğitim, Eğitbilim.

EKONOMİ. (*Os.* İktisad, İlmi iktisad, İlmi servet, İlmi tedbiri menzil, İktisadı siyâsî, Servet, Tasarruf, İlmi emvâli millîye, İdârei mülkiye, Tasarrufâtı mülkiye, İdâre, Usulü idâre; *Fr.* Économie, *Al.* Ökonomie, *İng.* Economy, Economic; *İt.* Economia) Üretim ilişkilerini inceleyen bilim... *Ekonomi* terimini, antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles Yunanca *ev* ve *yönetim* anlamlarını veren *oikos* sözcüğüyle *yasa* anlamını veren *nomos* sözcüğünü birleştirerek kurmuştur. *Ekonomi politik* deyimini ilkin 1615'te Montchrétien kullanmıştır (Montchrétien, *Traité de l'Économie Politique*. 1615). Montchrétien bu deyimi, ele aldığı konunun devlet ekonomisi olduğunu anlatmak için kullanmıştı. Daha sonra bu deyim, ekonomik alanın toplumsal yönünü dilegetirmek için kullanıldı ve bu anlamda *toplumsal ekonomi* (*Fr.* Économie sociale)'yle anlamdaş kılındı. Ekonomik alanın teknik yönü fizik, kimya, metalürji, tarım bilgisi vb. gibi bilimlere bırakıldı. *Ekonomi sosyal* deyimini de ilkin 1862'de Polonyalı bilgin Supinski kullanmıştır. Günümüzde bu anlamda genellikle kullanılan *siyasal ekonomi* (*Fr.* Économie politique, *Al.* Politische Ökonomie, Volkswirtschaftslehre; *İng.* Political economy, Economics; *İt.* Economia politica) terimidir. Rosa Luxembourg da bu anlamda ilkin *ulusal ekonomi* (*Al.* Nationaleökonomie) deyimini kullanmıştır. *Ekonomi* terimi Türkçeye ilkin XVI. yüzyılda *menzil* terimiyle Taşköprülüzâde Ahmet ve Kınalızâde Ali tarafından getirilmiştir. *Ekonomi politik* terimini de ilk kez 1859'da Sehak Efendi kullanmıştır. Ahmet Mithat da 1879'da yayımladığı yapıtına bu adı vermiştir. Günümüzde ekonomi, ekonomi politik, ekonomi sosyal ve ulusal ekonomi terimleri genellikle anlamdaş olarak kullanılmaktadır. Ekonomik alan, toplumun altyapısını oluşturur ve toplumun bütün üstyapı kurumlarını belirler. Bundan ötürü de, her türlü düşüncenin olduğu gibi, felsefenin de temelidir. *Bk.* Altyapı, Üstyapı, Felsefe, Ekonomik Gelişme Yasası.

EKONOMİK GELİŞME YASASI. (*Os.* İktisâdî tekâmül kanunu, *Fr.* Loi de développement économique) Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki uygunluk... Her sosyo-ekonomik oluşumun kendine özgü yasaları vardır, ama bütün sosyo-ekonomik oluşumlarda geçerli olan genel ekonomik gelişme yasası, *üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki uygunluk* yasasıdır. Bu genel yasa da, özel ekonomik gelişme yasaları gibi, nesneldir; eşdeyişle insan iradesinden ve düşüncesinden bağımsızdır, insanlarca bilinebilir ve kullanılabilir ama değiştirilemez, yaratılamaz ve yokedilemez. Bu genel ekonomik gelişme yasasına göre, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki uygunluk sürdükçe ekonomik gelişme gerçekleşir. Ekonomik gelişme önce üretici güçlerde, bunların içinde de ilkin üretim aletlerinde başlar. Daha açık bir deyişle önce üretim aletleri değişir ve gelişir. Üretim ilişkileri bu gelişmeyi destekleyebilmek için bu değişme ve gelişmeye uygun olmalı, eşdeyişle o da üretim güçleriyle birlikte ve onlara uygun olarak değişmeli ve gelişmelidir. Üretim güçlerinin değişmesi ve gelişmesi üretim ilişkilerinin değişmesi ve gelişmesini aşarsa —kî tarihsel sürecin belli sosyo-ekonomik formasyonlarında böyle olmuştur— üretim ilişkileri üretim güçlerinin gelişmesini engellemeye ve kösteklemeye başlar. Daha açık bir deyişle önce üretim güçlerinin gelişmesine destek olan üretim ilişkileri, sonra köstek olur. Örneğin köleci düzende ilkin üretim güçleriyle üretim ilişkileri birbirine uygundu ve düzen gittikçe gelişiyordu. Bu gelişme yeni üretim aletleri meydana getirdi ve efendiyle köle arasındaki

üretim ilişkileri bu yeni aletlerin kullanımına köstek olmaya başladı. Köleler bu yeni ve pahalı üretim aletlerine hiç bir ilgi duymuyorlar ve onları kırıyorlardı. Ekoomik gelişme bundan ötürü durdu ve bunalım başladı. Bu çıkmazı çözümlemek için köleleri yeni aletlerle ilgilendirmek ve sorumlu kılmak, eşdeyişle üretimden onlara da pay vermek gerekti. Böylelikle köleyle efendi arasındaki üretim ilişkileri de değişmek zorunda kaldı ve köleci toplum yeni bir sosyo-ekonomik formasyon olan feodalizme zorunlu olarak dönüştü. Köle, üretimden az da olsa pay alan toprak kölesine dönüştüğü gibi köle sahibi efendi de toprak kölesine pay veren toprak sahibi bey oldu. Bu yeni ilişkiler ekonomik gelişmeye yolaçtılar ve feodal düzeni bir süre geliştirdiler. Üretim güçleri hızla gelişmeye başladı ve bu gelişme de daha yeni üretim ilişkilerini gerektirdi. Anamalcı düzene zorunlu dönüşme de böylelikle gerçekleşti. *Bk.* Ekonomi, Altyapı, Üstyapı.

EL. (*Os.* Yed, *Fr.* Main, *Al., İng.* Hand, *İt.* Mano) İnsanı, hayvanlık evresinden çıkarıp insanlığa dönüştüren örgen... İnsanlaşma olgusunda *el* en önemli rolü oynamış bir örgendir. Hayvan, ön ayaklarını el olarak kullanmaya başlamakla eylemde bulunmuş ve insanlaşmıştır. Bu gerçek, antikçağ Yunan düşüncesinde de sezilmişti. Anaksagoraş'la Aristoteles, "İnsanın elleri olduğu için mi aklı vardır, yoksa aklı olduğu için mi elleri vardır" sorusu üstünde düşünmüşlerdir. Anaksagoras'a göre insan, elleri olduğu için akıllıdır; çünkü el ilk alettir ve bütün aletlerin ilkörneğidir (Aristoteles, *Des Parties Des Animaux,* IV, 10, 687, a 7). Kant'a göre de el, dışarıya uzamış beyindir. Engels'e göre "tüylü atalarımız dikey yürümeyi önce bir kural, sonra bir zorunluk olarak kabul etmişlerse bunun nedeni ön ayaklarının ayaklıktan başka bir işi yapmak zorunda kalmış olmasıdır". Gene Engels'e göre "İlk taşın biçimlenmesiyle el, sınırlardan kurtulmuş ve özgürlüğüne kavuşmuştur. Artık daha başka hünerler edinebilirdi. Öyleyse el, sadece emek aleti değil, aynı zamanda emeğin ortaya koyduğu bir üründür. İnsan elinin Rafael'in tabloları ve Paganini'nin müziği gibi harikaları yaratacak bir yetkinliğe erişebilmesi ancak emek sayesinde ve gittikçe daha başka hareketleri yapmaya alışması ve bu alışkanlıklarını kalıtım yoluyla kendinden sonraki kuşaklara geçirmesiyle olmuştur"... Elin kazandığı özellikler, hem vücudun bütün öteki örgenlerini etkilemiş ve yararlandırmış, hem de insanın toplumsallaşmasını sağlamıştır. *Bk.* Dil, Beyin, Us.

ELEACILIK. (*Os.* Elyâvîyye, *Fr.* Éléatisme, *Al.* Eleatismus, *İng.* Eleatism, *İt.* Eleatismo) Elea okulunun birlik ve değişmezlik anlayışını sürdürme... Elea ya da Eleia'lıların öğretisini izleyenlerin ve değişmezliği temel alıp değişirliği görüntü sayanların tutumu *eleacılık* deyimiyle nitelenir. *Bk.* Elea Okulu.

ELEA OKULU. (*Os.* Elea medresesi, Felsefei Elyâvîye; *Fr.* Ecole éléatique) Antikçağ Yunan düşüncesinde Ksenofanes ve onu izleyenlerce geliştirilen öğreti... Elea, İtalya'da Napoli'nin güneyinde Lâtinlerin *Velia* adını verdikleri bir kıyı kentidir. Kolophon'lu Ksenofanes, Hellen kentlerinde yetmiş yıl süren bir geziden sonra orada yerleşmiştir. Çoktanrıcılığa karşı tektanrı polemiğini orada yapmış, Homeros'la Hesiodos'a karşı çıkarak Tanrı'nın birliğini ve değişmezliğini savunmuştur. *Birlik* ve *değişmezlik* düşünceleri üstüne kurulan Elea öğretisi, Ksenofanes'in öğrencisi Parmenides'le gerçekleşmiştir. Melissos, Zenon, Gorgias gibi düşünürlerin sürdürdükleri bu öğreti, antikçağ Yunan felsefesinin genel diyalektik yapısı içinde olumsuz yanı tutar; deneydışı usçuluğu, değişmezliği, saltıklığı savunur. Elea'lı Zeon'un devimi çürütmek için ileri sürdüğü çıkmazlar da ünlüdür, bunlara *Zenon çıkmazları* denir. Bu çıkmazlar gerçekte kolaylıkla çözümlenebilecek yanıltmacalardır. Felsefe tarihinde metafizik, Elea'lılarla başlamıştır. Elea'lılar bilginin kaynağını, duyguda ve deneyde değil, düşüncede bulurlar. Onlar için varlık *bir*'dir ve saltıktır, hiç değişmemiştir ve asla değişmeyecektir. Bununla beraber kavramsal eytişimi, daha açık bir deyişle mantıksal kavramların diyalektik hareketini ilk kez ortaya atmakla Elea'lılar Hegel'in gerçek öncüleridir. Nitekim Hegel, *Felsefe Tarihi Üstüne Dersler*'inde özellikle Zenon'u "diyalektiğin başlatıcısı" (İbid, s. 302) sayar. Platon idealizminin gerçek temeli de Elea'lılardır. Ksenofanes'in, kendisi devimsiz olan tanrının sadece düşünmekle dünyayı kımıldattığı yolundaki metafizik varsayımı da Aristoteles metafiziğinin gerçek kaynağıdır. Ksenofanes, Homeros'la Hesiodos'un insanbiçimli tanrılarıyla alay ederek "öküzlerin elleri olsaydı ve resim yapmasını bilselerdi öküz tanrılar yaparlardı" demekle yetinmiş ve metafiziğinin düşünsel gelişimini Parmenides'e bırakmıştır. Parmenides'e göre sadece varlık vardır, dahası varlıkla düşünme aynı şeydir. Berkeley özdeksizciliğinin gerçek kaynağı da

bu varsayımda gizlidir. Parmenides'e göre varolma ve yokolma duyuların hokkabazlığıdır, duyularsa bir düşten daha gerçek değildirler. Yer değiştirme, renk değiştirme vb. gibi insanların sözünü ettikleri şeyler sadece birer *ad*'dırlar. Parmenides'in bu ilerı sürüşünde de adcılığın ters açıdan kökeni görünür. Parmenides'e göre varlık ülkesinde sadece şu nitelikler geçerlidir: *Meydana gelmemiş, geçipgitmez, bölünmez, sürekli, devimsiz, değişmez, aynı şeyde aynı şey, kendinde, toplu, bir, bütün... Bk.* Usçuluk, Metafizik, Düşüncecilik, Eytişim, Tektanrıcılık, Varlık, Saltık.

ELEŞTİRİ. (*Os.* Tenkit, İntikat; *Fr., İng.* Critique, *Al.* Kritik, *İt.* Critica) Değerlendirme... *Yargılama* ve *ayırdetme* anlamlarını dilegetiren *Yu. kritike* deyiminden türemiştir. Antikçağ Yunanlıları bu anlamda *eleştiri sanatı*'na *Yu. kritike tekhne* derlerdi. *Kesinlikle yargılamak* anlamındaki *Yu. krinein* kökünden türetilen *eleştirel* ve *eleştirici* anlamdaki *Yu. kritikos* sözcüğü Lâtinceye *criticus* biçimiyle geçmiş ve bu yolla Avrupa dillerine yayılmıştır. *Eleştiri* terimi, *eleştirme* ve *eleştirim* biçimlerinde de kullanılmaktadır. Terim, *herhangi bir şeyi iyi ve kötü yanlarıyla değerlendirme* anlamını kapsadığı halde *bir şeyin sadece kötü yanını gösterme* (*Os.* Taan, Muaheze) anlamında da tanımlanmıştır. Bu anlamda olarak felsefede, bir düşünürün yapıtında, kendinden önceki düşünceleri çürüten bölümüne *eleştirel bölüm* (*Os.* Tenkîdî kısım, *Fr.* Partie critique) denmiş ve bu deyim yapıtın kabul edilen düşüncelerden sözeden bölümünü dilegetiren *olumlu bölüm* (*Os.* Tasdîkî kısım, *Fr.* Partie affirmative) deyimine karşılık tutulmuştur. *Eleştiri*, felsefede, Alman düşünürü Immanuel Kant öğretisinin özelliğidir. Ne var ki felsefede *bilginin doğruluğunu yargılama* anlamında kullanılan *eleştiri* deyimi Kant'ın dilinde *usu yargılama* anlamındadır. Kant usun kendi kendine —eşdeyişle her türlü deneyden bağımsız olarak— nereye kadar varıp nereden öte gidemeyeceğini incelemiş, böylelikle usu yargılamış ve eleştirmiştir. *Eleştiri* ve *özeleştiri* (*Tr.* Kendi kendini eleştirme, *Os.* Tenkidi bînefsihî; *Fr.* Autocritique) yanılgıları bulma ve düzeltme yöntemi olarak kullanılır. *Bk.* Eleştiricilik.

ELEŞTİRİCİLİK. (*Os.* Tenkîdîye mezhebi, Meslcki intikadîye, Felsefei intikadîye; *Fr.* Criticisme, *Al.* Kriticismus, *İng.* Criticism, *İt.* Criticismo) Alman düşünürü Immanuel Kant'ın öğretisi... Kant'a göre felsefe araştırması, *bir değerlendirme* (eleştiri) olmalıdır. Felsefe, us (*Al.* Vernunft)'la yapılıyor. Öyleyse usu değerlendirmek, onun ne olduğunu ve ne olmadığını iyice bilmek gerek. Felsefe nasıl bir usla yapılıyor?.. Deneyden yararlanmayan bir *salt us* (*Os.* Aklı mahız, *Fr.* Raison pure, *Al.* Reinen vernunft)'la. Öyleyse salt us nedir?.. Kant'ın üç büyük yapıtından ilki olan *Salt Usun Eleştirisi* (Kritik Der Reinen Vernunft, 1781) bu sorunun karşılığını araştırır. Salt us, duyarlığın (*Al.* Sinnlichkeit) verilerinden alınmamış olan (a priori) bir bilgiyi gerçekleştirdiği iddiasındadır. Buysa nesneler düzenini aşarak düşünce düzenine yükselmek demektir. Öyleyse salt usun bilme yöntemi bir *aşkınlık yöntemi*'dir. Salt us bu yöntemle gerçek bir bilgi edinebilir mi?.. Öyleyse bilgi nedir, önce onu tanımlamak gerek. Kant'a göre her bilgi, bir *yargı* (*Al.* Urteil)'dır. Ne var ki her yargı, bir *bilgi* (*Al.* Kenntnis) değildir. Örneğin "her cisim yer kaplar" yargısı bize yeni bir bilgi vermez, çünkü "cisim" kavramı esasen "yer kaplamayı" içerir; bu yargıda sadece bir çözümleme yapılıyor ve "cisim" kavramı çözümlenerek kendisinde esasen bulunan bir bilgi hiç bir gereği yokken yeniden ortaya konuyor. Oysa "bu yük ağırdır" yargısı bize yeni bir bilgi verir, çünkü "yük" kavramı kendiliğinden ağır ya da hafif olduğunu bildirmez; burada, ötekinin tersine, bir çözümleme değil bir bireştirme yapıyoruz ve "yük" kavramıyla "ağır" kavramını birleştirerek yeni bir bilgi elde ediyoruz. Demek ki bize bilgi veren yargılar, *çözümsel yargılar* değil, *bireşimsel yargılar*'dır. Salt us bu bireşimsel yargıyı aşkınlık yöntemiyle, deneyi aşarak gerçekleştirebilir mi? Kant bu soruya kesin olarak şu karşılığı veriyor: *Gerçekleştiremez.* Böylece metafiziği kesin olarak yıkmış oluyor: *"Salt us, deneyden yararlanmadan hiç bir bilgi gerçekleştiremez"*. Öyleyse metafizik tasarımlar, insanların romantik düşlerinden başka bir şey değildirler. (Bu yargı, Kant'ın özdekçi yanını belirtir ve Engels bunun içindir ki kendisine *utangaç özdekçi* der). Kant öncesi felsefenin tanrılaştırdığı us, böylelikle tahtından indirilmiş olmaktadır; artık, aşkınlık yöntemiyle çalışan salt usa güvenilmeyecektir. Kant araştırmakta, eşanlamda eleştirmekte devam ediyor: Salt us, *bireşimsel yargı* olan *bilgi*'yi niçin gerçekleştiremez?.. Çünkü us, sadece bir birleştirme işini gerçekleştirmektedir ve bu iş için gerekli gereçleri nesneler düzeninden almaktadır. Elimizle *tuttuğumuz* taşı yere bırakınca onun düştüğünü *görüyoruz* ve ancak ondan sonradır ki (a

posteriori) "bırakılan taş düşer" bilgisini edinebiliyoruz. Bu deneyi yapmadan önce (a priori) bu konuda hiç bir bilgimiz olamaz. Bize bu gereçleri veren *duyarlık*'tır. Duyarlık, bu gereçleri bize nasıl veriyor?.. Zaman ve mekân içinde veriyor. Oysa nesneler düzeninde *zaman* ve *mekân* diye bir şey yoktur. Demek ki bunlar duyarlığın dışardan almadığı, kendinden çıkardığı bir şeylerdir ve duyarlık bunları katmadan, dışardan aldığı hiç bir şeyi bize gönderemez. Bunlar, deneyden elde edilemeyeceklerine göre, usun verileri midir? Kant, bu soruya da kesinlikle şu karşılığı veriyor: Hayır, bunlar usun verileri olamaz. Çünkü küçük çocuklar zaman ve uzayı düşünmeksizin bilirler, hiç bir ussal işlemi gerçekleştiremedikleri halde sevdikleri şeylere yaklaşır ve sevmedikleri şeylerde uzaklaşırlar. Öyleyse, duyarlık, ne nesneler düzeninden ne de düşünce düzeninden aldığı bu şeyleri nasıl elde etmiştir?.. Kant, bu soruya, kendine özgü bir karşılık veriyor: *Sezi* (*Al.* Anschauung)'yle. Kant'a göre bunlar birer *biçim*'dir ve ancak duyarlığın sezisiyle elde edilebilir. Zaman iç duyarlığın biçimidir, içimizden gelen her duygu zamanla birliktedir; mekân dış duyarlığın biçimidir, dışımızdan gelen her duygu mekânla birliktedir. Katılmadıkları hiç bir duyumun gerçekleşemeyeceği bu biçimler, usun verileri olmadıkları halde *deneyüstü* (*Al.* Transzendentale)'dürler. Deneyden çıkarılmamışlardır ama bunlarsız da deney yapılamaz. Görüldüğü gibi, Kant, artık *aşkın* (*Al.* Transzendent) kavramından *deneyüstü* (*Al.* Transzendental) kavramına geçmektedir; ona göre, aşkın bilgi olamaz ama deneyüstü bilgi olabilir. Bir soru daha gerekiyor: Deneyden gelen verilere duyarlığın seziyle elde ettiği biçimlerin katılması, bilimsel bir bilgiyi gerçekleştirmeye yeter mi?.. Yetmeyeceğini söyleyen Kant, sonunda, us'a deneyüstü bir görev bulmuştur: *Bireştirme işi*. Kant'a göre us bu görevi gerçekleştirmeseydi, ne duyuların verileri ve ne de duyarlığın katkıları bilimsel bilgiyi gerçekleştirebilirdi. Öyleyse us, bu bireştirme işini nasıl yapıyor?.. Duyarlığın katkısıyla birlikte gelen bilgi gereçlerini düzenleyici *kalıp* (*Tr.* Ulam, *Al.* Kategorie) 'lara sokarak. Us, bu kalıpları ne deneyden ve ne de duyarlığın sezişinden almıştır; bu kalıplar onda temel olarak vardırlar ve kendisiyle birliktedirler. Demek ki, Kant'a göre bilgi, gene de, nesneler düzeninde değil, us'un düşünme düzeninde (*Al.* Verstand) gerçekleşmektedir. Kant, böylelikle kendi düşünme yöntemini de bulmuş oluyor: *Deneyüstü yöntem* (*Al.* Transzendental methode). Kendi kurduğu bu terimle, eleştirici bakışını dilegetirerek, bilgi'nin duyuların ürünü olduğunu savunan *duyumculuk*'la anlığın ürünü olduğunu savunan *anlıkçılık*'ın üstüne aşıyor ve gerçeğin, her ikisinin birleşik bir *üstünde*'liğinde olduğunu ileri sürüyor. Önemli olan şudur ki, Kant, *deneyüstü*'ne *deney*'le *bağıntısını* kesmeden çıkmaktadır. Us, bireştirme görevini gerçekleştirirken deneyle bağıntısını koparırsa —ki fiziğin *üstüne yükselme* anlamında metafizik budur— *aşkın*'ın alanına girer ve köksüz düşler kurmaya başlar. Kant'ın deneyüstücülüğü, bir *bağıntıcı deneyüstücülük*'tür. Bu düzeyde ancak deneyden gelen veriler birleştirilir, salt usun kurguları bireştirilemez. Usun bireştirici kalıpları, deneyle hiç bir ilgileri olmayan ve deneyden çıkarılmamış önsel (a priori) kalıplardır ama ancak deneyin verilerini bireştirmekte işe yarayabilirler. *Kavramlar*'la *nesneler* asla kopmaksızın *bağıntılı* olmalıdır. Metafizik, bu bağıntıyı gerçekleştiremediği içindir ki *metafizik bilgi* olamaz. Yoksa, Kant'a göre; kesin, tümel, her zaman ve her yerde geçerli bilgi elbette deneyüstü önsel bir bilgidir. Çözümsel yargıların tümü sonsaldır, deneyden sonra gerçekleşmişlerdir ve bu yüzden bilimsel ve kesin bir bilgi vermezler. Bireşimsel yargıların da önsel olanları vardır ama sonsal olanları da vardır. İşte asıl kesin ve bilimsel bilgi bu *önsel bireşimsel yargı*'lardadır. Örneğin matematik yargıların tümü bu niteliktedir, "iki kez ikinin dört ettiği" yargısı hiç bir deneyden çıkarılmamıştır. Çünkü deney sınırlıdır, bin deney yaparız ama bin birinci deneyde ne elde edeceğimizi bilemeyiz. Matematik yargılar, deneyden çıkmamış *önsel bireşimsel yargı*'lardır ama bir bakıma bu karakterde olan metafizik yargılara benzemezler, çünkü her zaman deneye vurulabilirler. İki kez ikinin dört ettiği her zaman denenebilir, Tanrı'nın varlığı hiç bir zaman denenemez. (Kant, bu düşüncelerinden ötürü, 1794'te Gillaume II. hükümetinden bir ihtar almış ve din konusunda yazı yazması yasaklanmıştır). Kant, usun önsel kalıplarını, Aristoteles'ten de yararlanarak, yargı biçimlerinden çıkarıyor. On iki yargı biçimi vardır, öyleyse bunlardan her birini meydana getiren —kendisiyle biçimlendiren— on iki kalıp olmalıdır. Bir yargı, ya "insanlar ölümlüdür" önermesinde olduğu gibi *tümel* (*Os.* Küllî, *Fr.* Universel), ya "kimi insanlar erdemlidir" önermesinde olduğu gibi *tikel* (*Os.* Cüz'î, *Fr.* Particulier), ya da "Sokrates düşünürdür" önermesinde olduğu gibi

özel (*Os.* Hususî, *Fr.* Singulier) olur. Bunları meydana getiren kalıplar, sırasıyla: *Tümellik* (*Os.* Küllîyet, *Ar.* Allheit), *çokluk* (*Os.* Kesret, *Al.* Vielheit), *teklik* (*Os.* Vahdet, *Al.* Einheit) kalıplarıdır ki *nicelik* (*Os.* Kemmiyet, *Al.* Quantitaet) ana kalıbında toplanırlar. Bir yargı, ya "Herakleitos usludur" önermesinde olduğu gibi *olumlu* (*Os.* İcâbî, *Fr.* Affirmatif), ya "Diogenes uslu değildir" önermesinde olduğu gibi *olumsuz* (*Os.* Selbî, *Fr.* . Négatif), ya "ruh ölmezdir" önermesinde olduğu gibi *sınırlayıcı* (*Os.* Tahdidî, *Fr.* Limitatif) olur. Bunları meydana getiren kalıplar, sırasıyla: *Varlık* (*Os.* Hakikat, *Al.* Realitaet), *yokluk* (*Os.* Selb, *Al.* Negation), *sınırlılık* (*Os.* Mahdudîyet, *Al.* Limitation) kalıplarıdır ki *nitelik* (*Os.* Keyfiyet, *Al.* Qualitaet) ana kalıbında toplanırlar. Bir yargı, ya "Tanrı iyilikçidir" önermesinde olduğu gibi *kesin* (*Os.* Hamlî, *Fr.* Catégorique), ya "Tanrı iyilikçiyse kötüleri sevmez" önermesinde olduğu gibi *varsayımsal* (*Os.* Şartî, *Fr.* Hypothétique), ya "Tanrı ya iyilikçi, ya da kötülükçüdür" önermesinde olduğu gibi *ayrık* (*Os.* Munfasıl, *Fr.* Disjonctif) olur. Bunları meydana getiren kalıplar, sırasıyla: *Tözlülük* (*Os.* Cevherîyet, *Al.* Substantialitaet), *nedensellik* (*Os.* İllîyet, *Al.* Kausalitaet), *karşılıklık* (*Os.* Müşâreket, *Al.* Wechselwirkung) kalıplarıdır ki *ilişki* (*Os.* İzâfet, *Al.* Relation) ana kalıbında toplanırlar. Bir yargı, ya "insanlık belki dik yürümeyle başlamıştır" önermesinde olduğu gibi *belkili* (*Os.* İhtimâlî, *Fr.* Problématique), ya "Tanrı'nın iyilikçi olması gerekir" önermeside olduğu gibi *zorunlu* (*Os.* Zarurî, *Fr.* Apodictique), ya "dünya yuvarlaktır" önermesinde olduğu gibi *savlı* (*Os.* Tahkîkî, *Fr.* Assertorique) olur. Bunları meydana getiren kalıplar, sırasıyla: *Olanaklılık* (*Os.* İmkân, *Al.* Möglichkeit), *zorunluk* (*Os.* Vücub, *Al.* Nothwendigkeit), *gerçeklik* (*Os.* Hâlîyet, *Al.* Wirklichkeit) kalıplarıdır ki *kiplik* (*Os.* Darp, *Al.* Modalitaet) ana kalıbında toplanırlar. Görüldüğü gibi Kant, deney verilerinin ancak on iki biçimde birbirleriyle bireştirilebileceğini ilerisürmektedir. Bu on iki biçimi de dört ana biçimde (nicelik, nitelik, ilişki, kiplik) topluyor. Bunların içinde en önemli bulduğu *ilişki*'dir. Çünkü her bireşim bir ilişkiyi dilegetirir. Bu ilişkilerden de zorunlu olarak *nedensellik* ve *süreklilik* yasaları çıkar. Bu yasalar da, kendilerinden çıkarıldıkları kalıplar gibi, önseldirler. Kant, bu önsel, deneyden alınmamış, usun kendi malı olan kalıpların, ilkelerin ve yasaların uygu alanını sınırlarken sadece metafizik yolunu kapamakla kalmıyor; fizik yolunu da kapayarak *bilinemezci üçüncü felsefe*'nin kapılarını açıyor. Kant'a göre us, deneyin verileriyle bağını koparıp metafizik yapamayacağı gibi deneyin verilerinin arkasına geçerek fizik de yapamaz. Çünkü deney bize sadece *görünenler* (*Al.* Erscheinung)'i vermektedir. Bize se bu görünürlerin ardında bir de *kendilik* (*Al.* Ding an sich) hayâl ediyoruz ve yukarı sınırı aşmaya çalıştığımız gibi bu aşağı sınırı da aşmaya çalışıyoruz. Kant, bu her iki aşmayı da aynı *aşma* (*Al.* Transzendent) saymakta ve usun kalıplarının sadece *şeyin görüneni* (fenomen)'ne uygulanıp *şeyin kendisi* (numen)'ne uygulanamayacağını söylemektedir. Kant, böylelikle, usun sınırını kesinlikle çizmiş oluyor: Bu sınır *şeyin kendiliği*'dir ve hiç bir zaman aşılmamalıdır, çünkü *bilinemez*. Kant'ın oluştuğu ortam, bir matematik-fizik-usculuk ortamıdır. Nitekim genç Kant da üniversiteyi fizik doktora teziyle bitirmiştir. Matematiğin ve fiziğin ilkeleri usun ürünü sayılmakta, gerçeğe us yoluyla varılabileceğini savunan antikçağ Elea'lılarının düşüncesi Leibniz-Wolf öğretisinde en yüksek aşamasına ulaşmış bulunmaktadır. İngiltere'den gelen yepyeni bir ses, David Hume' un sesi, usun eleştirilmesini ve yetilerinin gereği gibi belirtilmesini öğütlemektedir. Tarihsel düşünce diyalektiği XVIII. yüzyıl sentezini *us*'ta gerçekleştirmiştir. Böyle bir ortamda Kant, zorunlu olarak yapması gerekeni yapmış ve şu sonuca varmıştır: "Bizler, gizlerle dolu bir evrende bir düşün düşünü görmekteyiz. Gerçekte bildiğimiz hiç bir şey yoktur. Sezişlerimizin, kavramlarımızın, deneydışı ide'lerimizin içine gömülmüşüz; bir şeyler kuruyoruz. Ne var ki, bildiğimizi sandığımız şey sadece olay'lardır. O olaylar ki, bilmediğimiz bir nesneyle asla bilemeyeceğimiz bir öznenin birbirlerine olan ilişki' sinden doğmuştur". Nesne'yi bilmiyoruz, özne' yi de asla bilemeyeceğiz, us'a zorunlu olarak bu *bilinemez*'in ortasındaki *ilişki* alanı kalıyor. Oysa us, özgür olma dileğindedir; aşma çabaları bu yüzdendir. *Salt usun eleştirisi*'nde bu özgürlük dileğinin işe yaramadığı anlaşılmıştır; salt us deneyle olan bağını koparak *kuram* yapamıyor, ama *eylem* de yapamaz mı?.. Kant'ın ikinci büyük yapıtı *Uygulayıcı Usun Eleştirisi* (Kritik Der Praktischen Vernunft, 1788) bu sorunun karşılığını arayacaktır. *Zorunlukla olan*'ın karşısında bir de *özgürlükle olan* var. Öteki *bilim*, buysa *törebilim* alanıdır. Us, *salt* olamıyor ama *uygulayıcı* olabilir. Ne var ki bu durumda adı değişerek *irâde* olur. *Doğru*'nun

duyusu nasıl nesneler düzeninden düşünce düzenine yükselip biçimlenmek zorundaysa, *iyi*'nin duyusu da öylece düşünce düzeninde biçimlenip nesneler düzenine inmek zorundadır. Özgürlükle olmayan; armağan umudu, beğenilme isteği, göreneğe uyma zorunluğu vb. gibi etkenlerle gerçekleştirilen iyilik, gerçek iyilik değildir. Demek ki usun uygulayıcı olarak çok önemli bir görevi var: İyiliği, özgürlükle, salt iyilik için gerçekleştirmek. Bu özgürlük, duyarlığın bütün etkilerinden kurtulmuş bir özgürlük olmalıdır. Özgürlük zorlamaz, sadece yükümlü kılar. Törebilimsel yasa, fizik yasa gibi zorunlu olamaz. O, serbest bir seçim işidir. O, *kendi yasasını kendisi koyar.* Önceden konmuş ve verilmiş bir yasaya uymaz. Demek ki tanrısal ve dinsel bir törebilim, gerçek bir törebilim değildir. *Yasa*'yla *özgürlük*'ün çelişkisi, ancak *kendi yasanı kendin koy*'makla aşılabilir. Ancak bu yasayı *insanlığı bir araç olarak değil, bir erek olarak belirtecek bir biçimde koy*'malı. Yoksa deney alanıyla yeniden bir ilişki kurup özgürlüğünü yitirmiş olursun; çünkü insanlığı araç olarak gözeten bir yasa, usun özgür yasası değil, kişisel çıkarının yasasıdır. Bu yasa *evrensel ol*'malı. Yoksa bu yasa usun gerçek ürünü olan *önsel bireşimsel yargı* niteliğini taşımaz ve *tümel geçerli*'lik niteliğini elde edemez. Törebilimsel yasa, deneylerden elde edilmiş bir *koşullu* (*Al.* Hypothetisch) yasa değil, uygulayıcı usun kendi kalıplarında biçimlendirdiği bir *düzenlenmiş* (*Al.* Kategorish) yasadır. Bir şey elde etmek için değil, iyilik için iyilik edilecek. İşte Kant'ın *iyi irâde* (*Al.* Gute wille) adını verdiği özgür irâde budur. (Kant, bu törebilimsel düşüncelerini, sözkonusu yapıtından çok *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* ve *Metaphysik der Sitten* adlı yapıtlarında incelemiştir). Görüldüğü gibi Kant, *salt usun eleştirisi*'nde yadsıdığı metafiziği *pratik usun eleştirisi*'nde diriltmeye çalışmaktadır. Kant'ın bu idealist eğilimi üçüncü büyük yapıtında daha da belirecektir. *Doğru* ve *iyi* ideleri incelendikten sonra geriye usun üçüncü bir işlevi kalmıştır: *Güzel idesi.* Us, doğayla törebilim arasında kalan estetik alanda nasıl işliyor ve bu işleyişin de ötekiler gibi önsel ilkeleri var mıdır?.. Kant'ın üçüncü büyük yapıtı *Yargı Gücünün Eleştirisi* (Kritik der Urteilskraft, 1790) bu sorunun karşılığını arayacaktır. Kant, duyulardan gelenle (salt us) düşünceden giden (uygulayıcı us) arasındaki köprüyü *yargı gücü* adını verdiği (yargılayıcı us) ussal bir yetiyle kurmak istiyor. Deneylerden gelen'le düşünce gerçekleşiyor, düşünceden giden de deneyde gerçekleşecek. Oysa bu gerçekleşmenin usun buyruğuna uygun olup olmadığını *yargı gücü* denetleyecek. (Bu tema, diyalektik özdekçiliğin *teori, pratikle doğrulanır* önermesinin Kantçı sezisidir). *Doğru* bir düşünceyle gerçekleştirilen bir *iyi*'liğe "güzel bir davranış" diyoruz. Öyleyse *güzel* bu iki ideyi birbirine bağlayan bir köprüdür ki bunu da *yargı gücü* gerçekleştirir. Kant, *güzel*'i *yüce*'den ayırıyor. Bir fırtınada denizin kudurmuş dalgalarına bakarak "ne güzel" diyebiliriz ama gerçekte duyduğumuz *güzellik* değil; büyüklük, güçlülük ve ürkünçlükten doğan *yücelik* (*Al.* Erhabene)'tir. Yücelik, böylesine *gürel* (*Fr.* Dynamique) olabildiği gibi yıldızlı bir gecenin ihtişamı gibi *matematiksel* (*Fr.* Mathématique) de olabilir. Böylece *yüce*'den ayrılan *güzel; iyi*'den, *boş*'tan, *yararlı*'dan da ayrılmaktadır. *Güzel*'in niteliği, *hiç bir karşılık gözetmeksizin* yargılanır oluşudur. Kantçı törebilime göre *iyi* de bu niteliği taşır, oysa *iyi* eylemsel bir irade işidir; güzelinse ne eylem ne de iradeyle ilgisi vardır. *Hoş* duyusal bir beğeni, *güzel*'se yargısal bir beğenidir. Bir tabak meyve tablosu, onları yemek isteğini duyurursa *hoş* ve ancak bu isteği duyurmadıkça *güzel*'dir. *Yararlı* elde edilmek istenir, güzelse sadece seyredilir. Hiç bir karşılık gözetilmeden beğenilmek onun temel niteliğidir. Güzelin başka bir niteliği de *tümel geçerli* oluşudur, Kant böylece *önsel bireşimsel yargı*'yı burada da yakalamış oluyor. Demek ki *güzel*'de de bir önsellik var, bu önsellik bizi kendisine karşı belli bir tutuma zorlar. Bu tutum, özel değil, genel bir tutumdur; sadece bizim için değil, herkes için geçerlidir. Güzellik yargısı *kavramsız* (*Fr.* Sans concept) bir yargıdır, demek ki bir bilgi işi değildir. Güzellik, *ereği düşünülmeyen bir ereksellik*'tir. Bir müzik parçasında bize zevk veren onun *bestelenme nedeni* değildir, oysa o gene de bir *ereğe uygun* olduğu için güzeldir. Kant böylece, *estetik yargı* (*Fr.* Jugement esthétique)'yı *ereksel yargı* (*Fr.* Jugement téléologique)'dan ayırıyor. Sanatçı *güzel*'i yaratırken onu belli bir ereğe göre biçimlendirir, bizse o *güzel*'i ereğini düşünmeden kavrarız. Güzelin bizler için anlamı *kendi ereğine uygunluğu* değil, *bizim ereğimize uygunluğu*'dur. Kant, yapıtının ikinci bölümünde, *ereklik* (*Al.* Finalitaet) kavramını incelemektedir. Kant'a göre ereklik, Aristoteles'in *entelekheia*'sı gibi, *kendi nedenine uygunluk*'tur. İki türlü *uygunluk* (*Al.* Zweckmaessigkeit) var: Biri güzeli doğuran öznel uygunluk, ikincisi yararlıyı doğuran nesnel uy

gunluk. Bunun içindir ki bir çiçek, yağlıboya bir tabloda estetik yargının konusu olurken bir ilâç kutusunun içinde ereksel yargının konusu olabilir. Cansız doğa, sürekli bir nedensellik içinde Dekartçı bir mekanizmle düzenlenmektedir. Canlı doğaysa kendi ereğiyle düzenlenir. Kömür bir neden-sonuç zincirinin ürünüdür, ama göz pek bellidir ki görmek için yapılmıştır. Bu yüzden, doğanın açıklamşında *ereklik* kavramından vazgeçemiyoruz. Kant, burada, usun metafizik yapamayacağını söylediği halde metafiziğin alanına yeniden ve iyice girmekte olduğunu görerek sakıntılı bir dil kullanmaktadır. Ne nedensellik ne de ereklik doğanın kendiliğini açıklayamaz, der. Cansız ve canlı, tümüyle doğa, Kant'a göre *bilinemez* olmakta devam etmektedir. Duyular bize bu bilginin anahtarını veremez, ama duyular-üstü'nde "anlakalır'da birtakım anahtarlar gizlidir". Görüldüğü gibi, idealizmin kapısını her şeye rağmen aralık bırakmak bilinemezciliğin zorunluğudur. Kendisinden önceki felsefe akımlarının düşünsel sentezini ustaca gerçekleştiren Immanuel Kant'ın, kendisinden sonraki felsefe akımlarını büyük ölçüde etkileyen bu üç önemli yapıtını toparlarsak şu sonucu saptarız: *Doğru*'yu us kurar, *iyi*'yi us buyurur, *güzel*'i us yargılar. *Bilinemez kendilik*'in dışındaki bilinir olaylar dünyasını teksözle *us* düzenler. Bu vargı, idealist bir vargıdır... Immanuel Kant'ın kendi felsefesini adlandırmak için ilerisürdüğü *eleştiricilik* deyimi, *inakçılık* ve *şüphecilik* deyimlerine karşıt bir anlam taşır. Öznel düşünceci bir yaklaşımla *usçuluk* ve *görgücülük* öğretileriyle savaşmak amacını gütmüştür. Nesnelerin özünün bilinemeyeceğini ilerisürerek bilme sürecini yadsımış ve *bilinemezcilik*'e varmıştır. *Bk.* Bilinemezcilik, Bağıntıcılık, İnakçılık, Şüphecilik, Usçuluk, Görgücülük, Ulam, Çatışkı, Tarih Felsefesi, Olguculuk.

ELEŞTİRİ ÇAĞI. (*Os.* Devri tenkit, *Fr.* Âge critique) Felsefede eleştirinin amaçlaştığı çağ... Felsefe tarihinde antikçağın sofistleri kapsayan evresiyle XVIII. yüzyıl Avrupa'sında John Locke'la başlayan ve özellikle Hume ve Kant'la beliren evre *eleştiri çağı* olarak nitelenir. Örneğin Strasbourg Üniversitesi felsefe profesörü Alfred Weber ünlü *Felsefe Tarihi*'nde Protagoras, Sokrates, Aristippos ve Hedoncu'luğu, Antisthenes ve Kinikleri, Eukleides ve Megara okulunu; yeniçağ felsefesinde de Locke, Berkeley, Condillac, Hume ve Kant'ı bu başlık altında incelemiştir.

ELİS-ERETERYA OKULU. (*Os.* Elis ve Ereterya medresesi, *Fr.* Doctrine d'Elis et d'Erétrie) Sokrates'in öğrencisi Elis'li Phaidon' un kurduğu okul... Bilgici yapılı olan bu okul, antikçağda, önce Elis kentinde kurulmuş ve sonra Ereterya kentine göç etmiştir. Sokratesçi okullardandır ve gene Sokratesçi okullardan Megara okuluyla çatışmıştır. Elis'li Phaidon, Sokrates'in en sevdiği öğrencisiymiş. Platon'un ünlü diyaloğu *Phaidon* onun adına yazılmıştır. Phaidon'un ölümünden sonra öğrencisi Menedemos okulu kendi yurdu olan Ereterya'ya götürerek orada geliştirmiştir. Menedemos, "en üstün iyi erdemdir, o da doğruyu yanlıştan ayırmaktır" dermiş. *Bk.* Sokratesçilik.

EMEK. (*Os.* Sây, Amel, Mesâi, Hizmet, Şugal, İş; *Fr.* Travail, *Al.* Arbeit, *İng.* Labour, *İt.* Lavoro) İnsanın doğayı değiştirmek için gerçekleştirdiği bilinçli ve yararlı çalışma... İnsanlaşma *emek*'le başlamıştır, yüksek dereceli hayvanların tarihsel gelişme sürecinde içlerinden bir bölümü emeğiyle ötekilerden ayrılıp insanlaşmıştır. Hayvan doğadan toplar; insansa doğayı emeğiyle üretir, değiştirir ve hizmetine koşar. "Önce emek" diyor bilim, sonra el, dil ve bunların ürünü olan düşünce. "El, emeğin ortaya koyduğu bir üründür", düşünce ve onun özdeksel iskeleti olan dil de emek sürecinde insanların birbirleriyle zorunlu olarak kurdukları ilişkilerden doğmuştur. Emek, insanı ve insan toplumunu yaratmış, bunun sonucu olarak da insan beynini ve bilincini oluşturmuştur. İnsan, emeğiyle, doğayı değiştirirken kendisini de değiştirmiştir. Değişme süreci, hayvanken insan olmayla başlar, baltalı insandan günümüzün uzaya ayak basmış atomlu insanına kadar sürer, şimdiden hayâl bile edilemeyecek çok üstün aşamalara doğru sürmekte de devam edecektir. İnsanı insan eden ve doğaya egemen kılan emeğin özü ve nitelikleri tarihsel ve eytişimsel özdekçi felsefeyle açıklığa kavuşturulmuştur. Emeğin tarihsel serüveni, insanlık tarihinin serüvenidir. İnsanın bir *emekçi* olarak, emekçiliği dışında bütün öteki niteliklerinden arınmış bir emekçi olarak ortaya çıkması bu tarihsel serüvenin sonucudur. İnsanın ilk mülkiyet ilişkisi de kendi emeğinin sahibi olmakla başlar, insanın üretici emeğinden bağımsız varlığı her şeyden önce kendi üretici emeğinin malikidir. "Emek, doğayla ve bundan ötürü doğal bilimlerle insan arasındaki en gerçek tarihsel ilişkidir. Emeğin, temel insan yeteneklerinin dışsal bir gerçekleş-

me biçimi olarak anlaşılmasıdır ki doğanın *insansal* özünün ya da insanın *doğal* özünün anlaşılmasını olanaklı kılar". *Bk.* İnsan, El, Dil.

EN AZ ETKİ İLKESİ. (*Os.* Fiili asgari mebdei, *Fr.* Principe de moindre action) Zamanın erkeyle çarpımı... Matematik terimidir, özellikle mekanikte kullanılır. Bu ilkeye göre doğa, en az emekle iş görür. Örneğin bir kazan, en güçsüz yerinden ve bundan ötürü de en az etkiyle patlar. Buna *en az direnç yasası* (*Os.* Mukavemeti asgarîye kanunu, *Fr.* Loi de la moindre résistance) da denir. Bu matematik ilke, ekonomiden felsefeye kadar çok ve çeşitli alanlara yansımıştır. Örneğin ekonomide kimi ekonomicilerce ilerisürülen, insanların ihtiyaçlarını en az çabayla karşılamak eğiliminde oldukları varsayımına *en az çaba yasası* (*Os.* En az gayret kanunu, *Fr.* Loi du moindre effort, *AL* Gesetz der minimalen Anstrengung, *İng.* Law of minimum effort) denir. *Lâ. homo economicus* (ekonomik insan) deyimi de böylesine bir insanı dilegetirmek için ilerisürülmüştür. Biçimci ruhbilim alanında da insanların en az erke harcamayı gerektiren davranış biçimini seçecekleri varsayımına *en az etkinlik yasası* (*İng.* Law of least action) denilmesi Türk Dil Kurumunca önerilmiştir. Felsefede özellikle empirio-kritisistler aynı ilkeyi *düşünce ekonomisi ilkesi* ya da *tutum ilkesi* deyimiyle dilegetirirler.

ENDÜLÜS OKULU. İslâm felsefesinde dinsel inaklarla felsefeyi uzlaştırma çabası... İslâm felsefesinde İbni Bacce (Avempace), İbni Rüşd (Averroés) ve İbni Tufeyl (Abentofal) *Endülüs okulu* adı altında toplanırlar. Felsefe, Eş'arîliğin gerici ve ezici baskısıyla, XII. yüzyılın başlarında Batı'ya göçmek zorunda kalmıştı. Her üç düşünürün de amacı us'la inan'ı, dinsel dogmalarla felsefeyi uzlaştırmaktır. Örneğin İbni Bacce, Gazâlî'ye karşı çıkarak, insan usunu Tanrı'yı kavramak için yeterli bulmaktadır. *Bk.* İslâm Felsefesi.

EN ESKİ. (*Os.* Evvelî, İptidâî, Ezelî, Aslî, Menşe; *Fr., İng.* Prîmordial, *Al.* Ursprünglich, Uranfaenglich, Überwiegend, *İt.* Primordiale) Zamansal olarak ilk... *İlk*'in eşanlamıdır, *ilkel* terimiyle de anlamdaş olarak kullanılır. *Bk.* En Eski Neden, En Eski Özdek.

EN ESKİ DOĞAL NEDEN. (*Os.* Âmili tabiîyei aslîye, *Fr.* L'agent naturel primordial) Başlangıç ilkesi... Antikçağ Yunan felsefesinde ilk düşünürlerin aradıkları *en eski doğal neden*'in hangisi olduğuydu. Buna kimi su, kimi hava, kimi ateş, kimi de sayı demiştir. *Bk.* En Eski, En Eski Neden, En Eski Özdek.

EN ESKİ NEDEN. (*Os.* İlleti iptidâiye, *Fr.* Cause primordiale) Nedensellik zincirindeki ilk neden... *Bk.* Neden, Nedensellik, En Eski.

EN ESKİ ÖZDEK. (*Os.* Maddei iptidâiye, *Fr.* Matiére primordiale) Değişenin altında değişmeden kalan... Değişirlik felsefesine göre mademki sürekli bir değişiklik vardır, öyleyse sürekli olarak değişen bir şey var demektir. Oysa bu sürekli olarak değişen şey, sürekli olarak değişmekle varlığını koruyor ve bir bakıma değişmeden kalıyor demektir. İşte bu şey *en eski özdek*'tir ve değişenlerin tözüdür. *Bk.* Özdek.

EN KÜÇÜK DUYULUR. (*Os.* Asgari mahsüs, *Fr.* Minimum sensible) Bir duyumu meydana getiren en küçük uyarım... *Duyum eşiği* terimiyle eşanlamlıdır. Bu eşiğin altındaki uyarımlar hiç bir duyum meydana getirmezler. Uyarım, algıya girdiği anda bu eşiği atlamış olur. *En küçük duyulur*, her duyu için değişir. Örneğin Fransızcada kulak için en küçük duyulur'a *minimum audibile*, göz için en küçük duyulur'a *minimum visible* vb. denir. *Bk.* Eşik.

ENTERPSİKOLOJİ. (*Os.* Mâbeynerruhiyât, *Fr.* Interpsychologie) Ruhların karşılıklı etki ve ilişkilerini inceleyen ruhbilim... Fransız düşünürü Gabriel Tarde, konu ve yöntemleriyle yeni bir ruhbilim dalı kurmaya çalışmış ve buna *ruhlararası ruhbilim* adını vermiştir. Tarde'a göre insan ruhları birbirlerini etkilerler ve bu bir toplumsal olay değil, ruhsal olaydır. İnsanlar arasındaki inanç ve istek değişmeleri, bu ruhsal etkilerin sonucudur. Bir insanın ve hatta bir hayvanın davranışlarına bakarak ne duyduğunu bulmaya çalışırsak, onunla, toplumsal bir ilişki değil, ruhsal bir ilişki kurmuş oluruz. Bu bakımdan *enterpsikoloji*, bir söz ya da bir düşüncenin etkisini toplumsal bakımın dışında incelemek amacını güder. Tarde, bu düşüncesiyle, ruhlararası ruhbilimi toplumbilimin yerine koymak istemişse de, metodolojisini kuramadığından gerçekleştirememiştir. Ruhlararası etkinin, ruhsal bir yetenek olarak ilerisürdüğü *taklit* olgusuyla gerçekleştiğini savunduğundan, Tarde'ın bu kuramına *taklit kuramı* da denir.

EN ÜSTÜN İYİLİK. (*Os.* Hayrı âlâ, *Lâ.* Summum bonum, *Fr* Souverain bien, *Al.* Das höchste Gut, *İng.* Summum bonum, *İt.* Sommo bene) Bütün iyiliklerin kendisinden çıktığı iyilik... Antikçağ Yunan felsefesinden beri bütün törebilimlerin başkavramıdır. Sokrates'e göre *bilgelik*'ti, Platon onu *en yüksek idea* olarak tanımladı, Aristoteles de her türlü *etkinliğin nedeni ve ereği* saydı. Stoacılara göre *apatheia*, Epikuros'a göre *ataraxia*, Pirrhon'a göre *adiaphorie* bu nitelikteydi. Skolâstikler onu *Tanrı*'lık kata çektiler. Descartes'a göre *erdem*, Kant'a göre usla duyuların ikisini birden hoşnut eden ve *mutlulukla birleşen erdem*'dir. Gizemcilikte *Tanrı'yla birleşmek* (*Os.* Visâli hak) anlamındadır. Dilimizde, eşanlamda, *egemen iyilik* ve *en yüksek iyi* terimleri de kullanılmaktadır. *Bk.* Bilgelik, Duygusuzluk, Erdem, Mutluluk, Gizemcilik, Yeniplatonculuk.

EPİKUROSÇULUK. (*Os.* Epikürîye mezhebi, Lezzetîye mezhebi, Eshâbüllezze; *Fr.* Épicurisme) Epikuros'un öğretisi... Antikçağ Yunan düşüncesinin en ilginç düşünürlerinden biri olan Epikuros, felsefesini, Demokritos'un atomculuğuyla Pyrrhon'un şüpheciliği üstüne kurmuştur. Bilimsel özdekçiliğin ustalarından biri, 15 nisan 1841'de Jena'da verdiği *Demokritos'un doğa felsefesiyle Epikuros'unki arasındaki fark* adını taşıyan doktora tezinde Epikuros'un atom düşüncesini nasıl zenginleştirdiğini ve onu eylem merkezi yaptığını, gerekircilik anlayışını nasıl yumuşatarak rastlantıya ve insan iradesinin müdahalesine yer verdiğini, felsefeyi dinden ve Tanrı düşüncesinden nasıl kurtardığını anlatır ve onu *birinci derecede önemli bir düşünür* olarak niteler. Ona göre özdekçilik, ilkçağdan bu yana hiç bir zaman yalın bir mekanikçilik olmamıştır ve bunu en iyi belirten de Epikuros'tur. Epikuros'a göre bütün doğa olayları atom bileşimleridir. Bölünemeyen parçacıklar ve bunların devimlerinin yer aldığı boşluk evrenin temelidir. Bu bölünemeyen parçacıklar, Demokritos'tan farklı olarak, sadece biçimleri ve büyüklükleriyle değil, ağırlıklarıyle de birbirlerinden ayrılırlar. "Epikuros'un, atomların düşey devinmelerinin, ağırlıkları ve *kendiliğinden varolan bir özgücü* nedeniyle doğru çizgiden çok hafif bir sapmayla meydana geldiği düşüncesi, dünyanın özdekçi bilgisi için çok büyük bir önem taşır". Epikuros, bilimlerin denetinden yoksun bulunduğu halde üstün bir seziyle, dünyanın her zaman ve insan bilincinden bağımsız olarak varolduğunu, sonsuz ve ilksiz bulunduğunu, insanın bu dünyayı ancak duyularıyla tanıyabileceğini söylemiştir. Epikuros, bahçesinde —ki bu yüzden okuluna Yunanca *bahçe* anlamına gelen *Kepos* da denir— insanlara gerekli olan tek bilimin mutlu yaşama bilimi olduğunu öğretmiştir. Şöyle der: "Aç kalmamak, üşümemek, susamamak: İşte Zeus'u bile kıskandıracak mutluluk". İki büyük korkunun, Tanrı'yla ölümün, insanları mutsuz kıldığını görmüş ve bunlarla savaşmıştır. Ona göre mutluluk acının yokluğudur, buysa *salt sükûn* (*Yu.* Ataraxia) halidir. Bu duruma bilgelikle erişilebilir. Dostluk ve kardeşlik dışında, bu ruhsal sükûnu bozabilecek her türlü ilişkilerden kaçınmalıdır. Birey olarak insanın mutluluğunu sağlamak görevinde bulunan felsefe; fizik, kanonik, etik olmak üzere üç kolda çalışır. Her üç kol da doğru eylemin ölçülerini vererek insanı bilgeliğe ve böylelikle de mutluluğa ulaştırır. Doğru eylem, doğru bilgiyle gerçekleşir. Doğru bilgi de duyu verilerinin tekrarlanmasıyla elde edilen *tasarımlar* (*Yu.* Prolepsis)'dadır. İnsana huzursuzluk veren ve böylelikle de en büyük mutluluk olan *ataraxla* durumunu bozan; bu genel tasarımların içine hayal, masal, düş gibi doğal olmayan düşüncelerin karıştırılmasıdır. Mutluluk, doğal bir dünya görüşüyle mümkündür. İnsanı boş yere mutsuz kılan bu düşçülüklerden kaçınmalı ve her şeyin doğal nedenleri olduğu bilinmelidir. Epikuros'un bu düşüncesi kör bir gerekircilik değildir. Tersine, özgücün ve kendiliğinden devinim varlığı, rastlantının gerçek bulunduğu, insan iradesinin —birçok iç ve dış koşullarla belirlenmekte olmasına rağmen— bu nedenleri her zaman etkileyebileceğini savunmakla Epikuros yadgerekirciliğin (endeterminizmin) kurucusu sayılabilir. Epikuros, insanın mutlu olabileceğini söyler, demek ki mutlu olmak insanın elindedir. *Haz* (*Yu.* Hedoné) isteği doğaldır. Ama bu haz, acının yokluğundan doğan olumsuz bir hazdır. Epikuros, bununla, kötü anıları bulunmayan bir geçmişle tinsel ve tensel sükûn içinde bulunan bir şimdiyi ve güvenilen bir geleceği kapsayan *acısız* bir ruh ve vücut yapısını dilegetirir. *Ataraxia* kavramıyla ilerisürdüğü haz, böylesine bir hazdır. Bu savını yanlış yorumlayarak kendisini zevk düşkünlüğüyle suçlayanlara *Menoikeos'a mektup*'unda şöyle der: "Bizi anlamayan bilgisizlerin suçlamalarına kulak asma Menoikeos. Haz en üstün iyidir dediğimiz zaman ne sefihlerin duydukları hazzı, ne de hayvanca hazları ilerisürdük. Bizim sözünü ettiğimiz haz, sadece ruh rahatsızlığıyla beden acısının yokluğundaki haz-

dır. Bedenimiz acısız ve ruhumuz rahatsa mutluyuz. İnsanı mutlu kılan ne tıkabasa yeme, ne çatlayasıya içme, ne de cinsel sapıklıklardır. İnsanı mutlu kılan; usa uygun ve sade alışkanlıklar, arayacağımız ve sakınacağımız şeyleri iyice ölçebilen ve ruha rahatsızlık veren yanlış ve boş inançları söküp atabilen bir ustur. O halde bütün bu söylediklerimizin ilkesi, iyiliklerin en üstünü olan *bilgelik*'tir. Onu felsefeden de üstün tutmak gerek. O, bütün erdemlerin kaynağıdır". Oysa erdemli olunmadan bilge de olunamaz. Epikuros'un bulduğu en yüce erdem, mutluluğa götüren araçların tam ve doğru olarak tartılması erdemi (*Yu.* Phronesis)'dir. Bilgelik de bu erdemle gerçekleşir. Tam ve doğru tartılınca, ne ölüm korkusu ne de Tanrı ürküntüsü kalacaktır. Epikuros, çocukluğunda, Tanrı ürküntüsüyle ölüm korkusunun serseme çevirdiği insanların, büyücülük eden annesinden nasıl yardım dilediklerini görmüştür. Oysa "ölüm varken biz yokuz, biz varken ölüm yoktur. Onunla hiç bir zaman karşılaşamayacağız ki ondan korkalım" ve "Evreni tanrılar yaratmamıştır: Durup dururken niçin yaratsınlar? Kendi kendilerine yeter oldukları halde yeterliklerini zedeleyen bu işe neden girişsinler? En yüksek derecede mutlu bulunurlarken evreni yönetmek gibi ağır bir yükün altına neden girsinler? Böylesine kötülüklerle dolu bir dünyayı, kendileri tüm iyilik oldukları halde, niçin yaratsınlar?" *İlksiz ve sonsuz özdek* düşüncesi de *Herodotos'a mektup*'unda şöyle açıklanır: "İlkin her sözcüğün anlamını incelemek gerekir Herodotos. O zaman diyebiliriz ki hiç bir şey hiçten doğmaz. Çünkü her şeyin kendisine özgü doğurucu bir tohumu olmasaydı her şey, her şeyden doğabilirdi. Öte yandan da her gözden yok olan yokluğa dönseydi bütün şeyler yok olurdu. Çünkü gözden yok olan her şey ancak yoklukta barınabilirdi. Bundan çıkan sonuç şudur ki: Dünya, her zaman, şimdi olduğu gibi, varolagelmiştir ve bundan sonra da, şimdi olduğu gibi, var kalacaktır. Dünya, özdeklerden kurulmuştur. Bu özdeklerin varlığını da duyumlarımız tanıtlamaktadır. Cisimlerden kimileri bileşiktir, kimileri de bileşikleri meydana getiren elemanlardır. Elemanlar, görünmez ve değişmez nitelikteki atomlardır. Çünkü, hiç bir şey yokluğa dönmediği için, bileşikler dağılınca, onları meydana getiren varlıkların da var kalmaları gerekir. Dünya sonsuzdur. Çünkü her sonlunun bir ucu olması gerekir, dünyanın ucu olmadığına göre sonsuzluğu açıktır. Sonu olmadığına göre de zorunlu olarak *sonlu değil* demektir. Atomların devimlerinin başlangıcı yoktur. Çünkü atomlar boşluk kadar öncesizdir. Atomların devimleri sürekli ve sonsuzdur" (Bu mektup parçaları, Mehmet Karasan'ın *Büyük Filozoflar Antolojisi*'ndeki değerli çevirisinden alınmıştır). Epikuros'un bu parlak sezileri Lucretius'un aracılığıyla Roma'ya geçmiş ve sonunda Gassendi'yle Bacon'u etkileyerek doğa bilimlerinin gelişmesini büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Bilimsel felsefenin ustalarından biri şöyle der: "Fransa'da özellikle Descartes tarafından temsil edilen XVII. yüzyıl metafiziği, doğar doğmaz, karşısında uzlaşmaz bir hasım olarak, Gassendi'nin kişiliğinde Epikuroscu maddeciliği bulmuştur. Fransız ve İngiliz maddeciliği, her zaman, Demokritos ve Epikuros'a sımsıkı bağlı kalmıştır". Romalı Lucretius Carus'ün Epikurosculuğu açıklayan yapıtının adı *De Rerum Natura*'dır. Rönesans düşünürlerinden Montaigne, Pierre Charon, Sanchez, Lamothe-Levayer vb. Epikurosculuğu izlemişlerdir. Osmanlı sözlükleri, Epikurosculuğu şöyle sunmaktadırlar: "Lâkin bu mezhebe mahsus bir düstur vardır ki o dahi *elemden ihtirâz et* düsturudur. İşte o lezzetin mahiyeti bu düsturdan daha iyi anlaşılır. Epikür mezhebi bir şehvet mezhebi değil itidâl ve aklı selîm mezhebidir deniliyorsa da Cenâbı Allah'ı inkâr ve bedâyii kâinatı tesadüfe atıf ve intiharı tavsiye eden bir mezhep kadar aklı selîme münâfi bir şey olamaz". (*Bk.* İsmail Fennî, *Lugatçei Felsefe*, s. 231). *Epikurosculuk*, görüldüğü gibi, metafizikçilerin, idealistlerin ve tanrıbilimcilerin kasıtlı anlatımlarıyla anlam değiştirmiştir ve Epikuros'un kendisi genellikle anlaşılan anlamda bir Epikuroscu değildir. İdealistler onu kasıtlı olarak kaba bir hazcı saymışlardır, oysa Epikuros antikçağ Yunan felsefesinin en üstün ve önemli düşünürlerinden biridir. *Bk.* Atomculuk, Özdekçilik, Roma Felsefesi.

ERDEM. (*Os.* Fazilet, Hassa, Hassasiyet, Meziyet, Muktezâ, Hüküm, Hubbu intizam, Kudret, Kuvvet; *Fr.* Vertu, *Al.* Eingenschaft, Vermögen, Tugend; *İng.* Virtue, *İt.* Virtu) İnsanın kendisini aşma gücü... Antikçağ Yunan felsefesinde *erdem*, ilkin bilgicilerce ele alındı ve *yetkin yurttaşın niteliği* sayıldı. Sonra Sokrates onu *bilgi* saydı ve bilerek erdemsizlik edilemeyeceğini ilerisürdü, bundan da erdemsizliğin bilgisizlikten doğduğu sonucunu çıkardı (*Bk.* Bedia Akarsu, *Sokrates'te Erdem Düşüncesi*, Felsefe Arkivi, sayı 13, s. 57, 60). Protagoras'a göre erdemli olmak *kendini yönetmek*'tir, felsefe de bu yüzden erdemli ol-

ma sanatıdır. İyiyi kötüden kesin olarak ayıramayız, çünkü herkesin ölçüsü kendine göredir, bu yüzden de genel bir törebilim yoktur. Platon'un *Devlet* adlı yapıtında konuşan Thrasymakhos'a göre erdem, *güçlünün işine gelen*'dir, çünkü yasaları güçlüler yaparlar ve düzeni kendi çıkarlarını gözeterek kurarlar. Platon'un *Gorgias* adlı yapıtında konuşan Kallikles'e göre de erdem, *güçsüzün işine gelen*'dir, güçsüzler erdem öğütleriyle kendilerini güçlülerden korumaya ve onları köleleştirmeye çalışırlar. Platon ölçülülük'le adalet'i *sosyal erdem* (*Yu.* Politike arete) sayar ve herkeste bulunmasını ister. *İdeal devlet*'inde sınıfsal erdemler ilerisürer, cesaret asker sınıfının ve bilgelik yönetici sınıfın özel erdemleridir. Aristoteles'e göre erdem, pek çok'la pek az arasında bir *orta*'dır; örneğin cimrilikle müsrifliğin ortasındaki cömertlik gibi, korkaklıkla budalaca atılganlığın ortasındaki cesaret gibi, miskinlikle azgınlığın ortasındaki ölçülülük gibi. Bunlar, Aristoteles'e göre *orta* (*Yu.* To meson)'dırlar. Aristoteles erdemi, *ussal* (*Yu.* Dianoetike) ve *törebilimsel* (*Yu.* Etike) olmak üzere ikiye ayırır, bilgi onun için ussal bir erdemdir. Stoacı Zenon da buna benzer bir sınıflama yapar ve erdemleri *kuramsal* (*Yu.* Logike) ve *uygusal* (*Yu.* Physike) olmak üzere ikiye ayırır, gereği gibi düşünmek kuramsal ve böylelikle doğru bilgi edinmek uygusal erdemdir. Kuramsal erdem araç, uygusal erdem amaçtır; kuramsal erdem uygusal erdemi gerçekleştirmek içindir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen bilimsel özdekçiliğin getirdiği yeni erdem anlayışı *aşma* (*Fr.* Dépassement) kavramıyla dilegetirilir. Erdem, *insanın kendini aşma gücü*'dür. Kendini aşmak, evrensel oluşuma, her an biraz daha artan bir çapta katılmak demektir. İnsanın kendini aşması, sürekli olarak her an artan bilginin ve eylemin gerektirdiği bir zorunluktur. *Bk.* Aşma, Törebilim.

ERDEMLİ. (*Os.* Fâdıl, Faziletli, Afif, Pâkdâmen; *Fr.* Vertueux, *Al.* Tugendhaft, *İng.* Virtuous, *İt.* Virtouso) Kendini aşabilen... *Bk.* Erdem.

ERDEM ÖĞRETİSİ. (*Os.* Mezhebi fazilet, *Fr.* Doctrine de la vertu) İnsan eylemlerinin iç düzeni... Alman düşünürü Immanuel Kant, törebilimsel öğretiyi ikiye ayırır: Erdem öğretisi, hukuk öğretisi (*Os.* Mezhebi hukuk, *Fr.* Doctrine du droit)... Hukuk öğretisi, insan eylemlerinin dış düzenini gerçekleştirir. Kant'a göre erdem, *yasaya uyularak yapılan eylem*'dir. *Bk.* Erdem.

ERDEM SAVAŞI. (*Os.* Mücahede, *Fr.* Ascese) İnsanın, kendisini aşabilmek için kendisiyle yaptığı savaş... Metafizik anlayış, bu terimi, *insanın erdem yolunda hayvansal benliğiyle mücadelesi* olarak tanımlar, çile çekmekle bağıntılıdır. Diyalektik anlayışa göre bu, bir *kendini aşma çabası*'dır. *Bk.* Erdem, Çilecilik.

ERDEMSEL. (*Os.* Teşviki fezâile ait, *Fr.* Parénétique) Erdeme özendirmeye değgin... Törebilim terimidir. Yunanca *özendirme* anlamındaki *parainein* sözcüğünden yapılmıştır. Stoacıların dilinde isim olarak felsefenin ödevlerden sözeden bir bölümünü adlandırırdı. Sıfat olarak da örneğin *Erdemsel Tanrıbilim* (*Fr.* Théologie parénétique) deyiminde kullanılır. *Bk.* Erdem, Törebilim.

EREK. (*Os.* Gâye, Gâyet, Nihâyet, Âkıbet, Muat, Ümmiye, Hedef, Matlup, Maksat; *Yu.* Telos, *Lâ.* Finis, *Fr.* Fin, *Al.* Ende, Zweck, Endzweck; *İng.* End, Purpose; *İt.* Fine) Sebebin içerdiği son... Aristoteles terimidir. *Başlangıç* (*Os.* Bidâyet; *Fr.* Commencement) karşılığı olarak kullanılır. Mantık ve metafizikte *bir şeyin yapılma nedeni* ya da *varlık nedeni* anlamını verir ki bunun karşılığı *araç* (*Os.* Vâsıta, *Fr.* Moyen)'tır. Bu anlamda *bir şey yapılırken varılmak istenen son*'dur. Örneğin marangoz tahtaları alır, ölçer, biçer, birleştirir; ereği bir masa yapmaktır. Masa yapılınca *erek* gerçekleşmiş, yapılan iş *son* bulmuştur. Metafizik ve düşünceci dilde *sebep* (*Fr.* Raison) karşılığıdır ve sebep ereği içerir. Genellikle *erek* deyimi, *erişilmek istenen* anlamında kullanılır. Bu anlam Osmanlıcanın *hedef* (*Fr.* But) deyimini karşılar. *Amaç* deymiyle anlamdaştır. *Erek* deyimi Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *İng. goal* deyimi karşılığı olarak "herhangi bir canlının erişmek ya da elde etmek için çaba gösterdiği bir nesne ya da nokta" olarak tanımlanmıştır, bu tanımdan sonra yapılan açıklamaya göre, "hayvan deneylerinde dolambacın sonundaki yem kabı, insandaysa yıllarca süren öğrenim sonunda kazandığı diploma birer erektir". *Bk.* Erekbilim.

EREKBİLİM. (*Os.* Mebhası gâyât, *Fr.* Téléologie, *Al.* Teleologie, *İng.* Teleology, *İt.* Teleologia) Doğa, insan ve toplumun ereklerle belirlenerek yönetildiğini ilerisüren öğreti... Terimin Aristoteles'den gelen metafizik anla-

mı, *erek* sözcüğünün bütün anlamlarında *ereklik*'in incelenmesini dilegetirir. Nesnelerin *neden* meydana geldiklerini açıklayan nedensellik yasasına karşı, nesnelerin hangi *erek* için meydana geldiklerini araştıran ereksellik anlayışı, evrende böylesine bir erek güdebilecek üstün bir gücün varlığı inancına dayanır. Oysa bu öznel metafizik ereksselliğin karşısında, nesnel ve bilimsel bir ereksellik de vardır. Metafizik ereksellik Tanrılık planın sonucu, bilimsel ereksellikse özdeksel ve nesnel nedenselliğin sonucudur. *Erekbilim*'in törebilimsel anlamı, insan yaşamındaki törebilimsel erekleri saptamaya çalışır. Metafizik erekbilim, evreni, ereklerle araçlar arasındaki ilişkilerin bir toplamı sayar. Metafizikçiler bilimsel nedenselliğin karşısına, ruhsal ereksselliği çıkarırlar. Bu anlayışa göre herhangi bir varlığın yapısını ve gelişmesini belirleyen onun nedeni değil, ereğidir. Bu ereği de ruhsal bir ilke, üstün bir us ya da açıkça tanrı koymuştur. Örneğin buğdayı buğday eden, buğday tohumu nedeni değil, tanrıca saptanmış olan buğdaylaşma ereğidir. Bu alanda kimi metafizikçiler işi nedenselliğin tümüyle yadsınmasına kadar vardırırlar. Örneğin L. Wittgenstein'e göre "nedensellik bir peşin yargıdan başka bir şey değildir" (Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Londra 1955, s. 108). XVIII. yüzyılda İngiliz düşünürü Hume da, deneyin, bize olaylar arasındaki zorunlu bağlılığı, eşdeyişle nedenselliği asla göstermediğini ilerisürmüştü. Oysa insanlar doğa ve toplumdaki nedenselliği keşfedemeselerdi hiç bir eylemde bulunamazlar, eşdeyişle bilim yapamazlardı. Bilim, tümüyle, nedensellik anlayışının ürünüdür. Toprağa buğday tohumunu atıp gerekli koşulları sağlayınca buğday üreteceğimizi kesinlikle bilmeseydik üretemezdik. Engels, "bir olayın başka br olayı doğurduğu, eşdeyişle nedensellik, insan faaliyeti sayesinde ortaya çıkmıştır" (Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Editions Sociales, Paris 1955, s. 232) der. Eytişimsel özdekçilik, özellikle canlı örgenliklerin anatomik yapılarındaki ve davranışlarındaki ereksselliğin temelinde nesnel ve özdeksel nedenlerin bulunduğunu göstermiştir. Darwin kuramı, bunu, bilimsel olarak tanıtlamıştır. Hayvan ve bitkilerdeki değişiklikler, çevre koşullarındaki değişiklikler nedenine dayanır. Ortam değişikliklerine uyma zorunluğu, doğal ayıklanmayla gerçekleşir ve soyaçekimle kuşaklardan kuşaklara geçerek canlı örgenliklerin yapısında ereksselleşir. Canlı örgenliklerdeki her oluşum elbette ereklidir, yaşamı sürdürme ereğine dayanır. Ama bu ereklilik, tarihsel süreçte, nesnel ve özdeksel nedenlerle meydana gelmiştir. Çevreye uyabilme çabasıyla gerçekleşen çeşitli değişiklikler arasında en uygunu, yaşamı sürdürmeyi sağlayanı, doğal ayıklanmayla muhafaza edilerek ve soyaçekimle saptanarak kuşaklardan kuşaklara geçrilip canlı örgenliklerdeki erekliliği gerçekleştirmiştir. Teksözle özetlersek, metafizik ereksellik tanrılık planın sonucu, bilimsel ereksellik nesnel ve özdeksel nedenlerin sonucudur. *Bk.* Erek, Nedensellik, Ereklik, Amaçlamak.

EREKBİLİMSEL. (*Os.* Gâî, Nihâî, Nisbeti gâiye; *Fr.* Téléologique, *Al.* Teleologisch, *İng.* Teleological, *İt.* Teleologico) Erekbilime ya da erekliğe değgin... Ereği nedenleştiren anlayışlar *erekbilimsel*'dir. Örneğin Aristoteles'e göre heykeli heykelci, mermer, çamur, keski vb. yapmaz; heykeli heykelcinin kafasındaki heykel ereği yapar. Daha açık bir deyişle heykelcinin elini kımıldatan, mermeri yontan, keskiyi etkileyen nesnel ve özdeksel nedenler değil, ereksel nedendir, heykelcinin kafasındaki heykel ereğidir. *Bk.* Erekbilim, Erek, Aristoculuk, Neden, Ereksel Neden.

EREKBİLİMSEL EREKLİK. (*Os.* Gâiyeti ilmülgâyâtiye, *Fr.* Finalité téléologique) Nesnel ereklik... *Erekbilimsel ereklik* terimi, *nesnel ereklik* (*Os.* Gâiyeti harici zihnîye, *Fr.* Finalité objective) deyimiyle anlamdaştır ve *öznel ve estetik ereklik* (*Os.* Gâiyeti hüsnîye ve zihnîye, *Fr.* Finalité esthétique ou subjective) deyimi karşılığında kullanılır. Alman düşünürü Kant'a göre bu ayrım, *erek için erek*'le *yarar için erek*'i birbirinden ayırır. Kant'a göre bir sanatçının bir güzellik yaratması erek için ereklik, ama bir marangozun bir masa yapması yarar için erekliktir. *Erekbilimsel ereklik* düşüncesi, metafizikçilerin elinde, portakal dilimlerinin hakça paylaşılmak için yaratıldığını savunmaya kadar vardırılmıştır. *Bk.* Erekbilimsel Yargı, Erekbilimsel Kanıt.

EREKBİLİMSEL KANIT. (*Os.* Delili gâi, *Fr.* Preuve téléologique) Sonuçtan ereği uslamlayan kanıt... Örneğin *her düzen bir düzenleyiciyi gerektirir* uslamlamasından doğadaki düzene bakarak Tanrı'nın varlığının tanıtlanmaya çalışılması, bir *erekbilimsel kanıt*'tır. *Bk.* Ereksel Nedenler Kanıtı.

EREKBİLİMSEL YARGI. (*Os.* Muhakemei gâîye, *Fr.* Jugement téléologique) Erek güden yargı... Alman düşünürü Kant, yargı'yı

ikiye ayırır: Erekbilimsel yargı, estetik yargı... Örneğin *şu güzeldir* yargısında hiç bir erek yoktur, ama *şu yararlıdır* yargısı bir ereğe uygunluğu dilegetirir. Kant'a göre *güzel*'in ereği kendi yetkinliğidir, oysa *yararlı*'nın ereği nesneldir ve bir gereksiyi karşılamaktır. *Bk.* Erekbilimsel Ereklik, Erek.

EREKÇİ. (*Os.* Gâiyeci, Gâiyetçi, *Fr.* Finaliste) Doğa ve toplumdaki her olgu ve olayın bir erekle belirlenip bir ereğe yöneldiğini ilerisüren kişi... Erekçilik yandaşlığını dilegetirir. *Bk.* Erekçilk, Erek, Erekbilim.

EREKÇİLİK. (*Os.* Gâiye, Mezhebi gâiyyûn, Gâiyyetçilik; *Fr.* Finalisme, *Al.* Finalismus, *İng.* Finalism, *İt.* Finalismo) Herhangi bir doğrultunun bir ereğe göre oluştuğunu ilerisüren öğretilerin genel adı... Erekçi öğretiler, *neden*'in *erek* olduğunu savunurlar. Buysa *öncel bir zekâ*'nın varlığını ilerisürmek demektir. Bu öncel zekâ, çeşitli öğretilerde çeşitli adlar altında sunulmakla beraber *Tanrılık güç*'ten başka bir şey değildir. Bu anlayışa göre, *egemenliğine yaraşır ölçüde iyi ve zeki bir öncel güç* her doğal olguyu önceden düzenlenmiş bir ereğe göre oluşturur. Doğal olguların nedeni, onların ereğidir. Örneğin kayracılık, tipik bir erekçiliktir. *Bk.* Kayracılık, Ereksel nedenler kanıtı, Erekbilimsel Kanıt, Erek.

EREK EGEMENLİĞİ. (*Os.* Hâkimiyeti gâyât, Saltanatı gâyât; *Fr.* Régne des fins, *Al.* Reich der Zwecke) İnsanların özgürlükle gerçekleştirdikleri ereksel birlik... Kant deyimidir (Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, II, s. 97-111). Kant, bu deyimi, *doğa egemenliği* (*Al.* Reich der Natur) deyimine karşı anlamda kullanmıştır. Kant'a göre *doğa zorunluğu* karşısında bir *insan özgürlüğü* vardır ki kendi ereğini kendisi gerçekleştirir. İrâde sahibi insan, kendi törel yasasını kendisi koyar ve bunu yaparken de bütün insanlığı bir *erek* olarak belirtecek biçimde davranır. Demek ki uslu insan, kendi kendisinin ereği olduğu gibi, hem kendi ödevlerinin hem de bütün insanlığın ödevlerinin ereğini düzenleyebilecek bir özgürlüktedir. Buysa insanın, doğa egemenliği'nin karşısına bir *erek egemenliği* çıkarması demektir. *Bk.* Eleştiricilik.

EREKLİK. (*Os.* Gâiyet, Hikmet, Gâyet; *Fr.* Finalité, *Al.* Finalitaet, Zweckmaessigkeit; *İng.* Finality, Purposiveness; *İt.* Finalita) Erekli olmak... *Ereklilik* de denir. *Nedensellik* deyiminin karşıtıdır. Herhangi bir olgunun ereğinin o olgunun nedeni olması, o olguda bir *ereklik* bulunduğunu dilegetirir. Örneğin ayağının taşa takılması *nedeniyle* yere düşen bir adamın bu düşüşünde herhangi bir erek yoktur, buna karşı kendisine ateş açılan bir askerin kurşunlardan korunmak *ereğiyle* yere kapanmasında belli bir erek vardır. Bu ikinci düşme olayının nedeni, o olayın ereğidir. Terimin bu nesnel anlamına karşı metafizik anlamı, sözkonusu ereği önceden saptayan bir *öncel zekâ*'yı gerektirir. Dinsel öğretilerde bu öncel zekâ, *Tanrı*'dır. *Bk.* Erek.

EREKLİK İLKESİ. (*Os.* Mebdei gâiyet, *Fr.* Principe de finalité) Her varlığın bir ereği bulunduğunu saptayan ilke... Bu metafizik ilke, antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'in "doğa, boşuna çalışmaz" sözüne dayanır. Bu anlayışa göre her varlaşan, bir erek için varlaşır. *Bk.* Erek, Ereklik, Ereksel Neden.

EREKSEL. (*Os.* Gâî, Nihâî, Ehir; *Fr.* Final, *Al.* Letzt, Endlich; *İng.* Last, Final; *İt.* Finale) Erek niteliğinde olan... Mantık ve metafizikte *etker* (*Os.* Müessir, *Fr.* Efficient), konuşma dilinde *başlangıçsal* (*Os.* İptidai, *Fr.* Initial) karşı anlamında kullanılır. *Bk.* Erek, Ereksel Neden.

EREKSEL NEDEN. (*Os.* İlleti gâîye, *Fr.* Cause finale) Erek durumunda olan neden... *Bk.* Ereklik, Ereksel Nedenler Kanıtı, Kayracılık.

EREKSEL NEDENLER KANITI. (*Os.* Burhâni ileli gâîye, *Fr.* Argument des causes finales) Varlık düzeninin bu düzeni kuran bir öncel zekâ'yı gerektirdiği savı... Bu sav, metafizikte, erekbilimsel bir kanıt olarak ileri sürülür. Bu anlayışa göre her sonucun bir nedeni olması gerektiği gibi, her erekselliğin de bir ereksel nedeni olması gerekir. Her düzen bir düzenleyiciyi gerektirir, öyleyse doğa düzeni de Tanrı'nın varlığını gerektirir. Düzen bir zekâ işidir, buysa öncel bir zekânın varlığını tanıtlar. Bu öncel zekâ, Tanrı'dır. Doğadaki düzen, Tanrılık gücün öncel planına göre gerçekleşmiştir. Bu bilimdışı sav, Newton'dan Darwin ve Einstein'a kadar hemen her bilimsel bulguyla çürütülmüştür. İngiliz tanrıbilimcisi W. Paley'in göz örgeninin bir ereğe yönelmek için her türlü koşulları kendinde toplayan bir örgen olduğu ve bundan ötürü de ereksel nedenler kanıtının en yetkin örneklerinden biri bulunduğu savına karşı fizikçi Helmholtz, "gözü bir fizikçi yap-

mış olsaydı beceriksizliğinden ötürü geri gönderir, paramı geri isterdim" der. Koyu bir metafizikçi olan Profesör F. A. Lange, *Histoire du Matérialisme* adlı yapıtında (cilt I, s. 267-8) örgensel varlıkların oluşumunda doğanın hiç de düzenli ve hesaplı davranmadığını, tersine, milyarlarca hayvan ve bitki tohumunun boş yere harcanıp gittiklerini ve ancak bunlardan küçük bir bölümünün doğada bir yer edinebildiğini uzun uzun anlatır ve bunu bir avcının bir tavşan vurmak için her yöne milyonlarca kurşun atmasına benzetir. Kurşunlar bir ereksel nedenle atılsaydı, her kurşunun hedefini bulması gerekirdi. *Bk.* Erek, Erekbilim, Erekçilik, Nedensellik, Darvincilik, Evrimcilik, Erekbilimsel Kanıt. Öncel Düzen, Ereklik, Kayracılık.

ERGİNLEME. (*Os.* Tekris, *Fr.* Initiation) Erginlik yaşına, bir inanca, bir derneğe alınan kişinin gerekli önbilgileri edinmesi töreni... Bütün inanç topluluklarına giren kişi böyle bir törenden geçer ve topluluğa alınır. Hıristiyanların komünyonu bir *erginleme*'dir. İlkellerin erginleme törenlerine de *Fr. Rites de puberté* denir. İlkellerde bu törenler çocukları dinsel ve dünyasal yaşama sokmak için yapılırdı. Türkçemizdeki *ergin* sözcüğü *Ar. reşit* ve *erginlik* sözcüğü *Ar. rüşd* karşılığıdır, çocukluk döneminden sonraki durum ve çağı dilegetirir. Manişeizm, Bektâşîlik, Masonluk gibi çeşitli din, tarikat ve derneklerin kendilerine özgü çeşitli *erginleme* yöntemleri vardır. Hepsinde ortak olan yan, erginlenecek kişinin gerekli eğitimden geçirilmesidir. İlkeller bu eğitimi din, tarikat ve derneklerden daha açık ve daha belli biçimlerde gerçekleştirmişlerdir. İlkellerde erginlenecek çocuk —din, tarikat ve dernekler de henüz içlerine almadıkları kimseleri böylesine bir çocuk saymaktadırlar— özel olarak bir kampa alınarak uzun ve sıkı bir eğitimden geçirilir. Uygar toplulukların din, tarikat ve derneklerindeyse erginleme çoğunlukla biçimsel bir törenden ibarettir.

ERK. (*Os.* İktidar, Kudret, Kuvvet, İdare, Kabiliyet, Hâkimiyet; *Fr.* Pouvoir, *Al.* Vermögen, Faehigkeit, Gewalt, Recht; *İng.* Power, *İt.* Potenza, Potesta) Yapabilme gücü... Çoğunlukla *güç* terimiyle eşanlamlıdır. Siyasal anlamı, bir toplumda egemenliği elinde bulunduran bir kurulu dilegetirir. Fransız düşünürü Montesquieu, bu anlamda, yaşama-yürütme-yargılama erklerinin birbirinden ayrılması ilkesini ilerisürmüştür (Montesquieu, *Esprit Des Lois,* XI, 6). Dilediğini yaptırabilme gücü (*Os.* Nüfuz) anlamında da kullanılır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ruhbilimci Adler'in ilerisürdüğü başkalarından üstün olma ve onları egemenliği altına alma iradesine *İng. will to power* deyimi karşılığı olarak *erk istenci* terimi önerilmiştir. *Erk istenci* ya da *erk iradesi* (*Al.* Wille zur Macht) deyimi, başkalarının iradelerini kendi doğrultusuna çeken irade anlamında Alman düşünürü Nietzsche tarafından de kullanılmıştı. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de Montesquieu'nün yukarda sözü edilen kuramına *Fr. séparation des pouvoirs* (*Os.* Tefriki kuvâ) deyimi karşılığında *erklerin ayrımı,* devletin bütün etkinlik alanlarını kendi elinde toplamasına *Fr. totalitarisme* deyimi karşılığı olarak *erk tekelciliği* terimi önerilmiştir. *Bk.* Güç.

ERKE. (*Os.* Kudret, Kuvvet, Fül, Şiddet, Tâkat, Faaliyet, Himmet, İstitaat, Kuvvei cismânîye, Kuvveti kalp, Kudreti bâtına; *Fr., Al.* Energie, *İng.* Energy, *İt.* Energia) Herhangi bir işi gerçekleştirebileck güç... Yunanca *energheia* teriminden yapılmıştır. Aristoteles bu terimi *gerçekleşen edim* anlamında ve *olanaklı güç* anlamını verdiği *dynamis* terimine karşıt olarak kullanmıştı. Aristoteles'e göre *energheia,* gerçekleşebilecek güç *dynamis* değil, gerçekleşen güç'tü. *Erke,* Aristoteles terminolojisine göre, karşıt anlamına dönüşmüştür ve bugün Aristoteles'in *dynamis*'iyle eşanlamda kullanılmaktadır. Çağdaş fizikçi Albert Einstein, erkenin bir kütlesi olduğunu tanıtlamıştır. Einstein'ın bu önemli tanıtı, erkenin de bir *özdek* olduğunu meydana koymakla, onu bir *töz* sayan ve özdeğin karşısına çıkaran metafizik savı temelinden yıkmıştır. Einstein, kesinlikle tanıtlamıştır ki, özdeğin özelliği sayılan kütle yoğunlaşmış erkeden başka bir şey değildir. Einstein'ın bu gerçeği fizik diliyle anlatan $E=M\times C^2$ denklemi, insan bilgisinin en önemli denklemidir ve *erke*'nin (E), *kütle* (M)'nin *ışık hızı* (C)'nın karesiyle çarpımına eşit olduğunu gösterir. Einstein'ın bu eşsiz tanıtı, fiziğin bugüne kadar çözemediği evrenin birçok sırlarını çözmüş ve burada anlatılamayacak kadar önemli ve değerli sonuçlar doğurmuş bulunmaktadır. Bu önemli denklem, fizik alanında örneğin güneş ve bütün yıldızların nasıl milyarlarca yıl tükenmeden ışık ve ısı yaydıklarını açıklarken, düşünsel alanda da insanları binlerce yıldan beri oyalayan ve aldatan idealist, spiritüalist uydurmalara kesin olarak son vermiştir. Einstein bu sonuca, *tek-*

varlı'lıktan kurtulup *bağıntılılık* ilkesinden yola çıkarak *diyalektik* yöntemle çalışarak varmıştır. Şöyle düşünmüştü: Devim, bir erke biçimidir. Devimli bir cismin kütlesi, devimiyle birlikte artıyor. Öyleyse devimle kütle arasında bir ilişki var. Demek ki kütlenin artması ve eşdeyişle bir *ek kütle* kazanması, erkenin artması ve eşdeyişle bir *ek erke* kazanmasıyla oluyor. Şu halde, pek açıktır ki, erke=kütle=özdek'tir... Bu eşsiz tanıt, *sonsuzluk* kavramını da anlaşılır bir anlama kavuşturmuştur: Devimli cismin hızı ışık hızına erişince özdek=sonsuz olur... Artık dalgalar evreni, parçacıklar evreni, radyasyon, ışıklar, ısılar, sesler ve devimler gibi birbirlerine karşıt görünerek insan zekâsını bunca yıl şaşırtan birçok değerler *özdek* temelinde birleşmiş olmaktadırlar. İnsan, 16 haziran 1945 gününün gecesi, bütün bu değerleri birbirlerine dönüştürmeyi başarmıştır, birinin öbüründen başka bir şey olmadığını deneysel olarak tanıtlamış ve anlamıştır. Daha 1840'larda J. R. Mayer, J. P. Joule, W. R. Grove, L. A. Colding ve H. Helmholtz erkenin yokolmayıp dönüştüğü yasasını bulmuşlar ve tanıtlamışlardı. Bunun sonucu olarak doğa, kendisini, özdeğin bir biçiminden bir başka biçime dönüşmesinin sürekli süreci olarak biçim değiştirir. Devim, özdeğin varolma biçimidir. Erke'yse özdeğin devimsel dönüşüm özelliğidir. Mekanik erke, termik erke, elektromanyetik erke, yerçekimsel erke vb. gibi erkenin çeşitli biçimleri özdeğin devim biçimleriyle belirlenir. Özdeğin devim biçimleri de, özdeğin kendisi kadar, sonsuz çeşitliliktedir. Bilim, her gün, özdeğin yeni bir devim bicimini gözlemekte, meydana koymaktadır. Özdeğin bu devimsel dönüşümlerinin meydana getirdiği erke ilkçağlarda bile insanlarca sezilmiş ve suyun, ateşin, yelin, erkesinden yararlanılmıştır. *Bk.* Özdek, Kütle, Sonsuz, Erkecilik, Özel Bağıntılılık Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı.

ERKECİLİK. (*Os.* Kudret nazariyesi, *Fr.* Énergétisme) Evrenin ana tözünün özdek olmayıp özdeksiz erke olduğunu ilerisüren öğreti... Alman kimyacısı ve doğabilimcisi Wilhelm Ostwald tarafından savunulmuştur. Temelde, Kantçı bilinemezciliğe ve Hegelci olaycılığa dayanır. Erkenin özdekten ibaret bulunduğu Einstein tarafından tanıtlanmış bulunmakla bu metafizik öğretinin de, birçok benzerleri gibi, hiç bir anlamı kalmamıştır. *Bk.* Erke, Bilinemezcilik, Olaycılık

ESİRME. (*Os.* Vecit, İstiğrak, Cezbe, İnsilâh, Hayret; *Yu.* Ekstasis, *Lâ.* Ecstasis, *Fr.* Extase, *Al.* Ekstase, *İng.* Ecstasy, *İt.* Estasi) Kendinden geçme... Tanrıbilimde bu kendinden geçiş, *Tanrı'yla birleşme* anlamındadır. Ruhbilimde bellek ve duyumun yitimi, kasların devimsizliğiyle beliren gelip geçici bir sinir durumudur. Bu durumdan, eski Hint ve Yunan felsefelerinde, gizemcilik açısından yararlanılmıştır. Esirme, gizemcilikte *en üstün iyi*'dir. Bu durumda söylenen abuk sabuk sözler de, gizemcilere göre, derin anlamlar taşımaktadır. Eski Hindistan'da bu durumdaki bir insanın istediği her şeyi yapabileceğine inanılırmış. Yeniplatoncu Plotinus da bu *üsmut*'u dört kez elde ettiğini söylermiş. Bu mistik anlayışa göre esirme, insan iç yapısının Tanrı tarafından gönderilen bir bilgiyle karşılaşmasından meydana gelir. Delilik, aptallık ve benzerlerinde de görüldüğü gibi bu Tanrıbilimsel anlayışın altında, *insansa bilincin tanrılık bilgiyle bağdaşamadığı ve bilinçsizliğin tanrılıkla eşdeğerliliği* düşüncesi yatar. *Esirme* terimini, konuşma dilinde anlamdaş olarak kullanılan *esrime* (*Os.* Gaşyolma, Mest olma) deyiminden ayırmak gerekir. *Esirme* tanrıbilimsel, esrime ruhbilimsel anlam taşır.

ESTETİK. (*Os.* Bediiyât, İlmi hüsün, İlmi mehâsin, İlmi bedî, İlmi bedâyî, Hikmeti bedâyî, İlmi zevk; *Fr.* Esthétique, *Al.* Aesthetik, *İng.* Aesthetics, *İt.* Estetica) Güzelliği inceleyen bilim... *Estetik*'i bağımsız bir bilim olarak ileriyesüren ve adlandıran Alman düşünürü Alexander Baumgarten'dir. Bununla beraber *estetik*, bir felsefe kolu olarak, Alman düşünürü Immanuel Kant'la önem kazanmıştır. Güzellik kavramı, antikçağ Yunan felsefsinde törebilim ve metafizik açılarından ele alınmıştı. Kaldı ki, iyilik kavramından da kesinlikle ayrılamıyordu. Eski Yunan'ın *güzel* (*Yu.* Kalon) kavramıyla *iyi* (*Yu.* Agathon) kavramının bu birleşimini, Sokrates'in *güzel iyi* (*Yu.* Kalokaghaeia) kavramı özellikle belirtir. Kant, Baumgarten'den aldığı *estetik* terimini ustaca kullanarak geliştirmiş ve ona felsefesel bir anlam kazandırmıştır. Kant'a göre *estetik us*, kuramsal us'la uygulayıcı us arasında bir köprüdür ve kuramın uygu alanındaki denetçisidir. *Estetik* us, bir yargı gücüdür ve *doğru* düşüncenin *iyi* uygulandığını *güzel* yargısıyla yargılar. Kant'a göre *güzel* olan, *doğru*'nun *iyilik*'te gerçekleştirilmesidir. Kant'ın bu düşüncesinde, Yunan felsefesinde olduğu gibi *güzel*'i *iyi*'yle birleşik kılan bir ereklilik belirirse de, Kant

bunu biçimsel bir ereklilik (*Lâ.* Forma finalis), "ereği olmayan bir ereklilik" olarak tanımlar. Daha açık bir deyişle, *güzel*'in ereği kendisidir; güzel, güzel olduğu için istenilir. *Güzel*'in ereği başkaca hiç bir erek gözetilmeksizin, gene kendisinden doğan estetik haz'dır. *Güzel*, burada bir *ereğe koşulmuş* olduğundan değil, sadece bir *ereğin biçimi* olduğundan güzeldir. Buysa, hiç bir karşılığı gerektirmeksizin, salt bir haz (*Al.* Wohlgefallen)'dır. Kant'a göre estetik yargı, bir *beğeni yargısı (Al.* Geschmacksurteil)'dır. *Güzel* bu yargının nesnesidir. Kant bu yargıyı genellikle geçerli kılmak ister ve *ortak estetik bir duygu*'nun varlığını ilerisürer. Ona göre bu yargı, herkeste ortak olan ideal bir ölçüyü yansıtır. Bu yüzdendir ki Kant, "beğeniler tartışılamaz" (*Lâ.* De gustibus non est disputandum) anlayışına karşı çıkmakta ve beğenilerin tümel geçerli olmasını savunmaktadır. Kant'ın bu *örnek güzel*'i, Platon'un *ideal güzel*'inin yeni bir kılıkta sunulmasından başka bir şey değildir... *Estetik* terimi, Yunanca *duyum* anlamındaki *aesthesis* sözcüğünden türetilmiştir. Baumgarten'in verdiği anlamla bu, *duyusal bilginin bilimi*'dir. Konusu, *duyusal yetkinlik*'tir. Gerçekleştirmek istediği de *güzel üstünde düşünme sanatı*'dır. Diyalektik özdekçi estetik, bütün bu idealist görüşlerden ayrılır. Diyalektik özdekçi estetiğe göre sanat, insanın doğayı dönüştüren etken emeğinin ürünlerinden biridir. Estetik tutum, yaratıcı emeğin bir gereksinmeyi karşılama mutluluğunu aşarak bizzat yaratıcılığın mutluluğuna ulaşılmakla başlar. İnsan, sanatında, insansal tasarılarını gerçekleştirir. Emekçi olarak yaratımıyla kültürel doğasını meydana getirir. Demek ki sanatıyla bir erek güder ve onun için sanat Kant'ın *ereksiz erek* deyimiyle dilegetirdiği içi boş bir oyun değildir. İnsan, sanatsal yaratıcı eylemiyle kendi insanlığını gerçekleştirir. Emeğin her üretimi yeni ihtiyaçlar meydana koyar, bu yeni ihtiyaçlar da yeni üretimleri gerektirir. Bu demektir ki, sanatçının sonsuz bir yaratma ve başkalaşma alanı vardır. "İnsanın ereği, gelecekte, maddî ihtiyaçlardan kurtulmuş olarak, yaratıcı gücünün sonsuzca gelişmesi olacaktır". Sanat ürünlerinde ülküleşen bu yaratıcı güç, gerçekte, tüm toplumsal yaşamın temelidir. Çünkü tüm insansal uğraşılar ve etkinlikler, güzelliğin hoşlantısı ve çirkinliğin tiksindiriciliğiyle yönlenir. Haksızlıklardan tiksinilir, özgürlükten hoşlanılır. Sanatta yansıyan, aslında, bu özdeksel yaşamın estetiğidir. Demek ki estetik, son çözümlemede, insanın dünyayı dönüştürme sürecinin yasalarını saptar. Estetiğin öznel yanı, nesnel yanından ayrılamaz.

ESTETİK BEĞENİ. (*Os.* Bedîî zevk, *Fr.* Goût esthétique) Güzelle çirkini ayırdedebilme yeteneği... İnsan bu yeteneği toplumsal yaşama sürecinde edinir. *Bk.* Estetik.

ESTETİKÇİLİK. (*Os.* Bediîye, *Fr.* Esthétisme) Güzelcilik... Gerek felsefe ve gerek törebilim alanında, bir öğreti ya da davranışı, gerçekliğinden çok, güzelliğinden ötürü benimseme eğilimidir. Örneğin tümüyle yanlış bulunan Platon öğretisi, çoğunlukla, şiirsel yanından ötürü benimsenir. *Bk.* Estetik.

EŞANLAMLI. (*Os.* Mürâdif, Müterâdif; *Fr.* Synonyme) Anlamdaş... Anlamları aynı ya da birbirine çok yakın olan sözcükler *eşanlamlı*'dırlar. Bunlara, eşanlamda, *anlamdaş* da denir. Antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles, *Organon* adlı büyük yapıtının birinci kitabı olan *Kategoryalar*'ına *homonim-sinonim -paronim*'in tanımıyla başlar. Aristoteles'e göre *sinonim*, hem ad birliği hem de anlam özdeşliği olandır. Şöyle der: "Sözgelimi *hayvan*, hem *insan* hem de *öküz*'dür. Gerçekte insan'la öküz, sadece ortak bir ad olan *hayvan*'la anılmamışlar, bundan başka tanımları da aynıdır. Çünkü bunlardan her birinin hayvan özünü nasıl gerçekleştirdiği bilinmek istenirse, verilmesi gerekecek olan aynı tanımdır" (Aristoteles, *Kategoryalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, s. 3). *Eşanlamlı*'nın karşıtı *karşıt anlamlı* (*Os.* Mürâdifin zıddı, *Fr.* Antonyme) deyimidir, örneğin *sıcak* ve *soğuk* sözcükleri birbirlerine karşıt anlamlıdırlar. Aristoteles'in *homonim* (Eş okunuşlu) ve *paronim* (Eş biçimli) deyimleri Türk Dil Kurumunca *eşsesli* ve *okşar* deyimleriyle dilimize aktarılmıştır.

EŞDEĞER. (*Os.* Muâdil, Mâdul, Mütekâfi, Mukabil; *Fr.* Équivalent, *Al.* Aequivalent, *İng.* Equivalent, *İt.* Equivalente) Değerleri eşit olan... *Eşdeğerli, eşit değer* ve *özdeş değer* deyimleriyle de dilegetirilir. *Denk* (*Os.* Mütesâviyül kıyem, Mütehhidül mânâ; *Fr.* Equipollent, *Al.* Aequipollent, *İng.* Equipollent, *İt.* Equipollente) deyimiyle anlamdaştır. Mantıkta, fizikte, matematikte ve ekonomide kullanılır. Bir başka değerin yerine konabilen değeri dilegetirir, aynı ölçüde bulunan iki niceliğin birbirlerine karşı durumları ve harcanana karşı elde edilenin değerce eşitliği olarak tanımlanır. Birinci anlama örnek olarak matematiksel eşdeğerliiik (eşbiçimli olmadıkları halde yüzölçümleri aynı olan iki tarla),

ikinci anlama örnek olarak fiziksel eşdeğerlilik (tümüyle ısıya dönüşmüş güç) gösterilebilir. Ekonomide para *genel eşdeğer* (*Os.* Umûmî muâdil, *Fr.* Equivalent générale)'dir. Ekonomik değiştirme olayının genel yasası eşdeğerlerin değiştirilmesidir. İki malı eşdeğerli kılan şey de onların üretimleri için toplumsal olarak gerekli emek süresidir. İnsanlar ilk değiştirme işlemlerinde bile, kimi ekonomicilerin hâlâ anlayamadıkları ya da anlamazlıktan geldikleri, bu gerçeği biliyorlardı. Örneğin eski Hint kabilelerinde bıçak almak isteyenler o bıçakları yapan demircilerin tarlalarında bıçağın yapılması için gerekli zaman boyunca çalışmak zorundaydılar (*Bk.* Huart et Delaporte, *L'Iran Antique*, s. 83). Mantıkta kaplamı bir olan iki kavram ya da anlamı bir olan iki önerme eşdeğerlidir, örneğin "Ahmet Ayşe'nin kocasıdır" önermesiyle "Ayşe Ahmet'in karısıdır" önermesi eşdeğerlidir. *Bk.* Değer.

EŞİK. (*Os.* Atabe, Medhal, Mebde, Sahne, Saha, Asitân; *Fr.* Seuil, *Al.* Schwelle, Reizschwelle; *İng.* Threshold, *İt.* Soglia) Uyarım sınırı... Psiko-fiziğin en önemli terimlerinden biridir. *Doruk* teriminin karşı anlamında kullanılır ve en hafif uyarımların algıya girdikleri sınır anlamını verir. Örneğin insan saniyede yirmiden az sayıdaki titreşimleri kulağıyla algılayamaz. Saniyede yirmi ya da daha çok titreşim *eşik*'ten geçip algıya girer. Gene örneğin insan, saniyede yirmi binden yukarı sayıdaki titreşimleri kulağıyla algılayamaz, saniyede yirmi bin ya da daha çok titreşim algı alanının *doruk*'undan çıkarlar. Işık, ısı, ses, basınç vb. gibi fiziksel erkelerin algılanması hep bu iki uç arasında kalan titreşimler için mümkündür. Bu iki sınır ucu, insandan insana değişebildiği gibi, çeşitli canlılar arasında da değişiktir. Örneğin bizim duyamadığımız bir sesi köpekler duyabilirler, bizim alamadığımız bir kokuyu hayvanlar alabilirler. Canlılar, çevrelerindeki bütün uyarımlara karşı duyarlı değildirler, duyarlılıkları bu iki uçla sınırlıdır. *Eşik* terimi, genellikle en küçük duyulur sınırını dilegetirdiği ve karşılığında *doruk* terimi kullanıldığı halde, eşiğe *alt eşik* ve doruğa *üst eşik* diyen ruhbilimciler de vardır, bu anlamda eşik hem *girilen* hem de *çıkılan* bir uyarım sınırı anlamını dilegetirir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "canlıda tepki uyandırabilmek için gerekli en zayıf güçlü uyaran" olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte *eşik uyaranı* (*İng.* Liminal stimulus) deyimi de şöyle tanımlanmaktadır: "Duyu örgenlerinden herhangi birisinde bir algı ya da tepkiye ancak yetebilecek güçteki uyaran". *Bk.* Duyu.

EŞİTÇİLİK. (*Os.* Müsâvatçılık, *Fr.* Égalitarisme) İnsanların çeşitli bakımlardan eşitliğini isteyen öğretilerin genel adı... Özellikle metafizik düşünce sisteminin ürünü olan tekyanlı görüşlerle hukuk, siyasa ve ekonomi bakımlarından insanların eşit kılınmalarını dileyen öğretiler bu ad altında toplanırlar. *Eşitçilik*, metafizik ve ütopyacı düşünce sisteminin ürünüdür. Yetenekli ve yeteneksiz, tembel ve çalışkan, evli ve bekâr, üç çocuklu ve beş çocuklu gibi çeşitli bakımlardan birbirlerinden *farklı* bulunanlara *tek* kuralın uygulanması eşitliği değil, eşitsizliği gerçekleştirir. Eşit hak, özünde, eşitsizliğe dayanan bir haktır. Gerçek eşitliği sağlayabilmek için hak eşit olmamalıdır. Niteliği gereği *hak* ancak *aynı ölçü birimi* kullanıldığında sözkonusu olabilir. Bireyleri, aynı açıdan değerlendirerek, örneğin sadece emekçilik yanlarını ele alarak, ortak bir birimle ölçmek mümkündür. Ama bu ortak birim de, onların evlilik bekârlık ya da çok ve az çocukluluk gibi geri kalan bütün farklılıklarından soyutlayarak elde edilir. Demek ki bu açıdan eşitsizlik kaçınılmazdır, *bireyler eşit olsalardı ayrı ayrı bireyler olmazlardı*. *Bk.* Eşitlik.

EŞİTLİK. (*Os.* Müsâvât, Tesâvi, Muâdelet; *Fr.* Égalité, *Al.* Gleichheit, Gleichung; *İng.* Equality, *İt.* Egualianza, Ugualianza) Eşit olanların niteliği... *Eşitlik* kavramı, antikçağ Yunan düşüncesinden beri, gittikçe önem kazanarak, hemen bütün düşünürlerce ele alınmıştır. Önce, Apollonia'lı Diogenes *Doğa Üstüne* adlı yapıtında bu kavramı ele almış ve "Değişmeye bağlı olan nesnelerden her biri bir başkasına eşit olamaz, çünkü eşit olması için onunla aynı şey olması gerekirdi" demiştir. Platon da *Phaidon*'unda Sokratik diyaloglarla "eşitlik kavramına bütünüyle uygun olan iki nesne olamaz" sonucuna varır. Bu diyaloglara göre iki şeyi eşit kılmak için önce onları *ayırdetmek* gerekir. Alman düşünürü Leibniz, ayırdedilmezlik ve özdeşlik ilkeleriyle Diogenes-Sokrates-Platon düşüncelerini yenilemiş ve *Monadologie* adlı yapıtında, "Doğada, hiç bir zaman, tümüyle birbirine eşit olan, aralarında bir ayrım yapılamayacak olan iki şeyin bulunmadığını" ilerisürmüştür. Coste'a yazdığı mektupta: "Evren birbirine tümüyle eşit ya da benzer iki parçaya bölünemez. Bundan ötürü, iki şeyin

tümüyle birbirine eşit olacağı ve bizde eşit bir izlenim bırakacağı durum hiç bir zaman varolmayacaktır" (Erdmann, 19.XII, 1707, s. 447) der. İslâm gizemciliğinde de "tecelliyâtı ilâhiyede tekrar yoktur" sözüyle doğal eşitsizlik dilegetirilir. Aynı düşünce antikçağın Stoacılarınca da ilerisürülmüştür. Leibniz, Newton'un öğrencilerinden Clarke'a yazdığı mektuplarda, Stoacıların deyişini kullanarak, "nasıl tümüyle birbirine eşit iki yaprak yoksa, iki eşit monat da yoktur" der. Eşitlik kavramı, giderek, hukuksal, uygarsal, siyasal, toplumsal açılardan da incelenmiştir. Metafizik düşünce özellikle Hıristiyanlığa dayanarak, eşitliğin törebilime aykırı olduğunu ilerisürer. Örneğin Alman düşünürü Max Scheler'e göre insan eşitliğini düşlemek ahlâksızlıktır, çünkü Tanrı kimini *bağış*'lamış, kimini de *bağış*' lamamıştır, eşitlik isteği yersiz olarak değerliyi kıskanmaktan başka bir şey değildir. Bilimsel açıdan toplumsal eşitlik, sınıf farklarının ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşir. *Bk.* Eşitçilik.

ETER. (*Os.* Esîr, *Fr.* Éther, *Al.* Aether, *İng.* Ether) Boşluğu doldurduğu varsayılan akışkan töz... Antikçağ Yunan doğabilimcileri; Empedokles'in ateş, hava, su ve toprak'tan ibaret bulunan dört öğesine bir beşinci öğeyi eklemek zorunluğunu duymuşlardı. Bu beşinci öğeyi *havanın en yüksek tabakası* anlamına gelen *aithér* sözcüğüyle adlandırdılar. Sözcük, Hint-Avrupa dilinin *yanma* düşüncesini dilegetiren *aidh* kökünden oluşmuştu. Yunanca *aithô* sözcüğü de *yanmak* anlamına geliyordu. Özellikle atomların, böylesine akışkan bir töz bulunmadan, boşlukta yüzemeyecekleri kanısındaydılar. Nitekim, yüzyıllarca sonra, Descartes gibi ünlü düşünürlerle Newton gibi büyük fizikçiler de antikçağ Yunanlılarının bu kanısına katıldılar. Osmanlıcaya *esîr* (*Lâ.* Aether) terimiyle çevrilen bu varsayımsal töz, kök anlamının dilegetirdiği gibi yanan bir ışığa benzetiliyordu. Nasıl deniz dalgalarını su ve ses dalgalarını hava taşıyorsa, örneğin ışık dalgalarını da taşımak için, bilinemez ve tartılamaz da olsa, böylesine bir ortam gerekiyordu. Faraday ve Maxwell gibi ünlü bilimciler de bu varsayımı çeşitli biçimlerde pekiştirdiler. Ana düşünce şuydu: Işık, ısı, elektrik vb. gibi çeşitli titreşimlerin titretebilecekleri bir ortam gerekliydi; böylesine bir ortam bulunmadan bu titreşimler gerçekleşemezdi. Bu kanı, 1881 yılına kadar gittikçe güçlenerek sürüpgeldi. Kimi fizikçiler özdeğin de temelini bunda görüyorlar, özdeğin bu bilinmeyen ve tanıtlanamayan nesnenin yoğunlaşmasından meydana gelmiş olabileceğini düşünüyorlardı. 1881 yılında, iki fizikçi, Michelson ve Morley, yaptıkları bir deneyle evrende *éther* adı verilen bir nesnenin bulunmadığını meydana çıkardılar. Einstein'in özel bağıntılılık kuramı da, böylesine bir varsayımın gerekmediğini tanıtladı. *Bk.* Özel Bağıntılılık Kuramı, Boşluk, Doluluk.

ETKİ. (1. *Os.* Eser, Netice, Müsebbip, Mâlûl, Tesir; *Fr.* Effet, *Al.* Effekt, Wirkung; *İng.* Effect, *İt.* Effecto... 2. Fiil, Amel, Tesir, Nüfuz, Hareket, Vak'a, Sebebi harîci; *Fr., İng.* Action, *Al.* Tat, Handlung; *İng.* Ayrıca Activity, *İt.* Azione) Etkenin bıraktığı iz ve bu izi bırakma işlemi.

1. Etkenin bıraktığı iz... Özleştirilmiş Türkçemizde aynı terimle dilegetirilen bu iki anlam, Osmanlıcada ve Batı dillerinde ayrı terimlerle karşılanmıştır. Terimin birinci anlamı bir *sonuç*'u dilegetirir ve *neden* (*Os.* İllet, *Fr.* Cause) terimiyle *güdü* (*Os.* Bâis, *Fr.* Motif) teriminin karşı anlamını verir. Osmanlıcada bu karşıtlık *illet* ve *mâlûl* ya da *müessir* ve *eser* terimleriyle dilegetirilmiştir. Her etkileyici, ne türlü olursa olsun, etkilediğinin üstünde bir *iz* eşdeyişle bir *etki* bırakır. *Bk.* Neden, Güdü, Etken.

2. Etkenin iz bırakma işlemi... Terimin ikinci anlamı iz bırakma *eylem*'ini dilegetirir, *tepki* (*Os.* Aksi amel, *Fr.* Réaction) terimiyle karşı anlamlıdır. Metafizikte *kurgu* (*Os.* Nazar, *Fr.* Spéculation) ve *kuram* (*Os.* Nazariye, *Fr.* Théorie) terimlerine de karşı tutulmuştur. Örneğin, "Uygulayıcılık, bir etki felsefesidir" denildiği zaman pragmacılığın kuramsal değil, eylemsel bir felsefe olduğu dilegetirilir. Bu karşıtlıklar Osmanlıcada *amel -aksülamel* ya da *tesir-aksi tesir* ve *nazarî-amelî* terimleriyle karşılanmıştır. Bu anlamdaki *etki* terimi, *edilgi* karşılığı olarak, Aristoteles'in on kategorisinden biridir. Etkilemek ve etkilenmekle ilgili birçok terimlerin kaynağı Aristoteles'in bu anlayışıdır (*Organon*, I, s. 6). İslâm felsefesinde Aristoteles'in bu kategorileri *fiil ve infial* terimleriyle karşılanmıştır. Bu anlamda *etki*, etkiyi yapan açısından ve *edilgi* de kendisine etki yapılmış olan açısından dilegetirilen bir etkinliktir. Daha açık bir deyişle, iki ayrı açıdan iki ayrı terimle dilegetirilmiş olan *aynı eylem*' dir. Spinoza, "Duygulanım terimiyle ben, hem etkiyi hem de onun karşıtı olan edilgiyi anlıyorum" derken bu gerçeği belirtmişti. *Etki*

deyimi, *Os. fiil* ve *Fr. action* anlamında *eylem* deyimiyle anlamdaştır, etki yapmak eylemde bulunmaktır. İngiliz fizikçisi Isaac Newton, ünlü *devim yasaları*'nın üçüncüsünü şöyle saptamıştır: "Tepki, her zaman, etkiye eşit ve karşıt yöndedir". Newton, ayrıca, *çekim yasaları*'nı açıklarken *etki*'yi zorunlu olarak ikiye ayırmış ve *yakın etki* (*İng.* Action immediate)'yle *uzak etki* (*İng.* Action distance) kavramlarını ilerisürmüştür. Doğrudan doğruya dokunmayla meydana gelen etkiler yakın etkiler, çekim gücüyle uzaktan meydana gelen etkiler uzak etkilerdir. Uzak etki, anlık bir hızla meydana geldiğinden, çağdaş fizikte zaman ve uzaydışı bir etki sayılır. Yakın etkiyse bir sistemin belli bir noktasının hemen bitişiğindeki noktaya bağlılığıdır. 1900 yılında ünlü fizikçi Max Plank tarafından bulunan *etki kuantumu* (*İng.* Quantum of Action) da evrendeki büyüklükler alanıyla (makroskopik) küçüklükler alanının (mikroskopik) sınırını belirtir ve fizik formülüyle (h, $655x10^{-27}$ egr/sâniye) olarak dilegetirilir. Etki kuantumu, büyüklükler alanında sıfır kabul edilebilir ama küçüklükler alanında önemi çok büyüktür ve asla sıfır kabul edilemez, özellikle mikroskopik parçacıkların birbirlerine bağlantıları ünlü fizikçi Louis de Broglie'nin denklemleriyle dilegetirilmiştir. Fizikçi Newton da *uzak etki* ya da *uzaktan etki* kavramına ulaştıktan sonra ikinci devim yasasını şöyle değiştirmek zorunda kalmıştı: "İster değmeyle, ister uzaktan olsun, bir cismi etkileyen güç, o cismin kitlesiyle o gücün verdiği hızın değişme oranı çarpımına eşittir". *Etki* kavramı, İngiliz düşünürü David Hume tarafından *neden* anlamında kullanılmıştır; çağdaş nedenselcilik anlayışında da bir nedenin gerçekleştirdiği olay, eşdeyişle *sonuç* anlamında kullanılmaktadır. Gerçekte *etki* kavramının iki anlamlılığı bu karşıtlığı içermektedir, etkileme açısından neden ve etkilenme açısından sonuçtur; daha açık bir deyişle etkileyen etki bir *neden* olduğu gibi etkileme sonucunda elde edilen etki de bir *sonuç*'tur. *Bk.* Edilgi, Etkin.

ETKİN. (*Os.* Müessir, Muharrik, Feal, Fail, Fiilî; *Fr.* Actif, *Al.* Taetig, Activ; *İng.* Active, *İt.* Attivo) Başkasına etki yapabilen... Bu anlamda *edilgin* terimi karşıtıdır. *Çalışmaz* (*Os.* Gayrı faal, *Fr.* Inactif) ve *durgun* (*Os.* Âtıl, *Fr.* Inerte) terimleri karşıtı olarak bir *eylemi gerçekleştirmek üzere bulunan* anlamını da verir. *Çalışmayan* (*Os.* Tembel, *Fr.* Paresseux) karşıtı olarak *çalışan* anlamında da kullanılır. *Bk.* Edilgin. Etki.

ETKİNLİK. (*Os.* Fâiliyet, Faaliyet, Kuvvei âmile, Kuvvei fâile, Ef'ali müteaddiye, Fiil; Fr. Activité, Al. Aktivitaet, Thaetigkeit; İng. Activity, *İt.* Activita) Etkileyenin niteliği... Ruhsal etkilenimlerin tümü *etkinlik* terimiyle dilegetirilir. *Edilginlik* (*Os.* Mutavaat, *Fr.* Passivité) ve *süredurum* (*Os.* Atâlet, *Fr.* Inertie) terimleriyle karşıt anlamlıdır. J. J. Rousseau "yargıladığım zaman etkinim" demekle etkinliğin geniş anlamını dilegetirmektedir. Ruhbilimde *duygululuk* (*Os.* Teessüriyet, *Fr.* Affectivité) ve *bilgi* (*Os.* Vukuf, *Fr.* Connaissance) terimlerine karşıt anlamda kullanılır. *Etkinlik*, ruhbilimsel anlamının dışında, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de Dr. Özer Ozankaya tarafından "insanın, çevresiyle arasındaki ilişkileri kuran, düzenleyen ve denetleyen eylemleri" olarak tanımlanmıştır. *Etkinlik* gerçekte özneyle nesne arasındaki etkileşimde öznenin görevini dilegetirir ve *iç etkinlik-dış etkinlik* olmak üzere ikiye ayrılır. Dış etkinlik insanın beden yapısının fiziksel devimleriyle gerçekleştirdiği etkinliktir, iç etkinlikse ansaldır ve dış etkinlikten yansıyan tasarımlarla gerçekleşir, insanın dış ve iç etkinlikleri birbirine sıkıca bağımlıdır, dış etkinlik iç etkinliği doğurduğu ve geliştirdiği gibi iç etkinlik de dış etkinliği doğurur ve geliştirir. Örneğin insanı dış etkinliğiyle delikli bir taşla kalın bir sopa bulur, zihninde yansıyan bu tasarımlar onu iç etkinliğiyle bir balta yapma düşüncesine götürür, dış etkinliğiyle baltayı yapar, ama artık kafası bir baltalı insan kafasıdır ve onu bir kulübeli insan olmaya yöneltir. Baltalı insandan atomlu insana kadar sürüpgelen bu insansal evrim, dış ve iç etkinliklerin etkileşimiyle gerçekleşmiştir. *Bk.* Etki, Eylem, Etkin, Emek.

EVHEMEROSÇULUK. (*Os.* Evhemerîye, *Fr.* Evhémérisme, *Al.* Evhemerismus, *İng.* Evhemerism, *İt.* Evemerismo) Kirene'li Euhemeros'un tanrıtanımazlık öğretisi... Aristippos'un hazcılık okulundan yetişen Messene'li Euhemeros, Kirene okulunun dinsel alandaki tutumunun kuramcısıdır. Ona göre bilgeliğin ön koşulu, boşinançlardan sıyrılmaktır. Tanrılar, insanların yaratısıdırlar ve önçağın büyük adamları olup kendilerine duyulan sevgi ve saygının gelişmesinden doğmuşlardır. İnsanlar, büyük kişilere duydukları saygıyı giderek Tanrılık kata çıkarmışlar ve çeşitli Tanrılar uydurmuşlardır. Euhemeros, bütün bunları romanımsı bir gezi yapıtında anlatır ve Hint Okyanusundaki Penkhaia ada-

sında bir tapınakta bulduğu bir yazıtta okuduğunu söyler. Romalı ozan Ennius *Euhemerus* adlı yapıtıyla, İ.Ö. 300 yıllarında yaşamış olan Hellenistik romancı Euhemeros'un bu düşüncelerini Roma'da yaymıştır. Euhemeros hazcı ve usçudur, amacı kendi çağının tanrılarıyla savaşmaktır. Oysa Hıristiyanlığın ünlü kilise babası Augustinus, onun bu açık tanrıtanımazlığını, çoktanrıcılığın ve putataparlığın saçmalığını tanıtlayarak Hıristiyanlığı yüceltmek için kullanmıştır. Euhemeros'un böylesine bir üne kavuşmasının nedeni de budur. Euhemeros'un bu düşünceleri, çok daha sonra, İngiliz düşünürü Herbert Spencer tarafından savunulmuştur.

EVİRME. (*Os.* Akis, İn'ikâs, Tahvil, Kalb; *Fr., İng.* Conversion, *Al.* Umkehrung, *İt.* Conversione) Herhangi bir şeyi çevirerek yapısını değiştirmek... Bir önermenin konusunu yüklem ve yüklemini konu yaparak ondan yeni bir önerme çıkarmaktır. Örneğin "İnsanlar dört ayaklı değildir" önermesi evrilerek "Dört ayaklılar insan değildir" doğru önermesi elde edilir. Ne var ki her önerme böyle yalınlıkla evrilemez. Kimilerinde doğru bir önerme elde edebilmek için önermenin niceliğini değiştirmek gerekir. Örneğin "Bütün insanlar canlıdır" önermesini evirirken *bütün* tümeli *kimi* tikeline çevrilerek "Kimi canlılar insandır" biçimine konur. Pek çok mantık terimleri gibi bu terim de Aristoteles'indir. Lâtinler onu Yunancadan çevirmişlerdir. *Bk.* Evirtim.

EVİRTİM. (*Os.* İn'ikâs, Mün'akis olma; *Fr., Al., İng.* Inversion, *İt.* Inversione) Tersine dönüklük... Mantıkta, araçsız bir geçişle verilmiş bir önermenin tersini çıkarma işlemine *evirtim* ve bu işlemden elde edilen bu ters önermeye de *evirtik* denilmesi önerilmiştir. Hekimlikte ve ruhbilimde kendi cinsine karşı cinsel ilgi duyulmasına *sapkınlık* anlamında aynı terim kullanılır. Bu anlamda da *evirtik* yerine *sapkın* denir. *Bk.* Evirme.

EVRE. (*Os.* Safha, Merhale, Devre; *Fr.* Stade, *Al.* Stadium, *İng.* Stage, *İt.* Stadio) Bir olayda birbiri ardınca görülen değişik hallerin her biri... *Evre* terimi, Fransızca *stade* (*Os.* Devre, *Tr.* Dönem) ve *etape* (*Os.* Menzil, *Tr.* Konak) terimlerine karşılık gösterilmişse de gerçekte *phase* (*Os.* Safha, *Tr.* Evre) teriminin karşılığıdır ve bir *evrimin başlıbaşına bütün sayılabilecek olan dönemleri*'ni dilegetirir. Birçok çevirilerde *an* (*Fr.* Moment) ve *aşama* (*Fr.* Degrés) karşılığında da kullanılmaktadır.

EVREN. (1. *Os.* Âlem, Kâinât, Manzumei kâinât; *Fr.* Cosmos, Cosme; *Al., İng., İt.* Cosmos... 2. Kâinât, Cihan, Âlem, Dünya, Ayân, Kevn, Emri hilkat, Vücûd, Kürrei arz, Beşeriyet; *Fr.* Univers, *Al.* All, Weltall, Universum; *İng.* Universe, *İt.* Universo) Varolanların tümü.

1. *Düzensizlik* karşıtı olarak *düzenlilik* anlamını dilegetirir. Yunanca *kozmos* sözcüğü *düzen* anlamınadır. İlkçağın evrenin doğuşu düşüncelerine göre önce düzensizlik, *esneyen boşluk* anlamında *khaos* vardı. Sonra bu düzensizlik düzenlendi. Anaksagoras'a göre onu düzenleyen de bu düzensizliğin dışında bulunan bilinçli ilke *nous*'tur. Bu *düzen* düşüncesini *evren* anlamında kullanan ilk düşünürler Pitagorasçılardır. *Bk.* Dünya, Evrendoğum.

2. Varlığın *bütünsel* birliğini dilegetirir. Bu evrensel bütünlük, doğanın en küçük zerresinde bile kendini belirtmektedir. Claude Bernard'ın dilegetirdiği gibi, en küçük bir varlığın yaşamı, evrendeki topyekûn yaşamın bir parçasıdır. Fizikçi Einstein, özel ve genel bağıntılılık kuramlarıyla, bu evrensel bütünlük ve bağıntılılığı bilimsel olarak tanıtlamıştır. Klâsik felsefede evren, insan duyularıyla algılanıp algılanamayacağı bakımından *anlaşılır evren ve anlakalır evren* olarak ikiye ayrılmıştı. Bu ayrımda, duyuyla algılanamayanın usla algılanabileceği dilegetiriliyordu. Pascal "evren beni bir noktaymışım gibi yutuyor, ben de onu usumla bir noktaymış gibi yutuyorum" diyordu (Pascal, Pensées, VI). Daha sonra evren, matematiksel ölçüler bakımından üçe ayrıldı: İnsansal oranlar evreni, sonsuz küçüklükler evreni, sonsuz büyüklükler evreni... İnsan, meydana getirdiği aletler ve bu aletlerin verdiği sonuçları değerlendiren matematiksel başarılarıyla kendi ölçülerini aşarak her iki uçtaki sonsuzluklar alanına girmiş bulunmaktadır. Einstein'in birleştirilmiş alan kuramı, tek ve bütünsel evren yasasını gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Kaldı ki bu amaç, daha 1610'larda, Padua Üniversitesi Matematik Profesörü Galileo Galilei'nin kendi eliyle yaptığı teleskopunu Müşteri yıldızına çevirmesiyle başlamıştı. Galileo, teleskopunu aya çevirdiği zaman onun Giordano Bruno'nun düşünsel tahminine uygun olarak dünyamıza benzeyen bir dünya olduğunu, güneşe çevirdiği zaman da antikçağ Yunan matematikçilerinin (Pitagoras,

Filolaus, Aristarhus) düşünsel tahminlerine uygun olarak onun yerinde durduğunu ve dünyamızın güneşin çevresinde dönmekte olduğunu görmüştü. Günümüzdeyse üç milyar yıllık uzaklıkları inceleyebilen araştırma araçları gittikçe evrenin sonsuzluğuna sokulmaktadırlar. Ne var ki evren sonsuz olduğu oranda bilgi süreci de sonsuzdur. İnsanoğlu sonsuzca yeni bilgilere doğru açılacaktır... Genellikle *evren* (*Os.* Kâinât, *Fr.* Univers) deyimiyle *kozmos* (*Os.* Âlem, *Fr.* Cosme) deyimi aynı anlamda kulanılmaktaysa da *evren'* le dünyamızı da içeren sonsuz doğa bütünlüğü ve *kozmos'*la dünyamızın dışındaki sonsuz doğa bütünlüğü dilegelir. *Bk.* Dünya, Evrenbilim, Evrendoğum, Özel Bağıntılılık Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özdek, Devim, Zaman, Uzay, Doğa.

EVRENBİLİM. (*Os.* Kevniyât, İlmi kiyânî, Mebhasül kâinât, Mebhasi kiyân, Mebhasi keynûnet, İlmi hey'et; *Fr.* Cosmologie, *Al.* Kosmologie, *İng.* Cosmology, *İt.* Cosmologia) Evreni yöneten genel yasaları araştıran bilim... Klasik felsefe *evrenbilim'*i metafiziğin bir bölümü saymıştır. Alman düşünürü Wolff, bu araştırma alanını, *deneysel* olduğu kadar *metafiziksel* bir alan olarak tanımlamaktadır. Kant da bu açıdan ona *ussal evrenbilim* adını vermişti. Oysa bilimsel ussallığın metafizik ussalıkla hiç bir ilgisi yoktur. Evren, kuramsal olarak Thales'ten ve bilimsel olarak Galile'den beri, gittikçe daha geniş bir etkinlikle açıklanmaktadır. Newton'un evreni Galile'nin evrenini, Einstein'in evreni hem Galile'nin hem de Newton'un evrenini kapsamıştır. İnsan bilgisi, birbirini yalanlayarak değil, birbirini içererek genişlemektedir. Evrenbilim'in amacı, Einstein'in belirttiği gibi "en küçük sayıdaki varsayım ve belitlerden mantıksal tümdengelimle en büyük sayıda deneysel gerçekleri kapsamaktadır". Bu çaba, fiziksel kavramların, gittikçe daha etkin bir biçimde, birleştirilmesi yolunda gerçekleşmektedir. Sayısız sanılan elementler önce doksan elemente, sonra da birkaç temel parçacığa indirildi. Çeşitli erkesel güçlerin de aynı erkenin değişik biçimleri olduğu anlaşıldı. *Uzay, zaman, yerçekimi, erke* ve *özdek* olmak üzere beş niceliğe indirilen evrensel kavramlar: Einstein'in bağıntılılık kuramlarıyla *özdek* temelinde toplandı. Birleştirilmiş alan kuramıyla da sonsuz büyüklerle sonsuz küçüklerin aynı yasada birleştirilmesine çalışıldı. *Bk.* Evren, Evrendoğum.

EVRENBİLİMSEL. (*Os.* Kevnî, Kiyânî, Tekvinî; *Fr.* Cosmologique, *Al.* Kosmologisch, *İng.* Cosmological) Evrenbilime değgin... *Bk.* Evren, Evrenbilim, Evrenbilimsel Kanıt, Evrenbilimsel Tüze.

EVRENBİLİMSEL KANIT. (*Os.* Delili kevnî, *Fr.* Preuve cosmologique, *Al.* Kosmologischer Beweis, *İng.* Cosmological argument, *İt.* Argomento cosmologico) Tanrı'nın varlığını tanıtlayan kanıt... Hıristiyan felsefesinin skolâstik döneminde ilerisürülen bu kanıta göre "dünyanın varlığının nedeni, dünyanın kendisi olamaz. Çünkü dünya olumsaldır, hiç olmayabilirdi ya da başka türlü olabilirdi. Öyleyse varlığının nedeni bizzat kendisinde bulunan başka bir varlık, eşdeyişle Tanrı varolmadıkça dünya da varolamazdı". Bu ve buna benzer mantık oyunlarının çürüklüğü, Elea'lı Zenon'un kanıtlarında olduğu gibi, gerçekmiş gibi ele alman, oysa gerçekliği tanıtlanmamış olan belitlere dayanmalarıdır. *Bk.* Kanıt.

EVRENBİLİMSEL TÜZE. (*Os.* Adâleti kevnîye, *Fr.* Cosmodicée) Evrenin genel yasalarında beliren tüze... Fransız düşünürü Renouvier tarafından *tanrısal tüze* (*Os.* Adâleti ilâhiye, *Fr.* Théodicée) deyimine karşılık olarak ilerisürülmüştür.

EVRENDAŞ. (*Os.* İbnül arz, Şâyiül vatan; *Fr.* Cosmopolite) Ulus olarak insanlığı ve vatan olarak evreni tanıyan... *Evrendeş* olarak da yazılan ve söylenen bu deyim *evrendaşçılık* ya da *evrendeşçilik* yandaşlığını dilegetirir. *Evren* anlamına gelen *Yu. cosmos* ve *hemşeri* anlamına gelen *Yu. polites* sözcüklerinden yapılan bu deyim küçültücü anlamda her ülkede yaşayabilen ve her ulusa uyabilenleri de dilegetirmiştir, bu anlamda *kozmopolit bir kişi* denir. Çeşitli uluslardan kişilerin yerleştiği kentlere de *kozmopolit bir kent* denmiştir. Hiç bir ülkenin vatandaşı olmayanları dilegetiren *vatansız* anlamındaki *haymatlos* (*Al.* Heimatlos) deyimiyle karıştırılmamalıdır. *Bk.* Evrendaşçılık.

EVRENDAŞÇILIK. (*Os.* Hemşehircilik, Cihânîlik; *Fr.* Cosmopolitisme, *Al.* Kosmopolitismus, *İng.* Cosmopolitanism) Ulus olarak insanlığı ve vatan olarak evreni tanıyan öğretilerin genel adı... *Evrendaşçılık* anlayışının ilk izlerine antikçağ Yunan felsefesinde rastlanmaktadır. Sokrates'e nerenin halkından olduğu sorulunca "dünya halkındanım" dermiş. Kirene'li Theodoros da "benim yurdum bütün dünyadır" dermiş ve bu sözüyle insanları, yurttaşlığın değil, bilgeliğin birbirine yak-

laştıracağını anlatmak istermiş. Metafizikte, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi bütün uluslara açık olan dinler, Yahudiliğe karşı anlamda, evrendaşçılık sayılmıştır. Evrendaşçılık düşüncesi, insanın dünyaya açılmaya başladığı Rönesans çağında, bir bakıma karşıtı sayılan ulusçuluk düşüncesiyle birlikte gelişmiştir. Dante, rönesans insanı için "onun vatanı bütün dünyadır" der. Evrendaşçılık, insan olarak, evrene en geniş açıdan bakmayı dilegetirir. Bertrand Russell, *The Conquest of Hapiness* adlı yapıtında "dünya vatandaşlığının bilgisine erişseydik, kendimizi böylesine yıpratacak yerde, insanlığı uygarlığa götürenlerin büyük ordusunun bir eri olmayı yeğlerdik" der. Türk ozanı Tevfik Fikret de: "Toprak vatanım, nev'i beşer milletim, ancak - İnsan olur insan bunu iz'anla, inandım" demiştir. Ne var ki, bir zamanlar, başka ülkelere ve uluslara düşmanlığı körükleyen ve düşünceleri ulusal gelenekler içinde tutup evrensel bilime katmayan bağnaz ulusçuluğa karşı çıkmakla ilerici bir rol oynayan evrendaşçılık tümüyle emperyalizmin hizmetine girmiş ve ulusal bağımsızlık düşüncesini kösteklemek amacıyla kullanılmaya başlamıştır.

EVRENDOĞUM. (*Os.* Mebhası tekvîn, Teşekkülü âlem, Kiyâniyât; *Fr.* Cosmogonie, *Al.* Kosmogonie, *İng.* Cosmogony, *İt.* Cosmogonia) Evrenin oluşumunu inceleyen bilim... Evrenin oluşumunu açıklamaya çalışan ilk varsayımlar antikçağ Yunan düşüncesinde *theogonaia* (*Tr.* Tanrıdoğum)'iarla karışıktır. İlk Yunan düşünürleri tanrıların doğumu üstünde düşünürlerken evrenin doğumunu da dilegetiriyorlardı. Örneğin Homeros "Okeanos'tur tanrıların babası ve anası" der. Thales de bundan "ilk neden sudur" diyerek bir evrendoğum varsayımı çıkarır. Mitolojik ve dinsel ilk düşüncelere göre evrenin doğumuyla tanrıların doğumu aynı şeydir, bu yüzden Aristoteles ilk düşünürlere *ilk teologlar* (ilk tanrıbilimciler) adını vermiştir. Birçok ulusların mitolojilerinde evrenin doğumu üstüne ilerisürülmüş çeşitli varsayımlar saptanmıştır. Ancak bu konudaki yazılı metinlerin ilki Hesiodos (İ.Ö. 700)'un *Theogonia*'sıdır. Evrenin oluşumunu açıklamaya çalışan bu ilk masalımsı ve dinsel tasarımların ilginç yanı, tanrılara göre doğaya öncelik tanımalarıdır. Bu tasarımların kimilerinde tanrılar doğayla birlikte ya da bizzat doğa olarak, pek çoğunda da doğadan sonra ve doğanın bağrında oluşurlar. Bu ilk tanrılar, doğayı yaratan değil, doğanın yarattığı tanrılardır. Kaldı ki, büyük dinler meydana çıkıncaya kadar, tanrılar yaratıcılık niteliği taşımamışlar, sadece yöneticilikle yetinmişlerdir. İlk bilimsel evrendoğum, *gökbilim* (astronomi)'in bir dalı olarak; Leibniz, Descartes, Kant ve Laplace'ın varsayımlarıyla oluşmaya başlamıştır. Özellikle Kant-Laplace'ın evrenin bir bulutsudan oluştuğunu ilerisüren varsayımları uzun bir süre geçerli kalmıştır. Dr. Fred L. Whipple, 1948 yılında yayımladığı bir çalışmasıyla kozmik tozların milyarlarca yıllık bir sürede nasıl yoğunlaşıp yıldızlar halinde koyulaşabileceğini açıklamıştır. Buna karşı Lemaître, Gamow, Tolman vb. gibi bilginlerin ilerisürdükleri yeni varsayımlar da tartışma konusudur. Bu varsayımlar evrenin oluşumunu atomsal bir patlamaya, tasarımdışı sıcaklıktaki bir buhar kütlesine, evrenin tıpkı bir yürek gibi açılıp kapanışına vb. bağlamaktadır. Gerçek şudur ki evrendoğum, henüz gelişmiş ve kesin sonuçlara varmış bir bilim değildir. Bunun nedeni de pek açıktır: Önce, evrensel oluşma pek uzun bir süreyi kaplamaktadır ve bilim henüz bu pek uzun sürenin her aşamasını açıklayabilecek verilere sahip değildir. İkinci olarak, oluşum süreci henüz devam etmektedir ve bu oluşum sürecine bilimsel olarak yaklaşabilmek için gezegen sistemimizin dışındaki gezegen sistemlerinin de keşfedilmesine ihtiyaç vardır. Ne var ki bilim, idealist ve düşçü varsayımların dışında, bu alanda da sağlam adımlarla ilerlemektedir. İnsan ayağının aya basması, başka gezegen sistemlerinin keşfine giden yolun açıldığını tanıtlar. *Bk.* Evren, Evrebilim.

EVRENSEL. (*Os.* Kiyânî, Kevnî, Kâinâtî, Âlemî, Dünyevî; *Fr.* Cosmique, *Al.* Kosmisch, *İng.* Cosmic, *İt.* Cosmico) Evrene ait olan... Evrene değginliği ve evrenle ilgili olanı dilegetirmekle beraber *tümel* ve *genel* deyimleriyle anlamdaş olarak da kullanılır. Gerçekte her üç terim arasında anlam ayrılığı vardır. *Bk.* Evren, Tümel, Genel.

EVRENSEL BAĞIMLILIK. (*Os.* Cihanşümûl tabiiyet, Âlemşumûl tabiiyet; *Fr.* Dépendance universelle, Dépendance générale) Olaylar ve olgular arasındaki çeşitli ilişkilerin tümü... Eytişimsel özdekçi dilde, özellikle dilimize yapılan aktarmalarda *evrensel bağıntı, evrensel bağlılık, evrensel bağlamlılık, evrensel birlik, evrensel bütünlük* gibi deyimlerle de dilegetirilen *evrensel bağımlılık*, doğanın tüm olay ve olguları arasındaki zorunlu ilişkileri dilegetirir. Gerçekte birbirinin yerinde kullanılan bu deyimler arasında anlam

ayrılıkları vardır. Bununla beraber bütün bu deyimler evrenin, birbirinden koparılamaz parçalarının meydana getirdiği, bütünlüğünü dilegetirirler. Evrenin sürekliliği ve düzenliliği, bu birliğinin ve bütünlüğünün ürünüdür. Geceleri gündüzler, yazları kışlar izler. Kiraz çekirdeğini ekerseniz, kesinlikle, erik ağacı değil, kiraz ağacı elde edersiniz. Kar yağar, güneş açar, karlar erir. Birbirlerine pek ilgisiz gibi görünen karla güneş arasında bile bir bağlantı, bir karşılıklı etkileşme vardır. Evren, parçaları çeşitli biçimlerde birbirlerine bağlı olan bir bütündür. Bir elma, elma ağacının değil, bütün bir doğanın ürünüdür. Evrensel bağımlılık, insan bilincinden bağımsız ve nesnel bir bağımlılıktır. İlk insanlar bile çevrelerindeki bu şaşmaz düzeni sezmişlerdir. Metafizik öğretilerin ilerisürdüğü bilimdışı *tansık* (*Os.* Mûcize, *Fr.* Miracle) kavramı, bu düzenin üstün bir düzenleyicisi bulunduğu ve eğer o isterse bu düzeni bozabileceği düşüncesinden doğmuştur. Gerçekteyse bu düzen hiç bir zaman bozulmamıştır ve bozulmayacaktır. Evrenin tüm olay ve olguları arasındaki bu düzenlilik, bu olay ve olguların geniş anlamda birbirleriyle bağımlı olduklarını dilegetirir. Yeni doğan bir çocuğun ya da açan bir çiçeğin gerçek tarihi, canlı ve cansız tüm doğanın tarihidir. Meydana gelen her yeni şey, bütün bir doğanın çeşitli olay ve olgularının birbirleriyle ilişkili olarak evriminin ve etkileşiminin ürünüdür. Bu evrensel bağımlılığı, özel bağımlılıkla karıştırmamak gerekir. Antalya'da yağan yağmur, Çorum'daki bitkiyi elbette etkilemez. Ne var ki genel olarak bitkinin tarihi yağmurun tarihiyle bağımlıdır. İnsanlar, zamanla ve eylemsel çabalarıyla, bu evrensel bağımlılığı dilegetiren kavramlar ortaya koymuşlardır: Nedensellik, zorunluk, yasa, karşılıklı eylem ve etki, rastlantı, öz, biçim, görünüş, gerçek vb... Bu kavramlar evrensel bağımlılığın çeşitli yönlerini dilegetirirler. *Bk.* Bağımlılık, Eytişimsel Özdekçilik, Evren, Evrensel, Doğa.

EVRENSEL BAĞINTI. (*Os.* Cihanşümûl münasebet, *Fr.* Relation universelle) Evrendeki tüm olay, olgu ve onlardan yansıyan düşünceler arasındaki genel ilişki... *Bk.* Evrensel Bağımlılık, Evrensel Bütünlük, Evrensel Bağlılık, Bağıntı, Eytişimsel Özdekçilik.

EVRENSEL BAĞLAMLILIK. (*Os.* Cihanşümûl insicâm, *Fr.* Cohérence universelle) Evrenin tüm olay ve olguları arasındaki tutarlık, düzenlilik... *Bk.* Evrensel Bağımlılık, Evrensel Bağıntı, Evrensel Bağlılık.

EVRENSEL BAĞLILIK. (*Os.* Cihanşümûl merbutiyet, *Fr.* Connexion universelle) Evrendeki olay ve olgular arasında birinin varlığı öbürünün de varlığını ya da birinin değişmesi öbürünün de değişmesini gerektirecek bağıntı... *Bağlılık* terimi, *bağlantı* (*Os.* İrtibat) ve *bağımlılık* (*Os.* Tabiiyet) terimleriyle anlamdaştır. Bağlılık, özel anlamda ve çok sıkı bir bağıntıyı dilegetirir. Böylesine bağlı olan olay ve olgulardan birinin varlığı öbürlerinin de varlığını gerektirir, biri değişirse öbürleri de değişir, birbirlerine dönüşebilirler. *Evrensel bağlılık,* eytişimsel özdekçi dilde, geniş anlamda *evrensel bağımlılık* deyimiyle anlamdaş olarak, evrensel birlik ve bütünlüğü dilegetirmek için kullanılmaktadır. Evrenin özdeksel birliği, bu bağıntılılığın ve bağımlılığın temelidir. Tüm olay ve olgular bu özdeksel temelden yola çıkarak birbirlerinden türemişlerdir. Belli bir elmayı belli bir elma ağacı üretir, ama unutmamalıdır ki o elma ağacı bütün bir doğanın ürünüdür. Evrensel bağlılık anlaşılmadıkça ne doğanın, ne toplumun ne de bilincin oluşumu ve gelişimi anlaşılamaz. *Bk.* Evrensel Bağımlılık, Evrensel Bağıntı, Evrensel Birlik, Eytişimsel Özdekçilik.

EVRENSEL BİRLİK. (*Os.* Cihanşümûl vahdet, *Fr.* Union universelle) Özdeğin devim ve değişmelerinden meydana gelmiş olan tüm olay ve olguların özdeksel bütünlüğü... Evrendeki tüm olay ve olgular, özdeğin zaman ve uzay içindeki devim ve değişmelerinin ve gelişmesinin ürünüdür. Bu sürekli özdeksel gelişme nitelikçe farklı olay ve olgular meydana getirmiştir. Bu olay ve olguların yüksek düzeyde örgenleşmiş ve gelişmiş biçimi de insan bilincidir. Demek ki evrendeki her şey, özdeksel bir birlik ve bütünlük içindedir ve bundan ötürü de birbirleriyle bağıntılıdır. Eytişimsel özdekçiliğin bu temel ilkesi *evrenin özdeksel birliği* (*Os.* Kâinatın maddî vahdeti, *Fr.* Unité matérielle de l'univers, *Al.* Materielle Einheit der Welt) deyimiyle de dilegetirilir. *Bk.* Evren, Bilinç, Evrensel, Bağımlılık, Evrensel Bağıntı, Evrensel Bağlılık, Evrensel Bütünlük, Eytişimsel Özdekçilik, Bircilik.

EVRENSEL BÜTÜNLÜK. (*Os.* Cihanşyümûl küllîyet, *Fr.* Totalité universelle) Evrenin özdeksel birliği... *Evrensel birlik* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılır. *Evrensel bağımlılık.*

evrensel bağıntı, evrensel bağlılık, evrensel bağlamlılık deyimleri de bu birlik ve bütünlüğün niteliğini meydana koyarlar. Evrenin özdeksel birliği ya da bütünlüğü, *evrenin bilinebilirliği* (*Al.* Erkennbarkeit der Welt)'nin başkoşuludur. Çünkü felsefenin temel sorunu olan özdekle bilinç arasındaki ilişkinin çözümünü gerçekleştirir. Eytişimsel özdekçi felsefe evrensel birliği ve bütünlüğü açıklamakla dünyanın bilinebilirliğini ve bilincin özdeksel doğanın yüksek düzeyde örgenleşmiş bir işlevi olduğunu açık seçik meydana koymuştur. *Bk.* Özdek, Bilinç, Evren, Evrensel Birlik, Evrensel Bağımlılık, Evrensel Bağıntı, Evrensel Bağlılık, Evrensel Bağlamlılık, Eytişimsel Özdekçilik.

EVRENSELCİLİK. (*Os.* Küllîye, *Fr.* Universalisme, *Al.* Universalismus, *İng.* Universalism, *İt.* Universalismo) Evrenselliğe ya da tümellemeye eğilimli öğretilerin genel adı... Örneğin törel yasaları her zaman ve her yerde geçerli sayan Kant'm törebilim anlayışı, evrensel bağımlılık ve bütünlüğü savunan eytişimsel özdekçilik evrenselcidir. Özel bir anlamda, insanların sonunda tümüyle kurtulacaklarını ve Tanrı'nın bağışına kavuşacaklarını ilerisüren bir Hıristiyan inancına da *evrenselcilik* denir. *Bk.* Evrensel Bütünlük.

EVRENSİZCİLİK. (*Os.* Nefyi âlem mezhebi, *Fr.* Acosmisme, *Al.* Akosmismus, *İng.* Acosmism, *İt.* Acosmismo) Spinoza felsefesine Hegel'in verdiği ad... Alman düşünürü Hegel, Spinoza öğretisini *akosmismus* terimiyle nitelemişti. Onun evrenin varlığını Tanrısal varlığa indirgemekle *evreni yok saymış* olduğunu ilerisürmüştür. Bu terim Osmanlıcada Schelling felsefesi için de kullanılmış ve *lâkevniyet* deyimiyle dilegetirilmiştir (Hamdi Elmalılı, *Metâlip ve Mezâhip* Tercümesi, s. 29). *Bk.* Evren.

EVRİM. (*Os.* Tekâmül, Tahavvül, İnkişâf, İrtika, İnbisât, Neşvünemâ, Terakki; *Fr., İng., Al.* Evolution, *Al.* ayrıca Entwicklung, *İt.* Evoluzione) Gelişerek değişme... Yunan felsefesinde genel olarak *değişmezlik* anlayışı karşısında *değişirlik* anlayışını dilegtirmiştir. Herakleitos, hiç bir şeyin durmadığını ve sürekli olarak değiştiğini söylemekle *evrim* düşüncesinin babası sayılabilir. Kaldı ki Herakleitos, sadece *değişme*'yi ilerisürmekle de yetnimemiş, "bir şeyden birçok şey ve her şey" diyerek bu değişmeye *gelişimsel* bir yön vermiştir. Daha sonra Empedokles de yaşamın zamanla gelişen bir olaylar sürekliliği olduğunu ve yetkin olmayanların daha yetkine çevrildiğini savunur. Aristoteles, *Entelekheia* kavramıyla bu *yetkinliğe doğru gelişme* düşüncesini felsefesine temel yapmıştır. Aristoteles'e göre oluş, sürekli olarak altyapılardan üstyapılara doğru gerçekleşir ve *yetkinliğe doğru değişme* özdeksel ve tinsel her şeyin başlangıcında içkin bulunmaktadır. *Hayvanlar Üstüne Araştırmalar* adlı yapıtında cansızdan canlıya doğru bir çıkış olduğunu; cansız maddeden canlı bitkiye, bitkiden hayvana ve hayvandan da insana varıldığını söyler. Yunan atomcuları da kalımlı hayvan türlerinin çevreye uyan türler olduğunu ilerisürmüşlerdir. Metafizik dünya görüşü, *evrim* konusunda, tanrıbilimi desteklemek için çeşitli bilimdışı kuramlar ilerisürmüştür. Bütün bu bilimdışı kuramların ortak varsayımlarına göre evrensel oluşmada bir ilerleme değil, tersine, gerileme vardır. Her şey, her an, daha kötüye gitmektedir ve "tarih, bir tekerrürden ibarettir". Evrim düşüncesini yadsıyan bu metafizik varsayımların yanında evrim düşüncesine boyun eğen metafizik varsayımların ortak savlarına göre gelişmenin kaynağı özdeğin dışındadır ve çeşitli kavramlarla dilegetirilen *Tanrı*'dır. Antikçağ Yunanlılarının büyük Herakleitos'undan eytişimsel felsefeye gelinceye kadar çeşitli düşünce akımlarında *evrim düşüncesi*'ne yatkın görüşler ilerisürülmüştür. Nicolas de Cusa, Giordano Bruno, Bacon, Descartes, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Diderot, Rousseau vb. gibi büyük düşünürlerin yapıtları felsefenin bu temel gerçeğinden izler taşımaktadırlar. Empedokles'in *yetkin olmayanların daha yetkinlere çevrildiği* düşüncesini geliştiren İngiliz düşünürü Herbert Spencer birtürden'in ayrıtürden'lere dönüşerek geliştiğini ilerisürmüştür. Bu uzun düşünsel süreçte, *evrim* terimi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: a) Gizli ilkenin yavaş yavaş açılarak *gerçekleşmesi*, b) *kalımlılık* karşılığı olarak *değişme*, c) *özdeşlik* karşılığı olarak *başkalaşma*, ç) *durağanlık* karşılığı olarak *dönüşme* ve *devinme*, d) *kesinlilik* karşılığı olarak *süreklilih*, e) birtürdenlikten ayrıtürdenliğe *bölünme*, f) karşıtına dönüşme anlamında *karşıtlaşma*, g) *gizli* ve *tasarlı* karşılığı olarak *edimsel*. h) *yumulma* (*Lâ.* İnvolutio) karşılığı olarak *açılma* (*Lâ.* Evolutio), ı) *evrim yitimi* karşılığı olarak *gelişme*, i) niteliksel oluşma anlamındaki *devrim* karşılığı olarak *birikme*... *Evrim*, eytişimsel felsefenin başkavramıdır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik, doğasal ve toplumsal evrimin genel yasalarının bilimidir. Eytişimsel felsefeye göre *evrim* terimi, *nicesel de-*

ğişmelerin sıçramayla nitesel değişmeleri gerçekleştirdiği gelişme sürecini dilegetirir. Bu anlam, terimin genel ve evrensel anlamıdır. Dar anlamda *evrim*, nitelikçe değişme anlamındaki *devrim* karşılığı olarak *nicelikçe değişme*'yi dilegetirir. Ne var ki *evrim*'le *devrim*, içten ve zorunlu olarak birbirleriyle sıkıca bağımlıdırlar. Evrim olmadan devrim ve devrim olmadan evrim gerçekleşmez. Bu anlayış, evrime *kaba evrimcilik* ve *yaratıcı evrim* gibi gerici kuramlarla metafizik bir yön vermek isteyen metafizik evrim anlayışının tümüyle ve kesinlikle karşısındadır. Evrimin kaynağı ve gerçekleştiricisi, doğasal ve toplumsal bütün olgulardaki *karşıtlık*'lardır. Doğasal ve toplumsal bütün olgular, *eski*'nin yerine *yeni*'yi koymak için, özgüçsel olarak *karşıt*'lara bölünürler. Evrim, karşıtların yenileşme mücadelesidir. Bu mücadele sonunda meydana gelen *yeni*, yerini aldığı *eski*'nin sağlam ve kalımlı yanını da içerir. Evrimsel gelişme, Hegel felsefesinde olduğu gibi her şeyin karşıtına dönüştüğü bir mekik devimi değil, daima daha üstün bir düzeyde gerçekleşen bir *sarmal gelişim* devimidir. Evrim ve devrim, *gelişme*'nin kopmazca birbirine bağlı iki yanıdır. Evrim, birdenbire sıçramalar ve yeni niteliklerden yoksun, adım adım ve yavaş niceliksel bir gelişmedir. Devrimse eskinin tümüyle yeniye dönüşümünü içeren hızlı, birdenbire sıçramalı niteliksel bir değişmedir. Örneğin bir milletvekili adayının oyları yavaş yavaş çoğalır, ama milletvekili adayının niteliğinde hiç bir değişme olmaz, o gene milletvekili adayıdır. Ama bu oyların niceliği bir anda gereken sayıyı bulur, milletvekili adayı birdenbire milletvekilliğine sıçrar ve nitelik değiştirir, milletvekili adayıyken milletvekili olur. Bu, toplumda olduğu gibi, doğada ve bilinçte de geçerli evrensel bir yasadır. Örneğin doksan dokuz dereceye kadar ısıtılan ya da bir dereceye kadar soğutulan su, hangi derecede olursa olsun su niteliğindedir, ısıtma ve soğutmanın niceliksel değişimi onun niteliğini değiştirmez; ama ısıtma ya da soğutma bir derece daha arttırılmakla, eşdeyişle yüz dereceye çıkarılmak ya da sıfır dereceye indirilmekle suyun niteliği birdenbire değişir, yüz derecede buhar ve sıfır derecede buz olur. Bunun gibi bir hekimlik öğrencisinin bilgisi yavaş yavaş nicelikçe artar, gereken çizgiye erişince hekimlik öğrencisi birdenbire hekim olur. Birinci örnek toplumdaki, ikinci örnek doğadaki, üçüncü örnek bilinçteki evrim ve devrimi açıklar. *Evrim* kavramının *gelişme* kavramıyla anlamdaş olarak kullanılması çok sakıncalıdır, çünkü metafizikçilerin ve düşüncecilerin yaptığı gibi, niceliksel değişmenin saltıklaştırılmasına yol açar, evrimle devrim arasındaki eytişimsel bağı koparır ve gelişmenin sadece nicelikçe bir değişmeden ibaret olduğu yanlış sonucuna vardırır. Eytişimsel olmayan evrim anlayışlarının tümü, ham ya da kaba adı verilen evrimciler, bu yanılgıya düşmekten kaçınamamışlardır. *Bk.* Devrim, Evrim ve Devrim, Özgüç, Sarmal Gelişim, Karşılıklı Etki, Sıçrama, Çatışma, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Gelişme, Evrimcilik.

EVRİMCİLİK. (*Os.* Tekâmülîye, Felsefei tekâmül, Tehavvülîye, İstihâlîye, Mezhebi irtika, İstihâle mezhebi; *Fr.* Évolutionisme, Évolutionnisme; *Al.* Evolutionismus, Entwickelungstheorie; *İng.* Evolutionism, *İt.* Evoluzionismo) Evrim düşüncesine dayanan öğretilerin genel adı... Canlı varlıkların evrimini ilerisüren Lamarck ve Darwin öğretilerini adlandırır. Bu anlamda *dönüşümcülük*'le ve *Darvincilik*'le anlamdaştır. Lamarck, canlı varlıkların *çevreye uyma*'yla değiştiklerini ve çevre değişikliklerinin *kalıtım*'la yeni kuşaklara geçtiğini ilerisürmüştü. Göçüp giden türlerin göçüş nedenlerini açıklamayan bu öğretiye Darwin, bu nedenleri açıklayan *doğal ayıklama* yasasını ekledi. Bundan başka Darwin, çok sayıda deneylere dayanarak tümevarımsal bir yöntemle bilimsel bir evrimcilik kuramı gerçekleştirdi. *Evrimcilik* deyimi, İngiliz düşünürü Herbert Spencer'in öğretisini de adlandırır. Spencer, birtürdenliğin ayrıtürdenliğe bölünerek gelişmesi anlamında ilerisürdüğü evrimi genel bir yasa olarak bütün varlıklara yaymıştı. Evrimin doğasal, yaşamsal, ruhsal ve toplumsal bütün oluşmaların genel yasası olduğunu savunuyordu. Ne var ki, ilerisürdüğü *kesintisiz* ve *niceliksel* bir evrim anlayışıydı. Doğal ve toplumsal gerçeklerse *sıçramalı* ve *nicelik birikmelerinden nitelik değişmelerine atlayan* bir evrimi tanıtlıyorlardı. Metafiziğe açık kapı bırakan öğretisi, nitekim, gericilerce eytişimsel özdekçiliğe karşı çıkarılmıştır. Bu savın tam tersi de, aynı metafizik anlayışta olmak üzere, Fransız metafizikçisi Bergson'un evrimin sadece nitelikçe değişmelerden ibaret bulunduğunu savunan *yaratıcı evrim* kuramıyla ilerisürülmüştür. Bütün bunlar ve dönüşümcülük, değşincilik, hatta Darvinciliğin kasıtlı olarak saptırılmış ve çarpıtılmış metafizik yorumları bilimdışı varsayımlardır. Ya sadece niceliksel ya da sadece niteliksel değişmeleri evrensel anlamda bir evrim olarak ileri-

süren bu kaba ya da ham evrimcilik öğretilerinin altında evrimin çağlar boyunca yavaş yavaş açılan bir Tanrı planı olduğunu savunan *tanrıbilimsel evrimcilik* anlayışı yatar. Kimilerince tanrıbilime karşıt sayılan ham ya da kaba evrimcilik anlayışları, tam tersine, tanrıbilime upuygundurlar. Düşüncenin mantıksal gelişmesini açıklamak için ileri sürülen Hegel anlayışı da böylesine bir evrimciliktir. Çağımızda bunlara *emergent evolution* adı verilen yanlış ve gerici bir evrim anlayışı da katılmıştır. Bütün bu yanlış öğretiler, çağımızda, gözdengeçiriciler (revizyonistler) ve iyileştirmecilerce (reformistler) toplumsal devrimi yadsımak için kullanılmıştır. Eytişimsel dilde *evrimcilik* deyimi, genellikle, kaba ve gerici evrimciliği dilegetirmek için kullanılır. Bu yüzden, evrim ve devrim bağımlılığını dilegetiren eytişimsel özdekçi evrimciliği dilegetirmek için *bilimsel evrimcilik* deyiminin kullanılması gerekir, bu deyim onu *ham evrimcilik* ya da kullanılagelmekte olan *kaba evrimcilik* deyiminden ayırır. *Bk.* Evrim, Devrim, Evrim ve Devrim.

EVRİM VE DEVRİM. (*Os.* Tekâmül ve inkılâp, *Fr.* Évolution et révolution) Birbirlerini hazırlayan ve birbirlerinin koşulu bulunan nicesel ve nitesel oluşum... Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik, evrimle devrimin içten bağımlılığını meydana koymuştur. Gelişme, doğasal ve toplumsal bütün olgularda, nicesel ve nitesel değişmelerin birbirlerini oluşturmasıyla gerçekleşmektedir. Örneğin kaynatılan su, yüz dereceye gelinceye kadar nicelikçe değişmeler (evrim) sürecini izler ve yüz derecede birdenbire sıçrayarak nitelikçe değişime (devrim) uğrar ve buharlaşır. Bunun gibi, toplumda da bir düşünce önce nicelikçe çoğalır (evrim) ve gereken birikim gerçekleşince birdenbire toplumun niteliğini değiştirir (devrim). Doğasal ve toplumsal gelişme süreci, nicelikten niteliğe ve nitelikten niceliğe geçişlerle sürüpgider. Örneğin bir makine (nitelik) üretimi artırır (nicelik), üretimin artması yeni bir makineyi (nicelikten niteliğe geçiş) gerektirir, yeni makine de üretimi daha çok artırır (nitelikten niceliğe geçiş). Oluşma süreci böylesine evrimsel bir düzeyde gerçekleşir. Nicelikçe değişme azar azar, nitelikçe değişmeyse sıçramayla ve birdenbire olur. Ama bu hız, olgunun yapısına ve sıçramanın içinde meydana geldiği koşullara göre değişir. Gelişme, daima daha üstün bir düzeye doğru ve sarmal, daima eskinin yerine yeniyi getirerek aşağıdan yukarıya bir süreçle gerçekleşir. Yeni, eskinin kalıcı ve sağlam yanlarını da saklar ve içerir. "Eytişimsel yadsıma, sadece *hayır* demek ya da bir şeyin *varolmadığını* söylemek ya da bu şeyi herhangi bir biçimde *yoketmek* anlamına gelmez". "Gelişme, hiç bir alanda, kendisine ait eski varlık biçimlerini yadsımaksızın meydana gelmez". Gelişme sürecinin daha önceki aşamalarında elde edilmiş olumlu kazançların sürekliliği ve korunması, evrimsel birikimi gerçekleştirir. Böyle olmasaydı, yeninin eskiyle bütün bağlarını koparmış bulunması evrimsel birikime son verirdi ve eskinin değerli hazinesini taşımayan yeni sadece bir başkalaşmayı gerçekleştirmiş olurdu. Evrim, oysa, aşağıdan yukarıya, yalından karmaşığa doğru yükselen bir *ilerleme* sürecidir. *Bk.* Evrim, Devrim, Sarmal Gelişim, Çatışma, Gelişme, Tarihsel Özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik, Evrensel Bütünlük.

EYLEM. (*Os.* Fiil, Amel, Tesir, Vak'a, Nüfuz, Hareket, Sebebi haricî; *Fr.* Action, *Al.* Tat, Handlung, Wirkung; *İng.* Action, Activity; *İt.* Azione) Etkide bulunmak için çaba harcama... İnsanın ortaya koyduğu bilinçli ve amaçlı etkidir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe tümüyle bir eylem felsefesidir. İnsanlaşma, hayvanın etkin olma çabasıyla, eşdeyişle eylemle başlamıştır. Alman ozanı Goethe de ünlü *Faust* oyununda bu anlamda *başlangıç eylemdi* der. İnsan, eylemsel çabasıyla doğayı değiştirmiş, doğayı değiştirirken aynı zamanda kendisini de değiştirmiştir. Örneğin bir balta yaparak doğanın ağacını ve taşını baltaya dönüştürmüş, bu eylemiyle kendisini de kulübe yapabilecek bir insana dönüştürmüştür. İnsan doğadan yansıyan bilinçsel sezilerini eylemiyle dener, eylemiyle doğrular. Kuram ve kılgının bağımlılığı (teoriyle pratiğin ayrılmazlığı), insanın bilinçli ve amaçlı eylemlerinde yansır. İnsanların eylemi, üretimin toplumsal ve özdeksel koşullarıyla belirlenir ve gene bunlarla koşullanmış bilincinin katkısıyla doğasal ve toplumsal çevresinde gerçekleşir. Toplum, insan eylemleriyle gelişir. Toplumun gelişme yasaları, insan eylemleriyle oluşur. *Bk.* Etki, Edim, Emek, Kılgı, Kuram, Eytişimsel Özdekçilik.

EYTİŞİM. (*Os.* Cedel, Münâzara, Muhâdara, Fenni münâzara, İlmi cedel, Münâzarai sırfa, Tarîki nazar, İlmi kelâm, İlmi tasavvurât, İstihalei fikir, İlmi âdâp, Usûl ve âdâp, Kelâm, Nazar, Hads, Mantık, Tasnif, Tertip; *Fr.* Dialectique, *Al.* Dialektik, *İng.*

Dialectic, *İt.* Dialettica) Doğayı, toplumu ve düşünceyi karşıtlıklarının çatışması ve aşılmasıyla durmaksızın devindiren ve geliştiren süreç.

1. *Etimoloji:* Türkçemizdeki *eytişim* terimi, soru-karşılık yöntemiyle *tartışmak* anlamına gelen *eytişmek* kökünden türetilmiştir. Batı dillerindeki *dialektik* terimi de antikçağ Yunanlılarının *seçmek* ve *toplamak* anlamlarına gelen *Yu. leg* kökünden türettikleri *tartışma* anlamındaki *Yu. dialektikê* sözcüğünden alınmadır. *Dialektikê techne* (*Tr.* Tartışma sanatı, *Fr.* Art de discuter) terimi, antikçağ Yunan felsefesinde uzun bir süre kullanılmamıştır. Örneğin eytişimin babası sayılan Herakleitos bu terimi bilmez ve kullanmazdı, felsefesini aynı kökten türeyen *söz* anlamındaki *logos* terimi üstüne kurmuştu. Lâtinler de bu terimi, yüzyıllarca sonra, *konuşmak* (*Lâ.* Dialectica) anlamında kullandılar. Batı dillerindeki ilk kullanımıysa 1160 'lardadır. Antikçağ Yunanlıları karşıt düşünceli iki kişinin konuşmasına *dialogos* (*Fr.* Dialogue) derlerdi. Günümüzde kullanılan bilimsel *dialektik* kavramının bu eski anlamlarla hiç bir ilgisi yoktur. Kavram, günümüzde, *metafizik* teriminin tam karşıtı olarak yeni ve bilimsel bir dünya görüşünü dilegetirir. Evren, dialektikle işliyordu. Bu işleyişi kavrayabilmek içinse ona ancak dialektikle işleyen bir bilinçle bakmak gerekirdi. Dialektiğin hem bir *yasa* olarak saptanışının, hem de bir *yöntem* olarak kullanılışının nedeni budur. *Bk.* Metafizik.

2. *İlkçağ:* İlkçağın Çin, Hint ve Yunan düşüncelerinde; görünen sonsuz çeşitliliğin karşıt güçler taşıdığı ve bunlarla oluştuğu sezilmişti. O zamanlar kuru-yaş, aydınlık-karanlık, sıcak-soğuk, boş-dolu vb. birbirlerine karşıt sayılıyor ve bu karşıtların aynı şeyin değişik yüzleri olduğu ileri sürülüyordu. Bu karşıtlıklardaki çatışmanın bütün değişmelerin *itici gücü* olduğu sezisi, en ilkel düşüncelerde bile belirmekteydi. İlkel dinlerin ana-baba -çocuk olgusundan doğan kutsal üçlemeleri, Hegel'in tez-antitez-sentez diyalektiğinin ilk biçimidir. Yunan mitolojisindeki *Eros*'un karşıtlık kardeşi *Anteros,* gelişmenin karşıtların çatışmasıyla gerçekleştiği düşüncesini açıkça belirtir. *Dialektik* terimi ilkçağ Yunanlılarında *tartışmacılık* anlamında kullanılıyordu ve bu bakımdan bütün bilgiciler *eytişimci* sayılmıştı. Bu tartışmaların zamanla boşsöz oyunlarına dönüşmesi, insanlığın gerçeğe yaklaşmada en parlak buluşu olan *eytişim*'in gözden düşmesine ve yüzyıllarca küçümsenmesine sebep oldu. *Bk.* Bilgicilik.

3. *Herakleitos:* Antikçağın en büyük düşünürü Herakleitos, *Polemos* (kavga) kavramıyla, eytişimi bugünkü anlamına pek yakın bir anlamda dilegetirir. Evrensel oluşmanın karşıtların savaşıyla gerçekleştiğini ilerisüren ve *"bir şeyden birçok şey ve her şey"* deyimiyle evrensel bağımlılığı, değişme ve gelişmeyi, karşıtların birliğini ve aynılığını belirtir. Herakleitos'un kimi yerde saflıkla dilegetirdiği bu dâhîce sezişleri, yüzyıllarca sonra, bir başka büyük eytişimci olan Hegel'e "Herakleitos' un hiç bir sözü yoktur ki lojiğime almamış olayım" dedirtecektir. *Bk.* Herakleitosçuluk.

4. *Zenon:* Aristoteles'e göre olumsuz anlamda, eşdeyişle *düşüncenin gelişmelerini belirtme* anlamındaki *eytişim*'in kurucusu Elea' lı Zenon'dur. Zenon, ünlü kanıtlarıyla, *karşısındakinin kabul etmiş olduğu ilkelerden yola çıkarak onu çürütme sanatı* olarak eytişimi kullanmıştır. Zenon, bu sanatla, ustası Parmenides'in *devimsiz tek*'ini doğrulamaya çalışıyordu. Ona göre çokluk ve devim çelişik ve saçmaydı. (Diogenes Laertius, *Vie des Philosophes,* VIII, 57). Aristoteles, Herakleitos felsefesinin eytişimsel niteliğini görememiş ve kavramların çelişik yanlarını bulup ortaya atan Zenon'u eytişimin kurucusu saymıştır. Bununla beraber Herakleitos eytişimini derinliğine kavrayan Hegel de, metafizik ve kavramsal bir düzeyde kaldığından, Aristoteles'in bu kanısına katılır, şöyle der: "Elea okulunda diyalektiğin başlangıcını buluyoruz, yani düşüncenin kavramlar içindeki saf hareketini" (Hegel, *Toplu Yapıtları* içindeki c. XIII, *Grek Felsefesinin Tarihi,* s. 280). Aynı yapıtın başka yerlerinde de şöyle der: "Zenon, diyalektiğin başlatıcısıdır" (İbid, s. 302), "Gerçek nesnel diyalektiği de Zenon'da buluyoruz" (İbid, s. 309), "Zenon' un devimi ele alışı her şeyden önce nesnel diyalektiktir" (İbid, s. 313). Oysa bugünkü anlamıyla diyalektiğin, Zenon anlayışıyla en küçük bir ilgisi yoktur. *Bk.* Elea Okulu.

5. *Sokrates:* Sokrates'e göre eytişim, bir doğurtma yöntemiydi. Sokrates bu yöntemle, bir tartışmada, karşıt düşünceleri ortaya çıkarır ve bunları karşısındakine çözümleterek gerçeği doğurtmaya çalışırdı. Sokratesçiler de eytişimi, sorular ve karşılıklarla eytişmek sanatı ve bundan da kavramları sıralamak sanatı anlamında kullanmışlardır.

6. *Platon:* Platon'a göre eytişim, duyulur bilgilerden anlıkalır bilgilere (eşanlamda *idea*' lara) ulaşmak için çok yararlı bir sanattır.

"Bir varsayım kurulunca, sadece bundan çıkanı incelemek değil, aynı zamanda bunun karşıtından çıkanı da görüp anlamak gerekir" (Platon, *Parmenides,* 135 a). Platon'a göre bir idea'yı başka idea'lardan bağımsız olarak düşünmek imkânsızdır: "Müzik seslerin katışması hakkında nasıl birtakım kurallar verirse, *eytişim* de kavramların katışması hakkında kurallar veren bir sanattır" (İbid, 253 a d).

7. *Aristoteles:* Aristoteles'e göre eytişim, yanlış sonuçlara götüren uslamlamalar mantığıdır. Kesin sonuçlara varamaz, kılı kırk yararak olasılıklar üstünde dolaşıp durur. Aristoteles'in bu anlayışı, eytişimin yüzyıllar boyunca küçümsenmesini gerektirmiştir. Bu anlayış, Fichte'ye çarpıp duruncaya kadar, Kant'ı da içine alan uzun bir düşünürler zincirine egemen olacaktır. *Bk.* Aristoculuk.

8. *Ortaçağ:* Eytişim, ortaçağda *biçimsel mantık* anlamında kullanılmıştır. Bu anlam, tartışma sanatı anlamıyla karışık olarak Stoacılardan alınmıştır. *Söz sanatı* (*Fr.* Rhétorique)'na karşı tutulmuştur. Ortaçağda dialektik, retorik ve gramer'e *trivium* denirdi.

9. *Rönesans:* Nicolas de Cusa ve Giordano Bruno gibi düşünürler sonlu'yla sonsuz, eğri çizgi'yle doğru çizgi vb. gibi karşıtlıkların birbirleriyle uzlaştıklarını ilerisürmüşlerdi.

10. *Fransız ansiklopedicileri:* Diderot ve Rousseau gibi düşünürler tarihte ve toplumda karşıtlıkların önemi üstüne ilginç düşünceler ilerisürdüler. Özellikle Diderot'nun *Rameau'nun Yeğeni* ve Rousseau'nun *Eşitsizlik Üstüne Nutuk* adlı yapıtlarında, tarihsel eytişimciliğin ilk sezgilerine rastlanır. *Bk.* Tarihsel Özdekçilik.

11. *Kant:* Kant eytişimi, Aristoteles düşüncesine uygun olarak, olumsuz anlamda kullanmıştır. Eytişim, Kant'a göre bir *yanlış düşünme mantığı*'dır. Kant'ın *deneyüstü eytişim* (*Fr.* Dialectique transcendentale) dediği, çelişmelere düşen usun yanılgılarının incelenmesidir.

12. *Fichte:* Herakleitos-Sokrates-Platon'dan sonra, Aristoteles'in gözden düşürdüğü eytişimi, ustaca kullanan ilk düşünür Fichte'dir. Fichte'nin öğretisinde eytişim, düşünsel gelişmenin biçimidir. Fichte'ye göre bilgi, karşıtlıkları aşarak oluşur. Bir şeyi bilmek demek, önce onu görmek, sonra onu başkalarından ayırdetmek ve daha sonra da onu başkalarıyla birlikte tanımak demektir. "Ben'im bireyliğimin kökü, ben'i başka'sma bağlayan bağla belirlenmiştir" der (Fichte, *Sittenlehre,* s. 225). Bk. Öznel Düşüncecilik.

13. *Schelling:* Alman idealizminin büyük üçlüsünün ikinci düşünürü Schelling, eytişimi, Fichte'nin düşünsel sürecinden doğal sürece aktarır ve doğal gelişmenin yasası yapar. Schelling'e göre sadece bilgi değil, doğa da, karşıtlıkları aşarak gelişir. *Bk.* Nesnel Düşüncecilik.

14. *Hegel:* Hegel, Herakleitos'tan beri ve Herakleitos'tan üstün bir düzeyde, eytişimin evrenselliğini meydana koyan ilk büyük düşünürdür. Hegel'e göre bilgisel süreçle doğasal süreci kapsayan *saltık varlık*'ın gelişme süreci, eytişimle gerçekleşir. Her *sav, karşı sav*'ıyla yadsınarak *bireşim*'e ulaşır. *Saltık varlık,* önce açılarak doğalaşmış ve insana kadar gelen bir evrim sonunda gelişme sürecini insansal bilinçte sürdürmüştür. Bu gelişme, *saltık varlık*'ın kendi bilincine ulaşmasına dek sürecektir. Hegel'e göre *saltık varlık olan düşünce* (*Os.* Fikir), ilkin insan bireyinde uyanmıştır (Al. Subjektiver Geist), sonra başka ben'lerle bağıntılı olan bir kültür düzeyine atlayarak gelişmiş ve kendi özüne uygun bir evreni gerçekleştirmiştir. (*Al.* Objektiver Geist); daha sonra da kendisinin bilincine ulaşarak (*Al.* Absoluter Geist) felsefe, din ve sanat gibi saltık değerleri gerçekleştirmiştir. Hegel, idealist bir düzeyde kalmakla beraber, eytişimin bütünsel mekanizmasını sergilemiştir. Ne var ki Hegel'deki bu bütünsellik çevrimsel ve tamamlanmış bir bütünselliktir. Oysa doğasal ve toplumsal yaşam, hiç bir zaman bu çevrimsel ve tamamlanmış bütünselliğe sığmayarak, sürüpgitmektedir. Hegel'e göre, değil insan bilinci, insansız ve nesnel bir dünya varolmadan önce *saltık bir düşünce* vardı. Her şey bu *saltık düşünce*'den oluştu. Bu, pratikle doğrulanamayan ve asla doğrulanamayacak olan bir varsayımdır ki Hegel öğretisinin çürük yanını dilegetirir. Doğadan daha önce varolan ve eytişimsel yöntemle gelişerek doğalaşan ve insan bilincinde kendisini bulan bu *saltık varlık,* felsefesel bir *Tanrı*'dan başka bir şey değildir. Bilindiği gibi *düşünce,* doğasal bir evrimin sonucu olarak insan varlığında gerçekleşmiştir. Başlangıcı bu sonuçla açıklamaya kalkmak, babayı çocuğuyla açıklamaya kalkmak demektir. Bu halde, her ne kadar doğasal ve bütünsel evrimi kapsadığı ileri sürülse de, Hegel'in eytişimi, kurgusal bir başlangıçla kurgusal bir son arasında kalan salt *düşüncenin gelişme yasasıdır.* Hegel, bunu, *Mantık Bilgisi* adlı yapıtının birinci kitabının girişinde şöyle anlatır: "Bilgide ilerlemeyi gerçekleştirmek için gereken tek şey

bu mantık yasasını kavramaktır. Bu mantık yasasına göre olumsuz aynı zamanda olumludur ya da karşı duyulan her neyse yoklukta sıfır olmaz, sadece özünün yadsınmasında sıfır olur. Sonuç şudur ki, yadsıma, belli bir yadsıma olmakla aynı zamanda belli bir içerik taşır. Bu içerik yeni bir anlayıştır, yeni bir kavramdır; ama öncekinden daha yüksek, daha zengin bir kavram. Çünkü yadsınmasıyla, yani karşıtıyla zenginleşmiştir; onu içermektedir, hem de kendisinden fazla olarak —çünkü hem kendisini hem de karşıtını— içermektedir. İşte kavramlar sistemi böyle oluşur. Her türlü dış müdahaleden bağımsız olarak kesintisiz bir akışla böyle gelişir". Buna karşı, *Felsefe Tarihi Üstüne Dersler* adlı yapıtında da şöyle der: "Genellikle dialektik dış dialektiktir, devimle devimin kavranması birbirinden ayrıdır. Birincisi nesnelere bakmanın, onların nedenlerini göstermenin bir yoludur. İkincisiyse nesnenin içten düşünülmesidir. Nesne kendisi için, dış ilişkilere ve yasalara bağlı olmadan ele alınır. Nesnenin içine girilir ve gözlemlenir. Nesnenin üzerinde, kendi iç belirlenimlerine göre düşünülür. Böylece nesne kendisini açar, karşıt belirlenimler taşıdığını ve ancak kendisini böylelikle aştığını gösterir". Bu yüzdendir ki, eytişim ustalarından biri şöyle demektedir: "Dünya, yani doğal, tarihsel, anlıksal her şey ilkin Hegel'de bir süreç olarak, yani sürekli devim, dönüşme, değişme, gelişme içinde tasarımlanmıştır". Hegel de, bir ölçüde Kant, Fichte ve Schelling gibi *bilme*'yle bilgili *eylem*'in gerçek özdeksel temelini göremiyordu. Bu yüzdendir ki, üstün ve hayranlık verici başarılarına rağmen, diyalektik anlayışı yetersiz ve sınırlı kalmıştır. Düşünceye diyalektiği getirmiş olan Hegel, ne yazık ki diyalektik bir düşünceyle düşünememiştir, düşünme yöntemi metafizik kalmıştır. Hegel'in güçlü yanı, bu düşünce sürecinin gelişmesinde eytişimsel mantığın temellerini atarak biçimsel mantığın engelleyici egemenliğine son vermiş olmasıdır. Eytişimsel özdekçiliği hazırlayan, Hegel'in bu çok üstün aşamasıdır. *Çelişmeli oluş*'un gerçekliğini meydana koyan Hegel'in eytişimi, doğasal ve bilinçsel oluşun kendi felsefesinde son bulduğu büyük çelişmesinden temizlenmekle eytişimsel özdekçiliğin temelleri atılmıştır. Daha açık bir deyişle, eytişimsel özdekçiliğe, Hegel'in çelişmesi aşılarak varılmıştır. *Bk.* Mantık, Hegelcilik, Evrim, Sav, Karşısav, Bireşim, Olumlama, Olumsuzlama, Çelişme, Çatışma.

15. *Feuerbach:* Bir kolu düşüncecilikte ve öbür kolu özdekçilikte bulunan Alman düşünürü Feuerbach düşüncecilikle eytişimsel özdekçilik arasında bir düşünsel köprü olmuştur. Feuerbach'ta kaba özdekçilik, eytişimsel bir yola yönelmiştir. Feuerbach'a göre din, insanın kendi kendisine gösterdiği bir saygıdır. Ne var ki insan bu erdemini, *din* adı altında kendisine yabancılaştırarak, kendisinin dışında geliştirmiştir. Felsefe insana bu çelişmeyi aşmayı öğretir ve insan bu çelişmeyi aşarak dinin insanlararası bir bağıntı olduğunu anlar. Bu özdeksel ve eytişimsel aşma insanı geliştirir. *Din*'in gerçeği *aşk*'tadır. Öncleri insanlar kendi niteliklerinin fantastik yansamaları olan tanrılar yaratmışlardı. Tanrılar insanlık düzenini kurmaya yetmediler. Oysa bu düzeni kuracak olan, insanın başka insanlara karşı duyduğu *bağlılık*'tır. Bu bağlılık en yetkin biçimine *aşk*'ta ulaşır. Cinsel aşk, bu duygusal insan bağlılığının en yoğunlaşmış biçimidir. İnsanlar arasındaki bütün sorunlar aşkın gücüyle çözülecektir. Varlık yapısının temeli *özdek*'tir ama kendisi *düşünce*'dir... Görüldüğü gibi, Feuerbach'ın özdekçiliği sonunda gene idealizme varan bir özdekçiliktir ve Hegelciliğin bir başka çeşididir. İnsanın Tanrı'ya tapmasını yasaklayan özdekçi Feuerbach'ın karşısında, insanın insana tapmasını buyuran düşüncesi Feuerbach yer alır. Feuerbach "özdekçilikle geride beraberim ama ilerde beraber değilim" der. Engels de şöyle demektedir: "Feuerbachı'n gerçek idealizmi onun din felsefesinde ve törebiliminde görülür. Feuerbach dini asla ortadan kaldırmak istemez. İstediği, onu geliştirmektir. Felsefenin kendisi dinin içinde erimelidir" (Engels, *Ludvig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Sosyal Yayınlar, Istanbul 1962, s. 325).

16. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe *eytişim*'in doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün alanları kapsayan evrensel niteliğini keşfetmiş ve tüm ayrıntılarıyla açık seçik sergilemiştir. *Teori*'yle *pratik*'in eytişimsel birliğinden doğan bu eşsiz başarı, *eski*'yi korumaya çalışan *metafizik dünya görüşü*'nün yerine *yeni*'ye katılan *eytişimsel dünya görüşü*'nü getirmiştir. Bu yeni dünya görüşü, insanlık tarihinin gerçeğe yanaşma sürecinde en büyük *aydınlanma*'dır. Karşıtlıkların çelişerek çatışması ve bu çatışma sonunda aşılması yoluyla, teksözle eytişimsel olarak gelişen doğa, bilinç ve toplum olgularının gerçeğine ancak eytişimsel bir bakışla varılabilirdi. *Eytişim*, hem evren-

sel bütünlüğün *gelişme yasası* hem de bu gelişmenin *inceleme yöntemi*'dir. Oysa eytişim, Herakleitos'un parlak sezişlerinden Hegel'in ökece açıklamalarına kadar, *eytişim yöntemi*'yle değil, *metafizik yöntemi*'yle incelenmiş; bu yüzden bulanık, varsayımsal, kuramsal ve bilimdışı kalarak öz benliğine kavuşmamıştır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğreti, gerçeğin, doğasal evrimin insanlı döneminde, bir ucu özdekte ve bundan ötürü pratikte, öteki ucu bilinçte ve bundan ötürü kuramda bulunan ikili karakterini aydınlığa çıkarmakla eytişimin Hegelci *metafizik evrensel* karakterini ortaya koymuştur. İnsanlığın bilim ve pratikle bağıntı kuramayan tekyanlı bilinç ve kuram evresinde metafizik dünya görüşü nasıl zorunlu olmuşsa, bilim ve pratikle bağıntı kurulan bu çokyanlı evresinde de eytişimsel dünya görüşü öylece zorunludur. Bilimin gelişmesiyle kendini sınırlamayan ve başıboş bir özgürlük içinde alabildiğine pratik gerçekten uzaklaşan düşünce, zorunlu olarak metafiziği gerektirmiştir. Her an gelişen bilimle sınırlanan ve bilimsel pratikle kendini denetleyerek gelişme yoluna giren düşünce de böylece zorunlu olarak eytişimi gerektirmektedir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğe göre *eytişim*, metafiziğin *tam karşıtıdır*. "Benim eytişimim temelde Hegel'inkinden yalnız farklı değil, ona taban tabana karşıttır. Hegel'e göre, *ide* adı altında bağımsız bir özne haline dönüştürdüğü düşünce süreci gerçek dünyanın yaratıcısıdır ve gerçek dünya idenin yalnızca dış görünüşünü meydana getirir. Bana göre ise tam tersine, *ide*, insan zihninin yansıttığı ve düşünce biçimlerine dönüştürdüğü özdeksel dünyadan başka bir şey değildir". "Bütün doğa, en küçük şeyden en büyüğüne, bir kum taneciğinden güneşe, ilk canlı hücreden insana kadar sürekli bir meydana geliş ve yokoluş, sürekli bir akış, durmayan bir devim ve değişme içindedir. Nesnel denen eytişim, bütün doğada geçerlidir. Öznel denen eytişim, yani eytişimsel düşünce ise bütün doğada zıtların karşıtlığından doğan devimin geçerliğini yansıtır. Düşünce ve bilinç, insan beyninin ürünleridir. İnsan da doğanın bir ürünüdür, doğal çevresinde doğayla birlikte gelişmiştir. Bundan şu doğal sonuca varılır ki, insan beyninin ürünleri —ki sonuç olarak onlar da doğanın ürünleri demektir— doğayla çelişme halinde değil, doğanın bütünüyle uygunluk halindedir". Eytişim, *doğayı, toplumu ve düşünceyi karşıtlıklarının çatışarak aşılmasıyla durmaksızın devindiren ve geliştiren süreç*'tir. Demek ki doğanın işleyiş mekanizmasıdır, toplumun geliştirici gücüdür, düşüncenin gerçeğe varmak için kullanabileceği tek bilimsel yöntemdir. Özdekçi eytişime gelinceye kadar metafizik düşünce, ister idealist ister materyalist yönde olsun, ne doğayı, ne toplumu ve ne de düşünceyi çözümleyememişti. Doğa nedir ve nasıl işler, toplum nedir ve neden böyledir, düşünce nedir ve insan neden böyle düşünür? Bütün bunlar saçmasapan nedenlere bağlanıyor, hayâl ürünü varsayımlarla açıklanmaya çalışılıyordu. Tarihte ilk kez gerçek nedenler eytişimsel düşünceyle meydana konabilmiştir ve böylelikle tarihte ilk kez insan neden insan olduğunu ya da olması gerektiğini anlamıştır. Eytişimin üç büyük yasası özdeksel doğadan, tarihsel toplumdan ve bilinçsel düşünceden gözlemlenerek şöylece saptanmıştır: Her olay ve olgudaki gelişmenin o olay ve olgunun iç gelişmelerinden doğan kendiliğinden bir devimle gerçekleştiğini açıklayan *karşıtların birliği ve savaşı yasası*, her olay ve olgudaki gelişmenin sayıca çoğalmaların birdenbire nitelik değişmesini gerektirmesiyle gerçekleştiğini açıklayan *nicelikten niteliğe geçiş yasası*, her olay ve olgudaki gelişmenin eskinin olumlu yanlarını özümseyen bir yenileşmeyle gerçekleştiğini açıklayan *olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasası*... Doğanın, toplumun ve düşüncenin işleyiş mekanizmasını açıklayan bu üç büyük eytişim yasası şu eytişimsel yasalarla tamamlanır: 1. Özel ve genel, 2. İçerik ve biçim, 3. Öz ve olgu, 4. Neden ve sonuç, 5. Zorunluk ve rastlantı, 6. Olanak ve gerçeklik, 7. Tümel, tekil ve tikel, 8. Görünüş ve gerçek, 9. Kuram ve kılgı, 10. Soyut ve somut, 11. Mantıksal ve tarihsel vb. gibi bağımlı ulamlar arasındaki eytişimsel bağlılığı açıklayan yasalar... Eytişimin iyice kavranabilmesi için özellikle şu kavramların açık seçik bilinmesi gerekir: 1. Özdek, 2. Devim, 3. Bilinç, 4. Oluş, 5. Yasa, 6. Zaman ve uzay, 7. Bilgi, 8. Kuram ve eylem... *Eytişim*, nesnel gerçekliğin gelişme yasası olmakla *nesnel eytişim* ve nesnel gerçekliğin insan bilincinde yansıması olmakla *öznel eytişim* olarak adlanır. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Eytişm Yöntemi.

EYTİŞİMSEL ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Cedelci maddecilik, *Fr.* Materialisme dialectique, *Al.* Dialektischer Materialimus, *İng.* Dialectical materialism) Her türlü gelismenin genel yasalarını saptayan bilim... Bilimsel dünya görüşü, iki büyük öğretiden meydana gelmiştir: *Tarihsel özdekçilik* ve *eytişimsel özdekçilik.*

Her iki öğreti de eytişimsel bir bağımlılık içindedir ve birbirini bütünler. Bundan başka ve aynı zamanda tarihsel gelişmeleri içinde düşünsel felsefeyle uygusal bilimin bütün olumlu verileri de bu öğretilerde bütünlenmiştir. "Çağdaş fizik doğum sancıları çekmekte ve eytişimsel özdekçiliği doğurmaktadır". Eytişimsel özdekçilik; doğa, toplum ve bilinç olgularını evrensel bir varlık anlayışı içinde bütünler ve bu bütünlüğün aynı çelişme yasasıyla geliştiğini meydana koyar. Bundan ötürüdür ki *eytişimci* ve *özdekçi*'dir. Eytişim "devim ve gelişme", özdekçilik "doğanın insan düşüncesinden bağımsız olarak varlığı" anlamındadır. Tarihsel ve eytişimsel özdekçi öğreti, ham ve metafizik yapılı eytişimle ham ve metafizik yapılı özdekçiliği aşıp yeni ve bilimsel birer anlam kazanan eytişimle özdekçiliğin bağımlılığını ortaya koymakla oluşmuştur. Bu oluşma bilim ve felsefe tarihinde tek ve en büyük bir devrimdir. Bu oluşma sonucudur ki doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm olay ve olgular aydınlanmış, kolaylıkla anlaşılır olmuş, gerçekler meydana çıkmıştır. Bu oluşma sonucudur ki bilim felsefeleşmiş ve felsefe bilimselleşmiştir, bilim ve felsefe birbiriyle kaynaşarak tek ve bütün bir bilgi olmuştur. Eytişimsel özdekçilik'le; idealizm olduğu kadar materyalizm de aşılmıştır, metafizik olduğu kadar eytişim de aşılmıştır, özdekçilik eytişimselleşirken eytişim özdekselleşmiştir. Eytişimle özdekçilik arasındaki bileşim, evrenin anlaşılmasını olduğu kadar değiştirilmesini de zorunlu ve olanaklı kılmıştır. Bu yüzdendir ki *eytişimsel ve tarihsel özdekçilik öğretisi* hem bilimsel-felsefsel bir kuram, hem de ve aynı zamanda bilimsel-felsefesel bir yöntemdir. Tek ve biricik *bilimsel dünya görüşü* eytişimsel özdekçiliktir. Bu dünya görüşü eytişimseldir; çünkü doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm olaylara yaklaşma ve onları inceleyip kavrama yöntemi eytişimdir; bu dünya görüşü özdekçidir; çünkü doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm olayları yorumlayışı özdekçidir. Eytişimsel özdekçilik, "bulunan doğabilimsel sonuçlarla o sonuçlar üstünde düşünen düşünme tarzının karşıtlığı yüzünden, öğrenciler kadar öğretmenleri ve okurlar kadar yazarları da umutsuzluğa düşüren o sonsuz karışıklığa" son vermiştir. Eytişimsel özdekçiliğin bilimselliği, bilimsel verilere dayanmasından ve ancak bilimsel verilerle biçimlenmesinden ilerigelir. Bilimseldir, çünkü bilimle çelişmez, tersine, bilimsel sonuçlarla upuygundur. Bilimseldir, çünkü evrene, fantastik peşin yargılarla değil, evrene özgü gerçek ilişkileri çözümleyerek yaklaşır. Bilimseldir, çünkü evrenin bilimle bilinebileceğini savunur. Bilimseldir, çünkü hiç bir boşinanç ve gericilikle bağdaşmaz. Görüldüğü gibi bu bilimsellik, kimilerinin sandığı gibi yakıştırılmış bir bilimsellik değil, bilime dayanan ve bilimi savunan, bilimle güçlenen ve bilimin gelişmesiyle oluşan bir kuramın gerçek bilimselliğidir. Gerek idealizmin ve gerek ham materyalizmin bilimsel olmadıkları ise doğa bilimlerine ters düşen kavramlarından ve yorumlarından kolaylıkla anlaşılır. "Bilimin her gelişmesinde eytişimsel özdekçi bilgilerin geçerliliği yeniden denetlenmeli ve geliştirilmelidir". Eytişimsel özdekçilik, *gelişme olgusunun genel yasalarının bilimi*'dir, öylesine ki bilimsel gelişme olgusunu bütün öğretiler içinde tek başına temsil eder. Her bilim, gerçeğin farklı alanlarındaki gelişmesini ancak o alanlarda geçerli özel yasalara bağlar, eytişimsel özdekçilikse bizzat gelişme olgusunu genel yasalara bağlar. Bu genel yasalar, kurgusal varsayımlar değil; bizzat doğanın, toplumun ve bilincin işleyişinden çıkarılmış ve onlara uygulanarak denetlenmiş ve doğrulukları saptanmış bilimsel yasalardır. Bu yasalar, *karşıtların birliği ve savaşı yasası, nicelikten niteliğe ve nitelikten niceliğe geçiş yasası, olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasası* adlarıyla anılırlar. Bu yasalar, evrende varolan her şeyin bizzat nasıl devinip geliştiğinin, sürekli likte kesintinin ve karşıtlıkların birdenbire dönüşümlerle, nasıl aşıldığının, eskinin yıkılıp yeninin nasıl oluştuğunun anahtarını verir. Eytişimsel özdekçilik, hem bilme ve hem de yapmanın öğretisi olmakla, kuramla kılgının (teoriyle pratiğin) bağımlılığını da ortaya koymuştur. Kuramsız kılgı ve kılgısız kuram olmaz. Kılgı kuramla başarılı olabildiği gibi kuram da kılgıdan yansır. Eytişimsel özdekçiliğin gereği gibi anlaşılması için yukarda sayılı üç genel yasayla *özdek, devim, bilinç, zaman ve uzay, oluş, yasa* vb. gibi kavramların eytişimsel özdekçi tanımlarının ve *özel ve genel, içerik ve biçim, öz ve olgu, neden ve sonuç, zorunluk ve rastlantı, olanak ve gerçeklik, mantıksal ve tarihsel* vb. gibi ulamların birbirleriyle olan sıkı bağımlılıklarının, *yansı kuramı* adıyla anılan eytişimsel özdekçi bilgi kuramının ve *tarihsel özdekçilik* öğretisinin bilinmesi gerekir. Eytişimsel özdekçiliğin bilinmesi, bilimsel gelişmeyle sınırlı olarak, tüm olay ve olguların bilinmesi ve ilerde olacak olanların da doğru olarak tahmin edilmesi demektir. *Bk.* Tarihsel Özdekçilik, Eytişim, Eytişim Yöntemi,

Özdekçilik, Özdek, Bilinç, Devim, Yansı Kuramı, Evrim, Devrim, Evrim ve Devrim, Çelişme, Çatışma, Uyuşturulamaz Karşıtlık, Karşılıklı Etki, Sıçrama, Aşma.

EYTİŞİM YÖNTEMİ. (*Os.* Cedelcilik usulü, *Fr.* Methode dialectique) Eytişimsel düşünme ve uygulama tekniği... Doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün olgular eytişimsel gelişme yasalarıyla oluşur. Öyleyse bu oluşmayı anlamak için ona eytişimsel yöntemle yaklaşmak zorunludur. Eytişim, bu yüzden, gelişmenin yasası olduğu kadar, onu inceleme yöntemidir. Aynı zamanda, inceleme ve bilme yöntemi olduğu kadar, gerçekliği değiştirme yöntemidir. Çünkü oluşmanın nasıl gerçekleştiği bilinince o oluşmayı nasıl incelemek ve o oluşmayı değiştirmek için ne türlü davranmak gerektiği de bilinir. Herhangi bir olgunun incelenmesinde eytişimsel yöntemi kullanmak, o olguya eytişimsel bilgilerle bakmak demektir. Bu bilgiler, metafizik ve mekanik bilgilerin tam karşıtı olan bilgilerdir. Eytişimsel kavrayış, çok yönlü bir kavrayıştır; bu yüzden de formüllere bağlanıp reçetelenemez. Her şeyden önce metafizik ve mekanik düşünme alışkanlığından kurtulmak gerekir, bunun için de eytişimin iyice bilinmesi başlıca koşuldur. "Doğayı, tarihi ya da bilinçsel etkinliğimizi incelediğimiz zaman hiç bir şeyin olduğu gibi ve olduğu yerde kalmadığını, her şeyin değişip geliştiğini görürüz. İlişkiler, tepkiler, değişimler ve bileşimlerle karşılaşırız. Hem de bu tabloyu bir bütün olarak görürüz, devinen nesneden çok devime bakarız. Doğal eytişimci olan eski Yunan filozoflarının yaptığı da budur ve bunu dilegetiren ilk düşünür de Herakleitos'tur. Ama genelliği doğru olarak saptayan bu görüş, ayrıntıları açıklamaya yetmez. Ayrıntılar açıklanmadıkça da bütün anlaşılamaz. Bu ayrıntıları açıklayabilmemiz için onları doğal ve tarihsel ilişkilerinden koparıp ayırmamız, ayrı ayrı incelememiz gerekir. Nitekim böyle yapıldı. Ama bu zorunlu soyutlama, doğal nesneleri ve süreçleri, canlılıkları içinde değil, ölülükleri içinde inceleme alışkanlığı doğurdu. Bacon'la Locke bu inceleme biçimini doğa bilimlerinden felsefeye aktarınca metafizik düşünme yöntemi doğmuş oldu. Metafizikçi için nesneler ve onların insan zihnindeki yansıları birbirinden ayrılmıştır, birbirlerinden ayrı olarak incelenmeleri gerekir: Bir şey ya vardır, ya yoktur, bir şey aynı zamanda hem kendisi ve hem de kendisinden başka bir şey olamaz. Olumluyla olumsuz birbirlerini kesinlikle kovar, nedenle sonuç birbirlerine karşı birer karşısav durumundadır. Metafizik düşünme yöntemi ilk bakışta çok açık görünür, ne var ki araştırmanın geniş alanına açıldıkça belli bir alanda yeterli ve gerekli olan bu yöntemin yetmezliği, tekyanlılığı, çözülmez çelişkilere düştüğü meydana çıkar. Ayrı ayrı nesneleri incelerken onların arasındaki ilişkileri unutur, devimleriyle geçmişlerini ve geleceklerini görmez oluruz. Ağaçları tek tek incelerken ormanı göremeyiz. Oysa her örgensel varlık her an hem aynıdır, hem aynı değildir. Her an dışardan sağlanmış maddeleri özümler ve başka maddeleri dışarı atar, öyle ki her an kendisidir ve gene de kendisinden başka bir şeydir. Daha yakından incelenince bir karşıtlığın iki ucunun, örneğin olumluyla olumsuzun, karşıt oldukları kadar ayrılmaz ve karşıtlıklarına rağmen birbirleriyle içiçe olduklarını görürüz. Bunun gibi, nedenle sonucun ancak tek olaylarda geçerli kavramlar olduklarını, oysa o tek olayı evrenin bütünüyle olan genel ilişkisi içinde düşününce birbirleriyle rastlaştıklarını ve sürekli olarak yer değiştirdiklerini; evrensel etki ve tepkiyi göz önüne aldığımız zaman nedenle sonucun birbirine karıştığını, burada sonuç olan şeyin orada neden ve orada neden olanın burada sonuç olduğunu anlarız. Böylesine süreçlerin hiç biri metafizik yöntemin çerçevesine giremez. Oysa eytişim yöntemi, nesneleri ve onların betimlenmelerini, düşüncelerini; ilişkileri, sıralanmaları, devimleri, başlangıçları ve bitimleri içinde kavrar. Doğa, eytişimin kanıtıdır ve metafizik olarak değil eytişimsel olarak işler. Doğada hiç bir şey kalktığı yere dönen bir çemberin değişmezliğinde devinmez, tersine, gerçek bir tarihsel evrimle devinir". Yöntem, belli bir amaca varmak için izlenmesi gereken ilkeleri saptar. Doğru düşünme ve doğru uygulama amacına da bunu sağlayabilecek bir yöntemle varılır. Metafizik yöntem, belli ve dar alanlarda, bütünü parçalarında da tanımak için ya da parçalarını da tanıyarak bütünü daha iyi tanımak için soyutlamanın gerekli bulunduğu alanlarda geçerlidir, bunun taban tabana karşıtı olan eytişim yöntemiyse doğanın işleyiş biçiminden çıkarılmıştır ve gerçekten bilmenin geniş alanlarında; doğanın, toplumun ve bilincin tüm olay ve olgularında geçerlidir. Eytişim yöntemi bilimseldir ve bilimlerin gelişmesiyle oluşmuştur, metafizik yöntemse kurgusaldır ve kurgusal soyutlamalarla oluşmuş, hiç bir zaman da bilimlerle bağdaşamamıştır. Eytişimsel inceleme somuttan soyuta ve sonra yeni-

den somuta varan bir yol izler. Eytişimsel yöntem, parçalarını da tanıyarak bütünü daha iyi tanımak için en soyuta indiği evrede bile doğa ve son çözümlemede doğanın ürünü olan toplum ve insan bilinci olay ve olgularını: *1. bütünsellikleri, 2. çok yanlılıkları, 3. bağımlılıkları, 4. devimsellikleri, 5. çelişmeleri, 6. değişkenlikleri, 7. gelişkenlikleri içinde* inceler. Eytişimsel yöntemle inceleme önce bu olgu ve olayları tanıyıp bilmeyi (bilim), sonra onlar üstünde doğru düşünmeyi (kuram), daha sonra da bu doğru düşünmenin sonucu olarak doğru uygulamayı (kılgı) gerçekleştirir. Bilimsel veriler göstermiştir ki doğa, toplum ve bilinç eytişimsel olarak işlemektedir; öyleyse bunların olay ve olgularını incelemek için bunlara aynı yöntemle, eşdeyişle eytişimsel bir düşünüşle yaklaşmak gerekir. Eytişimsel olarak işleyen doğa, toplum ve bilinç olaylarına onlara ters düşen metafizik yöntemle yaklaşılamaz. Doğa, toplum ve bilinç olaylarını eytişim yöntemiyle tanımak, onlar üstünde düşünmek ve onları insansal eylemle etkileyebilmek için: 1. *Onları somut bütünlükleriyle ele almak gerekir.* Soyutlama, ancak, onları parçalarında da tanıyarak bütünlüklerini daha iyi tanımak için yapılır. Onların gerçek bilgisi bu soyutlamanın yeniden somutlanmasıyla elde edilir. 2. *Onları bütün yanlarıyla ele almak gerekir.* Her olay ve olgu çok yanlıdır, tek yanını tanımakla bütünü tanınamaz. 3. *Onları bağımlılıkları içinde ele almak gerekir.* Her olay ve olgu, başkaca birçok olay ve olgularla bağımlıdır. Bu bağımlılıklarından koparark onu incelemek, onun tanınmasını olanaksız kılar. 4. *Onları devimlilikleri içinde ele almak gerekir.* Her olay ve olgu devimseldir. Geçmişi, şimdisi ve sonrası vardır. Bu, her olay ve olgunun bir tarihi olduğunu dilegetirir. Hiç bir olay ve olgu geçmişinden koparılarak ve sonrasına bağlanmadan tanınamaz. 5. *Onları çelişmeleri içinde ele almak gerekir.* Devimselliği, gerçekleştiren çelişmedir. Neyle, neden, nasıl ve hangi yöne doğru çeliştiği bilinmeyen hiç bir olay ve olgu tanınamaz. 6. *Onları değişkenlikleri içinde ele almak gerekir.* Tüm olay ve olgular, kimi yavaş kimi hızlı, ama tümü de sürekli olarak değişirler. Bu değişkenlik, devimselliğin zorunlu sonucudur. Onları değişmez olarak ele almak tanınmalarını olanaksız kılar. 7. *Onları gelişkenlikleri içinde ele almak gerekir.* Gelişme, devim ve değişmenin zorunlu sonucudur. Olay ve olguların değişmeleri basitten karmaşığa, alttan üste ya da aşağıdan yukarıya, az gelişmişten daha gelişmişe doğru gelişen bir süreç izler. Onları bu gelişmelerinin dışında ve gelişmez olarak ele almak tanınmalarını olanaksız kılar. Bu ilkeleri tersine çevirmekle metafizik yöntemin ilkeleri elde edilir ve metafizik yöntemin geniş araştırmalardaki tüm yanılgılarının nedeni de kolaylıkla anlaşılmış olur. Demek ki metafizik yöntem olay ve olguları bütünlüklerinden soyutlanmış olarak, tekyanlı, bağımsız, devimsiz, çelişmesiz, değişmesiz ve gelişmesiz bir durumda ele alır ve öyle görür. Oysa olay ve olgular kesinlikle bir bütüne bağlı, çokyanlı, başka olay ve olgularla bağımlı, devimli, çelişmeli, değişmeli ve gelişimseldirler. Demek ki ve pek açık olarak metafizik yöntemin tutumu ve bu tutumun sonunda vardığı sonuçlar yanlıştır. Eytişim yöntemi doğa, toplum ve bilinç olaylarını tanımanın ve onlar üstünde düşünmenin yöntemi olduğu kadar onları değiştirmenin ve yeniden kurmanın da yöntemidir. Yöntemin bu niteliği, olguları bütünüyle tanıması ve bilmesi sonucudur. Ancak bilinen değiştirilebilir, bilinmeyen değiştirilemez. Bundan başka doğa, toplum ve bilinç olaylarını değiştirme işlemi bir bakıma zorunludur da. Doğa, toplum ve bilincin bizzat kendileri her an bilinçli insan pratiğiyle değiştirilmekte ve insansal yaşama daha elverişli biçimlere dönüştürülmektedir. Değiştirmenin yöntemi olan eytişimsel yöntem bu yüzden yenici ve ilerici, bunun tam karşıtı olan değişmezliğin yöntemi metafizik yöntemse bu yüzden tutucu ve gericidir. Eytişim yöntemi tüm inceleme ve gözlemlerinde eytişimin üç temel gelişme yasasını (karşıtların birliği ve savaşı, nicelikten niteliğe ve nitelikten niceliğe geçiş, olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasalarını) daima göz önünde tutar, onların bilgisiyle olay ve olgulara egemen olur. *Bk.* Metafizik Yöntem, Eytişim, Eytişimsel Özdekçilik.

F

FELSEFE. (*Os.* Felsefe, Hikmet, İlmi hikmet, Fenni hikmet, Hubbu hikmet, İlmi aklî, İlim; *Yu.* Filosofia, *Fr.* Philosophie, *Al.* Philosophie, *İng.* Philosophy, *İt.* Filosofia) Evrensel bilginin bilimi.

1. *Etimoloji: Felsefe* deyimi, *sevgi* anlamına gelen *Yu. philia* deyimiyle *bilgi* anlamına gelen *Yu. sophia* deyiminden meydana gelmiştir ve *bilgi sevgisi* demektir. Bütün dillere Lâtince aracılığıyla geçmiştir. Herakleides Ponktikos deyimi ilk kullananın Pythagoras olduğunu söyler, Pythagoras kendisi için "ben bir *philosophos*'um" dermiş, bununla da bilginin ve bilgeliğin tutkunu olduğunu anlatmak istermiş. Ne var ki son araştırmalar bu deyimin ilkin Herakleitos tarafından kullanıldığını saptamıştır. Böylece Herakleitos, bugünkü anlamındaki felsefenin babası olduğu gibi onun adının da babası oluyor.

2. *İlkçağ:* İlkçağda felsefe, insanın, içinde yaşadığı dünya üstüne edindiği bütünsel bilgiyi dilegetiriyordu. Bugün de, çok daha geniş kapsamlı olarak, aynı anlamı dilegetiriyor. Ne var ki arada geçen uzun yüzyıllar boyunca birçok serüvenler geçirmiş, kimi yerde törebilim ve kimi yerde tanrıbilim kılığına bürünmüştür. Antikçağ Yunanlılarından çok önce eski Mısır, Mezopotamya, Çin ve Hint uygarlıklarında felsefesel düşünceler ilerisürülmüştür. Ama bütün bunların içinde antikçağ Yunan felsefesinin kendine özgü bir yapısı vardır. Bu yapı, onun, ilk fizikçi-düşünürlerinin elinde biçimlenişinden gelir. Bu fizikçi düşünürler, düşünsel çalışmalarını doğadan yansıyan nesnel gerçekliğe dayamışlar ve düşünceyi dizgeli olarak masallardan arıtmaya çalışmışlardır. Felsefenin temel sorunları antikçağ Yunan düşünürlerince ortaya atılmıştır. Antikçağ Yunanlılarında felsefenin amacı bilgiyi sevmek ve aramaktır. Ne var ki *sofia* kökünün aynı zamanda içerdiği *usa uygun davranma* anlamı felsefenin eski Yunan'daki eylemsel yönünü de dilegetirir. Bu yüzden antikçağ Yunan felsefecileri bilgiyi, eylemsel işe yararlılık için aramışlardır. Yaşamın anlamı, bu anlama uygun olarak yaşamak için aranmıştır. Görüldüğü gibi *felsefe* terimine Yunanlı kurucularının verdikleri ilk anlam, en açık ifadesini eytişimsel ve tarihsel özdekçilik anlayışında bulacak olan, diyalektik bir anlamdır. "Artık dünyayı açıklamak değil, değiştirmek sözkonusudur". İnsanlar ilkin *din* kurumunu meydana getirmişlerdi ve bunun ne demek olduğunu düşünmeye başlayınca *felsefe*'ye yönelmiş oldular. Kaldı ki ilk insanlar bıkıp usanmadan araştırma içgüdülerini, daha ilk günlerinden, korunma içgüdüsünün eylemsel çabalarından edinmiş bulunuyorlardı. Felsefe tarihçileri ilk filozof olarak, dünyanın sudan yapılmış olduğu varsayımını ilerisüren Thales'i gösterirler. Aristoteles, Thales'ten çok önce "Okeanos (*Yu. deniz* demektir)'dur tanrıların babası ve anası" diyen Homeros'a dikkati çeker. Delaporte, 1923 yılında yayımlanan *Mezopotamya* adlı yapıtında, Mezopotamyalıların *yaratılış şarkısı*'ndan şu örneği verir: "Ne göğün ne de yerin adı varken, bunların babası Apsu'yla anası Tiamat'tan çıkan sular tek olarak karmakarışık bulunuyordu" (İbid, s. 1520). Görülüyor ki ilk Yunan düşünürlerinin geliştirdikleri kavramlar, çok eski toplumlardan gelen halk düşünceleridir. Antikçağda pratik bilimler pek yavaş gelişmekte olduklarından gerçeği seven ve arayan insan düşüncesi pratikten kopmuş ve bilimin denetinden yoksun kalan felsefe bu yüzden uzun yüzyıllar boyunca *düşünsel* (*Fr.* Spéculatif) alanda gelişmiştir. *Düşüncecilik* (*Fr.* Idéalisme) böylesine başıboş bir düşünce gelişmesinin zorunlu sonucudur. İnsanlar düşüncelerini soyutlayıp kavramlaştırmışlar ve sürekli olarak değişen *fiziğin ötesinde* (*Fr.* Métaphysique) sonsuzca geçerli saydıkları tanımlarla saptamışlardır. Fizik yapının sürekli olarak değişmesi ve dönüşmesi sonucu olarak pratik bilgi bu kuramsal kavramlarla çatışmaya başlamış, insansal düşüncecilikin karşısına doğasal *özdekçilik* (*Fr.* Matérialisme) dikilmiştir. Her iki aşırı uçta da yanılgılara düşen bu iki sistem, sonunda, *eytişimsel özdekçilik* (*Fr.* Matérialisme dialectique)'le aşılmıştır.

3. *Antikçağ:* Evrenin hangi özdekten yapıldığını araştıran Milet'li fizikçilerden sonra *oluş*'u açıklayan Herakleitos'la felsefesel çalışma evrenselleşiyor. Ama Herakleitos'un doğa biliminin yardımından yoksun bu sâf sezisi o kadar geniş kapsamlı ki ona hemen *karanlık* adını takıyorlar. Sokrates "Herakleitos'ta anladıklarım pek güzel, öyle sanıyorum ki anlamadıklarım da... Bu derinliğe inebilmek için Delos'lu bir dalgıç gerek" diyor. Evreni bir yana bırakıp insana dönme zorunludur. Sokrates'e göre felsefe, *neleri bilmediğini bilmek*'tir. Doğa biliminin yardımından ve denetinden yoksun felsefe, ister is-

temcz bir *düşünsel çalışma* olacaktır. Platon onu *doğruyu bulma yolunda düşünsel çalışma* olarak tanımlıyor. Aristoteles'e göre o, *ilkeler ya da ilk nedenler bilimi*, Epikuros'a göre bir *yaşam bilimi*'dir, *mutlu bir yaşam sağlamak için tasarlanmış eylemsel bir sistem*'dir. Bu çağda felsefe, genel karakteriyle bir törebilim niteliğindedir.

4. *Ortaçağ:* Augustinus'a göre *Tanrı'yı bilmek*'tir, *gerçek felsefeyle gerçek din özdeştir*'ler. Tertullianus'a göre felsefe yapmak *dogma'yı açıklamak ve onun doğruluğunu tanıtlamak*'tır. Scottus Eriugena'ya göre felsefe *inan'ın bilimi*'dir, felsefenin konusu dinin konusunun aynıdır. Anselmus'a göre de *inanılanı anlamaya çalışmak*'tır. Abaelardus'a göre *inanılanın inanılmaya değer olup olmadığını araştırmak*'tır. Skolâstiklere göre felsefe *akılla dogma arasındaki uygunluğun tanıtlanması*'dır. Aquino'lu Thomas'ya göre felsefenin konusu Tanrı'dır, felsefe *Tanrı'nın tanıtlanması*'dır. Sadece Duns Scotus'dür ki ilk kez felsefeyi dinden ayırma eğilimi göstermiştir. Bu çağda felsefe, genel karakteriyle bir tanrıbilim niteliğindedir.

5. *Yeniçağ:* Bir hayli eskidiği halde felsefe tarihlerinin çoğunda hâlâ yeniçağ adıyla dilegetirilen felsefe evresinde büyük düşünür Giordano Bruno'ya göre felsefenin görevi *doğayı bilmek*'tir. Bu anlayış, görüldüğü gibi, düşünsel felsefede çok büyük bir adımdır. Campanella'ya göre felsefenin konusu *eleştiri*'dir. Francis Bacon'a göre felsefe *deney ve gözleme dayanan bilimsel veriler üstünde düşünmek*'tir. Hobbes'a göre felsefe yapmak *doğru düşünmek*'tir, felsefe *sonuçların nedenleriyle ve nedenlerin sonuçlarıyla olan karşılaştırmalı bilgisi*'dir. Descartes'a göre felsefe bir *bilim*'dir ve onu kesin bir bilim yapmak için *geometrik yöntemi metafiziğe uygulamak* gerekir. Spinoza da bu düşüncede onu izlemiştir, ona göre de felsefe *genelleştirilmiş bir matematik*'tir. Leibniz'e göre felsefe *gerçekte doğru olanı anlatmak*'tır, göklerden yere inmelidir ve konusu *beş duyuyla kavranan şeyler* olmalıdır. Locke'a göre felsefe, filozofların *gözlerini gerçek âleme açmak için bütün düşüncelerimizin duyumlarımızla gerçek âlemden geldiğini tanıtlamak*'tır, bilgi *düşüncelerimiz arasındaki bağlılığın* ya da *uyuşmazlığın algılanması*'dır. Condillac'a göre felsefe *duyumların bilgisi*'dir. Hume'a göre felsefe *insan zihninin mahiyetini incelemek*'tir. Diderot'ya göre felsefe *bilim*'dir ve ancak doğa bilimleri, fizyoloji ve tıp üstüne kurulabilir. Kant'a göre felsefe *bilginin nasıl mümkün olabileceğini öğretmek*'tir. Bu da bilginin kendi kendisini *eleştiri*'siyle gerçekleşir. Fichte'ye göre felsefe yapmak *varlığın hiç bir şey olmadığını ve görevin her şey olduğunu bilmek*'tir, bu bakımdan da *ben'in bilgisi*'dir. Schelling'e göre felsefe *doğa ve ruh çift görünüşünde saltıkın bilimi*'dir, bu saltık da *ben'le ben olmayan karşıtlığının özdeşliği*'dir. Hegel'e göre felsefe *düşüncenin kendi karşıtlıklarıyla çelişerek ilerlemesinin bilimi*'dir, bu bilimse *mantık*'tır. Herbart'a göre felsefe yapmak *bilimlerin temelinde bulunan kavramları aydınlatmak*'tır. Schopenhauer'e göre felsefe *deneysel bir metafizik*'tir, varlığın temelinin *irâde* olduğu deneye dayanarak anlaşılır. Spencer'e göre bilim ancak bir kısım tekleştirilmiş bilgidir, felsefe'yse *tümüyle tekleştirilmiş bilgi*'dir. Auguste Comte'a göre felsefe *bütün bilimleri birleştiren bir bilim, bir bilimler bilimi*'dir. Bu evrede, görüldüğü gibi, metafizik ve idealist bir açıdan da olsa, felsefe gittikçe bilimselleşmektedir.

6. *XX. yüzyıl:* Yüzyılımızda, eytişimsel özdekçiliğin dışında, yeni olguculuk, yeni Kantçılık, olgucu mantıkçılık, uygulayıcılık, tanrılı ve tanrısız varoluşçuluk, uyumsuzluk vb. gibi çeşitli akımlar idealist, usaaykırıcı ve bilinemezci bir doğrultuda gelişmişlerdir. Camuş'ye göre "evren uyumsuzdur ve bilinemez", William James'e göre "insanın evrendeki durumu kedinin kitaplıktaki durumu gibidir, görür ve duyar ama hiç bir şey anlayamaz", Heidegger'e göre "dünya ancak içinde insan varoldukça vardır, içinde insan yoksa dünya da yoktur", Jaspers'e göre "felsefe yapmak, ölmesini öğrenmektir". Fransız düşünürü Roger Garaudy, bütün bu akımları *mızmız felsefeler* adıyla niteler. Bu mızmız felsefeler, yüzyılımızda, büyük bir çoğunlukla, antikçağda olduğu gibi, kurulu düzenin savunuculuğunu üstlenmişler ve onu ayakta tutabilmek için kullanılmışlardır.

7. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe:* XIX. yüzyılın ikinci yarısında oluşan eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe, felsefesel düşünceyi tümüyle bilimselleştirmiştir. Artık felsefe yapmak demek, bilimsel veriler üstünde düşünmek ve onlardan kılgısal sonuçlar çıkarmak demektir. "Varlıkları gerçekte oldukları ve geliştikleri biçimde ele alırsak en derin felsefe sorunlarının bile, daha ilerde ayrıntılarıyla açıklayacağımız gibi, birtakım görgül (somut, gözlenebilir) olgular haline geldiğini görürüz". "Bilim ancak maddeden çıkan bilinç ve maddî ihtiyaç biçiminde ortaya çıktığı zaman, yani doğadan yola çıktığı zaman

gerçek bilimdir. Bütün tarih, insanın, maddeden çıkan bilincin konusu haline gelmesine başlangıçtır ve insanın insan olarak daha yüksek ihtiyaçları gerçek ihtiyaçlar haline gelecektir. Bizzat tarih, doğa tarihinin, doğadan insana doğru gelişiminin bir parçasıdır. Zamanla doğa bilimi insan bilimini içine alacak, aynı biçimde insan bilimi de doğa bilimini içine alacaktır, yani ancak *bir ve tek bilim* varolacaktır". Görüldüğü gibi çağımızın *evrensel bilim*'ini içeren ve bundan ötürü de tek geçerli *felsefe*'si olan *eytişimsel ve tarihsel özdekçilik felsefesi*, kendinden önceki bütün felsefelerin tersine, "dünyayı açıklamak için" değil, "dünyayı değiştirmek için" gerçekleşmiştir. Felsefe, *evrensel bilim*'dir. Gerçekliğin özel bölümlerinin bilgisini sağlayan bilimlerin hiç biri böylesine bir evrensel bilim olamayacağı gibi tüm bilimlerin toplamı da böylesine bir evrensel bilim olamaz. Çünkü, bilimsel felsefeyle gerçekleşen evrensel bilgi, tek tek bilimlerin sağladığı bilgilerin mekanik toplamından ibaret değildir. Bütünün bilgisi, parçaların bilgisinin toplamı olmadığı içindir ki bilimlerle birlikte ve onlarla kaynaşmış olarak bir *felsefe* gereklidir. Felsefe, insanın düşüncesi ve toplumu da dahil olmak üzere, evrenin tüm olgularının temeli olan yasaların bilimidir. Ayrı ayrı hiç bir bilim bu temel yasaları çözümleyemeyeceği gibi bilimlerin mekanik (felsefesiz) toplamı da bu temel yasaları çözümleyemez. Çağdaş felsefe, klâsik felsefe gibi yorumlayıcı, eşdeyişle açıklayıcı değil, yapıcı, eşdeyişle devrimcidir. Çağdaş felsefe bilimseldir; çünkü hiç bir zaman bilimle çelişmez, tersine, tam ve derin bir uygunluk içindedir; çünkü hiç bir zaman bilimdışı boşinanclara dayanmaz ve gerçekliğe, "idealist kaçıklığın peşin yargılarından arınmış olarak yaklaşır"; çünkü özdeksel dış dünyanın belirlediği bilincimizle özdeksel dış dünyayı bilimsel olarak kavrama ve değiştirme yöntemidir; çünkü insanlık-öncesi çağını insanlık çağına dönüştürmenin tek bilimsel kılavuzudur. Çağdaş felsefe sadece bilimsel değil, aynı zamanda bilimin vazgeçilmez koşuludur da. Doğa bilimlerinin gelişmesi ancak çağdaş felsefeye dayanmasıyla olanaklıdır. Bu gerçeği, doğabilimcisi ve düşünür Ludwig Feuerbach da görmüş ve şöyle demişti: "Felsefe doğabilimleriyle, doğabilimleri de felsefeyle sürekli olarak bağlı kalmak zorundadır" (Feuerbach, *Yapıtlar*, Leipzig 1846, c. II, s. 267). Klâsik metafizik felsefe, doğayı, elini şakağına koyup düşünmekle açıklamaya çalışırdı; eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefeyse doğayı doğabilimlerinin verileriyle açıklar. Ünlü bir fizikçi "eytişimsel felsefeyi öğrendikten sonradır ki fiziksel olayların nedenlerini anlamaya başladım" demiştir. Geleneksel saplantılarından kurtulamayan fizikçilerin çoğu özel yaşamlarında ve dünya görüşlerinde metafizikçi oldukları halde, bilimsel çalışmalarında zorunlu olarak fizikçi, eşdeyişle eytişimsel özdekçidirler, "yaşam bilinçle belirlenmez, tersine, bilinç yaşamla belirlenir". "Düşünsel kurguların (spekülâsyonun) bittiği yerde, eşdeyişle gerçek yaşamda, bilim, yani insanların pratik faaliyetlerinin, pratik gelişme süreçlerinin meydana konulması başlar. Bilinç üstüne yapılan lâfazanlıklar sona erer, gerçek bilgi bu lâfazanlıkların yerini alır. Gerçeğin ortaya serildiği yerde felsefe, bağımsız bir bilgi dalı olarak varoluş ortamını yitirir... Sorun, bu kuramsal lâfları varolan koşullardan yola çıkarak açıklamaktır. Bu lâfların gerçekte ve pratikte ortadan kaldırılması, kuramsal çıkarsamalarla değil, değiştirilen koşullarca sağlanır". Çağdaş metafizikçiler bile son yıllarda bu gerçeğe yanaşmak zorunda kalmışlardır. Örneğin ünlü metafizikçi F.S.C. Northop 1949 yılında yayımladığı *The Meeting of East and West* (Doğuyla Batının Karşılaşması, Newyork, s. 288 vd.) adlı yapıtında şöyle demektedir: "Felsefe... kuramsal bakımdan temel varsayımları geliştirilmiş doğa bilimidir". Bilimsel felsefenin bir ustası, felsefenin tarihsel serüvenini şöyle anlatır: "Doğa bilimleri felsefeden nasıl uzak kalmışlarsa, felsefe de onlardan uzak kalmıştır. Geçici yaklaşımlar, fantastik hayallerden öteye geçememiştir. Felsefeyle doğa bilimlerinin birleşmesi istenmiştir, ama bunu gerçekleştirecek güç bulunamamıştır... Emek, doğa ve dolayısıyla doğa bilimleriyle insan arasındaki en gerçek tarihsel ilişkidir. Bundan ötürüdür ki emek, temel insan yeteneklerinin dışlaşmış bir gerçekleşmesi olarak kavrandığı zaman doğanın insansal özünü ya da insanın doğal özünü kavramak olanaklaşır. İşte o zaman doğa bilimleri soyut özdekçi ya da düşünceci tutumlarından arınarak insan biliminin, felsefenin temeli olurlar". *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik.

FELSEFENİN TEMEL SORUNU. *(Os.* Felsefenin esas meselesi, *Fr.* Question fondamentale de la philosophie, *Al.* Grundfrage der Philosophie, *İng.* Fundemental question of philosophy) Özdekle bilinç ya da ruh arasındaki ilişki sorunu... Engels deyimidir.

FELSEFESEL. (*Os.* Felsefî, *Fr.* Philosophique) Felsefeye değgin ve felsefeyle ilgili... *Bk.* Felsefe.

FELSEFESEL BİLGİ. (*Os.* Mâlûmâtı felsefîye, *Fr.* Connaissance philosophique) En genel ve bireşimsel bilgi... *Halksal bilgi* ve *bilimsel bilgi* deyimleri karşılığında kullanılır ve bilginin en yüksek aşamasını dilegetirir. Bundan başka *felsefesel bilgi,* her bilimin sağladığı bilgiden farklıdır. Tek tek bilimler nesnel gerçekliğin sadece özel bir bölümünün bilgisini sağlarlar, felsefeyse bütünsel bir bilgi sağlayan tek bilimdir. Bu bütünsel, eşdeyişle felsefesel bilgi, bütün bilimlerin mekanik bir toplamı değildir. Felsefesel bilgi, bütün bilimlerin bir araya gelmekle de asla çözümleyemeyecekleri, genel ve evrensel bir bilgidir. Örneğin hiç bir bilimde özelle genelin, içerikle biçimin, nedenle sonucun vb. bağıntısal açıklanışını bulamazsınız. Hiç bir bilimde karşıtların birliği ve savaşı yasasını bulamazsınız, bulsanız bile bu yasanın evrensel niteliğini kavrayamazsınız. Bunlar ve bunlar gibi bütün bilimlerde geçerli olan tüm bilgiler, felsefeseldir. *Bk.* Bilgi, Bilim, Felsefe.

FELSEFESEL BİRCİLİK. (*Os.* Felsefî vahdetîye, *Fr.* Monisme philosophique) Gerçekliğin bölünmez bir bütün olduğunu savunan felsefe... Varlığın temelini tek gerçeklikte bulan ve bunu bilimsel verilere dayanarak ileri süren en gerçek *felsefesel bircilik,* eytişimsel özdekçilik öğretisidir. Eytişimsel özdekçi öğreti evrenin tüm olaylarını tek bir ilkeden, özdekten yola çıkarak açıklamakla felsefesel bircidir. Buna karşı evreni tek bir ideal ilkeden yola çıkarak açıklamaya çalışan düşüncecilik de felsefesel bircidir, ne var ki bu felsefesel bircilik bilimlerin gelişmesiyle her gün yalanlanmaktadır. *Bk.* Bircilik, Eytişimsel Özdekçilik, Felsefesel İkicilik.

FELSEFESEL DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Felsefî tasavvurîye, *Fr.* Idéalisme philosophique) Düşüncecilik felsefesi... Varlığın temelini düşünceye dayayan felsefesel düşünceciliğin en yüksek aşaması Hegel öğretisidir. Felsefesel düşünce kavramlarla dilegetirilir. Kavramlar, nesnel evrenden eylemsel işlemlerimiz ve duyularımızla elde ettiğimiz özdeksel verilerin ürünüdür. Ne var ki özdeksel veriler, bilincimizde kavramlaşınca nisbî bir bağımsızlığa kavuşurlar. Kavramlar tasarımlarımız ve varsayımlarımızda her an gerçekten kopabilirler, kendi kendilerinin amacı haline dönüşerek başıboş bir alanda ilerleyebilirler. *Felsefesel düşüncecilik,* özdeksel verilerden elde ettiğimiz felsefesel kavramların özdeksel gerçeklikten kopmaları sonucudur. Bizi yanılgılara götürebilecek olan bu *kopma*'yı önlemek için *kavram*'ı daima *gerçek*'le bağlı tutmak, pratik işlemlerimizle denetlemek gerekir. Bu denetimden yoksun bırakılan felsefesel düşünceye *felsefesel düşüncecilik* denir. *Bk.* Düşüncecilik, Felsefe, Felsefesel Özdekçilik.

FELSEFESEL İKİCİLİK. (*Os.* Felsefî sünâîye, *Fr.* Dualisme philosophique) Gerçekliğin iki temeli bulunduğunu savunan felsefe... *Felsefesel ikicilik* güden öğretilere göre gerçekliğin temelinde birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemeyen, birbirinden özce kesin olarak farklı iki ilke yatar. Bu ilkeler, *madde* ve *ruh* ilkeleridir. Felsefesel ikiciliğin en tipik örneği Dekartçılıktır. *Bk.* İkicilik, Dekartçılık, Felsefesel Bircilik.

FELSEFESEL İNSANBİLİM. (*Os.* Felsefî mebhası nev'i beşer, *Fr.* Anthropologie philosophique) Konu olarak insanı ele alan felsefe... *Felsefesel insanbilim,* felsefenin konusunun ne *özdek* (doğa) ne de *ruh* (bilinç) olduğunu, bu iki ucu birleştiren somut gerçekliği içinde *insan* olması gerektiğini ileri sürer. Bu düşünceye *İnsan felsefesi* ya da *Felsefî antropoloji* adı verilmektedir. İnsanın varlık yapısı ve varlık bütünündeki yerini konu edinen bu felsefe, Alman düşünürü Kant'tan yola çıkan bir düşünce evrimi sonunda Alman düşünürleri Max Scheler ve A. Gehlen'le bağımsız bir felsefe disiplini oldu. Bu felsefe, *insan*'la *hayvan* arasında *özce bir fark* olduğu temeline dayanmaktadır. Ne var ki bu iki varlık arasında sadece bir *derece farkı* bulunduğu Darwincilikten yola çıkan bilimsel verilerle tanıtlanmıştır. *Felsefesel insanbilim,* metafizik çıkmazından kurtulabilmek için, bu iki varlık arasındaki *özce fark* araştırmalarını son zamanlarda ruhbilimsel alandan yaşambilimsel alana kaydırmaya çalışmıştır. Scheler'in ruhbilimsel, Gehlen'in de yaşambilimsel alanda yaptıkları bu *özce fark* araştırmaları, çıkmazlığın çaresizliği sonunda, insanın davranış ve başarılarını konu edinen varlıkbilimsel (ontolojik) bir araştırmaya dönüşmüştür. *Bk.* İnsanbilim, İnsan.

FELSEFESEL ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Felsefî maddecilik, *Fr.* Matérialisme philosophique) Bilimsel özdekçilik... *Felsefesel özdekçilik* deyimi, gerçekte, *kendiliğinden özdekçilik* (spontane materyalizm) ve *sâfdil gerçekçilik* (naif

realizm) deyimleriyle dilegetirilen doğal özdekçilik karşısında, dış dünyayla bilincin ilişkisini bilimsel olarak araştırıp saptayan *bilimsel özdekçilik*'i dilegetirmek için kullanılmıştır. "Tımarhaneden ya da düşüncecilerin okulundan çıkmamış her insan dış dünyanın bizim bilincimizden bağımsız olarak var bulunduğunu bilir. Dış dünya olmadan onun bizim bilincimizdeki yansısı (imajı) olamaz, ama bizim bilincimizdeki yansısı olmadan da dış dünya vardır. Özdekçilik, insanlığın bu doğal ve sâf bilgisini bilinçli olarak bilgi kuramının temeline koyar". Bütün sağlam düşünceli insanlarda doğal olarak bulunan bu özdekçi dünya anlayışına kendiliğinden ya da sâfdil özdekçilik denir. Felsefesel özdekçiliği, bu kendiliğinden ya da sâfdil özdekçilikten ayıran şey, onun bilimin ve toplumsal pratiğin verilerine dayanarak özdekçi ilkeleri bilimsel olarak saptaması ve uygulamasıdır. *Felsefesel özdekçilik*'le *eytişimsel özdekçilik* tek bir felsefenin ayrılmaz iki yanıdırlar. *Bk.* Özdekçilik, Kendiliğinden Özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik.

FELSEFESEL TÜRKÇÜLÜK. (*Os.* Felsefî Türkçülük, *Fr.* Turcisme philosophique) Ziya Gökalp'ın Türkçülük anlayışı... Bu deyim, *Türkçülüğün Esasları* adlı yapıtında Türk düşünürü Ziya Gökalp (1875-1924) tarafından kullanılmıştır. Gerçekte idealist bir düşünür olan ve insanların insanlık ülküsünde birleşmeleri gibi metafizik ve düşçü öneriler ilerisüren Ziya Gökalp adı geçen yapıtında şöyle der: "İlim, objektif ve müspet olduğu için beynelmileldir. Binaenaleyh ilimde Türkçülük olamaz. Fakat felsefe, ilme müstenit olmakla beraber, ilmî düşünüşten başka türlü bir düşünüş tarzıdır. Felsefenin objektif ve müspet ünvanlarını alabilmesi, ancak, bu sıfatları hâiz ilimlere uygun olması sâyesindedir. İlmin nefyettiği hükümleri felsefe ispât edemez. İlmin ispât ettiği hakikatları felsefe nefyedemez. Felsefe, ilme karşı bu iki kayıtla mukayyet olmakla beraber bunların haricinde tamamen hürdür. Felsefe, ilimle tenakuza düşmemek şartıyla ruhumuz için daha ümitli, daha hayırlı, daha teselli verici, daha çok saadet bahşedici, büsbütün yeni ve orijinal faraziyeleri meydana atabilir. Zaten felsefenin vazifesi bu gibi faraziyeleri, görüşleri arayıp bulmaktır. Bir felsefenin kıymeti, bir taraftan müspet ilimlerle hemâhenk olmasının derecesiyle, diğer cihetten ruhlara büyük ümitler, vecitler, teselliler ve saadetler vermesiyle ölçülür. Demek ki felsefenin bir safhası objektif, diğer safhası sübjektiftir. Binaenaleyh felsefe, ilim gibi beynelmilel olmaya mecbur değildir. Millî de olabilir. Bundan dolayıdır ki ahlâkta, bedîîyatta, iktisatta olduğu gibi felsefede de Türkçülük olabilir. Felsefe, maddî ihtiyaçların iktizâ ve icbâr etmediği, menfaatsiz, garazsız, hasbî bir düşünüştür. Bu gibi düşünüşe *spekülâsyon* nâmı verilir. Biz buna Türkçede *muâkale* ismini veriyoruz. Bir millet muharebelerden kurtulmadıkça ve iktisâdî bir refâha nâil olmadıkça, içinde muâkale yapacak fertler yetişemez. Çünkü muâkale, yalnız düşünmek için düşünmektir... Düşünmek için düşünmek ancak çalışmadan yaşayabilen insanlara nâsip olabilir... Türkler arasında şimdiye kadar az filozof yetişmesini Türklerin muâkaleye istidatsız olduklarına hamletmemelidir... Filhakika, iki ordu ve iki millet birbirleriyle çarpışırken birisinin gâlip, diğerinin mağlup olmasını intâceden en başlıca âmiller, iki tarafın felsefeleridir... Medeniyetçe onlara müsâvi olduğumuz gün hiç şüphesiz cihân hegemonyası yine bize geçecektir. Mondros'ta esir bulunduğumuz zaman orada kamp kumandanı olan bir İngiliz şu sözleri söylemişti: Türkler istikbâlde yine cihangîr olacaklardır... Görülüyor ki Türklerde yüksek felsefe terakki etmemiş olmakla beraber, halk felsefesi gâyet yüksektir. İşte *felsefî Türkçülük* Türk halkındaki bu millî felsefeyi arayıp çıkarmaktır. Ey bugünün Türk genci, bütün bu işlerin yapılması asırlardan beri seni bekliyor". Görüldüğü gibi Ziya Gökalp'ın ülküsü —İngiliz komutanının da tanıklığıyla— cihangîr olmak, dünya hegemonyası kurmak, çalışmadan yaşayabilecek bir duruma gelmek ve ondan sonra kendi deyimiyle *muâkale* (felsefe) yapmaktır. Osmanlılık ve ümmetçilik içinde erimiş Türk halkında ulusallık bilincini uyandırması ve Durkheim yanından da olsa bir toplumbilim anlayışı geliştirmesi bakımından yararlı olan Ziya Gökalp'ın düşünceleri, genellikle, çocuksu düşler ve bilimsel yanlışlıklarla doludur. *Bk.* Türk Felsefesi.

FELSEFE TARİHİ. (*Os.* Tarih-i felsefe, *Fr.* Histoire de philosophie) Felsefesel düşüncenin gelişmesini saptayan yapıt... Hegel der ki: "Felsefe tarihi, ortaya çıkan türlü felsefelerin türlü gelişme derecelerinde yalnız bir tek felsefe bulunduğunu ve aynı zamanda bir sistemin dayandığı özel ilkelerin de ancak tek ve aynı bir bütünün dal budaklarından ibaret olduğunu açıkça ortaya koyar. Son gelen felsefe, daha önce gelmiş olan bütün felsefelerin sonucu olup hepsinin ilkelerini kapsamak zorundadır" (Hegel, *Ensyclopédie,*

1817, Einleitung, B, 13, 14). Von Aster de şöyle demiştir: "Felsefe tarihi, birtakım olayları, birtakım hal tercümelerini, birtakım kanıları art arda sıralayarak bildirmek değildir. Felsefe tarihi, felsefe problematiğinin gelişmesini gösterir ve bu gelişmenin içindeki mantıksal düzeni kavrar. Bundan ötürüdür ki böyle bir felsefe tarihinin kendisi de bir felsefe disiplinidir. Felsefe tarihi bize felsefenin ne olduğunu, insan bilinç ve kültürünün gelişmesinde felsefenin nasıl bir yeri olduğunu gösterir. Böylece felsefe tarihi, felsefe üstüne bir felsefe yapmak olur" (Von Aster, *Geschichte der Philosophie*, Stuttgart 1947, s. XVIII). Bacon'a göre felsefe tarihi, mezheplerin tarihiydi. Bacon "mezhepleri ve derin bilginleri uğraştırmış olan en ünlü tartışmaları, yazarları, kitapları, okulları, başkanlarının tümünü, akademyaları, kurumları, kolejleri, tarikatları birer birer sayıp sıralamak gerekir" (*De Dignitate et Augmentis Scientiarum*, kitap II, B, IV), diyordu. Batıda ilk felsefe tarihi Bacon'un bu görüşüne uygun olarak yazılan *Histoire Philosophicae*' dir, Georges Horn tarafından yazılmış ve 1645 yılında yayımlanmıştır. Eski Yunan kaynaklarından kalan ilk felsefe tarihleri Plutarkhos' un *Filozofların Kanıları Üstüne* adlı küçük bir kitapçığıyla İskenderiyeli Clément'in *Stromaton*'ları ve Diogenes Laertius'un *Filozofların Hayatları*'dır. Bununla beraber felsefe tarihinin babası Aristoteles'tir, kendinden önceki bütün Yunan felsefesini toplayıp özetlemiştir. *Bk.* Felsefe, Tarih.

FELSEFEYE AYKIRI. (*Os.* Mugayiri felsefe, *Fr.* Anti-philosophique) Felsefeye yakışmaz... Felsefenin belli konular üstünde düşünen bir disiplin olduğu kanısı, kimi konuların *felsefeye aykırı* olduğu savını meydana getirmiştir. Örneğin İngiliz düşünürü John Stuart Mill, Tanrı'nın nitelikleri üstündeki tartışmaları felsefeye aykırı sayar. *Bk.* Felsefe.

FELSEFE YELENEKLİĞİ. (*Os.* Felsefe merakı, *Fr.* Dilettantisme philosophique) Felsefeye yüzeysel bir ilgi duymak... *Bk.* Yeleneklik.

FELSEFE YÜZYILI. (*Os.* Felsefe asrı, *Fr.* Siécle philosophique) XVIII. yüzyıl... Felsefenin geniş çevrelere yayılması bakımından XVIII. yüzyıla *felsefe yüzyılı* denir. *Bk.* Aydınlanma Felsefesi.

FİLOLOJİ. (*Os.* Lisâniyât, *Fr.* Philologie) Dil yoluyla bir toplumun kültürünü inceleyen bilim... Tanrıbilim, dilin Tanrı tarafından öğretildiğini söyler. Bu anlayışa göre ilk dil İbrânicedir ve Tanrı ünlü on buyruğu kendi parmaklarıyla İbrânice yazıp Mûsa'ya vermiştir. Antikçağ Yunanlıları, özellikle Platon, dilin doğal ya da rastlantısal olup olmadığını uzun boylu tartışmışlardı. Ortaçağ skolâstikleri de anlamdaş sözcüklerin aralarında ince anlam farkları saptamak için didinip durmuşlardır. Dil ve filoloji, bilimsel niteliğe, XIX. yüzyılda kavuşmuştur. *Bk.* Dil.

FİLOZOF-KRALLAR. Ozan'ın yerini alan filozof... Antikçağ Yunan düşünürü Platon'un *filozof-krallar* deyimi, çoğunlukla yanlış anlaşılmış ve Platon'un ideal devletinde krallığa filozofları getirmek istediği yolunda yorumlanmıştır. Oysa Yunan geleneğinde Mythos -şiir egemen bulunuyordu, tanrısal yasa üstündeki bilgiyi ozanlar verirlerdi. Platon' un savaşı, ozan-düşünür'lerin yerine bilge-düşünürleri geçirmek içindi. Krallar, ozanların öğrettikleri tanrısal yasayı uygularlardı. Platon, filozofların öğretecekleri yasanın uygulanmasını istemiştir. Platon'un bu deyimi, siyasal bir krallık kavgasını değil, felsefesel bir Mythos-felsefe çatışmasını dilegetirir. Bu çatışmayı başlatan Ksenofanes'tir, Herakleitos da ozanların *nomos*'unu küçümsemiştir. Bu çatışmaya Aristoteles son vermiştir. *Bk.* Felsefe.

FİLOZOFLAR. (*Os.* Feylesoflar, *Fr.* Les philosophes) XVIII. yüzyıl Fransız düşünürleri... *Filozoflar* adıyla anılan bu düşünürler, gerçekte, yarı edebiyat sanatçısı büyük bilginlerdi. Başta Diderot olmak üzere ünlü *Ansiklopedi* çevresinde toplanan bu bilginler, doğa felsefesinden çok doğabilimleriyle uğraşmışlardır. Bu konuda Emile Bréhier, *Felsefe Tarihi*'nde şöyle der: "Ayrı ayrı devirlerde felsefenin zamanın fikir işleri düzeni adı verilebilecek şeyde pek ayrı bir yeri bulunmuş olduğunu inkâr etmek imkânsızdır. Tarih boyunca, bilhassa birtakım bilginlerden ibaret bulunan filozoflara rastlamaktayız. Comte gibi toplum ıslahatçıları, Stoacılar gibi ahlâkçılar, köpeksiler gibi vâizler de ayrı. Bunların arasında Voltaire gibi baskı yapacak pratik bir etkiyi elde tutan adamların yanıbaşında bir Descartes veya bir Kant gibi münferit derin düşünce sahipleri, kuramsal düşüncenin profesyonelleri de vardır. Sonra, bunların birbirlerinden bu kadar ayrı olması yalnız kendi huylarından ileri gelmez, toplumun her devirde bir filozoftan başka bir şey istemesinden de ileri gelir. Bir

öğütçü arayan Romalı soylu, Paris Üniversitesinin felsefe öğretiminde Hıristiyanlığı sağlamlaştıracak bir yol gören XIII. yüzyıl Papa'sı, geçmişin kuvvetlerine son vermek isteyen ansiklopediciler felsefeden çok daha başka şeyler isterler. Felsefe, böylece, sırasına göre misyoner, eleştirimci, doktrinci olup durur" (İbid, çev. Miraç Katırcıoğlu, c. I, s. 6). *Bk.* Ansiklopediciler, Felsefe.

FİZİK. (*Os.* İlmi tabiî, Hikmeti tabiiye, İlmi esfel, İlmi hikmet, Tabiiyât, İlmi tabiat; *Fr.* Physique, *Al.* Physik. *İng.* Physics, *İt.* Fisica) Kimyasal değişikliklerin dışındaki özdeksel olayların bilimi... Birçok dillerde çeşitli yazılışlarla kullanılan *fizik* sözcüğü, Hint-Avrupa dil grubunun *üremek* ve *olmak* anlamlarını dilegetiren *bheu* kökünden türemiştir. Bu kökten türeyen Yunanca *phusis* sözcüğü *doğa* anlamını dilegetirir. Antikçağ Yunan felsefesi, ilk döneminde, tümüyle bir fizik-doğa (*Yu.* Phusis) felsefesidir. İlk Yunan düşünürleri, klâsik anlamında felsefeci ya da filozof değil, fizikçidirler. Nitekim Milet felsefesine *Milet fiziği* de denir. İlk Yunanlılar, insanın üstünlüğünü onun teknik emeğinde buluyorlardı. Örneğin Anaksagoras'a göre insan, elleri olduğu için hayvanların en akıllısıdır. Thales, çağında çığır açmış bir astronomi bilginiydi; Herodotos'un anlattığına göre 28.5.585 günü güneş tutulacağını çok daha önceden İonialılara o bildirmişti. Anaksimandros kara ve deniz fırtınalarını gözlüyor, dünya bütünlüğü için ilk kez kendisinin kullandığı *kozmos* sözcüğüyle dilegetirdiği evrensel düzeni bunlarla açıklamaya çalışıyordu. *Doğa Üstüne* adlı fizik yapıtını da o yazmıştı. Anaksimenes, sözcüğün bugünkü anlamında da tam bir fizikçiydi; doğanın oluşumunu havanın yoğunlaşması ve seyrekleşmesiyle açıklıyor, ay tutulmasının doğru açıklamasını yapıyor, *duran yıldızlar* (*Os.* Nücûmu sâbite) deyimini tarihte ilk kez o kullanıyordu. İlginç bir deprem kuramı da ileri sürmüştü. Bu özdekçi-fiziksel düşünme geleneğinin sonunda Aristoteles, hiç bir cismin bulunmadığı yerde zaman ve uzayın da bulunamayacağı düşüncesiyle, XX. yüzyılın Einstein'iyle birleşmektedir. Stoacıların felsefelerine *stoa fiziği* de denir. Metafiziğin araya girmesiyle kopmuş bulunan fizik-felsefe bağı, yüzyıllarca sonra bilimsel fesefenin büyük ustalarınca bir daha asla koparılamayacak biçimde, yeniden bağlanmıştır. Somut bir doğa bilimi olan fizik, metafiziğin soyut yönteminin ağına düşerek idealistçe de yorumlanmış bulunmaktadır. Bunun nedeni, çağdaş fiziğin sonsuz büyüklükler ve sonsuz küçüklükler evrenine taşarak *görülebilen*'in dışına çıkmış olmasıdır. Ne var ki çağdaş fizikçi, görülebilenin dışında yakaladığı birçok fiziksel verileri pratiğe vurarak denemekte ve bunlardan görülebilen pratik sonuçlar elde etmektedir. Makrokozm ve mikrokozmla ilgili bilimsel verilerin teknik uygulanışı bunu her an tanıtlıyor. Diyalektik bilmeyen fizikçi, kuramsal verilerin pratikle olan bu bağını gözden kaçırarak, örneğin ünlü ve değerli fizikçi Heisenberg gibi "fiziğin elemanter zerresinin zaman ve mekân içinde özdeksel bir formasyon olmayıp sadece basit bir sembol olduğunu" söyleyebilir. Bu, onun, diyalektik bilmediği gibi klâsik felsefeyi de bilmediğini gösterir ki 19 mayıs 1943 tarihinde Londra'da fizikçilerle felsefecilerin "Felsefeyle fizik arasındaki ilişki nedir?" konusunda yaptıkları tartışmalı ortak toplantıda bu nokta özellikle belirtilmiştir. *Nature* dergisinin 19 haziran 1943 tarihli nüshasında bu ilginç toplantının bir özetini yazan Profesör S. Stebbing şöyle demektedir: "Bu soruya filozoflarla fizikçilerin verdiği karşılıklar her zaman birbirine uygun değildir. Örneğin James Jeans metafiziği sadece *fiziğin ötesi* saydığı için materyalizmin doğru ya da yanlış olduğuna karar vermek fizikçinin işidir, der. Oysa, materyalizmi yadsımak idealizmi benimsemek sayıldığından fizikçinin fizikçi olarak son sözü söyleyebileceği kolaylıkla savunulamaz. Çünkü fizikçi, bu son sözü söylemeden önce, filozof olmalı ve felsefesel düşüncede beceri sahibi bulunmalıdır. Öte yandan bu konuya karışacak fizikçi, daha önceki filozofların kesinlikle reddedilen ve çürütülen hatalarından kaçınmayı da becerebilmelidir. Gerçi insanın evrendeki yeri, eşyanın, ruhun ve maddenin niteliği ve aralarındaki ilişkiler gibi öteden beri filozofları meşgul eden büyük sorunlar üstünde bilim adamları da pekâlâ düşünebilirler. Hattâ böyle büyük sorunlar kimi büyük ozanların beyinlerinde de doğmuştur. Fakat bu büyük sorunların ne anlamda *sorun* oldukları ancak felsefesel gelişmenin son aşamasında sözkonusu edilebilir. Oysa fizikçiler, çok kez kestirme yolları tutarak, bildiklerinden fazlasını söylemeye eğilimlidirler". Tanrıbilime karşı çıktığı ve metafizikle savaşmaya çalıştığı halde gerçekte tam bir metafizikçi olduğu bütün yapıtlarında açıkça görülen çağımızın tutarsız düşünürlerinden Bertrand Russell, *The Scientific Outlook* adlı yapıtında, çağımız metafiziğinin fiziği nasıl değerlendirdiğini şöyle anlatır:

"Tuhaf değil mi, sıradan insanın tam bilime inanmaya başladığı şu sıralarda fizikçiler bilime inançlarını yitirmeye başladılar. Gençliğimde, fizikçiler, fizik yasalarının cisimlerin devimleri hakkında bize tam ve gerçek bir bilgi verdiğine ve fiziksel evrenin gerçekten fizikçilerin denklemlerindeki gibi olduğuna inanırlardı. Filozoflarsa Berkeley zamanından beri buna kuşkuyla bakarlardı. Ne var ki eleştirmeleri bilimsel yöntemin ayrıntıları üstünde direnerek durmadığından bilim adamları filozoflara aldırmazlardı. Şimdiyse işler tersine döndü. Felsefenin diktatörlük ettiği yerlerde fiziğin dili kekeliyor. Fizik yasalarının ortadan kalkmasından doğan boşluğu herkesin elinden geldiği kadar doldurmasını ve bunun için de eski inanç artıklarından yararlanmasını doğal bulurum. Bilimsel inancın zayıflaması üzerine bilimden önceki boşinançların geri tepmesini bekleyebiliriz... Bilimsel inancın neden ve niçin zayıflamakta olduğunu öğrenmek isteyenler Profesör Eddington'un *The Nature of the Physical World* (Doğa ve Fiziksel Evren)'ünü okumalıdırlar. Okuyucu orada fiziğin üç bölüme ayrılmış olduğunu görecektir. Birinci bölümde klâsik fiziğin bütün yasaları, örneğin enerjinin ve moment'in sakımı yasasıyla genel çekim yasası vardır. Bütün bunlar Profesör Eddington'a göre ölçme üstüne saymaca yargılardan öteye geçmez. Ona göre bu yasaların anlamlarının evrensel olduğu doğrudur, ama bir yarda'da üç ayak bulunduğu da evrenseldir. Fiziğin ikinci bölümü büyük kümeler ve olasılık yasalarıyla ilgilidir. Burada şu ya da bu olayın olanaksız olduğunu değil, onun sadece olasılık dışı olduğunu öğreniriz. Fiziğin en modern bölümü olan üçüncü bölüm, kuvantum kuramıdır ki bu hepsinden çok altüst edicidir, çünkü bilimde şimdiye kadar güvençle inanılmış olan nedensellik yasasının geçersizliğini gösterir gibidir". Sonunda, Russell, ne de olsa bir bilim adamı onuruyla şu sözü söylemekten kendini alamamaktadır: "Dünyayı Tanrı yaratmış olabilir, ama bu onu bizim yeni baştan yaratmamıza hiç de engel değildir". Gerçek şudur ki fizik, metafizikle hiç bir zaman bağdaşmamıştır ve yapısı gereği bağdaşamaz da. Doğa eytişimle işlemektedir; bundan ötürüdür ki, metafizikle değil, ancak ve ancak eytişimle kavranabilir. Eytişimsel özdekçilik, bütünüyle, fiziğin bulgularına dayanır. Günümüz felsefesi de, ilk Yunanlılarda olduğu gibi, fizikle sıkıca bağımlıdır. Daha XIX. yüzyılda büyük aşamalara ulaşan klâsik fizik, gerçeğin *özdek* olduğunu ve *ruh* adı verilen insansal yetinin özdeksel bir fonksiyondan ibaret bulunduğunu dilegetirmişti. Einstein'in ünlü bulguları, zaman ve mekânın, özdek ve onun devimiyle çözülmez bağımlılığını göstererek eytişimsel özdekçiliği doğruladı ve güçlendirdi. Atom enerjisinin kullanılması, elektronik ve füzeler tekniği üretim güçlerine büyük olanaklar sağladı. Ünlü fizikçi Paul Langevin "diyalektiği öğrendikten sonra fiziği daha iyi anlamaya başladım" demektedir. Başka bir ünlü fizikçinin dediği gibi "çağdaş fizik doğum yapıyor ve eytişimsel özdekçiliği doğuruyor". Çağdaş felsefe anlayışı, başıboş spekülâsyonlardan sıyrılmış, düşünceyi bilimsel pratikle doğrulanması halinde geçerli kılmıştır. Bu demektir ki, artık, doğa bilimleriyle bağıntı kurmadan felsefe yapılamayacağı gibi felsefesiz de bilim yapılamaz. Doğa ve düşünce aynı eytişimsel yasalarla işlemektedir, eytişimsel olarak işleyen doğa ve toplumu ancak eytişimsel olarak çalışan düşünce kavrayabilir. Mikroskopik olayların somut örneklerinin yapılamaması ve bunların doğrudan doğruya gözlenememesi onların özdekselliğini ortadan kaldırmaz, çünkü özdeksellik onların insan bilincinden bağımsız olarak varbulunmaları demektir. Böylesine bir varbulunuşsa tüm bilimsel gelişme ve bilimsel verilerin teknik uygulanışıyla tanıtlanmıştır. Somut örneği yapılamayan ve doğrudan doğruya gözlenemeyen olayların *yok*, ya da *özdekdışı ruhsal* ya da *bilinemez* sayılması idealizmin ve metafiziğin fizik alanında düştüğü en büyük yanılgıdır. Metafiziği sözde yadsıyarak yerine olguculuk gibi en koyu metafiziği koyan Fransız düşünürü Auguste Comte insanın yıldızların yapısını hiç bir zaman bilemeyeceklerini kesinlikle söylüyordu, oysa ölümünden hemen iki yıl sonra tayf çözümleme yöntemi bulundu ve yıldızların yapısı açıklandı. Duyulur bilginin olanakları elbette sınırlıdır, örneğin ışığın saniyedeki 300.000 kilometrelik hızı ne algılanabilir ne de hattâ tasarımlanabilir, ama bu hızın varlığı kuramsal hesaplardan ve bu hesapların pratik sonuçlarından kesinlikle anlaşılır. Bu hızı varsayarak yaptığımız her deney ve her araç doğru sonuç vermiş, işimize yaramıştır. Varlığı tanıtlayan onun pratiği, eşdeyişle kullanımıdır. Varolmayan şey kullanılamaz. Eğer biz herhangi bir şeyi kullanabiliyorsak o şey var demektir, var olan her şey de özdekseldir, eşdeyişle bilincimizin dışında ve bilincimizden bağımsızdır. Reaktörlerde atom enerjisi üretimi, kuramsal hesaplarımızın sonucudur. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Eytişim,

Özel Bağıntılılık Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı.

FİZİKSEL. (*Os.* Tabiî, Maddî, Bedenî, Cismanî, Cismî, Hikemî, Cesedî; *Fr.* Physique, *Al.* Physisch, Physikalisch; *İng.* Physical, *İt.* Fisico) Fizikle ilgili... Çeşitli terimler karşıtlığında kullanılır: *Kimyasal* karşıtı olarak *fiziğe ait olan, matematiksel* karşıtı olarak *fizikle ilgili, ussal* karşıtı olarak *deneyde görüldüğü gibi olan, ruhsal* karşıtı olarak *doğasal, tinsel* karşıtı olarak *özdeksel, ahlâksal* karşıtı olarak *örgensel* anlamlarını dilegetirir. Teksözle, doğadışı bütün kavramların karşısında doğasal yapıyı belirtir. *Bk.* Fizik.

FİZYOLOJİ. (*Os.* Garizîyât, Mebhâsı vezâifi âzâ; *Fr.* Physiologie) Canlı örgenlikleri inceleyen bilim... Bitki, hayvan ve insan örgenliklerindeki yaşam oluşumları *fizyoloji*'nin konusudur. Bu konuyla eski Yunanlılar da ilgilenmiştir, örneğin Platon bağırsakların görevinin yiyeceği vücutta tutarak oburluğu önlemek olduğunu söyler. Anaksagoras, tek boynuzlu bir koçun alnını yarıp tek boynuzun nedenini göstererek boşinançlara karşı çıkmıştır. Bilimsel fizyolojinin kurucusu XIX. yüzyılda Claude Bernard'dır. Onun *L'Introduction â l'Etude de la Médecine Expérimentale* adlı yapıtı, fizyolojinin olduğu kadar, felsefenin de temel yapıtlarından biridir. Çağdaş fizyolojide teknik, başlıca hekimlik alanında, hastalıkları ve ölümü önlemek ve iyileştirmek doğrultusunda gelişmektedir. Fizyolojisel bulgular, istatistiklere göre, son yüzyılda ölüm oranını yarıdan daha aza düşürmüştür.

FİZYOLOJİSEL. (*Os.* Garizî, *Fr.* Physiologique) Fizyolojiyle ilgili... *Bk.* Fizyolojisel Gerekircilik, Fizyolojisel Düşüncecilik.

FİZYOLOJİSEL DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Tasavvurîyei garîzîye, *Fr. Idéalisme physiologique*) Duyumlarımızın nesnel nitelikleri yansıttığını yadsıyan düşüncecilik... Duyumlarımız nesnel nitelikleri yansıtırlar, eşdeyişle bizi dış dünyaya bağlayan bir köprüdürler. XIX. yüzyılın ortalarında Alman fizyolojisti Müller, duyumların mekanik etkilerle de meydana gelebileceğini göstermişti; bir ışık durumu, gözümüzün önünde hiç bir ışık yokken bir elektrik akımıyla da meydana gelebiliyordu. Bu bilimsel veriden Berkeley'vâri yanlış bir idealist sonuç çıkarıldı. Alman bilgini Helmholtz'un da desteklediği bu idealist sonuca *fizyolojisel düşüncecilik* (fizyolojik idealizm) adı verildi. Bu anlayışa göre duyumlar, nesnelerin nesnel niteliklerini yansıtmamaktadırlar, sadece ait oldukları organın durumunu belirtmektedirler; eşdeyişle ışık nesnel bir nitelik değil, görme organımıza ait bir niteliktir. Böyle olunca da *gerçeklik bilgisi* yoktur. *Bk.* Düşüncecilik, Fizik, Tekbencilik, Duyum.

FİZYOLOJİSEL GEREKİRCİLİK. (*Os.* İcâbîyei garîzîye, *Fr.* Détérminisme physiologique) Bedensel duygulanımların engellenemez olduğunu ilerisüren öğreti... *Bk.* Gerekircilik.

FİZYOLOJİSEL ÖZDEVİM. (*Os.* Garîzî insiyâk, *Fr.* Automatisme physiologique) Descartes'ın özdevimi... *Bk.* Özdevim, Dekartçılık.

FLORANSA AKADEMİSİ. XV. yüzyılda Floransa'da kurulan Platoncu akademi... Akademiyi, Floransa kentinin başında bulunan banker devlet adamı Cosimo Medici kurmuş, başına da Istanbul'lu Georgios Gemistos Plethon (1355-1450)'u getirmiştir. Bu akademi bir çeşit Platonseverler kulübü niteliğindeydi. Plethon'dan sonra akademinin başına Trabzon'lu Basilius Bessarion (1403-1472) geçti. Amaçları, felsefe yapmaktan çok, Hıristiyanlığın düşünsel temellerini güçlendirmekti. Bununla beraber Marsilius Ficinus, Giovanni Pico della Mirandola gibi birçok değerli düşünürler bu akademiden yetişmişlerdir. Akademi, Platonculuğu Aristotelesçiliğe karşı savunmak için kurulmuştu. Akademiden yetişen Ficinus ve Mirandola, Platon'la Aristoteles'in temelde birleşmekte olduklarını ileri sürdüler.

FRANSIZ ÖZDEKÇİLİĞİ. (*Os.* Fransız maddeciliği, *Fr.* Matérialisme français) XVIII. yüzyıl Fransız mekanik özdekçilik anlayışı... Başta Denis Diderot olmak üzere Julien Offroy de la Mettrie ve Paul Henri Baron d'Holbach, *Fransız özdekçileri* adıyla anılırlar. Fransız özdekçiliği Descartes ve Locke kaynaklarından oluşmuştur. Descartes fiziğinde özdekçiydi, özdekteki kendiliğinden yaratıcı gücü sezmiş ve özdeğin hareketini mekanik bir hareket olarak açıklamıştı. Fransız özdekçilerinin mekanizmi de Descartes düşüncesinden gelmektedir. Fransız özdekçilerinin ayırıcı niteliği, mekanikçi özdekçi oluşları ve doğasal evrimi açıklayamamaları, özdekçiliği toplumsal yaşama uygulayamamalarıdır. Bunlara karşı özdekçilik savaşındaki ileri atılımları ve düşünceleriyle geniş toplulukları etkilemeleri çağlarına kendi damgalarını vurmalarının nedeni olmuştur. "Dosdoğ-

ru ve yalın bir anlamda söylemek gerekirse XVIII. yüzyıl aydınlanma çağı Fransız felsefesi ve özellikle Fransız özdekçiliği, mevcut siyasal kurumlara karşı, mevcut dine ve tanrıbilime karşı mücadele etmekle kalmadılar, fakat onun kadar XVII. yüzyıl metafiziğine karşı ve özellikle Descartes, Malebranche, Spinoza ve Leibniz'inki olmak üzere her türlü metafiziğe karşı, açıkça ve uluorta mücadele ettiler... XVII. yüzyıl metafiziği, Fransız özdekçiliğine alanı bırakmak zorunda kaldı... Özdekçilik, Büyük Britanya'nın çocuğudur... Fransız özdekçiliğiyle İngiliz özdekçiliği arasındaki ayrım, iki ulus arasındaki ayrımdır. Fransızlar, İngiliz özdekçiliğine ruh, et ve kan, söz güzelliği kattılar. Ona yoksun bulunduğu heyecanı ve zerâfeti verdiler, onu uygarlaştırdılar". *Bk.* Özdekçilik.

FREUD'CÜLÜK. (*Os.* Freud'ün mezhebi, *Fr.* Freudisme) Freud'ün ruh hekimliği öğretisi... Avusturyalı Doktor Sigmund Freud (1856 -1939) *ruh*'la *bilinç*'in ayrı şeyler olduğunu ve bunların birbirlerine indirgenemeyeceğini ilerisürerek *ruh hekimliği*'ni kurmuştur. Freud'e gelinceye kadar nevroz ve benzeri hastalıklar bir bilinç ve bundan ötürü de bir akıl hastalığı sayılıyordu. Freud, bu iki alanın birbirinden ayrı bulunduğunu göstermekle hekimlikle felsefe arasında bir bağlantı kurmuştur. Freud, insanda, üç ruhsal bölge ayırıyordu: Kişilik dışına itilmiş ihtiyaçların kendilerini tatmin için savaştıkları *kişidışı bölge* (*Fr.* Le soi), yaşanan gerçeklere uyma görevini yerine getiren *benlik bölgesi* (*Fr.* Le moi), ihtiyaçların giderilmesine engel olan karşı koyucu nitelikte *benliküstü bölgesi* (*Fr.* Le super moi)... Freud'e göre her nevroz, erginin *yaşamıyla uyuşmayan* bir *çocukluğa dönüş* (*Fr.* Infentilisme) olayıydı. Dönülmek istenen çocukluk, unutulmuştur. Doktorun yapacağı yardım, bu unutulan çocukluğun hatırlanmasını sağlamaktadır. Hasta bu unutulanı hatırlayınca; bilinç hemen ona el koyacak, denetimi altına alacak, yön verecektir. Nevrotik durum da böylece iyileşmiş olacaktır. Freud, 1909 yılında, Viyana Üniversitesinde yaptığı konuşmaların birinde bunu şöyle anlatmaktadır: "Şimdi ben burada konuşurken dinleyiciler arasında bir *terbiyesiz* gürültü etmeye kalksa, içinizden birkaç *terbiyeli* onu kolundan tutup dışarı atar. Ama o terbiyesiz kapının dışında da gürültü edip bizleri *rahatsız* (Freud bunu, *hasta* anlamında kullanıyor) eder. O zaman biz, çaresiz, onu yeniden içeri alarak terbiyesizlik etmeyeceğine söz verdirdikten sonra oturmasına izin veririz. İşte psikanaliz yöntemi budur". Freud'e göre hastalık yapan anıları bilincin denetine sokamazsak nevrotik durum, bir yandan kişilikdışı bölgeyle ilginin ve bağın tümüyle kopmasını doğuracak olan *şizofrenik* duruma, öteki yandan da hastalığı doğuran ihtiyacı gizlemek ve yalandan doyurmak durumunu gerçekleştiren *rüyâlar*'a dönüşür. Hatırlamayı sağlamak amacını güden psikanaliz yöntemi, hastanın, düşüncesini başıboş bırakarak diline her geleni doktora serbestçe söylemesine dayanır. Freud'e göre insanı iki içgüdü yönetir: Korunma ve cinsellik içgüdüleri... Korunma içgüdüsü uygarlık düzeyinde önemini bir hayli yitirmiştir, bugün için önemli olan tek içgüdü *cinsellik içgüdüsü*'dür. Bu içgüdüler insanla birlikte doğarlar. Bebeğin parmağını emmesi, işte bu cinsel hoşlanma yüzündendir. Doğan çocuk, çıktığı ana rahmine dönmek isteği içindedir ve buna engel olan babasına kin duymaktadır (Oedipus kompleksi). Bu istek, normal olarak, erginin cinsel yaşamının başlamasıyla çözülür. Çözülemezse, çocukluk durumu *kişidışı bilinçsiz bölge*'de devam eder ve nevroz hastalığını doğurur. Nevroz ancak bilinç alanına çekilmek ve bilincin denetine sokulmakla giderilebilir. Freud'e göre *bilincin denetimi* üç yolla gerçekleşir: Kimi hastalar bu isteklerini baskı altında tutmakla sağlıklarına zarar verdiklerini anlarlar ve isteklerini gidermeye yönelirler. Kimi hastalar isteklerini daha yüksek bir amaca (*Fr.* La sublimation du désir) çevirirler ve böylelikle boşalırlar. Kimi hastalar da isteklerinin uygunsuzluğunu daha açık görerek baskının hastalık doğuran direnci yerine aydınlık düşüncelerini koyarlar ve isteklerinden vazgeçerler. Freud, Viyana Üniversitesindeki konuşmalarını şu sözlerle bitirmektedir: "Yapımızdaki hayvanlığı büsbütün küçümsememeliyiz. Sağlığımız için, baskı altına alınmış eğilimlerimizin kimilerini tatmin etmemiz gerekir. Günümüz uygarlığı birçok eğilimleri baskı altında tutmaktadır. Yüksek amaçlara çevrilmeler her zaman yetmez. Bir makineye verilen ısının tümü nasıl güce çevrilmezse, eğilimlerimizin tümü de öylece yüksek amaçlara çevrilemez. Her gün yemi biraz daha azaltılan atın sonunda neden öldüğüne şaşanlara diyeceğim ki, bu at açlıktan ölmüştür". Freud öğretisi, gerçekte, metafizik tekyanlılığın bütün yanılgılarını taşır. Ruhsal tedirginlikleri ya da hastalıkları tek nedene, cinsel isteklerin doyurulmamış olması nedenine bağlar. İnsanda tanıtlanmamış bir bilinçaltı ve gene tanıtlanmamış olarak gerçeğin bu bilinçaltın-

da gizlenmiş bulunduğunu varsayar. Bilincin bilinçsizlikle yönetildiğini ilerisürer. Freud'e göre *ruhsal* olan temel, *fiziksel* ya da *somatik* (bedensel) olan ikincildir. Oysa gerçek bunun tam tersidir, ruhsal olan özgül bir ilke değil, özdeğin gelişmesinin bir ürünüdür. Freud, ansal faaliyetin nesnel yöntemlerle incelenebileceğini yadsımış ve öznel bir kuram geliştirmiştir. Ansal faaliyeti, onu meydana getiren nesnel ve özdeksel koşullardan ayırmıştır. Freud'e göre tüm ansal faaliyet ve toplumsal faaliyet bilinçsizliğin ürünüdür ve cinsel güdülerle yönetilir. Demek ki bilim, sanat, tarihsel olaylar, teksözle her şey bilinçsizlikle ve bilinçdışı bölgede iş gören cinsel güdülerle yapılmıştır. Metafizik düşçülüğün koruyuculuğuna sığınarak ayakta durmaya çalışan burjuva düzeni, bütün bu bilimdışılıklarından ötürü Freud öğretisine dört elle sarılmış ve onu abartarak yaymaya çalışmıştır. Kimi gözdengeçiriciler de, bu yüzden, onu bilimsellikle uzlaştırma çabasındadırlar. Fröydcülük, özellikle psikanaliz tekniğinde, çağrışımlardan medet uman ve tahminlerle iş görmeye çalışan öznel ve bilimdışı bir yöntemdir. Bertrand Russell, *The Scientific Outlook* adlı yapıtının *Ruhbilimde Teknik* başlığını taşıyan bölümünde şöyle der: "Psikanaliz, bir ruhbilim kuramı olarak, genellikle bilinçdışı kimi isteklerin açığa vurulmasından ibarettir. Bu istekler özellikle düşlerde, akıllıca olmayan kuruntularda, hattâ sözde akıllıca olan iş hayatımızın az ussal yanlarının hepsinde birtakım inançlar meydana getirir. Bir sağaltım (tedavi) yöntemi olarak göz önüne alınan psikanaliz, inanç kaynağı olarak, kişisel istekler yerine kişisel olmayan istekler getirmek amacını güden bir tekniktir, hele kişisel istekler onlardan esinlenen kimseyi toplumsal ve genel istekle çatıştıracak kadar egemen olursa... Topluma uyma aklı başında olmaya alâmet ise, bizzat Freud'ü akh başında saymamak gerekiyor".

G

GALENOS'ÇULUK. (*Os.* Galenizm, *Fr.* Galénisme, *Al.* Galenismus, *İng.* Galenism, *İt.* Galenismo) Galenos'un felsefesel hekimlik öğretisi... Antikçağın Hippokrates'ten sonra en büyük hekimi sayılan Galenos (Araplar en büyük hekimlik yetkesi saydıkları Galenos'a *Calinus* derler)'a göre Tanrı'nın belirlediği hayvansal ruh, vücudun her yanına yaygın bir tözdür. Galenos, hekimliği, felsefesel ereklik açısından yorumlamış ve hekimlik felsefesinin kurucusu sayılmıştır. Türkçe yazımıyla dilimizde de kullanılan *Galenizm* deyimi, *hekimlik felsefesi*'ni dilegetirir. Galenos, ruhçudur ve ruh kavramını *Yu. psykhikon* ya da *pneuma* kavramlarıyla dilegetirmektedir. Bu terimler Lâtinceye *hayvansal ruh* deyimiyle aktarılmıştır. Galenos'a göre bu ruhun her zerresini kapladığı vücut, Tanrı'ca belli bir amaca göre yaratılmıştır. Kanın karaciğerde besinlerden meydana geldiği, karaciğerden alınan *doğal ruh*'la dokuları besleme gücünü kazandığı, kara kan damarlarından geçerek yüreğin sağ yanına geldiği ve oradan çeper üstündeki göze görünmez deliklerden sol yüreğe geçtiği, sol yürekte *yaşamsal ruh*'u aldığı ve bütün vücuda yayıldığı, beyne giderek orada da *hayvansal ruh*'u aldığı ve bu dolaşım sonunda kandan ayrılan hayvansal ruhun sinirler yoluyla vücudun her yanındaki devim, duygu vb. gibi fizyolojisel görevleri gerçekleştirdiği Galenos tarafından ilerisürülmüştür. William Harvey, *De Motu Cordis* adlı yapıtında Galenos'un kan dolaşımını keşfetmesine hemen bir parmak kaldığını yazar. Galenos'un bu ruhçuluğu onu dinciler ve metafizikçiler katında yüzyıllar boyunca egemen kılmıştır. Batıda ve doğuda Galenos hekimliğinin ve hekimlik felsefesinin egemenliği, XVI. yüzyıla kadar sürmüştür.

GASSENDİ'CİLİK. (*Os.* Gassendizm, *Fr.* Gassendisme, *Al.* Gassendismus, *İng.* Gassendism, *İt.* Gassendismo) Gassendi atomculuğu... Epikuros'un izdaşı olan XVII. yüzyılın büyük düşünürü Gassendi (1591-1655), eski çağın en olgun özdekçisidir. Gassendi'ye göre her varlığın dayanağı ve tözü özdektir, bu özdek de *atom*'dur. XVII. yüzyılda Paris Üniversitesi öğrencileri iki bölüme ayrılmışlardı; bir bölümü Gassendi'ci (*Fr.* Gassendiste), öbür bölümü de Dekartçı (*Fr.* Cartiste)'ydı. Dekartçılar akılcılığı, Gassendiciler de deneyciliği savunuyorlardı. *Bk.* Dekartçılık.

GECİKME KURAMI. (*Os.* Gecikme nazariyesi, *Fr.* Théorie de retardation) İnsanlaşmanın nedenini, türsel gecikmede bulan Bolk'un kuramı... Hollanda'lı anatom Louis Bolk'a göre insanlaşma, başka hayvan türlerine göre, insan gelişmesindeki *gecikme* (*Fr.* Retardation)'nin ürünüdür. Alman insanbilimcisi Arnold Gehlen'in de katıldığı bu kurama göre insana özgü nitelikler hep bu *gecikme*'nin sonucudur. Hayvan doğduktan birkaç gün ya da birkaç hafta sonra yürür, insan ancak bir yıl sonra yürümeye başlar. Hayvanın büyümesi birkaç gün ya da birkaç yılda biter, insanın büyümesi on dokuz yıl sürer. Üretme yeteneği hayvanda birkaç ay ya da birkaç yılda, insanda on beşinci yılda başlar. Hayvanlar tüylü doğarlar, insanlar on beş yıl sonra tüylenirler. Daha birçok özelliklerde de görüleceği gibi insan, hayvanlara göre, pek uzun yıllar doğuş sırasındaki durumunda (Embriyonal durum) kalır. Bu gecikme, sonunda —insanın kılsızlığında da görüleceği gibi— büsbütün yok olmaya varacak olan (*Fr.* Élimination) bir organ gerilemesini ve güçsüzlüğünü doğurur. Her hayvan çevresine uyar, insan bu *güçsüzlüğünden ötürü* çevresine uyamaz. Bolk'a göre insansal yeti olan *us*, bu güçsüzlüğü gidermek ve dengelemek için gelişmiştir. Çünkü, güçsüzlüğünden ötürü çevresine uyamayan insan yaşayabilmek için çevresini kendisine uydurmak zorunda kalmıştır. Hayvandaki *çevreye uyma* yeteneği, insanda *çevreyi uydurma* yetisine dönüşmüştür ki bu da insansal us'la gerçekleşir. Profesör Bolk'a göre bu gecikme, bir *iç engellenme* yüzündendir. İnsanı, doğal gelişmeden, iç guddelerin ürünü olan hormonlar engelliyor. İnsan vücudundaki engelleyici hormonların çoğalması, beynin büyümesiyle bağıntılıdır. Bolk'a göre insan bu yüzden zekîleşmiştir. Maymun soğuğa karşı kıllanarak yaşar, kıllanamayan insansa maymunun derisini yüzüp sırtına geçirerek yaşar. Bu yüzdendir ki dağ hayvanı dağda, ova hayvanı ovada, deniz hayvanı denizde, sıcak hava hayvanı sıcakta, soğuk hava hayvanı soğukta yaşayabildiği halde insan bütün koşullarda ve her yerde yaşamaktadır. *Bk.* İnsanbilim.

GEÇERLİ. (*Os.* Makbul, Muteber, İhticaca sâlih, Sâyanı kabul, Mâmulünbih; *Fr.* Valable, *Al.* Gültig, *İng.* Valuable) Genellikle kabul edilen... *Bk.* Geçerlik.

GEÇERLİK. (*Os.* Mer'iyet, Makbuliyet, Sıhhat; *Fr.* Validité, *Al.* Gültigkeit, *İng.* Validity, *İt.* Valido) Geçerli olanın niteliği... Bu deyim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *geçerlik* olarak ve *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *geçerlilik* olarak gösterilmiş ve birincisinde "herhangi bir ölçerin ölçmeyi amaç edindiği değişkeni ölçmedeki yeterliği", ikincisinde "bir ölçünün, bir bilimsel açıklamanın ölçmek ya da açıklamak istediği şeyi gerçekten ölçmekte, açıklamakta olması niteliği" deyişle tanımlanmıştır. *Bk.* Geçerli.

GEÇİCİ. (*Os.* Muvakkat, *Fr.* Temporaire, *Al.* Einstweilig, *İng.* Temporary, *İt.* Temporaneo) Sürekli olmayan... *Kalıcı olmayan* ve *belli bir süre için olan* anlamlarını da dilegetirir. Eytişimsel özdekçi dilde *saltık* karşıtı olarak da kullanılmaktadır: Örneğin "karşıtların birliği geçici, çatışması ise saltıktır". *Bk.* Birlik, Çatışma.

GEÇİCİ TÖREBİLİM. (*Os.* Muvakkat ahlâk, *Fr.* Morale par provision) Fransız düşünürü Descartes'ın, çalışmalarının sonunda varacağını umduğu gerçek bir ahlâk anlayışına kadar geçici olarak kabul ettiği ahlâk... Fransız düşünürü Descartes, *Yöntem Üstüne Söylev* adlı yapıtının III. bölümünde geçici bir törebilim saptar. Çünkü ona göre asıl törebilime, yöntemsel şüphenin sonunda, yavaş yavaş ve gerçekleri birbirinden çıkara çıkara varılacaktır. Oysa bu çalışmaya başlamak ve bu çalışma sırasında yaşamımızı düzenlemek için bir törebilim gerekmektedir. Bu gereksinmeden ötürü Descartes'ın saptadığı geçici törebilim kuralları şunlardır: 1) Dine, yaslara, gelenek ve göreneklere, akıllı insanların uyguladıkları aşırılıktan uzak ölçülere göre yaşamak, 2) İşlerimizde kanılara varmak ve bu kanılar üstünde direnmek, eşdeyişle bu kanılardan kuşkulanmamak ve bu kanıları değiştirmemek, 3) Düşüncelerimizden başka hiç bir şeyin elimizde olmadığını bilerek dünyanın düzeninden çok kendi isteklerimizi değiştirmeye ve tâlihten çok kendimizi yenmeye çalışmak, 4) Yaptığımız işi başkalarının yaptıkları işlerle ölçerek değerlendirmek ve böylelikle kendimizi denetlemek... Descartes'ın bu törebilimi tümüyle metafizik yapıdadır ve insanın insanlığıyla çelişir. Descartes "düşüncelerimizden başka hiç bir şeyin elimizde olmadığına" inanmakta ve tâlihe boyun eğmektedir. Rahatsız edilmeden felsefe yapabilmek için "dünyanın düzeninden çok kendi isteklerimizi değiştirmek" gerektiğini ilerisürmektedir. Ne var ki Descartes, bu rahat çalışmanın sonunda, umduğu gerçek ahlâk anlayışına varamamıştır. Böylesine oportünist bir törebilimle, gerçeklere, ancak Descartes'ın varabileceği ölçüde varılabilirdi. *Bk.* Dekartçılık, Törebilim.

GELECEK. (*Os.* İstikbal, Müstakbel, Âti; *Fr., İn., Al.* Future) Gelmesi beklenen zaman... Aristoteles *gelecek*'i, *zorunlu olarak gelmesi gereken* (*Lâ.* Futura necessaria, *Os.* Âtii zarûrî) ve *olanaklı olarak gelebilecek olan* (*Lâ.* Futura contingentia, *Os.* Âtii mümkin) anlayışlarında ikiye ayırır. Olanaksal geleceği insanın özgür irâdesi gerçekleştirir. Örneğin gelecek yılın baharı bir *zorunlu gelecek*, hekimlik okuyan bir öğrencinin hekimliğiyse *olanaklı gelecek*'tir. Gelecek, *öncekilere katılmış zaman*'ı dilegetiren *geçmiş* (*Os.* Mâzî, *Fr.* Passé) karşıtıdır. Her nesne ve olayın bir geçmişi, bir şimdisi, bir de geleceği vardır. Bu gerçek, evrensel devinimin sonucudur. Doğa, toplum ve bilinç; teksözle evrendeki her şey devimseldir ve bundan ötürü de sürekli olarak geleceğe yöneliktir. Geçmiş ve şimdi iyice çözümlenip tanınırsa gelecek kolaylıkla tahmin edilebilir. *Bk.* Eytişim Yöntemi.

GELECEKÇİLİK. (*Os.* İstikbalcilik, *Fr.* Futurisme, *Al.* Futurismus, *İng.* Futurism) Geleceğe doğru atılmayı savunan sanat akımı... Makineleşmenin gelişmesiyle hız, heyecan, tehlike tutkusu ve toplumsal coşkunluklar özleminden ötürü geleceğe doğru atılmayı yeğleyen bu akım, XX. yüzyılın başlarında İtalyan ozanı Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944) tarafından kurulmuştur. Sanatla teknoloji arasında bağıntı kuran *gelecekçilik*, ilkin geleneksel sanata başkaldıran sanatçıların elindeydi. Kısa bir süre sonra siyasal bir niteliğe büründü ve İtalya'da faşizmin destekleyicisi oldu. Marinetti'nin *Manifesti del Futurismo* adlı yapıtı, sanayi dinamizmini yüceltme bahânesiyle İtalyan halkının savaşa sevgi duymasını sağlamaya çalışır. Özellikle resim ve şiir alanlarında top, tüfek yapımını teşvik eden yapıtlar İtalyan faşizmine hizmet etmek amacını gütmüşlerdir. Geleceği makineleşmekte görmek gibi yüzeysel bir düşünceden yola çıkan gelecekçilik, bir süre, birçok sanatçıları etkilemişse de sağlam bir temeli bulunmadığından ötürü yıkılıp gitmiştir.

GELENEK. (*Os.* An'ane, Mütevâtirât, Haberi sâdık, Teâmülü kadîm, Rivâyet, Nakil,

Sünne, Taklit, Haber; *Fr., İng.* Tradition, *Al.* Ueberliefern, *İt.* Tradizione) Bir toplumun üyelerini birbirine bağlayan, geçmişten gelerek kökleşmiş alışkanlık... Tanrıbilim ve toplumbilim terimidir. Fransız düşünürü Bossuet, ona saygısından, bu terimi büyük harfle yazardı. Geleneğe körü körüne bağlılık kadar gelenekten bütünüyle kopma düşüncesi de yanlıştır. Gerçek olan, geçmişin sağlam yanlarını içererek onu sürekli olarak geleceğe doğru aşmaktır. Dinsel açıdan gelenek, toplumda, büyüsel ve dinsel birçok törelerin sürüpgitmesini sağlar. Bu bakımdan gelişmeyi engelleyicidir ve yeniliklere karşıdır. Bundan ötürü gelenekçilik bir çeşit tutuculuktur. Katolik inançlarına göre de gelenek, kutsal kitabı tamamlar. Kaldı ki hemen bütün büyük dinler gelenekleri zorunlu olarak içermişlerdir. Birçok dinlerin tutunup yayılmasına engel olacak güçte gelenekler vardır. Örneğin İslâmlık, eski Arap geleneklerinin çoğunu bu zorunluk yüzünden özümsemiştir. Gelenekler, çoğunlukla, inanç ürünüdürler ve tartışmasız benimsenirler. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *gelenek* terimi, Dr. Özer Ozankaya tarafından "bir toplumda, bir toplulukta, eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen tinsel ekin öğelerinin her biri" olarak tanımlanmıştır.

GELENEKÇİLİK. (*Os.* An'anevîyye, An'aneperestlik, Merbutiyeti an'ane; *Fr.* Traditonalisme, *Al.* Traditionalismus, *İng.* Traditionalism, *İt.* Tradizionalismo) Gerçeği geçmişte bulan ya da geçmişi özleyen öğretilerin genel adı... Genel olarak Hesiodos'tan Rousseau'ya kadar geçmişi özleyen ve öven bütün öğretiler gelenekçidirler. Özel olarak Fransa'da aydınlanmaya karşı çıkan Katolik düşünürlerden geçmişin gelenek ve inançlarını savunan ve bunların güçsüzleşmesini geçici bir bunalım sayan Gabriel de Tarde (1843-1904), her türlü bilginin başlangıcını ilkel bir sezişte bulan ve özellikle kilise geleneğini doğruluğun ölçütü sayan De Bonald (1754-1840)'la Joseph de Maistre (1753-1821)'in öğretileri bu adla anılır. Alışkanlıklara uygun yaşama biçimi de halk dilinde gelenekçilikle nitelenir. Bu deyim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından "toplumsal kurumları ve inançları yalnızca geçmişten süregeldikleri için benimseyen, saygın tutan, destekleyen, yeni ekin öğelerini ise değersiz sayan tutum ya da öğreti" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Gelenek.

GELİŞ. (*Os.* Siyâk ve sibâk, Sûreti ibâre; *Fr.* Contexte, *Al.* Kontext, *İng.* Context) Sözün gelişi... Sözcük olarak *bir yazının mantıksal bağlılığı*'nı dilegetirir. Bir söz, *geliş*'ine uygun olmalı, ona aykırı bir yapıda gelişmemelidir. *Türk Hukuk Sözlüğü*'nde *metin* terimiyle karşılanmıştır. Kant ve pragmacı James, bunu yorumsal bir anlamda kullanmışlardır. Bir söz ya da sözcük, içinde bulunduğu metne göre anlam kazanır; bu bakımdan *geliş*'ine göre yorumlanmalı ve anlamlandırılmalıdır.

GELİŞME. (*Os.* İnkişâf, Terakki; *Fr.* Développement, *Al.* Entwicklung, *İng.* Development, *İt.* Grescere) Yalından karmaşığa, alt olandan üst olana doğru ilerleme... *Gelişme* ya da *gelişim*, eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin gerçek anlamını açıkladığı en önemli kavramlardan biridir. Evrende doğa, toplum ve bilinç; teksözle her şey gelişir. Eytişimin genel yasalarıyla yönetilen gelişme, nesne ve olayların iç eğilimlerinin sonucu olarak kendiliğinden bir devim sürecidir. Üst olan alt olanın, karmaşık olan yalın olanın gelişmişidir. Her gelişme aşamasının sonu, yeni bir gelişme aşamasının başlangıcıdır. Karşıtların birliği ve savaşı yasası, nicelikten niteliğe geçiş yasası ve olumsuzlamanın olumsuzlanması yasasıyla yönetilen gelişme, nesne ve olayların iç devimlerinin ürünüdür, dışardan verilmemiştir. Gelişme özdekseldir ve tüm doğanın gelişmesi insan bilincine kadar sürüpgelmiştir. Ayrıca, gelişmenin çeşitli alanları, örneğin toplumsal gelişmeyi sağlayan üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişme yasası gibi, kendilerine özgü özel yasalar ortaya koyarlar. Bu özel yasalar, her gelişme alanında geçerli olan eytişimin üç genel yasasıyla birlikte iş görürler. Örneğin toplumsal gelişmedeki üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişme özel yasası, eytişimin üç genel yasasını içerir; karşıtların birliğini ve savaşını gerçekleştirir, nicelikten niteliğe geçişi sağlar, olumsuzlamayı olumsuzlar. Gelişme, *sarmal* (*Os.* Helezônî, *Fr.* Spiral)'dır; alt düzeyde gerçekleşenin üst düzeyde daha yetkinleşmiş olarak yinelenmesiyle olur. Örneğin bir öğrenci alt sınıfta öğrendiğinin üst sınıfta daha yetkinini öğrenir. Gelişme, her zaman, *eski*'nin olumlu yanlarını da içeren ve Hegel'in deyimiyle "daha zenginleşmiş" bir *yeni*'yi oluşturur. Gelişme, geniş anlamdaki *evrim* (*Os.* Tekâmül, *Fr.* Evolution) deyimiyle de dilegetirilir. Dar anlamda, eşdeyişle niceliksel birikme anlamında *evrim* ve *devrim* (*Os.* Inkılâp, *Fr.* Ré-

volution), gelişmenin birbirleriyle sıkıca bağımlı iki yanıdır. Gelişmenin gerçekleşebilmesi için önce nicelikçe birikmeler (evrim), sonra nitelikçe değişme (devrim) gerekir. Nicelikçe birikmeleri *sıçrama*'lı nitelik değişmesi ve nitelik değişmesini yeni nicelik birikmeleri izler. Gelişme, böylelikle, sürüpgider. *Bk.* Çelişme, Aşma, Evrim ve Devrim.

GENEL. (*Os.* Umûmî, Küllî, Âm, Eâm; *Fr.* Général, *Al.* Algemein, *İng.* General, *İt.* Generale) Herhangi bir şeyin bütün türdeşlerini ve benzerlerini kapsayan... Mantık terimi olarak *tekil* (*Os.* Müfret, *Fr.* Singulier), *özel* (*Os.* Hususî, *Fr.* Spécial), *ortaklaşa* (*Os.* Ma'şerî, *Fr.* Collectif) terimlerine karşıt anlamlarda kullanılır. Kimi yerde *tümel* (*Os.* Küllî, *Fr.* Universel) terimiyle anlamdaştır. Fakat her halde *bulanık* (*Os.* Kararsız, *Fr.* Vague) ve *belirimsiz* (*Os.* Gayrı muayyen; *Fr.* Indéterminé) terimleriyle karıştırılmamalı ve bunların yerinde kullanmaktan sakınmalıdır. Gramer terimi olarak da *cins ismi* (*Os.* İsmi âm, *Fr.* Appelatif)'yle anlamdaştır. Kimi yerde *tümel* terimiyle anlamdaş kılınan *evrensel* (*Os.* Kâinâtî, *Fr.* Cosmique) terimi yerine de kullanılmaktadır. Bu halde *tikel* (*Os.* Cüz'î, *Fr.* Particulier) terimine karşıt bir anlam taşır. *Bireysel* (*Os.* Ferdî, *Fr.* Individuel) ve *ayrıklama* (*Os.* İstisnâ, *Fr.* Exception) terimlerine karşıt anlamlarda da kullanılır. Eytişimsel özdekçi terminolojide *saltık* (*Os.* Mutlak, *Fr.* Absolut) terimi yerine de kullanılmaktadır. "Karşıtların birliği göreli ve mücâdelesi geneldir" denir. Bu halde *göreli* (*Os.* Nisbî, *Fr.* Relatif) ve *geçici* (*Os.* Muvakkat, *Fr.* Temporaire) terimlerine karşıt bir anlam taşır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *genel* ulamı, *özel* ulamıyla sıkıca bağımlıdır. Her nesne birtakım *özel*'liklere sâhiptir, köpeğimiz bir bakıma hiç bir köpeğe benzemez, köpek türü içinde biriciktir. Ama her özel nesne, aynı zamanda, benzeri nesnelerde de bulunan bir *genel*'lik de taşır, köpeğimiz bu bakımdan bütün köpeklere benzer, köpek türü içinde bir köpektir, onun özelliği içindeki bu genelliğinden ötürüdür ki ona köpek deriz. Demek ki her özel, aynı zamanda, geneli içerir. İkinci olarak her genel, ancak özelin içinde ve özelden geçerek varolabilir. Özel olan köpeğimize göre genel olan köpek türü, bizim köpeğimizin tüm özelliklerini değil, sadece en genel olan özelliklerini taşır. Bundan ötürüdür ki *genel*'e "özelin özüdür" denir. Üçüncü olarak genel ve özel, sürekli olarak birbirlerine dönüşürler, şimdi özel olan daha sonra genel ve şimdi genel olan daha sonra özel olabilir. Örneğin atalarımızın kuyruğu görevini yitirerek vücut yapımızdan yokolmuştur, ne var ki ara sıra atacılık soyaçekimi gereğince kuyruklu bir çocuk doğar, işte burada bir zamanlar genel olan şimdi özel olmuştur. Buna karşı örneğin boynuz eski çağlarda kimi hayvanlarda bir özellikti, yararı arttıkça kuşaklardan kuşaklara kalıtımla geçerek bir boynuzlu hayvanlar türü türedi, işte burada da bir zamanlar özel olan şimdi genel olmuştur. *Genel*'le *özel*'in bu bağımlılığını bilmek, pratikte onlardan yararlanmak için zorunludur, örneğin bilgin Mendeleev de bilinen elementlerin genel karakterini inceleyerek hiç bilinmeyen üç elementin özelliklerini ortaya koymuştur. Gallium, scandium ve germanium adı verilen bu elementler sonradan Mendeleev'in saptadığı özellikleriyle bulunmuş, özelden genelin çıkarsanabileceği gibi genelden de özelin çıkarsanabileceği anlaşılmıştır. *Bk.* Özel.

GENEL BAĞINTILILIK KURAMI. Einstein'nn, evrenin tüm yapısındaki bağıntılılığı tanıtlayan kuramı... Eytişimsel özdekçi dünya görüşünü evrensel çapta doğrulayan bu kuram, insan zekâsının evreni anlama ve açıklama yolunda attığı en son ve en büyük adımdır. İnsanlı çağların yetiştirdiği en büyük fizikçi olan Albert Einstein (1879-1955), bu kuramında, özet olarak şöyle der: "Hareket durumları ne olursa olsun, bütün sistemler için doğa yasaları aynıdır". Eytişimsel özdekçiliğin felsefe diliyle ilerisürdüğü evrensel bağıntılılık böylece, fizik diliyle dilegetirilmiş ve tanıtlanmış olmaktadır. Bütün başarıları dogmalara güvenmemekten doğan Einstein, bu evrensel çaplı kuramını, özel bağıntılılık kuramını yayımladıktan sonraki on yıl içinde geliştirmiştir. Çıkış noktası, Newton'un süredurum ve yerçekimi yasalarıydı. Einstein bu kuramında çekim gücü diye bir şeyin varolmadığını ve çekimin, küresel evren üzerinde en kısa yol olan evren eğrisini en az iş ilkesine uygun olarak izlemekten ibâret bulunduğunu gösterdi. Bu fiziksel bulguyu, Bertrand Russel *ABC of Relativity* adlı yapıtında, fizik bilmeyenlere şu örnekle anlatır: "Karanlık bir gecede, gökteki bir balondan, dünyaya baktığınızı farzedin. Baktığınız yer geniş bir ova olsun. Siz görmüyorsunuz ama ovada serpiştirilmiş köyler var, ovanın ortasında da diyelim ki yükseldikçe dikleşen ve nihayet bir uçurumda son bulan sipsivri bir tepe bulunuyor. Sîzin gördüğünüz, sadece, bu tepenin üstündeki büyük

deniz feneriyle köyler arasında gidip gelen elleri fenerli adamların ışıklarıdır. Fenerli adamlar köyler arasında en kısa yollardan gidip geliyorlar. Bu yollar, elbette, tepeye tırmanıp uçuruma düşmemek için, tepenin arkasına geçebilmeyi sağlayacak —yâni en az iş'i gerektirecek— eğri yollar olacaktır. Bu eğri yollar da, tepenin doruğuna ne kadar yaklaşırlarsa o kadar keskin bükülmeler ve ne kadar uzaklaşırlarsa o kadar daha az keskin bükülmeler göstereceklerdir. Balondan bakan siz, büyük ışığın sıcağından yanmamak için yollarını kırıp eğri bir yolla büyük ışıktan kaçtıklarını sanacaksınız. Oysa onlar, gidecekleri köye tepeyi aşmadan varmak için en kısa yollarını izlemektedirler. Şimdi bu benzetmedeki büyük feneri güneş, fenerli insanları gezegenler ve kuyrukluyıldızlar, yolları da onların yörüngeleri olarak alırsanız, Einstein'le birlikte, güneşin bir uzay-zaman tepesi üzerinde olduğunu ve her cismin de her an kendisi için en kolay yolu seçtiğini, çünkü uzay-zaman tepesi araya girince bu yolun bir düz çizgi olmaktan çıktığını anlarsınız. Gerçekte, benzetmemizdeki her fenerli insanın —yâni evrendeki her cismin— üzerinde kurulup oturduğu bir uzay-zaman tepesi vardır". Einstein, 1918 yılında, kuramlarının kendisi tarafından halka açıklanması isteğine uyarak Londra'da çıkan *Times* gazetesine yazdığı yazıda şöyle demektedir: "Bağıntılılık kuramım, iki katlı bir binaya benzer. Birinci kat özel bağıntılılık kuramı, ikinci kat da genel bağıntılılık kuramıdır. İkinci kuramın üstüne kurulduğu birinci kuram, çekimden başka bütün fiziksel olaylara aitti. İkinci kuramsa çekim yasasına ve bu yasanın öteki doğa yasalarıyla olan bağıntısına aittir". Einstein, yukardaki benzetmede açıklanan cisimsel uzay-zaman tepelerinin gerektirdiği en kısa yol bükülmelerinin gerçekleştiği alanlara, Newton'un *çekim* deyimine benzer bir deyimle, *çekim alanı* adını vermiştir. Daha açık bir deyişle, *çekim* sanılan olay, gerçekte, her cismin uzay-zaman tepesinin çevresindeki *alanda* gerçekleşen, tepeyi aşmak için *en kısa yolu izleme olayı*'ndan başka bir şey değildir. Einstein, adı geçen yazısında, eytişimsel özdekçiliğin özünü meydana getiren bu kuramı şöyle anlatmaktadır: "Genel bağıntılılık kuramı, *uzay-zaman-hareket*'in fiziğin öteki olgularından bağımsız olmadığını göstermiştir. Cisimlerin hal ve durumu *çekim alanı*'na bağlıdır. Çekim alanıysa *özdek*'le hasıl olmaktadır". Hatırlanmalıdır ki Newton, Bentley'e yazdığı bir mektupta "çekim, bâzı yasalara uyarak sürekli etki yapan bir etkenin ürünüdür. Bu etkenin, maddî ya da gayrı maddî olmasını okurlarımın görüşüne bıraktım" demişti ve *madde*'yi —*idea* ya da *tanrı* kadar ilksiz ve sonsuz bir ilke saymakla beraber— küçümseyen ve aşağılayan Platon'dan beri yerleşmiş bir alışkanlıkla *gayrı maddî*'liğe (özdeksizliğe) pek meraklı bulunan büyük çoğunluk Newton'un *çekim gücü*'ne madde dışı *ruh*'un varlığını tanıtlamak yolunda dört elle sarılmışlardı. Einstein, genel bağıntılılık kuramıyla, bu hayâli kökünden yıkmaktadır. Einstein'in tanıtladığı gibi, ne saltık zaman, ne de saltık mekân vardır. *Evren, ayrılmazca birleşmiş zaman-uzay-hareket-madde birlikteliğinden ibarettir.* Eytişimsel özdekçilik, bu fiziksel tanıtı da kapsayan bağıntılılık anlayışına *evrensel bütünlük* ya da *bağımlılık* adını verir. Einstein, adı geçen yazısında, genel bağıntılılık kuramının dayandığı ilkeyi şöyle açıklıyor: "Özel bağıntılılık kuramı, kendi sınırlarını aşarak yeni yollar açtı... *Doğayı anlamak ve tanımlamak için, kendi keyfimize göre seçtiğimiz bir koordinatlar sistemini kullanmamız zorunlu olsa bile, doğa yasaları her halde bizim seçtiğimiz bir hareket biçimiyle bağımlı olmamalıdır*". Koordinatlar sistemi, fizik dilinde, uzaysal olayların kendileriyle oranladığı —örneğin bir arabanın hareketini anlamak için durgun bir yerle oranlanması gibi— cisimleri adlandırır. Einstein, kuramına temel yaptığı bu ilkeyle, şu gerçeği açıklamış oluyor: Bizler, doğa yasalarını, şu hareket biçimi içinde şöyle, bu hareket biçimi içinde böyle tanımlayabiliriz. Ama o yasalar, bizim kendilerine oranladığımız bu hareket biçimlerinden bağımsız yasalardır, eşdeyişle *nesnel*'dirler. Öyleyse, örneğin Newton'un *çekim gücü* saydığı bu yasa, kendiliğinde nedir? İşte Einstein, genel bağıntılılık kuramıyla, bu soruyu karşılamış bulunmaktadır: Bu yasalar *evrensel bağıntılılık*'tır ve bütün hareket biçimleri için aynıdır. Bu genel bağıntılılığı tanıtlamak için Newton'un *süredurum* ve *yerçekimi* kuramlarını vesile edinen Einstein'in bu savı bir uçağın içinde kolaylıkla gözlemlenebilir. Havada uçan bir uçağın içinde süredurum etkileriyle yerçekimi etkileri birbirinden ayrılamaz. Hiç bir pilot, yüksek hızda, yükselme duygusuyla dönme duygusunu birbirinden ayıramaz. Bu demektir kî, *mutlak hareket* diye bir şey yoktur ve hareket, ancak karşılaştırma sistemine göre düşünülebilen uzay-zaman-madde'yle sıkıca bağıntılı bir olgudur. Metafizik düşünce, *mutlak* olmayan şey yoktur der ve Einstein kuramlarını da bu konulara

yatkın olmayanlara bu yanlış görelilik anlayışıyla sunmaya çalışır. Oysa Einstein tanıtlamıştır ki *hareket* hem *mutlak değil*'dir ve hem de *vardır*. Einstein kuramları, metafizik dünya görüşüyle zorunlu olarak yanlış yorumlanabilir ve ancak-zorunlu olarak diyalektik dünya görüşüyle doğru anlaşılabilir. *Bağıntıddık* kavramının, fizik ve felsefe açılarından, gerçek anlamı budur. *Bk.* Özel Bağıntılılık Kuramı, Eytişimsel Özdekçilik, Evrensel Bütünlük, Devim.

GENEL ÇEKİM YASASI. (*Os.* Câzibei umumîye kanunu, *Fr.* Loi de l'attraction universelle) Bir cismin başka bir cisme karşı sürekli bir çekim gücü taşıdığını ilerisüren Newton kuramı... İngiliz fizik bilgini Isaac Newton'un 1665 yılında Kepler yasalarından çıkardığı bu kuram 1687 yılında yayımlanan *Philosophiae Naturalis Perincipie Matematica* (Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri) adlı yapıtında açıklanmıştır. Gezegenlerin güneş çevresindeki devimlerini açıklayan Kepler yasaları, gezegenleri güneşe doğru çeken bir gücün varlığını gösteriyordu. Newton'un uslamlamasına göre güneşte ve gezegenlerde bulunan bu güç, onlara ait özdeksel elemanlarda da olmalıydı. Daha açık bir deyişle, tüm cisimler karşılıklı olarak birbirlerini çekmekte olmalıydılar. Bu tümevarımsal uslamlamadan yola çıkan Newton, kütleleri *m ve m'* ve aralarındaki uzaklık *r* olan iki özdeksel cismin birbirlerini şiddeti $f\frac{m\ m'}{r^2}$ olan bir güçle çekeceğini hesapladı. Buradaki *f*, evrensel çekim değişmezidir ve $6{,}7.10^{-8}$'e eşittir, eşdeyişle birer gramlık iki kütle bir santimetre uzaktan birbirlerini bu sayıdaki dinlik bir güçle çeker. Çeker ama *çekim gücü* adı verilen bu güç nedir, ne türlü bir güçtür? Newton bunu açıklayamamış ve açıklayamadığı için de Alman düşünürü Leibniz tarafından kıyasıya eleştirilmiştir. Newton, çekimin nedenlerini ve içyüzünü açıklayamadığını adı geçen *Principia*'sında söyler, yapıtını şu sözlerle bitirir: "Şu âna kadar çekimin nedenlerini bulamadım, bunun için de *hypotheses non fingo*" (Newton'un *varsayım kurmuyorum* anlamındaki ünlü sözü). Çekim gücünün gerçek yüzü, niteliği ve nedenleri çağımızın büyük fizikçisi Einstein tarafından açıklanmıştır. Newton kuramında *çekim*, özdek ve uzayla doğrudan doğruya ilgisi olmayan bir kavramdır. Dahası, saltık bir uzay tasarımlanır. Einstein, bütün bunların, hiç de böyle olmadığını göstermiştir. Bununla beraber bu kuram, gerçekte ne olduğu bilinmediği ve çoğunlukla özdekdışı bir güç sanıldığı halde, yüzyıllar boyunca işe yaramış ve birçok olayları açıklamış bulunmaktadır. Einstein "evrenin niteliği üstüne kuramsal düşüncelerimi, Newton'un büyük düşünceleri üzerine kurdum. Doğal olaylar üstündeki gelişmemiz, Newton'un düşüncesinin organik bir biçimde gelişmesinden başka bir şey değildir" der. Einstein'in genel bağıntılılık kuramı, Newton'un genel çekim yasasından çok daha evrensel kapsamlıdır. Çünkü ışığın ve enerjinin herhangi bir biçiminde de geçerlidir. *Bk.* Genel Bağıntılılık Kuramı.

GENEL ÇELİŞKİ. (*Os.* Tenâkuzu umûmiye, *Fr.* Contradiction générale) Nesnel gerçeğin tümüne özgü genel yasalılığı yansıtan çelişme... *Genel çelişki*'yle *özel çelişki* (*Os.* Tenâkuzu hususiye, *Fr.* Contradiction spéciale) arasındaki ayrım çok önemlidir. Özel çelişki, genel çelişkiden farklı olarak, toplumsal ilişkilere özgü *uyuşturulamaz* (antagonist) bir çelişkidir. Her çelişki uyuşturulmaz nitelikte değildir ve bir savaşı (mücâdeleyi) gerektirmez, uyuşturulamaz olmayan çelişkiler uyuşturularak aşılır. "Antagonizmayla çelişki aynı şey değildir, antagonizma çelişkinin özel bir durumudur. Toplumcu toplumda antagonizma yok olur, çelişkilerse sürüpgider". Toplumsal ilişkilere özgü uyuşturulamaz (antagonist) karşıtlıkların çelişkisi *özel*, toplumsal süreçlerle birlikte doğasal ve bilinçsel süreçlerin genel yasası olan eytişimsel (diyalektik) çelişkiler *genel*'dir. Bu iki çelişme tipi birbiriyle karıştırılmamalıdır. *Bk.* Çelişme, Uyuşturulamaz Karşıtlık.

GENELEME. (*Os.* Haşiv, Tekriri abes, Tekrar, İadei mânâ, Tekrârı lâfız, Tatvil, Tekriri merdûd; *Fr., Al.* Tautologie, *İng.* Tautology, *İt.* Tautologia) Aynı sözü aynı anlamdaki çeşitli sözcüklerle söyleme... Mantık açısından konusu ve yüklemi aynı kavram olan bir önermeyi dilegetirir. Özellikle tanıtlanması istenenin tanıt olarak kullanılmasını dilegetirir, "Tanrı vardır, çünkü dünyayı yaratan Tanrı'dır" gibi önermeler böyledir. Mantıkta *savı kanıtsama* (*Os.* Müsâdere alelmatlûp, *Fr.* Pétition de principe)'nın bir biçimidir ki *mantıksal kusur* (*Os.* Nakîsei mantıkîye) olarak nitelenir. *Aynı şeyi söylemek* anlamındaki *Yu. tauton legein* sözcüklerinden alınmıştır (*Aynı* anlamına gelen *Yu. to auton* ve *söz* anlamına gelen *Yu. logos*). Bilerek ve bir mantık oyunu olarak yapılabildiği gibi bilgisizlik ürünü de olabilir. Kimi

bilgisizler ve gelişmemiş beyinliler zorunlu olarak genelemelerle konuşurlar. Türk Dil Kurumunca önerilen ve otuz beş yıldan beri kullanılan *geneleme* deyimi yerine son günlerde gene Türk Dil Kurumunca *eşsöz* deyimi önerilmiştir. *Bk.* Geveleme.

GENEL KAVRAMLAR. (*Os.* Mefhumâtı umûmiye, *Fr.* Concepts universels) Kapsamlarına aldıkları bireylerin tümünü dilegetiren kavramlar... Tek nesnenin özelliklerini belirten *bireysel kavramlar* (*Os.* Mefhumâtı ferdîye, *Fr.* Concepts individuels) deyimi karşılığında bir nesneler sınıfının ortak özelliklerini belirten kavramları dilegetirmek için kullanılır. Skolâstik dilde ve Port-Royal mantığında *genel* ve *tümel* deyimleri aynı anlamda kullanılır. Bundan ötürü skolâstikler genel kavramlara ya da *geneller* (*Os.* Umûmîler, *Fr.* Les généraux)'e *tümeller* (*Os.* Küllîler, *Fr.* Les universaux) de derler, bu anlamda *evrenseller* (*Fr.* Les universels) deyimi de kullanılır. Örneğin bir kentimizin adı olan *Eskişehir* bireysel bir kavram, genel olarak bütün eskimiş kentleri dilegetiren *eski şehir* genel bir kavramdır. Genel kavramlar, *tür kavramları* ve *cins kavramları* olmak üzere çeşitlenir. Örneğin *erik ağacı* bütün erik ağaçlarını kapsayan bir tür kavramı, buna karşı *ağaç* kavramı erik ağaçlarını da kapsamak üzere tüm ağaçları dilegetiren bir cins kavramıdır. Buna karşı *bitki* kavramı, yosun ve ot gibi başka türlerle birlikte ağaç türünü de kapsayan daha geniş kapsamlı bir cins kavramıdır ve erik ağacı tür kavramına göre bir cins kavramı olan ağaç kavramı, bitki kavramına göre bir tür kavramıdır. Genel kavramlar, ya da tümeller ve evrenseller metafiziğin ve idealist felsefenin temelidir. Aslında insan zihninin soyutlamaları olan ve doğada karşıtlıkları bulunmayan ve bundan ötürü de gerçeklikleri olmayan genel kavramlar (tümeller ya da evrenseller), metafizikte ve idealist felsefede gerçek varlıklar sayılırlar. Antikçağ Eleacılarından başlayarak Platon ve Aristoteles felsefelerinde biçimlenen ve Hegel felsefesinde doruğuna ulaşan bu düşünce, idealizmin temel düşüncesidir. *Bk.* Kavram.

GENELLEME. (*Os.* Tâmim, Küllîleştirme, İs. tikrâ; *Fr., İng.* Généralisation, *Al.* Verallgemeinerung, *İt.* Generalizzazione) Birtakım özellikleri varlığın tümüne yayma... Mantıkta *olaydan yasaya geçiş*'i dilegetirir. Bilimde çabuk ve desteksiz genellemeler sakıncalıdır. Fransız düşünürü Gaston Bachelard, *La Formation de L'esprit Scientifique* adlı yapıtında genelleme eğilimini, doğru'nun araştırılmasında başlıca engellerden biri sayar. Buna karşı *genelleme* ya da anlamdaş olarak kullanılan *genelleştirme*, bilgi sürecinin vazgeçilemez bir önkoşuludur. Bilgi, genellemelerle gelişir ve bireyselliklerden ya da özelliklerden kavramlara, önermelere ve kuramlara ulaşır. Az bilgiden çok bilgiye geçiş, genellemeyle olanaklıdır. *Genelleme* deyimi, genelleştirme işlemini dilegetirdiği gibi genelleştirme işleminin ürününü (yasa, kavram, kuram, yargı vb.) de dilegetirir. *Genelleme*'nin karşıtı *sınırlama* (*Os.* Tahdid, *Fr.* Limitation) 'dır. Genellemenin nesnel temeli, evrendeki genel bağlantı ve bağımlılıklardadır. Evrensel bağlılık, bizzat evrensel bir genellemedir. Bilgi süreci de bu evrensel genellemeyi izler ve örneğin *yosun* kavramından *bitki* kavramına geçer. Ne var ki genellemede bilgi süreci, nesnel gerçekliğin özüne doğru genişlerken nesnel gerçekliğin içeriğini darlaştırır. Örneğin bitki kavramı, yosunun tüm özelliklerini kapsamaz. Bundan ötürüdür ki bilgi sürecinde her genellemeyi bir sınırlama izler. Bu sınırlama, bir belirlemedir. Spinoza'nın dediği gibi, bir şeyin katı olduğunu söylemekle onu bütün gaz ve sıvılardan ayırarak sınırlarız. Bilgi süreci, hem sınırlayıp hem genelleyerek gelişir. *Bk.* Bilgi, Genel.

GENELLER. (*Os.* Umûmîler, *Fr.* Les généraux) Genel kavramlar... Bu deyim, *tümeller* ve *evrenseller* deyimleriyle anlamdaş olarak, mantık dilinde *beş geneller*'i dilegetirmek için kullanılır. Metafizikte ve idealist felsefedeyse tüm genel kavramları dilegetirir. Tarihsel süreçte düşüncecilik (idealizm), bu genel kavramlar üstüne kurulmuştur. Antikçağ Yunan Eleacılarından başlayıp Platon ve Aristoteles felsefelerinde biçimlenen ve Hegel felsefesinde doruğuna ulaşan düşünceciliğin temel önermesi *geneller* (tümeller ya da evrenseller)'in *gerçek varlıklar* olduklarıdır. İzledikleri mantık şudur: Gerçek, varolan değil, tam tersine, varolmayan'dır. Geneller varolmaz, sadece bireyseller varolur. Örneğin *ak* bir genel kavramdır, bütün ak bireyselliklerden soyutlanarak elde edilmiştir ve bunun için de yoktur, buna karşı *ak çiçek* vardır, çünkü bireysel bir nesnedir. Varolmak, belli bir uzay ve zamanda varolmak demektir. Ama bütün uzay ve zaman aransa *ak*'a rastlanamaz. Demek ki geneller, ne uzay ne de zamandadır, hiç bir yerde ve hiç bir zamanda olmayan da yok demektir. Varolan her şey bireyseldir, genelse bireysel olmayandır. Ne var ki

nesnel gerçeklik üstündeki tüm bilgimiz kavramlardan, eşdeyişle genellerden oluşmuştur. Demek ki gerçek, bireysel değil, geneldir. Genel varolmadığına ve sadece bireysel varolduğuna göre bundan çıkan zorunlu sonuç, gerçeğin, varolan değil, varolmayan olduğudur. Demek ki asıl gerçek varlık, varolan değil, varolmayan bir varlıktır. Metafiziğin ve düşünceci felsefenin bu sözcük oyunları bir yanıyla Berkeleycilikte, öteki yanıyla Hegelcilikte uçlaşmıştır. *Bk.* Genel Kavramlar, Özdeksizcilik, Hegelcilik, Genel, Adcılık, Kavramcılık, Gerçekçilik, Düşüncecilik.

GENELLİK. (*Os.* Küllîyet, Umumîyet; *Fr.* Généralité, *Al.* Allgemeinheit, *İng.* Generality) Genel olanın niteliği... Konuşma dilinde yarardan ve ilgiden yoksunluk anlamında da kullanılır. *Bk.* Genellikle, Genel, Genelleme.

GENELLİKLE. (*Os.* Umumiyetle, Bil'umum, Sureti umumiyede, Alel ekser; *Fr.* Généralement) Tikel farkları görmezlikten gelip tümel nitelikleri gözönünde tutarak... *Bk.* Genel, Genellik, Genelleme.

GENEL MANTIK. (*Os.* Umumî mantık, *Fr.* Logique générale) Mantık... Klâsik anlayışta biçimsel mantık ikiye ayrılır: Zihnin kendine uygunluğunu araştıran *genel mantık*, zihnin kendi dışındaki nesneye uygunluğunu araştıran *yöntembilim*... *Bk.* Mantık, Yöntembilim.

GENEL NEDEN. (*Os.* İlleti umumîye, İlleti küllîye, İlleti mutlaka; *Fr.* Cause universelle, Cause absolue) Çeşitli nedenlerin indirgenebildiği tek neden... Tanrıbilime göre *genel neden*, Tanrı'dır. Çokcular, her olayda, çeşitli ve birçok nedenlerin varlığını savunurlar. *Bk.* Çokculuk, Neden, Genel.

GENEL SEMANTİK. (*Os.* Umûmî mânâiyât, *İng.* General semantics) Özdekçiliğe karşı çıkarılan ve tüm toplumsal olayları dil sorunlarına indirgemeye çalışan öznel düşünceci ve yeni olgucu akım... 1930'larda Amerika'da Alfred Korzbyski tarafından kurulmuştur. *Bk.* Semantik Okul, Yeniolguculuk, Dil.

GENEL TÖREBİLİM. (*Os.* Ahlâkı umumîye, *Fr.* Morale générale) Törebilimin genel ilkelerini saptayan bölümü... Bu ilkeleri belli olaylara uygulayan *özel törebilim* karşılığında kullanılır. *Bk.* Törebilim.

GENEL VARLIK KURAMI. Varoluşçuların kendi felsefelerine verdikleri ad... Varoluşçular kendi felsefelerine *genel varlık kuramı* (*Fr.* Théorie de l'être général) derler. Oysa varoluşçuluğun temel savı "varlık vardır" değil, "ben varım"dır. Tersine, Heidegger'in açıkça dilegetirdiği gibi, bireysel varlık yoksa, o bireysel varlığın çevresinde başkaca hiç bir varlık da yoktur. Gerçekte varoluşçuluk, tekbencilik ve bilinemezcilik felsefesidir. *Bk.* Varoluşçuluk, Tekbencilik, Bilinemezcilik.

GENEL YARGI. (*Os.* Hükmü küllî, *Fr.* Jugement universel) Kant'ın nicelik kategorisinde topladığı üç yargı biçiminden biri... Kant'a göre zihnin asıl işi yargılamaktır. Örneğin "Bütün insanlar ölür" önermesi, nicelik bakımından genel bir yargıdır. Buna karşı "kimileri filozoftur" yargısı, aynı kategoriden tikel bir yargıdır. *Bk.* Ulam.

GENSEL. (*Os.* Tekevvünî, *Fr.* Génétique) Oluşa değgin... Türk Dil Kurumunca 1942 yılında önerilen ve otuz beş yıldan beri kullanılan *oluşul* deyimi (*Bk. Felsefe ve Gramer Terimleri*, TDK. yayını, Istanbul 1942) yerine gene Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *gensel* ve *Felsefe Terimleri Sözlüğü*'nde *türeyimsel* deyimleri önerilmiştir. Dr. Mithat Enç'in hazırladığı *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde kalıtımsal olan herhangi bir niteliğin tek bir genin sonucu olarak değil de genler arası etkileşimle geliştiğini savunan kuramı dilegetiren *İng. genetic balance theory* deyimi karşılığında *gensel denge kuramı*, genlerin kuşaktan kuşağa geçişte gösterdikleri değişkenliğin sonucu olarak gen türlerinde bir kuşaktan ötekine geçerken başgösteren sıklık ayrımını dilegetiren *İng. genetic drift* deyimi karşılığında *gensel kayma*, bireyi ya da türü başlangıcı ve gelişimi açısından incelemeyi konu edinen ruhbilim dalını dilegetiren *İng. genetic psychology* deyimi karşılığında *gensel ruhbilim*, gelişme durumundaki bir canlıda genlerce belirlenen yapı ve görevlerin gelişme sırasını dilegetiren *İng. genetic sequence* deyimi karşılığında *gensel sıra*, ruhsal gelişimin her aşamasının ondan önceki aşamanın sonuç ya da ürünü olduğunu savunan görüşü dilegetiren *İng. genetic continuity theory* deyimi karşılığında *gensel süreklilik kuramı*, gelişimi etkileyen kalıtımsal niteliklerin tümünü dilegetiren *İng. genotype* deyimi karşılığında *gensel tip*, bir olayın başlangç ve gelişimini dilegetiren *İng. genetic method* deyimi

karşılığında *gensel yöntem* deyimleri önerilmiştir. *Bk.* Oluşul, Oluş.

GEOMETRİ. (*Os.* Hendese, *Fr., Al.* Géometrie, *İng.* Geometry, *İt.* Geometria) Uzay biçimlerinin özelliklerini inceleyen ve ölçümlerini gösteren matematik kolu... Yunanca *yer* anlamındaki *ge* ve *ölçü* anlamındaki *metron* sözcüklerinden yapılmıştır. Geometri, uzayı, çizgi-yüzey-hacim olarak ele alır. Genellikle kullanılan geometri, Eukleides geometrisidir. Einstein, bunun yerine, ışık çizgileriyle meydana gelmiş biçimler düşünmüş ve ünlü kuramlarını bu düşünce üstüne oturtmuştur. Eukleides geometrisinin konutlarını benimsemeyen ve fakat onun kadar işe yarar bulunan daha birçok geometriler vardır. *Bk.* Öklit'ten Başka, Geometri Ötesi, Genel Bağıntılılık Kuramı.

GEOMETRİK KAFA. (*Os.* Hendesî şuur, *Fr.* Esprit géométrique) Tümdengelimi gerçekleştirebilen mantıklı kafa... Pascal devimidir, *sezgin kafa* (*Fr.* Esprit de finesse) karşıtıdır.

GEOMETRİK YÖNTEM. (*Os.* Hendesî usûl, *Fr.* Méthode géométrique) Descartes ve Spinoza'nın düşünme yöntemleri... Fransız düşünürü Descartes'la onun büyük izleyicisi Hollanda'lı Spinoza geometrik bir yöntemle düşünmüşler ve sistemlerini kurmuşlardır. Descartes, yöntemine, *çözümsel geometri* adını vermişti. Önce çözümleyici matematik yöntemi geometriye uygulamış sonra da bu çözümleyici geometriyle felsefe alanında düşünmüştü. Açık seçik tanımlardan ve belitlerden yola çıkarak tümdengelim yoluyla yargılara doğru ilerliyordu. Örneğin Descartes'ın bütün sistemi *ben varım* temeline dayanır, bu onun için şüphelenilemeyecek tek belittir. Bu belitten tümdengelim yoluyla bir sıra yargılara doğru yükselmiştir. Spinoza da yapıtına *Geometrik Yönteme Göre Tanıtlanmış Törebilim* (*Lâ.* Ethica, ordine geometrica demonstrata) adını vermiştir. Yapıtının her bölümünde önce *tanım* (*Lâ.* Definitiones)'ları verir, sonra *belit* (*Lâ.* Axioma) koyar, daha sonra *önerme* (*Lâ.* Propositiones)'lerini ilerisürerek bunları tanıtlar. En sonunda da *açıklama* (*Lâ.* Scholie)'lar yapar. Görüldüğü gibi, bu tümüyle geometrik bir yöntemdir. Yöntemin gerekçesi, matematikte olduğu gibi, aydınlık bilgilerden yola çıkıp aydınlık sonuçlara varmaktır. *Bk.* Dekartçılık.

GEOMETRİ ÖTESİ. (*Os.* İlmi mâbâdelhendese. *Fr.* Métagéometrie) Uzay üstü geometrisi... Eukleides (Öklit) uzayı, *uzay üstü* (*Fr.* Hyperespace)'nün karşılığıdır ve ondan başkadır. Örneğin Eukleides geometrisi üç boyutlu olduğu halde Einstein'in uzay üstü geometrisi dört boyutludur. *Bk.* Geometri, Oklit'ten Başka.

GEOPOLİTİK. (*Os.* Hayat sahası nazariyesi, *Fr.* Géopolotique, *Al.* Geopolitik, *İng.* Geopolitics) Emperyalist siyasayı coğrafya koşullarıyla haklı göstermeye çalışan kuram... Alman ırkçılığının ve Nazi emperyalizminin sözde düşünsel temellerinden biri olan bu kuram, Alman coğrafyacısı ve siyasacısı Karl Haushofer (1869-1946) tarafından ilerisürülmüştür. Hitler'in *Kavgam* adlı yapıtının birçok bölümlerini bizzat yazmış olan Münih Üniversitesi coğrafya Profesörü Haushofer'e göre uluslar, *statik uluslar* ve *dinamik uluslar* olmak üzere ikiye ayrılmalıdır. Statik uluslar coğrafyasal yerlerine yerleşmişlerdir, profesörce deyimle, optimum nüfus düzeyine ulaşmışlardır. Dinamik uluslarsa hızla artan nüfuslarına *yaşam alanı* (*Os.* Hayat sahası, *Fr.* Espace vital, *Al.* Lebensraum, *İng.* Vital space) bulmak zorundadırlar. Bu yüzden kavgaları olumlu ve zorunludur. Almanya, ancak Rusya'yı eline geçirmekle kendine yaşam alanı açabilir.

GERÇEK. (*Os.* Vâkî, Şe'nî, Mütehakkak, Muhakkak, Fiilî, Mevcut, Hakîkî, Hakikat, Hakikatı hâricîye, Harici zihnî, Aynî, Ciddî; *Fr.* Réci, *Al.* Real, Wirklich; *İng.* Real, Actual; *İt.* Reale) Bilinçten bağımsız, somut ve nesnel olarak varolan... Düşünce tarihi sürecinde *gerçek* terimi şu terimlere karşıt anlamda kullanılmıştır: *Görünüşlü* (*Os.* Zahirî, *Fr.* Apparent), *aldatıcı* (*Os.* Vâhî, *Fr.* Illusoire), *yapıntılı* (*Os.* Mevhum, *Fr.* Fictif), *göreli* (*Os.* Nisbî, *Fr.* Relatif), *olabilir* (*Os.* Mümkün, *Fr.* Possible), *ülküsel* (*Os.* Mefkûrevî, *Fr.* Idéal), *soyut* (*Os.* Mücerret, *Fr.* Abstrait), *anlakalır* (*Os.* Mâkûl, *Fr.* Intelligible), *adsal* (*Os.* İtibârî, *Fr.* Nominale), *kavramsal* (*Os.* Mefhûmî, *Fr.* Conceptible). Şu terimlerle de anlamdaş olarak kullanılmıştır: *Gerçeklik* (*Fr.* Réalité), *hakikat* (*Fr.* Vérité), *hakikî* (*Fr.* Le vrai), *doğru* (*Fr.* Juste), *somut* (*Fr.* Concret), *varolan* (*Fr.* Effectif), *olumlu* (*Fr.* Positif), *dokunulabilir* (*Fr.* Tangible), *sağlam* (*Fr.* Certain), *meydana çıkmış* (*Fr.* Appert), *apaçık* (*Fr.* Évident), *şüphesiz* (*Fr.* Constant), *belli* (*Fr.* Patent), *biçimsel* (*Fr.* Formel), *meydanda olan* (*Fr.* Flagrant). *Gerçek* deyimini özellikle *hakikat* ve *hakikî* deyimlerinden titizlikle ayırmalıdır. *Gerçek,*

somut ve nesnel olarak var bulunandır. *Hakikat*'se gerçeğin bilinçteki yansısıdır. *Hakikî* deyimi hakikat olanı ve hakikatle ilgili olanı dilegetirir. Antikçağ Yunan Eleacılığından başlayarak günümüze kadar sürüpgelen idealist felsefenin *gerçek* anlayışı, bu felsefenin doruğu olan Hegel'de şu deyimle dilegelir: "Gerçek, ussal olandır". Eleacılar *oluş*'u yadsıyarak tek gerçekliğin *varlık* olduğunu ilerisürmüşlerdir. Onlara göre duyularımızla algıladığımız her şey bir yanılsama, bir görüntüden ibâretti. Varolan şeylerin tümü yanılsama, görünüştü. Sadece tek ve evrensel varlık gerçekti, ama varlık varolmuş değildi, çünkü gerçek olan varolmazdı. O ancak usla bilinebilir, usla tanınabilirdi. Platon, Elealıların bu savını geliştirerek duyumların bize asla bilgi veremeyecekleri sonucuna vardı. En yalın duyumlarımızın getirdiklerinde bile ussal olan bir yan vardı. Örneğin "bugün hava sıcak" dediğimiz zaman sıcaklığı; soğukluk, sertlik, acılık vb. gibi duyumlarımızla kıyaslayarak elde ediyorduk. Demek ki bir sınıflama yapıyor ve ussal bir işlem gerçekleştiriyorduk. Öyleyse bilgilerimiz, duyusal değil, kavramsal ve bundan ötürü de ussaldı. Zihnimizin ürünüydüler. Biz, herhangi bir nesne üstünde, o nesneyi dilegetirmek için kullandığımız kavramdan başka hiç bir şey bilmiyorduk. Her sözcük, bir kavramdı, bir tümeldi. "Şu ağaçtır" dediğimizde ne söylemiş oluyorduk? *Ağaç* bir kavramdı, bir tümeldi. Öyleyse ağacın kendisi neydi? Yapraktı, meyveydi, daldı, uzundu, kısaydı vb. Ama bütün bunlar kavramlar, eşdeyişle tümellerdi. Bunların dışında bildiğimiz bir şey yoktu. Bilmediğimiz bir şeyin varolduğunu söylemekse saçmaydı. Bildiğimiz ve bundan ötürü de varolan sadece kavramlardı, genel-ler (tümeller ya da evrenseller)'di. Görüldüğü gibi idealist felsefe, Eleacılardan Berkeley ve Hegel'e kadar "dış dünya yoktur" demez, "vardır ama *gerçek değildir*" der. Aslında bu bir kavramsal yanılsamadır, gerçek olmayanın varolmaması gerekir, varolmayan şey de yoktur. İdealizmin bütün dayanağı *gerçek* deyimine tümüyle ters bir anlam vermesidir, onlara göre gerçek "tümeldir, kavramsaldır, ussaldır". Örneğin evrende bireysel atlar vardır ama, tümel at yoktur. İdealizme göre asıl gerçek, bireysel atlar değil, gelipgeçici olan bu bireysel atların üstünde daima var kalacak olan kavramsal attır. İdealistler *gerçek*'i "başkaca hiç bir varlığa borçlu olmaksızın bağımsız bir varlığa sahibolan" biçiminde tanımlarlar. Onlara göre dış dünyada ne varsa varlığını bir başka varlığa borçludur, bağımlıdır ve bundan ötürü de gerçek olmayıp görüntüdür. İdealizm böylelikle zorunlu olarak *tanrı* kavramına da varır, çünkü bütün bağımlılar tek bir bağımsız tümelin ürünü olmalıdırlar. İdealizm, duyusalı yadsımaya çalışmakla, gerçekte *özdek*'i yadsıma çabası içindedir. "Soyut gerçek yoktur, gerçek daima somuttur". Gerçek, bilinçten bağımsız, somut ve nesneldir. Bilinçten bağımsız olarak tüm varolanlar gerçektirler. Bu anlamda *gerçek* deyimi, *özdek* ve *nesne* deyimleriyle de ilişkilidir. "Özdek, bize duyumlarla verilen nesnel gerçekliktir". Tüm nesneler de gerçektirler. Gerçek deyince bilincimizin dışında nesnel olarak ortaya çıkmış bulunan nesne, nitelik, koşul, durum vb. gibi olgu ve olayları anlarız. *Hakikat* da bu nesnel gerçeğin bilincimizdeki yansısıdır. *Hakikat* (*Fr.* Vérité)'ın ve *hakikî* (*Fr.* Le vrai)'nin ölçütü, bu nesnel gerçeğe uygunluğudur. Hakikat, gerçeğe uygunluğu oranında gerçek olur. *Hakikata uygun* (*Fr.* Véridique), demek ki *doğadaki gerçeğine uygun* olmayan bir kuramın hiç bir değeri yoktur. Bu anlamda gerçek, *kılgı* (*Fr.* Pratique) kavramıyla da ilişkilidir. Bir *kuram* (*Fr.* Théorie)'ın doğru olup olmadığını pratikle, eşdeyişle, gerçekle deneyerek anlarız. Yapmamız gereken, gerçekleri tasarımlarımıza uydurmaya çalışmak değil, tersine, tasarımlarımızı gerçeklere uygun kılmak ve böylelikle hakikatı elde etmektir. Duyumlarımız, algılarımız, tasarımlarımız, kuramlarımız nesnel gerçeğe uygun oldukları oranda hakikat olur. Demek ki her *hakikat* da nesneldir. *Gerçek* (*Fr.* Réel)'e uygun düşmeyen öznel kanılarımız, tasarımlarımız, düşlerimiz, yapıntılarımız ve yanılsamalarımız hakikat değildir. Örneğin "hayâlet" hakikat değildir, uydurmadır ve yanılsamadır, çünkü düşüncemizin dışında varolan bir gerçeği yoktur. *Bk.* Hakikat, Özdek, Nesne, Kılgı, Eytişimsel Özdekçilik, Gerçekçilik, Gerçeklik.

GERÇEKÇİ FELSEFE. (Os. Felsefei hakikîye, *Fr.* Philosophie réaliste) Alman düşünürü Eugen Dühring'in Kantçılık ve olguculuk karışımından meydana getirmeye çalıştığı kendi felsefesine verdiği ad... Dühring'in idealist savlar, Engels'in *Anti-Dühring* adlı ünlü yapıtıyla çürütülmüştür. *Bk.* Gerçekçilik.

GERÇEKÇİ GEZİMCİLİK. (Os. Meşâiyei hakikîye, *Fr.* Péripatéisme réaliste) Hıristiyan Aristotelcsçiliği... Skolâstik dilde gerçekçilik. Platon idcacılığını dilegetirir. Buna rağmen, skolâstiğin ünlü *adcı-gerçekçi* kavgası, da-

ha çok Aristotcles öğretisinin ürünüdür. Aristotcles, Platon'dan yüzyıllarca sonra, XIII. yüzyılda; Boetius, Robert, Aquino'lu Thomas ve büyük Albert'in çeviri ve yorumlarıyla Hıristiyanlığa katılmıştır. Önceleri, Katolik kilisesinin büyük tepkisiyle karşılanmıştı. Ama, pek kısa bir süre sonra, Hıristiyanlık açısından işe yararlığı görülerek benimsendi. 1200'lerde aforoz edilmeden Aristoteles'in sözünü edemeyenler, aforoz edilmeden Aristoteles'e karşı çıkamaz oldular. Aristoteles, Platon'un idealarını eleştirdiği halde, kendisine özgü bir *tümeller öğretisi* ilerisürmüştür. *Bk.* Gerçekçilik, Adcılık, Geneller, Gerçek.

GERÇEKÇİLER. (*Os.* Hakikîyyûn, *Fr.* Les réalistes) Tümel kavramların gerçek varlıkları bulunduğunu savunan ortaçağ düşünürleri... Platon'un idea ve Aristoteles'in tümeller öğretisine bağlı olan bu düşünürler *gerçekçiler* adıyla anılırlar. Karşıt düşünceyi savunan *adcılar* (nominalistler)'la tartışan bu düşünürlerin başında Anselmus ve Champeaux'lu Guillaume (Wilhelm de denir) gelir. *Bk.* Gerçekçilik, Adcılık, Geneller, Gerçek.

GERÇEKÇİLİK. (*Os.* Hakikîye, *Fr.* Réalisme, *Al.* Realismus, *İng.* Realism, *İt.* Realismo) Varlığın, insan bilincinden bağımsız ve nesnel olarak varolmakta bulunduğunu ilerisürenlerin anlayışı.

1. *İlkçağ:* "Tımarhâneden ya da idealist düşünürlerin okulundan çıkmamış" her insan, çevresinde, bilinçten bağımsız bir dünya bulunduğunu bilir. Taşları, toprakları, ağaçları vb. vareden insan bilinci değildir. Çünkü bunlar dünya üstünde insan varolmadan önce de vardı. Dünya, milyarlarca yılını, bu doğal varlıklarıyla birlikte insansız yaşamıştır. Örneğin kuşların, kendi bilincinin ya da insan bilincinin ürünü olmadığını ve kendisinin dışında bağımsız olarak var bulunduğunu çocuklar bile bilir. *Kendiliğinden özdekçilik* anlayışına uygun olarak ilk insanların bu gerçekçilik anlayışlarına *kendiliğinden gerçekçilik* (*Os.* Tav'î hakikîye, *Fr.* Réalisme spontané) ya da *çocuksu gerçekçilik* (*Os.* Sâfdil hakikîye, *Fr.* Réalisme naif) denir. Düşünsel alanda Hint'te Vedenta, Çin'de Konfüçyüsçülük ve antikçağ Yunanlılarında Elea öğretisi ilerisürülünceye kadar bu sağlam gerçekçi anlayış sürmüştür. Bu anlayış sağlamdır, ama güçsüz yanları da vardır. Bu güçsüz yanlarının başında *öz*'le *olgu*'yu özdeşleştirmesi gelir. Nitekim idealist felsefe onun bu güçsüzlüğünden yararlanmış, özü bilinemeze ve varolmayana indirgeyerek olguyu, eşdeyişle görünüşü gerçekdışı saymıştır. Kendiliğinden gerçekçiliğin ikinci güçsüz yanı, pek doğal bulduğu dünyanın varlığı sorununu önemsemeyişidir. Nitekim idealist felsefe onun bu ikinci güçsüz yanından da yararlanmış, örneğin Mach öğretisi dünyanın varlığı sorununun hiç bir önem taşımadığını ilerisürerek tek gerçekliğin duyumlar olduğunu ilerisürmüştür. Felsefe açısından bu güçsüzlüklerine rağmen, bu sağlam çocuksu anlayış özdekçi felsefenin, bilginin ve bilimin temellerini oluşturmuştur. *Bk.* Özdekçilik, Gerçek, Düşüncecilik.

2. *Antikçağ:* Nesnel gerçeği gerçek saymama anlamındaki ortaçağ gerçekçiliğinin tohumları antikçağ Yunanlılarınca atılmıştır. Elea öğretisi, Platon ve Aristoteles bu anlamdaki gerçekçiliğin kurucularıdır. Bu anlayışlara göre gerçek, *bireysel* olan değil, *tümel* (*Yu.* To katholou, genel ve evrensel) olandır. Tümellerse ancak bireysellerde varolabilirler, kendi başlarına bir varlıkları yoktur. Örneğin dünyada eşekler vardır, ama eşeklik yoktur. Eşeklik bir tümel (soyut, ussal, genel kavram)'dir ve ancak bireysel ibr eşekle varolabilir. Gerçek olan, eşekler (bireysellikler) değil, eşeklik (tümel)'tir. Çünkü eşekliği ortadan kaldırın, dünyada eşek kalmaz. Eşek, varoluşunu eşekliğe borçludur. Bireysel eşeklerin *varoluş* (*Fr.* Existence)'ları bulunduğu halde *varlık* (*Fr.* Être)'ları bulunmamasına karşı, tümel eşekliğin varoluşu yoktur ama varlığı vardır. Gerçek "bağımlı varoluşu değil, bağımsız varlığı olandır". Dünyada bulunan bütün bireysellikler varlıklarını başka bir varlığa borçludurlar, bu yüzden gerçek değildirler. Tümellerse bağımsız varlıklardır, bu yüzden gerçektirler. Bu yüzdendir ki varoluşları bulunan bireysellikler gerçek değildirler, görüntüdürler; varoluşları bulunmayan tümellerse gerçektirler. (Varoluşu bulunanın özdekselliğine ve varoluşu bulunmayanın özdeksizliğine dikkat edilmelidir. Berkeley özdeksizliğinin temeli bu savdır. İdealistlerin *varoluş* ve *varlık* kavramları arasında yaptıkları ve çok önem verdikleri ayırım da ayrıca vurgulanmalıdır). Antikçağ Yunan felsefesinde bu idealist savın gerçek sahibi Aristoteles'tir. Eleacılarla Platon bu savın tomurcuğunu taşırlar. Çünkü ne Eleacılar, ne de Platon tümellere (Eleacılarda *bir* ya da *varlık*, Platon'da *idea*'lar) bir varoluş yüklememe cesâretini gösterebilmişlerdir. Parmenides'a göre tek olan varlık küre biçimindedir, demek ki özdekseldir ve varoluşu da vardır. Platon'da

da idealar, bir idealar evreninde yaşamaktadırlar, yükselmiş ruhlar gidip onları görebilirler, demek ki birer varoluş içindedirler. İlk kez Aristoteles'tir ki idealizm açısından çelişkili olan bu sınırı aşmış ve tümellere ayrıca birer varoluş yüklememiştir. Tümeller ussal (çünkü usla yapılan soyutlamalardır), bireysellerse duyusal (çünkü duyularla algılanırlar)'dır. İdealist alan öylesine hazırlanmıştır ki artık bir yanda Berkeley nasıl eşekler olmadıkça eşeklik de olamazsa öylece masayı algılayan olmadıkça masanın da olamayacağını, öbür yanda Hegel gerçeğin ussal ve ussalın gerçek olduğunu rahatlıkla söyleyebilir. *Bk.* Gerçek, Özdeksizcilik, Hegelcilik.

3. *Ortaçağ:* Eleacılık, Platon ve Aristoteles temeline dayanan ortaçağ gerçekçiliği, bilimsel gerçeklik anlayışına tümüyle ters bir anlam taşır ve nesnel gerçekliğin gerçek olmadığını, asıl gerçekliğin düşünce ürünleri (tümeller, geneller ya da evrenseller) olduğunu ilerisürer. *Tümeller gerçektirler* (*Lâ.* Universalia sunt realla) ve *tümel nesneden öncedir* (*Lâ.* Universale ante rem). Bu, şu demektir: Eşekler gerçek değildir, eşeklik gerçektir ve eşeklik eşeklerden önce gelir. Özellikle Anselmus'la Champeaux'lu Guillaume'un savundukları bu idealist sava karşı adcılar *tümeller adlardır* (*Lâ.* Universalia sunt nomina) ve *tümel nesneden sonradır* (*Lâ.* Universale post rem) savıyla karşı çıkmışlardır. Tümeli gerçek saydıklarından ötürü gerçekçi adını alan düşünürlerin savları altında, Roma Katolik kilisesinin evrensellik savı yatar. Bundan başka Hıristiyanlık, başta Tanrı kavramı olmak üzere bütünüyle tümellere dayanır. Tümeller gerçek sayılmazsa Tanrı'nın da gerçek sayılmaması gerekir. Ne var ki tümellerin sözcüklerden, eşdeyişle adlardan ve *sesler* (*Lâ.* Vocis flatus)'den ibâret bulunduğu açıktır, *kırmızı* bir addır ki ancak kırmızı bir çiçekte ya da kırmızı bir böcekte varlaşır, evrende bir özneye yüklenmeksizin kendi başına varlığı olan bir kırmızı yoktur. Tümeller, nesnelerden, önce değil, elbette sonra gelirler. Önce kırmızı çiçekleri ve kırmızı böcekleri görür ve tanırız, sonra bunlardan *kırmızı* tümel kavramını soyutlarız. Ne var ki idealistler, bunun, zamansal bir öncelik değil, mantıksal bir öncelik olduğunu savunurlar. Ama ilerisürdükleri mantık, kendi mantıklarıdır. Kaldı ki bu savunmayı ilerisürenler de ortaçağ gerçekçileri, yâni asıl gerçekçiler değil, çağdaş yeni gerçekçilerdir. Çağdaş yeni gerçekçiler, eski gerçekçilerin pek açık saçmalıklarını örtmek çabası içinde *varlık* ve *varoluş* deyimlerine de kendilerine özgü anlamlar verirler ve varlığı bulunanın varoluşu olamayacağım buna karşı da varoluşu olanın varlığı bulunamayacağını ilerisürerler. Varlık, olgusal değil, mantıksaldır; bu yüzden de varoluş gibi bilincin dolaysızca karşısında olan değil, tam tersine, bizzat bilinç, düşünce, zihin ya da us olandır. Ama bu bilinç, düşünce, zihin ya da us olgusal, bireysel ve öznel değil, tam tersine, soyut, evrensel ve nesneldir. Gerçek, nesnel düşüncedir. Bu yüzden de gerçek, varoluşu bulunmayan bu mantıksal varlık, her şeyin kaynağıdır ve evrenin ancak onunla açıklanabileceği bir *ilk ilke* ya da *son erek*'tir. Görüldüğü gibi gerçekçilerin bu savları Hint Veda'cılığından, Çin Konfüçyüsçülüğünden, Yunan Platonculuğundan Augustinus, Thomas, Kant, Schelling, Hegel ve çağımızın yeni gerçekçiliğine, yeni Thomacılığına, kişilikçiliğine kadar tüm nesnel idealizmin temel savıdır. Gerçekçilere ve genellikle nesnel düşüncecilere göre *ilk ilke* ve *son erek* terimleri özdeştir. Çünkü idealistler bilimsel nedenselliği yadsıyarak onun yerine metafizik erekselliği koyarlar. Onlara göre erek sebebin (Burada *Os. illet* ve *Fr. cause* anlamındaki *neden'le* metafizikte kullanılan *Fr. raison* anlamındaki *sebep* terimlerindeki ayrıma özellikle dikkat edilmelidir) içindedir. *Neden*'den *etki* çıkarsanamaz ama *sebep*'ten *erek* çıkarsanır. Bundan ötürüdür ki son erekle ilk ilke aynı şeydir. Evrenin ancak onunla açıklanabileceği bu son erek ya da ilk ilke olan *nesnel düşünce* ne türlü bir düşüncedir? Bir düşünen olmadan düşünce olabilir mi? "Düşünce beyin olmaksızın varmış. Peki, bu beyinsiz düşünceyi savunan düşünürler de var mıdır? Vardır. Bunlardan biri de Profesör Richard Avenarius'tür". Ne var ki gerçekçiler ve nesnel idealistler bu nesnel düşüncenin bizim anladığımız anlamda varolduğunu hiç bir zaman ilerisürmemişlerdir, "nesnel düşünce, düşünen birinin zihninde bulunamaz; bulunsa varolurdu ve o zaman da *gerçek* olmazdı" derler, üstelik bu soruyu sorana hak da verirler:: "Düşünceler, düşünen biri olmadan elbette varolamaz, ama tümeller zâten varolmaz ki, çünkü *gerçek*'tir onlar". Görüldüğü gibi idealizm terimi olarak *gerçek*, varolan değil, tam tersine, varolmayandır. Ama her şeyin kaynağı olan ve evrenin ancak onunla açıklanabileceği asıl *varlık* da odur. Adcılarla gerçekçiler arasındaki ünlü kavga, gerçekte özdekçilerle düşünceciler arasındaki temel felsefesel kavgayı yansıtır. Abaelardus, kavramcılık öğreti-

siyle, gizlemeye çalıştığı adcılığı desteklemiş ve *tümel, ne nesneden önce, ne de sonradır, nesnenin kendisindedir* (*Lâ.* Universale neque ante rem nec post rem, sed in re) demiştir. *Bk.* Adcılık, Kavramcılık, Düşüncecilik, Özdekçilik, Gerçek, Gerçeklik.

4. *Çağımız:* Yeni gerçekçilik, yeni Tomacılık, kişilikçilik, varlıkbilimcilik vb. gibi nesnel düşünceci öğretiler hâlâ ortaçağın gerçekçilik anlayışını sürdürmektedir. Yeni gerçekçilik, ortaçağ gerçekçiliğinin savlarına bir yenilik olarak tümellerin gerçek oldukları halde *ansal* (*Os.* Zihnî, *Fr.* Mental) olmadıkları savını katmıştır (Örneğin *Bk.* Bertrand Russell, *The Problems of Philosophy*, s. 152-5). Kimi çağdaş matematikçiler de matematik kavramların insan bilinci dışında gerçekten var olduğunu ilerisürmekle aynı geleneği izlemektedirler. Bunların dışında gerçekçilik, varlığın bilinçten bağımsız olarak varbulunduğunu dilegetirir ki eytişimsel ve tarihsel özdekçilik bu anlamda bir gerçekçiliktir. Ne var ki "özellikle *gerçekçilik* terimi, olgucularla materyalizm ve idealizm arasında bocalayan öteki karışık kafalılar tarafından kötüye kullanıldığından, bu anlamdaki *gerçekçilik* terimi yerine, *özdekçilik* terimini kullanıyorum ve bunu biricik doğru terminoloji sayıyorum". Böylelikle *gerçekçilik* terimi, *özdekçilik* terimiyle de eşanlamlı kılınmıştır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi gerçekçilik, insanların, bütün yaratıcı eylemleriyle, oluş hâlindeki gerçeğe ve aynı zamanda da kendi oluşmalarına katkıda bulunmalarıdır. *Bk.* Gerçek, Gerçeklik, Yenigerçekçilik, Yenitomacılık, Kişilikçilik, Varlıkbilim, Nesnel Düşüncecilik, Düşüncecilik.

GERÇEKLENEBİLEN VARSAYIM. (*Os.* Kabili tahkik faraziye, *Fr.* Hypothése vérifiable) Pratikle denetlendiğinde doğruluğu meydana çıkacağı kesin sayılan varsayım... Özellikle astrofiziğin birçok varsayımları böylelikle geçerlik kazanmıştır. Örneğin Einstein, çekim alanından geçen ışık ışınının büküldüğünü *gerçeklenebilen varsayım* olarak ilerisürmüştü. Bu varsayım, ilerisürülüşünden yıllarca sonra, ancak bir rastlantıyla gerçeklenebildi. 29 mayıs 1919 günü bir yıldız güneşe en yakın bulunduğu sırada güneş tutulmuş ve o sırada alınan fotoğraflar bu sapmayı göstermişlerdir. Güneşin yakınından geçen yıldız ışınının, tam Einstein'in iddia ettiği gibi, 1,3/4 saniyeden daha küçük bir açı miktarında büküldüğü saptandı. Güneşin tutulması gibi bir rastlantı olmasaydı, Einstein'in bu varsayımı, belki yüzyıllarca, *gerçeklenebilen varsayım* olarak kalacaktı. Bir varsayımın *gerçeklenebilir* oluşunun önemi, onun, henüz bilimsel olarak denetlenmeden de işe yarar kılınmasında belirir. Eğer bir varsayım, bilimsel olarak *gerçeklenebilen varsayım*'sa, ki bunu ancak bilim saptar, gerçeklenmeden önce de işe yarar ve başka bilimsel bulgulara yol açar, kendisi henüz gerçeklenmediği halde yol açtığı o yeni bulgular gerçeklenebilir. *Bk.* Varsayım, Gerçek, Genel Bağıntılılık Kuramı.

GERÇEKLİK. (*Os.* Vukû, Vâki, Tahakkuk, Hakikat, Hakikatı hal, Hakikatı hariciye, Hakikatı fiiliye, Şe'niyet, Mevcudiyet, Vücut, Ayam mevcudât, Âlemi maddî, Fiilen mevcut, Nefsülemir; *Fr.* Réalité, *Al.* Realitaet, Wirklichkeit; *İng.* Reality, Actuality; *İt.* Realitâ) Gerçek olanın niteliği... İnsan bilincinden bağımsız, somut ve nesnel olarak varolanların tümünü dilegetirir. *Varolmayan*'ın karşıtı olarak kullanılır. Ortaçağ gerçekçiliği ve genellikle nesnel düşüncecilik dilinde, ters terminoloji olarak, bu anlayışın tam tersi ilerisürülür; gerçeklik, *varolan*'ın karşıtıdır ve *varolmayan*'dır ki bu da nesnel düşüncecilik anlamındaki gerçek olanın niteliğidir. Gerçeklik, genellikle, herhangi bir nesne ya da olayın temel (ilineksel olmayan) varlığı anlamında kullanılmıştır. Temel ve ilineksel tüm varlık, *gerçeklik* deyiminden çok, *edimlilik* (edimselleştirme ya da oluşturma) deyimiyle dilegetirilir. *Olanak, düşünülmüş* ve *tasarımlan* deyimlerinin karşıtı olarak da kullanılır. *Gerçeklik*, genel anlamda, her türlü *öznel*'in karşıtı olarak *nesnel* olandır. *Bk.* Gerçek, Gerçekçilik.

GERÇEKLİK İLKESİ. (*Os.* Mebdei şe'niyet, *Fr.* Principe de réalité) Bilinçli davranışlar... Freud deyimidir, bilinçsiz davranışları dilegetiren *haz ilkesi*'ne karşı kullanılmıştır. Freud'e göre haz ilkesi insanın hayvanlık evresindeki yapısını belirler, insan bu haz ilkesinin gerçeklik ilkesine dönüşümüyle insanlaşır. Örneğin haz ilkesinde hep alıcı olan insan, gerçeklik ilkesinde üreticiliğe geçer. Haz ilkesindeki anlık doygunluk, gerçeklik ilkesinde ertelenmiş doygunluğa dönüşür. Haz ilkesinde hep eğlence ve sevinç arayan insan, gerçeklik ilkesinde kendini sıkıntıya sokar ve çalışmaya başlar. *Bk.* Gerçek.

GERÇEKLİK ÖLÇÜTÜ. (*Os.* Kıstâsı hakikat. *Fr.* Criterium de la vérité) Herhangi bir şeyin gerçek olup olmadığını ölçen ölçüt... Metafizik anlayışa göre bu ölçüt *uyugunluk*,

diyalektik anlayışa göre *pratik*'tir. Metafizik anlayışa göre bir kavram nesnesine upuygunluğuyla (*Lâ.* Adequatio intellectus et rei), eytişimsel anlayışa göreyse bir düşünce pratikle doğrulanır. *Bk.* Gerçek, Kılgı, Upuygun.

GERÇEK NEDENLER. (*Os.* İleli hakikîye, *Fr.* Causes vraies) Tanrısal nedenler... Metafizik dilde *vesile nedenler* karşılığı olarak kullanılır. Özellikle vesileciliğe göre örneğin bir taşa çarpıp düştüğümüzde bizi düşüren gerçek neden Tanrı'dır, ayağımıza takılan taş vesile nedendir. Bununla beraber bu karşıtlık genel anlamda da geçerlidir, örneğin Birinci Dünya Savaşının çıkışı Avusturya arşidükünün öldürülmesine bağlanır. Oysa bu bir vesile nedendir, gerçek neden emperyalist ülkelerin dünyayı yeniden paylaşma istekleridir. Eytişimsel dille söylenirse emperyalist ülkeler arasındaki uyuşturulamaz karşıtlık (antagonizma) zorunlu olarak çatışmaya dönüşmüştür. *Bk.* Neden.

GERÇEKÜSTÜCÜLÜK. (*Os.* Mâfevkalhakîkiye, *Fr.* Surréalisme) Ruhsal özdevimle sanat yapma temeline dayanan çağdaş bir sanat akımı... Birinci Dünya Savaşından sonra (1920'lerde) Fransa'da ortaya çıkan bu sanat akımı, savaşın getirdiği toplumsal bunalımları bilimsel olarak çözememekten doğan bir umutsuzlukla, tümüyle usaaykırıcı bir felsefesel düşünce temeline dayanır. Dadacılık, Freud'ün erosalcılığı, Bergson'un sezgiciliği ve Husserl'in olaybilimi gibi çürük temeller üstünde yükselen *gerçeküstücülük*'ün kurucusu Fransız ozanı ve düşünürü André Breton'dur. Gerçeküstücü düşünce, dünyayı saçmaya indirger; nitekim sonunda da Albert Camus'nün saçmacılığını doğurmuştur. Alman düşünürü Husserl'in fenomenolojisinde olduğu gibi "kendimizi anlamak için doğadan değil doğayı anlamak için kendimizden yola çıkmalıyız" diyen Breton, *salt ruhsal özdevim* (*Fr.* Automatisme psychique pure) adını verdiği yöntemini şöyle anlatır: "Usun hiç bir denetine, hiç bir töresel ya da estetik tasaya bağlı olmaksızın, düşüncenin kendini olduğu gibi ortaya koyması için, düşüncenizin kendi üstüne kapanmasına en elverişli bir yerde oturun. Önünüzde kâğıt ve kalem bulunsun. Bütün bilgilerinizden ve yeteneklerinizden sıyrılın. (Husserl, fenomenolojisinde bunu *bütün dünyalıları paranteze alın* deyimiyle dilegetirir). Önceden bir konu düşünmeksizin, duraksamayarak ve yazdıklarınızı okuyup düzeltmeden, yapabildiğiniz kadar hızla yazın. Sözcükleri, hiç bir düşünsel düzen katmadan, gelişigüzel art arda sıralayın. Elde edeceğiniz yapıt, gerçeküstü bir yapıt olacaktır".Breton, 1929 yılında yayımladığı ikinci bildirisinde (*Fr.* Manifeste du Surréalisme) de şöyle demektedir: "Ruhumuzun öyle bir yeri var ki, bu yerden bakınca, artık, yaşamla ölüm, geçmişle gelecek, gerçek ve tasarım, dilegetirilen ve dilegetirilemeyen, yukarı ve aşağı çelişik değildirler. İşte bu yer, *gerçeküstü*'dür". Toplumsal bunalımların bilimsel çözümünü gerçekleştiremeyen düşüncelerin varacakları sonuç da elbette bundan başka bir şey olamaz. Usaaykırıcı sanat anlayışının amacı, Camus'nün deyişiyle *saçmanın zevki*'ni vermektir. Çünkü, gene Camus'nün deyişiyle *çevremizde saçmanın iklimi vardır.* Çevremizde, bilimsellikten uzaklaşanların meydana getirdiği, saçmanın saçması bir iklim bulunduğu doğrudur. Ne var ki sorun, bu iklimi överek ve ona uyarak değil, ona karşı çıkarak ve onunla savaşarak çözülebilir. Gerçek şu ki saçmadan alınan zevkle ancak saçmalanır ve bu da kısa bir süre sonra, gerçeküstücülük gibi, yitip gider. Ardında da hiç bir iz bırakmaz. *Bk.* Gerçek.

GEREKÇE. (*Os.* Neticei lâzime, Tezyil, Ridf, Semere, Esbâbı mucibe; *Fr.* Corollaire, *Al.* Corollar, *İng.* Corollary, *İt.* Corollario) Gerekli sonuç... Matematik terimi olarak *teorem*'e karşı kullanılır. Spinoza'nın geometrik yönteminde biri ötekinden araçsız olarak çıkarılan ve tanıtlanmayı gerektirmeyecek kadar açık ve zorunlu bulunan önermeleri dilegetirmiştir. *Bk.* Geometrik Yöntem.

GEREKİRCİLİK. (*Os.* İcâbiye, Vücubîye, Zarurîye, Muayyeniyetçilik, Mezhebi icâp, İcâbı kat'î; *Fr.* Déterminisme, *Al.* Determinismus, *İng.* Determinism, *İt.* Determinismo) Nesnel gerçekliğin nedensellikle ve nesnel yasalarla belirlendiğini ilerisüren bilimsel görüş.

1. *İlkçağ:* Doğadaki düzen ve uyum, aynı nedenlerin aynı sonucu meydana getirdikleri ilk insanlarca da sezilmişti. *Gerekircilik,* temelde, bu ilkel sezinin bilimselleşmesidir. Whithead şöyle der: "Bilimsel düşünüşün ataları; eski Atina'nın Aiskhylos, Sophokles ve Euripides gibi büyük trajedya yazarlarıdır. Onların trajedilerinde, bir olayı, kaçınılması imkânsız sonuçlara götüren *kadercilik* vardır. Bu kader anlayışı, günümüz bilimsel düşüncesinin aynıdır. Yunan düşüncesindeki kader, günümüz düşüncesindeki doğa düzenidir" (Whitehead, *Science and the Modern World,* s. 12). Ne var ki, eskiden anlamdaş sayılan *gerekircilik*'le *yazgıcılık* arasında büyük fark-

lar vardır ve bu iki terim birbirlerinden titizlikle ayrılmıştır. Yazgıcılık, metafizik üstün bir gücün irâdesini kapsar ve insan etkisiyle değiştirilemez. Gerekircilik, doğa yasalarının nesnelliğine ve bağımsızlığına dayanır, insan etkisiyle değiştirilebilir. Bu yüzdendir ki hastalanan kaderci asla değiştirilemeyecek olan sonucu bekler, hastalanan gerekirciyse sonucu önlemek ve değiştirmek için hekime gider. İnsan, doğa yasalarını bilmek ve tanımakla onları hizmetine koşar, onlara egemen olur, zorunluk alanından özgürlük alanına geçer. İnsan doğa yasalarını yaratamaz, yokedemez ve değiştiremez ama onları tanıyıp bilmekle onlardan korunabilir, zararlı sonuçlarını yararlıya çevirebilir. Evrende her olayın bir nedeni olduğu gibi bu neden meydana gelince zorunlu olarak onun sonucunun da meydana geleceği yolundaki gerekircilik anlayışının ilk izlerine antikçağ Yunan atomculuğunda rastlanır. *Bk.* Yazgıcılık.

2. *Ortaçağ:* Ortaçağ metafiziğinin gerekircilik anlayışı da yazgıcılığa yatkındır. İnsan irâdesini de kapsayan her evrensel olayın, önceden belirlenmiş ya da o olayla birlikte belirlenen koşulların zorunlu sonucu olduğunu dilegetirir. Bu metafizik anlayışın örneklerinden biri Leibniz'in *öncel düzen* öğretisidir. Metafizik gerekircilik anlayışı, evrenin, uzay ve zaman içinde saltık bir zorunluğa boyun eğdiğini ilerisürer. Metafizik alanda tanrıbilim, bu zorunluğu açıkça adlandırır ve evrende her şeyin Tanrıca belirlendiğini savunur. Buna *tanrıbilimsel gerekircilik* (Os. İlâhiyât muayyeniyetçiliği, *Fr.* Déterminisme théologique) denir. Bu anlamdaki gerekircilikte insan özgürlüğünden ve irâdesinden söz edilemez. *Tanrı* yerine *zorunluk* terimiyle dilegetirilen aynı anlayışsa *metafizik gerekircilik* (*Os.* Mâbâdettabîîye muayyeniyetçiliği, *Fr.* Déterminisme métaphysique) adıyla anılır. *Bk.* Metafizik, Zorunluk, İrâde, Özgürlük.

3. *Yeniçağ:* İngiliz bilgini Isaac Newton'un mekaniğine dayanan mekanikçi bir gerekircilik anlayışı, bilimin temeli kılınmıştır. Claude Bernard şöyle der: "Bilgin her şeyden kuşkulanabilir ama gerekircilikten kuşkulanamaz. Gerekircilik, canlı varlıkların olaylarında görüldüğü kadar cansızlar dünyasında da saltık olarak vardır" (C. Bernard, *Introduction,* bölüm 2, VI). Matematikçi Laplace de gerekirciliği şöyle tanımlamaktadır: "Öyle bir öke düşünelim ki doğayı harekete getiren bütün güçleri ve doğayı teşkil eden bütün varlıkların birbirlerine karşı olan durumlarını belli bir ân içinde bilsin ve bütün bu bilgileri matematik çözümleme formüllerine uygulayabilsin. İşte böyle bir öke, evrenin en büyük cisimlerinden en küçük ve hafif atomlarına kadar hepsinin hareketlerini bu formüllerde toplayabilir. Onun için hiç bir şey *bellisiz* (*Fr.* Incertain) olmayacaktır ve gelecek de geçmiş gibi gözlerinin önünde bulunacaktır" (Laplace, *Essai Philosophique sur les Probabilités).* Rastlantıyı yadsıyan ve yazgıcılığa yolaçan bu görüşe *Laplace'cı gerekircilik* denir, bu görüş de sonuç olarak inancılığa ve tanrıcılığa varır. XVI. yüzyıldan günümüze kadar olan çok uzun bir evreyi kapsayan bu çağda egemen olan, nedensellikle zorunluğu aynılaştırıp rastlantıyı yadsıyan *mekanikçi gerekircilik*'tir. Mekanikçi bir tutumla da olsa Bacon, Galile, Descartes ve Spinoza'nın *gerekircilik* anlayışına katkıları büyüktür. Bununla beraber bu çağda *gerekircilik* kavramını asıl geliştirenler, gene mekanikçi bir anlayışla, XVIII. yüzyıl Fransız özdekçileri olmuştur. Gene bu çağda, özellikle Hegel'de doruklaşan idealizm, *nedensellik*'i tümüyle yadsımış ve bunun yerine *ereksellik*'i koymuştur. Bu anlayışa göre dünyanın ilkesi bir *neden* ve dünya da bunun *sonuç*'u değil, dünyanın ilkesi bir *sebep* ve dünya da bunun *erek*'tir. Çünkü mantıksal bir uslamlamada yargı öncüllerden çıkarsanabilmelidir. İdealizme göre *sonuç* ya da *etki,* nedenden çıkarsanamaz, örneğin donma soğuğu izler, ama bu hiç de zorunlu değildir, soğuğu donmadan başka bir şey de izleyebilir. Ne var ki *erek* sebebinden zorunlu olarak çıkarsanır, çünkü onda içkindir, örneğin palamut meşe ağacında gizil (potansiyel) olarak vardır, meşe ağacı zorunlu olarak palamut üretir, kiraz üretmez; çünkü palamut meşenin ereği ve meşe palamutun sebebidir. Bu ereksellik anlayışı da, tümüyle çarpık, idealist bir gerekirciliği önermiştir. Bundan başka nedenselliği önsel ve tümel sayan, onun nesnel özünü yadsıyan Kant anlayışı gibi bozuk anlayışlar da bu çağda ilerisürülmüştür. Gerekirciliği hem mekanikçi, hem de bu metafizik ve idealist yanılgılardan kurtararak gerçek ve bilimsel anlamına kavuşturan tek felsefe öğretisi, eytişimsel özdekçiliktir. *Bk.* Mekanikçi Gerekircilik, Nedensellik, Eleştiricilik, Eytişimsel Özdekçilik.

4. *Eytişimsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin ayrılmaz bir parçası olan *eytişimsel gerekircilik* (*Os.* Cedelci muayyeniyetçilik, *Fr.* Déterminisme dialectique), gerekircilik anlayışını mekanik ve idea-

list bozukluklardan temizleyerek eytişimsel bir anlama kavuşturmuştur. Eytişimsel ve bilimsel gerekircilik anlayışının temel ıraları şöyle sıralanabilir: 1. Nedensellik evrenseldir, evrende nedensiz hiç bir olgu yoktur ve olamaz. 2. Nedensellik nesneldir, özdeksel gerçekliğe Tanrıca ya da insan usuyla sokulmamıştır. 3. Nedensellik amaçlılık demek değildir, "kedilerin fareleri yemek için yaratıldıklarını" ilerisüren *erekselci gerekircilik* (*Os.* Gâiyetçi muayyeniyetçilik, *Fr.* Déterminisme téléologique) anlayışı bilimdışıdır. 4. Amaçlılık ancak insan toplumunda nedensellikle bağıntı kurar, insanca amaçların saptanması da tarihsel evrime ve nesnel nedenlere bağlıdır, insanca amaçlar ancak tarihsel ve nesnel nedenlerin iyice bilinmesiyle ve onlara uygunlukları oranında gerçekleşir. 5. Nedensellik, zorunluk demek değildir, rastlantının da varlığını bilmek demektir. 6. Buna karşı nedensellik zorunsuzluk demek de değildir, nesnel yasalar zorunludur ve insan irâdesi ya da doğaüstü bir gücün etkisiyle varedilemezler, yokedilemezler ve değiştirilemezler; nesnel yasaların zorunluğuyla nedenselliğin zorunlukla özdeşleştirilmesi yanılgısı birbirine karıştırılmamalıdır. 7. Neden ve sonuç birbirinden kopuk değildir, tersine, birbirine sıkıca bağımlıdır; neden sonucu etkilediği gibi sonuç da kendi nedenini etkiler, nedensellik mekanik bir ardarda dizilme düzeni değil bir *karşılıklı etki* (*Os.* Mütekabil tesir, *Fr.* Interaction) ilişkisidir. 8. Nedensellik tekbiçimde değil, çeşitli alanlarda birbirinden farklı biçimlerde belirir; örneğin bir makinenin işleyişi mekanik yasalarla, buna karşı elemanter parçacıkların işleyişi kuantik yasalarla belirlenir, köprü yapımında uygulanan mekanik gerekircilik yaşambilimsel bir sürece uygulanamaz. 9. Neden *öncül*'lükle karıştırılmamalıdır, neden her zaman sonucun öncülüdür ama her öncül neden değildir; örneğin gece gündüzün öncülüdür ama nedeni değildir; öncül olgu kendisini izleyen olguyu kaçınılmaz olarak meydana getirmiyorsa bu iki olgu arasında nedensellik ilişkisi yok demektir. 10. Neden *vesile* ya da *bahane*'yle karıştırılmamalıdır, örneğin arşidük Ferdinand'ın öldürülmesi Birinci Dünya Savaşının (1914) vesilesi ya da bahânesidir ama nedeni değildir, bu savaşın nedeni emperyalistler arasındaki uyuşturulamaz karşıtlıkların aşılma düzeyine sıçramasıdır. 11. Neden *koşullar*'la karıştırılmamalıdır, örneğin bir yumurtanın civciv çıkarmasında ısı baş koşuldur ama ısı bir taştan civciv çıkarmaz, civcivleşme olgusunun nedeni tohumsal süreçtir. 12. Nedensellik, bir neden-sonuç ayrımı değil bir *nedensel ilişki* (*Os.* İzâfeti illiye, *Fr.* Relation causale) bütünlüğüdür; meydana getirdiğinin nedeni ve kendisini meydana getirenin sonucu olan iki karşıt kutup değil, bir ve aynı ilişkidir. *Bk.* Nedensellik, Neden, Sonuç, Etki, Erek, Zorunluk, Rastlantı, Yazgıcılık, Mekanikçi Gerekircilik, Karılıklı Etki, Evrensel Bütünlük, Yadgerekircilik, Yasa, Özgürlük, Evrensel Bağıntı, Bilim, Eytişimsel Özdekçilik.

GERİCİ. (*Os.* Terakki şiken, Muhalifi terakki; *Fr.* Réactionnaire) Yeniye direnerek eskiyi korumaya çalışan... *İlerici*'ya karşılık olarak kullanılır. *Bilgisiz* anlamını da içerir, çünkü bilgili olup da *gerici* olmak mümkün değildir. *Bk.* İlerici, Gericilik.

GERİCİLİK. (*Os.* Terakki şikenlik, *Fr.* Réactionnisme) Gerici olanın niteliği... *Tarihin tekerleğini gerisin geriye döndürmeye çalışmak*' la tanımlanır. *Gericilik*, her şeyin kendi kendisiyle aynı kaldığını ve hiç değişmediğini içeren metafizik düşüncenin ürüdünür. Metafizik düşüncenin birçok ürünlerinde olduğu gibi kendi kendisiyle de çelişiktir, gerçekleşmeyeceğini kesin saydığı değişmeye direnmek çelişkisini taşır. Doğasal ve toplumsal bütün olaylar her an değişerek ve yenileşerek sürüpgiderler, *gericilik* bu bilimsel gerçeğin bilincine varamamayı da içermekle zorunlu olarak *bilgisizlik*'le anlamdaştır. Bilgili olup da çıkarlarına uygun bulunduğundan ötürü *gericilik*'se töredışı bir olgudur. *Bk.* İlericilik, Gerici.

GERİÇEVİRİLMEZLİK. (*Os.* Gayrı kaabili rücûiyyet, *Fr.* Irréversibilité) Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm süreçlerde geriye dönmenin olanaksızlığı... Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm süreçler *geriçevrilmez* (*Os.* Gayrı kaabili rücû, *Fr.* Irréversible)'dir. Bu kavram, gelişmenin sürekliliğini dilegetirir. Yirmi yaşına gelmiş bir insan yeniden on dokuz yaşına dönemez, kozasından çıkmış bir kelebek yeniden kozasına giremez. Açmış bir çiçek solar, ama bu bir geriçevrilme değil, yeni çiçekler açmasına olanak sağlama, eşdeyişle ileriye gitme içindir. Tüm iniş çıkışlar ve yozlaşmalar son çözümlemede ileriye doğru gelişmenin kaçınılmaz sürecine katılırlar. Geriçevrilmezlik, sonsuz evrende sonsuz gelişme olanaklarının varlığını dilegetirir. Zamanın akışı nasıl geriçevrilemezse bu akış içinde olupbitenler de geriçevrilemez, bir son-

raki durum bir önceki duruma döndürülemez. Yozlaşmalar göreli ve gelipgeçici, geriçevrilmezlikse temel ve evrenseldir. *Geriçevrilmezlik* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından *geridöndürülemezlik* deyimiyle dilegetirilmiştir ve toplumbilim açısından "toplum yaşamındaki bütün süreçlerde başlangıçtaki duruma geri dönmenin olanaksızlığı, bir aşamayı başka bir yeni aşamanın izlemesi özelliği" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Gelişme, Gericilik.

GERİGİDEN. (*Os.* Derekî, Rüc'î, Râcî, Rücûî, Mütedenni, İrticâî; *Fr., İng.* Rétrograde, *Al.* Rückgaengig, Rückstaendig; *İt.* Retrogrado) Oluşu geriye doğru ya da ters yönde gerçekleşen... *Gerigitmeyen* (*Os.* Mâdûmiyeti rüc'îye, *Fr.* Antérograde) karşıt anlamında kullanılır. Örneğin bir çarpmadan ötürü bellek yitiminde unutma, kazânın olduğu zamandan sonrayı kapsıyorsa *gerigitmeyen*, kazânın olduğu zamandan önceye aitse *gerigiden* bir bellek yitimidir. Toplumsal anlamda da kullanılır, toplumun ilerlemesine engel olmak ve onu geriye döndürmeye çalışmak anlamını dilegetirir. Auguste Comte, bu terimi, eskiye döndürmeye çalışan her türlü olgu, düşünce, etki vb. için kullanmıştır.

GERİLETEN DEVİM. (*Os.* Hareketi ric'îye, Hareketi derekîye; *Fr.* Mouvement régressif) Geriye doğru devim... *Gerileme* (*Os.* Tedennî, *Fr.* Régression) olgusunu bu türlü bir devim gerçekleştirir. *Bk.* Gericilik.

GERİLEYİCİ. (*Os.* Derekî, Mütedennî, Habit, Rücû, Takahkur; *Fr.* Regrés) Gerileme niteliğinde olan... Bu anlamda mantık terimi olarak vargıdan öncüllere doğru giden kanıta *gerileyici kanıt* (*Os.* Derekî delil, *Fr.* Argument regréssif) denir. *Gerileme* anlamında *ilerleme* karşılığında kullanılır. *Bk.* İlerleme, Gerilik.

GERİLİK. (*Os.* Rücu, Hubut, Tedennî, Takahkur; *Fr.* Régression, Rétrogradation; *Al.* Regress, Regression, Rückgang, Zurückgehen, Rückschritt; *İng.* Regression, Retrogression; *İt.* Regressione) Gerileme... *Daha az yetkin bir hâle dönme* anlamında felsefe terimi olarak *gerilek* sözcüğü önerilmiştir. Terimin genel anlamı *gerilik* ya da *gerileme*'dir ki *ilerleme* (*Os.* Terakki, *Fr.* Progression) karşılığında kullanılır. Toplumbilimsel anlam, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından "insanın ve içinde yer aldığı toplumsal yapının, doğal ve toplumsal çevresi üzerindeki denetim olanaklarının azalması" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* İlerleme, Gerileyici, Gerilik Yasası.

GERİLİK YASASI. (*Os.* Derk kanunu, *Fr.* Loi de régression) Fransız ruhbilimcisi Ribot'nun unutma yasası... Ribot'ya göre, ilerlemekte olan bir bellek yitiminde unutma; en yeniden en eskiye, en karmaşıktan en yalına, irâdeliden kendiliğindene doğru olur (Ribot, *Maladies de la Mémoire,* Ch. II, s. 95). Bu demektir ki önce en yeni, en karmaşık, irâdeyle bellenmiş olan unutulur ve unutma bu sırayla geriye doğru yayılır. Metafizik siyasa ve ekonomi anlayışında da ilerlemenin ters yönde değişimi, toplumsal nedenlere değil, bir *gerilik yasası*'na bağlanır. *Bk.* Gerilik, Gerigiden.

GERİLİM. (*Os.* Tevettür, İnbisât, Şiddet, Kabzu bast; *Fr., İng.* Tension, *Al.* Spannung) Gerginlik... Antikçağ Yunan felsefesinde Stoacılar bu terimi *içsel bir çaba* olarak kullanmışlardır, örneğin Stoacılara göre her şey birtürdenliğini böylesine bir *gerilim*'le sağlar ve sürdürür. Stoacı Epiktetos'a göre ölmek, bu gerilimin gevşemesidir. Fransız ruhbilimcisi Pierre Janet de ansal yoğunlaşmaya *ruhsal gerilim* (*Os.* Ruhî tevettür, *Fr.* Tension psychologique) demiştir. Bu yoğunlaşmış ansal düzeye de *ansal düzeyin yükselişi* (*Os.* Seviyei aklîyenin tereffüü, *Fr.* L'élévation du niveau) der (P. Janes, *Les Obsessions et la Psychasthénie,* 1903, s. 495). Bu deyim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "gereksinmelerin doyurulamadığı ya da ereğe yönelmiş davranışların engellendiği zaman ortaya çıkan coşkusal durum", *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de *Fr.* ve *İng. frustration* deyimi karşılığında "bireyin birbirine karşıt isteklerinin yol açtığı ya da bir isteğini gerçekleştirmesini önleyen dış engellerin neden olduğu iç çelişme" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Çelişme, Uyuşturulamaz Karşıtlık.

GEVELEME. (*Os.* Teksiri kelâm, İtnâbı kelâm; *Fr., Al., İng.* Battologie, *İt.* Battologia) Çeşitli anlamdaş sözcüklerle bir düşüncenin boş yere tekrarlanması... Konusu ve yüklemi aynı kavram olan önermeleri ilerisürmeyi dilegetiren *geneleme*'den ayrı bir boşsözcülüktür. Buna Türkçemizde *gevezelik* de denir. Ansal bir ilerleme olmaksızın aynı anlam üstünde dönüp dolaşılır. *Bk.* Geneleme.

GEZİMCİLİK. (*Os.* Meşşâîye, Felsefei meşşâiyyûn; *Fr.* Péripatétisme, *Al.* Peripatetismus, *İng.* Peripatetism, *İt.* Peripatetismo) Aristoteles öğretisi... *Gezimcilik* terimi, genel olarak Aristoteles felsefesini dilegetirmekle beraber, özel olarak ortaçağ Hıristiyan Aristoculuğunu adlandırır. Aristoteles derslerini Likeon'da gezinerek verirmiş. Bu yüzden *Yu. gezinmek* anlamındaki *peripateuein* sözcüğünden türetilen bu ad, Aristoteles öğretisini dilegetirir. Öğretisine *lise* (*Yu.* Likeon) de denir. Hıristiyan Aristoculuğu, Hıristiyanlık dogmalarını felsefeyle temellendirmek için Aristoteles'in metafizik yanına dayanır. Ortaçağ Hıristiyan Aristoculuğunu adlandıran gezimcilik, Aristoteles'i Hıristiyan eklemelerinden temizleyen Rönesans Aristoculuğundan ayrı bir nitelik taşır. Aristotelesçilik, Hıristiyan Katolik kilisesine XIII. yüzyılın başlarında Boetius, Robert, Büyük Albert ve Aquino'lu Thomas'ın çeviri ve yorumlarıyla sokulmuştur. Aristoteles'in biçimler biçimi tanrısı doğadan ayrıydı ve bu bakımdan Platon'un doğa-tanrısından çok daha uygun görünüyordu. Bir yandan da doğabilimleri gelişmeye başlamıştı ve Katolik kilisesi bunun tehlikelerini şimdiden seziyordu. Aristoteles'in panteist olmayan Tanrıcı doğabilimi, İsa'nın öğretisini temellendirebilir ve gelişen doğa bilimlerinin karşısına çıkabilirdi. Bilimci Aristoteles Hıristiyanlıkla uzlaştırılınca onun öğretisi bilimsel özgür düşüncenin yerini alacak ve özgür düşünceye belki de pek uzun bir süre için engel olabilecekti. Nitekim, Katolik kilisesinin XIII. yüzyılın ilk yıllarında suçladığı Aristoteles'e karşı gelmek en bağışlanmaz dinsizlik suçu sayılmaya başlamıştı. Aristoteles'in tek satırına karşı gelmek, diri diri yakılmayı göze almak demekti. İ.Ö. 335 yılında Atina'da kurulan Peripatos okulu, Hıristiyan Avrupa'yı da kapsayan bu egemenliğini bin yıl sürdürmüştür. *Bk.* Aristoculuk, Skolâstik.

GİZEM. (*Os.* Sır, Râz, Rüsum ve teâlim; *Fr.* Mystére, *Al.* Mysterium, *İng.* Myster, *İt.* Misterio) Açıklanamayıp gizlenen... Yunanca *susmasını bilmek* anlamındaki *muein* sözcüğünden türemiştir. *Yu. mysterion* deyimi de *sır* anlamını dilegetirir. Bu sırlar, kapalı dinlerin sırlarıdır. Özellikle antikçağ Yunanlılarının *Eleusis mikterleri* ünlüdür. Açık dinlerin kapalı ve gizli yorumları da bu deyimin kapsamı içindedir. Bu deyimden türetilen *gizemcilik*, genellikle açık dinlerin bu gizli yorumlarından doğmuştur. İslâm tasavvufunda dinsel terimlerin *dışrak* (*Os.* Zahirî, *Fr.* Éxotérique) anlamlarına karşı *içrek* (*Os.* Bâtınî, *Fr.* Ésotérique) anlamları *gizem*'dir. Deyim, tarihsel süreçte, sadece dinsel alanda değil, felsefe alanında da geçerli olmuştur. Örneğin antikçağda Pitagoras okulu yüksek dereccdeki öğrencilerine gizli ve gizemsel dersler verirdi. *Bk.* Gizemcilik, Gizlicilik, İçrekçilik.

GİZEMCİ. (*Os.* Mutasavvıf, Bâtınî, Sırrî, Tasavvufî, Mezhebi mükâşefeye mensup; *Fr.* Mystique, *Al.* Mystisch, *İng.* Mystic, Mystical; *İt.* Mistico) Gizemciliği benimseyen... Kök anlamında *susmasını bilen* demektir ki bu *gizleneni saklayan* anlamını dilegetirir. Sıfat olarak *gizemsel* anlamını verir, bu anlamda gizeme ve gizemciliğe değgin olanı dilegetirir. *Bk.* Gizem, Gizemcilik.

GİZEMCİLİK. (*Os.* Tasavvuf, Sôfîyye, Tasavvufiyye, Mezhebi mükâşefe, Mezhebi bâtıniyye, Mezhebi keşif, Erbâbı mükâşefâtın mezhebi; *Fr.* Mysticisme, *Al.* Mystizismus, *İng.* Mysticism, *İt.* Misticismo) Doğaüstü güçlerin varbulunduğu ve bunlarla ilişki kurulabileceği temeline dayanan dinsel dünya görüşü... *Gizemcilik* deyimi, gerçekte, Batı *mistisizm*'ini dilegetirmek için önerilmiştir. Türetildiği kök *gizem* (*Os.* Sır, *Fr.* Mystére) deyimidir. Bundan ötürü Osmanlıca karşılığının, *tasavvuf* değil, *sırrîlik* ya da *sırrîyye* olması gerekir. İslâmlığa özgü *tasavvuf*'un ve bunun dışında Doğu ve Batı *içrekçilik*'lerinin, gizemsel yapılı olmalarına rağmen, *mistisizm* deyiminin kapsamına girmeyen çok ayrı özellikleri vardır. Bu deyimler, birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Gizemciliğin halka açık dinlerden ayrılığı da dinsel amacı, dinsel yöntemlerle karşıtlaşan gizemsel yöntemlerle gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Gizemciliğin temeli Çin'de Konfüsyüsçülük ve Taoculuk, Hint'te Brahmancılık, Mısır'da Hermesçilik, Yunan'da Orfeosçuluk ve Pitagorasçılık gibi ilkçağın gizemsel dinleridir. Bu dinler halka kapalıydı ve törenleri gizli yapılırdı. Sıradan insanların ulaşamayacakları varsayılan *gizem*'lerin gizlenmesi gerekiyordu. Ünlü Türk gizemcisi Şeyh Bedrettin bu gereği *Vâridât* adlı yapıtında şöyle açıklar "Hak (gerçek), halka açıklanamaz. Açıklanırsa ya yollarını sapıtırlar ya da o gerçeği söyleyeni suçlarlar. Hak ve halk, ayrı ayrı gözetilerek, birbirlerine alıştırılabilirler. Ama herhalde halk hakka alıştırılmalıdır". Dinler tanrısal yönetime uygun bir yaşamı buyururlar, gizemcilikse *tanrıyla birleşme* ve *tanrıda yaşama* amacını güder. Bu amaca varmak için de genel-

likle *sezgi* ve *sevgi* yöntemleri kullanılır. Gizemciler, sadece duyusal olana değil, ussal olana da karşı çıkarlar. Hıristiyan gizemcisi Hugues de Blankenburg (Paris'te Saint Victor papazı olduğundan Hugues de Saint -Victor adıyla anılır; 1096-1141) şöyle der: *"Tanrı'nın insan aklıyla kavranması mümkün değildir ve Tanrı asıl bu yüzden gerçektir..."*. Akıllı insan için kuru bir dogmatik inan (iman) da yetmemektedir. Hıristiyan gizemcisi Jansenist ve ünlü matematikçi Blaise Pascal (1623-1662) da şöyle der: *"Matematiğin çözemediğini sezgi çözer. Akıl ülkesinin sınırının bittiği yerde gönül ülkesi başlar. Akıldan gelen bilgilerin ötesinde sezgiden gelen bilgiler vardır ki, önemli olan da asıl bu bilgilerdir..."*. İnsan, Tanrı'yı, duyularıyla algılayamaz ve usuyla kavrayamaz ama onu, O'na karşı duyduğu büyük *sevgi* (Aşk)'yle *sezer*. Gizemsel tapım, dışsal bir tapım değil, içsel bir tapımdır. İslâm gizemcileri bunu şöyle dilegetirmişlerdir: "Tanrı'ya ibâdetle değil, muhabbetle varılır". Bu, bir duyu ya da us bağlantısı değil, bir gönül bağlantısıdır. Bu gönül bağlantısı antikçağın Eleusis gizemciliğinde *Yu. ekstasis* (bilincin ortadan kalkmasıyla gerçekleşen en yüksek insansal durum) ve *Yu. enthousiasmos* (Tanrı'nın insanın içine girmesi) kavramlarıyla dilegetirilmiştir. Bu durumda her türlü *Os. rüsûm* ve *kuyûd* (Törenler ve kurallar) ortadan kalkar. İslâm gizemcileri "rüsûm ve kuyûdu ref, tariki tevhidin esâsıdır" derler. Yükselmeyi ve gerçeğe yaklaşmayı derece derece gerçekleştiren gizemcilik öğretilerinde genellikle en üst derece bütün kurallardan, yasaklardan, törenlerden, yükümlülüklerden sıyrılmayı sağlar. Ortaçağda Bernard de Clairvaux (1101-1153), J. Eckhart, Jean Tauler, Jean Wessel, Thomas Kempis, Jean Gerson, Nicolas de Clémangis vb. gibi düşünürlerce bir *gizemsel tanrıbilim* (*Os.* Sırrî İlâhiyât, *Fr.* Théologie mystique) ve bir *gizemsel felsefe* (*Os.* Sırrî felsefe, *Fr.* Philosophie mystique) geliştirilmiştir. Gizemsel tanrıbilim, bir çeşit *törebilimsel çilecilik* (*Os.* Ahlâkî riyâzet, *Fr.* L'ascétisme moral) niteliğindedir; gizemsel felsefeyse gizemsel yaşamı felsefesel bir temele oturtmak amacını gütmüştür. Gizemcilik, özellikle Jacob Böhme ve Swedenborg'un kişiliklerinde, *teosofi*'yle de bağlantı kurmuştur. *Coşku, esirme, Tanrı'ya ulaşma* ve *Tanrı'yla birleşme* gibi gizemci öğeler felsefeye Baküs diniyle Orfeosçuluğun bir reformcusu olan Pitagoras'la girmiş, daha sonra Platonculuk ve Yeniplatonculukla biçimlenmiştir. *Bk.* Gizem, İçrekçilik, Çilecilik, Pitagorasçılık, Platonculuk, Yeniplatonculuk.

GİZEMSEL OKUL. (*Os.* Erbâbı murakebe ve mükâşefe medresesi, *Fr.* Ecole comtemplative ou mystique) XII. yüzyılda Skolâstik mantığa tepki olarak ortaya çıkan Hugues ve Girard de Saint-Victor'un öğretileri... Özellikle, Hugues de Blankenburg adıyla da anılan Cermen asıllı Paris'teki Saint-Victor kilisesi papazı, Skolâstiklerin mantıksal tanrısına karşı gizemsel tanrıyı çıkarmıştır. Bu, Abaelardus'un *anlaşılır tanrı* düşüncesine karşı çıkarılan *anlaşılmasa da tanrı* düşüncesidir. Bu tanrıyı derin düşünmeyle seyretme Hugues'e yeterli görünmektedir. *Bk.* Gizemcilik.

GİZEMSEL YAŞAM. (*Os.* Hayâtı mutasavvıfâne, *Fr.* Vie contemplative) Derin düşünme ve içsel denetlemeyle geçen yaşam... *Eylemsel yaşam* (*Os.* Hayâtı faalâne, *Fr.* Vie aetive) karşılığında kullanılır, insanca yaşama karşıt bir anlam taşır.

GİZİL. (*Os.* Bilkuvve, Zımnî; *Fr.* Virtuel, *Al.* Virtuell, Virtual; *İng.* Virtual, *İt.* Virtuale) Güç olarak saklı olup da sonradan meydana çıkan... *Gerçek* ve *edimsel* terimlerine karşıttır. Metafizikte *gizilgüç* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılır. Her iki deyimin de temeli Aristoteles'in *Yu. dynamis* terimidir ve *olanak* anlamındadır. Aristoteles'e göre örneğin palamut meşede, heykel heykeltraşta ya da mermerde *gizil* ya da *gizilgüç*'tür; bu *olanak* (*Yu.* Dynamis)'lar devim (*Yu.* Kinesis)'le *gerçek* (*Yu.* Energeia)'leşir. Daha açık bir deyişle *güç olarak varolan* (*Yu.* Dynamis), *edim olarak var* (*Yu.* Energeia) olur. Bir bakıma Aristoteles'in bu ilerisürüşü Elea'lı Parmenides'e bir yanıt niteliği taşır. Parmenides *oluş*'u yokluktan varlığa geçiş olarak tanımlamış ve *hiçten hiç bir şey çıkmaz* (*Lâ.* Ex nihilo nihil fit)'lığı ilerisürerek *oluş*'u yadsımıştı. Aristoteles, bu ilerisürüşüyle, *oluş* (*Yu.* Genesis)'un, yokluktan varlığa geçiş değil, gizil varlıktan edimsel varlığa geçiş olduğunu göstermiştir. Osmanlı felsefecileri bunu *kuvveden fiile* deyimiyle dilegetirmişlerdir. Türk Dil Kurumunca ruhbilim terimi olarak *İng. latent* (*Os.* Hafi) deyimine karşılık gösterilen ve *gelişip ortaya çıkmamış olan (kişisel özellikler)* deyişiyle tanımlanan *gizil* deyimiyle birçok ruhbilim terimleri önerilmiştir. *Bk.* Gizilgüç, Gerçek, Edimsel, Aristoculuk.

GİZİLGÜÇ. (*Os.* Kuvvei mekniye, Kudreti mekniye, Meknî, Zımnî; *Fr.* Potantiel, *Al.*

Potenz, Potenzial; *İng.* Potential, *İt.* Potenziale) Güç olarak varolan... *Fr. Potentiel* sözcüğünün Osmanlıcadaki tanı karşılığı *kuvve*'dir ve *kuvvet* (*Tr.* Güç, *Fr.* Puissance) 'dan farklı bir anlam taşır. Gerçekte bu, henüz meydana çıkmamış eşdeyişle gizil bir güçtür. Örneğin Aristoteles'e göre bir meşe ağacı bir palamutta *gizilgüç* olarak vardır. Henüz gerçekleşmemiştir ama gerçekleşme imkânını taşımaktadır. Metafizikte *gizilgüç*'le *gizil* anlamdaştır, karşıt anlamlıları da aynıdır. Fizikte *devimsel erke* (*Os.* Kudreti harekîye, *Fr.* Energie cinétique) karşılığında *gizilgüçlü erke* (*Os.* Kudreti meknîye, *Fr.* Energie potentielle) deyimi kullanılır. Doğabilimlerinde de *şiddet* (*Fr.* Intensité)'le anlamdaştır. *Bk.* Gizil.

GİZLİ. (*Os.* Hafî, Mektum, Garip, Gâib; *Fr.* Occulte, *Al.* Occult, Geheim; *İng.* Occult, *İt.* Occulto) Görünmez ya da belirsiz bir durumda olan... *Gizil* teriminden ayrılmalıdır. *Gizil,* meydana çıkmayabilir ama aslolan meydana çıkmasıdır. Buna karşı *gizli,* meydana çıkabilir ama aslolan meydana çıkmamasıdır. *Bk.* Gizlicilik.

GİZLİ BİLİMLER. (*Os.* Ulûmu hafîye, *Fr.* Sciences occultes) Konu edindikleri nesnelerin niteliklerini bilmemekten ötürü bu nitelikleri gizlenmiş sayma düşüncesine dayanan bilimler... Örneğin Simyâ, Astroloji, Teürji, İspiritizma, Manyetizma vb. gibi uğraşılar bu nedenle *gizli bilim* sayılmışlardır. Olgucu Auguste Comte, *gizlicilik* terimini henüz bilim olmadıkları halde bir gün bilimselleşebicek olaylar anlamında kullandığından, ondan güçlenen bir sürü falcılıklara da *bilim* adı verilmiştir. *Bk.* Gizlicilik, Bilim.

GİZLİCİLİK. (*Os.* İlmül gayb, Ulûmu hafîyenin hey'eti mecmuası, Ulûmu hafîyeyle iştigal, Ulûmu hafîyye tarzı tefekkürü; *Fr.* Occultisme, *Al.* Occultismus, *İng.* Occultism, *İt.* Occultismo) Gizli bir yöntemle nesnelerin bilgisine varmak isteyen öğretilerin genel adı... Gizliciliğin kökü, dinsel inançlarla çarpışan bilimsel bilgi tutkusundadır. Bomboş bir alanda büyük düşlere varmış olan inanç gücü, yavaş yavaş ilerleyen bilimsel bilgiyle her adımda yalanlandığı için insan zekâsının sürekli olarak karşısına dikilmiş ve onu gizlenmek zorunda bırakmıştır. Gizliciliğin bu temel yapısı, zaman zaman, kendisini gizlenmeye iten inançları da kötüye kullanmış ve onların düşlerine yeni düşler eklemiştir. Bu demektir ki bilimsel gizlicilik, karşıtı olan bilimdışı gizlicilikle birlikte gelişmiştir. *Gizlicilik,* terim olarak, bu bilimdışı gizliciliği dilegetirir ve insanların gereken yeteneği kazanarak gizli güçlerle bağ kurabilecekleri inancına dayanır. Gizemsel yapılı olan ve *teosofi*'yle de bağlantısı bulunan gizlicilik, esrarlı formüller ve işlemlerle doğaya egemen olunabileceği inancını güder. Özellikle XV. yüzyıl Avrupa'sında yaygınlaşan gizli bilimler tutkusu gizliciliği bir çeşit sihirciliğe ve teürjiye dönüştürmüştür. Ünlü bir felsefeci gizliciliği "astrolojik boşinançlarla şarlatanlık karışımı" olarak niteler, bununla beraber "bilimsel reformun müjdecileri" olduklarını da ekler. Gizliciliğe ve özellikle teosifiye bu bilimsel niteliği veren Reuchlin, Pico della Mirandola, Agrippa von Nettesheim, Hieronymus Cardanus, Teophrastus von Hohenheim (Paracelsus) gibi gizlici düşünürlerin skolâstik bilgiye karşı aşırı tepki göstermeleri ve boşinançsal yollardan da olsa doğaya egemen olma yolundaki tükenmez tutkularıdır. Dilimizde Türkçe yazımıyla *okültizm* deyimiyle de dilegetirilen *gizlicilik* deyimi, Fransız düşünürü Auguste Comte tarafından "henüz bilim niteliği kazanmadıkları halde bir gün bilimselleşebilecek olan olaylar" anlamında kullanılmıştır. *Bk.* Gizli Bilimler, Gizemcilik, Gizli.

GNOSTİKLER. (*Os.* İrfâniyyûn, *Fr.* Gnostiques, *Al.* Gnostiker, *İng.* Gnostics, *İt.* Gnostici) Antikçağ Yunan felsefesini gizemcilik ve Hıristiyanlıkla kaynaştırmaya çalışan dinsel-gizemsel düşünürler... İ.S. I. ve II. yüzyıllarda yaşayan Valentin, Simon, Basilide, Carpocrade, Saturnin, Marcion vb. gibi düşünürler gizemsel-dinsel bir felsefe oluşturmuşlardır. Bu felsefe, antikçağ Yunan felsefesini ve özellikle Platonculuğu, Pitagorasçılığı, ilkçağın gizemsel dinlerini, Yahudiliği ve Hıristiyanlığı seçmeci (eklektik) bir tutumla kaynaştırarak biçimlenmiştir. Temel düşünceleri, saltık bilginin anlık sezişlerle kavranabileceği inancıdır. Dilimizde *bilinirciler* adıyla anılan *gnostikler,* gerçekte, gizemci tarikat adamlarıdır ve tüm dinleri saltık bilginin sağlanmasında yetersiz bulurlar. Onlar için saltık bilgi, dinsel bilgilerin çok üstünde bulunan kurgusal bilgilerdir. Bu yüzden Hıristiyanlarca *sapkın* sayılmışlardır. Çünkü İsâ'nın Tanrı'nın oğlu olduğu, doğduğu ve büyüdüğü, çarmıha gerildiği vb. gibi Hıristiyan dogmalarını yadsırlar. Onlar için İsâ düpedüz bir insandır. Ne Tanrı ne de oğlu doğmaz, büyümez, hele çarmıha hiç gerilmez. İngiliz düşünürü Bertrand Russell, İsâ'yı bir

insan sayması bakımından İslâm peygamberi Muhammet'in de bir gnostik olduğunu söyler. Gnostikler, gizemsel ve felsefesel dinciliklerinin dışında tam bir anlayış birliği göstermezler. Örneğin kimi gnostiklere göre çarmıha gerilen İsâ'nın hayâlidir, kimilerine göre de insan-İsâ'dır. Kimilerine göre Tanrı'nın oğlu vaftiz edildiği sırada insan-İsâ'nın vücuduna girmiş, tam çarmıha gerileceği sırada ondan ayrılmıştır. İsâ'nın "Tanrım, beni niçin bıraktın?" (Markos İncili, XV, 34) sözünü de, Hıristiyan düşünürlerini bir hayli güç durumda bırakarak, bunu kanıtlamak için ilerisürerler. Kimi din tarihçilerine, örneğin P. L. Couchoud'ya göre ilk İncil'i yazan da bir gnostik, Sinop'lu Marcion'dur. Bu İncil, Marcion İncili adıyla anılır ve Markos İncili'nin bundan türediği ilerisürülür. *Gnostik* deyimi, genellikle, İ.S. I. ve II. yüzyılların felsefesel tarikatlarını adlandırır ve *tinsel gizler bilimi* anlamındaki *Yu. gnosis* sözcüğünden türemiştir. *Bk.* Gizemcilik.

GÖLGEOLAY. (*Os.* Hâdîsei lâhika, Hâdisei munzama, Hâdisei tâbia, Hâdisei fer'îye, Hâdisei zâide, Alelhâdise, Şâni zâit; *Fr.* Épiphénoméne, *Al.* Begleiterscheinung, *İng.* Epiphenomenon, *İt.* Epifenomeno) Bir olaya eklendiği halde onun üstünde hiç bir etkisi bulunmayan olay... Huxley, Clifford, Hodgson, Spalding, Shadworth gibi İngiliz düşünürlerinin ilerisürdükleri *gölgeolay* (Epifenomen) deyimi, insan bilincini etkisiz bir yansıtıcıya indirger. F. Le Dantec, E. Hartmann, F. Nietzsche, G. Santayana gibi özdekçi ve düşünceci çeşitli düşünürlerin de katıldıkları bu anlayışa göre yürümekte olan bir adamın gölgesi o adamın yürüyüşünü nasıl yavaşlatıp hızlandıramazsa bir gölgeolay olan bilinç de katıldığı olayları öylece etkileyemez. Bilinç olayları doğurmaz, ancak olaylara eklenir; bir bacadan çıkan duman gibi bizzat olay değil, o olayın gölgesidir. *Bk.* Gölgeolaycılık, Bilinç.

GÖLGEOLAYCILIK. (*Os.* Alelhâdisîyye, Hâdisei lâhikacılık, *Fr.* Epiphénoménisme) Bilinci bir gölgeolay sayan ruhbilim öğretisi... Bu anlayışa göre ruhsal olaylar sinirlerin ürünüdür ve bilinçle hiç bir ilgileri yoktur. Bilinç, ruhsal olaylarda etkisiz bir gölgeolaydır. Sinirlerin merkezi beyindir, öyleyse beyin çalışması sinirlerin uyardığı bir çalışmadır, bu çalışmada bilincin en küçük bir rolü yoktur. Bilinç, bu çalışmada, ocağın dumanı gibidir, yanma olayına eklenmiştir ama onun üstünde hiç bir etkisi yoktur. W. James, gölgeolaycılığı anlatırken şu örneği veriyor: "Bizler, sinir sistemini harekete getiren bütün koşulları bilebilseydik, bilinçli bir adam olduğunu düşünmeksizin, Martin Luther denilen yüz kiloluk albüminden ibâret adamın bütün düşüncelerini, en ince ayrıntılarına kadar saptayabilirdik". *Bk.* Gölgeolay, Davranışçılık, Biçimci Ruhbilim.

GÖRECİ. (*Os.* İzâfiyeci, *Fr.* Relativiste) Bağıntıcı... *Bk.* Bağıntı, Bağıntıcılık.

GÖRECİ DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* İzâfiyeci iftikâriye, *Fr.* Idéalisme relativiste) Bağıntıcılığın düşünceci yorumu... "Diyalektiğin bilinmemesiyle birleşen görecilik, sonunda mutlaka idealizme götürür". Bu demektir ki diyalektiksiz bağıntıcılık, insan bilincinden bağımsız doğanın gerçekliğini yadsımak zorundadır. Nesnel gerçeklik, insan bilincinin dışında ve ondan bağımsız olarak var olmaktır. Bu bilgi, diyalektik bağıntıcılığı idealist bağıntıcılıktan ayırır. Bu ayrımı terimlerde de belirtebilmek için, son yıllarda, Türkçemizde, relativizmin diyalektik anlayışına *bağıntıcılık,* idealist anlayışına *görecilik* demek eğilimi vardır. Gerçekte her iki terim de anlamdaştırlar. Diyalektik mantıktan yoksun bulunan düşünceci görecilik, Aristoteles'in biçimsel mantığıyla düşünmeye alışmıştır. Bu mantığa göre de herhangi bir şey ya *var*'dır, ya da *yok*'tur, *bağıntılı olarak var* olunamaz, göreli olarak *var* demek gerçekte *yok* demektir. Örneğin Einstein *zaman, uzay ve özdek bağıntılı olarak vardırlar* der. Bu demektir ki zamansız uzay, uzaysız zaman, zaman —uzaysız özdek ve özdeksiz zaman— uzay düşünülemez. Göreci düşüncecilik bu bağıntılılığı, bunların yokluğu ve kuruntudan ibâret bulundukları biçiminde yorumlar. Oysa saltık gerçek, göreli gerçeklerden meydana gelir. Bilgilerimizin göreliliği, nesnel gerçekliğin inkârı anlamında değil, bilgilerimizin bu gerçeğe tarihsel olarak yaklaşma derecesi anlamındadır. "Çağdaş materyalizm bakımından bilgilerimizin saltık nesnel gerçeğe takrîbî yakınlık sınırları tarihen görelidir, ama bu gerçeğin varlığı göreli değildir. Nasıl ki resmin modeline yaklaşık uygunluğu görelidir, ama resmin varlığı göreli değildir, gerçektir. Tarih içinde nesneler üstündeki bilgimizi mâden kömüründe alizarini ya da atomda elektronları keşfedecek kadar ilerletmiş olmamız tarihen görelidir, fakat bu gibi keşiflerden her birinin saltık nesnel bilgide bir ilerleme teşkil ettiği asla göreli değildir". J. Dietzegen de şöyle demişti: "Saltık gerçek işitilebilir,

koklanabilir, ellenebilir ve hiç şüphesiz bilinebilir. Ama bilgiye tümüyle dâhil olmaz. Ressamın modelini tam olarak tekrarlamaktan uzak olduğu muhakkaktır, bir tablo modeline nasıl tetabuk edebilir? Ancak ve hiç şüphesiz yaklaşık olarak...". İşte bu yaklaşıklık, görelililiktir. Ama bu görelilik, tablonun nesnel varlığını ortadan kaldırmaz. "İnsan bilgi kuramını göreciliğe dayandırdı mı kendisini zorunlu olarak şüpheciliğe, bilinemezciliğe ve sofizme, ya da öznelciliğe mahkûm eder. Diyalektik olmayan görecilik bakımından her türlü safsata haklı gösterilebilir". *Bk.* Bağıntıcılık, Düşüncecilik, Eytişim.

GÖRELİ HAKİKAT. (*Os.* İzâfî hakikat, Nisbî hakikat; *Fr.* Vérité relative) Saltık hakikatı içeren yaklaşık hakikat... *Gerçek* (*Fr.* Réalité) deyimi dilimizde *hakikat* (*Fr.* Vérité) anlamında da kullanıldığı için, aralarındaki çok önemli anlam farkına rağmen, *göreli gerçek* de denir. Engels "sonsuzca bilmek, sonsuza son çekmek olur" der. Gerçek sonsuzdur ve bu bakımdan saltıktır, bunun içindir ki insan bilgisinde yansıyan gerçek daima yaklaşık ve görelidir. Bilgi ve dolayısıyla bu bilginin kapsadığı gerçek hiş bir zaman tamamlanamaz, çünkü sonsuza doğru ilerlemektedir. İşte sonsuza doğru ilerleyen bu gerçek zorunlu olarak görelidir. Ne var ki, her an biraz daha sonsuza doğru ilerleyen bu göreli gerçek saltık ve nesnel bir içerik taşır. Duyumlarımız, algılarımız, tasarımlarımız ve kavramlarımız bu *saltıklığını da birlikte taşıyan göreli gerçek*'i yansıtırlar. Yansıttıklarının *hakikat* olduğunu da pratikle deneyerek anlarız. Pratikten karşılık alamayan tasarımlar ve kavramlar gerçek değildirler. İdealizm ve metafizik, pratikten kopmuş ve hayâl âleminde başıboş bir serüvene atılmış bu *hakikat* olmayan tasarımlar ve kavramlarla iş görür. Buna karşı eytişimsel özdekçiliğin ayırıcı niteliği, tasarımları ve kavramları daima pratikle denetlemesi ve gerçekle bağıntılı tutmasıdır. Bunun içindir ki eytişimsel özdekçilik, hayâlci ve uydurmacı değil, tümüyle gerçekçidir. Pratikten karşılık alan, eşdeyişle doğada karşılığı bulunan göreli bilgisel gerçeklerimiz, saltığın doğrultusunda demektir. Saltığın doğrultusunda bulunmasalardı pratikten karşılık alamazlardı. Örneğin fizikte çekim konusunu önce Galile, sonra Newton, daha sonra da Einstein açıkladı. Bu açıklamalardan her biri, bir sonraki açıklamayla daha genişleyip ilerlediğinden, göreliydi. Ama her biri saltıklığını da içermişti, çünkü pratikten karşılık almış ve insanların büyük çapta işlerine yaramıştı. Her işe yarayacak olan saltık bilgisel gerçeğin doğrultusundadır ve onu içererek birlikte taşımaktadır. Einstein'in açıklaması da, daha sonra yapılacak açıklamalara göre göreli bir açıklamadır. Çünkü, "bu açıklamayla bu konu bitti ve tamamlandı" demek "sonsuza son çekmek olur" ki, bu da ancak, idealizmin uydurabileceği bir *mûcize* olur. *Göreli gerçek*' le *saltık gerçek*'in bu koparılamaz bağımlılığı, eytişimsel özdekçiliğin özüdür. *Bk.* Hakikat, Gerçek.

GÖRENEK. (*Os.* Âdet, Teamül; *Fr.* Coutume, Routine, Usage; *Al.* Gewohnheit, *İng.* Custom, Usage) Görgülere dayanılarak alışılagelen... *Alışkanlık, töre* ve *gelenek* deyimlerinden ayrılmalıdır. Türkçemizdeki "biz babalarımızdan böyle gördük" deyişi göreneğin halk dilinde dilegetirilişidir. Geleneğe göre daha güçsüz, modaya göre daha dayanıklıdır. Bir süre sonra yitip gidebileceği gibi zamanla gelenekleşebilir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından "uyulması için herhangi bir yaptırımı bulunmayan ya da yaptırımı çok yumuşak olan davranış biçimi" deyişiyle tanımlanmıştır. *Bk.* Gelenek, Alışkanlık.

GÖREV. (*Os.* Hizmet, Vazife, Uf'ule, Fiil, Şugal, Tabiî, Amel, Hareket, Memuriyet, Mesâî, Hâdisei uzviye; *Fr.* Fonction, *Al.* Funktion, *İng.* Function, *İt.* Funzione) Görülegelen iş... Anlamdaş olarak *işlev* terimi de kullanılır. *Ödev* terimiyle karıştırılmamalıdır. *Görev*, matematik, ruhbilim, yaşambilim, toplumbilim ve mantık alanlarında kullanılan bir terimdir. Örneğin yaşambilimde beslenme ve üreme birer görevdir. Midenin görevi hazmetmek, gözün görevi görmektir. *Görev*, herhangi bir varlıktan *beklenen iş*'i belirtir. *Bk.* Ödev.

GÖREVCİLİK. (*Os.* Uf'ulecilik, *Fr.* Fonctionnalisme) Toplumbilim ve ruhbilim olaylarını gördükleri görev bakımından değerlendiren öğreti... Ruhbilim alanında *görevcilik*, William James ve John Dewey taraflarından geliştirilmiş pragmacılığın ruhbilime uygulanmasıdır. Organizmanın çevreye uyma görevi incelenir, bundan ötürü de gerçekliğin görevi işe yaramak ve yararlı olmaktır. Ama bu görev, nesnel değil, öznel ve keyfe bağlı bir görevdir; birey olarak sizin işinize yaradığı, işinizi *gördüğü* ölçüde değerlidir. Toplumbilimsel görevcilikse, çeşitli görevlerin bir-

birlerini gerekli kıldıklarını ve böylelikle de bütün çelişmeleri kolaylıkla çözdüklerini ileri sürer. Toplumbilim alanında görevcilik toplumsal kurumları, evrimlerine göre değil, toplumdaki görevlerine göre inceleyen anlayışı dilegetirir. Örneğin Malinowski'ye göre her dinsel inanç, gördüğü bir görev yüzünden yerleşmiştir. Dua'nın görevi kimi yerde bol av sağlamak, kimi yerde bir hastayı iyileştirmektir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek *görevselcilik* deyimiyle önerdiği görevciliği şöyle tanımlar: "Yaşayan kültürlerin türlü kurumları arasındaki dinamik, görevsel ilişkileri; bir kültür öğesinin yaratılış nedenini, bunun tüm kültür içindeki görevini araştıran ve aydınlatmaya çalışan görüş; bu görüş çerçevesinde toplanan kimselerin oluşturdukları okul". *Bk.* Uygulayıcılık, Âletçilik, Görev, Görevdeşlik.

GÖREVDEŞLİK. (*Os.* Muvafakatı efal, İştirâki amel, Hemkudret, Müşâbeheti fiil; *Fr., Al., İng.* Synergie) Bir görevin yerine getirilmesinde iş ortaklığı... Terimin en yerinde kullanılışı mekanik ve yaşambilim alanlarındadır. Örneğin canlı bir organizmada bütün organlar, o organizmayı yaşatmak için elbirliğiyle çalışırlar; birbirleriyle görevdeştirler. *Bk.* Görev.

GÖREVSEL. (*Os.* Vazifevî, Tâbiî; *Fr.* Fonctionnel, *Al.* Funktional, *İng.* Functional) Göreve değgin... Örneğin kalbin bir tulumbaya benzerliği, görevsel bir benzerliktir. *Bk.* Görev.

GÖRGÜCÜ. (*Os.* İhtibârî, Tedrîbî; *Fr.* Empiriste, *Al.* Empirist, *İng.* Empiricisit) Görgücülüğü benimseyen kişi ya da öğreti... *Bk.* Görgücülük.

GÖRGÜCÜLÜK. (*Os.* Tedrîbîye, İhtibârîye, Tecrübîye, Mezhebi tecrübe, Felsefei tecrübîye; *Fr.* Empirisme, *Al.* Empirismus, *İng.* Empiricism, *İt.* Empirismo). Bilginin tek kaynağının görgüsel deney olduğunu ilerisüren öğreti... Bilginin sadece duyumlardan geldiğini ve görgüsel deney dışında hiç bir yoldan bilgi edinilemeyeceğini savunan bu öğreti, Türkçe yazımıyla *ampirizm* adıyla da anıldığı gibi *deneycilik* deyimiyle de dilegetirilmektedir. Batı dillerindeki kökü, *deney* ve *görgü* anlamlarını dilegetiren *Yu. empeiria* deyimidir. Bu Yunanca deyim, *bilimsel bilgi* anlamındaki *Yu. episteme* deyimiyle *sezgisel ve tinsel bilgi* anlamındaki *Yu. gnosis* deyimine karşıt bir anlam taşır ve *görgüsel bilgi* (insanın doğrudan doğruya gördüklerinden çıkardığı bilgi) anlamını dilegetirir. Görgücülük, birçok yanılgılarına rağmen, felsefe alanında temel öğretilerden biridir. Çünkü felsefenin temel sorunu üstünde yan tutar, özdekçi bir anlayışa dayanır ve bilimsel bilgi kuramının gelişmesinde katkın olmuştur. Bilginin görgülere dayandığı savı, ustan ve doğuştan olmadığı anlamını içerir. Bu bakımdan görgücülük, usçuluğa ve doğuştancılığa karşıt bir düşünce akımıdır. Bilginin görgüselliği duyulardan, algılardan, deneylerden geldiği savım kapsar. Bu bakımdan görgücülük, her türlü deney öncesini, eşdeyişle önselliği yadsır. Görgücülüğün babası sayılan İngiliz düşünürü John Locke "zihinde bulunan hiç bir şey yoktur ki duyularda bulunmasın" der ve insan anlığını doğduğu sırada bir *boş levha* (*Lâ.* Tabula rasa) sayar. Duyumculuk, görgücülüğün temelidir. Bunun içindir ki antikçağın Demokritos ve Epikuros gibi büyük Yunan düşünürleri ilk görgücüler sayılırlar. İnsanlar gerekircilik düşüncesine de görgül denemelerine dayanarak varmışlardır. Görgücülük özdekçiliğin sağlam temellerinden biri olmakla beraber Hegel ve ondan daha açık bir dille de Engels kavramlar, eşdeyişle ussal soyutlamalar olmadan bilim yapılamayacağını göstermişlerdir. Ne var ki bu kavramların ve bu kavramları kullanma sanatının temeli de deneydir. Kavramlar gibi onları kullanma bilgisi de doğuştan gelmemektedir. Bunlar, "doğa bilimlerinin ve felsefesinin iki bin yıllık gelişmesinin sonucudurlar". Görgücülük anlayışı John Locke'un duyumculuğuyla biçimlenmiş olduğu halde temelleri Francis Bacon ve Hobbes tarafından atılmıştır. İngiliz düşünürleri David Hume ve John Stuart Mill taraflarından da geliştirilen bu anlayış bir yanda XVIII. yüzyıl Fransız özdekçilerince Bacon-Hobbes-Locke'un attıkları özdekçi temele uygun olarak gelişirken öbür yanda Berkeley, Hume, Mach, Avenarius ve çağdaş mantıksal görgücülerce düşünceci bir doğrultuda geliştirilmiştir. Düşünceci doğrultu, deney verilerini duyumlarla sınırlar ve dış dünyayı yadsıyarak nesnel gerçekliği sadece duyumlara ya da onlardan elde edilen nosyonlara özgü kılar. Bundan ötürü özdekçi doğrultuda gelişen görgücülüğe *özdekçi görgücülük* (*Os.* İhtibâriyei maddîye, *Fr.* Empirisme matérialiste), düşünceci doğrultuda gelişen görgücülüğe *düşünceci görgücülük* (*Os.* İhtibâriyei iftikârîyye, *Fr.* Empirisme idéaliste) denir. Görgücülük, şu önemli yanılgıları taşır:

Eytişimden yoksun olduğu için tekyanlıdır, bilgi sürecinde deneyin rolünü metafizik bir tutumla saltıklaştırır. İkinci olarak ve bundan ötürü bilgi sürecinde düşüncenin rolünü küçümser. Üçüncü olarak ve bundan ötürü bilgi sürecinde düşüncenin göreli bağımsızlığını yadsır. Dördüncü olarak ve bütün bunlardan ötürü de öznel öğrenme sürecini, etkin bir süreç olarak değil, edilgin bir süreç olarak görür. Görgücülüğün bütün bu yanılgıları eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin bilgi kuramıyla aşılmıştır. *Bk.* Deney, Duyumculuk, Usçuluk, Doğuştancılık, Önsel, Bilgi, Bilim, Eytişim, Görgül, Görgül ve Kuramsal.

GÖRGÜL. (*Os.* İhtibârî, Tecrübî, Tedribî; *Fr.* Empirique, *Al.* Empirisch, *İng.* Empirical, *İt.* Empirico) Görgüye dayanan... Eşdeyişle duyulara, algılara ve deneylere dayanan anlamını verir. Bunlarla ilgili ve bunlardan olan anlamlarında da kullanılır. Bilimsel anlamı *bilimsiz, eşdeyişle yöntemsiz deneye dayanan*'dır. Bu anlamda *yöntemli* (*Os.* Usûlî, *Fr.* Systématique). *salt* (*Os.* Sırf nazarî, *Fr.* Pur) ve *ussal* (*Os.* Aklî, *Fr.* Rationnel) terimlerine karşıttır. Bir anlamda, örneğin *matematik tanım* (*Os.* Riyâzî târif, *Fr.* Définition mathématique) deyimi karşılığında kullanılan *görgül tanım* (*Os.* Tecrübî târif, *Fr.* Définition empirique) deyiminde olduğu gibi *matematik* terimine karşılıktır. Bir başka bakımdan da, örneğin *nedensel yasa* (*Os.* İllî kanun, *Fr.* Loi causale) deyimine karşı *deneysel yasa* (*Os.* Tecrübî kanun, *Fr.* Loi empirique) deyiminde olduğu gibi, *nedensel* terimine karşılıktır. Görgül bilgi, bilimsel olmayan kaba deneylere dayanan bir bilgiyi dilegetirir. Örneğin boşlukta bırakılan taşın yere düştüğü bilgisi görgül bir bilgidir, o kadar açık görünmüştür ki doğrulanmak için ayrıca deneylenmemiştir. Bunun gibi, bir hastalığa iyi geldiği birçok hastalarda denenmekle anlaşılan ve hiç bir laboratuvar deneyine girişilmeksizin kabul edilen bir otun bilgisi de görgül bir bilgidir. Kendini gelenek ve göreneklerle yöneten insana da *görgül* denir. *Görgül olan*'ın nesnelliği ve özdekselliği pek açık olduğu halde metafizikçi ve düşünceciler onu da *öznel olan*'a ve özneye indirgerler. İlerisürdükleri sav şudur: Bilgi özneldir, düşüncede oluşur. Ama bu bilgi, tıpkı topraktan altının çıkarıldığı gibi, nesneden çıkarılır. Demek ki öznel olan bilgi nesnel olanda, eşdeyişle nesnede içkindir. Öyleyse özneyle nesne özdeştir. Bu gibi metafizik ve düşünceci savlar eytisimsel ve tarihsel özdekçiliğin bilgi kuramıyla kesin olarak çürütülmüştür. *Bk.* Görgücülük, Görgül ve Kuramsal.

GÖRGÜL VE KURAMSAL. (*Os.* İhtibârî ve nazarî, *Fr.* Empirique et théorique, *Al.* Empirisches und Theoretisches, *İng.* Empirical and theoretical) Öğrenme sürecinin iki evresini dilegetiren görgül olanla kuramsal olanın eytişimsel bağımlılığı... Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin *yansı kuramı* adıyla anılan bilgi kuramına göre öğrenme ya da bilgi sürecinin iki basamağı vardır ve bu iki basamak birbirleriyle bağımlıdır: Görgül ve kuramsal... Bilgi öğeleri duyumlarla deneyden gelir, ama düşüncede soyutlanır ve kuramlaşır. Bu iki basamak özdeşleştirilemeyeceği gibi ayrıştırılamaz da. Görgücülük görgül olanı, usçuluk da kuramsal olanı saltıklaştırarak büyük yanılgılara düşmüşlerdir. Oysa bu iki basamak eytişimsel bir birlik ve bağımlılık içindedirler, biri olmadan öbürü de olamaz ve biri öbürüne dönüşebilir. Görgül bilgi düzeyi aynı zamanda kuramsal düşünce yöntemini içerir, buna karşı kuramsal bilgi düzeyi belli bir ölçüde görgül duyum öğelerine bağlı kalır. Her ikisi, karşılıklı etki ilişkisi içindedirler. *Bk.* Görgül, Kuramsal, Görgücülük, Usçuluk, Eytişimsel Özdekçilik, Bilgi, Deney, Duyum, Kuram, Kılgı.

GÖRME. (*Os.* Rüyet, İbsar, Müşahede, Mükâşefe; *Fr., Al., İng.* Vision, ayrıca *Al.* Sehen, Offenbarung, Erscheinung, Traeumerai; *İng.* Sight, Seeing, Dream; *İt.* Visione) Gözle bir şeyin varlığını duyma... Göz, insan yapısında en önemli örgendir. İlkel insan, küçük bir çocuk gibi, elleriyle bilgi edinirdi. Göz, zamanla, ilkel insanda ve çocukta önce ellerin, sonra da öteki duyuların görevlerini yüklenir. Özellikle ellerin bilgi işinden kurtarılması ve serbest bırakılması, daha çok eylemde bulunmalarıyla, insanlaşma olgusunda en büyük etken olmuştur. Gelişen insan ve çocuk, artık elleriyle dokunmak gereğini duymaksızın, bir şeyin yaş mı kuru mu, ağır mı hafif mi, sert mi yumuşak mı olduğunu gözleriyle görebilir. Göz, öteki duyularla işbirliği hâlindedir. Kulağın yerine geçerek sessiz bir filmde bir kişinin şarkı söylediğini görebilir, dilin ve damağın yerine geçerek önüne getirilen bir tabakta tatlı bulunduğunu görebilir, burnun yerine geçerek bahçedeki karanfilin güzel koktuğunu görebilir. Duyuların bu işbirliği insandan başka hiç bir hayvanda gerçekleşme-

miştir. Nesnelerin, öteki duyuların niteliklerini de kapsayan, bu *göze değgin* (*Fr.* Optique) görünüşleri *simge* (*Fr.* Symbole)'lerdir. İnsan, geliştikçe, bir simgeler dünyasında yaşamaya başlar. Göze değgin dünya, yükü azaltılmış bir dünyadır. Bu yükü azaltılmış dünyaya açılan insan, öbür hayvanlara göre çok daha eylemde bulunmak olanağına kavuşarak insanlaşmıştır. Beş duyudan biri olan *görüm* (*Os.* Bâsıra, Basar, Kuvvei Basar, İbsar, Nazar; *Fr.* Vue, *Al.* Gesicht, Ansehen, Anschauung; *İng.* Sight, View; *İt.* Vista, Veduta)'ün kapsadığı duyumlar, klâsik bir sınıflandırmada dört grupta toplanmıştır: Aydınlık ve karanlık, renkler, biçimler, uzaklıklar.

GÖRÜNÜRLÜK. (*Os.* Sarahat, Vuzuh; *Al.* Anschaulichkeit) Bilginin duyusal algıya elverişliliği... Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede kullanılan bir deyimdir. *Açıklık* ya da *bellilik* deyimleriyle de dilegetirilebilir. Duyularla algılanabilen her şey ve onların kavramları bu özelliği taşır. Bu türlü kavramlardan türetilen kuramlar ve önermeler de öyledir. Buna karşı ussal kavramlar ve bunlardan türetilen önermeler ve kuramlar bu özelliği taşımazlar. Mekanik özdekçilik bilginin açık seçik görünürlüğünü saltıklaştırır, buna karşı metafizik ve düşünceci anlayışlar tümellere dayandıklarından görünmezliği saltıklaştırırlar. Eytişimsel özdekçi anlayış her iki saltıklaştırmaya da karşı olduğu gibi öğrenme sürecinde görünürlükle görünmezliğin eytişimsel ilişkisini sergiler. Bilgi sürecinde her ikisi de yer alır. Örneğin *kalem* kavramında görünen kalemler sözkonusudur, ama fiziksel *birleştirilmiş alan* soyutlamasında birleştirilmiş alan görünmez. Ne var ki bilgi süreci duyumsal olanın dışında kalan kuramsal alanlara yükseldiği halde görünür bilgiyle, eşdeyişle nesnel gerçeklikle bağını tümüyle koparamaz. En soyut ve kuramsal varsayımlar bile, eğer metafizik ve düşünceci düş ürünleri olmayıp bilimselse, içlerinde daima nesnel gerçeklikten öğeler taşırlar. *Bk.* Açık, Bilgi.

GÖRÜNÜŞ. (*Os.* Zâhir, Zâhirî, Sûreti zâhire, Tezâhür, Buruz, Tecelli; *Fr.* Apparence, Semblant; *Al.* Schein, *İng.* Appearance, Likelihood, Semblant; *İt.* Apparenza, Sembianza) Herhangi bir şeyin kendi niteliklerini gösterme biçimi.

1. *Metafizik:* Metafizik ve idealist felsefenin başkavramlarından biri olan *görünüş* özellikle bir yanılsamayı ve varolmayanı dilegetirmek için kullanılır. Bu anlamda *töz, saltık, varlık* ve *gerçek* deyimlerine karşıttır. Görünüşün özelliği ilineksel, değişir ve bağımlı oluşudur. *Görünüş* teriminin metafizikteki önemi, antikçağ Yunanlılarının Elea felsefesinden başlar. Elea'lılar varlığın tek ve devimsiz, bundan ötürü de *gerçek*, çok ve devimli olan oluşunsa bir yanılsama, bundan ötürü de *görünüş* olduğunu ilerisürmüşlerdi. Metafiziğin tohumlarını atan bu anlayış Platon ve Aristoteles öğretilerinde büsbütün biçimlenerek Hegel öğretisinde doruklaşmıştır. Metafiziğin tekyanlı saltıklık, eşdeyişle değişmezlik anlayışının temeli budur. Dışsal dünya elbette vardır, ama bu *varolma* asıl *varlık* değildir, eşdeyişle *gerçek* değildir, *görünüş*'tür. Varolmalar ve görünüşler duyularla algılanırlar, bundan ötürü yanılsamadırlar; varlık ve gerçekse usla kavranır, bundan ötürü ussal ve doğrudur. Evrende bütün olupbitenler, eşdeyişle *olu* (*Os.* Sayruret, *Fr.* Devenir) *görünüş*'tür. Çünkü bağımlıdırlar. *Görünüş, gerçekliğe bağımlı olandır.* Bu metafiziğin ve idealizmin temel savıdır. Bunu, konuşma dilinde bile örnekler bularak kanıtlamaya çalışırlar. Örneğin şöyle derler: Gölgeye gerçekdışıdır ve gölgeyi yapan nesneye gerçektir deriz, çünkü gölge kendisini yapan o nesneye bağımlıdır. Ne var ki bu örneği verirken onayladıkları nesnenin gerçekliğini öğretilerinde yadsırlar, çünkü onlara göre o nesne de asıl gerçek olan temel varlığa bağımlıdır ve bağımsız olmadığından ötürüdür ki gerçek olmayıp görünüştür. Platon tümeller öğretisiyle bu düşünceyi daha da pekiştirmiştir. Platon'a göre duyu nesnelerinde bile gerçek olan *tümeller* (geneller, evrenseller, kavramlar)'dir. Diyelim bir ağacı algılıyoruz; yüksekliğini, yeşilliğini, sertliğini vb. algılamakla ağacı algılamış oluruz. Ama bütün bunlar (yükseklik, yeşilik, sertlik vb.) kavramlar, eşdeyişle tümellerdir. Ağacı bütün bunlardan soyutlarsak ortada başkaca hiç bir şey kalmaz. Demek ki tümel olanın, kavramsal ve eşdeyişle *ussal olan*'ın dışında bir gerçeklik yoktur, duyumsal olan gerçek değildir. "Tımarhâneden ya da idealistlerin okulundan çıkmamış olanların" *gerçek* dediklerini idealistlerin *gerçekdışı* saymalarının gerekçesi budur. İdealistler bu gerekçeden ikinci büyük savlarını çıkarırlar: *Gerçek, varolan değil, varolmayandır.* Çünkü tümeller zaman ve uzay içinde var değildirler, zaman ve uzay içinde varolmayanlar da yok demektir. Ama bu *varolmama*'yı idealistlerin temel kavramı olan *varlık* kavramıyla karıştırmamak gerekir. Bu varlık,

varolan değil, varolmayan bir varlıktır. Bu sonuca da şu uslamlamayla varırlar: Varolanlardan hangisini soyutlarsanız soyutlayınız, ortada sadece *varlık* kalır. Örneğin ağacı yüksekliğinden, yeşilliğinden, sertliğinden soyutlayınız. Ortada sadece ağacın varlığı kalacaktır (Çünkü bütün yüklemlerinden soyutlanmıştır). Demek ki asıl gerçek olan, *görünüş* (yüklemler) değil, *varlık*'tır. Peki ama varlık, niçin varolmayandır? Şunun için: Ağacı ağaç varlığından da soyutlarsanız (son soyutlama) ortada *yokluk*, eşdeyişle *varolmayan* kalır. İşte bunun içindir ki gerçek varlık, varolan değil, varolmayandır. *Görünüş* kavramının metafiziksel serüveni bundan ibarettir. *Bk.* Gerçekçilik, Gerçek, Varlık, Töz, Saltık.

2. *Diyalektik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefeye göre *görünüş*, herhangi bir şeyin özünün ortaya çıkış biçimidir. Dolaysız duyumlarla açığa vurulur. Nesnenin dış ilişkilerinin ve özelliklerinin toplamıdır. Nesnenin dışsal yapısı olan *görünüş* (biçim ve olgu), içsel yapısı olan *öz* (içerik ve gerçek) 'le sıkıca bağımlıdır. Biri olmadan öbürü de olamayacağı gibi biri öbürüne dönüşebilir. Görünüş değişebildiği gibi öz de değişir (Metafizik ve idealizm özü değişmez sayar). Görünüş ve öz, nesnel gerçekliğin birbirinden ayrılmaz iki yanıdırlar. Bilimin amacı, olayların görünen dış devimlerinden gerçek iç devimlerine geçmektir. "Nesnelerin görünüşleriyle özleri aynı olsaydı, bilim olmazdı". Öz görünüşte belirir. Bu *beliriş* (*Os.* Tezâhür, *Fr.* Semblance), öze uygun da olmayabilir. Örneğin suya daldırılan bir çubuk kırık görünür, ama gene de bir çubuktur ve bağlı olduğu nesnel gerçeklikten ayrılamaz. Bilimin görevi nesnel gerçekliğin nasıl belirdiğini açıklamaktır. Görünüşle öz arasındaki bağımlılık, çeşitli çevirilerde çeşitli deyimlerle (Görünüş ve gerçek, biçim ve öz, öz ve olgu, görünüş ve öz) dilegetirilmiştir. Bu deyimlerin tümü nesnelerin iç yanıyla dış yanı arasındaki bağımlılığı dilegetirirler ve bu bağımlılığın çeşitli belirişlerini açıklarlar. *Bk.* Biçim ve Öz, Öz ve Olgu, İçerik, Gerçek, Öz. Biçim, Olgu, Nesne, Olay, Eytişimsel Özdekçilik.

GÖZLEM. (*Os.* Müşahede, Tarassut, İstibsâr, Tetebbü, Riayet, Rasar, Nazar, İhtar; *Fr., İng.* Observation, *Al.* Beobachtung, *İt.* Osservazione) Doğal olayların gözle incelenmesi... Doğal olayları önceden hazırlanmış koşullar içinde incelemek anlamındaki *deneyim* terimine karşıttır. Claude Bernard "gözlem, olguların gösterdiği şeydir" der. Gözlem, çeşitli araç ve gereçlerin yardımıyla, olayların nedenlerini bilmek için yapılan bilimsel bir yöntemdir. Özellikle astronomi ve tarih gibi *deneyim*'in yardımından yararlanamayan bilimler *gözlem*'den yararlanırlar. Bilimsel gözlem, bilinçle yapılan ve bir amaç güden deneysel gözlemdir. Bununla beraber önceden kurulmuş bir belite dayanmayan ve deney amacı gütmeyen âdî gözlemler de —Arşimet, Galile ve Newton'un kimi gözlemleri gibi— birçok bilimsel gerçeklerin meydana çıkarılmasında yararlı olmuşlardır. Göz, bilgi alanında, pek güçlü bir algılayıcıdır. Örneğin, son yıllarda, Einstein kuramının gözle öğretilmesi için filmi yapılmıştır. Gözlem, etkin bir faaliyettir, edilgin bir faaliyet değildir. Çeşitli araçlarla yapılırsa *araçlı gözlem*, araçsız yapılırsa *araçsız gözlem* denir. İnsanların toplumsal çalışma sürecinde ortaya çıkmıştır. Özellikle üretim, çeşitli nesnelerin ve aralarındaki ilişkilerin gözlemlenmesiyle gelişmiştir. *Gözlem*, nesnesi üzerine doğrudan etki yapmamakla *deney*'den ayrılır. Gözlemi yapanın kendine yönelik gözlemleri *ruhbilimsel gözlem*'lerdir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "belirli bir konu ya da gerçeği anlamak için onun kendiliğinden ortaya çıkan türlü belirtilerini izleme ve görgül olarak veri toplama işi" olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte belli nesne ve olayları yakından izleyen ve gözleme işini yapan kişiye *İng. observer* (*Os.* Müşâhit) karşılığında *gözlemci*, gözlemciye göre önemi bulunan ve yakından gözlenen olayların ayrıntılı olarak yazıldığı dosyaya (Daha çok okullarda öğrenci toplu dosyalarının bir bölümünü oluşturur) *İng. anecdotal record* (*Os.* Müşâhede kayıtları) deyimi karşılığında *gözlem dosyası*, ilgilenilen değişkenler üzerine gözlem yoluyla bilgi toplamayı öneren ve gözlemin bilimsel ve yeterli olabilmesi için gerekli görüş ve yolları kapsayan yönteme *İng. observational methods* (*Os.* Müşâhede usulü) deyimi karşılığında *gözlem yöntemi* deyimleri önerilmiştir. *Gözlem* deyimi kimi yerde *gözlemleme* deyimiyle de dilegetirilmektedir. *Bk.* Deney, Bilim.

GÜÇ. (*Os.* Kuvve, Kuvvet, Kudret, İktidar, İstidât, İstitaat, Hâkimiyet, Kuvveti fâile, İlliyeti müessire, Kudreti küllîye, Tesiri küllî, Nüfuzu içtimâî, Hükümet; *Fr.* Puissance, *Al.* Vermögen, Faehigkeit, Macht; *İng.* Power, *İt.* Potenza) Yapabilme... *Kuvvet* ve *erke* terimleriyle karıştırılmamalıdır. Aristoteles onu *henüz varlaşmamış* anlamında kul-

lanıyordu. Dilimizde *yorucu emekle yapılan* anlamındaki *güç* deyiminden ayırabilmek için *c* harfiyle yazılması yeğlenmektedir. Konuşma dilinde *yetke* ve *siyasal erk* anlamlarını da verir. XIX. yüzyılın yarısına kadar *erke*'yle anlamdaştı, *erke* terimi Young tarafından bir *iş meydana getiren güç* olarak tanımlanınca özellikle İngiltere'de bu iki terimi birbirinden ayırdılar. Kimileri *güç* deyimini *Ar. kuvvet* sözcüğünü özleştirmek için kullanıyorlarsa da ayrı bir anlam kazanmış olan *güç*'ü *kuvvet* (*Fr.* Force)'le karıştırmak doğru değildir. Buna karşı *güç* deyimi, *erk* (*Fr.* Pouvoir) deyimiyle de dilegetirilemez, çünkü her ne kadar yakın anlamlıysalar da özdeş değildirler. Nitekim bu üç terim, daha 1942 yılında, Türk Dil Kurumunca birbirinden ayrılmıştır. (*Bk. Felsefe ve Gramer Terimleri*, TDK, Istanbul 1942). *Bk.* Erk, Erke, Kuvvet.

GÜDÜ. (*Os.* Sâik, Bâis, Sebep, Mûcip, Müessir, Dâi, Bahane, Mülâhaza; *Fr.* Motif, *Al.* Motiv, Beweggrund; *İng.* Motive, *İt.* Motivo) Ussal neden... Kaynağı duygulanım olan *neden* anlamındaki *dürtü* terimine karşılıktır. Buna karşı *güdü*'nün kaynağı ustur. Örneğin sevgi bir dürtü, ödev bir güdüdür. *Bk.* Dürtü.

GÜRECİLİK. (*Os.* Kuvvâniyet mezhebi, Felsefei kuvvâniye, Mezhebi kuvvîye; *Fr.* Dynamisme, *Al.* Dynamismus, *İng.* Dynamism, *İt.* Dinamismo) Özdeğin kendiliğinden devimsel ve gelişimsel olduğunu ilerisüren öğretilerin genel adı... *Mekanikçilik* karşılığıdır. Nesneleri devimsiz ve ancak dışardan verilmiş bir devimle devinebilir sayan mekanikçiliğe karşı *gürecilik*, nesnelerde bir özgücün varlığını ilerisürer. Antikçağ Yunan felsefesinde Herakleitos, Aristoteles, Stoacılar gürecidirler. Metafizikte Leibniz, Kant, Lotze, Herbart, Main de Biran, Renouvier güreci sayılırlar; *dirimselcilik*'le de anlamdaş kılınmıştır. Bilimsel anlamda *gürecilik* eytişimsel özdekçilikte gerçekleşmiştir. Maddeci diyalektik felsefeye göre devim, maddenin varlık biçimidir. Devimsiz madde, hiç bir zaman ve hiç bir yerde olmamıştır. Her maddesel cisim, yapısı gereği devimsel ve değişkendir. Devimi sağlayan ilke de, her maddesel cismin hem çatışan hem birbirinden ayrılamayan karşıtlıklarındandır. Devim de, bizzat madde gibi, sonsuz biçimlerde belirmektedir. Her yeni araştırma, devimin yeni bir biçimini ortaya koymaktadır. Örneğin en son bulunan devim biçimlerinden biri, atom çekirdeğinin çevresindeki zerreciklerin devimidir. Devimin çeşitli biçimleri birbirlerine bağlıdırlar ve birbirlerine dönüşürler. Örneğin kimyasal devim biçimleri biyolojik devim biçimine dönüşerek insana kadar sürüpgelen çeşitli devimsel dönüşümlerle hayatı oluşturmuşlardır. Basit devim biçimleri, daha yüksek devim biçimlerince içerilir. Ama daha yüksek bir devim, daha aşağı bir devim biçimine indirgenemez. Bu bakımdan, diyalektik maddecilik, bütün doğasal ve toplumsal hayatın madde zerrelerinin mekân içinde mekanik yer değiştirmelerine indirgenebileceğini ilerisüren eski maddecilik anlayışıyla mekanik maddecilik anlayışını aşmış bulunmaktadır. Diyalektik maddecilikte devim, sürekli ve sonsuz değişmenin genel biçimidir... Maddenin devim biçimlerinin birbirlerine dönüştüğü gerçeği, özellikle fizik bilgini H. Helmholtz'un 1869 yılında yayınladığı *gücün saklanması yasası* (*Os.* Kudretin mahfuziyeti kanunu, *Fr.* Principe de la conservation de l'énergie)'yla doğrulanmış bulunmaktadır. Bu yasa, harcanan güç oranında ısı ve o ısı oranında da yeniden güç meydana geldiğini tanıtlamıştır. Öyleyse nasıl madde ne yeniden meydana getirilebilir ve ne de yitirilebilirse devim de ne yeniden meydana getirilebilir ve ne de yitirilebilir niteliktedir, tek sözle var olduğunca saklıdır (mahfuzdur)... Gürecilik, bu anlamda, her türlü metafizik anlayışa ve Descartes'ın mekanizmine karşıdır. Örneğin Blaise Pascal ilk fiskeyi vuranın Tanrı olduğunu söyler. Güreciliğe göre ilk fiskeyi vuran yoktur, çünkü madde bizzat devimseldir. Ancak ters terminoloji olarak güreciliği metafizik öğretiler de benimsemektedirler. Metafizik gürecilik, varlık deyiminden Tanrı'yı anlar ve varlık bizzat etken (faal ve müessir), gürelidir. *Gürecilik*, kimi yazarlarımızca *devimselcilik* deyimiyle de dilegetirilmektedir. *Bk.* Devim, Özgüç, Mekanikçilik, Dekartçılık, Dirimselcilik.

H

HAKİKAT. (*Os.* Hakikat, Hakkîyet, Hak, Vâkıa mutabık, Vâkî, Nefsülemir, Savâb, Sıhhat; *Fr.* Vérité, *Al.* Wahrheit, *İng.* Truth, *İt.* Veritâ) Nesnel gerçeğin düşüncedeki yansısı... *Ar. hakikat* kavramı, her ne kadar *gerçek* kavramıyla özleştirilmekteyse de, *gerçek* kavramının asıl anlamıyla karıştırmamak için felsefesel kullanımda yeğlenmelidir. *Gerçek* (*Os.* Vâkıiyyet, *Fr.* Réalité) nesnel gerçekliği, *hakikat*'sa bu nesnel gerçekliğin zihnimizdeki öznel yansısını dilegetirir. Örneğin elimizde tuttuğumuz bir kalem gerçek, onun zihnimizdeki yansısı hakikattir. Her iki kavramın da *gerçek* deyimiyle dilegetirilmesi birçok karışıklıklara neden olur. Hakikat, gerçeğin kendisi değil, yansısıdır ve düşünceyle nesnesi arasındaki uygunluğu dilegetirir. *Hakikat* kavramı, felsefe alanında çok önemlidir ve özdekçilikle düşüncecilik arasındaki kavganın başkonusudur. Özellikle düşünceci (idealist) öğretiler ona usaaykırı çeşitli anlamlar vermişlerdir. Örneğin nesnel düşünceciliğe göre, o insan zihninin de dışında, başına buyruk, özdeksel olmayan ne idüğü belirsiz bir varlıktır; öznel düşünceciliğe göre de nesnel gerçeklikle hiç bir ilgisi bulunmayan, tersine, nesnel gerçekliğin yaratıcısı olan bir bilinç içerikleri uyumudur. *Hakikat* kavramını, eytişimsel yanlarını açıklayarak en anlaşılır bir biçimde ortaya koyan eytişimsel özdekçi felsefedir. Bahçemizde bir ağaç görürüz, bu bir nesnel gerçekliktir; bu ağaç bilincimizde yansır, bahçemizdeki ağaca uygun olarak doğru yansıdığı ölçüde hakikattir. Ne var ki bu yansı (gerçek) tıpatıp uygun olmaz. Yaklaşıktır, bundan ötürü de *göreli*'dir. Ama bu ağacı zihnimizde keyfimize göre biçimlendiremeyiz ve onu, tıpatıp aslına uygun olmasa da, az çok doğadaki biçimiyle yansıtırız, demek ki öznel olan hakikatimizde *nesnel* olan bir yan da vardır, hakikat öznel olduğu kadar nesneldir de. Gerçekte hakikat hiç bir zaman öznel olmaz, ona öznemizde yansıdığı için öznel diyoruz, yoksa o daima nesneldir, çünkü nesnel olan bir şeyden yansır. Hakikatin ölçütü, eşdeyişle bilincimizdeki yansının doğru olup olmadığının ölçütü *pratik*'tir. Gördüğümüzün *hakikat* mi yoksa *hayâl* mi olduğunu anlamak için gidip o ağacı ellerimizle tutarız ve gördüğümüzün hayâl olmayıp hakikat olduğunu böylelikle anlarız. Hakikatlerimiz yaklaşıktır, bundan ötürü de *göreli*'dir, ama her *göreli hakikat*'imiz *saltık hakikat*'in bir parçasını taşır. Diyelim ağaca çok uzaktan bakıyoruz ve onu toprağa dikilmiş kocaman bir sopa gibi görüyoruz; yavaş yavaş yaklaşmaya başlayınca dalları olduğunu, dallarının üstünde yapraklar bulunduğunu, gövdesinin kabuklarla örtülmüş olduğunu görür ve öğreniriz. Onun bilgisini daha da derinleştirmek istersek tutup kesebiliriz, iç tabakalarını ve toprağa nasıl kök salmış olduğunu da görüp öğreniriz. İşte bilgi sürecinde *saltık hakikat*'e bu *göreli hakikat*'lerimizle adım adım yaklaşırız. Saltık hakikat, göreli hakikatlerin toplamıdır. Hakikatlerimiz görelidir, ama saltık bir hakikat de vardır. Bir bütün nasıl parçalarından oluşursa saltık hakikat de öylece göreli hakikatlerden oluşur. *Saltık hakikat*, metafizik anlamda değişmez, son ve başkaca öğrenecek hiç bir şey bırakmayan bir bilgi değil; eytişimsel anlamda daima geliştirilecek, yeni bilgilerle güçlendirilecek, ama *daima doğru kalacak* bir bilgi demektir. Örneğin "göz, görme örgenidir" önermesi saltık bir hakikattir ve daima doğru kalacaktır; ama göz üstüne tüm bilgiyi içeren, başkaca hiç bir bilgiyi gerektirmeyen, kesin, son ve asla değişmeyecek bir bilgi değildir. Metafiziğin ilerisürdüğü *saltık hakikat*'se başkaca hiç bir bilgiyi gerektirmeyen, kesin, son ve değişmez bir hakikattir ki evrende böylesine bir hakikat yoktur ve olamaz. Olamaz, çünkü sonsuz olan nesnel gerçeklikle onun bilincimizdeki yansıma süreci olduğundan ötürü onun gibi sonsuz olan bilgi sürecine son çekmek, sonsuza son çekmek demektir ki olanaksızdır. Sonsuza son çekilemeyeceği gibi hakikate ve bunun içeriği olan bilgi sürecine de son çekilemez. *Son hakikat* anlamında *saltık hakikat* yoktur, ama *daima doğru kalacak hakikat* anlamında *saltık hakikat* vardır. Metafizikçiler ve düşünceciler, mâdemki bilgi sürekli olarak değişiyor, öyleyse bilgi yoktur ve bizler hiç bir şeyi bilemeyiz derler. Bu, tümüyle yanlış bir sav olduğu gibi bilgilerin zamanla çürütüldüğü ve geçerlikten kaldırıldığı sanısı da yanlıştır. Tarihsel süreçte hiç bir doğru bilgi (hakikat) çürütülmemiş ve geçerlikten kaldırılmamıştır. Örneğin ilk insanlardan beri göz daima görme örgenidir, öyle kalmıştır ve öyle kalacaktır. Bilgiler çürütülemezler, ama sınırlandırılırlar; eşdeyişle genişletilirler ve geliştirilirler. Bir konuda daha geniş bir bilgi edinmek, bir önceki bilgiyi sınırlandırmak demektir. Örneğin Newton Galile fiziğini, Einstein New-

ton fiziğini sınırlandırmış; eşdeyişle genişletmiştir ama hiç bir zaman ortadan kaldırmamıştır. Kaldıramazdı da. Çünkü bir süre sonra ortadan kaldırılabilecek olan bilgi, ortada bulunduğu sürede de hiç bir işe yaramaz. Örneğin Lobaçevski geometrisi uzay fiziğinde gerekli olmuştur, ama unutulmamalıdır ki Eyfel kulesi de Eukleides geometrisiyle yapılmıştır. Eukleides geometrisi ortadan kalkmış değildir, sadece kullanımı uzay fiziğiyle sınırlandırılmıştır. *Hakikat*, her zaman *somut*'tur. Bu, onun, her zaman *somut koşullar* içinde gelişmekte olmasından ötürüdür. Metafizikçiler *soyut hakikat* (somut koşullardan bağımsız hakikat)'lardan söz ederler ve bundan ötürü de her zaman yanılırlar. *Hakikat* kavramı kimi yazarlarımızca *gerçek* ve *gerçeklik* kavramlarıyla dilegetirilip *Fr. réel* ve *réalité* kavramlarıyla karıştırıldığı gibi *doğru* ve *doğruluk* kavramlarıyla da dilegetirilip *Fr. juste* ve *justesse* kavramlarıyla da karıştırılmaktadır. Oysa *hakikat* ve *doğruluk*, özdeş kavramlar değil birbirleriyle bağımlı kavramlardır ve doğruluk hakikatin vazgeçilmez koşuludur. Doğruluk mantıksal işlemin, hakikatse bilgisel işlemin bir niteliğidir. Doğruluk mantık kurallarına, hakikatse nesnel gerçekliğe uygunluğu dilegetirir. Mantık kuralları da, son çözümlemede, nesnel gerçeklikten yansır. Hakikat, nesnel gerçekliğe uygunluğu gerektirdiği gibi nesnel gerçekliğin belli ilişkilerine de uygunluğu, eşdeyişle mantıksal uygunluğu da gerektirir. Nesnel gerçeklikten yansıyan kavramların, önermelerin, savların, varsayımların ve kuramların doğrulukları ve yanlışlıkları pratikle denetlenir. Pratikle doğrulanan her düşünce, nesnel gerçeklikten hakikat olarak yansımış demektir. Hakikatın içeriği nesneldir ve insanlarca yaratılamaz. İnsanlar herhangi bir hakikatı yaratamayacakları gibi keyiflerine göre değiştiremezler de. İslâm gizemciliğinde *hakikat* dinin iç yüzü anlamındadır ve dinin dış yüzü anlamındaki *şeriat*'a karşı tutulur. Bu anlayışa göre şeriattan hakikata *mârifet* (bilgi)'yle gidilir. *Bk.* Gerçek, Gerçeklik, Doğru, Saltık, Nesnel, Öznel, Somut, Soyut.

HALK. (*Os.* Halk, Avâm, Nâs, Eşhas, Kavim, Amme, Millet; *Fr.* Peuple, *Al.* Volk, *İng.* People, *İt.* Popolazione) Bir ülkenin yurttaşlarının tümü... Bu deyim, genel anlamda, bir ülkenin tüm nüfusunu dilegetirir. Dilleri, dinleri, kültürleri ayrı ve çeşitli uluslardan olan azınlıkları da kapsar. Eski Roma'da senato üyelerinden gayrı vatandaşlara *populus* denirdi. Belli bir anlamda *ulus* sözcüğüyle anlamdaştır. Aydın ve memur topluluğu dışında kalmış, siyasaya ve yönetime karışmayan ya da karıştırılmayan toplum üyelerine de *halk* denmiştir. Halkçılık akımları bu anlamın tepkisidir. Bu anlam, bilgisizliği de içerir, "belli bir dönemde belli bir ülkenin gelişmesine katılan çeşitli sınıfları kapsayan insan topluluğu" olarak tanımlanır. Tarihsel süreçte dönüşüme katılan bu sınıf ve tabakaların tümüne *halk kitlesi* (*Fr.* Masses populaires, *Al.* Volksmassen) denir.

HAVA. (*Os.* Havâi nesîmi, *Fr.* Air) Bir hacim oksijenle dört hacim azottan meydana gelen ve içinde geçici olarak karbonik asit, su buharı vb. gazlar bulunan solunum için gerekli kokusuz ve renksiz gaz karışımı... Antikçağ Yunan düşüncesinin *su-ateş-toprak*'la birlikte dört temel öğesinden biri olan ve salt özdek sayılan *hava*'nın bileşik bir cisim olduğunu Fransız kimyacısı Lavoisier (1743-1794) tanıtlamıştır. Lavoisier, civayı kaynama derecesine kadar ısıtarak civanın nicelikçe çoğalıp buna karşı havanın nicelikçe azaldığını gösteren deneylerinde, aynı zamanda, "doğada hiç bir şeyin kaybolmayacağı ve yeniden meydana gelmeyeceği" yolundaki Anaksagoras varsayımını da bilimsel olarak doğrulamış bulunmaktadır. Lavoisier'nin bu tanıtı, eytişimsel özdekçiliğin temel dayanaklarından biridir. Ayrıca *hava*, antikçağ Yunan düşünürü Anaksimenes'ce *sonsuz* ve *sınırsız* niteliğiyle kaynak varlık (*Yu.* Arkhe) sayılmıştır. Anaksimenes'e göre *hava*, seyrekleşerek ateşi ve yoğunlaşarak yeli, bulutu, suyu, toprağı ve taşları meydana getirir. Fransız metafizikçisi ve felsefe tarihçisi Emile Bréhier, ünlü *Felsefe Tarihi*'nde şöyle der (MEB. yayını, İstanbul 1969, Miraç Katırcıoğlu çevirisi, c. I, fasikül 1, s. 30-5): "Nesnelerin yapılmış olduğu madde nedir? Bu soruyu soran Aristoteles'tir. Kendilerinde çözümleri aranan meselelerle Milet'lilerin uğraşmış olduklarına dair hiç bir kanıtımız yoktur. Onun için bütün nesnelerin ilkesinin Thales'e göre *su*, Anaksimandros'a göre *sonsuz*, Anaksimenes'e göre *hava* olduğu bize öğretilince bu formülleri madde meselesine bir karşılık sanmaktan sakınmalıyız. Bunların anlamını kavramak için, elden gelirse, onların gerçekte hangi meselelerle uğraşmış olduklarını araştırmamız gerekir. Anlaşıldığına göre onların uğraşmış olduğu meselelerin başında bilim tekniği meselesi geliyordu. Bunlar, her şeyden önce, meteorların ya da astronomi olaylarının mahiyet ve nedenini, yer-

depremleri, yeller, yağmurlar, şimşekler, ay ve güneş tutulmaları gibi olayları ilgilendiren meseleler ve aynı zamanda da yeryüzünün biçimi ve dünyadaki hayatın kaynakları üzerindeki genel meseselerdir. Bu bilim tekniklerinden bizim Milet'liler, Yunan ülkelerinde yalnız, Mezopotamya ve eski Mısır medeniyetlerinin kendilerine iletmiş oldukları şeyi yapıyorlardı. Babilonya'lılar gibi gözlemleyen kimselerdi. Bundan başka kendi kadastroları için şehirlerin ve kanalların plânlarını yaparlardı ve hattâ dünyanın haritasını çizmek işine bile girişmişlerdi. İkinci olarak mekanik sanatlarla uğraşıyorlardı. İnsanın üstünlüğünü onun teknik başarılarında görürlerdi. Bu görüş en iyi dilegetirilişini İyonya'lı Anaksagoras'ta bulur, ona göre insan elleri olduğu için hayvanların en akıllısıdır, çünkü el temel âlet olup âletlerin ilk örneğidir. Milet'lilerin orijinalliği, göğü ve meteorları anlamak için kullandıkları birtakım teşbihleri seçme tarzlarındadır gibi görünmektedir. Bu teşbihlerde efsânelerin garâbetinden hiç bir şey yoktur, bunlar ya kendi zenaatlarından ya da doğrudan doğruya yapılan gözlemlerden alınmıştır. Bu gözlemlerinden biri de özellikle gemicilikle uğraşan Milet'liler için kara ve deniz fırtınalarının gözlenmesiydi. Ortalık sessizlik içindeyken az sonra çıkıverecek olan fırtınanın habercisi olan bir şimşekle birdenbire yırtılıveren kalın ve kara bulutların peydahlandığı görülmekteydi. Anaksimandros bunları açıklamaya uğraşırken bulutla tıkalı kalan yelin kendi şiddetiyle bulutu parçaladığını ve şimşekle gökgürültüsünün de bu ânî parçalanışla bir arada belirdiğini görüyordu. İmdi Anaksimandros doğayı ve yıldızların oluşumunu fırtınalarla kıyaslayarak düşünür. Anaksimandros'un gök hakkında vardığı düşünceyi elde etmek için, kalın bulutlar kını yerine yoğunlaşmış ve saydamsız bir *hava* kılıfını (çünkü ona göre *hava* birtakım buğulardan başka bir şey değildir), iç ve yel yerine ateşi, kılıftaki yırtıklar yerine de ateşin fırlamasına yolveren bir çeşit soluk yerleri ya da soluk alma boruları koymak yeter. Bu kılıfların daire biçiminde oldukları ve bir arabanın dingil boşluğu etrafındaki tekerlek ispitleri gibi dünyanın etrafına yerleştirilmiş bulundukları farzedilirse, yıldızlar bizim için artık sadece bu soluk alma yerlerinden çıkan iç ateşin bir kısmından ibâret olur. Bu soluk alma yerlerinin aynı anda hep birden kapanmasıyla ay tutulmaları ve safhaları açıklanmış demektir. Anaksimandros daire biçimindeki bu kılıflardan döner olanlarının üç tane olduğunu kabul ediyordu. Ona göre yeryüzünden en uzakta, güneşle ayın yalnız bir tek soluk alma borusu olan birer kılıfları, sâbit yıldızlarınsa (belki de samanyolunun) birçok soluk alma yerleri bulunan sadece bir kılıfı vardır. Bu gibi benzetişler, kozmogoni meselesini yeni bir biçimde formülleştirmeye olanak sağlar. Göğün oluşması, bir fırtınanın oluşmasından temelde hiç de farklı değildir. Kabuk ağacı nasıl sararsa, ilk zamanlarda dünyayı çevirmiş olan ateşin de parçalanarak daire biçiminde üç tane halkanın içine öylece dağılmış olduğunu bilmek sözkonusudur. İmdi Anaksimandros'a göre sözkonusu olan *neden*'in muhakkak ki yağmurların, fırtınaların ve yellerin başlangıcındaki nedenden ibâret bulunduğu sanılır. Bu ateş küresini parçalayan ve onu halkalarla kılıflayan deniz üzerinde peydahlanan birtakım *buğu*'lardır. Milet fiziğindeki başlıca olay muhakkak ki ısının etkisiyle deniz suyunun buğulanmasıdır. Bu buğulanmanın ürünleri (yeller, bulutlar vb.) eski Yunan'da akıl bakımından diriltici özellikleri bulunan şeyler diye gözönünde tutulurdu. Demek oluyor ki Anaksimandros, canlı varlıkların güneşin ısısıyla buğulanan nemlilikte (rutubette) doğduklarını kabul ederken, sadece, pek eski bir görüşü izlemiş oluyordu. Bütün bunlar bize, Milet öğretisinin merkezi olarak Aristoteles'in ilerisürdüğü *ilk töz*'ün anlamını açıklamamıza olanak sağlayabilir. Thales, dünyanın çıkmış bulunduğu şeyin *su* olduğunu söylemekle, varlıkların maddesini değil, ancak son derece yaygın kozmogoni konusunu yenibaştan ortaya koymuş oluyor. Milet düşünüşünün gelişmesine bakılırsa, şüphesiz ki bu sudan, denizden ortaya çıkan bütün hayat ile birlikte denizin *engin*'liği gibi bir şey anlamak gerekir. Anaksimandros'u, Thales'in *su*'yu yerine kendisinin *sonsuz* dediği şeyi koymaya sevkeden şey neydi?.. Öyle görünüyor ki Anaksimandros'un *sonsuz*'u büyüklük bakımından engin bir *sınırsız*'lıktır... Anaksimenes, *hava*'yı ilke olarak almakla Anaksimandros'tan uzaklaşmaz. *Hava* deyimi, ancak *sonsuz*'un mâhiyetini açıklar. Bu, sınırları bulunmayan bir *hava*'dır, Anaksimandros'un ölümsüz bir hareketle dirilmiş olan *sonsuz*'u gibidir. Öyle anlaşılıyor ki Anaksimenes bu hareketin, eşyanın kaynağını açığa vurabileceğine inanmış değildir. Bir kalbura verilen hareket gibi, bir kaynaşma hareketi de karmaşık şeyleri birbirinden pekâlâ ayırabilir ama onları meydana getiremez. Demek oluyor ki Anaksimenes bu ölümsüz hareketin üzerine eşyanın kaynağı hakkında bir

başka yorum getirip koymuştur. *Hava,* seyrekleşmesiyle ateşin ve yoğunlaşmasıyla da yelin, bulutun, suyun ve en sonunda da toprağın ve taşların oluşmasına yol açıyor". Görüldüğü gibi Bréhier, Milet'li düşünürlerin, felsefe değil, fizik yaptıklarını ilerisürmektedir. *Duyulur ve alışılmış teşbihlerin işe karıştığı bu fizik* gene de felsefesel düşünceyi doğurmuş olan bir fiziktir. Emile Bréhier' nin bu varsayımı usa uygun görünüyor.

HAZCILIK. (*Os.* Lezzetîye, Telezzüz mezhebi ahlâkîsi, Zevkperestlik, İstilzâzîye, Şehvânîye, Zevk felsefesi; *Fr.* Hédonisme, *Al.* Hedonismus, *İng.* Hedonism, *İt.* Edonismo) En üstün iyiliğin haz olduğunu ilerisüren Aristippos'un öğretisi... Sokrates'in öğrencilerinden Kirene'li Aristippos'a göre en üstün iyilik *haz* (*Yu.* Hedone)'dır. Sokrates, mutluluğun *iyi*'ye yönelmek ve onu gerçekleştirmekle elde edilebileceğini öğretmişti, iyiye yönelen ve onu gerçekleştiren davranışlara da *erdem* adını veriyordu. Sokratesçi okullar, bu öğretinin geliştiricileri olarak *iyi*'nin ne olduğu sorusuna karşılık aradılar. Aristippos'un ve onun izinden yürüyenlerin Kirene' li oluşlarından ötürü *Kirene okulu* adıyla da anılan *hazcılık* bu sorunun karşılıklarından biridir. Bu öğretiye göre *iyi* demek, *haz* demektir; haz veren her şey *iyi,* acı veren her şey de *kötü*'dür. Aristippos'a (İ.Ö. 453-355) göre her davranışın nedeni, mutlu olmak isteğidir. Yaşamanın ereği hazdır. Haz, insanı insan eden duygudur. Bilgilerimiz, duygularımızla alabildiğimiz kadardır, bundan öteye geçemez. Öyleyse bize duyularımızın getirdiği hazza yönelelim ve acıdan kaçalım. *En üstün iyi* (*Os.* Hayr-i âlâ, *Lât.* Summum bonum), hazdır. Ancak, gerçek haz sürekli olandır. Sürekli olan hazza da bilgelikle varılabilir. Bilgenin hazzı, kendi kendinden hoşnut olmasıyle belirir. Kendi kendinden hoşnut olmaksa, töresel hoşlanmadır (Sokrates' in *eudaimonia*'sı, ahlâkî memnuniyet). Bilgelik, gündelik hazları küçümseyerek sürekli hazlara yönelmek demektir... Hazcılık anlayışı, Kirene'li Aristippos öğretisini Sokrates etkisinden temizleyerek Aristippos'un gerçek maksadını açıklar: Bilge, bütün bilgisini hazzı elde etmek için kullanabilen kişidir. Haz en büyük iyilik, acı en büyük kötülüktür. İnsanın ereği, her an ve sürekli olarak hazza yönelmek olmalıdır... Bunun içindir ki hazcılık, günümüzde, Aristippos'un asıl maksadı yorumlanarak her türlü hazzı istemek ve her türlü acıdan kaçmak anlamında kullanılmaktadır. Kirene okulunda, acıdan kaçmak için kendini öldürmeyi yeğleyen, örneğin Hegesias gibi düşünürler de yetişmiştir. Genel olarak *acı* (elem) ve *hoşlantı* (haz), kaba bir törebilim anlayışıyle canlıları iyiye ve kötüye götüren itkiler sayılmıştır. *Epikurosçuluk* ve *yararcılık* öğretileri de bu anlamda *hazcı* (hedonist) öğretilerdir. Ne var ki Epikuros, Aristippos'un *bedensel haz*'ına karşı, *tinsel haz*'ı yeğler. Onun için en büyük haz, *ruh dinginliği* (*Yu.* Ataraxia)'dir. Buna da, bedensel zevkler peşinde koşmakla değil, bilgelikle varılır. İngiliz yararcılığına göreyse hayvan ve insan hoşlandığına yönelir ve acıdan kaçar. Spencer, bu gerçekten şu sonucu çıkarmaktadır: Haz veren şeyler zararlı olsaydı yeryüzünde hayvan kalmazdı... Sokrates'e göre acıdan kaçmak ve hoşlanmaya ulaşmak, kaba hoşlantıların peşinde gitmekle değil, bilgiyle gerçekleşir. Yaramıza bıçak vurdururuz, çünkü bilgi ilerdeki büyük acıdan korunmak için şimdiki küçük acıya katlanmamızı gerektirir. Eğer insan hazzı bilgisizce ister ve acıdan bilgisizce kaçarsa yarasına bıçak vurdurmaz ve ölür... Epikuros'tan Bentham'e kadar bütün faydacılar, *fayda* sözcüğünü hazzın karşıtı olarak değil, her türlü acıdan uzak ve kendiliğinden hoşlanma anlamında kullanmışlardır. Faydacılara göre faydalı olan, haz verendir. İnsan faydalıdan hoşlanır ve faydasızdan hoşlanmaz... Haz-elem teması, felsefe tarihinde, birçok öğretilerin çıkış noktasıdır. Öğretilerin çoğu, doğruluk ölçüsü olarak, canlıların bu ana itkilerini kullanmışlardır. Örneğin pragmacılıkta da pratik doğru haz veren yarar, pratik yanlış acı veren zarardır. İngiliz yararcılığının Amerika'daki temsilcisi olan uygulayıcılık öğretisi, tümüyle bu temel üstüne kurulmuştur. Kirene öğretisinden yararcılığa ve uygulayıcılığa kadar hazcı öğretilerin törebilim alanına bu yaklaşımları, bilimdışı bir yaklaşımdır.

HEGELCİLİK. (*Os.* Hegel'in mezhebi felsefîsi, Tasavvuriyei vücudiye, Vücudiyei mantıkîye; *Fr.* Hégélianisme, *Al.* Hegelianismus, *İng.* Hegelianism, *İt.* Hegelianismo) Alman düşünürü Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in öğretisi... *Hegelcilik* deyimi, özel anlamda Hegel'in öğretisiyle ölümünden sonra 1835'te başlayıp 1848'e kadar süren sağ (Heinrich, Gabler, Göschel vb.) ve sol ,(Bauer, Ruge, Strauss vb.) Hegelciliği; genel anlamdaysa İngiltere'de gelişen *Anglo-Hegelcilik,* Amerika'da gelişen *St. Louis Hegelciliği,* Almanya' da gelişen *Yeni Hegelcilik* (Glockner, Lasson, Kroner vb.), İtalya'da gelişen *Hegel rönesansı* (Benedetto Croce, Giovanni Gentile) gibi He-

gelci akımları adlandırır. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), genel olarak idealist akımın ve özel olarak da Alman idealizminin son ve en büyük temsilcisidir. Öğretisi *saltık düşüncecilik* adıyla da anılır, çünkü öğretisinin temeli *saltık düşünce* (Hegel'in deyimiyle *Absoluter Geist*)'dir. Bununla beraber o, gene de bir *nesnel düşüncecilik* geliştirmiştir, çünkü evrenin temeline koyduğu bu *saltık düşünce* insan bilincinden bağımsız bir düşüncedir. Buna haklı olarak *tanrı* da denebilir, çünkü dışlaşıp doğalaşarak tüm evreni o meydana getirmiştir. Denilebilir ki Hegel eytişim üstüne her şeyi söylemiştir, ama yanlış söylemiştir. Hayranlıkla şaşkınlığı bir arada uyandırışının nedeni budur. Örneğin yapısı gereği sonsuz bir süreç olan eytişimle Hegel dünyanın ve bilginin gelişme bakımından bitmiş ve tamamlanmış olduğu sonucuna varmıştır. Hegel'in doğru koyduğu yasalardan çıkardığı yanlış sonuçlar bizzat kendi kendileriyle çelişir ve kendi kendilerini yalanlarlar. Hegelci mantık yanyana sırlanan doğrularla yanlışların ikiciliği ve çelişkileriyle doludur. Örneğin Hegel'de doğru olarak eytişimin özü sayılan çelişme; yanlış olarak mantıksal, içsel ve evrimsel yönlerde işler. Oysa çelişme, bunun tam tersine, tarihsel, dışsal ve devrimsel yönlerde işler. Örneğin Hegel'de doğru olarak eytişimin çelişkisel gücü sayılan karşıtlar, özdeştir; oysa karşıtlar, özdeş değil, toplumsal süreçte antagonist (uyuşturulamaz) biçimler de alarak bağımlı ve birlik hâlindedirler. Bunlara benzer daha pek çok örnekte de belirdiği gibi Hegelcilik bir düşçülüktür, çünkü kurgusal varsayımlara dayanır. Hegel'in bu ikiciliği ve çelişkili tutumu, sisteminin hemen her yanında yansır. Siyasal düşüncelerindeki devrimci yanlarla tutucu ve gerici yanlar, düşünceciliği tanıtlamak için özdekçi öğeler kullanması, sürekli devimi ilerisürerken değişmezliği savunması bu ikici ve çelişkili tutumun en belli örnekleridir. Dahası, bütün bu ikici tutum içinde düşünceci birciliği gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Hegel felsefesi, antikçağ Yunanlılarının Elea öğretisiyle onu geliştiren Platon-Aristoteles temeline dayanır. Bu, felsefenin temel sorununda düşünceci (idealist) yanı tutan düşünceci bir felsefe geleneğidir ki tarih boyunca hep aynı kalmış ve aynı savı çeşitli biçimlerde yinelemiştir. Hegel'in bu eski ve değişmez sava kattığı yenilik, onu özdekçi öğelerle tanıtlamaya çalışmaktan ibârettir. Elea'lılar *tek* ve *değişmez* bir *varlık* olduğunu ilerisürüyorlar, *çok*'luğun ve *değişir*'liğin sonucu olan *oluş*'un düşsel bir görünüşten başka bir şey olmadığını söylüyorlardı. Dayandıkları gerekçe de *duyusal* olanın yanıltıcılığı ve *ussal* olanın gerçekliğiydi. Platon bu savı yeni yorumlarla geliştirmişti. Duyumu incelemiş ve onun gerçeği bildirmekten uzak bulunduğu kanısına varmıştı. En kaba duyumlarımızı bile *kavram*'larla dilegetiriyorduk. Bu, sadece bir dilegetirme sorunu değildi. Değil başkalarının duyumlarını, kendi duyumlarımızı bile çeşitli ussal sınıflandırmalar yapmaksızın bilemezdik. "Üşüdüm" derken üşüyenin kendi bedenimiz olduğunu, onu taşlardan, bitkilerden, hayvanlardan ve öteki bedenlerden ayırabildiğimiz, eşdeyişle bir sürü kavramla sınıflandırabildiğimiz için biliyorduk. Kendi bedenimizin üşümüş olduğunu da onu kaşınmalardan, kızarmalardan, ısınmalardan ayırabildiğimiz, eşdeyişle bir sürü kavramla sınıflandırabildiğimiz için biliyorduk. Demek ki bilgi kavramsaldı. Kavramlarsa duyuların değil, bütün bu sınıflandırmaları yapan usun ürünüydüler. Öyleyse bilgi, nesnesel değil, ussaldı. Kendiliğinde nesne yoktu, bir görüntüden ve bir hiçten başka bir şey değildi. Örneğin masa, kendiliğinde neydi? Onu sertliğinden, renginden, boyundan, görevinden vb. eşdeyişle kavramlarla dilegetirdiğimiz niteliklerinden soyutlarsak geriye ne kalırdı? Bir hiç. Hiç demek, yok demekti. Öyleyse gerçek olan, nesneler değil, kavramlar ve eşdeyişle *geneller* (evrenseller, tümeller)'di. Masa, bu genellerle varlık kazanıyordu. Ama masanın bizim bilincimizin dışında var olduğu da bir gerçekti, bu demekti ki geneller de bizim bilincimizin dışında vardılar ve nesneldiler. Platon bu *nesnel genel*'lere *idea* adını verdi ve nesnel düşünceciliğin (objektif idealizmin) temelleri de böylece atılmış oldu. Hegel, Aristoteles'in katkısına da sahip çıkarak, bu temellerin üstünde yükselmektedir. Aristoteles'in bu düşünceci geleneğe en büyük katkısı *ereksellik* anlayışıdır. Aristoteles'in *biçim*'i, bilimsel nedensellik anlayışındaki *sonuç* değil, bir *erek*'tir. Çünkü o, mantıksal bir öncelik taşır ve sürecin başlangıcından beri *sebep* (*Fr.* Raison)'in içinde vardır. Palamut sebebi meşelik ereğini içinde taşır, böyle olmasaydı palamuttan meşe çıkmazdı (Bilimsel nedensellik anlayışında *neden* (*Fr.* Cause) sonucunu içinde taşımaz, örneğin ısıda mâdensel cisimleri genişletme olgusu yoktur, mâdensel cisimlerin genişlemesi sonucu ısı nedeninden ayrı bir olgudur). Bundan başka erek, sebepten öncedir (Bilimsel nedensellik anlayışındaysa neden, sonucundan öncedir). Ama bu, bir za-

man önceliği değil, bir mantık önceliğidir (Nasıl ki mantıkta öncüller vargılardan zamansal olarak öncel değil, mantıksal olarak önceldirler). Aristoteles'e göre dünyalaşma sebebinden öncedir. Çünkü o, birbirlerini oluşturan bütün sebeplerin başından beri vardır. Ama bu, dünyalaşma olgusunun başlama zamanından önce dünyalaşma ereğinin varbulunduğu anlamına gelmez. Çünkü erek ya da biçim, geneldir. Genellerse zaman ve uzay dışıdırlar, zaman ve uzay içinde yokturlar. Bundan da şöyle bir düşünceci sonuç çıkarılmaktadır: Zaman ve uzay içinde bulunmayan yok demektir, demek ki geneller (tümeller ya da evrenseller) varbulunmayan *varlık*'lardır. *Gerçek* olan da bunlar olduğuna göre demek ki asıl gerçek, var bulunan değil, var bulunmayandır. Var bulunan *görünüş*'lerin gerçekdışılıkları ve sahtelikleri de bu düşünceci mantıksal uslamlama sonucudur. Bundan başka zaman ve uzaydışı olan *saltık*'tır, demek ki asıl gerçek varlık *saltık*'tır. Tanrı kavramına da, dinsel yolun dışında, felsefesel yoldan böylelikle varılmış olmaktadır. Aristoteles erek (*Yu.* Telos)'ten *tanrı* (*Yu.* Theos)'ya böylelikle geçmiş oluyor. Bu tanrı, Aristoteles'in tanımıyla *düşünmenin düşünmesi*'dir, eşdeyişle kendi kendisini düşünen *düşünce*'dir. Düşünce de *zihin* (*Fr.* Esprit)'in özü olduğuna göre gerçek *saltık zihin* (saltık ruh)'dir. Görüldüğü gibi düşünceci (idealist) öğretide *us, düşünce, zihin, ruh* ve *tanrı* böylelikle özdeşleşmiş olmaktadırlar. Hegel, *Felsefe Tarihi Dersleri*'nde şöyle der: "Felsefeyle dinin ortak bir içeriği vardır, sadece biçimleri farklıdır. Felsefe, dinin hayâl ürünü olarak sunduğu şeyi, kavramsal olarak yakalar". Hegel, işte böylesine kavramsal bir felsefe geliştirmiştir. Adı geçen yapıtında şunları da ekler: "Usçuluk, içerik ve biçim bakımlarından felsefeye ters düşer. İçerik bakımından ters düşer, çünkü gökyüzünü bomboş bırakmış ve her şeyi sonlu ilişkilere indirgemiştir. Biçim bakımından ters düşer, çünkü onun biçimi özgür ve kavramsal olmayan uslamlamadır... Felsefe, önceden kendisine dayanak olarak verilmiş bir nesne üstünde düşünmez. Çünkü onun içeriği zâten düşüncesidir. Felsefede saltığın düşünce gibi olması gerekir" (Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 65, 92, 97, 107). Hegel'e göre felsefenin görevi evreni açıklamaktır. Evreni açıklamak felsefenin törebilim, bilgi kuramı, metafizik vb. gibi bütün öteki sorunlarını da açıklamak demektir. Evreni açıklamak, onun sebebini açıklamakla olur. Evren, nedensellikle açıklanamaz. Çünkü her *ilk neden*'in de bir nedeni olmalıdır, kendisi açıklanamayan bir ilk nedense evreni açıklayamaz. Evreni açıklayabilecek olan, bir ilk neden değil, *ilk sebep*'tir, bir ereksel sebep. Çünkü ancak odur ki kendi ereğiyle kendisini açıklar. Sebebin bizzat kendisi bize sebebini açıklar, çünkü neden sonucunu içermez ama sebep ereğini içerir. Hegel'e göre evrenin ilk sebebi ya da ilkesi, Platon'da olduğu gibi bütün geneller değil, bu bütün genelleri de içeren bir *geneller geneli* olmalıdır. Bu savı, Hegel'i, *biçimler biçimi*'nin yaratıcısı Aristoteles'e yaklaştırır. Ne var ki Aristoteles de Elea'lılar ve Platon gibi, özdeği bir türlü yadsıyamamıştı. Dikkat edildiyse düşünceciliğin (idealizmin) antikçağ temelinde özdeğin hiç bir zaman yadsınamamış olduğu görülür. Elea'lı Parmenides, tüm düşünceci savlarına karşın, varlığın küre biçiminde olduğunu ve uzayda bir yeri bulunduğunu söylemiştir. Demek ki varlık, özdekseldir. Platon *İdea*'ların örneklik ederek biçimlendirdiği nesnelerin, biçimsiz ve belirsiz de olsa, özdek olduğunu kabul eder ve onu da *İdea*'lar kadar ilksiz ve sonsuz sayar. Bundan başka Platon, *İdea*'ların bir başka dünyada bireysel varlıkları bulunduğunu ve ölü ruhlarının bunları gidip *görebildiklerini* de ilerisürer ki bu da onların özdekselliğinin dolaylı bir kanıtıdır. Aristoteles'e göre her biçim bir üst biçimin özdeğidir, böylelikle sonunda *özdeksiz biçim*'e varılır ama aradaki sayısız biçimlerde özdeksellik kaynaşır. Hegel, özdekten kurtulabilmek için, Kant'ın duyusal genellerle duyusal olmayan geneller ayırımından yararlanır. Kant'ın önsel ulamları, duyusal olmayan genellerdir. Hegel'e göre de evrenin sebebi olan geneller geneli, böylesine duyusal olmayan bir genel olmalıdır. Nesneler, bir geneller toplamından başka bir şey değildirler (örneğin masa, çeşitli niteliklerini belirtmek için ona uygulanan kavramlar dışında bir hiçtir), demek ki geneller de nesneldirler. Bundan başka özneyle nesne özdeştir, bu sav düşünceciliğin temel ilkesidir, ayrıca bundan ötürü de düşünce ürünü olan geneller nesneldirler. Özneyle nesne, eşdeyişle bilenle bilinen özdeş olmasaydı bilme olgusu gerçekleşemezdi ve nesne zorunlu olarak Kant'ın varsaydığı gibi *bilinemez* olarak kalırdı. Hegel'e göre bilinemezin varolduğunu söylemek ona bir kavram uygulamaktır, bir kavram uygulamaksa onu bilmek demektir. Daha açık bir deyişle, ona bilinemez demekle onu bilmiş oluyoruz. Evrende bilinmeyen

ve belki de sonsuzca bilinmeden kalacak olan pek çok şey vardır, örneğin ayak basamadığımız bir uzay gezegeninde neler olup bittiğini bilmeyiz, ama bu onların yapısı gereği bilinemez oldukları anlamına gelmez. Evrende az bilinen ya da çok bilinen şeyler vardır, ama yapısı gereği bilinemez olan, eşdeyişle kendisine bir kavram uygulanamayan hiç bir şey yoktur. Bilinemez deyimi, bizzat çelişik bir deyimdir. Kant'çı bilinemezciliği böylesine eleştiren ve kökten çürüten Hegel bundan bilenle bilinenin, eşdeyişle özneyle nesnenin özdeşliği sonucunu çıkarır. Açıkça şöyle der: "Felsefe, özünde, tümüyle düşünceciliktir. Eski ya da yeni bütün düşünürlerin ilerisürdükleri ilkeler, su, özdek, atom vb. nesneler değil, düşünceler, eşdeyişle genellerdir" (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, son bölüm). Hegel, böylece, evrenin ilk sebebi olarak duyusal olmayan genelleri, eşdeyişle ulamları ele almakta ve bunlardan da bir geneller geneline varmayı amaçlamaktadır. Hegel, bu ulamları birbirinden çıkarsar ve her birinin zorunlu olarak bütün ötekileri içerdiğini ilerisürer. Amacı, açıklamanın zorunlu gereği saydığı birciliği (monizmi) gerçekleştirmektir. Bircilik gereğince evrenin on iki tane ilk sebebi olamaz, bunların bir tek ilk sebepte toplanması gerekir. Kaldı ki Hegel, Kant'ın on iki sayısında dondurduğu ulamların çok daha fazla olduğu kanısındadır. Bundan başka Hegel, kendinden önce ilerisürülmüş bütün genellerin *soyut geneller* oldukları iddiasındadır, bundan ötürü de içlerinde kendilerinden başka hiç bir şey taşıyamaz ve dolayısıyla birbirlerinden çıkarsanamazlar, kendinin ilerisürdüğü genellerse *somut geneller*'dir ve bundan ötürü de tüm türlerini kendi içlerinde taşımakta ve birbirlerinden çıkarsanabilmektedirler. Demek ki sorun, ilk ulamı, bütün öbürlerinin kendisinden çıkarsanabileceği ulamı bulmaktır. Bu ilk ulam, hem *zorunlu olarak ilk* ve hem de *en genel* ulam olacaktır. Bir ulam, ne kadar soyutlanabilirse o kadar genelleşir. Demek ki ilk ulam, soyutlama süreciyle elde edilebilecek *en soyut ulam* olacaktır. Neyi soyutlarsak soyutlayalım, son soyutlamada daima *varlık* ulamını elde ederiz. Masayı, ağacı, kuşu bütün niteliklerinden birer birer soyutlarsak geriye daima "bu masadır", "bu agaçtır", "bu kuştur" önermeleri kalır. Demek ki bütün soyutlamalarda geriye kalan daima ve sadece onların var oldukları, eşdeyişle *varlık*'larıdır. Öyleyse *varlık*, bütün ulamların ilki ve hepsinin sebebidir. Zorunlu olarak ilk, en genel ve en soyut ulam olan varlığı, varlığından da soyutlarsak, onun tam karşıtı olan *yokluk*'u elde ederiz. Demek ki varlık karşıtı olan yokluğu içinde taşıyordu; yoksa yokluk varlıktan çıkarsanamazdı. Hegel'e göre *karşıtlar* da birbirleriyle özdeştirler ve her şey karşıtını da içinde taşımaktadır. Bunu ilerisürme, cebimizde elli lira bulunmasının aynı zamanda elli lira bulunmaması demek olduğu anlamına gelmez. Çünkü birinin alanı soyut, öbürününse somuttur. Özdeşlik, özdeş olanların birbirlerine *geçiş*'lerinin olanaklı bulunduğunu gösterir. İşte bu geçiş, Hegel'e göre *oluş*'tur. Varlık, yokluk ve oluş Hegel'ci mantığın ilk üç ulamıdır. Hegel'ci eytişimde her üçlünün ilk ulamı *olumlu*'dur, bunun karşıtı da daima *olumsuz*'dur. Eşdeyişle bir şeyin *olması* için, aynı zamanda onun *olmaması* da gerekir. Birinden öbürüne geçişi dilegetiren *oluş* sürecinde de böyledir. Demek ki üçüncü ulam olan oluş, öbür ikisinin karşıtlığını ve aynı zamanda özdeşliği içerir, böylelikle ilk iki ulamı, ikincinin birinciyi *olumsuzlama*'sını *olumsuzlayarak* uzlaştırır. Bu sürece *sav-karşısav-bireşim* de denir. Hegel'e göre us, çelişik olanda duramaz ve bundan ötürü de ilerlemeyi zorunlu kılar. Bireşim yeni bir sav, ya da olumsuzlamanın olumsuzlanması yeni bir olumlama olur ve karşısavını ya da olumsuzunu ortaya koyar. Hegel, eytişimsel üçlünün ilk terimine *kendinde* (*Al.* An-sich) demektedir ki bu da Aristoteles'in *gizilgüç* (*Yu.* Dynamis) ve *gerçekleşme* (*Yu.* Energeia) deyimlerini karşılar. Her iki erekselci düşünüre göre erek, gerçekleşmeden önce, sebebinin içinde gizilgüç olarak vardır. Aristoteles'e göre nasıl meşe ereği palamut sebebinin içinde gizilgüç (bilkuvve) olarak bulunuyorsa Hegel'e göre de oluş ereği (*Al.* Zweck) varlık sebebinin (*Al.* Grund) içinde öylece gizilgüç olarak var bulunmaktadır. Bu mantık, son ulamın da ilk ulamın içinde gizilgüç olarak bulunduğu gerçeğini açıklar. Kavramlar, böylece, zorunlu olarak birbirlerinden oluşurlar. Hegel'e göre her kavram ya da *ulam* (*Al.* Kategorie, bir nesneye yüklenen nitelik), *İdea*'nın *uğrak* (*Al.* Moment)'larıdır, eşdeyişle beliriş biçimlerinden biridir. Evrenin temel ilkesi *İdea* (düşünce ya da ruh)'dır, evrensel oluşma *İdea*'nın kendini *açması*'dır. Hegel şöyle der: "Benim bu mantık sisteminde izlediğim, daha doğrusu sistemin kendiliğinden izlediği yöntem, tek gerçek yöntemdir. Bunun böyle olduğu şundan da bellidir ki bu yöntem nesnesinden ve içeriğinden farklı değildir, çünkü nesneyi ilerleten, kendi kendisindeki içeriktir, kendi kendinde taşıdığı ey-

tişimdir. Şurası açıkça bellidir ki bu yöntemin gidişini izlemeyen ve onun yalın ritmine ayak uyduramayan hiç bir açıklama bilimsel sayılamaz" (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Giriş, s. 41-2). Hegel'e göre us, kendisiyle çelişende duramayacağı için kavramların eytişimi çelişki yaratmayan bir ulama kadar sürüpgelir ve böylelikle birkaç düzine ulam elde edilmiş olur. Kavramlar eytişiminin sonunda varılan ve çelişki yaratmayan kavramsa bizzat *kavram* (*Al.* Begriff, *Fr.* Notion) kavramıdır. Hegel, *Mantık* adlı yapıtının başına şöyle yazmıştır: "Varlık, kendinde (gizilgüç) olarak *nosyon*'dur". *Kavram* ulamı, kendinde ve kendisi için olarak, kendinden önceki bütün ulamları kapsar. *İdea*'nın mantıksal serüveni böylece biter ve *kavram*'ın karşıtı olarak *doğa*'ya geçilir. Hegel'in bundan sonra nesnel bir doğa felsefesi geliştireceği sanılmamalıdır, gerçekte dışlaşıp doğalaşacak olan gene *İdea*'dır. Açılıp gelişecek olan doğa değil, gene de kavramdır. Çünkü Hegel'e göre kavramla doğa özdeştir. Şöyle der: "Bilim üç bölüme ayrılır: 1. *Mantık* (Kendinde ve kendi için İdea'nın bilimi), 2. *Doğa felsefesi* (Dış varoluşuyla *İdea*'nın bilimi), 3. *Ruh felsefesi* (Dış varoluşundan gene kendi üstüne dönen İdea'mn bilimi). İdea, önce, kendisiyle özdeş olarak varolur. Aynı zamanda da kendi için olmak ereğiyle kendisine karşı koyar. Çeşitli felsefeler İdea'nın birer *belirlenim* (*Al.* Bestimmung)'idir, bu çeşitli uğraklarda İdea açılıp yayılmaktadır. Doğada da, ruhta da yeniden karşımıza çıkan hep İdea'dır. Ama İdea orada bir dış varoluş biçimini almıştır, burada kendinde ve kendi için vardır. İdea'nın açığa çıktığı bu çeşitli belirlenimler, İdea'nın duraklamadan içlerinden geçip gittiği birer *uğrak* (*Al.* Moment)'tır. Bunun içindir ki her özel bilim, kendi içeriğini hem gerçek bir varoluşa sahip görmeli ve hem de aynı zamanda kendi içeriğini daha yüksek bir varoluşa geçmek için basamak yerine geçen bir aşama saymalıdır" (Hegel, *Enzyclopaedie der Philosophischen Wissenschaften*, XVII). Demek ki evrenin ilkesi, yapıcısı, kurucusu olan İdea'nın ilk serüveni kendi alanında, eşdeyişle düşünce alanında; ikinci serüveni doğa alanında, eşdeyişle altyapıda; üçüncü serüveni ruh alanında, eşdeyişle üstyapıdadır. *İdea*, eşdeyişle düşünce, saltık olduğu halde, nasıl oluyor da ilerliyor ve gelişiyor?.. Hegel'e göre düşünce, evrensel bir temel olma bakımından saltıktır; yeniden kendisine dönmek ve sonsuzca saltık kalmak üzere bir mâcerâya çıkmıştır, kendisine *yabancılaşarak* doğalaşmıştır, insan bilincinde kendisini tanıyarak bu yabancılaşmayı aşmış ve mâcerâsını tamamlamış bulunmaktadır. Bu demektir ki, *saltık düşünce*, bir süre için kendisini tarih ve doğa içinde yansıtmıştır. Gök cisimleri, saltık düşüncenin doğalaşma yolunda attığı ilk adımdır. Astronomik kozmos, saltık düşüncenin kendisine ilk yabancılaşmasıdır. İtme ve çekme, ayrılma ve birleşmeden ibâret çelişmelerle doğasal cisimler oluşur. Doğalaşma, sırasıyla; kabuklular, yumuşakçalar, böcekler, balıklar, sürüngenler, kuşlar, memeliler boyunca sürüpgider. Bu yabancılaşmanın sonunda da en yetkin organizma olan insan meydana gelir ki saltık düşünce de kendisini yansıtacak aynaya kavuşmuş olur. Artık özdeksel yapıda daha fazla doğalaşmak gerekmeyecektir. İnsanda beliren ve kendisine kavuşan saltık düşünce, evrimsel gelişmesine bilinç, ruh, akıl alanında —ki bunlar aynı şeylerdir— devam edecektir. İnsan, özü gereği ruh, eşdeyişle bilinç ve özgürlüktür. Saltık düşünce, doğalaşma mâcerâsının sonunda ilkin insan bilincinde, eşdeyişle bireysel bilinçte kendisini yansıtmıştır (*Al.* Subjektiver geist). Sonra, başka bireylerle bağıntılı olarak bir kültür düzeyine atlamış ve kendi özüne uygun bir toplumu gerçekleştirmiştir (*Al.* Objektiver geist). Sonunda da kendi kendisinin bilincine ulaşarak (*Al.* Absoluter geist) felsefe, din, sanat gibi değişmez, ölümsüz, saltık değerleri gerçekleştirmektedir. Başka türlü bir söyleyişle, birey önce öznel bir ruh taşır. Geliştikçe bu ruhun ortaklaşalığını kavrar. Öznel ruh, bu kavrayışla, yerini nesnel ruha bırakmış olur. Nesnel ruh, önce, ortaklaşa özgürlük demek olan *hak* biçiminde belirir, hakkın en belli biçimi de özel mülkiyettir. Her birey, özgür eylemleri sonucu, mal sahibi olmak ve malını başkalarına vermek hakkını taşır. Bu veriş, sözleşme'dir. Sözleşme, tohum hâlinde devlet'tir. Oysa birey *hak*'la çelişir ve onu yadsır, bu yadsımadan *suç* doğar, suç da *ceza*'yla çelişir ve yadsınır. Hak, böylelikle gelişmektedir. Bu gelişme sonunda en yetkin varlık olan *devlet* meydana gelir. Ama devlet, ne kadar yetkin olursa olsun, saltık düşüncenin amacı olamaz. Özgürlük ruhun özüdür, hiç bir devlet kişiye bu özgürlüğü veremez. Ruh, gerçek özgürlüğünü gene ruhun alanında bulabilir ve sanatın, dinin, felsefenin özgür alanlarında devletin üstüne yükselir. Görüldüğü gibi; doğanın, insanın ve toplumun yaratıcısı olan saltık düşünce, lâik bir Tanrı ya da derece derece açılıp saçılarak her varlıkta beliren

bir gizemcilik Tanrısıdır. Hegel'in bu varsayımına bir çeşit doğatanrıcılık da denebilir. Fransız düşünürü Henri Lefebvre, Hegel'in, dolayısıyle idealizmin büyük paradokslarını şöyle özetlemektedir: "Fikir, diyor Hegel, bizden önce, düşünüş ve uygarlık tarihinden önce, dünyadan önce vardır. Ama o zaman *bilinçsiz*'dir. O, kendisinin bilincine ancak *çelişmeler* arasında, engellere çarparak, çatışmalar arasında varabilir. Peki, ne yapıyor? Dünyayı yaratıyor. Tabiat, dünya; insan ve insanın tarihi katıksız, arı *fikir*'den başka bir şeydir, hattâ onunla çelişme hâlindedir. Madde, ruha karşıdır. Fakat *fikir*, tam bu *çelişme*'yle, *tabiatın, insanın, tarihinin bütün çelişmeleriyle* kendi bilincine varır. Fikir, insanın düşünüşlerinde ve özellikle bilgide, insan biliminde kendini gösterir. Hegel'e göre tarihin, sosyal hayatın, moral ve politik hayatın, doğruyu aramanın muharriki bu meşhur *fikir*'dir. Oluş ve oluşun bütün çelişmeleri *fikir*'le açıklanır. Dünya ve tabiat, içte görüneni dışta sanmadır (extériorisation), *fikir*'in nihayet kendi bilincine ulaşınca tekrar kazanılan, bulunan, kendine gelen bir yabancılaşmadır, aliénation'udur. Daha başlangıçtan itibaren bu tez garip şekilde aykırı görünmektedir, öyledir de. Her öğrenci bunu tetkik ederken, çok muhtemeldir ki, bir dereceye kadar hayrete düşer ve sıkılır. Hegel idealizmi, insanda, ayaklarının yerden kesilmekte olduğu, her şeyin altüst olduğu havasını uyandırır. Bir fikir, nasıl bilinçsiz olabilir? Mutlak bilim, bilimi yapan insan zekâlarından önce nasıl varolabilir? Maddî olmayan bir fikir, nasıl olur da maddeyi ve tabiatı yaratabilir? Kendi bilinci hâline gelmek için dünyayı yaratmak gibi bilinç işi olan bu derin dünya hesabını bilinçsiz bir *fikir*'e izâfe etmek saçma ve çelişmeli değil midir?". Özdekçiliği de içine alan tüm felsefeyi *evrensel düşüncecilik* sayan Hegel (çünkü Hegel'e göre bizzat *özdek* de bir kavramdır, eşdeyişle geneldir) Elea'cılarla Platon -Aristoteles geleneğine dayanmakla beraber özellikle Spinoza, Hume ve Kant'dan da yararlanmıştır. *Mantık*'ında "Spinoza'nın *her belirlenme, yadsımadır* sözü son derece önemlidir" der (İbid, bölüm II, s. 117). Örneğin bir şeyin güzel olduğunu söylemek, eşdeyişle onu güzellik yüklemiyle belirlemek, çirkin olduğunu yadsımak demektir. Hegel, Spinoza'nın bu ilkesini tersine çevirip olduğu gibi almıştır. Hegel'e göre *her yadsıma, belirlemedir*. Çünkü bir şeyin çirkin olduğunu yadsımakla onu güzellikle belirlemiş oluruz. Hegel'e göre yadsıma (eşdeyişle olumsuzlama) karşıtı olan *olumlama*'yla özdeştir. Buradaki *olumlama* deyimi, Spinoza'nın *belirleme* ya da *sınırlama* deyimleriyle aynı anlamdadır. Örneğin her şeyin güzel olduğunu söylemekle onu belirlemiş, bütün çirkinliklere karşı sınırlamış ve aynı zamanda güzelliğini evetlemiş, eşdeyişle olumlamış oluyoruz. Demek ki Spinoza'ya göre olumlamak olumsuzlamak olduğu gibi Hegel'e göre olumsuzlamak olumlamaktır. Hegel'de olumsuzlama ya da eşdeyişle yadsıma, *yaratma*'dır. Çünkü her şey, olumsuzlanmakla varolur. Herhangi bir şeyin varolabilmesi için, her şeyden önce *olumsuzlamanın*, ya da *yadsımanın olağanüstü gücü* gereklidir. Herhangi bir şeyde *olumsuzlanma gücü* (eşdeyişle ona karşı olanı, ona karşı koyanı) yoksa o şey Hegel'in deyimiyle *ölür* (son bulur). Bundan başka Hegel'in *sonsuzluk* (*Al.* Unendlich) kavramı da Spinoza kaynaklıdır. Sonsuzluk, sınırsızlıktır. Spinoza'ya göre belirlenmiş olmak sınırlanmış olmaktır. Demek ki sonsuz, belirlenmemiştir. Ne var ki Spinoza, onun, *kendinin nedeni* (*Lâ.* Causa sui) ve eşdeyişle kendi kendisinin belirleyicisi olduğunu söyler. Hegel de *sonsuz* kavramını tümüyle bu Spinoza'cı anlamda kullanır. Hegel'e göre sonsuz, zorunlu olarak, sonluyu içerir. Çünkü içermezse, böylece kendi dışında bir şey bırakacağı için, kendisi sonlu olur. Bu, Hegel'in temel varsayımıdır (Her şey, kendi karşıtını içerir). Hegel, özellikle mekanik nedenselliğin çürütülmesinde, Hume'la beraberdir. Kant'tan da çok şey almakla beraber temelde Kant'a bir karşısav olarak ortaya çıkmıştır. İnsan usuyla nesnel gerçeği tümüyle birbirinden ayıran ve aralarına aşılmaz bir duvar çeken Kant'ın tersine Hegel insan usuyla nesnel gerçeği bir ve özdeş sayar. Hegel'e göre "gerçek olan her şey ussal ve ussal olan her şey de gerçektir". Ne var ki bu, ussalı nesnel gerçeklikten çıkaran bir deyim değil, tersine, nesnel gerçekliği ussal sayan bir deyimdir. Kant, doğayı saltık saymış ve düşüncenin bu alana asla sokulamayacağını ilerisürmüştü. Hegel düşünceyi saltık sayarak, Kant'ın tersine, doğanın, bu saltık düşüncenin ürünü bulunduğunu savunmuştur. Bununla beraber Kant'ın özellikle tarih görüşü, tarihi, sanki bir düşünce tarafından yönetiliyormuşçasına önceden belirlenmiş bir ereğe doğru ilerletir. Hegel'de de düşünce, doğada ve tarihte böylesine içkindir. Her iki görüş de, belli bir noktada, doğadan önce bir *mantığın varlığını* kabul eder. Hegel, *Küçük Mantığa Giriş*'inde şöyle demektedir: "Yargı gücünün eleştirisi'nin ilginç yönü, Kant'ın

burada *Ide*'ye kadar yükselmiş olmasıdır. Kant felsefesi sadece burada kurgusaldır. Kant burada anlığın konusu olan *genel*'le sezinin konusu olan *tikel* arasında kuramsal ve kılgısal us öğretilerinden çok daha başka bir ilişki kurar. Ama bu ilişkiyi bir ilke olarak koymaz, deneyde nasıl meydana geliyorsa öylece verir. Doğanın iç erekliliği ilkesini bilimsel uygulamalarında izleyip geliştirseydi bizi çok daha derin bir anlam taşıyan alanlara götürebilirdi. Çünkü bu ilke, bizi zorunlu olarak şu sonuca vardırır: Tümel, saltık, erek, iyi evrende gerçekleşme hâline gelmiştir ki bu da, ereğini kendisi koyup kendisi gerçekleştiren bir güç tarafından, eşdeyişle kendisinde tümelle tikel ve özneyle nesne karşıtlığının silinip sadece saltık gerçekliğin belirdiği Tanrı tarafından gerçekleştirilmektedir". Gerçekten de Hegel'le Tanrı ve dolayısıyle Hıristiyanlık arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Hegel'in temel üçlüsünün, Hıristiyanlığın temel üçlüsüyle özdeşliği açıklanması gerekmeyecek kadar bellidir. *Kendinde Idea* (Saltık varlık) Hıristiyan üçlemesindeki *Tanrı*, ikinci aşama olan *kendi dışında İdea* (Doğa) Hıristiyan üçlemesindeki *İsâ*, üçüncü aşama olan *kendisi için Idea* (Ruh) Hıristiyan üçlemesindeki *kutsal ruh*'tur. Her iki üçlük de birbirleriyle, karşıtlık içinde, özdeştirler. Üçünün birliği *saltık Idea*'dır. Hıristiyan tanrıbiliminde *Tanrı* nasıl insandan bağımsız olarak varsa, eşdeyişle nesnelse, Hegel'in *saltık Idea*'sı da öylece insandan bağımsız olarak vardır ve nesneldir. Hegel, *öznel düşüncecilik* anlayışına şöylece karşı çıkar: "Felsefe, din kadar düşüncecidir (idealisttir). Çünkü din de, felsefe gibi, *sonlu*'yu gerçek ve saltık bir varlık olarak tanımaz. Gerçek ve saltık varlık, her ikisi için de *sonsuz*'dur. Düşüncecilik, sonlu'nun düşünsel olduğunu söylemek demektir. Sonlu, düşüncedir ama gerçek varlık değildir. Öznel düşüncecilikse sonlu'yu tek gerçek biçim sayar, onun dış varoluşunu gözönüne almaz. Böylesine bir düşüncecilik anlayışında hiç bir şey kaybedilmemektedir, çünkü içerik sonlu durumuyla düşüncede kalabilir. Ama hiç bir şey de kazanılmamaktadır, çünkü kaybedilen hiç bir şey yoktur" (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, I, s. 171). Hegel'in öğrencisi olan Heinrich Heine "bana tanrı olduğumu Hegel öğretti" der. Çünkü Hegel düşüncesi zorunlu olarak bu mantıksal sonuca varır. *Idea*, eşdeyişle *tanrı* en yetkin aşamasına insan bilincinde ulaştığına göre *bilinçli insan* kaçınılmaz bir biçimde *tanrı*'laşmaktadır. Hegel de, çağının en üstün bilincini taşıdığına göre, bu çok tanrılı dünyada kaçınılmaz olarak Zeus'leşmiştir. Bu yüzden de, ölümüne yakın yıllarında, gene kaçınılmaz olarak dinsiz sayılmıştır. Hegel *"Minerva'nın baykuşu ancak karanlık bastıktan sonra uçmaya başlar"* der. Bu demektir ki önce olaylar yaşanılır, sonra o olayların düşünceleri edinilir; önce özdeksel yaşam vardır, sonra düşünsel yaşam başlar. Hegel bu deyimini *Hukuk Felsefesi (Grundlinien der Philosophie des Rechtes)* adlı yapıtında daha da açıklar, "Nesnel gerçeklik (realite) oluşma sürecini bitirdikten sonradır ki dünyanın düşüncesi (felsefe) meydana çıkar" der. Bu, açıkça, *özdek düşünceden öncedir* demek değil midir? Hegel, bir yandan böyle söylerken öbür yandan özdeğin temeline düşünceyi yerleştirir. Önce de söylediğimiz gibi, Hegelcilik, bir açıdan, tüm çelişkidir. *Hegel üstüne* bir inceleme yazmış bulunan Prof. W. T. Stace şöyle der: "Hegel sisteminin tümünde bu yönteme ve bu ilkelere sıkıca uyulduğu varsayılır. Gene de bir uyarıda bulunmak gereklidir. Hegel'in bu ilkeleri sistemi içinde aynı tutarlılıkta uygulamayı başardığı düşünülmemelidir. Diyalektik yöntemin yukardaki açıklaması ülküsel bir açıklamadır, yöntemin amaçladığı ya da olması gerektiği şeyin açıklanmasıdır. Pratikte bu açıklamanın, Hegel'in üçlülerinden bazılarına nasıl uygulandığını anlamak güçtür. Örneğin ruh felsefesinde Hegel, üçlülerinden biri olarak sanat-din-felsefe'yi koyar. Burada sanatın tez, dinin antitez, felsefenin de sentez olduğu varsayılır. Dinin hangi alanda sanatın karşıtı olduğunu görmek çok güçtür. Sanat'la felsefenin cins ve tür olarak ilişkin bulunmaları ve dinin de bunların ayırtı olmasını anlamak hemen hemen imkânsızdır. Buna benzer başka birçok örnek verilebilir. Dört terim içeren *üçlüler* bile vardır. Gelgelelim, bu düzensizlikler, diyalektik yöntem açıklamamızın yanlış olduğunu göstermez. Gösterdiği, Hegel'in kendisinin bile kendi diyalektik yöntemini her durumda aynı mutlak tutarlılıkla götürememiş olduğudur. Bu, şüphesiz ki, sisteminde bir kusurdur. Ama ilkelerini uygularken yanlış yapması, ilkelerin kendilerini geçersiz kılmaz" (İbid, Murat Belge'nin çevirisi, Birikim Yayınları, İstanbul 1976, s. 160). Hegel idealizminin değeri, ünlü bir diyalektikçinin şu çok doğru sözünde belirir: "Zeki idealizm, zeki maddeciliğe aptal maddecilikten çok daha yakındır". *Bk.* Eytişim, Eytişimsel Özdekçilik, Sav, Karşısav, Bireşim, Çelişme, Düşüncecilik.

HERAKLEİTOSÇULUK. (*Os.* Herakles'in mezhebi felsefisi, *Fr.* Héraclitéisme, *Al.* Herakliteismus, *İng.* Heracliteism) Antikçağm eytişimci düşünürü Herakleitos'un öğretisi... Efes'li Herakleitos, antikçağ Yunan düşüncesinin en parlak zekâsıdır. Devim ve değişmenin doğasal ve insansal yapıda temel olduğunu ilkin o görmüş, eytişimsel düşünceyi ilkin o gerçekleştirmiştir. Günümüze 330 kısa parçası kalan düzyazıyla yazdığı *Evrene Dair* adlı yapıtı ilk gerçek felsefe yapıtı sayılır. Evreni, ne tanrıların ne de insanların yapmış olmadığını açıkça ilerisürmüştür; "dünya birdir, ne bir tanrı ne de bir insan tarafından yaratılmıştır, bir yasaya göre yanan ve bir yasaya göre sönen ve başı sonu olmayan canlı bir ateştir" der. Felsefesi, tümüyle bir *sürekli akış* öğretisidir; "bütün' le bütün olmayan, birlik olan'la ikilik olan, anlaşma ve anlaşmazlık, bütün şeylerden bir şey ve bir şeyden bütün şeyler..." der. O, bu evrensel birliği *logos* kavramıyla dilegetirir; "logos, insanların hepsinde ve her şeyde ortaktır, ortaklaşa olana uymalı. Ama logos ortaklaşa olduğu halde çokluk kendilerine özgü düşünceleri varmış gibi yaşar. Nasıl ateşe yaklaştırılan kömürler başkalaşarak ateşlenirler ve ateşten uzaklaştırılanlar kömürleşirse insan da, ortaklaşa olanın ardından gitmekle logos'tan pay alır, ardından gitmezse logos'suz kalır" der. Varlıkların oluşumunu ve değişimini *savaş* (*Yu.* Polemos) gerçekleştirir, bu savaş hem birbirleriyle çatışan ve hem de aynı zamanda birbirlerini destekleyen karşıtların çatışmasıdır; "savaş bütün şeylerin babasıdır, savaşın ortaklaşa ve herkes için olduğunu ve her şeyin kavgaya ve zorunluğa göre olduğunu bilmek gerek" der (Karşıtların diyalektik savaşımı, toplumsal savşlarla asla karıştırılmamalıdır). Bu oluş, *zorunlu*'dur. Bu zorunlu ve sürekli akış içinde *evrensel birlik* belirir; "aynı şeydir yaşayanla ölmüş, uyanıkla uyuyan, gençle yaşlı. Çünkü bunlar değişince ötekilerdir ve ötekiler değişince de bunlardır. Soğuk ısınır, sıcak soğur, yaş kurur, kuru nemlenir" der. Bütün bunlar bir ve aynı *özdeksel* temelin, *ateş* (*Yu.* Pyr)'in değişimleridir, varolan her şey onun değişik görünüşleridir; "evreni ateş oluşturur, evren daima yaşayan bir ateştir ve öyle kalacaktır" der. Bu sözüyle, aynı zamanda, sürekli olarak devimli ve değişken özdeğin daima *canlı* olduğunu açıklar. Her şey, her an *yeni*'dir; "güneş her gün yenidir" der, "aynı ırmağa iki kez girilemez" der. Bu yenilik, bir ve aynı şeyin sürekli olarak *değişme*'lerinden meydana gelir; "ruhlar için ölüm su olmaktır, su için de ölüm toprak olmak, topraktan ise su olur, sudan da ruh. Uyanıklar için bir tek ve ortaklaşa dünya" der. Varlık bu sürekli *devim*'den ayrılamaz, ne var ki bu *öz*'ü ve *gerçek'i* ancak bilgeler görebilirler, bilge olmayanlarsa *biçim* ve *görünüş*'e aldanırlar: "Deniz en iyi ve en kötü sudur, balıklar için içilir ve kurtarıcı, insanlar için içilmez ve yokedici. Eşekler altın yerine samanı alırlar, domuzlar arık sudan çok çirkeften hoşlanırlar, öküzler bahtlıdırlar bezelye bulduklarında, kümes hayvanları tozda yıkanır. Aptal insan logos karşısında her zaman şaşkın şaşkın bakınır, köpekler tanımadıklarına havlarlar" der. Evrensel birlik, çatışmalar ve çelişmelerle sürüpgiden bir oluşma içinde, evrensel bir *uyum* (*Yu.* Harmonia) 'da belirir; "Birbirine karşı olan, birlikte giden, birbirinden ayrılanlardan en güzel uyarlık" der. Varlık, *zaman* (*Yu.* Aion) içinde sürekli bir *devim*'dir; "Olduğu yerde kalan hiç bir şey yok. Aynı ırmaklara girenlerin üstüne hep başka başka sular akar. Aynı ırmaklara hem giriyoruz, hem girmiyoruz, hem biziz hem değiliz" der. Bu, katıksız ve çok açık bir *eytişim* anlayışıdır. Herakleitos, insanları, eytişim dışı metafizik öğretilere karşı uyarır; "Homeros kamçılanmaya lâyıktır, insanlar görünüşleri bütün Hellenlerden daha iyi tanıyan Homeros gibi aldanmışlardır. Çok şey bilme akıllı olmayı öğretmez, öyle olsa Hesiodos'a, Pitagoras'a ayrıca Ksenofanes'e ve Hekataios'a da öğretirdi, çoğunun öğretmeni olan Hesiodos günün ve gecenin bir ve aynı şey olduğunu tanıyamamıştır. Pitagoras herkesten çok soruşturma ve araştırmalarda bulunmuştur; çok şey bilme, yâni oyun etme. Pitagoras yalanların başıdır" der. Görüldüğü gibi, çağdaş bilim ve düşüncenin bütün temel kavramları Herakleitos'un parlak sezişlerinden yola çıkmıştır. Özdeğin kendiliğinden devimselliği, devim ve değişmenin çatışmalarla gelişerek sürekli bir oluş hâlinde bulunduğu, evrensel birlik ve bağımlılık, zorunlu oluş, evrenin özdeksel bir temelden oluştuğu, özle biçimin ve görünüşle gerçeğin karşıtlığı ve bu karşıtlıkta özün ve gerçeğin temel olduğu vb. gibi günümüz bilim ve düşüncesinin temel öğelerinin gerçek babası Herakleitos'tur. Hegel "Herakleitos'un tek sözü yoktur ki onu *logik*'ime almamış olayım" der. Nietzsche de şöyle demiştir: "Dünyaya her zaman gerçek gerekecek, öyleyse her zaman Herakleitos gerekecek". Herakleitosçuluk, teksözle *devim* demektir. Metafizik öğretilerdeki devim öğeleri bile *Herakleitosçu-*

luk deyimiyle dilegetirilir, örneğin *Bergsonvâri Herakleitosçuluk* (*Fr.* L'Héraclitéisme Bergsonien) denir. *Bk.* Eytişim, Devim, Çatışma, Canlözdekçilik, Hegelcilik, Eytişimsel Özdekçilik.

HEYKEL. (*Os.* Heykel, *Fr.* Sculpture) Duyumcu Condillac'ın deney aracı olarak tasarladığı taş insan... Fransız düşünürü Etienne Bonnet de Condillac (1715-1780), bilgimizin duyumlarımız aracılığıyla elde edildiğini tanıtlamak için, hiç bir duygusu bulunmayan bir insan, kendi deyimiyle bir *heykel* tasarımlamış ve böylelikle *deneysel duyumculuk* (*Os.* İhsâsîyyei tecrübîyye, *Fr.* Sensualisme expérimental) anlayışını gerçekleştirmiştir. Bu heykel, insanların bütün alışkanlıklarından yoksun, taştan bir heykeldir. Condillac, heykele önce tek duyu, sadece koku alma duyusunu vererek sonuçlarını incelemeye başlamıştır. Sadece koku alma duyusu bulunan heykel neler bilebilir? Bu heykele bir menekşe uzatırsak o bize göre menekşe koklayan bir heykel, ama kendine göre sadece menekşe kokusu olacaktır. Heykelimizde, şimdilik, menekşe kokusundan başka hiç bir bilgi bulunamaz. Heykelimizin, karşılaşabileceği türlü değişmeler hakkında henüz hiç bir düşüncesi yoktur. Haz onu, hiç bilmediği acıdan ne kadar korkutamazsa elem de ona hiç bilmediği bir tadı arzu ettiremez. Ama heykelimizin burnundan menekşeyi çekip yerine bir gül uzatırsak karşılaştırma başlayacaktır. Heykelimiz, biri şimdiki duyumla, öteki artık varolmayıp izlenimi sürüpgiden duyumla ilgili iki varolma biçimi içinde bulunacaktır. Oysa, artık eskiden varolmuş bulunduğu durumda bulunmadığını duymaya başlamıştır. İşte ilk bilgi budur. Kokuların çoğalması bilgileri de çoğaltacaktır. Karşılaştırmalar iyi kokularla kötü kokuları belirtecek, iyi kokuların mutluluğu başlayacak, anılar meydana gelecek, iyi kokuların hazzına yönelerek kötü kokuların eleminden kaçılacak, yargılara varılacaktır. Heykel, sadece koku alma duyusundan yola çıkarak birçok soyut düşüncelere de erişebilmektedir. Örneğin bir kokudan başka bir kokuya geçiş heykelimizde *geçmiş* düşüncesini doğuracaktır. Çeşitli zamanlarda sırasıyla aynı durumları duymuş olması, bir değişmeden sonra bir başka değişmenin geleceği duygusu, heykelimizde *gelecek* düşüncesini doğuracaktır. Koku alma duyusuna, birer birer, öteki duyular da eklenerek deneyler ilerletilince düşüncelerin daha da geliştikleri görülmektedir. Hele dokunma duyusunun katılması insan aklının gerçekleşmesini tamamlayacaktır. Condillac'a göre sadece koku alma duyusunun incelenmesi bile bilgi alanında çok önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bilgileri çoğaltmak ya da azaltmak için duyuların sayısını çoğaltmak ya da azaltmak yeter, duyuları az olan varlıkların bilgileri de az olur. Bilgi, duyuların gücü ya da sayısıyla orantılıdır. Condillac'ın heykeli, tek duyuyla bile, âşık olabilir, kin güdebilir, umuda kapılabilir, korkabilir. İnsanı harekete getiren ilke, haz-elem ilkesidir. Gerçekten de bizim ilk düşüncelerimiz sadece hazdan ya da elemden ibârettir. Haz duymasaydı, heykelimiz, hareket etmesini hiç bir zaman istemezdi. Elem duymasaydı, bu hareketini gerektiği yerde durduramaz, yokolup giderdi. Demek oluyor ki onun hoş ya da hoş olmayan duygularla her zaman karşılaşması gerekir. Onun bütün hareketlerinin ilkesi ve kuralı bundan ibârettir. Şu halde sadece koku alma duyusu bulunan heykel en çok haz duyduğu kokuya, sadece işitme duyusu bulunan heykel en çok haz duyduğu sese âşık olacaktır. Kendisine acı veren hoş olmayan kokudan, hoş olmayan sesten de tiksinecektir. Bunu anlayabilmek için âşık olmanın, bir nesne karşısında hazlanmak ya da arzulamakla birlikte olduğunu, tiksinmenin de hoşnutsuzlukla birlikte bulunduğunu gözönünde tutmak yeter. Umutla korku da, aşkla tiksinmenin doğduğu aynı ilkeden doğarlar. Heykelimizin hoş ya da hoş olmayan duyumları duymasını sağlayan alışkanlık, kendisine, bu duyumlardan daha da duyabileceğini düşündürür. Düşünülen bu duyum hoşa giden bir duyumsa umuda, hoşa gitmeyen bir duyumsa, korkuya yol açar. Heykelimiz sadece bunlarla da yetinmez, uyur, düş görür, hastalanır, sarhoş olur. Heykelimizi hiç bir duyumla uyarmayalım, bu durum uyku durumudur. Böyle bir durumda heykelin daha önce edindiği duyumları anması, düş görmesidir. Sadece koku alma duyusu bulunan heykel eğer kendisine çok acı veren bir korkuyla karşılaşmışsa artık başka hazları düşünmez, tek düşündüğü bu acıdan bir an önce kurtulabilmektir. İşte bu, heykelin hastalığıdır. Nasıl ki bizler de önceleri büyük isteklerle aradığımız hazları ağır hastalıklarımızda istemez oluruz, artık sadece yeniden sağlığa kavuşmayı düşünürüz. Heykeldeki uğraşının büsbütün duracağı durumlar da vardır. Duymak gücünü bütünüyle uyuşturacak kadar güçlü bir duyum heykeli sarhoş eder. Heykelimiz erdemlidir. Condillac'a göre iyilik ve güzellik sözleri, eşyanın hazlarımıza ne suretle

yol açtıklarını anlatırlar. Duygulu her yaratığın güzellik ve iyilik üstüne kendine göre bir düşüncesi vardır. Gerçekten de koku alma ya da tad alma duyusuna hoş gelen her şeye iyi; görme duyusuna, işitme duyusuna ya da dokunma duyusuna hoş gelen her şeye de güzel denir. Ayrıca iyilik ve güzellik tutkularla ve zihinle de ilgilidir. Tutkuları okşayan şey iyi, zihnin tad aldığı şey güzeldir, hem tutkuların hem de zihnin hoşuna giden şeyse hem iyi hem de güzeldir. Heykelimiz hoş kokuları, hoş tadları, kendi tutkularını okşayan hoşlukları bilmektedir. Demek oluyor ki onun iyilik üstüne bir düşüncesi vardır. Gördüğü, işittiği, dokunduğu, zihninin haz duyarak bildiği nesneleri de bilmektedir. Öyleyse onun güzellik üstüne de bir düşüncesi vardır. Bundan çıkan bir sonuç da güzelle iyinin hiç de salt (mutlak) olmayışlarıdır. Bunlar, kendilerini yargılayan kişinin huyuna, suyuna, yapısına bağlıdırlar. Güzelle iyi, birbirlerine karşılıklı olarak yardımda bulunurlar. Heykelin gördüğü şeftâli renklerinin canlılığı yüzünden onun hoşuna gider, bu şeftâli onun gözlerine güzel gelir. Heykel bu şeftâliyi yer, görmek hazzı tadmak hazzına karışır, böylece bu şeftâli daha iyi olur. Faydalı olmak, eşyanın güzel ve iyi olmasına yardım eder. Sadece görüldükleri, tadıldıkları için duyulan haz yüzünden iyi ve güzel olan meyveler, bizlere yararlı bulundukları da düşünülürse, daha iyi, daha güzel olurlar. Yenilik ve azlık da bu bakımdan önemlidir. İyi ve güzel olan bir nesnenin verdiği şaşkınlık, bu şeyi ele geçirmekteki güçlüğe katılınca, bunu ele geçirmekten duyulan hazzı arttırır. Eşyanın iyi ya da güzel olması, tek düşünceye ya da aralarında birtakım bağıntıları bulunan birçok düşünceye dayanır. Tek tad, tek koku iyi olabilir. Işık güzeldir, tek başına alınacak bir ses de güzel olabilir. Ama ortada birçok düşünce varken, bir şey, düşüncelerin daha çok ayırdedilebilmeleri ve aralarındaki bağıntıların da daha iyi sezilebilmeleri ölçüsünde daha iyi ve daha güzel olur. Çünkü bu halde daha çok haz duyulur. Şu halde erdem de, öteki kavramlar gibi, verdiği hazza, bu hazzın çokluğuna dayanmaktadır. Bir yandan da örgenler ancak birkaç duyumu doğrudan doğruya alabilirler, zihin aynı zamanda ancak birkaç düşünceyi karşılaştırabilir. Pek aşırı bir çokluk kargaşalığa yol açar. Öyleyse böyle bir çokluk hazza, dolayısıyle de eşyanın iyilik ve güzelliğine zarar verir. Az sayıdaki duyumlar ya da düşünceler de, bunlardan herhangi biri ötekilerine aşırı derecede baskın çıkarsa, birbirlerine karışır. Demek oluyor ki son derece iyilik, son derece güzellik için, bunlar arasındaki halitanın az çok birtakım orantılara göre yapılmış olması gerekir. İyi ve güzel, heykelin kendi melekelerini kolaylıkla kullanabilmeyi öğrenmiş bulunmasına da bağlıdır. Bir zamanlar çok iyi ya da güzel olmuş bulunan bir şey artık böyle olmayabilir, buna karşı heykelin hiç dikkat etmemiş olduğu bir başka şey de günün birinde son derece iyi ya da son derece güzel oluverir. Condillac, bu konudaki düşünceleri şu sözlerle bitirmektedir: Koşullara, durumlara göre heykelimizin vereceği çeşitli yargıları tasarlamak kolay değildir. Kaldı ki böyle bir tasarım oldukça yararsız olurdu. Bizim için olduğu gibi, heykelimiz için de, gerçek bir iyilik ve gerçek bir güzellik olduğunu gözönünde tutmak; onun bu konuda daha az düşünceleri bulunmasının, daha az ihtiyaçları, daha az bilgileri, daha az tutkuları olmasından ileri geldiğini gözden kaçırmamak yeter. Duyumculuk (Sensualisme) alanında Condillac'ın yeniliği, bu alana deneyciliği sokmuş olmasındadır. Gerçekte düşünce bir hayli eskidir, İsâ'dan önce beşinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. İlk duyumcu sayılması gereken Demokritos (İ.Ö. 420) bilgilerimizin kaynağını duyularımızda bulmuştu. Çağdaşı büyük kuşkucu Protagoras da onun düşüncesine katılmış, felsefesini bu duyumcu temele dayamıştı. Sonra Aristoteles (İ.Ö. 385-322)'den Locke (İ.S. 1632-1704)'a kadar birçok düşünürler, bilgi alanına duyular yönünden bakmışlardı. Düşünce zincirinde Condillac (1715-1780) halkasını, Locke'un halkasına perçinlemektedir. Ancak Condillac, duyularımızla birlikte aklımızı da gözönünde tutan Locke'un bu ikiciliğini elemiş, aklın da duyuların sonucu olduğu düşüncesine vararak sadece duyuları gözlemeye koyulmuştur. Condilac'ın bu heykel tasarımını, Diderot'nun *Sağırlar ve Dilsizler Hakkındaki Mektup*'unda aldığı söylenmiştir. Condillac da *Traité des Sensations* adlı kitabının sonuna eklediği karşılıkta, tersine, Diderot'nun bu düşünceyi kendisinden aldığını ilerisürmektedir. *Bk.* Duyumculuk.

HİRİSTİYAN FELSEFESİ. Hıristiyan dinini temellendirmek için ilerisürülen felsefe... Sadece Hıristiyanlığa özgü bulunmakla, genel bir anlam taşıyan *din felsefesi* (*Os.* Felsefesi dinîyye, *Fr.* Philosophie religion) deyiminden ayrılır. Gerçekte Hıristiyan düşünürleri tarafından ilerisürülmüş bütün düşünceci öğretiler (idealizm), özellikle

nesnel düşüncecilik, bütünüyle bir Hıristiyan felsefesidir. Çünkü Hıristiyan tanrıcılığını pekiştirmek ve temellendirmek amacıyla ilerisürülmüşlerdir. Berkeley, Hegel vb. gibi düşünürler öğretilerinde açıkça Hıristiyanlıkla bağlantı kurarlar. Bununla beraber *Hıristiyan felsefesi* deyiminden, genellikle, Hıristiyan kilisesi açısından ilerisürülmüş dinsel kurgular anlaşılır. Antikçağ Yunan felsefesi temeline dayanan Batı felsefesinin ortaçağ dönemi, bütünüyle bir Hıristiyan felsefesidir. İ.S. V. yüzyılda son Yunan okulları da kapatıldıktan sonra Batı düşüncesi, on yüzyıl boyunca, hemen sadece Hıristiyanlık üstünde düşünmüştür. Hıristiyan felsefesi, *patristik* ve *skolâstik* adları verilen iki döneme ayrılır. Hıristiyanlık, temelde, ilkel bir kamulculuk anlayışı içinde İsâ'nın söylediği birkaç şiirli sözden ibârettir. Bu yalın sözlere felsefesel bir temel bulmak gerekiyordu. İlk yıllarda Yunan stoacılığıyla savaşmak zorunda kalan Hıristiyon kilisesi babaları, bu düşünsel temeli, önce Platon öğretisinde, sonra da Aristoteles öğretisinde buldular. Patristik dönem Platon egemenliği, skolâstik dönem de Aristoteles egemenliği dönemleridir. Her iki dönemin de ayırıcı niteliği, felsefesel sorunları birtakım tartışılamaz dogmalara bağlamış olmasıdır. Hıristiyan düşünürleri, yüzyıllarca, bu dogmalardaki açık çelişmeleri anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. Bir Yahudi mezhebi olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığın dogmaları, gerçekte, Yahudiliğin dogmalarıdır. Hıristiyan felsefesi, bu dogmaları desteklemek amacından doğmuştur ve *Hıristiyan tanrıbiliminin hizmetçisi* (*Lâ.* Ancilla theologiae) durumundadır. Bu çağın hemen bütün düşünürleri din adamlarıdır, *Hıristiyan kilisesinin hizmetçileri* (*Lâ.* Ancilla ecclesiae) durumundadırlar. Bu demektir ki Hıristiyan felsefesi kutsal Roma kilisesi imparatorluğunun (*Lâ.* Sacrum Imperium Romanum) hizmetinde olan ve onun buyruklarına göre biçimlenebilen bir felsefedir. Buysa *felsefe* kavramının gerçek anlamıyla çelişiktir. Bu bakımdan denilebilir ki Hıristiyan felsefesi, antikçağ Yunan idealizminin Hıristiyanlık dini ölçüleri içinde bir devamından ibârettir. Kaldı ki Hıristiyanlık, Yunan stoacılığında içkin bulunmaktadır. Hıristiyanlığın tanrısı: Parmenides'in *varlık*, Sokrates-Platon'un *iyi idesi*, Aristoteles'in *ilkneden*, Plotinos'un *bir* düşüncelerinin karma ürünüdür. Bundan başka bir İngiliz tarihçisi, Edward Gibbon da *The Decline and Fall of the Roman Empire* adlı yapıtında, yaptığı araştırmalar sonunda Platon'un gizli bir *logos öğretisi* (*İng.* Logos doctrine)'ini bulduğunu, Hıristiyanlığa temel olduğu kuşkusuz bulunan bu öğretinin çoktanrıcı tepkiye karşı gizli tutulduğunu ve Platon'un öğrencilerine gizlice okutulduğunu, kulaktan kulağa gelen bu öğretinin İskenderiyeli Yahudi dinbilimci Phile tarafından açıklandığını ve Phile tanrıbiliminin de Hıristiyan tanrıbilimcilerin başlıca kaynaklarından biri olduğunu ilerisürmüştür. (*Bk.* İbid, c. I, s. 572 vd.). Platon'un bu öğretisi, Platon sisteminde gerçekten de bir boşluk olarak kalmış bulunan, soyut İdealar dünyasından somut özdeksel dünyaya nasıl geçildiğini açıklamaktadır. Platon'a göre bu geçiş bir *yaratan*'m gücüyle olmuştur, yaratan (eşdeyişle Tanrı) ruhsal bir güçtür, bu ruhsal güç *yaratılış* yoluyla özdeksel *yaratılan*'ı kendi varlığından çıkarmıştır. *Yaratan-yaratılış-yaratılan* üçlüğü, Hıristiyan *baba-oğul-kutsal ruh* üçlüğünün temeli olduğu gibi Aristoteles erekçiliğinin de temelidir.

HİNT FELSEFESİ. Hindistan adı verilen ülkede yaşayan halkların geliştirdikleri kurgusal öğretiler... Hint felsefesi, *klâsik ilkçağ felsefesi* kapsamı içindedir. Genellikle dört döneme ayrılır: 1. İ.Ö. XV. yüzyıldan İ.S. VI. yüzyıla kadar süren Vedik dönem, 2. İ.S. VI. yüzyıldan X. yüzyıla kadar süren klâsik ya da Brahman-Budacı dönem, 3. X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar süren klâsik sonrası ya da Hinducu dönem, 4. XVIII. yüzyıldan günümüze kadar gelen yeni dönem... Hint felsefesi, geleneksel olarak dinsel ve gizemsel bir felsefedir. Bu dinsel ve gizemsel örtü altında felsefenin temel sorunu, düşüncecilik ve özdekçilik çatışması sürüpgider. Çeşitli ırkların kaynaştığı ve birbirleri içinde eridikleri bir ülke olan Hindistan, genellikle, dinsel felsefenin beşiği sayılır. Hindistan'da en basit inançlar bile bir felsefe değeri taşır. Hindistan'a özgü dinsel felsefenin ayırdedici niteliği bireysel oluşudur. Bu felsefenin dış görünüşü altındaki öz, öğretilemez ve öğrenilemez. Kişi, kendi kurtuluşunu sağlayacak bu özü ancak kendi derin düşünmesiyle elde edebilir. Bireysel derin düşünme gizemciliğin de kaynağıdır. Bu bakımdan Hindistan, gizemciliğin gerçek vatanı sayılmalıdır. Hint inançlarının bir başka özelliği de bütün Hint dinlerinin birbirlerinden türedikleridir. Bütün bu dinlerin kaynağı, Hindistan'ın asıl ve en eski yerlileri oldukları kabul edilen Vedaların Vedacılığıdır. Hindistan'ın ulusal ve en eski dini *Vedizm*'dir. Çoktanrıcı Vedacılık giderek çoktanrıcılıkla tektanrıcılığı uzlaştıran

Brahmanizm'i ve daha sonra da bunların daha bir gelişmişi olan *Hinduizm*'i doğurmuştur. İ.Ö. VI. yüzyılda bu din anlayışının birer reformu olarak ortaya çıkan *Budizm*'le *Jainizm* tanrıcı anlayışı tanrıtanımazlığa yönelten birer sapkınlıktır. Sayısız mezhepler ve tarikatler bu temel dinsel felsefeleri geliştirmişlerdir. Dinsel felsefenin kaynağı olduğu gibi mitolojinin de kaynağı Vedacılıktır. Çok zengin mitolojik bir kaynak olan *Veda*'lara daha sonra *Mahabharata* ve *Ramayana* destanları eklenmiştir. Hindistan'da 850 dil konuşulur. Hindistan'ın resmî dili olan Hindû diline karşı dinsel dili olan Sanskritçeyi Ârî istilâcılar (bu sarışın kuzeyliler kendilerine *soylu* anlamında *arya* diyorlar ve Hindistan'ın yerlilerini *aşağı halk* anlamında *parya* sayıyorlardı) getirmiştir. Hintliler, kendi ülkelerine *Bharat* derler. *Bharata* Hintlilerin mitolojik atasıdır. *Mahabharata* destanı *Bharata*'ların öyküsünü anlatır. Hint çoktanrıcılığı, bir tek tanrının *çokgörünüş*'lerini dilegetirir. Bu bakımdan temelde bir tektanrıcılıktır. Tüm doğa *Brahman* adı altında tanrısal bir *tekgüç* olarak soyutlanmıştır. Bu tekgüç insanlara *üç* (*Skr.* Trimurti) ayrı tanrı biçiminde görünür: *Brahma, Vişnu, Siva*. Tekgücün üç ayrı görünüşü olan bu üç tanrının da teklikte çokluk olarak çeşitli görünüşleri vardır: Örneğin *Siva*'nın sekiz görünüşü vardır: *Bhava* (varoluş), *Bhairava* (müthiş) vb... Vedacılığın *Aditya*'sı altılık bir tanrı grubudur. Toprak ana *Matar*'ın çeşitli görünüşlerinden biri olan *Aditi* (özgürlük)'nin oğlu *Aditya* (kosmos) bu altı görünüşte *Bhaga* (mal koruyucusu), *Aryaman* (insan koruyucusu), *Amsa* vb. gibi çeşitli adlarla anılır. Tanrıtanımaz bir sapkınlık sayılan Budacılığın *Buda*'sına bile sonraları çeşitli görünüşler yakıştırılmış ve *Buda*'lar meydana gelmiştir. *Aksobhya* (sarsılmaz), *Bhaisajyaguru* (dertlere derman), *Amida* (sonsuz ışık), *Avalokitesvara* (lânetlilere acıma) vb. *Buda*'nın değişik görünüşleridir. Tek tanrının değişik görünüşleri olan bu çoktanrılar da çeşitli *avatar*'larında çeşitli görünüşler alırlar. Bundan başka bu tanrılar kolaylıkla birbirlerine de dönüşürler. Örneğin *Vişnu* kimi yerde *Rama*, kimi yerde *Krişna* olur. Evrensel varlığın birliği, çeşitli görevlerin gerektirdiği çeşitli görünüşlerle böylece çoklaştırılmıştır. Kimi incelemeciler Hint mitolojisinin çeşitli mitolojilerinin kaynağı olduğunu ilerisürmüşlerdir. Bu incelemecilerin saptadıkları pek çok usa uygun kanıtlara örnek olarak baba tanrı *Diyaus pitar* (Yunanlıların *Zeus pater*), gece tanrıça *Nakta* (Yunanlıların *Nyks*), rüzgâr tanrı *Vata* (İskandinavların *Votan*), gök tanrı Varuna (Yunanlıların *Uranus*, İranlıların *Ahura*) gösterilebilir. Hindistan'da, din, sanat ve felsefe —gizemsel bir yapı içinde— birbirlerine karışmış olarak gelişmiştir. *Rig-Veda* insanlığın ilk kutsal kitabıdır ve İ.Ö. 1500 yıllarında tertiplendiği sanılmaktadır. İlk anlayış, Sümer uygarlığından sızdığı sanılan çoktanrıcı bir evren anlayışıdır. Rig-Veda, günümüzde de geçerli çok kalıcı ve sağlam bir ilke ilerisürmektedir: *Varlığı varlaştıran eylemdir*. Ne var ki bütün bu dinsel ve gizemsel spekülâsyonlar sınıf ayrılıklarını sağlamlaştırmak amacını gütmüştür. Özellikle Hint felsefesinin gelişmesinde bu gerçek elle tutulurcasına görülmektedir. *Kast* adı verilen bu sınıfların başında din adamlarının —*din adamı* anlamına gelen *brahman*'ların— kastı vardır. Onun altında soylularla savaşçıların *Arya* kastı, daha sonra işçilerle kölelerin *Çudra* kastı, en altta da insanların en aşağı sınıfı sayılan ve işçi ya da köle niteliğini de taşımayanların *Parya* kastı bulunmaktadır. Din ve törebilim bu sınıfların herbirinde ayrı bir ölçü uygular. Örneğin erdem, bir sınıf için *almak*, başka bir sınıf için *vermek*'tir. Rig-Veda'nın onuncu kitabının onuncu şarkısı der ki: "İnsan, bir din adamına bir inek verirse bütün âlemleri elde etmiş olur". Ne var ki din adamları inekle yetinmeyerek sınıf üstünlüklerini büsbütün sağlamlaştırmak için, İ.Ö. VIII. yüzyılda, ilk din Vedizmi Brahmanizme dönüştürmüşlerdir. Aşağı sınıflarda insanla hayvan arasında hemen hemen fark yok gibidir. Nitekim Sanskritçede köleye *dvipada* (iki ayaklı mülk), hayvana da *çatuşpada* (dört ayaklı mülk) denir. Bu gerçeklerin dışında, romantik açıdan bakılan Hint felsefesi çok ilginç bir gelişme göstermektedir. Antikçağ Yunan felsefesiyle onun üstüne kurulan daha sonraki metafizik felsefenin pek çok öğeleri, eski Hindistan'da işlenmiştir. Budacılık, bu açıdan, en bilinçli ve en ilginç düşünsel bir yapıdır. Bununla beraber bütün bu dinsel felsefeler, Veda'ların etkisi altındadır. XVI. yüzyıldan sonraki Hint felsefesi, bu yüzden, Veda'ların yanılmazlığını kabul eden *ortodoks öğretiler*'le Veda'ların yanılmazlığını yadsıyan *ortodoks olmayan öğretiler* olmak üzere ikiye ayrılır. Mimansa, Samkhaya, Yoga, Nyaya, Vayseşika, Vedenta vb. Ortodoks öğretilerdir. Başta Lokayata, Çarvaka olmak üzere birçok Budacı ve Caynacı (Jainist) özdekçi ve tanrıtanımaz öğretiler ortodoks olmayan öğretilerdir. Ortodoks öğretiler düşünceci, ortodoks olma-

yan öğretiler özdekçi öğretilerdir. Ama ortodoksların özdekçiliğe eğilimli olanları bulunduğu gibi, ortodoks olmayanların da düşünceciliğe eğilimli olanları vardır. Yeni Hint felsefesi, özellikle Gandiciliğin egemen olduğu, bir burjuva felsefesidir. Batı bilimiyle ulusal-tinsel değerleri bağdaştırma gibi bulanık ve bilimdışı düşünceler bu felsefenin temel niteliğidir. Dinden ve gizemden arınmış, bağımsız bir felsefe günümüz Hindistan'ında bile gerçekleşememiştir. Bugün Hindistan'a egemen olan anlayış, burjuva çıkarlarını koruyan bir dinciliktir.

HİYEROGLİFLER KURAMI. (*Os.* Timsâller nazariyesi, *İng.* Theory of Hieroglyphs) Duyumları, insan zihninde, nesnel gerçeklikle hiç bir ortak yanları bulunmayan simgelerden ibâret sayan kuram... Herman von Helmhotz tarafından lierisürülüp Rus düşünürleri Plehanov ve Bogdanov taraflarından felsefeye aktarılan bu kuram, duyumların insan zihninde nesnel gerçekliği yansıtan imgeler olduğunu yadsır ve onların birer simge, birer *hiyeroglif* olduğunu savunur. Bu ilerisürüş, nesnel gerçekliği yadsımaya çalışan öznel düşüncecilerin *duyum*'lara taktıkları çeşitli adlara bir yenisini eklemektedir. Mach, Avenarius vb. gibi öznel düşüncecilerde bu adların pek çok çeşitleri vardır. Tümü de duyumun nesnel gerçekliği yansıtmadığı temeline dayanır. *Hiyeroglifler kuramı*'nın temeli, Johannes Müller'in duyu örgenlerine özgü erke yasasıdır. Bu yasaya göre duyumlar, dış etkilerle değil, duyu örgenlerinin özellikleriyle özgülleşirler. Örneğin görme örgeni üstüne yapılan herhangi bir etki ışık duyumunu meydana getirir. Bu etki de dışsaldır ama ışıksal değildir, gözünün üstüne bir yumruk yiyen adamın beyninde çakan şimşek gibidir. Duyumlar, elbette sadece nesnelerin bir özelliği değildir, duyu örgenlerinin özgül yapıları da duyumların gerçekleşmesinde etkendir. Ne var ki nesnel gerçekliğin hakikî imgeleri bu öznel örgenlerle elde edilir. Kafasına yumruk yiyen adamın da gözünde şimşek çakar ama o adam gerçek bir şimşeğin çakışını da şimşeğin nesnel gerçekliğine uygun olarak görür. Duyumların bu güçlerini yadsımak, bilinemezciliğe ve nesnel gerçekliğin yok sayılmasına yol açar. *Bk.* Öznel Düşüncecilik.

HOBBES'ÇULUK. (*Os.* Hobbes'in mesleki felsefîsi, *Fr.* Hobbisme, *Al.* Hobbismus, *İng.* Hobbism, *İt.* Hobbismo) Hobbes'ın özdekçiliği... İngiliz düşünürü Thomas Hobbes (1588-1679), genel olarak özdekçiliğin, özel olarak da İngiliz özdekçiliğinin babası sayılır. Eytişimsel özdekçiliğin kurucuları "Özdekçilik, İngiltere'nin gayrı meşru çocuğudur" dedikten sonra şunları eklerler: "Özdekçiliğin ilk biçimi adcılıktır. İngiliz skolâstiği Duns Scottus, özdeğin düşünebilmesinin mümkün olup olmadığını sormakla tanrıbilimi özdekçi görüşten yana çıkmaya zorlamıştı. Deneysel bilimin babası Bacon, çocuksu bir biçimde de olsa, özdekçiliğin evrensel gelişmesine imkânlar hazırladı. Özdekçilik daha sonraki gelişmesinde tekyanlı bir düşünce hâline gelir. Hobbes, Bacon özdekçiliğini sistemleştirir". Hobbes "özdeksel olmayan ruh yoktur" ve "deneysel bilimin dışında gerçek hiç bir bilgi yoktur" demiştir. Hobbes'a göre felsefe yapmak, doğru düşünmektir. Düşünmekse katmak, ayırmak, toplamak, çıkarmak; bir başka deyişle, saymak demektir. Şu halde doğru düşünmek, birleştirilmesi gerekeni birleştirmek, ayrılması gerekeni ayırmaktır. Birleşebilen ya da ayrılabilen şeyler cisimlerdir. Demek ki felsefenin cisimlerden başka bir konusu olamaz. Ruhlar, Melekler, Tanrı düşünülemez. Bu soyut kavramlar felsefe konuları değil, inan konularıdır. Felsefenin konusu cisimler, metodu da dış ve iç duyarlıktır. Dış ve iç duyarlığın her ikisi de deneye dayanır. Gözlem biliminin dışında gerçek hiç bir bilgi yoktur. Hobbes'a göre sınırsız özgürlük (kayıtsız hürriyet, La liberté d'indifférence) diye bir şey yoktur. Biz insanların davranışları dayanılmaz içgüdülerin elindedir. Tutkusuz akıl, çekiciliği olmayan töresel ilkeler insanlar üstünde hiç bir etki yapamaz. Bir istekten sonra gelen davranışımızı yönetmek bizim elimizdedir ama isteğimizi yönetmek elimizde değildir. Her davranışın yeter bir nedeni vardır. Yeter neden, zorunluktur. Evrendeki her cisim gibi insan da bu zorunluğa bağlıdır. Her şeyde olduğu gibi törede de en gerçek yönetici *çıkar* (menfaat) düşüncesidir. Salt iyi, salt kötü, salt *tüze* (adâlet), salt *töre* (ahlâk) yoktur, bunlar uydurulmuş kavramlardır. Gerçekte iyi, hoşa giden, kötü de hoşa gitmeyen şeydir. Doğada olduğu gibi devlette de hakkı meydana getiren güç (kuvvet)'tür. Gerçek devlet, herkesin herkese karşı kavgasıdır. Devlet bu kavgaya bir dereceye kadar son verdiği için onun emrettiği erdem, yasak ettiği erdemsizliktir. *Bk.* Özdekçilik .

HOMEOMERI. Birbirine benzeyen parça ya da tohum... Bu deyimi, çoğunlukla sanıldığı gibi Anaksagoras değil, Anaksagoras'ın felse-

fesini anlatırken Aristoteles kullanmıştır. Empedokles'in *dört öğe* varsayımını geliştiren Anaksagoras'a göre varolan her şey özdeksel ve türdeş parçacıklardan meydana gelmektedir. Aristoteles bunu anlatırken şöyle der: "Anaksagoras'ın öğeler için söyledikleri, Empedokles'in söylediklerinin tersinedir. Empedokles toprak, hava, su ve ateşin her şeyi vareden öğeler olduğunu söylediği halde Anaksagoras tersine *to omoiomeres*'in her şeyde bulunan öğeler olduğunu söyler. Bundan kastedilen et, kemik ve bu gibi şeylerin her biridir. Dört öğe de bu gibi tohumlardan meydana gelir .Hepsi de, görünmeyen küçüklükte her türlü türdeş özdek parçalarının bir araya gelmesinden doğmuşlardır". Aristoteles ve izdaşları bu konuda Yunanca *omoiomere, omoiomereia, omoiomereiai* deyimlerini kullanmışlardır. Aristoteles, başka bir yazısında da aynı konuda şunları söylemektedir: "Anaksagoras'a en güç gelen şey, varolmayandan bir şeyin nasıl doğabileceği ya da varolanın varolmayan hâline nasıl geçebileceğiydi. Şimdi biz birtürden bir besin alıyoruz, örneğin ekmekle su. Bu besinden saç, toplardamar, atardamar, et, sinir, kemik vb. meydana geliyor. Öyleyse aldığımız besinde bütün bunlar, her şey vardır. Ve her şey yalnız varolandan meydana gelmektedir. Bu besinde kan, sinir, kemik ve başkalarının doğuruculları olan bütün parçalar bulunmaktadır. Ama bunlar yalnız akılla görülebilen parçalardır. Anaksagoras, duyularımızın güçsüzlüğünden ötürü gerçeği görebilecek durumda değiliz, diyor. Kanıt olarak da küçük parçalar olarak karıştırılan renklerdeki değişmeyi gösteriyor. Kara ve ak gibi iki boya alır, bunlardan birini ötekine damla damla boşaltırsak, gerçekte boya değiştiği halde, bu azar azar olan değişmeyi duyumuz ayırd edemeyecektir" (Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, A 43, 46; B 21). Anaksagoras'ın bu boya kanıtı, düşünce alanında rastlanan ilk deneydir. *Homéoméries* deyimi, Osmanlıcaya *eczâi mümâsile* deyimiyle çevrilmiştir. Anaksagoras düşüncesi, temelde, *her şey, her şeyde vardır* demektedir. Bu, yetkin bir özdekçilik anlayışıdır ve evrensel bütünlüğü ve bağımlılığı dilegetirir. Anaksagoras'a göre bu ana özdekler, sonsuz sayıda ve sonsuz küçüklüktedirler, birleşmek ve ayrılmak suretiyle bütün cisimleri meydana getirirler. Anaksagoras, bunlar için *omoiomere* değil, kendisinden kalan küçük yazılardan anlaşıldığına göre *tohum* anlamında *spermata* deyimini kullanmıştır. Bu konuda çok önemli bir nokta da, Anaksagoras'ın *spermata*'larının Demokritos'un *atoma*'ları gibi bir noktada gelip bir bölünmezliğe dayanmadıklarıdır. Anaksagoras'a göre cisimlerin sonsuz bölünebilirliği, *spermata*'ların her cisimde sonsuz sayıda bulunmalarından ötürüdür. *Homeomeri* deyimi, *benzer* anlamını dilegetiren *Yu. homoios* kökünden türemiştir. Lâtince aracılığıyla Batı dillerine geçen ve pek çok sözcüklere bu anlamı katan *homéo* öneki de bu Yunanca kökten gelmektedir.

HOMO SAPIENS. Bilgin insan... İnsanın bir *us varlığı* olduğu düşüncesi, antikçağın en önemli düşünürlerinden biri olan Anaksagoras tarafından ilerisürülmüştür. Anaksagoras, insan üstüne çok derinlemesine düşünmüş, parlak ve çağını çok aşan sezilerde bulunmuş bir düşünürdür. İnsanın elleri olduğu için mi akıllı olduğu, yoksa akıllı olduğu için mi elleri olduğu üstüne ilkin düşünen de odur. Her iki düşünceye Aristoteles de katılmıştır. Aristoteles'in Anaksagoras'dan aldığı *akıllı insan* kavramını skolâstikler *anima rationalis* deyimiyle Lâtinceye çevirmişlerdir. Doğabilimci Karl von Linné, *Systema Naturae* (1778) adlı yapıtında bu deyimi ekinli (kültürlü) oluşuyla hayvandan ayırmak istediği insan türünü nitelemek için kullanmıştır. *Lâ. sapiens* sözcüğü *uslu* (akıllı) anlamını dilegetirir. *Bk.* İnsan, El, Us, Eylem, İnsanbilim.

HOŞGÖRÜ. (*Os.* Müsamaha, Tecviz, Tahammül, Tesâmüh, İnsâf; *Fr.* Tolérance, *Al.* Toleranz, *İng.* Tolerance, Allowance, Sufferance; *İt.* Tolleranza) Kendi düşünce ve inançlarına karşıt bulunan düşünce ve inançlara katlanma, onlara tepki göstermeme... *Katlanmak* anlamındaki *Lâ. tolerare* deyiminden türetilmiştir. Bir dinin çeşitli mezhepleri arasında ya da çeşitli dinler arasında çıkan kavgalarda ve daha sonra dinin bilime baskısı karşısında sığınılan bir kavramdır. *Hoşgörü* (*Lâ.* Tolerantia), felsefesel bir kavram olarak XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus tarafından *De Pace Fidei* adlı yapıtında ilerisürülmüştür. Daha sonra Bodinus, Spinoza, Locke, Voltaire ve özellikle XVIII. yüzyılın bilgin ve düşünürlerince, bilimsel ve felsefesel düşünce özgürlüğü amacıyla savunulmuştur. Kavramı ünlendiren XVI. yüzyılın ilk yıllarında ünlü *Ütopya*'nın yazarı İngiliz düşünürü ve devlet adamı Thomas More' dur. More'a göre Ütopyalılar çeşitli dinlere bağlı olabilirler. Birbirlerini hoşgörmek, birbirlerine saygı göstermek zorundadırlar. *Hoşgörü* yasasını çiğneyenler sürgün cezasıyla

cezalandırılırlar. Bir dinin öbürüne üstünlüğünü savunmak, herhangi bir dini küçümsemek yasaktır. Gerekli olan, sadece bir yaratıcının varlığına inanmaktır. Bütün Ütopyalılar, hangi din ya da mezhepten olurlarsa olsunlar, böylesine yüksek bir inançta birleşeceklerdir. Ütopya vatandaşı bir yaratıcı'ya inanmak zorundadır, ama bu yaratıcı'ya dilediği yoldan varabilir, yolların da (dinler) birbirine hiç bir üstünlüğü yoktur. Şu yolla Tanrı'ya varan, öteki yolla varana sataşmayacaktır; sataşırsa ceza görür. Bu hoşgörürlük anlayışı öylesine geniş tutulmuştur ki, Tanrısızlar bile Ütopyada yaşayabilirler, ancak memurluk yapamazlar. Dinsizlik suç değildir, herhangi bir dini küçümsemek suçtur. Thomas More, kendinden sonrakileri bir hayli etkileyen bu yeni düşünceyle, Rönesans çağının ileri adımlarından birini atmış bulunmaktadır. Dinsel hoşgörü, ortaçağın koyu karanlığından sıyrılan Avrupa'nın ilk kez karşılaştığı yepyeni bir düşüncedir. Ancak bu düşünce, on altıncı yüzyıl için ileri bir adım olmakla beraber, insanların hiç bir zaman bilimsel bir anlayışta birleşemeyecekleri temeline dayanır. Bu, yanlış, bilimdışı ve çürük bir temeldir. *Hoşgörü*'yü gerektiren durum, bilgi farklarının, daha doğru bir deyimle bilgisizliğin ürünüdür. Oysa insanlar bir gün bilimin aydınlık yolunda birleşecekler ve bilgisizliği asla hoşgörmeyeceklerdir. İnsanların, bozuk ve çarpık yaşama koşullarından yansıdığı içindir ki bozuk ve çarpık olan bilgileri bilimselliğe ulaştığı zaman *hoşgörü* de varlık nedenini yitirecektir. *Bk.* Bilim, Bilgi, Özgürlük, Hakikat, Gerçek.

HUME'CULUK. (*Os.* Hume'un mezhebi felsefîsi, *Fr.* Humisme, *Al.* Humismus, *İng.* Humism, *İt.* Humismo) İngiliz şüpheciliği... İngiliz düşünürü David Hume (1711-1776) bir açıdan, tüm çağdaş düşünceci yanılgıların babası sayılabilir. Kantçı ve olgucu bilinemezcilik onun ürünüdür. Çağdaş düşünceci öğretileri geniş çapta etkilemiştir. Kant, onun, kendisini metafizik uykusundan uyandırdığını söyler. Eleştiricilik, olguculuk, yeni olguculuk, yararcılık, pragmacılık, varoluşçuluk vb. gibi birçok çağdaş düşünceci öğretiler, *Hume'cu* öğretilerdir. Hume, bilgi edinmek için deneyden başka hiç bir kaynak bulunmadığı düşüncesinden yola çıkar. Ne var ki bunu düşünceci bir biçimde yorumlar. Hume'a göre deney ve duyum, nesnel gerçekliği değil, onun sadece *izlenimler* (*İng.* Impressions, *Os.* İntibaât)'ini verir. Anlığımız bu izlenimlerden *düşünceler* (*İng.* Ideas, *Os.* Fikirler) yapar. Nesnel gerçeklik hiç bir zaman bilinemez. Çünkü onu bilmek için deneyden başka hiç bir kaynağımız yok. Deneyse *evrensellik* ve *zorunluk* öğelerinden yoksundur. Deney evrensel değildir, çünkü sınırlıdır, daha yeni bir deneyin nasıl bir sonuç vereceğini bilemeyiz. Deneyin bugüne kadar hep aynı sonucu vermesi, bundan sonra da o sonucu vereceğini kanıtlamaz. Deney zorunluktan yoksundur, çünkü örneğin bize soğuma olayını donma olayının izlediğini verir, ama bu sadece bir *olgu*'dur ve zorunlu bir olgu değildir, eşdeyişle deney bize soğuma olayını donma olayının izlediğini verir ama soğuma olayını her zaman ve her yerde zorunlu olarak donma olayının izleyeceğine dair gerekçe vermez. Soğuma olayını örneğin buharlaşma olayı da izleyebilir. Bu ikisinden hangisinin gerçekleşeceğini anlamamız için gene deneyi izlemek ve *olgu*'ya bakmak zorundayız. Demek ki bilebileceğimiz sadece olgulardır, onların zorunlu olduğu değil (Kantçı eleştiriciliğin ve Comte'cu olguculuğun ne kadar basit bir temel üstünde yükseldikleri de böylelikle açıkça görülmüş oluyor). Hume'a göre deney, evrensel ve zorunlu olmadığından, gerçek değil, *yanılsama* (*İng.* Illusion, *Os.* Vehmi havâs)'dır. Bu yanılsamayı sağlayan da *çağrışım* (*İng.* Association, *Os.* Tedâî)'dır. Soğuğu donmanın izlediğini birçok kez görmüşüz, soğuğu yeniden görünce anlığımız bu eski görgülerini çağırır, bizler de bu yüzden bu ikisi arasındaki ilişkiyi evrensel ve zorunlu sanırız. Buysa bir kuruntudan başka bir şey değildir. Hume, böylelikle, sadece nesnel gerçekliği değil, bilimin temeli olan nedenselliğin de nesnelliğini yadsır. *Bk.* Şüphecilik, Bilinemezcilik, Eleştiricilik, Olguculuk, Düşüncecilik, Öznel Düşüncecilik, Görgücülük, Duyumculuk.

HÜCRE. (*Os.* Hücre, *Fr.* Cellule) Bitki ve hayvanlarda en küçük anatomi birimi... Canlı varlıkların dokularını meydana getiren öğelerden her birine *hücre* denir. Hücreler dokuları, dokular da örgenleri meydana getirirler. Canlı hücrenin keşfi, bilimsel ilerlemenin en büyük adımlarından biridir. M. J. Schleiden ve T. Schwann, bitki ve hayvan hücrelerinin özdeşliğini tanıtlayarak, organik dünyann birliği gibi çok önemli bir özdekçi savın doğruluğunu göstermişlerdir. Bu buluşun Darwincilikle birleşmesi, çağdaş yaşambilime (biyolojiye) geniş ufuklar açmıştır. 1833 yılından 1859 yılına kadar Berlin Üniversitesinde yaşambilimin tek yetkesi sayılan Matthias

Johannes Müller, öğrencilerinden Matthias Schleiden'in bitki dokularında *hücre*'yi bulduğunu görünce (1838); bir başka öğrencisini, Schwann'ı aynı şeyi hayvan dokularında aramakla görevlendirmişti. T. Schwann'ın hayvan dokularında da hücreyi bulması üzerine (1839), Müller'in bir başka öğrencisi Rudolf Virchow hücreyi hastalık durumunda inceledi ve şaşırtıcı sonuçlar ilerisürdü (1858). *Bk.* Hücre Kuramı.

HÜCRE KURAMI. (*Os.* Nazariyei hücreviye, *Fr.* Théorie cellulaire) Organik hayatın hücrelerden meydana geldiğini ilerisüren kuram... Bu kurama göre bitki ve hayvan vücutlarında doğan, çoğalan, hastalanan, azalan ve ölen hep *hücre*'dir. Bu kuram, bir varsayım değil, doğrulanmış bilimsel bir gerçektir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Malpighi ve Grew, bitki dokularında gördükleri içi sulu küçücük keseciklere bakarak bu varsayımı ilerisürmüşlerdir. 1808 yılında Treviranus, Malpighi ve Grew'in hücrelerle birlikte görüp başka bir doku sandıkları ince uzun borucukların da yırtılmakla boru biçimini almış hücreler olduğunu tanıtlamıştı. 1833 yılında Brown, orkide çiçeği üstünde yaptığı incelemelerde hücrenin *nüve* (*Fr.* Nucleus)'sini bulmuştu. Schleiden ve Schwann'ın bulguları bütün bunları tamamlayarak bilimsel değerlerini ortaya koydu. Bu bulgular ve araştırmalara paralel olarak 1772 yılında Bonaventura Corti protoplâzmayı incelemeye çalışmıştı. 1846 yılında Von Mohl ve 1832 yılında Remak, bitki ve hayvanlardaki yaşam özdeğinin *protoplâzma* olduğunu ilerisürdüler. 1859 yılında De Bary ve 1861 yılında Max Schultze bitki ve hayvan protoplâzmalarının özdeşliğini gösterdiler. Bütün bunlardan sonra Von Mohl, Naegeli ve Virchow, kendiliğinden üreme kuramının yanlışlığını tanıtlayarak her hücrenin bir başka hücreden doğduğunu açıkladılar. *Bk.* Hücre.

I

ILIM. (*Os.* İtidâl, İffet, Temkin, İhtiyât, Tevâzû, Kanaat, Mülâyemet, İtidâli mizâç; *Fr., İng.* Tempérance, *Al.* Maessigkeit, *İt.* Temperanza) Ölçülülük... Ruhbilim terimidir, istek ve tutkularda ölçülü olmayı dilegetirir. Platon'a göre *ılım*, eşanlamda *ölçülülük* dört temel erdemden biridir. Antikçağ Yunanlılarının ünlü *yedi bilge*'si de hemen bütün sözlerinde ölçülülüğü öğütlerler. Karşıtı *aşırı* (*Os.* İfrat, *Fr.* Intempérance)'dır. *Bk.* Erdem.

IRA. (*Os.* Seciye, Hulk, Meşrep, Âlâmet, Âlâmeti fârika, Vasıf, Sıfat, Sıfatı mümeyyize, Tabiat, Mâhiyet, Azim, Sebât, Metânet; *Fr.* Caractére, *Al.* Charakter, Merkmal; *İng.* Character, *İt.* Carattere) Herhangi bir şeyi başka şeylerden ayıran temel özellik... Mantık, ruhbilim ve törebilim terimidir. *Yaradılış*'tan ayırmalı ve bu iki terimi birbirine karıştırmamalıdır. Ruhbilimde *duygu* ve *davranış özelliği*, törebilimde *ahlâk sağlamlığı ve tutarlılığı* anlamlarını dilegetirir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından "insanın etkinliklerine, yaşama koşullarına bağlı olan ve eylemlerinde açığa vurulan durağan düşünüş özelliklerinin tümü" olarak tanımlanmıştır.

IRABİLİM. (*Os.* İlmi seciye, *Fr.* Caractérologie. Lâ science du caractére, Ethologie; *Al.* Ethologie, *İng.* Ethology, *İt.* Etologia) Iraları inceleyen ruhbilimin bir dalı... İlkin İngiliz düşünürü John Stuart Mill tarafından adlandırılmış ve tanımlanmıştır. (Mili, *Logic*, kitap VI, bölüm V). Mill, Yunanca *Ira* anlamındaki *éthos* sözcüğüyle *bilim* anlamındaki *logos* sözcüklerinden meydana getirerek *ethology* terimiyle adlandırdığı bu bilimi, eğitime temel olabilecek kuralların saptanması için önermişti. Alman düşünürü Wundt, bunu, dil bilimleriyle mitolojiden sonra toplumbilimin üçüncü bir kolu saydı (Wundt, *Logik*, kitap II, bölüm II, s. 369). Ira, ruhsal bir tip meydana getirmekle beraber, tarihsel olarak incelenmesi gereken toplumsal koşulların ürünüdür. *Bk.* Ira.

IRAKLIK. (*Os.* Mesâfe, Buut, Tafra, Fark; *Fr., İng.* Distance, *Al.* Abstand, *İt.* Distanza) İki nokta arasındaki uzay ölçümü... Ruhbilimde de kullanılan bir matematik ve fizik terimidir. Iraklığın algılanması ve çevremizdeki nesnelerin hem bize hem de birbirlerine göre uzay içindeki iraklık durumlarının meydana getirdiği görelilik, ruhbilimin inceleme konusudur. *Bk.* Uzay, Uzam.

IRK. (*Os.* Nesil, Nevi, Mevlit, Ceyil, Tâife, Zürriyet, Cins, Sülâle; *Fr., İng.* Race, *Al.* Rasse, *İt.* Razza) İnsan türünün soydangelimle gerçekleşmiş yaşambilimsel çeşitlenmelerinden her biri... Bitki, hayvan ve insan türlerinde çeşitli ırk ayrımları yapılmıştır. İnsanlardaki ırk ayrımı deri rengi, saç, kafatası, burun ve boy ölçütüne göredir. Terim olarak *halk* ve *ulus* kavramlarıyle karıştırılmamalıdır. Bilimsel açıdan dünyada karışıksız bir ırk yoktur, soydangelimle kuşaklardan kuşaklara geçen ırksal özelliklerin de çevre ve yaşama koşullarından oluştuğu kesindir. Klâsik ayrım; Ak ırk (Avrupalı), Kara ırk (Afrikalı), Sarı ırk (Asyalı) ve Kızılderili (Amerikalı) olarak saptanmıştır. Bu ırkların birbirlerinden hiç bir üstünlükleri bulunmadığı da bilimsel açıdan kesindir. Bütün bu ırklar, uygun tarihsel gelişme koşulları içinde, uygarlıklar kurmuşlardır. Onlara bu uygarlıkları kurduran kafataslarının biçimi ya da derilerinin rengi değil, uygun ve geliştirici tarihsel koşullardır. Nitekim bireysel olarak da, örneğin aynı üniversitede aynı eğitim koşulları içine giren, çeşitli ırklardan öğrencilerin birbirlerinden hiç bir zekâ ve yetenek farkı göstermedikleri her gün görülegelen olaylardandır. Bundan başka bir ulus çoğunlukla çeşitli ırklardan oluştuğu gibi bireyleri aynı ırktan olan çeşitli uluslar da vardır. Irkla dil arasında da içten bir bağlılık bulunmamaktadır, aynı ırktan olup da başka diller konuşanlar bulunduğu gibi başka ırktan olup da aynı dili konuşanlar da vardır. Irksal ıralar yaşambilimsel nitelikte olup insan örgenliğinin belli doğa koşullarına uymasından meydana gelmiştir ve ırkçı ideologların bilimdışı savlarında ilerisürdükleri gibi hiç bir üstünlük sağlamaz ya da hiç bir aşağılıklığı belirlemez. Irk ayrımı ve ırkçılık savları bilimsizliğin ve bilgisizliğin ürünüdür.

ISI. (*Os.* Harâret, *Fr.* Chaleur, *Al.* Warme, *İng.* Heat) Özdeğin bir devim biçimi... Fizikte *ısı*, bir cismin sıcaklığının artmasını sağlayan *fiziksel erke* deyimiyle tanımlanır. XVII. yüzyılda ısı, *kalor* adı verilen bir akışkan sanılıyordu. Isının da, ışık ve elektrik gibi, bir özdek olduğu XIX. yüzyılda tanıtlandı ve böylelikle idealizmin "ne olduğu bilinme-

yen esrarlı güç"lerinden biri daha bilim alanına girmiş oldu. Th. Rumford. Humphrey Davy ve Young'ın çalışmalarından sonra 1841 yılında Alman bilgini J. Robert Mayer, kinetik erkenin —yâni işin— ısıya ve ısının da kinetik erkeye çevrilebileceğini gösterdi. 1847 yılında da Alman bilgini Helmholtz erkenin korunması ilkesini yayımladı. Eytişimsel özdekçiliğin kurucularından Engels, *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtında şöyle der: "Mekanik devimin ısıya dönüşümünün pratik alanda keşfedilmesi öylesine eskidir ki insanlık tarihinin başlangıcına kadar götürülebilir. Sürtünmeyle ateşin yakılması, insanların ilk kez cansız doğa gücünü kendi hizmetlerine sokmalarının ilk aşamasıdır" (İbid, Arif Gelen çevirisi, s. 136), "Biçimlenen farklı varlıklarda —güneşlerde, gezegenlerde ve uydularda— özdeğin başlangıçta egemen olan devim biçimi bizim *ısı* dediğimiz şeydir" (İbid, s. 45). Devimin en basit biçimi yer değişimi, en yüksek biçimi de düşüncedir. Bunların arasında sonsuz çeşitlilikte mekanik, fiziksel, kimyasal, yaşambilimsel vb. devim biçimleri vardır. Her devim biçimi, kendisinden daha yüksek bir devim biçimine çevrilir. Her yüksek devim biçimi kendisinden daha aşağı bir devim biçimini kapsar ama bir daha o biçime inmez. Çeşitli doğabilimlerinin konuları, özdeğin bu çeşitli devim biçimleridir. Doğanın diyalektik yasalarından nicelikten niteliğe geçişi anlatırken Engels, ilginç bir örnek olarak *ısı*'yı gösterir: "Isıyı mekanik devime ya da mekanik devimi ısıya çevirdiğimiz zaman nitelik değiştiği halde nicelik aynı kalır. Çok doğru. Ama devimin biçim değişimi *Heine*'nin kusurları gibidir. Herkes kendi başına erdemli olabilir, kusur işlemek için iki kişi gereklidir. Bunun gibi, devimin biçim değişimi de her zaman en az iki cisim arasında geçen bir süreçtir. Bunlardan biri, bir niceliğin —yâni ısının— deviminin belli bir miktarını yitirir, öteki de o niteliğin —mekanik devim, elektrik, kimyasal çözüşme— deviminin aynı miktardaki kısmını kazanır. Demek ki burada nicelik ve nitelik karşılıklı olarak birbirlerine uyarlar. Şimdiye kadar tecrit edilmiş tek bir cisim içinde devimi bir biçimden ötekine dönüştürmenin mümkün olduğu ortaya konamamıştır" (İbid, s. 81). Isının devimini ve bu devimle başka erke tipleri hâline geçişini inceleyen kuramsal fizik dalına *termodinamik* denir. Termodinamiğin önemli iki ilkesi vardır. Birinci ilke erkenin sakımı yasasının ısı alanına uygulanmasıdır ki ısıyla işin eşdeğerliliğini dilegetirir, ikinci ilkeyse ısının sıcak bir cisimden soğuk bir cisme bu cisimlerin birinde bir değişme olmaksızın geçemeyeceğini dilegetirir. Termodinamiğin ikinci ilkesini bulan R. Clausius'le W. Thomson onu yanlış yorumlayarak evrene uygulamışlar ve evrenin ısıl (termik) sona erişinin kaçınılmazlığını savunmuşlardır. Bu, yanlış bir savdır ve çağdaş fizikçe çürütülmüştür. Bu sava göre evrendeki tüm devim biçimleri *entropi* (erkenin değişirliğini dilegetiren R. Clausius kavramı)'yle bir daha eski durumlarına dönmemek üzere ısı-devim biçimine dönüşecekler ve bir *entropik denge* (kapalı sistemlerde tüm erkenin ısı hâline gelip dengeye girmesi ve bir daha hiç değişememesi durumu) kuracaklardır. Bu da *dünyanın ısıl sonu* demektir. Oysa çağdaş fizik entropinin sadece mikroskobik süreçlerde geçerli olduğunu ve makroskobik süreçlerde işlemediğini göstermiştir. Demek ki evren, bütün varsayımlarda da olduğu gibi, böylelikle de son bulmayacaktır. Çünkü *sonsuzdur*, hem de *ilksizdir* de. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *ısı* deyimiyle birkaç ruhbilim terimi önerilmiş ve Dr. Mithat Enç tarafından tanımlanmıştır: Sıcak ve soğuk uyaranlarına karşı duyarsız olmaya *İng. thermanesthesia* deyimi karşılığında *ısı duyarsızlığı*, sıcaklık ve soğukluk duyumlarının algılanmasına *İng. temperature sense* deyimi karşılığında *ısı duygusu*, yapılacak herhangi bir işe girişmeden önceki kısa tanıma ve kavrama dönemine *İng. warming-up period* deyimi karşılığında *ısınma dönemi*, sıcak ve soğuk duyumlarına duyar olan sinir uçlarına *İng. temperature spots* deyimi karşılığında ısı *özeği* deyimleri önerilmiştir. *Bk.* Erke, Devim, Özdek, Işık, Nicelikten Niteliğe Geçiş, Evren.

ISKOÇYA OKULU. (*Os.* İskoçya mektebi, *Fr.* École Ecossaise) Thomas Reid'in çevresinde toplanan İskoçyalı düşünürler... XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın başlarında İskoçyah Thomas Reid'in çevresinde toplanan ya da onu izleyen Beattie, Dugald Stewart, William Hamilton vb. bu adla anılırlar. Locke-Berkeley-Hume üçlüsünde simgeleşen İngiliz felsefesine karşı çıkmakla ayrı bir kişilik kazanmışlardır. Ayırıcı nitelikleri ruhbilimci, törebilimci ve sağduyucu oluşlarıdır. İngiliz ruhbilimciliğinin öncüsü sayılırlar. Bir çeşit Kant öncülüğüyle, özellikle Thomas Reid felsefesinde, insan usundaki temel yargıların duyular yoluyla gelmediğini ve insanın doğuşundan beri var bulunduğunu ilerisürmüşlerdir. Reid'a göre Locke'un

tabula rasa varsayımı doğru değildir. Locke öğretisinden türeyen Berkeley nesnel gerçekliği, Hume da her çeşit özü yadsımakta haklıdırlar. Ne var ki her ikisinin de yanılgısı, dayandıkları Locke temelinin çürüklüğü yüzündendir. Locke'un duyumculuğu ve çağrışım ruhbilimi bütün yargıları nedenleyemez. *Sağduyu* (*İng.* Common sens) insana dışardan gelmez, insan onunla birlikte doğar. *Bk.* Duyumculuk, Eleştiricilik.

IŞIK. (*Os.* Ziyâ, Nûr; *Fr.* Lumiére, *Al.* Lich, *İng.* Light) Özdeğin bir devim biçimi... Fizikte *ışık*, cisimleri görmemizi sağlayan *fiziksel erke* deyimiyle tanımlanır. XIX. yüzyılın son yarısında Maxwell, ışık olaylarının, aslında elektromanyetik olaylardan başka bir şey olmadıklarını tanıtlamış ve böylelikle optik ve elektrik birliği meydana konmuştur. Işık da, elektrik ve ısı gibi, bir özdektir; kütlesi vardır ve tartılmıştır. Işık olmayan yerde görme olayı mümkün değildir. Işığın bir kütlesi olduğu ve çekim alanının etkisinde kaldığı Einstein tarafından tanıtlanmıştır ki bu tanıt, insan bilgisinde yeni bir çağ açmıştır. Einstein'in genel bağıntılılık kuramı bu tanıta dayanır. Işık hızı, evrendeki hız sınırıdır; ışık hızından daha yüksek bir hız olamaz. Herhangi bir özdek parçasında bulunan erke, o özdeğin kütlesinin ışık hızının karesiyle çarpımına eşittir. Einstein'in bulduğu bu eşsiz denklem, doğanın hemen bütün sırlarını çözmüştür. Metafizikte *ışık* deyimi Doğuda ve Batıda gerek dinsel, gerek gizemsel anlamlarda tanrısal ya da evrensel bilgi'yle bu bilgiyi vereni nitelemek için kullanılır. Birçok tarikatlerde derviş *nûr* (ışık) 'dur, Tanrı da *nûr-ül-envâr* (ışıklar ışığı)'dır. Uluslararası masonluk *evrensel bilgi* anlamında *nûr-u ziyâ*'yı amaçlar. İslâmı gizemciliğinde *işrâkîyye* anlayışı (*Tr.* Işıkçılık, *Fr.* Illuminisme) yeniplatoncu bir temelden yola çıkar, evrensel oluşmayı ışığın yayılmasıyla açıklar. İranlıların zerdüştçülüğünde de dünya *ışık*'la *karanlık*'ın savaş alanıdır. Eski Mısır'ın hermetizmi de *ışık* düşüncesi üstüne kurulmuştur. *Bk.* Özdek, Devim, Isı, Genel Bağıntılılık Kuramı.

IŞIKÇILIK. (*Os.* İşrâkîye, Hikmetül işrâk, Hikmeti işrâkîye; *Fr.* Illuminisme, Philosophie de l'illumination, Philosophie illuminative; *Al.* Illuminismus, *İng.* Illuminism) Bireysel sezgiyle aydınlanmaya dayanan dinsel-gizemsel öğretilerin genel adı... Batıda Swedenborgyanizm, Claude Saint-Martin mezhebi ve Doğuda Şehabettin Sühreverdî'yle onu izleyen İbni Tufeyl'in öğretileri özellikle *Işıkçılık* adıyla anılırlar. Işık, ilk düşüncelerden beri kutsallığın ve içsel aydınlanmanın simgesidir. Işığı, bu anlamda, Fransız düşünürü Descartes Tanrı tarafından insana verilen *bilme gücü*, Alman düşünürü Schopenhauer de öznellikle nesnellik arasında sallanan *bireysel sezgi* olarak tanımlıyor. Işıkçılığın kökleri eski Mısır'ın Hermesçiliğinde, İran'ın Zerdüştçülüğünde, eski Yunan'ın Platonculuğundadır. Tipik bir *ışıkçılık* öğretisi ilerisürmüş olan Şehabettin Sühreverdî (1158-1191)'ye göre ışıklar ışığı (*Ar.* Nûr-ül-envâr) tanrıdır, gökten yere doğru süzüldükçe yoğunlaşmış ve kararak özdeksel dünyayı meydana getirmiştir. Özdek, kendini eğiterek, yeniden ona doğru yükselebilir ve ışıklanabilir. Sezgisel yöntemle (*Os.* Mükâşefe usulü) ışığa yaklaştıkça, ışığın aydınlığı artar; her basamağın aydınlığı bir yukardaki basamağın aydınlığına ulaştırır. Böylelikle, ışıklar ışığı'nın her anlamı kapsayan büyük aydınlığına varılabilir. *Bk.* İslâm Felsefesi.

İ

İBNİ RÜŞTÇÜLÜK. (*Os.* İbni Rüştîyye, *Fr.* Averroisme) İslâm düşünürü İbni Rüşt'ün öğretisi... Batılılar, İspanya Araplarından İbni Rüşt'e *Averroés* ve onun Aristotelesçi öğretisine de *Averroisme* derler. Batı, Yunan felsefesini ve özellikle Aristoculuğu İbni Rüşt'ten öğrenmiştir. Yapıtları Lâtinceye çevrildiği zaman hayranlık ve coşkuyla karşılanmıştı. İbni Rüşt, Aristoteles öğelerini Fârâbî ve İbni Sinâ'dan almakla beraber, onlardan ayrılarak Aristoteles'in özdekçi yanını işlemiştir. Bu yüzdendir ki İbni Rüşt öğretisi, XII. yüzyılda, Hıristiyanlığa aykırı bulunarak suçlanmış ve yasaklanmıştır. Örneğin Hollandalı düşünür Herman van Riswik, İbni Rüştçülüğünden ötürü 1512'de yakılmıştır. İbni Rüştçülüğün Batıdaki en büyük ve verimli ürünü Roger Bacon'dur. İbni Rüşt'e göre ruh ölümlüdür, nedeni olan her şey zorunludur ve bundan ötürü tanrı da bir zorunluluğa bağlıdır. Biçimler özdeğin içinde gizlidirler ve tanrılık etkiyi gerektirmeksizin birbirlerinin içinden çıkarak varolurlar. Bundan ötürü de yoktan yaratma sözkonusu olamaz, sözkonusu olabilen gizliden açığa ilksiz-sonsuz ve zorunlu bir evrimdir. Devim, ilksiz ve sonsuz bir süreçtir. Görüldüğü gibi bütün bu varsayımlar, kökleri Aristoteles'te bulunan, tüm özdekçi varsayımlardır. İbni Rüştçülük, birçok bakımlardan Hıristiyan kilisesiyle çatışmaktadır. Evren ilksiz ve sonsuzdur (Hıristiyanlığa göre evrenin başı ve sonu vardır, yaratılmıştır ve yok olacaktır), yokluk diye bir şey yoktur (Hıristiyanlığa göre tanrı evreni yoktan varetmiştir), ruh bedenle birlikte göçüp gider (Hıristiyanlığa göre ruh ölümsüzdür), tanrının bağışı insanı ölümsüz kılamaz (Hıristiyanlığa göre insanı tanrının bağışı kurtarır ve ölümsüz kılar), insan usu tanrıyla aynı şeydir (Hıristiyanlığa göre insan tanrının yaratığıdır, eksiktir ve suçludur, aşağılanmıştır ve düşmüştür, bu yüzden de usuyla kendini kurtaramaz ve ancak tanrının bağışını dileyebilir). *Bk.* İslâm Felsefesi.

İÇ. (*Os.* Dahil. *Fr.* Intérieur, *Al.* Inner, *İng.* Internal, *İt.* Interno) Herhangi bir şeyin sınırının içinde olan... Herhangi bir şeyin sınırının dışında olanı dilegetiren *dış* (*Os.* Hariç, *Fr.* Extérieur, *Al.* Aeusser, *İng.* External, *İt.* Esteriore) deyimi karşılığında kullanılır.

İÇ ALGI. (*Os.* İdrâki dâhilî, *Fr.* Perception interne) Özneyle ilgili algı... Nesneyle ilgili algıyı dilegetiren *dış algı* (*Os.* İdrâki hâricî, *Fr.* Perception externe) deyimi karşılığında kullanılır. Kendi vücudumuzdaki bir ağrıyı duymak bir iç algı, bir kemanın çaldığı sesi duymak bir dış algı işidir. *Bk.* Algı.

İÇ ÇELİŞKİ. (*Os.* Dâhili tenâkuz, *Fr.* Contradiction interne) Bir olayın ya da nesnenin içinde gerçekleşen çelişki... Birbirinden başka olay ya da nesneler arasındaki çelişkiyi dilegetiren *dış çelişki* (*Os.* Tenâkuzu hâricî, *Fr.* Contradiction externe) deyimi karşılığında kullanılır. Gelişme sürecinde belirleyici rol oynayan temel çelişkiler *iç çelişki*'lerdir. Bu, dış çelişkilerin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Örneğin yumurtayı civcivleştiren kendi yapısındaki iç çelişkidir, dış çelişki olan ısı bir taşı civcivleştiremez, ne var ki ısı (dış çelişki) olmadan da bir yumurta civcivleşemez. Eytişimsel bilgide iç ve dış çelişkilerin birbirlerinden ayırdedilmeleri çok önemli olduğu kadar birbirleriyle olan sıkı bağımlılıklarının da gözönünde tutulması çok önemlidir. *Bk.* Çelişme, Eytişimsel Özdekçilik, Hegelcilik, Eytişim.

İÇ DÜŞÜNME. (*Os.* Teemmül, Tefekkür, Mülâhaza, Müfekkire, Kuvvei muhakeme, İn'ikâs, Şuuru teemmülî, İdrâkî dâhilî, İdrâki bâtınî; *Fr.*, *Al.* Réflexion, *İng.* Reflection, *İt.* Riflessione, ayrca *Al.* Überlegung, Besonnenheit) Düşünmenin kendi kendisini düşünmesi... Kendi üstüne kapanan, kendisine yönelen düşünme anlamını dilegetirir. *Bk.* Düşünme, Dikkat.

İÇEBAKIŞ. (*Os.* Tefahhusu derûnî, Mürakabe, İstipsâr, Teftişi bâtınî, Müşâhedei dahilîye, Usulü dahilîye, Usulü nefsiye, Usulü bilâvâsıta; *Fr.*, *İng.* Introspection, *Al.* Selbstbeobachtung, *İt.* Introspezione) İnsanın düşünme yoluyla kendi kendini gözlemesi... Ruhbilim yöntemidir, *içgözlem* terimiyle de dilegetirilir. Kuramsal bir amaçla ve yöntemli olarak yapılan bir gözlemdir. Çağdaş ruhbilim, bu yöntemin yerine, çok daha verimli ve bilimsel olan lâboratuvar ruhbilimini, eşdeyişle deneysel ruhbilimi koymuştur. *Bk.* Ruhbilim.

İÇERİK VE BİÇİM. (*Os.* Muhtevâ ve şekil, *Fr.* Forme et contenu, *Al.* Inhalt und form, *İng.* Form and contend) Nesnel gerçekliğin gelişmesini belirleyen ve birbirlerinden ayrılmaz iki yanı... *İçerik*, bir nesne ya da

olguyu oluşturan öğelerin ve süreçlerin tümüdür. *biçim*'se nesne ya da olgunun dış görünüşünü sağlayan örgensel yapısıdır. Her nesne ve olgunun hem bir içeriği hem de bir biçimi vardır. Biçimsiz içerik ve içeriksiz biçim olamaz. Bu ikisinden hiç biri kendi başlarına varolamazlar. *Çelişkili bir birlik*'tirler. Birbirlerinden ayrı olduklarını bilmek gerektiği kadar birbirlerinden ayrılmaz olduklarını da bilmek gerekir. Bu bilgi, eytişimsel özdekçi felsefenin saptadığı ve ortaya koyduğu çok önemli bir bilgidir. Çünkü bilim, biçimden içeriğe doğru ilerler. Biçim'le içerik, evrim sürecinde karşılıklı etkileşirler, birbirlerini etkiler ve oluştururlar. Ne var ki biçim içeriğin ürünüdür, bundan ötürü de temel belirleyici içeriktir. Ama biçim de içeriği etkiler, gelişmesini hızlandırır ya da engeller. İçeriğe uygun gelen yeni bir biçim içeriğin gelişmesini hızlandırır, içeriğin gelişmesine uygun gelmeyen eski biçimse içeriğin gelişmesini engeller. Çelişkili bir birliktirler, çünkü biçim içeriğe göre daha yavaş devinir, bu yüzden de içeriksel gelişmenin hızına yetişemeyip eskir ve onun geliştiricisi olması gerekirken engelleyicisi olur. Bu çelişki, içeriğe uygun yeni bir biçim değişikliğiyle aşılır. Demek ki içerik, daima, kendisine uygun biçimini oluşturur. Aynı biçimde çeşitli içerikler gelişebileceği gibi (örneğin patatesle yerelması) aynı bir içerik çeşitli biçimlerde de gelişebilir (örneğin topatan kavunuyla Kırkağaç kavunu). Ama içeriğin gelişebilmesi için biçim herhalde ona uygun olmalıdır. Örneğin ilk otomobil, at arabası biçiminde yapılmıştı. At arabası biçimi hızı kesiyor, otomobil içeriğinin gelişmesini engelliyordu. Hava direncinin kırılması ve otomobilin gelişmesi için içeriğe uygun yeni bir biçim gerekti. Otomobil daha da geliştikçe, eşdeyişle hızı arttıkça bu biçimler de değişti ve yeni hızlara uygun yeni biçimler gerçekleşti. Metafizik ve idealist felsefe, eytişimsel özdekçi felsefenin tam tersine, biçimi temel belirleyici sayar ve bu yüzden birçok yanılgılara düşer. Bu anlayışın kurucusu Aristoteles'dir. Aristoteles biçimi bağımsız bir varlık saymış ve özdeği onun belirlediğini ilerisürmüştü. Bu çarpık ve yanlış anlayış, özellikle Hıristiyan felsefesiyle yerleştirilip günümüz yeni gerçekçiliğine ve yeni Tomacılığına kadar gelmiş bulunmaktadır. Oysa biçim, içeriğin dışında varolan bir şey değil, içeriğin bir ürünü ve parçasıdır. Metafizik ve idealist *biçimcilik*, bu gerçeği ya büsbütün yadsır ya da biçimin rolünü abartır ve içerikle biçimin ilişkisini gizemselleştirir. Bilimde, toplumda ve sanatta, nerede olursa olsun, biçimcilik her zaman yanlış sonuçlara vardıran bir çarpık anlayıştır. İçerikten yoksun olmakla övünen *soyut sanat* da bu yüzden kof bir gösteridir. Gerçek sanat, içeriğine tümüyle uygun sanatsal biçimlerle oluşur. Metafizikçilerin ve idealistlerin yaptığı gibi *biçim*'i temel belirleyici saymak, otomobilin hızı arttığından ötürü o hıza uygun yeni bir biçim gereksediğini yadsıyarak, otomobil biçiminin otomobil hızını arttırdığını ilerisürmek demektir ki bu ilerisürüşün saçmalığı apaçıktır. İdealistlere göre mahkeme mahkemedir ve bir mahkemeden çıkan karar mutlaka tüzeye ve türeye (adâlete ve hukuka) uygundur. Oysa bir mahkeme, tüzeye ve türeye uygun karar veremiyorsa hiç de mahkeme değildir ve biçimsel olarak mahkeme adını taşıması toplumsal yaşamda hiç de değer taşımaz. Biçimle içeriğin çelişkili bağımlılığının bilgisi, insan yaşamının temel bilgilerinden biridir. *Bk.* Öz ve Olgu, Eytişimsel Özdekçilik, Biçimcilik, Gerçekçilik, Aristoculuk.

İÇERME. (*Os.* Tazammun, İstilzâm; *Fr., İng.* Implication, *Al.* Involvieren, *İt.* Implicazione) Bir düşüncenin zorunlu olarak başka bir düşünceyi gerektirmesi durumu... Mantık terimidir. Örneğin anne terimi zorunlu olarak çocuğu, memelilik zorunlu olarak omurgalılığı içerir; çünkü çocuğu olmayan anne ve omurgalı olmayan memeli olamaz.

İÇGÜDÜ. (*Os.* Sevki tabiî, Garîze, Meyli tabiî, Meyli fıtrî, İnsiyâk, Hissi fıtrı hayvani, Hassei fıtrîye, Aklı hayvânî; *Fr., İng.* Instinct, *Al.* Instinkt, *İt.* Istinto) Hayvanı gerekliliğe iten dürtü... Hayvana özgü bulunan *içgüdü*, insana özgü bulunan *içtepi*'yle karıştırılmamalıdır. *İçgüdü*'nün ayırıcı niteliği, bir hayvan türünün bütün bireylerinde ortak oluşudur. İçgüdüler, ruhsal değil, fizyolojik; eğitimsel değil, kendiliğindendirler. İçgüdülerde düşüncenin ve bilincin hiç bir etkisi yoktur; öğrenilmezler ve deneme yoluyla kazanılmazlar. Bu bakımdan bilgin Pavlov'un, hayvanlar üstünde yaptığı denemeler sonucu ilerisürdüğü, *şartsız refleksler*'le anlamdaştırlar. Oysa bu şartsız refleksler de, soyaçekimle kuşaklardan kuşaklara geçerek oluşmuş fizyolojik ve çevresel şartlanma birikimlerinin sonucudur. Örneğin farenin kediden kaçması, buna karşı insana alışabilmesi ve insandan kaçmaması böylesine bir şartlanmanın en belli tanıtıdır. İçgüdüsel davranışlarla deneme yoluyla elde edilmiş davranışların gelişmeleri birbirleriyle ters orantılıdır, öğrenebilen hay-

vanların içgüdüleri öğrenebildikleri oranda azalmaktadır. Bu bakımdan hayvandan pek az farklı bulunan ilkel insanda içgüdü kalıntıları bulunduğu halde aydın insanda, eşdeyişle gerçek insanda hiç bir içgüdü yoktur. İnsanın hayvanlık evresinden kalan içgüdüsel davranışlarının yerini zekâyla ilgili plâstik davranışları almıştır. İnsanın özelleşmiş organları olmadığı gibi özelleşmiş davranışları da yoktur. İnsan, belli bir durumda, türüne özgü ve türünün bütün bireylerinde ortak olan bir davranışta bulunmaz. Hayvanın davranışıysa türsel ve bundan ötürü de içgüdüsel bir davranıştır. İnsanın, belli bir durumda ne türlü davranacağı belli değildir; insanın davranışı, o anda içinde bulunduğu toplumsal, töresel, anlıksal vb. koşullara bağlıdır. Hayvanların bütün davranışları da içgüdülerine bağlanamaz. Örneğin pervâneyi ışığa koşturan içgüdüsü değil, ışık çekeyidir. İçgüdüleri *doğrulum*'dan da ayırmak ve bunları birbirlerine karıştırmamak gerekir. Bundan başka *çevreye uyma* olayı da içgüdünün karşıtıdır, çünkü fizik çevrenin değişiklikleri karşısında kör içgüdüleriyle yaşamakta devam eden bir hayvan mahvolur. İçgüdülerin kimi yerde nasıl yanıldıkları gösterilerek *yanılmaz içgüdü* varsayımı da çürütülmüş bulunmaktadır. *Bk.* İçtepi.

İÇKİN. (*Os.* Mündemiç, İndimâcî, Dâhilî, Bâtınî, Aslî, Tabiî; *Fr., Al., İng.* Immanent, *İt.* Immanente) Varlığın içinde bulunan... *Aşkın* teriminin karşıtıdır. Herhangi bir varlığın yapısına karışmış olanı dilegetirir. Örneğin kamutanrıcılığa göre tanrı doğada içkin, tanrıcılığa göreyse tanrı doğayı aşkındır. Bir anlamda da kendinde kalanı ve başkasına geçmeyeni dilegetirir. Örneğin gürelciliğe göre güç özdekte içkindir, mekanikçiliğe göreyse geçişlidir ve bir varlıktan ötekine geçer. Metafizikte, bu anlamda, *geçişli neden* (*Os.* Müteaddi sebep, *Fr.* Cause transitive) karşılığında *içkin neden* (*Os.* Lâzım neden, *Fr.* Cause immanent) deyimi kullanılır. *İçkin* terimi gerçekte idealizmin ve idealist anlayışın ürünüdür. Ereğin, sebebin içinde varbulunması dolayısıyle Aristoteles'ten gelir. İlkin Aristoteles çevirileri nedeniyle ortaçağ skolâstiğinde kullanılmıştır. (*İçinde* anlamını dilegetiren *Lâ. in* deyimiyle *kalmak* anlamını dilegetiren *Lâ. manere* deyiminden yapılmıştır).

İÇKİNCİLİK. (*Os.* Bâtıniyye mezhebi, İndimâciyye; *Fr.* Immanentisme, *Al.* Immanentismus, *İng.* Immanentism, *İt.* Immanentismo) Tanrının insanda içkin olduğu görüşü... Doğu ve Batı gizemciliğinin kimi kolları bu görüşü savunurlar. Ancak bunu, gizemciliğin genellikle ilerisürdüğü *tanrıyla birleşme* düşüncesiyle karıştırmamalıdır. Bu ikinci görüşte tanrı, içkin değil, aşkındır; ama sevgi ve bilgi yoluyla ona ulaşılıp onunla birleşmek mümkündür. Din duygusunun insanda içkin bulunduğunu ilerisürenlere de *içkinci* denmiştir, bu anlayışa göre tanrı aşkın bir varlık değil insanda içkin bir duygudur. Dinsel felsefenin dışında varlığın bilinçte içkin bulunduğunu ilerisüren görüşler de *içkinciler* (İmmanantistler) adıyla anılırlar. *Aşkıncılık* ve *deneyüstücülük* anlayışlarına idealist bir açıdan karşı çıkan Schuppe, Schubert-Soldern, Loski, Leclair, Rehmke ve hattâ bir ölçüde Ernst Mach ve Richard Avenarius XIX. yüzyılın sonlarında *Kant'a dönüş* anlayışına sırt çevirerek *Berkeley'e dönüş* anlayışını savunmuşlardır. Nesneyi öznede içkin sayan bu görüş savunucuları tekbenciliğe düşme korkusundan, ne biçim bir şey olduğunu kendilerinin de anlatamadıkları *beyinden bağımsız bir bilinç* ilerisürmüşlerdir. Bunların öğretilerine haklı olarak *beyinsiz felsefe* denir. Bu beyinsiz felsefeye göre örneğin tarih, hiç bir insansal etkinin sözkonusu olmadığı sâf bir süreçtir, varlığı ve yasaları kendisinde içkindir. Bu beyinsiz felsefeye *içkinlik felsefesi* (*İng.* Immanence philosophy) de denir.

İÇLEM. (*Os.* Tazammun, *Fr., Al., İng.* Compréhension, *İt.* Comprensione) Bir terimin dilegetirdiği çeşitli anlamların bütünü... Mantık terimi olarak *kaplam* deyimi karşıtıdır. *Bk.* Kaplam.

İÇREK. (*Os.* Derunî, *Fr.* Esotérique, *Al.* Esoterisch, *İng.* Esoteric, *İt.* Esoterico) İçerde olan... *Genel ve herkesin olabilen* anlamını dilegetiren *dışrak* (*Os.* Haricî, *Fr.* Exotérique, *Al.* Exoterisch, *İng.* Exoteric, *İt.* Essoterico) terimi karşıtıdır. Örneğin din dışrak, gizemcilik içrek bir metafiziktir. *Bk.* İçrekçilik.

İÇREKÇİLİK. (*Os.* Bâtıniyye, *Fr.* Esotérisme) İçrekçi öğretilerin genel adı... Batı içrekçiliğiyle aynı düzeyde bulunan İslâm içrekçiliği *Bâtınîlik* adını taşır. Bu öğretilerde genellikle tanrısal bilgilerin ve kimilerinde herkese duyurulması sakıncalı görünen bilgilerin belli bir kültür çizgisine erişenlerce anlaşılabileceği gerekçesi gizliliği zorunlu kılmıştır. Bu anlamda Aristoteles öğretisi de içrek sayıl-

maktadır; Aristoteles sabahları seçkin öğrencilerine ve akşamları da halka ders verirmiş, öğrettikleri de ayrı bilgilermiş... İçrekçilik, gerek öğretiye katılmayı ve gerek öğrenme işlemini birtakım biçimlere, törenlere, simgelere bağlar. Öğretilecek gerçeklerin azar azar ve alıştırarak verilmesini gerektirir. Bu yüzden de çeşitli aşama dereceleri kurmak, bunların birinden öbürüne geçebilmek için çeşitli sınavlar tertiplemek zorundadır... Hermeşçiliğin, Yunan kaynakları aracılığıyla öğrenilen şu sözlerinde içrekçiliğin gerekçesi açıklanmaktadır: Her akıl, büyük gerçekleri kavrayamaz. Çoğunluk, ya aptal ya kötüdür. Aptalsalar gerçek karşısında akıllarını büsbütün yitirirler. Kötüyseler bu gerçeği kötüye kullanarak büsbütün kötülük ederler. Gerçeği gizlemekten başka çıkar bir yol yoktur. Bilmek, bulmak, susmak gerek... Büyük Türk gizemcisi Şeyh Bedreddin (1337-1420) de bu konuda şunları söylemektedir: Her bilgi, kendi aşamasında (mertebe) haktır. Gerçek halka daha işin başında söylenirse ya yollarını saptırırlar, ya da gerçeği söyleyeni suçlarlar. Halk ve hak, ortalama bir yolla ve ayrı ayrı gözetilerek birbirlerine alıştırılabilirler. Ama herhalde halk, hak ve hakikate alıştırılmalıdır. *Bk.* Gizemcilik, Gizlicilik.

İÇTEPİ. (*Os.* İlcâ, Sevk, Tahrik, Şevk, Tazyik, Sâika, Meyli zâtî, Meyli gayri ihtiyârî, Arzuyu şedît; *Fr.* Impulsion, *Al.* Trieb, *İng.* Impulse, *İt.* Impulso) İnsanı gerekliliğe iten dürtü... İnsana özgüdür ve hayvana özgü bulunan *içgüdü*'yle karıştırılmamalıdır. Açlık ve cinsellik içtepileri gibi yaşambilimsel ve fizyolojiseldir. *İçtepi,* insanın hayvanlık evresinden kalma ve hayvansal yanında gittikçe güçlüzleşerek sürüpgiden içgüdü kalıntılarıdır. Bir zamanlar "irâdenin denetimine girmeyen bir istek" olduğu ilerisürülür ve "karşı gelinemez" olarak nitelenirdi. Sonra, zamanla gelişen insan zekâ ve irâdesinin içtepileri denetleyebildiği ve onlara karşı gelebildiği anlaşıldı. Ne var ki irâdenin denetimi ve zekânın yönetimi, içtepinin doğumundan çok, eylem alanına geçip geçmemesinde etkendir. Örneğin sağlıklı bir insan cinsellik içtepisi duymamazlık edemez, ama bu içtepiyi doyurup doyurmaması zekâ ve irâdesiyle belirlenir. Öğrenme işlemiyle ters orantılı bulunan hayvansal içgüdü, gittikçe insanlaşan insanda tümüyle yok olmuş ve onun yerini içtepi almıştır. İçgüdü, belli bir olay karşısında belli ve türsel bir davranıştır. Örneğin düşmanını gören tavşan kaçar, maymun ağaca tırmanır, arslan saldırır. İnsanınsa ne türlü davranacağı o belli anda içinde bulunduğu töresel, toplumsal, anlıksal vb. gibi birbiriyle kaynaşabilen koşullara bağlıdır. İnsan, eğer koşullar gerektiriyorsa, düşmanını yanaklarından öpebilir. Oysa gene de içinde hoş olmayan bir duygu kıvranır ki işte bu duygu, zekâ ve irâdenin denetimine girmiş pek güçsüz bir içtepinin ürünüdür. Örneğin yüzüne bir şey atılan insan içtepisiyle yüzünü korur; ama ondan sonra ne türlü davranacağını içtepisi değil, bilinci belirler. *Bk.* İçgüdü.

İDEA. Evrensel gerçeklik... *Görmek* anlamına gelen *Yu. idein* sözcüğünden türeyen *İdea* kavramı, *görünen biçim* (*Fr.* Forme visible) anlamını dilegetirir. Felsefenin ana sorununu yanıtlayan iki temel öğretiden biri olan düşünceciliğin (idealizmin) baş kavramıdır. Onu felsefe alanına sokan ve böylelikle idealizmi kurmuş bulunan antikçağın ünlü düşünürü Platon'dur. Düşünceciliğin büyük serüveni antikçağ Yunan felsefesinde Elea'lılarla başlar. Elea'lılar duyularla algılananı, eşdeyişle *görünen*'i gerçek saymıyorlar; usla kavrananı, eşdeyişle *görünmeyen*'i gerçek sayıyorlardı. Antikçağın Yunan sofistleri bu görüşe karşı çıktılar. Onlara göre görünenin dışında hiç bir gerçeklik yoktu, bilebileceğimiz sadece duyu algılarımızdan ibâretti. Elea'lıların (özellikle Parmenides'in) birbiriyle karşılaştırdığı *görünen*'le *gerçeklik,* sofistlerce (özellikle Protagoras'ca) birbiriyle özdeş kılınmış oluyordu. Platon, bu iki karşıt savdan hangisinin doğru olduğunu saptayabilmek için, *duyum*'un incelenmesi işini üstlendi. Vardığı sonuç, Elea'lıları doğruluyordu. Duyum, bize hiç bir bilgi vermiyordu. Bir ağacı algıladığımızda bu ağaçtan edindiğimiz bilgi neydi? Uzundu, yapraklıydı, dallıydı, yeşildi vb. Bütün bunlar *kavramlar* (eşdeyişle evrenseller, tümeller, geneller)'dı. Kavramlarsa algılanmazlardı, usun ürünüydüler. Demek ki bütün bunlar bize algı yoluyla ağaçtan gelmiyor, tersine, biz onları us yoluyla ağaca gönderiyorduk. Ağaca yüklediğimiz bu kavramların dışında ağaç neydi? Bir hiç, bir yokluk. Uzunluğu, yapraklılığı, dallılığı, yeşilliği vb. olmayan bir şey, bir ağaç olmadığı gibi başkaca hiç bir şey de değildi. Demek ki herhangi bir şeyi bireysel olarak varlaştıran, evrensel olarak varolandı. Tüm bireysel ağaçların gerçekliği, hepsinde ortak olan ve bu yüzden de hiç birinde bulunmayan (eşdeyişle bireysel olarak varolmayan) evrensel bir ağaçtı. Platon işte bu evrensele *İdea* adını

verdi ve asıl gerçekliğin *varolan*'da değil, *varolmayan*'da bulunduğu yolundaki idealist sav da böylece ortaya atılmış oldu. Sayısız bireysellikler ortak bir ada sahip oldukları durumda ortak bir *İdea*, eşdeyişle ortak bir *görünen biçim*'e sahiptiler. Bu *görünen biçim* (İdea) onların aslı, gerçeği, ilkörneğiydi. Sayısız bireselliklerse onun algılanabilen hayalleri, gölgeleri, *kopya*'larıydı. Hiçlik ve yokluk olan özdek (Platon, bir bireyselliğin bütün kavramlardan yoksun bulunduğu durumdaki *hiç*'liğini *özdek* sayıyordu), bu *ilkörnek* (*Yu.* Paradeigmata)'le biçimleniyordu. İyi ama biz bu ilkörnek *İdea*'ları bireselliklere yüklemek için nereden biliyorduk? Platon'a göre ruh ölümsüzdü ve bu bilgiyi daha önceki yaşamlarından biliyor, *anımsama* (*Yu.* Anamnesis) yoluyla ortaya koyuyordu. *İdea* kavramının idealist serüveni böylelikle başlar ve Alman idealizminin son büyük adı olan Hegel'de doruklaşır. Platon bu kavramı, özellikle *Theaitetos* (s. 151 ve devamı), *Sofistes* (s. 218 vd.), *Filebos* (s. 15, 54, 58 vd.), *Parmenides* (s. 130 vd.), *Devlet* (VI. ve VII. bölümler) adlı yapıtlarında işlemiştir. Platon'a göre *idea* bir *genel kavram*'dır, ne kadar cins ismi varsa o kadar *idea* vardır. Doğabiliminde bu genel kavramlara *tür* denir. (Bunun için Platon ideacılığı, Türkçede *türcülük* terimiyle özleştirilmiştir). Platon'un bu kavramıyla bütün özeller bir genelde toplanır; doğadaki bütün güzeller bir güzel türüyle, eşdeyişle bir güzel *idea*'sıyla simgelenir. (Bu yüzden Platon'un bu kavramı, Arapça ve Osmanlıcaya *misâl* terimiyle çevrilmiştir). Bu kavram, idealist felsefede *bilinç içeriği*, eşdeyişle *düşünce* (*Os.* Fikir, *Fr.* Idée) anlamında kullanılmıştır. Bu anlam, Platon'un mitlerinden, fantezilerinden ve mecazlarından temizlenmiş olmakla beraber gene de Platoncu bir anlamdır. Örneğin onu Aristoteles kimi yerde *bireyselliklerin değişirliği altında değişmeden kalan öz* ve kimi yerde *biçimlendiren ilke* (*Yu.* Entelekheia), Hıristiyan felsefesi ve özellikle Augustinus evren yaratımına örneklik eden *tanrılık düşünce*, Kant *düzenleyici ilke* ve *erek*, Hegel evreni oluşturan *evrensel düşünce ya da ruh* anlamında kullanır. Bütün bu düşünürler onu, Platon'la birlikte nesnel, eşdeyişle insan düşüncesinden bağımsız sayarlar. Bununla beraber onu insan düşüncesi, eşdeyişle öznel sayan Descartes, Berkeley, Hume, Fichte vb. gibi düşünürler de vardır. *Bk.* Düşüncecilik, Düşünce, Platonculuk, Hegelcilik, Nesnel Düşüncecilik, Öznel Düşüncecilik.

İDEOLOJİ. (*Os.* Fikriyyât, İlmi tasavvur, İlmi suveri aklîye, Mebhasül fikir; *Fr.* Idéologie, *Al.* Ideologie, *İng.* Ideology, *İt.* Ideologia) Toplumun özdeksel altyapısınca belirlenen siyasal, felsefesel, dinsel, sanatsal vb. gibi düşünce biçimlerinin tümü... Fransız düşünürü Destutt de Tracy (1754-1836) tarafından *Yu. idea* (Görülen biçim) sözcüğüyle *logos* (Bilgi) sözcüğünün birleştirilmesiyle yapılmış ve *düşünceyi inceleyen bilim* (İdeler bilimi) anlamında ilerisürülmüştür. (*Bk.* Destutt de Tracy, *Eléments d'idéologie*, 1804). Dr. Özer Ozankaya tarafından *düşünyapı* deyimiyle özleştirilmiştir (*Bk. Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını, Ankara 1975). Fransa'da özdekçiliğe eğilimli görgücü ve duyumcu filozoflara *ideolog* (*Fr.* Idéologues) 'lar deniyordu. Bu okula bağlı düşünürlere göre bir soyut kavramlar (ide'ler) bilimi vardır ve bu bilim soyut kavramların nasıl oluştuğunu araştırır ve gösterir. Nitekim duyumcu Condillac, ünlü *heykel* deneyleriyle bu oluşumun duyumlardan başlayan sürecini göstermektedir. Bu Fransız akmının sona erişinden sonra *ideoloji* terimi, bireysel ruhbilim temeline dayandırılarak kişisel tasarımları dilegetirmiş ve küçümsenen bir anlam kazanmıştır. (Bu arada Napolyon da bütün filozoflara, onları küçümsemek için *ideologlar* dermiş). Engels'de *ideoloji*, özdeksel koşulların meydana getirdiği bir üstyapı ürünüdür ve bir "kulübede, bir saraydakinden başka türlü düşünülür". Engels 14 Temmuz 1893 tarihli mektubunda Franz Mehring'e şöyle yazar: "İdeoloji, sözde düşünürün herhalde, bilinçli olarak, ama yanlış bir bilinçle gerçekleştirdiği bir süreçtir. Onu harekete getiren gerçek güçler kendisi için meçhuldür, öyle olmasaydı zâten ideolojik bir süreç olmazdı. Bu yüzden sözde düşünür, yanlış ya da görünüşte kalan itici güçler tasarımlar. Düşünsel bir süreç olmasına bakarak, ister kendisinin ister kendisinden öncekilerin düşüncesi olsun, ondan sâf düşüncenin içeriğini ve biçimini çıkarır ve sadece düşünce gereçleriyle uğraşır. İşin temeline bakmadan bu gereçleri düşünceden çıkmış sayar ve daha uzaklarda düşünceden bağımsız kökenleri olup olmadığını araştırmak zahmetine katlanmaz. Onun gözünde bu, doğaldır; çünkü *düşüncenin aracılığıyla* gerçekleşen her insan eylemi ona, son çözümlemede, temelini düşünceye dayanmış olarak görünür. Sanki tarihsel ideoloji, her özel alanda, daha önceki kuşakların zihninde bağımsız olarak meydana gelmiş ve birbirlerini izleyen bu kuşakların beyninde kendine özgü bir dizi bağımsız

gelişme geçirmiştir. İşte, her özel alandaki ideolojik görüşlerin bu görünüşte bağımsız tarihleridir ki insanların çoğunu aldatmaktadır. Luther ve Calvin resmî Katolik dininin hakkından geliyorlarsa; Hegel, Kant ve Fichte'nin hakkından geliyorsa vb. bu, herhalde, düşünce alanından çıkmayan olaylar nedeniyledir ve değişmiş ekonomik koşulların düşünsel bir yansısıdır. Aslan yürekli Richard ve Philippe Auguste, Haçlı seferlerine girişecekleri yerde serbest ticareti gerçekleştirmiş olsalardı bizi beş yüz yıllık yoksulluktan ve budalalıktan kurtarırlardı. Buna, ideologların şu aptalca düşüncesi de ekleniyor: Tarihte bir rol oynayan çeşitli ideolojik alanlara bağımsız bir tarihsel gelişme tanımadığımıza göre, onlara hiç bir tarihsel etkililik de tanınmamalı... Bu iddia, diyalektiğe aykır basit bir görüşe, karşılıklı etki üstünde kesin bir bilgisizliğe dayanmaktadır. Bu baylar, ekonomik olgular tarafından yaratılır yaratılmaz her tarihsel etkenin kendisinin de bir etki yarattığı ve kendi nedenlerine etken olabileceği olgusunu, çoğu zaman maksatlı olarak, unutuyorlar". İdeoloji doğru olabildiği gibi yanlış da olabilir, bilimsel olabildiği gibi bilimdışı da olabilir. Çünkü özdeksel koşullarla (özellikle üretim ilişkileriyle) belirlenen düşüncenin göreli bir bağımsızlığı vardır. Belli bir noktadan sonra nesnel gerçeklikten koparak kendi iç yasalarıyla gelişmeye başlar. Altyapı dışı birçok etmenler (çıkarlar, bireysel düşünceler, başka düşünceler vb.) de onu etkiler. İdeolojiler, bu altyapı dışı etmenlerin bilimsel olup olmadıklarına göre biçimlenir. Sınıflı toplumlarda ideolojiler daima sınıfsal bir ıra taşırlar. "Egemen sınıfların düşünceleri her çağda egemen düşüncelerdir, eşdeyişle toplumun egemen özdeksel gücü olan sınıf aynı zamanda onun egemen tinsel gücüdür de". Bu yüzdendir ki sınıflı toplumlarda ideolojiler de, tıpkı sınıflar gibi, karşıtlaşırlar ve bir *savaşım* (Mücâdele) konusu olurlar. Gene bu yüzdendir ki bilimsel ve nesnel gerçeklikten kopmuş soyut ve kuramsal düşüncelere de küçümseyici bir anlamda *ideoloji* denmiştir. Doğru ideolojiler bilimsel temeller üstünde kurulur. *Bk.* Düşünce, Düşüncecilik, Kuram.

İKİCİLİK. (*Os.* Sünâiye, Sanevîye, Esneynîyet; *Fr.* Dualisme, *Al.* Dualismus, *İng.* Dualism, *İt.* Dualismo) Herhangi bir alanda birbirlerine indirgenemeyen iki karşıt ilkenin varlığını ilerisürme... *Bircilik* ve *çokçuluk* terimleri karşılığıdır. Felsefe alanında ilk ikici, antikçağ Yunan düşünürü Anaksagoras'tır. Anaksagoras, *özdek*'le *ruh*'u kesin olarak birbirinden ayırıyor ve sonsuza kadar da birbirlerinden ayrı kalacaklarını söylüyordu. Anaksagoras'ın *nus* adını verdiği bu *ruh* özdeksel yapıdadır ama *yaratan* olmak bakımından *yaratılan*'m karşısında bulunmakla birbirine indirgenemeyen temelli bir ikilik meydana getirir. Dinsel alanda *ikicilik* çok daha eskidir, *mallılar* (güçlüler)'la *malsızlar* (güçsüzler) ikiliğine dayanan *iyilik* (*Os.* Mebdei hayır, *Fr.* Principe du bien) ve *kötülük* (*Os.* Mebdei şer, *Fr.* Principe du mal) karşıtlığı üstünde yükselmektedir. Sümerlerin yer ve gök tanrıları, eski Mısır'ın iyilikçi ve kötülükçü tanrıları; eski Çin.in, Hind'in, İran' m karanlık ve aydınlık ilkeleri (Çin'de: Yin -Yang, Hind'te: Tamus-Satva, İran'da Ahura mazda-Angra mainyu) hep bu karşıt ikiliklerin dilegetirilmesidir. Fransız düşünürü Descartes da, evrendeki bütün gerçekleri, birbirlerine indirgenemeyen *ruh* ve *özdek* ikiliğinde toplar. İkicilik, temelde *tanrılık yer* (Ötedünya) 'le *insanlık yer* (Dünya) ayrımını ilerisüren dinsel ikicilikten yansımıştır ve evrenin özdeksel birliğini yadsıyan gerici bir görüştür. İkiciler felsefenin temel sorununa açık ve kesin bir karşılık veremedikleri için çeşitli çelişkilere düşmekten kaçınamamışlardır. İkicilerin tümü düşüncecidir (idealisttir), çünkü *özdeksel yapı*'nın karşısında bir de *ruhsal yapı* olduğunu kabul ederler. İdealist ikiciler gibi, idealist birciler de, felsefenin temel sorununu, *bir*'den *çok*'a ya da *çok*'tan *bir*'e nasıl geçildiğini açıklayamamışlardır. Felsefe tarihindeki idealist bircilerin en büyüğü olan Hegel, bu ikisinin özdeş olduklarını ilerisürmekle sorunu çözdüğünü sanmıştır. Oysa *özdeş* olsalardı, *ayrı* olmazlardı. *Karşıtların özdeşliği* varsayımı, Hegel'in en büyük yanılgılarından biridir. Bu yanlış sav *karşıtların bağımlılığı ve birliği* doğru savıyla düzeltilir. *"Ruh ve beden* ikiciliği özdekçi bircilikle aşılmıştır. Bu da, ruhun özdekten bağımsız olarak varolmadığını, özdeğin birincil ve ruhun ikincil olduğunu, ruhun beynin bir işlevi ve özdeksel dünyanın bir yansısı olduğunu anlamaktan ibârettir. İdealist bircilik, bunların tam tersini ilerisürerek ikiciliği ortadan kaldırdığını sanır. Bu iki karşıt sav dışında, idealizmle materyalizmi usa aykırı bir biçimde birbirine karıştıran eklektizmi bir yana bırakırsak, ikiciliğe son vermenin üçüncü bir yolu yoktur". Felsefesel ikicilik, günümüze kadar sürüpgelmiş bulunmaktadır. Örneğin İngiliz gökbilimcisi James Jeans dalga fiziğini ruhsal ve parçack fiziğini özdeksel

olarak niteler ve birincisinin bilgileri, ikincisinin de nesneleri verdiğini savunur. İnsan düşüncesinin bu ikili tarihsel serüveni, sonunda, eytişimsel özdekçiliğin evrensel birliğine ulaşmıştır. *Bk.* Bircilik, Çokçuluk, Eytişimsel Özdekçilik.

İLERİCİ. (*Os.* Terakkiperver, *Fr.* Progressiste, *Al.* Fortschrittlichgesinnt, *İng.* Progressist) Toplumun gelişimsel evrimine ve ileriye doğru yenileşmesine katkıda bulunan... İlerlemeden yana olanı dilegetirir, *gerici* deyiminin karşıtıdır. *Bk.* İlericilik, İlerleme, Gerici, Evrim, Devrim, Gelişme, Eytişimsel Özdekçilik.

İLERİCİLİK. (*Os.* Terakkiperverlik, *Fr.* Progressisme) Toplumun gelişimsel evrimine ve ileriye doğru yenileşmesine katkıda bulunma... İlerlemeden yanahğı dilegetirir. *Gericilik* deyiminin karşıtıdır. İlericilik, en açık anlamında; doğanın, toplumun ve bilincin işleyiş yasalarını bilmek ve bu işleyişe ayak uydurarak insansal gücün büyük etkisiyle bu işleyişi hızlandırmaya çalışmak demektir. İlericilik doğal, gericilikse doğaya aykırıdır. Ne var ki ilericilik bir bilgi ve aydınlık işidir. Bilgili ve aydın olmayanlar zorunlu olarak gerici kalırlar. Gericilik, temelde, çelişik bir terimdir. Çünkü evrenin en genel yasalarından biri *geriçevrilmezlik*'tir. Gericiler olanaksızı oldurmaya çalışırlar. Bundan başka hem evrende hiç bir şeyin ilerlemediği, ilkin nasılsa hep öyle kaldığı ve sonsuza kadar da öyle kalacağı yanılgısı içindedirler; hem de olanaksız bulunduğuna inandıkları ilerlemeyi durdurmaya çalışırlar. Bütün bu çelişkiler, gericiliğin doğal niteliği olan bilgisizliğin ve karanlığın zorunlu sonuçlarıdır. *Bk.* İlerleme, İlerici, Gericilik, Gelişme, Evrim ve Devrim.

İLERLEME. (*Os.* Terakki, Teâlî, Kemâl, Tekâmül, Teselsül, İnkişâf, İtilâ, İs'ad, İstikmâl, İrtika; *Fr.* Progrés, *Al.* Fortschritt, *İng.* Progress, *İt.* Progresso) Daha yüksek bir aşamaya gitme... *İlerleme*, doğal ve zorunlu süreçtir. Doğa, her an, daha yüksek bir aşamaya doğru zorunlu olarak ilerler. Toplum da, doğa gibi, zorunlu bir evrim içindedir. Ne var ki bu evrimi hızlandırmak ve zaman zaman doğada da olduğu gibi, başgösteren duraklamaları önlemek için insansal bilinç ve çaba gereklidir. Doğada gerilik, kuraldışı olarak; bitki, hayvan ve insanlarda atasal örneklere dönme biçiminde belirir ki buna Osmanlıcada *hilkat garibesi* denir. Bu deyimden de açıkça anlaşıldığı gibi *ilerleme* her zaman doğal ve *gerileme* her zaman gariplik sayılmıştır. Toplumsal gerileme de, bir çeşit *bilinç garipliği ve acâipliği*'dir ki bilgisizlerce gerçekleştirilmeye çalışılır. Geriye dönme çabaları boşunadır ve doğaya aykırıdır, ancak ilerlemenin hızlandırılmasına bir süre için engel olunabilir. Metafizikçilerin bile başlarında biraz us bulunanları evrendeki *ilerleme ve geriçevirilmezlik* olgularını yadsıya mamışlardır. Alttan üste, aşağıdan yukarıya basitten karmaşığa doğru ilerleme sürecinin genel yasası, *yadsımanın yadsınması yasası* dır. İlerleme, nesnel bir süreçtir ve üretim güçlerindeki ilerleme tüm tarihsel-toplumsal ilerlemenin ölçütüdür. Gelişme sürecinde temel *ilerleme* ve ilineksel *gerileme* eytişimsel ve sıkıca bağımlı bir birliktirler, yadsıma ergeç yadsınır ve ilerlenir. *Bk.* İlericilik, Gericilik, Evrim, Devrim, Evrim ve Devrim, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Gelişme, Aşma, Sav, Karşısav, Bireşim.

İLGİ. (*Os.* Âlâka, Münâsebet, İmtizâç, Sihrîyet, Mücâneset; *Fr.* Affinté, *Al.* Affinitaet, Verwandtschaft; *İng.* Affinity, *İt.* Affinita) İki şey arasında bulunan herhangi bir bağlılık... *İteleme* (*Os.* Kuvvei dâfia, *Fr.* Répulsion) terimi karşılığında kullanılır. Genel anlamının dışında terim olarak eski simyâcılıktan kalma bir anlam taşır ve kimya biliminde kullanılır. Kimyasal öğelerin birbirleriyle bireşme eğilimlerini dilegetirir. Temelde bu bir doğal, *itme gücü* karşılığı olarak *çekme gücü*'dür ki antikçağ Yunan düşünürü Empedokles bu çatışan ikiliği devimi yaratan neden olarak *aşk* ve *nefret* deyimleriyle tanımlamıştı. Nitekim kimya bilgini Boerhave da, bu kimyasal *ilgi*'yi, cisimler arasında bir *aşk* olarak tanımlamaktadır. Bu, kimyasal öğeleri bireşmeye zorlayan ve onları bireştikten sonra somut olarak bağlı tutan bir güçtür. Alman ozanı Goethe de aşkı *seçimsel ilgi* (*Os.* Alâkai intihâbîye, *Fr.* Affinité elective) deyimiyle dilegetirmişti. Kimyasal ilgi dışında ruhsal ilgi, mantıksal ilgi vb. gibi birçok deyimlerde kullanılır. Bu *çekimsel ilgi*'nin yanında *çıkarsal ilgi* (*Os.* Menfaat, *Fr.* Intérêt, *Al.* Interesse, *İng.* Interest, *İt.* Interesse) ve *ilişkisel ilgi* (*Os.* Münâsebet, *Fr., Al.* Relation, ayrıca *Al.* Verhältnis, Beziechung; *İng.* Relation, *İt.* Relazione)'ler de vardır. Ruhbilimsel anlamda *ilgi*, belli bir amaca ulaşmak için duygunun ve dikkatin olumlu yönelimini dilegetirir. Yüksek düzeydeki hayvanlarda bir *yönelme tepkesi* olarak bulunan *ilgi*, insanlarda çalışma ve

öğrenme sürecine sıkıca bağlı *bilinçsel bir yetenek*'tir. İnsan, ancak, ilgi duyduğunu öğrenebilir ve belleğine yerleştirebilir; ilgi duymadığını öğrenemez ve belleğine yerleştiremez. İnsansal kişilik, ilgisel yönelimlerinin çoğalmasıyla gelişir. *İlgi* terimi, *çıkar, ilişki* ve *önem* (*Os.* Ehemmiyet, *Fr., İng.* Importance; *Al.* Wichtigkeit, Redeutung; *İt.* importanza) kavramlarıyla yakından ilişkilidir (Örneğin herhangi bir şeye ilgi duymak, ona önem vermek demektir). İlgiler, *geçici* ve *sürekli* olurlar. Herhangi bir işin yapılması sırasında gerçekleşen ilgi geçicidir, o işin bitirilmesiyle sona erer. Sürekli ilgiyse insanın faaliyetinde yaratıcılığı doğurur ve bilginin sürekli olarak gelişmesini sağlar. Bireysel ilgiler de, temelde, toplumca belirlenir. *Bk.* İlgisizlik.

İLGİSİZLİK. (*Os.* Lâkaydî, Ademi mübâlât, Hâit, Seyyân; *Fr., İng.* Indifférence, *Al.* Gleichgültigkeit; *İt.* Indifferenza) Sevgi ve nefret duymamazlık... Bu durum özellikle antikçağ Yunan şüpheciliğinde her şeye şüpheyle bakmanın ve gerçeğin nerede olduğunu bilmemenin zorunlu sonucu olarak yeğlenmiş ve Pirrhon tarafından *duygusuzluk* (*Fr.* Adiaphorie) deyimiyle dilegetirilmiştir. Fransız ruhbilimcisi Ribot bunu *yansız durum* (*Fr.* État neutre) olarak niteler. Antikçağ Yunan felsefesinde bu durum, ufak tefek farklarla, bir mutluluk durumu sayılmş ve Stoacılarca *Apatheia,* Epikouros tarafından *Ataraxia* terimleriyle dilegetirilmiştir. İrâdenin de daha önceden belirlenmemiş olması —ki gerçek bir irâdeden söz edebilmek için böyle olması düşünülmüştür— durumuna *irâde ilgisizliği* (*Os.* Lâkaydii irâde, *Fr.* L'indifférence de la volonté) denir. *Bk.* İlgi.

İLİNEK. (*Os.* Ârâz, Hâdis, Ârıza; *Fr., İng.* Accident, *Al.* Akzidenz, *İt.* Accidente) Kendi başına bir varlığı olmayan, dayanacak bir töze muhtaç olan ve dayandığı tözü değiştirmeksizin değişebilen nitelik... Metafizikte *töz* teriminin karşıtıdır. Renk, koku, tat vb. gibi nitelikler böyledir. Örneğin elmayı kabuğuyla birlikte renklerinden soyalım, elma gene elmadır. Elmanın rengi kendi başına varolamaz, varolabilmek için elmaya muhtaçtır. Elma, hep elma olarak kaldığı halde, rengi yeşil, sarı ve kırmızı olarak değişir. *Olumsal* terimiyle karıştırmamalıdır. *Olumsal* hiç bir şeyle belirlenmemiştir, *ilinek*'se tözle belirlenir. Özellikle skolâstik felsefede işlenmiş olan *ilinek* terimi, skolâstiklerce beş tümelden biri sayılmıştır. (Öteki dört tümel şunlardır: *Cins, tür, ayrım, özelik).* Skolâstiklere göre herhangi bir şeyin kiplerinden her biri ilinektir, örneğin bir özdeğin biçimi böyledir. *İlinek* sözcüğü, terim olarak ilkin Aristoteles (*Yu.* Symbebekos) tarafından kullanılmıştır. Avrupa dillerindeyse *rastlantısal* anlamını dilegetiren *Lâ. accidens* deyiminden türetilmiştir. Skolâstik metafizikte *töz* (*Os.* Cevher, *Fr.* Substance)'ün değişmezliği yanılgısından doğmuş bulunan *ilinek* teriminin eytişimsel özdekçi felsefede hiç bir geçerliği yoktur. *Bk.* Töz, Öz, Olumsal, Nitelik, Rastlantı, Görünüş, Biçim, İçerik ve Biçim, Öz ve Olgu.

İLİNEKTEN. (*Os.* Bil'arz, *Fr.* Par accident) İlineksel olarak... Örneğin bir doktor şarkı söyleyebilir, ama bunu doktorluğundan ötürü değil *ilinekten* yapmıştır. Şarkı söylemek için doktor olmak gerekmez. *Bk.* İlinek.

İLİNTİ. (*Os.* Mensubîyet, Aidîyet, Merbutiyet, Taallûk; *Fr., İng.* Appartenance) Bir şeyin başka bir şeye bağlı bulunması... Biçimsel mantıkta, bir öznenin, kaplamı içine girdiği bir sınıfla olan mantıksal bağıntısını dilegetirir. *Bk.* İlgi.

İLİŞKİ. (*Os.* Münâsebet, *Fr.* Relation) Doğasal, toplumsal ve bilinçsel bütün olgular arasındaki karşılıklı bağlılık... *Bağıntı* ve *görelik* deyimleriyle anlamdaştır. Osmanlıcada bu deyimler *iki şey arasındaki karşılıklı bağlantı*'yı dilegetiren *münâsebet* (ilişki), *bir şeyin başka bir şeye karşı olan durumunun niteliği*'ni dilegetiren *nisbet* (görelik), *nesneleri ve kavramları birlik, bağlılık, birliktelik gibi hallerde toplayan nitelik*'i dilegetiren *izafet* (bağıntı) deyimleriyle dilegetirilirdi. Gerçekte bu deyimler birbirinden ayrı anlamları kapsar. Örneğin, sırasıyle, "bu konuyla *ilişki*'li (münasebetdar) olarak şunlar da söylenebilir", "hastamız düne *göre* (nisbeten) daha iyidir", "kölelik kavramı *bağıntı*'lı (izafî)'dır, efendinin bulunmadığı yerde köle de bulunamaz" denir. Ama bütün bu anlamlar, eytişimsel felsefenin meydana koyduğu evrensel bağımlılığı dilegetiren *ilişki* deyiminde toplanabilir. Çünkü bütün bu anlamlar son çözümlemede (konuyla ayrıntıları arasında, hastanın bugünüyle dünü arasında, kölelikle efendilik arasında) bir *ilişki*'yi dilegetirirler. *İlişki,* evrenin özdeksel birliğini niteler. Evrende herhangi bir şey, ancak ilişkileriyle varlaşır, ilişkileri dışında hiç bir şey yoktur. Bir şeyin var olduğunu söylemek, onun bir ya da birkaç ilişkisini meydana koymak-

tır. Varlaşma, ilişkilerin belirmesi; değişme, ilişkilerin değişmesi; gelişme, kimi ilişkilerin yok olarak yeni ilişkilerin meydana gelmesidir. Nesne ve olguların kendileri gibi ilişkileri de nesnel, kendileri gibi ilişkileri de birbirleriyle bağımlıdır. Her ilişki bir birliği olduğu kadar bir karşılığı, bir kavuşmayı olduğu kadar bir çatışmayı, bir etkilemeyi olduğu kadar bir etkilenmeyi de kapsar. Çünkü birlikle karşıtlık, barışla savaş, etkileme ve etkilenme en az iki şey arasında gerçekleşebilen bir ilişkidir. Devim bir ilişki sonucu ve özdek bizzat devim olduğundan, demek ki özdek bizzat ilişkidir. Evren de özdeksel bir bütün olmakla bir ilişkiler bütünlüğüdür. Bir şey neyse, ancak başka bir şeyle ilişkisi içinde odur. Bir şeyi tanımak o şeyin ilişkilerini tanımaktır, bir şeyi bilmek o şeyin ilişkilerini bilmektir; bir şeyi iyice tanımak ve bilmek o şeyin daha çok ilişkilerini tanımak ve bilmektir. Bir şeyin çeşitli ve karşıt yanları arasındaki ilişkiler *iç ilişkiler*, o şeyle başka şeyler arasındaki ilişkiler *dış ilişkiler*'dir. Herhangi bir şeydeki bu iç ve dış ilişkiler de birbirleriyle bağımlıdır ve dış ilişkiler iç ilişkilerle belirlenir (*Bk.* Çelişme). Eytişimsel özdekçilik tümüyle bir ilişkinlik anlayışıdır. *Evrenin özdeksel birliği* (*Os.* Kâinâtın maddî vahdeti, *Fr.* Unité matérielle de l'univers) sayısız ve sonsuz ilişkilerin zorunlu sonucu olduğu gibi *ilişki* de evrenin özdeksel birliğinin zorunlu koşuludur. Evrendeki tüm nesneler çeşitli ilişkilerle birbirlerine bağlıdırlar. Nesneler arasındaki ilişkiler nesnelerin kendileri gibi nesneldirler ve gene nesneler gibi sonsuz-sayısız çeşitliliktedirler. Düşünceler ve kavramlar arasındaki ilişkiler de nesnel evrendeki nesnel ilişkilerin yansımalarıdır. Bilime göre *özdeksel ilişki* (*Al.* Verkehr, *İng.* Intercourse) başkaca bütün ilişkilerin temelidir, belirleyicisidir. İnsanı hayvandan ayıran ve insan eden bilinç bir ilişkidir, bilinci meydana getiren dil bir ilişkidir. Bütün bunlar başkalarıyla *ilişki* kurma gereğinden ve zorunluğundan oluşmuşlardır. Bilimsel açıdan "Doğa, ilkin insanlara tümüyle yabancı, her şeyi yapabilecek güçte, başedilemez bir nitelikte görünmüştür. İnsanlar da onun karşısında, tıpkı hayvanlar gibi dehşete kapılmışlar ve *hayvanca bir ilişki* kurmuşlardır. İnsanların doğayla kurdukları bu ilkel ve kısıtlı ilişki toplum biçimleri tarafından, toplum biçimleri de bu ilkel ve kısıtlı doğa ilişkileri tarafından belirlenmiştir. Her yerde olduğu gibi burada da *doğayla insanın özdeşliği* belirmektedir: İnsanların doğayla kısıtlı ilişkileri insanların birbirleriyle kısıtlı ilişkilerini, insanların birbirleriyle kısıtlı ilişkileri de insanların doğayla kısıtlı ilişkilerini belirlemiştir... İnsanları insan eden üretim de insanların çeşitli ilişkilerinin ürünüdür. Bu ilişkiler üretimi belirlediği gibi üretim de bu ilişkileri belirler". *Bk.* Bağıntı.

İLK. (*Os.* Mebâdî, İptidâ, Evvelül evâil, Mebde, Üs, Üssül hayât, Unsur, Unsuru hayât; *Fr.* Archée, *Al.*, *İng.* Archaeus) Her şeyin başı, kökü, kaynağı... Her şeyin bitimi, tükenimi, sınırı anlamını dilegetiren *son* deyiminin karşıtıdır. Antikçağda, eski Mısır'la alışverişe başlayan ve onlardan birçok şeyler öğrenen Anadolu Yunanlıları düşünsel çabaya bir ilknedeni araştırmakla giriştiler. İki kez iki her zaman dört ediyorsa, bunun, tanrıların keyiflerinin üstünde bir ilk ve değişmez nedeni olmalıydı. Dünya nasıl yapılmıştır? Bitkiler, hayvanlar, insanlar nasıl oluşmuşlardır? Bütün bu varlıkların başı, kökü, kaynağı nedir?.. Önce Thales, İ.Ö. 600 yıllarında, bu ilk nedenin su olduğunu ileri sürdü. Her şey sudan çıkmıştı; bütün varlıkların başı, kökü, ilk kaynağı suydu. Sonra Anaksimandros bu ilk nedenin belirsiz bir töz (cevher) olduğunu savundu. Daha sonra Anaksimenes bunun hava olduğunu söyledi. Bütün bu ilk düşünceler, ilk'in, maddesel bir yapıda bulunduğu düşüncesinde birleşiyorlardı. Felsefe, Aristoteles'in V. kitabının başında ele aldığı *ilk* kavramıyle başlar. Kendinden önceki düşünürleri inceleyip sıralarken der ki: "Bu *arkhe* her şeyin temeli, özüdür. Bütün öteki şeyler ondan çıkar, ama o hep var olmakta devam eder. Bu, bir doğadır ve hep vardır. Bu türlü felsefenin başı ve önderi olan Thales, onun *su* olduğunu söyler, bizim zamanımızdan çok önce yaşamış ve tanrısal şeyleri araştırmış olan en eskiler, *Okeanos*'la *Thetis*'i, meydana gelişin kaynağı saymışlardı. Onlara göre tanrılar su üstüne yemin ederler, çünkü en saygıya değer şey en eski olandır. İşte Thales, bu mythos hâlinde tasarlananı gözleriyle görmüş, bakışıyla kavramış olan ilk kişidir". Bu demektir ki tasarımlardan duyumlara geçilmiştir ve böylelikle de felsefe başlamıştır. Ussal bir uğraşı olan felsefenin gene de duyumlardan başlamış olmasının, ilerdeki gelişmelerinde gözönünde tutmak üzere, şimdiden altını çizmek gerekir. Ozanların *tanrısal* dedikleri, artık, filozofların dilinde *arkhe*'dir; eşdeyişle duyularla kavranan şeydir. Bu, pek basit gibi görünen düşünce, insan yaşamında büyük bir devrimdir. Çünkü insan, ilk

kez, *mythos*'larda düşünen zekâsını yeryüzüne indirmiş ve elle tutulup gözle görülebilen nesnelere çevirmiş bulunmaktadır. Felsefe, mythos'un aşılmasıyla başlar ve Aristoteles'in tanımınca *nesnelerin nedenlerinin bilgisi* olur. Aristoteles'e göre Thales'le başlayan bu ilk düşünürler, tanrısal varlığı da ilk olarak *arkhe* diye düşünmekle *arkhaioi*' dirler. Aristoteles, birçok öteki kavramları da olduğu gibi, *arkhe* kavramını kendi bulup ilerisürmüş değildir; onu yaşayan konuşma dilinden almış ve felsefesel bir anlam vermiştir. Terimin Lâtince çevirisi *principium* ve Arapça çevirisi *mebde* sözcükleri de hep *ilk-birinci* anlamına gelir. Toplumun başı ve ilki anlamındaki *prince* sözcüğü de buradan gelir, eski Türkler de beylerine *ilik* derlerdi. *Arkhe* "yolda başlangıç, yapıda temel, gemide omurga, bilimde varsayım, oğulda babadır". *İlk*'in araştırılması sadece antikçağ Yunan düşünürlerine özgü değildir. Metafizik-idealist felsefe bütünüyle bu *ilk* düşüncesine dayanır. Metafiziğin en belli ve açık biçimi olan dinsel düşünceye göre bu *ilk, tanrı*'dır. Çeşitli metafizik öğretiler bu *ilk -tanrı*'yı çeşitli adlar altında ilerisürmüşlerdir. Örneğin Hegel'e göre de tüm kavramların kendisinden çıktığı bir ilk kavram, *saltık idea* kavramıdır ki *tanrı*'yla aynı anlamdadır. Bu anlamdaki *ilk* kavramı eytişimsel özdekçi felsefede geçerli değildir. Bu metafizik -felsefesel anlamının dışında *ilk* deyimi, *birinci* (*Os.* Evvel, *Fr.* Premier) deyimiyle anlamdaştır. *Bk.* İlke, Hegelcilik, İlksizlik ve Sonsuzluk.

İLK APAÇIK GERÇEKLİK. (*Os.* Bedihiyei evvelî, *Fr.* Vérité de premiére évidence) Kendinden başka tanıt ve kanıtı gerektirmeyen gerçek... Buna *ussal gerçekler* (*Os.* Hakayiki mâkûle. *Fr.* Vérités rationneles) ve *önsel gerçekler* (*Os.* Hakayiki kablîye, *Fr.* Vérités évidentes par elles-mâmes) de denir. *Bk.* Gerçek, Dekartçılık.

İLKÇAĞ. En eski zamandan İ.S. 395 yılına kadar süren tarihsel evreye verilen ad... *İlkçağ* (*Fr.* Premier âge)'ın yazının bulunuşuna kadar olan dönemine de *eskiçağ* (*Fr.* Ancien âge) denir. Kimi tarihçiler *eskiçağ*'ı da Roma İmparatorluğunun ikiye ayrıldığı tarih olan İ.S. 395 yılına kadar sürdürürler. *Ortaçağ* (*Fr.* Moyen âge)'ın başlangıç tarihi olarak da bu tarihi kabul edenler vardır. Ama ortaçağ. genellikle, son Roma İmparatoru Romulus'un tahttan indirilip Roma egemenliğine son verildiği tarih olan İ.S. 476 tarihinden başlatılır. *Bk.* İlkçağ Felsefesi.

İLKÇAĞ FELSEFESİ. Tarihin ilk gününden İ.S. 476 yılına kadar süren evredeki felsefe... *İlkçağ*, en eski tarih günlerinden Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışına kadar süren çağdır. Tarih olarak taş devirlerini, eski Mısır, Çin ve Akdeniz uygarlıklarını kapsar. *Klâsik ilkçağ* adıyla da anılan *İlkçağ* felsefesi, *Antikçağ* felsefesinden daha uzun bir sürede ve daha geniş bir alanda Uzakdoğu, Hint, Mısır, Sümer, Akad, Bâbil, Asûr, Fenike, İsrâil, Pers, Kartaca gibi birçok kültürleri Yunan ve Roma kültürleriyle birlikte inceler. *İlkçağ* felsefesi denince, insanlığın ilk düşüncelerinden Roma düşüncesinin sonuna kadar süren bir düşünce alanı anlaşılır. *Bk.* Antikçağ Felsefesi, Felsefe.

İLKE. (*Os.* Umde, Mebde, Esâs, Kaidei esâsîye, Asıl, Kaidei asliye, Kaide, Maddei asliye, Künh, Kanun, Düstûr, Masdar, Meslek, Müstenidün aleyh, Rüknü mutlak, Menşe, Cevher, Menbâ, Mukaddeme, Uknûm, Bidâyet, İllet, Noktai hareket, İleli evvelî, Unsur, Rükün; *Fr.* Principe, *Al.* Grund, Grundsatz, Prinzip; *İng.* Principle, *İt.* Principio) Ötekilerin kendisinden türediği kaynak... Aristoteles'in bugünkü anlamda kullandığı *Yu. arkhe* terimi, Lâtinceye *ilk* ve *birinci* anlamlarına gelen *principium* sözcüğüyle çevrilmiş ve bu yolla Batı dillerine yerleşmiştir. Antikçağ felsefesinde *ilk özdek* ya da *ilk öğe* anlamında kullanılmıştır. İlke, çağdaş dilde, *tasarımsal temel* anlamında kullanılmaktadır. Tasarlanmış bir kural, bir önerme (kaziye), bir düzen, bir eylem ve bir inanç ilkedir. Örneğin Descartes, felsefe sistemini bu anlamdaki ilkelere dayar. İlke, herhangi bir tasarımsal düzen için zorunlu bir temeldir. İlkeleri bilinmeyen bir düzenin ne türlü bir düzen olduğu anlaşılamaz. *Bk.* İlk, Varsayım, Kuram ve Kılgı.

İLKEL. (*Os.* İptidaî, *Fr.* Primitif, *Al.* Primitiv, *İng.* Primitive, *İt.* Primitivo) Zamanda en eski olan... *Bk.* İlk, İlkelcilik.

İLKELCİLİK. (*Os.* İptidaiyye, *Fr.* Primitivisme) İlkellik özlemini ilke edinen öğretilerin genel adı... Bu özlem Hesiodos'ta olduğu gibi *zamansal ilkelcilik* (*Fr.* Primitivisme chronologique) ve Rousseau'da olduğu gibi *ekinsel ilkelcilik* (*Fr.* Primitivisme culturelle) biçiminde belirebilir. Birincisi en eski tarih günlerinin en iyi olduğu, ikincisi

uygarlığın insan doğasını bozduğu düşüncesini ilerisürer. *Bk.* İlkel.

İLKEL DÜŞÜNÜŞ. (*Os.* İptidâî zihniyet, *Fr.* Mentalité primitive, *Al.* Primitive Mentalitaet, *İng.* Primitive mentality) İlkel insan düşüncesi... Fransız düşünürü Lucien Lévy-Bruhl'e göre ilkel insanların zihinleri, biçimsel mantığın çelişmezlik ve özdeşlik ilkelerini gerçekleştirememiştir. Bu yüzden, Lévy-Bruhl, ilkel insanların zihin çalışmalarına *mantık öncesi* adını vermiştir. Ona göre kimi ilkeller kendilerini hem *bororo* (papağan) hem de *arara* (buğday) sanırlarmış, bir şey olunca başka şey olunamayacağını bilmezlermiş. Türk Dil Kurumunca yayımlanan ve Prof. Sedat Veyis Örnek tarafından hazırlanan *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*'nde bu deyim şöyle tanımlanmaktadır: "Genellikle eleştiriden yoksun olma; çocuk düşüncesine benzeme; bir sorunun ayrıntıları üzerinde gereği kadar durmama, somutlaştırma ve kişileştirme eğilimi gösterme; neden ve sonuç bağlantısını çoğunlukla çağrışımlara dayandırma gibi özelliklerle belirginlik kazanan ve ilkel diye nitelenen budunlara mal edilen düşünce biçimi". *Bk.* İlkel.

İLK EYLEM. (*Os.* Fiili evvel, *Fr.* Acte premier) İlk devim... Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik tarafından özdeğin bizzat devimsel olduğu ve devimin onun özgücü bulunduğu açıklanmadan önce varlık, durgun ve dural olarak düşünülüyordu. Bu halde de *ilk eylem*'in nasıl başladığı sorusu önem kazanmıştır. *İlk*'in ne olduğu kadar, *ilk eylem*' in de ne olduğu düşünsel felsefenin başlıca konusudur. Bu durgunluğu harekete geçirmek için *ilk etki*'de bulunanın ya da *ilk fiske*' yi vuranın *varlık-dışı üstün bir güç* olması gerektiği düşüncesi, bu soruyu karşılamak zorunluğundan doğmuştur. Metafizik açıklamalar, çeşitli adlar altında, bu ilk eylemcinin *tanrı* olduğu varsayımında toplanır. Devimi, devimsiz olduğu sanılan nesnelerin dışında sayan mekanikçiliğin zorunlu sonucu nedentanrıcılıktır. Bu mekanikçi anlayış Fransız düşünürü Descartes tarafından geliştirilmiştir. Descartes'ın ünlü *ilk eylem yasası* ya da *ilk etki yasası*'na göre kendi başına bırakılan her cisim belli bir doğrultuda değişmez bir hızla sürekli olarak devinir, çünkü bir ilk eylemle tanrı tarafından devindirilmiştir. Yoksa cisimler kendiliklerinden devinemezler, çünkü güçsüzdürler. Güçsüz olduklarından ötürüdür ki tanrının verdiği bu devimi değiştiremezler, azaltıp çoğaltamazlar, yokedip yaratamazlar. Devim, bir cisimden ötekine *çarpma* yoluyla geçer. Devimin doğrultusu da ancak çarpmayla değişir. Düşünsel alanda ilk kez Hegel, durallığın bir soyutlama olduğunu ve hiç bir yerde saltık durallık bulunmadığını göstererek varlığın bizzat devim demek olduğunu ilerisürmüştür. *Bk.* Devim, Özgüç, Mekanikçilik, İlk, Dekartçılık.

İLK FELSEFE. (*Os.* Felsefei ûlâ, *Fr.* Philosophie premiére) İlkleri ve devimsizliği inceleyen felsefe... Bu deyim, Aristoteles'in metafiziğinden gelir. Aristoteles'in sonradan *metafizik* adı verilen yapıtı *Yu. ilk felsefe* anlamında *Prote Filosofia* adını taşımaktaydı. Bu yapıt, Aristoteles'in, Thales'ten kendisine kadar gelen ilk felsefeyi inceleyip özetlediği yapıttır. Skolâstikler ve Descartes bu deyimi, *ilk ve tanrısal gerçekleri inceleyen metafizik* anlamında kullandılar. *Bk.* Felsefe, Aristoculuk, Metafizik, Tanrıbilim, İlk.

İLK İLKE. (*Os.* Mebde-i evvel, *Fr.* Premier principe) Başka bir ilkeden çıkarılmamış olan ilke... *Bk.* İlk, İlke.

İLK KAVRAMLAR. (*Os.* Malumat-ı evveliyye, *Fr.* Notions premières) Başka bir kavramdan çıkarılmamış olan kavramlar... *Bk.* İlk, Kavram.

İLK NEDEN. (*Os.* Sebeb-i evvel, *Fr.* Cause première) Başka bir nedenden meydana gelmemiş olan neden... Metafizikte *Tanrı* anlamını dilegetirir. *Bk.* İlk, Neden.

İLK NİTELİKLER. (*Os.* Havâs-ı evveliyye, *Fr.* Qualités premières) Nesnelerin onlarsız tasarlanamayacağı nitelikler... *Yoklukları varlığı yok etmeyen nitelikler*'i dilegetiren *ikincil nitelikler* (*Os.* Havâs-ı taliyye, *Fr.* Qualités secondaires) deyimi karşılığında ve *birincil nitelikler* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılır. *Bk.* Nitelik.

İLKÖRNEK. (*Os.* Enmûzeci evvel, Nümune, Ayânı sâbite, Misâl, Şekli esâsî, Nümûnei aslî, Enmûzeci aslî, Suveri ruhânî; *Fr.* Archétype, *Al.*, *İng.* Archetyp, ayrıca *Al.* Urbild, *İt.* Archetipo) Özdeksel nesnelerin varlaşmasına örneklik eden ruhsal model... Sokrates'in kavramlarını varlıklaştıran ve *idea* adını veren Platon, duyulur nesnelerin evrensel us tarafından bu ruhsal örneklere göre yapıldığını varsaymış ve bu ilkörneklere *Yu. paradcigmata* adını vermişti ki *ilkörnek* anlamını dilegetirir. Skolâstikler, Platon'un bu deyimi-

ni, gene Yunanca köklerden meydana getirdikleri *archetypus* terimiyle Lâtinleştirdiler. *Yu. arkhe* sözcüğü *ilk* ve *typos* sözcüğü *taslak* anlamlarını verir. Terim, daha sonra, Malebranche, Berkeley, Locke, Condillac, Maine de Biran ve psikanalizci Jung taraflarından kullanılmıştır. Malebranche ve Berkeley'in, Platon'un idealist anlamında kullandıkları bu terimi; Locke ve Condillac görgül bir anlamda kullanırlar. Örneğin Malebranche'a göre tanrılık töz, bütün varlıkların ilkörneklerini içkindir (*Recherche de la Vérité*, J. Simon baskısı, kitap IV, bölüm XI, s. 97); Berkeley'e göre de bu ilkörnekler, yaratılmadan önce tanrılık düşüncede bulunmaktadırlar (*Dialogues d'Hylas et de Philonoüs*, Parodi'nin Fransızcaya çevirisi, s. 259). Buna karşı Locke ve Condillac'a göre ilkörnekler, *duyumların araçsız verileri* ve *algılanan nesneleri sınıflandırmak için yapılan tanımlayıcı kavramlar*'dır (Locke, *Nouveaux Essais*, II, XXXI, 1-3; Condillac, *Origines des connaissances humaines*, cilt II, bölüm II). Maine de Biran bu terime bozuk bir anlam verir ve *doğaüstü uydurma varlıklar* anlamında kullanır. (*Influence de l'habitude*, Tisserand baskısı, cilt II, s. 280). Psikanalizci Dr. Jung'a göre ilkörnekler; mitoslar ve masalların ortak temeli olarak atalarımızdan gelen imgelerin bütünüdür ve *ortaklaşa bilinçdışı* (*Fr.* L'inconscient collectif)'nı meydana getirirler. Dönüşümcülere göre de ilkörnek, çeşitli türlerin ortak atasıdır. Alman düşünürü ve ozanı Goethe, bütün belkemiklilerin ilkörneklerini araştırmıştı. *İlkörnek* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *İng. prototype* deyimi karşılığında "evrimsel dizide sonraki örneklerin kendisiyle kıyaslandığı, ilkin kullanılış alanına çıkan örnek" olarak, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *Fr. archétype* ve *İng. archetypes* ((ilkörnekler) deyimleri karşılığında "Ruhbilimci Jung'a göre ortak bilinçaltını oluşturan, atalardan kalma tasarımlar" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Platonculuk.

İLKSEZİ. (*Os.* Fikri iptidâi, Mârifeti basîte, Sühûleti fehim, İntikal, İdrâk, Vehim, Tasavvur, Tasavvuru sâziç, Nâiliyet, Telâkki; *Fr., İng., Al.* Appréhension, ayrıca *Al.* Auffassung, *İt.* Apprensione, Apprendimento) Araçsız algı... Aristoteles iki türlü bilgiyi birbirinden ayırıyordu: Doğrudan doğruya algılanan bilgi ve ansal bir işlemle gerçekleşen bilgi. *İlksezi* terimi, Aristoteles'in *doğrudan doğruya algılanan bilgi* teriminden Lâtinceye çevrilmiş ve *tutmak-yakalamak* anlamında *apprehensio* sözcüğüyle dilegetirilmiştir. Ne var ki, en yalın algıların bile ansal bir işlemden geçtiği ve Aristoteles'in sandığı gibi zihnin işe karışmadığı araçsız algı bulunmadığı anlaşılmıştır. Aristoteles, hatânın da ancak zihinsel işlemde meydana geldiğini ve bu bakımdan *ilksezi*'lerin hatâsız olduğunu ilerisürüyordu. Aristoteles'e göre bir şeyin rengini algılamak için gözleri açıp bakmak yeter, ayrıca düşünmek gerekmez. Bugün, bu anlamda, *ilksezi* değil, *algı* terimi kullanılmaktadır. Kant da ilksezi terimini, zihne bilgi yapması için duyuların getirdiği dışsal öğelerin algılanması anlamında kullanmıştır; ne var ki Kant için bunlar, Aristoteles'de olduğu gibi birer bilgi değil, ancak bilgi yapmak için gerekli gereçlerdir.

İLKSİZLİK VE SONSUZLUK. (*Os.* Sermediyvet, *Fr.* Eternité, *Al.* Ewigkeit, *İng.* Eternity, *İt.* Eternita) Geçmişte başı ve gelecekse sonu olmayan zaman... Bu bağımlı anlam *ilksiz* (*Os.* Ezelî, *Fr.* Sans commencement) ve *sonsuz* (*Os.* Ebedî, *Fr.* Sans fin)'u birlikte dilegetirir ve her ikisini de içerir. Türkçemizde *bengilik* deyimiyle dilegetirilebilir. *Bk.* Sonsuz.

İLK TÖZ. (*Os.* Cevher-i ulâ, *Fr.* Substance première) Metafizikçilerce varsayılan, nesnelerin yapıldığı ilk ruhsal öz... Bunun ne olduğunu ilk soran düşünür Aristoteles'tir. Aristoteles bu soruyu kendi diliyle koymuş ve kendinden önceki düşünürlerde karşılığını araştırmıştır. Milet'lilerin amacı *arkhe*'yi aramaktı, ama *ilk töz*'ü aramak değildi. Onlar, daha çok teknikle uğraşan, bir çeşit fizikçilerdi. Örneğin Thales, dünyanın kendisinden çıktığı şeyin su olduvunu söylerken, bunun *ilk töz* olması gerekip gerekmediğini düşünmüyordu. Felsefesel alanda Aristoteles'in büyük önemi vardır. Çünkü kendinden öncekiler için gerekli bütün felsefesel soruları o düzenlemiş ve ilerisürmüştür. Gerçekte bir *ilk töz* ya da *ilk özdek* var olmadığı gibi *son töz* ya da *son özdek* de yoktur. Bu araştırmalar yanlış bir *töz* ya da *öz* ya da *özdek* anlayışından doğmuştur. *Bk.* Özdek.

İM. (*Os.* İşâret, Alâmet, Nişan, Dâl, Âyet, Delil, Emmâre, Remiz; *Fr.* Signe, *Al.* Zeichen, *İng.* Sign, *İt.* Segno) İmlemi bildiren... *İm* terimi, algılanmamş bir olayı bildiren algılanmış bir olayı dilegetirir. Örneğin bir yerde bir duman görürsek orada bir ateş yanmakta olduğunu anlarız. Bu gibi doğal bağ-

lantıları bildiren imler, *doğal imler* (*Os.* Âlâimi tabiîye, *Fr.* Signes naturel)'dir. Bir de müzik notaları gibi insanların yaptıkları imler vardır, bunlara da *yapma imler* (*Os.* Âlâimi sınâiye, *Fr.* Signes artificiels) denir. Düşünce ve duygularımızı bildiren sözcüklere de *anlatımlı imler* (*Os.* Âlâimi mûtebere, *Fr.* Signes expressifs) denir. Örneğin, bir toplumsal ilişkiyi nesne kılgına soktuğu için her mal bir *im*'dir; mal *im*'i, toplumsal ilişki imlemini içerir. Dil de çeşitli im sistemlerinden biridir. Türk Dil Kurumunca *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, öğrenmede canlının durumla ilgili davranışlarının sırasını değil de imleri ve anlamlarını öğrenmesini dilegetirmek için ruhbilimci Tolman tarafından ilerisürülen *İng. sign learning* deyimi karşılığında *im öğrenimi*, sağırlara anadili öğretiminde parmak abecesi ve öteki imlerden yararlanma yöntemini dilegetiren *İng. manual method* deyimi karşılığında *im yöntemi* deyimleri önerilmiştir. *Bk.* Dil, İmlem.

İMGE. (*Os.* Hayal, *Fr., İng.* Image, *Al.* Bild, *İt.* Imagine) Duyulur bir kaynaktan gelen tasarım... Alman düşünürü Friedrich Engels *imge* terimi üstünde önemle durmuştur. Çünkü düşünceciler ve Alman düşünürü Eugen Dühring gibi sözde özdekçiler araştırmalarına çıkış noktası olarak *düşünce*'yi alıyorlardı. Engels, *düşünce*'nin dış dünyadan duyumlarla alınan *imge*'lerden başka bir şey olmadığını açık seçik göstermiştir. İnsan zihni, dış dünyanın varlık biçimlerini kendi kendinden çıkarmamış, dış dünyadan imgelemiştir. Pek açıktır ki bu imgeler, araştırmanın çıkış noktası değil, sonucudurlar. Öyleyse doğanın ve insanlığın bunlara uyması ilerisürülemez, tersine, bu imgeler doğaya ve tarihe uydukları oranda doğru olabilirler. Bu pek yalın, ama çok önemli, açıklama; birisi yüzyıllardan beri insanlığa egemen olmuş bulunan ve serpintileri hâlâ sürüpgiden iki dünya görüşünü (metafizikle eytişimsel özdekçiliği) kesinlikle birbirinden ayırmaktadır. *Bk.* Düşünce, Düşüncecilik, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik.

İMGE KURAMI. (*Os.* Hayâl nazariyesi, *Al.* Abdildstheorie) Bilginin, insan bilincinden bağımsız olarak insan bilincinin dışında varbulunan nesnel gerçeklikten insan bilincine duyumlar yoluyla yansıyan imgelerle oluştuğunu ilerisüren kuram... Özdekçi *bilgi kuramı*'dır, genellikle *yansı kuramı* deyimiyle dilegetirilir. İlkin antikçağ Yunan düşünürü Demokritos tarafından ilerisürülmüş ve Hobbes, Locke, Baron d'Holbach, Helvetius, Diderot, Feuerbach'ın katklarıyla biçimlenmiş; son ve en açık dilegetirilişini eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede bulmuştur. İmgeler, nesnel gerçekliğin insan zihnindeki yansımalarıdır. İnsan, bu yansıyan imgelerle bilgi edinir. Bu süreç, "*özdeksel olan*'ın *ansal olan*'a dönüşme sürecidir". İmgeler, toplumsal pratikle belirlenir. Bu süreç, nesnel gerçekliğe upuygun imgeler meydana getirebildiği gibi uzlaştırılamaz karşıtlık taşıyan sınıflı toplumlarda nesnel gerçekliğe aykırı düşsel imgeler de meydana getirebilir. Öğrenme sürecini gerçekleştiren imgeler, nesnel gerçekliğe uygun imgelerdir. Bundan ötürüdür ki her kuramın doğruluk ölçütü pratiktir ve her kuram ancak pratikle doğrulanır. İmgeler, *duyusal imgeler* ve *ussal imgeler* olmak üzere iki türlüdür. Duyusal imgeler duyumlar, algılar ve tasarımlardır; ussal imgelerse kavramlar, önermeler, kuramlar ve varsayımlardır. İmgeler, "nesnel dünyanın öznel yansısı" olduklarından her imge öznelle nesnelin birliğidir. Bk. Yansı Kuramı, İmge, Bilgi.

İMGELEM. (*Os.* Muhayyile, Kuvvei hayâlîye, Kuvvei mütehayyile; *Fr., İng.* Imagination, *Al.* Einbildungskraft, Phantasie; *İt.* Imaginazione) İmgelerle düşünme yetisi... *İmgelem*, edinilmiş imgeleri birleştirip kaynaştırma ve bu birleşiklerden yeni imgeler tasarlama yetisidir. İnsana özgü olduğu ilerisürülen bu yeti, derece derece, edinilmiş bir imgeyi yeniden canlandırmaktan yaratıcılığa kadar yükselir. İmgelemin yarattığı bir imgenin doğada nesnel bir karşılığı bulunmayabilir, ama o yaratılan imgenin temel gereçleri nesnelerden yansıyan imgelerdir. Edinilmiş bir imgeyi yeniden canlandıran imgeleme *belleksel imgelem* (*Os.* Hâfızai muhayyile, *Fr.* Mémoire imaginative) ya da *yineleyici imgelem* (*Os.* Muhayyilei muide, *Fr.* Imagination repdoructrice), yeni buluşlar meydana getiren imgeleme *yaratıcı imgelem* (*Os.* Muhayyilei muhteria, *Fr.* Imagination créatrice) denir. Sanat ürünleri de yaratıcı imgelemin özel bir biçimi olan *ozansal imgelem* (*Os.* Muhayyilei şâirâne, *Fr.* Imagination poétique)'le meydana getirilir. *İmgelem*'in bilimsel anlamını *bellek, düşünce, kuruntu* ve *fantezi*'yle karıştırmamalıdır. "En yalınç genellemede bile bir dereceye kadar imgelem vardır". Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *imgelem*, Dr. Mithat Enç tarafından "geçmiş yaşantılarımızdan birleştirmeler yapmakla sağlanan anlıksal bir örün-

tü" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* İmgeleme, İmge, Bellek, Düşünce.

İMGELEME. (*Os.* Tahayyül, *Fr.* Imaginer) İmge meydana getirme işlemi... İmgelemce gerçekleştirilen bir işlemdir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Mithat Enç tarafından *İng. imagine* deyimi karşılığı olarak "duyu örgenlerince algılanmayan nesne ve olaylara karşı yapılan tepki" olarak tanımlanmıştır. Aslında imgeleme, nesnel gerçeklikten elde edilir. Ne var ki imgelemin gerçekleştirdiği imgelerin belli bir nesnel gerçeklikte karşılıkları yoktur. Değerli bir diyalektikçinin dediği gibi "imgelem, insanı nesnel gerçeklikten uzaklaştıran sisli düşlerden farklı olarak, toplumun gereksinimleriyle sıkıca bağlı olduğundan doğayı ve yaşamı bilmemize ve onu değişikliğe uğratmamıza yardım eder". *Bk.* İmgelem, İmge.

İMLEM. (*Os.* Medlul, *Fr., İng.* Signification, *Al.* Bedeutung) İnsanın varlıklara verdiği ya da bu varlıklarda bulduğu anlam... İmlem (sinyifikasyon), herhangi bir şeyin taşıdığı insansal anlamdır. *Bk.* İm.

İNAK. (*Os.* Nas, *Fr.* Dogme, *Al., İng., İt.* Dogma) Her türlü inceleme ve eleştirmenin dışında tutulan ve değişmez olduğu varsayılan kavram... *Bk.* İnakçılık.

İNAKÇILIK. (*Os.* Nassiyye, *Fr.* Dogmatisme, *Al.* Dogmatismus, *İng.* Dogmatism, *İt.* Dogmatismo) Din ya da yetkelerce ilerisürülen düşünce ve ilkeleri kanıt aramaksızın, incelemeksizin ve eleştirmeksizin bilgi sayan anlayış... Temelde skolâstik bir anlayıştır, günümüzde değişme ve gelişmeyi yadsıyan öğretileri ve anlayışı adlandırır. Özellikle metafizik öğretilerin tümü inakçı (dogmatik) öğretilerdir. Deney alanının dışında kalan bütün savlar inakçı olmak zorundadır. Bu zorunluk Tanrı sözünden başlayıp Aristoteles'in sözüne kadar genelleşmiştir. Örneğin ortaçağ Hıristiyan kültüründe herhangi bir kuralın gerçek sayılması için Aristoteles'in söylemiş olması yeter sayılıyordu. İnakçılığın zorunlu sonucu zorbalıktır. Deneylerle tanıtlanamayan kurallar, engizisyon işkenceleriyle tanıtlanmaya çalışılmıştır. İnakçılık, suçlu olmayanın ateşe atılsa bile yanmayacağı inancına kadar varmıştır. Bundan da ateşe atılınca yanan kişinin suçlu olduğu sonucu çıkarılmıştır. İnak'ın inan'dan farkı, inan'ın asla tanıtlanamayacak olanı kabul etmesine karşılık, inak'ın herhangi bir yetkeye bağlanan bir veriyi tanıtlanmış olarak kabul etmesidir. Örneğin ortaçağ skolâstiğinde herhangi bir sözü Aristoteles'in söylemiş olduğunu tanıtlamak, o sözün doğruluğunu tanıtlamak demekti. Herhangi bir sistemde değişmez formüller düşlemek, bir düşüncenin tartışmasız kabulünü istemek, bilginin bağımlılığını gözönüne almaksızın her zaman ve her yerde geçerli saltık bilgiler olduğunu ilerisürmek inakçılıktır. *Bk.* İnak, Metafizik, Skolâstik, İnan, İnancılık, Eytişimsel Özdekçilik.

İNAN. (*Os.* İmân, *Fr.* Foi, *Al.* Pflicht, *İng.* Faith, *İt.* Fiducia) Deneysel olarak gerçekleşmemiş, pratikle doğrulanmamış olanı benimseme... Avrupa dillerinde, aynı anlama gelen *Lâ. fides* deyiminden türetilmiştir. *Asla bilinemeyecek olana bağlanma* anlamını dilegetirir, *asla kanıtlanamayacak ve tanıtlanamayacak olan kabul etme* demektir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "bir şeyin doğruluğunu tanıtlamasız kabul etme" olarak tanımlanmıştır. Gerçekte tanrıbilimsel bir deyimdir ve bir *dinsel güven*'i adlandırır. Dinsel felsefede "bir şeyin doğruluğunu kabul ederek gönül ve dille söyleme" olarak tanımlanır. Bütün metafizik öğretiler *inan*'a dayanır, çünkü fizikötesi ne mantıksal olarak tanıtlanabilir ve ne de deneyle gerçeklenebilir. *İnan*, bilginin sınırlarının dışındadır ve bilginin bittiği yerde başlar. Bilgi, tanıtlanmış ya da tanıtlanabilir olandır; buna karşı *inan*'sa tanıtlanmamış ve asla tanıtlanamaz olandır. *Bk.* İnancılık, İnak.

İNANCILIK. (*Os.* İmânîyye, *Fr.* Fidéisme, *İng.* Fideism, *Al.* Glaubensphilosophie, *İt.* Fideismo) Bilginin yerine inanı koyan öğretilerin genel adı... İnancılık (fideizm), Tanrıya inanç yoluyla bağlanan ve deney alanının dışında kalan bütün metafizik öğretileri kapsar. İnan, asla tanıtlanamayacak olanın kabul edilmesidir. Ortaçağ aydınları, bu metafizik zorunluk yüzünden, usla inanın alanlarını ayırmak ve *çifte gerçek* öğretisini ilerisürmek zorunda kalmışlardır. Çifte gerçek öğretisine göre inanın alanı başka ve usun alanı başkadır. İnancılık, usçuluğa karşı kullanılmış bir deyimdir. Örneğin Blaise Pascal (1623-1662) şöyle der: *Ey beceriksiz akıl, zavallılığını anla. Ey budala doğa, sus, Tanrı'nın varlığını, kanıt ve tanıtlarla değil, inana varmakla elde edebilirsin...* Pierre Bayle (1647-1706) de şöyle demektedir: *Tanrı dü-*

şüncesini akılla bağdaştırmaya çalışmak boşunadır. Bunlar hiç bir zaman bağdaşamazlar. Öyleyse her birini kendi alanı içinde değerlendirmek gerekir. Gerçek erdem, aklın aldığına değil, aklın almadığına inanmaktır... İslâm felsefesinde Eş'arîler de şöyle demektedirler: *Akıl, hiç bir zaman gerçeğe ulaşamaz. Kul, ancak kayıtsız şartsız inanmakla mutlu olabilir. Kaldı ki aklın bugün bilmediğini yarın da bilemeyeceği söylenemez. Öyleyse insan bugün ulaşamadı diye yarın belki de ulaşabileceği gerçekler üstünde inanını yitirmemelidir. Bk.* İnan, İnak, Metafizik, Skolâstik, İnanç.

İNANÇ. (*Os.* İtikat, *Fr.* Croyance, *Al.* Clauben, *İng.* Belief, *İt.* Credenza) Bir sanı ya da bir kanıya dayanarak benimseme... *İnan* deyimi *inanç* deyimini içerir, ama *inanç* deyimi *inan* deyiminden daha geniş kapsamlıdır. İnanç, bilginin bittiği yerde başlar ve inanç alanı bilgidışı bir alandır. *Bk.* Bilgi, İnan, İnak.

İNDİRGEME. (*Os.* İrcâ, *Fr.*, *İng.* Réduction, *Al.* Reduktion, *İt.* Riduzione) Bir şeyi başka bir şeyin durumuna indirme... Felsefede kullanılan bu anlam, matematikteki *bir deyişi daha kısa ya da daha yalın bir biçime sokma* anlamından türetilmiştir. Örneğin "toplumsal olaylar, yaşambilimsel olaylara indirgenemez" denir, böylelikle insan bilincinin de işe karıştığı daha geniş çaplı olayların bilinçsiz ve daha dar olaylara indirilemeyeceği anlatılır. Bir alandaki olaylar, başka bir alandaki olaylara çok benzeyebilirler, oysa hiç bir zaman birbirlerine indirgenmemelidirler. Kaba özdekçilerin büyük yanılgısı, insansal olayları, insan bilincini hiçe sayarak özdeksel olaylara indirgemek olmuştur. Olaybilimci Alman düşünürü Husserl, bu terimle, *bir tasarımın içeriğini değiştiren imgelem*'i dilegetirir, örneğin üçgen düşüncesinin evrensel özünü elde edebilmek için sonsuz sayıda üçgenler tasarlamak Husserl'e göre *indirgeme*'dir. Terimin kimya bilimindeki anlamı, *bir oksidin oksijenini alarak madeni serbest bırakma*'yı dilegetirir. Mantık terimi olarak *terim ve önermeleri daha yoğun ve özsel bir deyiş biçimine sokmak* anlamını verir. Ruhbilimde *bir birsamın gerçeğe çarparak gerçekdışılığının belirmesi* anlamında kullanılır.

İNSAN. (*Os.* İns, *Fr.* Homme, *Al.* Mensch, *İng.* Man, *İt.* Uomo) Bilinçli ve toplumsal varlık... Antropoloji alanındaki son bulgular günümüzden 400 milyon yıl önceki Silür döneminde deniz hayvanlarının yaşadığını, 300 milyon yıl önceki Karbon döneminde kara bitkilerinin belirdiğini, 150 milyon yıl önceki Jura döneminde dinozorlarla sürüngenlerin göründüğünü, 60 milyon yıl önceki Eosen döneminde de maymun ve ilerde insanlaşması muhtemel primatların çoğaldığını meydana koymuştur. Bu çağlardan kalma fosil kalıntıları, günümüzden 35 milyon yıl önceki Oligosen döneminde yaşamış olan *Aegyptopithecus Zeuxis*'in insanlaşmayı hazırlayan maymun türlerinden *Dryopithecus*'ün atası olabileceği kanısını uyandırmıştır. *Dryopithecus Africanus* adı verilen bu maymun türüyse, günümüzden 25 milyon yıl önceki Miosen döneminde yaşamıştı. Bu çağda bulunan *Ramapithecus punjabicus* ve *Kenyapithecus Africanus*'ün insan türünü meydana getirecek olan ilk *insanımsılar* (*Lâ.* Hominidae) oldukları sanılmaktadır. 12 milyon yıl öncesi Pilosen döneminden hiç bir fosil bulunamamışsa da 3 milyon yıl önceki Pleistosen döneminden ilk insanlaşan maymun grubu olduğu sanılan *Australopithecus* fosilleri bulunmuştur. Çünkü, bunlara gelinceye dek bütün maymun grupları çoğunlukla ağaçlarda yaşarken bu grubun yerde yaşadığı saptanmıştır. Bu maymun-insan fosillerinin ilki 1924 yılında Rodezya'da bulunmuştu. Daha sonra bu türden düzinelerle fosil meydana çıkarılmıştır. Bu fosillerle birlikte bunlarca yapıldığı sanılan yontulmuş çakıl taşları da bulunmuştur. Pleistosen döneminin üçüncü buz çağından önce insan türünün geniş ölçüde yayıldığı sanılmaktadır. *Neanderthal adamı* bu ilk insanlardan biridir ve *Homo sapiens Neanderthalensis* adıyle anılmaktadır. Bu dönemin dördüncü buz çağı Neandertal adamını hemen tümüyle yok etmiştir. Ama, bu çağ sona ermeden *Homo sapiens sapiens* adı verilen gerçek insanlar dünya üstünde görünmüşlerdir. Sürüp gitmekte olan soyumuzun ataları bunlardır. Bu insanlar çeşitli ırklar halinde var olmuşlardır. Bu ırkların ilki de *Cro-Magnon* ırkıdır. İnsan doğanın ürünüdür ve yaşambilimsel evrimin sonucudur. Yaşambilimsel evrimden insansal tarihe geçiş *emek*'le başlamıştır. İnsansal emeği, hayvansal çabadan ayıran, bu emeğin *bilinçli* oluşudur. Emek ve bilinç, birbirlerinin koşulu olarak, insana özgü bir diyalektik ikileşmedir. Yüksek hayvan türlerinde beliren zekâ ve onunla sınırlı olarak gelişmiş bulunan çaba, evrim sonucunda, insansal bilinç ve bilinçli emeğe dönüşmüştür. Bu gelişme, pek uzun bir evrimin ürünüdür. Hayvansal zekâ

ve çaba sadece *doğadan yararlanmakla* kalmış, *doğayı yararına uygun olarak değiştirip ona egemen olunca* insanlaşmıştır. İnsan, onu meydana getiren doğasal koşulların aşılmasıyle varlaşmıştır ve bu yüzden artık o doğasal koşullara indirgenemez. Bilinç ve eyleminin, birbirlerini karşılıklı olarak etkilemesiyle gerçekleşen uzun bir evrim sonunda *alet yapmış* ve hayvandan farklı olarak *kendi kendini üretmiş*'tir. Bundan başka hayvan tek başına da bir varlık olduğu halde, insan ancak toplumsal olarak bir varlıktır. "İnsan, toplumsal ilişkilerinin toplamıdır". Gerek kendini ve gerek doğayı üretimi, insanı insan eden başlıca niteliktir. *Bk.* Toplum.

İNSANBİÇİMCİLİK. (*Os.* Müşebbihe mezhebi, *Fr.* Anthropomorphisme, *Al.* Anthropomorphismus, *İng.* Anthropomorphism, *İt.* Antropomorfismo) İnsan olmayan bütün varlıkları insanmışlar gibi tasarlama... İlkel insanlardan başlayan bu tasarım, önce cansızları canlı sanmakla belirmiştir. Daha sonra tanrılara, çeşitli mitolojilerde görüldüğü gibi, insan biçimi ve insan düşünceleri yakıştırılmıştır. Örneğin ilkçağ Yunan tanrıları insanlar gibi sevişirler, dövüşürler, kıskanırlar, yalan söylerler. İnsanbiçimciliğin dinlerin temel niteliği olduğunu ilk kavrayan Ksenofanes "Homeros ve Hesiodos ne kadar insansal ayıp varsa tanrılara verdiler. Eğer öküzlerin ve atların elleri olsaydı ve resim yapmasını da bilselerdi öküzler öküzlere, atlar atlara benzeyen tanrılar yapacaklardı ve onlara kendi biçimlerini vereceklerdi" der. *Bk.* İnsanbilim.

İNSANBİLİM. (*Os.* İlm-i beşer, *Fr., Al.* Anthropologie, *İng.* Anthropology, *İt.* Antropologia) İnsan bilgisi... Genel olarak insan fenomenini incelemek insanbilimin konusudur. İnsanbilim felsefesi XX. yüzyılda meydana çıkmıştır. Ama insan denilen varlık daha XVIII. yüzyılda ayrı bir inceleme konusu olmaya başlamıştı. Linné, Camper, Buffon, Blumenbach, Flourens vb. gibi bilginler insanın doğasını, anatomisini, tarihini incelemişlerdir. Sözcük, ilkin 1855 yılında Quatrefages tarafından ilerisürülmüştür. 1859 yılında da Broca bir antropoloji derneği kurarak inceleme alanını genişletti. Ama bütün bunlar insanı zoolojik bir yapı olarak ele alıyorlardı, onun asıl varlığını meydana getiren toplumsal yanını göremiyorlardı. Eytişimsel özdekçiliğe gelinceye kadar insanın gerçek varlığı belirtilememiş ve insanı insan eden temel etken açıklanamamıştır. *Bk.* İnsan, Toplum.

İNSANBİLİMCİLİK. (*Os.* İlmi beşercilik, *Fr.* Anthropologisme) İnsanı kaba özdekçi ve yaşambilimsel açıdan, doğanın bir parçası olarak inceleyen öğretilerin genel adı... Alman düşünürü Ludwig Feuerbach'la Rus düşünürü Nikolay Çernişevski bu anlayışın başlıca temsilcileridir. Ayrıca Mirtov takma adıyle yazan Rus toplumbilimcisi P. Lavrov da öğretisine bu adı vermiştir. Varoluşçuluk, uygulayıcılık, Fröytçülük vb. gibi birçok idealist öğretiler insanbilimci öğeler taşırlar. Bütün bu öğretilerde insan baş gerçektir ve dünya insanın doğasından (tabiatından) türeyen bir olgudur. *Bk.* İnsanbilim.

İNSANCILIK. (*Os.* Muhabbeti insâniye mezhebi, Teceddüdü edebî mezhebi, Beşeriyete ibâdet mezhebi, Dânişmendiyye; *Fr.* Humanisme, *Al.* Humanismus, *İng.* Humanism) İnsana saygı gösterilmesi ve gönenç sağlanması gerektiğini savunan bireyci rönesans ülküsü... Dilimizde *hümanizm* yazılışıyla da kullanılan bu deyim, *antikçağ yapıtları üstünde çalışma ve onları meydana çıkarma* anlamını dilegetirdikten başka *değer ölçüsü olarak insan'ı koyma ve insanlığa inanç* anlamlarını da dilegetirir. Bunların dışında bir başka anlamda da Alman düşünürü Ferdinand Conning Scott Schiller (1846-1947)'in öğretisini adlandırır. Geniş anlamda *insancılık*, tarihsel süreçte *insanı insan etme* çabalarının tümünü adlandırır ve bu anlamda insanın yaratıcı güçlerinin geliştirilmesini, onu özgür ve gönençli kılmayı ve her bakımdan yükseltip ileriletmeyi dilegetirir.

İNSAN DOĞASI. (*Os.* Tabiatı beşerîye, *Fr.* Nature humaine) İnsan ıralarının ve huylarının bütünü... Metafizik anlayış *insan doğası*'nı, *doğuştan gelen nitelikler* olarak tanımlar. Hıristiyanlık anlayışına göre insan, doğuşundan kötüdür. Rousseau gibi kimi düşünürler de onu doğuşunda iyi, ama sonradan kötüleşmiş sayarlar. Bu anlayışa göre insan suçluluğa, saldırganlığa, şiddete ve haksızlığa eğilimlidir. Gerçekte toplumsal düzensizliğin bütün kötülükleri, böylelikle, insanın üstüne yıkılır ve onun doğuştan gelen nitelikleri sayılır. Bu, tümüyle hayâl ürünü olan bilimdışı bir anlayıştır. İnsan, içinde bulunduğu özdeksel koşullarla belirlenir; bu koşulların gerektirdiği ölçüde iyi ya da kötü olur. Deyim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr.

Özer Ozankaya tarafından "belli bir yer ve zamanda insann doğal ve toplumsal çevresi içinde oluşturduğu davranışlarına ilişkin özelliklerin tümü" olarak tanımlanmıştır. İnsanın atalarından soyaçekimle gelen ırasal yapısıysa *insanın ana doğası* (*Os.* Aslî tabiatı beşerîye, *Fr.* Nature originelle humaine) adıyla anılır. *Bk.* Irq.

İNSAN FELSEFESİ. (*Os.* Felsefei beşerîye, *Fr.* Philosophie humaine) İnsan ve insanlık sorununu konu edinen felsefe... İnsan felsefesi, insanbilimin deneyden çıkardığı veriler üstünde düşünen ve insanın varlık yapısıyla varlık bütünü içindeki yerini araştıran felsefedir. Bilimsel alanda yapılan ilk deneyler, özellikle W. Köhler'in ve Pavlov'un hayvanlar üzerinde yaptıkları deneysel çalışmalar, insanla hayvan arasında sadece bir *derece farkı* bulunduğunu meydana koyuyordu. Bu çalışmalar Darwin kuramına dayanıyorlardı. Metafizik felsefe, Alman düşünürü Max Scheler'le bunu bir *nitelik farkı*'na dönüştürmeye çalıştı. Scheler, insanda bulunup da hayvanda bulunmayan bu niteliğe *geist* adını veriyor ve onu *sâf bir etkinlik* olarak tanımlıyordu. Scheler, insan ne madde ne de ruhtur, diyordu: Düşünce-ruh insanla başlamıştır, insandan önce yoktu ki insanı meydana getirsin. Madde insandan önce de vardı, insana özgü bir şey değildir ki insanı meydana getirsin. İnsana özgü olan ve insandan başka hiç bir varlıkta bulunmayan, bundan ötürü de insanı meydana getiren tek şey *geist*'tir. Scheler, *geist*'in ne olduğunu açıklamak için metafizik felsefeye özgü bulanık bir tanım verir: *Geist: us'u, ide bilincini, kendiliğindenliğe yönelen bir algıyı ve heyecan etkinliklerini kapsayan bir ilke*'dir. İnsanlaşmayı sağlayan geist, evrimsel bir gelişme sonunda meydana gelmiş değildir. Çünkü evrimsel gelişme doğaya uygun bir doğrultuda yol alır, oysa geist doğaya karşıt bir yapıdır. Ama bu karşıtlık, bir kavga anlamında değildir. Doğayla geist arasında, geist'in ustalıkla düzenlediği bir ilgi vardır ki bu ilgi geist'in yararına işler. Geist, doğayla çatışmadan, doğayı yener. Geist bir zekâ gücü de değildir, çünkü zekâ geist'in kapsadığı pek geniş alanın küçük bir parçasıdır. Hayvansal beyin sonsuza kadar gelişerek insan zekâsını aşsa da geist'i doğuramaz. Çünkü geist, hayvansal bir gelişme —eşdeyişle özdeksel bir gelişme— değil, özdeksel gelişmelerin pek özel olarak birbirlerini etkilemeleri sonunda beliren ve belirmesi pek özel koşullara bağlı olan bir düzen aktıdır. Geist, bir özdek olmadığı gibi, bir ruh da değildir. Çünkü biz bütün ruhsal olayları nesne hâline getirip inceleyebiliriz ama geistimizi —başka bir geistimiz olmadığından— nesne hâline getirip inceleyemeyiz. Alman düşünürü Arnold Gehlen, Max Scheler'in bu metafiziğini yaşambilim alanına aktarmıştır. Gehlen, Hollanda'lı bilgin Louis Bolk'un gecikme kuramını geliştirerek, insanın bütün hayvanlar arasında en geç gelişen varlık olduğunu ve birçok eksiklikler taşıdığını, sonuç olarak da bu eksiklikleri tamamlamak yeteneğini oluşturarak insanlaştığını ilerisürmüştür. Gehlen'e göre de insanla hayvan arasında, bir derece farkı değil, bir nitelik farkı vardır. İnsanda bir hayvanlık vardır ama insan denilen varlık bu hayvanlığın sınırını aştıktan sonra başlar. Hayvanın her örgeni, çevreye uymanın sonucudur; insanınsa hiç bir örgeni çevreye uymaz. Örneğin devekuşu step için, şempanze maymunu orman için yapılmıştır; insansa her yerde yaşayabilir. Buz çağı hayvanlarının hepsi tüylüdür, buz çağı insanı tüylü değildir. İnsan buz çağı hayvanının kürkünü yüzüp kendi sırtına geçirmesini becererek buz çağında da yaşamıştır. İnsanın yaşamı, hayvan yaşamı gibi çevresine uymakla değil, tersine, çevresini kendisine uydurmakla gerçekleşir. Beyin ve el, insanı bütün özel durumlar karşısında özgür kılmıştır. İnsan çevresinin koşullarını değiştirebilir, doğayla savaşabilir, doğayı yenebilir. Hayvan âletsiz yaşayabildiği halde insan âletsiz yaşayamaz. Bu demektir ki insan, doğayla değil, kültürle bağlantı hâlindedir. Kültür, zekâyla değiştirilebilen bir doğa, yeniden ve insana göre yapılan bir doğadır. Alman düşünürü Nicolai Hartmann da insanbilimini varlıkbilimsel temellere dayamıştır. Hartmann, doğrudan doğruya, insan başarılarını inceler. Hartmann'a göre bu başarılar, —kendi deyişiyle insan fenomenleri— teknik, sanat, ahlâk, din vb. ile gerçekleşir. İnsanı insan eden bu başarılarıdır. Bu başarılar, insanla hayvan arasında, bir derece farkının değil bir nitelik farkının varlığını tanıtlar. Bunu görmek için insan, bütünsel bir varlık olarak ele alınmalıdır. İnsanda, bütünsel olarak, hiç bir hayvanlık yoktur; nasıl ki hayvanda da bütünsel olarak hiç bir insanlık yoktur. *Bk.* İnsan, İnsanbilim.

İNSANİÇİNCİLİK. (*Os.* Lilbeşeriyye, *Fr.* Anthropocentrisme, *Al.* Anthropocentrismus, *İng.* Antropocentrism, *İt.* Antropocentrismo) İnsanın evrenin merkezi ve insandan başka tüm nesnelerin insan için olduğunu ilerisü-

ren anlayış... Özellikle metafizik öğretilerin çoğu insaniçinci öğretilerdir. Bu öğretilere göre insan, yaratılanların en şereflisidir (eşref-i mahlûkaat) ve çevresindeki bütün şeyler o yararlansın diye yaratılmıştır. Bitkiler ve hayvanlar insanın yemesi için, ay insanın geceleri yolunu aydınlatması için yaratılmıştır. İnsaniçincilik tutumu, giderek Mill'in faydacılığını ve James'in pragmacılığını doğurmuştur. *Bk.* İnsan.

İNSANÜSTÜ. (*Os.* Fevkalbeşer, *Fr.* Surhomme, *Al.* Übermensch, *İng.* Superman, *İt.* Superuomo) Nietzsche'nin ilerisürdüğü idealist kavram... Friedrich Nietzsche (1844-1890), evrimsel doğalaşmanın insanla durduğunu ve artık bundan sonra daha çok doğalaşmak gerekmeyeceğini ilerisüren Friedrich Hegel'e (1770-1831) karşı evrimin insanüstüne (Übermensch) yöneldiğini savunmuştur: Maymuna karş insan neyse, insana karşı insanüstü odur, der ve *Zerdüşt Böyle Dedi* adlı yapıtında bu deyimini şöyle açıklar: *"Siz solucandan insana kadar yol aldınız ve içinizde birçok şey hâlâ solucandır. Ben size insanüstünü öğretiyorum. İnsan, aşılması gereken bir olgudur. Onu yenin ve yeryüzünün amacı olan insanüstüne yönelin. Yeryüzüne bağlı kalın ve size öte dünya umutlarından söz edenlere kanmayın. Tanrı ölmüştür. Şimdi, korkunç olan, yeryüzüne karşı günahı işlemektir. Eğer tanrılar var olsaydı ben (insan) Tanrı olmamaya nasıl katlanırdım? Siz, kendiniz, yaratıcısınız ve insanüstünü yaratacaksınız. Büyük kurtuluşunuz bu yaratıcılığınızdadır. Ey insan kardeşlerim, sizler belki insanüstü olmayacaksınız ama, insanüstünün yaratıcısı olacaksınız. Dünya dediğimiz şeyi siz yaratmalısınız. O sizin aklınız, sevginiz, düşünceniz ve eyleminiz olmalı. Parçalayınız kardeşlerim, eski levhaları parçalayınız. İşte size bu yeni değer levhasını gösteriyorum. Babalarınızın çocukları olmak günahını çocuklarınızın babaları olmakla temizleyin..."*. Kökleri Fichte'de bulunan bu felsefe, olumsuz yönlerinin gelişmesiyle varoluşçuluk vb. gibi çağdaş düşünce akımlarını meydana getirdikten başka, sonunda Alman Nazizmini doğurmuştur. Nietzsche, yeryüzünün efendisi olacak yönetici bir ırk gerektiğini ve Almanya'ya Yahudi akımının durdurulması kanısında olduğunu söyler. Törebilimi aristokrattır, *"İyi bir aileden doğmadıkça hiç bir ahlâklılık mümkün değildir, insanın her ilerleyişi aristokratik toplumdan gelir"*. der. *İnsanüstü* ereği, Nietzsche'nin deyimiyle aynen, *"Milyonlarca salağı ortadan kaldırarak geleceğin insanını kalıba dökmek"*tir. ve *"Bütün bir ulusun yoksulluğu bir* insanüstü*'nün acı çekmesinden daha az önemlidir"*. Nietzsche'nin halk yığınlarına karşı tutumu, yaratmak istediği *insanüstü*'lerin tutumu gibidir; gerçekte "milyonlarca salak" deyimiyle nitelediklerine, amaçlarına koşmak istediği zaman, "ey insan kardeşlerim!" diye seslenir ve onların insan olduklarını, ancak onlardan hizmet beklediği zaman hatırlar. Yarım yüzyıl sonra, onun felsefesinin ürünü olan *insanüstü Hitler* de aynını yapacaktır. Nietzsche, Hıristiyanlığa karşı olduğu kadar, onun deyimiyle, "milyonlarca salağı" insan etmek isteyen toplumculuğa da karşıdır. Ona göre toplumculuk, "milyonlarca salağı" insanüstülere karşı çıkarmaktadır. Oysa "milyonlarca salak" öğretimden yoksun bırakılmalı, birçok gerçekleri bilmemeli ve *insanüstü*'lere kölelik etmelidir. *Bk.* İradecilik, Kötümserlik, Bilmesinlercilik.

İRADE. (*Os.* İrâde, *Fr.* Volonté, *Al.* Wille, *İng.* Will, *İt.* Volonta) Eylemi düşünceye uygun olarak gerçekleştirebilme yetisi... İdealist öğretiler iradeyi *özgürlük* sayarlar ve bunu da *zorunluk*'un karşısına koyarlar. Onlara göre zorunluk varsa irâde yoktur ya da bu durumda irade sadece törebilimsel alanın sınırları içinde mümkün olabilir, buna karşı irade varsa zorunluk olmamalıdır. Bu tartışma eytişimsel anlayışa erişilinceye kadar yüzyıllarca sürmüştür. Eytişimsel anlayış, *özgürlük*'le *zorunluk*'u bağımlı kıldığı bir yana, *irade*'yi bu tartışmanın dışında insansal bir bilinç işi olarak ele alır. Eylemi düşünceye uygun olarak gerçekleştirebilme, ancak iç ve dış koşulların uygunluğuyla mümkün olur. Örneğin, beden yapısı (iç koşullar) uygun olmayan bir insan ne kadar çok parası olursa olsun (dış koşullar) içki içemez. Buna karşı parası olmayan insan da beden yapısı ne kadar uygun olursa olsun içki içemez. Demek ki *irade*, uluorta bir özgürlük değil, çeşitli koşullara bağlı ve onlarla belirlenen ve onları bilerek bir karar verme özgürlüğüdür. İnsanın irade gücü, doğuşunda sahip bulunduğu bir yeti değil, bilgi ve deneylerinin meydana koyduğu bir yetidir. *Bk.* İradecilik, Özgürlük, Zorunluk.

İRADECİLİK. (*Os.* İrâdiyye, *Fr.* Volontarisme, *Al.* Voluntarismus, *İng.* Voluntarism, *İt.* Volontarismo) Varlığın bir irade ürünü olduğunu savunan öğretilerin genel adı... İradecilik, antikçağ Yunan felsefesinde stoacılıkla başlar. Stoacılar, iradeci bir görüşle

Platon'un idelerini gerçekdışı sayarlar. Doğa, evrensel iradedir. Bu yüzdendir ki, doğru ve iyi olan, onun buyruğuna uygun olandır. Stoacılıktan birçok şeyler taşıyan Hıristiyanlıkta da sürüpgiden iradecilik, XIX. yüzyılda Arthur Schopenhauer (1788-1860) ve Friedrich Nietzsche (1844-1900) öğretileriyle yeniden önemsenmiştir. Nietzsche'ye göre insanüstü (*Fr.* Übersench) insan iradesiyle yaratılacaktır. Schopenhauer'e göre her olgu bir iradenin ürünüdür. Varım, çünkü var olmak istedim. İri dişler parçalamak isteğinin, çevik bacaklar kaçmak isteğinin, kocaman gözbebekleri karanlıkta görmek isteğinin, uzun gagalar sürüngenlerle beslenmek isteğinin ürünüdür. Bu irade, bu istek hangi yöne çevrilmişse yaratma ona uygun olmuştur. Varlaşmak, olaylaşan (hâdise haline gelen) *irade*' dir... İradecilik bu anlamda mekanizme karşıt bir öğretidir. Mekanizm nasıl doğal yasayı tekneden sayıyorsa, iradecilik de insan iradesini tekneden saymaktadır. Daha açık bir deyişle, mekanizm salt bir zorunluk, volontarizm salt bir özgürlüktür. Mekanizmde insan zorunlukla davranır, volontarizmde özgürlükle davranır. Mekanizmde insan, örneğin Vogt'un dediği gibi, ne yerse odur, volontarizmde insan, örneğin Schopenhauer'in dediği gibi, ne dilerse odur. Diyalektik maddecilik, her iki düşüncenin güçsüzlüğünü gidererek doğayla insanın karşılıklı etkileriyle (ilişki) birbirlerini oluşturduklarını göstermiştir. Gerçekte İnsan ne bir köle ne de bir Tanrıdır, doğasal zorunluğa bilinçli olarak katılan ve o zorunluğu bilinciyle etkileyen gerçek anlamda bir insandır. *İradecilik,* idealist ve bilimdşı bir anlayıştır ve bütün idealist öğretilerin ortak yanılgılarını taşır. Pratikteyse faşizmin düşünsel temeli olmuştur. *Bk.* İrade, İnsanüstü, Kötümserlik.

İRAN FELSEFESİ. İran topraklarında yaşayan halkların düşünce yaşamı... İran felsefesi, klâsik ilkçağ felsefesinin kapsamı içindedir. İ.Ö. XV. yüzyılda Baltık kıyılarından ve Güney Rusya'dan gelen ve kendilerine *arya* (soylu) adını veren insan toplulukları önce İran'ı, sonra Hindistan'ı ele geçirdiler. O çağda, şimdiki İran topraklarının güneyinde Persler, kuzeyinde de Medyalılar vardı. Kimi kaynaklar gerek Hint ve gerek İran'a Tanrı düşüncesinin bu gruplarca getirildiğini ilerisürmektedirler. Nitekim bu grupların Indra, Mitra ve Varuna adlı koruyucu tanrılarına eski Hint metinlerinde olduğu gibi, eski İran metinlerinde de rastlanmaktadır. Bu sava göre aryaların Varuna'sı İran'da Ahura olmuştur. İlkçağ İran felsefesi de, çağdaşları gibi, totemcilik ve canlıcılıktan dönüşen dinsel bir felsefedir. İ.Ö. VI.-X. yüzyıllar arasında yaşadığı sanılan büyük İranlı düşünür Zerdüşt'ün kurduğu Mazdeizmden önce de ilkel bir Mazdeizm bulunduğu ve bu dinin daha sonra Parsîlik adın aldığı bir gerçektir. Zerdüşt (Zaratustra, Zoroaster), ekonomik yapıya çok önem veren gerçekçi bir düşünürdü. Ona göre, "gerçek dindarlık, oruçla ve tapınmayla değil, tarım çalışmalarıyle elde edilir. Ahura Mazda'nın bakışı her zaman çalışkan çiftçinin üstündedir". Bundan başka Mazdeizm, bir evrim dinidir. Zerdüşt'e göre dünya, evrim yasalarına bağlıdır ve insanlar bu evrimi gerçekleştirmek zorundadırlar. Fransız düşünürü Kont de Volney'in (1757-1820) ilerisürdüğüne göre, Musa'nın sanılan kutsal Tevrat, Musa' dan altı yüzyıl sonra yazılmıştır ve temel düşünceleri bütünüyle Zerdüşt'ten alınmadır. Paul-Masson Oursel gibi kimi düşünürler de Hint düşünceleri olan Jainizm ve Budizmde Zerdüşt temaları bulunduğunu ilerisürmektedirler. Hıristiyanlıkta da yer almış bulunan; ruhun ölmezliği, sonradan dirilme, Tanrı ve şeytan ikiliği gibi temel düşüncelerin Zerdüşt kaynağından yayıldığı üstünde birçok bilginler birleşmektedirler. Mazdeizmle birlikte İran topraklarına egemen olan Mitraizm (Mitra dini), hemen her dinin karşısında bir de gizemciliğin (mistisizm) yer aldığını belirtir. Mitraizm adı verilen İran gizemciliği, aryaların (Hint-Avrupalılar) Tanrısı Mitra'ya dayanmaktadır. Birçok dereceleri gerektiren ve dine girmek için bir erginleme *(Fr.* Initiation) törenini zorunlu kılan Mitraizmin ana düşüncesi evrensel kurtuluştur ve amacı insanları fizikötesi gizlere egemen kılarak ölümden önce mutlu etmektir. Fransız düşünürü Ernest Renan'a göre, "Hıristiyanlık meydana çıkmasaydı, bütün dünya Mitra dinini benimseyecekti". Nitekim, Roma İmparatoru Commodus'un bile girdiği bu din, Hıristiyanlıkla V. yüzyıla kadar başarıyla savaşmıştır. Bütün dinleri birleştirerek bütün insanlığı tek ülküde toplamayı deneyen İranlı Mani'nin (216-276) etkili Manişeizmiyle birlikte tüm İran felsefesi, belli bir kaba toplumculuk karakteri göstermektedir. Özellikle İ.S. V. ve IX. yüzyıllarda eylemsel alana sçrayan İran toplumculuğunun ana temaları insan eşitliği ve mal ortaklığıdır. V. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Zerdüşt din adamı Mazdek'le 816 yılında Mazdek kalıntılarının başına geçerek Babekiye mezhebini kuran Babek, bu düşünceleri savunarak ey-

lemsel alanda önemli başarılar kazanmışlardır. Nizamülmülk *Siyasetnamc* adlı yapıtında şöyle demektedir: *"Mazdek. mal insanlar arasında ortaktır, diyordu. Çünkü insanlar, Tanrı'nın kulları ve Âdem'in çocuklarıdır. Her biri ihtiyacına göre ötekinin malını kullanmalı ve hiç kimse bu haktan yoksun kalmamalıdır. Herkes malca eşit olmalıdır. Mazdek'in bu sözleri üzerine herkes malını ortaklığa koymuştu... Mazdek öldürüldükten sonra karısı Hurreme binti Kade, iki adamıyle birlikte Medayin'den kaçtı. Rey kasabasına giderek halkı kocasının yoluna çağırdı. Peşine takılanlara Hurrem-din adı verildi... Hurrem-dinliler her yana dağıldılar ve her kentte başka bir ad aldılar, her yerde de başkaldırdılar. Batınîler onlarla birlik oldu, çünkü her iki mezhebin aslı birdir".*

İSKENDERİYE OKULLARI. İskenderiye'de gelişen düşünce okulları... Antikçağ Yunan felsefesi, Atina'nın çöküşünden sonra İskenderiye'de devam etti ve bu kentte Mısır, Keldânî, Yahudi dinleriyle karşılaşıp gizemsel öğeler kazanarak çeşitli okullarda gelişti. Bu okullardan en önemlileri Yahudi-Yunan felsefe okulu, Yeni Pitagorasçılık ve Yeniplatonculuk'tur. Yeni Pitagorasçılık zamanla Yeniplatonculuğa karışmış ve onun içinde erimiştir. Yeniplatonculuk, *İskenderiye okulu* (*Os.* İskenderiye medresesi, *Fr.* École d'Alexandrie, *İng.* Alexandrian School) adıyla da anılır. *Bk.* Yeniplatonculuk.

İSLÂM FELSEFESİ. Müslümanlık disiplini içinde gelişen felsefe... İslâm felsefesi (*Os.* Felsefei İslâmîyye, *Fr.* Philosophie Islamique), ortaçağ Hıristiyan felsefesi gibi, çeşitli uluslardan düşünürlerin Müslümanlık disiplini içinde düşünmelerini dilegetirir. Antikçağ Yunan felsefesinî Suriyelilerden öğrenen İslâm düşünürleri, Hellenistik felsefeyi Arapçaya çevirmekle işe başlamışlar ve düşüncelerini Yunan felsefesinin Müslümanlıkla uzlaştırılması yolunda geliştirmişlerdir. Bu bakımdan temel yapısı tanrıbilimci, uzlaştırıcı ve eklemecidir. Müslümanlığın daha ilk yıllarında dinsel dogmalar ve bu dogmalarla kurulan toplumsal düzen yetmemeye başlamıştı. Kutsal kitabın açık anlamlarından gizli anlamlar çıkarılması (*Ar.* Tasavvuf), yeni koşullara uygun bir hukuk (*Ar.* Fıkıh), düşünsel bir eleştiri, tartışma ve din felsefesi (*Ar.* Kelâm), kutsal kitabı yorumlama (*Ar.* Tefsir) ve kutsal kitabın boşluklarını peygamberin söz ve davranışlarıyle doldurma (*Ar.* Hadis) gerekleri duyuldu. Ancak bütün bu düşünsel çabaların amacı dindi ve bilim dini yetkinleştirmek için bir araç olarak kullanılıyordu. Gerçek amacı bilim olan ve dini kimi yerde bir araç, kimi yerde de bir zorunluk olarak ele alan İslâm felsefesi, Abbâsîler çağında başlayan Hellenistik çevirilerle doğdu. İlk çeviricilerden El Kindî, Plotinos'un ünlü dokuzlularını çevirmiş ve Aristoteles'i Yeniplatoncu öğelerle karıştırarak sunmuştu. İlk Arap ve Müslüman düşünürü sayılan El Kindî (Ölümü: 872) usçudur, tanrıyı *kanıtlama* (*Ar.* Alburhan)'ya ve ona yaklaşmaya çalışmıştır. İslâm doğa felsefecileriyle tartışmış ve onlara karşı çıkmıştır. El Kindî, *uslamlama* (*Ar.* Alistidlâl) yoluyla kanıtlıyor ve bilinen *özellikler* (*Ar.* Al-Havass)'den daha az bilinen özellikleri, *ilinek* (*Ar.* Al'ârâz)'lerden *öz* (*Ar.* Al-zât)'ü çıkarsamaya çalşıyordu. *Tümeller* (*Ar.* Al-küllîyât)'i gerçek saymıyor ve onların *iç düşünme* (*Ar.* Al-murâkaba)'nin ürünleri olduğunu ilerisürüyordu. Ona göre tümeller *duyulur* (*Ar.* Al-mahsüsât) şeyler değil, *anlakalır* (*Ar.* Al-mâkûlât) şeylerdir. El Kindî, usu da üçe ayırmaktadır: Önce insan *ruh* (*Ar.* Al-nefs)'unun dışında sonsuz ve *eylem hâlinde bir us* (*Ar.* Al-akl bilfiil), bir de sonsuz ve *kendiliğinden işleyen bir us* (*Ar.* Al-akl al-faal) var. İnsan ruhunda bulunan güç hâlindeki us bunların etkisiyle gelişip *edinilmiş us* (*Ar.* Al-akl al-mukteseb) oluyor. İnsan usunu oluşturan bu uslar, tanrılık uslardır. El Kindî *meşşâî* okulunun kurucusudur. Onu bu yolda Ahmed Serakhsî, Ebû Ma'şer Belkhî, Fârâbî ve İbni Sinâ izlemişlerdir. Bununla beraber İslâm felsefesinde, eski Yunan'da olduğu gibi, bir doğa felsefesi de gelişmiştir. Sokrates'ten önceki Yunan ve Hint felsefelerinin etkisiyle oluşan İslâm doğa felsefesi, özgür düşünceli mûtezileciliğin bilimselleşmesidir ve *tabiiyyûn, dehrîyyûn, İslâm atomculuğu, bâtınîlik, ihvân-üs-safâ* gibi felsefesel akmları kapsar. İslâm doğa felsefesinin (ki buna genel olarak *tabiiyyûn* deniyor) kurucusu Ebû Bekr Zekeriya Râzî (841-926, Fransızlar *Rhazes* ya da *Al-Razes* diyorlar)'dir. Râzî, deney ve *tümevarım* (*Ar.* Al-istikrâ) yöntemlerini kullanan, bilginin sadece duyularla elde edildiğini savunan İslâm felsefesinin ilk görgücüsüdür. En çok bağlandığı düşünürler Yunanlı Anaksagoras'la Empedokles ve İranlı Mani'ymiş. Bedensel hastalıkların, aynı zamanda ruhsal nedenleri olduğunu ilerisürecek kadar çağını aşmış bir düşünürdür. Yetkeler, onun *Hekimlik kitabı*'nı psiko-somatik hekimliğin ilk yapıtı sayarlar. Felsefesinde *tanrı, boşluk*

(Uzay), *süre* (Zaman), *ruh* ve *özdek* olmak üzere beş temel öğe vardır. Fizikte ışığın bir ortamdan başka bir ortama geçerken kırıldığını göstermiştir. Kimyada basit cisimlerin özelliklerini saptamış, yerçekiminin varlığını tanıtlamak için deneyler yapmıştır. Râzî, meşâîliğin büyük düşünürleriyle (özellikle El Kindî, Fârâbî, İbni Heysem, İbni Hazm) olduğu kadar mûtezilenin büyük düşünürleriyle de (özellikle Câhiz, İbni Keyyâl) kıyasıya çatıştığı için yalnız kalmış ve İslâm felsefesinde bir gelenek kuramamıştır. Bundan sonra İslâm felsefesinde, gene eski Yunan'da olduğu gibi, Platon ve Aristoteles etkileri egemen olmuştur. İslâm felsefesinin iki büyük okulu, *meşâiyye* ve *işrâkiyye* bu etkilerle oluşmuştur. Meşâîlik Platon-Aristoteles uzlaştırılması, İşrâkîlik Platon-tasavvuf uzlaştırılmasıdır. Bu arada İslâm disiplini, Câbir İbni Hayyân gibi çok büyük bir hekim-düşünür yetiştirmiştir ki kimya biliminin babası sayılır. Câbir, bilginin duyularla elde edildiğini ve daha sonra derece derece ussal bilgiye erişildiğini ilerisürmüştür. Hayvandan insana yükselişi, *karanlık* (*Ar.* Zulmânî)'tan *ışık* (*Ar.* Nûrânî)'a çıkış olarak niteler ki bunda ışıkçılığın ilk izleri görülmektedir. Câbir'e göre bilgi elde etmek için görünenden görünmeyene doğru uslamlama ve *yorumlama* (*Ar.* Al istinbât) yoluyla yürümek gerekir. İslâmsal Aristoculuk, meşâiye okulunda özellikle Fârâbî (870-950) ve İbni Sinâ (980-1037)'yla gelişmiştir. Fârâbî, Aristoteles mantığına dayanan usçu bir metafizik oluşturuyor. Aristoteles'i, Plotinos'un da yardımıyla, İslâm diniyle uzlaştırmaya çalışmaktadır. Ne var ki böylesine bir uzlaştırmayla yetinmemektedir, İslâm dinini de bilimle uzlaştırması gerekmektedir. *Din* (*Ar.* Şeriat)'le özgür *felsefe* (*Ar.* Hikmet)'nin ve kimi yerde de *gizemsel bilgi* (*Ar.* Mârifet)'nin uzlaştırılması hemen bütün İslâm düşünürlerinin başlıca uğraşıdır. İbni Sinâ da görgücülükle usçuluğu bağdaştırıyor ve bu bağdaştırma işinde doğabilimsel İslâm felsefesinin kurucusu Râzî'yle Fârâbî'den yararlanıyor. Ne var ki İbni Sinâ bu *görgücü-usçu* (*Fr.* Empirico-rationaliste) alandan *usaaykırıcı* (*Fr.* Irrationaliste) bir alana kaymakta ve Meşâîlikten işrâkîliğe geçmektedir. Bilimleri de şöyle sınıflandırmaktadır: 1. Özdeğine bağlı biçimlerin bilimi, ki doğa bilimleridir. İbni Sinâ bunlara *aşağı bilimler* (*Ar.* Al-ilm-ül-esfel) diyor; 2. Özdeğinden tümüyle ayrılmış biçimlerin bilimi, ki metafizik ve mantıktır, İbni Sinâ bunlara *yüksek bilimler* (*Ar.* Al-ilm-ül-âlî) diyor; 3. Özdeğinden ancak zihinde ayrılan bilimler, ki matematiksel bilimlerdir, İbni Sinâ bunlara *orta bilimler* (*Ar.* Al-ilm-ül-avsat) diyor. İbni Sinâ, tüm bilgilerimizin sezgiyle elde edilen açık ilkelerden *çıkarsama* (*Ar.* Al-istintâç) yoluyla oluştuğu kanısındadır. Bilgi sürecinin duyum ve algıyla başladığını kabul etmekle beraber gerçek bilginin ussal olduğunu ilerisürüyor. İbni Sinâ, çağını pek aşan bir görüşle cisimlerin kendi iç güçleriyle devindiğini savunuyor. Bu iç güçe *özgüç* (*Fr.* Autodynamisme) anlamında *Ar. Al-kuvvet al-nefsîye* demektedir. İ. H. İzmirli, İbni Sinâ'nın, Batı skolâstiğinden çok önce, *varlıkbilimsel kanıt* (*Fr.* Preuve ontologique)'ı ilk ilerisüren düşünür olduğunu söylemektedir. İslâm felsefesinde İbni Sinâ, meşâîlikten işrâkîliğe kol atmış bir düşünür olmakla beraber, başlıbaşına bir okuldur. El Cüzcânî, Behmenyâr, İbni Zeyle, Ebû Abdullah Mâsumî, Meymûn bin Necib al-Vâsıtî, ünlü ozan Ömer Hayyâm, Ebül Maâlî, Ebül Abbas Zevkerî, Abdürrezzak et-Türkî gibi ünlü düşünürler *İbni Sinâ okulu*'ndan sayılırlar. Fahrüddin Râzî, Nasireddin Tûsî, Seyyit Şerif Cürcânî gibi önemli düşünürlerin de onun etkisinde oldukları bir gerçektir. İslâm felsefesinde *imân felsefesi*'nin kurucusu İmâm Gazzâlî (1058-1111)'dir. Meşâîliğe hücumlarıyla ve Eş'arîliği geliştirmesiyle ünlüdür. İslâm felsefesinin ilginç, ama en gerici düşünürlerinden biridir. Denilebilir ki Felsefe, onun ve onun güçlendirdiği Eş'arîlik yüzünden Arap yarımadasından Batı'ya göçetmek zorunda kalmıştır. Tüm felsefe ve filozoflara düşman olan Gazzâlî gerçekten çok ilginç şeyler söylemektedir: Örneğin tanrının varlığını kanıtlamak için metafizikçilerin ilerisürdükleri tüm kanıtlar saçmadır diyor, çünkü bu kanıtların tümü fizikseldir (örneğin ilk kımıldatıcı kanıtı gibi), oysa metafizik fizikle açıklanamaz, özdekçiler ve doğabilimciler kendi sistemlerinde metafizikçilerden çok daha tutarlıdırlar. Göksel ruhun tikel varlıklara yayıldığı savı saçmadır diyor, çünkü bu doğayla tanrı arasında bir akım kurmak olur ki hem din anlayışına, hem de doğabilim anlayışına aykırıdır. Platon'la Fârâbî'ye karşı çıkarak, tanrı tümelleri bilirmiş de tikelleri bilmezmiş diyor, bunu ilerisürmek tanrıyı yadsımaktır. Gazzâlî'nin ve Eş'arîliğin gerici ve ezici baskısı yüzünden Batı'ya göçeden İslâm felsefesi (Meşşâîyye) Endülüs Arapları arasında özellikle İbni Bacce (Ölümü: 1138) ve İbni Rüşd (1126-1198) taraflarından sürdürülmüştür. İbni Bacce, özellikle *Ar. mütevahhid* (yalnızmışçasına yaşayan insan) adını verdiği birbaşınalık ku-

ramıyla ünlüdür. Kendisini böylesine yalnızlaştıran insanın (ki bu yalnızlaştırma gerçekte değil, düşünsel olarak yapılacaktır) kötülüklerden arınarak *akl-al faal* (Tanrı)'la birleşebileceği kanısındadır. Bu konuda yazdığı yapıt bir çeşit ütopyadır. Bu yapıtta yetkin bir hükümetin yönetimini tasarımlar. Örneğin bu yetkin yönetimde ne hekimler ne de hâkimler (yargıçlar, kadılar) bulunmayacaktır, çünkü her ikisi de yetkin yönetim sâyesinde gereksiz olacaktır. Antikçağ Yunan felsefesi, bu İslâm düşünürlerince Batı'ya tanıtılmıştır. Özellikle İbni Rüşd, XII. yüzyılın başlarında Michael Scott tarafından Lâtinceye çevrilince büyük coşkunluk ve hayranlık uyandırmıştır. İngiliz düşünürü Bertrand Russel, *Felsefe Tarihi*'nde şöyle der: "İbni Rüşd, İslâm felsefesinden çok Hıristiyan felsefesi için önemlidir. O, İslâm felsefesi için ölü bir sondu, Hıristiyan felsefesi içinse bir başlangıç olmuştur". Bu arada İslâm felsefesi disiplini içinde birtakım Yahudi düşünürler de yetişmiştir ki bunların en başında İbni Cebirol (Fransızlar *Avencebrol* diyorlar) gelir. Kamutanrıcıdır. Bir başkası İbni Me'mun (1135-1204, Fransızlar *Maimonide* diyorlar)'dur. Işıkçılığın kurucusu Şahabettin Sühreverdî (1153-1191)'dir, öteki Sühreverdî'lerden ayırmak için, Öldürülmüş (Maktûl) Sühreverdî adıyla anılmaktadır. Henüz otuz üç yaşındayken, Halep'te, bilgisini kıskananların dinsizlikle suçlamaları yüzünden, Selâhattin Eyyubî'nin buyruğuyla öldürülmüştür. Arap ve Acem olmadığı kesinlikle bilinmekte, Türk soyundan geldiği sanılmaktadır. Çevresinde saygı ve kıskançlık uyandıran taşkın bir düşünce gücü vardı. Genç Sühreverdî, Işık düşüncesinde Platon'la Tasavvufu birleştiriyor. Gerçekte, o da Tasavvuf yolunun yolcularındandır. Ama, Batınîler gibi, sözcüklerin gizli anlamlarını aramıyor. O, bir düşünce adamıdır. Gerçeğe, sözcük yorumlayarak değil, düşüncesini yoğunlaştırarak varmaya çalışmaktadır. Bunun için de, Tasavvufun sadece yönteminden yararlanıyor (Mükâşefe yöntemi). Ona göre felsefe, bir sezgi işidir (İlham, vahî, hads). Felsefe yapmak, Peygamberlik yapmak demektir. İnsan, özvarlığını (Nefsini) eğitlerek, yavaş yavaş ve basamak basamak Işığa doğru yükselir. İnsan Işığa yaklaştıkça, Işığın aydınlığı artar. Sezgi yoluna bir kez girildi mi, gittikçe güçlenir insan. Her basamağın aydınlığı, insanı, bir yukardaki basamağın aydınlığına çeker. Böylelikle, Işıklar Işığı'nın (Nûr'ül-envâr, Tanrı) her anlamı kapsayan büyük aydınlığına ulaşılır. Gerçek felsefe, mantık oyunlarına başvurmak değil, böylesine bir sezgi merdivenine tırmanabilmektir. Anlamlar âlemi (Âlem-i mânâ), sözcüklerle anlatılamaz ve mantık oyunlarıyla tanıtlanamaz. İnsanlar, ona, bir başlarına ulaşabilirler. Felsefe, onlara, sadece bu yolu göstermekte yardımcı olabilir. İşte, Şehabettin Sühreverdî, *Işık Heykelleri* (El heyâkilün-nûr) adlı yapıtında bu yolları göstermektedir. Sühreverdî'ye göre ruh ve beden diye bir ayrılık yoktur, bunlar aynı şeydir. Bütün cisimler gibi beden de yoğun bir karanlıktır. Bu karanlık, Işığa doğru yükseldikçe yoğunluğu erimeye başlar. Sonunda büsbütün aydınlanır, Işık âlemine girer. Bedenler ruh ayrılığı, sanıldığı gibi, bir öz ayrılığı değil, bir derece ayrılığıdır. İşrâkîliğin ikinci büyük düşünürü İbni Tufeyl (Ölümü: 1185, Fransızlar *Abentofal* diyorlar), *Hayy İbni Yakazan* adlı yapıtıyla ünlüdür, on ikinci yüzyılda, Arap yönetimi altında bulunan Endülüs'te yaşamıştır. Hekim, filozof, ozan ve matematikçiydi. Usçu ve mantıksal bir gizemcilik geliştirmiştir. Işıkçılık (İşrâkîyye) okulu XIII. yüzyılda yaşamış olan Şemsüddin Şehrizorî, İbni Kemmûne, Kutbüddin Şirâzî gibi düşünürlerce sürdürülmüş ve daha sonra bir tarikat hâlinde örgütlenerek, özellikle İran'da, günümüze kadar sürüpgelmiştir. Sühreverdî, bu tarikat bağlılarınca *Şeyh-ül-işrâk* adıyla anılır. Bu arada İslâm disiplini Abdüllâtif Bağdâdî (Ölümü: 1231), Ebül Berekât Bağdâdî (1076-1166), İbni Haldun (1332-1406) gibi bağımsız düşünürler de yetiştirmiştir. Bunların arasında İbni Haldun çok önemlidir. Özellikle tarih alanında *olayları anlatmak* yerine *olayları düşünmek* gerektiğini ilerisüren bu düşünür *tarihsel olaylar*'ın yerine *tarihsel nedenler*'i koymakla tarih felsefesinin temellerini atmış oldu. Bugün, birçok Batılılar, onda, Vico'nun, Spengler'in, Montesquieu'nün, Rousseau'nun, Sorel'in, Malthus'ün, Machiavelli'nin, Darwin'in, Nietzsche'nin düşünce tohumlarını buluyorlar. İbni Haldun, önce, *evrensel değişme*'yi sezdi: Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan, ulusların hal ve durumlarının, günlerin ve yüzyılların geçmesiyle *değişmekte* olduklarını unutmaktır. Bu değişme, Yüce Tanrı'mn bütün varlıklar için koyduğu bir yasadır. (*Mukaddime*, Zâkir Kadirî Ugan çevirisi, 1954 baskısı, I. cilt, s. 70-71). İbni Haldun, sonra, *evrensel evrim*'i yakaladı: Biz, varlıkları birbirine bağlı olarak görüyor ve varlıkların birinden ötekine geçişini, yetkin bir düzen içinde, izliyoruz. Maddelerden her biri, aşağıdan yukarıya doğru yükseldiği ya da yukarıdan aşağıya doğru alçaldığı zaman,

kendisine yakın olan maddenin biçim ve kalıbına girmektedir. Yukarıya doğru yükselen madde, kendisinden aşağıda olan maddeden daha hafiftir. Bu hal, yıldızlar âlemine çıkıncaya kadar sürer. Varlıklara bak. Varlıkların, mâdenlerden başlayarak, yavaş yavaş ve tabaka tabaka biçimlenmiş olduğunu görürsün. Mâden, bitki ve hayvanların ana maddeleri ortaktır. Mâdenin en yükseği bitkinin en aşağısına bitişiktir. Örneğin, tohumsuz yetişen mâden tohumsuz türeyen sebzelerle, hurma ve üzüm gibi bitkiler inci sedefiyle kabuklu sümüklüböcek gibi hayvanlara yakındır ve onların biçim ve kalıplarına girebilecek durumdadır. Bu gelişme, en aşağıdan başlayarak, maymun ve şebek gibi hayvanlardan geçip insana kadar yükselmiştir. İnsanın en aşağısı, işte bu hayvanlardan başlamıştır. Benim gördüğüm budur. Doğrusunu Tanrı bilir. (*Mukaddime*, aynı çeviri, I. cilt, s. 241-247). İbni Haldun, *toplumsallık zorunluğu*'nu da anlamştır: Toplumsal yaşayış, insanlar için zorunluktur. İnsan, yaşamak için, yaşama gereçlerini sağlamak zorundadır. Bu gereçleri tek başına sağlayamaz. Bir buğday tanesinin un olabilmesi, çeşitli hüner ve zenaatleri gerektirir. Üretim, üretime yetecek kişilerin bir araya toplanmalarıyla olur. Korunmak da öyle. (*Mukaddime*, aynı çeviri, I. cilt, s. 106-112). İbni Haldun, toplumsal olayların tüm kökünü ekonomik temelde ve üretim araçlarında görmektedir. Ona göre, ruhumuzu oluşturan da ekonomik koşullardır: Her kazanç ve mal, emek harcayarak elde edilir. Mâden, bitki ve hayvanlardan sağlanan kazanç da insan emeğinin ürünüdür. İnsanların çalışarak elde ettikleri para ve mal, ziraat ve sanayide harcadıkları emeğin değerinden ibarettir. Pazarlarda satın alınan buğdayda iş ve emeğin değeri açıkça görülmez. Oysa, buğdayın değeri, onu elde etmek için harcanan iş ve emeğin değeridir. Kazma vurulmamış kuyudan su çıktığını gördün mü hiç? Doğrusunu Tanrı bilir (*Mukaddime*, aynı çeviri, 2. cilt, s. 349-355). Hüner ve sanayiin gelişmesi, toplumsal gelişmenin başında gelir (2. cilt, s. 402). Bu gelişme, insanı düşünsel bilgilerle uğraşmaya yöneltir (s. 403). Ancak bu gelişmenin sonunda, toplumun çürüyüp dağılması da bir zorunluktur. İbni Haldun'a göre Çoban toplumlardan Çiftçi toplumlara, Çiftçi toplumlardan da Sanayi toplumlarına geçilir. Sanayi toplumuna geçiş, bir gelişmenin sonucu olduğu kadar, bir çöküntünün de nedenidir. Çünkü toplumlar, artık Çobanlık günlerindeki güçlerini yitirmeye, bolluğun ve rahatlığın içinde gevşeyip çürümeye başlamışlardır. Toplumların ömrü de, insanların ömrü gibidir. İhtiyarlık ve ölüm, önlenmesi ve giderilmesi mümkün olmayan bir hastalıktır (2. cilt, s. 104). Tarihsel zorunluğunu yaşayan her toplum, kent yaşayışına girip sanayileştikten sonra kocayacak ve ölecektir. Bu sonuç önlenemez. Toplumun çöküntüsü iki alanda başlar: Bil ki, devlet iki temel üstüne kurulur. Bu temellerden biri ordu, öteki paradır. Bozgunluk bu iki temelin sarsılmasıyla belirir (2. cilt, s. 107). Devlet yıkılmaya yaklaştığında vergiler artar. Vergilerin artması da devletin yoksulluğunu önleyemez. Böyle bir durumda, kazanmaktan umut kesilmiş olacağından, pazarlardaki alış-veriş durur. Çöküntü, işler tümüyle çığırından çıkıncaya kadar devam eder (2. cilt, s. 68). İbni Haldun, *İlmi Umran* adını verdiği Sosyoloji biliminin de kurucusu sayılmaktadır. İslâm felsefesi, bir başka yandan, gizemsel açıdan da birçok düşünürler yetiştirmiştir. İmâm Gazzâlî'nin başlattığı felsefesel tasavvufa *felsefei tasavvufiyye* adı verilmektedir. Bu alanda Muhyiddin Arabî, Sadreddin Konevî, Nâsır Tûsî, Molla Câmî, İmam Rabbânî, Sadreddin Şirâzî, Feridüddin Attâr, Bâyeziti Bistâmî, Şeyh Bedreddin, Nâsır Hüsrev, İbrahim Ethem, Şakîk Belhî vb. gibi birçok ünlü düşünürler yetişmiştir. *Bk.* Gizemcilik, İçrekçilik.

İVME. (*Os.* Tâcil, *Fr.* Accélération) Devim hâlinde bulunan bir cismin, sonsuz küçük bir zaman içinde, hızında meydana gelen artımın bu zamana oranı... İdealistlerce özdeksiz ve ruhsal anlamlar verilen Newton'un *çekim* (*Os.* Cazibe, *Fr.* Attraction) deyimini özdeksel açıdan açıklaması bakımından önemli bir fizik deyimidir. Az hızdan çok hıza çıkmaya *olumlu ivme*, çok hızdan az hıza inmeye *olumsuz ivme* denir. İvme olayının felsefe açısından değeri, Newton'un genel çekim yasasını açıklamak için, Einstein'a temel olmasıdır. İvme, bir hız değişikliğidir. Her cisim, değişmez bir hızla değil, hızı gittikçe daha çok artarak düşer. Einstein, devimlerin, çoğunlukla ivmeli olduğunu düşündü ve çekim gücü sanılanın ivmeden doğduğunu sezerek genel bağıntılılık kuramında bunu tanıtladı. Şöyle düşündü: Yuvarlak evrende düz bir çizgi izleyerek giden devimler yoktur, devimler evren yuvarlağına uygun eğri bir çizgi izlemek zorundadırlar, öyleyse hızları da her an değişir, eşdeyişle *ivmeli devimler*'dir. Örneğin gök boşluğunda düz bir çizgi izleyerek, eşdeyişle değiş-

meyen bir hızla yol alan bir asansör düşünelim. Bu asansörün içinde elimizden bırakacağımız herhangi bir cisim bıraktığımız yerde kalacak, asansörün tabanına düşmeyecektir. Demek ki bırakılan bir cismi yere düşüren, çekim gücü değil, hızlanan hız —eşdeyişle ivme—'dır. *Bk.* Genel Bağıntılılık Kuramı.

İYİLİK. (*Os.* Lutuf, Kerem, Fazl, Hilm, Cût, İhsân, Hayır, Âtıfet, Rahmet, Hikmet, Hasene, Temettü, Nimet, Saadet; *Fr.* Bonté, Bien; *Al.* Güte, Gütigkeit; *İng.* Goodness, Kindness; *İt.* Bonità, Benignità) İyi olanın niteliği... *Kötülük* (*Os.* Fenâlk, *Fr.* Mauvaiseté; *Os.* Fesatlık, *Fr.* Méchanceté) terimi karşıtıdır. *İyi* sözcüğü Türkçe kökünde *yararlı* ve *kârlı* anlamlarını içerdiği gibi, *bonum* sözcüğüyle dilegetirilen Lâtince kökünde de *zenginlik* ve *mal* anlamlarını içerir. Bu etimolojik inceleme, iyiliğin temelinde özdeksel bir yararlılık yattığını gösterir. Nitekim terim, toplumbilimsel tarih açısından, insanların *mallılar*'la *malsızlar*'a bölünmesiyle ilerisürülmüştür. Platon (İ.Ö. 429-347), *Yasalar* adlı yapıtında şöyle der: *"İlkel toplumun koşulları, bu toplumun insanlarını ticaret çabalarına zorlayacak kadar bozulmamıştı. Yoksul değildiler ama zengin de olamazlardı, çünkü ne altın ne gümüş biriktirebilirlerdi. Bir toplumda ne zenginlik ne de yoksulluk varsa o toplumda iyilik ve kötülük de yok demektir. Çünkü böyle bir toplumda ne kendini üstün görme, ne haksızlık, ne kıskançlık ve ne de çekememezlik vardır. Bu çağın insanları çok iyi kişilerdi; açık sözlü, yumuşak ve doğruydular, onlara hiç bir yasa gerekmiyordu".* Platon'un da açıkladığı gibi, tarihsel gözlem önce bir iyilik olarak beliren mallanmanın sonra kötülüğe dönüştüğünü ve bunun tepkisi olarak da acımak, korumak ve yardım etmek anlamlarında yepyeni bir iyilik belirdiğini tanıtlamaktadır. Bu törebilimsel ve metafizik kavram, çeşitli düşünürlerce çeşitli açılardan tanımlanmıştır. Bütün bu metafizik tanımları tanrıbilimsel tanım özetler, bu tanıma göre *kendinde iyilik* (*Os.* Hayrı mahız, Mâhiyeti hayr; *Fr.* Le bien-même), tanrılık bir kavramdır ve ancak tanrıda bulunur. İyilik-kötülük ikiliğini doğuran, güçlü-güçsüz ikiliğidir. İnsanlar eşit kalabilseydiler birbirlerine kötülük edemeyecekleri gibi bugünkü anlamda iyilik de edemeyeceklerdi. *Bk.* Eşitlik.

İYİMSERLİK. (*Os.* Nikbinlik, İstihsâniye, Mürcie, Aslâhiyet; *Fr.* Optimisme, *Al.* Optimismus, *İng.* Optimism, *İt.* Ottimismo) Genel olarak her düşünce ve eylemi iyi yanından alma eğilimi, özel olarak Leibniz'in öğretisi... Antikçağ Stoaclığı, doğada her şeyin iyi ve yetkin bulunduğunu, kötülüğün gerçekdışı bir görünüş olduğunu ilerisürmekle *iyimserlik* düşüncesine yol açmıştır. Ama Stoacılığın bu anlayışı, temelde, dünyayı *iyi ideası*'nın ürünü sayan Platon düşüncesine dayanır. Platon'a göre düzenleyici tanrı *demiourgos*, dünyayı, en iyi ve en yetkin bir biçimde düzenlemiştir; çünkü iyi olanın yaptığı iş de iyi olur. Bu düşünce, yüzyıllarca sonra, stoacılar gibi bir doğatanrıcı olan Spinoza tarafından işlenmiş ve felsefesinde, Spinoza'ya pek çok şey borçlu bulunan Alman düşünürü Leibniz tarafından sistemleştirilmiştir. Leibniz'e göre "mümkün olan dünyaların içinde en iyisi bulunan dünyamızda her şey, mümkün olanların içinde en iyisidir". *Bk.* Kötümserlik.

İYONYA OKULU. (*Os.* İyonya medresesi, *Fr.* École Ionienne) Antikçağ Yunan felsefesinin özdekçi felsefe okulu... *İyonya okulu* deyimi; Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi ilk üç Yunan düşünürünün Milet okuluyla Efes'li Herakleitos'un öğretisini kapsar. Kendilerini çevreleyen dünyaya özdeksel bir temel arayan *İyonya okulu* karşısında, idealist bir temel arayan *Elea okulu* yer alır. Antikçağ Yunan felsefesinde bu iki okul, özdekçilikle ruhçuluğu simgeler. Kendinden önceki felsefeyi anlatan Aristoteles, *Metafizik*'inin birinci kitabında şöyle demektedir: "İlk olarak felsefeyle uğraşanlar, bütün nesnelerin ilk temelinin yalnız özdek biçiminde olduğunu sanyorlardı. Bu çeşit felsefenin asıl başı olan Thales bunun su olduğunu söylüyor". İyonya okulu, geleneksel kanıtlarla uyuşup donmuş olan insan düşüncesine, yepyeni ve bilimsel bir dünya görüşü getirmesi bakımından çok önemli bir düşünce hareketidir. İnsan, bu hareketle, geleneksel dogmaların karşısına kendi usunu çıkarmıştır. Bu, insan yaşamında, temel bir değişikliktir. İnsan düşüncesi, İyonya okuluyla, çevresindeki sırlara başkaldırmış ve özgürlükle bu sırları usavurmaya başlamıştır. İyonya okuluyla başlayan bu usavurma, insanı gerçek insan etme yolunda, her an biraz daha gelişerek, günümüze kadar sürüpgelmiştir. İnsanoğlu, İyonyalılardanberi, doğanın yapısına her gün biraz daha sokulmaktadır. *Bk.* Elea Okulu.

J

JANSENIUS'ÇULUK. (*Os.* Jansenizm, *Fr.* Jansénisme, *Al.* Jansenismus, *İng.* Jansenism, *İt.* Jansenismo) Descartes usçuluğuyla Augustinus tanrıcılığını uzlaştırmaya çalışan Piskopos Jansenius'un öğretisi... Hollandalı piskopos Cornelis Jansenius (1585-1638)'e göre insan günahlarla yüklü bir yaratıktır ve ancak tanrı bağışıyla kurtulabilir. Tanrının kendisini bağışlamasını dilemek ve beklemekten başka yapabileceği hiç bir şey yoktur. Dilimizde *Jansenius'çuluk* ve *Jansen'cilik* deyimleriyle de dilegetirilen bu öğreti tümüyle Augustinus anlayışına dayanır ve insan özgürlüğünü yadsır. İnsan özgürlüğüne büyük bir pay ayıran *Cizvitçilik* (*Fr.* Jésuitisme)'e karşı çıkan ve onunla büyük bir savaşıma giren *Jansenizm*, aynı zamanda bir Hıristiyan tarikatı olarak, Port-Royal manastırında toplanan düşünürlerce benimsenmiş ve izlenmiştir. Arnauld, Nicole, Saint-Cyran, Loncelot ve Blaise Pascal gibi düşünürlerin elinde işlenen bu öğreti sonunda tüm gizemciliğe varmıştır. Özellikle Jansenci Blaise Pascal (1623 -1662), Augustinusçuluğun ve onun bir XVII. yüzyıl biçimi olan Jansenciliğin gizemciliğe dönüşmesinde büyük rol oynamıştır. Bilim alanından başarılarla yola çıkan bu çok akıllı matematikçi sonunda işi tam bir mistikliğe dökmüştür. Önceleri aklına pek güvenirken sonra aklından da kuşkulanmaya başlayan Pascal, bu kuşkusuyla Descartes'dan ayrılmaktadır. Descartes'la birlikte matematiği en kesin bilim saymakta, oysa matematiğin de içinden çıkamayacağ sorunlar bulunduğunu, bu sorunların ancak gönül sezisiyle çözülebileceğini söylemektedir. Bu açıdan Pascal, "Bir şey biliyorum, o da hiç bir şey bilmediğimdir" diyen Sokrates'e yaklaşıyor. Ona göre akıl tam gerçeğe varamaz, akıl ülkesinin sınırlarının bittiği yerde gönül ülkesi başlar. Erdem, Tanrı'ya bağlanan ve Tanrı'nın bağışını bekleyen temiz bir gönüldür. Akıldan gelen bilgilerin ötesinde duygudan gelen bilgiler vardır ki önemli olan da bu bilgilerdir. Pascal da, Jansenius gibi, *Ben*'in bilinmesini *Tanrı*'nın bilinmesine bağlayan Descartes düşüncesinin doğurduğu bir sonuçtur. Ancak Descartes bu önermeye akıl yoluyla varıyordu. Pascal gönül yoluyla varmaktadır. Sayıların kesinliklerinden bir sonuca varamayan büyük matematikçi ve fizikçi Pascal, *Düşünceler* (Pensées) adı altında toplanan notlarında Tanrı'nın büyüklüğünü belirtmek için İnsan'ın küçüklüğünü tanıtlamaya çalışıyor. Hangi yöne dönse karşılaştığı sonsuzluk, yücelik onu korkutmaktadır. Soruyor: Bu sonsuzluğun içinde insanın değeri nedir? Her şey bir hiçlikten çıkıp sonsuzluğa doğru sürüklenmektedir. Eşyanın ne ilk nedenini ne de son ereğini tanıyamamak umutsuzluğu içinde ancak gelip geçici birtakım belirtileri seyretmekten başka ne yapabilir insan? Bu akıl durdurucu akışı kovalamaya kimin gücü yetebilir? Öyleyse haddimizi bilelim. Aklımızı yitiren bu sonsuzluk Tanrı gücünün en büyük niteliğidir. İnsan ancak bir şey bilebilir, diyor Pascal: Yakında öleceğini. Bundan başka hiç bir şeyi kesinlikle bilemez. Ölüme karşı gözlerimizi kapamaya çalışmak neye yarar, gerçek şu ki, ister açıklayalım ister açıklamayalım, bu ölüm hepimizi korkutmaktadır. Şu halde Tanrı'ya inanarak bu korkudan kurtulmak daha kârlı değil mi? Tutun ki bir kumar oynuyorsunuz, ya yazı atacaksınız ya tura. İkisinden birini seçmek zorundasınız. Tanrı'nın yokluğunu seçerseniz bir iki geçici mutluluk elde edebilirsiniz ama ömrünüz de ölüm korkusu içinde kıvranmakla geçer. Tanrı'nın varlığını seçmek her bakımdan daha yararlıdır, çıkarınızı düşününüz. Pascal bu düşüncesiyle bir çeşit Faydacılık, Pragmacılık yapmaktadır. John Stuart Mill (1806-1873)'den önce faydalıdan yana olmak gerektiğini, William James (1842-1910)'den önce pratik işe yararlığı savunmaktadır. Kimi insanlar, diyor Pascal en üstün iyi'yi başkalarına söz geçirmekte, kimileri bilimsel araştırmalarda, kimileri de şehvette aramışlardır. Oysa *en üstün iyi, hiç bir küçülme ve kıskançlık duymaksızın herkesin birden olabilen*'dir. Buysa Tanrı'dır. Pascal, *Düşünceler*'inde şu sonuca varıyor: Tanrı'nın varlığı yolunda kanıt ve tanıtların sayısını arttırmakla değil, ruhunuzdaki tutkuların sayısını azaltmakla inan (İmân)'a varmaya çalışınız. Ey insanlar, sonunuz ne olacak? Ne siz bu Felsefelerden geçebiliyorsunuz, ne de onlar size gereken karşılığı verebiliyorlar. O halde, ey kendini beğenmiş insan, kendi benliğinizin kendiniz için nasıl bir aykırılık (Paradoks) olduğunu biliniz. Ey beceriksiz akıl, zavallığınızı anlayınız. Ey budala doğa, susunuz. Biliniz ki insan, insanlığın sonsuz üstüne yükselebilir. Gerçek değerinizin ne olduğunu Tanrı'nızdan öğreniniz. Tanrı'nın sesini dinleyiniz. (*Pensées*. üçüncü bölüm). Jansenizm, bir başka yandan, Fransız monarşisine de karşı çıkarak siyasal bir

parti niteliğine dönüşmüştür. Jansenizmin bu yandaki gücü, krallığın ezici baskısına ve çeşitli yasaklamalarına rağmen 1789 Fransız devrimine kadar sürmüştür. *Bk.* Ogüstinusçuluk, Dekartçılık, Kayracılık.

JAPON FELSEFESİ. Japonlarca geliştirilen felsefe akımları... *Felsefe* anlamına gelen Japonca *tetsugaku* deyimi, ilkin Japon düşünürü Nişi Amane (1826-1894) tarafından kullanılmıştır. Japonların özgün bir felsefeleri yoktur. İlk felsefesel düşünceleri, pek çok uluslarda olduğu gibi, din alanında gelişmiştir. Çin'in Konfüçyüsçülüğü ve Hind'in Budacılığı bu dinsel felsefenin başlıca etkenleridir. *Suse gakuha* adıyla anılan Konfüçyüsçü felsefe, giderek, öznel idealist bir akım olan *oyomey gakuha*'yı doğurmuştur. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Batı düşüncesiyle ilişki kuran Kaybara Ekiken (1630-1714), Muro Kyuso (1658-1734), Yamagata Şunan (1687-1752), İto Jinsay (1627-1735) ve özellikle Ando Şoeki gibi düşünürler özdekçi bir felsefe geliştirmeye başlamışlardır. Bunların içinde Ando Şoeki'nin *kesintisiz oluşma kuramı* Herakleitos'çu bir anlayış içinde eytişimsel öğeler taşır. Tanrıtanımaz bir düşünür olan Şoeki, feodal düzene de karşı çıkmakla, yarım kalmış bir devrim niteliğinde de olsa 1867 Japon burjuva devriminin hazırlayıcısı sayılabilir. Şoeki, aynı zamanda, ütopyacı bir toplumculuk anlayışı da geliştirmiş ve özel mülkiyetin kötülüklerin kaynağı olduğunu ilerisürerek toprağın ortaklaşa işlenmesini önermiştir. Bu özdekçi felsefesel anlayışlar daha sonra Miura Bayen (1723-1789), Minagava Vakeyn (1716-1803), Yamagata Bantu (1761-1801), Higara Gensay (1726-1779), Kamada Ryuku (1754-1821) vb. gibi düşünürlerce geliştirilmiştir. Bununla beraber Nişida Kitaro (1870-1945) gibi düşünürler, bir yandan, düşünceci felsefeyi geliştirmeye çalışmışlardır. Bilimsel felsefenin gelişmesinde Nakae (1847-1901), Japon Marksçılığının yerleşmesinde de Tosako Gen (1905-1945), Kavakami Hajime (1879-1946), Nagata Hiroşi (1904-1947) gibi Marksçı düşünürler büyük çapta etken olmuşlardır.

JUNG KURAMI. (*Os.* Jung nazariyesi, *Fr.* Théorie de Jung) İsviçreli hekim Cari Gustav Jung'un ruhbilim kuramı... Önce Fröytçülükten yola çıkan ve sonra ona karşı koyan Prof. Jung (1875-1961), ruhbilimin çeşitli alanlarında kendine özgü yeni kuramlar ilerisürmüştür. Öğretisi, *analitik ruhbilim* ya da *kompleks ruhbilim okulu* adıyla adlanır. Örneğin bilinçdışı izlenimlerden meydana geldiğini ilerisürdüğü *ortaklaşa bilinçsizlik* (*Al.* Kollektive Unbewusstsein) deyimini ortaya atmış ve düşler, dinsel coşkular, masallar ve hastalık hezeyanlarında bu izlenimlerin meydana çıktığını savunmuştur. Jung, insanın ruhsal kişiliğini, bütün bir geçmişten soyaçekimle gelen bu ortaklaşa bilinçdışı izlenimlerin onardığını ilerisürer. Freud'ün *cinsellik içgüdüsü* ve Adler'in *aşağılık kompleks*'ine karşı çıkarak insanın ruhsal karakterini *yaşama içgüdüsü*'nün belirlediğini savunur. Jung'a göre cinsellik duyguları da, yükselme isteği de yaşlara ve koşullara göre değişen, bütün bir insan yaşamını belirleyecek güçte olmayan etkenlerdir. Buna karşı *yaşama enerjisi* her yaşta ve her koşulda gücünü sürdürür. Jung, *tip kuramı*'nı da bu temel üstüne kurar. Yaşama enerjisinin içe ya da dışa dönük oluşuyla insan tiplerini *entrovert* ve *ekstrovert* olmak üzere ikiye ayırır. Ayrıca Jung, Freud psikanalizinde de ilk kez *sözcük çağrışımı yöntemi*'ni (*Fr.* Association de mots, *İng.* Word association) uygulamıştr. Jung'un sözcük listesi, özel olarak hazırladığı yüz sözcüğü kapsar. Jung, bu sözcüklere *uyarım sözcükleri* (*İng.* Stimulus words) adını verir. Bu sözcükler hastaya okunur ve onların hatırlattığı ilk sözcüğü bildirmesi istenir. Hastanın verdiği karşılıklarla karşılık verme süresi ve uyarım sözcüklerine karşı tutumu ya da davranışı bir kâğıda yazılarak incelenir ve bunlardan bilinçdışı bölgeye itilmiş ve hastalığın nedeni olan olaylar çıkarılmaya çalışılır. Jung, bunu, yardımcı bir yöntem saymakta ve bununla ancak hastanın bilinçdışı kompleksleri üstündeki ipuçlarının ele geçirilebileceğini ilerisürmektedir. Verilen karşılıklarda duygulandırıcı bir yük taşıdığı saptanan her sözcük de temel nedenle ilgili olmayabilir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *İng. Jungian analysis* deyimi karşılığında *Jungçu çözümleme* deyimi önerilmiş ve Dr. Mithat Enç tarafından "uyum güçlüğü çekenleri ya da ruh hastalığına tutulanları sağaltmak için ruhsal olayları Jung'un yöntemine göre çözümleme" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Freud'cülük.

K

KABA. (*Os.* Avâmî, *Fr.* Vulgarie) Bilimsel olmayan... *Halksal* anlamında da kullanılır. *Ham* deyimiyle de dilegetirilebilir. Toplumcu edebiyatta *bilimsel olmayan*'ı dilegetirmek için kullanılmaktadır.

KABA EVRİMCİLİK. (*Os.* Avâmî tekâmülcülük, *Fr.* Évolutionisme vulgaire) Spencer' in evrim anlayışı... İngiliz düşünürü Herbert Spencer'in (1820-1903) evrimcilik öğretisi vülger evrimcilik adıyla anılır. Spencer'e göre evrim kesintisiz ve nicesel artışlarla gerçekleşir, nitesel değişme ve sıçrama olamaz. Önceleri evrimi tümüyle yadsıyan metafizik anlayış, sonraları, gelişen bilimsel başarılar karşısında Spencer'in anlayışına yöneldi ve evrimi tümüyle yadsımaktan vazgeçerek onu sadece nicesel birikmelerle sınırlandırmaya çalıştı. Diyalektik özdekçilik, vülger evrimciliğin yanlışlığını tanıtlamış ve evrimin nicelikten niteliğe sıçrayarak gerçekleştiğini göstermiştir. Vülger evrimcilik, iyileştirmeciliği (reformizm) doğurmuştur. Nitekim iyileştirmecilik de, vülger evrimciliğe uygun olarak, toplumun nicesel birikmelerle yavaş yavaş ve kendiliğinden değişmekte olduğunu savunmaktadır. Metafizik düşünce, giderek, Spencer anlayşının bilimsel verilerle bağdaşmadığım görmekle başka bir kaba evrim anlayışına, Bergson'un *yaratıcı evrimi*'ne yönelmiştir. Ünlü bir diyalektikçi şöyle der: "Eytişimsel özdekçilik, gelişmeyi ve evrimi yadsıyan metafizik doğa anlayışına karşı kuruldu. Ne var ki o zamandanberi durum değişmiştir. Özellikle Darwin kuramından sonra metafizik, gelişmeyi ve evrimi yadsımaktan vazgeçmiş, taktik değiştirerek gelişme ve evrimi bilimsel anlayıştan saptırmaya uğraşmıştır. Bu saptırmayı, Spencer'in kaba evrimciliğiyle Bergson'un yaratıcı evrimciliği gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar". *Bk.* Evrim, Devrim, Evrim ve Devrim, Evrimcilik, Gelişme, Eytişimsel Özdekçilik.

KABALA. (*Os.* Batınıyyei hurûfîye, Kable, İlmi esrâr, İlmi an'anei mektûm; *Fr.* Cabale, Kabbale; *Al.* Kabbala, *İng.* Cabala, *İt.* Cabala) Yahudî içrekçiliği... İbrânice *kibbel* kökünden türetilen ve *gelenek*'le *kabul edilmiş şey* anlamlarına gelen *Kabbalah,* Tevrat' m açık anlamlarının altındaki gizli anlamları dilegetiren, harf ve sayı gibi simgelerle varlıkbirliği *(Ar.* Vahdeti vücut) düşüncesini ilerisüren bir Yahudi yapıtıdır. Sanıldığı kadar eski değildir ve Pitagoras, Aristoteles, Platon, Plotinos, Jamblikhos, Proklos gibi Yunan düşünürleriyle Scottus Eriugena gibi Hıristiyan düşünürlerinden belli izler taşımaktadır. *Kabala,* belli bir zamanda yazılmış değildir ve oluşması yüzyıllarca sürerek ortaçağın sonuna doğru tamamlanmıştır. *Sefer Jezirah* (Yaratmanın kitabı) ve *Sefer Hazzohar* (Işığın kitabı) adlarım taşıyan iki kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplarda ağızdan ağıza geçmiş ve uzun yüzyıllar yazıya geçirilmemiş felsefesel öyküler vardır.

KABA ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Âmiyâne maddecilik, *Fr.* Matérialisme vulgaire) İnsan bilincini özdeğe indirgeyen özdekçilik... *Kaba materyalizm* ve *vülger maddecilik* deyimleriyle de dilegetirilmektedir. XIX. yüzyılda Alman idealist felsefesine karşı olgucu bir nitelikte oluşmuştur. Doğabilimlerindeki *kendiliğinden özdekçilik* temeli üstünde geliştirilmiştir. Başlıca temsilcileri İsviçreli düşünür ve doğabilimci Carl Vogt (1817-1895), Fransz doktoru ve düşünürü Pierre Cabanis (1757 -1808), Alman fizyoloji bilgini ve düşünürü Jacob Moleschott (1822-1893) ve Büchner'dir. Yanlış ve zararlı bir özdekçilik anlayışıdır. Yanlışlığı bilinci özdeğe, tüm ruhsal süreçleri fizyolojik süreçlere indirgemesindedir. Zararıysa idealizmin saldırılarına pek çok açık ve güçsüz kapılar bırakmasındadır. Üstelik de felsefeyi yadsır ve felsefesel sorunların doğabilimsel araştırmalarla çözümlenebileceğini ilerisürer. İnsan bilincinin toplumsal bir ürün olduğunun farkında değildir. Düşünce ve duyguların, fizyolojik süreçlerce belirlendiğini savunur. Evrenin özdeksel bütünlüğünü sezmek gibi büyük bir başarıya ulaştığı halde bu vargısını, eytişimden yoksun bulunduğu için zorunlu olarak idealizme düşmesinden ötürü, aşırılığa vardırmış ve üst olanı alt olana indirgemiştir. Kaba özdekçilik anlayışı, idealizme karşı çıktığı halde, idealist yapıdadır ve metafizik düşünmenin tekyanlılık yanılgısını taşır. Ruhsal faaliyeti bütünüyle yadsır ve bunun sonucu olarak insan bilincini de özdek sayar. Örneğin Karl Vogt, "tükürük bezleri nasıl tükürük ya da karaciğer nasıl safra salarsa beyin de öylece düşünce salar", Moleschot "düşünce, beyinden çıkan fosfordur" derler. Ludvig Büchner ve Ernest Hackel gibi mekanik anlayışlı özdekçiler de zorunlu olarak bu kaba özdekçiliğe düşmüşlerdir, örneğin Haeckel "ruh,

plazmadır" der. Bu bilimdışı kaba özdekçiliğin başlıca eksiklik ve yanılgıları şunlardır: 1. Bu özdekçilikte mekanik yan ağır basıyor, kimya ve biyolojideki son gelişmeleri hesaba katmıyordu. 2. Ne tarihsel, ne de eytişimseldi, antidiyalektik anlamda metafizikti ve gelişme anlayışına tutarlı ve kapsamlı bir biçimde bağlı değildi. 3. İnsanın özünü somut ve tarihsel olarak, tüm toplumsal ilişkilerin ürünü olarak değil de soyut olarak görüyor ve bu yüzden dünyayı sadece yorumluyordu, oysa bu bir değiştirme sorunuydu, eşdeyişle devrimci pratik eylemin önemini kavramamıştı. Ünlü bir diyalektikçi de şöyle der: "Düşüncenin özdeksel olduğunu söylemek, materyalizm ile idealizmi birbirine karıştırmaya doğru yanlış bir adım atmaktır". Gerçekten de düşünce özdekten başka bir şey değilse özdek de düşünceden başka bir şey değil demektir, eşdeyişle aralarında hiç bir fark yoktur. Oysa bunlar farklı, hem de çok farklı şeylerdir. Bilinç özdeksel bir gelişmenin ürünüdür ama özdek değildir. Özdekle bilinç, nasıl birbirlerinden ayrıştırılamazlarsa öylece de birbirleriyle aynılaştırılamazlar. *Bk.* Özdekçilik, Bilinç, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Kaba, Özdek, Düşünce.

KAÇINMA. (*Os.* İmsâk, İçtinâb, Tevakki, Affâf, İffet, Perhizkârlık; *Fr., İng.* Abstinence, *Al.* Enthaltung, *İt.* Astinenza) Törebilimsel ve dinsel bir amaç güderek birçok gereklerden kendini bilerek ve isteyerek yoksun bırakma... Antikçağ Yunan felsefesinin Stoacılığından gelen *kaçınma,* insanın hayvansal yanını dizginleyerek ahlâkı egemen kılmak amacını güder. İslâm gizemciliğinde de çeşitli biçimleri görülür. Eski Yunan kinikleri ve İslâm melâmîleri bu anlayışn aşırı örneklerini vermişlerdir. Büyük dinlerdeki oruçların da temeli budur. İslâm gizemciliğinde kaçınma, *az yeme-az uyuma-az söyleme* (*Ar.* Taklili teâm, Taklili menâm, Taklili kelâm) formülüyle dilegetirilir.

KALINTI. (*Os.* Bakîyye, Temâdi; *Fr.* Survivant, *İng.* Survival) Görevi kalmadığı halde varolmakta devam eden... İngiliz bilgini Darwin, kuşların ve memeli hayvanların embriyonlarında gördüğü ense yarıklarından onların bir zamanlar solungaçla hava alıp verdikleri sonucuna varmış ve bunun gibi görevi kalmadığı halde varlığını gösteren bütün örgen kalıntılarına *İng. survival* adını vermiştir. Bu terim, toplumbilimde de, görevleri kalmamış olduğu halde yaşayan kurumlar arasında sürmekte olan inanç ve gelenekler için de kullanılmaktadır.

KAMULDUYU. (*Os.* Hissi müşterek, Aklı fıtrî, Basîrct, Rüşt, Aklı selîm, Tab'ı müstakim; *Fr.* Sens commun, *Al.* Gemeinsinn, Gemeiner Verstand, Einfucher Verstand; *İng.* Common sense, *İt.* Senso comune) Doğru yargılama gücü... Bu metafizik kavram, ilkin antikçağ Yunan felsefesinde Aristoteles tarafından ilerisürülmüştü. Aristoteles ruhbiliminde, ayrı duyulara özgü duyumların bir merkezde toplanarak tek şeye indirgendiğini, düzenlendiğini ve ondan sonra algılandığını sanıyor ve görevi bu indirgeme ve düzenlemeyi yapmak olan duyu merkezine *kamulduyu* diyordu. Metafizik, bu terimin anlamını *sağduyu* terimiyle eşanlamlı kıldı ve bunu insanların çoğunda bulunan bir güç olduğu varsayımına dayanarak *kamul*'lukla niteledi. Özellikle bu terim, Iskoçya okulunun başkavramıdır. Iskoçya felsefesine göre *kamulduyu,* zihnin değişmez ve temel özelliğidir ki us bu özelliğin gelişmesinden başka bir şey değildir.

KAMUTANRICILIK. (*Os.* Vücûdiyei irâdîye, Vücudîyye, Vücudiyei tabiîyye, Vücudiyei maddîye, Vahdeti vücut mezhebi, Vahdeti cevher mezhebi; *Fr.* Panthéisme, *Al.* Pantheismus, *İng.* Pantheism, *İt.* Panteismo) Doğayla tanrıyı özdeş kılan öğretilerin genel adı... İngiliz düşünürü Toland'ın 1705 yılında önerdiği *pantheism* terimi Türkçemize *kamutanrıcılık* ya da *doğatanrıcılık, heptanrıcılık* ve *tümtanrıcılık* sözcükleriyle çevrilmiştir. Bu anlayışta olan çeşitli öğretilerin ortak yanı, *doğayla tanrıyı bir ve aynı şey sayma*'larıdır. Ne var ki, çeşitli öğretiler bu sonuca çeşitli yollardan varırlar. Yolların başkalığı, anlayışlarda da temel ayrılıklar meydana getirmektedir. Kökü Platon'da bulunan *İskenderiye kamutanrıcılığı* (*Os.* İskenderiye vücudiye mezhebi, *Fr.* Panthéisme Alexandrin)'na göre gerçek olan tanrıdır ve her şey tanrıdan türemiştir, böyle olunca da özdeksel evren tinsel bir tözden meydana gelmiş demektir. Bu anlayış da iki biçimdir: Evren, tanrsal belirmedir savını ilerisüren görüşe *türümcülük* (*Os.* Sudûr vücudiyyesi, *Fr.* Panthéisme d'émanation), evren tanrıda içkindir savını ilerisüren görüşe *içkinci kamutanrıcılık* (*Os.* Butûn vücudiyyesi, *Fr.* Panthéisme d'immanence) denir. Evrensel bir ruhun doğalaşarak oluşmakta bulunduğunu ilerisüren Hegelcilik de bu kamptadır ve bu açdan *oluşçu kamutanrıcılık* (*Os.* Sayruret vücudiyyesi, *Fr.*

Panthéisme du devenir) adını alır. Bütün bunların karşısında kamutanrıcılığı özdekçi bir anlayışla ilerisüren öğretiler yer almaktadır. *Doğalcı kamutanrıcılık* (*Os.* Vücudiyye-i tabiîyye, *Fr.* Panthéisme naturaliste) ya da *özdekçi kamutanrıcılık* (*Os.* Vücudiye-i maddîyye, *Fr.* Panthéisme matérialiste) adı altında toplanan bu öğretilere göre gerçek olan evrendir ve tanrı, evrendeki bütün varlıkların toplamıdır, böyle olunca da tanrı, özdeksel bir tözden meydana gelmiş demektir. *Kamutanrıcılık* terimi, *tanrıtanımazlık ve tanrıcılık* terimlerine karşı anlamda kullanılır. Temelde, düşünsel kökleri antikçağ Yunan stoacılığındadır. *Stoa kamutanrıcılığı* (*Os.* Vücudiyyei revâkiyye, *Fr.* Pantheisme stoicien), ilerisürdüğü *evrenin ruhu* (*Os.* Ruhül kâinat, *Fr.* L'âme du monde) anlayışıyla, giderek Hegelciliği ve Spinozacılığı doğurmuştur. *Kamutanrıcılık*, ilkin özdekçi doğa anlayışını yansıtırken giderek idealist bir yapıya dönüşmüş ve *uygunculuk* anlayışını yansıtmaya başlamıştır. XIX. yüzyıla gelinceye kadar metafiziği fiziğe indirgeyen *kamutanrıcılık*, günümüzde fiziği metafiziğe indirgeme çabasındadır. Kimi incelemeciler kamutanrıcılığın kökenini Ksenophanes ve Parmenides'e kadar uzatırlar. Kamutanrıcılık, evrensel bir bircilik anlamında ele alınırsa bunun kökleri çok daha eskilere —örneğin Hint mitolojisine— kadar uzatılabilir. Bu anlamda evrenin *logos*'ca yönetildiğini ilerisüren Herakleitos'tan İslâm tasavvufuna kadar çok geniş bir alan kamutanrıcı sayılır. Özellikle İslâm tasavvufunun vahdeti vücut (varlıkbirliği) anlayışı katıksız bir doğatanrıcılıktır.

KANI. (*Os.* İtminân, İtikaadı câzim, Kanaat, Beyyine, Cezim, Yakîyn, İtikaad; *Fr.*, *İng.* Conviction, *Al.* Überzeugung, Überführung; *İt.* Convinzione) Ansal ve mantıksal kanıtlarla elde edilen görüş... Düşünceyle ve mantıksal olarak bir sonuç elde etmeyi dilegetirir. *Aldanmış olmayı da gözönünde tutan inanç* anlamın dilegetiren *sanı* (*Os.* Zan, *Fr.* Conjecture), *sanının konusu* anlamını dilegetiren *oy* (*Os.* Rey, *Fr.* Opinion), *kesin bilgi*'yi dilegetiren *pekin* (*Os.* Mevsûk, *Fr.* Certitude) deyimleriyle karıştırılmamalıdır. Kanının oluşmasında pek çok ansal ve ruhsal etken rol oynar, bu çeşitli etkenlerle oluşan kanılar doğru olabildikleri gibi yanlış da olabilirler. Kanının doğruluğu ya da yanlışlığı, dayandığı verilerin bilimsel olup olmamasına bağlıdır. Sınıflı toplumlarda kanılar da zorunlu olarak sınıfsal bir ıra taşırlar. Bilimsellikle sınıfsal çıkarlar çatışabilirler, insanlar böylesine bir çatışmada çoğunlukla çıkarlarından yana kanılar edinmeye eğilimlidirler. Tarihsel süreçte kanı, eksik ve öznel bir bilgi sayılmıştır. Özellikle antikçağın Elealıları *ussal kanı*'yla *duyusal kanı*'yı birbirinden ayırmışlardır, onlar için ancak ussal olan gerçektir ve duyusal olan sahte bir görünüşten ibârettir, gerçek varlığa ancak us yoluyla varılabilir ki bu sav günümüze kadar sürüpgelmiş bulunan düşünceciliğin (idealizmin) temel savıdır. Ünlü bilgici Protagoras'a kadar gücünü koruyan bu sava ilk kez Protagoras karşı çıkmıştır. Protagoras'a göre (bireysel) insan her şeyin ölçüsüdür, bundan ötürü de herkesin kanısı kendisine göre doğrudur (Pirandello'nun ünlü piyesinde dediği gibi: *Size nasıl geliyorsa öyledir*). Protagoras da bu konuda, düşünceci saçmacılığa bir tepki olarak, aşırı öznelciliğe ve göreciliğe düşmüştür. Protagoras'ı izleyen tüm bilgicilere göre de gerçek bilgi sadece duyu algısıdır, demek ki duyulardan yansıyan kanılar da gerçektir. Platon, aşırı ve yanılgılı olmakla beraber, Protagoras'ın bu gerçekçiliğini yeniden ussal ve ruhsal alana çekmiştir. Platon'a göre gerçek bilgi, bir duyu ürünü olan kamlarla ilişkisizdir ve idealarn alanındadır. Aristoteles de *kanı*'yı *bilimsel bilgi*'den ayırmış ve onu yanılgılara pek yatkın görgül bir bilgi saymıştır. Oysa, çağdaş anlamıyla, gerçek kanı, bilimsel bilgiye dayanan kanıdır. *Kanı* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından *Fr.* ve *İng. opinion* deyim karşılığı olarak önerilmiş ve "1. Kanıtlanmış sayılmak için yeterli dayanağı ve anlıksal etkinlikler yoluyla varılmış olan bir yargı, 2. Uzman sayılan kişinin belirttiği görüş" olarak tanımlanmıştır.

KANIT. (*Os.* Delil, Burhan, Hüccet; *Fr.*, *Al.*, *İng.* Argument, ayrıca *Al.* Beweis, *İt.* Argumento) Uslamlamanın dayandığı gerçek... *Tanıtlamanın dayandığı gerçek* anlamını dilegetiren *tanıt* terimiyle karıştırılmamalıdır. Bu gerçek, soyut uslamlamanın somut ve nesnel dayanağıdır. Örneğin Sokrates'in akıllı olduğu soyut yargısı, Sokrates'in bir insan olduğu ve bütün insanların akıllı olduğu somut ve nesnel gerçeklikten uslamlanır. *Tanıt* (*Os.* Beyyine, *Fr.* Preuve)'sa, somut ve nesnel değil, soyut ve özneldir, düşünsel bir süreçtir. Bununla beraber mantık dilinde her iki deyimi anlamdaş sayanlar da vardır. *Kanıt* deyiminin Batı dillerindeki karşılığı *Lâ. argumentum* deyimi, *göstermek* anlamını dilegetiren *Lâ. arguere* deyiminden türetilmiştir.

Kanıt ve *tanıt* köklerinden türeyen *kanıtlama* (*Os.* Dclillcndirme, *Fr.* Argumentation) ve *tanıtlama* (*Os.* İspât etme, *Fr.* Démonstration) deyimleri de ayrı anlamlar taşır. Ne var ki tanıtlama, tanıtlarla yapılabileceği gibi kanıtlarla da yapılabilir.

KANON. (*Os.* Kanun, Kaide, Usûl; *Fr., İng.* Canon, *Al.* Kanon, *İt.* Canone) Örnek... *Kanon* sözcüğü Yunancadır ve *örnek, yöntem* anlamlarını dilegetirir. İslâm düşünürleri bu terimleri Yunanlılardan almışlar ve *kanûn* deyişiyle *kural* ve *ilke* terimleriyle anlamdaş kılmışlardır. Osmanlı düşünürleri Araplardan aldıkları bu terime *yasa* anlamını vermişler ve asıl *yasa* anlamını dilegetiren Yunanca *nomos* sözcüğünden Arapçaya *nâmus* sözcüğüyle geçen terimi de törebilimsel bir anlama çekmişlerdir. Epikurosçular bu sözcüğü *mantık* anlamında kullanmışlardı. Çoğunlukla örneklik edecek ve yöntem gösteren toplamalar bu terimle dilegetirilir. Örneğin Roma imparatorluk çağı başlangıcında örneklik edecek on söylevciyi (Antiphon, Andokides, Lysias, İsokrates, İsaios, Demosthenes, Lykurgos, Hypereides, Aiskhines, Deinarkhos) toplayan listeye *Attika söylevcileri kanonu* denir. Katolik kilisesinin buyruk ve kararları da *kanon hukuku* (*Fr.* Droit canon, *Al.* Kanoniches Recht, *İng.* Canon Law, *İt.* Diritto canonico) adı altında toplanmıştır. İngiliz düşünürü John Stuart Mill, mantığında saptadığı beş tümevarım kuralına *tümevarımsal felsefenin gerçek kanonları* (*İng.* The true Canons of inductive philosophy) der. Leibniz bu terimi *genel kurallar* anlamında kullanmıştır. Kant da şöyle der: *"Kanon* terimiyle, bilgi güçlerinin pratik kullanılışını saptayan önsel ilkelerin topunu dilegetiriyorum". *Bk.* Kural, İlke, Yöntem, Kanonsal.

KANONSAL. (*Os.* Âleti kanûniyye, İlmi mantık, Kanûnî; *Fr.* Canonique) Epikurosçuların mantık kuralları... Antikçağ Yunanlılarında ilkin düşünsel tartışma kurallarına *mantık* anlamında *eristik* deniliyordu. Aristoteles bu kuralları düzenleyip bir bilim hâline getirdi ve adına da *âlet* (*Yu.* Organon) dedi. Epikurosçular bu kurallara *kanonsal* (*Yu.* Kanonika) dediler, Stoacılar da *mantık* (*Yu.* Logika) adını verdiler. Epikurosçular, Aristoteles'in mantığını gereksiz sayarlar ve bunun yerine yaşamak için gerekli on iki kural ileri sürerek bunlara *kanonika* derler. Epikurosçuluk, bununla, *pratik doğru'nun ölçüleri*'ni saptamaya çalışır. Epikurosçular felsefeyi *kanonik-fizik-etlık* olmak üzere üçe ayırırlar. Onlar için doğrunun ölçüsü olan *kanonik*, doğrudan doğruya *duyu verileri*'dir. Epikurosçuların *kanonika*'sı şu on iki kuralı kapsar: 1) Duyular, hiç bir zaman insanı aldatmaz. 2. Yanılma, sadece *sanı* (*Yu.* Doksa)'dadır. 3) Duyular onu doğrularlarsa sanı da doğrudur. 4) Duyular onu doğrulamazlarsa sanı yanlıştır. 5) Bütün öncelemeler duyularla elde edilmiştir. 6) Öncelemeler, ait oldukları şeyleri tanımlarlar ve o şey hakkında doğru bilgi verirler. 7) Önceleme, her türlü uslamlamanın başlangıcı ve ilkesidir. 8) Kendiliğinden apaçık olmayan —eşdeyişle, o anda duyularla algılanmamış— bir şey, önceden algılanmış olanla tanıtlanmalıdır. 9) Öyle bir hoşlanma isteyin ki onu hiç bir acı izlemesin. 10) Hiç bir zevk doğurmayan acıdan kaçının. 11) Sizi daha büyük bir zevkten yoksun edecek zevkten de kaçının. 12) Sizi daha büyük bir acıdan kurtaracak acıyı isteyin... *Bk.* Kanon, Epikurosçuluk, Mantık.

KANTÇILIK. (*Os.* Kant'ın mezhebi felsefîsi, Tenkîdîyye; *Fr.* Kantisme, *Al.* Kantianismus, *İng.* Kantianism, *İt.* Kantismo) Alman düşünürü Kant'ın öğretisi ve bu öğretiyi çeşitli biçimlerde izleyenlerin genel adı... Alman düşünürü Immanuel Kant (1724-1804), düşünce dünyasının temel taşlarından biridir. XVIII. yüzyıldan beri birçok öğretiler Kant temeli üstüne kurulmuştur. Nitekim Alman idealizminin kaynağı da Kant öğretisidir. Kant öğretisi, çeşitli biçimlerde izlenmiştir: Kimileri Kant'ı gereği gibi anlamaya ve anlatmaya çalışmışlardır. Vaihinger, Schmid, Beck, Reinhold, Maimon, Schulze gibi düşünürler bu yoldadırlar. Örneğin Karl Leonhard Reinhold (1758-1823), Kant'ı yaymaya çalışırken Kant öğretisinin kandırıcı olmayan yanlarını gidermeye uğraşmıştır. Kimileri Kant'ı eleştirerek yola çıkmakla beraber Kant'ın izinde yürüyerek yeni sistemlere varmışlardır. Fichte, Schelling, Hegel bu yoldadırlar. Kimileri de Kant'ı yeni biçimlerde yorumlayarak çağdaş düşünceyle bağdaştırmaya çalışmışlardır (yeni Kantçılık). O. Liebmann, H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer, H. Rickert bu yoldadırlar. *Kantçılık* bir felsefe sistemi olarak *eleştiricilik* adıyla anılır. Kant, ilerici düşünceyle gerici düşünceyi birlikte içeren, birçok çelişmelere düştüğü halde birçok doğruları da meydana koyabilen, temelde *utangaç özdekçi* ve eytişimci ilginç bir düşünürdür. Olguculuk, Varoluşçuluk, uygulayıcılık vb. gibi birçok felsefe akımları belli birer açıdan Kant temeline dayanırlar. Kant'ın çelişki ve tutarsızlıkları o çağın Alman burju-

vazisinin gerikalmışlığıyla açıklanmıştır. Alman burjuvazisinin bütün güçsüzlüğü Kant'ın öğretisinde yansımıştır. *Bk.* Eleştiricilik, Bilinemezcilik.

KAPLAM. (*Os.* Şümûl, Tevessü, Tezâyüd, Temdit, İmtidâd, Tevsî, Bast, İttisâ, Tamim, Şiddet, Med, İstikrâ; *Fr., Al., İng.* Extension, ayrıca *Al.* Ümfang, *İng.* Extent, Denotation, Application; *İt.* Estensione) Bir kavramın kapladıklarının tümü... Mantık terimi olarak *içlem*'in karşıtıdır. Bir terimi oluşturan ıralar *içlem*, bir terimin oluşturduğu ıralar *kaplam*'dır. Bir terimi içlem soyutlar, kaplam somutlar. Örneğin, *Asyalı* terimi insanlığı, hayvanlığı, canlılığı ve son çözümlemede de bir varlık oluşu içerir (Bunlar terimin içlemidir). Buna karşı aynı terim, örneğin bir Türk'ü, bundan ötürü de Türkiyeliliği, bundan ötürü de Istanbulluluğu ve Istanbullu Ahmet adında birini kaplar (Bunlar da terimin kaplamıdır). Bir terimde var olan ıralar o terimin içlemi, bir terimden çıkarılabilen ıralar o terimin kaplamıdır. Genel olarak bir *kavramın içine giren tek tek varlıkların tümü*'nü dilegetiren *kaplam* terimini, *bir sınır içine alma durumu*'nu dilegetiren *kapsam* terimiyle anlamdaş sayanlar da vardır. Oysa bir yasanın kapsamı içinde olanlar, o yasanın kaplamı değildirler. *Bk.* İçlem.

KARDEŞLİK. (*Os.* Uhuvvet, Birâderlik; *Fr.* Fraternité, Confrérie; *Al.* Bruderschaft, *İng.* Brotherhood) İnsanları kardeş sayma ülküsüyle toplumu düzenleme düşçülüğü... Metafizik düşüncenin gerçeklerden yoksun törebilimsel düşlerindendir. Kimi durumlarda da kasıtlı olarak ve bilgiyle kullanılır; toplumsal düzensizliğin ekonomik düzensizliklerden doğmadığını, tersine, insanların birbirlerini sevmemelerinden ve kardeş saymamalarından doğduğunu sandırarak gerçekleri bilgisizlerden gizlemek için özellikle ilerisürülür. Bu propagandaya göre "insanlar birbirlerini bir sevebilseler, bir kardeş sayabilseler" her şey düzeliverecek, ortalık güllük gülistanlk olacak, gökten mutluluk yağmurları yağacaktır. Kafalarını yorup gerçekleri öğrenmektense her söylenene inanmayı daha kolay bulan birçok rahatına düşkün darkafalılar da bu propagandaya inanırlar. Bu propganda siyasal dilegetirilişini 1789 Fransız burjuva devriminin *kardeşlik, özgürlük, eşitlik* sloganında bulmuştur.

KARMAŞA. (*Os.* Mûdile, *Fr.* Complexité, *İng.* Complexity) Karmaşık olanın niteliği... Birbirlerinin içine girmiş olaylar sistemini dilegetirir. Bilinç karmaşaları hastalık doğururlar. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde bu deyim, Dr. Mithat Enç tarafından *İng. complex* deyimi karşılığı olarak gösterilmiş ve "ruhsal çözümcülere göre hastalıklı davranışları ortaya çıkaran, baskıya alınmış, coşkusal yanı ağır basan bir düşünü dizgesi (Genellikle ortak coşkusal bağları bulunur, birisi bilince çıkınca ötekileri de onu izler)" biçiminde tanımlanmıştır. *Bk.* Karmaşık.

KARMAŞIK. (*Os.* Mûdil, Muhtelit, Mürekkep, Mukayyet, Girift, Muhtelif, Muğlak, Mükellef, Mütezâif, Gayrı basit; *Fr., İng.* Complexe, *Al.* Komplex, *İt.* Complesso) İçiçe karışmış öğelerden yapılmış olan... *Yalın* karşıtıdır. Mantık terimi olarak *büyük sayıda öğeden yapılmış olan*'ı dilegetirir. *Bk.* Karmaşıklık.

KARMAŞIKLIK. (*Os.* İhtilât, *Fr., İng.* Complication, *Al.* Komplication) Karmaşık durum... Skolâstikler bu terimi *açık* (*Os.* Zâhir, *Fr.* Explication) karşılığında ve *gizli* (*Os.* Mahfî) anlamında kullanmışlardır, onlara göre tanrıda gizli olan evrende açıktır ve bundan ötürü de tanrı evrenin karmaşıklığıdır. Wundt da çağrışımları *özümlenmiş* ve *karmaşıklık durumunda* olarak ikiye ayırır. Ona göre aynı türden tasarımlar özümlenir, başka türlerden tasarımlar karmaşıklık durumunda kalır. *Bk.* Karmaşık.

KARŞILAŞTIRMA. (*Os.* Mukayese, *Fr.* Comparaison, *Al.* Vergleichung, *İng.* Comparison, *İt.* Comparazione) İki ya da daha çok nesneyi birlikte inceleyerek ortak ya da ters düşen yanlarını bulma... *Karşılaştırma yöntemi* (*Os.* Mukayese usulü, *Fr.* Méthode comparative) bilim alanında verimli ve yararlı bir yöntemdir. Eytişimsel anlayışla kullanıldığı hallerde, yani dış benzerlik ve ayrılıklardan çok iç benzerlik ve ayrılıkları ele aldığı hallerde, daha çok yararlıdır. *Bk.* Yöntem, Yöntembilim.

KARŞILAŞTIRMALI. (*Os.* Kıyâsî, Tatbikî; *Fr.* Comparé, *Al.* Vergleichend, *İng.* Comparative, *İt.* Comparato) Karşılaştırılanın niteliği... Karşılaştırma konusu olan çeşitli bilim ve konuları nitelemek için kullanılır. *Bk.* Karşılaştırma.

KARŞILAŞTIRMA YÖNTEMİ. (*Os.* Mukayese usulü, *Fr.* Méthode comparative) Benzerlikleri ve ayrılıkları karşılaştırmayla saptama yolu... Bu bilimsel yöntem özellikle ekinsel olayların incelenmesinde ve açıklanmasında başarıyla kullanılmıştır. Çeşitli olayların ortak kökeninin saptanması karşılaştırma yöntemiyle olanaklıdır. Sınıflama ve yasalaştırmalara bu yöntemle varılır. İngiliz düşünürü John Stuart Mill, *karşılaştırma yöntemi*'nde uygulanmak üzere dört kural ilerisürmüş, ne var ki bu yöntemin ancak fiziko-şimik ve biyolojik olaylara uygulanabileceğini, toplumsal ve kültürel olaylara uygulanamayacağını savlamıştı. Stuart Mill'in karşılaştırmada uyguladığı dört kural şunlardır: 1. *Uygunluk kuralı:* Birçok denemede nedeni aranan olayla birlikte yinelenen olay, nedeni aranan olayın nedenidir (Örneğin, ses olayının nedeni araştırılıyor. Ses çıkaran davuldan alkışa kadar pek çok olay var. Ama davul olan denemede alkış, alkış olan denemede davul yok. Oysa hava titreşimi olayı tüm denemelerde var. Demek ki sesin nedeni hava titreşimidir). 2. *Ayrım kuralı:* Birçok denemede nedeni aranan olayla birlikte ortadan kalkan olay, nedeni aranan olayın nedenidir. (Örneğin, cisimlerin düşmesindeki hız farkının nedeni araştırılıyor. Hız farkını sağlar görünen, cismin ağırlığından havanın direncine kadar, çeşitli olaylar saptanıyor. Ama hız farkıyla birlikte ortadan kalkan hava direncidir, eşdeyişle hava direnci ortadan kaldırılınca hız farkı da ortadan kalkıyor. Demek ki hız farkının nedeni, hava direncidir). 3. *Birlikte değişme kuralı:* Birçok denemede nedeni aranan olayla orantılı olarak nicelik değiştiren olay, nedeni aranan olayın nedenidir (Örneğin, mâdensel cisimlerin genişlemesindeki neden araştırılıyor. Bunu sağlar örünen, nemlilikten ısıya kadar çeşitli olaylar var. Ama bu olayların içinde sadece ısı derecesi genişleme derecesiyle orantılı olarak değişiyor, eşdeyişle ısı çoğaltılınca genişleme de o oranda artıyor. Demek ki genişlemenin nedeni ısıdır). 4. *Tortu kuralı:* Birçok denemede nedeni aranan olayla birlikte olan olaylardan kimilerinin nedeni bilinir; nedeni aranan olayın nedeni, nedeni bilinenler ayıklandıktan sonra geri kalan nedeni bilinmeyenler arasında öbür kurallarla seçilecek olan olaydır (Örneğin, Uranus yıldızının yörüngesindeki eğrilik öbür gezegenlerin çekimleriyle açıklanamamıştır, bundan ötürü yeni bir çekim gücü aranmış ve bu eğriliğin böylelikle keşfedilen Neptün yıldızının çekiminden meydana geldiği anlaşılmıştır). John Stuart Mill'in bu kuralları, kendisinden önce Francis Bacon'un ilerisürdüğü ünlü üç levhasının (nedeni aranan olayla birlikte görünen olayları saptayan *Var levhası*, nedeni aranan olayla birlikte ortadan kalkan olayları saptayan *Yok levhası*, nedeni aranan olayla birlikte nicelik değiştiren olayları saptayan *Derece levhası*) geliştirilmesiyle elde edilmiştir. Bununla beraber gerek Bacon'un ve gerek Mill'in kuralları günümüz karşılaştırma yönteminde eski geçerliğini taşımamakta, sadece varsayımlar elde etmekte kullanılmaktadır. John Stuart Mill'in *Système Logique* adlı yapıtında ilerisürdüğü (cilt II, s. 478), karşılaştırma yönteminin toplumsal ve kültürel olaylara uygulanamayacağı yolundaki savına karşı Fransız toplumbilimcisi E. Durkheim, *Les Régles de la Méthone Sociologique* (1895) adlı yapıtında şöyle der (s. 155-163): "Toplumbilimci toplumsal bir olayın nedenini ancak başka bir toplumsal olayda bulabilir. Demek ki toplumbilim yasaları, iki toplumsal olay arasındaki zorunlu bir ilişkiye dayanır. Toplumbilimci toplumsal olaylar arasındaki bu zorunlu ilişkiyi etkileyemez, eşdeyişle deneyemez, onların koşullarını kendisi hazırlayamaz. Açıktır ki toplumsal olayların incelenmesinde *deneyleme yöntemi*'ni kullanmak olanaklı değildir, öyleyse *karşlaştırma yöntemi*'ne başvurmaktan başka çare kalmıyor demektir". Karşılaştırma yönteminin geliştirilmesinde, Wilhelm von Humbolt, Auguste Comte, özellikle karşılaştırmalı filolojinin öncülerinden Jacob Grimm, August Friedrich Pott, August Schleicher, Ferdinand de Saussure gibi düşünürlerin büyük katkıları olmuştur. Ne var ki karşılaştırma yöntemi kültürel araştırmalarda sınırlıdır ve ancak yardımcı bir yöntem olarak kullanılabilir, çünkü sadece dış benzerlikler üstünde durabilmekte ve bu dış benzerlikleri meydana getiren özdeksel iç ilişkileri inceleyememektedir. *Bk.* Karşılaştırma, Karşılaştırmalı, Yöntem.

KARŞILIK. (1. *Os.* Cevaba cevap, Cevap; *Fr.* Duplique, Duplication; *Al.* Duplik, *İng.* Duply... 2. *Os.* Mukabil, Mütekabil, Mütenâzır, Muhâlif, Zıt; *Fr.* Opposé, *Al.* Gegen, *İng.* Opposite) Bir şeyin karşısına konulan.

1. Lâtince *iki kat etmek* anlamındaki *duplicatio* sözcüğünden türetilen bu terim, skolâstik mantıkta *karşlığa karşılık* anlamını dilegetirirdi. Artık kullanılmamaktadır. Leibniz *istisnânın istisnâst* anlamında da kullanmıştır. Türkçemizde *yanıt* sözcüğüyle anlamdaş olarak kullanılmaktadır.

2 Fransızca *opposé* teriminin çevirisi olarak kullandığımız *karşılık* terimi, *birbirine düşman olmadan karşı olan* anlamını dilegetirir. Sözkonusu olan *birbirinin karşısına konulma* durumudur ve bu bakımdan *karşıt*'la *çelişik* terimlerinden ayrılmalı, onlarla karıştırılmamalıdır. Bu anlamda *karşılık* deyimi, *karşı* deyimiyle anlamdaştır.

KARŞILIKLI. (*Os.* Mütekabil, Maklup, Mün'akis, Mütenâzır; *Fr.* Réciproque, *Al.* Reziprok, Wechselseitig, *İng.* Reciprocal, *İt.* Reciproco) Birbirlerinin karşısında olma durumu... Örneğin *karşılıklı oturmuşlar* denir, oturanlar birbirlerinin karşısında olma durumundadırlar; *karşılıklı dostluk* (*Os.* Müveddeti mütekabile, *Fr.* Amitié réciproque) denir, her iki insan da dostluklarıyla birbirlerinin karşısındadır. Mantık terimi olarak *anlamı değişmeksizin yüklemi konu yapılabilen önerme*'yi dilegetirir; örneğin "üçgen, üç kenarlı bir biçimdir" önermesi "üç kenarlı bir biçim üçgendir" önermesine anlamı değişmeksizin çevrilebilir. *Önertili önerme* (*Os.* Kaziyei şartiyye)'lerde de iki önermeden birinin sonucu öbürünün önertisi ve birinin önertisi öbürünün sonucu olur; örneğin "Eğer bir biçim üçgense üç kenarlıdır" önermesiyle, "Eğer bir biçim üç kenarlıysa üçgendir" önermeleri böyledir, bunlara *karşılıklı önerme* denir.

KARŞILIKLI ETKİ. (*Os.* Mütekabil tesir, *Fr., İng.* Interaction, ayrıca *Fr.* Action réciproque, *Al.* Wechselwirkung) Nesne, olgu ve süreçler arasındaki etkileşimsel bağımlılık... *Karşılıklı eylem, karşılıklı aksiyon ve etkileşim* deyimleriyle de dilegetirilir. Eytişimsel ve tarihsel felsefenin meydana koyduğu evrensel bir süreçtir. "Tüm doğa, tüm özdeksel varlıkların bağlılığından oluşan bir dizgedir. Birbirleriyle bağlılık içinde bulunanlar birbirlerini etkilerler. İşte bu etkileşme, devimin ta kendisidir. Etkileşme olmaksızın evrende hiç bir şey varolmaz. Varolan tüm şeylerin sonuçsal nedeni, karşılıklı etkidir". Karşılıklı etki, *neden* ve *sonuç*'un durmaksızın yer değiştirmesinden, birbirinin yerini almasından doğar. Mekanik anlayış, her sonucu bir nedenin doğurduğunu ilerisürmekteydi. Mekanik anlayışa göre evren, bir neden-sonuç zincirinin sürekli olarak gelişmesinden ibarettir. Oysa bilimsel bulgular, bu anlayışın yanlışlığını ortaya koymuştur. Neden-sonuç zinciri, evrensel bağlılık içinde pek basit bir görüntüden başka bir şey değildir. Gerçekte, neden-sonuç zinciri *karşılıklı eylem* hareketine bağlıdır. Bir şey bir başka şeyi doğurmaz, neden gibi görünen şeyle sonuç gibi görünen şey birbirlerini oluştururlar. Topraktaki su buharlaşarak bulut olur ama bulut da yağmurlaşarak topraktaki su olur. Güneşin yüzeyinde hidrojen atomlarının helyum atomlarına transformasyonu çok yüksek bir ısı meydana getirir, ama bu ısı da helyum atomlarının sentezleşmesini zorunlu kılar. Başka bir deyişle, helyum atomlarının kendi yaratısı olan ısı, kendi oluşması için zorunludur. Karşılıklı eylem, toplumsal süreçlerde de çok önemlidir. Örneğin isteğin artması üretimin artmasını gerektirir, üretimin artması da isteğin (talebin) artmasını gerektirir. Demek ki nedenle sonuç, metafizik anlayıştaki gibi birbirinden ayrı ve birbirine karşıt iki olgu değil, birbiriyle sıkıca bağımlı ve birbirine dönüşebilir iki olgudur. Hiç bir doğal varlık, hem kendisinin bağlı olduğu ve hem de kendisine bağlı olan bir *karşılıklı etki*'ler bütünlüğünün dışında var olamaz. Engels, *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtında şöyle der: "Hareket halindeki maddeyi bir bütün olarak bugünkü doğabilimi açısından ele aldığımızda karşımıza çıkan ilk şey *karşılıklı etki*'dir. Bir dizi hareket biçimi, mekanik hareket, ısı, ışık, elektrik, manyetizm, kimyasal bireşme ve ayrışma, maddenin hallerindeki geçişler, organik hayat; bütün bunların hepsi, şimdilik organik hayatı dışta bırakırsak, birbirine geçiştir. Karşılıklı olarak birbirlerini saptar, bir yerde sonuç iken başka bir yerde nedendirler ve bu sırada bütün bu hareketin toplamı her değişik biçimde aynıdır. Spinoza, *öz, kendi kendinin nedenidir* diyerek *karşılıklı etki*'yi başarıyla anlatmıştı. Mekanik hareket ısıya, elektriğe, manyetizme, ışığa vb. ya da tersine dönüşür. Böylece Hegel'in, karşılıklı etkinin asıl *causa finalis* (şeylerin son nedeni) olduğu biçiminde dediğini doğabilimi doğruluyor. Bu *karşılıklı etki* bilgisinden daha gerilere gidemeyiz, çünkü bunun ardında bilinecek başka bir şey yoktur" (İbid, Ankara 1970, çev. Arif Gelen, s. 281, 282). Engels'in deyişinden de anlaşıldığı gibi, mekanik nedensellik anlayışının yanlışlığını düşünsel ve mantıksal yoldan meydana çıkaran Hegel, *karşılıklı etki*'yi bir *ereksel neden* olarak görüyordu, buysa tümüyle metafizik ve idealist bir yanılgıydı. Engels, yukardaki parçasında, "özdeğin devim biçimlerini biliyorsak özdeğin kendini de tanıyoruz demektir ve bu konudaki bilgimiz tamamlanmıştır" der. Metafiziğin neden yanıldığını da, aynı parçada, şöyle anlatır: "Tek tek olayları anlamak için on-

ları genel bağıntılarından ayırmak, soyutlayarak ele almak zorunda kalıyoruz. İşte o zaman değişen bu hareketler, biri *neden*, öteki de *sonuç* olarak görünüyor". "İnsanlar yeni üretici güçler elde ederek üretim tarzlarını değiştirirler ve üretim tarzlarını değiştirirken de kendilerini ve bütün toplumsal ilişkilerini değiştirirler". Nedensellik bağı, kuramsal ve uygusal açılardan büyük bir önem taşır. Ne var ki nedensellik bağı, evrensel bağlılığın ancak küçük bir parçasıdır. Doğada, sayısız denecek kadar çok, karşılıklı etki biçimleri vardır. Özdek geliştikçe ve daha yüksek biçimlere girdikçe yeni devim, eşdeyişle etkileşim biçimleri ortaya çıkar. Bu süreç sonsuz ve sınırsız olduğuna göre demek ki etkileşim biçimleri de sonsuz ve sınırsızdır. Evrensel bağlılık, karşılıklı etkilerin sonucudur. *Bk.* Evrensel Bağımlılık, Evrensel Bağlılık, Evrensel Birlik, Evrensel Bütünlük, Etki, Nedensellik, Gerekircilik, Mekanikçilik, Eytişim, Eytişimsel Özdekçilik, Devim, Çelişme.

KARŞI OLMA. (*Os.* Tekabül, Emri Mütekabil, Teaküs, Mukabele, Tebâyün, Mübâyenet, Tearuz, Zıddiyyet, Müsademe, Tehâlüf, Münâfât, Tezat, Tenâkûz, Muhalefet, Mukavemet, Mücâdele, Tenâzu, Muaraza, Muanede; *Fr., Al., İng.* Opposition, ayrıca *Al.* Gegensatz, Gegensatzung, Widerstreit; *İt.* Opposizione) Biri ötekinin karşısına konulmuş olan iki şeyin durumu... Ayrıca, *aynı noktadan uzaklaşmakta ya da o noktaya yaklaşmakta olan iki devingen arasındaki oran* anlamında da kullanılır. *Karşıolum* deyimiyle de dilegetirilmektedir. Bu terimi, ilkin, Aristoteles *Kategoryalar*'ında saptamıştır. Şöyle der: "Bir terimin başka bir terime karşı olması dört türlüdür: 1. görelilerin karşı olması, mislin yarıma olduğu gibi. 2. karşıtların karşı olması, iyiliğin kötülüğe olduğu gibi. 3. yoksunluğun sahibolmaya karşı olması, körlüğün görmeye olduğu gibi. 4. tasdikin inkâra karşı olması, oturuyor'un oturmuyor'a olduğu gibi". Skolâstik mantık, *karşı* olma'yı dört biçimde ele alarak aşağı yukarı Aristoteles'in anlayışını sürdürmüştür: 1. *Göreli karşı olma:* Bağlılaşık kavramların karşılığı, *köleci-köle* kavramlarında olduğu gibi, böyledir. 2. *Karşıt karşı olma:* Bir tür içinde birbirlerine düşmanlık taşıyan kavramların karşılığı, *ak-kara* kavramlarında olduğu gibi, böyledir. 3. *Yoksunluk bildiren karşı olma:* Var olanla yok olanı bildiren kavramların karşılılığı, *gören-kör* kavramlarında olduğu gibi, böyledir. 4. *Çelişik karşı olma:* Birbirlerini hayırlayan kavramların karşılığı, *insan -insan olmayan* kavramlarında olduğu gibi, böyledir. *Karşı olma,* bir önermenin niceliğini ya da niteliğini, ya da hem niceliğini hem niteliğini değiştirmektir. Böylelikle dört önerme tipi elde edilir: "Her insan bilgilidir - Hiç bir insan bilgili değildir" önermelerinde olduğu gibi *karşıt* (*Os.* Zıt, *Fr.* Contraire), "Kimi insan bilgilidir - Kimi insan bilgili değildir" önermelerinde olduğu gibi *altkarşıt* (*Os.* Dâhili tahteltezât, *Fr.* Subcontraire), "Her insan bilgilidir - Kimi insan bilgilidir" ya da "Hiç bir insan bilgili değildir - Kimi insan bilgili değildir" önermelerinde olduğu gibi *altık* (*Os.* Tekabülü basit, *Fr.* Subalterne), "Her insan bilgilidir - Kimi insan bilgili değildir" ya da "Hiç bir insan bilgili değildir - Kimi insan bilgilidir" önermelerinde olduğu gibi *çelişik* (*Os.* Mütenâkız, *Fr.* Contradictoire).

KARŞISAV. (*Os.* Nakîzi müddea, Nakîzı dâvâ, Nâkîzı matlup, Nakîzi kaziyyc, Nakîzi mevzu, Nakîzi vazı, Muzâdı vazı; *Fr.* Antithése, *Al., İng.* Antithesis, *İt.* Antitesi) Sav önermesinin karşısında yer alan önerme... Hegel mantığında üç devimli mantıksal diyalektiğin ikinci devimidir. *Yadsıma* ve *olumsuzlama* deyimleriyle anlamdaştır. Var olmak, oluş halinde olmaktır. Her varlık, özü gereği, kendini aşar ve karşıtına dönüşür. Her sav bir karşı savı, her eylem bir karşı eylemi içinde taşır. Her önerme, yadsımayı da birlikte getirir. Eytişim (diyalektik), sav-karşısav-bireşim olmak üzere üç devimli bir oluşma yasasıdır. Bireşim, savını ve karşısavını kapsayarak yeni bir sav meydana getirir. Bu yeni sav da, zorunlu olarak, karşısavını meydana koyar ve yeni bir bireşime varır. Örneğin adalet (sav), adaletsizliğe (karşısav) dönüşür ve yüksek bir adalete (bireşim) varır. Bu oluşmanın hızını, ortam ve koşullar belirler. Ortam ve koşulların gerektirdiğine göre bu oluşma, çok yavaş ya da çok hızlı olabilir. Mantıksal gelişmede her *sav* bir *olumlama,* her *karşısav* bir *olumsuzlama* ve *yadsıma,* her *bireşim* bir *olumsuzlanmanın olumsuzlanması* ve *yadsımanın yadsınmasıdır.* Hegel şöyle der: "*Yadsıma,* belli bir içerik taşır. Bu, yeni bir kavramdır, daha zengin bir kavram. Çünkü içeriğini yadsımakla zenginleşmiştir. Gelişme süreci, ancak, *sav*'la *karşısav*'ın çatışmasıyla mümkündür. Böylece, çelişme aşılarak, daha yüksek bir kesime ulaşılır. Bu yüksek kesim, hem kendisini, hem de kendisinden fazla olarak karşıtını içerir" (Hegel, *Mantık,* giriş ve I. bölüm). Hegel diyalektiğine göre her sav bir karşısavı için-

de taşır. Her önerme, kendi yadsımasını da birlikte getirir. Örneğin adâlet, adâletsizliği de birlikte getirir ve karşıtıyla çatışarak daha yüksek bir adâlete ulaşır. Bu yüksek kesim *bireşim*'dir ki o da yeni bir sav olarak kendi karşısavını içinde taşımaktadır. Hegel der ki "işte kavramlar sistemi bu yolda gelişir ve her türlü dış etkiden bağımsız olarak duraksız bir akış içinde oluşur" (İbid, birinci kitap, giriş). Hegel, mantıksal diyalektiğinin üç dönemi için *sav* ya da *olumlama*, *karşısav* ya da *yadsıma*, *bireşim* ya da *yadsımanın yadsınması* deyimlerini kullanır. Eytişimsel üçlü devimin kurucusu Hegel olmakla beraber, bununla eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin saptadığı ve açıkladığı *yadsımanın yadsınması yasası* (*Os.* İnkârın inkârı kanunu, *Fr.* La loi de négation de la négation) arasında uçurumsal farklar vardır. İlkin Hegelci çelişki mantıksal, içsel ve evrimcidir. Eyteşimsel özdekçi çelişkiyse, bunun tam tersi, tarihsel, dışsal ve devrimcidir. Toplumsal olguları Hegelci eytişimle çözümlemeye kalkarsanız örneğin feodalizmin hiç bir zaman anamalcılığa dönüşmediği ve dönüşmeyeceği, hep kendi kendini yetkinleştirerek sürüpgideceği gibi gerçekdışı ve gülünç bir sonuç elde edersiniz. Ya da aynı gerçekdışılıkta ve gülünçlükte şöyle bir yorum yapmak zorunda kalırsınız: Anamalcılık feodalizmin yetkin bir aşamasıdır ve feodalizmden başka bir şey değildir. İkinci olarak Hegelci karşıtlık özdeş, eytişimsel özdekçi karşıtlıksa bunun tam tersi olarak birbirine düşmandır. Toplumsal olguları Hegelci eytişimle çözümlemeye kalkarsanız örneğin köleyle köle sâhibinin özdeş, bir ve aynı olduğu gibi gerçekdışı ve gülünç bir sonuçla karşılaşırsınız. *Bk.* Bireşim, Hegelcilik.

KARŞIT. (*Os.* Zıt, Mütezat, Nakîz, Mütenâkız, Akis, Mugayir, Münâfi, Muhalif, Mukabil, Muarız; *Fr.* Contraire, *Al.* Kontraer, *İng.* Contrary, *İt.* Contrario) Birbirine düşmanlıkla karşı olan... *Karşıt* terimi, *karşılık* terimine *düşmanlık* düşüncesini ekler. Örneğin *yalın önerme* deyimi *karmaşık önerme* deyiminin karşılığıdır ama karşıtı değildir, oysa *ak* deyimi *kara* deyiminin karşıtlıkla karşılığıdır. Aristoteles, *Kategoryalar*'ında *karşıt*'ı, dört *karşı olma* durumundan biri olarak saptadıktan sonra şöyle der: "Ak, karanın akıdır denilmez, ama karanın karşıtıdır denir". Birinin olunılanması öbürünün yadsınmasını gerektirir; bir şey karaysa mutlaka ak değildir. Ama birinin yadsınması öbürünün olumlanmasını gerektirmez; bir şey kara değilse mutlaka ak olması gerekmez, örneğin sarı ya da kırmızı olabilir. Aristoteles, bunu, şöyle dilegetirmiştir: "Bütün hallerde bir *orta terim* vardır. Orta terim, her iki ucun yadsınmasıyla tanımlanır: Ne ak, ne kara gibi". *Karşıt*'ın bu orta terime, başka bir deyişle üçüncü olasılığa yer vermesi, onu, üçüncü olasılığa yer vermeyen *çelişik*'ten ayırır. Bunun için *ak-kara* terimleri *karşıtlıkla karşı* ve *renkli-renksiz* terimleri *çelişiklikle karşı*'dırlar (Çünkü bir şey, renkli değilse mutlaka renksiz, renksiz değilse mutlaka renklidir. Üçüncü olasılığa yer yoktur). Başka türlü söylersek, *karşıt* terimlerden birinin olumlanması öbürünün yadsınmasını gerektirir, ama birinin yadsınması öbürünün olumlanmasını gerektirmez (Çünkü bir şey, aksa mutlaka kara değildir, ama ak değilse mutlaka kara olması gerekmez), buna karşı çelişik terimlerden birinin yadsınması öbürünün olumlanmasını gerektirdiği gibi birinin olumlanması da öbürünün yadsınmasını zorunlu olarak gerektirir.

KARŞITLARIN BİRLİĞİ VE SAVAŞIMI YASASI. (*Os.* Tezatların vahdeti ve mücâdelesi kanunu, *Fr.* La loi de l'unité et de conflit des contraires, *Al.* Gesetz von der Einheit und der Kampf der Gegensatze, *İng.* Law of unity and conflict of opposites) Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin saptadığı üç evrensel yasadan biri... *Nicelikten niteliğe geçiş yasası ve olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasası* ile birlikte doğanın, toplumun ve bilincin üç evrensel yasasından biridir. Nesnel gerçeğin ve insan bilgisinin her alanında etkin ve geçerlidir. Doğada, toplumda ve bilinçte tüm nesneler, olaylar ve süreçler içlerinde bir *karşıtlık* (eşdeyişle *eytişimsel iç çelişki*) taşırlar, bu karşıtlık tüm devim ve gelişmenin kaynağıdır. Nesneler, olaylar ve süreçler bu karşıtlıkla devinir ve gelişirler. Bu karşıtlıklar hem bir *birlik* (biri olmadan öbürü de olmaz), hem de bir *savaşım* (biri öbürünü sürekli olarak dışındalar) içindedirler, birbirlerine *geçişirler* (biri öbürünü sürekli olarak altetme, onun yerine geçme eğilimindedir). Doğa, toplum ve bilinç bu evrensel yasayla işler ve gelişir. Gelişme, bu savaşım sonucu, birliğin ortadan kalkıp yerine yeni bir birliğin doğması demektir. Bundan ötürüdür ki karşıtların birliği *geçici* (eşdeyişle göreli, ilineksel, ikincil), karşıtların savaşımıysa *sürekli* (eşdeyişle saltık, temel, birincil)'dir. Bu yasadan ötürüdür ki *eski*, daima yerini *yeni*'ye bırakır. Doğada örneğin yumurta bu yasayla civciv

olur, toplumda örneğin feodalite bu yasayla anamalcılık olur, bilinçte örneğin bilgi bu yasayla ilerler. Devim ve gelişme, karşıtların savaşımının sonucu olduğundan bu yasaya *"eytişimin özü"* denir. Gerçekten de eytişimin yapısı bu birlik ve savaşımdır, *eytişim* deyiminden anlaşılması gereken bu birlik ve savaşımdır. Her nesne, olay ve süreçte eytişimsel birlik ve savaşım içseldir, hiç bir dış etkiyi gerektirmez, eşdeyişle dışsal bir etkinin sonucu değildir. Kaldı ki *eytişimsel* deyimi daima *içsel* olanı dilegetirir; örneğin bir meyvenin ağaçtan koparılması mekanik bir devim, kendiliğinden olgunlaşıp düşmesi eytişimsel bir devimdir. Karşıtların birliği ve savaşımı da böylece eytişimsel, eşdeyişle içseldir. Karşıtların birliği ve savaşımı yasası, devimin ve gelişmenin kendiliğindenliğini dilegetirir. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Eytişim, Karşıt, Karşıtların Çelişmesi, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Olumsuzlamanın Olumsuzlanması Yasası.

KARŞITLARIN ÇELİŞMESİ. (*Os.* Tezatların tenâkuzu, *Fr.* Contradiction des contraires) Karşıtların birbirlerini dışındalamaları sonucu meydana gelen çelişme... *Karşıtların savaşımı* deyimiyle anlamdaştır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe dilinde *karşıtlık*, çelişkisel bir ilişkidir ve bundan ötürüdü de *çelişme* deyimiyle eşanlamlıdır. Ne var ki bu *eytişimsel çelişme*'yi *mantıksal çelişme*'yle asla karıştırmamak gerekir. Mantıksal çelişki, *tutarsızlık* (*Os.* İnsicâmsızlık, *Fr.* Inconséquence) anlamındadır ve *düşüncelerdeki tutarsızlık* (*Os.* Ademi insicâmı efkâr, *Fr.* L'inconséquence dans les idées)'ı dilegetirir. Örneğin "bu şey, hem artıdır ve hem de aynı zamanda eksidir" dersek mantıksal olarak çelişkiye düşmüş oluruz, ne var ki doğada ve nesnel gerçeklikte bu böyle değildir, örneğin "atom, hem artı ve hem de aynı zamanda eksidir", çünkü hem artı yüklü ve hem de aynı zamanda eksi yüklü parçalar taşır, bu bilimsel bir gerçektir. Demek ki *ustan ve düşünceden kaynaklanan biçimsel mantık celişmeleri'yle doğadan ve gerçeklikten kaynaklanan eytişimsel nesnel çelişmeler*'i birbirinden ayırmak gerekir. Bunun nedeni ussal ve mantıksal olanın *soyut*, doğal ve gerçek olanınsa *somut* oluşudur. Soyut olan donmuştur ve değişmez, bundan ötürü de düşüncel bir yaprak hem yeşil ve hem de aynı zamanda sarı olamaz; buna karşı somut olan devimseldir ve değişir, bundan ötürüdür ki gerçek bir yaprak hem yeşil ve hem de aynı zamanda sarı olabilir. Bundan ötürü metafizikçiler ve idealistler *çelişme*'nin düşünceye özgü bulunduğunu, doğada çelişme olamayacağını savlarlar. Antikçağlı Zenon' dan çağdaş Amerikalı düşünür S. Hook'a kadar tüm metafiziğin ve idealizmin süregelen savı budur. Metafizikçiler ve idealistler bu yanlış savlamayla da yetinmezler, düşünsel soyutluğun devimsizliğini ve değişmezliğini doğaya ve nesnel gerçekliğe aktarırlar ve örneğin "tarih yinelemelerden ibarettir", ya da "güneşin altında yeni bir şey yoktur" derler. Oysa tarih hiç bir zaman yinelenmediği gibi güneşin altında da hiç bir zaman eski bir şey yoktur, her ikisi de her an yeni ve yepyenidir. Çünkü doğal ve nesnel çelişme, her an eskiyi yokederek yeniyi meydana koyan bir çelişmedir. *Çelişme* terimi hem ussal ve hem de doğasal alanda kullanılır, ne var ki her iki alanda ayrı şeyleri dilegetirir. *Bk.* Çelişme, Karşıt, Karşılıklı Etki, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Eytişim, Eytişimsel Özdekçilik.

KARŞITLARIN ÖZDEŞLİĞİ. (*Os.* Tezatların ayniyeti, *Fr.* L'indentité des contraires) Karşıtların bir ve aynı oluşu... Hegel deyimidir ve eytişimsel özdekçi felsefe dilindeki *karşıtların birliği* deyiminden çok farklıdır. Hegel'e göre karşıtlar özdeştir, eşanlamda birbirlerinin içinde ve birbirleriyle aynıdırlar. Hegel, bu savına, kökleri Elea'hlara ve Platon-Aristotels ikilisine varan şöylesine mantıksal bir uslamlamayla varmaktadır: Her varolan ancak kavramsal olarak vardır. Şu "masadır" dediğimizde onun boyuna, bosuna, biçimine, sertliğine, rengine, görevine birçok kavramlar yüklüyoruz. Masayı bu niteliklerinden, eşdeyişle kavramlardan soyutlarsak ortada sadece bir "dır", eşdeyişle "odur" kalır ki bu ne masa, ne kuş, ne ağaç vb. olmayan soyut bir varlıktır (Tüm idealizmin olduğu gibi Hegel'in de bu savında dinsel bir temel var: Tevrât'a göre Mûsâ, Horeb' de kendisine görünen tanrıya adını soruyor. Tanrı da *ben'im* diye karşılık veriyor. Yahudiler bu yüzden tanrıya *odur* anlamında *yaho* diyorlar, bu deyim sonradan *var olan* anlamını alarak *yahova* sözcüğüne dönüşüyor. İdealizme göre varolan sadece bu tanrı ve başkaca hiç bir şey değil). Bu varlığı varlığından da (eşdeyişle *dır* ya da *odur*'dan da) soyutlarsak ortada sadece yokluk kalır. Demek ki varlıkla yokluk özdeştir ve birbirinin içindedir. Demek ki masa ancak bilinemez bir şey olmakla nesnel ve eşdeyişle bizim dışımızda bir şey olabilirdi, bilinen bir şey olduğundan özneldir ve bizim içimizde-

dir. Kaldı ki kendisine bir kavram yükleyemeyeceğimiz hiç bir şey yoktur, demek ki bizim dışımızda olan hiç bir şey yoktur. Demek ki özneyle nesne özdeştir. Var olan her şey kavramsal olduğundan ve kavramlar da düşünsel olduğundan demek ki varolan her şey düşüncedir (Hegel'in bu savı klâsik düşünceciliğin temel savıdır ve Berkeley özdeksizciliğinin yinelenmesinden başka bir şey değildir). *Karşıtların özdeşliği* Hegel'de bu anlamdadır. Bu anlamdaki özdeşlikten gülünç ve bilimdışı sonuçlar çıkar, örneğin köleyle köle sâhibinin aynı olduğu sonucuna varılır. Oysa bunlardan biri olmadan öbürü de olamaz (Eytişimsel özdekçi dilde *karşıtların birliği* deyimi bu anlamdadır) ama bunlar özdeş değil, tam tersine, sürekli savaşım durumundadırlar. *Bk.* Hegelcilik.

KARŞITLIK. (*Os.* Zıddiyet, Tezât, Tekabül, Tehâlüf, Tebâyün; *Fr.* Contrariété, Contraste, Réciprocité; *Al.* Gegensatz, Kontrast, Wechselseitigkeit, Wechselwirkung; *İng.* Contrariety, Contrast, Reciprocity; *İt.* Contrasto, Reciprocita) Karşıtların niteliği... Karşıtlar arasındaki karşıolumu dilegetirir. *Karşıtlık*, birbirine karşı olup birbirlerini dışındalayan iki nesnel olgu ya da düşüncenin, ilişkisidir. Nesnel olgular arasındaki karşıtlıklar *eytişimsel karşıtlık*'lardır, düşünceler arasındaki karşıtlıklarsa *mantıksal karşıtlık*'lardır. Bu ikisini birbirine karıştırmamak gerekir. Nesnel karşıtlıklar daima bir *çelişki ilişkisi* içinde bulunurlar, eşdeyişle hem *birlik* hem de *savaşım* içindedirler. Mantıksal karşıtlıklarsa birbirlerini dışındalayan karşıt ya da çelişik kavram ve önermelerin karşıtlığıdır. *Bk.* Karşıt.

KARŞITLIK DÖRTGENİ. (*Os.* Tezât murabbaı, *İng.* Square of opposition) Birbirlerine karşı olan mantıksal önermeleri göstermek üzere dörtgen biçiminde çizilen çizelge... XVI. yüzyılda Aristoteles çeviricisi Iulius Pacius tarafından çizilmiştir. Hemen bütün mantık kitaplarında karşıolumlu önermeleri göstermek üzere yer alır. Dörtgenin köşelerinde A, E, İ, O) harfleri vardır. *Lâ. affirmo* ve *nego* sözcüklerinin seslileri olan bu harfler mantık kısaltmaları olarak olumlu ve olumsuz, tümel ve tikel önermeleri gösterirler. Dörtgenin (A) köşesine "bütün insanlar akıllıdır" (Olumlu tümel önerme), (E) köşesine "hiç bir insan akıllı değildir" (Olumsuz tümel önerme), (İ) kösesine "kimi insanlar akıllıdır" (Olumlu tikel önerme) ve (O) köşesine "kimi insanlar akıllı değildir" (Olumsuz tikel önerme) yazılıdır. (A-E) köşelerindeki önermeler birbirlerine *karşıt*, (İ-O) köşelerindeki önermeler birbirlerine *altkarşıt*, (A-İ ve E-O) köşelerindeki önermeler birbirlerine *altık*, (A-O ve E-İ) köşelerindeki önermeler birbirleriyle *çelişik* önermelerdir. Bu dörtgen, karşıolumlu bütün önermeleri böylece sergileyerek kolaylıkla hatırda tutulmalarını sağlar.

KARŞIT ÖZDEK. (*Os.* Mukabili madde, *Fr.* Antimatriére, *Al.* Antimaterie, *İng.* Antimatter) Özdeğin özel bir türü... Fizik terimidir. *Karşıt özdek*, metafizikçilerin ve idealistlerin sandıkları ya da sanmak istedikleri gibi *özdeksizlik* demek değildir. Özdeğin içindeki elemanter parçacıkların karşısında onlara ters düşen özellikler gösteren ve bu yüzden de *karşıt parçacıklar* (*Fr.* Antiparticules) adı verilen özel bir özdek türü saptanmıştır. İlkin 1928 yılında fizikçi Dirac tarafından kuramsal olarak varlıklarından haber verilen bu parçacıklar, 1932 yılında kozmik ışınlar içinde *anti-elektron* ya da *anti-pozitron* adıyla saptanmış ve daha sonra 1955 yılında *ivmelendirici* (*Fr.* Accélérateur)'lerde özdeksel olarak *anti-proton* ve *anti-neutron*'lar elde edilmiştir. Deneysel olarak saptandığ üzere her parçacığın karşısında bir karşıt parçacık bulunmaktadır. Bu karşıt karçacıklar, temel parçacıklara karşıt bir yük taşımaktadırlar ve karşıt özellikler göstermektedirler. Bu durum, özdeğin tüm somut biçimlerinin içinde eytişimsel özdekçiliğin *karşıtların birliği ve savaşımı yasası*'nın geçerliğini ve evrenselliğini tanıtlamıştır. Yüzyıldan beri kuramsal olarak ilerisürülen özdeğin eytişimsel çelişkili yapısı, böylelikle, bilimsel ve deneysel olarak ortaya konmuştur. Bu *parçacık ve karşıt parçacık* çiftlerinin (eşdeyişle özdeğin iç karşıtlıklarının) birbirlerine dönüşme (eşdeyişle birbirlerini yoketme, birbirlerini özdeğin nitelikçe değişik biçimlerine dönüştürebilme) güçleri bulunduğu saptanmıştır. Görüldüğü gibi her bilimsel buluş, eytişimsel ve tarihsel özdekçiliği biraz daha tanıtlamakta ve biraz daha güçlendirmektedir. *Bk.* Özdek, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası.

KAVRAM. (1. *Os.* Mefhum, Tasavvur, Fehim, İdrâk, Fikir, Mefhumu âm, Mânâyı âm, Tasavvuru âm, Mânâ, Mâhiyet, Külliyât, Vukuf; *Fr.* Concept, *Al.* Begriff, *İng.* Conception, *İt.* Concetto... 2. *Os.* Malûme, İlim, İlmi iptidâî, İlmi müktesep, Tasavvur, Fikir, Mârifeti müktesebe, Mefhumu mücerred, Mânâyı mücerred, Mefhum, Mâlûmât, Mârifet, Vukuf, İrfân, Ittılâ, Mânâ, Mâkul, Mâhiyet,

Mâhiyeti mâkule; *Fr., İng.* Notion, *Al.* Gedanke, Vorstellung; *İt.* Nozione) Düşünceyle kavranılan.

1, *Etimoloji:* Türkçemizin *yakalamak ve içermek* anlamlarını dilegetiren *kavramak* kökünden türetilmiştir, *kavranılmış olan*'ı dilegetirir. Batı dillerindeki *concept* deyimi Hint -Avrupa dil grubunun *almak* anlamındaki *kap* kökünden, *notion* deyimi de Hint-Avrupa dil grubunun *tanımak* anlamındaki *gen* kökünden türemiştir. Bu deyimler ilkin Lâtincede *conceptus* ve *notio* sözcükleriyle oluşmuş ve Lâtince aracılığıyla Batı dillerine geçmiştir. Eski Yunancada *kavram* deyimi *logos, horos, noema* ve *ennoia* sözcükleriyle dilegetiriliyordu. Batı dillerindeki *concept* ve *notion* sözcükleri dilimizde tek sözcükle, *kavram* sözcüğüyle dilegetirilmekte ve anlamdaş olarak kullanılmaktadır. *Notion* deyimi ayrıca *ilk bilgi* anlamım da taşır. Bununla beraber *Os. mefhûm* ve *Fr. concept* anlamındaki kavram, duyularla gelen nesnel izlenimleri düşüncenin soyutlama işleminden geçirerek kavradığı bir *genel nesne; Os. mâlûme* ve *Fr. notion* anlamındaki kavramsa *bilgi konusu* anlamlarını dilegetirir. Nitekim Alman düşünürü Kant, Avrupa dillerindeki skolâstiklerin tersine, bu iki anlamı birbirinden ayırmış ve *concept* terimini *genel kavram* (*Os.* Küllîler, *Fr.* Les universeaux)'lara özgü kılmıştır. Osmanlı felsefesinde de *concept* kavramı, *aklın ibdâ ve ihtirâ ettiği şey* (*Tr.* Usun yarattığı); *notion* kavramıysa *aklın iktisâbettiği şey* (*Tr.* Usun edindiği) olarak tanımlanmıştır.

2. *Mantık:* Kavram, nesnel gerçekliğin insan beyninde yansıma biçimidir. Bundan ötürü de her kavram, doğrudan ya da dolaylı olarak nesnel gerçekliği içerir. Bu, örneğin ağaç gibi *nesne kavramları* için böyle olduğu gibi, örneğin özgürlük gibi *düşünce kavramları* için de böyledir. Ne var ki duyusal bir yansımadan bir kavram oluşturabilmek için insan beyninde çok karmaşık bir süreç izlenir. Bu süreçte soyutlamalar, karşılaştırmalar, çözümlemeler, bireştirmeler, genelleştirmeler vb. gibi birçok ansal işlemler gerçekleşir. Soyut kavramlardan daha soyut kavramlara ve bu daha soyut kavramların yardımıyla da çok daha soyut kavramlara varılır. Böylelikle, kimi kavramlar artık nesnel gerçeklikle ilişkisizmiş gibi görünürler. Oysa ne kadar soyut olursa olsun ve ne kadar düşünsel bulunursa bulunsun hiç bir kavram nesnel gerçeklikle ilişkisiz olamaz. Nesnel gerçeklikten yansımıştır ve nesnel gerçekliğe dönecektir. Eşdeyişle nesnel gerçeklikte denenecek, doğrulanacak ve bir işe yarayacaktır. Örneğin dünyada hiç bir toplumcu ülke yokken oluşan *toplumculuk* kavramı böyledir; denenmiş, doğrulanmış ve gerçekleştirilmiştir. Bir başka örnek olarak hiç bir fiziksel bilginin bulunmadığı bir çağda oluşturulan *atom* kavramı da böyledir. Kavramlar, sonuç olarak, kendisi de nesnel gerçekliğin bir ürünü olan insan beyninin ürünleridir. Tümüyle hayâl ürünü olan kavramlar bile nesnel gerçeklikten yansımıştır, örneğin *zümrüdü anka kuşu* kavramı böyledir. Ne var ki bu gibi kavramlar nesnel gerçekliğe döndürülemezler; eşdeyişle denenemez ve doğrulanamazlar, bundan ötürü de hiç bir işe yaramazlar. Bunlar bilimdışı kavramlardır. Demek ki kavramları *bilimsel kavramlar* ve *bilimdışı kavramlar* olmak üzere de ayırmak gerekir. Kavramlar, insan düşüncesinin etkin ve yaratıcı yapısının ürünüdürler. Ama Hegel'in *Felsefe Tarihi Dersleri*'ni incelerken altı çizildiği gibi "Kavramlar, insanın düşünce ve hayâlgücü özgürlüğüyle varolmazlar. Doğada et ve kana sahiptirler. Özdekçilik de bu demektir işte. Mistik bir dille söylenirse insansal kavramlar, doğanın ruhudur. Bu demektir ki insanın kavramlarında doğa orijinal ve diyalektik biçimde yansır". İnsan, ansal faaliyetiyle, doğanın bu "orijinal ve diyalektik yansıması"ndan kavramlar, bu kavramlardan yargılar, bu yarglardan uslamlamalar, bu uslamlamalardan varsayımlar, bu varsayımlardan kuramlar meydana getirir. Onları doğada dener, doğrular ve işine koşar. Mantıksal olarak *nesne kavramları* ikiye ayrılır: Tek bir nesnenin özelliğini belirten kavramlara *bireysel kavramlar*, bir nesneler sınıfının özelliklerini belirten kavramlara *genel kavramlar* denir. Bireysel kavramlar *ad*'lardır. Örneğin *Ahmet, Süleymaniye, Istanbul* bireysel kavramlar; *insan, câmi, kent* genel kavramlardır. Genel kavramlar da mantıksal olarak ikiye ayrılır: Bir türün özelliğini belirten kavramlara *tür kavramları*, bir cinsin özelliğini belirten kavramlara *cins kavramları* denir. Her cins kavramı, bir üstündeki cins (yakın cins) kavramına göre tür kavramı; her tür kavramı da bir altındaki tür (yakın tür) kavramına göre cins kavramıdır. Örneğin *omurgalılar* kavramı, *kuşlar* kavramına göre bir cins kavramı ve *hayvanlar* kavramına göre bir tür kavramıdır. Mantık diliyle şöyle de söylenir: Her kavramın içlemi onun cinsleri, kaplamıysa onun türleridir. Kavramlar sözcüklerle dilegelirlerse de *sözcük* değildirler, kavram *sözcüğün anlamı*'dır. Eşanlamlı birkaç sözcük tek kavramı taşıdığı gibi çokanlamlı bir sözcük de

birkaç kavramı taşıyabilir. Bilimlerin kendilerine özgü kavramları bulunduğu gibi (örneğin yaşambilimin *gen* kavramı) birçok bilimlerin birlikte kullandıkları kavramlar (örneğin *nedensellik* kavramı) da vardır. Kendi kavramlarını açık seçik tanımlamak ve aydınlığa kavuşturmak her bilimin görevidir. Kavramlar, nesnel gerçeklikten yansıdıkları için tıpkı nesnel gerçeklik gibi kesin, durgun, sonsuz ve saltık değildirler. Kavramlar da, nesnel gerçeklik gibi, daima gelişirler ve yenilenirler. Kavramları dondurmak, sonsuz ve saltık saymak metafiziğin yapısı gereği zorunlu olarak düştüğü büyük yanılgılardan biridir. Kavramlar her ne kadar soyutsalar da unutulmamalıdır ki daima *somutla bağlantılı soyut*'lardır, *somuttan kopmuş soyut*'lar değildirler. Bir ustanın dediği gibi, "esnek, devimsel, göreli, karşılıklı bağlılık içinde" dirler, çünkü onların dilegetirdiği nesne ve süreçler de öylesine devimsel ve esnektirler. *Bk.* Kaplam, İçlem, Bilgi, Anlam, Tasarım.

3. *Felsefe:* Alman düşünürü Immanuel Kant, *Salt Usun Eleştirisi* adlı yapıtında, Platon'dan sözederken şöyle der: "Bir düşünürün düşüncelerini konusuyla karşılaştırarak, onu, kendi kendisini anladığından daha iyi anlamak olanaklıdır. Çünkü o kavramını yeteri kadar belirlemediğinden söylemek istediklerinin tam tersini söylemiş, hattâ tam tersini düşünmüş olabilir". Ernst Cassirer de *İnsan Üstüne Deneme* adlı yapıtında şöyle der: "Felsefe tarihi, bir kavramın tam tanımının, o kavramı ilk kez ilerisüren tarafından yapılamadığını gösteriyor. Felsefesel bir kavram, bir sorunun çözümünden çok daha önemli. Bir kavramın gereği gibi tanımlanması, onu ilk kez kullanandan çok sonra yapılabiliyor". Fransız düşünürü Louis Althuser de 1968 yılında İtalya'da yayımlanan *L'Unita* gazetesine verdiği bir demeçte şöyle demektedir: "Felsefesel pratiğin ana görevi tek sözle özetlenebilir: Doğru kavramlarla düzmece kavramları bir çizgiyle ayırmak... Felsefe, kavgasını neden kavramlarla yapar? Bilimsel ve felsefesel uslamlamada kavramlar, bilgi ileten araçlardır. Ama siyasal, ideolojisel ve felsefesel savaşta kavramlar hem silâh, hem de uyutucu bir maddedir. Kimi zaman tüm sınıf çatışmaları bir kavramın bir başka kavramla savaşı olarak dilegetirilebilir. Belli kavramlar birbirleriyle gerçek düşmanlar gibi savaşırlar. Daha başka kavramlar da yarının bilinmeyen savaşlarını hazırlamaktadırlar. Felsefe, çok soyut konularda bile savaşını kavramlarla sürdürür. Bu savaş, belki de küçük anlayış ayrılıkları üstündedir. Ama her zaman, yalan söyleyen kavramlara karşı doğruyu bildiren kavramlar için yapılır". *Kavram* deyimini belli ve dar bir anlamda kullanmak koşuluyla, her yeni felsefenin, her yeni dünya görüşünün yeni bir *kavramlar dizgesi* olduğu söylenebilir. Gerçekte bilimler *kavramlarla,* felsefeyse çeşitli bilimlerde kullanılan kavramları daha da genelleyen ulamlarla (kategorilerle, eşdeyişle en genel kavramlarla) çalışır. Örneğin *özdek* fizik dilinde, kimya dilinde, yerbilim milinde, yaşambilim dilinde vb. bir kavram, felsefe dilindeyse bütün bu kavramların tümünü genelleyen en üst düzeyde bir ulamdır. Böyle olmasaydı felsefe, çeşitli bilimlerin sınırları içinde bulunan yasalardan tüm bilimlerde geçerli olan en genel yasalara ulaşamazdı. Her yeni bilimsel buluş için kesinlikle yeni kavramlar geliştirmek ya da eski kavramlara yeni anlamlar katmak zorunluğu, o kavramların kendisinden yansıdığı nesnel gerçekliğin devimselliğinden ve gelişkenliğinden ötürüdür. Yaşam durmadan devinmekte ve gelişmektedir, o yaşamı dilegetirecek kavramların da onunla birlikte ve onunla koşutlu olarak gelişmeleri gerekir. Örneğin Galile fiziği Aristoteles fiziğini aşmak için Aristocu *neden* kavramının yerine yeni bir neden kavramı, Einstein fiziği Newton fiziğini aşmak için Newtoncu *çekim* kavramının yerine yeni bir çekim kavramı geliştirmek zorunda kalmıştır. Bunun gibi, felsefe de, yeni ulamların oluşturulduğu kuramsal bir laboratuvardır. Bundan başka bir kavramın ya da ulamın ilerisürülmesi, okyanuslarda bilinmeyen bir adanın bulunmasına benzemez. O kavramı ya da ulamı ünlü bir deyimle "bir *çözüm* olarak değil, bir *sorun* olarak" ele almak gerekir. Örneğin *artık-değer* kavramı çok önce klâsik ekonomicilerce bulunmuştu. Oysa bir sorun olarak değil, bir çözüm olarak ele alındığı için kısır kaldı ve hiç bir işe yaramadı. Oysa bir sorun olarak ele alınan bu kavramdan yola çıkılarak varbulunan tüm ekonomik ulamlar yeniden incelendi ve anamalcı ekonominin yasaları keşfedilip meydana çıkarıldı. Bunun gibi *oksijen* de Lavoisier'den önce Priestley ve Scheele tarafından bulunmuştu, ama eski kimya anlayışını altüst edecek olan bu buluş onların elinde hiç bir işe yaramadı, çünkü ne olduğunu ve ne işe yarayacağını bilmiyorlardı. Lavoisier'yse oksijeni kullanarak yepyeni bir kimya bilimi kurdu. Klâsik idealizme göre bir şeyi bilmek demek, ona bir kavram yükleyebilmek demektir. Örneğin ağacı biliyo-

ruz; çünkü ona "dallıdır, yapraklıdır, gövdelidir, köklüdür, uzundur, yeşildir vb." gibi birçok kavramlar yükleyebiliyoruz. Ağacı bu kavramlardan soyutlayın, ortada sadece bir "dır" (odur), eşdeyişle "varlık" kavramı kalır; ama hangi nesneyi kendisine yükletilen kavramlarından soyutlasanız hep bu "varlık" kavramını elde edersiniz, demek ki varlık, eşdeyişle gerçek *kavramsal* (tümel, evrensel) 'dır. Varlığı varlığından da soyutlayın, yokluğu elde edersiniz; demek ki gerçek, varolan değil, varolmayandır, bireysel olan değil, genel ve kavramsal olandır. İdealizmin bu temel savının dayandığı sözde mantıksal gerekçe budur. Hegel, *Mantık* adlı yapıtının başına şöyle yazmıştır: "Varlık, kendinde olarak, *kavram*'dır". Bk. Ulam, Anlam, Bilgi, Düşünce, Eytişimsel Özdekçilik, Gerçek, Gerçekçilik, Hegelcilik.

KAVRAMCILIK. (*Os.* Mefhûmiyye, Zihnîyye, Felsefei tasavvuriye, Vücudu zihnî mezhebi; *Fr.* Conceptualisme, *Al.* Konzeptualismus, *İng.* Conceptualism, *İt.* Concettualismo) Adcılık ve gerçekçiliğe karşı olarak, kavramların genel düşüncelerden ibâret bulunduğunu ve bunların gerçek olduklarını savunmak kadar gerçek olmadıklarını savunmanın da yersiz olduğunu ilerisüren Fransız düşünürü Abaelardus'un uzlaştırıcı öğretisi... İlerici ve aydın adcılıkla gerici ve bilgisiz gerçekçiliğin uzun süren tartışmaları, ortaçağın gelecek aydınlığı hazırlayan en ilginç düşünce olayıdır. Gerçekçiler, metafizik tutumlarına uygun olarak genel kavramların gerçek olduğunu ilerisürmüşlerdi. Adcılarsa genel kavramların sadece birer sözden ibâret olduğunu ilerisürerek gerçek olmadıklarını savunuyorlardı. Ortaçağın aydın bilgini Petrus Abaelardus, *kavramcılık* öğretisiyle, bu çatışmayı uyuşturmaya çalıştı. Tartışma beyhudedir, diyordu, kavramlar elbette gerçek değildirler, ama gerçekliklerden çıkarıldıkları için gene elbette bir gerçeklik taşımaktadırlar. Bunlar, adı üstünde, kavramdırlar ve bunların bu anlamda gerçekliklerini tartışmak yersizdir. Kavramların elbette nesne ve eylemlerden bağımsız olarak birer varlıkları yoktur, ama nesnel gerçeklik bilgisinin özel bir biçimidirler, bizler onlarsız (nesne ve eylemlerden soyutlanmış genel kavramlar olmaksızın) nesnel gerçekliği bilip tanıyamayız. Tümeller ne nesneden önce, ne de sonradırlar, nesnenin kendisindedirler (*Lâ.* Universale neque ante rem nec post rem sed in re). Abaelardus (1079 -1142) bu savıyla açıkça adcılara katılmakta, ne var ki onlardan biraz farklı olarak tümellerin ya da önsel genel kavramların nesnel gerçekliğin kavranmasında temel öğeler olduklarını ilerisürmektedir. Adcılığın geliştiricisi Oscam'lı William da Abaelardus'un bu savına katıldığından *kavramcılık* öğretisine *son dönem adcılığı* adı da verilir. İngiliz düşünürü John Locke da bu anlayışa yatkın görüşler ilerisürmüştür. *Bk.* Adcılık, Adcı Gezimcilik, Gerçekçilik, Gerçek, Kavram.

KAVRAMLAŞTIRMA. (*Os.* Mefhumlaştırma, *Fr.* Conceptualisation) Kavram kurma... *Kavramlaştırma*, bir dilegetirmedir. Dilegtirmeyse seslerle gerçekleşir. Dilin kökünün, yüksek hayvan türlerinde görüldüğü gibi, belli duyguları anlatan bağırmalar olduğu saptanmıştır. Örneğin bir haykırma, bir acıyı anlatır. Öznel heyecanları anlatan sözcükler yanında nesnel bir anlamı gösteren sözcüklerin, tümcelerin ve tümce takımlarının meydana gelmesi pek uzun bir gelişme süreci sonucudur. Öznel bir duygudan ilerigelen istemeden çıkarılmış sesler yanında belli bir davranışı bildirmek için isteyerek çıkarılmış sesler de yer almıştır. Yüksek hayvan türlerinden pek çoğunun çağırma ve uyarma için de sesler çıkardıkları, hele bu seslerin hayvanın karşılaştığı tehlikeye göre değişmekte bulunduğu da saptanmıştır. Böylece, tehlikeden duyulan öznel duyguyu belirten seslerin yanında tehlikenin nesnel kendiliğini gösteren sesler de yer almıştır. Bu süreçte, öznel bir anlamı anlatmaktan nesnel bir anlamı gösterme aşamasına ulaşılmıştır. İşitilebilen işaretlerden görülebilen işaretlere geçilmiştir. Kavramlaştırma, bu işaretlere birer anlam verme ya da onların anlamlarını saptamadır. Örneğin acı yüzünden bağırma sadece bir acıyı *anlatır*, ama başkaca hiç bir şeyi *göstermez*. Oysa "hava kötü" dediğimizde hem havanın kötülüğünden duyduğumuz üzüntüyü (öznel olanı) *anlatmış*, hem de havanın kötü olduğu olgusunu (nesnel olanı) *göstermiş* oluruz. Kavramlaştırmak, anlam vermek, anlam vermekse tanımlayabilmektir. Ne var ki tanımlayabilmek her zaman *göstermek*'le olmaz, kimi yerde *anlatmak* gerekir. Örneğin "kırmızı" kavramını kurmak ya da onu tanımlayabilmek için kırmızı taşı, kırmızı çiçeği, kırmızı böceği göstermek ve "işte bu kırmızıdır" demek yeter; ama "Atatürk" kavramını kurmak ya da onu tanımlayabilmek için onun gelişme sürecini anlatmak gerekir. Kavramlar adlardır. Ama yukardaki örnekte görüldüğü gibi *özel adlar* (bireysel kavram)'la *genel adlar* (genel kav-

ram)'ı birbirinden ayırmak gerekir. Özel adlar onların gelişme çizgisini anlatmakla, genel adlarsa aralarında eşitlik ya da benzerlik bağı bulunan nesneleri göstermekle kurulabilirler. *Bk.* Kavram.

KAVRANILIR. (*Os.* Kabili idrâk, Kabili tasavvur, Kabili taakkul, Kabili tahayyül, Mâkul, Mümkünüttasavvur; *Fr., İng.* Concevable, *Al.* Begreiflich, *İt.* Concepibile) Bilinebilir... *Anlakalır* (*Os.* Makul, *Fr., İng.* Intelligible, *Al.* Intelligibel, *İt.* Intelligibile) deyimiyle anlamdaş ve *kavranılmaz* (*Os.* Gayr-i kabil-i idrak, *Fr.* Inconcevable, *Al.* Unbergreifbar, *İng.* Inconceivable, *İt.* Inconcepibile) deyimiyle bunun anlamdaşı olan *anlakalmaz* (*Os.* Gayr-i makul, *Fr.* Inintelligible, *Al.* Unverstandlich, *İng.* Unintelligible, *İt.* Inintelligibile) deyimine karşıttır. Aynı zamanda *duyulur* (*Os.* Mahsüs, *Fr., İng.* Sensible, *Al.* Sinnlich, *İt.* Sensibile) deyimi karşılığında kullanılır. Kavranılır ve anlakalır deyimleri *usla kavranan*'ı, duyulur deyimi *duyularla kavranan*'ı dilegetirir. *Bk.* Kavranılmaz, Kavram.

KAVRANILMAZ. (*Os.* Gayrı kabili idrâk, Gayrı kabili tasavvur, Gayrı kabili fehim, Gayrı kabili taakkul, Lâyüfhem, Lâyetasavver, Mümteniüttasavvur, Nâkabili tasavvur, Nâkabili tafehhüm; *Fr.* Inconcevable, *Al.* Unbegreifbar, Undenkbar; *İng.* Inconceivable, *İt.* Inconcepibile) Kavranılmamış olan... Zihinde oluşturulamayan ya da oluşturulabildiği halde bilgilerimizle çelişik olduğu için anlaşılamayanı dilegetirir. Metafizik düşünce, en *kavranılmaz*'ları kavradığını sandığı halde, örneğin yuvarlak olan dünyanın bizim yaşadığımız bölümünün taban karşıtında insanların başaşağı yaşayamayacaklarını ilerisürerek bunu *kvranılmaz* saymıştı. Bu kavranılmazlık anlayışı, metafizik düşüncenin malı olan biçimsel mantığın kavranılmazlık anlayışıdır. *Diyalektik kavranılmaz*, pratikten tümüyle kopmuş olması dolayısıyla bilgilerimizle çelişen kavranılmazlıktır. Örneğin matematik, biçimsel mantık anlamında kavranılmaz olan sonsuz küçüklükler ve sonsuz büyüklükler hesabıyla birçok *pratik iş* görür. Bu hesapların konusu olan sonsuz büyüklük ve küçüklükler duyularımızla algılanamaz ve pek çoklarımızın zihinlerinde de oluşturulamaz ama pratikten kopmamıştır, çünkü bilimsel sonuçları pratikte her an yansımakta ve denetlenmektedir, bundan ötürü de *kavranılır*. *Bk.* Kavranılır, Bilinemezcilik.

KAYNAŞIKLIK. (*Os.* Arzı hâviye, Hevâ, Âmâ; *Fr., Al., İng.* Chaos) Hesiodos'a göre evrenin, bütün öğelerin karmakarışık bulundukları ilk durumu... Evrensel kaynaşıklık (kaos) Yunan düşüncesiyle ortaya atılmıştır. Antikçağ Yunan düşünürü Hesiodos (İ.Ö. 700), *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) adlı yapıtının başında kaynaşıklığı anlatır. Kaos, Yunancada boşluk anlamındadır. Ama bu boşluk, sonradan varlaşacak olan bütün olanakların kaynaştığı bir boşluktur. Antikçağ Yunan düşünürlerinden Anaksagoras'a (İ.Ö. 500 -428) göre de başlangıçta cansız ve zekâsız unsurlar kaynaşık bulunuyorlardı (kaos). Sadece zeki cevher bu kaynaşıklığın dışındaydı (nus). Zeki cevher, kaynaşıklığa yanaşarak onu düzenledi ve ondan evreni meydana getirdi (kozmos). Devim, kaynaşıklığa böylec girdi ve yaşamak fırtınası bütün evrene böylece yayıldı. *Bk.* Evrendoğum, Evren.

KAYRACILIK. (*Os.* İnâyeti rabbâniye mesleği, *Fr.* Providentialisme) İnsanın ancak tanrı kayrasıyla (inâyetiyle) kurtulabileceğini ilerisüren Hıristiyan öğretisi... *Bk.* Jansenius'cülük.

KELÂM. Söz... Antikçağ Yunan felsefesinde Herakleitos'un *tanrı* niteliğinde olarak *Yu. logos* deyimiyle dilegetirdiği *Ar. kalam* deyimi, sözcük anlamında *söz* demektir. İslâm terminolojisinde *tanrı sözü* (*Ar.* Kalam Allah) 'nü dilegetirir. Aynı zamanda İslâm tanrıbilimi de bu deyimle adlanır. Şeyh Muhammet Abduh'un *Risâlet-üt-Tevhid* adlı yapıtında anlattığına göre İslâm tanrıbilimi, *kelâm* tartışmasından oluşmuştur. Ehli sünnetin inakçılığına karşı çıkan mûtezilecilere göre eğer tanrı *konuşucu* (*Ar.* Mutakallîm)ysa ve *kelâm* (söz, eşdeyişle Kur'an) onun sözleriyse; bu sözlerin de tanrı gibi öncesiz, en eski ve yaratılmamş olması gerekir. Oysa *kelâm* (Kur'an) yaratılmış bir dünyaya ait olmakla ve bir zaman-mekân içinde söylenip yazılmış bulunmakla *yaratılmış* (*Ar.* Mahlûk) 'tır. Buysa tanrının niteliğinde bir değişmeyi gerektirir (Çünkü *susan* durumundan *söyleyen* durumuna geçmiştir). Tanrılık yapıda değişme olanaksızdır (Çünkü tanrının başlıca niteliği değişmezliğidir). Demek ki Kur'an *tanrının kelâmı* (tanrının sözü, Kelâmullah) değildir. İslâm tanrıbilimini oluşturan özgür düşünceli mûtezilecilerin başlattığı bu tartışmadır. Müslümanların kutsal kitabı *Kur'an*'da bu deyim kimi yerde tanrının *buyruğu*, kimi yerde *takdiri*, kimi yerde de *vahyi* anlamlarında kullanılmıştır. Kutsal kitaba ve

peygamberin sözleri olan hadislere dayanan İslâm felsefesine de *Kelâm* denir, çünkü bu felsefe tanrı ve peygamber sözleriyle geliştirilmiştir. Bu felsefe, antikçağ Yunan felsefesi etkisiyle oluşan Arap felsefesine karşı dinsel bir felsefe meydana getirmek amacıyla oluşmuştur. Kelâm felsefecilerine, *feylesof* (filozof) denilen öbür felsefecilerden ayırmak için *mütekellim* (çoğulu: mütekellimîn) denir. Eş'arîliğin kurucusu Ebül Hasan Eş'arî'den önce bu tanrıcı İslâm felsefesine *ilmi tevhit, ilmi usulüddin, fıkhı ekber* gibi adlar veriliyordu. *İlmi kelâm* deyimini ilk kullanan, daha doğrusu ehli sünnet inançlarını savunma anlamında ilk kullanan, Ebül Hasan Eş'arî'dir. Teksözle *Kelâm bilimi*'ne İslâm skolâstiği denilebilir. *Kelâm* deyimi Hıristiyan inançlarında da önemlidir ve *tanrının yaratma gücü*'nü dilegetirir. Tanrı *ol* (*Ar.* Kün) demiş, evren oluvermiş. Bundan ötürü Yohanna *İncil*'i "Başlangıç sözdü" önermesiyle başlar. Şöyle der: "Ve kelâm Allahın nezdinde idi ve kelâm Allah idi. Her şey onunla oldu ve olmuş olanlardan hiç bir şey onsuz olmadı. Hayat onda idi ve hayat insanların nûru idi. Ve kelâm beden olup inâyet ve hakikatla dolu olarak aramızda sâkin oldu, biz de onun izzetini babanın biricik oğlunun izzeti olarak gördük". Mûsâ'nın kitabı *Tevrat* da şöyle der: "Başlangıçta Allah (*Allah* deyiminin kökü Yahudilerin tanrısı *ruhlar* anlamındaki *İbr. Elohim*'in tekili olan *ruh* anlamındaki *İbr. Eloah*'tır. O.H.) gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah'ın ruhu suların yüzü üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah *dedi* (kelâm etti, tekellüm etti. O.H.): Işık olsun. Ve ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü ve Allah ışığı karanlıktan ayırdı. Ve Allah ışığa *gündüz* ve karanlığa *gece* dedi". Evrenin, tanrının *ol* (*Ar.* Kün) sözüyle varolduğu Kur'an'ın da birçok âyetlerinde yazılıdır. Görüldüğü gibi, her üç din de tanrının evreni *kelâm*'ıyla yarattığında birleşmektedir. Hıristiyanlar, Yahudilikten ve Müslümanlıktan farklı olarak, tanrı kelâmının *İsâ*'nın kişiliğinde cisimleştiğine inanırlar, çünkü Yohanna İncil'inde "ve kelâm beden olup bağış ve gerçekle dolu olarak aramızda yaşamaya başladı" denmektedir. Yohanna'nın "Ve kelâm Allahın nezdinde idi ve kelâm Allah idi" deyişine uygun olarak Hegel felsefesinde de *söz*, eşdeyişle *kavram* varlıkta içkindir ve varlıktır. Bu sav, sadece Hegel'e özgü de değildir, tüm idealizmin temel savıdır. Demek ki tüm idealizm bir bakıma *kelâm* (*Yu.* Logos) kavramına dayanmaktadır. *Bk.* Kelâmcılar, Düşüncecilik, Gerçekçilik, Hegelcilik, Kavram.

KELÂMCILAR. (*Os.* Mütekellimîn, *Fr.* Mutakallimins) İslâm tanrıbilimcileri... Osmanlı felsefesinde *kelâmîyyûn* adıyla da anılan kelâmcılar, *ilmi kelâm* adıyla anılan *İslâm tanrıbilimi* (*Os.* İslâm ilâhiyyâtı, *Fr.* Théologie Islâmique)'nin düşünürleridir. İlk İslâm kelâmcıları, aynı zamanda özgür düşünceci *İslâm feylesofları* (Bu ikisi arasındaki fark çok önemlidir; İslâm felsefesi özgür düşüncenin, İslâm kelâmcılığıysa dinsel düşüncenin ürünüdür. Bu yüzden Arap felsefecilerine *feylesof*, kelâmcılarına *mütekellîm* denir) olan Vâsıl bin Atâ, Câhiz, Muammer ibni Abbad vb. gibi Mûtezilecilerdir. Kelâm tartışmasını onlar başlattıklarından doğal olarak usa uygun bir tanrıbilim oluşturmuşlardır. Kelâmcılığın asıl kurucusuysa gerici ve inakçı bir İmam olan Ebül Hasan Eş'arî'dir. İmam Mâtüridî de aynı gerici ve inakçı yolu izlemiştir. Gizemci yapısına rağmen İmam Gazalî de bu gerici ve inakçı kampta yer alır. Bu gerici ve inakçı kelâmcılığın ayırıcı niteliği *inan* (*Os.* İmân) temeline dayanmasıdır. Bunlar inanla çatışan her türlü nesnel gerçekliği ve insan bilgisini yadsırlar. *Bk.* Kelâm, İnak, İnan, İslâm Felsefesi, Tanrıbilim, Felsefe.

KENDİ İÇİN. (*Os.* Lizâtihî, *Fr.* Pour soi, *Al.* Für-sich, *İng.* For self, *İt.* Per sé) Kendine dönebilen... Bilinçli varlığın, doğasal yapısını bilinciyle aşarak, kendine dönüşünü dilegetirir. Ancak *bilinç*'tir ki *kendi için* olabilir, bilinçsiz varlıklar kendi için olamazlar. Bu terim, *kendine dönemeyen* anlamını dilegetiren *kendinde* (*Os.* Bizâtihî, *Fr.* En soi, *Al.* An sich, *İng.* In inself, *İt.* In sé) deyimi karşılığında kullanılır. Örneğin ağaç kendini kavrayamaz, *kendinde* bir varlıktır; buna karşı insan kendini kavrar, *kendi için* bir varlıktır. *Kendi için* olmak bir bilinç işidir, bilinçsiz varlıkların tümü *kendinde* varlıklardır. Ne var ki belli bir konuda bilinçlenmeyen insan da o konuda *kendinde*'dir, *kendi için* olabilmesi o konuda bilinçlenmesine bağlıdır. Kimi çeviricilerimiz bu deyimi *kendisi için* ya da *kendinin bilinci* (Örneğin *Bk. Felsefe Defterleri*, Istanbul 1976, Attilâ Tokatlı çevirisi, s. 19) ya da *kendinin bilincine varma* (Örneğin *Bk. Marx'n Toplum Kuramı*, Istanbul 1971, Özer Ozankaya çevirisi, s. 7) deyimleriyle dilegetirmektedirler. Alman düşünürü Hegel'in dilinde bu terim *belirtik* (*Al.* Explizit) ve karşıtı olan *ken-*

dinde deyimi de *örtük* (*Al.* Implizite) deyimleriyle anlamdaştır. Hegel'e göre gelişme, *kendinde* (örtük)'den *kendi için* (belirtik)'e geçiştir. Örneğin palamut *kendinde* meşedir, büyüyüp meşe olunca *kendi için meşe* olur. Hegel'in bu deyimleri, kolaylıkla farkedileceği gibi, Aristoteles'in *gizil* (*Yu.* Dynamis) ve *edimsel* (*Yu.* Energeia) deyimleriyle anlamdaştır. Aristoteles'e göre de palamut *gizil* olarak (Hegelci anlamda *kendinde* ya da *örtük*) meşe ve meşeyse *edimsel* olarak (Hegelci anlamda *kendi için* ya da *belirtik*) meşedir. Hegelci anlamda *kendi için* deyimi, *bizim için* (*Al.* Für uns) deyimiyle de bağlantılıdır. Çünkü araştırıcı düşünce *kendinde* olanın ne olduğunu ve gelişerek ne olacağını (örneğin palamutun meşe olacağını) görür ve anlar. Bundan ötürüdür ki Hegel'e göre palamut *bizim için* meşedir ama henüz *kendi için* meşe değildir, ancak gelişip meşe olunca *kendi için* meşe olur. Görüldüğü gibi *gelişme*, Aristoteles'ten Hegel'e kadar hep *saklı olanın gerçekleşmesi* anlamında kullanılıyor. Hegel'in eytişimsel üçlülerinin ilk terimi daima *kendinde*, üçüncü terimi de daima *kendi için*' dir. Bunun nedeni Hegel'in, gene Aristoteles kaynaklı, ereksellik anlayışıdır. Ereksellik anlayışına göre bir terimden çıkan bütün terimlerin o terimin içinde önceden varbulunmaları gerekir. Örneğin *varlık-yokluk-oluş* üçlüsünde "yokluk" ve "oluş" terimleri "varlık" teriminin içinden çıkmışlardır, demek ki "varlık" teriminde "yokluk" ve "oluş" terimleri *kendinde* (Hegelci eşdeyişle *örtük*, Aristoteles deyişiyle *gizil*) olarak vardır; "varlık' ve "yokluk" terimleri ancak "oluş" teriminde (üçüncü terim) *kendileri için* (Hegelci eşdeyişle *belirtik*, Aristoteles deyişiyle *edimsel*) olarak varolurlar. Daha açık bir deyişle oluş varlığın içinde gizli ve örtüktür ama varlık oluşun içinde açık ve belirtiktir. Bundan ötürüdür ki Hegelci dilde varlık aynı zamanda yokluk ve oluş, yokluk aynı zamanda oluş ve varlık, oluş aynı zamanda varlık ve yokluktur. Gene bundan ötürüdür ki Hegelci dilde karşıtlar özdeştir. *Kendi için* terimi Fransız varoluşçusu Sartre tarafından da *kendini aşabilen özgür bilinç* anlamında kullanılmıştır. Bu terimler gerçekte idealist felsefeye özgü terimlerdir. Ama belli bir anlamda eytişimsel özdekçilerce de kullanılmıştır. *Bk.* Hegelcilik.

KENDİ KENDİNE DEVİM. (*Os.* Bizâtihî hareket, *İng.* Self-motion) Kaynağı devinende bulunan devim... Özdekçi devim anlayışıdır ve bir *özgüç* (*Os.* Zâtülhareket, *Fr.* Autodynamisme)'ü gerektirir. Düşünceci devim anlayışı devimin kaynağını daima bir dış etkide (genellikle tanrıda) aramıştır. Mekanikçi görüş de bir *ilk fiske*'yi gerektirmekle sonuç olarak düşünceci devim anlayışıyla birleşir. Bunlara karşı özdekçi anlayış, antikçağın İyonya felsefesinden beri devimi hep doğanın içinde aramıştır. İyonyalılar devimi temel parçacıkların bileşmesi ve ayrılmasıyla, Empedokles sevgi ve nefretle, Leukippos ve Demokritos atomlar ve boşlukla; eşdeyişle hep doğayla ve doğanın kendiliğinden devimiyle açıklamışlardır. Tarihsel süreçte Spinoza'nın *kendi kendinin nedeni* (*Lâ.* Causa sui) düşüncesi, Leibniz'in kendi kendini belirleyen monadlar varsayımı, evrensel oluşma ve gelişme üstüne ilerisürülen Kant'çı düşünceler, Schelling evrimciliği ve Hegel eytişimi *kendi kendine devim* gerçeğinin açıklanmasına doğru ilerleyen birer aşamadırlar. Kendi kendine devim, bilimsel olarak tarihsel ve eytişimsel özdekçilikle açıklanmıştır. *Bk.* Devim, Özgüç.

KENDİLİĞİNDEN EVRİM. (*Os.* Tav'î tekâmül, *Fr.* Évolution spontanée) Toplumun zorunlu bir evrim sürecinde gelişmesi... Tüm doğa ve bu arada doğanın bilinçli insanlarından meydana gelen toplum bir zorunluk süreci içinde ve zorunlu olarak gelişir. Elle tutulurcasına görüldüğü gibi tarihsel olarak bugün, dünden çok daha ileri bir düzeydedir. Nitekim insansız doğa da böylelikle gelişmiş ve evriminin sonunda insanı ortaya koymuştu. Diyalektik bilmeyen idealistler ve kaba özdekçiler, bu doğasal zorunluğu değerlendiremiyorlardı. İdealistler bu zorunluğu doğaüstü güçlere bağlayarak kaderciliğe, kaba özdekçiler de özdeğe bağlayarak mekanizme düşüyorlardı. Diyalektik düşünce, toplumsal gelişmede de gerçekleşen bu genel yasayı —doğasal zorunluğu— insanın bilinçli eylemiyle nasıl etkileyerek ona yön verdiğini gösterdi. Gelişme, evrendeki bütün olgularda doğal bir yasadır ve zorunludur. Ama insan bilinçli eylemiyle ona yönvermezse bu zorunlu gelişme *dilediğince* gerçekleşmez. İnsan, bilinçli eylemiyle, bu zorunlu gelişmeyi irâdeli dileğinin doğrultusuna döndürür, rotasına sokar. *Bk.* Evrim.

KENDİLİĞİNDENLİK. (*Os.* Tav'iyet, Kuvvei tekeyyüfiyye, İnbiâs, Husuli zâtî, Husuli bizzât, Tatavvu, Binefsihî hareket, Sâniha, Sünuhât, İrâdei ihtiyârîye. İhtiyârı zâtî, Kasriyyet, Muhtâriyet; *Fr.* Spontanéité, *Al.* Spontancitaet, Selbstaetigkeit, Antrieb, Naturtrieb;

İng. Spontaneity, *İt.* Spontaneità) Kendi kendine gerçekleşenin niteliği... Hiç bir dışsal belirlenmeyi gerektirmeksizin kendi kendine gerçekleşme olgusunu dilegetirir. Alman düşünürü Immanuel Kant, anlığın etkinliğini kendiliğindenlikle niteler. Toplumbilim açısından da Gurvitch, Moreno vb. gibi metafizik yapılı toplumbilimciler toplumsal kümeleşmeleri kendiliğinden oluşan eğilimlere bağlarlar. *Kendiliğindenlik* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından "1. Dış etkilerin zorlaması olmadan, içsel nedenlerle oluşan süreçlerin gerçekleşme niteliği. 2. Tarihsel evrimdeki zorunlu nesnel düzenliğin gerçekleşmesi" olarak tanımlanmaktadır.

KENDİLİĞİNDEN ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Tav'î maddecilik, *Fr.* Matérialisme spontanée) Nedenlerinin bilinmesi gerekmeksizin anlaşılabilen özdekçilik... *Kendiliğinden özdekçilik*, doğru düşünebilen her insanın, çevresinde, kendisinden bağımsız bir dünya bulunduğunu anlamasını dilegetirir. Deli ya da budala olmayan hiç bir insan çevresindeki dünyanın kendi bilincine bağlı olmaksızın var olduğundan kuşkulanamaz. Özdekçiliği bilmedikleri halde ilk düşünürlerin *canlı özdekçi* oluşları bu *kendiliğinden anlaşılabilme*'nin ürünüdür. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi, *kendiliğinden özdekçilik* "sağlıklı bir düşünce sâhibi olan, tımarhaneden ya da idealist düşünürlerin okulundan çkmamış her insan için nesnelerin, çevrenin, dünyanın duyumlarmızdan, bilincimizden, ben'imizden ve genel olarak *insandan bağımsız* varlığını kabul etmekten ibârettir". Nitekim insanlar, pratik yaşamlarında, bundan hiç bir zaman şüphe etmemişlerdir. Bir sokakta karşıdan karşıya geçen en aşırı özdeksizci (immateryalist) bile kuramsal olarak düşünce ürünü saydığ otobüsün altında ezilmemek için gözlerini açar. Bundan ötürüdür ki bütün insanlar, pratik yaşamlarında, *kendiliğinden özdekçi*'dirler. Ancak kuramsal alandadır ki özdekçilik, idealist öğretilerce, yadsınmaya çalışılmıştır. İnsanların çevreleri karşısında pratik yaşamlarındaki bu doğal tutumları, eşdeyişle *kendiliğinden özdekçilik* deyimi, kuramsal alanda ilerisürülen ilk özdekçi kurguları dilegetiren *çocuksu özdekçilik* (*Os.* Sâfdil maddecilik, *Fr.* Matérialisme naif) deyimiyle karıştırılmamalıdır. *Bk.* Özdekçilik, Canlı Özdekçilik, Kendiliğindenlik.

KENDİNDE ŞEY. (*Os.* Bizâtihî şey, *Fr.* Chose en soi, *Al.* Ding an sich, *İng.* Thing in itself) Herhangi bir şeyin kendiliği... Bu deyimin ünü, Alman düşünürü Immanuel Kant'ın kullanımından gelir. Ama daha önce Aristoteles onu *töz* (*Yu.* Ousia)'le anlamdaş olarak kullanmıştır. Skolâstikler de Aristoteles'in izinde gittiklerinden ona aynı anlamı verdiler. Kant'a göre *kendinde şey* (*Al.* Ding an sich), bize verilmiş olan *görünüş* (*Al.* Phaenomen)'lerin altındaki bize verilmemiş olan *kendilik* (*Al.* Noumenon)'i dilegetirir, bize verilmemiş olduğu için de bilinemez. Bize bunları veren kimdir, vermeyen kimdir, Kant bunun adını söylemez ama herhalde tanrı olsa gerektir. *Bk.* Eleştiricilik.

KESİKLİLİK. (*Os.* Mütekatti, *Fr.* Discontinuité, *Al.* Diskontinuitaet, *İng.* Discontinuity) Süreksizlik, aralıklılık... *Sürekli* ya da *kesiksizlik* (*Os.* Mütemâdî, *Fr.* Continuité, *Al.* Kontinuitaet, *İng.* Continuity) deyiminin karşılığıdır. Özdeksel nesneler bu çelişik ıralarıyla birbirlerine bağımlıdırlar. *Kesiklilik*, nesnelerin birbirinden ayrı durumlarını ve niceliksel birikimlerle sıçramalı gelişmelerini dilegetirir. *Kesiksizlik*'se birbirinden ayrı nesnelerden meydana gelen bütünsel sistemleri ve onların niteliksel gelişmelerini dilegetirir. Nesnelerin bu iki çelişik niteliği birbirine sıkıca bağımlıdır. biri olmadan öbürü de olamaz, biri sürekli olarak öbürüne dönüşür. Örneğin özdek tek tek oluşumlarında kesiklidir, ama sonsuz gelişimsel yaşamında kesiksizdir. Her yeni biçiminin bir başlıbaşınalığı vardır, öbür biçimlerinden ayrıdır; ne var ki onun gelişmesi sonsuzca sürüpgider. Bu, süreklilik içinde bir kesikliliktir. Metafizik ve metafizik nitelikli mekanikçi özdekçilik bu iki kavramı brbirinden ayırır ve karşıtlaştırır, bundan ötürü de yanlış sonuçlara varır. Örneğin ışığı dalga olarak gören fizikçiler onu sürekli ve kesiksiz, parçacık olarak gören fizikçiler süreksiz ve kesikli saymışlardır. Oysa ışık hem dalga, hem de aynı zamanda parçacık hâlindedir. *Kesiklilik ve süreklilik*, eytişimsel özdekçiliğin ortaya koyduğu ve çağdaş fiziğin doğruladığı evrensel bağımlılığın özdeksel nesnelerde beliren bir görünümüdür.

KESİN. (*Os.* Kat'î, İktirânî, Hamlî, Vâcibül icrâ; *Fr.* Catégorique, *Al.* Kategorisch, *İng.* Categorical, *İt.* Categorico) Şüphe ve duraksamaya yer bırakmayan... Mantık terimi olarak *koşulsuz* anlamını dilegetirir. Terim, bu anlamını, Kant'ın törebilimsel kullanışından almıştır. Aslında *Yu. katigoreia* sözcüğü bir *kimseye bir şey yüklemek* anlamına gelir ve

yüklenen nitelik'i eşdeyişle *yüklem*'i dilegetirir. İlkin Platon bu sözcüğe *en genel* anlamını katmış ve yüklenen niteliği *en genel yüklem* anlamında kullanmıştır. Türkçemizde bu anlamı *takım* sözcüğü karşılar, örneğin konuşma dilimizde *kibar takımı* deyimi Platon'un gözettiği anlamı dilegetirir. Bu, *ortak nitelikleri olanları bir araya toplayan* bir anlamdır. Nitekim Aristoteles'ten Kant'a kadar mantık terimi olarak kullanılan *kategori* (*Tr.* Ulam, *Os.* Makûle) terimi de bu anlamdadır. Türkçemizdeki *kesinlik* anlamı, Osmanlıcada *kat'iyet* ve Fransızcada *décision, définition, certitude* sözcükleriyle dilegetirilir. Bu bakımdan *Fr. catégorique* terimi, sözcük anlamında *toplamsal* ve mantık terimi olarak *yüklemsel* anlamlarını verir. Alman düşünürü Immanuel Kant da *koşulsuz* buyruk anlamında kullandığı *kesin buyruk* (*Fr.* Impératif catégorique) deyimini *en genel yüklemi kapsayan buyruk* anlamında kullanmıştır, çünkü bu buyruk sadece koşulsuzluğu değil ayrık olmamak vb. gibi daha birçok nitelikleri kapsar. Bu anlamda *kesin* terimi; *açık* (*Os.* Vâzıh, *Fr.* Clair), *saydam* (*Os.* Şeffâf, *Fr.* Net), *belirgin* (*Os.* Sarih, *Fr.* Précis), *belli* (*Os.* Muayyen, *Fr.* Explicite), *pekin* (*Os.* Yakîn, *Fr.* Certain), *son* (*Os.* Nihâî, *Fr.* Définitif), *kararlı* (*Os.* Mukarrer, *Fr.* Décisif) deyimleriyle anlamdaştır. *Bk.* Kesin Buyruk, Açık.

KESİN BUYRUK. (*Os.* Emri mutlak, Emri kat'ii vicdânî; *Fr.* Impératif catégorique) En geniş yüklemi kapsayan ve ödev olan buyruk... Kant'ın törebiliminde ilerisürdüğü deyimdir (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Bölüm, 11, 13 vs). Alman düşünürü Immanuel Kant, kural niteliğindeki yargılara *buyruk* (*Os.* Emir, *Fr.* Impératif) adını vermektedir. Ona göre ahlâk, insanın kendi kendisine verdiği bir buyruktur. Kant, bu metafizik kavramla, ahlâkı ülküleştirir ve evrensel bir doğa yasasıyla eştutar. Bu törebilimsel buyruk "yalan söyleme", "hırsızlık etme" gibi sonuçları düşünülmeksizin ve hiç bir koşulla bağlanmaksızın verildiği için kesindir. Kesin buyruk, Kant'a göre şu üç yasayla koşullanır: Genellik, insanlık ereği ve özgürlük. Bu yüzdendir ki kesin buyruk, genel bir yasa niteliğinde, insanlık ereği gözetilerek ve tam bir özgürlükle konulmuş olmalıdır. Kant bunları, şu formüllerle verir: 1. Genel bir yasa olabilecek biçimde davran, 2. İnsanlığı bir erek olarak belirtecek biçimde davran, 3. Kendi yasam kendin koyarak davran... Kant, bu formüllerle, insanların ahlâkını düzenlediği ve dolayısıyla da toplumu düzene soktuğu kanısındadır. İnsan, kendi özgür buyruğuyla kendisini bağlar ve bunu da insanlığı yüceltecek biçimde ve bütün insanlarca kabul edilebilecek bir davranışla yaparsa erdemli olacaktır. Örneğin insan, kendi kendisine, bu formüllerin dışına çıkmadan "gerekiyorsa yalan söyleyebilirsin" buyruğunu veremez, çünkü yalan söylemek insanlığı yüceltmediği gibi genel bir yasa da olmamalıdır. Schopenhauer şöyle der: "Issız bir yolda gidiyorum, yanımda param var. Bakışım beğenmediğim bir adama rastlıyorum. Yoldaşlık ediyoruz. Adam bana param olup olmadığını soruyor. Kant'ın kuralına uyarak doğruyu söyleyip soyulayım mı?". Alman düşünürü Fichte, Kant'ın bu üç formülünü şu tek formülde toplamıştır: "Vicdânına göre davran". Engels, *Feuerbach ve Klâsik Alman Felsefesinin Sonu* adlı yapıtında şöyle demektedir: "Aslında hiç kimse, tam anlamıyla bir idealist olan Hegel kadar şiddetle, Kant'ın o iktidarsız kesin buyruğunu eleştirmemiş, kimse onun kadar gerçekleşmesi imkânsız ülkülere duyulan ve Schiller'in mirâsı olan dar kafalı tutkularla alay etmemiştir". *Bk.* Kesin, Eleştiricilik.

KETVURAN. (*Os.* Mâniül hareke, *Fr.* Inhibitif) Devimi durduran... *Dikkat,* bu niteliği taşır. Kendini herhangi bir nesne üstünde yoğunlaştıran canlının bütün devimleri durur. Örneğin avına dikkat eden av köpeği böyledir. *Bk.* Ketvurma.

KETVURMA. (*Os.* Men, Nehi, İmtinâ, Tevkif, İlga; *Fr., İng.* Inhibition, *Al.* Hemmung, *İt.* Inibizione) Durdurma... Ruhbilimde, bir sürecin sürüpgitmesine ya da başlamasına engel olan bir örgenlik durumunu dilegetirir. Örneğin yeni öğrenilen bir şey, benzeri olan eski öğrenilene ketvurur ve onu unutturur. Fizyolojide de kimi sinirlerin uyarımı kimi kasların devimini durdurur, bu yüzden konuşma dilinde örneğin "onu görünce elim ayağım tutuldu" denir. Bilgin Pavlov, uykunun bir *ketvurma* olduğunu ilerisürmüştür, uykuda düşünce ve eylem geçici olarak durur. *Bk.* Ketvuran, Ketvurucu.

KETVURUCU. (*Os.* Mâni, Müvekkif; *Fr.* Inhibitoire, *Al.* Hemmend, *İng.* Inhibitory, *İt.* Inibitorio) Ketvuranın niteliği... *Güç doğurucu* (*Os.* Müvellidi kuvvet, *Fr.* Dynamogéne) karşılığıdır. *Bk.* Ketvurma.

KILGI. (*Os.* Amel, Ameliye, Ameliyât, Tatbik, Tatbikat, Muamele, İcrâ, İfâ, Fiil, Tec-

rübe, Mümârese, Mehâreti hususiye, Fiiliyât, Örf, Âdet, Tarzı hareket, Usûl; *Fr.* Pratique, *Al.* Praxis, Ausübung, Übung; *İng.* Practice, *İt.* Practica) Bir kuramı düşünce alanından iş alanına geçirip gerçekleştirmek... *Kuram* teriminin karşıtı ve *eylem* teriminin anlamdaşıdır. Sıfat olarak kullanımında *kılgın* (*Os.* Amelî) denir. *Yapmak* anlamındaki *Yu. pratein* kökünden türetilen *Yu. pratikos* sözcüğünden alınmıştır; nesnel gerçeğin değiştirilmesi ve yeniden biçimlendirilmesi sürecini dilegetirir, "toplum olarak bir araya gelmiş insanların kendi doğal ve toplumsal çevrelerini değiştiren nesnel faaliyeteri" olarak tanımlanır. Kılgı, insanca bir eylemdir ve ancak insanlar tarafından gerçekleştirilir. İnsan, doğal ve toplumsal çevresini değiştirmekle kendisini de değiştirmiş olur. Örneğin bir taşı ve bir dalı değiştirir, bilinçli faaliyetiyle onlardan bir balta yapar. Böylelikle kendisini de değiştirir, baltasız insanken baltalı insan olur. Baltalı insan olmakla da yeni olanaklar elde eder, yeni değiştirmelere ve değişmelere girişir. Baltasız insanla baltalı insan arasındaki uçurumsal ayrım, bu değiştirme ve değişmenin kılgısal önemini belirtir, "özdeksel dünyanın değiştirilebilmesi için *pratik* bir güç ortaya koyabilen insanlar gereklidir". İşte insanın bu özdeksel faaliyeti *kılgı*'dır. Kılgı, aynı zamanda hakikatın da ölçütüdür. Bir kuramın ya da düşüncenin doğruluğu ve yanlışlığı kılgıyla anlaşılır, ne kuramsız kılgı ve ne de kılgısız kuram yürütülemez. Kuram kılgıyla doğrulanır ve yeni bir kurama yol açar. Kılgıyla kuram birbirlerini karşılıklı etkiyle oluştururlar. Bununla beraber kılgı, kuramdan önce gelir; çünkü insan önce yaşamış ve sonra bu yaşadıklarının düşüncesini edinmiştir. Ama kuram ya da düşünce belirir belirmez hemen kılgı ya da eyleme bağlanmış ve bu bağımlı süreçte her ikisi de birbirlerini geliştirmeye başlamışlardır. Kılgı kuramı zenginleştirirken kuram da kılgıyı güçlendirir. *Bk.* Kuram, Eylem, Kılgın, Kılgısal.

KILGICILIK. (*Os.* Fiiliyatçılık, Tatbikatçılık; *Fr.* Practicisme, *Al.* Praktizismus, *İng.* Practicism) Kuramı yadsıyarak kılgıyı yeğleyen görüş... Kılgıyı yadsıyarak kuramı yeğleyen ve ters açıdan aynı metafizik yanılgıya düşen *inakçılık* karşıtıdır. Kılgının bu tekyanlı abartılması zorunlu olarak öznelciliğe ve irâdeciliğe varır. *Kılgıcılık* deyimi dilimizde *Pragmacılık* deyiminin çevirisi olarak da kullanılmaktadır. *Bk.* Uygulayıcılık, Kılgı, Kılgın, İnakçılık.

KILGIN. (*Os.* Amelî, Fiilî, Tatbikî, İcrâî, Tecrübî, Usûlî; *Fr.* Pratique, *Al.* Praktisch, *İng.* Practical, *İt.* Pratico) Düşünce alanından iş alanına geçirilebilen... *Kuramsal* teriminin karşıtı ve *eylemsel* terimin anlamdaşıdır. Eşanlamda *kılgılı* deyimi de kullanılmaktadır, *kılgısal* da denebilir. *Kullanışlı* anlamını da dilegetirir, bu anlamda "ne kadar pratik bir aygıt" denir. Alman düşünürü Immanuel Kant'a göre özgürlüğün alanında gerçekleşen her şey *kılgın*'dır. Kant'ın bu anlayışı özellikle törebilim alanını dilegetirir. *Kılgın usun eleştirisi* (*Al.* Kritik der Praktischen Vernunft) adlı ünlü incelemesinde bu alanı inceler. *Bk.* Kılgı, Kılgın Us, Kılgın Değer, Eleştiricilik.

KILGIN DEĞER. (*Os.* Kıymeti amelîye, *Fr.* Valeur pratique) Kılgı alanındaki yararlı karşılık... Örneğin "bu kuramın kılgın değeri yok" demek "uygulanmasından yararlı bir karşılık alınmıyor" demektir. *Bk.* Kılgın.

KILGIN US. (*Os.* Aklı amelî, *Fr.* Raison pratique, *Al.* Praktische Vernunft, *İng.* Practical reason) Törebilimsel eylemi gerçekleştiren us... Alman düşünürü Immanuel Kant'ın deyimidir. Kant'a göre kılgın us, olması gerekeni bilebilen ustur. Bundan ötürü de kılgın us, eylemlerimizi, olmakta olana göre değil, olması gerekene göre yönetme yeteneğidir. Felsefe edebiyatımızda aynı anlamda *kılgılı us* deyimi de kullanılmaktadır. *Bk.* Kılgın, Eleştiricilik, Kılgın Usun Konutları.

KILGIN USUN KONUTLARI. (*Os.* Musadarâtı aklı amelî, Amelî aklın mevzuâtı; *Fr.* Postulats de la raison pratique) Kant'a göre tanrının varlığı, ruhun ölmezliği, özgürlük... Kant, salt usun alanında bilinemez saydığı bütün metafiziği kılgın usun alanına çekmiş ve bu alanda geçerli kılmıştır. *Bk.* Eleştiricilik.

KILGISAL. (*Os.* Şe'nî, *Fr.* Pragmatique, *Al.* Pragmatisch, *İng.* Pragmatic, Pragmatical; *İt.* Prammatico) Yararlı eylemlere ait olan... *Kuramsal* deyimi karşılığında ve *uygusal* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılmaktadır. *Günlük olaylara dayanan* ve *uygulamadaki değeriyle ölçülen* anlamlarını dilegetirir. Felsefe edebiyatımızda aynı anlamda *kılgıcı* ve *pragmaca* deyimleri de kullanılıyor. Her ne kadar *kılgı* (*Fr.* Pratique) da bir *uygulama*'ysa da *uygusal* (*Fr.* Pragmatique) deyiminde, hiç bir çıkar gözetmeksizin uygulamaya karşın, bir *çıkar gözetme* anlamı içerilir. Deyimin, Pierce'

in *pragmaticisme*'inden ve James'in *pragmatisme*'inden çok, Kant'ın pragmacılığıyla ilgisi vardır. Sözcüğün kökü *Yu. işe yarar eylemler* anlamını veren *pragmatikhos*'tur. Romalı Çiçero da *pragmaticus* sözcüğüyle Lâtinleştirdiği bu terimi aynı anlamda kullanmıştır. Bir nesne için kullanıldığında *yararlı* ve *sonuç veren* anlamlarını, bir kişi için kullanıldığında *eylemci* ve kimi yerde *entrikacı* anlamlarını dilegetirir. Kant da *başarı göstermeyi ve iyi yaşamayı gözeten* anlamında kullanmıştır. *Bk.* Kılgı, Uygulayıcılık.

KIRMIZIYA KAYMA. Galaksilerin tayf çizgilerinin tayfın kırmızı ucuna doğru yer değiştirmeleri olayı... *Kırmızıya kayma* (*İng.* Red shift) olayı, galaksiler arasındaki uzaklıkların her an büyümekte olduğunu tanıtlamaktadır. Özellikle Einstein'in genel bağıntılılık kuramını geliştiren fizikçi A. A. Friedman'ın ilerisürdüğü *kaçan galaksiler* (*İng.* Fleeing galaxies) ve bunun sonucu olarak *genleşen evren* kuramına göre evren, her an, düzenli bir biçimde genişlemektedir. Sonsuz olanın genişlemesi elbette sözkonusu değildir. Bu genişleme, bin milyonlarca yıl önce, bütün galaksilerin evrenin bizim bulunduğumuz bölgenin çok küçük bir kesiminde yığışmış oldukları varsayımına dayanıyor. Yetkili bilim adamlarınca doğru sayılan bu varsayıma göre galaksiler her an bu yığınaktan biraz daha uzaklaşmaktadırlar ve bundan ötürü de evrendeki özdek yoğunluğu her an düzenli olarak azalmaktadır. Galaksilerin her an uzaklaşmakta oldukları şöyle hesaplanmıştır: Tren yaklaşırken düdüğünün sesi gittikçe tizleşir (eşdeyişle çığlıklaşır, Doppler olayı); demek ki düdük sesindeki değişim oranının ölçülmesi, trenin yaklaşma hızını da ölçer. Galaksilerin hızları da bu bilimsel yöntemle ölçülmüştür (ses titreşimlerindeki frekans değişimi yerine elektromanyetik titreşimlerdeki frekans değişimi hesaplanmıştr) ve galaksilerin sâniyede altmış bin kilometre hızla kaçmakta (eşdeyişle uzaklaşmakta) oldukları kesin olarak saptanmıştır. Elektromanyetik titreşimlerdeki frekans değişimi, galaksilerin ışık tayfındaki elementlerinin tayfın kırmızı ucuna doğru kayması olarak gözlenmiştir. Bundan çıkan kesin sonuç şudur: Galaksiler bizim bulunduğumuz bölgeden her an biraz daha uzaklaşmaktadırlar, demek ki evren bizim bulunduğumuz bölgeye göre genleşmektedir. Astronomların ve jeofizikçilerin yaptıkları hesaplardan daha pek çok ilginç sonuçlar da çıkmaktadır. Sâniyede altmış bin kilometre hızla kaçan bir galaksinin, bugün bulunduğu yerden geriye doğru yapılan bir hesapla, altı bin milyon yıl önce bizim bölgemizde ve pek yakınımızda bulunduğu anlaşılmaktadır. Acaba bu galaksi ne zaman varlaşmıştır? Jeofizikçilerin yaptıkları hesaba göre yerin ve göktaşlarının özdeği altı bin milyon yıl önce biçimlenmiştir, demek ki tüm galaksiler de dünyamızla aynı zamanda biçimlenmişler, eşdeyişle varlaşmışlardır. Bundan da çok önemli ve usa uygun varsayımlar türemektedir. Evrensel sonsuzlukta özdek, belli bir bölgede yoğunlaşmış ve sonra bir patlamayla sonsuzluğa doğru yayılmıştır. Tüm sonsuzluğu dilegetiren *evren* deyimini bizim bilebildiğimiz ve hesaplayabildiğimiz bir bölgeyle sınırlarsak, demek ki evrenin bir başlangıcı vardır. Ne var ki bu başlangıç, gene de evrensel ilksizlik ve sonsuzluk içindedir ve geniş anlamda tüm evrensel bir başlangıç anlamında değildir. Daha açık bir deyişle, ilksizlik ve sonsuzluk içinde, bilinmeyen bir biçimden dönüşmüş olan özdek, yeni bir biçim olarak evrensel oluşumuna başlamıştır. *Bk.* Evren, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özdek.

KİLİSE BABALARI. (*Os.* Abâi Kinîsâiyye, *Fr.* Les péres de l'Eglise) Hıristiyan felsefesinin başlangıç dönemindeki din adamı düşünürler... Hıristiyan felsefesinin Kilise'den yetişen ilk düşünürlerine *Kilise Babaları* (*Lâ.* Patres ecclesiae), bunların geliştirdikleri dinsel felsefeye de *patristik felsefe* denir. Hıristiyan felsefesinin skolâstik dönemini hazırlayan bu patristik dönemi, Yunan çoktanrıcılığıyla —özellikle stoacılıkla— savaşmakla gelişmiş ve Platon'un etkisiyle biçimlenmiştir. Clemens, Tertullian, Origenes, Saint Augustinus gibi Kilise babaları bu dönemin yetiştirdiği düşünürlerdir. *Bk.* Hıristiyan Felsefesi, Patristik Felsefe.

KİMYA. (*Os.* İlmi kimyâ, *Fr.* Chimie) Cisimlerin molekülce birbiri üzerindeki etkilerini ve bu etkilerden ilerigelen bileşimleri inceleyen bilim... İnsan bilgisinin en önemli alanlarından biri *kimya* bilgisidir. Metafiziğin yüzyıllar boyunca bilinemez saydığı *kendinde şey*, bir cismin moleküllerinin kimyasal bileşimidir. Engels "kimyasal bileşimini bildiğimiz ve onu yeniden üretebildiğimiz her şeyi biliyoruz demektir" der. "Bir gün elbette organik hayatı da yaratacağız. Şimdilik albüminli cisimlerin bileşimlerini bilmekten henüz uzağız. Ama organik hayat, en aşağı biçimlerinden en yüksek biçimlerine kadar, albüminli cisimlerin normal varolma tarzından

başka bir şey değildir". *Kimya*, değişen nicelik bileşimleri sonunda cisimlerin nitelik değiştirmelerinin bilimidir. Doğasal evrim ve devrim, kimyasal bileşiklerde pek açık olarak görülür. Örneğin oksijen bir molekülde iki atom bileşiğidir, buna bir atom daha eklerseniz yepyeni bir cisim olarak ozon elde edersiniz. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin kurucuları, *fizik*'le birlikte doğabilimlerinin temeli olan *kimya*'yla yakından ilgilenmişlerdir. Friedrich Engels *Doğanın Diyalektiği*'nde şöyle der: "Lavoisier'den ve Dalton'dan bu yana kimyanın olağanüstü bir hızla gelişimi, doğa hakkındaki eski düşüncelerin üstüne bir başka yönden yüklendi. O zamana kadar sadece yaşayan örgenlik içinde üretilen inorganik karışımın yapılması, kimya yasalarının, organik varlıklar için olduğu kadar inorganik varlıklar için de geçerli olduğunu kanıtladı ve inorganikle organik doğa arasındaki uçuruma, Kant'ın o aşılamaz saydığı uçuruma sağlam bir köprü kurdu" (İbid, Giriş bölümü), "Doğa yasasının en büyük zaferlerini kutladığı alan kimyadır. Kimya, değişen nicelik bileşimi sonucu cisimlerin nitelik değişimlerinin bilimi olarak tanımlanabilir. Bunu Hegel de biliyordu" (İbid, Diyalektik bölümü), "Kimyasal ilişki gücünü bir çekim gücü olarak düşünebiliriz. Karbon ve oksijen atomları arasındaki bu çekim gücü, yeryüzünün yerçekimi biçiminde kaldırılan bir ağırlık üzerinde yaptığı kadar bir iş yapar. Eğer karbon ve oksijen atomları birbirine doğru atılır ve karbonik asit hâlinde birleşirlerse karbonik asidin yeni meydana gelmiş parçacıkları en şiddetli molekül hareketi yâni ısı hareketi hâlinde bulunmak zorundadır. Eğer bunlar sonradan çevrelerine ısı vermişlerse karbonik asitte hâlâ bütün karbon, oksijen ve ayrıca her ikisinin ilişki gücü eskisi gibi var olmakta devam ediyor demektir. Ama bu ilişki şimdi kendini sadece karbon ve oksijen atomlarının sımsıkı birbirine bağlı olmasında ve bunların ayrılmasına izin vermemesinde gösterir" (İbid, Devimin temel biçimleri bölümünde Helmholtz'dan alıntı). Mendeleyev tarafından açıklanan elementlerin peryodik sistemi, kimyasal elementlerin birbirlerine dönüşümü (transmutasyonu) eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğretinin özdeğin çeşitliliği ve sonsuz değişebilirliği üstündeki temel savlarını doğrulamış ve metafiziğin doğadaki değişmez ve ebedî elementler görüşünü kökünden yıkmıştır. Özellikle İngiliz kimyacısı John Dalton'un atomistikle ilgili keşifleri birçok eytişimsel özdekçi savları tanıtlamış bulunmaktadır. Engels, yukarda adı geçen yapıtında "Çağdaş kimyanın babası, Lavoisier değil, Dalton'dur" der. *Bk.* Fizik, Mendeleyev Yasası, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Eytişimsel Özdekçilik.

KİMYASAL. (*Os.* Kimyevî, *Fr.* Chimique) Kimya bilimiyle ilgili... *Bk.* Kimya.

KİNİZM. (*Os.* Kelbîyye, Mezhebi kelbîyyûn; *Fr.* Cynisme, *Al.* Cynismus, *İng.* Cynicism, *İt.* Cinismo) Antisthenes'le Diogenes'in oluşturdukları Sokratesçi öğreti... Sokrates'in öğrencisi Atina'lı Antisthenes (İ.Ö. 444-365), bir hayli yaşlandığı sırada, bütün dünya zevklerine ve özentili felsefelere sırt çevirmişti. Soylular arasında zevkli bir ömür sürerek yaşlandığı halde birdenbire doğaya dönmüş, doğaya uygun yaşamayı yeğlemişti. Köleler gibi giyiniyor ve "zevk almaktansa ölmeyi yeğlerim" diyordu. Öğretmeninden öğrendiği erdem anlayışını herkesin anlayabileceği bir dille anlatmaya başlamıştı. Her türlü mal ve mülk edinmeye, kölelik ve aile kurumlarına, din inançlarına karşı çıkıyor ve çevresindekilere iyilik öğütleri veriyordu. Gerçekleştirmek istediği, bir çeşit çilecilikle insanın tam bağımsızlığını kazanabileceği ve böylelikle mutluluğa kavuşabileceği düşüncesini okullaştırmaktı. Antisthenese göre insanın ereği mutluluktur, mutluluk da her türlü bağdan kurtulmuş içsel bir özgürlükle gerçekleşir. İstenilecek tek şey erdem, kaçınılacak tek şey erdemsizliktir. Gerçek erdem, insanın hiç bir değere bağlı ve tutsak olmamasıyla elde edilir. Bunu sağlamak için de insanın bütün tutkularından sıyrılması gerekir. İnsan hiç bir hazzın, isteğin, sağlığın, zenginliğin, güzelliğin, şan ve şerefin peşinde koşmamalıdır. Tutuklanmış bir kalpazanın oğlu olan Sinop'lu genç Diogenes (İ.Ö. 412-323) ona yanaştığı zaman Antisthenes kendisinden hiç hoşlanmamış ve sopayla döverek onu kovmuştu. Diogenes direndi ve Antisthenes'in mesihvâri sözlerine uyarak her şeyden el etek çekip bir köpek gibi yaşamaya başladı. Öğretiye *köpeksi* adının verilmesi Diogenes yüzündendir. Ölüleri gömmek için kullanılan toprak bir kap içinde yaşıyor ve felsefesini eylemiyle geliştiriyordu. Diogenes, Antisthenes'in aklından bile geçirmediği bir biçimde bütün geleneği yadsıyarak her türlü ruhsal ve bedensel isteklere sırt çevirmiş, kendisini doğanın içinde doğal bir varlık gibi özgür kılmıştı. Gerçek erdeme böylesine bir özgürlükle varılabileceği kanısındaydı. Antisthenes'in erdem öğüt-

lerinden çok Diogenes'in bu eylemsel felsefesi halk arasında tutunmuş ve Krates, Kseniades, Oneskrites vb. gibi köpeksi düşünürler yetişmiştir. Stoacılık, temel öğelerini borçlu olduğu kiniklerin bu çileciliğini sistemleştirip bilimselleştirmiştir. Hıristiyanlıkta, stoacılık aracılığıyla geçmiş, pek çok kinik öğe vardır. Yunanca *köpeksi* anlamındaki *kinikhos* sözcüğü, *köpek* anlamındaki *kyon* sözcüğünden gelir. (Kimilerine göre de okulun adı, içinde kurulduğu *Kynosarges* gymnasium'undan türetilmiştir). Kinik'ler her türlü gelenek ve göreneğe karşı çıktıklarından *kinizm* deyimi, *törebilim kurallarını hor görme ırası* anlamında da kullanılmıştır. Bu anlamda *utanmazlık* (Os. Hayâsızlık) demektir. Oysa Kinizm, Sokratesçi bir okuldur. Antisthenes de Sokrates gibi töresel bir amaca yönelmeyen bilimleri küçümser, erdemin bilgiyle elde edilebileceğini savunur, yaşamanın amacı olan mutluluğu erdemlilikte bulur. Kinikler, doğasal bir yaşayışı yeğlemekle stoa okulunun öncüleri sayılabilirler, bu açıdan Hıristiyanlığı hazırladıkları da ilerisürülebilir. Kiniklerin doğasal yaşayış düşüncesi, sofistlerin insansal değerlerin doğaya aykırı bulunduğu düşüncesine dayanmaktadır. Antisthenes, bu bakımdan, ilk öğretmeni sofist Gorgias'ın Elea öğretisinden yararlanmıştır. Bu anlayış, İslâm düşüncesinde de *Melâmîlik* akımıyla sürdürülmüştür. Sokrates'in erdem öğretisi, birbirine tam karşıt doğrultuda, hazcılıkla kinik okul öğretilerinde uçlaşmıştır. *Bk.* Hazcılık, Erdem.

KİRENE OKULU. (*Os.* Kayrevâniyye mezhebi, *Fr.* Cyrénaisme) Kirene'li Aristippos'un öğretisi... Bu okul *hazcılık* adıyla da anıldığı gibi Osmanlıcada *Kirvanlılar* deyimiyle de nitelenmiştir. Kirene'li Aristippos'un bu öğretisi *haz* (*Yu.* hedône) kavramına dayanır. Sokrates, insanların bilgiyle erdemi elde ederek mutlu olabileceklerini söylemişti. Sokrates'in öğrencileri bu amacı gerçekleştirebilmek için, birbirlerine ters düşen, iki yol buldular: Rahat bir yaşayış sağlayarak, rahat yaşayışı yadsıyarak... Kireneliler birinci yolu, Kiniklerse ikinci yolu seçti. Kireneliler, Kiniklerin çileciliklerine tepki göstererek, yaşamanın ereğini *haz*'da buluyorlardı. Onlara göre *haz*, insanı insan eden tek duyguydu. Bilgilerimiz duyularımızla alabildiğimiz kadardı ve bundan öteye gidemiyordu. Öylcyse duyuların getirdiği hazza yönelmek gerekirdi. Tek gerçek, bir anlık da olsa, *haz*'dır ve bilge usunu bu hazzı elde etmek için kullanabilen kişidir. Mutluluk, insanın kendinden hoşnut olmasıdır. İnsan ancak haz duyarak kendinden hoşnut olabilir. Bilge odur ki her türlü hazzı ister ve elde eder, her türlü acıyı da iter ve onlardan kurtulmasını becerir. Bu öğreti Theodoros ve Evhemeros gibi ünlü tanrıtanımazlar, Hegesias gibi ünlü ölümü yeğleyenler yetiştirmiştir. Kiniklerin stoacılara öncülük ettikleri gibi Kireneliler de Epikurosculara öncülük etmişlerdir. *Bk.* Hazcılık, Sokratesçilik, Epikurosçuluk, Kinizm.

KİŞİLİK. (*Os.* Şahsiyet, Ennîyet, Enâniyet, Zâtiyet, Hüviyet; *Fr.* Personnalité, *Al.* Persönlichkeit, Personalitaet; *İng.* Personality, *İt.* Personalità) Kişiyi bütün öteki kişilerden ayıran ruhsal ve bilinçsel özelliklerin tümü... İdealistlerin ve kişilikçilerin büyük yanılgısı, kişiliği, özdeksel ve toplumsal yaşamdan bağımsız olarak ele almak ve onun tinsel bir doğa tarafından belirlendiğini ilerisürmektir. Oysa insan soyut bir varlık olmayıp toplumsal ilişkilerinin toplamıdır. Kişilik, onu oluşturan toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulların tümü içinde ele alınabilir. Örneğin sınıflı toplumlarda kişilik sınıfsal çıkarlarla belirlenir. Kişiliğin özgürce gelişebilmesi için ancak sınırsız özgürlük koşullarının varolabileceği bir toplum gereklidir. Ancak bu aşamadadır ki insan, kültürünün tüm verilerini özümleyen tam bir kişilik oluşturabilir. Öznel kişilik öğeleri; özdeksel ve tinsel ilgiler, gerekirlikler ve yeteneklerdir. Özdeksel ve tinsel faaliyeti sırasında insan, hem kendi koşullarını ve hem de toplumsal yaşamın koşullarını yaratır. Kişiliğin oluşumunda gözönünde tutulması çok önemli olan nokta, sadece, kişiliğin toplumsal ilişkilerin ve eğitimin bir ürünü olduğu değil, aynı zamanda insanın kendisinin de bu ilişkileri ve eğitim biçimlerini oluşturabilen bir güç olduğudur. *Bk.* Kişilikçilik.

KİŞİLİKÇİLİK. (*Os.* Şahsiyye mezhebi, *Fr.* Personnalisme, *Al.* Personalismus, *İng.* Personalism, *İt.* Personalismo) İnsan kişiliğini evrensel yapıda en üstün ve en gerçek değer olarak ilerisüren idealist ve dinsel akım... *Kişicilik* ve *kişiselcilik* deyimleriyle de dilegetirilen ve kimi sözlüklerimizde Türkçe yazımıyla da kullanılan *personalizm* terimi ilkin 1863 yılında Amerika'lı düşünür Brenson Alcot tarafından ilerisürülmüştür. Daha sonra bu deyim 1901 yılında Fransız düşünürü Renouvier tarafından kullanılmıştır. Bireysel insanı en üstün evrensel değer olarak yüceleştiren dinsel ve idealist bir an-

layışı adlandıran bu terim, aynı zamanda kişisel bir tanrıya inanma eğilimini, yaşamsal ve tarihsel gelişmeyi kişiliğin oluşmasıyla açıklayan törebilim ve tarih felsefesi anlayışlarını, insanı karşılıklı kişilik ilişkilerinin belirlediğini ilerisüren idealist öğretileri de adlandırmaktadır. Terim, özellikle Alman düşünürü Teichmüller tarafından 1889 yılında tanrıyı kişileştiren öğretileri dilegetirmek için ilerisürülmüştür. Kişiyi en üstün değer olarak yüceleştiren ve tanrıya bağımlı kılan anlayışın Amerika'daki kurucusu P. B. Bowne (1847-1910)'dur. R. T. Flewelling'le E. S. Brightman başta olmak üzere G. W. Howison, M. W. Calkins, A. K. Knudson onu izlemişlerdir. İngiliz kişilikçiliğinin kurucusu H. V. Carr (1857-1931)'dır. Alman kişilikçiliğinin kurucusu da W. Stern (1871 -1938) sayılmaktadır. Bununla beraber insanı toplumsal ilişkilerinden soyutlayan ve dünyanın değiştirilmesi yerine kişinin değiştirilmesini öneren bu dinci akım içinde en ünlü öğretiler Renouvier, Scheler ve Mounier'nin öğretileridir. Fransız düşünürü Charles Bernard Renouvier (1815-1903), Fransız düşünürü Emmanuel Mounier (1905-1950). Alman düşünürü Max Scheler'in (1874-1928) öğretileri kişilikçilik adını taşırlar. Renouvier 1902'de, Mounier 1946 ve 1950'de yayımladıkları yapıtlarına bu adı vermişlerdir. Her üç öğreti de insan kişiliğini, evrensel yapı içinde en üstün değer olarak görür ve kişisel özgürlüğünü tanıtlamaya çalışır. Renouvier'ye göre insan kişiliği, bu kişiliğin dışındaki her türlü değerden üstündür. Kişilikler, birbirlerine indirgenemeyen ve birbirlerinden kökten ayrı bulunan bireysel değerlerdir. Kişiliklerin ortak yanı sadece *algı* (*Os.* İdrak, *Fr.* Perception) ve *iştahlanma* (*Os.* Teşehhi, *Fr.* Appétition) güçleridir. Buysa, Tanrı'nın varlığını tanıtlar, çünkü bir Tanrı'nın yaratısı olmasalardı ortak yanları bulunmazdı. Birey, Tanrıca yönetilen, ama tüm doğal ve toplumsal fenomenlere üstün olan bir varlıktır. Mounier'ye göre birey, toplum için ve toplum kişi içindir. İnsan kişiliği, her türlü değerden üstündür ve özgürdür. İnsansal sorunlar, metafizik sorunlardan önce gelir. İnsan, topluma indirgenemez ama, toplumsal yaşayış içinde Hıristiyanlık değerlerine bağlanmak zorundadır. Scheler'e göre insan ne madde ne de ruh olan bir kişivarlıktır. İnsanı insan eden ilke, *geist* (Almanca *geist* deyimi *tin* anlamındadır ve özel bir anlamda *ruh*'u dilegetirir)'tir. Geistin bir varlıkta meydana çıkmasını sağlayan *edim* (*Os.* Amel, *Fr.* Acte) merkezi, kişiliktir. Geist'in varlığı, kendisine özgü edimlerin özgürce gerçekleşmesine dayanır. Daha açık bir deyişle, insansal edimler, ne ruh ne de maddece etkilenirler. Kendiliklerinden ve özgürce meydana gelirler. İnsanı insan olmayan'dan ayıran nitelik budur. Kişilik, kendi kendilerini gerçekleştiren edimlerin bir düzen sistemidir. Kişilik, evrenin bütün varlık biçimlerinden üstündür. Öyleyse kişi, evrenin bir parçası değildir. Kişinin bu yalnızlığı, Tanrı düşüncesini gerekli kılar. Geist, kendisini bütün varlıklardan üstün kılmak suretiyle içine düştüğü yalnızlığa bir sığınak bulmak zorundadır. Öyleyse Tanrı bilinci, kişiliğin kendisini gerçekleştirmesidir. Görüldüğü gibi, her üç kişilikçi öğreti, yanlış bir temelden yola çıktıkları için sonunda zorunlu olarak öznel idealizme varmaktadırlar. Her üç öğreti de nesnel gerçeğin insansal değeri yok ettiğini sanır ve nesnel gerçekten kurtulmaya çalışır. Avrupa'da ve Amerika'da *manevî cihazlanma* vb. gibi idealist derneklerin kurulmasına yol açan bu akım, toplumu, bireysel kişiliklerin bir toplamı sayar ve dünyanın değiştirilmesi yerine, kişinin değiştirilmesini koyar. *Bk.* Kişilik, Öznel Düşüncecilik.

KONU. (*Os.* Mevzu, *Fr.* Sujet, *Al.* Subjekt, *İng.* Subject, *İt.* Soggetto) Herhangi bir işleme uğrayan... Bilgibilimde *nesne*, mantık ve gramerde *özne*, ruhbilimde *denek*, duyumculukta *neden* anlamlarında kullanılır. *Bk.* Nesne, Özne, Neden.

KONUT. (*Os.* Mevzua, *Fr.*, *Al.* Postulat, *İng.* Postulate, *İt.* Postulato) Bir tanıtlamada kabul edilmesi gereken ön gerçek... Yakın anlamlıları *belit* ve *ilke* terimleriyle karıştırılmamalıdır. *Bk.* Belit, İlke.

KOPENHAG OKULU. (*Os.* Kopenhag medresesi, *Fr.* École de Copenhage) Yeni olgucu fizikçilerin oluşturdukları okul... 1920'lerde Kopenhag fizik enstitüsünde toplanan Niels Bohr, Werner Heisenberg, Jordan, Weizraecker vb. gibi yeni olgucu fizikçiler bu adla anılırlar. Özellikle kuanta mekaniğinin felsefesl yorumlarında idealist savlar ilerisüren bu fizikçiler *elektronların irâde özgürlükleri, nedenselliğin yokluğu* vb. gibi bilimdışı savlar ilerisürmüşler ve mikrofizikte denetlenemeyen tüm karışıklıkları yanlış olarak aygıtların etkisine bağlamışlardır. *Bk.* Fizik.

KOSMİK YUMURTA. (*Os.* Beyzâi kevnî, *Fr.* Oeuf cosmique) Başlangıçta evrenin tüm

özdeğinin içinde yoğun olarak bulunduğu varsayılan yumurta... Gök fiziğinde saptanan krmızıya kayma olayı, başlangıçta böyle bir yumurtanın varlığı varsayımına yol açmıştır. Bu, bir başlangıç atomu varsayımıdır. Bu başlangıç atomu, varedici bir nüve olmasından ötürü *yumurta* deyimiyle adlandırılıyor. Maksat, tüm evrenin, ilkin yoğun bir durumda bulunduğu bir nüveden dağılıp genişlediğini dilegetirmektir. Bu varsayıma göre yumurta patladığında döküntüler çok büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır. Galaksiler, bulutsular, göksel cisimler bu patlamanın genleşen ürünleri olarak biçimlenmişler ve yıldızlarla gezegen sistemleri oluşmuştur. Kosmik yumurtayı, ya da cücüğü (embriyonu) patlatanın onun merkezinde birikmiş olan erke olduğu sanılıyor. Böyle bir yumurtanın ortaya çıkışı, eşdeyişle varoluşu da bizce bilinmeyen biçimlerinden özdeğin evrimi sırasında bir aşama olarak açıklanmaktadır. Bu varsayım, özellikle Belçikalı evrenbilimci Abbé Lemaitre, George Washington Üniversitesinden Dr. George Gamow ve Kaliforniya Teknoloji Enstitüsünden Dr. R. C. Tolman taraflarından ortaya atılmıştır. *Bk.* Kırmızıya Kayma, Evren, Sonsuz.

KOSMOS. Evren... Antikçağ Yunanlılarında *evren* anlamındaki *kosmos* terimi *süs* anlamına gelen *kosmiyos*'dan yapılmıştır. Yunan düşüncesi evreni, gök boşluğunun süsü olarak tasarımlamıştır. En eski *kosmos* tasarımı Hesiodos'undur. Hesiodos bunu düzgün bir yapı olarak düşünmüştür. Gökten bırakılan tunç bir örsün yeryüzüne dokuz gün dokuz gecede —çünkü üçün üç katı olan dokuz, kutlu sayıdır— gelerek onuncu gün toprağa düşeceğini; topraktan bırakılan aynı örsün de yeraltı ülkesine aynı sürede varacağını söylüyor. Hesiodos, bununla, akıl durdurucu bir büyüklük tasarladığı kanısındadır. *Kosmos* terimini ilk kullanan Anaksimandros'tur. Bu kavramı en iyi ve bilimsel bir anlayışla işleyen de o olmuştur. *Bk.* Evren.

KOŞA. (*Os.* Müterâfık, Maan, Mültef, Terâfuk; *Fr.* Concomitant) Aynı zamanda olan... Koşa, *aynı zamanda meydana gelme* olayını dilegetirir. Terimin Batı dillerindeki karşılığı Lâtince *arkadaşlık etmek* anlamına gelen *concomitatus* kökünden türetilmiştir. Türkçede de *koşmak* ya da *koşakoymak*, yanyana getirmek anlamındadır. Koşa, İngiliz düşünürü Stuart Mill'in (1806-1873) dört deneysel yönteminden biridir. Mill'e göre bir şeyin değişimi aynı zamanda başka bir şeyin değişimini gerektiriyorsa, o iki şey birbirlerinin neden ve sonucudurlar.

KOŞAÇ. (*Os.* Râbıta, *Fr.* Copule) Bağ... Gramer ve mantık terimi olarak *bağlayıcı sözcük* (*Os.* Haber edâtı) anlamındadır. Örneğin "Ahmet çalışkandır" önermesinde çalışkanlık yüklemini Ahmet öznesine bağlayan —ona koşan— *dır* sözcüğü bir *koşaç*'tır.

KOŞUK. (*Os.* Vaslî, Mevsul, Muttasıl, Munzam, İstisnâî; *Fr.* Conjonctif, *Al.* Konjunktiv, *İng.* Conjunctive, *İt.* Coniuntivo) Bileşik... Mantk terimi olarak *birden çoğu kapsayan*'ı dilegetirir. *Ayrık* terimi karşıtıdır. Koşuklu tasımlar, *bileşik tasım* (*Os.* Kıyâsı mürekkep, *Fr.* Syllogisme composé)'lardır. Böyle oldukları için de *koşaçlı*'dırlar. Nitekim *koşuklu ya da koşaçlı tasımlar* (*Os.* Kıyâsâtı vasliye yahut muttasıla, *Fr.* Syllogismes copulatifs ou conjonctifs) denir. Port-Royal mantıkçıları (Bölüm 12, s. 287) "koşukluyla koşaçlı arasında hiç bir fark yoktur" derler. *Bk.* Koşaç.

KOŞUL. (*Os.* Şart, *Fr.*, *İng.* Condition, Al. Bedingung, *İt.* Condizione) Olay, olgu ve süreçlerin içinde varlaştığı ortam... Metafizik felsefede koşul, *bir başka şeyin kendisine bağlı olduğu şey* olarak tanımlanmıştır. *Bir işin olabilmesi için eldeki olanaklara katılan gereklik* olarak tanımlayanlar da vardır. *Koşul* deyiminin *neden* deyiminden ayrımı, doğrudan doğruya *bir etki yaratmaya yetmemesi ve nedenin etki yaratmasını sağlaması*'yla açıklanır. Eytişimsel özdekçi felsefede *koşul* terimi çok önemlidir ve *olgu, olay ve süreçlerin içinde varlaştıkları dış çevre*'yi dilegetirir. Nesnel dünyanın sonsuz ve sınırsız çeşitliliğinden soyutlanmış felsefesel bir ulamdır. Olgu, olay ve süreçlerin *kendilerinin dışında ve başka,* olgu, olay ve süreçlere olan *ilişki*'sidir. Özdeksel evrende başka olgu, olay ve süreçlerle koşullanmayan hiç bir olgu, olay ve süreç bulunmadığı gibi başka olgu, olay ve süreçleri koşullandırmayan hiç bir olgu, olay ve süreç de yoktur. Koşullayana *koşul* ve koşullanana *koşullanmış* denir. *Koşul* evrensel birlik ve bağımlılığın bir belirtisi ve bir özelliğidir. Koşul, koşullananı etkilerken kendisi de koşullanandan etkilenir (*Bk.* Karşılıklı etki). Örneğin Mozart Afrika'nın ilkel bir köyünde dünyaya gelip yaşasaydı olağanüstü müzik yeteneği onu ancak iyi bir tamtam çalıcısı olarak oluşturabilirdi, demek ki Mozart'ın ünlü senfonilerini yaratabilmesi için Viyana'da olduğu gibi belli bir

müzik çevresinde yaşaması gerekiyordu, eşdeyişle belli *koşul*'lara ihtiyacı vardı. Ama *koşul* tek başına belli bir sonucu meydana getiremez, nitekim her Viyana'da yaşayan bir Mozart olamamıştır, bir Mozart olabilmek için *dış etkinlik* (koşul)'le birlikte *iç etkinlik* (müzik yeteneği) de gerekmektedir. Bunun gibi bir yumurta gereken ısıyı (koşul) bulmadan civcivleşemez, ama ısı da bir taşı civcivleştiremez, ısının civcivleştirebilmesi için bir yumurta (iç etkinlik) gereklidir. Ne var ki örneklerimizdeki müzik ortamı ve ısı *zorunlu koşul*'lardır, onlar olmadan ne Mozart olabilir ne de civciv. *Neden*'in bir sonuç meydana getirebilmesi için daima gerekli *koşul*'lara ihtiyacı vardır. İnsanlar doğa yasalarının bilgisini edinmekle kendi faaliyetleri için *elverişli koşul*'lar yaratırlar, *elverişsiz koşul*'ları da yokederler. Örneğin burjuvazi, feodal koşullar içinde gelişemezdi; feodal koşulları yokedip serbestçe gelişebileceği anamalcı koşulları gerçekleştirdi. "Bir *zenci*, bir zencidir. Ancak *belli koşullar* altında bir *köle* durumuna gelir. Bir *pamuk eğirme makinesi*, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belli koşullar altında anamal durumuna gelir. Bu koşullardan koparıldı mı, artık anamal değildir, tıpkı altının kendi başına *para* olmaması ya da şekerin *şeker fiyatı* olmaması gibi". Tarihsel süreçte toplumsal gelişmeyi belirleyen çok önemli iki koşul vardır: *Nesnel koşullar, öznel koşullar*. Örneğin doğa koşulları nesnel koşullardır, insanların bilinçli irâdeleri öznel koşullardır. Belirleyici ve temel olan nesnel koşullardır ama bunların etkisi ancak öznel koşulların işlemesiyle gerçekleşebilir, buna karşı öznel koşulların işlemesi ancak gerekli nesnel koşulların hazır olmasıyla mümkün olabilir. *Bk.* Neden, Etki, Karşılıklı Etki, Öznel ve Nesnel, Yasa, Zorunluk, Rastlantı, Özgürlük, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Belirleme.

KOŞUTÇULUK. (*Os.* Muvâzâtı ruhiye nazariyesi, *Fr.* Parallélisme psycho-physique) Ruhsal olaylarla bedensel olayların birbirlerini etkilemeden karşıladıklarını ilerisüren ruhbilim görüşü... Paralelizm, *koşutçuluk* anlamında kullanıldığı gibi, *koşutluk* (paralellik) anlamında da kullanılır. Koşutluk kuramı, ruhbilimde, her ruh olayının bir beden olayını ya doğrudan ya da ters yönden karşıladığını ilerisürer, ne var ki bu iki olay, birbirlerini etkilemeden birbirlerini karşılarlar. Kant'a göre ruh ve beden ontolojik bakımdan birbirlerinin aynıdır. Spinoza'ya göre düşüncelerin düzeni ve bağlantısı, nesnelerin düzeni ve bağlantısıyla koşuttur. Max Scheler'e göre de insan psikofizik bir varlıktır. Örneğin bir yemeği yediğimizi düşlesek o yemeği gerçekten yiyormuşuz gibi ağzımız sulanır. Ölüm, bir heyecan şokundan olabildiği gibi, bir tabanca kurşunundan da olabilir. Cinsel duygular, bir resme bakmakla da, bir ilâç yutmakla da güçlenir. En yüksek ruhsal fonksiyonlar bile bedensel fonksiyonlarla koşutturlar ve fizyolojik bir paralelizmden kurtulamazlar. Her bedensel olayı bir ruhsal olay ve her ruhsal olayı da bir bedensel olay karşılar. Bu koşutluk, sadece insanlarda değil, bütün canlılarda gerçekleşir. Koşutçuluk, idealist bir öğretidir ve idealizmdin yanılgılarını taşır. Pavlov deneyleriyle çürütülmüştür. *Bk.* Koşut, Koşutluk, Pavlovculuk.

KOŞUTLUK. (*Os.* Tevâzi, Muvâzât; *Fr.* Parallélisme, *Al.* Parallelismus, *İng.* Parallelism, *İt.* Parallelismo) Koşut olma durumu... İki olaydaki gelişmelerde eşzamanlık ve andırış bulunmasını dilegetirir. Geometri dilinde iki çizginin koşut olması *koşutluk*'tur. Metafizikte bilinçle varlığın uyumluluğunu ve birlikteliğini dilegetirir. Mantıkta dil ve düşünce arasındaki uygunluk anlamında kullanılır. Ruhbilimde ruhsal ve bedensel olayların birbirlerini etkilemeden karşıladıkları ve her ruhsal olaya bir bedensel olay karşılık bulunduğu gibi her bedensel olaya da bir ruhsal olayın karşılık olduğu görüşünü adlandırır. *Yanyana giden* anlamını dilegetiren *Yu. parallelos* deyiminden türetilmiştir. *Bk.* Koşut, Koşutluk.

KÖKTENCİ. (*Os.* İnkılâpçı, *Fr.* Radical) Devrimci... Herhangi bir şeyi kökten çözümlemek ya da değiştirmek isteyeni dilegetirir. Fransızcada *un radical* deyimi *devrimci* (*Os.* İnkılâp taraftarı) anlamındadır. *Köktenci parti* (*Os.* Fırkai inkılâbiye, *Fr.* Parti radical) de devrim amacını dilegetirir. *Bk.* Köktencilik, Devrim.

KÖKTENCİ GÖRGÜCÜLÜK. (*Os.* Tedribiyei müfrite, *Fr.* Empirisme radical) Uygulayıcılık ve saltık olaycılık öğretilerine verilen ad... Her iki öğreti de sadece deneye dayandıkları ve deneyin verilerinin dışında her şeyi yadsıdıkları için bu adla adlandırılmışlardır. *Bk.* Köktencilik, Uygulayıcılık, Görgücülük.

KÖKTENCİLİK. (*Os.* İstisâliye, İnkılâbîye, Cezrîye; *Fr.* Radicalisme, *Al.* Radikalismus,

İng. Radicalism, *İt.* Radicalismo) Siyasal ilkelerin kökten değiştirilmesini öneren öğreti... İngiliz düşünürleri Bentham, James Mili ve John Stuart Mili üçlüsünün, bütünüyle temel siyasal ilkelerin değişikliğini öngören, düşünsel yaşamın çeşitli alanlarında ilerisürdükleri kökten değişiklik öğretisine *felsefesel köktencilik* (*Os.* Felsefei inkılâbîye, *İn.* Philosophical radicalism, *Fr.* Radicalisme philosophique) denir. Bu öğretinin temel düşüncesi *bireycilik*'tir. Ekonomik, töresel, siyasal bütün alanlarda bireye tam ve koşulsuz bir özgürlük tanınmasını öngörürler. Bu üçlü düşünürlerin başkanı Bentham'dır. Her üçü de, sonunda pragmacılığı doğuran, *yararcılık* öğretisini savunmuşlardır. Buna *törebilimsel yararcılık* (*Os.* Ahlâkî menfaat mezhebi, *Fr.* Utilitarisme moral) diyorlardı. Ruhbilimlerinde *çağrışımcı*'ydılar. Siyasada seçimle iş başına gelen hükümetin ve milletvekillerinin tam yetkili ve devlette en büyük güç kılınmasını istiyorlardı. En üstün iyiliği ve mutluluğu *yararlı olan*'da buluyorlardı. İnsan usunun gerçek ve tek ölçüt kılınmasını savundular. Koyu liberal olmalarına rağmen eşitçiydiler, bu bakımdan bilmeyerek toplumculuğa yol hazırladıkları kimi yazarlarca —örneğin Bertrand Russell— ilerisürülür. Bu düşünürlerin dağınık ve metafizik yapılı düşüncelerinin bilimsel toplumculukla en küçük bir ilgisi olmamakla beraber *köktencilik* gene de en iyi dilegelişini bilimsel toplumculuk kuramlarında bulmuştur. Örneğin bunlardan birinde şöyle denir: "Radikal olmak işi kökünden almaktır ve *kök* de insan için insanın kendisidir". Siyasal açıdan XIX. yüzyılın başlarında İngiliz liberal partisinin demokratik reformlar isteyen üyeleriyle 1876 anayasasının ilânından sonra Cumhuriyetçi partinin *oportünistler* adıyla anılan ılımlı üyelerine karşı bulunan ve köklü değişiklikler isteyen üyelerine *radikaller* adı verilmiştir. Daha sonra hemen bütün dünyada *düzen değişikliği* isteğinde birleşen gruplar ve partiler, birbirlerine karşıt durumda bulunmalarına rağmen, bu adla anılmışlar ve *solda düşman olmaz* (*Fr.* Pas d'ennemie à gauche) sloganını benimsemişlerdir. Bunun yanısıra *sağ radikalizm* de oluşmuş ve Alman ırkçılığından Amerikan Mc-Carthy'ciliğine kadar birçok çağdışı ve gerici akımlar *radikal* adıyla anılmışlardır.

KÖRİNANÇ. (*Os.* Taassup, Gayreti müfrite; *Fr.* Fanatisme) Bir düşünceye, başkaca hiç bir gerçeği görmemecesine inanma... Eşanlamda *bağnazlık* deyimi de kullanılmaktadır. Bu tutkusal inanç, özellikle dinsel alanda gerçekleşir ve bağlanılandan gayrisini tümüyle yoketmeyi içerir. *Körinanç* deyimi, kimi yazarlarca *boşinanç* (*Os.* Bâtıl itikat, *Fr.* Superstition) deyimiyle anlamdaş olarak da kullanılmaktadır. Kimileri de yarısını özleştirip *bâtıl inanç* deyimini kullanmaktadırlar. Gerçekte *körinanç* ve *boşinanç* (*Os.* Taassup ve bâtıl, *Fr.* Fanatisme et superstition) birbirleriyle bağlantılı kavramlardır. Her ikisi de bir *temelsiz inanç*'ı dilegetirir. Kimi yerde birbirlerine karıştırılmaları da bu yüzdendir. *Körinanç* genellikle dinsel alanda gerçekleşir, bu anlam *dinsel körinanç* (*Os.* Dinî taassup, *Fr.* Fanatisme religieux) deyimiyle dilegetirilir, *dinsel bağnazlık* da denir. Deyimin kökeni, *hayran* anlamına gelen *Fr. fan* ve *fana* sözcükleridir. Hegel, *Felsefe Tarihi Dersleri*'nde *körinanç*'ı felsefe alanından Epikuros' un kovduğunu söyler, "duyulurüstünü kesinlikle yadsıyan sözler özellikle Epikuros öğretisinden çıkmıştır" der. Ama bu, Hegel için, sadece *sonlu* (*Al.* Endlichen)'lar dünyasında geçerli olabilir, sonsuzlar dünyasında körinancın yeri olmalıdır, şöyle der: "Körinanç vedâ etmekte, ama aynı zamanda da kendi kendinde temellenmiş bir bağ ile idealin dünyasını almış bulunmaktadır". Bilimsel felsefenin ustalarından biri bu sözlerin yanma kocaman bir *nota bene* koyar ve "idealizmi işte bunun için değerlendiriyorlar" der. *Bk.* Körinançlı, İnanç, Epikurosçuluk, Düşüncecilik.

KÖRİNANÇLI. (*Os.* Mutaassıp, *Fr.* Fanatique, *Al.* Fanatisch, *İng.* Fanatic, *İt.* Fanatico) Körinancı olan ve körinanca değgin... İslâm düşünürü Gazâlî, *körinaç*'ı yürekle gerçek arasına çekilmiş bir *perde* olarak niteler. Türkçede eşanlamda *bağnaz* deyimi de kullanılmaktadır. *Bk.* Körinanç.

KÖTÜ. (*Os.* Fenâ, Kabîh, Leim, Seyyie, Habîs; *Fr.* Mauvais, *Al.* Schlecht, *İng.* Bad) İyi olmayan... *İyi*'nin karşıtıdır. İngiliz düşünürü Locke'a göre nesne ve olaylar, bize zevk ya da acı verdiklerine göre ve bu duygularla göreli olarak *iyi* ya da *kötü*'dürler. *Kötü* dediklerimiz acı vermeye yatkın olanlardır. Spinoza'ya göre de bu kavramlar nesnelere ilişkin olan şeyler değildir, sadece *düşünmenin biçimleri* (*Ethica*, Bölüm IV, önsöz)'dir. Daha açık bir deyişle bu kavramlar, nesneleri birbirleriyle kıyasladığımız zaman ve sonra da onlarla kendi aramızda bir bağıntı kurduğumuz zaman anlam kazanırlar. İyimserlik felsefesinin kurucusu Leibniz de bu düşüncededir. Antikçağ Yunan

düşüncesinde, özellikle Sokrates-Platon'da kötü, *bilgi dışı olan*'dır, bu da *ahlâksal çirkin ve yanlış*'ı dilegetirir. Alman düşünürü Hegel *Mantık*'ında "kötü bir insan, gerçek olmayan bir insandır" der, "yâni kendi kavramına ya da belirlenimine uygun biçimde davranmayan bir insandır. Bununla beraber hiç bir şey, kavramla gerçeğin özdeşliği olmaksızın varolamaz. Kötü insanlar varsa, demek ki gerçeklikleri belli bir ölçüde kavramlarına uygun bulunduğu için vardırlar". Kimi yazarlarımız *kötü* deyimini *kötülük* (*Os.* Şer, *Fr.* Mal) deyimiyle anlamdaş olarak kullanmaktadırlar. *Bk.* İyilik, Kötülük.

KÖTÜLÜK. (*Os.* Şer, Fenâlık, Kabâhat, Habâset; *Fr.* Mal, Malveillance, Mechanceté; *Al.* Schelecht, Uebel, Böse; *İng.* Evil, Badly, Badness, Wrong, Harm; *İt.* Male) Kötünün nileliği... Sokrates-Platon düşüncesinde kötülük, *bilgisizlik*'tir, bilginin olduğu yerde *kötülük* olamaz. Metafizik düşünce kötülüğü bir *eksiklik* sayar. Spinoza'ya göre kötülük, evrenin parçalarını soyutlayarak ele almaktan doğar; bütünsel tanrının kötülük hakkında bilgisi yoktur. Rousseau'ya göre kötülük, *uygarlık*'tır. Kötülüğü yoketmek için doğaya dönmek gerekir, çünkü insan doğal olarak iyidir. Hıristiyanlığa göre insan doğuştan kötüdür ve kötülük içindedir, bu kötülük ona soyaçekim yoluyla *ilk günah*'ından gelir. Alman düşünürü Ludwig Feuerbach *Dinin Özü Üstüne Dersler*'inde şöyle der: "Tanrıbilimciler doğadaki kötülüğü özdeğe ya da doğanın önüne geçilmez zorunluğuna yüklerler" (İbid, s. 212). *Kötülük* deyimi, *iyilik* deyiminin karşıtıdır (Kimi yazarlarımızca *kötülük* deyimi, *iyi* deyiminin karşıtı olan *kötü* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılmaktadır ki yanlıştır) ve genellikle hoşlanılmayan ve istenilmeyeni dilegetirir. Törebilimsel açıdan yıkıcı, yadsıyıcı, değerlere karşıt olarak nitelenir. Kötülük sözcüğünün Lâtince kökü *malum;* felâket, musibet, hastalık, ağrı, mutsuzluk anlamlarını taşımaktadır. Kök anlamlarına göre, iyilik mutluluk, kötülük mutsuzluktur. Tarihsel araştırma, iyilik-kötülük ikiliğinin güçlü-güçsüz ikiliğinden doğduğunu göstermektedir. Dinsel düşünce kötülüğün de iyilik kadar eski bir başlangıç olduğunu ileri sürer ve iyilikçi bir Tanrı'nın varlığıyla kötülüklerin varlığını uyuşturmaya çalışır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *Fr.* ve *İng. vice* deyimi karşılığında kullanılan *kötülük* deyimi Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmaktadır: "İnsanın gereksinmelerine, çıkar ve dileklerine aykırı olan, bir topluma, bir toplumsal kümeye, bir kişiye zarar verici sayılan, özdeksel ya da tinsel bir nesnenin, bir olayın niteliği". *Bk.* Kötü, İyilik, Kötülük Sorunu.

KÖTÜLÜK SORUNU. (*Os.* Mes'elei şer, *Fr.* Probléme du mal) En iyi olan tanrıyla evrendeki kötülüğün uzlaştırılması sorunu... Alman düşünürü Leibniz, bu sorunda tanrıyı savunmak için *Théodicée*'yi yazmıştır. İ.S. II. yüzyılda yaşamış Lactantius adlı bir kilise babası, yüzyıllar boyunca süren bu çelişmeyi şöyle açıklar: Tanrı, kötülükleri, dünyamızdan ya atmak istiyor da atamıyor, ya atabiliyor da atmak istemiyor, ya ne atabiliyor ne de atmak istiyor. Bu konuda başka bir durum olamaz. Atmak istiyor da atamıyorsa, bu güçsüzlüktür ki Tanrıhğa yakışmaz. Atabiliyor da atmak istemiyorsa bu kötülüktür ki Tanrılığa yakışmaz. Ne atabiliyor, ne de atmak istiyorsa bu hem güçsüzlük, hem kötülüktür ki, Tanrılığa hiç yakışmaz. Atabiliyor ve atmak istiyorsa —ki Tanrılığa yakışan budur— acaba niçin atmıyor?.. Bu soru, ortaçağın dinci düşünürlerini bir hayli kıvrandırmıştır. Hıristiyan düşünürlerinin çoğuna göre dünya, bir kötülükler alanıdır, insan bu alana düşürülmekle cezalandırılmıştır ve onu ancak Tanrı'nın iyilikseverliği kurtarabilir. Bu konuda en iyimser düşünür olan Leibniz, iyimserlik felsefesinde şu sonuca varmaktadır: Bu dünya iyi bir dünya değildir, ama mümkün olanlar arasında en yetkinidir. Tanrı'nın iyiliği, birçok eksik dünyalar arasından en az eksik olanını seçmekle belirmiştir. Tanrı'nın sonsuz iyiliği olmasaydı daha çok eksik olanını da seçebilirdi. *Bk.* Kötülük, Kötü.

KÖTÜMSERLİK. (*Os.* Bedbinlik, *Fr.* Pessimisme, *Al.* Pessimismus, *İng.* Pessimism, *İt.* Pessimismo) Her şeyi kötü gören ya da kötülüğü iyiliğe egemen sayan düşüncenin ıras... Ruhbilim açısından bir ruh hastalığı olan *kötümserlik*, Alman düşünürü Schopenhauer'de felsefesel bir öğretidir. Alman düşünürü Arthur Schopenhauer'e (1788-1860) göre evren, birbirlerini sonsuz olarak yiyenlerin yeridir. Acı, sevinçten çoktur. Var olmak, acı çekmek anlamını taşır. Hiç doğmamış olmak, doğmuş olmaktan çok daha iyidir. Olumlu mutluluk sonsuz bir kuruntudur. İnsan, olsa olsa olumsuz bir mutluluğa erişebilir ki bu da acıların kısa sürelerle azalmasından başka bir şey değildir. Ben bir deneyler ve gözlemler dünyası için-

deyim, der Schopenhauer. Ne ilk, ne de son' la uğraşamam. Benim bulabileceğim, ancak bu deneyler ve gözlemler dünyasının gerçeğidir. İlk ve son, bu dünyanın dışındadır. Ben, deneyler ve gözlemler dünyamın ışığında bütün olupbitenlerin bu buyrultudan (irâde), bu varolma isteğinden doğduğunu görüyorum. Deneylerim ve gözlemlerim bana bu sonucu veriyorlar. Önce bedenime bakıyorum. İşte bedenim bu buyrultunun, bu isteğin ürünüdür. Bedenim, olaylaşan (hâdise haline gelen) buyrultumdur. Bedenim, varolma isteğimden doğdu. Bunu sadece kendi bedenimde değil, gözlemler ve deneyler dünyamın bütün objelrinde görüyorum. İri dişler parçalamak isteğinin, çevik bacaklar kaçmak isteğinin, kocaman gözbebekleri karanlıkta görmek isteğinin, uzun gagalar sürüngenlerle beslenmek isteğinin ürünüdür. Bu buyrultu, bu istek hangi yöne çevrildiyse yaratma ona uygun oldu. Kendimden yola çıkarak evrene doğru yürüyor, evrenin de bu istekle varolduğunu görüyorum. Kendim için edindiğim düşünce, dışmdakiler için de bana bir fikir verir. Çünkü ben sadece bir süje olsaydım, objeleri hiç bir zaman bilemezdim. Ben, başka düşüncelerin objesi olduğum gibi, kendi düşüncemin de hem süjesi hem objesiyim. Şu halde kendim için de bir objeyim ben. Bundan da şu sonucu kolaylıkla çkarabilirim: Bütün objeler, benim olduğum şeydir. Ben, bir süje (Düşünen) olarak, dışımdaki objeleri (Düşünülenleri) nasıl idrâk ediyorsam, kendimi de öylece idrâk ediyorum. Bir kuşu, bir ağacı, bir başka insanı gördüğüm gibi görüyorum kendimi de. Şu halde, ben, kendim için de, dışımdaki bir kuş, bir ağaç, bir başka insan gibiyim. Obje olduğumun idrâki, bana, bütün objelerin, objektivleşen âlemin, evrenin gerçeğini de vermektedir. Benim yapım, onların da yapısıdır. Evren, benden başka türlü olamaz. Öyleyse bütün objeler de, evren de aynı varolma isteğinin, aynı buyrultunun ürünüdür. Temel, bütün akılcıların savundukları gibi düşünce değil, *buyrultu* (irâde)'dur. Düşünce, buyrultudan sonra gelir ve onun bir gösterisidir. Biz, öz olarak, buyrultuyuz. Evren de, öz olarak buyrultudur. Evreni var eden yaşamak isteğidir. Mantar ışğa ulaşmak için taşı paralar. Bu istek, öylesine güçlü bir istektir. Ya ölüm?.. Ölüm, bir görünüşten başka bir şey değildir. Gerçekte ölüm yoktur, yaşamak vardır. Ölüm de yaşamak içindir. Ölümü önemseyişimizin nedeni, doğumu önemseyişimizdir. Doğum da, ölüm de yaşamak buyrultusunun birer görünüşünden ibarettir. Yaşamak buyrultusu ölmez. Görünüşler ne olursa olsun yaşamak sürüpgitmektedir. Ölüm kendi objemiz için pek önemli görünmektedir ama insan objesinin yaşama isteği için zorunludur. Sonsuz sürekliliğin bir parçası oluşumuz bizi avundurmalıdır. Kendilerini öldürenler sadece acı çeken bedenlerinin acısına son verebilirler, sonsuz sürekliliklerine engel olamazlar. Evren, sonsuz birbirini yiyenlerin yeridir. Şu halde asıl olan erdem değil, erdemsizliktir. Dünya, Leibniz' in sandığı gibi mümkün olan âlemlerin en iyisi değil, tersine, en kötüsüdür. Acı, sevinçten çoktur. Parçalanan hayvanların acılarıyla onları parçalayanların sevinçlerini karşılaştırın. Erdemi; mâdenler, bitkiler ve hayvanların dışında, sadece insanlık alanında değerlendirmeye kalksak bile öldürmeler, yalanlar, yağmalar, entrikalar arasında boğulup kalırız. Tarihin bir yaprağını okuyan hepsini okumuş demektir. Erdem, bir düşünce olarak, evren düzenine aykırıdır. Yaşama buyrultusu açısından erdemi aramak boşunadır, çünkü onu böylesine bir boğuşma içinde bulamayız. Ölçüler, kendini yenme çabaları, çalışma sevgisi incelmiş bir bencillikten başka bir şey değildir. Bu incelmiş bencilliğe (Splendida Vitia) erdem adını vermekle yetinmeliyiz. Erdem denmeye değer tek eğilim, *acımak*'tır. Acımak'tan başka erdem adına bürünen bütün değerlerin gizli amacı, yaşama ve var olma isteğidir. Acımak, her türlü bencil tutkunun dışında bir eğilimdir. Gülmek ve ağlamak gibi acımak da insana özgüdür. Mâdenler gülmez, bitkiler ağlamaz, hayvanlar acımaz. İnsan acır ve büsbütün mutsuz olur. İşte erdemin insana kazandırdığı... Schopenhauer, acımak erdemini Budist töresinden almıştır. Budizmin töresel ilkesi acımak ve sevmek'tir. Budist töresinin son sözü de vazgeçme'dir. Her türlü isteklerden, tutkulardan, gerektiğinde de yaşamaktan vazgeçme... Bu vazgeçiş, Budisti sonsuz mutluluğa kavuşturmakta, Nirvana'laştırmaktadır. Schopenhauer, Hıristiyanlığı da bu açıdan eleştiriyor ve onu Doğu'dan aldığı bu ilkelerden ötürü doğru, Yahudilikten aldığı ilkelerden ötürü yanlış buluyor. Schopenhauer'e göre İsrâiloğulları, bütün ırklar içinde, yaşamaya sıkca yapışmış ve yaşamaktan ne bahasına olursa olsun vazgeçmemeye karar vermiş tek ırktır. Hiç doğmamış olmak, doğmuş olmaktan çok daha iyidir, diyor Schopenhauer. Var olmak, acı çekmek anlamım taşır. Olumlu mutluluk sonsuz bir kuruntudur. Olsa olsa olumsuz bir mutluluğa kavuşabilir insanlar, bu olumsuz mutluluk da

acılarının kısa sürelerde azalmasından ibarettir. Parmağınıza bir iğne batar, acı duyarsınız, iğneyi çıkarır, acınızı dindirerek sevinirsiniz. Mutluluğunuz bu kadarcıktır, daha çoğunu beklemeyin. Binbir belâ sizleri hiç bir zaman rahat bırakmayacaktır. O belâları birer birer yoketmeye çabalamakla geçecek ömrünüz. Birini yok edince de, ardında ikincisinin sizi beklediğini düşünmeden, mutlu sanacaksınız kendinizi. Bu yüzdendir ki cinsiyeti yaymak büyük bir kötülüktür. Bilinciniz bu kötülüğün utancını taşır. Evlenmek, kendini yenmek gücünü gösteremeyenlere acımadan ötürü verilmiş bir izindir. İsâ'nın babasız doğuşunun ince anlamı da buradadır. Çünkü İsâ, böylesine utanç verici bir kötülüğü işleyen bir adamın oğlu olamazdı. Düşünce gücümüz, tutkularımızın, eğilimlerimizin boşluğunu anlamak içindir. Bunu anladıktan sonra vazgeçme'lere doğru yöneliriz. İçimizde, çevremizdekilere karşı bir acımadır başlar. Türe (Adâlet) duygumuz gelişir. Schopenhauer'in kötümserliği genellikle *fizikötesi kötümserlik* (*Os.* Bedbinîyyei mâbâdettabiîye, *Fr.* Pessimisme métaphysique) deyimiyle anılır. XVII. yüzyıl Fransız düşünürlerinden La Rochefoucault (Prens de Marcillac) da bu açıdan kötümserdir. La Rochefoucault'ya göre bencilik kolundan tutmasa, erdem pek uzaklara gidemezdi. Bir kötülüğüne rastladığımızda şaşmamız gereken tek insan yoktur. Bir kötülüğe tutulmamıza engel olan şey, birçok kötülüklerimiz oluşudur. Dürüst sayılan insanlar, kötülüklerini hem başkalarından, hem kendilerinden gizleyebilenlerdir. Yaptığımız iyilikler, ceza görmeden kötülük yapabilmemiz içindir. İyilik, tembellikle iradesizliktir. Küçük suçlarımızı açıklayışımız, büyük suçlarımız olmadığına herkesi inandırabilmek içindir. Antikçağ Yunan düşüncesinde de Kirene okulundan Hegesias, hazcılıktan (hedonizm) yola çıkarak kötümserliğe varmıştır. Hegesias'a göre acılar hazlardan çoktur, öyleyse yaşamanın ereği olan haz ne etsek gerçekleşemeyecektir. Olumlu mutluluk mümkün değildir, bilgelikle ancak olumsuz mutluluğa (acısızlık) erişilebilir. Öyleyse bilge olmayanlar, böylesine olumsuz bir mutluluğu bile elde edemeyecekleri için, kendilerini öldürmelidirler. Kaldı ki Aristoteles'ten sonraki Yunan felsefesi genellikle kötümserdir. Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*'nde "Aristoteles dünyaya sevgiyle ve sevinçle bakan son Yunan düşünürüdür" der. "Ondan sonra bütün öğretiler şu ya da bu biçimde birer kötümserlik felsefesi oluşturmuşlardır. Dünya kötüdür, ondan el çekmeliyiz. Dış nesneler kalıcı değildir. Yaptığımız her şey çabamızdan ötürü değil, talihimizden ötürüdür". Ne var ki bu gerçekleri saptayan Bertrand Russel da bir yeni olgucu olmakla kötümserdir. Yüzyılımızın idealist öğretileri, insan usunun gücüne inanmamakla, genellikle kötümser öğretilerdir. *Bk.* Kötü, Kötülük, İrâdecilik, İyimserlik.

KURAL. (*Os.* Kaide, Usul, Düsturu hareket, Nizam, Nasihat, Kaidei nazariye, Cetvel; *Fr.* Régle, *Al.* Regel, *İng.* Rule, *İt.* Regola) Doğru sonuç alabilmek için tutulması gereken yol... *Yapılması gereken* anlamını dilegetirir. *Yasa* ve *ilke* terimleriyle karıştırılmamalıdır. Batı dillerindeki kökeni *doğru çizgi* anlamındaki *Lâ. regere* sözcüğünden türeyen *doğru çizgiyi izleten* anlamındaki *Lâ. regula* deyimidir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından *Fr.* ve *İng. code* deyimi karşılığında önerilmiş ve "bir yaptırımlar düzeniyle toplum üyelerinin kendisine uyması sağlanan, toplumca benimsenmiş her türlü buyurucu ve yasaklayıcı düzenleme" olarak tanımlanmaştır. Aynı sözlükte; bireylerin ve toplumsal kümelerin davranışlarını uyduracakları etkili toplumsal kuralların bulunmadığı, bu nedenle kişisel ve toplumsal çözülmeye yol açan durumu dilegetirmek üzere Fransız toplumbilimcisi Durkheim tarafından ilerisürülen *Fr.* ve *İng. anomie* deyimi karşılığında *kuralsızlık* deyimi önerilmiştir. *Bk.* Yasa, İlke.

KURAM. (*Os.* Nazariye, *Fr.*, *Al.* Théorie, *İng.* Theory, *İt.* Teoria) Düşünce alanındaki bilgi... *Eylem alanındaki bilgi* anlamını dilegetiren *kılgı* terimi karşıtıdır. *Eylem alanına geçirilemeyen bilgi* anlamını dilegetiren *varsayım* terimiyle karıştırılmamalıdır. *Kuram*, eylem alanına geçirilmiş olabileceği gibi geçirilememiş de olabilir, ama *geçirilebilir değerde görülmekle çoğunlukla kabul edilen* anlamını içerdiğinden varsayımdan ayrılır. Buna karşı, *yöntemli bilgi* ve *kesin bilgi* deyimlerine karşı anlamda da kullanılır; bu anlamda "söylediğiniz pek kuramsal, pratiğe uymaz" denir. Oysa bilimsel kuram, pratikle denetlenebilen kuramdır. Kuram, insansal deneylerin bilincine varılması ve bireşimidir. Nesnel gerçekliğin insan bilincine düşünsel olarak yansımasıdır. Gerçekte kuram ve kılgı (teori ve pratik), bilme sürecinin ansal ve özdeksel iki yanını dilegetiren felsefesel kavramlardır. Bu bilme süreci, doğayı ve toplumu dönüştürme ve değiştirme sü-

recini de kapsar. Bundan ötürüdür ki *toplumsal-tarihsel* (*Fr.* Socio-historique) bir süreçtir. İnsanların eylemsel çabaları *kılgı*, düşünsel çabaları *kuram*'dır. Bu bakımdan birbirine karşıt durumda bulunan bu iki insansal olgu aynı zamanda birbirleriyle sıkıca bağımlıdır. Kuram, kılgıdan doğar ve gene kılgıya dönerek onu etkiler ve geliştirir. Kuram, kılgıyla birlikte ve kılgı içinde oluşur. Eytişimsel özdekçilik dilinde buna *kuramla kılgının birliği ve ayrılmazlığı* denir. Kuramın Batı dillerindeki karşılığı, *teori*. *Yu. dikkatle bakmak* anlamındaki *theôrein* sözsüğünden türetilmiştir. Antikçağ Yunan felsefesi, *yarar için bilmek* anlamını gerçekleştiren öteki ilkçağ düşüncelerinden farklı olarak, *bilmek için bilmek* amacını gütmüş ve bir *teori felsefesi* olarak gerçekleşmiştir. İnsan düşüncesinde bu çok önemli bir adımdır. Bundan ötürü kuram, klâsik felsefede, *çıkar gözetmeyen ve uygulama düşüncesinden bağımsız salt bilgi* olarak tanımlanır. Ayrıca *öğreti* anlamını da verir, örneğin "Darwin kuramı" derken onu bu anlamda kullanırız. Metafizikçiler onu bu anlamda *salt düşünceyle kurulmuş bilgi* sayarlar, oysa salt düşünceyle kurulmuş hiç bir bilgi yoktur, Darwin kuramını kurarken sayısız deneyler ve gözlemler yapmıştır. Kuramsal faaliyet, kılgısal faaliyete dayanır ve kılgısal faaliyetle doğrulanıp desteklenir; bu yüzdendir ki toplumsal kılgıyla sımsıkı bağımlılık içindedir. Bununla beraber metafizik kuramların nesnel gerçeklikten kopmuş ve salt düşünceyle kurulmuş oldukları doğrudur, ne var ki iyice incelenirse bu hayâlî kuramların bile nesnel gerçekliğin fantastik ve çarpıtılmış yansımaları olduğu görülür. Bu gibi düşsel kuramların meydana gelmiş olmalarının nedeni, kol ve kafa emeklerinin birbirinden ayrılmış olması ve kuramla kılgının göreli olarak birbirlerinden bağımsız birer toplumsal faaliyet hâline dönüşmüş bulunmalarıdır. Bu düşsel kuramlar hiç bir zaman kılgıyla denenemez ve doğrulanamazlar, bundan ötürü de nesnel gerçekliğe ve dolayısıyla gerçeğe aykırı kalırlar. "Toplumsal kuramlar, ancak, toplumun özdeksel yaşamındaki gelişme, toplumun önüne yeni görevler koyduğu zaman ortaya çıkarlar. Ama bir kez ortaya çıktılar mı, toplumun özdeksel yaşamındaki gelişmenin ortaya koyduğu yeni görevlerin mutlaka yerine getirilmesini sağlayan özdeksel bir güç hâline gelirler. İşte yeni kuramların örgütleyici, devindirici ve değiştirici rollerinin bütün önemi o zaman kendini gösterir. Açkçası, yeni toplumsal kuramlar ortaya çıkıyorsa, bu, doğrudan doğruya topluma gerekli oldukları içindir. Çünkü onların örgütleyici, devindirici ve değiştirici etkileri olmadan, toplumun özdeksel yaşamındaki gelişmenin getirdiği geciktirilemez sorunların çözümü olanaksızdır". Kuramla kılgının birliği, diyalektik bir zorunluktur. Çünkü kuramsal düşünce olmaksızın iki doğal gerçek birbiriyle ilişkili kılınamaz ya da onlar arasında varolan ilişki anlaşılamaz. "Düşüncenin gerçekleşmeye yönelmesi yetmez, gerçekleşme de düşünceye yükselmelidir". Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya *kuram* deyimini şöyle tanımlamaktadır: "Bilgi edinme sürecinin herhangi bir aşamasında ortaya atılan, geçerlik ve güvenirliği bilimsel yöntemle saptanmış bir genel bilgi ve açıklama düzeni". *Bk.* Kılgı, Kuram ve Kılgı, Varsayım, Bilgi, Bilinç, Düşünce, Üstyapı, Kuramsal.

KURAMSAL. (*Os.* Nazarî, Aklî; *Fr.* Théorique, *Al.* Theoretisch, *İng.* Theoretic, Theoretical; *İt.* Theoretico) Kurama değgin... *Kılgın* ya da *kılgısal* deyimi karşıtıdır. Aristoteles, bilimleri sınıflarken matematik, fizik ve tanrıbilimi *kuramsal* (*Yu.* Theorikos) saymıştı. *Öğretisel* anlamında da kullanılır. Bir anlamda *görgül* deyiminin de karşıtıdır, çünkü bilgi görgül düzeyden kuramsal düzeye sıçramıştır. *Görgül ve kuramsal* (*Os.* İhtibârî ve nazarî, *Fr.* Empirique et théorique, *Al.* Empirisches und Theoretisches, *İng.* Empirical and theoretical), bilgi edinme sürecinin iki basamağıdır. Duyumsal deneyimler ve gözlemler, öğrenme sürecinin ilk basamağı olan görgül düzeyin algılarıdır. Ne var ki kuram kurma, öğrenme sürecinin ikinci basamağı olan kuramsal aşamada gerçekleşir. Bu aşama, doğrudan duyumsal algıların sonuçlarına değil, düşünceleştirilmiş nesnel gerçekliğin mantıksal-soyut yansısına dayanır. Ne var ki bu aşamada duyumsallıkta ussallık (eşdeyişle görgülde kuramsal) ve ussallıkta duyumsallık (eşdeyişle kuramsalda görgül) öğeleri rol oynarlar. Bundan ötürüdür ki görgül ve kuramsal, sıkıca birbiriyle bağımlıdır; biri olmadan öteki de olmaz ve biri her zaman ötekine dönüşebilir. *Bk.* Kuram, Kılgı, Görgül.

KURAM VE KILGI. (*Os.* Nazariyye ve ameliyye, *Fr.* Théorie et pratique, *Al.* Theorie und Praxis, *İng.* Theory and Practice) İnsan uğraşının bilinçli ve eylemsel yanları... Bilgi sürecinde *kuram* (teori) ve *kılgı* (pratik), insan çabasının birbirleriyle sıkıca bağımlı

olan ve birinin yokluğu öbürünün de yokluğunu gerektiren bilinçsel ve eylemsel iki yanıdır. Kuram düşünce alanındaki bilgi, kılgı eylem alanındaki bilgidir. İnsan doğasal ve toplumsal gerçekler üstünde düşünerek onları *genelleştirir* ve bu genelleşmiş bilgisini doğaya ve topluma uygulayarak onları *değiştirir*. Böylelikle değişmiş olan doğa ve toplum yeniden insan düşüncesinde yansır ve genelleşir, sonra yeniden doğaya ve topluma uygulanır ve onları yeni değişikliklere uğratır. Böylece, kuram ve kılgı, sürekli olarak birbirlerini oluştururlar. Ne kuram kılgıdan bağımsız bir bilgi, ne de kılgı kuramdan bağımsız bir bilgi olabilir. Bir diyalektik ustası şöyle der: "Düşüncenin gerçekleşmeye yönelmesi yetmez, gerçekleşme de düşünceye yükselmelidir". İnsanlığın bilgi süreci, kuramla kılgının sürekli olarak birbirlerine dönüşmeleriyle gelişir. Bilme, bilineni bilinçte geliştirme ve bilinçte gelişmiş olanı uygulama sürecinde temel, kılgıdır. Çünkü kılgıdan elde edilen bilgi gene kılgı için kuramlaşır. Kuramın ölçütü de kılgıdır. Kuram; deneyler, gözlemler, ölçmeler, tartmalarla kılgısal olarak doğrulanır ya da yanlışlanır. Doğrulama ya da yanlışlama, kimi yerde gerekli koşulların sağlanamaması yüzünden gecikebilir. Bu halde *kuram*, bir *varsayım* olarak kalır ve düşünce kılgıyla doğrulanabilmek için gerekli koşulları sağlamaya yönelir. Kılgı da, nesnel gerçeklik ve ondan yansıyan kuram gibi, her an değişen bir süreçtir. Böyle olduğu için de kuramın ölçütü olan kılgı, gelişen sürecin son aşamasındaki öncü kılgıdır. *Bk.* Kuram, Kılgı, Varsayım, Bilgi.

KURGU. (*Os.* Nazar, Fikir, Tasavvur, Müdârebe, Nazarı aklî, Nazariye, Nazariyâtı sâzice; *Fr., İng.* Spéculation, *Al.* Spekulation, *İt.* Speculazione) İş alanına geçmeyip sadece bilmek ve açıklamak amacını güden düşünce... *Kuram*'la yakın anlamlıdır. Eyleme geçmek amacını taşıyan düşünceye karşıttır. *Bk.* Kuram, Düşünce, Kurgul.

KURGUL. (*Os.* Nazarî, Fikrî, Aklî, Tasavvurî, Zihnî; *Fr.* Spéculatif, *Al.* Spekulativ, *İng.* Speculative, *İt.* Speculativo) Kurguya değgin... *Kılgın* (*Os.* Amelî, *Fr.* Pratique) terimi karşıtıdır. *Arı kurguyla ilgili* anlamını dilegetirir. Aynı anlamda *kurgusal* deyimi de kulanılıyor. Hegel, kendi felsefesini *kurgul felsefe* olarak niteler; ona göre bu büyük bir övgüdür, bundan ötürü kimi yerde Platon ve Aristoteles öğretilerinin de kurgul olduğunu söyler ve bununla —gizlenmiş de olsa— us ilkesinin Platon ve Aristoteles öğretilerinde de çıkış noktası olduğunu anlatmak ister. *Bk.* Kurgu.

KURUM. (*Os.* Müessese, *Fr., Al., İng.* Institution) Toplumsal örgenlik... Üstyapı olgularını dilegetirir. Devlet, din, ahlâk vb. birer kurumdur. *Dernek* (*Os.* Cemiyet, *Fr.* Société) ve *kuruluş* (*Os.* Tesis, *Fr.* Etablissement, Fondation) anlamlarında da (örneğin Dil Kurumu, Türkiye Elektrik Kurumu gibi) kullanılıyorsa da bu anlamı onlarla karıştırmamalıdır. Kurumlar, belli bir toplumsal düzeni sürdürme araçlarıdır. İnsansal faaliyetin ürünleri oldukları halde genellikle insanlara egemendirler, buna *kurumsal fetişçilik* (*Fr.* Fétichisme institutionnel) denir. Belli bir toplumsal düzen içinde değişmez bir ıra taşırlar, ama toplumsal düzen değişince onlar da kökten değişirler. Kurumların birbirlerini etkileyip dengeleşmesine *kurum ayarlaması* (*Fr.* Ajustement institutionnel) denir. *Bk.* Altyapı, Üstyapı.

KURUNTU. (*Os.* Vehim, *Fr., İng.* Illusion, *Al.* Einbildung) Gerçekte varolmadığı halde zihinde kurulan... Bir *yanılsama*'yı dilegetirir ve ruhbilim terimi olarak Türkcemizde *yanılsama*'yla karşılanmıştır, bu anlamda *vanılsama* terimiyle anlamdaştır. Bundan başka *titizlik* (*Os.* Vesvese, *Fr.* Scrupule, *Al.* Skrupel, Genauigkeit, Bedenken; *İng.* Scrupulousness, Scrumle, *İt.* Scruplo) anlamında da kullanılır. Bu anlamda aşırısı hastalık hâlini alan *kılı kırk yarma*'yı dilegetirir.

KUŞAK. (*Os.* Nesil, *Fr.* Génération, *Al., İng.* Generation, *İt.* Generazione) Yakın yıllarda doğan ve benzer koşullarda yaşayan insanlar... Ekinsel dilde *yeni anlayışta birleşen insanlar* anlamını dilegetirir. Bununla beraber kuşaklar birbirleriyle sıkıca ilişkilidir. Her yeni kuşak, gerek üretim araçlarını ve gerek insansal bilgiyi daha önceki kuşaklardan devralır. Bu araçlar ve bilgiler eski kuşakların yaratımlarıdır. Yeni kuşaklar bu araçların ve bilgilerin yardımıyla değişip gelişirler, değişip geliştikçe bu araçları ve bilgileri de değiştirip geliştirirler. Toplumsal gelişme süreci böyle işler. Bu sürecin hiç bir zaman geriye dönmeyeceği kesindir. Çünkü, örneğin makineli üretimden ilkel el emeğine dönmek demek, toplumun gerekli özdeksel değrlerden yoksun kalarak yokolması demektir. Bundan başka bu gelişmenin, bel-

li bir aşamalar sırasını izlemesi de zorunludur. Çünkü her yeni kuşağın buluşları, eski kuşağın buluşlarından yola çıkılarak gerçekleştirilebilir. Örneğin böyle olmasaydı baltalı kuşaktan atomlu kuşağa geçilemezdi, arada pek çok kuşakların bilimsel katkılarıyla atomlu kuşağı hazırlamaları gerekirdi. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *kuşak* deyimi Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Yaklaşık olarak 25-30 yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyler öbeği". *Bk.* Gelişme.

KUTSAL. (*Os.* Mukaddes, Kudsî, Mübeccel, Mübârek, Dinî; *Fr.* Sacré, *Al.* Geweiht, Heilig; *İn.* Sacred, *İt.* Sacre, Sacreto) Tapınılacak derecede sayılan... *Dinsel bir saygının konusu olan*'ı dilegetirir. *Her türlü değişmenin dışında olan* anlamını da içerir. Değişmezlik, dokunulmazlık, tartışılmazlık niteliklerini taşır. Bu anlamda *saltık* terimiyle anlamdaştır. *Ermiş* (*Os.* Azîz, Velî; *Fr., İng.* Saint) ve *kutlu* (*Os.* Mübârek, *İng.* Holy) anlamında da kullanılıyor ve bu anlamda *tanrısal olan*'ı ya da *tanrıya yakın olan*'ı da dilegetiriyor. Deyim, metafiziğin temel terimlerindendir. Değişmezliği, dokunulmazlığı, kesinliği, sonsuzluğu, ölümsüzlüğü, tamlığı, evrenselliği dilegetirir ve bu anlamlarıyle saltıklığa (mutlaklık) eşittir. Diyalektik dünya görüşü, bilimsel tanıtlara uygun olarak, her şeyin devim ve değişiklikten ibaret olduğunu ilerisürmekle evrende hiç bir şeyin saltık olamayacağını meydana koymuştur. "Evrende kutsal hiç bir şey yoktur" demek, diyalektik her şeyi hor görür ve hiç bir şeye saygı duymaz demek değildir. Ancak, evrende hiç bir şeyin değişim ve dönüşümden kurtulamayacağını söylemektir. Diyalektiğin bu suçlanması, metafiziğin sözcük oyunlarından yararlanma yönteminin sonucudur. Bilimsel tanıtlar bir yana, insanların en basit gözlemleri bile evrendeki devingenlik ve değişkenliği tanıtlamaktadır. İnsan ölür, çiçek solar, meyve çürür. En sürekli ve değişmez sanılan dağlar bile bir zamanlar, bugün bulundukları yerde yoktular ve bir zaman sonra da orada olamayacaklardır. Evrensel olan tek şey, devim ve değişme olayıdır. *Kutsal olmayan*'ı dilegetiren *dışkutsal* (*Fr.* Profane) deyimi karşılığında da kullanılan *Fr. sacré* deyimi, aynı zamanda *dinsel, olağanüstü* ve kimi yerde *lânetli, pis, rezil* anlamlarını da dilegetirir. *Kutsallığa saygısızlık* ve bundan ötürü de *günah* anlamında *Fr. sacrilége* deyimi kullanılır. *Bk.* Din, Saltık, Devim.

KUTUPLAŞMA. (*Os.* İstiktâp, *Fr.* Polarisation) Herhangi bir birimin olumlu ve olumsuz yönlerdeki karşıt uçlarının belirmesi... *Kutuplanma* da deniyor, fizik dilinde *polarma* deyimiyle dilegetirilir. *Bk.* Kutupluluk.

KUTUPLULUK. (*Os.* Kutbiyet, *Fr.* Polarité, *Al.* Polaritaet, *İng.* Polarity) Karşıt uçluluk... Doğasal, toplumsal ve bilinçsel her olgu zorunlu bir *kutupluluk* taşır. Engels, *Doğa Diyalektiği* adlı yapıtında şöyle der: "Düşünceler de elektrik, manyetizm vb. gibi kutupluluğa uğrar; karşıtlıklar içinde hareket ederler". *Kutupluluk* deyimi herhangi bir birimin karşıt uçlarının bağımlılığını dilegetirir. Uçlar, hem birbirlerine karşıt ve çelişik, hem de ve aynı zamanda birbirlerinin varlık koşuludurlar, biri olmadan öbüü de olamaz. Örneğin köleci üretim *köle*'yle *köle sâhibi* uçlarında belirir, köleyle köle sâhibi hem birbirleriyle çelişirler ve hem de biri olmaksızın öbürü de olamaz. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya deyimi şöyle tanımlamaktadır: "Kimi toplumbilimcilere göre her karşıtlığın iki ucu arasında hem birbirlerine karşıt olma hem de birbirlerini gereksinme, biçiminde bağlılık bulunması". *Bk.* Karşıtlık, Çelişme, Karşısav.

KUVVET. (*Os.* Kudret, Kuvve, Kuvvei muharrike, Zaruret, Cebir, Tazyik, Tâkat, İstitâat, Kerh, Tesir; *Fr., İng.* Force, *Al.* Kraft, *İt.* Forza) Eyleme geçiren etken... *Etki yapabilme ve etkiye karşı koyabilme gücü*'nü dilegetirir. *Sağlamlık* ve *cesâret* anlamlarını dilegetiren *Lâ. fortitudo* deyiminden türemiştir. Dilimizde her ne kadar *güç* deyimiyle özleştirilmekteyse de felsefesel terim olarak *güç* (*Fr.* Puissance), *erk* (*Fr.* Pouvoir) ve *erke* (*Fr.* Énergie) deyimleriyle karıştırılmamalıdır. *Sertlik* (*Os.* Selâbet), *zor* (*Os.* Cebir), *dayanıklılık* (*Os.* Mukavemet), *yoğunluk* (*Os.* Kesâfet) ve *yeğinlik* (*Os.* Şiddet) anlamlarında da kullanılır. Aristoteles bu terimi (*Yu.* Dynamis) *olabilirlik* anlamında ve *edim* (*Yu.* Energheia) karşılığı olarak kullanmıştır. Konuşma dilinde *hak* karşıtı olarak *baskı* anlamında da kullanılır. Her türlü kullanılışında *bir işe zorlayıcı etken* anlamını verir. 1847 yılına kadar fizik dilinde *erke*'yle anlamdaş olarak kullanılıyordu, ilkin fizikçi Young tarafından ayrıldı. Fizik terimi olarak *güç*, birim zamanda yapılan iştir; *erke*, bu gücü kullanabilme yeteneğidir; *kuvvet*'se *bu gücü kullanabilme yeteneğini eyleme geçiren etkendir*. Örneğin her cisim bir

erke kaynağıdır, bu erke bir *kuvvet* etkisiyle işe dönüşür, kuvvet etkisiyle işe dönüşen bu erkenin birim zamanda yaptığı iş de *güç*'tür. *Kuvvet* terimi özellikle Nietzsche felsefesinin başkavramıdır. *Bk.* Güç, Erk, Erke, İnsanüstü.

KUVVET ALANLARI. (*Os.* Kuvvet sahaları, *Fr.* Champs de force) Özdeğin varlık biçimlerinden biri... Özdeğin sayısız varlık biçimlerinden biri de *alan*'dır. *Özdek* deyiminin felsefesel bir kavram olduğundan habersiz bulunan metafizik ve idealist öğretiler yüzyıllar boyunca doğada bir *ilközdek* aramışlardır. Buysa elmayı, armudu, ayvayı bir kenara bırakıp doğada meyve aramaya benzer. Nasıl elma, armut, ayva vb. gibi varlık biçimlerinin dışında doğada bizzat meyve diye bir şey yoksa; katı, sıvı, gaz, plazma, alan vb. gibi varlık biçimlerinin dışında doğada bizzat özdek diye de bir şey yoktur. Alan özdekseldir. Elle tutulmaz, gözle görülmez ve kulakla işitilmez ama varlığını belli eder. Örneğin bir manyetik alan pusula iğnesini kuvvet çizgileri boyunca yönelterek kendini gösterir, kaba ama doğru bir deyişle "ben buradayım" der. Çağdaş fizik bugüne değin üç türlü *alan* saptamıştır: *Çekimsel* (gravitasyonel), *elektriksel* (elektromanyetik), ve *çekirdeksel* (nükleer). Bu üç alana *kuvvet alanları* denir. Bu üç alandan elektriksel alan gereği gibi incelenmiş, çözümlenmiş ve insanların hizmetine koşulmuştur. Çekirdeksel alan henüz gereği gibi incelenmemiş olmakla beraber atom güçlü fabrikalarda, nükleer güçlü gemilerde, duyarlı araçların göstergelerinde ve kötü urların sağaltımında kullanılan kobalt tabancalarında insanlığın hizmetindedir. Kütlesel çekim alanlarıysa henüz çözümlenememiş ve hiç bir işe koşulamamıştır. Kuvvet alanları henüz tüm sırlarını açıklamamışlardır, çünkü onların sırlarını açıklayabilmeleri için gereken özdeksel koşullar henüz hazır değildir. *Bk.* Özdek, Birleştirilmiş Alan Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

KÜÇÜK TOPLUMBİLİM. (*Os.* Küçük içtimaiyyât, *Fr.* Microsociologie, *Al.* Microsoziologie, *İng.* Microsociology, *İt.* Microsociologia) Soyut toplumsal tipleri inceleyen toplumbilim anlayışı... Amerika'da J. Moreno, Fransa'da George Gurvitch ve Almanya'da R. König'in ortaya attıkları bu anlayışa göre nasıl mikrofizikte atomların yapısı parçalarının birbirlerine olan oranlarıyle anlam kazanıyor ve varlaşıyorsa, mikrososyolojide de toplumun yapısı çeşitli toplumsal bağlaşma biçimleriyle anlam kazanır ve varlaşır. Bu görüşün sorduğu şudur: Toplumun en yalınç öğesi nedir? Verilen karşılığa göre, bu öğe, insan değil, *toplumsal bağlaşma biçimleri* (*Fr.* Formes de sociabilité)'dir. Birey olarak insan, bu biçimleri zorunlu olarak özvarlığında taşıyor. Öyleyse toplumun incelenmesi, bu biçimlerin —Gurvitch'in deyimiyle *mikrososyolojik tip*'lerin— incelenmesi olmalıdır. Moreno'nun bir çeşit istatistik sonuçları olan *sociométrie*'siyle de ilişki kuran Gurvitch'e göre soyut toplumu anlamak için, bu soyut biçimleri çözümlemek gerekir. *Küçük toplumbilim,* bu soyut biçimlerde ruhbilimsel incelemelere girişir ve özellikle ruhbilimsel ortaklaşa eylemlere önem verir. Metafizik düşüncenin, sonuç olarak toplumu ruhbilimsel yapıya indirgeyen, bütün yanılgıları *küçük toplumbilim*'de yansımaktadır. Örneğin bu anlayış, mikrososyolojik tip saydığı bir işçi örgütünü ele alır ve onun tedirginliklerini ekonomik nedenleri bir yana iterek ruhbilimsel nedenlerde arar. Bu anlayış, yeniolguculuğun ürünüdür ve bilimdışıdır. *Bk.* Olguculuk, Yeniolguculuk.

KÜLTÜR. (*Os.* Hars, *Fr.* Culture, *Al.* Kultur, *İng.* Culture, *İt.* Cultura) İnsansal doğa... Türk Dil Kurumunca *ekin* deyimiyle özleştirilmiş ve kurumca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde bu özleştirme benimsenerek tanımlanmış ve Dr. Özer Ozankaya tarafından bu deyimle pek çok başarılı toplumbilim terimleri önerilmiştir. Buna karşı gene Türk Dil Kurumunca yayımlanan felsefe, ruhbilim ve budunbilim sözlüklerinde *kültür* deyimi kullanılmıştır. Batı dillerinde; *özen göstermek* anlamına gelen *Lâ. colere* deyiminden türeyen *Lâ. tarım* anlamına gelen *cultura* kökünden türemiştir. *Kültür* kavramı, çoğunlukla, bir toplumun duyuş ve düşünü birliğini sağlayan bütün değerlerinin tümü olarak tanımlanır. Konuşma dilinde kullanılan anlamı da budur. Bu anlam gelenek, görenek, düşünü ve sanat değerleri gibi bir toplumun bütün değerlerini kapsar. Kısaca *bilgi* anlamını taşır, konuşma dilinde kültürlü adam demek bilgili adam demektir. Felsefe diliyse bu bilginin köküne iner ve orada insanın kendi üretimiyle değiştirerek yeniden ve kendisine göre yaptığı yepyeni doğayı bulur. İnsan âlet yapan bir hayvandır, hayvan âletsiz yasayabildiği halde insan âletsiz yaşayamaz. Öyleyse "insan, doğayla değil kültürle bir bağlantı içindedir". Kültür, insanın belli bir ereğe göre mey-

dana getirdiği üretimin tümüdür. İnsan doğayı üretirken kendi kendisini de üretir. Kültür, bütün bu üretimin toplamıdır ki ilkel doğanın karşısına yepyeni bir doğa, insansal bir doğa koyar. İnsan eylemsel gücüyle (aksiyon) doğayı değiştirebilen tek varlıktır. İnsan, doğayı üreterek kültürünü meydana getirmiştir. Yaşamak için zorunlu görevlerini doğadan ürettiği sayısız âletlere yükleyerek, içinde rahatça yaşayarak düşüncesini geliştireceği yepyeni bir doğa kurmuştur. Organlarının eksikliğini gidermiş, kanatları olmadığından uçak yapmıştır. Organlarının görevini aşmış, göremediği uzaklıkları dürbünle görmüştür. Organlarının yükünü azaltmış, merdivenle çıkacağı yere asansörle çıkmıştır. Böylelikle insan, eylemsel çabasıyla, ilkel doğadan sıyrılarak insansal bir doğa üretmiştir. Kültür, tarihsel bir olgudur ve insan faaliyetinin tüm özdeksel ve tinsel kazançlarını dilegetirir. Tinsel kazançlar, temelde, özdeksel kazançlarla belirlenir. Ne var ki tinsel kazançlar da özdeksel kazançları etkiler ve geliştirir. Metafizik ve idealist öğretiler kültürün seçkin insanların ürünü olduğunu ileri sürerler. Eytişimsel özdekçi öğreti olağanüstü yetenekli insanlara saygı duymakla birlikte kültürün tarihsel süreçte halk kütlelerince yaratılmış olduğunu vurgular. Örneğin sanat uzun bir süre halk sanatı olarak gelişmiş ve halk sanatı daima özgün bir değer taşımıştır. Pek çok bilimsel buluşlar insanların üretim faaliyeteri sürecinde beliren ihtiyaçlarına uygun olarak halk kütleleri tarafından ortaya konmuştur. Ne var ki sınıflı toplumun varlaşmasıyla kafa ve kol emekleri birbirinden ayrılmış ve kültür varlıklı sınıfların bir ayrıcalığı hâline gelmiştir. Bu ayrıcalık, geniş halk yığınlarının kültürel faaliyete katılmalarını sınırlandırmıştır. Kimi ideologların kültürü, halk yığınlarını küçümseme amacıyla, seçkinlere maletmelerinin gerçek nedeni budur. Anlak ve yetenek (zekâ ve kabiliyet) hiç de bir sınıf ayrıcalığı değildir, ne var ki gereği gibi gelişebilmek için elbette uygun özdeksel koşullara muhtaçtır. Bu özdeksel koşullar egemen sınıflarca ele geçirilmiştir. Buna rağmen, geniş halk yığınları arasından da üstün anlaklı ve yetenekli insanlar yetişmiştir. Örneğin Newton'un, Lincoln'ün birer köylü çocukları olduğunu hatırlamak yeter. Kafa ve kol emekleri ayrımına son verilince yetenekli kişilerin sayısı günümüzdekilerle ölçülemeyecek oranda çoğalacak ve yeteneklerin niteliği serbestçe ve hızlı gelişme olanakları içinde bugünkülerle kıyaslanamayacak ölçüde yükselecektir. *Bk.* Halk, İnsan, Doğa, Bilgi, Bilim.

KÜTLE. (*Os.* Kitle, Hey'eti mecmua, Cisim, Cesâmet; *Fr., Al.* Masse, *İng.* Mass, *İt.* Massa) Küçük parçalardan meydana gelmiş büyük parça... Toplumsal anlamda *insan kalabalığı*'nı dilegetirir ve *yığın* deyimiyle nitelenir. Metafizikçiler ve idealistler *halk kütleleri*'ni daima küçümsemişler ve tarihi büyük adamların (eşdeyişle seçkinlerin, yöneticilerin, önderlerin, dâhîlerin, önemli kişilerin) belirlediğini ilerisürmüşlerdir. Tarihi yapanın halk kütleleri olduğunu çözümleyen ve sergileyen tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öğretisidir. Buna karşı, toplumda *kütle*'ye önem vermeyen metafizikçiler ve idealistler doğabilimlerinde, tersine, özdekseli kavrayabilmek için ona tutunurlar. Onlara göre kütlesi olmayan şeyler (örneğin kütlesi olmadığını sandıkları erke) özdeksel değildir. Bilmezler ki taş gibi, ışık ışını da kütle taşır. Kaldı ki *özdek* felsefesel bir kavramdır; nasıl ki doğada elma, armut, ayva vb. gibi somut varlık türleri dışında ayrıca *meyve* diye bir varlık yoksa taş, toprak, ışık vb. gibi somut varlıklarının dışında ayrıca *özdek* diye bir varlık da bulunamaz. Bir bardaktaki sıcak çay, aynı bardaktaki soğuk çaydan daha ağırdır, çünkü kendisine ısısal bir kütle eklenmiştir. Kütle-erke eşdeğerliğini meydana koyan ve tanıtlayan büyük fizikçi Albert Einstein'dir. Fizikte *kütle,* bir cisme uygulanan kuvvetle bu kuvvetin doğurduğu ivme arasındaki *oran*'dır. İtalyan fizikçisi Galileo, ünlü Pisa kulesi deneyiyle ağırlıkları farklı cisimlerin aynı zamanda yere düştüklerini göstermişti. İngiliz fizikçisi Newton, bunun nedenini, devim sırasında yere atılan cismin *kütle*'sinin değişmemesinde bulmuştu. Kütle, her yerde ve her zamanda değişmeden kalıyordu. Oysa Einstein, devimli bir cismin kütlesinin devimiyle birlikte arttığını —eşdeyişle değiştiğini— tanıtladı. Einstein'in bu buluşu, değişmezliği savunan metafizik fiziği yıkmış ve diyalektik fiziğin gerçekliğini ortaya koymuştur. Bu buluşun felsefe açısından bir başka büyük önemi de, metafiziğin ruhsal saydığı enerjinin bir kütlesi olduğunu ve eşdeyişle, enerjinin de özdek olduğunu tanıtlamasıdır. Einstein'in tanıtına göre, devimli bir cismin kütlesi, o cismin devimiyle birlikte artan enerjisinin kendisine katılması yüzünden artıyordu. Demek ki enerjinin de bir kütlesi vardı. Einstein herhangi bir özdek parçasında bulunan ener-

jinin, o cismin kütlesinin, ışık hızının karesiyle çarpımına eşit olduğunu ünlü ($E=mc^2$) formülüyle ortaya koymuştur. Bu formülde *E* harfi enerjiyi, *m* harfi kütleyi ve *c* harfi ışık hızını gösteriyor. Bu demektir ki devimli bir cisim, ışık hızına erişebilse kütlesi de sonsuz olacaktır. Bu basit uslamlama, evrenin sonsuzluk nedenini de aydınlığa kavuşturmaktadır. Özdek kütlesini atar ve ışık hızında yol alırsa buna *enerji* ve Türkçemizde *erke* diyoruz. Bunun tersi gerçekleşir ve erke kütleleşirse, buna da *madde* ve Türkçemizde *özdek* diyoruz. 1945 yılından beri de fizik laboratuvarlarında bunlar kolaylıkla birbirlerine dönüştürülebilmektedir. *Bk.* Erke, Özdek, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Halk.

L

LAMARKÇILIK. (*Os.* Lamarkizm, *Fr.* Lamarckisme, *Al.* Lamarckismus, *İng.* Lamarckianism, *İt.* Lamarckismo) Yaşamsal sürecin çevreye uyma zorunluğundan doğan dönüşümlerini kalıtımla kuşaklardan kuşaklara geçirerek evrimleştiğini ilerisüren kuram... Fransız doğabilimcisi Jean Baptiste Lamarck (1733-1829), türlerin değişmezliği kuramına karşı çıkarak, evrim düşüncesinin ilkel ama tutarlı ilk biçimini sunan kişidir. Kuramının ırasal özellikleri şunlardır: 1. Canlı varlıkların cansızlardan türediğini ilerisürmüştür, 2. Canlıların çevreye uyma zorunluğunu saptamıştır, 3. Çevreye uymanın gerektirdiği değişikliklerin kalıtımla kuşaklardan kuşaklara geçtiğini savunmuştur. Kuramı, *dönüşümcülük* adıyla anılır. Lamarck, dönüşümsel evrimin sadece çevreye uyma zorunluğundan ileri geldiğini sanıyordu. Örneğin zürafanın önceleri otla beslenen normal boyunlu ve bacaklı bir hayvanı olduğunu, yaşadığı çevre çöl hâline geldiği için başka bir çevreye geçerek yiyeceğini yüksek dallardan sağlamak zorunda kaldığını, boynunun ve bacaklarının o yüksek dalara yetişebilmek için ve zorunlu olarak uzamış bulunduğunu ilerisürmüştür. İngiliz bilgini Darwin, buna, birçok evrimsel olayları daha iyi açıklayan *doğal ayıklama* olgusunu eklemiştir. Çok ilerici bir kuram ilerisürmesine karşın, Lamarck'ın gerici düşünceleri de vardır. Varlıkların gelişmesini tanrısal bir amacın belirlediğine inanıyordu. Çünkü ona göre özdeksel olanda kendinden bir gelişme gücü olamazdı. Bununla beraber evrimcilik alanında en yetkin kuramı oluşturan Charles Darwin, ondan yararlanmıştır, gerek çevre ve gerek kalıtım görüşlerini kendi kuramında kullanmıştır. *Lamarkçılık,* Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *İng. Lamarckianism* deyimi karşılığı olarak şöyle tanımlanmaktadır: "Canlı bir varlığın yaşadığı sürece örgenleinden birini kullanmasından ya da kullanmamasından doğan değişmelerin bir kuşaktan ötekine geçtiğini savunan bir evrim kuramı". *Bk.* Dönüşümcülük, Evrimcilik, Darvincilik, Eytişimsel Özdekçilik.

LAVOISIER YASASI. (*Os.* Lavoisier kanunu, *Fr.* Loi de Lavoisier) Doğada hiç bir şeyin kaybolmayacağını ve hiç bir şeyin de yaratılamayacağını saptayan yasa... Özdekçiliğin başlıca savlarından birini tanıtlamış olan XVIII. yüzyılın büyük Fransız bilgini Lavoisier, bilimsel alanda devrim yapan bu çok önemli yasayı şu basit deneyle ortaya koymuştur: Belli bir miktarda cıvayı, içinde belli metreküp hava bulunan bir cihazda ısıtmıştı. Isıtılan cıva okside olmaya başlamış ve ağırlığı artmıştı. Cıvayı ve havayı tartan Lavoisier, birinde azalan miktarın öbürüne eklenmiş olduğunu gördü. Deneyi tersinden tekrarladı, eşdeyişle cıva oksidi yeniden ısıtarak bir miktar gaz elde etti. Gazı ve cıvayı tartınca gene birinde eksilenin öbüründe arttığını saptadı. Bu yalın deneyden çıkan sonuç şuydu: Biri öbürüne dönüşen her iki cismin kütlesinden bir şey kaybolmamıştı. Demek ki doğada bütün doğumlar ve ölümler *bir yok olma* ve *yoktan varolma* değil, sadece bir *biçim değiştirme*'den ibaretti. Bilimsel kimyanın gerçek kurucusu olan Antoine Laurent de Lavoisier (1743-1794), o güne kadar geçerli sayılan flojiston kuramının geçersizliğini göstermiş, kütlenin ve elementlerin korunumu yasasını saptamış, oksitlenme olayını açıklamış, suyun da iki gazdan oluştuğunu keşfetmiş ve bu gazları oksijenle hidrojen olarak adlandırmış, elması yakarak karbondioksid bileşimlerini açıklamış, ilk kalorimetre ölçümlerini gerçekleştirmiştir. *Bk.* Kimya, Eytişimsel Özdekçilik, Kütle, Nitelik, Nicelik, Özdek.

LEİBNİZ'CİLİK. (*Os.* Lâyepniç'in tasavvuriyye mezhebi, *Fr.* Leibnizisme, *Al.* Leibnizismus, *İng.* Leibnizianism, *İt.* Leibnizismo) Leibniz öğretisi ve onu izleyenlerin tutumu... Leibniz öğretisi yandaşlarına da *Leibniz'ciler* (*Os.* İttibâı Lâyepniç, *Fr.* Leibniziens) denir. Leibniz okulu Osmanlı yazarlarınca *nikbinler medresesi* adıyla da adlandırılmıştır. *Leibniz'cilik,* gerçekte Alman düşünürü Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)'in bütün sistemini dilegetirirse de genellikle onun iyimserlik felsefesini adlandırmak için kullanılmaktadır. Leibniz, antikçağın Aristoteles'i gibi, ansiklopedik bir bilgindi. Mantıkçı, matematikçi, tarihçi, yerbilimci, yaşambilimci, dilbilimci ve felsefeciydi. Diferansiyel hesâbını bulanlardan biri olduğu gibi erkenin korunması yasasının keşfinde de payı vardır. Nesnel düşünceci (objektif idealist) bir anlayışı vardı, bilgi kuramında düşünceci usçuydu (idealist rasyonalist), Alman burjuvazisiyle toprak sahipleri arasındaki uzlaşmadan yansıyan bir dünya görüşüne sahipti. Ev-

renin oluşumunu, *monad* adını verdiği tinsel atomlarla açıklamaya çalışıyordu. Bilimsel felsefenin bir ustası onun için "Tanrıbilim yoluyla özdek ve devimin ayrılmaz bağlılığı ilkesine ulaşmıştır" der. Ne var ki bu tinsel atomların uyumlu devimlerini açıklamak için nedensellik bağının yerine tanrılık bir *öncel düzen* koyuyordu. Daha açık bir deyişle, Leibniz'e göre evreni uyumlayan tanrıdır, evren önceden ayarlanmış bu tanrılık uyum yüzünden düzgün işlemektedir. Çağdaş matematiksel mantıkçılar onu matematiksel mantığın kurucusu sayarlar. Leibniz'e göre mümkün olan âlemlerin içinde en iyisi bulunan dünyada her şey mümkün olanların içinde en iyisidir. Tanrılık düşüncede sonsuz sayıda mümkün evrenler vardır. Bunlardan bir tanesi var olabilirdi ve Tanrı sonsuz iyiliği yüzünden mümkün evrenlerin en yetkinini seçti. Tanrı iyiliğinin, bilgeliğinin, yetkinliğinin ona seçtirdiği zorunlu olarak *en iyi*'dir. Evrenin düzenini biraz anlayabilseydik, onun, en bilge insanların istediklerini kat kat geçtiğini, onu olduğundan daha iyi kılmanın mümkün olmadığını görürdük. Bu evren, yalnız genel olarak değil, ayrı ayrı her birimiz için de en iyi evrendir. Tanrının kötülüklere neden izin verdiğini kesinlikle anlamamız mümkün olsaydı, bilebildiğimiz küçücük nedenlerin yanında bizim düşünemeyeceğimiz kadar koskocaman nedenler görecektik. Tanrı, bütün parçaları birbirine bağlı olan bu yetkin evreni titizlikle yaratmış, bunu yaparken her olanağı ince ince hesap etmiş, bu hesabın sonunda da birtakım kötülüklere göz yummamazlık edilemeyeceğini anlamıştır. Tanrısal bilgeliği kötülüğe göz yumduran kaçınılmaz nedenlerin varlığına inanmak zorundayız. Öyleyse Tanrı, yetkinliğinden hiç bir şey yitirmeden kötülüklere göz yummuş olsa gerektir. Mâdemki tanrı kötülüklere izin vermiştir, şu halde bizim için en iyisi budur. *Bk.* İyimserlik, Monat.

LE PLAY OKULU. Le Play ve onu izleyenlerin toplumbilim anlayışı... Toplumbilimin, Auguste Comte'la birlikte, kurucusu sayılan Fransız mâden mühendisi Le Play (1806-1882), Avrupa işçileri arasında yaptığı anket ve monografilerle Auguste Comte toplumbiliminden başka bir yöntem izleyen bir toplumbilim kurmuş ve *Science Sociale* (*Os.* Cemiyet ilmi, *Tr.* Toplum bilimi) adıyla yeni bir yöntem ilerisürmüştür. Bu yöntemin özelliği, toplumsal olayları somut bütünlükleri içinde ele almaktır. Comte ve onu geliştiren Durkheim yönteminde (*Fr.* méthode sociologique) bütün parçayla açıklanırken Le Play ve onu geliştiren Dc Tourville yönteminde (*Fr.* méthode de science sociale) parça bütünle açıklanır. Le Play yönteminde herhangi bir toplumsal olay, toplumun çeşitli olayları arasındaki ilişkileri meydana koyan monografik anketlerle incelenir. Bu anketleri sağlamak için çeşitli *soru cetvelelri* (*Fr.* questionnaire) düzenlenir. Le Play, *Les Ouvriers Européens* (1855, 1878) adlı yapıtında yayımladığı yüze yakın monografiyle *deneysel toplumbilim* (*Fr.* sociologie expérimentale)'in temellerini atmıştır. Ülkemizde Durkheim anlayışını Ziya Gökalp, Le Play anlayışını Prens Sabahattin yaymaya çalışmıştır. *Le Play okulu*'nun başlıca temsilcileri De Tourville, Paul Descamps, Paul Roux, Demolins, Paul de Rousiers, Sampault ve Paul Bureau'dur. *Bk.* Toplumbilim.

LİSE. (*Os.* Medresei meşâiyye, *Yu.* Likeion, *Lâ.* Lyceum, *Fr.* Lycée, *Al., İng.* Lyceum) Aristoteles'in felsefe okulu... Aristoteles'in Atina'da İ.Ö. 314 yılında *Lykeion* bahçesinde kurduğu okul Fransızca söylenişte *lise* adıyla anılır. Aristoteles bu okulu o çağın geleneğince bu adı taşıyan bir bahçede kurmuş ve Platon'un *akademia*'sına karşı çıkarmıştı. *Akademia*'da *Akademos* adlı bir adamın bahçesinde kurulmuştu (Bu adın, bu bahçe sahibinin adından mı ya da *Akademos* adını taşıyan bir yarı-tanrıdan mı geldiği kesinlikle bilinmiyor). Aristoteles'in okulunu kurduğu *Lykeion*'un kuzeyinde de içinde bir Herakles tapmağı bulunan *Kynosarges* gymnasion'u vardı, Antisthenes de burada felsefe okutuyordu (*Kinik* adı da *Kynosarges*'den gelmedir). *Bk.* Gezimcilik, Aristoculuk.

LOGARİTMA. Çarpma, bölme, kuvvet ve kök alma işlemlerini kolaylaştıran hesap yöntemi... *Logaritma*, büyük sayıların hesap işlemlerini küçük sayılarla yapma yöntemidir. Bir sayıyı başka bir sayıya bölmek için birincinin logaritmasından ikincinin logaritması çıkarılır, iki sayıyı çarpmak içinse logaritmaları toplanır. Örneğin *100* sayısıyla *1000* sayısını çarpmak istediğimizde *100* sayısının logaritması olan *2* ile *1000* sayısının logaritması olan 3 sayısını toplarız. Elde ettiğimiz 5 logiratma sayısının karşılığı olan *100.000* bu çarpmanın sonucunu verir. *1000* sayısını *100* sayısına bölmek istediğimizde de *1000* sayısının logaritması olan 3'ten *100* sayısının logiratması olan 2'yi çıkarırız. Elde ettiğimiz *1* logaritma sayısının karşılığı olan *10*

sayısı bize bu bölmenin sonucunu verir. *Logaritma,* daha pek çok hallerde büyük sayılar hesabını kolaylaştırır. Sürgülü hesap cetvelleri de logaritmayla çalışır. *Bk.* Matematik.

LOGOS. Ussal yasa... *Logos* sözcüğü Yunancada *usla kavrama* anlamındadır ve *duyguyla kavrama* anlamındaki *pathos* sözcüğü karşılığında kullanılır. Yunanca *kavrama* ve *seçme* anlamlarını veren *leg* kökünden türemiştir. Kök anlamıyla ilgili olarak *us* ve bu usa dayanan *söz, yasa, düzen, bilgi, bilim* anlamlarını da dilegetirir (Emile Meyerson, *Du Cheminement de la Pensée* adlı yapıtında düşünceyle dil arasındaki uygunluğun *logos* sözcüğünün bu ikili anlamında saklı bulunduğunu ilerisürer. s. 563-4). *Yu. legein* sözcüğü *söylemek* anlamındadır, bu yüzden Hıristiyan ve İslâm tanrıbilimcileri *logos* deyimini tanrısal *söz* (*Lâ.* Lexis; *Ar.* Kelâm) anlamında kullanmışlardır. *Logos* deyimini terimleştiren antikçağ Yunanlılarının en seçkin düşünürü Herakleitos'tur. Herakleitos'un dilinde logos, *doga yasası*'dır; evrendeki düzenliliği, yasallığı, uyumu o sağlar. Bundan da öte o, Herakleitos'un açıklıkla belirttiği gibi bir *değişme yasası*'dır. Herakleitos onu evrensel değişmenin, sürekli oluşun yasası olarak ilerisürüyor ve bir anlamda tanrısal değişmezliğe karşı çıkıyor. Herakleitos'un verdiği anlam, Anaksagoras'ın başkavramı olan *nous* (*Tr.* Anlak, *Os.* Zekâ, *Fr.* Intelligence) 'dan da farklıdır. *Nous* bir düzenleyici olarak evrenden önce de vardır ve evrene dışardan gelir, *logos*'sa evrenle birliktedir ve bizzat evrensel oluşun içindedir. Platon ve Aristoteles *logos* deyimini *mantıksal temel* anlamında kullanmışlardır. Platon'a göre bilgi, *logos*'ta temellenir. *İdea*'lar, hem *düşünceler* (*Yu.* Logoi) hem de bu düşüncelerin ilksiz ve sonsuz *nesne* (*Yu.* Onta)'leridir. *Düşünce*'yle *nesne* arasındaki özdeşlik bu yüzdendir, yâni düşünce nesnesine her ikisi de *idealar* da temellendiği için uygundur. Antikçağ Yunan felsefesinde bu terime tanrısal bir anlam veren Stoacılar olmuştur, onlara göre doğada içkin bulunan tanrısallık *koinos logos* (*Tr.* Evrensel us, *Os.* Küllî akıl, *Fr.* Logos universal ya da raison commune)'tur. Yeniplatoncular, özellikle Philon, bu anlamı güçlendirmişler ve onu *tanrısal söz* (*Fr.* Parole divine) ve *evrensel güç* (*Fr.* Force cosmique) deyimleriyle nitelemişlerdir. Hıristiyan tanrıbilimcilerinin *söz* (*Fr.* Le verbe) anlayışı, Stoa ve Yeniplatoncular yolundan gelmektedir. Hıristiyon inancına göre *logos,* insan kılığına giren İsâ'da gerçekleşen tanrısal sözdür. Böylelikle *evrensel değişirlik yasası*'nı dilegetiren Herakleitos'un başkavramı *logos,* tam karşıt bir anlama dönüşmüş olmaktadır. Her şey akar, geçer, değişir der Herakleitos; evrende kalıcı olan hiç bir şey yoktur. Bu sürekli evrensel değişirlik *logos*'ça düzenlenmiştir, *logos* yasasına göre olup bitmektedir. Ortaçağ skolâstiği, özellikle Augustinus, *logos* kavramını *tanrısal ışık* (eşdeyişle bilgi kaynağı, yâni bizzat tanrı) anlamında kullanır. Hegel vb. gibi yeni idealistlerin *evrensel us* anlamındaki kullanımları da gerçekte bundan başka bir şey değildir; eşdeyişle evrensel us, evren ruhu, saltık düşünce, kavram vb. gibi deyimlerle bizzat *tanrı*'yı dilegetirirler. *Bk.* Herakleitosçuluk.

LOJİSTİK. İmsel mantık... Türkçe yazımıyla dilimizde de kullanılan *lojistik* (*Fr.* Logistique) deyimi *imsel mantık* ya da *simgesel mantık* ya da *sembolik mantık* anlamlarında da kullanılıyor. *Hesaba değgin* anlamını dilegetiren *Yu. logistikos* deyiminden türetilen *lojistik* deyimi ilkin 1904 yılında Cenevre'de toplanan uluslararası felsefe kongesinde İtelson tarafından önerilmiştir. Dilimizde *logistik* biçiminde de yazılıyor. Askerlik terimi olarak savaşta yol, haberleşme, sağlık, ikmâl gibi görevleri düzenleyen ve sağlayan stratejik büroyu adlandırmaktadır. *Bk.* Mantık.

LOKAYATA. Özdekçi Hint öğretisi... Kimi yazarlara göre eski Hint özdekçiliği çarvaka öğretisinin geliştirilmişi sayılan ve kimilerince de *çarvaka* deyimiyle anlamdaş olarak kullanılan *lokayata* deyimi Hint felsefesindeki sağlam ve ilerici özdekçi akımı adlandırır. Lokayata öğretisine göre evrende her şeyin kendisinden oluştuğu ilk özdek topraktır; su, hava, ateş gibi öğeler evrimle ondan oluşmuşlar ve evrenin ilk özdeksel dört öğesini meydana getirmişlerdir. Bu öğeler kendilerine özgü atomlardan meydana gelir. Atomlar değişmez ve parçalanmazlar, ilksizden beri vardırlar ve sonsuza kadar varkalacaklardır. Canlı varlıkları, bilinç ve duyu örgenlerine kadar, bu atomlar meydana getirmişlerdir. Canlıların ölümüyle bu atomlar doğaya karışır ve yeni birleşimlere girerler. Bilgi algısaldır, duyu ögenleriyle algılanır, duyularla algılananın dışında hiç bir bilgi olamaz. Tanrı, ruh, ruhgöçü vb. gibi tinsel varsayımların tümü saçmadır. *Bk.* Hint Felsefesi, Özdekçilik.

M

MAHİZM. (*Os.* Mah felsefesi, *Fr.* Machisme, *Al.* Machiscmus, *İng.* Machism) Alman düşünürü Ernst Mach'ın olgucu öğretisi... Alman fizikçisi ve düşünürü Ernst Mach (1838-1916) 'ın öğretisi bilimsellik görünüşü içinde bilimdışılığın en belli örneklerinden biridir. *Empirio-criticisme* adıyla anılan öğretisinde varlığın duyum denilen elemanlardan meydana geldiğini, bütün doğanın insan düşüncesinde düzene konulan bu *eleman serileri* (*Fr.* Série d'éléments)'nin toplamı olduğunu, nesnel sandığımız her şeyin gerçekte bizim öznel duyumlarımızdan ibâret bulunduğunu ilerisürmüştür. Ona göre varlık bir *duyumlar karması*'dır. Fizik ve psişik bütün gerçeklikler temelde öznel duyumlara indirgenirler. Mach'ı izleyenler bilimsellik iddiası içinde bu kadar ileri gitmenin mümkün olmadığını anlayarak, bu duyumların hiç kimseye ait olmayıp *yansız* (*Fr.* Neutre) olduklarını ilerisürmüşler ve onun öznel idealizmini gizlemeye çalışmışlardır. Ne var ki ne fizik ne de psişik olmakla tanımlanan bu *yansız* kavramı da Mach'ın savına hiç bir gerçeklik katmamıştır. Çünkü doğada fizik ya da psişik olmayan hiç bir şey yoktur. Ernst Mach, nesnel doğayı ve bundan ötürü bilimi yadsıdığı ve böylelikle metafiziğe düştüğü halde metafizikle de savaşmış ve Kant'ı metafiziği temizlevememekle suçlamıştır, şöyle der: "Büyük Königsberg'li metafizikte temizlik yaptığı zaman *numen* denilen mantarı temizlemeyi unutmuştur. Bu mantar işte o günden beri büyüyüp gitmektedir". Bütün özdeksel kuramlar gibi atom kuramına da karşı çıkan Mach, ünlü fizikçi Planck'la yaptığı bir tartışmada bu yoldaki fizik araştırmalarını bilime aykırılıkla suçlamıştır. Ona göre doğada hiç bir gerçeklik bulunmadığı için atom da. *numen*, yâni *kendiliğinde gerçeklik* de yoktur. Bu, dünyada benim öznel varlığımdan başka hiç bir şey yok, demektir ki *tekbencilik* anlayışına varan bilimdışı bir idealizmdir. Mach'ın vardığı sonuç, olgucu düşüncenin zorunlu sonucudur. Denilebilir ki olguculuk (Pozitivizm) XX. yüzyılın başlarında, ilerde daha başka biçimlere dönüşmek üzere, *Mahçılık* biçimine dönüşmüştür. Fiziğe olduğu kadar metafiziğe de sözde sırt çevirerek üçüncü bir yol olma iddiasındadır. Gerçekte İngiliz düşünürleri George Berkeley (1685-1753) ve David Hume'un (1711-1776) görüşünü izler, düşünen insanın dışında hiç bir objektif gerçek bulunmadığını dolaylı olarak ilerisürmekle sübjektif ruhçuluğu savunur. İnsanın dışındaki bütün şeyleri insanın duyularına indirgemekle, insanın dışında ve insandan önce de var olan dünyayı tanımaz. Deneyci görünür ama deneydeki objektif gerçeğin varlığını yadsır, insan için sadece duyularla elde edilen algıların gerçek bulunduğunu ve insanın bu tasarımlarla yetinmesi gerektiğini ilerisürer. Mahizme ampirio-kritisizm adı da verilerek Richard Avenarius'ün (1843-1896) düşüncesiyle birleştirilir. Mahçıların sözde *deney*'e başvurmalarının onları hiç bir zaman bilimselleştirmediği bütün açıklığıyla ortaya konmuştur. Deneyciliği (Mahçılık, *deneyci eleştiricilik* anlamına gelen *empirio-criticisme* adıyla da anılır) materyalist anlamının tam karşıtı olan idealist bir anlamda ele alan Mahçılık, bir yandan bilgi kökeninin deneysel olduğunu kabul ederken öbür yandan deneydeki nesnel gerçeğin varlığını yadsır. Deney konusunun nesnel dünya olmayıp duyumlar ve algılar olduğunu ilerisürer, buysa düpedüz öznel düşüncecilik (sübjektif idealizm) demektir. "Herkes insandaki duyumun ne olduğunu bilir, ama insan olmaksızın duyum ya da insandan önce varbulunan duyum saçmadan başka bir şey değildir". Mahçıların, *yansız eleman* uydurmasıyla materyalizm ve idealizmin üstüne yükselme savları, eytişimsel özdekçi felsefede *felsefe şarlatanlığı* olarak nitelenir. Ünlü bir diyalektikçi Mahçılara, her aklı başında insanın kolaylıkla yanıtlayabileceği şu soruları sorar: *İnsandan önce doğa var mıydı?* Mahçılara göre yoktur, çünkü doğayı bireysel insan duyumu varetmiştir. *İnsan beyniyle mi düşünür?* Mahcılara göre insan beyniyle düşünmez, çünkü beyin denilen örgeni bireysel insan düşüncesi varetmiştir. *Çevrenizde kendinizden başka insanlar var mıdır?* Mahçılara göre yoktur, çünkü o başka insanlar da bireysel duyum ve düşüncenin ürünüdür. Mahçılık, pek açık bir tekbencilik (solipsizm)'tir ve saçmalığının en açık kanıtı da budur. *Bk.* Tekbencilik, Öznel Düşüncecilik, Yansız, Olguculuk, Ampirio-Kritisizm.

MAKİNE. (*Os.* Makina, Âlet, Çarh, Dolap; *Fr., İng.* Machine, *Al.* Maschine, *İt.* Macchina) Bir erkeyi başka bir erkeye çeviren araç... Felsefe dilinde ruhtan, bundan ötürü de irâde, us, anlık, anlak, bellek, bilinç, dü-

şünce, düşünme gibi ruhsal yetilerden yoksunluğu ve bunun için de *canlı*'lığı dilegetirir. Ama bu cansızlık, canlıyla cansız arasında bulunan bir cansızlıktır. Çünkü *makine,* öteki cansızlardan farklı olarak, basit bir işletmeyle düzgün bir devime geçmekte ve öteki aygıtları devindirmektedir. Bunun için bu cansızlık, devinebilen ve devindirebilen bir cansızlıktır. Makinenin devimi belli sonuçları doğurur. Bu niteliğinden ötürü de *nedensellik*'i dilegetirir. Bundan başka makine, bir kez işletildikten sonra herhangi bir işi kendi kendine yapabilmektedir, bu niteliği de onu *özdevimsel* (*Yu.* Aftomatos, *Fr.* Automatique) kılmıştır. Felsefe tarihinde evreni, hayvanı ve insanı makine sayma anlamını dilegetiren *makinecilik* akımı, bu anlamlara dayanır. Bu anlamlar özdekçilik, gerekircilik, mekanikçilik ve makinecilik anlayışlarını belli bir noktada birleştirir. Fransız düşünürü Descartes'a göre tanrılık düşünceyi de içine alan evren bir makine düzenidir. Bu anlayışta Descartes makineyi *tekdüze* (*Os.* yeknesak) ve *yöntemli* (*Os.* Muttarit) bir *işlem* olarak tanımlamaktadır. Şöyle der: "Arı, kurulmuş bir saat, bir makine gibi petek yapar; yapmamazlık da edemez. Nitekim saat de en akıllı bir insanın yapamayacağı bir kesinlik ve doğrulukla işini görür. Çünkü devimi tekdüze ve yöntemlidir". *Makine*'yi de ayrıca şöyle anlatır: "Bir makine ne kadar çeşitli çarkları kapsıyorsa o kadar çeşitli işler görür. Ama gene makinedir, akıl ve irâdeyle devinmez. Parçalarının düzenleniş biçimi, onun devimini belirler. Ona bir akıl yakıştırmak saçmadır. Hayvanlar da onun gibidir. Ben, her ögensel faaliyeti makineyle tanımlayabilirim. Bir kırlangıcın pencereme konmasıyla bir saat yelkovanının devimi aynı zorunluğa, aynı mekanik ilkeye bağlıdır". Descartes'ın bu anlayışı *mekanikçilik* (*Fr.* Mécanisme), *özdevimcilik* (*Fr.* Automatisme) ve *makinecilik* (*Fr.* Machinisme) ve kimilerince de *özdekçilik* (*Fr.* Matérialisme) olarak nitelenir. Anamalcı üretim düzeninde makine, sanayi anamalının varoluş nedeni ve temel kaynağıdır. Manüfaktür üretiminin çökmesine ve sanayi çağının başlamasına makinenin yapılması ve kullanılması neden olmuştur. İlk makine, 1733 yılında John Kay' in yaptığı ve *uçan mekik* adını verdiği bir dokuma makinesidir. O kadar ki ipliklerini çıkrıkta büken dokumacılar bu makineye iplik yetiştiremez oldular. O zaman da bir iplik bükme makinesi icat etmek gerekti. İhtiyaçlar, böylelikle, yeni makinelerin icadını zorunlu kılarak makineler çoğaldı ve makineleşme olayı gerçekleşti. Manüfaktürün yerini bir *makineler sistemi* olan *fabrika* aldı. 1775 yılında James Watt'ın yaptığı *buhar makinesi,* bütün öteki makineleri insan gücünü gerektirmeden işletecek bir güce sahip bulunuyor ve sanayi devriminin kapılarını ardına kadar açıyordu. Makine, âleti insanın elinden alan ve onun yerine kullanan bir âlettir. Âlet, insanın elini bırakarak kendisine düzenli ve otomatik bir devim veren makineyle birleşmiş, yekvücut olmuştur. İnsanın yükünü gittikçe daha geniş çapta azaltmakla düşünsel çalışmasına daha bol zaman ayırmasını ve ussal gelişmesini sağlamıştır. Makineler hiç bir zaman düşünemeyeceklerdir, ama düşünen insanın ömrü boyunca gerçekleştiremeyeceği hesapları birkaç saniye içinde birleştirip onun önüne koyacaklardır. Böylelikle insan düşüncesi çok daha gelişecek, sağlamlaşacak ve bilimselleşecektir. Evrensel süreçte, toplumsal bir ürün olmakla, zorunlu olarak sadece insana özgü kalacak olan düşünce; kendi yaratısı olan asistan-makinelerinin hizmetiyle, kendini her an yeniden üreterek, evrensel ölçüde güçlenecektir. Bu gerçekler o kadar açık ve bellidir ki, gözleri metafizik ve idealizmle körletilmemiş olanlar, bunları daha şimdiden kolaylıkla görüp saptayabilirler. *Bk.* İnsan, Bilinç, Makinecilik, Özdevim, Mekanikçilik.

MAKİNECİLİK. (*Os.* Makinacılık, *Fr.* Machinisme, *Al.* Machinismus, *İng.* Machinism) Evrensel düzende fiziksel yasaların temelliliği anlayışı... Evrensel düzende fizik yasalarının temelliği anlayışı, antikçağın Leukippos -Demokritos kaynağından yola çıkıp en yetkin biçimine Descartes öğretisinde kavuşmuştur. Bu yüzden Dekartçılığa bir açıdan, *Dirimselcilik* karşıtı olarak *Makinecilik* de denir. Descartes doğayı fizik yasalarıyla işleyen bir düzen olarak görüyordu. Cansızlar ve canlılar bu fizik yasalarıyla deviniyorlardı. Devim, basınç ve çarpmadan meydana gelen ve yer değiştirten bir olguydu. Her şey yer kaplıyor ve yer değiştiriyordu. Bu mekanik düzende ne rastlantı, ne de doğaüstü etkiler vardı. Canlılar da özdeksel varlıklardı, demek ki özdeğin yasalarına, eşdeyişle fizik yasalarına bağlıydılar. Dirimselcilerin ilerisürdükderi gibi canlı örgenlikte bir *yaşam gücü* düşlemek, temelsiz bir varsayımdı. Doğa, bitki, hayvan ve insan aynı mekanik yasalarla işliyorlardı. Ruh, bütün bunların içinde sadece insanda vardı ama o da insanın özdeksel yanı olan bedeni etkileyemez ve devindiremezdi. İnsanın us ve

irâdesiyle yaptığı hareketler, beden hareketleri değil, ruh hareketleriydi. Kan dolaşımı, beslenme, soluma vb. gibi beden hareketleri, cansızlarda ve insandan başka canlılarda olduğu gibi aynı mekanik yasalara bağlı mekanik hareketlerdi. Descartes'ın bu özdekçi ikiciliğiyle ilk kez, bütün ortaçağa egemen olan Aristotelesçiliğe karşı çıkılıyordu. Çünkü, skolâstik felsefede büsbütün güçlenen Aristoteles anlayışına göre bedeni devindiren ruhtu. Descartes, bu ikiciliğiyle, ruh ve bedeni birbirinden kesin olarak ayırmış; bir yanıyla özdekçiliği geliştirirken öteki yanıyla ruhçuluğu geliştirmiştir. Descartes'ın ve Dekartçılığın ilerici yanına karşı gerici yanı, büyük yanılgılar taşır. Her şeyden önce makine-insan tasarımı, *insan* kavramının bozulmasına dayanmaktadır. İnsanın makineye benzer hareketleri de vardır, ama insan hiç bir zaman bu hareketleriyle insan değildir. İnsan, asla mekanik hareket yasalarıyla davranmaz ve yaşamaz. Kaldı ki mekanik yasalar somut makinelerin dışında varbulunan ve incelenen yasalardır, metal makinelerin bile dışında olan bu yasalar nasıl somut makinelere indirgenebilir ve hele nasıl somut insanın iç yasaları olarak ele alınabilir? Descartes'ın ve Dekartçılığın bu makineciliği, makineler bilimi anlamındaki çağdaş makinecilik anlayışıyla karıştırılmamalıdır. Aynı kavramın bu iki farklı anlamı arasında hiç bir ilişki yoktur. *Bk.* Dekartçılık, Mekanikçilik, Özdekçilik, Dirimselcilik, Aristoculuk.

MAKİNE-HAYVAN. Fransız düşünürü Descartes'ın canlı tanımı... Descartes'ın *makine-hayvanlar* (*Fr.* Animaux-machine) deyimi, hayvanları bütünüyle ve insanları sadece bedensel yanlarıyla kapsar. Descartes'a göre özdek kesin olarak ruhsuz, ruh da kesin olarak özdeksizdir. Hayvanlarda ruh yoktur, bu yüzden de onlar tümüyle mekanik yasalala hareket eden birer makinedirler. İnsan, bir ruha sahip olmakla onlardan ayrılır. Ama insanın bedensel yanı tıpkı hayvanlar gibidir ve mekaniktir. Ruh ve cisim, birbirinden tümüyle ayrı ve aralarında hiç bir ilişki bulunmayan, iki bağımsız tözdür (İkicilik). Her ikisinin bağlı olduğu yasalar başkadır ve bu başka yasalar arasında hiç bir ilişki ve etki yoktur. *Bk.* Dekartçılık, Makine, Makinecilik, İkicilik, Makine-İnsan.

MAKİNE-İNSAN. Fransız düşünürü La Mettrie'nin insan tanımı... XVII. yüzyıl Fransız özdekçiliğinin kurucusu Julien La Mettrie (1709-1751)'nin *makine-insan* (*Fr.* L'homme -machine) deyimi, Descartes özdekçiliğinin zorunlu sonucu olarak ilerisürülmüştür. La Mettrie, Descartes'ın papazlardan korktuğu için söyleyemediğini açkça söyleyebiliriz, hayvan nasıl bir makineyse insan da öylece bir makinedir, der. Ona göre insanla hayvan arasında hiç bir nitelik farkı yoktur, sadece bir nicelik (derece) farkı vardır, insan daha yüksek düzeyde bir hayvandır. Doğa ve onun ürünü olan insan, bütünüyle fizik yasalara bağlıdır. Ruh denilen şey de bedenin ürünüdür ve ruhta olup bitenlerin tümü bedenden gelir. Hayvanlar da insanlar gibi, ama daha aşağı bir düzeyde, duyar ve düşünürler. Doğa, aşağıdan yukarıya doğru gelişir ve ilerler. İnsanın, aynı nitelikte bulunmakla beraber, hayvana göre çok daha gelişmiş olması da bu doğal ve mekanik yasaların gereğidir. La Mettrie'nin özdekçi öğretisi, birçok değerli gözlemler taşımakla beraber, kaba özdekçiliğin iki büyük yanılgısını taşımaktadır: 1. Ruhu özdek saymanın özdeği ruh saymaktan ya da her ikisinin ruhla özdeği ayrılaştırmaktan hiç bir farkı yoktur. Her üç sav da tekyanlıdır ve bilimi metafizik çıkmaza götürür. Ruhla özdeği, ister kaba özdekçi ve ister ruhçu bir görüşle olsun, aynılaştırmak ya da onları aralarındaki bağımlılığı yadsıyarak ayrılaştırmak açıkça idealizme düşmektir. Çünkü ruh, ya da daha doğru bir deyimle bilinç ve düşünce, özdekten başka bir şey değilse ruhla özdek arasnda hiç bir fark yok demektir. Buysa, aynı zamanda, idealistlerin savıdır ve mantık açısından kaba özdekçilerin savıyla eşdeğerlidir. Ruhla özdeği, Descartes'ın yaptığı gibi, ayrılaştırmaksa açıkça idealizmi kabul etmek demektir; çünkü bağımsız bir ruh vardır ve bunun evrensel etkileri üstünde çeşitli düşler kurmanın kapıları ardına kadar açılmıştır. Nitekim en ilkel tasarımlardan Hegelciliğe kadar, gerçeklerden kopmuş bütün hayaller bu anlayışa dayanmışlardır. 2. Devimi sadece yer değiştirmekten ibâret olan mekanik devime indirgemek aynı biçimde idealizme düşmektir. Bu düşünce evrimi yadsımaya varır, çünkü yeri değişenin kendisi değişmez. Mekanik devim, bizzat devim demek olan özdeğin, sonsuz devim biçimlerinden sadece biridir. *Bk.* Makine, Makinecilik, Makine-hayvan, Kaba Özdekçilik, Özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik.

MAKYAVELİZM. (*Os.* Makyavelizm, *Fr.* Machiavellisme, *Al.* Machiavellismus, *İng.* Machiavellism) Siyasal amaca ulaşmak için

her türlü ahlâksızlığın yapılabileceği savı... İtalyan düşünürü, *II Principe* adlı yapıtıyla ünlü Niccolo Macchiavelli (1469-1527)'nin adından türetilmiştir. Yapıtında devletin gücünü dinden değil ulustan, törebilimden değil pratikten alması gerektiğini savunan Macchiavelli, devleti yaşatmak için her türlü kötülüğün yararlı ve iyi olduğunu ilerisürmüştü. "Bütün büyük işleri sözünde durmayanlar, yalancılar, arkadan vurucular, acıma duymayanlar başarmışlardır" diyordu. Günümüzde de genellikle siyasada ve özellikle her türlü girişimde amaca ulaşmak için bütün araçların meşru olduğu savı *Makyavelizm* adıyla anılır. Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik Machiavelli'yi "tarihte ilk kez devlete insan gözüyle bakan ve tanrıbilimin yerine usla deneyi koyan kişi" olarak niteler. Niccolo di Bernardo Machiavelli, sesini duyurmaya başlayan burjuvazinin ideoloğudur. Toplumsal tarihin, tanrı irâdesiyle değil, özellikle özdeksel çıkarlara dayanan doğal nedenlerle belirlendiğini ilerisürmek gibi çok ilerici bir bakışın kuramcısıdır. Ayrıca, halkın çıkarlarıyla egemen sınıfların çıkarları arasındaki çatışmaya da dikkati çekmiştir. *Bk.* İnsancılık.

MANA. Doğaüstü güç... İlkin R. H. Codrington'un 1899 yılında saptadığı bu güç, Polinezya ve Melanezya dilinde *mana* deyimiyle dilegetirilmektedir. Codrington onu şöyle tanımlamıştır: "Bu, kişiliksiz ve özdekdışı cinsten doğaüstü bir güçtür. Kendini bedensel ya da tinsel olarak, insanın sahip olduğu her çeşit üstünlükle açığa vurur. Belli bir nesneye özgü de değildir, her çeşit nesne üstüne getirilebilir. Melanezya dini, yararlanmak ya da yararlandırmak için *mana* edinmekten ibârettir". Bu doğaüstü güce Kuzey Amerika kızılderilileri *Wakan*, Irokua' lar *Orenda*, Algonkin'ler *Manitu*, Kongo ilkelleri *Elima*, İturi Pigmeleri *Megbe*, Sioux' lar *Wakanda* ya da *Wakonda* derler. Bu sihirli ve gizemsel güç, içine girdiği her nesneyi (mâden, bitki, hayvan, insan) üstün ve etkin kılar. *Totem*, bu gözle görülmez gücün maddeleşmiş biçimidir. Bu güç, yarar sağladığı gibi zarar da verebilir. Bu bakımdan kimi yerde *tabu* olur ve dokunulmazlık kazanır. İlkelerin *mana* inancı *kişilikdışı bir tanrı* tasarımı olması bakımından müslümanlığın *tanrı*'sına benzer. Durkheim'in *Les Formes Elémentaires de la vie Religieuse* adlı yapıtında anlattığına göre ilkeller onu hiç bir zaman görmediklerini söylerlermiş, demek ki görünmezdir ve hiç bir cisimlilik ve kişilik taşımamaktadır, her türlü özelliklerden bağımsızdır, her varlıkta belirebilir ama hiç birine özgü değildir. İçine girdiği varlıklar göçüp gider ama o hep kendisiyle aynı kalır. Varlıklarda belirdiği tasarımı bakımından da gizemsel bir anlayışı dilegetirir. Fransız toplumbilimcisi Durkheim, adı geçen yapıtında şöyle demektedir: "İlkel dönemde kişileşmiş bir üstün güç yoktur. Tersine, toteme tapma; hayvana, bitkiye, eşyaya yayılmış biçimi olmayan bulanık bir güçtür. İşte dinlerdeki tanrılar, kişileşmiş güçler hep bu yaygın ve bulanık *mana* gücünden çıkmıştır. Dakota'lı bir yerli, *Wakan* (Mana) her zaman harekettedir ve dünyayı dolaşır, konduğu yerler kutsaldır, biz dualarımızı onun konduğu yerlere göndeririz demiştir. Demek ki güneşe, aya, yıldıza tapma bunların kendilerinde varolan bir güçten gelmiyor; kendilerine katılan *mana* gücünden ötürü kutsallaşıyorlar". Hubert'le Mauss büyücülüğün de *mana* kavramına dayandığını tanıtlamışlardır. Preuss de *ruh* düşüncesinin *mana*'dan türediğini olgulara dayanarak tanıtlamaya çalışmıştır. Durkheim bütün bunlardan şu sonucu çıkarmaktadır: "Sözün kısası bütün dinlerin bu yaygın *mana* gücünden çıktığı düşüncesi herkesçe kabul edilmektedir". *Mana*, ilkellerin doğada sezdikleri yaratıcılığın gücüdür ve bundan ötürü dinamizm inancının da temelidir. İlkellere göre tanrılar bile *mana*'yla güçlenirler; "En çok tanrıların ve doğaüstü güçlerin mana'yla yüklü olduğuna inanılır. Bu güç onlardan şeflere geçer, şefler de bunu toplum içindeki yerlerini gözönünde bulundurarak kabile üyelerine geçirirler. Mana, çeşitli temrin ve işlemlerle de elde edilebilir" (Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara 1971, s. 161). Bu güç, hangi nesnenin içine girerse onu *totem* kılar; demek ki *totem* de gücünü *mana*'dan almaktadır. Birbirlerinden çok uzak bölgelerde yaşayan ilkellerin çeşitli adlar altında *mana* inancına sahibolmaları, onu ilkel inançların temeli kılmıştır. Mana, çeşitli büyüsel işlemlerle elde edilebildiği gibi bu gücü taşıyan nesneyi yemekle de elde edilmektedir. Bu bakımdan kurban eti yeme ve *insan eti yeme* (Yamyamlık, Kanibalizm) geleneklerinin de temeli *mana* inancıdır. İlkeller etini yedikleri hayvan ya da insanın gücünü kendi bedenlerine geçirdiklerine inanmışlardır. İlkel inançlara göre bedensel ya da tinsel üstünlüğe sahibolan insanlar, ötekilerden daha çok *mana taşıyıcısı*'dırlar. Bir yarayı ya da bir hastalığı iyileştiren bir bitki, öbür bitkilerden

daha çok mana taşıyıcısıdır ve üstün bir bitkidir. İyi ya da kötü eylemde bulunan, etkileyen, bir sonuç meydana getiren her şey mana taşıyıcısıdır. İyi ya da kötü, nerde bir şey yapılmışsa *yapan* yapma gücünü *mana'* dan almaktadır. Doğanın etkinliğini dilegetirmek için ilkellerin sezilerine dayanarak ileri sürdükleri *mana* kavramı, yüzyıllardan beri idealist felsefelerin ve dinlerin ileri sürdükleri çeşitli kavramlardan farksız bir kavramdır. *Mana*, kimi yerde yarar ve kimi yerde zarar sağlayan ikiyanlı bir güçtür. Bu anlayışta *iyilikçi tanrılar* ve *kötülükçü tanrılar* ikilemesinin ilk izleri görülür. *Canlıcılık-öncesi* (*Fr.* Préanimiste) ilkel dönemde din ve tanrı anlayışı *mana* kavramıyla dilegetirilmiştir. Toplumbilimci Durkheim'a göre bütün dinler bu *mana* kavramından türemiştir, fiziksel *kuvvet* ve *güç* kavramlarının ilk biçimi de *mana* kavramıdır (Durkheim, *Les Formes Elémentaires de la vie Religieuse,* 1912). Totem dini de *mana*'nın cisimleşmesinden doğmuş ve bu akım giderek canlıcılık anlayışını meydana getirmiştir. Durkheim'a göre *ruh* da, insan bedenlerinde cisimleşip kişilik kazanan *mana*'dan başka bir şey değildir. İlkel topluluklar *mana*'nın, özellikle şef ve savaşçı niteliğindeki insanlara da geçeceğine inanıyorlar ve insanlara geçmiş bulunan bu *mana*'yı *mana tangata* adıyla anıyorlardı. Buna karşı insandan bağımsız olarak doğaya yayılan ve tanrılara, cinlere, meleklere bağlanan *mana*'ya *mana atua* diyorlardı. Eski Türklerde de bu inanç görülmektedir. Türkler *mana* gücünü *İdi* ya da *İdikut* adıyla anmaktadırlar. İlkel toplulukların *tabu* inancının kökeninde de *mana* kavramı yatar.

MANASTIR. Keşiş yurdu... Manastırların Hıristiyan felsefesinde özel bir yeri vardır, Hıristiyan gizemciliği manastırlarda biçimlendiği gibi birçok büyük Hıristiyan düşünürleri de manastırlardan yetişmiştir. Manastır hareketi, o zamana kadar çöllerde barınan Hıristiyan çilecileri (*Os.* Târiki dünya) bir örgüte bağlama amacından doğmuştur. İlk çileci İ.S. III. yüzylda yaşayan Saint Antoine' dır. İlk manastırı da IV. yüzyılın başlarında Mısır'lı Pachomios kurmuştur. Burada özel mülk edinmeksizin ortak bir hayat yaşanıyor, bedensel isteklere karşı koymak için özellikle tarım alanında çok sıkı bir çalışma uygulanıyordu. Saint Athanas, 339 yılında, manastır hareketini Batı'ya getirmiş ve Hıristiyan din adamlarını manastırcılığa yöneltmiştir. Bu yönelmede Saint Jeromius'le Saint Augustinus'ün de büyük rolleri vardır. Manastırlar, giderek, çileci niteliklerini büsbütün yitirmiş ve dinsel birer okul durumuna dönüşmüşlerdir. *Manastır* sözcüğü Yunancadan *kilise* anlamında Lâtinceye (*Lâ.* Monasterium, *Fr.* Monastére) geçmiştir, günümüzde dünya işlerine kapalı din barınaklarını dilegetirir. *Bk.* Çilecilik, Hıristiyan Felsefesi.

MANİŞEİZM. (*Os.* Maneviye, Mezhebi maneviye, Seneviye, Mezhebi zenâdik, Zındîkîyye; *Fr.* Manichéisme, *Al.* Manichaeismus, *İng.* Manishaeism, *İt.* Manicheismo) İran'lı Mani'nin kurduğu Hıristiyan-Zerdüşt karması din... İran'lı Mani (216-276) —Lâtinler *Manichaeus*, Fransızlar *Manés* derler— İran'ın eski Zerdüşt diniyle Hıristiyanlığı birleştirmeye çalışan sentetik bir din kurmuş ve dilimizde *manicilik* adıyla da anılan dinine eski Bâbil inançlarından ve Yeniplatonculuktan da öğeler almıştır. Yahudiliği kesin olarak bu bireşimin dışında bırakmıştır. Manicilik, temelde bir Zerdüştçülük reformudur. Ama denilebilir ki Mani, eskiçağın bütün bilgeliğini bütün insanlara seslenen evrensel ve tek bir dinde özümsemek istiyordu. Mani' nin düşünce bireşimi ilkin felsefesel bir nitelikte ortaya atıldı, daha sonra dinsel bir nitelik kazandı. Fiziksel'le ruhsal arasında bir ayrım tanımayan, her ikisinin de aynı şey olduğunu ilerisüren Mani, ilkin, çağının bilimselliğine uygun düşen bir doğa felsefesi geliştirmiştir. Mani'ye göre evrenin ve evrendeki bütün varlıkların yapısı, *iyilik-kötülük* (Işık-karanlık) karşıtlığıyla kurulmuştur. Bu karşıtlıktaki birliği sezmekle Mani diyalektik bilimselliğe pek yaklaşmıştı. Hele evrenin ve evrendeki bütün varlıkların, bu karşıtlığın sürekli *kavga* alanı olduklarını ileri sürerken doğa yasalarının bilgisini, Herakleitos'vâri bir seziyle kavramışa benziyordu. Ne var ki deneye dayanmayan ve nesnel gerçeklikle bağını koparan bütün seziler gibi o da bu sağlam temelin üstünde bir hayâl yapısı kurmaya başladı. *Tanrı* ve *şeytan* dogmaları böylesine bir hayâl ürünüdür. Yoksa şık ve karanlık savaşında ışığın (eşdeyişle aklın ve bilginin) karanlığı (eşdeyişle boşinancı ve bilgisizliği) her an biraz daha yenerek gittikçe gelişmesi, kötülüğün (eşdeyişle bilgisizlikten doğan doğa yasalarına tutsak olmanın) iyilik (eşdeyişle bilginin artmasıyla doğaya egemen olma) karşısında her an biraz daha gerilemesi gibi düşünceleri gerçekten hayranlık vericidir. Bu yüzden hemen her dinin aydınları Manişeizme ilgi duymuşlar ve bu düşüncelere bağlanmışlardır.

Mani'nin ölümünden sonra Manişeizm büsbütün Hıristiyanlaştırılmıştır. Ortaçağın Katolikliğe karşı olan ve *İsâ*'nın ilk Hıristiyanlığına dönmek isteyen bütün Hıristiyan mezhepleri, örneğin Katar'lar ve Albigeois'lar, manişeistti. Ünlü kilise düşünürü Ermiş Augustinus bile bir ara bu dine girmiştir. *İsâ*'nın ilkel ortaklaşacılığına uygun bir kamulculuk anlayışı da bu dini geniş halk yığınları arasında istenilir kılmıştır. Bir açıdan manişeizm de bir çeşit ütopyacılıktır, ama çağının mistik ortamına uygun düşen zorunlu bir ütopyacılıktır. Temeli, Zerdüştçülüğün *iyilik* ve *kötülük* ikiciliğine dayanır. Evrende iki ilke egemendir; iyilik ışık ve ruhtur, kötülük de karanlık ve bedendir. Evren bir iyilik-kötülük karışımıdır, insan da bundan ötürü ruh ve bedenden yapılmıştır. Bedenin içine hapsedilip acı çeken ruhları kurtarmak gerekir. Amaç, iyilik-kötülük savaşının üstündeki *birlik* (*Os.* Vahdet)'e ulaşmaktır. İnsanları o birliğe *bilim* (*Os.* İrfân) götürebilir, bilimse sevgiyle kazanılır. Sevgi, kötülüğü iyilik içinde eriterek insanları birliğe ulaştıracaktır. Bu amaca varabilmek için her türlü tutkudan ve yalancılıktan sakınarak yaşamak yeter. Mani, İsâ'nın sözünü ettiği kutsal ruhun kendisi olduğunu, İsâ'mn kendisini müjdelediğini ilerisürmüştür. Mani'nin İ.S. 276 yılında Zerdüşt rahiplerince derisi yüzülüp asılmasına rağmen *Manicilik* bütün dünyaya yayılmış ve İran, Hindistan, Tibet, Çin, Türkistan, İtalya ve Kuzey Afrika'yı kaplayarak günümüze kadar sürüpgelmiştir. Geniş anlamda *Manişeizm*, iyilik ve kötülük ikiciliğine dayanan bütün öğretileri adlandırır. Leibniz'in tanrıbilimi de Manicilikten etkilenmiştir. *Bk.* İran Felsefesi.

MANTIĞA AYKIRI. (*Os.* Hilâf-ı mantık, *Fr.* Antilogique) Mantık kurallarına uymayan... *Mantık kurallarından tümüyle yoksunluk*'u dilegetiren *mantıksız* (*Os.* Gayr-i mantıkî, *Fr.* Illogique), *her şeyin olumlanabileceği güçte yadsınabileceği*'ni dilegetiren *karşıt mantık* (*Os.* Tenafi-i ahkâm, *Fr.* Antilogie), *mantıkla hiç bir ilgisi bulunmayan*'ı dilegetiren *mantıkdışı* (*Os.* Lâ mantıkî, *Fr.* Alogique) deyimlerinden ayrılmalıdır. *Bk.* Mantık.

MANTIK. (*Os.* Mantık, *Fr.* Logique, *Al.* Logik, *İng.* Logic, *İt.* Logica) Düşüncenin düşünceyle doğrulanması bilimi... Antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles, düşüncesinin doğru olup olmadığını denetlemek için bilimsel bir düşünme yöntemi aramış ve doğru düşünmenin kurallarını saptamaya çalışarak bunlara Yunanca *alet* anlamına gelen *organon* adını vermiştir. Aristoteles'e göre mantık kuralları doğru düşünmenin aletleridir. *Biçimsel mantık* (*Os.* Surî mantık, *Fr.* Logique formelle) adı verilen mantık, Aristoteles'in anlayışına uygun olan bu mantıktır. Kaldı ki mantık bilimi, yüzyıllar boyunca çeşitli düzeltmelerden geçtiği halde hep Aristoteles'in tanımına uygun ve biçimsel kalmıştır; çünkü düşüncenin gene düşünceyle doğrulanabileceği iddiasındadır. Oysa düşünce ancak pratikle doğrulanabilir, kuramı denetleyen ve doğru olup olmadığını meydana koyan eylemdir... Aristoteles'ten sonra mantık biçimsel temeline uygun kalarak, çeşitli düzeltmelerden geçmiştir: İskenderiye okulu mantığı, özellikle İbni Sinâ'nın biçimlendirdiği İslâm mantığı, ortaçağ skolâstiğinin ünlü Port-Royal mantığı, Descartes mantığı, Bacon'un deneysel mantığı, Stuart Mill'in tümevarım mantığı, ihtimaller mantığı, Hegel'in diyalektik mantığı... Biçimsel mantık şu üç ilkenin üstüne kurulmuştur: Özdeşlik ilkesi (bir şey kendisinin aynıdır), çelişmezlik ilkesi (bir şey hem doğru hem yanlış olamaz), üçüncü durumun olanaksızlığı ilkesi (bir şey ya doğru va yanlıştır, üçüncü bir olanak yoktur)... Eytişimsel mantık, eytişimsel özdekçiliğe mantık açısından verilen bir addır ve eytişimin, doğanın ve tarihin olduğu kadar, düşünmenin de genel yasalarının bilgisi olduğunu dilegetirir. İnsan, doğayı ve tarihi, ancak o doğanın ve tarihin işleyiş yasalarıyla işleyen bir düşünceyle kavrayabilirdi. İnsan ki, bizzat kendisi de, o doğanın ve tarihin (toplumun) bir parçasıdır. İnsan ki, düşüncesiyle doğayı ve tarihi biçimlendirmemiş, tersine, düşüncesi doğayla ve tarihle biçimlenmiştir. Düşüncesini doğaya ve tarihe etkin kılabilmek için, her şeyden önce, doğayı ve tarihi tüm açıklığıyla kavraması gerekir. "Mantığın yasaları, nesnel gerçekliğin, insanın öznel bilincinde vansımasının yasalarıdır". Eytişimsel mantığın temel görevi; devimi, değişmeyi, nesne ve olayların sürekli gelişmelerini insansal kavramlarla dilegetirmektir. Eytişimsel mantık mantıksal olan'la tarihsel olan, eşdeyişle düşüncenin mantıksal gelişmesiyle nesnenin tarihsel gelişmesi arasındaki ilişkiyi saptar. Mantık insanlığın tüm tarihsel bilgi hazinesini özümser; belli bir anlamda onların hiç birini yadsımaz, ancak sınırlarını saptar ve sınırlılıklarını gösterir. Eytişimsel özdekçi mantık yepyeni bir dünya görüşüdür ve çağımıza bilimsel bir yön vermiştir. *Bk.* Ey-

tişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Eytişim Yöntemi, Mantıkçılık, Aristoculuk, Hegelcilik.

MANTIKÇI ATOMCULUK. (*Os.* Zerriyei mantıkîyye, Mantıkî cüz'i lâyetecezza mezhebi; *Fr.* Atomisme logique, *İng.* Logical Atomism) İngiliz mantıkçısı Bertrand Russell'ın kendi sistemine verdiği ad... Whitehead ve Wittgenstein'ın mantık anlayışları da bu adla anılır. Her üçü de tek bir ideal dil olduğunu, bu dilin mantıksal gramerinin gerçeğin de yapısını yansıttığını ilerisürmüşlerdir. Bu gramer ve onun belirlediği dil bütün paradoksları ortadan kaldıracaktır. Bu anlayışa göre dil, çeşitli tuzaklar kurarak insan düşüncesini yanıltmaktadır. İdeal dil bu tuzaklardan arınmış bir mantık dilidir. Russell *atom* deyimiyle bu ideal gramerli dilin meydana getireceği *mantıksal kuruluşlar*'ı dilegetirir. Bu kuruluşlar, mevcut tuzakçı kavramların yerine açıkça kavranabilir mantıksal kavramlar koyacaklardır. Bir yapıtında "örneğin, kimi insanlar, ölen karılarının kız kardeşleriyle evlenirler, tümcesini yıllarca sürecek bir öğrenim sonunda anlaşılabilecek bir biçimde de yazabilirim" der. Oysa ideal dilde böyle bir anlatım gerçekleştirilemez. Russell, *Our Knowledge of the External World* (1914) ve Wittgenstein, *Philosophy of Logical Atomism* (1918) adlı yapıtlarında bilgiyi *atomsal önermeler* (*Os.* Kazâyâyı cüz'ü ferdiyye, *Fr.* Propositions atomiques)'e indirgeler. Bütünü saltıklaştıran saltık düşünceci F. Bradley'e bir tepki olarak tekili saltıklaştıran mantıkçı atomcular için M. Rosenthal ve P. Yudin ünlü sözlüklerinde şöyle diyorlar: "Kuramın kofluğunu, sonunda, savunucuları da kabul etmişlerdir". *Bk.* Mantık.

MANTIKÇI DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Tasavvuriyei mantıkîyye, *İng.* Logical idealism) Cohen, Natorp vb. gibi mantıkçıların idealist mantık anlayışları... *Bk.* Mantık, Düşüncecilik.

MANTIKCI GÖRGÜCÜLÜK. (*Os.* İhtibâriyyei mantıkîyye, Mantıkî ihtibârîyye; *Fr.* Empirisme logique, *Al.* Logischer Empirismus, *İng.* Logical empirism) Felsefeyi görgül dil çözümlemelerine indirgeyen yeniolgucu görüş... 1920'lerde yeniolguculuğun mantıkçı olguculuk akımından türeyen *mantıkçı görgücülük* (Dilimizde bu anlamda *mantıkî ampirizm, mantıksal ampirizm* ya da *mantıksal görgücülük* deyimleri de kullanılmaktadır) özellikle Carnap, Reichenbach, Bergman, H. Feigl, Hempel ve Frank tarafından izlenmiştir. Mantıksal olguculuktan farkı, felsefeyi indirgedikleri dilin, kişisel deney dili yerine, bilimin görgül dilini (eşdeyişle, duyularla algılanabilen fiziksel nesneleri dilegetiren dili) kabul etmeleridir. Bununla beraber görgücülüğü öznel düşünceci açıdan yorumlamakta, kaynakları olan, mantıkçı olguculuktan ayrılmamışlardır. Bu anlayışa göre felsefenin kendine özgü bir konusu yoktur, görevi sadece *dil*'in mantıksal çözümünden ibârettir. İlerisürdüklerine göre matematik, mantığın bir dalıdır; ne var ki matematik de, mantık da önsel ve genelemeci ıralıdır. Bu arada, bütün idealist öğretiler gibi, tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öğretisine de karşı çıkmaktan ve anamalcılık yararına savlar ilerisürmekten geri kalmazlar. *Bk.* Mantıkçı Olguculuk, Yeniolguculuk, Görgücülük, Dil, Önsel, Geneleme, Mantık, Matematik.

MANTIKÇILIK. (*Os.* Mantıkıyye, *Fr.* Logicisme, *Al.* Rogicismus, *İng.* Logicism, *İt.* Logicismo) Mantığı felsefenin temeli sayan anlayış... Bu terim, Hegel'in öğretisi gibi mantığı felsefenin temeli sayan öğretileri dilegetirdiği gibi mantığı matematiğin temeli sayan Frege, Russell, Whitehead gibi mantıkçı matematikçilerin öğretilerini de dilegetirir. İlkin Baldwin tarafından Hegelciliği dilegetirmek için kullanılmıştır. Frédéric Rauh da Kant'ın törebilimi için *törebilimsel mantıkçılık* (*Fr.* Logicisme morale) deyimini kullanmıştır. *Ruhbilimcilik* (*Fr.* Psychologisme) karşıtı olarak da Edmund Husserl'in mantık anlayışını adlandırır. Deyimin çağdaş anlamı *mantıksal matematik* (*Os.* Mantıkî riyaziyye, *Fr.* Logique mathématique) akımını dilegetirmektedir. İlk izlerine antikçağın Megara okulunda rastlanan bu anlayışın kurucusu Alman düşünürü Leibniz'dir. Ne var ki Leibniz bu çalışmaları sırasında Aristoteles'in yanlışlarını bulmuş, ona büyük saygı ve güveni olduğundan yanılgıyı kendisinde sanarak çalışmalarını yayımlamamıştır. İngiliz düşünürü David Hume, Fransız düşünürü Pierre Bayle'in anıtsal yapıtı *Dictionnaire Historique et Critique* (1697)'inde bulup biçimlendirdiği düşüncelerle günümüzün çeşitli matematik mantık anlayışlarına temel olmuştur. Bayle'e dayanan Hume'a göre matematik bilgilerimiz, usumuzun, duyular yoluyla dış dünyaya başvurmaksızın sadece kendi mantıksal işlemleriyle meydana getirdiği düşünce bağlantılarıdır. Matematiği biz ussal *sezgi* (*Fr.* Intuition) ya da ussal *kanıtlama* (*Fr.* Demonstration) yoluyla biliriz. Örneğin

"bire bir daha katılınca iki eder" önermesi usumuzun sezme yoluyla meydana koyduğu bir bağlantıdır. "Bir üçgenin iç açılarının toplamı 180 derecedir" önermesine de usumuzda mantıksal çıkarımlar yaparak ussal kanıtlama yoluyla varıyoruz. Matematik gerçekler aslında "kırmızı, kırmızıdır" önermesi türünden birer genellemedirler. Usumuz, bu gerçeklerin kesinliklerine mantıksal çözümlemelerle varır. Nasıl "kırmızı, kırmızı değildir" önermesini bizi çelişmeye düşürdüğü için yadsıyorsak, "bire bir daha katılınca üç eder" ya da "bir üçgenin iç açılarının toplamı 200 derecedir" önermelerini öylece bizi çelişmeye düşürdükleri için yadsırız. Demek ki matematik gerçekler aslında mantıksal önermelerden başka bir şey değildirler. Bunun içindir ki matematik, mantığa geri götürülmelidir. Çağdaş *matematik mantık* anlayışının çeşitli akımlarının temeli, Bayle-Hume düşüncesidir. Bu, düşünsel temele dayanan George Boole (1815-1864), *mantık cebiri* adı altında ilerisürdüğü bir *matematiksel mantık çözümlemesi* (*İng.* Mathematical analysis of logic) sistemi kurmuştur. Bu sistem Peirce, Schröder, Poretski vb. gibi mantıkçılarca izlenmiş ve geliştirilmiştir. Bir başka matematik mantık anlayışı da gene aynı temellerden yola çıkarak Alman matematikçi ve mantıkçısı Gottlob Frege (1848-1925) tarafından ilerisürülmüş, *mantıksal semantik* (*Fr.* Sémantique logique) adı verilen bir anlayıştır. Bu anlayış, bir yandan Russell ve Whitehead tarafından aynı doğrultuda izlenip geliştirilirken öbür yandan Carnap ve arkadaşları tarafından *imsel mantık* (*Fr.* Logistique) adı altında idealist bir alana çekilmiştir. Matematik mantığın temelinde, Aristoteles'in biçimsel mantık ilkeleri yatar; kesin bilgi, karşıtının bizi çelişmeye düşüreceğini bildiğimiz bilgidir. Aristoteles'in biçimsel mantığı her ne kadar düşüncenin düşünceyle doğrulanmasını gözönünde tutuyorsa da bu düşünce gene de dış dünyadaki gerçeklikle bağlantılıdır. *İmsel mantık*'sa biçimsel mantıktan, dış dünyadaki gerçeklikten de kopması bakımından, çok daha biçimseldir; onun için önemli olan, düşünsel bağlantılar bile değildir, sadece mantık formüllerini meydana getiren işaretler arasındaki bağlantılardır. Böylece soyutlaştırılan *imsel mantık*, somut ve nesnel *diyalektik mantık*'a karşı çıkarılmak istenmiştir. Bütün bu akımlar, aralarındaki ayrılıklara rağmen, yeniolgucu idealizmde birleşirler. Nitekim bütün bu mantık anlayışlarının çoğuna genel bir anlamda *mantıksal olguculuk* (*Os.* Mantıkî ispatiyye, *Fr.* Positivisme logique) da denir. *Mantıksal görgücülük* (*Os.* Mantıkî ihtibârîyye, *Fr.* Empirisme logique) de bu mantıksal olguculuktan türemiştir. Bütün bu akımlar ayrıca biçimsel olarak dilcidirler; felsefenin, dilin gerek sentaks ve gerek semantik açısından mantıksal çözümüne indirgenebileceğini savunurlar. Dil alanında örneğin *sömürü* sözcüğünün dilden atılmasıyla sömürü olayının da ortadan kalkacağını ilerisürecek kadar idealisttirler. *Matematik mantık* akımı bir yandan matematiği mantığa indirgerken öbür yandan mantığı matematikleştirmiştir. Bertrand Russell'a göre "matematik ve mantık bir ve aynı şeydir". *Matematik mantık* alanında örneğin üçüncü durumun olanaksızlığı ilkesi gibi biçimsel mantık ilkelerinin sonsuz sayılara uygulanamayacağını savunan *yapıcı mantık* (*Fr.* Logique constructive); zorunluk, olanak, rastlantı vb. gibi mantıksal kipleri inceleyen *kipsel mantık* (*Fr.* Logique modale) ve bundan türeyerek *yanlış* ve *doğru* ikilemesine dayanan klâsik iki değerli mantığın yerine örneğin Lukasiewcz'in üç değerli ve dört değerli mantık sistemleri, *n-değerli* mantık önermeleri ilerisüren *çok değerli mantık* vb. gibi birçok mantık anlayışları da türemiştir. *Bk.* Mantık, Yeniolguculuk.

MANTIKÇI OLGUCULUK. (*Os.* İspâtiyyei mantıkîyye, Mantıkî ispâtîyye; *Fr.* Positivisme logique, *Al.* Logischer Positivismus, *İng.* Logical positivism) Bilimsel bilginin, ancak bilimin mantıksal çözümlemeleriyle olanaklı bulunduğunu ilerisüren yeniolgucu görüş... Yeniolguculuğun özel bir biçimi olan *mantıkçı olguculuk* (Dilimizde bu anlamda *mantıkî pozitivizm, mantıksal pozitivism* ya da *mantıksal olguculuk* deyimleri de kullanılmaktadır). R. Carnap, Otto Neurath, H. Reichenbach, Hans Hahn, A. J. Ayer, Bertrand Russell, Friedrich Weismann, Moritz Schlick, Ludwig Wittgenstein vb. gibi yeniolguculaın bilimsel bilgiyi mantık çözümlemelerine indirgemeleriyle oluşmuştur. *Viyana okulu*'yla *Berlin okulu* ve Amerikan yeniolgucularımn geliştirdikleri bu anlayış, gerçekte, Berkeley' le Hume'un başlatıp Ernsı Mach'la Richard Avenarius'ün sürdürdükleri öznel düşünceciliğin olgucu bir ortamda süregelişidir. Görgücülüğün öznel düşünceci yorumunu mantıksal çözümlemeyle birleştirmeye çalışan mantıkçı olguculara göre, tek tek bilimler kavram ve yöntem bakımlarından birbirlerinden farklıdırlar. Bilimleri birleştirmek, ancak mantıksal yapılarını çözümlemek ve tümünü bir

protokol dili'ne bağlamakla oluşur. Örneğin *sömürü* sözcüğü öznel düşünceci görgücülük anlayışına göre görgül olarak doğrulanamaz, bu yüzden de bilimsel değildir ve geçersizdir. Görüldüğü gibi mantıkçı olgucular için, toplumsal ilişkilerin belirlediği kavramlar geçerliği olmayan sahte kavramlardır. Yaşamdan tümüyle kopmuş bir kuram geliştiren mantıkçı olgucular, asırı bilimcilik savlarına karşın zorunlu olarak bilimdışına düşmüşlerdir. *Bk.* Yeniolguculuk, Görgücülük, Olguculuk, Mantıkçı Görgücülük, Mantıkçılık, Öznel Düşüncecilik.

MANTIKCI YÖNTEM. (*Os.* Mantıkî usûl, *Fr.* Méthode logique) Konuları aralarındaki ilişkilerin önceliklerine göre sıralama... Bu deyim, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *İng. logical method* deyimi karşılığı olarak Dr. Mithat Enç tarafından "öğrenim konularını, mantıklı bir düzen içinde ve kendi aralarındaki ilişkileri ön planda tutarak düzenleyen ve öğrencilerin öğrenme gücüyle konuların göreli zorluklarını dikkate almadan sıraya koyan öğretme yolu", *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de *mantıksal yöntem* deyimiyle nitelenerek Dr. Özer Ozankaya tarafından "bir olgunun ya da sürecin anlıkta gelişkin bir örneğinin kurulması ve bunun türlü yanları arasındaki ilişkilerin yansıtılması yöntemi" olarak tanımlanmıştır. *Bk.* Mantık, Mantıkçılık, Yöntem.

MANTIKDIŞI. (*Os.* Lâmantıkî, *Fr.* Alogique, *Al.* Alogisch, *İng.* Alogical, *İt.* Alogica) Mantıkla hic bir ilgisi olmayan... Özellikle Schopenhauer ve Hartmann tarafından kullanılmıştır. *Mantıksız, mantığa aykırı, karşıtmantık* deyimleriyle karıştırılmamalıdır. Örneğin Schopenhauer'in felsefesinde *irâde* mantıkdışıdır. Stoa anlayışında *duygu* mantıkdışıdır. Bunların mantıkla olumlu ya da olumsuz hiç bir ilgileri yoktur. Dışta kalan, dışta kaldığının karşıt anlamını içermediği gibi ondan yoksunluğu da içermez. Bununla beraber bu terimi, yanlış olarak, *mantıksız* anlamında kullananlar da vardır (*Bk.* Spir, *Nouvelles esquisses*, s. 20). *Bk.* Mantık, Mantıksal, Mantığa Aykırı, Mantıkdışıcılık.

MANTIKDIŞICILIK. (*Os.* Lâmantıkıyye, *Fr.* Alogisme, *Al.* Alogismus, *İng.* Alogism, *İt.* Alogismo) Mantıksal düşünmeyi yadsıyanların tutumu... Özellikle tanrıbilimciler ve usaaykırıcılar mantıksal düşünmeyle gerçeğe varılamayacağını savlarlar. Mantıksal düşünme yerine sezgi, inan vb. gibi tanrıbilimsel yöntemleri koymaya çalışan bu gerici savlar bilim tarafından çürütülmüştür. Dilimizde *alogizma* yazımıyla da dilegetirilmektedir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya bu tutumu şöyle tanımlamıştır: "Doğruya ulaşmanın bir aracı olarak mantıksal düşünme gerekliliğinin yadsınması; mantığın yerine sezginin, inancın ve açınlamanın konması". *Bk.* Mantık, Mantıkdışı, Usaaykırılık.

MANTIKÖNCESİ. (*Os.* Kablelmantık, *Fr.* Prélogique, *Al.* Prelogisch, *İng.* Prelogical) İlkellerin uslamalama biçimleri... Toplumbilimci *Lévy-Bruhl* tarafından ilkellerin düşünme yapılarını dilegetirmek için kullanılmıştır. *Bk.* Mantık.

MANTIKÖTESİ. (*Os.* İlm-i mabâd-ül-mantık, *Fr.* Métalogique, *Al.* Metalogik, *İng.* Metalogic) Önsel gerçekler... İlkin Alman düşünürü Schopenhauer tarafından bu anlamda, sonra çağdaş yeniolgucu mantıkçılarca *lojistik doğrulamlar* anlamında kullanılmıştır. *Bk.* Mantıkçılık, Yeniolguculuk.

MANTIKSAL. (*Os.* Mantıkî, *Fr.* Logique, *Al.* Logisch, *İng.* Logical, *İt.* Logico) Mantık kurallarına uygun olan... *Mantıksız* deyimi karşıtı, *ussal* ve *anlıksal* deyimlerinin anlamdaşı, *ruhsal* ve *duygusal* deyimlerinin karşılığı olarak kullanılır. *Bk* .Mantık, Mantığa Aykırı.

MANTIKSAL BİLEŞTİRME. (*Os.* Terkibi mantıkî, *Fr.* Synthèse logique) Tanımlama ve sınıflandırma... *Soyutlama* anlamını dilegetiren *mantıksal çözümleme* (*Os.* Tahlili mantıkî, *Fr.* Analyse logique) deyimi karşılığında kullanılır. Bu deyimlerin dilegetirdikleri anlamlarda *ansal bir çözümleme* ve *ansal bir bireşim* sözkonusudur. Örneğin doğada gördüğümüz bir geometrik biçimi zihnimizde özdeğinden ayırır —ansal olarak çözümler— ve örneğin üçgen sınıfında olduğunu görerek —ansal bir sınıflandırmayla— tanımlarız. *Bk.* Mantık, Bireşim, Çözümleme.

MANTIKSAL ÇELİŞME. (*Os.* Garâbeti mantıkîye, Mübâyeneti mantıkîye, Tezâdı mantıkî; *Fr.* Logique-paradoxe, Logique-antinomie) Hem doğruluk hem yanlışlık niteliğini taşıyan çelişmenin durumu... Olgucu mantıkçılar buna *ikame paradoksu* derler. Bertrand Russell buna mantık edebiyatında pek ünlenen şu örneği verir (*Bk.* Russell, *On De-*

noting, s. 108): "Kral George IV Walter Scott'un *Waverley*'in yazarı olup olmadığını bilmek istiyordu" önermesi doğrudur, çünkü Scott ilk romanı olan *The Waverley Novels*'i takma adla yayımlamıştı. Kral bunu Scott'tan sormuş, o da *Waverley*'in yazarı olmadığı karşılığını vermişti. Oysa "*Waverley*'in yazarı Scott'tu" önermesi de doğrudur, çünkü öyleydi. Şimdi bu iki doğru önermeden *Waverley*'in yazarı deyiminin yerine *Scott* deyimini ikame ederek yapacağımız "Kral George IV., Scott'un Scott olup olmadığım bilmek istiyordu" önermesi hem doğru hem yanlıştır, *logique-paradoque*'tur. Doğrudur, çünkü ilkece hiç bir noksanlığı yoktur. Yanlıştır, çünkü kral özdeşlik ilkesini ilerisürmek isteyen bir filozof değildir. Mantıkçı olguculann bu anlayışı dışında *mantıksal çelişme* deyimi, düşünme işlemindeki karışıklığı ve tutarsızlığı dilegetirir. Kavramlar, önermeler, yargılar, kuramlar ve varsayımlar çelişik olmamalıdır. Bu, doğru düşünmenin temel koşuludur. Metafiziğin büyük yanılgısı düşünce düzeyindeki bu çelişkisizliği doğaya ve yaşama da aktarmasıdır. Bundan ötürüdür ki *eytişimsel çelişme*'yle *metafizik çelişme*'yi birbirinden titizlikle ayırdetmek gerekir. Eytişimin (diyalektiğin) metafizikten en büyük ve uçurumsal ayrılığı doğa ve toplumun tüm olgu, süreç ve olaylarındaki çelişmenin varlığını bilmesidir. Yoksa mantıksal olanın çelişmez olması gerektiği elbette eytişimce de kabul edilen bir gerçektir. Bk. Çelişme.

MANTIKSAL ÖNCELİK. (*Os.* Evveliyeti mantıkîyye, *Fr.* Priorité logique) Mantıksal sıralamada önce olma... Örneğin bir uslamlamada öncüller vargıdan önce gelirler, "bütün insanlar akıllıdır" önermesinin "Ahmet insandır" ve "öyleyse Ahmet de akıllıdır" önermelerinden önce gelişi, zamansal bir öncelik değil, mantıksal bir önceliktir. *Mantıksal öncelik* deyimi idealist felsefede özellikle *zamnsal öncelik* deyimi karşıtı olarak kullanılır. Örneğin Alman olaybilimcisi Edmund Husserl, olaybilimsel yöntemiyle çalışırken zamanı da ortadan kaldırır, kendi deyimiyle *paranteze alır*. Ne var ki evreni kavramak için *önce* kendisini kavramakla işe başlar ve bu önceliğin bir düşünce düzeni önceliği, eşdeyişle *mantıksal öncelik* olduğunu ilerisürer. Bir başka örnek olarak, idealizmin ünlü ereksellik anlayışında bir şeyin ereği (ki daha sonra gerçekleşecektir), o şeyin sebebinden önceldir. Burada da zamansal olarak daha sonra gerçekleşecek olan, daha önce varbulunandan mantıksal olarak önceldir. Erek sebepte içkindir, derler. Sebep zamansal olarak erekten öncedir, çünkü erek henüz gerçekleşmemiştir. Ne var ki erek olmasından ötürü yürürlüğe konmasından önce, eşdeyişle gerçekleşmesinden önce varbulunuyor demektir. İdealistler işlerine geldiği zaman bu mantıksal önceliği zamansal önceliğe de kaydırırlar ve "evrenin ereği, evrene önceldir" diyerek evrenin oluşmasını doğaüstü bir gücün öncel olarak varlığına bağlarlar. *Bk.* Mantık.

MANTIKSAL ULAMLAR. (*Os.* Mâkûlâtı mantıkîye, *Fr.* Catégories logique) Doğanın insan tarafından edinilen bilgisinin durakları... Bilimsel felsefenin bir ustası, Hegel' in *varlık* ulamım incelerken şöyle der: "Doğanın insan tarafından edinilen bilgisinin durakları: İşte *mantıksal ulamlar* bundan ibârettirler". Onun bu yargısı, Hegel'in *Mantık Biliml*'ndeki şu sözlerine dayanmaktadır (İbid, s. 387): "Varlığın dereceleri, kendilerine özgü farklılıkları içinde, eytişimsel olarak ortaya çıkmışlardır. Bunların gerçekliği, *ide*'nin durakları olmalarının gerçekliğidir". Alman düşünürü ve mantıkçısı Ernst von Aster, *Bilgi Kuramı ve Mantık* adlı yapıtında şöyle der: "Koşaç, konunun bir kavrama ilişkin olduğunu, bir niteliği olduğunu, başka nesnelerle bağıntısı olduğunu ve varolduğunu anlatır. Aristoteles, bizim burada yaptığımız gibi dört değil, on ulam sayar. Ancak bu on ulamın gerçekte *mantık ulamları* değil, *gramer ulamları* olduğunu, yâni Aristoteles'in aslında *dil*'i çıkış noktası olarak aldığını göstermek kolaydır. Örneğin Aristoteles *etkin* ve *edilgin* olmaya *ulam* (kategori) der; başka türlü söylersek, her obje için bu obje şunu ya da bunu *yapıyor* ya da kendisine şu ya da bu *ediliyor* diyebiliriz der. Aristoteles bu iddiaya nasıl varıyor? Şöyle olduğu açık; Her objeye biz eylemler (fiil, verbum) yükleriz ve her eylemin de bir etkin, bir de edilgin şekli vardır. Bu tebeşir için etkin şekilde *düşüyor*, edilgin şekilde *atılıyor* derim. Ama bundan dolayı bütün objeler gerçekten bir yandan etkin, öbür yandan edilgin midirler? Etkin ve edilgin eylem şekilleri gerçekten bütün objelere anlamlı olarak uygulanabilir mi? Bu soruya olumsuz cevap vermek zorundayız. Taşın düşmesini bir etkinlik, atılmasını bir edilginlik olarak anlamak sadece *dille ilgili* bir şekildir. Etkinlikle edilginlik, bir yandan dil formlarıdır (eylemin etkin ve edilgin oluşu), öbür yandan da *ruhsal*

hallerdir. Her obje, nitelikleri bulunduğu gibi, etkin ve edilgin olamaz, ancak ruhsal bir hayatı olan varlıklar etkin ve edilgin olabilirler. Cansız cisimlerin de etkin ve edilgin olduklarını söylerken, onları sanki yaşayan ve duyan varlıklarmış sayarız. İşte dil de cansız cisimlerden etken ve edilgen eylem şekilleriyle söz ederken böyle bir canlandırma yapmaktadır. Demek ki etkinlik ve edilginlik, mantıkla ilgili olmayıp bir yandan gramer formlarıdır, öbür yandan da belli varlık gruplarının ruhsal halleridir" (İbid, Istanbul 1972, s. 100. Bu parça Prof. Mâcit Gökberk'in değerli çevirisinden aktarılmıştır). *Bk.* Ulam, Mantık.

MANTIKSAL VE TARİHSEL. (*Os.* Mantıkî ve tarihî, *Fr.* Logique et historique) Gelişme süreciyle bu sürecin ürünü arasındaki ilişkiyi yansıtan felsefesel ulamlar... Eytişimsel özdekcilikçe ilerisürülen *mantıksal ve tarihsel* (*Al.* Logisches und Geschichtliches, *İng.* Logical and historical) ulamları, bilme sürecinde, düşünmenin yöntemlerini dilegetirir. Tarihsel olan nesnel bir gelişmedir, mantıksal olansa bu gelişmenin sonunda varlaşanın insan zihninde yeniden kurulup kavranmasıdır. Her iki kavramın eytişimsel bağımlılığı ve bütünlüğü de buradan gelir. Herhangi bir nesne ya da olay, tarihsel gelişme sürecinden bağımsız olarak yeniden kurulup kavranamaz. Demek ki gerçek bilgi, mantıksalı tarihselle birleştiren bilgidir. Herhangi bir oluşma sürecinde tarihsel olarak ard arda sıralanan biçimler, gelişme sürecinin sonunda mantıksal olgunluğuna kavuşur. Örneğin bir elmanın oluşumunda elma çekirdeğinden olgun elmaya ulaşılıncaya kadar sayısız biçimlenmeler (felsefe diliyle momentler, uğraklar) vardır. Bu sürecin ilk aşamalarında mantıksal olan henüz gerçekleşmemiştir, ama sürecin her uğrağı tüm öteki uğraklarla mantıksal bir bağlantı içindedir. Demek ki tarihsel olanda bir mantıksallık bulunduğu gibi mantıksal olan da tarihselliği içerir. Her tarihsel, belli bir sonuca ulaşma zorunluğunu taşıdığı ölçüde mantıksaldır. Her mantıksal da bir gelişme ürünü bulunmakla tarihseldir. *Bk.* Bilgi, Gelişme, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik.

MANTIK YANLIŞLARI. (*Os.* Hatâyâyı mantıkî, *Fr.* Fautes de logique) Mantık kurallarının bilerek ya da bilmeyerek bozulması... Bilerek ve isteyerek yapılan mantık yanlışlarına *yanıltmaca* (*Os.* Mugalata, *Fr.* Sophisme, *Al.* Sophisme, *İng.* Sophism, *İt.* Sofisma), bilmeverek ve istemeyerek yapılan mantık yanlışlarına *bozuk mantık* (*Os.* Kıyas-ı fasit, *Fr.* Paralogisme, *Al.* Paralogismus, *İng.* Paralogism, *İt.* Paralogismo) denir. *Bk.* Mantık, Bilgicilik, Mantığa Aykırı.

MANYETİK ALAN. Çekme ve tutma alanı... Özdeksel evrenin açıklanışında *manyetik alan*'ın bulunuşu insan kafasının çözümlediği en büyük başarılardan biridir. Einstein'a gelinceye kadar bir arada bulunan her şeyin, örneğin bir molekülde bulunan atomların ya da gezegenler topluluğu içindeki yıldızların, hangi güçle ve nasıl bir arada tutuldukları ve dağılmadıkları bilinmiyor ve bu olgunun Newton'un açıklayışıyla cisimlerin sahip bulundukları esrârengiz bir *çekim gücü*'yle gerçekleştiği sanılıyordu. Gerçekte bu bir elektrik olayıydı. Einstein, Faraday'ın deneylerinden de yararlanarak, her elektrik akımının çevresinde bir mıknatıs alanı bulunduğunu ve bu mıknatısın da belli koşullar altında elektrik meydana getirdiğini, yâni bu ikisinin birbirinden farklı nicelikler değil birbirine dönüşebilen nicelikler —eşdeyişle aynı nicelik— olduğunu gösterdi. Evrendeki her şey elektrikle yüklü atomlardan meydana gelmiştir. Demek ki bütün bağlayıcılar elektromanyetik soydandır. Bir mıknatısın üstüne bir tabaka kâğıt konulup bu kâğıdın üstüne de demir tozları dökülmekle *manyetik alan* herkes tarafından kolaylıkla görülebilir. Bu alan elektrikten doğmuştur ve bu alanda bulunan her şey, demir tozları gibi, topluca ve dağılmadan bir arada bulunur. Özdeklerden meydana gelmiş evren de kocaman bir elektrik ve dolayısıyla mıknatıs alanıdır. Bu kocaman alanın yapısı büyük fizikçi Albert Einstein'ın denklemleriyle meydana konmuştur. Daha açık bir deyişle artık, neden ve nasıl olduğu bilinmeyen bir uzaktan çekim değil, neden olduğu ve nasıl olması gerektiği önceden bilinen bir fizik olayı sözkonusudur. Bütün hareket biçimleri, büyük hızlar ve küçük hızlar, bu alanın yoğunluğundaki değişikliklerden meydana gelmektedir. *Bk.* Birleştirilmiş Alan Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı.

MARBOURG OKULU. (*Os.* Marburg medresesi, *Fr.* École de Marbourg) Kantçılığın idealist yanıvla Marksçılığın törezilimsel yanından meydana getirilen yeni Kantçılık akımı... Okulun kurucusu Hermann Cohen (1842 -1918)'dir; kendisini Paul Natorp, Ernst Cassirer, Rudolf Stammler gibi düşünürler izlemişlerdir. Bunlara göre bilgi kavramlardan

türer ve bir mantık işidir. Önsel kavramlardan başka her türlü düşünceler bir yana bırakılmalıdır. Kantçılık, Hegelcilikle uzlaştırılmalı, Marksçılık da ekonomik ve politik özünden temizlenerek Kantçılıkla güçlendirilmelidir. Marksçılığı güçlendirecek olan Kantçılık da Kant'ın özdekçi yanından temizlenmiş bir Kantçılıktır. Bütün bu temizlik hareketleri sonunda *Marbourg okulu*, yeni gerçekçiler ve yeniolgucularla da çatışmış ve onlardan daha aşırı bir idealizme düşmüştür. Bununla beraber bütün revizyonistler ve oportünistler başları sıkıldıkça bu okulun düşsel varsayımlarına sığınmışlardır. Onlara göre nesnel varlık yoktur, varlık düşünce varlığıdır. Kant'ın bu yorumu *İçlek bilimler akımı (Al.* Geisteswissenschaften)'yla *Doğa bilimleri akımı (Al.* Naturwissenschaften) arasındaki karşıtlığı ortadan kaldıracaktır. Toplumculuk da bir toplumsal gelişmenin ürünü değil, sınıflar üstü törebilimsel bir idealdir; Marx'ın bu yorumu da toplumculukla anamalcılık arasındaki karşıtlığı ortadan kaldıracaktır. *Marbourg okulu* bütün bu temizlik ve uyuşturma savlarıyla, Roger Garaudy'nin deyimiyle *çağımızın mızmız felsefeleri*'nin en tipik örneklerinden biridir. Kautsky, Bernstein, Adler vb. gibi gözdengeçiricilerin düşünsel temelleri bu okulun savlarıdır.

MATEMATİK. (*Os.* Riyâziyât; *Fr.* Mathématique, *Al.* Mathematik, *İng.* Mathematics, *İt.* Matematica) Sayı ve ölçü temeline dayanan nicelik bilimlerinin genel adı... Yunanca *bilgi* anlamına gelen *mathèma* sözcüğünden türemiştir. Pratik ihtiyaçlardan doğmuş olan en eski bilimdir. İlkin *sayılar* (Aritmetik)'la *biçimler* (Geometri)'den yararlanılmıştı. Matematik, çok uzun bir süre, XVII. yüzyıla kadar bu durumda kaldı. Adının bile (*Lâ.* Mathematicus) Avrupa dillerine XIII. yüzyılın sonlarına doğru alındığı saptanmıştır. İlk matematikçiler eski Mısırlılarla eski Yunanlılardır. Özellikle sık sık taşan Nil nehrinin suları çekildikten sonra tarlaları yeniden ölçüp sınırlarını saptamak gerekiyordu, sayılara ve biçimlere duyulan ihtiyaç bu yüzdendi. İnsanlığın biçim araştırmalarının ürünlerini toplayıp düzenleyen Yunanlı Eukleides, sayı araştırmalarının ürünlerini toplayıp düzenleyen de Yunanlı Arkhimedes'dir. Sayılar üstüne bir felsefe ve din kuran ilk düşünür de Yunanlı Pythagoras olmuştur. Cebir, bu bilime, Arap El-Hârizmî'nin Hint matematikçilerinden de yararlanarak gerçekleştirdiği bir katkıdır. XVII. yüzyılda Fransız düşünürü Descartes, cebirle geometriyi birleştirerek hem matematiğe büyük bir katkıda bulunmuş; hem de bu koordinat sistemini felsefeye getirerek matematiksel bir düşünce yapısı kurmuştur. Spinoza bu yapının ürünüdür. Sonsuz küçükler hesabı, Yunanlı Arkhimedes'in attığı temeller üstünde Leibniz ve Newton'un çalışmalarıyle meydana konmuştur. Metafizik felsefede soyut olması dolayısıyle matematik ruhsal bir öğe, somut olması dolayısıyle mekanik özdeksel bir öğe sayılmıştır. Bu yüzden felsefe tarihinde nerede matematik bir çözümleme görülmüşse, orada bir ruhçuluk, nerede mekanik bir çözümleme görülmüşse orada bir özdekçilik varsayılır. Bu, metafizik düşünce sisteminin zorunlu vargılarından biri olmakla beraber, kolaylıkla anlaşılacağı gibi, tümüyle yanlış bir varsayımdır. XVII. yüzyıl matematik için bir dönüm çağı olmuş ve Engels'in deyimiyle, "Descartes'ın değişken büyüklüğü matematiğe hareketi ve bundan ötürü de diyalektiği getirmiştir". XIX. yüzyılda matematik yeni bir aşamaya sıçramış, 1830'da Rus matematikçisi Nikolai Lobaçevski ve Macar matematikçisi Janos Bolyai, Eukleides geometrisinden başka geometriler de kurulabileceğini tanıtlayarak Platon'un *değişmez biçimler* ve Kant'ın *aşkın elemanlar* dogmalarını yıkmışlardır. Metafiziği yeni şaşkınlıklara uğratan bu tanıtlama, kısa bir süre sonra Riemann, Klein, Beltrami gibi matematikçilerin çeşitli geometriler ilerisürmeleriyle ürünlerini vermeye başlamıştır. Engels, *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtını yazmak için tuttuğu notlarında niceliklerin niteliklerle olan ilişkisini gösterir ve şöyle der: "16 sayısı, sadece 16 tane 1 sayısının toplamı değil; aynı zamanda 4 sayısının karesi ve 2 sayısının dördüncü kuvvetidir. Dahası var; temel sayılar, başka sayıların kendileriyle çarpımından meydana gelen sayılara yeni ve kesin nitelikler verirler; örneğin yalnız çift sayılar 2 sayısıyle bölünebilirler, aynı şey 4 ve 8 sayılarıyle bölünebilme için de sözkonusudur". Çağımızda matematik, mantığa uygulanmış ve Bertrand Russell'in deyimiyle, "Matematik ve mantık bir ve aynı şey" sayılmıştır. *Matematik mantık* akımıyle birlikte ve bununla ilgili olarak *matematik biçimcilik* ve *matematik sezgicilik* akımları meydana çıkmıştır. Matematik, klâsik bir sınıflandırmada hesap ve cebiri kapsayan *yalın matematik* (*Os.* Sırf riyâziyât, *Fr.* Mathématiques pures) ya da *soyut matematik* (*Os.* Mücerret riyâziyât. *Fr.* Mathématiques abstraites); geometri ve mekaniği kapsayan *somut matematik* (*Os.* Müşahhas riyâziyât, *Fr.* Mathématigues concrétes),

trigonometri ve olasılıklar hesâbını kapsayan *uygusal matematik* (*Os.* Tatbikî riyâziyât, *Fr.* Mathématiques appliqués); astronomi vb. gibi bilimleri kapsayan *fiziko-matematik bilimler* (*Os.* Fizikî riyâzî ilimler, *Fr.* Sciences physico -mathématiques) gibi bölümlere ayrılır. *Bk.* Mantık, Dekartçılık, Mantıkçılık.

MATEMATİK BİCİMCİLİK. Hilbert ve izdaşlarının matematik mantık anlayışı... Göttingen matematik okulunun kurucusu Alman matematik ve mantıkçısı David Hilbert (1862 -1943), matematiksel mantık alanında *matematik biçimcilik* (*Fr.* Formalisme mathématique) adıyla adlandırılan yeni bir anlayış ilerisürmüştür. Yeniolgucu yapılı Hilbert ve izdaşları G. Neyman, W. Ackerman, P. Bernays tarafından geliştirilen bu anlayışa göre matematik gerçekler ancak çelişmezlikle tanıtlanabilir, bunun için de biçimsel belitler kurmak gerekir. Eukleides geometrisini de bu yüzden katı bir belitler sistemi durumuna sokan Hilbert'in bu savı, Aristoteles'in yüzyıllarca önce düşünce içinde yaptığını, matematik içinde gerçekleştirmek, eşdeyişle Aristoteles'in düşünceyi düşünceyle tanıtlaması gibi matematiği matematikle tanıtlamaktır. Daha açık bir deyişle, herhangi bir varsayımı belitleştirir ve onun matematiksel çelişmeye düşüp düşmediğini dener. Düşmüyorsa o varsayım gerçektir. Bu idealist anlayış, her idealist anlayış gibi, gerçeğin doğayla, teorinin pratikle doğrulanması gerektiğini yadsır. Bu, öznenin nesnesine uygunluğunu bir yana bırakıp, öznenin özneye uygunluğuyla tanıtlama demektir. *Matematikötesi* anlayışına da yolaçan Hilbert'in bu savı *biçimcilik* (*Fr.* Formalisme) adıyla da anılır. *Bk.* Mantık, Matematik Mantık, Yeniolguculuk.

MATEMATİK ÇATIŞKILAR. (*Os.* Riyazî kaziyei mütenâkıza, *Fr.* Antinomies mathématiques) Kant'a göre ne kendisi ne de karşıtı doğru olan çatışkılar... Alman düşünürü Immanuel Kant, ilerisürdüğü ünlü dört çatışkısından nicelik ve nitelik çatışkılarını *matematik çatışkılar;* nedensellik ve kiplik çatışkılarını da *dinamik çatışkılar* adları altında iki bölüme ayırır. Matematik çatışkılarda birinin doğru olmayışından karşıtının doğru olduğu çıkarılamaz, çünkü her ikisi de yanlıştır. Dinamik çatışkılarsa ikisi birden doğru olabilirler, çünkü biri fenomen ve öbürü numen alanındadır. Matematik çatışkılardaysa fenomenleri numen olarak kabul etmek yanılgısına düşülmüştür ki metafizik yanılgıların da başlıca nedeni budur. Kant'a göre bilinebilen sadece fenomenlerdir, numen bilinemez. Oysa örneğin nicelik çatışkısında "evrenin bir başı ve bir sonu vardır —evren başsız ve sonsuzdur—" önermelerinin "başlangıçlı-başlangıçsız ve sonlu-sonsuz" gibi bizim deneylerden elde etmediğimizden ötürü asla bilemeyeceğimiz kavramları bilinebilir saydığından —eşdeyişle fenomenin yerine numeni koyduğundan— her ikisi de yanlıştır. Daha açık bir deyişle bu çatışkıda her iki karşıt savda da numenler fenomen olarak kabul edilmiştir. Oysa örneğin kiplik çatışkısında "Tanrı vardır - Tanrı yoktur" önermelerinin her ikisi de doğru olabilir, çünkü birincisi numenin ve ikincisi fenomenin alanındadır ve bu yüzden de çelişmeye düşmemektedirler. *Bk.* Çatışkı, Eleştiricilik.

MATEMATİKÇİLİK. Matematiği felsefeye uygulamaların genel adı... Özellikle Descartes ve Spinoza yöntemlerini adlandırmak için ilerisürülen *matematikçilik* (*Fr.* Mathématisme) deyimi matematik mantık yandaşlarını, yeniolguculari ve matematik biçimcileri de kapsar. *Bk.* Dekartçılık, Mantık, Matematik Mantık, Matematik Biçimcilik.

MATEMATİK GERÇEKLER. (*Os.* Hakayik-i riyâziye, *Fr.* Verités mathématiques) Önsel gerçekler... Alman düşünürü Immanuel Kant *matematik gerçekler* deyimini *önsel gerçekler* anlamında kullanmıştır. *Bk.* Önsel, Eleştiricilik.

MATEMATİK MANTIK. (*Os.* Riyâzî mantık, *Fr.* Logique mathématique) Kavramlar yerine matematiksel simgeler kullanan mantık... *Matematiksel mantık, çağdaş mantık* (*Fr.* Logique moderne), *imsel mantık* (*Fr.* Logistique), *algoritmik mantık* (*Fr.* Logique algorithmique), *simgesel mantık* (*Fr.* Logique symbolique), *cebir mantık* (*Fr.* Algébre de la logique) gibi deyimlerle de dilegetirilmektedir. Bununla beraber bu deyimler arasında, kimi yerde pek önemli ayrımlar vardır. Örneğin imsel mantık, özellikle günümüz burjuva felsefesinde, matematik mantığın idealist ve metafizik bir deformasyonudur. Bu mantık anlayışının ilk izlerine antikçağın Sokratesçi Megara okulunda rastlanır. Ama bu akımın asıl kurucusu Alman düşünürü Leibniz'dir. Ne var ki Leibniz, *logica mathematica* adını verdiği bu imsel mantık çalışmaları sırasında Aristoteles'in yanlışlarını bulmuş, ona büyük saygısı ve güveni oldu-

ğundan yanılgıyı kendisinde sanarak çalışmalarını yayımlamamıştır. Bu yüzden İngiliz matematikçi ve mantıkçısı George Boole (1815 -1864) matematik mantığın kurucusu sayılmaktadır. Boole'un dayanağı Hume felsefesidir. İngiliz düşünürü David Hume, Fransız düşünürü Pierre Bayle'in anıtsal yapıtı *Dictionnaire Historique et Critique* (1697)'inde bulup biçimlendirdiği düşüncelerle günümüzün çeşitli matematik mantık anlayışlarına temel olmuştur. Bayle'e dayanan Hume'a göre matematik bilgilerimiz, usumuzun, duyuları yoluyla dış dünyaya başvurmaksızın sadece kendi mantıksal işlemleriyle meydana getirdiği düşünce bağlantılarıdır. Matematiği biz ussal *sezgi* (*Fr.* Intuition) ya da ussal *kanıtlama* (*Fr.* Demonstration) yoluyla biliriz. Örneğin "bire bir daha katılınca iki eder" önermesi usumuzun sezme yoluyla meydana koyduğu bir bağlantıdır. "Bir üçgenin iç açılarının toplamı 180 derecedir" önermesine de usumuzda mantıksal çıkarımlar yaparak ussal kanıtlama yoluyla varıyoruz. Matematik gerçekler aslında "kırmızı, kırmızıdır" önermesi türünden birer genelemedirler. Usumuz, bu gerçeklerin kesinliklerine mantıksal çözümlemelerle varır. Nasıl "kırmızı, kırmızı değildir" önermesini bizi çelişmeye düşürdüğü için yadsıyorsak "bire bir daha katılınca üç eder" ya da "bir üçgenin iç açılarının toplamı 200 derecedir" önermelerini öylece bizi çelişmeye düşürdükleri için yadsırız. Demek ki matematik gerçekler aslında mantıksal önermelerden başka bir şey değildirler. Bunun içindir ki matematik, mantığa geri götürülmelidir. Çağdaş *matematik mantık* anlayışının çeşitli akımlarının temeli, bu Bayle -Hume düşüncesidir. Bu düşünsel temele dayanan George Boole, *mantık cebiri* adı altında ilerisürdüğü bir *matematiksel mantık çözümlemesi* (*İng.* Mathematical Analysis of Logic) sistemi kurmuştur. Bu sistem, Peirce, Schröder, Poretski vb. gibi mantıkçılarca izlenmiş ve geliştirilmiştir. Bir başka matematik mantık anlayışı da gene aynı temellerden yola çıkarak Alman matematikçi ve mantıkçısı Gottlob Frege (1848-1925) tarafından ilerisürülmüş, *mantıksal semantik* (*Fr.* Sémantique logique) adı verilen bu anlayış bir yandan Russell ve Whitehead taraflarından aynı doğrultuda izlenip geliştirilirken öbür yandan Carnap ve arkadaşları tarafından *imsel mantık* (*Fr.* Logistique) adı altında idealist bir alana çekilmiştir. Matematik mantığın temelinde Aristoteles'in biçimsel mantık ilkeleri yatar; kesin bilgi, karşıtının bizi çelişmeye düşüreceğini bildiğimiz bilgidir. Aristoteles'in biçimsel mantığı her ne kadar düşüncenin düşünceyle doğrulanmasını gözönünde tutuyorsa da bu düşünce gene de dış dünyadaki gerçeklikle bağlantılıdır. *İmsel mantık*'sa biçimsel mantıktan, dış dünyadaki gerçeklikten de kopması bakımından, çok daha biçimseldir; onun için önemli olan, düşünsel bağlantılar bile değildir, sadece mantık formüllerini meydana getiren işaretler arasındaki bağlantılardır. Böylece soyutlaştırılan *imsel mantık*, somut ve nesnel *diyalektik mantık*'a karşı çıkarılmak istenmiştir. Bütün bu akımlar, aralarındaki ayrılıklara rağmen, yeniolgucu idealizmde birleşirler. Nitekim bütün bu mantık anlayışlarının çoğuna genel bir anlamda *mantıksal olguculuk* (*Os.* Mantıkî ispâtîye, *Fr.* Positivisme logique) da denir. *Mantıksal görgücülük* (*Os.* Mantıkî ihtibârîye, *Fr.* Empirisme logique) de bu mantıksal olguculuktan türemiştir. Bütün bu akımlar ayrıca biçimsel olarak dilcidirler; felsefenin, dilin gerek sentaks ve gerek semantik açısından mantıksal çözümüne indirgenebileceğini savunurlar. Dil alanında örneğin *sömürü* sözcüğünün dilden atılmasıyla sömürü olayının da ortadan kalkacağını ilerisürecek kadar idealist ve açıkça anamalcı-emperyalist düzenin savunucusudurlar. Bu düzeni ayakta tutabilmek için böylesine saçmalamaktan bile çekinmemektedirler. Matematik mantığa katkıda bulunanlar arasında özellikle İngiliz matematikçi ve mantıkçısı Augustus de Morgan (1806-1871) sayılır. Temel mantık cebiri yasalarından çoğu onun adıyla anılır. Avusturyalı mantıkçı ve matematikçi Kurt Gödel (1906-) de matematik mantığın önemli sayılan birçok sorunlarını çözmüş, biçimsel dizgelerin yetersizliğini ortaya koymuştur. Alonzo Church, Tarski, Mostovski, Novikov vb. gibi matematik mantıkçılarca izlenen Gödel'in çözümleri biçimsel dizgelerin evetlenmesi kadar hayırlanması da olanaksız önermeler kapsadıklarını ortaya koymuştur. Matematik mantık akımı, bir yandan mantığı matematikleştirirken öbür yandan da matematiği mantığa indirgemiştir. Bertrand Russell'a göre "matematik ve mantık bir ve aynı şeydir". *Matematik mantık* alanında örneğin üçüncü durumun olanaksızlığı ilkesi gibi biçimsel mantık ilkelerinin sonsuz sayılara uygulanamayacağını savunan *yapıcı mantık* (*Fr.* Logique constructive); zorunluk, olanak, rastlantı vb. gibi mantıksal kipleri inceleyen *kipsel mantık* (*Fr.* Logique modale) ve bundan türeyerek *yanlış* ve *doğru* ikilemesine dayanan klâsik iki değerli mantığın yerine örneğin Lukasiewicz'in üç de-

ğerli ve dört değerli mantık sistemleri gibi n-değerli mantık önermeleri ilerisüren *çok değerli mantık* vb. gibi birçok mantık anlayışları da türemiştir. *Bk.* Mantık, Semantik Okul, Matematik Biçimcilik, Yeniolguculuk.

MATEMATİK OLGUCULUK. (*Os.* Riyâzî ispâtiyye, *Fr.* Positivisme mathématique) Yeniolguculuğun bir kolu... Özellikle toplumbilim alanında doğabilim kavramlarını kullanarak burjuva toplumbilimini geliştirmeye çalışan matematik olgucular, toplumbilimsel çözümlemeleri matematiksel çözümlemeye indirgemişlerdir. Bu akım S. Dodd, N. Roschevski, Raymond Aron, G. Lundberg, F. Chepin, G. Zipf vb. gibi toplumbilimcilerce izlenmektedir. Örneğin Fransız toplumbilimcisi Raymond Aron şöyle der: "Doğabilim yöntemi bütün alanlarda başarılı sonuçlar elde ettiğine göre, akıllı insanların, toplumsal olguların çözümlenmesinde de bu yöntemin başarıya ulaşacağına hiç bir şüpheleri bulunmaması gerekir". Buna göre örneğin Amerikan toplumbilimcisi Dodd, toplumsal durumu şöylesine matematik bir formülle saptar: D (Toplumsal durum) = Z (Yaş, çalışma süresi, bir tezgâhtan ötekine geçiş süresi vb. gibi zaman olarak dilegetirilebilen her şey): U (Coğrafyasal uzay, evle işyeri arasındaki uzaklık, göç vb. gibi uzayla dilegetirilebilen her şey): N (Nüfus): I (İnsanların ve çevrelerinin ıraları). Matematik olgucular göre doğa yasalarının dışında hiç bir yasa yoktur, bundan ötürü de ayrıca toplumsal gelişme yasaları olamaz. Amerikan toplumbilimcisi Roschevski, toplumbilimin henüz bilimsellik-öncesi bir dönemde bulunduğunu, çünkü yetkin bilim fiziğin yasalarını henüz uygulayamadığını ilerisürmektedir. Bundan başka matematik olgucular, toplumsal olguların nitel yanını görmezlikten gelerek sadece nicel yanıyla uğraşırlar. Genellikle toplumsal davranışı koşullayan özdeksel etmenleri de yok sayarlar. *Bk.* Toplumbilim, Yeniolguculuk.

MEGARA OKULU. (*Os.* Megarya medresesi, Medresei müşâgabiyye; *Fr.* École Mégarique, École éristique, l'École de Mégare) Sokrates'le Parmenides öğretilerini birleştirmeye çalışan Sokratesçi okul... Kurucusu Eukleides (İ.Ö. 450-380) Megara'lı olduğu için okula bu ad verilmiştir. Sokrates'in eytişimsel tartışmacılığını aşırı ve bir amaç olacak biçimde kullanıp geliştirdikleri için bu okula *Didişimcilik okulu* (*Os.* Müşâgabe mektebi, *Fr.* École éristique) da denir. Eukleides, ustası Sokrates'in törebilimini Elea öğretisiyle birleştirmeye çalışarak metafizik bir temele oturtmak istemiştir. Megara'lı Stilpon, Miletos'lu Ebulides, Diodoros, Byrson, Dioklides, Pasikles, İkhtyas vb. gibi düşünürlerce izlenen Eukleides anlayışına göre Parmenides'in *bir*'iyle Sokrates'in *iyilik*'i aynı şeydir; varolan bir olandır, bu biricik varlıksa tüm iyiliktir. Demek ki gerçek *idea*'dır ve özdeksel dünya bir görünüşten ibârettir. Elea'lı Zenon'un söylediği gibi gerçek devimsizdir. Megara'lıların bu öğretisi metafizik alanda gelişmeye başlamış olan insan düşüncesini bir hayli etkilemiş ve Stoacılık yoluyla Hıristiyanlığın metafizik temellerini hazırlayarak günümüze kadar sürüpgelen metafizik Batı düşüncesinin başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Stoacılığı kuran Zenon da Megara'lılardan Stilpon'la Diodoros Kronos'un öğrencisiydi. Pyrrhon'cu şüphecilik de Megara'lıların etkisiyle gelişmiştir.

MEKANİK. (*Os.* Mihanik, *Fr.* Mécanique, *Al.* Mechanik, *İng.* Mechanics, *İt.* Meccanica) Devimleri ve bu devimleri meydana getiren kuvvetlerle bu devimlerden meydana gelen güçleri inceleyen bilim... Uygusal mekanik bir *makinebilim*'dir, kuramsal mekanikse bir matematik bilimidir ve üç bilim koluna ayrılmıştır: Kendilerini meydana getiren kuvvetlerden bağımsız olarak devimleri inceleyen *kinematik*, kuvvetlerin etkisivle meydana gelen devimleri inceleyen *dinamik*, meydana getirdikleri devimlerden bağımsız olarak kuvvetleri inceleyen *statik*. Işık hızından küçük hızlarda geçerli mekaniğe *klâsik mekanik* denir, bunun kurucusu Galile ve Newton'dur. Işık hızına yakın ve ışık hızı mekaniğine *modern mekanik* (ilişkinlik mekaniği, *bağıllık mekaniği* de deniyor) denir, bunun en büyük geliştiricisi de Einstein'dır. *Mekanik* felsefe açısından çok önemlidir, yüzyıllar boyunca özdekçiliği güçlendiren ve geliştiren bir bilim olduğu kadar sonsuz devim biçimlerini mekanik devime indirgemekle özdekçiliğin idealist sonuçlara ve bundan ötürü de büyük yanılgılara düşmesinin nedeni olmuştur. Özdekçiliği bu dar mekanik anlayıştan diyalektik bilim kurtarmıştır. Bundan başka spekülâtif felsefenin bilimle ilişki kurması büyük çapta mekanik anlayışın ürünüdür. Evreni kocaman bir makine sayan Dekartçı anlayış bunun en belli örneğidir. Mekaniğin felsefeyi geliştirdiği kadar felsefe de mekaniği geliştirmiştir. Newton, mekaniğini, Leibniz'le giriştiği uzun tartışmalar so-

nunda ve bu tartışmalardan ötürü tezini geliştirerek kurmuştur. Klâsik mekaniğin felsefeye aşıladığı büyük yanılgı, sayısız varlık biçimleri halinde sınırsızca gelişen devimi sadece bir *yer değiştirme* olarak görmesidir. *Bk.* Mekanikçilik, Mekanikçi Gerekircilik, Makinecilik, Dekartçılık, Mekanik Devim, Mekanikçi Özdekçilik.

MEKANİKÇİ GEREKİRCİLİK. (*Os.* İcâbiyei mihanikiyye, Mihanikî muayyeniyetçilik; *Fr.* Déterminisme mécanique) Her türlü nedeni mekanik nedene indirgeyen ve rastlantıyı nedensizlik sayarak yadsıyan gerekircilik anlayışı... Bilimin temeli olan gerekircilik, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, fizikçi Newton'un mekaniğinden etkilenerek mekanikçi bir anlayışa yönelmiştir. Gerekirciliğe göre her olgunun bir nedeni vardır, mekanikçi gerekirciliğe göreyse bu neden mekaniktir ve birbirinden bağımsız bir neden-sonuç zinciri hâlinde sürekli olarak tekrarlanır. Aynı nedenler aynı sonuçları doğururlar, kendi nedeniyle belirlenen sonuç da kendi nedeniyle aynılaşır ve kendisiyle aynı olan yeni bir sonuç meydana getirir. Bu demektir ki *gelişme* (evrim) ve *sıçrama* (devrim) olanaksızdır. Diyalektik özden yoksun bulunan bu metafizik gerekircilik anlayışı rastlantıyı da yadsımakla, örneğin mikrofizikte gerçekleşen, birçok olayları açıklayamaz bir duruma düşmüştür. Oysa mekanik nedenden başka birçok nedenler vardır, neden sonucu etkilediği gibi sonuç da nedeni etkiler, rastlantı nedensizlik değildir ve bilimseldir, değişmeler sıçramalarla gerçekleşir ve gelişimseldir. Dinamik yasalara göre, ki mekaniğin temel yasalarıdır, belli bir durum belli ve zorunlu durumlar zincirini meydana getirir ve belli bir durum bilinince bu durumun meydana getireceği daha sonraki durumlar bilinebilir. Bu temelden yola çıkan Laplace, ki mekanikçi gerekirciliğe *Laplace'çı gerekircilik* de denir, belli bir durumun bütün ayrıntılarını saptayıp hesaplayabilecek üstün bir zekâ varolabilseydi geleceğin bütün olayları önceden bilinebilirdi, der. Bu anlayış bilimsel gerekirciliği papazca bir kaderciliğe düşürmüştür. Bununla beraber mekanikçi gerekircilik belli sınırlar icinde ve dış etkilere önemli ölçüde bağlı bulunmayan alanlarda —çünkü dış etkilere tümüyle kapalı hiç bir sistem yoktur— geçerli ve yararlı olmuş, güneşin ve gezegenlerin durumlarını önceden hesaplamakta ve makineler yapımında başarıyla kullanılmıştır. Ne var ki biyolojik, fizyolojik, ruhbilimsel ve toplumsal süreçleri açıklamaya yetmemiştir. Bu yetersizlik, mikrofizikte rastlantının çok önemli bir rolü bulunduğunun meydana çıkmasıyla büsbütün belirmiştir. Kuanta mekaniği, mikrofizikte, rastlantının da zorunluk kadar önemli bir rol oynadığını tanıtlamıştır. Özdeğin, eski fiziğin sandığı gibi yeknesak olmadığı ve sonsuz bir çeşitlilik içinde bulunduğu anlaşılmıştır. Olguları, olayları ve süreçleri daha geniş bir *karşılıklı etki* ilişkisi içinde ele almak gerektiği açık seçik ortaya çıkmıştır. Tüm fiziksel olayların uzay ve zamanda *yer değiştirme* (Mekanik devim)'yle açıklanamadığı görülmüştür. Hele yaşambilimde örgensel olayların (canlı varlıkların) mekanik yasalarla hiç bir ilgisi bulunmadığı ortaya konmuştur. Bütün bunlardan çıkan sonuç, mekanikçi gerekirciliğin iki büyük vanılgıvla yüklü olduğudur: 1. Bütün nedenleri mekanik nedenlere indirgemek, 2. Olayların nesnelliğini görememek ve nedensizlikle özdeşleştirdiği rastlantıyı yadsımak... Mekanikçi gerekircilerin başında Büchner, Vogt, Haeckel, Cabanis, Huxley, Moleschotte gibi düşünürler gelir. *Bk.* Mekanik Devim, Rastlantı, Mekanikçilik, Gerekircilik, Nedensellik, Mekanik, Mekanikçi Özdekçilik, Yazgıcılık, Karşılıklı Etki.

MEKANİKÇİLİK. (*Os.* Mihanikiyye, Mezhebi mihanikiyye, Mihanikiyyet mezhebi, Mihanizmacılık; *Fr.* Mécanisme, *Al.* Mechanismus, *İng.* Mechanism, *İt.* Meccanismo) Bütün olayları mekanik nedenlerle açıklama anlayışı... Soru şudur: Doğasal nesneler arasındaki farklılaşma neden ileri gelivor? Bilgi, *niteliksel farklılık*'ları saptamakla başlamış ve buna *niceliksel farklılık*'ları eklemekle gelişmiştir. Mekanikçilik tekyanlı bir görüşten doğmuş, niteliksel farklılıklar niceliksel farklılıklara indirgenerek bütün değişmeler bunlarla açıklanmaya çalışılmıştır. İlkin, antikçağ Yunan düşüncesinde Abdera düşünürleri adıyla anılan, Leukippos ve Demokritos doğayı nicelik farklılaşmalarıyla oluşan bir nedensellik zinciri içinde gördüler. Hava, su vb. gibi atom biçimlerini büyüklük ve küçüklükleriyle, eşdeyişle *nicelik*'lerivle birbirlerinden ayırıyor, farklılaştırıyorlardı. Onlara göre evren, sonsuz geçmişten sonsuz geleceğe kadar birbirlerine çarpıp birbirlerini itmeyle devinen bir atomlar yığınıydı. Her şey, bu çarpma ve itmeyle gerçekleşen *yer değiştirme devimi* (Mekanik devim)'nin zorunlu düzeni içindeydi. Yoktan varolma ve vardan yokolma diye bir şey yoktu, her şey bu çarpma ve itme devimiyle birleşen (doğum) ve ayrılan

(ölüm) özdeksel atomlardan oluşuyordu, bu oluşma ilksiz ve sonsuzdu. Evren, aralıksız ve sürekli bir nedensellik zinciri içinde akıp gidiyordu. Ruh, bütün duyu algıları, bütün düşünme de özdeksel atomdan ibâretti. Atomlar pürüzlü, düz, köşeli, tekerlek, yuvarlak, eğri büğrü, kanca, çengel biçimindeydiler ve sayısızdılar. Bölünmez (atoma) ve parçalanmazdılar. "Atomlar sonsuz boşluk içinde birbirinden ayrılmış; biçim, büyüklük, duruş, sıralanış bakımından irbirinden *farklı* olarak boşlukta sürükleniyorlar, birbirleri üzerine gelerek çarpışıyorlar, bir bölümü birbirlerinden uzağa atılırken bir başka bölümü biçimlerin, büyüklüklerin, duruş ve dizilişlerin simetrisine göre birbirleriyle örülüp bir arada kalıyorlar"dı. Görüldüğü gibi Abdera düşünürlerinin bu özdekçi atom öğretilerinde evren *makenik devim*'le açıklanmaktadır. Bu mekanik devim zorunlu olarak bir *nedensellik* zinciri meydana getirir, çarpan *neden* ve kendisine çarpılan *sonuç*'tur (İten ve itilen). Bu nedensellik zinciri de zorunlu olarak bir aralıksızlığı, eşdeyişle *süreklilik*'i gerektirir; kendisine çarpılan da bir başkasına çarparak onun nedeni olacak ve bir sonuç meydana getirecektir, bu vuruşmalı devim araya hiç bir kesinti girmeksizin böylece sürüpgitmek zorundadır. Demek ki *mekanikçilik* evreni bütün olguların bir nedensellik zinciriyle birbirlerine bağlı bulundukları, sürekli bir yer değiştirme devimiyle açıklama anlayışıdır. Buysa evreni bir *makine düzeni* içinde görmek demektir, doğa çarpma yasalarına göre işleyen bir makinedir. Devim özdeğin içerdiği bir güç değildir, ona dışardan verilir; bu yüzden de oluşma aşamaları birbirinin içinden çıkmaz, yanyana dizilir. Demek ki doğadaki bütün değişmeler *diyalektik* değil, *mekanik*'tir. Bu mekanikçi açıklama, görüldüğü gibi, doğada özdekten başka hiç bir öğe tanımamasına rağmen, idealist bir açıklamaydı. Nitekim *özdekçi mekanikçilik*, özdeği ilk devindiren dışsal gücün tanrı olduğu ilerisürülmekle, apaçık bir *idealist mekanikçilik*'e dönüşecekti. Mekanik yasaların etkisi gittikçe abartılıp bilimsel sınırlarını aşıyordu: Kol ve bacak birer manivelâ, göz optik bir âlet, kalp bir tulumba, miğde bir kimya laboratuvarıydı. Antikçağ Yunan düşüncesinin ünlü Abderalılarından yola çıkıp Epikuros ve Lukretius aracılığıyla Gassendi ve Bacon'u etkileyen, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yer ve gök mekaniğinin gelişmesiyle bilimsel düşünceye egmen olan *mekanikçilik* Descartes, Hobbes, Toland, Priestley, La Mettrie, Baron d'Holbach, Helvetius, Didérot, Buchner, Vogt, Haeckel, Cabanis, Huxley, Moleschotte vb. gibi pek çok yandaşının elinde çeşitli biçimler almıştır. Oysa hepsinde temel düşünce birdir: Evrendeki bütün olguları mekanik yasalarla açıklamak... Fransız düşünürü Descartes'a (1196 -1650) göre doğada bütün olupbitenler dışsal bir nedenin zorunlu etkisiyle olmaktadır. Cisim kendiliğinden hareket edemez, güçsüzdür. İlk hareket ettirici Tanrı olsa gerektir. İlk hareket Tanrı eliyle verildikten sonra cisimler birbirlerini basınç ve çarpma yoluyla hareketlendirirler. Nedensiz hiç bir şey olamaz. Bir cisim belli hareketini ancak başka bir cisme çarpınca değiştirebilir, öyleyse cisimlerdeki bütün değişmelerin nedeni çarpmadır. Doğa, çarpma yasalarına göre işleyen bir makinedir. Canlı varlıklar da aynı yasaya bağlıdırlar ve aynı makine düzeni içindedirler. Bu hareketin son ereği de Tanrı'nın kendisi olsa gerektir. İngiliz düşünürü Hobbes'a (1588-1679) göre mâdensel, ruhsal, tarihsel, doğasal ve insansal her şey doğal nedenlere bağlıdır. Tanrı bile, doğal nedenlerin en üstünü olan doğal bir nedendir. Her şey bu nedenlerin zorunlu düzeni içindedir. İnsanın eylemlerinden devletlerin sürüpgidişine kadar her şeyde, her yerde aynı olan bu nedenleri bilirsek geleceği istediğimiz gibi biçimlendirebiliriz. Gerçekte mekanikçi felsefe, metafizik bir öğretidir. Çünkü mekanik hareketle yeri değişenin kendisi değişmemektedir. Buysa, hareket adı altında durgunluğu, bilimsellik adı altında bilimdışılığı savunmaktır. "Hareketi kabul etmek, fakat bunu sırf mekanik bir hareket olarak görmek metafizik bir görüştür, zira bu hareket tarihten yoksundur. Dünya durmadan dönüyor ve ona başkaca hiç bir şey olmuyorsa dünya yer değiştiriyor, ama bizzat kendisi değişmiyor ve kendisiyle özdeş kalıyor demektir". Descartes ve izdeşlerinde böylesine bir evren anlayışı vardır. Oysa mekanik hareket sayısız hareket biçimlerinden sadece biridir, özdeğin çeşitliliği, hareketin çeşitliliğini karşılar. Mekanik hareketin sıraladığı neden-sonuç dizisi zorunlu olarak ilk neden ve son ereği gerektirir, buysa metafiziği gerektirmek demektir. Mekanik ilk gelişen bilim olmuştur, çünkü mekanik hareket en basit harekettir. "Ağacında rüzgârın salladığı bir elmanın hareketini incelemek, olgunlaşan elmada meydana gelen değişikliği incelemekten kolaydır". Mekanik hareket bir hareket ettiriciyi gerektirir, diyalektik hareketse bir özdüş (otodinamik) harekettir. Örneğin duvarı başka bir renge boyarsak bu

bir mekanik hareket, duvarın boyası kendiliğinden solarsa bu bir diyalektik harekettir. Mekanik hareketin bir hareket ettiriciyi gerektirmesi de zorunlu olarak metafiziği gerektirir. Diyalektik hareket, varlığın kendisinden gelen bir iç harekettir. "Doğal olmayan bir disiplin, mekanik bir disiplindir. Bu disiplin kendi doğal çevresinden gelirse otodinamik olur. Mekanik bir disiplin, dıştan ve zorlanarak kabul ettirilir". Diyalektik hareket çok daha geniş bir anlamı, karşılıklı etki ve eylemi (enteraksiyon) kapsar, bu yüzden de oluş'u apaçık olarak meydana koyabilir. Oluşmada etki karşılıklıdır. Bu karşılıklı etkiyi göremeyen mekanikçi anlayış, bilimin hemen her alanında çeşitli yanılmalara düşmekten sakınamamıştır. Örneğin mekanikçi anlayış biyolojik yasaları fiziko-şimik yasalara indirgemiştir, ruhsal olayları fizyolojik olaylara indirgemiştir, toplumsal olayları insanlar arasındaki ekonomik bağlantılara indirgemiştir ve bütün bu yanılgılar kimilerince tarihsel ve diyalektik özdekçiliğe yamanmıştır... Bu anlayış, belli bir gelişme düzeyinde önemli bir aşamadır. Doğaya bilimsel bir yöntemle yaklaşılmasını sağlamış, idealist ve tanrıbilimsel açıklamaları çürütmüştür. Mekanik yasaların geçerli olduğu sistemlerde önemli icatları gerçekleştirmiş, insanlığın hızla gelişmesinde yararlı olmuştur. Ne var ki doğanın bütünsel açıklanışında, bir yanıyla düşünce alanından sürüp çıkardığı idealizmle tanrıbilimi bir başka yanıyla geliştirmeye başlamıştır. Buysa doğayı, olduğu gibi, kendi işleyiş yasaları içinde görememek sonucunu doğurmuştur. Mekaniğin büyük başarıları yanında, yanıltıcı yanı budur. Doğayı bütünüyle kavrayabilmek için onun *niceliksel* oluşmalarıyla *niteliksel* oluşmaları arasındaki diyalektik bağımlılığı görmek gerekiyordu. Doğasal, düşünsel ve toplumsal olgular sadece niteliksel değişmelerle açıklanamadığı gibi sadece niceliksel değişmelerle de açıklanamazdı. *Mekanikçilik* terimi, canlı organizmayı karmaşık bir makine olarak görmesi ve organik toplumsal olayları inorganik olaylara indirgemesi bakımından bunun tam tersini ilerisüren *dirimselcilik*, özdeği kuvvetten ayırması ve özdeğin dışsal bir kuvvet etkisiyle devindiğini ilerisürmesi bakımından bunun tam tersini savunan *gürecilik* terimlerine karşıt anlamda ve yaşambilimsel yasaları fizikoşimik yasalara indirgeyen ve yaşamı bu yasalarla açıklamaya çalışan *fiziko-şimik kuram*'la eşanlamda kullanılır. Ayrıca, bilimsel terminolojide de *eytişim* (diyalektik) karşıtıdır ve *metafizik* terimiyle yakın anlamlıdır. *Bk.* Mekanik, Makinecilik, Mekanikçi Gerekircilik, Mekanikçi Özdekçilik, Mekanik Devim, Eytişimsel Özdekçilik, Dekartçılık, Epikurosçuluk, Gürecilik, Dirimselcilik.

MEKANİKÇİ ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Maddiyei mihânikiyye, Mihanikî maddecilik; *Fr.* Matérialisme mécanique) Doğal ve toplumsal olguların mekaniğin yasalarıyla çıklanabileceğini sanan özdekçilik anlayışı... Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıl özdekçiliği bu yapıdadır ve bu adla anılır. Bu yüzyıllarda yer ve gök mekaniği pek gelişmiş ve bütün bilimleri olduğu gibi özdekçiliği de önemli ölçüde etkilemişti. Kaldı ki İngiliz fizikçisi Newton'un mekaniğin yasalarını ortaya koymasından yüzyıllarca önce de İ.Ö. V. yüzyıllarda, Abdera düşünürleri adıyla anılan Leukippos'la Demokritos'un özdekçilikleri spekülâtif bir mekanikçilik taşıyordu. Daha sonra Epikuros'un ve onun Romalı izdaşı Lukretius'un özdekçilikleri de mekanikçiydi. Bunlardan esinlenen Gassendi ve Bacon gibi bilginler de mekanikçi bir anlayış geliştirmişlerdi. Descartes evreni kocaman bir makine olarak görüyor, Hobbes canlı doğayla cansız doğayı bir ve aynı sayarak mekanik nedenlerle açıklıyor ve tanrıyı bile "doğal nedenlerin en üstünü" sayarak doğalaştırıyordu. Hobbes'a göre evrende her şey —özdeksel, ruhsal, insansal, toplumsal her şey— doğal ve bundan ötürü de özdeksel nedenlerle belirlenmişti. Ruh, irâde vb. gibi özdeksel olmayan tasarımlar boş ve temelsiz önyargılardı; evrende bütün olupbitenleri bu gibi tasarımlardan ve düşlerden kurtararak matematikte olduğu gibi zorunlu şemalara bağlamak bilimin ödevi olmalıydı. Mekanik yasalara göre kurduğumuz ve işlettiğimiz bir makinenin artık nasıl işleyeceğini ve neler üreteceğini önceden bilebilirsek, öylece, evrensel belirlenişin tek kaynağı olan özdeksel nedenleri de bilmekle geleceği önceden bilebilir ve ona —tıpkı bir makinede olduğu gibi— önceden dilediğimiz yönü verebilirdik. İşte bu anlayış katıksız bir *mekanikçi özdekçilik* anlayışıydı. Newton'un mekaniği bütün bu *spekülâtif mekanikçi özdekçilik* anlayışlarına bilimsel bir yön verdi ve *bilimsel mekanikçi özdekçilik* anlayışını doğurdu. Bu yeni anlayışın temsilcileri de başta Diderot, La Mettrie, Baron d'Holbach, Helvétius olmak üzere XVIII. yüzyıl Fransız mekanikçi özdekçileridir. *Mekanikçi özdekçilik*, evreni özdeksel bir temele oturtmak ve bunun da mekanik yer değiştirme devimiyle

ve makinelerde olduğu gibi zorunlu bir nedensellik süreci içinde işlediğini ilerisürmek demektir. Buysa düşünceyi sınırlandırır, bütün süreçleri ve bütün devim biçimlerini mekanik devime indirgemkle organik özelliklerin ve toplumsal yasaların anlaşılmasına engel olur. Mekanik ve matematiğin evreni tümüyle bilmek için yeterli ilkeleri sunduğu sanısı, mekanikçi özdekçiliğin başlıca yanılgısıdır. *Bk.* Mekanik, Mekanikçilik, Mekanik Devim, Özdekçilik.

MEKANİK DEVİM. (*Os.* Mihanikî hareket, *Fr.* Mouvement mécanique). Yer değiştirme devimi... *Mekanik devim*, devimlerin en yalınıdır ve bu yüzden de ilk öğrenileni olmuştur. İnsanlar ilkin mekanik devimi keşfetmekle, sürtünmeyle ateş yakarak, doğaya egemen olmaya başlamışlardır. İnsanların cansız doğa gücünü kendi hizmetlerine koşmalarının ilk aşaması bu mekanik devimdir. *Mekanik* de bu yüzden ilk oluşan bilimdir, çünkü "ağacında bir elmanın rüzgârla sallanan devimini incelemek, olgunlaşan elmadaki içsel değişiklikleri incelemekten kolaydır". Oysa mekanik devim sayısız devim biçimlerinden sadece biridir, özdeğin çeşitliliği nasıl sonsuz ve sınırsızsa devimin çeşitliliği de —özdeğin varlık biçimi olmakla— öylece sonsuz ve sınırsızdır. Devimin varlık biçimleri, yer değiştirmeden insan düşüncesine kadar sayısız çeşitliliktedir ve ısı, ışık, nebülözler, güneş sistemi, radyasyonlar, elektromanyetik alanlar, nükleer alanlar vb. kapsar. Evrende ne kadar varlık varsa o kadar da devim vardır, bütün bunlar daha da birçok devim biçimlerine dönüşeceklerdir. Ne var ki her devim biçimi, devimin en basit biçimi olan bir *yer değiştirme devimi*'yle bağıntılıdır. Devim biçimi ne kadar basitse bu yer değişimi o kadar büyük, devim biçimi ne kadar yüksekse bu yer değişimi o kadar küçüktür. Mekanik devim, bu yüzden, temel devimdir ve bilimsel düşünceyi büyük aşamalara ulaştırmıştır. Ama başka bir yandan devimi sadece mekanik devim olarak görmek, doğayı metafizik bir bakışla görmek demektir. Çünkü yeri değişenin kendisi değişmez, ya da sadece yer değişikliğini görmek onun kendi içsel değişikliğini görmemek demektir. Buysa *devim* adı altında *durgunluk*'u, *bilimsellik* adı altında *bilimdışı*'lığı ilerisürmek olur. *Bk.* Devim, Mekanik, Mekanikçilik, Eytişimsel Özdekçilik.

MEKANİKSEL. (*Os.* Mihanikî, *Fr.* Mécanique, *Al.* Mechanisch, *İng.* Mechanical, *İt.* Mecanico) Mekanikle ilgili ve mekaniğe değgin... *Bk.* Mekanik.

MENDELCİLİK. (*Os.* Mendel nazariyesi, *Fr.* Mendélisme) Her örgenliğin kalıtımla geçebilen niteliklerin bir toplamı olduğunu ilerisüren kuram... Avusturyalı din adamı ve bitkibilimci Johann Mendel (1822-1884) genetiğin kurucusudur. Bitkiler üstünde yaptığı deneylerden çıkardığı kalıtım yasalarıyle yaşambilime kesin bir yön vermiştir. Darvinci evrime de katkıda bulunan Mendel deneyleri, çeşitli melezleşmelerin de dönüşüm ve değişimleri gerçekleştirdiğini göstermiştir. Mendel'in melezleşmeyle ilgili yasalarına *Mendel yasaları* denir. *Bk.* Darvincilik, Evrimcilik.

MENDELEYEV YASASI. (*Os.* Mendelyef kanunu, *Fr.* Loi de Mendeleyev) Kimyasal özelliklerin atomların dizi sayısına bağlı olduğunu saptayan yasa... Rus kimyacısı Dimitri İvanoviç Mendeleyev (1834-1907), kimyasal elemanların peryodik sınıflanmasını keşfetmekle çağdaş düşünceye büyük katkıda bulunmuştur. Nicelikten niteliğe geçiş yasası böylelikle kimyasal elemanlara da uygulanmış ve bir kez daha doğrulanmıştır. Mendeleyev, kimyasal elemanları atom dizi sayılarına göre sıralamış ve henüz bilinmeyen kimi elemanların yerlerini boş bırakmıştı. Sonradan birer birer keşfedilerek *Mendeleyev yasası*'nı doğrulayan bu elemanlar galyum, skandiyum ve germanyum'dur. Örneğin Mendeleyev galyuma alüminyumu izlediği için eka-alüminyum demişti ve atom hacmiyle özgül ağırlığını önceden bildirmişti. Birkaç yıl sonra Lecoq de Boisbaudran'ın keşfettiği bu eleman, Mendeleyev'in doğanın büyük gizlerinden birini çözmüş olduğunu meydana koyuyordu. *Bk.* Nicelikten Niteliğe Geçiş, Eytişimsel Özdekçilik.

MEŞÂİYYE. İslâm felsefesinde Aristotelesçi akım... *Meşâiyye*, ortaçağ Hıristiyan skolâstik Aristotelesçilerine Arapça ve Osmanlıcada verilen ad (*meşâî*, Arapçada *yürüyenler* anlamındadır. Fransızcası aynı zamanda *Péripatéticiens;* Aristoteles'in derslerini Likeonda gezinerek vermesinden türetilmiştir) olmakla beraber, meşâî felsefe, İslâm düşüncesinde ayrı bir özellik taşır. İslâm felsefsinin El-Kindî (ölümü 872), Farâbî (876-950), İbni Sinâ (980-1037) ve bunların pek güçlü bir eleştirisini yaptığından ötürü Gazâlî (1058-1111) gibi ünlü düsünürleri bu ad altında toplanırlar. El-Kindî, ilk Arap usçusudur. Ona göre varlık duyularla, kendilik (mahiyet) us-

la bilinir. Ama insan usunun dışında sonsuz olarak düşünen eylem halinde bir us vardır. Farâbî, Platon'la Aristoteles'i ve böylelikle felsefeyle şeriatı uzlaştırmaya çalışarak meşâî felsefesini kurmuştur. Yunan felsefesindeki evrenin sonsuz oluşu ilkesiyle İslâmlığın yaratılış ilkesini bağdaştırmak amacını güder. Ruhçudur, tüm maddesel olayları ruhsal ilkelere indirger. Aristoteles'e göre Tanrı ve madde ikiliği yoktur, madde gücünü Tanrı'dan alır. Tanrı, bilmeksizin, mekanik olarak güzellik ve iyilik kurallarına göre davranır. Farâbî'ye göre Tanrı, olması gerekeni ve zorunlu olanı bilir ve bilerek davranır, bilgisi gereken'in bilincidir, ama ancak genelleri bilir, tikelleri bilmez ve ayrıntılarla uğraşmaz. Aristoteles'e göre ilk hareket ettirici tümel us ya da Tanrı'dır, başka bir deyişle, tümel usla Tanrı bir ve aynı şeydir; Farâbî'ye göre tümel us ve Tanrı aynı şey değildir, ancak tümel us Tanrı'dan çıkmıştır. Farâbî, ruhçu olmakla beraber, gizemciliği hoşgören ilk İslâm düşünürüdür. Madde ezelîdir. Ruh bedenden sonra meydana gelir ve bedenden sonra yaşamaz, Platon'un *ruh göçü* (*Os.* Tenasuh, *Fr.* Metempsychose) masaldır. Ancak düşüncelerin birliğinde sürüpgiden bir insanlık vardır. Görüldüğü gibi, bu bakımdan da Farâbî katıksız bir maddeci sayılabilir. Din, gerçekleri bilgisiz halka anlatabilmek için birtakım sembollerle işlemiştir, örneğin cennet ve cehennem gibi masallar bu sembollerden başka bir şey değildirler. Farâbî, kutsal kitabı ussallaştırmak için birçok deyimleri değiştirerek yorumlamıştır. *Uyûnülmesâil* adlı kitabında, *Kişiyi erdemli kılan Tanrı'dır,* diyor Farâbî, her işte başarı, ancak Tanrı'nın eliyle olur. Tanrı'nın bağışı (İnayeti İlâhiye) her şeyi kuşatır, herkesle bitişiktir. Her olan şeyin nedeni kaderdir. Kötülüklerin de nedeni kaderdir (Tanrı istemeseydi kötülük olmazdı). Kötülükler ilinek (ârâz) olarak iyidirler. Çünkü kötülükler olmasa iyilikler de olmazdı. Farâbî'nin düşünce sisteminde Törebilim (Ahlâk ilmi)'in önemli bir yeri yoktur. Farâbî doğrudan doğruya töreden söz açmamış, töreyi işlememiştir. Ancak Aristoteles'in töresini yorumlarken kendi düşüncelerini de katmak istemiş, karışık, açık-seçik olmayan sözler etmiştir. Örneğin öğretim (tedris, tâlim) yoluyla eğitim (terbiye, tehzip) yolunu birleştirmiş, her gerçek öğretimin bir eğitim olduğunu ya da her eğitim için bir öğretim gerektiğini söylemiştir. *Ârâi ehli medinetülfâzıla* adlı kitabında da bir Başkan'ın erdemlerini saymıştır. Farâbî'ye göre Başkanlık edecek kişide şu erdlmler bulunmalıdır: Organları tam olmalıdır, anlayışlı olmalıdır, belleği (hâfızası) güçlü olmalıdır, akıllı ve incegörüşlü olmalıdır, güzel konuşur olmalıdır, öğrenmeye gönüllü olmalıdır, yiyeceğe, içeceğe, eğlenceye tutkun olmamalıdır, doğruluğu sevmeli ve yalancılıktan tiksinmelidir. Nefsini yüksek tutmalı ve kendisinden kuskulandıracak şeylerden çekinmelidir. Dindar olmalı ve dünya kaygılarında gözü bulunmamalıdır, tüzesever (adâletli) olmalı ve kötülük yapmaktan çekinmelidir, işinde ayak diremeli ve dilekli olmalıdır. Görüldüğü gibi Farâbî'nin erdemleri, Müslümanlığın erdemleridir. Oysa Farâbî bütün bu erdemlerin bir kişide toplanamayacağını da düşünmüş olmalı ki sözlerini şöyle bitiriyor: Bu erdemler tek kişide bulunmazsa, birkaçı birinde, birkaçı da ötekinde bulunursa o iki kişi Başkan olur. Eğer bu erdemler üç kişide bulunursa o üç kişi Başkan olur. Bu erdemler için daha çok kişi gerekiyorsa o kadar kişi Başkan olur. Farâbî, bu hoşgörüsüyle, Başkanlığın kapılarını on iki kişiye kadar açmış demektir. Kişiyi erdemli kılan Tanrı'dır düşüncesine uygun olarak organları tam bulunmak, belleği güçlü olmak gibi Tanrıvergisi nitelikleri de erdem saymıştır. Kişinin yetkinliğe erişebilmesi için pek çok şeyler gereklidir, diyor. Kişi, tek başına bu şeylerin tümüne birden erişemez. Toplum, kişilerden birinin eksiğini ötekiyle tamamlar. Yetkinliğe erişmek gücü, insana doğarken verilmiştir. Oysa birçok insanlar biraraya toplanıp her biri ötekinin ihtiyacını hazırlamak suretiyle birbirlerine yardım etmedikçe, insan, tek başına, bu yetkinliği elde edemez. En yüksek iyilik, en büyük yetkinlik ancak kentte (şehirde) yaşamakla elde edilir, kentten aşağı bir toplulukta elde edilemez. *Erdem, yardımlaşmadır.* İnsanlar, kötülükler için de yardımlaşabilirler. Ama gerçek mutluluğa ulaştıracak şeylerde yardımlaşan kent, erdemli toplumdur. Bütün kasaba ve kentleri mutluluğa erdirmek için yardımlaşan ulus, erdemli uluştur. Bunun gibi, bütün uluslar, mutluluğa varmak için birbirlerine yardım ederlerse yeryüzü, erdemli bir yeryüzü olur. Erdemli kent, bütün organları tam olan bir bedene benzer. O bedenin bütün organları, yaşamak için, nasıl birbirlerine yardım etmek zorundaysalar, kentlerin bütün kişileri de, mutlu olmak için birbirlerine yardım etmek zorundadırlar. Bedenin organları çeşitlidir, görevleri ve güçleri başkadır. Oysa içlerinde bir organ vardır ki onlara başkanlık eder. Bu

başkan, yürek'tir. Görevleri başkana yardım etmek olan başka organlar vardır. Bunlar en yakın yardımcılardır, başkanın işini kolaylaştırırlar. Bu ikinci organlar, görevlerini başkanın amacına uygun olarak yaparlar. Üçüncü organlar da görevlerini, ikinci organların amaçlarına uygun olarak yapmaktadırlar. Böylelikle aşağı doğru inerek sadece hizmet eden, amacı bulunmayan ve kimseye başkanlık etmeyen organlara kadar varılır. Toplum da böyledir, böyle işlemelidir. Kişiler, bütün davranışlarında, ya iyi bir şeyle ya da kötü bir şeyle karşılaşırlar. Kişi, yararlanmasını bilirse, iyiden olduğu kadar kötüden de yararlanabilir. İyi olana ya uyar, ya uymaya çalışır, ya da o şeyin iyiliğini görerek ona uymak için uygun bir fırsat bekler. Kötü olandan da ya kaçınmaya uğraşır, ya kötülük kendindeyse kendinden atmaya çabalar, ya da kurtulmayı başarmak için onu kendinden atıncaya kadar başkalarından örnek almaya çalışır. İnsanlar için ceza ve armağan gereklidir. Ancak her ikisi de niyete göre gerekli olur. (Abaelardus, dört yüzyıl sonra, on ikinci yüzyılda aynı sözü söyleyecektir). İnsanın niyeti Tanrı bilgisiyle, Tanrı sevgisiyle düzelir. İnsan, Tanrı'nın ve Peygamber'inin yolunda yürürse niyetinde iyilik, işlediği işlerde doğruluk bulur. Farâbî'yi izleyen İbni Sînâ (980-1037) meşşâî usculuğu usaaykırıcılığa, meşşâî düşünceyi işrâkî düşünceye doğru geliştirmiştir. Batılıların *Avicenna* adıyla andıkları İbni Sînâ da, Farâbî gibi, Yunan ilksizliğiyle İslâm yaratıcılığı arasındaki karşıtlığı Yeniplatoncuların *sudûr* (ya da *tecelli*, ya da *feyezân)* kuramıyla çözümlemeye çalışır. Arapça *sudûr* terimi, *meydana çıkma*'yı, *olma*'yı dilegetirir. Bu anlayışa göre özdeksel evren, ruhsal tanrının kademe kademe kendini açığa vuruşu, meydana çıkışıdır. İbni Sînâ'ya göre özdekle ruhun (ya da evrenle tanrının) aynı zamanda bulunması çelişiktir. Tanrı ya da ruh, evren ya da özdekten zamanca değil, nitelik ve nicelikçe (zât ve mertebe itibâriyle) eskidir (kadîmdir). Daha açık bir deyişle, bu anlayışta, *zamanca öncelik*'in yerine *özce öncelik* konmakta ve böylelikle felsefeyle din (hikmetle şeriat) uzlaştırılmaya çalışılmaktadır. Farâbî gibi İbni Sînâ'ya göre de dinle felsefe asla birbirleriyle çelişmezler, sadece birbirlerini tamamlarlar. İnan, usun çelişiği değil, bir tamamlayıcısı, bir gelişmesidir (Çağdaş metafizikte de Fransız düşünürü Maurice Blondel aynı savı ilerisürmektedir). Bunu gerçekleştiren de peygamberlerdir ve peygamberler bu yüzden filozoflara üstündürler (İbni Sînâ, bu savıyla, Farâbî'den ayrılmaktadır). *Vahiy* denilen olay, Cebrâil'le konuşmak değil, usla sezmektir. Ne var ki bu da düşüncenin, felsefenin gücüdür (İbni Sînâ'nın deyimiyle: Vahiy, ilham, rüyâ, ilâhî hikmetin cüzüleridir). Peygamberler, başkalarının kavrayamayacakları birçok gerçekleri sezme ve algılama güçleriyle, bütün insanlara üstün bir durumdadırlar. İbni Sînâ, bu savlarının sonunda, gizemciliğe varmakta ve tanrısal gerçeklere *ittisâl* (tanrıyla bitişme) yoluyla varılabileceğini ilerisürmektedir. Aristotelesçi felsefe anlayışında Farâbî'yle İbni Sînâ'yı izleyen İbni Rüşt, Batı'yı etkilemiş ve başlıbaşına bir okul olarak benimsenmiş bir düşünürdür. İbni Rüşt'e göre ussal olmayan hiç bir şey dinsel de olamaz, ruh cismin gelişmesidir ve ölümlüdür, ölümsüzlük gelecek kuşaklarda yaşamak demektir ve insan ruhunun yaşaması değil, insanlığın yaşamasıdır, özdekle devim ilksiz ve sonsuzdur. Aristoteles'i Latîn dünyasına tanıtan İbni Rüşt, Aristoteles'in erekselneden tanrısına olduğu kadar Farâbî'yle İbni Sînâ'nın ilk us'tan birer birer ve kademe kademe bütün usların çıktığını varsayan sudûr kuramına da karşı çıkmakta ve "birden ancak bir çıkar" savına karşı "birden birçok çıkabilir" savını ilerisürmektedir. XII. yüzyılın başlarında Eş'arîliğin gerici baskısı yüzünden Batı'ya kaçan ve Endülüs'lü İbni Rüşt (1126 -1198)'le doruğuna yükselen meşâîlik, İbni Rüşt'ün "Kur'an'ın dış anlamının altında bir de iç anlamı bulunduğu" savıyla gizemciliğe yönelmiş ve yerini gizemci bir felsefe olan işrâkîliğe bırakmıştır. İslâm felsefesinde meşâîliğin güçlü bir eleştirisini yapmış olan İmam Gazâlî (1058-1111) de meşâiyyûn felsefesi çerçevesi içinde incelenir. Gazâlî, birçok bakımlardan Immanuel Kant'a benzer yapıda bir düşünürdür. Orijinal bir felsefsi yoktur, sadece eleştirmiş ve kesin bilginin sınırlarını aramıştır. Ussal bir metafiziğin olamayacağını ilerisürmüş, usla inanın uzlaşmazlığını meydana koymuştur. Vardığı sonuç, usla inan arasında, sığınılacak tek yerin gizemcilik olduğudur. Yirmi konu üstünde İslâm düşünürlerini, özellikle Farâbî'yle İbni Sînâ'yı eleştiren Gazâlî şu üç konuda onları dinsizlikle suçlar: 1. Özdeğin ilksizliği, 2. Tanrı'nın tümelleri bilip tikelleri bilmemesi, 3. Öldükten sonra dirilmeyi ve ruhun ölümsüzlüğünü yadsımaları. Dinsizlik saymamakla (tekfir etmemekle) beraber, şiddetle hücum ettiği geri kalan on yedi felsefe konusu da şunlardır: 1. Özdeğin sonsuzluğu, 2. Tanrının, yaratıcı olmaktan çok,

Yunan felsefesinin Demiurgos kavramına uygun olarak biçim verici oluşu, 3. Üstelik tanrının bu epitkenliğini (Sâni. Mimâr) de tanıtlaymamaları, 4. Tanrının bilimi, güç ve irâdesinin tanıtlanmasındaki olanaksızlık, 5. Tanrı nitelikleri üstündeki düşünceleri, 6. Tanrının bölünmezliği, 7. İlk varlığın özsüz ve yalın oluşu, 8. İlk varlığın özdek olmadığını gereği gibi söyleyememeleri, 9. Zamanı yadsımanın gerekliliğini savunmaları, 10. İlk varlığın kendini bilişini belirtememeleri, 11. Evrenin bir nedeni olduğunu tanıtlayamamaları, 12. Göğün tanrısal irâdeyle devinen bir hayvan olduğu savı, 13. İlk devindiricinin maksadı üstüne ilerisürdükleri, 14. Göklerin dünyadaki olayları bildiğine dair savları, 15. Kur'an'da ilerisürülen olağanüstü durumları imkânsız saymaları, 16. İnsan ruhunun kendisiyle varolan bir töz olduğu, cisim ve ilinek olmadığını gereği gibi tanıtlayamamaları, 17. İnsan ruhunun değişme ve yokolması üstündeki düşünceleri... Bir yanıyla pek güçlü bir eleştiri gerçekleştirerek felsefeye yararlı olan Gazâlî, öbür yanıyla en önemli metafizik konularda onu jurnal ederek felsefesel düşüncenin susturulmasında etken olmuştur. Gazâlî'nin ölümünden on beş yıl sonra doğan İbni Rüşt, onun bu yirmi konusunu birer birer yanıtlayarak felsefeyi, eşanlamda özgür düşünceyi kurtarmaya çalışmıştır. *Bk.* Gezimcilik, İslâm Felsefesi, İbni Rüştçülük, Işıkçılık, Gizemcilik.

METABOLİZMA. (*Fr.* Métabolisme) Canlı örgenlikle çevresi arasındaki erke alışverişi... Dilimize de *metabolizma* biçiminde yerleşen bu deyim, ilkin İngiliz yaşambilimcisi Michael Foster tarafından ortaya atılmıştır. Foster'e göre, canlı örgenlikler (bitki, hayvan, insan) iki karşıt kimyasal işlemle yaşamlarını sürdürmektedirler ve *yaşam* (*Os.* Hayat) bu iki karşıt kimyasal işlemin ürünüdür. Bu iki karşıt kimyasal işlemden biri canlı hücrelerin yıpranarak ilk unsurlara dönüşmesi (Foster'in deyimiyle, *Katabolisme*), ikincisi çevreden alınan besinlerin canlı hücreye dönüşmesi (Foster'in deyimiyle, *Anabolisme*)'dir. Foster, bu iki karşıt kimyasal işleme *mêtabolisme* adını vermektedir. Fizyoloji alanında yapılan çalışmalar, Foster'in bu savını doğrulamış ve organik yapım ve bozum olayları *metabolizma* (*Yu.* Değişme) adıyla dilegetirilmiştir. Organik doğayla inorganik doğa arasındaki fark da bu olaydan doğmaktadır. Canlılar çevrelerinden enerji alarak yaşarlar, cansızlarsa tersine, çevrelerine enerji vererek yaşarlar. Dirimselci görüşler canlılıkla cansızlık arasındaki bu farkı anlayamadıkları için, canlılık olayını özdekdışı ve doğaüstü güçlere bağlamaya çalışmışlardır. Canlı örgenlik çevresinden aldığı eneriiyi, bünyesindeki yapım ve bozum olayları sırasında, sürekli olarak *değişikliğe* (*Yu.* Metabole) uğratır; cansız örgenlikse çevresinden enerji almaz, tersine, çevresine enerji saçar. Bu enerjiyi canlı örgenlikler olan bitkiler; ışık, su ve karbondioksit'ten, hayvan ve insanlarsa çeşitli besin maddelerinden alırlar. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Dirimselcilik.

METAFİZİK. (*Os.* Mâbâdüttabiîyyat, Mâbâdüttabiîyye, İlmi mâbâdüttabiî, Mâfevkattabiîyyat, Mâfevkattabiîyye, İlmi mâfevkattabiî, Mâkabluttabiîyyat, Mâkabluttabiîyye, İlmi mâkabluttabiî, İlmi ilâhî; *Fr.* Métaphysique, *Al.* Metaphysik, *İng.* Metaphysics, *İt.* Metafisica) Eski'yi korumaya çalışan dünya görüşü.

1. *Etimoloji:* Yunanca, *sonra, öte, üst* anlamlarına gelen *meta* sözcüğüyle *doğa* ve *özdeksel olan* anlamlarını veren *phusika* sözcüğünden meydana gelmiştir. Sözcük olarak *doğaötesi* anlamını verirse de bunu *doğaüstü* terimiyle karıştırmamahdır. (Osmanlıca çevirilerde her ikisi için de *mâfevkattabiî* deyimi kullanılmakla kimi yerde bu iki deyim birbirine karıştırılmıştır). Türkçemize *fizikötesi* deyimiyle çevrilmiştir, *metafizik* deyimi de kullanılmaktadır. Deyimi ilkin İ.Ö. I. yüzyılda Rodos'lu Andronikos kullanmış ve Aristoteles'in ders kitaplarını sıralarken doğabilgisi derslerinden sonra gelen on dört kitabına *Yu. Meta ta phusika* (Doğabilimlerini kapsayan kitaplardan sonra gelen kitaplar) adını vermişti. Nitekim bu kitaplarına Aristoteles de *duyularla kavranan bilgi* (fizik)'nin üstünde saydığı *usla kavranan bilgi*'yi kapsadıklarından ötürü *ilk felsefe* (*Yu.* Protefilosofia) adını vermiş bulunuyordu. Aristoteles için bu felsefenin *ilk*'liği, bütün bilimler için gerekli *ilkeler*'i incelemesinden ve saptamaya çalışmasındandı. Görüldüğü gibi *metafizik*, ilk kulanımında da fiziğin üstünde, ötesinde ya da dışında sayılan *düşünce*'yle ilgili, düşünsel bir anlam taşımaktadır. İşte bu anlam, giderek onu *düşüncecilik* (idealizm) ve *ruhçuluk* (spiritüalizm)'la kaynaştırmış ve gerici bir dünya görüşü olarak oluşturmuştur. Yunan yapıtlarının İslâm düşünürü İbni Rüşt dolayısıyla Batı'da tanınmasından sonra bu kitaplara XIV. yüzyılda skolâstiklerce *métaphysica* adı verildi ve Yunanca deyim böylece Lâtinceleştirildi. *Metafizik* deyimi yüzyıllar boyunca, hep *doğadışı*

niteliğini sürdürerek, çeşitli anlamlarda kullanılmış ve çeşitli zamanlarda *felsefe* (Filozofi), *tanrıbilim* (Teoloji), *varlıkbilim* (Ontoloji) ve *bilgibilim* (Epistemoloji) deyimleriyle anlamdaş kılınmıştır. Bu anlamdaşlık, tanrıbilim dışındaki (çünkü tanrıbilim, yapısı gereği metafiziktir) öteki bilimleri metafizik yapılı saymaktan ve metafizik yapıya sokmaktan ötürüdür. Giderek *nesne ve olguları değişmez, birbirinden bağımsız olarak ele alan bir düşünme yöntemi*'ne dönüşen *metafizik*, bilimsel temelden yoksun bir görüş ve anlayışı dilegetirir. Bu durumuyla da, kurgul görüşler ve varlığın duyularla algılanamayan kendiliği üstüne varsayılan yapıntılar olarak, günümüze kadar sürüpgelmiştir. *Metafizik* deyimini ilk kez Alman düşünürü Hegel *eytişim karşıtı* (anti diyalektik) anlamında kullanmıştır. Ne var ki Hegel'in eytişimi, düşünceci (idealist) metafiziğin karşısına çıkarıldığı halde, düşünceci bir eytişimdi. Bu eytişim, metafiziğin her bakımdan tam karşıtı olarak, bilimsel felsefenin ustaları tarafından özdeksel temeline oturtulmuştur. *Yeni yi oluşturan dünya görüşü*'nü dilegetiren *eytişim* (*Fr.* Dialectique)'in tam karşıtı bulunan *metafizik*, bir bilgi edinme yöntemi olmaktan çok daha geniş bir anlamda, dinsel ve siyasal amaçlara yönelmiş sakat ve yanılgılı bir dünya görüşüdür. Metafizikçilerce "varlığın temelleri, özü ve anlamı üstüne öğreti" olarak tanımlanır. *Metafizik* deyiminin *doğayı aşan* anlamını ilk kez vurgulayan Yeniplatoncular olmuştur. Olguculara göre de kendilerinden önceki tüm felsefe *metafizik*'tir. Olguculuğun tanımına göre metafizik "deneye başvuramayan, bilim için erişilmez sorunlar üstünde kısır ve skolâstik akıl yürütmelerdir". Sıfat olarak *metafizik* deyimi, *duyumlarüstü* ve *eytişime, tarihe aykırı* anlamlarını dilegetirir. *Bk.* Eytişim, Doğaüstü, Felsefe, Varlıkbilim, Tanrıbilim, Bilgi Kuramı, Fizik, Düşüncecilik, Özdekçilik, Bireycilik.

2. *Antikçağ:* Metafiziğin temeli antikçağın ünlü *değişirlik*'le *değişmezlik* tartışmasındadır. İlk düşüncelr varlığın temelini aramışlar ve bunu hep canlı bir değişme süreci içinde bulmuşlardı. İlkin Kolophon'lu Ksenofanes (İ.Ö. 569-477) değişmezlik sorununu tanrıbilimsel alanda öne sürdü ve değişmez nitelikte tek bir tanrı tasarımladı. Görüldüğü gibi, değişmezlik sorunu ya da *devimsizlik* düşüncesi *tanrı* düşüncesiyle kökten bağımlıdır. Metafiziğin kaderi de yüzyıllar boyunca bu bağımlılıkla çizilecektir. Ksenofanes'i izleyen Parmenides, değişmezlik savını geliştirerek onu varlığın temeli yaptı ve değişirliği duyularımızın bir kuruntusu saydı. Parmenides'e gelinceye kadar bütün düşünürler doğasal deneyler üstünde düşünmüşlerdi. İlkin Parmenides deneyi bir yana bırakarak gerçeğe salt düşünceyle varmak istedi. Görüldüğü gibi, devimsizlik düşüncesi *deneydışı*' lıkla kökten bağımlıdır. Metafiziğin kaderi de yüzyıllar boyunca hep bu bağımlılıkla çizilecektir. Böylelikle daha antikçağın ilk düşüncelerinde metafiziğin iki önemli niteliği belirmiş oluyordu: Devimsizlik ve deneydışılık. Metafiziğin bu iki önemli niteliği günümüze gelinceye kadar değişmemiştir. Parmenides'in *değişmez bir* savıyla metafizik doğmuş oluyordu. Parmenides'i izleyen öteki Elea'lılar (Melissos, Zenon, Gorgias) bu savı daha da pekiştirdiler. Daha sonra Platon *düşünce*'yi tanrılaştırdı. Aristoteles de, kendi katkılarıyla birlikte, bütün bu *düşünceyle kavranan ilkeler*'e *ilk felsefe* adını verdi. İ.Ö. I. yüzyılda Rodos'lu Andronikos'un *meta ta phusika* (Metafizik) adını verdiği Aristoteles yapıtları bu *ilk felsefe*'yi kapsayan yapıtlardır. Aristoteles bu on dört kitabında Thales'ten Platon'a kadar bütün varlık öğretilerini inceler ve varlığın özdeksel nedenlere bağlanmasını eleştirir. *Metafizik* adını sonradan alacak olan ilk *felsefe*'yi *"varlık olarak varlık ya da varlığın ilkeleriyle nedenlerinin ve onun temel niteliklerinin bilimi"* olarak tanımlar. Metafiziğin ilk tanımı budur. Aristoteles sorar: Bir at attır, onun at olmasını, eşdeyişle varlığın neyse öyle olmasını sağlayan nedir? Görüldüğü gibi, metafizik, daha ilk adımlarında bir düşünceyle tanımlama, eşdeyişle bir *mantık* işi olmaktadır. Metafizik, bu niteliğini, mantıkçı olguculların elinde, günümüzde de sürdürmektedir. Metafizik, hiç bir çelişmeye yer vermeksizin, *nedir*' in bilimidir. Bunu sağlamak için de, daha ilk adımda, çelişmezlik belitlerini (aksiyomlarını) saptamak zorundadır. Aristoteles'in mantığı bu zorunluktan doğmuştur. *Bk.* Devim, Aristoculuk, Elea Okulu.

3. *Ortaçağ:* Metafiziğin temel öğeleri antikçağda belirmiş ve saptanmış bulunuyordu. Bunlar: Değişmezlik, devimsizlik, tanrılık, deneydışılık, salt düşünceyle kavranılırhk, mantıksallık'tı. Yoğun bir tanrısallığın egemen olduğu ortaçağ düşüncesi, tanrıbilimini kolaylıkla bu temeller üstüne oturtabilirdi. Nitekim de öyle oldu ve *metafizik* deyimi *tanrıbilim*'le anlamdaş kılındı. Ortaçağda *felsefe* deyimi de bu anlamdaşlığa katılmıştır; çünkü bu çağda felsefenin konusu bütünüy-

le metafizik, eşdeyişle Aristoteles'in *ilk felsefe* adını verdiği kitaplarda —ki bu kitaplara sonradan *metafizik* adı verilmiştir— işlediği konulardı. Ne var ki *metafizik*'le gerek *felsefe*, gerek *tanrıbilim* arasında önemli yöntem farkları vardı. Metafizik dünya görüşü dünya çapında etkili olan büyük gücüne ortaçağ skolâstik Hıristiyan düşüncesinde erişmiştir. Ortaçağ egemenliği tümüyle Hıristiyan kilisesinin elindedir. Hıristiyan kilisesine göre dinsel dogmaların dışında hiç bir bilim yoktur, tek gerçek dinsel dogmalardır. Bu alanda felsefe yapmak, dinsel dogmaları açıklamaya ve doğruluklarını tanıtlamaya çalışmaktan ibarettir. Birçok aydın düşünceleri kapsadığı halde ortaçağa *karanlık çağ* adı verilmesinin nedeni budur. Tümüyle metafizik temele dayanan ortaçağ, Hıristiyan skolâstiğinin kurucusu Scottus Eriugena (833 -880), geliştiricileri Anselmus (1033-1109), Petrus Abaelardus (1079-1142), Aquino'lu Saint-Thomas (1224-1274), Duns Scotus (1274 -1308)'tür. Eriugena'ya göre Tanrı salt yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden sırdır. Anselmus'a göre bizler inanmak için düşünmüyoruz, tersine, düşünmek için inanıyoruz; inan her türlü tartışmadan önce gelir, inanılacak olan tek güç de bütün varlıkların varlıklarını kendisinden aldıkları biricik varlık olan Tanrı'dır. Abaelardus, Augustinus'un *Anlamak için inanıyorum* (Gredo ut intelligam) ilkesini eleştirmekle beraber, vahyedilmiş gerçekle ussal gerçeği bir ve aynı sayar; konseptüalizmi ortaya atarak nominalizmle realizm arasındaki çekişmeyi uzlaştırmaya çalışır, tümellerin ussal ürünler olduğunu savunur. Aristotelesci Thomas'ya göre doğa bir aşamalar sırasıdır (hiyerarşi), her aşama bir yukardakinin maddesi ve bir aşağıdakinin biçimidir (form), bu yüzden de doğasal düzenin tanrısal düzene oranı eylemin güce oranı gibidir. Scotus'a göre doğaüstü sesler, sözler, yazılar olmasaydı, insanlar hiç bir bilgi edinemezlerdi; iyi, doğru ve güzel Tanrı isteği olduklarından iyi, doğru ve güzeldirler; kutsal kitaba inanılmalıdır, çünkü akla uygundur. *Bk.* Skolâstik, Tanrıbilim, Felsefe.

4. *Yeniçağ:* XVI. yüzyıldan sonra *metafizik* deyimi, *varlıkbilim* anlamında kullanıldı. Ne var ki bu varlık, "duyularla kavranılanın dışındaki varlık" ve "görünüşlerin ardındaki kendilik" olarak ele alınıyordu. Hegel'e gelinceye kadar bu çağın metafiziği de, ortaçağın metafiziği gibi, bilimsel temelden yoksun kurgul görüşler ve varlığın duyularla algılanamayan kendiliği üstüne varsayılan yapıntılar olarak sürüpgitmiştir. Metafizik deyimi, ruhçuluk temelinde birleşen şu anlamları da kapsar: *Duyularla kavranılanların dışındaki varlıkların bilgisi* (Bossuet), *kendiliğinde şey'in bilgisi* (Kant), *doğanın ardında gizlenen ve ona imkân veren varlık bilgisi* (Schopenhauer), *mutlak bilgisi* (Liard), *hadsî bilgi* (Bergson), *ussal bilgi* (Franck), *madde olmayanın bilgisi* (Voltaire), *son erek bilgisi* (Bacon), *bütünü bilme isteği* (Eucken), *doğasal ve biçimsel olmayanın bilgisi* (Descartes), *inakçı bilgi* (Wolf), *varlık yasalarını bulmak için düşünen benliğin bilgisi* (Leibniz). Metafizik dünya görüşü, Rönesans çağında doğabilimlerinin güçlenmesiyle büyük gücünü yitirmiştir. Metafizik sistemin son büyük düşünürü, evrensel oluşmanın düşünceden doğduğunu ve gelişmesi sonunda kendi bilincine erişeceğini savunan Hegel'dir. *Metafizik* deyimine ilk kez *eytişim karşıtı* (anti-diyalektik) anlamını veren de Hegel olmakla beraber idealist bir eytişim geliştirdiğinden ötürü Hegel, temelde, metafizik düşünme ve araştırma yöntemine bağlı kalmıştır. *Bk.* Varlıkbilim, Evrenbilim, İnsanbilim, Tanrıbilim, Varoluşçuluk, Hegelcilik.

5. *Eytişimsel özdekçilik:* Eytişimsel felsefede *metafizik* deyimi, *eytişim yönteminin tam karşıtı bulunan düşünme ve araştırma yöntemi* anlamına gelir. Bu anlamı ona, eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin kurucuları vermişlerdir. Eytişimsel öğretiye gelinceye kadar *metafizik* deyimi, kimi yerde *felsefenin doğaüstü konularla uğraşan bir bölümü* ve kimi yerde de *kurgu yoluyla elde edilmiş bilgi* anlamında kullanılıyordu. Metafizik, nesnelerde sonsuz ve değişmez saydığı özü kurgu yoluyla bulmaya çalışır; dar, sınırlı ve katı bir dünya görüşüdür; olayların kimi yönlerini abartır ve saltıklaştırır, öbür yönlerini görmez ya da görmezlikten gelir; nesneleri durgun olarak ele alır, onlardaki değişme ve gelişmeyle ilgilenmez; bir nesneyi tüm nesnelerden ayıran etkenlerle uğraşır, o nesnenin çok sayıdaki ilişkilerini ve öteki nesnelerle derin bağlantılarını görmez; bilimsel sorulara kesin karşılıklar arar, gerçeğin değişken ve gelişken olduğunu ve tüm bilimsel görüşlerin ancak belli sınırlar içinde değer taşıdıklarını anlamaz. *Metafizik düşünme ve araştırma yöntemi* XVII. yüzyılın sonlarına doğru biçimlenmeye başlamıştır. O çağlarda doğabilimleri olguları topluyor ve sınıflandırıyordu, bir nesneyi tanımak için onu başkaca bütün nesnelerden koparıp ayır-

mak gerekiyordu, olayları ayrı ayrı ve tüm ilişkilerinin dışında ele almak alışkanlığı böylece doğdu. Bu yöntem, günlük yaşamda ve bilimin ilk ve alt evrelerinde az çok işe yaramış ve yararlı olmuşsa da gerek doğasal ve gerek toplumsal karmaşık süreçlerin açıklanmasında tümüyle başarısız kalmıştır. Metafiziğin, olayları ayrı ayrı ve tüm ilişkilerinin dışında ele alma yöntemi, olayların nedenlerinin anlaşılmasını, evrimlerini, kendilerinden farklı başka nesnelerden nasıl çıktıklarını ve nereye yöneldiklerini, kendilerinden tümüyle farklı ne gibi yeni olaylar ve nesneler türeyeceğini bilmeyi kesinlikle engeller. Metafizik yöntem, en yeni kullanımlarında bile, nesneleri asla değişmemiş ve değişmeyecek bir nitelikte görür. Bundan ötürü de, zorunlu olarak varolanı, eşdeyişle *eski*'yi savunur ve varlaşmakta olan *yeni*'nin karşısına dikilir. Buysa bilginin bütün alanlarında, en açık biçimiyle, tutucu bir davranışı dilegetirmektedir. Metafizik, bu yüzden, çağdaş anlamında, ilericiliğin karşısında gericiliği niteler. *Bk.* Eytişim, Metafizik Yöntem, Eytişim Yöntemi, Eytişimsel Özdekçilik.

METAFİZİK ÇAĞ. (*Os.* Devri mâbâdettâbiî, *Fr.* Âge métaphysique) Ortaçağ... Olgucu Auguste Comte bu deyimi *mitolojik çağ* ve *olgucu çağ* deyimleriyle birlikte ve birincisinden ikincisine bir *geçiş çağı* anlamında kullanmıştır. Comte'a göre *metafizik çağ*, insanların evreni soyut kavramlarla açıklamaya çalıştıkları çağdır. Bu anlamın dışında düşünce tarihinde *ortaçağ*'ı dilegetiren *metafizik çağ*, IV. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar bin yıllık bir süreyi kapsar. Bu çağda bütün Avrupa Hıristiyan Katolik kilisesinin egemenliği altındadır ve bütün olarak *Kutsal Roma İmparatorluğu* (*Lâ.* Sacrum Imperium Romanum) adıyla anılır. Bu çağda tek bilim tanrıbilimdir ve *tanrıbilim de metafizik'le anlamdaştır*. Bilgi sevgisi (Filozofi) yerini tanrı bilgisine (Teosofi) bırakmıştır. *Bk.* Metafizik.

METAFİZİK DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Tasavvuriyei mâbâdettabiîyye, *Fr.* Idéalisme métaphysique) Doğadışı bir güç tasarımlayan düşüncecilik... Doğaiçi bir güç tasarımlayan *metafizik özdekçilik* ve bunun anlamdaşı olan *mekanik özdekçilik* deyimlerinin karşıtı olarak kullanılır. Metafizik özdekçiliğin dünyayı doğaiçi özdekle açıklamasına karşı metafizik düşüncecilik dünyayı doğadışı güçlerle açıklar. Her iki anlayış da *diyalektik* karşıtı olarak *metafizik*'tir. *Bk.* Düşüncecilik, Metafizik, Metafizik Özdekçilik.

METAFİZİK MEKANİZM. (*Os.* Mihanikiyyei mâbâdettabiîyye, *Fr.* Mécanisme métaphysique) Öncel düzen... Alman düşünürü Leibniz'in deyimidir. Leibniz, daha gençlik yazılarında, *âhenk* (*Yu.* Harmonia) düşüncesini işlemişti. Ona göre evrensel düzen, bir bütünün çeşitli parçalarının aynı sonucu gerçekleştirmekle görevlendirilmiş olmalarından doğmaktadır. Bu, özdeşliğin giderdiği bir farklılıktır, çokluğun birliğidir. *Genel uyum* (*Lâ.* Harmonia universalis), Leibniz'e göre *tanrı* demektir. Mekanik yasalar da bu genel uyumun içinde bulunan, onun içerdiği yasalardır. Öyleyse mekanizm, Aristoteles'in de görmüş olduğu gibi, bir genel uyuma, bir tanrısal ereğe göre kurulmuştur ve metafiziktir, Leibniz bu açıdan mekanizm anlayışında ereksellik düşüncesini yadsıyan Descartes'ı eleştirir ve *metafizik mekanizm* deyimini ileri sürerek mekanik yasaların, başka türlü de olmaları olanaklıyken böyle düzenlenmiş olmalarını, tanrısal bir ereğe bağlar. *Bk.* Mekanikçilik.

METAFİZİK NEDENSELLİK. (*Os.* İlliyeti mâbâdettâbiîyye, *Fr.* Causalité métaphysique) Doğadışı bir ilkneden tasarımlayan nedensellik anlayışı... Bir olayın nedenini ondan önce gelen bir nedene bağlayan ve böylelikle ilksizlikle sonsuzluğu öne sürmüş olan *görgül nedensellik* deyimi karşıtı olarak kullanılır. *Metafizik nedensellik*'se bu anlayışın tam karşıtı olarak bir *ilkneden*'le bir *son erek* (son sonuç) düşüncesini gerektirir. Buysa ancak tanrısallıkla açıklanabilir. *Metafizik neden* (*Os.* İlleti mâbâdettâbiîyye, *Fr.* Cause métaphysique), birçok adlar altında tanrısal bir nitelikle *görgül neden* (*Os.* İlleti tedrîbiyye, *Fr.* Cause empirique)'in karşısına çıkarılmıştır. Metafizik nedensellik anlayışı, bilimdışı ve spekülâtif bir savdır. *Bk.* Nedensellik, Metafizik, Mekanik Devim.

METAFİZİK ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Maddîyyei mâbâdettabiîyye, *Fr.* Matérialisme métaphysique) Eytişimsel olmayan özdekçilik... Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik öncesi özdekçilik anlayışı bu adla anılır. Deyim, özellikle, *kaba özdekçilik*'le *mekanikçi özdekçilik* anlayışlarını kapsar. *Eytişimsel özdekçilik* anlayışının dışında bulunan bütün özdekçilik anlayışları, zorunlu olarak, *metafizik* niteliktedir. Çünkü metafizik düşünce sistemi içinde oluşmuşlardır ve zorun-

lu olarak onun yanılgılarını taşırlar. Nesnel gerçekliği doğadışı güçlere bağlamak (Metafizik düşüncecilik) kadar doğaiçi güçlere bağlamak (Metafizik özdekçilik) da metafiziğe düşmektir Çünkü bu ikinci halde ruh, düşünce, irâde vb. gibi doğadışı ve doğaüstü olarak tasarımlanan güçleri özdeğin ürünü saymak gerekir ki bu da onlarla özdeği aynılaştırmak olur. Buysa iki güç arasında hiç bir fark bırakamaz. Nitekim XVIII. yüzyıl özdekçiliğinin vardığı sonuç budur. "Eski özdekçilik, tarihi, usaaykırılığın ve zorbalığın bir yığını olark gördü. Eytişimsel özdekçilikse, tarihte, insanlığın evrim sürecini görür ve amacı bunun yasalarını bulmaktır". *Bk.* Özdekçilik, Metafizik, Metafizik Düşüncecilik, Mekanikçi Özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik.

METAFİZİKSEL. *(Os.* Mâbâdettabiî, Mâfevkattabiî, Mâkâblettabiî; *Fr.* Métaphysique, *Al.* Metaphysisch, *İng.* Metaphysical, *İt.* Metafizico) Metafiziğe değgin ve metafizikle ilgili... *Bk.* Metafizik.

METAFİZİK YÖNTEM. *(Os.* Usuli mâbâdettabiî, *Fr.* Méthode métaphysique) Metafizik düşünme ve uygulama tekniği... Metafizik düşünme, eytişimsel düşünmenin tam karşıtı olarak, doğasal, bilinçsel ve toplumsal nesne ve olguları; devimsiz, bağımsız, çelişmesiz, değişmez ve gelişmez olarak düşünmektir. Nitekim böylesine nesne ve olgular ne doğada, ne bilinçte, ne de toplumda vardırlar ve ancağ *doğadışı* (Metafizik)'nda varsayılabilirler. Evrende her şey sürekli bir devim, çelişme, değişme, gelişme içindedir ve birbirleriyle bağımlıdır. Doğayı, insanı ve toplumu bu doğasal işleyiş yasaları içinde ve nesnel gerçekliklerine uygun olarak düşünmek ve incelemekse *metafizik yöntem*'in tam karşıtı olan *eytişimsel yöntem*'in düşünme ve uygulama tekniğidir. Metafizik yöntem nesneleri "bir daha değişmemek üzere kesin ve son biçimiyle yapılmış gibi" kabul eder ve kavramları kesin, her zaman ve her yerde geçerli olarak tanımlar. Oysa nesneler gibi kavramlar da sürekli olarak çelişir, değişir ve gelişirler. *Metafizik* kavramının kendisi bile tarihsel süreçte çeşitli değişiklikler geçirmiş ve çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Açıkça görüldüğü gibi nesne, kavram ya da olay olsun; herhangi bir olguyu *sonsuzca geçerli olarak* ele almak düşünme, inceleme ve uygulama işlemlerini büyük yanılgılara düşürür. Metafizik yöntemin bütün yanılgıları bu yüzdendir. Metafizik düşünce, insan düşüncesinin doğadn kopmasıyla başlamış ve günümüze kadar sürüpgelmiştir. Ne var ki insan düşüncesinin bu serüveni tarihsel süreçte zorunluydu. Doğa üstünde düşünmeye başlayan insan, bilimlerin aynı hızla ilerleyememeleri yüzünden belli bir aşamada düşüncesini doğa verileriyle denetlemek ve pratikte de geçerli olup olmadıklarını doğrulamak olanağından zorunlu olarak yoksun bulunuyordu. Bunun içindir ki düşünce *fizik*'ten kopmuş ve zorunlu olarak *metafizik* hayaller kurma yolunu tutmuştur. Düşüncesini sürekli olarak fizik dünya ile bağımlı tutarak geliştirme durumunda bulunan insanın bu zorunlu düşünsel serüveni, modern bilimin doğuşuyla, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kendine özgü bir bilimsel yöntem olmaya dönüşmüştür. Çünkü, bilimlerin gelişmesi sırasında "doğabilimleri, özellikle olguları toplamak, çeşitli nesne ve olayları tasvir etmek ve sınıflandırmak" zorundaydı ve "bir nesneyi tasvir etmek için onu öteki nesnelerin topundan avırmak gerekiyordu. Olguları birbirinden ayrı olarak, evrensel bağlılıkları dışında ele almak alışkanlığı buradan doğmuştur. Buysa nesnelerin gelişmesini, kaynaklarını görmeyi ve kendilerinden farklı olan başka nesnelerden dönüşme yoluyla nasıl meydana geldiklerini anlamayı olanaksız kılıyordu. İşte, nesneleri birbirlerinden ayrı olarak ve gelişmeleri dışında ele alan *metafizik yöntem* böyle doğdu ve uzun bir süre insanların bilinçlerine egemen olarak bilimsel düşünce alanında gelenekleşti". Metafizik yöntem günlük yaşamda ve bilimin aşağı derecelerinde az çok işe yaramış, ne var ki gelişmenin karmaşık süreclerini çözümlemeye yetmemiştir. Bundan başka kimi toplumsal koşullarda kimi toplumsal güçlerin siyasal çıkarlarını korumaya da elverişli ve yatkındır. Örneğin düzenin değişmemesini isteyenler hemen metafiziğe sarılırlar ve metafiziğin bütün kurumlarını harekete geçirirler; çünkü metafiziğe göre varolan düzen sonsuz geçerlidir, hep böyleydi ve hep böyle kalacaktır. Oluşmanın genel yasalarının bilgisinden, yapısı gereği zorunlu olarak, yoksun bulunan *metafizik;* geçmişi aydınlatamaz, bugünü anlayamaz ve geleceği önceden göremez. *Varolan*'ı geçmişteki evrimi içinde çözümlemek, bugün neden böyle bulunduğunu anlamak ve gelişmesinin etkin güdücülerine göre geleceğini tahmin etmek ancak *eytişim yöntemi*'yle mümkündür. Metafizik yöntemin araştırmada kullandığı araç, biçimsel *mantık* (özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü durumun olanaksızlığı)'tır. Bu mantıkla metafizik birbir-

lerine sıkıca bağlıdırlar. Günümüzde, diyalektiğin büyük başarıları karşısında, bütün metafizik ve idealist öğretilerin mantıkçılığa dönüşmelerinin nedeni budur. Çünkü mantık "her şeyi kesinlikle sınıflandıran, kendi kendisiyle özdeş görmemizi zorunlu kılan, sonra da bizi seçmek —ya evet, ya hayır demek— durumunda bırakan ve iki karşıt durum arasında üçüncü bir olanak tanımayan bir araç, bir düşünme yöntemidir". Doğasal, bilinçsel ve toplumsal süreçlerin sayısız örnekleri arasında herhangi birini seçersek bu mantığın şu sonucu zorunlu olarak doğurduğunu görürüz: Demokrasi demokrasidir (Özdeşlik), demokrasi karşıtı bulunan diktatörlük olamaz (Çelişmezlik) ya demokrasiyi ya da diktatörlüğü seçmek gerekir, bunların bir arada bulunabilecekleri üçüncü bir durum yoktur (Üçüncü durumun olanksızlığı). Oysa burjuva demokrasileri gibi halk demokrasileri de kesin anlamıyla demokrasi değildirler. Bu demokrasiler karşıtı bulunan diktatörlüğü de içerirler ve böylelikle hem demokrasi, hem diktatörlük üçüncü durumunun içindedirler. Burjuva demokrasileri burjuva sınıfı için demokrasi, öteki sınıflar için diktatörlük olduğu gibi sosyalist halk demokrasileri de işçi sınıfı için demokrasi, burjuva sınıfı için diktatörlüktür. Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi, doğasal, bilinçsel ve toplumsal süreç metafizik mantığın *kesin*'liğine hiç bir zaman uymamaktadır ve böylesine kesinlikler daima gerçekdışıdır. Eytişimsel dünya görüşüne bağlı incelemeciler *metafizik yöntem*'in ayırdedici niteliklerini şöyle saptamışlardır: 1. Şeyler duraganlıkları, özdeşlikleri içinde görülür; 2. Şeyler birbirinden ayrılır, karşılıklı ilişkilerinden çözülür; 3. Şeyler arasında sonsuz bölmeler, aşılmaz duvarlar kurulur; 4. İki karşıt şeyin aynı zamanda varolamayacağı ilerisürülerek karşıtlar birbirinin karşısına konur. Bilimsel felsefenin ustalarından biri şöyle der: "Doğa, diyalektiğin deneme tezgâhıdır ve modern doğabilimi onuruna, onun bu deneme tezgâhı için her gün artan zengin bir olgular hasadı sağlayarak, böylece doğada her şeyin son çözümlemede metafizik olarak değil, diyalektik olarak olupbittiğini, doğanın durmadan yinelenen bir çevrimin sonsuz tekdüzeliği içinde hareket etmeyen, gerçek bir tarih geçirdiğini tanıtladığını söylemeliyiz. Burada, herkesten önce, bugünkü bütün organik doğanın, bitkilerin, hayvanların ve dolayısıyla insanın da milyonlarca yıl süren bir evrim sürecinin ürünü olduğunu tanıtlayarak doğanın *metafizik anlayışı*'na en büyük darbeyi indirmiş bulunan Darwin'i anmak gerek". *Bk.* Metafizik, Eytişim Yöntemi.

MEZHEP. (*Os.* Mezhep, *Fr.* Secte) İnanç ve tapım yolu... Arapça *bir düşünce* ya da *sanıya uyma* anlamındaki *zehab* sözcüğünden türemiştir. *Din* anlamını dilegetirir. Sonradan aynı dinin birbirinden ayrılan anlayışlarını da adlandırmıştır. Bu anlamda örneğin Protestanlık, Hıristiyanlığın bir mezhebi; Hanefîlik, Müslümanlığın bir mezhebidir. *Öğreti* (*Fr.* Doctrine), *dizge* (*Fr.* Systéme), *okul* (*Fr.* Ecole) anlamlarında da kullanılır. Arapça *meslek ve tarikat* deyimleri de düşünsel olarak *tutulan yol*'u dilegetirmekle beraber İslâm felsefesinde *meslek* daha çok *felsefesel yol*'u ve *tarikat* daha çok *gizemsel yol*'u dilegetirmektedir. Bu iki terim böylelikle Sünnî anlamda *dinsel yol*'u dilegetiren *mezhep* teriminden ayrılır. Örneğin Hanbelîlik bir *mezhep*, İşrâkîlik bir *meslek*, Mevlevîlik bir *tarikat*'tır. *Meslek* Arapça *bir diziye katılma* anlamındaki *sülûk* sözcüğünden, *tarikat* Arapça *yol* anlamındaki *tarik* sözcüğünden gelir. *Bk.* Gizemcilik, Felsefe.

MISIR FELSEFESİ. Eski Mısır'lılara özgü düşünce sistemi... Eski Mısır felsefesi, klâsik ilkçağ felsefesi kapsamı içindedir ve bu çağın Yunanlılar dışındaki bütün düşünceleri gibi dinsel bir nitelik taşır. Mısır tarihi İ.Ö. 3000 yılına kadar çözülmüştür, ondan ötesi varsayımsaldır. Doğa görüşü çoktanrıcıdır, ama bu çoktanrıcılık öteki kültürlerin çoktanrıcılığından farklı olarak tektanrının çeşitli görünümlerini dilegtirir. İlktanrı ya da baştanrı, evrenin yaratıcısı olduğuna inanılan güneş tanrısı *Ra* ya da *Rie*'dir. *Toprak (Gebb)* ve *gök (Nut)* onun yanında yer alırlar, evreni bu tanrılar üçlüsü yönetir. İlkel totem düşüncesinin kalıntıları olarak her köyün ayrı tanrısı vardır, yönetim merkezinin tanrısı bu tanrıların üstüdür. Yönetim merkezi değiştikçe bu üsttanrı da değişir. Mısır toprakları tek yönetimde toplanınca çoğunlukla hayvan, azınlıkla bitki ve nesnelerle simgelenen bu tanrılar yerlerini kozmik tanrılara bırakmışlardır. İnsan biçiminde tasarlanan ilk tanrılar, özellikle *İzis*'le *Oziris*, çok sonra meydana çıkmışlardır. Eski Mısır inançlarında birçok kültürlere (Örneğin Hint) karşı olarak ölümden sonra yeniden dirilme düşüncesi yoktur, tanrılar bile öldükten sonra yeniden dirilemezler. Firavunlar çağında dinsel düşünce Firavunları güçlendirecek biçim-

de geliştirilmiş ve *Keops* gibi Firavunlar tanrılaştırılmıştır. Râhiplerin siyasal güçleri artmaya başladıkça da, örneğin Amenofis IV.'in baştanrı *Amon*'un yerine *Aton*'u ilerisürmesi gibi, tanrı değişiklikleri yapılmıştır. Bir yandan da, egemen sınıfların çıkarlarına uygun olark, gerçek ve sonsuz yaşamın öte dünyada olduğu ve bu dünyanın o sonsuz yaşam için bir sınav yeri bulunduğu düşüncesi geliştirilmiştir. Bu düşünce, giderek, *Hermeşçilik* adı altında ve gizemsel bir nitelikte, aynı zamanda simyâcılık ve büyücülüğü de kapsayarak, yapılaşmıştır. Hermeşçiliğe göre insanlar ölümlü tanrılar ve tanrılar ölümsüz insanlardır. Eşyanın dışı içi gibidir ve içle dış arasında hiç bir ayrılık yoktur. Kimi yazarlar din düşüncesinin de kaynağını eski Mısır topraklarında bulmaktadırlar. Eski Mısır tanrıları İzis, Oziris ve Serapis'in birçok ulusları etkilediği ve bu etkilerini pek uzun bir süre sürdürdükleri bir gerçektir. Ölümden sonra yaşama ve erdem eski Mısır dininin temel değerleridir, nitekim çeşitli dinler de bu temllere dayanmışlardır. Ölümden sonra sonsuza kadar mutlulukla yaşayabilmek için dünya üstündeki kısa süreli erdem sınavını başarıyla vermek gerekir. Bu sınavı başarıyla veremeyenler, öldükten sonra yeniden öldürülüp yok edilirler. Tanrı Oziris elinde bir terazi tutar, bu terazinin bir kefesinde dirhem yerine *gerçek* (hakikat) vardır ve tanrı ölünün açıklamalarını bu dirhemle tartacaktır. *Ölüler kitabı, Oziris*'in mahkemesinde okunacak açıklamayı formülleştirmiştir: *"Hic kimseye kötülük etmedim. Yakınlarımı bahtsızlığa sürüklemedim. Gerçek evinde alcaklık etmedim. Kimseyi gücünün dışında çalıstırmadım. Benim yüzümden kimse korku duymadı, yoksulluk ve acı çekmedi, bahtsız olmadı. Tanrıların kötü gördükleri şeyleri hiç bir zaman yapmadım. Kölelere kötü muamele etmedim ve ettirmedim. Kimseyi aç bırakmadım. Kimseye gözyaşı döktürmedim. Kimseye yalan söylemedim. Hiç bir utandırıcı davranışta bulunmadım. Zina etmedim. Yivecekleri pahalı ve eksik satmadım. Terazinin dirhemi üstüne hiç bir zaman elimi bastırmadım. Teraziyle tartarken hiç bir zaman hile yapmadım. Süt çocuklarının ağızlarından sütü uzaklaştırmadım. Hayvanları çalmadım. Tanrının kuşlarını avlamadım. Ölmüş balığı tutmadım. Hiç bir arkın suyunu başka yöne çevirmedim. Ben temizim, temizim, temizim..."* Buna karşı eski Mısır metinlerinde yaşamayı yeğleyen bir düşünce akımı da yer almaktadır. Örneğin ölmüş bir kadının ağzından kocasına şöyle seslenilmektedir: *"Ey benim arkadaşım, benim kocam. Hiç bir zaman yemekten, içmekten, sarhoş olmaktan, kadınlarla sevişmenin zevkini tatmaktan ve şenlikler yapmaktan geri kalma. Gündüz ve gece kendini her türlü zevke terk et. Gönlünde kaygıların yer etmesine meydan verme. Çünkü Batı ülkelerinde uykuyla karanlık hüküm sürmektedir. Burası öyle bir yerdir ki içinde bulunanlar hiç bir zaman dışarıya çıkamayacaklardır. Buradakiler mumya biçiminde uyumaktadırlar ve artık hiç uyanmayacaklardır. Buraya egemen olan tanrının adı tam bir bitmişliktir..."* İlk tektanrı düşüncesi de eski Mısır topraklarında belirmiştir. İ.Ö. XIV. yüzyılda bunu gerçekleştirmek isteyen genç kral IV. Amenotep ya da Amenofis'tir. O zamanlar Mısır'da her kentin, her kasabnın ayrı tanrısı vardı. Bu tanrılar totem düşüncesinin kalıntılarıydı. Nasıl totem sadece kendi klanını koruyup gözetiyorsa, kasaba tanrıları da kendi kasabalarını koruyup gözetiyorlardı. Thebae kasabasının da Amon adında bir tanrısı vardı. Büyük tanrı Ra'nın yanında önemsiz sayılan Amon, Thebae başkent olunca Amon -Ra adını alarak baştanrı olmuştu. Bütün tanrılar güçlerini güneşten almaktaydılar. Ra da doğan güneş tanrısıydı. Kral Amenotep, evrensel güneşin evrensel bir din yaratmaya yeteceğini düşünerek, Amon'un yerine güneş yuvarlığını kişileştiren Aton'u geçirdi. Başta Amon olmak üzere bütün tanrıların adlarını tapınaklardan sildirmiş, onlara tapmayı yasaklamıştı. Kendisi de *Amon hoşnuttur* anlamındaki Amenotep adını bırakarak *Aton'un büyüklüğü* anlamına gelen Akhnaton adını almıştı. Tektanrıcılık ve bütün insanlara seslenecek evrensel din ülküsünü Thebae kentinde başaramavacağını anlayan genç kral, Orta Mısır'da *güneş yuvarlağının ufku* anlamına gelen Akhetaton (bugünkü adı Tel-el -Amarna) adlı yeni bir başkent kurdu. Kimi araştırıcılara göre Thebae rahiplerinin siyasal egemenliklerini kırmak ve Mısırlı olmayan uyrukları da kendisine bağlamak amacını gütmekteydi. Amenotep'in tektanrı Aton için yazdığı şu şarkı, onun bu devrimle ne büyük bir amaç güttüğünü açıklamaktadır: *"Sen ki eşyanın oluşu sırasında zaten yaşamaktaydın ey canlı Aton, ufukta parlayarak yükseliyorsun. Güzelliğin bütün ülkeleri aydınlatıyor. Güçlü büyüklüğünle dünyanın üstünde göründüğün zaman ışıkların, yarattığın âlemin son uçlarına kadar bütün ulusları kucaklıyor".*

MİKRO CİSİMLER. Henüz görülemeyen ve modelleri yapılamayan, ama etkileri gözlemlenip kuramsal hesaplarla meydana konan çok küçük özdek parçaları... Örneğin elektron, proton, mezon vb. cisimcikler böyledir. Bunlar en güçlü optik araçlarla bile görülemiyorlar. Görülemeyen her şeyi idealizmin yararına ruha maleden idealist düşünürler dilimizde *parçacık, tanecik, cisimcik* deyimleriyle olduğu gibi *mikro cisimler* deyimiyle de dilegetirilen bu küçük cisimleri gerçekte varolmayıp ölçü aygıtlarının verilerini anlamlandırmak için yaratılmış ruhsal (mantıksal ve semantik) simgeler saymaktadırlar. Laboratuvarında çalışırken tam bir özdekçi gibi davrandığı halde felsefesel bilgi güçsüzlüğünden ötürü idealist savlar ilerisüren ünlü fizikçi Heisenberg bile şöyle demektedir: "Elemanter tanecikler, zaman ve uzay içinde varolan özdeksel nesneler değil, doğa yasalarını basitleştirmeye yarayan simgelerdir" (*Bk.* Heisenberg, *Wandlungen in den Grundlagen der Naturwissenschaft,* Zürich 1949, s. 49). Ünlü İngiliz astronomu James Jeans de şöyle demektedir: "Nesnel ve özdeksel evren ancak zihnimizde vardır" (*Bk.* Jeans, *Physics and Philosophy,* Cambridge 1948, s. 216). Berkeley'ciliğin uzantısı olan bu çocuksu ve bilimdışı ilerisürüşler bu cisimciklerin ekran üstündeki titreşimlerle varlıklarını belli ettiklerini ve matematik hesaplarla apaçık ortaya konduklarını görmezlikten gelirler. Oysa bu cisimciklerin doğrudan doğruya görülememeleri onların özdekselliklerini hiç de ortadan kaldırmaz, çünkü onlar bilimsel verilerin açık seçik kanıtladıkları gibi insan bilincinin dışında ve bu bilinçten bağımsız olarak vardırlar. *Bk.* Özdek, Düşüncecilik, Özdeksizcilik.

MİLET OKULU. (*Os.* Milas medresesi, *Fr.* Ecole de Milet) Felsefeyi başlatan okul... Dinsel düşünceden kendini sıyırarak bilimsel bir niteliğe dönüşen ilk düşünce anlamındaki felsefe, İ.Ö. VI. yüzyılda, antikçağ Yunanlılarının *Miletos* (İzmir'in güneyinde Balat köyü) kentinde başlamıştır. Antikçağ Yunan düşüncesinin ilk üç düşünürü Thales, Anaksimandros, Anaksimenes Milet'lidir. *Milet okulu*'na, Efes'li Herakleitos'u da kapsayarak, *İyonya okulu* (*Os.* Medrese-i Yunaniyye, *Fr.* Ecole Ionique) da denir. Bakışlarını *din*'den ayırıp *doğa*'ya çeviren ilk düşünürler bunlardır. Milet'lilerin başlıca ayırıcı nitelikleri fizikçi, kendiliğinden özdekçi ve diyalektikçi oluşlarıdır. Evrendeki her şeyin kendisinden yapılmış olduğu *ilk neden* ya da *ilk özdek* (*Yu.* Arkhe) olarak ilerisürdükleri su, hava vb. gibi özdekleri de canlı olarak düşünmüşlerdir; çünkü bu özdekler yaratıcıdır ve bütün varlıklar bu ilk özdeklerden oluşmuştur. Bu yüzden *Milet okulu*'nun düşünsel tutumuna *canlı özdekçilik* denir. Milet'liler, Aristoteles'in anlatımıyla bilinmektedir (Aristoteles, *Metafizik,* A 3, 983, b 6-11, 10). Onların karşılık aradıkları "bütün nesnelerin yapılmış olduğu ilk özdek nedir?" sorusu da Aristoteles tarafından ortaya konulmuştur. Bu soru, bir açıdan fiziğin başlangıcı olduğu kadar bir başka açıdan da metafiziğin başlangıcı sayılabilir. Çünkü çeşitli dönüşümlere uğrayarak evrensel nesneleri meydana getiren ve böylece sürekli olarak devinen ilk özdeğin kendiliğinden değişmediğini ve neyse o kaldığını düşündürmektedir. Nitekim, çok geçmeden, "ilk neden nedir?" sorusunu "oluş nedir?" sorusu izlemiş ve *İyonya*'lıların *değişirlik felsefesi,* karşısında, *Elea*'lıların *değişmezlik felsefesi*'ni bulmuştur. Milet'lilerin varsayımlarını, daha önce gelişmiş, özellikle Mısır ve Babil, bilgileri üstüne kurdukları kesindir. Ne var ki onlar, büyük bir düşünsel aşama olarak, *pratik çalışma*'yı *kuramsal çalışma*'ya dönüştürmüşlerdir. Felsefenin ilk kurucuları sayılmaları da bu yüzdendir. İlk filozof Thales, antikçağ Yunanlılarının pratikte işe yarar özdeyişler ilerisürmüş bulunan *yedi bilge*'sinden biriydi. Thales "ilk neden sudur" demekle *pratik yarar* düşüncesinden *kuramsal bilgi* düşüncesine ilk sıçrayan kişi olarak önem kazanmıştır. Bu sıçrama, bilimsel uğraşının ilk adımı olarak nitelenir. Aristoteles şöyle der: "Felsefeyle ilk uğraşanlar, 'bütün nesnelerin ilk temel (Arkhe)'inin özdek olduğunu sanıyorlardı. Kendisinden, varolan bütün şeylerin çıktığı ve o ilkten meydana geldiği ve yok olarak ona döndüğü şeye —temel varlık olduğu gibi kalıyor, yalnız durumları değişiyor— öğe diyor, bunun var olanların ilk başlangıcı olduğunu söylüyor ve bundan ötürü, bu biçimdeki varlaşma olduğu gibi kaldığından, hiç bir şeyin meydana gelmediğini ve hiç bir şeyin de yok olmadığını düşünüyorlardı. Bu türlü felsefenin asıl başı olan Thales bunun su olduğunu söylüyor. Bu düşünceye, belki de, bütün varlıkların besininin nemli olduğunu ve sıcağın da bu nemden çıktığını ve onunla yaşadığını görerek varmıştır, bir de bütün nesnelerin tohumlarının yaratılışının nemli olmasından. İlk temelse kendisinden her şeyin meydana geldiği şeydir. Su ise nemli şeylerin ilk temeli-

dir. Ondan çok daha eskiler de tanrısal bir düşünceyle doğa üstüne böylesine düşünceler yürütmüşlerdir. *Okeanos*'la *Tethys*'i meydana gelişin babası ve anası, tanrıların *and*'ını da kendilerinin *Stkys* adını verdikleri *su* yapıyorlardı. En saygıdeğer şey en eski olan şeydir, and da en saygıdeğer şeydir". Thales'in yaşadığı çağda Miletos kenti, önemli toplumsal ve ekonomik gelişmeler içindeydi. Tarihçi Rostovtzeff, bu kentte, önce halkın egemen olup soylu kişileri öldürdüğünü, sonra da soyluların egemen olarak halktan olanları diri diri yaktıklarını anlatır (*Eski Dünyanın Tarihi*, c. I, s. 204). Bu yüzden yoksullar ve yoksul insanların uğraşısı sanılan felsefe de küçümseniyordu. Aristoteles'in *Politeia* adlı yapıtında anlattığına göre Thales bu kanıyı da değiştirmiş ve astronomi bilgisiyle bol zeytin ürünü alınacağını bir yıl önceden hesaplayarak zeytinlikleri ucuza kapatıp zengin olmuştur. Aristoteles şöyle der: "Thales, böylece, dünyaya, filozofların isterlerse zengin olabileceklerini, ama tutkularının başka türden olması nedeniyle yoksulluğu yeğlediklerini de göstermiştir". Thales, sudan ve denizden, ondan çıkan bütün canlılıkla birlikte denizsel bir enginlik ve sonsuzluğu da anlıyordu. Kendisini izleyen Anaksimandros, Thales'in ilk nedeni *su*'yun yerine, *sonsuz ve sınırsız* (*Yu.* Aperion)'lığı koyarken bu düşünceden esinlenmiş olmalıdır. Anaksimandros, bu deyimiyle, göğün sınırları içinde bulunan evrenin karşıtı olarak *sınırsız*'lığı ortaya koymuştu (Diels, *Doxagraphi Graeci*, 376, 3-6). Anaksimandros'un bu varsayımı da, kendisini izleyecek olan Anaksimenes'in, bu sınırsızlık içinde, evrenlerin çokluğu varsayımını etkilemiş olmalıdır. Anaksimenes'in üçüncü ilk neden varsayımı olarak ilerisürdüğü *hava* (*Yu.* Aer, pneuma, psykhe) da bu sınırsızlığı ve sonsuzluğu kapsar. Anaksimenes, salt *sınırsızlık*'ın nesnelerin varlaşmasını açıklayamayacağını düşünmüştür. Ona göre bu *sınırsız özdek*, seyrekleşip yoğunlaşmasıyla, nesneleri varlaştıran *hava* olmalıdır. Daha sonra Hippias ve Diogenes gibi düşünürler de yetiştirecek olan Milet okulunun, özellikle Thales'in, büyük önemi, insan düşüncesine yol göstermiş olmasıdır. *Bk.* Felsefe, İyonya Okulu.

MİT. (*Os.* Ustûre, Esâtîr, Tahayyülü kâzip, Hurâfe, Masal, Efsâne, Kıssa, Esâtîri kadîme; *Fr., Al., İng.* Mythe, *İt.* Mito) Tarih öncesine dayanan öykü... Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *masal, Budunbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *efsâne, Felsefe Sözlüğü*'yle *Tarih Terimleri Sözlüğü*'nde *söylence* deyimleriyle dilegetirilmiştir. *Yu. uydurulmuş söz* anlamındaki *mythos* deyiminden türetilmiştir. *Ölçülü söz* anlamındaki *epos* ve *gerçeği dilegetiren söz* anlamındaki *logos*'a karşı *mit* ya da *mitos*, olağanüstü kahramanlıkları ve doğaüstü güçleri anlatan hayâl ürünü sözdür. Bilgi öncesi ve dışıdır, pratikle denetlenemez, inanç alanının kapsamı içindedir. Bilgisiz insanlığın dünyayı açıklama gereksinmesinden doğmuştur. Örneğin gök gürlüyor, şimşekler çakıyor, yıldırımlar düşüyordu. Demek ki gök tanrıydı, kızmıştı ve insanları cezalandırıyordu. Hiç açıklayamamaktansa böylesine hayâl ürünü açıklamalar insanlığa çok uzun bir süre yetmiştir. *Bk.* Mitoloji.

MİTOLOJİ. (*Os.* Ustûrîyât, İlmi esâtîr; *Fr., Al., İng.* Mythologie, *İt.* Mythologia) Mitlerin tarihî ve onları yorumlayan bilim... Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *efsânebilim, Felsefe Sözlüğü*'yle *Tarih Terimleri Sözlüğü*'nde *söylencebilim* deyimleriyle dilegetirilmiştir. *Bk.* Mit.

MONAT. (*Os.* Evhat, *Fr., Al., İng., İt.* Monade) Ruhsal atom... İlkin antikçağ Pitagorasçılarınca kullanılmıştır. Pitagorasçılara göre *monat*, ruhla özdeği aynı zamanda içeren, evrensel matematik bir birimdir ve "1" sayısıdır. Sonra Platon'un ideaları için kullandığı bu deyim Yeniplatoncuların dilinde tanrıyı dilegetirmiştir. Metafizik felsefede Alman düşünürü Leibniz tarafından felsefesinin temel kavramı olarak kullanılmıştır. *Bk.* Monatçılık, Atom.

MONATÇILIK. (*Os.* Evhadiyye, *Fr.* Monadisme, *Al.* Monadismus, *İng.* Monadism, *İt.* Monadismo) Alman düşünürü Leibniz'in bölünmez güç öğretisi... Bölünmez yetkin birim, *atom* anlamında olan *monat* deyimi antikçağ Yunan felsefesinden gelmedir. Pitagorasçılar ve Yeniplatoncular tarafından kullanılmıştır. Alman düşünürü Gottfried W. Leibniz, bütün felsefesini kapsayan *Monadoloji* adlı yapıtında, maddedeki bölünmez güce *monat* adını vermiştir. Evrendeki bütün varlıkların özü, monat adı verilen bu birimlerdir. Monatların önemi onların bütün dışsal algılara karşı kapalı oluşlarındadır. Leibniz'in deyişiyle monatların pencereleri yoktur ki oradan içlerine bir şey girip çıkabilsin. Buysa bilgilerimizin doğuştan olduklarını, sonradan ve duyular yoluyla edinil-

mediklerini tanıtlar. Monatlar ancak yaratmayla başlayabilir ve yok olmayla bitebilirler. Monatlar monadı Tanrı'dır. Monatlar, dıştan hiç bir etki alamadıklarına göre, kendi iç etkileriyle değişir ve hareket ederler. Bütün basit tözlere ya da aynı anlamda olan yaratılmış monatlara *entelekya* adı verilebilir, çünkü onlarda bir yetkinlik ve onları kendi iç eylemlerinin kaynağı kılan otomat bir yeterlik vardır. Her monat, başka monatlardan farklıdır, çünkü doğada birbirinin aynı olan iki şey yoktur. Bundan ötürü de, her monatta sürekli bir değişme vardır, doğum ve ölüm sandığımız işte bu monatların sonsuz değişmelerindeki görünüşlerdir. Monatlar monadı Tanrı, ilk birim ya da başlangıçtaki ilk basit tözdür. Yaratılmış ya da birbirinden çıkmış olan monatların hepsi ondan oluşmuştur. Monatlar bölünemeyeceğine göre, Tanrı'nın birer parçası değil, O'nun yaratığıdırlar. Akla dayanan bilgilerimiz iki büyük ilkeden yola çıkarlar: Çelişme ilkesi, ki bu ilkeye göre içinde çelişme olana *yanlış*, yanlışa karşıt ya da yanlışla çelişik olana da *doğru* hükmünü veririz. Yeter neden ilkesi, ki bu ilkeye göre yeter bir neden olmadıkça hiç bir olgunun doğru ya da var olamayacağını anlarız. O halde Tanrı'nın bilgisinde sonsuz mümkün evrenler bulunduğundan ve onlardan ancak biri var olabileceğinden Tanrı'nın başka bir evren yerine bunu seçmesinin yeter bir nedeni bulunması gerekir. İşte bu varsayım, Tanrı'nın büyüklüğünü gerektiği gibi meydana koyar. Her canlı örgensel cisim bir çeşit Tanrılık makinedir (mekanizm). İnsan sanatının yaptığı bir makinenin parçaları makine değildir ama, canlı cisimler sonsuza kadar en küçük parçalarında da makinedir. İnsansal sanatla Tanrılık sanat arasındaki fark buradadır. *Bk.* Monat, Leibniz'cilik.

MUTÇULUK. (*Os.* İstisâdiyye, Fr. Eudémonisme, *Al.* Eudaemonismus, *İng.* Eudaemonism, *İt.* Eudemonismo) İnsan davranışlarının mutluluk isteğiyle belirlendiği görüşüne dayanan törebilimsel akım... Antikçağ Yunan felsefesi, çoğunlukla, bir mutçuluk felsefesidir. *En üstün iyi* (*Os.* Hayr-ı âlâ), mutluluktur. Sokrates'e göre, en üstün iyi olan mutluluk, töresel mutluluktur ki (*Os.* Ahlâkî memnuniyet, *Yt.* Eudaimonia) bu da bilgiyle elde edilir. Bilgiyle erişilen mutluluk, bilgenin mutluluğu, Sokrates'ten sonra hemen bütün Yunan düşünürlerince olduğu gibi kabul edilmiş bir temadır. Örneğin, hazcı Aristippos'a göre gerçek haz, sürekli olandır, sürekli olan hazza da bilgelikle varılabilir. Epikuros'a göre gerçek mutluluk, erdem yoluyla varılan bir çeşit yüksek duygusuzluk halidir (*Yu.* Ataraksiya). Erdem, bilgeye, kendi mutluluğuna yarayan her şeyi yaptıran, kendi mutsuzluğunu doğuracak her şeyden de kaçınmasını sağlayan bir davranıştır. Stoacı Zenon da aynı kanıdadır, en yüksek erdem mutlu yaşamaktır, buna da bilgelikle varılır, bilgelikse doğaya uygun davranmakla gerçekleşir... Bir bakıma bütün öğretiler, mutluluk amacını taşımaktadırlar. İnsan, çeşitli öğretilerle, mutluluğa erişmenin yollarını araştırmaktadır. Mutluluk, hemen bütün öğretilere göre *iyi yaşama* anlamındadır. Toplumsalı bireysele indirgemek, mutluluk koşullarını her zaman ve her yerde aynı ve geçerli saymak gibi güçsüzlüklerine karşın mutluluğu ölümden sonraya aktaran dinsel anlayıştan çok daha bilimsel olan mutçuluk anlayışı, insanları bu dünyada mutlu kılmanın yollarını aramak gibi üstün bir güç taşır. Fransız özdekçileriyle İngiliz yararcıları ve Amerikan pragmacıları, bütün idealist yanılgılarıyle birlikte, temelde mutçuluk anlayışından yola çıkmışlardır. *Bk.* Yararcılık, Uygulayıcılık.

MÛTEZİLE. İslâm felsefesinin usçuluk akımı... VIII. yüzyılda Vâsıl bin Atâ (? -748) ve onu izlevenlerin meydana getirdiği *Mûtezile* (*Fr.* Motazalites) akımı, İslâm felsefesinde usçuluğu ve usa aykırı bulunan dinsel inançlara karşı çıkmayı gerçekleştirmiştir. Ünlü gizemci Hasan Basri'nin öğrencisi olan Vâsıl bin Atâ, *büyük suçlu* (*Ar.* Mürtekibi kebîr) konusunda öğretmeniyle anlaşamayarak ondan ayrılmış ve bundan ötürü onun ve izleyicilerinin öğretisine *Ar. ayrılma* anlamındaki *itizâl* sözcüğünden türetilen *ehli sünnetten ayrılanlar* anlamında *mûtezile* denmiştir. Bu davranış, İslâm dünyasında, dogmatik çelişkilere karşı insan usunun ilk şahlanışıdır. Vâsıl bin Atâ'nın başkaldırdığı sorun şuydu: Mâdemki ceza ölümden sonra verilecek, demek ki cezayı ruh çekecektir. Mâdemki ruh ölümsüzdür, öyleyse nasıl yanıp kül olacak? Mûtezileciliğin temel felsefesi bu çok haklı sorudan türemiştir. Câhiz (? -868), Muammer ibni Abbâd, Ebül Hüseyin Basri, El Nusaybinî, Hişâm vb. gibi düşünürler yetiştiren mûtezile akımı *Basra mûtezilesi* (*Ar.* Mûtezilei Basrîyye, *Fr.* École dissideute de Bassora) adıyla anılır. Başlıca sorunları kader, ceza, tanrının nitelikleri konularıdır. Mûtezileciler ka-

deri yadsırlar, onlara göre kul kendi eylemlerinin yaratıcısıdır. Böyle olmasaydı tanrıca belirlenen eylemlerinden sorumlu olamazdı. Eğer kader varsa ve insana bütün eylemlerini tanrı yaptırıyorsa neden kendi yaptırdığını gene kendisi cezalandırıyor? Mûtezileciler bir bakıma, aklın almadığını aklın aldığına indirgeyerek İslâm dinini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu açıdan İslâm felsefesinde *akılcılar* anlamında *Ar. Akliyyûn* adıyla da anılırlar. Cennet, cehennem, vahiy vb. gibi Kur'an'da bulunan bütün usdışı tasarımları da yadsımışlardır. Özellikle Câhiz, bilginin ilk koşulu şüphedir, diyecek kadar ileri gitmiş ve bilimselleşmiştir. İslâm felsefesinin ilk *Kelâmcılar*'ı da mûtezilecilerdir. İslâm felsefesinde insan usunun yadırgamayacağı bütün tezler mûtezilecilerce ilerisürülmüştür. Bu açıdan da mûtezileciler, İslâm felsefesinde özgür felsefeyi gerçekleştiren ilk ve tek felsefe akımıdır. Mûtezileciler, tanrının niteliklerini de yadsırlar ve tanrının *zât* (öz) 'ını *sıfât* (nitelik)'ından ayırırlar. Onlara göre tanrıya insansal nitelikler yakıştırmak; onu öc alıcı, cezalandırıcı, armağan verici saymak tanrılık düşünceye aykırıdır. Kur'an da tanrı *kelâm* (söz)'ı değil kul kelâmıdır ve *mahlûk* (sonradan meydana getirilmiş)'tur. *Mucize* (tansık) diye bir şey yoktur, evrende usdışı hiç bir olgu gerçekleşemez. Sünnîlerce sapkınlık sayılan *Mûtezile* düşünceleri beş ilkede toplanabilir: 1. İnsan, eylemini kendisi yaratır. Özgürdür ve kadere bağlı değildir. Böyle olmasaydı kendi eyleminden sorumlu olmaması gerekirdi. Tanrıca cezalandırılması da onun kendi eylemini kendisinin yarattığına en büyük kanıttır. Yoksa tanrılık ceza, tanrılık tüzeye (adâlete) aykırı olurdu. Bu düşünceden ötürü Mûtezile'ye *Ashap al-Adl* (Adâletçiler) da denir. Oysa *kazâ* ve *kader*'e inanmak İslâmlığın baş koşullarından biridir. Mûtezileciler bu düşünceleriyle açıkça *Kur'an*'a karşı çıkmaktadırlar. Kader inancını yadsımaları nedeniyle onlara *Kaderiyye* de denmiştir. 2. Tanrının kendisinden ayrı nitelikleri yoktur. Nitelik (sıfât) öz (zât)'den ayrı ve bağımsızdır, bundan ötürüdür ki ki tanrının özünde ya da özüne eklenen nitelikler kabul etmek birçok tanrıların varlığını kabul etmek demektir. Tanrı niteliklerini yadsıdıklarından ve tanrıyı böylesine bir birlikte tasarladıklarından ötürü Mûtezile'ye *Ehl-i Tevhid* (Birlikçiler) de denir. Mûtezileciler bu düşünceleriyle de açıkça *Kur'an*'a karşı çıkmaktadırlar, çünkü bizzat tanrı sözlerine göre nitelik ve öz birbirinin aynıdır ve tanrının nitelikleri vardır. Birbirine pek benzeyen her iki düşünce arasındaki ayrılık şuradadır: Sünnet ehline göre tanrı bilgindir ve bilgisi vardır. Mûtezileye göre tanrı bilgindir ama bilgisi olduğundan ötürü değil. Bunun gibi, tanrı her şeyi görür ama görme niteliği olduğundan değil. Tanrı demek, her şey demektir. Ona ayrıca nitelikler yüklemek gerekmez. Görüldüğü gibi her iki düşünce de birlik (tevhid)'çidir. Mûtezileciler bu savlarıyla İslâmın *tevhid* anlayışına karşı çıkmaktadırlar, *tevhid*'in kendi anlayışlarında olduğu gibi anlaşılmasını ilerisürmektedirler. Ehli sünnet de tevhidcidir, çünkü tanrının özüyle nitelikleri birbirinden ayrılamaz der, bütün nitelikler tanrının zâtında birliğe ulaşır. Ne var ki sünnîler niteliklerin varlığını kabul eder, Mûtezile yadsır. 3. Mûtezile'nin üçüncü ana ilkesi ayrılık (İ'tizâl)'a neden olan büyük günah sorunu üstündedir. Eşdeyişle Mûtezileciler bu sorun üstündeki ayrılıklarından ötürü *Mûtezile* adını almışlardır. Mûtezile'ye göre *inanlı* (Mü'min)'yla *inansız* (Kâfir) arasında bir rütbe daha vardır ki o da *kabahatli* (Fâsık) 'dir. Büyük günah işleyenler ne kâfir, ne de mü'mindirler, ancak fâsıktırlar. Ölmeden önce tövbe ederlerse mü'min olurlar, etmezlerse kâfir olurlar. Mûtezileciler, sünnî anlayışına aykırı olan bu duruma *orta derece* (*Ar.* Menzile beyn al-menzileteyn) derler. 4. Mûtezile'nin *Va'd va'l-vaid* adını verdiği dördüncü ilke, birinci ve üçüncü ilkeleriyle ilgilidir. Bu ilkeye göre kötülerin cezalandırılması ve iyilerin armağanlandırılması tanrı için *zorunlu* (vâcip)'dur. *Bağışlama* (şefaat) ancak tanrının haklarıyla ilgili (Hak -ullaha müteâllik) tapım alanında olabilir. Yoksa kulların kendi yarattıkları eylemlerinden ötürü tanrıca bağışlanmaları tanrının adâletine aykırı olur. Tanrının yasakladığı bir eylemi yapanın gene tanrıca bağışlanabileceğine inanmak usaaykırıdır. 5. Mûtezilecilerin beşinci ilkesi, *iyi şeylerin yapılması ve kötü şeylerin yapılmaması* (*Ar.* Emr bi'l-mârûf va'n-nehy ani'l münker) zorunluğunu ilerisürer. Bir bakıma ehli sünnet de bu düşüncededir ama iyinin ve kötünün *Kur'an*' da açıklanmış olmasını, eşdeyişle *Kur'an*'da yasaklanan ve izin verilen şeylerle sınırlı olmasını şart koşar. Mûtezileyse bu konuda usun ölçütlüğünü kabul eder, eşdeyişle Mûtezile'ye göre iyiyi ve kötüyü us ayırır. Bu beş ilkenin dışında Mûtezileciler İslâmlığın temel ilkelerine iki aykırı görüş daha

ilerisürmüşlerdir: Tanrının ötedünyada gözle görülemeyeceği ve tanrının söz (kelâm), buyruk (emir) ve yasaklarının (nehiy) yaratılmış (mahlûk) olduğu. Mûtezilecilik çeşitli Abbâsî halîfeleri ve özellikle halîfe Ma'mun tarafından korunmuştur. *Us*'a dayanan Mûtezileciliğin karşısına bir zaman sonra *inan*'a dayanan gerici Eş'arîlik dikilmişse de usçuluk akımının gizemcilikte gizlenerek sürüpgitmesine engel olunamamıştır. *Bk.* İslâm Felsefesi.

MUTLULUK. (*Os.* Saadet, Felâh, Fevz, Hasene, Bahtiyarlık, Mahzuzîyyet. Hoşnûdii tâm, Mes'ûdiyyet, Muvaffakiyet, Meymenet, Yaverii baht, Yaverii tâlih, Haz; *Fr.* Bonheur, *Al.* Glück, Glückseligkeit; *İng.* Happiness, *İt.* Felicita) İsteklerin giderilmesiyle gerçekleşen iç rahatlığı... *Mutluluk* anlamını dilegetiren *Yu. Eudaimonia* sözcüğü aynı zamanda *büyük çapta zenginlik, Lâ. felicita* sözcüğü *gönenç* (refâh) ve *bolluk, İng. happen* sözcüğü *zengin olma talihi, Al. gelingen* sözcüğü mal ve mülk edinmede *başarıya ulaşma, Fr. bon* sözcüğü aynı zamanda *kazanç* ve *heur* sözcüğü *bolluk* ve *talih, Ar. saad* sözcüğü *talih* ve *bolluk, Tr. mut* sözcüğü *bütün isteklerin yerine getirilmesi* anlamlarını verir. Indo-Européenne dil grubuna bağlı dillerdeki *mutluluk* sözcükleri, *bolluk* anlamındaki *aug* kökünden türemiştir. Çeşitli dillerde bu kökten türeyen hemen bütün sözcükler güçlülüğü, başarılılığı ve zenginliği dilegetirirler. *Mutluluk* kavramı, bolluk içinde yaşamak isteğinden doğmuştur. Çağdaş eytişimsel özdekçi dünya görüşüne göre mutluluk, bireyselle toplumsalın bağımlılığı içinde gerçekleşir. Bireysel mutluluk, ancak toplumsal mutlulukla mümkündür. Çünkü bireyin özgürce gelişmesi, herkesin özgürce gelişmesine bağlıdır. Sınıflı toplumlarda, sınıfların karşıtlaştığı gibi, kavramlar da karşıtlaşır. Her şeyin parayla alınıp satıldığı anamalcı toplumda mutluluk, *zenginlik* anlamına gelir, bundan ötürü de büyük çoğunluk yaşamanın amacını *zengin olma*'da bulur. Toplumcu toplumdaysa mutluluk, bireysel insanın, kendisini, yeni bir dünya yaratmakta olan tüm insan toplumuna yararlı ve gerekli bulmasıdır. "En mutlu olan, en çok sayıda insanı mutlu edendir. Deney, bize bunu tanıtlamaktadır". Mutluluğa, ancak onun koşullarını sağlayabilen bir toplumda ulaşılabilir. *Bk.* Mutçuluk, Erdem, Tarihsel Özdekçilik.

N

NASIL. (*Os.* Ne suretle, *Fr.* Comment, *Al.* Wie, *İng.* How, What; *İt.* Che, Come) Bir şeyin kökü ya da özünün belirtilmesini isteyen soru... Türkçede *şey* anlamını veren *ne* sözcüğüvle Arapça *kök* ve *öz* anlamlarını veren *asl* sözcüğünün birleştirilmesinden meydana gelmiştir ve *aslı ne* anlamını dilegetirir. Bilinçli insan doğaya, *ne, neden, niçin, nasıl* sorularıyla yaklaşmaya başlamıştır. Felsefe ve bilim (eşanlamda: düşünceden ve doğadan çıkarılan bilgi), bu soruların karşılığıdır. *Nasıl* sorusu, bilimsel alanda çok üstün bir aşamayı başlatmıştır. Aristoteles biliminin amacı, olayların *niçin* meydana geldiklerini açıklamaktı. Galile'yle başlayan çağdaş bilimin amacıysa olayların *nasıl* meydana geldiklerini açıklamaktır. *Nasıl* sorusu, yöntemli ve denetimli bir deneyi, eşanlamda bilimselliği gerektirmiştir. Örneğin Aristoteles bilimine göre duman *niçin* göğe çıkar?; çağdaş bilime göreyse duman *nasıl* göğe çıkar? Bu iki sorunun karşılığı spekülâtif bilimle bilimsel bilimi birbirinden ayırır. Aristoteles'e göre gerçeklere, belli ilkelerden yola çıkılarak usavurma yoluyla varılır. Evrende her şeyin bir yeri olduğu belli bir ilkedir, dumanın yeri göktür, demek ki duman yerini bulmak için göğe çıkar. İnsanlığa iki bin yıl yetmiş olan bu karşılık, görüldüğü gibi, hiç bir bilimsel gerçeği açıklamamaktadır. Galile'ye gelinceye kadar bilimsel alanda *nasıl* sorusu sorulmamıştır. Galile'den sonra da Kant'ın bilinemezciliği ve onun yeni biçimi olan Comte'un pozitivizmi (ve bunların ürünü olup yüzyılımızı kaplamış bulunan idealist mızmız felsefeler) bu soruyu yasaklamışlardır. Çünkü onlara göre hiç bir olgu ya da olayın *ne asıl* (nasıl) olduğu bilinemez. Pozitivizm ve onun ürünü olan çağdaş idealist felsefelerin *bilimdışı*'lıklarının nedeni budur. *Bk.* Bilgi, Bilim, Bilinemezcilik, Eleştiricilik, Olguculuk.

NEDEN. (*Os.* İllet, Sebep, Müessir, Âmil, Fâil, Mes'ele, Mûcip, Asıl, Mebde, Maslahat, Lâzım, Esas, Dâiye ,Vesile, Cihet, Menşe, Mâzeret, Bahâne; *Fr., İng.* Cause, *Al.* Ursache, *İt.* Causa) Bir olayı meydana getiren etken.

1. *Etimoloji:* Türkçe *ne* sözcüğü, Arapça *eşya* (azıklar dışında, insanın yaşaması için gerekli ve taşınabilir şeyler) sözcüğünün tekili olan *şey* sözcüğünün karşılığıdır. Geniş anlamda insanın dışında bütün özdeksel *varlık*'ları dilegetirir. *Neden* deyimi, bu anlamdaki *ne* sözcüğüne eylemlerin *başlangıç*'larını gösteren *-den* takısının eklenmesiyle yapılmıştır. Ad olarak *başlangıç olan şey,* soru zarfı olarak *başlangıcı hangi şeydir?* anlamındadır. *Neden* deyiminin *Fr., İng., İt.* karşılıkları *Lâ.* aynı anlamdaki *causa* sözcüğünden alınmıştır. *Causa* sözcüğünün kökeni hukuksaldır ve Roma hukukunun *güvence* (*Ar.* Teminât) anlamındaki *cavere* sözcüğünden gelir. Güvence olarak alınan da bir *eşya*'dır. Almancanın *ursache* deyimi de bunlar gibi *şey* anlamına gelen *sache* (çoğulu: *eşya* anlamında *sachen*) sözcüğünden türetilmiştir ve *kök* anlamını veren *ur* ön takısının eklenmesiyle *başlangıç olan şey* anlamını dilegetirmektedir. Yunancada bu anlam *aitia* sözcüğüyle dilegetirilmiştir. *Neden* deyimini özellikle idealist felsefede çok önemli bir ayrım taşıyan ve ereğini içkin bulunduğu ilerisürülen *sebep* (*Fr.* Raison, *Al.* Grund, *İng.* Reason) deyimiyle karıştırmamak gerekir.

2. *Eytişimsel özdekçilik:* Tarihsel ve eytişimsel özdekçi felsefenin büyük başarısı ilkin, bilimsel nedensellik'le idealist sebepliğin gerçek niteliklerini açık seçik ortaya koymuş olmasıdır (*Bk.* Nedensellik). Bunun dışında *neden* kavramının tüm ayrıntılarını saptayarak onu en anlaşılır ve bilimsel bir biçimde açıklamak ve yakın anlamlı kavramlardan ayırdetmek de tarihsel ve eytişimsel özdekçi felsefenin ürünüdür. *Neden* kavramının incelenişinde ilkin *nesnel nedenler* ve *öznel nedenler* ayırdedilmiştir: Nesnel nedenler, insanın bilinç ve irâdesinden bağımsız olarak etken olan nedenlerdir. Örneğin yoksul bir kövlünün bilgisiz kalmasının nedeni böylesine nesneldir, onun bilinç ve irâdesinin dışındaki yaşam koşullarından doğmaktadır. Öznel nedenlerse nesnel nedenlerin insan bilincindeki yansımasına dayanan insansal faaliyetlerdir. Örneğin bireyin şu ya da bu siyasayı izlemesinin nedeni böylesine özneldir, onun bilinç ve irâdesine bağlıdır. İkinci olarak *temel nedenler*'le *temel olmayan nedenler*'i ayırdetmek gerekir. Bir etkinin zorunlu ve özsel niteliklerini temel nedenler, rastlantısal niteliklerini temel olmayan nedenler gerçekleştirirler. Örneğin bir uçağın uçuşunda temel neden uçağın motorudur, temel olmayan neden pervânedeki bir bozukluktur. Üçüncü olarak *dış nedenler* ve *iç nedenler* ayırdedilir: Bir nesne ya da olaya

başka neden ve olaylarca yapılan etkiler dış nedenler, bir nesne ya da olayın geliştirici iç çelişkileri iç nedenlerdir. Örneğin ısı bir yumurtanın civcivleşmesi için dış neden, tohumsa iç nedendir. Dış ve iç nedenler birbirleriyle bağımlıdırlar, birinin etkileyebilmesi öbürünün varlığına bağlıdır ve biri öbürüne dönüşebilir. Bir nesne ya da olayın dış nedeni olan, bir başka nesne ya da olayın iç nedeni olabilir. Bunların dışında *neden* kavramı, *koşul* ve *vesile* kavramlarından da titizlikle ayırdedilmiştir. Başka nesne ve olguları kendilerine bağımlı kılan nesne ve olgulara *koşul* denir. Bir nedenin etken olabilmesi ve bir etki meydana getirebilmesi için her zaman birtakım koşullar gereklidir. Bu koşullar gerçekleşmeden *neden* etken olamaz ve bir etki meydana getiremez. Örneğin bir uçağın uçabilmesi için uçuş pisti, uygun hava vb. gibi birtakım koşullar zorunludur. Ama bütün bu koşullar bir uçağın uçabilmesine yetmez, eşdeyişle bütün bu koşullar varolsa da uçak motor nedeni varolmadıkça uçamaz. Bunun gibi nedeni harekete geçirebilen *vesile* de tek başına belli bir nesne ya da olayı meydana getiremez, nesne ya da olayın meydana gelebilmesi için *neden* gereklidir. Vesileler de, tıpkı nedenler gibi, bir etkinin gerçekleşmesinde etken olabilirler. Ama bu etkenlik, neden gibi temel değil, rastlantısaldır. Örneğin Avusturya arşidükünün öldürülmesi birinci dünya savaşına vesile olmuştur, ne var ki birinci dünya savaşının nedeni bu cinayet değil, emperyalist güçler arasındaki kaçınılmaz rekabettir. Pratikte doğru yargılara varabilmek için nedenleri koşullardan ve vesilelerden, temel olanı temel olmayanlardan ayırdetmek büyük çapta önemlidir. Bunları birbirine karıştırmak daima ve kesinlikle yanlış yargıları doğurur. *Bk.* Koşul, Nedensellik, Gerekircilik, Zorunluk, Özgürlük, Rastlantı.

NEDENBİLİM. (*Os.* Mebhas-i esbab, *Fr.* Etiologie, *Al.*, *İng.* Aetiologie, ayrıca *İng.* Etiology, *İt.* Etiologia) Belli bir türdeki olayların nedenlerini araştıran ve inceleyen bilim... Örneğin tıp, tarih ve biyoloji olaylarının nedenlerini nedenbilim araştırır. Özellikle hekimlikte nedenlerin bilinmesi hastalığın önlenmesini ya da iyileştirilmesini sağlar. *Bk.* Neden.

NEDENSEL. (*Os.* İllî, *Fr.*, *İng.* Causal, *Al.* Kausal, *İt.* Causale) Nedenle ilgili ve nedene değgin... *Bk.* Neden.

NEDENSELCİLİK. (*Os.* İllîyye, *Fr.* Causalisme) Nedenselliğe dayanan öğretilerin genel adı... Örneğin mekanikçilik, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel öğretileri bu anlamda nedenselci öğretilerdir. Çünkü her belli sonucun bir nedenden oluştuğu ana düşüncesine dayanırlar. *Bk.* Nedensellik, Neden.

NEDENSELLİK. (*Os.* İllîyet, Sebebiyet, Deymûmet; *Fr.* Causalité, *Al.* Kausalitaet, *İng.* Causality, *İt.* Causalita) Nedenle sonuç arasındaki ilişki... Doğa olayları arasındaki nesnel ve zorunlu bağlantılar ilk insanlarca da sezilmişti. Örneğin güneş çıkınca toprak ısınıyordu, demek ki *sıcaklık* (sonuç)'ın *güneş* (neden)'le ilişkisi vardı. Bunun her zaman ve her yerde de böyle olduğunu ve hiç değişmediğini görüyorlardı, demek ki bu iki olay arasındaki ilişki *zorunlu*'ydu. İnsanların bu olguda hiç bir etkileri yoktu ve ne yapsalar bunun böyle olmasını engelleyemezlerdi, demek ki bu ilişki *nesnel*'di. İlkel bağının (sihrin) ve büyücülüğün bile insanların bu gözlemlerinden doğduğu ilerisürülmüştür. Örneğin yağmur yağmadan önce kurbağaların bağrıştıklarını gözlemleyen ilkeller, kuraklık günlerinde kurbağalar gibi bağrışarak yağmur yağdırmak için büyü yaparlardı; çünkü aynı nedenin aynı sonucu doğuracağına inanıyorlardı. Nedensellik ilişkisi giderek dinsel bir nitelik kazanmış ve ilkellerde olduğu gibi uzun bir süre *inanç* olarak kalmıştır. Doğadaki olayların düzenli ard ardalığından gelecekte olacağın geçmişte olanlara dayandığı düşüncesi biçimlenmiştir. Bu düşünceden de ilkel bir *kadercilik* anlayışı türemiştir. Mâdemki sonra gelen ondan önce gelen tarafından belirlenmektedir, öyleyse önde gelen de kendisinden daha önce gelence belirlenmiştir ve bu zincir ilk belirleyiciye kadar geri götürülmelidir. Bu yanlış uslamlamayı yüzyıllarca sonra ortaçağın skolâstikleri *bundan sonra, öyleyse bundan ötürü* (*Lâ.* Post hoc, ergo propter hoc) deyimiyle formülleştirip bir mantık ilkesi hâline getirecekler ve *inan*'makta devam edeceklerdir. Bu yüzdendir ki Whitehead, *Science an the Modern World* adlı yapıtında: "Antikçağın Yunan kadercileri, modern bilimsel düşüncenin atalarıdır" (s. 12) demektedir. Ne var ki olaylar arasındaki ilişkilerin bu ilkel serüveni bilimsel nedensellik anlayışına dönüşünceye kadar daha pek çok evrelerden geçecektir. Bu yanlış uslamlama düşlere, fallara vb. inanma gibi birçok boşinançlara da yolaçmıştır. Antikçağ Yunan düşün-

cesinde nedenselliği sezen ve olaylar arasında nedensel bir bağlantı bulunduğunu ileri sürüen ilk düşünür Demokritos'tur. Sonra Aristoteles *meydana gelen her şeyin belli bir şeyden meydana geldiğini* söylemiş ve bu *doğal* düzenliliği *mantıksal* düzenliliğe dönüştürerek *tümevarım* yöntemini oluşturmuştur: "Aynı nedenler aynı sonuçları doğurur (birinci öncül: nedensellik ilkesi) —Sıcaklık mâdenleri genişletmiştir (ikinci öncül: deney)—. Öyleyse sıcaklık daimâ mâdenleri genişletir (vargı: bilimsel yasa). Oysa bu mantıksal vargının kesinliği de uzun bir süre tartışma konusu olmuştur. Belli sayıdaki deneyler ancak o belli sayıdaki deneylerle sınırlı sonuçları meydana koyabilir, belli sayıdaki deneylerden o belli sayıdaki deneylerin sınırını aşan genel sonuçlar çıkarılamaz. Güneş şimdiye kadar toprağı ısıttı diye onun yarın da toprağı ısıtacağını bilemeyiz. Tersine, güneşin şimdiye kadar toprağı ısıtması bir gün gelip toprağı ısıtmayacağının bilinmesini gerektirir. Yavaş yavaş hangi sonuçların hangi koşullar altında hangi nedenlerden doğduğu bilinmeye başlandıkça dinsel gerekircilik yerini bilimsel gerekirciliğe bıraktı. Artık, insanlar, nedenleri etkilemeye ve değiştirmeye ve bizzat meydana getirmeye başlamışlardı. Francis Bacon (1561-1626), nedensellik düşüncesinin bu serüvenini şu sözüyle özetler: *Gerçekten bilmek, nedenleri bilmektir.* Fransız düşünürü Descartes (1596-1650)'la İngiliz düşünürü Hobbes'a (1588-1679) göre de bütün olup-bitenler nedenselliğin zorunlu düzeni içindedirler. Alman düşünürü Leibniz'e (1646-1717) göre her şeyin bir nedeni vardır (yeter neden ilkesi, *Fr.* Raison suffisante) Hollandalı düşünür Spinoza'ya (1632-1677) göre özvarlıkta özgür bir irâde yoktur. Özvarlığın bir şeyi ya da başka bir şeyi istemesi nedenle gerektirilmiş olup o neden de başka bir nedenle gerektirilmiştir ve bu sonsuz olarak böyle gider. İdealistler, bilimsel nedenselliğin karşısına metafizik sebepliliği çıkarırlar. Bu savın en açık ve belli biçimini ileri sürmüş olan Alman düşünürü Hegel'e göre evren *nedensellik*'le açıklanamaz, ancak *sebeplilik*'le açıklanabilir. Çünkü evreni açıklayabilmek için bir *ilk ilke* saptamak gerekir, bu öyle bir ilk ilkedir ki evren ondan çıkmıştır. Bu ilk ilke bir ilk *neden* (*Os.* İllet, *Fr.* Cause) olamaz, çünkü onun nedenini açıklayamayacağımız için kendisi açıklanamayanın evreni açıklaması olanaksızdır. Oysa bu ilk ilke bir *ilk sebep* (*Os.* Mûcip, *Fr.* Raison) olabilir, çünkü onun sebebi esâsen kendisinde içkin bulunan ereğidir ve sebep ereğiyle açıklanmaktadır. *Neden* bir şeyin *ne'den* olduğunu anlatır (Örneğin dünyanın aydınlanması *güneş'ten*dir), *sebep*'se bir şeyin *ne için* olduğunu anlatır (Örneğin işçinin çalışması *para kazanmak için*'dir). Nedenin gerçekleştirdiği *etki* (*Os.* Tesir, *Fr. Effet),* sebebin gerçekleştirdiğiyse *erek* (*Os.* Gâye, *Fr.* Fin)'dir. Yukardaki örneklerde para kazanmak, işçinin çalışmasını açıklar; ama dünyanın aydınlanması güneşi açıklamaz. İşçinin çalışması para kazanmak içindir; ama güneş dünyanın aydınlanması için değildir, tersine, dünyanın aydınlanması güneşten ötürüdür, öyleyse güneş neden ötürüdür? Güneş de herhalde bir şeyden ötürüdür, böylelikle ilk nedene kadar gelinir ve ilk neden açıklanamaz olarak kalır. Hegel'in bu varsayımı birçok bakımlardan yanlıştır. İlkin, bir son etki olmadığı gibi, bir ilk neden de yoktur; evren ilksiz ve sonsuzdur. Kaldı ki metafizik bile dolaylı bir yoldan bu sonuca varmaktadır. Metafizik ilk neden olarak tanrıyı ileri sürer, ne var ki "tanrının nedeni nedir?" sorusuna "onun nedeni yoktur, ilksiz ve sonsuzdur" yanıtını vermek zorunda kalır. Demek ki ilksizlik ve sonsuzluk hangi açıdan ele alınırsa alınsın evrensel oluşmada zorunludur. Bundan başka doğada elbette bir *ereksellik,* ya da daha doğru bir deyimle bir *amaçlılık* vardır, ne var ki bu amaçlılık nesnel ve özdeksel nedenlerden ötürüdür. Darwin'in bol deney ve gözlemlerle kanıtladığı gibi hayvanlar ve bitkilerdeki değişmeler, çevreye uymalar vb. yaşamlarının değişen koşullarıyla etkileşiminden oluşur. Eğer bu değişmeler örgenliklere yaşamlarını sürdürebilmeleri için yararlıysa doğal ayıklanmayla korunur, kalıtımla yerleşir ve kuşaktan kuşağa geçerek örgenliğin amaçlılığını gerçekleştirirler. Bir. diyalektikçi şöyle der: "Burjuva ideologları bilimsel nedenselliğe niçin saldırırlar? Çünkü bilimsel nedensellik, bilimsel sonuçlara götürür. Eğer evrendeki her şey doğal nedenlerle ortaya çıkıyorsa doğa dizgesi içinde yücelerin yücesi ve özdeksel olmayan bir güce yer yok demektir". Buna karşı nedensellik de, "evrensel bağlantıların ancak küçük bir parçasıdır. Neden ve sonucun insan tarafından kavranması olayların ancak bir yönünü gösterir. Doğa ve toplum olaylarının bağlılıkları, *neden-etki* ilişkisinin gösterdiğinden çok daha zengin ve karmaşıktır, özel olan neden-etki bağı, çok daha geniş bir ilişki olan *karşılıklı etki*'nin ancak

küçük bir parçasıdır". Engels de şöyle demiştir: "Dünyada neden ve etkinin sürekli olarak karşılıklı yer değiştirmelerinde yansıyan evrensel bir etkileşim vardır: Burada ve şimdi *neden* olan, orada ya da o zaman *sonuç* olur". Özetle, doğada, nedeni bulunmayan hiç bir olgu yoktur. Nedensel ilişkiler nesnel, genel ve etken ilişkilerdir. Evrendeki tüm olayların nedenleri olmasaydı bilim varolamazdı. Bu nedenlerin insanlarca keşfedilip meydana konmasıyladır ki insansal üretim gerçekleşebilmiştir. Engels şöyle der: "Nedensellik, bir hareketin ötekinin nedeni olduğunun keşfi, insanların etkinliğiyle gerçekleşmiştir" (Engels, *La Dialectique de la nature,* Editions Sociales, Paris 1955, s. 232). İnsanın, koşullarını meydana getirerek gerçekleştirdiği her olay *nedensellik*'i tanıtlar. İnsan bu etkinliğiyle belli bir devimi, doğadaki gibi, bizzat meydana getirebilir; hattâ sanayide olduğu gibi (örneğin doğada bir makine yoktur) doğada hiç bulunmayan yepyeni devimler ortaya koyabilir, onları dilediği gibi değiştirip dilediği gibi yön verebilir. Engels şöyle der: "İnsan bir tüfekle barutu, patlayıcı maddeyi ve mermiyi bir araya getirebilir, onu ateşleyebilir ve deneyiyle önceden bildiği etkiyi hesaplayabilir. Bütün bunlarda gelecek olanın önceki olandan çıkarıldığı söylenemez, çünkü *olacak olan* şey, *olmuş olan* şeyle *aynı değildir.* Ateşleme ya da barut iş görmeyebilir, namlu parçalanabilir vb... Bütün bunlar *nedenselli*k'i çürütmez, tersine, tanıtlar. Çünkü bu durumda kuraldan sapmanın nedenleri de ortaya çıkarılabilir; barutun ıslaklığı, namlunun bozukluğu vb... Böylelikle nedensellik deneyi iki katlı olarak yapılmaktadır" (İbid). Engels, özetle, şunu demek ister: Eğer yapabiliyorsak, nedenlerini biliyoruz demektir. Nedenlerini bilip yapmaksa, tek sözle, *nedensellik*'tir... Eytişimsel özdekçiliğe göre nedensellik, insan bilincinin dışında gerçekleşen nesnel ve evrensel zorunlu bir bağımlılıktır. Metafiziğin bu kavram karşısındaki tutumu hem tekyanlıdır, hem de bu tekyanlılıkta çeşitlenmiştir. Tekyanlıdır, çünkü nedenle sonucu birbirinden ayrı ve birbirine karşıt iki olay olarak görür. Çeşitlenmiştir, çünkü öznel düşüncecilik nedenselliği ya yadsır (örneğin Mahçılık) ya da bilincin ürünü sayar (örneğin Kantçılık), nesnel düşüncecilikse onu bilincin dışında tasarladığı evrensel bir bilinç ya da bir kavram yapısı olarak ele alır (örneğin Hegelcilik). Eytişimsel olmayan metafizik özdekçiliğin nedensellik karşısındaki tutumu da dar görüşlü ve mekanikçi bir tutumdur, onu tekbiçimde saltıklaştırır (örneğin Laplace gerekirciliği). Bilimsel bulgular, eytişimsel özdekçiliğin nedensellik anlayışını her gün biraz daha doğrulamaktadır. *Bk.* Neden, Gerekircilik, Mekanikçilik.

NEDENSELLİK YASASI. (*Os.* Kanunu illiyet, *Fr.* Loi de causalité) Nedenle etkisi arasındaki bağlantının zorunluğunu saptayan yasa... Nedenle etkisi arasındaki bağlantısal zorunluk belli ilişkilerde ortaya çıkar. Örneğin güneş yaprakları kızartır, talaşları tutuşturur, insan derisini kararтır, buzu eritir, balmumunu yumuşatır, çamaşırları kurutur vb. Ama aynı güneş talaşları karartmaz, buzu kızartmaz ya da tutuşturmaz, çamaştrları yumuşatmaz vb. Demek ki nedenle etkisi arasındaki zorunluk ancak belli ilişkilerde geçerlidir. Nedenle etkisi ya da sonucu, aynı zamanda, birbirlerini de etkilerler. Bu etkileşim, onların eytişimsel bağımlılıklarının ürünüdür. Bu etkileşimde temel olan (belirleyici olan) *neden*'dir, etki ya da sonucun neden üstündeki etkisiyse ikincildir. Bunu bilmek ve ayırmak son derece önemlidir. Örneğin özdek bilinci belirlemiş ve meydana getirmiştir, ama bilinç de özdeği etkilemekle beraber onu belirleyip meydana getirmiş değildir. Temel olanla ikincil olanın daima ayırdedilmesi felsefenin başsorunudur, bu konuda en küçük bir yanılgı tüm düşünce sistemini kökünden değiştirir ve tam tersi sonuçlara götürür. Felsefenin temel sorunu (önceliğin özdekte mi, yoksa bilinçte mi olduğu sorunu) bu bilimsel ayrımın anlaşılmasına bağlıdır. *Bk.* Nedensellik, Neden.

NEDENSİZ. (*Os.* İlletsiz, Sebepsiz, Dâiyesiz; *Fr.* Sans cause, Gratis, Gratuit) Nedene dayanmayan... Bilim açısından nedensizlik olanaksızdır, hiç bir şey kendiliğinden meydana gelmez. Nerede bir olgu, bir süreç, bir değişme varsa onun herhalde bir nedeni vardır. Örneğin bir mâden kendiliğinden genişlemez, eğer genişlemişse onu herhalde bir genişleten vardır ve bu da genişlemenin nedenidir. Büyük fizikçi Albert Einstein: "Tanrının zar attığına inanamam" derken bu bilimsel gerçeği dilegetirmektedir. Ne var ki metafizik düşünce sistemi her zaman ve her yerde *nedensiz*'liği aramış ve bununla doğadışı tasarımlarını tanıtlayabileceğini sanmıştır. Örneğin metafizik törebilim anlayışı *nedensiz edim*'lerin bulunduğunu ilerisürer ve bunu da özgürlüğün bir kanıtı sayar. Özgürlüğün yanlış tanımından doğan bu yanlış

anlayış, patolojik davranışları —ki onlar da nedensiz değildir— normal davranışlara indirger. Metafizik düşünce sistemi Heisenberg ilkesinden de bu açıdan yararlanmaya çalışmıştır, bu yanılgı da *rastlantı* kavramını *nedensiz'lik* kavramına indirgemekten doğmaktadır. Bütün bu yanılgılar temelde *neden* kavramının metafizik yorumuna ve yanlış değerlendirilmesine dayanır. *Bk.* Neden, Nedensellik, Rastlantı.

NESNE. (*Os.* Eşbâh, Şey, Şey'i manzûr, Lâ ene, Sey'i tecrübî, Şey'i maddî, Aynı haricî, Sûreti zihniye, Eşya, Maksat, Mâsadak, Müteallâk, Mâteallâkı aynî, Ayn, Mevzû, Madde, Hâriç, Vâkî, Vâkıa, Meram, Maksud, Murat, Garaz, Hedef, Gâye, Fâil, Bâis, Sebep, Mebhusün anh; *Fr.* Objet, *Al.* Objekt, Gegenstand; *İng.* Object, *İt.* Obbietto, Oggetto) Öznenin dışında bulunan ve onun bilmesine konu olan.

1. *Etimoloji: Ar. şey* anlamına gelen *Tr. ne* sözcüğünden türetilmiştir. Avrupa dillerindeki karşılığı, Hint-Avrupa dil grubunun *atmak* düşüncesini dilegetiren *ye* kökünden türemiş ve skolâstiklerin *önüne atmak* (karşıya koymak) anlamını dilegetiren *objectum* deyimiyle geçmiştir. İlkin XIV. yüzyılda Nicolas Oresmius tarafından kullanıldığı sanılmaktadır. *Lâ. önünde* anlamını dilegetiren *ob* öntakısı, *nesne*'yi karşıtı bulunan *özne*'nin dışına çeker.

2. *Eytişimsel özdekçilik:* İnsan bilincinden bağımsız olarak dış dünyada varbulunan ve bilmenin konusu olan her şey *nesne,* bunun karsısında bulunan bilinçli insan *özne*' dir. Her ikisi bir bütündür ve aralarındaki ilişki eytişimsel bir karşılıklı etki ilişkisidir. İnsan, nesnenin bilgisini edinerek nesneyi değiştirir ve nesneyi değiştirirken kendisini de değiştirir. Kantçılığın bilinemez saydığı nesneler bilimin ilerlemesiyle bilinmişler ve yeniden üretilmişlerdir. Üretilen nesneyse elbette bilinen nesnedir. Bilimin her ilerleyişinde daha birçok nesneler bilinecek ve üretilecektir. Özne, nesnenin ve onun yasalarının bilgisini genişletmekle daha etkin bir duruma gelmektedir. Öznenin bu etkinliği, bilgisiyle birlikte, sonsuzca artacaktır. Nesneyle öznenin ilişkisinden temel olan, belirleyici nesne (nesnel etmenler)'dir; ama bu belirleme ancak özne (öznel etmenler)'den meydana gelmiş bir düzeyde gerçekleşebilir. Örneğin Einstein uygun eğitim ve çalışma koşullarını bulamasaydı (nesnel etmenler) büyük bir fizikçi olamazdı. Ne var ki uygun eğitim ve çalışma koşullarını bulan başka birçok insanlar büyük fizikçi (öznel etmenler) olamamışlardır. Nesnenin özneye göre temelliği ve önceliği açıktır, çünkü yansıyan nesne olmasaydı bilinçsel ve öznel yansıma da olamazdı. Ama bu, metafizik özdekçilerin sandığı gibi öznenin tümüyle edilgin (pasif) olduğu anlamına gelmez. Özne, nesnelin bilgisiyle bilinçli amaçlar edinir ve bu bilinçli amaçlarıyla nesneyi etkiler, değiştirir ve hizmetine koşar. Ne var ki bu da metafizik düşüncecilerin sandığı gibi öznenin tümüyle etkin (aktif) olduğu anlamına da gelmez. Çünkü insan nesnenin yasalarına bağlıdır, ne etse bu yasaları değiştiremez, yaratamaz ve yokedemez. *Nesne*'yle *özne* arasındaki ilişki, toplumsal-tarihsel sürecin temel ilişkisidir. Toplumsal-ekonomik biçimlerin dönüşümü bu ilişkiyle gerçekleşir. İnsanlar kendi tarihlerini hem nesnel koşulların hem de bu nesnel koşullardan edindikleri öznel amaçların doğrultusunda yaparlar. Eşdeyişle insansal eylem, hem *nesnel yasa*'larla, hem de bu nesnel yasaların bilgisiyle oluşan *öznel amaç*'larla belirlenir. Toplumsal-tarihsel süreçte nesnel öznele dönüşür, örneğin üretim güçlerindeki nesnel değişikliğin öznece bilincine varılır; gerekli nesnel koşullar hazırlanınca da öznel nesnele dönüşür, örneğin insanlar bilincine vardıkları üretim güçlerindeki nesnel değişiklikten ötürü öznel olarak amaç edindikleri üretim ilişkilerini değiştirirler. Ne var ki nesnelle öznel aynı hızla işlemez, çünkü temel olan nesnelle temel olmayan öznel eşdeğerli değildir. Bundan ötürüdür ki devrim uzun —insanların toplumsal formasyonlarına göre kimi yerde pek uzun— bir süre gecikir, çünkü nesnelin öznelce kavranabilmesi için bir *süre* gereklidir. *Önce olay* (nesne)'lar yaşanır, yaşanılan bu olayların *sonra bilinç* (öznel)'ine varılır. İşte nesnelle öznel arasındaki değer başkalığı, birinin temel olup öbürünün olmaması burada belirir. Doğasal-tarihsel süreç sadece nesnelle işler, toplumsal-tarihsel süreçse nesnelle öznelin karşılıklı etkileriyle işler. İnsansız doğanın tarhsel gelişmesinde insan denen olguyu da nesnel yasalar meydana getirmiştir, ama insanlı doğanın tarihsel gelişmesinde bu nesnel yasalar insansal öznelin hizmetine girmiştir. *Bk.* Özne, Nesnel, Özdek, Bilinç, Nesnel Gerçek, Eytişimsel Özdekçilik.

NESNEL. *(Os.* Âfâkî, Şey'î, Hâric, Tasavvur, Hârici zihn, Hârici nefsî, Şey'i hâricî, Aynî, Hakikî, Vücudî, Nefsülemrî, Vâkıî; *Fr.* Objektif, *Al.* Objektiv, *İng.* Objective,

İt. Obbiettivo, Ogettivo) Nesneyle ilgili, nesneye değgin, nesneyle belirlenen... *Bilinçle ilişkili olan* anlamındaki *öznel* terimine karşılık olarak *dış gerçekle ilişkili olan*'ı dilegetirir. *Nesnel bir düşünce,* dış dünyadaki gerçeklerden yansıyan bir düşüncedir; *öznel bir düşünce*'yse dış dünyadaki gerçeklerle ilişkisiz olarak insan zihninden doğan bir düşüncedir. Bununla beraber öznel bir düşünce, gerçekler düzeyinde doğrulanınca nesnelleşir. Demek ki *nesnel* kavramı; bir nesneye bağlı olarak insandan bağımsızlığı, bir özneye bağlı olarak da öznel olanın insandan bağımsız özdeksel temelini dilegetirir. Öznel eytişim, nesnel eytişimin insan bilincinde yansımasıdır. *Nesnel*'le *öznel,* birbirlerinden ayrı değil, birbirleriyle bağımlı bir bütündürler. *Nesnel* kavramının tarihsel serüveni, *nesne* kavramının tarihsel serüveni gibidir. *Bk.* Özne, Nesne, Öznel ve Nesnel.

NESNELCİLİK. (*Os.* Âfâkiyye, Hârici zihniyye mezhebi, Mârifet nazariyesi; *Fr.* Objectivisme, *Al.* Objektivismus, *İng.* Objectivism, *İt.* Obbiettivismo) Yansızlık anlayışı... Metafizik felsefede özellikle Alman düşünürü Kant'la başlayan *nesne* ve *nesnel* anlayışına *nesnelcilik* adı verilmiştir. Kant, Descartes ve Dekartçıların insan zihninin bir tasarımı saydıkları ve tasarımsal bir varlık olarak tanımladıkları *nesne*'yi insan zihninin dışında ve ondan bağımsız olarak varsaymıştı. Eşdeyişle Kant, Dekartçılıkta sürüpgiden ve Renouvier'yle çağımıza kadar gelmiş bulunan ters bir *nesne* anlayışını değiştirmiş ve günümüzde kullanılan anlamına kavuşturmuştu. Daha sonra insanın ve kişiselin dışındalığını konu edinen bütün öğretiler *nesnelci* sayıldı. Örneğin ahlâkı insanların davranışları, vicdanları, değer yargıları dışında bağımsız bir varlık sayan törebilim anlayışına *nesnelcilik* adı verildi. Giderek bu anlam, metafizik olgucu etkilerle, bilimdışı bir *yansızlık* anlayışına dönüştürüldü. *İnsandan bağımsız*'lığı dilegetiren *nesnel* deyimine *insanlarüstü* metafizik bir yer verildi. Özellikle çağdaş burjuva felsefesinin siyasal amaçlarında yararlanmaya çalıştığı bu anlayış, dış gerçekliği hiç bir değerlendirmeye başvurmaksızın olduğu gibi ele almayı önerir. Bu anlayışa göre bilim yansız olmalı; örneğin toplumsal değişmeler sınıfsal açıdan değerlendirilmemelidir, fizik kendi alanında kalmalı ve felsefe yanından ele alınmamalıdır. Bu metafizik *nesnelcilik* anlayışı, kasıtlı kullanımı bir yana, gerçekte metafizik düşünme yönteminin temel ilkelerine uygundur. Soyut mantıksallığı somut gerçekliğe indirgeyen metafizik yönteme göre örneğin edebiyat edebiyattır, siyasa da siyasadır (özdeşlik ilkesi) ve bu ikisi arasında hiç bir bağıntı kurulamaz. Evrensel bağlantıyı ve bağımlılığı göremeyen bu bilimdışı metafizik anlayış, bilimsel eytişimsel özdekçilikle her bakımdan çürütülmüştür. Doğada olduğu gibi insan bilgisinde de yansızlık mümkün değildir. Bilim, eleştirmeler ve değerlendirmelerle gelişmiştir. Örneğin bilimsel verileri özdekçilik yanından yorumlamasaydı, eytişimsel özdekçilik oluşamazdı. Sınıflı toplumlarda tüm ideolojiler, zorunlu olarak, belli sınıfların çıkarlarını yansıtırlar. Kaldı ki *bilimsellik* ve *yanlılık,* birbirlerine karşıt değil, tam tersine, birbirleriyle bağımlı kavramlardır; birbirlerini koşullar ve zorunlu kılarlar. *Nesnelcilik,* nesnel gerçeği ya tümüyle yadsıyan ya da çarpıtan ve tekyanlı yargılara götüren *öznelcilik* gibi bilimdışı ve idealist bir tutumdur. *Bk.* Nesnel, Nesne, Nesnel Düşüncecilik, Bilim, Öznelcilik.

NESNEL ÇELİŞKİ. (*Os.* Âfâkî tenâkuz, *Fr.* Contradiction objective) Eytişimsel çelişki... Bozuk bir düşüncenin ürünü olan *mantıksal çelişki* deyimi karşılığında kullanılır. Soyut düşüncede çelişki olmamalıdır, eşdeyişle düşüncelerimiz ve tasarımlarımız çelişkisiz olmalıdır. Çelişmezlik ilkesi, mantıksal çelişkileri yoketme ve düşüncede tutarlılığı sağlama bakımından doğru bir ilkedir. Ne var ki *nesnel çelişki* evrensel bir yasadır ve somut gerçeklikte geçerlidir. Hem de öylesine geçerlidir ki evrende çelişkisiz hiç bir nesne, olgu, olay ve süreç yoktur. *Mantıksal çelişki*'yle *nesnel çelişki*'yi dikkatle ve önemle birbirinden ayırmak gerekir. *Çelişki* ya da *çelişme* deyiminin her iki anlamda da kullanılmasından yararlanan bilgisiz ideologlar eytişimsel özdekçi felsefeyi bu bakımdan çürütmeye yeltenirler, düşüncede çelişki bulunmaması gereğinden yararlanarak hiç bir yerde çelişki bulunmaması gerektiğini ileri sürerler. Düşünme elbette çelişkisiz olmalıdır, ama doğa ve toplum çelişkisiz yaşayamaz; yaşamak demek gelişmek ve bundan ötürü de çelişmek demektir. *Bk.* Çelişme, Çelişmezlik İlkesi, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Eytişim Yöntemi, Metafizik Yöntem.

NESNEL DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Tasavvuriyei âfâkiyye, *Fr.* Idéalisme objectif) İnsandan bağımsız saltık bir düşüncenin ya da ruhsal ilkenin varlığını ve önceliğini ileri-

süren düşüncecilik anlayışı... Varlığın kaynağını insansal ruha indirgeyen ve özdeği düşüncenin ürünü sayan *öznel düşüncecilik* deyimi karşılığında kullanılır. Genel olarak ruhu temel sayan ve ona özdeğe göre öncelik tanıyan *düşüncecilik* akımının bir biçimi olan bu anlayış tarihsel süreçte çeşitli aşamalardan geçmişti. Hintlilerin Vedenta'sı, Çinlilerin Konfüçyüsçülüğü, antikçağ Yunanlılarının Megaralıları, Platonculuğu ve Yeniplatonculuğu; Hıristiyan skolâstiğin Augustinusçuluğu ve Tomacılığı, Alman idealizminin Kantçılığı, Schellingciliği ve Hegelciliği, çağımızın mızmız felsefelerinden kişilikçilik, yenitomacılık vb. nesnel düşünceci öğretilerdir. İdealist dünya görüşü, en yaygın biçimiyle, özdeksel olmayan ruhu ya da tanrıyı dinsel nitelikli öğretilerle ilerisürmüştür. Bilim, bütün bu varsayımların gerçekdışı olduğunu kesinlikle göstermiştir. *Nesnel düşüncecilik* deyimi; dinsel nitelikli öğretilerden daha soyut bir görünüşe bürünen, gerçekdışı ve bilimdışı olmakta farksız bulunmakla beraber, açıkça tanrılık varsayımı dilegetirmeden evrenin temelinde ruhsal bir özün varbulunduğunu ve bu ruhsal özün evrenden önceliğini ilerisüren felsefesel öğretileri adlandırır. *Bk.* Nesne, Nesnel, Nesnelcilik, Düşüncecilik, Öznel Düşüncecilik.

NESNEL ETMENLER. (*Os.* Âfâkî âmiller, Fr. Facteurs objectifs) Toplumsal gelişmenin iki koşulundan biri olan insandan bağımsız ve onun faaliyetini sınırlandırıp yönlendiren koşullar... Başta üretim düzeyi olmak üzere doğa koşulları, tarihsel gelişmenin yüklediği görevler *nesnel etmenler*'dir. İnsanın bilinçsel ve irâdeli faaliyetlerini dilegetiren *öznel etmenler* deyimiyle bağımlı olarak kullanılır. Toplumsal gelişmenin bu iki koşulu arasındaki sıkı ilişki ve bağımlılığın açıklanması, eytişimin felsefeye en büyük katkılarından biridir. Çünkü bu çok önemli iki koşulun bağımlı etkileşimleri bilinmeden toplumsal gelişme açıklanamaz. Bu deyim, kimi sözlüklerimizde *nesnel etkenler* (*Os.* Âfâkî müessirler, *Fr.* Agents objectifs) deyimiyle dilegetirilmektedir. *Bk.* Öznel ve Nesnel, Nesnel.

NESNEL EYTİŞİM. (*Os.* Âfâkî cedel, Cedeli hâricî; *Fr.* Dialectique objective) Varlığın gelişmesi... *Kavramların gelişmesi*'ni dilegetiren *öznel eytişim* deyimi karşılığında kullanılır. Bu iki deyim düşünceci evtişimci Hegel'le özdekçi eytişim anlayışlarındaki temel ayrılığı da meydana koyar. Hegel'de eytişim *düşüncenin devimi*'dir ve bundan ötürü *öznel*'dir, özdekçi eytişim *varlığın devimi*'dir ve bundan ötürü *nesnel*'dir. Öznel eytişim, nesnel eytişimin yansısıdır; kavramların devimi nesnelerin deviminden yansır, düşüncelerdeki değişmeler varlıktaki değişmelerin sonucudur. Eytişimsel özdekçilik dilinde eytişim, doğasal-düşünsel bütün bir gelişme sürecinin genel yasasıdır. *Bk.* Eytişim, Nesnel.

NESNEL GERÇEK. (*Os.* Âfâkî şe'niyet, Âfâkî hakikat, Hakikatı hâriciye, Vücudu hâriçi, Hakikatı fiilîye, Hakikatı tasavvurîye; *Fr.* Réalité objective, *Al.* Objektive Realitaet, *İng.* Objective reality) İnsan zihninin dışında varolan her şey... *Nesnel gerçek* deyimi *gerçek* deyimiyle anlamdaştır, *nesnenin kendisi*'ni dilegetirir, eşdeyişle *bilme konusu olan her şey*'dir ve teksözle *dışımızdaki dünya*'dır. Bu anlamda *nesnel gerçek* deyimi *özdek* deyimiyle de anlamdaştır, çünkü insan zihninin dışında varolan her şey özdektir. Her üç deyim de (nesnel gerçek, gerçek, özdek) insan bilincinden bağımsız olarak insanın dışında varbulunan bütün şeyleri dilegetirir. Gördüğümüz bir ağaç, dokunduğumuz bir taş nesnel gerçek-gerçek-özdek olduğu gibi özdeğin özellikleri olan devim, zaman, uzay, doğa yasaları, sosyo-ekonomik yasalar vb. da nesnel gerçek-gerçek-özdektir. Çünkü bütün bunlar *insan bilincinin dışında var*'dırlar. Bütün bunlar insan bilincinde yansımakla *nesnel hakikat* (*Os.* Âfâkî hakikat, *Fr.* Vérité objective) olurlar. Evren bir *nesnel gerçek* olarak vardır, insan bilinciyse bu nesnel gerçeğin yansısıdır. *Nesnel gerçek-gerçek-özdek* kavramları evrenin bütün özellikleri, biçimleri, görünüşleri ve belirtileriyle birlikte tümünü dilegetirirler. *Nesnel gerçek* deyimi Kant'a gelinceye kadar, özellikle Descartes' da, ters bir anlamda kullanılmıştı ve bir *düşünsel tasarım*'ı dilegetiriyordu. *Nesne* ve *nesnel* deyimleri gibi *nesnel gerçek* deyimi de ancak Kant'tan sonra insan zihninin dışındaki varlığı dilegetirdi. Fransız düşünürü Descartes insan zihninin dışındaki varlığa *biçimsel gerçek* (*Os.* Hakikatı sûrîye, *Fr.* Réalité formelle) diyordu. Descartes'ın dilinde *nesnel olarak varolmak* (*Fr.* Exister objectivement) demek, *tasarımsal olarak varolmak* (*Os.* Tasavvuran mevcut olmak) demektir. Bu anlam, skolâstiklerin dilinde Duns Scottus' den beri yerleşmiş bulunan bir anlamdı. Ne var ki bu, *nesnel* sözcüğünün *öznel* ve *öznel* sözcüğünün de *nesnel* yerinde kullanılışından ileri geliyordu. *Nesnel gerçek*'in insanın dışındaki varlığı İngiliz düşünürü Berkeley'e gelinceye kadar yadsınmamıştır. Nitekim *nes-*

nel'lik anlayışında Descartes'ı izleyen Spinoza (*Ethique*, I, 30, 11, 8 vb.) şöyle der: "Gerçek bir tasarımın kendi konusuna uygun olması gerekir. Zihinde varolan doğada da vardır" (*Ethique*, I, 30). *Nesnel gerçek* deyimini *düşünen özneden bağımsız olarak varolan* anlamında ilkin Alman düşünürü Kant kullanmıştır. Örneğin şöyle der: "Uzay, nesnel bir gerçeklik değildir. Öznel ve tasarımsaldır, insan zihninden doğar" (Kant, *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, 15), "İnsan yaşamı bir düş gibidir, nesnel gerçeklik taşımaz. Biz nesnelerin kendiliklerinde ne olduklarını bilemeyiz" (Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 1, 3). Kant'ın bu kullanımları, yanlış varsayımlar içinde de olsa, *nesnel gerçek* deyiminin günümüzdeki anlamına uygun kullanımlardır. Deyimin skolâstik dildeki ters kullanımı XIX. yüzyıl Fransız metafizikçilerinden Renouvier tarafından sürdürülmek istenmiştir: "Öznede bulunana nesnel diyeceğim" (Renouvier, *Essais de critique générale, Logique*, I, s. 19). Oysa Renouvier de sonunda yeni anlama uymak zorunda kalmıştır: "Uzun bir süredir nesnelle öznel sözcüklerine ve türevlerine önerdiğim ve ayrılmadığım eski anlam bana yararlı görünmüştü. Ne yazık ki filozofların ve kamunun malı olmuş bulunan yanlış dile uymak zorunda kalıyorum" (Renouvier, *Les Principes de la Nature*, s. 315' in notu). *Nesnel gerçek* deyiminin doğru kullanımında gözönünde bulundurulması gereken önemli bir bilgi de *gerçek* (*Os.* Şe'niyyet, *Fr.* Réalité) deyimiyle *hakikat* (*Os.* Hakikat, *Fr.* Vérité) deyiminin aynı sözcükle, *gerçek* sözcüğüyle Türkçeleştirilmesidir. Özellikle *hakikat* deyiminin *gerçeklik* deyimiyle Türkçeleştirilmesi bir anlam karışıklığı doğurmakta ve asla aynılaştırılmaması gereken bu iki kavramı aynı sözcükte birleştirmektedir. *Gerçek* insan zihninden bağımsız olarak varbulunanı, *hakikat* gerçeğin insan zihnindeki yansısını dilegetirir. Eşdeyişle *hakikat*, insan zihninde yanstyan *gerçek*'tir. Bu bakımdan gerçeğin *insan zihninin dışında*'lığına karşın hakikatin *insan zihninin içinde* bir niteliği vardır. Bununla beraber hakikat da, gerçek gibi, *nesnel*'dir ve *öznel* olamaz, çünkü hakikî bilgilerimiz nesnel gerçeklikten yansıyan ve onlara uygun düşen bilgilerdir. *Bk.* Nesne, Nesnel, Özne, Öznel, Gerçek, Özdek, Hakikat, Nesnel Hakikat.

NESNEL HAKİKAT. (*Os.* Âfâki hakikat, *Fr.* Vérité objeetive) İnsan zihninde yansıyan gerçeklik... *Hakikat*'ın niteliği *nesnel* olmak, nesnesine upuygun yansımaktır. Bundan ötürüdür ki metafizik bir deyim olan *öznel hakikat*' ın sözü edilemez. Her *hakikat* nesneldir. Gerçeğe uymayan öznel bir kanı, bir varsayım, bir kuruntu, bir yanılsama vb. *hakikat* değildir. Hakikatin ölçütü pratiktir, doğadır. deneyimdir. Herhangi bir kanı, bir varsayım vb. pratikle *gerçek*'leştirilebilirse *hakikat* olur. *Bk.* Nesnel Gerçek, Nesnel, Nesne, Hakikat.

NİCEL. (*Os.* Kemmî, *Fr.* Quantitatif, *Al.* Quantitativ, *İng.* Quantitative, *İt.* Quantitativo) Nicelikle ilgili... *Niceliksel* deyimiyle anlamdaştır ve *nitel* deyimi karşılığında kullanılır. Bilim, nitel olanın nicel olana dönüştürülmesiyle gelişmiştir. Örneğin Aristoteles fiziği niteldir, benzerlik ve başkalıkların betimlenmesine dayanır; Galile fiziği niceldir, bütünle parçaların matematiksel oranlarına dayanır. Örneğin gökkuşağı Descartes'a göre niteliksel bir olaydı, bunun bilimsel nedeninin anlaşılması ölçülebilmesiyle —eşdeyişle nitel bilginin yerine nicel bilginin getirilmesiyle— gerçekleşti. *Bk.* Nicelik, Nitel

NİCEL DEĞİŞME. (*Os.* Tahavvülü kemmî, *Fr.* Changement quantitatif) Nicelikçe çoğalma ya da azalma... Nesnel gerceklikteki herhangi bir nesne, olgu ya da olayı kendinden başka bir nesne, olgu ya da olaya dönüştüren *nitel değişme* (*Os.* Tahavvülü keyfî, *Fr.* Changement qualitatif) deyimi karşılığında kullanılır. Nesnel gerçekliğin tüm nesne, olgu, olay ve süreçlerinin nitel belirlenimleri olduğu gibi buna bağlı olarak nicel belirlenimleri de vardır. Örneğin belli bir hacim, büyüklük, sayı, hız, gelişme derecesi vb. nicel belirlenimlerdir. Nicel belirlenimlerdeki değişiklikler *nicel değişme* deyimiyle dilegetirilir. Örneğin elmayı elma yapan *nitel belirlenim* (*Os.* Taayyünü keyfî, *Fr.* Détermination qualitative)'nin yanında onun kavun ya da asmakabağına göre belli bir hacmi, büyüklüğü, eşdeyişle *nicel belirlenim* (*Os.* Taayyünü kemmî, *Fr.* Détermination quantitative)'i de sözkonusudur. Ne var ki nicel değişmeler nesnel gerçekliği neyse o olmaktan çıkarmaz. Örneğin elma büyük ya da küçük olabilir, ama gene de elmadır. Buna karşı nitel belirlenimlerdeki değişmeler, eşdeyişle nitel değişmeler nesnel gerçekliği temelden değiştirir, neyse o olmaktan çıkarır. Örneğin su buhar olur, çekirdek elma olur, canlı ölü olur vb. Nicel değişmeler ancak son sınırlarına ulaşmakla nitel değişmelere dönüşürler. Örneğin bir canlının yaşı büyür (nicel değişme), kocar, eskir ve ölür (nitel

değişme). *Bk.* Nicel, Nicelik, Nitelik, Nitel, Nitelik ve Nitelik, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası.

NİCEL FARKLILIK. (*Os.* Tehâlüfü kemmî, *Fr.* Distinction quantitative) Benzerler arasındaki farklılık... Benzemeyenler arasındaki farklılığı dilegetiren *nitel farklılık* (*Os.* Tehâlüfü keyfî, *Fr.* Distinction qualitative) deyimi karşılığında kullanılır. Nicelik, herhangi bir nesnenin, benzer ve birtürden parçalara ayrılabilmesindeki ya da bu parçalardan birleşme yoluyla meydana gelmesindeki özelliğidir. Örneğin elmayla armut arasındaki farklılık nitel, buna karşı üç kilo elmayla beş kilo elma arasındaki farklılık niceldir. *Bk.* Nicel, Nitel, Nicelik ve Nitelik.

NİCEL GELİŞME. (*Os.* Tekemmülü kemmî, *Fr.* Développement quantitatif) Nicelikçe çoğalma, büyüme ve serpilme... Nitelikçe çoğalma, büyüme ve serpilmeyi dilegetiren *nitel gelişme* (*Os.* Tekemmülü keyfî, *Fr.* Développement qualitatif) deyimi karşılığında kullanılır. Örneğin bir insanın boyunun uzayıp ağırlığının artması nicelikçe gelişme, bilgilenip olgunlaşmasıysa nitelikçe gelişmedir. Eytişimsel özdekçi felsefede *nicel gelişme* deyimi, gözle görülmeyen ve derece derece biriken gelişmeleri (birikimleri) dilegetirir ve *nitel sıçrama* deyimi karşılığında kullanılır. *Bk.* Nicel, Nicelik, Nitel, Nitelik, Nicel Değişme, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Nicelik ve Nitelik.

NİCELİK. (*Os.* Kemmiyet, Kem, Miktar; *Fr.* Quantité, *Al.* Quantitaet, *İng.* Quantity, *İt.* Quantità) Nesnenin ölçme konusu olan yanı... Eytişimsel özdekçi çözümleme *nicelik*'le *nitelik*'in nesnel gerçeğin birbirinden ayrılmaz iki yanı olduğunu açıklamıştır. Nicelikle nitelik bağımlıdırlar, birbirlerine dönüşürler, ayrıştırılamazlar. Sadece nicel ya da sadece nitel olan hiç bir şey yoktur. Soyut kavramlar bile bu bağlantıdan koparılamazlar. Örneğin *üç* (nicelik) ya kalemdir, ya insandır, ya elmadır (nitelik); *güzel* (nitelik) ya az güzeldir, ya çok güzeldir, ya daha güzeldir (nicelik). Bilimsel felsefenin bir ustası, en soyut nicelik olan sayıların da bir niteliği bulunduğunu göstermiştir: "16 sayısı sadece 16 tane 1'in toplamı değil, aynı zamanda 4'ün karesi ve 2'nin dördüncü kuvvetidir. Temel sayılar, başka sayıların kendileriyle çarpımından meydana gelen sayılara yeni ve kesin nitelikler verirler". Her nesne ve olay, belli bir nitelikle belli bir niceliğin birliğidir. Bu birliğin bozulması o nesne ya da olayı başka bir nesne ya da olaya dönüştürür. Bir şeyin neyse o kalması için niteliksel yanıyla niceliksel yanının belli bir oranda birleşmiş, dengeye girmiş olması gerekir. Örneğin azotla oksijenin bileşiminden meydana gelmiş, ama birbirlerinden başka olan çok sayıda madde vardır. İki azotun bir oksijenle birliği güldürücü bir gaz, iki azotun beş oksijenle birliği katı bir kristaldir. Gazın gaz ve kristalin kristal olabilmesi için niceliklerinin nitelikleriyle kurduğu dengenin bozulmaması gerekir. Bu dengenin bozulması, örneğin dört oksijenin eklenmesi ya da çıkarılması, gazı kristale ve kristali gaza dönüştürür. Bu dönüşme için, örneğimizde olduğu gibi niceliğin azalması ya da çoğalması da herhalde gerekli değildir, niceliğin toplam olarak aynı kaldığı halde birlikteki dengesel orantısını değiştirmesi de yeter. Örneğin ısıyı mekanik devime ya da mekanik devimi ısıya çevirdiğimiz zaman nicelik toplam olarak aynı kaldığı halde nitelik değişmektedir. Ne var ki ısıdan azalan nicelik devime ya da devimden azalan nicelik ısıya eklenmiştir. Demek ki bir nesnenin neyse o kalması için niteliğiyle niceliği arasındaki dengeyi koruması gerekir, bu denge bozuldu mu o nesne başka bir nesne olur. Ne var ki bir nesnenin nitelik değiştirmesi için, son örneğimizde olduğu gibi, toplam olarak değişmese bile, herhalde bir nicelik değişimi gereklidir. "Nicelik değişmesi olmaksızın nitelik değişmesi mümkün değildir". Nicelikle niteliğin bağımlı birliğinde temel olan niteliktir, çünkü bir nesne ya da olayın az ya da çok sürekli bir varlık biçimi vardır ve niceliksel olarak değişirken bu niteliksel varlık biçimini belli bir sınıra kadar sürdürür. Niteliğin değişmesi için niceliğin değişmesi zorunludur, ama her nicelik değişimi nitelik değişimini gerektirmez. Niteliğin değişmesi için niceliğin belli bir sınırı aşacak derecede değişmesi, eşdeyişle belli bir nesne ya da olayın birliğinde nitelikle ilişkisel dengesini bozacak kadar azalması ya da çoğalması gerekir. Örneğin 1-99 ısı dereceleri arasında *su* niteliğinde olan iki hidrojenle bir oksijen 0 ısı derecesinde *buz* ve 100 ısı derecesinde *gaz* niteliğine dönüşür. Bunun gibi, anamalcı bir toplumda toplumcuların sayısı seçmen sayısının yarısına kadar çoğalsa da o toplumun anamalcı niteliğini değiştiremez, seçim sınırı olan seçmen sayısının yarısını aşınca toplumun niteliği değişir ve anamalcı toplum toplumcu toplum olur. De-

mek ki belli denge sınırını aşan her nicelik değişimi bir nitelik değişimini zorunlu kılar. Ne var ki her nitelik değişimi de yeni nicelik değişimlerine olanak sağlar. Devimin ve gelişmenin temel yasası budur. *Bk.* Nitelik, Eytişimsel Özdekçilik. Nicelik ve Nitelik, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası.

NİCELİKTEN NİTELİĞE GEÇİŞ. (*Os.* Kemmiyetten keyfiyete geçiş, *İng.* Transition from Quantity to Quality) Gelişmenin, niceliksel değişmelerin niteliksel değişmelere dönüşmesiyle gerçekleştiğini açıklayan yasa... Eytişimsel özdekçiliğin meydana koyduğu bu yasa, doğada, bilinçte ve toplumda alt olandan üst olana doğru ilerlemenin hangi koşullar altında gerçekleştiğini açıklar. Bu nesnel yasaya göre her türlü gelişme, nicelikçe birikmelerin zorunlu olarak nitelik değişimini gerektirmesiyle gerçekleşir. Örneğin yüz dereceye kadar kaynatılan su nitelik değiştirip buhar olur, bilgisi çoğalan tıp öğrencisi nitelik değiştirip hekim olur, gerekli oy sayısını bulan milletvekili adayı nitelik değiştirip milletvekili olur vb... Bu nesnel ve evrensel yasa *evrim ve devrim* deyimleriyle de dilegetirilir. Evrim ve devrim, gelişmenin, birbirlerine sıkıca bağımlı iki yanıdır. Gelişmenin gerçekleşebilmesi için bir yanda nicelikçe birikmeler (evrim), öbür yanda nitelikçe değişmeler (devrim) gereklidir. Evrimsel gelişme, zorunlu olarak, devrimsel gelişmeyi doğurur. Nicelikten niteliğe bu geçiş, ânî olarak, *sıçrama*'yla gerçekleşir. Örneğin 99 dereceye kadar niteliğini sürdüren su bir derece daha ısınmakla birdenbire buhar, bin oy alması gereken ve 999 oya kadar aday niteliğini sürdüren kişi bir oy daha almakla birdenbire milletvekili olur. Doğa, toplum ve bilinç bu yasayla devinir ve gelişir. Gerçekleşen, *eski*'nin yokolarak yerini *yeni*'ye bırakmasıdır. Ne var ki bu yeni, her gelişme sürecinde mutlaka eskiyle zıtlaşan bir yeni değildir. Yeni, kendinden önceki aşamaya göre yeni olduğu halde, kendinden sonraki aşamaya göre eskidir. Kimi yerde de yenileşmiş bulunduğu halde eski yapısını sürdürür. Örneğin iç çelişmelerdeki nicel birikimin gerekli sınırı aştığı noktada anamalcılık emperyalizm aşamasına sıçramıştır, ama gene de anamalcılık yapısını korumaktadır. Bu demektir ki daha az yetkin bir yapıya göre niteliksel olan değişme, daha yetkin bir yapıya göre nicelikseldir. Niceliksel değişmelerle niteliksel değişmeler de birbirlerine sıkıca bağımlıdırlar, nicelik değişmeleri nitelik değişmelerini doğurduğu gibi nitelik değişmeleri de nicelik değişmelerini doğurur. Örneğin yeni bir makine (nitelik) üretimi artırır (nicelik) üretimin artması (nicelik) daha gelişmiş bir makineyi (nitelik) gerektirir, daha gelişmiş bir makine de (nitelik) üretimi daha çok artırır (nicelik) vb... Eytişimsel özdekçiliğin gerçek anlamına kavuşturup nesnel gerçeklikten yansıyan bilimsel ayrıntılarını saptadığı bu yasa, ilkin idealist bir yapıda Alman düşünürü Hegel tarafından ilerisürülmüştür. *Bk.* Nicelik, Nitelik, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası.

NİCELİKTEN NİTELİĞE GEÇİŞ YASASI. (*Os.* Kemmiyetin keyfiyete intikali kanunu, *Fr.* La loi de passage de la quantité a la qualité) Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin saptadığı üç evrensel yasadan biri... Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin saptadığı bu evrensel yasa da öbür *karşıtların birliği ve savaşımı yasası*'yla *yadsımanın yadsınması yasası* gibi doğada, toplumda ve bilinçte; bunların tüm süreçlerinde geçerlidir, bu yüzden evrenseldir. Gerçekte bu üç yasayı da keşfeden Alman düşünürü Hegel'dir, ne var ki her üç yasayı da gizemselleştirmiş ve soyutlamıştır. Bu yasaları nesnel gerçekliğin bir yansıması olarak gören ve saptayan eytişimsel ve tarihsel özdekçilik olmuştur. Eytişimsel özdekçi felsefe bu üç evrensel yasayı nesnel gerçekliği bilmenin ve onu dönüşüme uğratmanın yasaları olarak yeniden düzenlemiştir. Özellikle bu yasaların toplumsal gelişmede değişen koşullara göre özgül biçimler aldıklarının saptanması, tümüyle eytişimsel özdekçi felsefenin ürünüdür. Örneğin niceliksel ve niteliksel değişmeler görelidir, kimi özellikler bakımından niteliksel olan değişmeler başka özellikler bakımından niceliksel olabilir; anamalcılık tekelci anamalcılığa dönüşmüştür, bu değişme kimi özellikler bakımından nitelikseldir, ama kimi özellikler bakımından da nicelikseldir, çünkü anamalcılık niteliği değişmemiştir. Bu örneklerde görüldüğü gibi bu evrensel yasanın çeşitli koşullardaki çeşitli özgül biçimleri eytişimsel özdekçi felsefe tarafından incelenmiş ve saptanmıştır. Bu yasa, kısaca, *nicelikten niteliğe geçiş* deyimiyle de nitelenir. *Bk.* Nicelik ve Nitelik, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Hegelcilik, Nicelikten Niteliğe Geçiş.

NİCELİK VE NİTELİK. (*Os.* Kemmiyet ve keyfiyet, *Fr.* Quanité et qualité, *Al.* Quantitaet und Qualitaet, *İng.* Quantity and quality) Nesnel gerçekliğin eytişimsel özdekçi

felsefe tarafından ortaya konan birbiriyle sıkıca bağımlı iki yanı... Nesnel gerçeklik, belli bir nicelik ve nitelik birliğidir. Sadece niceliksel hic bir nesne olamayacağı gibi sadece niteliksel hiç bir nesne de olamaz. Bir nesneyi, bir olguyu, bir olayı ya da bir süreci anlayabilmek için onu hem niteliksel, hem de niceliksel yanıyla ele almak gerekir. Demek ki sözkonusu olan, idealistlerin ve metafizikçilerin yaptıkları gibi ya sadece nicelikleri ya da sadece nitelikleri ele almak değil, mekanikçi özdekçilerin yaptıkları gibi nitelikleri niceliklere indirgemek değil; niceliksel belirtici özelliklerle niteliksel belirtici özellikler arasındaki eytişimsel ilişkiyi görmek ve kavramaktır. Niceliklerle nitelikler arasındaki bu sıkı ilişki, aynı zamanda devimin kaynağım da açıklar. Devim, herhangi bir nesne ya da olguya; idealistlerin, metafizikçilerin, mekanikçi özdekçilerin sandıkları gibi dışardan verilmiş değil, içsel değişimlerinin ve gelişmelerinin (eşdeyişle, niceliksel birikimlerle niteliksel dönüşümlere uğramalarının) ürünüdür. Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin kurucularından ve bilimsel felsefenin ustalarından biri şöyle der: "Her değişiklik, niceliğin niteliğe dönüşümü, cisimde bulunan şu ya da bu biçimdeki devim miktarının nicel değişikliğinin bir sonucudur. Fiziksel sâbitler, devimin nicel olarak arttırılmasının ya da azaltılmasının ilgili cismin durumunda nitel değişiklik sağladığı, yâni niceliğin niteliğe dönüştüğü düğüm noktalarından başka bir şey değildir". Niceliği niteliğin karşısına koyan ve aralarındaki bağımlılığı kavramayan metafizik görüşe karşı, diyalektik görüş nicelikle niteliğin koparılamaz sıkı bağımlılığını meydana koymuştur. Örneğin her nicelik bir niteliği ve her nitelik bir niceliği karşılar. Üç sayısı, ya kalemdir, ya insandır, ya elmadır. Güzel niteliği, ya az güzeldir, ya çok güzeldir, ya daha güzeldir. Ne nicelik ne de nitelik birbirleriyle bağımlı kılınmadan hiç bir anlam vermezler. Örneğin her nesne belli bir nicelikte sıvı, belli bir nicelikte katı ve belli bir nicelikte gazdır. Daha açık bir deyişle, her nesne, belli ısı derecelerine göre üç nitelikten birini alabilen, hem katı, hem sıvı, hem gaz olan bir yapıdadır. Nesneleri, belli ısı derecelerine göre katı, sıvı, ya da gaz niteliklerine bürüyen o nesnelerin içindeki atomların niceliksel değişimleridir. Herhangi bir nesne, molekül sayısını değiştirmekle başka bir nesne olur. Niceliksel değişmeler niteliksel değişmeleri meydana getirir. Doğada ve toplumda her nitelik değişimi bir nicelik değişiminin ürünüdür. Buna karşı her nitelik değişimi de nispî bir süreklilik görünüşü içinde yeni bir nitelik değişimine doğru yol alan yeni bir nicelik değişimidir. *Nicelik ve nitelik*, nesnel gerçeğin bağımlı iki yanıdır. Niceliksiz nitelik olamayacağı gibi, niteliksiz nicelik de olamaz. Nicelikle niteliğin ilişkisinde temel olan niteliktir, çünkü bir nesne niceliksel olarak değişirken niteliğini sürdürür. Ancak niceliğin, nitelikle ilişkisel dengesini bozacak kadar çoğalması ya da azalmasıdır ki yeni bir niteliğe geçiş sağlar. *Bk.* Nicelik, Nitelik, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Devim, Eytişimsel Özdekçilik.

NİÇİN. (*Os.* Ne sebebe mebni, *Fr.* Pourquoi, *Al.* Warum, *İng.* Why, *İt.* Perché) Bir şeyin nedeninin ve amacının belirtilmesini isteyen soru... Türkçe *şey* anlamını dilegetiren *ne* sözcüğüyle *neden* anlamını dilegetiren *çun* sözcüğünün birleştirilmesiyle *(ne için)* yapılmıştır. Bilim nitel olandan nicel olana, Aristoteles'in *niçin* sorusundan Galile'nin *nasıl* sorusuna doğru gelişmiştir. *Niçin* kavramı, özellikle idealizm ve metafizikte çok önemlidir. Çünkü idealist ve metafizik felsefe bilimsel *nedensellik* bağının karşısına ereksel *sebeplilik* bağını çıkarır. İdealistlere ve metafizikçilere göre açıklayıcı olan, herhangi bir şeyin *nasıl* olduğunu anlatan *neden* (*Fr.* Cause) değil, *niçin* olduğunu anlatan *sebep* (*Fr.* Raison)'tir. Çünkü neden, etkisinden ya da sonucundan bağımsız olduğu ve onu içermediği halde sebep ereğiyle bağımlıdır ve ereğini içerir. *Bk.* Neden.

NİTEL. (*Os.* Keyfî, Tavsifî; *Fr.* Qualitatif, *Al.* Qualitativ, *İng.* Qualitative, *İt.* Qualitativo) Nitelikle ilgili... *Niteliksel* deyimiyle anlamdaştır ve *nicel* deyimi karşılığında kullanılır. Metafizik düşünce sisteminde önce bu iki deyim birbirine karşıt sayılmış, sonra nitel nicele indirgenmiştir. Klâsik mantıkta bilim öncesi bilgi betimsel olduğundan ötürü *nitel bilgi* olarak tanımlanır ve nicel terimlerle belirtilemeyeni dilegetirir. *Bk.* Nicelik, Nicel, Nitelik.

NİTEL ÇELİŞKİ. (*Os.* Tenâkuzu keyfî, *Fr.* Contradiction qualitative) İç karşıtlıklar arasında niteliksel karşıtlıktan doğan çelişki... Eytişimsel özdekçi çelişkiyle Hegelci çelişkiyi birbirinden ayıran ve özellikle karşıtların birliği ve savaşımı yasasında çelişkinin mekanik yorumunu meydana koyan ve büyük

yanılgıları önleyen çok önemli bir terimdir. Her çelişme karşıtların birliğini ve savaşımını gerçekleştirmez, karşıtların birliğini ve savaşımını gerçekleştiren iç karşıtlıklar arasında niteliksel karşıtlıktan doğan *nitel çelişki*'dir. Bu çok önemli bilgi gözönünde tutulmazsa karşıtlar arasındaki bağımlılık mekanik bir devimselliğe bürünür ve bir saatin rakkası gibi sürekli olarak iki karşıtlık arasında gidip gelir, örneğin anamalcılık toplumculuğa dönüştükten sonra toplumculuk da gene anamalcılığa dönüşür. Bunun gibi savaş barışa dönüşür, barış da gene savaşa dönüşür, demek ki savaş sonsuzca sürüpgidecek ve insanlık savaştan kurtulamayacaktır. Oysa anamalcılık toplumculuğa dönüşür ama toplumculuk yeniden anamalcılığa dönüşmez, savaş barışa dönüşür ama barış yeniden savaşa dönüşmez. Çünkü bunların birliğini ve savaşımını oluşturan soyut kavramsal karşıtlıkları değil, içsel ve niteliksel karşıtlıklarıdır, eşdeyişle iç karşıtlıkları arasında niteliksel karşıtlıktan doğan *nitel çelişki*'leridir. Örneğin anamalcılık toplumculukla karşıtlaştığından ötürü değil, kendi iç *nitel çelişki*'sinin aşılmasından ötürü toplumculuğa dönüşür. Toplumculuksa yeniden anamalcılığa dönüşmez, çünkü onu oluşturan anamalcılığın iç nitel çelişkisi artık aşılmıştır ve yokolmuştur. Daha açık bir deyişle, toplumculuğun içinde anamalcılığın iç nitel çelişkisi yoktur ki onu yeniden anamalcılığa dönüştürsün. Toplumculuğun iç nitel çelişkileriyse onu yeniden anamalcılığa dönüştürmez, tersine, bizzat kendisini aştırır ve geliştirir. Bir olayın ya da sürecin karşıt gibi görünen yanlarının eytişimsel karşıtlığı temsil etmediği ve hele iç *nitel çelişki*'yle hiç bir ilgisi bulunmadığı asla unutulmamalıdır. *Bk.* Çelişme, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Genel Çelişki.

NİTELİK. (*Os.* Keyfiyyet, Keyf, Sıfat, Vasıf, Hassa, Haslet, Hasise, Mehâsin, Meziyet, Haysiyet, Fazilet, Necâbet, Pâye, Hâl, Kemâl, Ünvan; *Fr.* Qualité, *Al.* Qualitaet, *İng.* Quality, *İt.* Qualità) Nesnenin algılama konusu olan yanı... Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *nitelik* nesne ve olayların varlık biçimidir. Nesne ve olayları neyseler o yapan, başka nesnelerden ve olaylardan ayıran, onları sınırsızca ve sonsuzca çeşitlendiren *nitelik*'leridir. Her nesne ve olayın niteliksel yanıyla bağımlı olarak bir de niceliksel yanı vardır. Bundan ötürüdür ki *nitelik* ve *nicelik* birbirleriyle bağımlıdır. Sadece nitel ya da sadece nicel olan hiç bir nesne ya da olay yoktur. Özdeş olan nesne ve olaylar arasındaki farklar *nicelik* farkları (büyük ya da küçük elma, dilimlenmiş ya da bütün elma, üç ya da beş elma vb.), özdeş olmayan nesne ve olaylar arasındaki farklar *nitelik farkları* (insan, ağaç, kuş, taş vb.)'dır. Felsefesel *nitelik* kavramı, konuşma dilindeki *nitelik* kavramı gibi bir değer yargısı taşımaz ve nesne ya da olayların özelliklerine indirgenemez; yokluğu o nesne ya da olayı neyse o olmaktan çıkaracak olan, nesne ya da olayın bütünsel öz yapısını dilegetirir. Nicelik değişikliği bir nesne ya da olayı belli bir sınıra kadar kendisi olmaktan çıkarmaz, bir elma dilimlere de bölünse gene elmadır. Ama nitelik değişikliği bir nesne ya da olayı kendisi olmaktan çıkarır, bir elma yüksek ısıda kaynatılıp eritilirse elma olmaktan çıkar. Demek ki niceliksel değişme belli bir sınırda niteliksel değişmeyi gerektirir. *Bk.* Nicelik, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Evrim, Devrim, Evrim ve Devrim, Eytişimsel Özdekçilik, Nicelik ve Nitelik.

NİTELİKTEN NİCELİĞE GEÇİŞ. (*Os.* Keyfiyetten kemmiyete intikal, *Fr.* Transition de la qualité a la quantité) Nicelikten niteliğe geçişle işlemeye başlayan karşıt süreç... Bir nesnenin niteliksel değişikliği o nesnenin niceliksel değişikliğini gerektirir. Bu gerçek, doğal olaylarda olduğu kadar toplum olaylarında da böyledir. Örneğin, bir makine (nitelik) üretimi arttırır (nicelik), üretimin artması da yeni bir makineyi gerektirir (nicelikten niteliğe geçiş), bu yeni makine de üretimi daha çok arttırır (nitelikten niceliğe geçiş). Her devim bir evrim sürecinde, her evrim de bir devrim sürecinde gerçekleşir. Diyalektik anlayış, nitelikle niceliğin karşılıklı ilişkileri içinde birbirlerine olan etki ve bağlılıklarını ortaya koymuştur. *Bk.* Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Nitelik, Evrim ve Devrim, Eytişimsel Özdekçilik.

NOUS. Oluşu gerçekleştiren doğasal devim... Yunanca *nous* kavramı gerek Batı dillerine, gerek dilimize *anlık, us, ruh, anlıksal ilke, ruhsal ilke* vb. gibi çeşitli deyimlerle çevrilmiştir. Gerçekte bu deyimlerin hiç biri *nous*'a antikçağ Yunan düşüncesinin büyük ökelerinden biri olan Anaksagoras (500-428)'ın verdiği anlamı dilegetirmez. Mitolojik tanrılarla dolu olan Yunan dünyasında Anaksagoras'ın, *oluş*'u, tanrılık güce bağlamayıp bilimsel bir düşünüşle *neden* ve *hangi koşullar altında* gerçekleştiği yönünde açıklamaya çalışması bu konudaki bütün idealist yorum-

ları geçersiz kılar. Dahası, Anaksagoras, *Doğa* adlı yapıtında "Saç olmayandan saç, et olmayandan et olması nasıl mümkün olur?" (Walther Kranz, *Antik Felsefe*, Suat Yakup Baydur çevirisi, Istanbul 1948, kısım II, s. 14) diye sormaktadır. Demek ki *özdek olmayan*'dan da özdeksel bir dünyanın oluşması düşünülemez. Anaksagoras "her şeyin bir arada bulunduğu, çokluk ve küçüklük bakımından sonsuz olduğu" bir *başlangıç* tasarlıyordu (İbid, s. 9). Bu ilk ve durgun *karışım*'dan gökler, yıldızlar, bitkiler, hayvanlar, insanlar, eşdeyişle bütün bir evren *nasıl* oluşmuştu? Evreni meydana getiren sayısız çeşitlilikteki varlıklar *neden* ve *hangi koşullar altında* belirmişler ve varlaşmışlardı? Anaksagoras'ın kendine sorduğu bu sorulara verdiği karşılık şudur: Bu neden, *devim*' dir. Devim, doğanın iç zorunluğundan, kendiliğinden varolmaktadır. Daha açık bir deyişle, devim, doğanın içinde vardır; özdeksel doğanın "en hafif, en ince, en belirsiz, en arı" özdeğidir: Anaksagoras bu devimi, önce kendi çevresinde dönen bir *daire* ve sonra uzayın sonsuzluğuna yayılan bir *kasırga* olarak tasarımlamaktadır. Nesnelerin birbirlerinden ayrışması ve oluşması bu devimin mekanik etkisiyle gerçekleşmiştir. Anaksagoras "her şeyde her şey vardır" demektedir (İbid, s. 10). Demek ki kemikte et, ette kemik, kılda et ve kemik vardır; *her şey*'i belli *bir şey* yapan onda belli bir maddenin öbürlerinden çok bulunmasıdır. Anaksagoras'ın bu düşüncesi *oluş*'u artma ve eksilmelerle açıklayan Herakleitos anlayışından farklı olmakla beraber gene de bir evrim anlayışıdır. Çünkü üreyen üretende içkin bulunmaktadır, artma ve eksilmeler nesnelerin devimin etkisiyle gerçekleşen ve sonsuzca gerçekleşecek olan ayrışmaları sonucudur... İngiliz düşünürü Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*'nde (Bölüm: XXIX) haklı olarak: "*Nous*'u çevirebilecek İngilizce bir sözcük yoktur. *Logos*'un *us* sözcüğüyle çevrilmesi uygundur, çünkü *nous* karşılığı olarak kullanılmasını önler" demektedir. Profesör Macit Gökberk de yerinde bir yorumla: "Anaksagoras, oluşu meydana getiren ilkeye, gördüğü iş düşünce yetisininkine benzediği için *nous* adını verir" der (*Felsefe Tarihi*, 1961, s. 35). Antikçağ Yunan felsefesinin ilk düşünürü Thales'ten beri kullanılan *nous* deyimi, ilkçağ özdekçilerince *toplum yasalarının tümü* olarak anlaşılmaktadır. Ona *tinsel varlık* anlamını veren Platon'la Aristoteles olmuştur. Fransız düşünürü Georges Cogniot, *İlkçağ Materyalizmi* adlı değerli yapıtında şöyle der: "Önceleri, Anaksagoras'ı şeylerin düzenleyicisi bir gücü kabul eder görmekle hayranlık duyan Sokrates bile, nous kuramının, gerçeğin özdekdışı bir ilkeyle açıklanması olmadığını anlayınca çabucak ağız değiştirmek zorunda kaldı. *Phédon* diyaloğunda açıkladığı da budur". Plotinos ve Yeniplatoncuların dilinde tanrılaştırılan *nous* kavramı, atomcu Demokritos'un dilinde *ateşten bir toparlak*'tır ve duyumların karışıklığını düzenler (*Bk.* Léopold Mabilleau, *Atom Felsefesi Tarihi*, Paris 1895). Aristoteles, *nous* kavramını *tinsel varlık* anlamında kullanmakla kalmamış, Anaksagoras'ı da bir *yaratan* tasarlamakla tanımlamıştır. Alman düşünürü Immanuel Kant'ın dışında bütün idealistler Anaksagoras'ın *nous*'unu Aristoteles yorumuyla anlamışlardır. Sadece Kant, Anaksagoras'ın bu kavramla *çok ince bir özdek*'i dilegetirdiğini söyler. Alman düşünürü Hegel de Aristoteles'in "Anaksagoras için *ruh* neyse *nous* da odur" sözünü ünlü *Felsefe Tarihi Dersleri*'nde önemle kaydettikten sonra bundan idealistçe yararlanmaya çalışır ve Anaksagoras'ın "*Nous*, dünyanın ve her türlü düzenin nedenidir" sözü üstüne şunları söyler: "Nesnel düşünce, dünyadaki us ve elbette doğa; evrensel olan işte bunlardır. Bu usun bizzat kendisi, nasıl köpek bir hayvansa ve onun tözsel yanı buysa, öylece doğada içkindir, doğanın özüdür. Böylesine bir usu içkin bulunmasaydı doğa, insanların bir sandalyeyi biçimlendirdikleri gibi, dışardan biçimlendirilemezdi".

O

OCKHAM'CILIK. (*Os.* Ockhamizm, *Fr.* Ockhamisme, *Al.* Ockhamismus, *İng.* Ockhamism) Adcı gezimcilik... İngiliz tanrıbilimcisi Ockham'lı William (1295-1349)'ın öğretisini dilegetirir. Adcılığın kurucusu sayılan ve İngiliz görgücülüğünün öncülerinden olan William of Ockham'ın öğretisi *scépticisme théologique* (*Tr.* Tanrıbilimsel şüphecilik) adıyla da anılır. Aforoz edilmiş bir Fransisken papazı olan William, felsefenin tanrıbilim karşısında bağımsızlığa kavuşmasında başlıca etkenlerden biridir. Skolâstiğin büyük düşünürler çağı Ockham'lı William'la kapanmıştır. O, bir tanrıbilimci olmaktan çok, bir Aristotelesçi mantıkçıydı. "Tümel olan gerçek değildir" (yâni: nesne değildir, sadece birbirine benzeyen birçok şeyleri dilegetiren bir sözcüktür, bir *ad*'dır) demekle Aristoteles mantığının ilkin Porphyrios tarafından ilerisürülen ve sonra İbni Sinâ ve Augustinus tarafından benimsenen ve metafizik alanda sürdürülen yanlış yorumunu düzeltmek istemişti. Porphyrios, Aristoteles'in *Kategoryalar*'ına yazmış olduğu yorumda, cinslerin ve türlerin töz ya da cisimsel olup olmadıklarını tartışmıştı. "Tümeller gerçektirler" (*Lâ.* Universalia sunt realia) diyen metafizik realizm, bu yanlış yorumun ve tartışmanın ürünüydü. Buna karşı, Aristoteles'in de amacına uygun olarak, insan zihninde olup bitenleri düzenlemek isteyen mantıksal tümellerin birer *ad*'dan ibâret (*Lâ.* Universalia sunt nomina) olduğunu belirtmek gerekiyordu. Ockham'lıya göre, tümellerin nesnelerden önce de varbulundukları (*Lâ.* Universale ante rem) doğruydu, ama bu tanrıbilimsel açıklamalar için, geçerliliği bununla sınırlı, bir önermeydi. Yaratıcı bir tanrıyı varsaymak için, yaratılanların daha önce tanrılık zihinde varbulunması gerekiyordu. Ne var ki bu, mantığın alanı olan insan zihninde de varbulunmalarını gerektirmezdi. Bilgi edinmek işlemini gerçekleştiren insan zihni için tümeller elbette nesnelerden sonra (*Lâ.* Universale post rem) meydana çıkmışlardı. İnsan zihni, onları, tek tek nesnelerden soyutlayıp birer *ad* olarak ortaya koymuştu. Ockham'lı William, böylelikle, bilimle metafiziği, felsefeyle tanrıbilimi birbirlerinden ayırmış ve birbirlerine geçemeyecekleri sınırlarını çizmiş oluyordu. İlkin Compiégne papazı Roscelin tarafından ortaya atılan (XI. yüzyıl) ve sonra Ockham'lının öncülüğünde ortaçağ Aristotelesçilerince geliştirilen (XIV. yüzyıl) adcılık öğretisinin büyük önemi, elde ettiği bu sonuçtadır. Bu arada büyük skolâstikçi Aquino'lu Thomas (XIII. yüzyıl)'nın da Aristoteles mantığının bu yanlış yorumunu sezmiş ve düzeltmeye çalışmış olduğunu anımsamak gerekir. Duns Scotus'ün yarı gerçekçiliğinin de (XIII. yüzyıl), mantığı metafiziğe bağlayarak Thomas'nın düzeltme çabasını engellemekle beraber, adcılık yönündeki büyük eğilimiyle Ockham'cılığın temellerini güçlendirdiği unutulmamalıdır. *Ockhamisme* (Fransızlar *Occamisme* biçiminde de yazarlar) deyimi, özellikle William of Ockham (Fransızlar Guillaume d'Occam derler) 'ın mantığını dilegetirir (*Bk.* E. A. Moody, *The Logic of William of Ockham*, London 1935). Bu mantık, özellikle, anlamları üçe ayırmasıyla ünlüdür: *Mantıksal* (*İng.* Logical), *bilgibilimsel* (*İng.* Epistemological), *tanrıbilimsel* (*İng.* Theological). Nesneleri temel, düşünceleri de ikincil olarak ele alışı bu mantığın güçlü yanıdır. Ne var ki tekilin geneli içerdiğini yadsıması da büyük yanılgısıdır. Ockham'lıya göre sadece *tekil* nesneler gerçektirler, *genel* kavramlar insanlar tarafından yaratılmışlardır ve nesnelerden bağımsız olarak hiç bir gerçeklik taşımadıkları gibi nesnelerin niteliklerini de yansıtmazlar. Bu ilerisürüş, metafiziğe metafizik anlayışla karşı çıkmanın zorunlu yanılgısını taşımaktadır. Nitekim Ockham'cılığın bu doğruyu yanlış bir biçimde görüsü, Berkeley'le çağdaş semantikte, özdekçiliğe karşı kullanılacaktır. *Tekil*'le *genel*'i birbirinden ayırırken, onların diyalektik bağımlılığını görmeksizin, metafizik bir anlayışla karşıtlaştırmak bu yanılgının başlıca nedenidir. *Ockhamisme*'in *tanrıbilimsel şüphecilik*'le nitelenmesi, tanrıbilimin ussallık ve bilimsellik iddiasına karşı yarattığı şüpheden ötürüdür. Ockham'lıya göre insan sadece *inan*malıdır, tanrıbilimi ussallıkla bağdaştırmaya çalışmamalıdır. Tanrılık alanın bilimini yapmak iddiasını taşıyan bütün skolâstik, çürük ve boş varsayımların toplamından başka bir şey değildir. XIV. ve XV. yüzyılların üniversitelerini gerçek birer savaş alanına çeviren Ockham'cılık, güçsüz yanlarına rağmen, ortaçağın en ilerici akımlarından biridir. Felsefe ustalarından biri şöyle der: "Adcılık, ortaçağda özdekçiliğin ilk dilegetirilişidir". *Bk.* Adcılık, Adcı Gezimcilik, Kavramcılık, Gerçekçilik, Mantık.

OGÜSTİNUSÇULUK. (*Os.* Ogüstinus'un mesleki felsefisi, *Fr.* Augustinisme, *Al.* Augustinismus, *İng.* Augustinanism) Saint Augustinus'un öğretisi... Saint Aurelius Augustinus (354-430), Hıristiyan felsefesini Platon temeline oturtarak kuranlardan biridir. Hıristiyon felsefesinin patristik döneminde yetişen Augustinus, uzantıları günümüzde de sürüpgiden bütün ortaçağ boyunca Hıristiyan tanrıbiliminin başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Temel sorunlarda kendisinden sonra yetişen skolâstik tanrıbilimcileri de etkileyen Augustinus, "inan'ın bulunmadığı yerde hiç bir bilgi olamaz" demekle felsefe ve bilimi tanrıbilimle avnılaştırmıştı. Bu aynılaştırma, V. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar bütün ortaçağa egemen olmuş ve skolâstiğin Avrupa halklart üstündeki ezici baskısını gerçekleştirmiştir. Platon'u Yeniplatonculuk açısından ve gizemsel bir eğilimle Hıristiyanlığa aktaran Augustinus, Hıristiyanlığın temel sayacağı bir tanrıbilim, dinsel bir tarih anlayışı ve bir kurtuluş kuramı geliştirmiştir. Usçudur, ona göre us tanrıyı kavrayıp tanıyabilir, çünkü us insanlara tanrı tarafından kendisini tanımaları için verilmiştir. Felsefe dinle özdeştir, çünkü gerçek bilgelik tanrıyı tanımaktan başka bir şey değildir. İnan ustan önce gelir; inanmak için anlamak gerekmez, tersine, anlamak için inanılır (*Tr.* Anlamak için inanıyorum, *Lâ.* Credo ut intelligam). Tanrı, hiç bir yerde olmadığı içindir ki her yerde vardır ve hiç bir şey olmadığı içindir ki her şeydir. Evren, tanrıdan çıkmış ya da onun tarafından biçimlendirilmiş değil, tanrı tarafından yaratılmıştır. Augustinus, bu noktada, Platon'dan ve dolayısıyla Yunan düşüncesinin temel anlayışından ayrılmaktadır. Antikçağ Yunanlılarının ve bu arada Platon'un temel düşüncesine göre tanrı bir *yaratıcı* değil, bir biçimlendirici ve *yapıcı*'dır. Özdek de, ruh gibi, ilksizdir ve her zaman vardır; tanrı onu biçimlendirmekle dünyayı bir mimâr gibi onarmıştır. Augustinus, antikçağ Yunanlılarının bu temel düşüncesine şiddetle karşı çıkar ve dünyanın özdekten değil, *yokluk* (eşdeyişle ruh) 'tan yaratılmış olduğunu ilerisürer. Daha açık bir deyişle Augustinus'a göre tanrı, sadece dünyayı değil, dünyanın gereçlerini de yaratmıştır. Bu arada *zaman* da dünyayla birlikte yaratılmıştır, çünkü tanrı zamansızdır ve onun için önce ve sonra yoktur. Augustinus'a göre zaman, anımsayan ve geleceği bekleyen insan için öznel bir kavramdır, bunun dışında nesnel bir gerçeklik olarak yoktur. "Düşünüyorum, demek ki varım", insan için tek zaman işte bu zamandır, yâni *hal*'dir. Tek bilgimiz de budur, yâni düşündüğümüzü bilmemizdir. Tanrı yarattı, çünkü yaratmak istemişti. İnsan bundan ötesini bilemez. Ruh, özdeksel olmayan her şeyi kapsayan, özdekten farklı bir yapıdır. Ruhu tanrı yaratmıştır, ölmezliği uslu yaratılmış oluşundandır. Ruh, usuyla, gelmiş ve gelecek gerçeği kavrar, vücuttan ayrı ve bu bilgisiyle sonsuz olduğundan ötürü de vücutla beraber ölmez. Gerçek, görülende değil, görülmeyendedir. Platon, algıların yanıltıcı olduğunu söylemekte haklıdır. Gerçek, değişen özdeksellikte değil, değişmez ruhsallıktadır. Platon'un da dediği gibi, duyulur dünyanın çok üstünde yetkin bir anlaşılır dünya vardır. Duyulur dünya, altının yetkin bir sayı olması nedeniyle altı günde yaratılmış ve henüz altmış bin yaşına girmemiştir. Anlaşılır dünya'ysa ilksiz ve sonsuzdur. Üçünden başka, özdekçi saydığından ötürü, bütün Yunan düşünürlerini küçümseyen Augustinus, Platon'u gerçeği söyleyen tek düşünür sayar. Aristoteles, Platon'dan aşağı ama öbür Yunanlılardan üstündür. Plotinos da Platon'u en iyi anlamış düşünür olarak üçüncü sırayı tutar. Âdem'in elma hırsızlığı (ilk günah) onun bütün torunlarını, eşdeyişle insan soyunu ölüme mahkûm etmiştir. İnsanlık bu yüzden aşağılanmış ve cezalandırılmıştır. İnsanların tümü bunu haketmişlerdir. Ne var ki tanrı bunların içinden kimilerini seçmekte ve kurtarmaktadır. Bu seçim, dünyadaki iyi davranışlarından ötürü de değildir. Seçimin nedeni bilinemez. Seçilmişler tanrı kentinde sonsuz ve mutlu bir yaşama erişeceklerdir. Yeryüzü kenti, tanrı kentinin bir parçasıdır. Bu yüzden de devlet, kiliseye bağlı olmalıdır. Ogüstinusçuluk bütün bu varsayımlarının dışında, *Pelagusçuluk* (*Fr.* Pélagianisme)'la yaptığı savaş ve tartışmalarla okullaşmıştır. Bu tartışmalar, Hıristiyanlığın hemen bütün temel sorunlarını kapsamaktadır. Aynı çağda yaşayan Pelagius aydın bir din adamıydı, ilk günah dogmasını tartışmalı bulduğu gibi insanların kendi çabalarıyla erdeme ulaşırlarsa cennete gitmeleri gerektiğini ilerisürüyordu. Augustinus'sa kurtuluşta bunun hiç bir etkisi olmadığını, insanları sadece tanrının bağışının kurtarabileceğini savunmuştu. Augustinus, Pelagius'un din sapkını sayılmasında başlıca etkenlerden biri olmuştur. Bu tartışma, ortaçağın skolâstik döneminde de sürmüştür. Duns Scotus ve Fransiskenler Pelagusçudurlar, Saint Thomas ve Dominikenler Ogüstinusçudurlar. Augustinus,

bundan başka, kendisinden yüzyıl önce yaşamış bulunan Arius'un öğretisiyle de (*Fr.* Arianisme) savaşmıştır. Hıristiyan tanrıbilimi, günümüzde de, Ogüstinusçulukla onun temel sorunlarda bir uzantısı olan Tomacılığın (*Fr.* Thomisme) geniş çapta egemenliği altındadır. Augustinus'un özellikle, *yeryüzü ülkesi* (*Lâ.* Civitas terrena)'nin karşısına çıkardığı *tanrı ülkesi* (*Lâ.* Civitas Dei) tasarımı, Hıristiyan kilisesinin başlıca dayanağı olmuştur. *Bk.* Hıristiyan Felsefesi, Patristik, Skolâstik.

OKUL, (*Os.* Medrese, *Fr.* École, *Al.* Schule, *İng.* School, *İt.* Scula) Genel anlamda çevresinde toplanılan ve izinde yürünen düşünce, özel anlamda ortaçağın dinsel skolâstik felsefesi... Ortaçağ skolâstiği kısaca *okul* (*Os.* Medrese) adıyla anılır. Okul deyimi, genel olarak, bir düşünce sistemini belirtir. Milet okulu, Elea okulu, Megara okulu gibi. *Bk.* Skolâstik, Mezhep.

OLANAK. (*Os.* İmkân, İmkânı âm, Ef'ali mümkine; Vukuâtı mümkine, Kaabiliyyet, Meknet; *Fr.* Possibilité, *Al.* Möglichkeit, *İng.* Possibility, *İt.* Possibilità) Olanaklının niteliği... *Gerçeklik* (*Os.* Şe'niyet, *Fr.* Réalité) karşılığında kullanılır. *Olanak* olabilirse *gerçeklik* olur, her olanak gerçek olabilir. *Olanaksızlık* (*Os.* İmkânsızlık, *Fr.* Impossibilité) ve *zorunluk* (*Os.* Zaruret, *Fr.* Nécessité) deyimleriyle karşıtanlamlıdır. Olanaksızlığı belli olanla zorunlu olanda hiç bir olanaklılık sözkonusu değildir. *Olasılık* (*Os.* İhtimâliyet, *Fr.* Probalité)'la yakın anlamlıdır, her olası çeşitli olanaklar içinde olması en olanaklı olan bir olanaktır. *Olanak*, soyut-biçimsel ya da somut-gerçek olabilir. Soyut ve biçimsel olanak, bir olanağın olabilmesini engelleyen koşulların bulunmamasıyla belirir; somut ve gerçek olanaksa bir olanağın gerçekleşmesi için gerekli bütün koşulların bulunmasıyla belirir. Soyut olanak, somut olanak durumuna dönüşebilmek için gereken koşullara kavuşabilir. Bu halde soyut ve somut olanaklar arasındaki nicelikšel ilişki *olasılık*'tır. *Olanak* deyimi, *rastlayış* (*Os.* Zuhûrât, *Fr.* Éventualité), *rastlantı* (*Os.* Tesâdüf, *Fr.* Hasard), *almaş* (*Os.* Tenâvüp, *Fr.* Alternative), *anıklık* (*Os.* İstidât, *Fr.* Aptitude), *yetenek* (*Os.* Kaabiliyet, *Fr.* Capacite), *yeti* (*Os.* Meleke, *Fr.* Faculté), *elverişlilik* (*Os.* Fırsat, *Fr.* Occasion), *aracılık* (*Os.* Tavassut, *Fr.* Moyen) deyimleriyle de ilişkilidir. Bütün bunlar anlamlarında olanakları içeren deyimlerdir. *Olumsallık* (*Os.* Siyâkı ahvâl, *Fr.* Contingence) deyimiyle de çok yakın anlamlıdır, her olumsallık çeşitli olanakları içerir. Dilimizde *olanak* deyimiyle anlamdaş olarak *olabilirlik* deyimi de kullanılır. *Olanak* kavramı ilkin Aristoteles, sonra ortaçağın skolâstik mantıkçıları, daha sonra Leibniz, Kant ve Hegel taraflarından incelenmiş, en sonunda da eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin kurucuları tarafından gerçek anlamına kavuşturulmuştur. *Bk.* Gerçeklik, Gerçek, Zorunluk, Olasılık, Olumsal, Rastlantı, Olanak ve Gerçek.

OLANAK VE GERÇEK. (*Os.* Mümkün ve vâkî, *Fr.* Possibilité et réalité) Nesne ve olayların gelişmesindeki aşamaları yansıtan eytişimsel olanak ve gerçeklik kategorileri... *Olanak* ve *gerçeklik* birbirleriyle bağımlı nesnel gelişme kategorileridir. Biri olmadan öbürü de olamaz ve biri öbürüne dönüşebilir. Bu kategoriler nesne ve olayların nesnel gelişme yasalarına göre zorunlu gelişme aşamalarını yansıtırlar. Metafizik düşünce, bu kategorileri birbirinin karşısına koyduğu gibi (metafiziğe göre biri varsa öbürü yoktur) her birini saltık olarak ele alır (olumlu ve olumsuz, biçimsel ve gerçek olanakları birbirinden ayırmaz. Ayırmak bir yana, bunların varlığından ve derin farklılığından da habersizdir). Bu kategorilerin bağımlılığını kavrayan ve gerçek anlamlarını ortaya koyan eytişimsel özdekçi felsefedir. *Olanak*, gerçekliği meydana getiren öncüller; *gerçeklik* o öncüllerin meydana getirdiği olanaktır. Başka bir deyişle olanak, gerçekleşmek için gerekli bütün koşullara sahip olandır; gerçeklikse bu koşulların doğal zorunluğuyla varedilendir. Demek ki olanak, bir fenomenin gerçekleşmesi için gerekli bütün koşulların varlığını ya da en azından onun gerçekleşmemesi için gerekli bütün koşulların yokluğunu, gerçeklikse o fenomeni oluşturan koşulların varlığının ya da engelleyen koşulların yokluğunun meydana getirdiği fenomeni dilegetirir. Bir bakıma *olanak ve gerçeklik kategorileri*, eytişimsel özdekçi felsefenin bağımlılıklarını meydana koyduğu bir başka iki yanlı kategorinin, *neden ve sonuç* kategorilerinin değişik bir biçimidir (Ne var ki bu iki kategori grubunu birbirleriyle karıştırmamak gerekir, her iki kategori grubu arasında derin anlam farkları vardır). Örneğin gökte yağmur bulutlarının birikmesi, eşdeyişle yağmurun nesnel koşullarının hazırlanması yağmur yağması olanağını gerçekleştirir, yağan yağmur da bir gerçekliktir. Ne var ki yağmur gene de yağmayabilir, eşdeyişle olanak gerçekliğe dönüşmeyebilir. Burada da eytişimsel özdekçi felsefenin ba-

ğımlılıklarını ve gerçek anlamlarını ortaya koyduğu bir başka ikili kategori grubunun, *zorunluk ve rastlantı* kategorilerinin *olanak ve gerçeklik* kategorileriyle ilişkisini gözönünde tutmak gerekir. Yağmur bulutları gereken birikime erişmiştir, ama rastlantısal olarak (ki bu rastlantı da kendi iç gelişme koşullarıyla bir zorunluktur) çıkan bir yel o yağmur bulutlarını dağıtır ve yağmur yağmaz, eşdeyişle olanak gerçekliğe dönüşmez. Eytişimsel özdekçi felsefe burada derin bir çözümlemeyle *olanak*'ın iki biçimini birbirinden ayırır: *Soyut ve biçimsel olanak*'la *somut ve gerçek olanak*. Soyut ve biçimsel olanak, bir gerçekliğin oluşmasına engel olan koşulların yokluğundan doğan olanak; somut ve gerçek olanaksa bir gerçekliğin oluşmasını kaçınılmaz olarak hazırlayan koşulların varlığından doğan olanaktır. Daha açık bir deyişle bu iki tür olanak arasında *olasılık* farkları vardır. Örneğin uzayda bir gezegenin başka bir gezegenle çarpışması soyut ve biçimsel bir olanaktır, eşdeyişle pek küçük bir olasılık taşır. Neden? Çünkü uzayda bir gezegenin başka bir gezegenle çarpışmasını engelleyen koşullar bulunmadığı gibi zorunlu kılan koşullar da yoktur. Uzayda bir gezegenin başka bir gezegene çarpışmasını zorunlu kılan koşullar olsaydı bu soyut ve biçimsel olanak, somut ve gerçek bir olanak olurdu. Buna karşı feodalitenin gelişmesi sonucu kaçınılmaz olarak gerçekleşmesi koşulları hazırlanan anamalcılık somut ve gerçek bir olanaktır, çünkü onu engelleyen koşulların yokluğu gerçek olduğu gibi, onu zorunlu olarak gerçekleştirecek olan koşulların varlığı da bir gerçektir. Doğadaki bu *zorunluk*'u, yukardaki yağmur örneğimizde belirtildiği gibi, ancak bir *rastlantı* değiştirebilir ve ortadan kaldırabilir. Toplumdaysa bu süreçte, başka ve çok önemli bir etken de rol oynar, bu etken *bilinç*'tir. Demek ki eytişimsel özdekçi felsefenin bir başka derin çözümlemesiyle ortaya çıkan bu gerçeği, *doğal olan*'la *toplumsal olan* gerçeğini de birbirinden ayırmak gerekir. Doğada olanağın gerçekliğe dönüşmesi kendiliğinden, eşdeyişle bilinçsizce olur. Toplumdaysa olanağın gerçekliğe dönüşmesi için nesnel faktörlere öznel faktörlerin de katılması, eşdeyişle insanın bilinçli ve amaçlı katkısı gerekir. Burada da eytişimsel özdekçi felsefenin bağımlılıklarını ve gerçek anlamlarını ortaya koyduğu bir başka ikili kategori grubunun, *nesnel ve öznel* kategorilerinin, olanak ve gerçeklik kategorileriyle sıkı ilişkisi gözönünde tutulmalıdır. Şu nokta hiç bir zaman unutulmamalıdır ki genel olarak neyin olabileceği ve neyin olamayacağı insan bilinci tarafından değil, tersine, insan bilincinden bağımsız olan nesnel yasalar, koşullar ve nedenler tarafından belirlenir. Toplumda da, doğada olduğu gibi, temel belirleyici etken nesneldir ve insan bilincinden bağımsızdır. Ne var ki toplumda, doğadakinden farklı olarak, bu temel belirleyici nesnel etken olanağın gerçekliğe dönüşmesine yetmez. Buna öznel etkenin, eşdeyişle insan bilinci ve çabasının da katılması gerekir. Bu çok önemli gerçek, eytişimsel özdekçi felsefenin meydana koyduğu bir başka çok önemli bilgi, *bilinçle özdek arasındaki etkileşim* temeline dayanır. İnsan bilinci dünyayı sadece yansıtmaz, fakat ve aynı zamanda onu değiştirir. Böylelikle insan bilinci doğada, eşdeyişle özdekte olmayanı da —örneğin tekerlek ve çivi— meydana getirir. Bugün evrende insansal olan ne varsa, tekerlekten atoma kadar insan bilinciyle doğa özdeğinin bu etkileşimi sonucudur. Ne var ki öznel faktörler, eşdeyişle insan bilinci ve çabası, ancak nesnel faktörlerin hazır olduğu zaman ortaya çıkabilir ve etkin bir rol oynayabilir. Nesnel koşullar hazır olmadıkça insan bilinci ve çabası asla etken olamaz. Bu nesnel koşullar hazır oldukları zamandır ki insan, bilinci ve çabasıyla, bu oluşma sürecine katılır. Ancak böyle bir durumdadır ki insan, nesnel koşulları hızlandırarak dilediğini gerçekleştirebilir ve nesnel koşulları yavaşlatarak dilediğine engel olabilir. Öznel faktörün, eşdeyişle insan bilinci ve çabasının büyük etkenliği ancak bu noktadadır. İşte tam bu noktada, olanak ve gerçeklik konusunda, eytişimsel özdekçi felsefenin bir başka önemli çözümlemesi ve ayrımı önem kazanır: *İlerici ve olumlu olanaklar*'la *gerici ve olumsuz olanaklar*. Gerici ve olumsuz olanaklar da gerçekleşebilir. Ama doğada ve toplumda son çözümlemede daima ve kesin olarak ilerici ve olumlu olanaklar egemen olur. Alt olandan üst olana, azdan çoğa, basitten karmaşığa doğru gelişen doğa ve toplumun karşı konulmaz evrim yasası budur. Bu karşı konulmaz evrim, doğada ve toplumda, ayrıca tanıtlanmayı gerektirmeyecek kadar bellidir. Ne doğa bundan elli bin yıl önceki doğa, ne de toplum bundan elli bin yıl önceki toplumdur. Bir bölüm metafizikçiler bu evrimsel gerçeği yadsıyamamakta, ne var ki onu tanrıbilimsel bir kaderciliğe indirgemektedirler. Şöyle derler: Her şey önceden belirlenmiştir, insansal eylemin bu evrime hiç bir katkısı yoktur. Bir başka bö-

lüm metafizikçiler de eytişimsel özdekçiliği çelişkiye düşmekle suçlarlar ve "mâdemki nesnel yasalar zorunludur, demek ki her şey kendiliğinden olmaktadır, öyleyse insansal eylemin ne gereği var?" derler. Oysa insanlı doğada, eşdeyişle toplumsal evrim sürecinde nesnel ve öznel etmenler insanın varlaşmasından beri karşılıklı etkileşim içindedir. Öyle ki son çözümlemede, öznel etmenleri belirleyen nesnel etmenler de öznel etmenlerin etkisiyle değişmişlerdir. Demek ki toplumsal süreçte ne olmuşsa öznel ve nesnel etmenlerin karşılıklı etkileriyle olmuştur ve bundan sonra olacaklar da öyle olacaktır. *Bk.* Olanak, Olasılık, Öznel ve Nesnel, Zorunluk, Rastlantı, Eytişimsel Özdekçilik.

OLASICILIK. (*Os.* İmtimâliyye, *Fr.* Probabilisme, *Al.* Probabilismus, *İng.* Probabilism, *İt.* Probabilismo) Bilginin olasılığını ilerisüren öğretilerin genel adı... Olasıcılık düşüncesi, kaynağını antikçağ Yunan sofistlerinde bulur. Daha sonra Akademi şüphecileri Arkesilaos (İ.Ö. 318-244) ve Karneades (İ.Ö. 215-130) bilimde kesinliğin imkânsız bulunduğunu ve ancak olabilirlikle yetinilmesi gerektiğini ilerisürmüşlerdir. Onlara göre gerek eylemsel ve gerek kuramsal alanlarda olasılarla (*Os.* Muhtemel, *Fr.* Probable, *Yu.* To pithanon) davranılabilir, kesin olarak hiç bir şey bilinemez ve söylenemez. Karneades bu düşüncesini tanıtlamak için Roma'da bir gün adaleti öven, ertesi gün yeren iki söylev vermiştir. *Bk.* Bilgicilik Akımı, Şüphecilik.

OLASILIK. (*Os.* İhtimâliyet, İhtimâl; *Fr.* Probabilité, *Al.* Probabilitaet, Wahrscheinlichkeit; *İng.* Probability, *İt.* Probabilità) Olasının niteliği... *Olasılık* deyimi; *olanak* (*Os.* İmkân, *Fr.* Possibilité), *görünüş* (*Os.* Sûreti zâhîre, *Fr.* Apparence), *sanı* (*Os.* Zan, *Fr.* Conjecture), *gerçeğe benzer* (*Os.* Aglebi ihtimâl, *Fr.* Vraisemblance), *akla yakınlık* (*Os.* Mâkuliyet, *Fr.* Plausibilité) deyimleriyle yakın anlamlı ve *belkisizlik* (*Os.* Ademi ihtimâl, *Fr.* Improbabilité), *olanaksızlık* (*Os.* Ademi imkân, *Fr.* Impossibilité), *pekin* (*Os.* Yakîn, *Fr.* Certitude) deyimleriyle karşıtanlamlıdır. Mantık dilinde *tanıtlanması olanaksız olduğu halde birçok olasılar arasında en çok gerçekleşebilir görünenin niteliği*'ni dilegetirmekle *oy* (*Os.* Rey, *Fr.* Opinion) deyimiyle anlamdaştır. *Olası* (*Os.* Muhtemel, *Fr.* Probable), bir olayla koşulları arasındaki nesnel bağlantıdır ve gelişme sürecindeki rastlantısal davranışları dilegetirir. Fransız matematikçisi Cournot, *Théoire des chances et des probabilités* adh yapıtında *matematiksel olasılık* (*Os.* Riyâzî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité mathématique) deyimine karşı *felsefesel olasılık* (Os. Felsefî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité philosophique) deyimini ilerisürmüş ve bu iki olasılık anlayışını birbirinden ayırmaya çalışmıştır. Fransız düşünürü Berthelot, *Un romantisme utilitaire* adlı yapıtında *sayısal olasılık* (*Os.* Adedî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité numérique) deyimiyle dilegetirdiği *matematik olasılık*'a karşı ve onun dışında bulunan olasılıkların sadece felsefe alanına özgü olmadığını ve tarih, doğabilimleri vb. gibi bilimlerde de varbulunduğunu ilerisürerek Cournot'nun *felsefesel olasılık* dediğine *aşamalı olasılık* (*Os.* Mertebevî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité ordinale) demektedir. Bundan başka *istatistiksel olasılık* (*Os.* İhsâî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité statistique) ve *ruhbilimsel olasılık* (*Os.* İlmünnefsî ihtimâliyet, *Fr.* Probabilité psychologique) ayrımı da yapılmıştır. İstatistiksel olasılık *olasılıklar hesabı* (*Os.* Hesâbı ihtimâlî, *Fr.* Calcule des probabilités) deyimiyle de dilegetirilir, ilineksel olayların düzenliliği istatistiksel bir düzenliliktir ki *büyük sayılar yasası* (*Os.* Büyük adetler kanunu, *Fr.* La loi des grandes nombres)'na görel belirir. Ruhbilimsel olasılıksa *büyük olasılık*'la *küçük olasılık* arasındaki insansal *sağgörü* (*Os.* Basiret, *Fr.* Clairvoyance)'de belirir, insanlar günlük yaşamlarında bu büyük ve küçük olasılıkları gözönünde tutarak yaşarlar, olasılıklardan yararlanan *oranlama* (*Os.* Tahmin, *Fr.* Approximation) 'lara dayanarak insanlar günlük yaşamlarında daha güçlü olurlar. Ruhbilimsel ölçmelerde de *normal dağılım* gözönünde tutularak olasılıklardan yararlanılır. *Olasılık* deyimi, *rastlantı* (*Os.* Tesadüf, *Fr.* Hasard), *ilineksel* (*Os.* Ârızî, *Fr.* Accidentel) ve *olumsal* (*Os.* Mümkünül husûl, *Fr.* Contingent) deyimleriyle ilişkilidir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *olasılık* kavramı, belli bir olayla o olayın nesnel koşulları arasındaki bağlantıyı dilegetirir. Eytişimsel felsefe bu nesnel olasılığı, bir insanın belli olasılık ölçülerine dayanarak bir olayın gerçekleşebileceği umudunu dilegetiren öznel olasılıktan titizlikle ayırır. Olasılık, olayla koşulları arasındaki nesnel bağlantının çeşitli biçimlerinden biridir. Olay, olgu ve süreçlerdeki öğelerin gelişmeleri sırasında gösterdikleri *rastlantısal davranışlar* olasılıktır. Olasılık, yasanın özel bir tipidir ve zorunlukla rastlantı arasındaki ilişkileri meydana koyar. *Bk.* Rastlantı, Zorunluk, Yasa, Olanak.

OLAY. (*Os.* Hadise, *Fr.* Phénoméne, *Al.* Phaenomen, *İng.* Phaenomenon. *İt.* Fenomeno) Görünüş... *Olay* (fenomen) deyimi *gerçek* anlamında *numen* deyimi karşılığıdır. Alman düşünürü Kant (1724-1804) nesnenin kendisiyle (numen) görünüşünü birbirinden ayırmış ve bilgimizin nesnenin görünüşüne, olaylara erişebileceğini, nesnenin kendisinin asla bilinemeyeceğini ilerisürmüştür. Bu anlamda *görünü* deyimiyle karşılanması daha uygun olan *fenomen,* genellikle, dışımızda bulunan ve deney konusu olabilen her şeydir. Bu anlamda olay, doğal ve toplumsal bütün olguları kapsar. İnsanın çevresindeki âlem bir fenomenler topluluğudur ve bütün fenomenler evrensel bir bağlılık içinde birbirlerini karşılıklı olarak belirlemektedirler. *Bk.* Biçim ve Öz, Eleştiricilik, Bilinemezcilik, Olaybilim.

OLAYBİLİM. (*Os.* Mebhas-i şüun, *Fr.* Phénoménologie, *Al.* Phaenomenologie, *İng.* Phenomenology, *İt.* Fenomenologia) Nesnenin bilgisine ancak özneden varılabileceği savını gerçekleştirdiği ilerisürülen yöntem... Alman düşünürü Edmund Husserl (1858-1938)'e göre nesnenin bilgisine ancak özneden varılabilir. Olaylar (fenomenler) bugüne kadar şu ya da bu yönden anlatılmışlardır ama onların kendiliklerinde ne olduğu henüz çözülmemiştir. Bilinmeyen bu fenomenlerin başında da insan gelmektedir. Özne olmadan nesne de olamaz ve nesnel ancak özneyle denenebildiği kadar bilinebilir. Bu deneme de ancak *olaybilim yöntemi*'yle yapılabilir. Bunu gerçekleştirmek için bilinç, nesneye yöneltilmelidir. Bilincin bu yöneliminde önkoşul, bütün verilmiş bilgileri (Husserl'in deyimiyle *bütün dünyalıları*) ortadan kaldırmak (Husserl'in deyimiyle *paranteze almak*)'tır. Görünen'den (fenomen) başka hiç bir bilgi yoktur, bilgi olmayınca hatırlama da yoktur, dünyalı olarak hiç bir aracıdan yararlanılamaz. Yaşadığımız dünyayı daha iyi kavramak ya da yeniden kurmak için, fenomenoloji yöntemiyle çalıştığımız süre, yaşadığımız dünyadan isteğimizle vazgeçeceğiz. Çalışmamız, böylece, dünyadışı bir çalışma olacaktır. Elde edilen tasarımları da bu açıdan değerlendirmek zorundayız. Bu alandaki fenomenler de dünyalı fenomenler değil, her türlü dünyalılıktan soyulmuş fenomenlerdir. Örneğin sözünü ettiğimiz vücut, fizyolojik bir vücut değil, cisimli-ruhlu som bir görünüdür. Husserl, evreni kavramamız için önce —buradaki öncelik, bir zaman önceliği değil bir düşünce düzeni önceliğidir; çünkü zaman da bir dünyalı olarak paranteze alınmıştır— kendimizi kavramamız gerektiğini ilerisürmektedir. Her şeyi vücudumuzla deneyeceğiz, evrene vücudumuzla açılacağız. Başkasının ben'i ancak kendi ben'imizle anlam kazanacaktır. Başkasının vücudunu, kendi vücudumuzdan aldığımız vücut *anlamını* başkasının vücuduna *aktararak,* kavrayabiliriz. Bu aktarma, bize, kendi ben'imizin içinde başkasının ben'inin de yaşamakta olduğu gerçeğini verir. Öyleyse dünya ancak başkalarıyle *birlikte* vardır. Bu birliktelikse insan-kültür-toplum-tarih dünyasının evrensel bir birlikteliğidir... Öznel idealizmin tipik bir örneği olan Husserl'in bu savı ve yöntemi çağdaş idealist akımları büyük ölçüde etkilemiştir. Evreni, kendini aşmış bir ben'le ve ben'in kendini aşabildiği oranda kurma anlayışı başta varoluşçuluk olmak üzere birçok düşünceci öğretilere temel olmuştur. Usaaykırıcıltğın (irrasyonalizm) bu yeni biçiminden Katolik kilisesi yararlanmaya çalışmaktadır. Bilgiyi, doğasal ve toplumsal nesnel gerçeklik yerine bilinçte aramayı öneren fenomenolojik sav çağdaş burjuvazinin çıkarlarına uygunluk oranında tutulmuş ve yayılmıştır. Husserl fenomenolojisi, gerçeğin nesnelliğini yadsıyan, öznelliğine de karşı çıkarak üçüncü bir yol aramak isteyen ve sonunda zorunlu olarak —çünkü üçüncü bir yol yoktur— öznelliğe düşen bütün felsefelerin ortak yanılgısını taşır. *Bk.* Öznel Düşüncecilik.

OLAYBİLİMSEL. (*Os.* Mebhasi şüuna müteallik, *Fr.* Phénoménologique) Olaybilimle ilişkili... Olaybilim yöntemiyle çalışanlara da *olaybilimci* (*Fr.* Phénoménologue) denir. *Bk.* Olaybilim.

OLAYCILIK. (*Os.* Hâdisiyye, *Fr.* Phénoménisme, *Al.* Phaenomenalismus, *İng.* Phenomenalism, *İt.* Fenomenismo) Bilgiyi nesnel gerçeklikten ayırarak duyum konusuna indirgeyen bilgi kuramı... Kökleri, İngiliz düşünürleri Berkeley ve Hume'da bulunan bu anlayışa göre duyum konusu olan *fenomen* (olay ve olgu)'lerden başka hiç bir gerçeklik yoktur. Kant'ın bilinemezciliği, Comte'un olguculuğu, Spencer'in evrimciliği, Avenarius'le Mach'ın ampirio-kritisizmi, Locke'un kaba özdekçiliği, yeni olgucuların dilcilikleri gibi çeşitli öğretilere yön vermiş bulunan bu bilgi anlayışı zorunlu olarak idealist sonuçlara varır ve nesnel gerçekliği yadsır. Bilgiyi sadece nesnede ya da sadece öznede aramak gibi sadece duyumda aramak da metafizik düşünce sisteminin büyük yanılgısıdır. *Bk.* Bil-

gi, Bilgi Kuramı, Bilinemezcilik, Özdeksizcilik, Ampirio-Kritisizm, Olguculuk.

OLGUCULUK. (*Os.* İspatiyye, *Fr.* Positivisme, *Al.* Positivismus, *İng.* Positivism, *İt.* Positivismo) Bilinebilir olanın sadece olgular olduğunu varsayan akım... İngiliz düşünürü Hume'la Alman düşünürü Kant'ın temellerini attığı ve XIX. yüzyılda Fransız düşünürü Comte'un biçimlendirdiği bu akım, yaşadığımız çağın çeşitli nedenlerle nesnel gerçeklikten kaçmak isteyen çok büyük bir bölümünü etkilemiştir. XX. yüzyılın bütün idealistleri doğrudan ya da dolaylı olarak bu akımla ilişkilidir. Pek çok aldatıcı yanlar taşır: Bilimcilik savına rağmen bilimdışıdır, metafiziği yadsımasına rağmen metafiziktir, idealizme karşı çıkmasına rağmen idealisttir, tanrı anlayışını çürütmesine rağmen din önericisidir, tarafsızlık savına rağmen taraflıdır, üçüncü bir yöntem meydana koyma savına rağmen ikinci yöntemi izler. Gerçekte *olumluculuk* deyimiyle karşılanması gereken *pozitivizm* terimi Comte tarafından ilerisürülmüştür ve insan için *olumlu* (müspet) olanın sadece *olgular* (fenomenler) olduğu savını dilegetirir... Fransız düşünürü Auguste Comte'a (1798-1857) göre bilim, olgulara (*Os.* Vakıa, *Fr.* Fait) dayanmalıdır. İnsan kafasının soyutlamalarından doğmuş olan metafizik, deney ve bundan ötürü de bilgi alanımızın dışındadır, nesnelerin kendilikleri (*Os.* Bizatihi şey, *Fr.* Chose en soi) de bilinemez. Bilim, bu gerçekdışıyla bu bilinemezliğin arasındaki alanda, sadece duyumlarımızla algıladığımız deney ve gözlemlerin konusu olan olgularla uğrasabilir. Daha açık bir deyişle, gözlerimizin önünde olup biten olgular ne ruh ne de özdekle açıklanamazlar, ancak başka olgularla açıklanabilirler. Çevresinde olup bitenleri açıklamaya uğraşan insan düşüncesi tarih boyunca üç hal geçirmiştir (üç hal yasası). Teolojik olan birinci halde insan, olayları, kendi iradesine benzeyen üstün iradelerin yönettiğini sanmış ve dinsel bir üstünlük anlayışıyla açıklamaya çalışmıştı. Sonra, bu üstün iradeleri soyutlayarak, kendine benzeyen tanrıların yerine bu soyut kavramları koydu. Olayları, gerçek sandığı bu soyut kavramlarla açıklamaya çalışarak metafizik olan ikinci hale ulaştı. Şimdiyse olayları, deney ve gözlemlere dayanan başka olaylarla açıklayarak pozitif, olumlu ve bilimci hale erişmiş bulunmaktadır. Doğru olan da budur. Bilim, tarih boyunca boşuna tartışılmış olan spiritualizmle materyalizmin, bu iki bilinemezin, her ikisine de sırt çevirerek, bu üçüncü yolda yürümeli ve sadece gözleriyle görüp elleriyle tutabildiği olguları incelemekle yetinmelidir. Ruhçuluk kadar maddecilik de metafiziktir, fizikse elbette metafizikle açıklanamaz. Metafiziğin yerine bilimi koymak gerekir. Bilim de, insanlıkla beraber, evrimi içinde bu üç hali geçirmiştir (teolojik, metafizik, pozitif). Her bilim, kendi özelliklerini ekleyerek kendinden önceki bütün bilimleri kapsar. Bilimler böylece sıralanır ve sınıflandırılır. İlk bilim aritmetiktir, sonra onu kapsamış olarak geometri gelir, daha sonra her ikisini de kapsayan mekanik oluşmuştur. Bunların üstünde tümel bilim olan matematik yükselir. Sonra ve sırasıyla astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve merdivenin en tepesine de bütün bunları kapsayan toplumsal fizik ya da sosyoloji yerleşir. Bilimler, yalın oldukları oranda pozitif kalmışlardır. Nitekim bilimlerin en yalını olan matematik yüzyıllardan beri ilk biçimiyle sürüpgelmiş ve "üç kere üçün on etmesi için Tanrı'ya yalvaracak hiç bir sağduyulu kişi çıkmamıştır". Buna karşı astronomi, karmaşıklığı yüzünden, üç halin üçünü de geçirmiştir, ilkin teolojik olmuş, sonra metafizik bir görünüş almış, en sonunda pozitifliğe ulaşmıştır. En karmaşık bilim olan sosyoloji ise henüz metafizik çağını asamamış durumdadır, onu pozitif hale olguculuk getirecektir. "Tarihsel olaylar, biyolojik olaylardaki zorunluğun aynı olan bir zorunlulukla birbirlerini doğururlar". Pozitif bilimden (müspet ilim, olgucu bilim) başka bilim yoktur. İnsanlığa, hiç bir insanüstü varlığa dayanmayan ve insan sevgisinden doğan yeni bir insanlık dini gereklidir. Bu din, pozitif nedenlerin üstüne kurulmalı, teolojiye olduğu kadar metafiziğe de sırt çevirmelidir. İnsanlık dini, nereden geldiğimizi ve nereye gideceğimizi düşünmeden, kısa hayatımızı daha yaşanılır bir hale (pozitif hale) koyacaktır. Buysa, birbirimizi sevmekle, birbirimiz için yaşamakla gerçekleşecektir. "İnsanlığı, bir insanı sevdiğiniz gibi seviniz...". Olguculuğun (pozitivizm) kaynakları Hume (1711-1776), Kant (1724-1804) ve Condillac'tır (1715-1780). Olguculuk, olguları, Condillac'tan gelen duyumculuğa uygun olarak duyumlara indirger. Hume'la birlikte nesnel gerçekliği yadsır. Kant'a uygun olarak da spiritualizmin ve materyalizmin insan usuyla kavranamayacağını, bilinemeyeceğini savunur. Olguculuk, bilimciliği savunduğu halde bilinemezcidir (agnostisizm), nesnel gerçekliği yadsıyarak bilgiyi insan bilincine indirgemek-

le idealisttir (idealizm), bilinen evrenin ötesinde üstün bir varlığın yaşayıp yaşamadığının kesinlikle ilerisürülemeyeceğini savunmakla ruhçudur (spiritualizm), felsefenin temel sorununa ne özdekçilik, ne de ruhçulukla karşılık verilemeyeceğini savunmakla üçüncü felsefeyi gerçekleştirmek iddiasındadır, felsefenin temel sorununu ortadan kaldırmakla bizzat felsefeyi yadsımaktadır... Olguculuk, İngiltere'de John Stuart Mill'le (1806-1873), Herbert Spencer (1820-1903); Fransa'da Emile Littré (1801-1881), Ernest Renan (1823-1890), Hyppolite Taine (1828-1921), J. H. von Kirchmann (1802-1884), Ernst Las (1836-1885); XIX. yüzyıldan sonra da mahizm, ampiriokrtisizm ve pragmatizm öğretilerince gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. John Stuart Mill'in yararcılığı (*Os.* Faydacılık, *Fr.* Utilitarisme) da olguculuk anlayışı üstüne kurulmuştur. Mill, bilinebilir'in sınırları dışında saydığı özdekçilikle ruhçuluğu yadsır, deneyin ancak olguları gösterebileceğini savunur ve hiç bir kesinliğe dayanmayan *görece* (*Os.* izafî) bilgilerin yararlı olduğunu ilerisürer... Olguculuk, bilimci geçindiği halde, gerçeği bilinemez saymakla, bilime karşı çıkmaktadır. Oysa bilim, örneğin bir kauçuk yapabiliyorsa, bunun nedeni kauçuğu "kendiliğinden şey" olarak bilmesi ve tanımasıdır. "Pozitivistler ne materyalist ne idealist olduklarını, fakat ampirik olay ve olguları incelemekle yetindiklerini, bilim adamı olduklarını söylerler. Oysa bu sözler idealizmle aynı kapıya çıkmaktadır. Pozitivistler felsefenin temel problemine yan çizip, bunun bilim tarafından çözülemeyeceğini söylemekle maddî âlemden kopmakta, kendi bilinçleri içine kapanmakta, eşdeyişle, öznel idealizmi gerçekleştirmektedir". Nitekim olguculuk da, sonunda, açık ya da gizli idealizmin zorunlu sonucu olan öğütçülüğe varmakta, insanlık dini idealizmiyle sevgiler ve saygılar öğütlemektedir. *Bk.* Yeniolguculuk, Olaycılık.

OLUMLAMA. (*Os.* Tasdik, *Fr.* Affirmation, *Al.* Behauptung, *İng.* Affirmation, *İt.* Affermazione) Olumlu olma niteliği... *Yadsıma* deyiminin karşıtıdır. Hegel'in diyalektik mantığında *sav* deyimini içerir. *Bk.* Olumlu, Sav.

OLUMLU. (*Os.* Müspet, *Fr.* Positif, *Al.* Positiv, *İng.* Positive, *İt.* Positivo) Bir doğrulamayı içeren, olumsuzun bütün anlamlarında karşıtı... *Olumlu* (pozitif) kavramı; yapıcılık, ileriye götürücülük, geliştiricilik, iyi-güzel-doğruya yönelme anlamlarını kapsar. *Olumsuz*'la birlikte, özellikle Hegel ve Marx öğretilerinde büyük bir önem taşır... Konuşma dilinde, *imgesel* (*Fr.* Imaginaire) karşıtı olarak elle tutulabilen ve *ülkücü* (*Fr.* Idealiste) karşıtı olarak pratik *beceriklilik* anlamlarında kullanılır... Bilgi kuramında, *gerçek*'le eşanlamlıdır ve deneyde verilmiş olanı belirtir. Olgucular (pozitivizm) da bu terimi, olgulara indirgenebilen bilgi anlamında kullanmışlardır... Toplumbilimde, *doğal* (*Fr.* Naturel) karşıtı olarak *insansal kurum* anlamında kullanılır, *pozitif hukuk* deyimi bu anlamı verir. *Bk.* Olumsuz, Olumlama.

OLUMSAL. (*Os.* Mümkün, Mütemekkin; *Fr., İng.* Contingent, *Al.* Kontingent, *İt.* Contingente) Olabilirliği kapsayan... *Olumsal* deyimi, *zorunlu* deyimi karşıtıdır. Hiç bir şeyle belirlenmeksizin her türlü olabilirliği kapsayanı dilegetirir. Olması kadar olmaması da gözönüne almanı içerir. Olmayabilir ya da başka türlü varolabilir olanı kapsar. Özellikle İngiliz felsefesinde *koşullu* (*Os.* Meşrut, *Fr.* Conditionnel) ve *şüpheli* (*Os.* Meşkûk, *Fr.* Incertain) anlamlarında da kullanılmıştır. *Olanaklı* deyimiyle yakın anlamlıdır. *Rastlantı*'ya bağlı olanlar için de kullanılır. *Bk.* Olanak, Rastlantı, Zorunluk.

OLUMSUZ. (*Os.* Menfi, *Fr.* Négatif, *Al.* Negativ, *İng.* Negative, *İt.* Negativo) Bir yadsımayı içeren, olumlunun bütün anlamlarında karşıtı... *Olumsuz* (negatif) kavramı; yıkıcılığı, gericiliği, durağanlığı, iyi-güzel-doğruyu yadsımayı ve bunlardan uzaklaşmayı kapsar. Olumlunun bütün anlamlarında karşıtıdır. *Bk.* Olumlu.

OLUMSUZLAMA. (*Os.* İnkâr, Nefi, Selb, Adem, Fıkdan, İlga, Lagıv; *Fr.* Négation, *Al.* Verneinung, *İng.* Negation, *İt.* Negazione) Olumsuzluğu ortaya koyma... Diyalektik mantıkta *olumlama* (Sav, Tez) deyiminin karşıtıdır ve *karşısav* (Antitez, Yadsıma) deyimiyle anlamdaştır. Bir düşünce ya da varlığın kendi kendisiyle özdeş kalmasına engel olan, onu kendinden başka olmaya çeken yanı olumsuz yanıdır ki onun bu etkisine *olumsuzlama* denir. Düşünce ve varlık olumlu yanıyla kendini olumlarken olumsuz yanıyla da kendini olumsuzlar. Bu her düşünce ve varlığın geliştirici çelişmesidir. Bir önermede de terimler arasındaki bağıntının olumlu olduğunun ilerisürülmesine *olumlama* dendiği gibi terimler arasındaki bağıntının olumsuz olduğunun ilerisürülmesine *olumsuzlama* denir. Örneğin "insanlar cesurdur" dersek olumlamış, "insanlar cesur değildir" der-

sek olumsuzlamış oluruz. Kimi yazarlarımızca *değilleme, hayırlama, yoksama, yadsıma* gibi deyimlerle de dilegetirilen *olumsuzlama*, bağlaşığı olan *olumlama*'yla birlikte, Alman düşünürü Hegel'in idealist diyalektiğinde ilerisürdüğü kavramlardır. Hegel, evrimin mantıksal niteliğini araştırıyordu. Bundan ötürü bütün bu kavramları düşünce alanında kullanıyordu. Ona göre olumsuzlama, bir kavramın karşıtı tarafından yokedilmesidir. Ama bu yoketme tümüyle ortadan kaldırma değildir, yokedilenin olumlu yanlarını alıp sadece olumsuz yanlarını yoketmedir. Hegel şöyle der: "Bilgide ilerlemeyi gerçekleştiren biricik yasa, bu mantık yasasıdır. Bu mantık yasasına göre olumsuz, aynı zamanda olumludur. Olumsuzlama, belli bir olumsuzlama olmakla, aynı zamanda belli bir içerik taşır. Bu, yeni bir kavrayış, yeni bir kavramdır. Öncekinden daha yüksek, daha zengin bir kavram. Çünkü karşıtını olumsuzlarken onu içermiş, onunla zenginleşmiştir, şimdi hem kendini hem de karşıtını birlikte taşımaktadır. İşte kavramlar sistemi böyle oluşur ve her türlü dış etkiden bağımsız olarak aralıksız bir akış içinde gelişir" (Hegel, *Mantık Bilgisi*, Kitap I, Giriş). Marx'la Engels, eytişimsel ve tarihsel öğretiyi kurarken, Hegel'in bu idealist mantıksal anlayışını bir yana bırakmışlar ve *olumsuzlama* deyimini, evrim sürecinde *eski* bir niteliğin, kendisi tarafından yaratılmış olan *yeni* bir nitelikle zorunlu yer değiştirmesi anlamında kullanmışlardır. Bir usta, "eski varoluş biçimleri olumsuzlanmadıkça hiç bir alanda gelişme olmaz" der. Evrim sürecinde eski bir niteliğin yeni bir nitelik tarafından olumsuzlanması, *karşıtların birliği ve savaşımı yasası*'nın doğal ve zorunlu sonucudur. Evren sonsuzdur, ama onu meydana getiren nesneler zaman ve uzay içinde sonludurlar ve bundan ötürü de *olumsuzlama* konusudurlar. Bundan ötürüdür ki her olumsuzlayan da olumsuzlanır. Sonsuz evrenin evrimi de sonsuzdur. Bu sonsuzluk içinde hiç bir nesne ve olay kalıcı değildir, gelipgeçicidir, doğup ölücüdür. Bundan ötürüdür ki her yeni daha yenisi tarafından olumsuzlanır ve yerini zorunlu olarak ona bırakır. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğretinin ortaya koyduğu ve açıkladığı bu evrensel yasa da *olumsuzlanmanın olumsuzlanması yasası* adını taşır. *Bk.* Olumlama, Hegelcilik, Olumsuzluk, Karşısav, Çelişme, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Olumsuzlamanın Olumsuzlanması Yasası, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası.

OLUMSUZLAMANIN OLUMSUZLANMASI YASASI. (*Os.* İnkârın inkârı kanunu, *Fr.* La loi de négation de la négation, *Al.* Negation der negation des Gesetzes, *İng.* Negation of negation of the law) Eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğretinin açıkladığı üç büyük evrensel yasadan biri... *Karşıtların birliği ve savaşımı yasası*'yla *nicelikten niteliğe geçiş yasası* adlarını taşıyan öteki evrensel yasalarla birlikte *olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası* doğanın, bilincin ve toplumun evriminde geçerli olan evrensel bir yasadır. Sonsuz ve sınırsız evrim, tüm evrende bu üç yasanın işlemesiyle gerçekleşir. Her üç yasa da ilkin idealist bir açıdan ve mantıksal düşünce alanına özgü olmak üzere Alman düşünürü Hegel tarafından ilerisürülmüştür. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğreti onu idealist yapısından çıkararak özdeksel yaşama ve topluma uygulamış, evrenselleştirmiştir. Sonsuz ve sınırsız evrende sonlu ve sınırlı olan nesne ve olaylar bu yasalarla doğar, büyür ve ölürler. Ne var ki ölümleri de yeni bir doğumu sağlamak, eşdeyişle genel gelişmeyi gerçekleştirmek içindir. Her yeni eskir ve yerini daha yenisine bırakır. *Eski*'nin yerini *yeni*'ye bırakması, olumsuzlamamn olumsuzlanmasıdır. Çünkü eski, bir zamanlar yeniydi ve kendisinden eski olanı olumsuzlayarak varlaşmış ve yeni olarak kendini meydana koymuştu. Şimdiyse bu olumsuzlayan yeni, kendisinden daha yeni olan tarafından olumsuzlanmaktadır. Bundan ötürüdür ki "eski varoluş biçimleri olumsuzlanmadıkça hiç bir alanda gelişme olmaz". Olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası, karşıtların birliği ve savaşımı yasasının doğal ve zorunlu sonucudur. Evrende her nesne, olay ya da süreç birbirilerini karşılıklı olarak yoketmeye çalışan çeşitli karşıt yönler ve eğilimler taşır. Bu, onların savaşımıdır. Ama bütün bu karşıt yönler ve eğilimler, aynı zamanda, birbirleriyle sıkıca bağımlıdırlar, biri olmadan öbürü de olamaz. Bu da onların birliğidir. Gelişme sürecinde yeninin eskiyi olumsuzlaması, karşıtlar arasındaki çelişkilerin çözülmesinden ve aşılmasından başka bir şey değildir. Olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası, aynı zamanda nicelikten niteliğe geçiş yasasıyla da organik bir bağlılık içindedir. Çünkü olumsuzlama, eski bir nitelikten yeni bir niteliğe geçiş demektir ki bu da niceliksel birikimlerin gereken olgunluğa ulaştıkları zaman sıçramayla gerçekleşir. Her yeni, eskinin bağrında ve onun olumlu bölüm ve eğilimlerinden oluşur; bundan

ötürüdür ki her yeni, aynı zamanda eskinin daha yetkinleşmiş ve gelişmiş bulunan özelliklerini de taşır. Eytişimsel olumsuzlamayı, metafizik olumsuzlamayla karıştırmamak gerekir. Metafizik olumsuzlama eskinin tümüyle yokolup gitmesidir, eytişimsel olumsuzlamaysa eskinin değerli yanlarının korunarak yeniye geçirilmesidir. Böyle olmasaydı gelişme gerçekleşemezdi. Nitekim metafiziğe göre gelişme bir kısır döngüdür ve eskiye dönüs yönündedir. Eytişimsel gelişme anlayışı da gelisme sürecinde zaman zaman eskiye dönüslerin varlığını kabul eder; ne var ki son çözümlemede gelişme daima alttan üste, basitten karmaşığa, aşağıdan yukarıya ve daha az gelişmişten daha çok gelişmişe doğru ilerler. "Dünya tarihini, düz, geriye dönüşsüz, büyük sıçramalarla hep ileriye doğru giden bir devim olarak görmek diyalektiğe ve bilime aykırı bir görüştür, yanlıştır". Geriye dönüşler her zaman olabilir, ama toplum son çözümlemede sürekli bir ilerleyiş içindedir. Bir sosyo-ekonomik oluşum, daima, yerini, kendisinden daha yetkin bir sosyo-ekonomik oluşuma bırakmıştır ve bırakacaktır. Gelişme, olumsuzlamanın olumsuzlanması aşamasında, daha önceki aşamaların olumlu özellik ve eğilimlerini daha yetkin bir biçimde tekrarladığından, alttan üste doğru —örneğin bir uzay gemisinin göğe yükselişi gibi— dümdüz bir yol izlemez. *sarmal* (*Os.* Helezonî, *Fr.* Spiral) bir yol izler. Eytişimsel olumsuzlama mekanik olumsuzlamadan da titizlikle ayırdedilmelidir. Mekanik olumsuzlamada olumsuzlanan nesne bir dış etkenle yokedilir, eytişimsel olumsuzlamadaysa onu ortadan kaldıran kendi iç çelişkilerinin gelişimsel aşılmasıdır. Örneğin bir böceğin üstüne ayağımızı bastırıp öldürebiliriz, bu mekanik olumsuzlamadır; ama böcek yaşamını tamamlayıp kendiliğinden ölür, bu eytişimsel olumsuzlamadır. Mekanik olumsuzlama da birçok durumlarda yararlı olabilir; örneğin zararlı böcekler bu yolla yokedilir, buğdaydan bu yolla un ve ekmek yapılır. *Olumsuzlamanın olumsuzlanması* devimi, dilimizde. *yadsımanın yadsınması* deyimivle de dilegetirilir. *Bk.* Olumsuzlama, Olumlama, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Yasa, Bireşim, Karşısav, Çelişme, Asma, Karşılıklı Etki, Uyuşturulamaz Karşıtlık, Çatışma, Eytişim, Hegelcilik.

OLUŞ. (*Os.* Tekevvün, Tevellüt, Teşekkül, Asıl, Menşe, Tekvin, Kevin, Hilkat, Hilkatı âlem, Hilkatı ekvân; *Fr.* Genése, *Al.* Genese, *İng.* Genesis, *İt.* Genesi) Varlığın gelişme süreci... Aynı anlamdaki *Yu. genesis* deyiminden alınmıştır. Felsefenin ilkel biçimi olan dinler oluşu insanüstü bir gücün iradesine ve eylemine bağlarlar. Antikçağ Yunan düşüncesinde Hesiodos, Ferekides ve Orfeus'un teogonileri *oluş*'u dinle felsefe arası bir görüşle açıklamaya çalışır. Bu teogoniler, dinden felsefeye geçişin ilk adımlarıdır. Antikçağ Yunan düşüncesinin ilk öğretileri, bir gelişme süreci olarak sezinlenen oluşun gerçekliğini tartışır. Elealılar (Ksenofanes, Parmenides, Melissos, Zenon, Gorgias) *oluş*'u bir görünüşten ibaret savarak yadsırlar. Herakleitos oluş'un gerçekliğini savunur ve oluş'tan başka hiç bir gerçeklik bulunmadığını ilerisürer. Herakleitos'a göre bütün varlıklar, tek unsurun değişmelerinden ibarettir ve değişme olayı sonsuza kadar sürecektir, evren sürekli bir oluş halindedir. Pitagoras'a göre maddenin özü değişmez, görünüşü değişir (ilk mekanist anlayış). Parmenides'e göre değişirlik bir kuruntudur, gerçek olan değişmezliktir. Anaksagoras'a göre değişirlik görünüştedir, öz değişmez. Empedokles'e göre maddenin özü değişmez; ama ateş, su, hava, toprak gibi ana unsurlar çeşitli biçim ve oranlarda birbirleriyle birleşerek kendi özlerinde hiç bir değişiklik olmadan sonsuz sayıda cismi meydana getirirler... Olus. Hegel (1770-1831)'in düşünceci eyt'şim öğretisinde evrensel bir yasa olarak açıklanmıştır. Herakleitos düşüncesinden yola çıkan Hegel'e göre varlık sürekli bir oluş'tur. Kendiliğinde bir zıtlık olan varlık, olumlama, yadsıma, yadsımanın yadsınması (tez, antitez, sentez) sürecinde oluşur. Her yadsımanın yadsınması (sentez) yeni bir olumlamadır (tez) ve yeni bir yadsımayla (antitez) çatışır. Ancak bu sürecin düzenlevicisi, ilkin doğalaşan ve sonunda gene kendisine ulaşacak olan saltık düşünce'dir (mutlak fikir). Nesnel bîr idealist olan Hegel'in bu saltık düşüncesi, gerçekte, Hıristivanlığın Tanrısından başka bir sev değildir. Eytişimsel özdekçi nicelikten niteliğe geçis, karşıtların birliği ve savasımı, olumsuzlamanın olumsuzlanması yasaları bu evrensel *oluş*'un genel yasalarıdır. Engels, *Anti-Dühring* adlı yapıtında eytişimi "doğanın, insan toplumunun ve düşüncenin *olusu*'munun genel yasalarının kuramı" olarak tanımlamıştır (İbid, Editions Sociales, Paris 1951, s. 172). Bu oluş, aşağıdan yukarıya doğru, ne düz bir çizgi ve ne de daire biçimi izler, *sarmal* bir oluştur. "Önceki aşamalarını tekrar ediyor gibi görünen oluş,

bunu başka bir biçimde ve daha yüksek bir düzeyde yapar, oluş bir doğru değil, sarmaldır". *Bk.* Varlık, Herakleitosçuluk, Hegelcilik, Eytişim, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Devim, Özgüç, Genel Bağıntılılık Kuramı, Sarmal Gelişim.

OLUŞUL. (*Os.* Tekevvünî, Tevellüdî, Kevnî, Tekvinî; *Fr.* Génétique, Génésique; *Al.* Genetisch, *İng.* Genetic, *İt.* Genetico) Oluşla ilgili ve oluşa değgin... *Bk.* Oluş, Dirimlik Yasası.

OLUŞ YÖNTEMİ. (*Os.* Usulü tekevvünî, Tekvini tarik, Tariki tekevvünî; *Fr.* Méthode génétique) Gelişme sürecini inceleme yoluyla bilgi edinme yöntemi... XVII. yüzyıldan beri *çözümsel yöntem* (*Os.* Usulü tahlilî, *Fr.* Méthode analytique)'e yeğlenen bu bilimsel bilgi edinme yöntemi fenomenlerin gelişme aşamalarını izler, gelişmenin başlangıç durumuyla ara evrelerini ve aldığı doğrultuyu saptayarak belli bir fenomenin bilgisini elde eder. Aynı anlamda *oluşul yöntem* ve *genetik metod* deyimleri de kullanılmaktadır. *Oluş yöntemi* gerçekte *eytişim yöntemi* (*Os.* Usulü cedelî, *Fr.* Méthode dialectique)'nin bir bölümüdür ve eytişimsel anlayışla kullanılmadığı hallerde kaba evrimciliğe düşerek yanlış sonuçlar verebilir. Oluş yöntemi deyimi, Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *oluşumsal yöntem* ve *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *gensel yöntem* devimleriyle dilegetirilmiştir. *Bk.* Oluş.

ORTAM. (*Os.* Muhit, Vasat, Miyan, Vasatı hal, Beyn; *Fr.* Mitan, Milieu) İçinde bulunulan özdeksel koşulların tümü... *Ortam*, canlı bir varlığın, kalıtımsal genlerinden gelmeyip çevresinden gelen bütün etkileri dilegetirir. Bundan ötürü *çevre* deyiminin belli bir anlamıyla anlamdaştır. Her canlı varlık, kalıtımla ortamın, eşdeyişle genlerinden gelen etkilerle özdeksel çevresinden gelen etkilerin bireşimiyle belirlenir. Bundan ötürü de *kalıtım* ya da *soyaçekim* deyiminin karşıtıdır. *Ortam* deyiminin kapsamına toplumsal yaşam, iklim, besin, eğitim, ruhbilimsel yaşam vb. gibi doğal ve özdeksel bütün etkiler girer. Bu anlamda *ortam*, canlı bir varlık için, *dış koşullar;* buna karşı *kalıtım*' sa *iç kosullar* demektir. Canlı bir varlığın oluşmasında bu dış ve nesnel koşulların etkisini ve işleyiş mekanizmasını Darwin kuramı göstermiştir. Bu kurama göre hayvan ve bitki türlerindeki değişmeler, çevre koşullarındaki değişmelere bağlıdır. Ünlü bir diyalektikçi şöyle der: "Eytişimsel özdekçilik, canlı örgenliklerin anatomik yapılarındaki erekliliği yadsımaz. Ama bu erekliliğin temelinde nesnel nedenlerin yattığını savunur. Herhangi bir değişiklik canlı örgenliğin ortama uymasına yardım ediyorsa doğal ayıklama mârifetiyle korunur, kalıtım tarafından saptanır ve böylece kuşaklardan kuşaklara geçerek örgenliklerdeki erekliliği, eşdeyişle *ortama uyma* olayını meydana getirir". Canlı örgenliklerdeki *ortama uyma* yeteneği, böylece, eski bir değişikliğin yaşamı kolaylaştırmasından ötürü kalıtımla korunmasından oluşur. Bu yetenek, insanın, doğal ve toplumsal ortama egemen olmasını sağlar. *Ortama uyma* (*Os.* Muhite intibak, *Fr.* Adaptation) kuramı Lamarck tarafından ilerisürülmüştür. *Coğrafyasal ortam* (nüfus yoğunluğuyla birlikte) toplumsal üretimin temelidir. Ama temel belirleyicisi değildir. Toplumsal evrimi yavaşlatıp hızlandırmasına rağmen onun başlıca nedeni değildir. *"Toplumun özdeksel yaşam koşulları* kavramı, her şeyden önce toplumu kuşatan doğayı, toplumun özdeksel yaşamının zorunlu ve sürekli koşullarından biri olan ve elbette toplumun gelişmesi üzerinde etkili bulunan coğrafyasal *ortam*'ı içine alır. Toplumsal gelişmede coğrafyasal *ortam*'ın rolü nedir? Coğrafyasal ortam, toplumun yüzünü, insanların toplumsal düzeninin niteliğini, bir düzenden öteki düzene geçişi belirleyen başlıca etken değil midir acaba? Bu soruya, tarihsel özdekçilik olumsuz karşılık verir: Hayır, değildir. Coğrafyasal ortam, hiç kuşkusuz, toplumsal gelişmenin sürekli ve zorunlu koşullarından biridir ve bu gelişme üzerinde etkili olduğu apaçıktır, toplumsal gelişmenin gidişini hızlandırır ya da yavaşlatır. Ne var ki bu etki *belirleyici* değildir. Çünkü toplumsal değişme ve gelişme, coğrafyasal ortamdaki değişme ve gelişmeden kıyaslanamayacak ölçüde hızlıdır. Üç bin yıl içinde Avrupa, ayrı ayrı üç toplumsal düzenin (ilkel komünal, köleci, feodal düzenler) gerçekleşip yokolduğunu görmüştür. Avrupa'nın doğusunda, Rus toprakları üzerinde hattâ dört toplumsal düzen yokolup gitmiştir. Oysa aynı dönem içinde Avrupa'nın coğrafyasal koşulları ya hiç değişmemiş ya da sözü edilmeyecek kadar az değişmiştir. Ne kadar önemsiz olursa olsun coğrafyasal ortamda değişiklik meydana gelebilmesi için milyonlar-

ca yıl gerekir, oysa insanların toplumsal düzeninde değişiklikler olabilmesi için birkaç yüzyıl yeterli olmuştur. Bundan, pek açık olarak, şu sonuç çıkar: Coğrafyasal ortam, toplumsal gelişmenin başlıca nedeni, belirleyici nedeni değildir. Öyleyse, toplumsal gelişmenin *belirleyici neden*'i hangisidir? Bu neden, özdeksel değerlerin *üretim biçimi*'dir". İnsanlar, dış ortama pasifçe uyan hayvanların tersine, dış ortama karşı aktiftirler. Çevrelerini geniş çapta etkilerler ve kendilerine gerekli özdeksel değerleri elde ederler.

Ö

ÖDEV. (*Os.* Vazife, Vecibe, Farîza, Teklif, Vüçûp; *Fr.* Devoir, *Al.* Pflicht, *İng.* Duty, *İt.* Dovere) Törebilimsel zorunlukla yapılması gerekli iş... Törebilimsel zorunluk dışında yapılması gerekli işleri dilegetiren *görev* ya da *işlev* (*Os.* Hizmet, *Fr.* Fonction) deyimiyle karıştırılmamalıdır. Törebilim terimidir. Skolâstik törebilim *ödev*'i çeşitli açılardan sınıflandırmıştır. Düşünceci ve metafizik sınıflandırmalara göre ödev ilkin *eylemsel ödev* (*Os.* Mazmûnu vazife, *Fr.* Contenu du devoir) ve *biçimsel ödev* (*Os.* Şekli vazife, *Fr.* Forme du devoir) olmak üzere ikiye ayrılır, bu deyimlerden birincisi yapılması gereken eylemi ve ikincisi o eylemin nasıl yapılması gerektiğini dilegetirir. Sonra ödevler, yapılması gereken eylemleri dilegetiren *olumlu ödevler* (*Os.* Vezâifi müsbete, *Fr.* Devoirs positifs) ve yapılmaması gereken eylemleri dilegetiren *olumsuz ödevler* (*Os.* Vezâifi menfiye, *Fr.* Devoirs négatifs) olmak üzere ikiye avrılır, yapılmaması gereken eylemlerin niçin ödevlikle nitelendiği skolâstikte karşılıksız bırakılan bir sorudur, bu deyimlerden birincisi buyrulmuş olan eylemleri ve ikincisi yasaklanmış olan eylemleri anlatır. Bundan sonra ödev, yerine getirilmesi zorunlu eylemleri dilegetiren *zorunlu ödevler* (*Os.* Vezâifi mülzime, *Fr.* Devoirs stricts) ve yapılıp yapılmamaları kişisel isteğe bırakılmış ödevleri dilegetiren *isteğe bağlı ödevler* (*Os.* Vezâifi ihtiyâriye, *Fr.* Devoirs larges) olmak üzere ikiye ayrılır. Düşünceci ve metafizik öğretilere göre ödev kutsaldır (*Os.* Farzı ayn, *Fr.* Devoir sacré), çünkü kaynağı tanrısaldır. Bu tanrısallık, metafizik ve düşünceci öğretilerde —örneğin Hegel öğretisindeki *saltık idea* deyimi gibi— çeşitli deyimlerle dilegetirilir. Ödev, Alman düşünürleri Fichte ve Kant öğretilerinin baş terimlerinden biridir. Alman düşünürü Immanuel Kant'ın törebilimi bir *ödev törebilimi* (*Os.* Vazife ahlâkı, *Fr.* Morale du devoir)'dir. Kant'a göre ödev, pratik usun irâdeye buyurduğu şeydir, eşdeyişle törebilimsel bir zorunluktur. Ödevin değeri, eylemde değil, *niyet* (*Al.* Absicht) 'tedir. Bu niyet, yasaya saygı niyeti olmalıdır. Şöyle der: "Ödev, yasaya saygıdan doğan bir eylemin zorunluğudur" (Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Stuttgart 1952, s. 40). Ödev, saltık ve evrenseldir, bir *kesin buyruk*'tur, hiç bir koşula bağlı değildir. Kant'a göre bu *kesin buyruk*, ki törebilimsel bir yasadır; gerçekleşmeleri evrensel bir yasa meydana getirebilecek, insanlığı amaçlayan, yasa koyuculukla yasaya uyuculuğu bireştiren davranışlardan doğar. Bu konuda Kant'ı eleştiren Alman düşünürü Fichte'ye göre Kant'ın *kesin buyruk* (*Al.* Kategorischer Imperativ) adı altında topladığı üç buyruk, *buluncuna göre davran* formülüyle dilegetirilebilecek tek buyruğa indirilebilir. Çünkü bulunç (vicdân) hem genel bir yasayı belirtir, hem insanlığı bir amaç sayar, hem de kendi yasasını kendi koyar. İnsan özgürdür, bulunç da bu özgürlüğün bilincidir. İnsan özgür olmasaydı sızlayan bir buluncu bulunmazdı. Eşdeyişle bulunç, insan ölçüsünde değil, insanlık ölçüsündedir; her insanda insanlığın ortak bir yanı olarak vardır. Fichte'ye göre gerçek olan tek şey *yapmak*, eşdeyişle *davranmak*'tır. Bir şeyler düşünmek için değil, bir şeyler yapmak için yaşıyoruz. Bundan ötürüdür ki her davranış bir *ödev*'dir, çünkü davranış başlıbaşına bir iyiliktir. Davranmak, özgürlüğümüzün gerçekleşmesidir. Erdem davranmakta, erdemsizlikse davranmamaktadır; eşdeyişle erdem ödevi yerine getirmekte ve erdemsizlik ödevi yerine getirmemektedir. Kendisinden geldiğimizi sandığımız ve kendisine yöneldiğimiz ilke, varlık değil, ödevdir. Fichte'ye göre özgürlük, gerçekleştirilmesi gerekli bir ödevdir. Her eylem bir özgürlüğü gerçekleştirme çabasıdır. İnsanın bir şeyler yapması, özgürlüğünü gerçekleştirmesi demektir. Çünkü yapmak, başlıbaşına bir özgürlük işidir. Yapmak demek; özgürlüğü kullanmak demektir, özgürlüğün gereğini yerine getirmek demektir. Ne türlü olursa olsun, bir şey yapabiliyor muyum? Öyleyse özgürüm. Özgür olmasaydım hiç bir şey yapamazdım. Özgürlüğüm, bana dışardan verilmiş değildir. Özgürlüğümün yasasını ben kendi varlığımda taşıyorum. O, ancak benimle vardır. Ama öylesine vardır ki, ancak eylemimle gerçekleşir. Yoksa özgürlük, kendi başına, durduğu yerde, eylemsiz, hiç bir şey değildir. O, ancak eylemimle varlaşır. Özgürlüğüm zorunludur, çünkü gerçekleştirilmesi gerekir, gerçekleştirmekle varlaşacaktır. Onu gerçekleştirmek *zorundayım*, çünkü gerçekleştirmezsem ben de *yokum* demektir. Var olmam için *yapmam* (eylemde bulunmam) gerekir. Bu, benim için kesin bir zorunluktur. Yapabilmem için de —herhangi bir şey, ne olursa olsun— özgür olmam gerekir. Öyleyse, özgürlüğüm de benim için kesin bir zorunluktur. Ben, gerçekleştir-

mek zorunda bulunduğum ödevimi (özgürlüğümü) gerçekleştiriyorum. Çünkü *ben* ancak bununla mümkünüm. Fichte'yi daha iyi anlamak için onun çıkış noktasını da bilmek gerekir. Fichte'nin çıkış noktası Ben'dir (Süje). Ben olmayan'dan (Obje) yola çıkarsam diyor Fichte, zorunlu olarak Ben olmayan'ın içinde nasıl olup da bir Ben bulunduğunu (Açık bir deyişle: Bilincin maddeden nasıl çıktığını, objenin içinde ya da yanında bir de sujenin nasıl bulunduğunu) açıklamam gerekir. Oysa bunu hiç bir zaman açıklayamam. Çünkü bu, bilinemez. Bu yol beni, kör bir doğal zorunluğa götürür, özgürlüğümü elimden alır. Ben'den yola çıkarsam, bütün Ben olmayan'ları açıklayabilirim, özgürlüğüm gerçekleşir. Ben olmayan'ın Ben'i nasıl gördüğü (ya da düşündüğü) bilinemez ama, Ben'im Ben olmayan'ları nasıl gördüğüm pek açıktır. Bilinç (Ben, süje) nedir?.. Eylemsiz olarak düşünülebilirse hiç bir şey. Bilinç, ancak eylemle bilinç olur. Bilinci bilinç eden eylemdir (Action). Bilincin işi (ya da bilinçliği), bilmek, değil mi? Her bilme, bir eylemle başlar. Ben, Ben olmayan'ı kavrayabilmek için bir eylemde bulunacak, önce kendini ortaya koyacaktır. Ben'in kendi kendisini düşünmesi bile bir eylemde bulunmasıdır. Hiç bir eylemde bulunmayan *Ben*, Ben olamam. Öyleyse ben, ben olabilmek için bir ÖDEV'i yerine getirmeliyim. Bu ödev, her şeyden önce, benliğimi ortaya koyma (Özgürlük) ödevimdir. Benliğimde, aynı zamanda, özgürlüğümün en yüce kanıtını da taşıyorum. Bu kanıt, *vicdan*'ımdır. O, bütün eylemlerini şaşmaz bir ölçüle değerlendirir. Özgür olmasaydım vicdan'ım olamazdı. Çünkü, böylesine bir değer ölçüsüne göre değil, beni nasıl güdüyorlarsa öyle davranmak zorunda bulunacaktım. Fırtınanın önüne katılan yaprağın vicdanı sızlamaz, götürülür, gitmek zorundadır, gideceği yolu özgür eylemiyle seçmemiştir. Bir ödev'i yerine getirmekte değil, sadece güdülmekte, götürülmektedir. Benimse şöyle ya da böyle davranışım, her an, vicdan'ımca ölçülmektedir. Vicdanım, özgürlüğümün bilincidir. Törem de (Ahlâk) özgürlüğümün sonucudur. Özgür olmasaydım, ne türlü olursa olsun, herhangi bir törem olamazdı. Özgürlüksüz davranışlar, töredışı davranışlardır. Töremi özgürlüğüm biçimlendirir. Törem, ödevimin ürünüdür. Ödevim olmasaydı, törem de olamazdı. Özgürlüğüm, vicdanımda olduğu gibi, töremde de görünür. En güçlü törem, özgürlüğümü özgürlüğüm için istememdir. Çünkü ancak böylelikle ödevimi yerine getirebilirim...

Düşünceci öğretilerin bütün bu düşünsel kurguları ödevin nesnel temelini görmezlikten gelirler. Oysa ödev, tarihsel süreçte, insanın toplumsal ilişkileriyle belirlenir. Toplumsal ilişkiler değiştikçe ödev de değişikliğe uğrar. İnsan belli ilişkiler içinde belli yükümlülükler taşır. Örneğin yoksula yardım ödevi, yoksulların bulunmadığı bir toplumda hiç bir anlam vermez. İnsansal yükümlülükler, insanın içinde ve bir parçası olarak bulunduğu toplumun zorunlu ilişkilerine göre biçimlenir. Toplumdan ve toplumsallıktan kopmuş bireyci ödev anlayışları, çağımızda geçerliklerini yitirmişlerdir. Toplumcu açıdan *ödev*, insanın, belli ilişkilerinin kendisine yüklediği yükümlülüklerin bilincine varmasıdır.

ÖĞE. (*Os.* Unsur, Asıl, Esas, Cismi basit, Madde, Cevher, Mübâdî, Usul, Eczâyı basîte, Mukaddemâtı iptidâiye, Ustukus, Rükün, Cüz, Hat; *Fr.*, Élément, *Al.*, *İng.* Element, *İt.* Elemento) Bir bileşiği meydana getiren bireylerden her biri... XIX. yüzyıldan sonra gerçekleşen bilimsel buluşlar doğada yalın öğeler bulunmadığını, özdeğin sonsuz ve tükenmez olduğunu tanıtlamıştır. Herhangi bir bileşiğin ayrılabilen en küçük parçalarının bile karmaşık bir yapıları olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber çağdaş fizikçiler evrende *yedi temel öğe* ayırdetmektedirler. Çağdaş fizikçilerin görüşüne göre evren *özdek* ve *alan* olmak üzere iki temel biçimde varlaşmıştır. Özdek: *katı, sıvı, gaz* ve *plazma* olmak üzere dört halde, bilinen alanlarsa *gravitasyonel, elektromanvetik* ve *çekirdeksel* olmak üzere üç halde bulunmaktadır. Bunlar, doğanın *yedi temel öğe*'sidir ki gözlenebilir evrenin sonsuz çeşitliliği, bu öğelerin karşılıklı *düzenlenim* (*Fr.* Combination) ve *etkileşim* (*Fr.* Interaction)'lerine bağlıdır. *Bk.* Özdek.

ÖĞRETİ. (*Os.* Akîde, İçtihat, Tâlim, Mezhep, Rey, Zehap, Nazariye, Meslek, Düstûr, Mephas, Tarîk, Tarikat; *Fr.*, *İng.* Doctrine, *Al.* Doktrin, *İt.* Dottrina) Bir düşünürün belli bilimsel bir konuda ilerisürdüğü ve savunduğu görüş... Türkçe yazımıyla *doktrin* olarak da kullanılmaktadır.

ÖĞÜT. (*Os.* Nasihat, Nush, Pend; *Fr.* Conseil, *Al.* Ermahnung, *İng.* Advice, *İt.* Consiglio) Yol gösterme ve iyi davranışlara yöneltme... Metafizik ve düşünceci dünya görüşünün toplumu düzenleme anlayışında başlıca yöntemlerinden biridir. Metafizik ve düşünceci görüş, ahlâkı düzeltmekle toplumu

da düzelteceği kanısındadır. Özdeksel koşulları değiştirmeden ahlâkın da değişmeyeceğini anlayabilmek için dialektik bilgi gerekir. Metafizik ve düşünceci dünya görüşünün bu bilgisizce tutumuna *öğütçülük* denir. *Bk.* Metafizik Yöntem, Eytişim Yöntemi, Törebilim.

ÖKE. (*Os.* Dâhî, *Fr.* Génie, *Al.* Genie, *İng.* Genius, *İt.* Génio) Olağanüstü yetenekli kişi... *Büyük adam ve önemli kişi* deyimlerindeki yeteneklerden daha üstününü taşıyana *öke* denir. Batı dillerindeki deyimler isim olarak bu anlamı, sıfat olarak da *ökelik* (*Os.* Dehâ) anlamını dilegetirirler. *Öke*'yle *yetenekli* (ya da *ökelik*'le *yetenek*) arasındaki farkı da gözden uzak tutmamak ve bu iki deyimi birbirine karıştırmamak gerekir. Yetenekli, olanaklarının sınırına varan kişidir; ökeyse bu sınırı zorlar ve aşar. Bununla beraber öke, bir açıdan, *uygun olanaklara kavuşmuş kişi*'dir. Örneğin Beethoven ya da Einstein, bir Afrika köyünde doğup büyümüş olsalardı ne dokuzuncu senfoniyi yazabilirler ve ne de bağıntılılık kuramını kurabilirlerdi. Ama unutulmamalıdır ki avnı olanaklara sahip olan başka kişiler de dokuzuncu senfoniyi yazamamışlar ve bağıntılılık kuramını kuramamışlardır. Bundan çıkan sonuç, ökenin ve ökeliğin tanımını daha da açıklamaktadır: Öke ve ökelik, *uygun olanaklara kavuşmuş yaratıcı ansal faaliyetin en üstün derecesi*'dir. İdealist tarih görüşü, tarihsel süreci ya tanrının ya da *büyük adam*'ların oluşturduğunu ilerisürer. Bu anlayışa göre ya tanrının ya da büvük adamların irâde ve keyifleri tarihe yön vermektedir. Toplumun nesnel yasalarını ve toplumsal faaliyeti yadsıyan bu idealist görüş en basit bir bilimsel dayanaktan yoksundur. Tarihin yönünü toplumsal yaşamın özdeksel koşulları belirler, ne var ki tarihsel zorunluk *tarihte bireyin rolü*'nü hiç bir zaman ortadan kaldırmaz. Tarihte üstün yetenekli, *önemli kişi*'ler tarihsel zorunluğu ve tarihin nesnel yasalara uygun akışını kavradıkları oranda etkili olmuşlardır. Ne var ki tarihsel zorunluk ne zaman bir lider gerektirmişse o lider daima bulunmuştur. Demek ki lideri ortaya çıkaran da toplumun özdeksel koşullarının belirlediği tarihin nesnel yasalarıdır. İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ne var ki bunu ancah tarihin belirlediği özdeksel koşulların doğrultusunda yapabilirler. Örneğin Napoleon bir Eskimo olarak doğsa ve Eskimoların toplumunda yaşasaydı, Avrupa'nın görünümünü değiştiren bir komutan değil, fok avcısı bir Eskimo olurdu. Napoleon'u Napoleon eden Avrupa'nın 1789 devriminden sonra içine düştüğü özdeksel koşullardır. Tarihte önemli kişiler, içinde bulundukları özdeksel koşulların belirlediği doğrultuyu kavradıkları oranda olayların gelişmesini hızlandırıp yavaşlatabilirler. Kaldı ki *önemli kişi* demek, bu gerçeği kavrayan kişi demektir. İnsanlık tarihinin gerçekten önemli kişileri bu gerçeği sezdikleri ve nesnel yasalara uygun davrandıkları için başarılı olmuşlardır. Tarihin idealist yorumu, *önemli kişi*'leri saltıklaştırırken *kişi tapımı* (*Os.* İnsana ibâdet, *İng.* Cult of the individual)'nı gerçekleştirmiştir. Bu, ilkel bir fetişizm anlayışıdır. Büyük adamlar sevilir ve sayılır ama onlara tapılmaz. Tarihte, sözleri ve düşünceleri tartışma götürmeyen, yanılmaz nitelikte hiç bir büyük adam çıkmamıştır. Deyim, *yaratıyorum* anlamını dilegetiren *Lâ. gigno* kökünden türemiştir. Ökelerin ve ökeliğin insansal kültüre büyük katkıları, her türlü kültürün temellerinin kurulmasında ve gelişme koşullarının yaratılmasında geniş halk yığınlarının üstün rolünü hiç bir zaman küçültmez. *Bk.* Rastlantı, Halk.

ÖKLİT'TEN BAŞKA. (*Os.* Gayri Öklidî, *Fr.* Non-Euclidien) Eukleides geometrisinden başka geometriler... Eukleides geometrisinin konutlarını kabul etmeyenler bu adla nitelenirler. Deyim, aynı zamanda, Eukleides geometrisinden başka geometrileri de niteler. İ.Ö. III. yüzyılda yaşamış antikçağ Yunanlılarından Eukleides gerçek bir matematik ökesidir. *Elemanlar* (*Yu.* Stoikheia) adlı yapıtı, en yetkin geometri yapıtı olma niteliğini yüzyıllar boyunca korumuştur. Bu on üç bölümlük yetkin yapıt, birçok çağdaş geometrik kuram ve bulguların da tohumlarını taşır. Matematik tanıtlamalarda, mantıksal tanıtlamalarda olduğu gibi *belit, konut* ve *tanım*'lardan yararlanılır. Bu ilkelerin her üçünün de ortak yanı *tanıtlanamaz* ya da *tanıtlanmamış* oluşudur. Belitler tanıtlanmaları gerekmeyecek kadar —örneğin "parça bütünden küçüktür" gibi— apaçık önermelerdir. Konutlarsa böylesine açık olmadıkları için —örneğin ünlü Eukleides konutu "bir noktadan bir doğruya ancak bir koşut çizilebilir" gibi— tanıtlanmaları gerekir ama tanıtlanamamışlardır. Ne var ki teoremlerin tanıtlanabilmesi için bunların tanıtlanmadan kabul edilmeleri zorunluğu vardır. Matematiğin konusu doğada bulunmayan düşünce ürünü —örneğin nokta, çizgi, sayı vb. gibi— soyut kavramlar olduğundan ne olduklarının

anlaşılabilmesi için tanımlanmaları gerekir. Mantık açısından ancak belli alanlarda geçerli olması gereken bu belit, konut ve tanımlar yüzyıllar boyunca evrensel-geçerli sayılmıştır. Belli bir alanı evrensellikle niteleyince bu anlayış doğrudur. Ne var ki sonlu bir alanda parçadan büyük olan bütün, sonsuz bir alanda parçasıyla eşitleşir. Çünkü sonsuzun yarısı kendisine eşittir. Eukleides'in ilerisürdüğü ve ilerisürmek zorunda bulunduğu halde tanıtlayamadığı ünlü beşinci konutu "bir doğrunun dışındaki bir noktadan bu doğruya, aynı düzlem içinde, ancak bir paralel çizilebilir" önermesiyle dilegetirilir. İşte bu konuta dayanan geometriye *Eukleides'çi geometri* denir. *Öklit'ten başka* geometriler de Eukleides'çi olmayan bütün geometrilerdir ki bunların başında, bir doğrunun dışındaki bir noktadan o doğruya aynı düzlem içinde en az iki paralel çizilebileceğini tanıtlayan Rus matematikçisi Nikolay İvanoviç Lobaçevski (1792-1856)'nin geometrisi gelir. *Öklit'ten başka* deyimi genellikle Lobaçevski'yle Riemann geometrilerini dilegetirir. Riemann'a göre de paralel düz çizgiler yoktur (Eukleides düz çizgilerin paralel olduğunu kabul eder) ve bir düzlem üstündeki düz bir çizgi aynı düzlem üstündeki başka bir düz çizgiyle kesişir. *Öklit'ten başka geometriler* çağdaş bilimde büyük önem kazanmışlar ve örneğin çağımızın en büyük bilimsel bulgusu olan Einstein kuramlarını gerçekleştirmişlerdir. Büyük bilgin Einstein, evren geometrisinin, Eukleides geometrisine uymadığını anlamakla ünlü kuramlarını oluşturmuştur. Evren geometrisinin "insanın duyu örgenleriyle algıladığı gibi olduğu" inanılmış bir peşin yargı, temelsiz bir varsayımdı. Einstein ilkin bu varsayımı yıkmakla işe başlamıştır. Örneğin Eukleides geometrisine göre iki paralel ışık çizgisinin evrende hiç kesişmeden gitmesi gerekir. Oysa kesişirler. Gene bunun gibi Eukleides "bir üçgenin iç açıları toplamı iki dikaçıya eşittir" der, oysa Ekvator'daki iki noktadan kuzey kutbuna çizilecek bir üçgenin iç açıları toplamı 180 dereceden büyüktür, çünkü yeryüzü yuvarlaktır. Bundan başka *Öklit uzayı* (*Os.* Sahâi Öklîdî, *Fr.* Espace Euclidien) üç boyutludur. Oysa uzay fiziğinde bir dördüncü boyutun da gözönünde tutulması gerekmektedir. Fizikçi Albert Einstein, evrenin dört boyutlu olduğunu tanıtlamış ve üç uzay boyutuna bir de *zaman* boyutu eklemiştir. Örneğin demiryolu tek boyutlu bir uzay sürekliliğidir, makinist falan kilometrede olduğunu söyleyerek yerini bildirebilir. Gemiyse iki boyutlu bir uzay sürekliliğidir, kaptan yerini bildirebilmek için hem enlem hem de boylamını söylemek zorundadır. Uçak üç boyutlu bir uzay sürekliliğidir, pilot yerini bildirebilmek için enlem ve boylamdan başka yerden yüksekliğini de söylemelidir. Devimli bir fizik olayıysa dört boyutludur, çünkü sadece uzaydaki *yer*'i bildirmek yetmez, o yerin *zaman*'la nasıl değiştiğini de bildirmek gerekir, daha açık bir deyişle, örneğin uçağın *hangi zamanda nerede* olduğunu saptamak gerekir. *Zaman boyutu* bildirilmedikçe uçağın şu enlemde, şu boylamda ve şu yükseklikte olduğu hava trafiği yöneticisi için hiç bir anlam taşımaz. Metafizikçiler ve idealistler bilimin her ilerleyişinde önceki bulguların yadsındığını ve çürütüldüğünü sanırlar. Oysa hiç bir bilimsel ilerleme bilimsel süreci yadsımaz ve çürütmez, sadece ve sadece *uygulama alanını genişletir*. Örneğin Newton fiziği Galile fiziğini, Einstein fiziği Newton fiziğini asla çürütmüş değildir, tam tersine, geliştirmiş ve genişletmiştir. Öklit geometrisi tümüyle uzayda işe yaramamıştır ama Süleymaniye Câmii, Eyfel Kulesi vb.'larının Öklit geometrisiyle yapıldığı unutulmamalıdır. *Öklit'ten başka* geometrilerin felsefe alanındaki büyük önemi metafizik önselliği tümüyle çürütmesi özdek-zaman-uzay-devim birlikteliğini ve bunların da sürekli olarak değişmekte olduklarını kesinlikle tanıtlamasıdır. Bütün bunlar Eukleides'in büyük değerine en küçük bir gölge düşürmemekle beraber insansal bulguların sonsuzca gelişebilmesi için *Öklit'ten başka* geometrilerin gerektiği anlaşılmış bulunmaktadır. *Bk.* Geometri, Eytişimsel Özdekçilik, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

ÖLÇÜ. (*Os.* Mikyas, *Fr.* Mesure) Herhangi bir değerlendirmede kullanılan birim... Matematikte *bir niceliği başka bir niceliğe oranla değerlendirme* anlamını dilegetirir. *Ölçüt* deyimiyle karıştırılmamalıdır. *Ölçü* deyimi felsefede *ölçülülük* anlamında kullanılır, nesne ve olguların niceliksel ve niteliksel yanlarının o nesne ve olguyu kendisiyle aynı tutmak için gerekli ölçü sınırlarını dilegetirir. *Bk.* Ölçüt.

ÖLÇÜT. (*Os.* Mısdak, *Fr.* Critère, *Al.* Kriterium, *İng.* Criterion, *İt.* Criterio) Doğruyu yanlıştan ve herhangi bir şeyi başka şeylerden ayırmak için temel olan ilke... Descartes'a göre hakikatın ölçütü açık seçiklik, stoacılara göre doğru seçimin ölçütü doğaya uygun davranmak, eytişimsel özdekçiliğe gö-

re teorinin ölçütü pratiktir. *Bk.* Kuram ve Kılgı.

ÖNCÜL. (*Os.* Mukaddem, *Fr.* Prémisse, *Al.* Praemisse, *İng.* Premiss, *İt.* Premessa) Bir tasımın sonucu hazırlayan ilk iki önermesinden her biri... Birincisine *büyük önerme* (*Os.* Kübra, *Fr.* Majeure, *Al.* Major, *İng.* Major, *İt.* Maggiore), ikincisine *küçük önerme* (*Os.* Suğra, *Fr.* Mineure, *Al., İng.* Minor, *İt.* Minore) denir. Deyim, bu iki önermeyi birden belirtmek için çoğul olarak (öncüller) kullanılır. Örneğin "bütün insanlar akıllıdır" birinci öncülüyle "Ahmet insandır" ikinci öncülü "Ahmet de akıllıdır" vargısını gerektirir. *Bk.* Tasım, Önerme, Mantık.

ÖNERME. (*Os.* Kaziyye, *Fr., Al., İng.* Proposition, *İt.* Proposizione) Doğru ya da yanlış olabilen her yargıyı anlatan söz... Bir mantık önermesi ya doğrudur ya da yanlıştır, "insan ölümlüdür" doğru sözü bir önerme olduğu gibi "insan ölümsüzdür" yanlış sözü de bir önermedir. Bir tasımda vargının doğru olabilmesi için büyük ve küçük önermelerin mantık kurallarına göre doğru olması gerekir. *Bk.* Tasım, Mantık, Öncül.

ÖNGÖRÜ. (*Os.* Teferrüs, *Fr.* Prévision) Bir işin ilerde nasıl olacağını sezinleyip ona göre davranma... Toplumsal gelişmenin nesnel yasalarını yadsıyan idealistler *öngörüş*'ü olanaksız sayarlar. Oysa toplumsal gelişme yasalarının bilinmesi, tarihsel gelişmenin *genel doğrultusunu* önceden görmeyi olanaklı kılar. Hiç kuşkusuz bu doğrultunun ayrıntıları ve süresi bilinemez ve matematik bir kesinlikle hesaplanamaz. Ama bu genel doğrultunun bilinmesi toplumsal gelişmede büyük olanaklar sağlar ve gelişmeye katkıda bulunarak gelişmeyi hızlandırır ve gerçekleştirir. Tarihsel sürecin *önemli kişi*'leri halk yığınlarının eğilim ve çıkarlarını öngören, daha açık bir deyişle *herkesten önce gören* ve bundan ötürü de onlara *önderlik* eden kişilerdir. Gerçekleri görme ve inceleme yöntemi olarak eytişim yöntemi, özellikle bilimsel öngörüşün anahtarını verir. Örneğin *genel*'le *özel* arasındaki eytişimsel ilişkinin bilinmesi bilimsel öngörüşün temelidir, bilgin Mendeleyev elementlerin genel ıralarını saptayan periyodik cetvele dayanarak o zaman için bilinmeyen dört yeni kimyasal elementin özelliklerini ve varlıklarını ortaya koymuştur. İnsanların amaçları ve özlemleri, yaşamlarının nesnel koşullarıyla belirlenmiştir. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi "gelecek, gökten inmez; şimdi olanın içinde gizlidir". Hiç şüphe yok ki gelecek olayların ayrıntıları ve somut biçimleri önceden bilinemez, çünkü bunlar birçok rastlantısal olayların da katkısıyla oluşur; ne var ki tarihsel evrim yasalarının bilinmesi, tarihsel evrimin *genel yön*'ünün bilinmesini sağlar. Bu genel yönün bilinmesiyse pek çok gerçeklerin önceden bilinmesini olanaklı kılar. Bilimsel öngörüşlerin büyük başarıları da bu genel yönün bilinmesi yüzündendir. *Bk.* Öke.

ÖNSEL. (*Os.* Kablî, Evveli Kablettecrübî, Kablettahkik, Nazarî, Aklî; *Fr., Al., İng., İt.* A priori) Deneyden önce olan... *Deneyden sonra olan* anlamındaki *sonsal* (*Os.* Bâdî, *Fr.* A posteriori) deyiminin karşıtıdır. Deneyden çıkarsanmadığı ve bundan ötürü de deneyden önce olduğu varsayılan bilgi sorunu antikçağ Yunan düşüncesinde oluşmuş, skolâstiklerce geliştirilmiş, Alman düşünürü Immanuel Kant'ın sisteminde önem kazanmıştır. Her iki terimi de ortaya atan XIV. yüzyıl skolâstiklerinden Büyük Albert adıyla anılan Albert le Grande de Saxe'tır. Antikçağlı Aristoteles tümelden tikele yapılan uslamlamayı *önsel kanıt* (*Os.* Burhânı kablî, *Fr.* Argument apriori) ve buna karşı tikelden tümele yapılan uslamlamayı *sonsal kanıt* (*Os.* Burhânı bâdî, *Fr.* Argument aposteriori) saymıştır. Çünkü birincisinde ussal bir ilkeden, ikincisindeyse duyumlarla algılanan ve bundan ötürü de deneysel olan bilgilerden yola çıkılıyordu. Birincisi *önsel* bilgiden yola çıkan bir *tümdengelen uslamlama* (*Os.* İstidlâli tâlilî, *Fr.* Raissonnement déductif), ikincisi *sonsal* bilgiden yola çıkan bir *tümevaran uslamlama* (*Os.* İstidlâli istikrâî, *Fr.* Raissonnement inductif)'ydı. Özellikle Hıristiyan metafiziği, tanrının tanıtlanması için deneyden yararlanmak olanaksız bulunduğundan, zorunlu olarak *ussal* ve bundan ötürü de *önsel* olandan yararlanmıştır. Gerçekte hiç bir *önsel bilgi* bulunmadığı halde *önsel*'liğin yüzyıllarca savunulmasının gerçek nedeni bu zorunlukta yatar. İdealist felsefe tarihi bir bakıma böylesine bir savunmanın tarihidir. Gerek eski ve gerek çağdaş tüm idealist *önsel* anlayışları bilimdışıdır, bilimsel açıdan hiç bir önsel bilgi yoktur ve olamaz; ne duyumun ne de usun önsel biçimleri vardır. *Bk.* Eleştiricilik, Düşüncecilik.

ÖNSELCİLİK. (*Os.* Kablîyye, *Fr.* Apriorisme, *İng.* Apriorism, *Al.* Apriorismus, *İt.* Aprioriismo) Salt ussal ilkelere dayanma... Hiç bir deneye dayanmadan salt ustan elde edilen

bilgilere dayanarak ilerisürüşlerde bulunan öğretiler önselci öğretilerdir. Özellikle Platon, Descartes, Leibniz ve Kant öğretileriyle genel olarak usçuluk, doğuştancılık düşüncecilik gibi öğretiler böyledir. Kimi düşünürler, bütün bilimdışılığına rağmen, özellikle Kantçı önselcilik anlayışında diyalektik bilgi kuramının çekirdeğini görmektedirler (Örneğin *Bk.* Manfred Buhr ve Alfred Kosing, *Felsefe Sözlüğü*, Konuk yayınları, Istanbul 1976, s. 24). Şöyle derler: "Gerçekten de, tarihin akışı içinde ortaya çıkan bilgi biçimleri ve teorik bilgiler, kendilerinden sonraki deneyler için, bitmiş ve hazır deneyimler durumundadırlar; bu anlamda, bu bilgilerin, hazır deneyler olarak ortaya çıktıkları ölçüde göreceli, tarihsel olarak belirlenmiş, işlevli bir apriorizmi vardır; bu bilgiler, gelecekteki deneyin önkoşuludurlar; ancak kendileri de bir önceki deneylerin tarihsel sonucu oldukları için, deneyimden bağımsızlıkları sözkonusu olamaz" (İbid, Engin Aşkın çevirisi). *Bk.* Önsel, Doğuştancılık, Usçuluk, Eleştiricilik, Ulam, Dekartçılık.

ÖRGENCİLİK. (*Os.* Uzviyye, Uzviyye mezhebi, Uzvâniyye, Mizâciyye, Âliyye; *Fr.* Organicisme, *Al.* Organicismus, *İng.* Organicism, *İt.* Organicismo) Yaşamı örgenleşmenin sonucu sayan öğreti... *Canlıcılık* ve *dirimselcilik* karşıtıdır. Yaşamın gerçekleşmesinde ruhun ya da herhangi bir dirimsel ilkenin etkisini yadsır. Bu anlayışa göre yaşam, örgenleri harekete getiren herhangi başka bir güçten değil, bizzat örgenlerin kendisinden oluşur. Toplumu canlı bir örgenliğe benzeten ve bundan ötürü de yaşambilimsel yasaların canlı örgenlikte olduğu gibi toplumda da geçerli olduklarını savunan idealist toplumbilim kuramı da bu adla anılır. Özellikle Fransız toplumbilimcisi Durkheim tarafından ortaya atılan bu idealist görüş, kimi yazarlarca *yaşambilimcilik* (*Fr.* Biologisme) adıyla anılan Spencer, Worms, Schaeffle gibi toplumbilimcilerin toplumbilim anlayışlarından farklı tutulmuştur. Bu anlayışa göre örgencilik, yaşambilimcilik'ten farklı olarak, toplumlarda —tıpkı vücutla örgenleri arasında olduğu gibi— parça ve bütün ilişkisini gözönünde tutar ve vücut örgenlerindeki farklılaşmayı toplumlarda da arar. Bu anlayış kimi çevirilerde *organizmcilik* deyimiyle de çevrilmiştir. Örgencilik öğretisi, felsefe alanında, XVIII. yüzyılda Paris tıp fakültesince benimsenmiş ve özellikle dirimselciliğe karşı çıkarılmıştı. Yeni gerçekçi Whitehead'in doğa öğretisine de *organizm felsefesi* adı verilir. Whitehead'e göre doğa bir örgenliktir, bundan ötürü de evrimseldir. Doğa, bütünüyle, yaratıcı ilerlemeler ve olaylar sürecidir. Bütün bu savlar, kolaylıkla anlaşılabileceği gibi, bilimdışıdır. *Bk.* Dirimselcilik, Canlıcılık.

ÖZ. (*Os.* Mâhiyet, Künh, Zât, Hakikat, Cevher, Vücut, Mevcudiyet, Esas, Ayn, Muhtevâ; *Fr., İng.* Essence, *Al.* Wesen, *İt.* Essenza) Bir nesneyi neyse o yapan gereçlerin tümü... Diyalektik felsefede *öz*, her nesnenin, dış yanını dilegetiren *biçim* ya da *görünüş* karşılığı olarak, iç yanını dilegetirir. Metafizik anlayışın birbirinden ayırdığı ve karşıtlaştırdığı bu iki yan, birbirleriyle sıkıca bağımlıdır, biri olmadan öbürü de olamaz ve birinin varlığı öbürünün de varlığını gerektirir. *Bk.* Biçim ve Öz, Öz ve Olgu, Görünüş.

ÖZDEĞİN DEVİM BİÇİMLERİ (*Os.* Maddenin hareket şekilleri, *Al.* Bewegungsformen der Materie) Özdeğin temel tipleri... Özdeğin üç temel devim biçimi vardır: 1. Örgensel olmayan (inorganik) özdeğin devim biçimi (Bu da üç biçimdir: Mekanik, Fiziksel, Kimyasal). 2. Örgensel (organik) özdeğin devim biçimi (yaşambilimsel devim biçimidir). 3. Toplumun devim biçimi (toplumsal devim biçimleridir). *Bk.* Devim.

ÖZDEĞİN KORUNUMU YASASI. (*Os.* Maddenin tahaffuzu kanunu, *Fr.* La loi de conversation de la matière) Doğada hiç bir nesne ya da öğenin yoktan varolmadığını ve yokolmayacağını saptayan yasa... İlk izleri antikçağ düşünürlerinden Parmenides'te görülen ve daha sonra Anaksagoras'ta açıkça dile getirilen bu düşünce Rus bilgini Mihail Vasilyeviç Lomonosov (1711-1765) tarafından formüle edilmiş ve Fransız bilgini Lavoisier tarafından tanıtlanmıştır. Ünlü bir diyalektikçi şöyle der: "Lomonosov'un formüle ettiği bu yasadan doğadaki hiç bir şeyin yoktan varolmayacağını ve hiç bir şeyin de yokolamayacağını anlıyoruz. Bu demektir ki doğal özdek daima varolmuştur. Eğer dünyada hiç bir şeyin, yâni özdeğin olmadığı bir zaman olmuşsa, o zaman özdeği ortaya çıkaracak hiç bir şey de varolmamıştır. Özdek, varolduğu içindir ki daima varolmuş olması gerekir, çünkü asla yoktan ortaya çıkamazdı ve daima varolacaktır. Sonsuzdur ve ortadan kaldırılamaz. Kesinlikle yaratılmış olamaz, çünkü yaratılan her şey ortadan kaldırılabilir. Demek ki özdek, hiç bir zaman

doğmamıştır, daima varolmuştur ve daima varolacaktır, ölümsüzdür". *Bk.* Özdek.

ÖZDEK. (*Os.* Madde, Heyûlâ, Cisim, Eşyâyı tabiiye, Mâye, Malzeme, Mevzu, Mâhiyet, Tıynet; *Fr.* Matière, *Al.* Materie, Stoff; *İng.* Matter, Material; *İt.* Materia) Bilinçten bağımsız olarak varolan her şey.

1. *Etimoloji:* Dilimizde *iç* anlamını dilegetiren *öz* deyiminden ve *öze değgin* anlamını dilegetirmek üzere türetilmiştir. Batı dillerindeki karşılığı Hint-Avrupa dil grubunun *ana* anlamını veren *matr* kökünden türemiştir. İlkin *Skr. matar* ve *Yu. mêtêr* deyimlerinde dilegetirilen bu anlam Lâtinceye *mater* sözcüğüyle geçmiş ve 1175 yılında ilkin *yapı kerestesi* anlamında kullanılan ve sonra *özdek* anlamını alan *materia* sözcüğü türetilmiştir. Evrenin ana, temel yapı gereci olarak tasarımlanmıştır. Metafizik varsayımlarda evrenin yer kaplayan ve her kalıba girebilen böylesine bir *töz*'den yapıldığı ilerisürülmüştür. Bundan ötürü Osmanlı felsefesinde *cevher* (töz) deyimiyle de anlamdaştır. Çoğunlukla *bir şeyi meydana getiren öğe* olarak tanımlanmış, antikçağ Yunan felsefesinde *insan emeğinin yöneldiği nesne* anlamında *hyle* sözcüğüyle dilegetirilmiştir. Bu anlam Lâtinceye *gereç* anlamını dilegetirmek üzere *materies* sözcüğüyle çevrilmiştir. İlk düşüncelerde dilegetirilen, insan emeğinin herhangi bir şey yapmak üzere yöneldiği tahta, taş, toprak vb. gibi özdeklerdir. Özdeğin somut biçimler dışında, metafizik anlayışta olduğu gibi değişmeyen temel bir töz olarak, varbulunmadığı XIX. yüzyılda diyalektik çözümlemeyle anlaşılmıştır. Özdek, ancak, sonsuz çeşitlilikte somut biçimler hâlinde varolur. *Bk.* Öz. Töz.

2. *İlkçağ:* İlkçağın Hint, Çin vb. gibi köleci toplumlarında evrenin bir *ana gereç*'ten yapılmış olduğu ilerisürülmüş ve böylelikle *özdek* kavramı *her şeyin ondan yapıldığı bir gereç* anlayışı içinde belirmiştir. En eski Çin düşüncelerinde duyumların özdekten yansıdığı; tatlı, acı, tuzlu, ekşi gibi izlenimlerin su, ateş, toprak, tahta, mâden vb. özdeklerden doğduğu, evrende olumlu ve olumsuz (pozitif ve negatif) ilkel parçacıkların varolduğu biliniyordu (*Bk.* T. I. Oizerman, *Zur Geschichte der vormakscheb Philosophie*, Berlin 1960, s. 14). En eski Hint metinleri olan Veda'larda evrendeki bütün varlıkların toprak, ateş, su ve hava özdeklerinden meydana geldiği ilerisürülmüştür. Antikçağ Hint özdekçiliğinin Lokayata ve Butavada öğretileri Veda'lardaki bu temellere bağlanır. Mitolojik kahraman Brihaspati tarafından ilerisürüldüğüne inanılan *özdek* öğretisine göre, her özdeksel öğenin ilksizlikten beri varbulunan atomları çeşitli oranlarda birleşerek varlıkları meydana getirmişlerdir. Canlı varlık ölünce bu bileşim dağılarak atomları doğanın atomlarına karışır. *Bk.* Özdekçilik.

3. *Antikçağ:* Antikçağ Yunanlıları varlığın *kökü* (*Yu.* Arkhe)'ünde bir *ilk özdek* bulunduğunu ilerisürmüşlerdir. Bunu ilerisürerken de tanrısal ve ruhsal bir *ilke* düşünmek akıllarından bile geçmemiştir. İlk Yunan düşünürleri doğayı gözlemleyen ve doğanın yapılışını doğadan çıkarmaya çalışan doğa bilginleridir. Felsefe tarihlerinde ilk düşünür olarak saptanan Thales bu ilk özdeğin *su* olduğunu söylüyordu. Evrende her şeyi canlandıranın su olduğunu gözlemlemişti, *özdek* (*Yu.* Hyle)'i onu canlandıran bir *güç* (*Yu.* Zoé)'le birlikte tasarlamıştı, ne var ki bu güç bizzat suyun kendisinde bulunuyordu. Bu yüzdendir ki onun ve onu izleyen öteki Milet'lilerin öğretilerine *canlıözdekçilik* (*Fr.* Hylozoisme) adı verilir. Thales'i izleyen Anaksimandros, varlıkların sonsuz çeşitliliği içinde ilk özdeğin doğrudan doğruya algılanabilir bir özdek olamayacağını düşündü ve bu özdeğe sonsuz, sınırsız ve belirsiz anlamda *apeiron* adını verdi. O, birçok varlıksal durumlara geçebildiği gibi su durumuna da geçebilirdi, bu yüzden onu su gibi belli bir özdeğe bağlamak doğru değildi. Sonsuzca devinerek birçok varlıksal biçimler hâlinde beliren *apeiron* tasarımı, *özdek* kavramını somuttan soyuta aktarması bakımından, çok ileri bir aşamaydı. Bundan başka Anaksimandros, *apeiron*'un "bütün karşıtlıkları içinde taşıdığı"nı ileri sürmekle, diyalektiğin temel yasasını da gözlemlemiş olmaktadır. Ona göre bu *karşıtlıklar* çeşitli olgu ve olayların varlaşma nedenidir; sıcak-soğuk, kuru-yaş vb. hep *apeiron*'dan çıkar ve varlıklar böylelikle meydana gelirler. Thales'in öğrencisi Anaksimenes, Anaksimandros'un *apeiron*'unu yeniden somuta dönüştürmek istemiş ve ona *hava* adını vermiştir, çeşitli varlıkların meydana gelişini *hava* (*Yu.* Aer)'nın seyrekleşmesi ve sıklaşmasıyla açıklamaya çalışmıştır. Anaksimenes'e göre de bu *hava* canlı bir havadır, nasıl *soluk* (*Yu.* Pneuma)'umuz bizi canlı tutuyorsa hava da evreni öylesine *canlı* (*Yu.* Psykhe) tutar. Görüldüğü gibi Anaksimenes *canlılık* anlamında ve *özdek* niteliğinde bir *ruh* (*Yu.* Psykhe) kavramı da ilerisürmüş bulunmaktadır. Ne var ki bu *ruh*'

un gelecekteki serüveni Anaksimenes'in aklından bile geçmemiştir. *İlkçağ materyalizmi* adıyla değerli bir yapıt veren Fransız düşünürü George Cogniot haklı olarak şöyle der: "Tanrılar havayı yapmadılar, ama hava tanrıları yaptı". Anaksimenes'ten sonra Herakleitos ilk özdeğin *ateş* olduğunu ilerisürmüştür, çünkü ona göre ateş sudan ve havadan çok daha fazla devinmektedir. Herakleitos parlak bir sezişle ve ökece şöyle demektedir: "Özdeğin ne başı vardır, ne de sonu. O, ritmik olarak meydana gelen devinmenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bütün varlıklar için aynı olan bu düzen, ne tanrılar, ne de insanlarca yaratıldı. Başı ve sonu olmayan bu ateş yandıkça bu düzen her zaman varolmuştur ve sonsuzca varolacaktır". Herakleitos'a göre doğa olayları sürekli olarak kendi karşıtlarına dönüşürler, karşıtlar bir ve aynı şeydirler, biri değişerek öteki olur. En güzel *uyum* (*Yu.* Harmoni)'a karşıtların bu *kavga* (*Yu.* Polemos)'sından doğar. Ona göre bu *çatışma* evrenin yasasıdır, "savaş bitsin diyen Homeros'un dileği yerine geleydi her şey yokolurdu" der. Herakleitos'a göre "insanın ruhu da bir özdektir ve ateşin geçiş durumlarından biridir". Antikçağ Yunan düşüncesinde Pitagoras ve Parmenides, Zenon gibi Elea'lılar özdeği yadsımamakla beraber idealist bir öğreti geliştirerek devimi ve değişirliği yadsımışlar, özdeğin bu temel niteliklerini yadsımakla özdek anlayışına hiç bir şey katamamışlardır. Herakleitos kuramını Pitagorasçılara ve Elea'lılara karşı savaşarak geliştirmiştir. Antikçağ Yunanlılarının özdek anlayışında Harekleitos'u izleyen başka bir Anadolu bilgini Anaksagoras'a göre de evrende bütün varlıklar sonsuzca devinmekte olan ilk özdeklerin karışımıyla oluşurlar, "her şeyde her şeyin bir kesimi vardır. Ekmek yediğimiz zaman gövdemiz büyür; çünkü ekmek etin, kanın, kemiklerin, derinin vb.'nın ilk özdeklerini kapsar. Bu, daha önce buğday için de böyle olduğu gibi buğdayın kendi beslenimini sağladığı toprak, su, hava ve güneş ısısı (ateş) için de böyledir". İlk özdekler birbirlerine benzeyen küçücük *parçacık* (Aristoteles, Anaksagoras'ın bu parçacıklarına *homeomeri*'ler adını takacaktır)'lardır. Anaksagoras bu parçacıklara bütün cisimlerin "tohumları" diyordu. Ne var ki o, canlı özdekçilikten ayrılan bir görüşle, bu parçacıkların dışardan verilmiş bir devimle devindiklerini düşünmüştü. İdealistlerin daha sonra *ruh* olarak yorumladıkları bu devindirici, *nous* adını verdiği akışkan bir özdekti. Bizzat Anaksagoras onu açıkça "çok ince bir özdek" olarak tanımlamıştı. Léopold Mabilleau, *Atom Felsefesi Tarihi*'nde şöyle der: "Öğreti en ufak tanrıbilimsel bir kuşku taşımaz. *Nous*'un nesneler üstünde sadece mekanik etkisi vardır, tanrısal etkisi yoktur" (İbid, Paris 1895, s. 256). Yukarda sözünü ettiğimiz Georges Cogniot da adı geçen yapıtında haklı olarak şöyle demektedir: "Sözkonusu olan fiziktir, metafizik değil". Nitekim *Phédon* diyaloğunda Sokrates-Platon ve daha sonra Kant gibi büyük idealistler bile bunu böylece anlamışlardır. Kronolojik sırada Anaksagoras'ı izleyen Empedokles'e göre de evren dört özdeksel öğe olan toprak, hava, su ve ateşin bir bileşimidir. Bütün varlıklar bu dört öğenin çeşitli oranlardaki bileşimlerinden meydana gelmişlerdir. Görüldüğü gibi Empedokles, ilk özdeklerin sonsuzluğunu ilerisüren Anaksagoras'ın dışında, kendinden önce gelen düşünürlerin tek tek özdeklerine (Thales'in suyu, Anaksimenes'in havası, Herakleitos'un ateşi) toprağı da ekleyerek bir senteze varmaktadır. Doğumlar bileşimler, ölümlerse ayrışımlardır. Demek ki bu bileşimlerdeki nicelik farkları sayısız nitelik farkları doğurmaktadır. Bu bileşim ve ayrışımları gerçekleştiren doğal bir *çekme-itme* gücüdür ki Empedokles bunları *sevgi-nefret* adlarıyla ilerisürmektedir. Görüldüğü gibi bu karşıtlık ve karşılıktaki kavga Herakleitos'u andırmaktadır. Empedokles'e göre "aşk ve nefret, birbirine karşıt bulunan mekanik ve cisimsel iki elemandır". Kimi incelemeciler Empedokles'in bu görüşünün daha sonraki gelişmelerinde, en elverişlilerin yaşamaya devamını sağlayan *doğal ayıklama* kavramına öncülük ettiğini ilerisürmüşlerdir (*Bk.* Y. Zubritski, V. Kerov, Mitropolski, *İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum;* Ankara 1968, s. 132). Leukippos-Demokritos ikilisinin atom öğretileri antikçağın özdek anlayışında yeni ve üstün bir aşamadır. Anadolu'dan Trakya'ya geçip Abdera'da yerleşen bu ikiliye göre bütün doğal olayların temeli *bölünmez* (*Yu.* Atomos) özdeksel parçacıklardır. Bunlar birbirlerinden ancak nicellikleri, uzaydaki durumları ve bileşim düzenleriyle ayrılırlar. Devim, özdeğin özelliğidir. Bütün olgu ve olaylar özdeğin bu kendiliğinden devimiyle meydana gelmişlerdir. Özdek, başlangıçsız ve sonsuzdur. Hiç bir şey yoktan varolmaz ve hiç bir şey de yokolmaz. Leukippos-Demokritos ikilisinin bu savları, çağdaş fiziğin özdeğin yokolmazlığı ve enerjinin korunması savının ilk ve ökece tohumlarıdır. Tarihsel gelişmede bu iki büyük ökeyi izle-

yen Epikuros'un felsefesel amacı, insanlara mutlu bir yaşam sağlamak için, inançsal gevezelikleri bir yana bırakarak doğa yasalarının bilgisini vermektir. Buysa özdek anlayışını büsbütün güçlendirip açıklığa kavuşturmakla elde edilecektir. Cicero'nun dediği gibi "Epikuros'un bahçesini sulayan su, Demokritos kaynağından alınan sudur". Epikuros bu görevi, Platon ve Aristoteles idealizmine karşı, Demokritos atomculuğunu savunarak başarıyla yerine getirmiştir. Antikçağ Yunanlılarının özdek anlayışları, Roma'lı Epikurosçu Lucretius aracılığıyla Batıya geçmiş bulunmaktadır. Antikçağ Yunan düşüncesinin Platon ve Aristoteles gibi büyük idealistleri de, olumsuz da olsa, özdek üstünde düşünmüşlerdir. Ne var ki onu büsbütün yok sayamadıkları için küçümsemekle yetinmek zorunda kalmışlardır. Platon ve Aristoteles'e göre *özdek*, kendisine anlam kazandıran *ide* ve *biçim*'in dışında düşünülürse, belirsiz bir şeydir. Platon'a göre özdek temelde yokluktur, ancak idenin kendisine vereceği biçimle varlaşır. Aristoteles de onu, *ide*'nin yerine *biçim*'i koyarak, aşağı yukarı aynı anlayışla ele alır. Özdeği bir hiyerarşiye bağlar. Özdek yetkin olmayıştır ve her biçim basamağı kendisinden daha yetkininin özdeğidir. Özdek biçimin karşıtıdır ama her biçimde özdeksel bir yan vardır, çünkü her biçim kendisinden daha yetkin biçimin özdeğidir. Platon'un *idea* ve kendisinin *biçim* dediği şeyi Aristoteles özdeksiz olarak düşünemiyordu. Ona göre ne özdeksiz biçim ve ne de biçimsiz özdek olabilir. Tohum bir fidan, bir ağaç, bir meyve oluyor. Bütün bu biçimsel değişmelerde değişmeye temel olan, değişmenin altında değişmeden kalan şey nedir? İşte Aristoteles, daha sonra Arap felsefesine *heyûlâ* olarak geçen, *hyle* terimini icâdederek bu özdeği dilegetirmektedir. Fidan ağacın özdeği, ağaç meyvenin özdeği, tohum fidanın özdeğidir. Demek ki *hyle* de *biçim* kadar temel ve ilksizdir. Bundan başka Aristoteles'e göre "cismin bulunmadığı yerde zaman ve uzay da yoktur" (*Bk.* Hense-Leonard, *Hellen -Lâtin Eskicağ Bilgisi*, İstanbul 1948, c. I, s. 99). Aristoteles'in bu savı onu Einstein' la birleştirmektedir. Bununla beraber Aristoteles özdeği yetkin saymaz, o bir potansiyel gereçtir ve kendisini yetkinleştirmeye çalışan biçime direnmektedir. Bireylerin birbirlerinden başka olmaları, örneğin erkekle dişi arasındaki farklılık ve erdişilerin varlığı, özdeğin bu direncinden ötürüdür. Platon ve Aristoteles'in, temelde aynı olan, bu özdek anlayışları özdeğe şu niteliklerin yakıştırılmasına neden olmuştur: Tamlığa ve yetkinliğe direnen, kaba, durgun, çirkin ya da biçimsiz, budala ya da zekâsız, varlığı yadsıyan, oransız ve olumsuz... Artık bütün ortaçağ boyunca özdeğin nitelikleri bunlar olacaktır. *Bk.* Canlıözdekçilik, Aristoculuk, Platonculuk, Herakleitosçuluk.

4. *Yeniçağ:* Artık pek eskimiş bulunmakla beraber ortaçağın dinsel felsefesinden arınmış özgür felsefe çağını dilegetirdiği için bu adla anılan XVI. yüzyıl ve sonrası felsefesinde özdek, *ruh* karşıtıdır ve Descartes tarafından "uzamlı bir töz" olarak tanımlanmıştır. Descartes, Platon'la başlayan ve Hıristiyan skolâstiğince sürdürülen *özdeh-ruh* ikiciliğini ve karşıtlığını bir yeniçağ sistemi haline getirmiştir. Descartes'a göre her ikisinin alanı birbirinden ayrıdır ve birine başvurulmaksızın öbürü incelenebilir. Bununla beraber bu iki alan arasındaki ilişkiler, örneğin özdeksel bedenin susadığı zaman ruhsal yapının acı çekmesi, çözümlenmeden ortada durmaktadır. Descartes bunu çifte saat öğretisiyle açıklamaya çalışmış, nasıl iki saat birbirleriyle hiç bir ilişki kurmadan ve birbirlerini etkilemeden aynı zamanı gösteriyorlarsa bedenle ruhun da öylece aynı tepkiyi gösterebileceklerini ilerisürmüştür. Fransız düşünürü Descartes'ın damgasını vurduğu bu ikicilik, yeniçağda, bir yandan ruhçuluğu geliştirirken öbür yandan özdekçiliğin gelişmesine yolaçmıştır. Demokritos atomculuğu, bu çağda, Gassendi tarafından yeniden ele alınmış ve işlenmiştir. *Canlı özdek*'le *cansız özdek* ayrımı yavaş yavaş ortadan kalkmaya ve bunların tek ve aynı şey olduğu anlaşılmaya başlamıştır. Bununla beraber Alman düşünürü Leibniz, Gassendi'nin özdeksel atomlarının yerine, *Monad* adını verdiği ruhsal atomları koymaktadır. Leibniz'e göre eğer biz nesneleri açık ve duru bir biçimde algılayabilseydik *özdek* diye bir şeyin varolmadığını anlayabilirdik. Leibniz'e göre özdek, monadların karışık ve bulanık görünüşlerinden başka bir şey değildir. Ne var ki Leibniz bir başka yandan da soyut ve edilgin saydığı *ilk özdek*'le somut ve etkin saydığı *ikinci özdek*'leri birbirinden ayırmaktadır. Alman düşünürü Kant'a göre özdek, uzayı dolduran bir devingendir. Olayların her türlü değişiklikleri sırasında o, değişmez ve bağımsız olarak kalır. Onun niteliği doğada ne azalır, ne çoğalır. Kant bu savını pekiştirmek için "'yanan odunun ağırlığından külün ağırlığını çıkarmakla dumanın ağırlığının elde edileceğini" söylemektedir (Kant, *Das Kritik der*

reinen Vernunft, s. 175-7). Görüldüğü gibi Kant da, o çağın birçok bilginleri ve düşünürleri gibi, *özdek* kavramıyla kimyasal nitelikleri bilinen 92 elemanın atomlarını anlıyordu. O çağın ünlü fizik bilgini Newton da özdeği şöyle tanımlamaktadır: "Tanrı özdeği yaratırken katı, dolu, sert ve devingen, içine girilemez parçacıklardan meydana getirmiştir. Bu parçacıklar o kadar serttir ki ne aşınır, ne kırılır". *Bk.* Dekartçılık, Eleştiricilik, Leibnizcilik, Monat.

5. *Metafizik:* Metafizik dünya görüşü özdeği kitlesi olan, devimsiz ve eylemsiz, durgun ve değişmez, her uzay ve her zamanda aynı kalan bir töz olarak ele almış ve onun böyle olduğundan kuşkulandığı her zaman da onu yok saymıştır. Varlıkları oluşlarının dışında soyut ve donmuş olarak görmek, metafizik düşünce sisteminin özelliğidir. Bu anlayışa göre bir varlık, eğer varsa, kendisiyle özdeş olmalı, eşdeyişle her zaman ve her uzayda kendisiyle aynı kalmalıdır. Metafizikçi bir fizikçi olan H. Poincaré 1902 yılında yayımladığı *Bilim ve Varsayım* adlı yapıtında bu metafizik savı şöyle dilegetirir: "Kitlenin kendiliğinden değiştiği gösterilecek olursa özdek yoktur demek gerekir". Çağımızda yaşayan metafizikçiler bile bu kanıdadır. Örneğin İtalyan metafizikçisi Benedetto Croce (1866-1952), *Estetik* adlı yapıtında şöyle der: "Özdek mekanizmdir, pasifliktir, eylemsizliktir" (İbid, s. 4). Özdek denen bir nesnenin varolmadığını ilerisüren ünlü İngiliz özdeksizcisi Berkeley de şöyle der: "Hele bir kez özdeğe evet densin, tanrının özdek olmadığını kimse kanıtlayamaz" (*Common Place Book*, s. 34). Berkeley'e göre evrende *özdek* olması demek, tanrı olmaması demektir, özdek bu yüzden yoktur, çünkü tanrı vardır ve evrenin düzenini açıklayabilmek için de mutlaka varolmahdır. Tasarımları algılama ediminden soyutlamışız, sonra da tasarımların biz onları algılamasak da varolduklarını düşünmüşüz, "bir tasarımla tasarımın algısını ayırdetmek, özdeksel tözleri varsaymanın başlıca nedenidir" (İbid, s. 308). Metafizik düşünce sistemine bağlı ve diyalektik düşünce sistemini bir türlü kavrayamamış olan çağdaş görgücü Bertrand Russell da *The Problems of Philosophy* adlı yapıtında Berkeley'in bu görüşünü şöyle yorumlamaktadır: "Her günkü anlamında *özdek*'le zihne karşı olan bir şeyi, uzamda yer kaplayan ve bilince yetenekli olmayan bir şeyi söylemek isteriz. İşte Berkeley özdeği başlıca bu anlamda yadsır. Yadsıdığı nokta, masanın zihinsel olmayan tasarımları olmasıdır. Masanın, bizim görmemizden bağımsız olmakla birlikte, görmekten bağımsız olamayacağını ilerisürer. Böylece gerçek masanın tanrının zihninde bir tasarım olduğu sonucuna varır" (İbid, s. 13-4). Nitekim Berkeley de bunu böylece dilegetirir: "Benim tarafımdan gerçekte algılanmadıkları ya da başka yaratılmış bir ruhun zihninde varolmadıkları sürece tasarımların ya hiç varolmamaları ya da öncesiz sonrasız bir ruhun zihninde varolmaları gerekir" (*Principles*, paragraf 6). Günümüzde de sürüpgitmekte olan metafizik anlayış ufak tefek ayrımlarla bu kanıdadır. Diyalektik olmayan mekanik materyalizm de düştüğü zorunlu yanılgılarla bu kanıyı desteklemiştir. Mekanik materyalizm, enerjetik ve elektronik yeni teoriler karşısında; *kitle* (*Fr.* Masse), *süredurum* (*Fr.* Inertie), *sokuşmazlık* (*Fr.* Inpenetrabilité) vb. gibi özgüllüklerle tanımlanan özdeği zorunlu olarak savunamaz bir duruma düşmüştür. Avenarius, Mach vb. gibi fizikçi metafizikçiler bu durumdan yararlanmışlar ve özdeğin duyumlarımız dışında varolmadığını ilerisürmüşlerdir ki bu sav, temelde, Berkeley'in savıdır. H. Poincaré, *Bilimin Değeri* adlı yapıtında (s. 91) şöyle der: "Onu gören ve duyan ustan bağımsız bir gerçeklik, olanaksızdır". Avenarius de *Prolegomenalar*'ında şöyle der (Almanca ikinci baskı, s. 10, 65): "Varolan tek şey duyumdur". İngiliz fizikçisi Karl Pearson *The Grammar of Science* adlı yapıtında şöyle der (Londra, 1900, ikinci baskı): "Gerçek nesneler duyusal algılar (*İng.* Sense impressions)'dır". Fransız P. Duhem *La Théorie physique, son objet et sa structure* adlı yapıtında şöyle der (1906, s. 6, 10): "Eşya, duyum gruplarından ibarettir". Avusturyalı fizikçi-matematikçi Ernst Mach *Erkennetnis und Irrtum* (Bilgi ve Hata) adlı yapıtında şöyle der (1906, ikinci baskı, s. 12): "Herhangi bir fiziksel öğeyi duyumlarla, eşdeyişle ruhsal öğelerle inşa etmekte hiç bir güçlük bulunmadığı halde bir ruhsal durumun modern fizikte kullanılan öğeler yardımıyla, eşdeyişle kitleler ve devimlerle meydana getirilebileceğini tasarımlamak kesin olarak olanaksızdır". *Analyse der Empfindungen* (Duyumların Çözümlenmesi) adlı yapıtında da şöyle der (s. 25): "Duyumları meydana getiren cisimler değil, cisimleri meydana getiren doyumlardır". Fransız diyalektikçisi Politzer *Felsefenin İlkeleri* adlı yapıtında bu gibi savları şöyle karşılar: "Otobüsün düşünce ya da duyum olduğunu söyleyenler, onun altında kalmamak için karşıki kaldırıma seğirtirken, otobüsün

özdeksel yapısını çok iyi bilirler". *Bk.* Metafizik, Özdekçilik, Tekbencilik, Olguculuk, Uygulayıcılık, Varoluşçuluk, Yararcılık, Olaybilim.

6. *Diyalektik:* Özdek, bilinçten bağımsız olarak varolan ve duyumlarla algılanarak bilinçte yansıyan tüm nesnel gerçekliği dilegetiren felsefesel bir kavramdır. Eytişimsel özdekçiliğin bu tanımı, metafiziğin ve diyalektik olmayan fiziğin yanlış tanımlarından doğan bütün yanılgıları ve bu yanılgılardan doğan duraksamaları ortadan kaldırmış, özdek anlayışına büyük bir açıklık getirmiştir. İlkin, sonsuz çeşitlilikteki somut biçimler dışında değişmez bir töz olarak tasarımlanan özdek anlayışı temelinden yıkılmıştır. Özdek, somut biçimler halinde varolur ve çeşitliliği sonsuzdur. Bu somut biçimler dışında *temel töz* olan bir özdek yoktur. Daha açık bir deyişle, biçimleri değiştiği halde kendisi her biçimde aynı kalan ve değişmeyen temel bir töz yoktur. Bu anlayış, özellikle metafiziğin bütün yanılgılarının temel nedeni olan yanlış bir anlayıştır. Somut biçimlerinin dışında *özdek* aramak; elma, armut, kiraz vb.'larının dışında *meyve*'yi aramaya benzer. İkinci olarak, fizik bulguların ve özellikle Einstein'ın bütün açıklığıyla gösterdiği gibi, özdek, devim ve zaman-uzaydan ayrılamaz. Devimsiz ve zaman-uzaysız bir özdek tasarımlamak yanlıştır. Özdek, kendiliğinden devingen ve gelişkendir. Bundan ötürüdür ki *değişmez özdek*, eşdeyişle devingen olmayan özdek tasarımı da yanlıştır. Üçüncü olarak özdeği, somut formlarının nitelikleri ve özellikleriyle aynılaştırmak yanlıştır. Çünkü bu somut formlar sonsuzca değişirler ve sonsuz çeşitliliktedirler. Bundan ötürüdür ki özdeğin somut biçimlerini değil, bizzat kendisini felsefesel bir kategori olarak tanımlamak gerekir. Somut biçimlerdeki özellikler ve nitelikler, bilimin özgül bölümlerinin konusudur. Bu özellikleri ve nitelikleri özdeğin kavramsal yapısıyla aynılaştırmak, eşdeyişle özdeği bu özelliklere ve niteliklere indirgemek birçok yanılgıların başlıca nedeni olmuştur. Nasıl ki meyve karpuzda kırmızı, kavunda sarı, üzümde tatlı ve limonda ekşidir; meyvenin sonsuz çeşitlilikteki somut biçimlerinin özellikleri, bizzat meyvenin özellikleri değildir. Öyleyse özdek de sonsuz çeşitlilikteki somut biçimlerinde değişik ve sonsuz çeşitlilikte özellikler ve nitelikler gösterir. Eytişimsel özdekçilikten önceki özdekçilik, *özdek* deyiminden, fiziksel cisimleri ve bunları meydana getiren atomsal parçacıkları anlıyordu. Bu anlayış, eksik bir anlayıştı. Özdek, sadece cisimleri meydana getiren küçük parçacıklar değil, bütün kozmik evren, nebülozlar, gezegenler, radyasyonlar, elektromanyetik ve nükleer alanlardır. Özdeğin yapısı son derece karmaşık, birbirine dönüşebilen, kesiksiz ve süreklidir. Pozitron ve elektron gibi zerrelerin yokolarak ışık kuantaları, fotonlar meydana getirdiğine bakıp "özdek yokoluyor" kuşkusuna kapılanlar bu ışık kuantalarıyla fotonların yeniden pozitron ve elektronlara dönüştüğünü görmekle şaşırmışlardır. Gerçekte pozitron ve elektronların fotonlara dönüşmesi, özdeğin yokolması değil, bir durumdan başka bir duruma geçmesidir. Özdek ne yaratılabilir, ne de yokedilebilir, ne var ki sürekli olarak değişir ve bir halden başka bir hale geçer. Evren, bu sürekli ve sonsuz değişimin tarihsel süreci içinde gerçekleşmiştir. İnsansal varlığın meydana gelmesiyle özdek, özel bir örgenleşmeyle *bilinç* adı verilen yeni bir özeliğini meydana koymuştur. Bilinç, özdeğin bir *özelik* (*Os.* Hassa, *Fr. Propriété)*'idir. Bundan ötürüdür ki bilinci özdekle aynılaştırmak kadar, aralarındaki bağlantıyı koparark ayrılaştırmak da yanlıştır. Hiç bir zaman unutulmamalıdır ki elma da bir ağacın ürünü olduğu halde yediğimiz ağaç değil, elmadır. Nitekim bilinç de yığınlara işleyen bir kuram biçiminde oluşarak özdeksel bir güç haline gelir, toplumu etkiler ve değiştirir. Bu etki ve değişiklik; yeni üretim ve tüketim araçları, binalar, makineler, kimyasal ürünler vb. gibi özdeksel nesneleri meydana getirir. Bu özdeksel nesneler, insan bilincinin ürünüdürler. Bu ürünler, *bir karşılıklı etki* (*Fr.* Interaction) sürecinde, bilinci etkileyerek yeni kuramlara ve yeni dönüşümlere ve sonuç olarak yeni özdeksel ürünlere yolaçarlar. Bu süreç sonsuzdur. Özdeksel nesnelerin sayısı, özellikleri vb. böylelikle gittikçe artarak gelişir. Bu yüzdendir ki ünlü bir diyalektikçi "insan bilinci nesnel dünyayı sadece yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda yaratır da" demiştir. Devim özdeğin varlık biçimidir. Hiç bir zaman ve hiç bir yerde devimsiz özdek olamayacağı gibi, Einstein'ın bütün açıklığıyla gösterdiği üzere, hiç bir zaman ve hiç bir yerde özdeksiz devim de olamaz. Bu devim süreci de, eytişimsel özdekçilikten önceki özdekçilikte yer değiştirmekten ibaret olan mekanik bir devim sanılmıştı. Oysa devim, sadece mekanik olan bir devim biçimini değil, sonsuz değişim ve dönüşümlerin tümünü dilegetirir. Özdeğin sonsuzluğuna ve çeşitliliğine onun deviminin son-

suzluğu ve çeşitliliği eşdüşer. Özdeğin kendisi gibi devimi de sonsuzdur. Cisimsel sanılan özdeğe nasıl radyasyonlar ve elektromanyetik alanlar gibi yeni somut biçimler eklenmişse yer değiştirmekten ibaret olan mekanik devim biçimine de entranükleer dönüşümler gibi yeni karmaşık devim süreçleri eklenmiştir. Evrensel yaşamın sonsuz sürecinde sonsuz sayıda daha birçok yeni biçimler de eklenecektir. Bu bir kehanet değil, evrensel oluşumun günümüze kadar olagelmiş gelişme sürecinin tanıtladığı bir gerçektir. Özdeğin ve deviminin çeşitli biçimleri birbirleriyle bağımlıdır, birbirlerine dönüşebilir. Örneğin termik süreçler kimyasal süreçlere, kimyasal süreçler ışıksal süreçlere, ışıksal süreçler fiziksel süreçlere dönüşür. Özdeğin devim biçimleri genellikle örgensel olmayan evren (inorganik âlem), örgensel evren (organik âlem) ve toplum olmak üzere üç ana biçimde sınıflandırılır. Bu üç ana biçimin her biri pek çok devim biçimini kapsar. Bu biçimler özgüldür ve her özgül biçim kendi yapısıyla belirlenen ayrı yasalara bağlıdır. Bununla beraber bu özgül biçimler ve yasalar arasında da bağımlılık, birlik ve karşılıklı etki ilişkisi vardır. Her gelişmiş biçim daha basit bir biçimin temeli üstünde yükselir, ama asla o temele indirgenemez. Üst olanı alt olana indirgemek, idealizmin ve metafiziğin büyük yanılgılarından biridir. Cisimsel dönüşümler, bitkisel ve hayvansal dönüşümler, toplumsal dönüşümler özdeksel devimin üç ana biçiminin kolaylıkla seçilebilecek en belli örnekleridir. Özdeğin ve devimin tarihsel gelişmesine, en yalınç biçimlerden en karmaşık biçimlere kadar, egemen olan yasalar, eşdeyişle insan bilincinden bağımsız ve insan için de zorunlu belirleyiciler vardır. Bu yüzdendir ki çağımızın büyük fizikçisi Einstein "algılayıcı insana karşı bağımsız olan bir dış dünyanın varlığı, bütün bilimlerin temelidir" demiştir. Sanki ondan ayrı bir nesneymiş gibi *özdek*'e karşı çıkarılan *erke* (enerji) anlayışı da Einstein'ın ünlü bulgularıyla temelinden yıkılmıştır. Eskiden özdek durgun ve kütle denilen özelliğiyle elle tutulur bir nesne, erkeyse kütlesiz ve gözle görülmez bir özdek-karşıtı olarak bilinirdi. Einstein erkenin de bir kütlesi olduğunu, kütle denilen özelliğin yoğunlaşmış erkeden başka bir şey olmadığını ve özdekle erkenin aynı şey olduğunu tanıtladı. Einstein'ın deyimiyle: "Devimli bir cismin kütlesi devimiyle birlikte arttığına ve devim bir enerji biçimi (kinetik enerji) olduğuna göre devimli bir cismin kütle artışı o cismin artan enerjisinden gelir. Açıkçası, enerjinin kütlesi vardır". Ünlü ($E=MC^2$) formülü, herhangi bir özdek parçasında bulunan erkenin, o cismin kütlesinin ışık hızının karesiyle çarpımına eşit olduğunu fizik diliyle anlatır (Bu formülde E harfi erke, M harfi kütle ve C harfi ışık hızını simgeler). Amerikalı fizikçi Lincoln Barnett şöyle demektedir: "Bu formül, fiziğin uzun zamandır çözümlenemeyen birçok bilmecelerine karşılık vermiştir. Kimi zaman bir parçacıklar topluluğu, kimi zaman da bir dalgalar karşılaşması gibi görünen özdek, böylelikle daha iyi anlaşılmaktadır. Özdek ve elektrik birimi olarak elektronun ikili niteliği, dalga elektronu, foton, özdek dalgaları, olasılık dalgaları, bütün bunlar artık çelişik görünmemektedir. Çünkü bütün bu kavramlar aynı temel gerçeğin çeşitli belirtilerini anlatmaktadırlar. Özdek kütlesini atar ve ışık hızında yol alırsa buna radyasyon ya da enerji diyoruz. Bunun tersine, enerji donarsa ve ayrı bir biçim alırsa ona özdek diyoruz. İnsanoğlu, 16 Haziran 1945'ten bu yana birini öbürüne dönüştürmeyi başarmıştır. O gece, Yeni Meksika'da, insanoğlu ilk kez önemli ölçüde özdeği enerji dediğimiz ışık, ısı, ses ve devime dönüştürmüştür". Einstein'ın bütün dünya fizikçilerince kabul edilmiş bulgularına göre özdek, bağımsız zaman ve bağımsız uzay içine yerleşmiş katı ve değişmez bir yapı değil, tersine, sonsuz değişme ve dönüşme sürecinde kesin bir yapısı olmayan, plastik ve değişken, sonsuz sürekli bir yapıdır. Evren, özdeksel bir bütünlük olarak, bütün ayrımlarını yitirmiştir. Ünlü bir fizikçinin dediği gibi, bütün ayrımlar "Einstein'ın evren olarak belirttiği dört boyutlu süreklilikte eriyip gitmişlerdir". Özdeğin tanımındaki bütün yanılgılar ve duraksamalar, özdeksel tarihin belli bir anında gözönüne alınan belli bir biçimin kesin ve saltık sayılmasından doğmuştur. Kesin ve saltık sayma, metafizik düşünme yönteminin tipik bir özelliğidir ve büyük yanılgılara yol açar. Oysa çağdaş fizik, diyalektik düşünme yöntemine uygun olarak, özdeği, içlerinde hiç bir şey değişmeyen bir atomlar bütünü olarak değil, içlerinde değişik güçler ve gerilimler bulunan erkesel alanlar olarak görmektedir. "Özdek nosyonunun kabulü veya reddi insan için duygu organlarının tanıklığına güvenme sorunudur, bilginin kaynakları sorunudur. Ve bu sorun, soytarılar tarafından bin bir kılığa sokulsa bile, hiç bir suretle eskimiş olamaz; tıpkı görmenin, do-

kunmanın, işitmenin, koklamanın insansal bilginin kaynağı olup olmadığı sorunu gibi. Duyumlarımızı dış dünyanın imajları olarak görmek, nesnel gerçekliği kabul etmek ya da özdekçi bilgi kuramından yana olmak, bütün bunlar aynı şeydir". Feuerbach şöyle demişti: "Benim duyumum özneldir, ama onun temeli ya da nedeni nesneldir" (Feuerbach, *Saemmtliche Werke,* c. 10, 1866, s. 195). İşte bu nesnellik *özdek*'tir. Franck, *Felsefesel Bilimler Sözlüğü* (Paris, 1874)'nde şöyle der: "Nesnel duyumculuk özdekçilikten başka bir şey değildir. Çünkü duyumlarımızı etkileyen tek şey nesneldir". Schwegler de *Geschichte der Philosophie im Umriss* (Felsefe Tarihi)'inde şöyle demektedir: "Duyumculuk, gerçeğin ya da varlığın duyuların aracılığıyla bilinebileceğini ilerisürdükten sonra artık bu yargıyı nesnel bir biçimde formülleştirmekten başka yapacak bir iş kalmamıştır ve böylelikle şu özdekçi teze ulaşılmıştır: Yalnız algılanan şey vardır, varolan yalnız özdeksel olandır". *Özdek*'in en bilimsel tanımı, eytişimsel özdekçi öğreti tarafından yapılmıştır: "Bilinçten bağımsız olarak varolan ve bilinçle yansıyan nesnel gerçekliği belirten felsefesel ulam". Bu tanımla, şu çok önemli gerçekler vurgulanmış olmaktadır: Özdeğin felsefesel tanımıyla sonsuz çeşitlilikteki fiziksel yapı tanımlarını özdeşleştirmek büyük yanılgılar doğurur; çünkü felsefesel tanım değişmediği halde fiziksel yapı tanımları bilimin her yeni bulgusuyla sonsuzca değişir ve değişecektir. Özdeğin felsefesel tanımıyla özdeğin sonsuz çeşitlilikteki somut biçimlerini (örneğin töz, alan vb.) ve özdeğin sonsuz çeşitlilikteki özelliklerini (örneğin kütle, erke vb.) özdeşleştirmek de, aynı nedenden ötürü büyük yanılgılar doğurur. Özdeğin sonsuz çeşitlilikte somut biçimleri ve özellikleri olduğunu ve bunların sonsuz çeşitlilikte karşılıklı etkilerle belirdiğini bilmek, özdeği bilmektir. İdealizmin ve metafiziğin yaptığı gibi *kendinde özdek*'i aramak yanlıştır ve boşunadır, çünkü böyle bir şey yoktur. Somut özdeklerin erkeye dönüşümüyle özdek yokolup gitmiş değildir, sadece fiziksel içeriğini değiştirmiştir ve bilimin her ilerleyişinde de değiştirmekte devam edecektir, çünkü bilgilenme süreci kendi nesnesinde sonsuzdur ve bitimsizdir. Çağdaş bir fizikçi şöyle der: "Elektromanyetik alan özdeksel midir? Elbette. Etkileşir, erke taşır, kütlesi vardır. Elektromanyetik alan oluşturan her cisim, bu süreç içerisinde, kütlesinin ve erkesinin bir bölümünü harcar". Çağdaş fizik *özdek*'in yedi temel durumunu saptamıştır: *Katı, sıvı, gaz, plazma, elektromanyetik alan, gravitasyonal alan, nükleer alan.* Özdeğin bu yedi temel durumuna *doğanın yedi temel öğesi* deniyor. Gözlenebilir evrenin sonsuz çeşitliliği bu yedi temel öğenin karşılıklı *düzenlenim* (*Fr.* Combination) ve *etkileşim* (*Fr.* Interaction)'lerine bağlıdır. Felsefesel özdek ulamı, özdeğin bu yedi temel somut durumunu kapsadığı gibi, bundan çok daha ötesini, ilerde bulunacak olan sonsuz çeşitlilikteki tüm durumlarını da kapsamaktadır. Çünkü "özdek, bize, duyumlarımızla iletilen nesnel gerçekliktir". Nesnel gerçeklikse sonsuz ve bitimsizdir; bilgimizi, sonsuzca ve tükenmeksizin yenileyecektir. *Bk.* Nesnel Gerçek, Bilgi, Bilinç, Özdekçilik, Özdeksizcilik, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı, Makine.

ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Maddiyye, Maddiyyûn mezhebi, Maddecilik, Felsefei maddiye, Mezhebi maddiyye; *Fr.* Matérialisme, *Al.* Materialismus, *İng.* Materialism, *İt.* Materialismo) Dış dünyanın nesnel varlığını tanıyan ve özdeğe öncelik veren felsefe akımı... Tarihsel süreçte *özdekçilik* çeşitli anlamlar kazanmış, çeşitli adlarla anılmıştır. Doğrudan ya da dolaylı olarak şu anlayışlar *özdekçilik* karakterini taşırlar: *Kendiliğinden özdekçilik* (Bu deyim evrenin doğal ve görgül kavranışını dilegetirir. Daha sonra İngiliz düşünürü Thomas Huxley'in utangaç özdekçiliğini adlandırmıştır), *canhözdekçilik* (Thales, Anaksimandros, Anaksimenes), *İlkel bölünmezcilik* (Leukippos, Demokritos), *İlkel eytişimsel özdekçilik* (Herakleitos), *Antik özdekçilik* (Anaksagoras, Empedokles), *Bölünmezci özdekçilik* (Epikuros, Lukretius), *Adcılık* (Duns Scotus, William of Occam), *Rönesans bölünmezciliği* (Petrus Gassendi), *Mekanikçi özdekçilik* (Bacon, Hobbes), *XVIII. yüzyıl mekanikçi özdekçiliği* (Toland, Priestley, Helvetius), *Ansiklopedicilerin özdekçiliği* (Diderot, La Mettrie), *Dirimselci özdekçilik* (Vogt), *Bilinemezcilik* (Hume, Kant, Comte), *Felsefesel özdekçilik* (Ludwig Feuerbach); *XIX. yüzyılın ilk yarısı özdekçiliği* (Herzen, Bielinski, Çernişevski, Dobroliubov), *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik.* Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik, *bilimsel özdekçilik,* bundan önceki tüm özdekçilikler *kaba özdekçilik* ya da *mekanikçi özdekçilik* adlarıyla da anılırlar. İnsanlar çevrelerini doğal olarak kavrarken zorunlu bir *kendiliğinden özdekçilik* izlemişlerdir. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi "doğru düşünen, bir timarhaneden ya da idealist düşünürlerin oku-

lundan çıkmamış her insan için pek açık bulunan eşyanın, çevrenin, dünyanın duyumlarımızdan, bilincimizden, ben'imizden ve genel olarak insan'dan bağımsız varlığını kabul etmek" kendiliğinden bir özdekçilik izlemek demektir. İlk bilginler, uğraştıkları özdeksel nesnelerin mantığına, felsefesel bir çaba göstermeksizin doğal ve zorunlu olarak uymuşlardır. İnceledikleri doğa, onların karşısına özdeksel bir biçimde çıkmıştır. Bu bir *safdil özdekçilik* (*Fr.* Matérialisme naif)'tir, özdekçilik olduğu bilinmeden kullanılmış ve gerçekleştirilmiş bir özdekçiliktir. Lenin bu özdekçiliğe *doğal-tarihsel özdekçilik* (*İng.* Natural-historical materialisme) der. Ne var ki bu türlü özdekçilik, bilimsel bir temele dayanmadığından, kaba görgücülük ve olguculuk yoluyla düşünceciliğe düşmekten kurtulamaz. Bu yüzden birçok bilginler temelde özdekçi oldukları halde felsefesel alanda düşünceci görüşler ilerisürmekten kaçınamamışlardır. Lenin bu türlü düşünceciliği de *fizikşel düşüncecilik* (*İng.* Physical idealism) olarak tanımlamıştır. Çünkü doğal özdekçilik görmeyle ilgilidir, fizikçinin incelediği nesne gözlerinin önünden kaybolup matematik formüllere dönüştüğü zaman diyalektikten yoksun bulunan fizikçi için "özdek yokolmuştur". Bununla beraber fizikçinin üstüne eğildiği her nesne özdeksel niteliğini zorunlu olarak kabul ettirmiştir. Doğanın her türlü bilgisi, evrenin özdekselliğini belirtir. İlkçağın Çin ve Hint bilginleri bu yüzden zorunlu olarak *kendiliğinden özdekçi*'dirler. Bunlar gibi, antikçağ Yunan felsefe tarihi de, özdekçi bir felsefenin gelişmesi tarihidir. Nitekim Aristoteles de, kendisinden önceki felsefeyi özetleyen ve değerlendiren *Metafizik*'inin birinci kitabında şöyle der: "İlk olarak felsefeyle uğraşanlar, bütün nesnelerin ilk temelinin yalnız özdek olduğunu ilerisürmüşlerdir". Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Herakleitos, Anaksagoras, Demokritos, Empedokles, Epikuros vb. hep özdekçidirler. Antikçağ Yunan felsefesini özetlemek gerekirse şöyle denebilir: Bu felsefede *varlık nedir?* sorusu bilgicilere gelinceye kadar her zaman "özdektir" karşılığını almıştır. Metafizik ve düşüncecilik *"insan nedir?"* sorusuyla başlar. İnsanın da, birçok doğaüstülükleri hayal edilmekle beraber, özdeksel yapısı hiç bir zaman yadsınamamıştır. Antikçağ Yunan bilgicileri (Sofistler) de temelde özdekçidirler. Protagoras "tanrının varlığını tanıtlamak için elimde hiç bir şey yok, bu yüzden var mı, yok mu bilemem" demektedir. Kritias "tanrılar, kurnaz devlet adamlarının uyruklarına boyun eğdirmek için ve onları baskı altında tutmak için uydurdukları varlıklardır" der. Théodore Gomperz, *Les Penseure de la Grèce* adlı yapıtında şöyle demektedir (Payot yayını, Paris 1928, s. 54): "Eski Yunan'da demokratik grubun temsilcileri zenaatlarla, ticaretle, ilk bilimsel araştırmalarla uğraşan yeni toplum katlarında toplanıyorlardı. Bunun içindir ki dinsel, gelenekçi ve gizemsel düşüncelere karşı çıkmaları olağandır. İdealizm ise, tersine, köle sahibi sınıfların, aristokratların felsefesidir. Bu çevrelerde eski Yunan mitolojisinden fazlası gerekmezdi". Dünyada olupbitenler tanrılarca belirleniyordu, demek ki dünyanın kurulu düzenine başkaldırılması tanrılara başkaldırmaktı. Dünyada nasıl bir efendi-kral egemen sınıfı temsil ediyorsa egemen tanrıların da bir temsilcisi olmalıydı. Kralın kutsallaştırılması, tanrılar arasında da bir kral imgesi yaratıyordu. Antikçağ Yunanlılarının egemen sınıf felsefesi idealizm, çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa böylece geçti. Fizikçi-düşünürlerse pratik işe yararlılıkla uğraşıyorlardı, onların deney alanı ve uğraşı nesneleri özdekti. Antikçağ Yunan özdekçiliği, böylece, halk tabakaları arasında hızla gelişiyordu. Doğanın gözlemlenmesi, zorunlu olarak özdekseldi. Doğanın her gün biraz daha keşfedilmesi, özdekçi görüşlerin meydana gelmesine katkıda bulunuyordu. *Özdekçi İon okulu* bu katkıların sonucudur. Bu okulla onu izleyen antikçağ Yunan özdekçiliği, zorunlu mitolojik etkilerden tümüyle kaçınamamakla beraber, felsefeleriyle sıkıca bağıntılı olan özdeksel bir doğa bilgisi geliştirmişlerdir. Evrensel devinmeyi ve karşıtların kavgasıyla birliğini ilerisüren *Herokleitosçuluk* da böylesine bir gelişmenin ürünüdür. Eytişimsel özdekçiliğin ilk verilerini açıklayan Herakleitos, bilginin konusu olarak doğayı almış bulunuyordu. İnsan ancak doğayı bilebilir, doğayı tanıyabilirdi. Doğaüstü için ilerisürülen sözler, hayal ürünü olan boş sözlerden ileri geçemezdi. Soyut matematik de, bilimsel alanda idealizme açık kalan bir kapı niteliğindeydi. Tümüyle soyut düşünceye dalan kimi matematikçiler zorunlu olarak bu kapıdan geçmişlerdir. *Pitagorasçılık* bu soyut -idealist anlayışın ilk temsilcilerindendir. *Düşünceci Elea okulu* da bu yolun ürünüdür. Ama öbür yandan doğa bilginleri olan düşünürler, doğanın yapısına eğilmekle, doğal özdekçiliği hızla geliştiriyorlardı. Anaksagoras, Empedokles ve Demokritos doğanın yapısına eğilen bu özdekçi düşünürlerin en tipik ve güçlü örnekleridir. *Antikçağ Yunan*

bölünmezciliği (Atomculuğu)'nin büyük ve güçlü ürünü *Epikurosçuluk*'tur. Epikurosçuluğun büyük ürünü de *Lâtin özdekçiliği*'nin başlıca temsilcisi Lukretius'dur. Özdekçilik, böylelikle, eski Yunandan eski Roma'ya geçmiş bulunmaktadır. Bu, öylesine bir geçiştir ki, yüzyıllarca sonra Batıyı uyandıracak ve özdekçilik anlayışına geniş boyutlar kazandıracaktır. İdealizme pek yakışan bir güçlüler egemenliğinin vatanı olan Roma'da Lukretius, Roma'nın bütün görkemine direnen sağlam bir tohum gibidir. Roma egemenlerinin çıkarlarına uygun düşen dinsel ve gizemsel felsefenin temsilcileri Cicero, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un bütün çabalarına karşın bu tohum gittikçe verimli olmaktan alıkonulamamıştır. Benjamen Farrington, *Epikuros'un Tanrıları ve Roma Devleti* adlı yazısında şöyle der (The Modern Quartely, sayı 3, c. 1, Londra, s. 214): "Epikurosçuların ona karşı duydukları taparcasına sevgi Cicero'nun hoşuna gitmiyordu. Tusculenedes, İ.Ö. 45 yılında Epikurosçuluğun Roma'da yayılışına öfkeleniyor, başka bir felsefenin önerilmesini amaçlıyordu". *Epikuros özdekçiliği*'nin Roma'da yayılışının başlıca etkenleri, onun ilk çeviricisi Amafinius'le Lukretius'dür. (Bilinmesi gerekir ki Lukretius, Roma'da, kendisinden hiç söz edilmemek yoluyla baltalanmıştır. Kimi incelemecilere göre bu susku, örgütlenmiş ve bilinçli bir suskudur. Çağımızda da uygulanan bu yöntem bir dereceye kadar etkendir. Nitekim Lukretius'un kişiliği ve yaşamı üstüne bu yüzden hemen hiç bir bilgi kalmadığı gibi, yazılarının çoğu da yitip gitmiştir). Günümüze kalan parçalarından birinde büyük özdekçi düşünür şöyle der (Lukretius, *Nesnelerin Doğası Üstüne*, kitap II, satır 59-63): "Kendi zenginliklerini arttırmak için vatandaşlarının kanlarını dökerler. Cinayet üstüne cinayet işleyerek zenginliklerini iki katına çıkarırlar. Kardeşlerinin cenaze törenleri onlar için haz konusu, yakınlarının sofraları kin kaynağıdır". Lukretius'un bütün düşüncelerini ve Epikuros özdekçiliğine katkısını *De Rerum Natura* adını taşıyan bu şiirden öğreniyoruz. Bu şiir altı kitaba bölünmüştür. Lukretius'a göre evren, sürekli olarak devinen özdekten meydana gelmiştir, başlangıcı ve sonu yoktur, yaratılmamıştır ve yokolmayacaktır, zaman ve uzay devinen özdeğin dışında varolamaz, bunlar birbirleriyle bağıntılıdırlar, özdeğin bölünebilirliği atomda biter, evrenin bütün değişik görünüşlerinin içinde bu atomlar vardır, doğayı açıklamada yaratıcı ilkeler hayal etmek yanlıştır ve yalandır, sonsuz olan evrende sayısız dünyalar vardır, bu dünyalar hep aynı atomsal özdeklerden meydana gelmiştir, devim özdeğin bir özelliğidir ve hiç bir doğadışı varlığın fiskesiyle meydana gelmiş değildir, demir gibi en katı cisimlerin bile içi sonsuz bir devimle devinmektedir. Görüldüğü gibi çağdaş bilimin birçok verileri bu şiirde verilmiştir. Dikkat edilmesi vereken nokta, bu gibi özdekçi düşüncelerin her zaman şunlar gibi sosyo-ekonomik gözlemleri de birlikte getirmiş olmasıdır: "İnsanların gümüş ve altın damarlarını izlediği, toprağın derinliklerinin demirle araştırıldığı bu yerlerde Scaptensula'nın dibinden pis kokulu bir soluk yayılır. Madencilerin yüzleri ve tenleri bu zararlı soluk altında çöker. Onların neden çabuk öldüklerini ve ne türlü çetin bir baskıyla bu uğraşıya boyun eğdirildiklerini, varlıklarının nasıl bir güvensizlik içinde olduğunu hiç görmediniz ya da duymadınız mı?" (İbid, kitap VI, satır 808-815). Bu birlikteliğe dikkat etmekle toplumsal-ekonomik düşüncelerin neden özdekçiliği gerektirdiği ve özdekçiliğin neden toplumsal-ekonomik düşüncelerden bağımsız olamayacağı daha iyi anlaşılır. Lukretius, zorunlu olarak, felsefeyi toplumun sorunlarına bağlamıştır. Bu şiirde ilerisürdüğü *ortak kuruluş ve ortak iyi* kavramları, yanlış olarak bireyci sayılan Epikurosçuluktan çok daha tutarlı olan, Lukretius toplumculuğunu belirtir. Lukretius bunlardan başka doğaya hiç bir şeyin kumanda etmediği ve edemeyeceği, doğada nesnel yasaların varbulunduğu ve doğanın bu yasalara göre geliştiği, bu yasaların nesnel oldukları kadar da zorunlu bulundukları, düşüncenin nesnel gerçeğin bir yansıması olduğu, sevinç ve acı izlenimlerimizin duyumlarımız ve algılarımızla meydana konduğu vb. gibi şaşkınlık verici çağdaş düşünceler ilerisürmüştür. Unutulmamalıdır ki bütün bu düşünceler İ.Ö. ilerisürülmüşlerdir, yirmi bir yüzyıllık bir kıdemleri vardır. Lukretius'a göre *kendiliğindenlik* evrenin oluşmasında temel yasadır. Şöyle der: "Evrenin atomlarının yerli yerine yerleştirilmiş olmaları, bir kafanın hazırladığı bir plana göre olmuş değildir. Evrenin içinde bin bir türlü değişime uğradıktan, sonsuzluk boyunca sarsılıp yerlerinden edildikten sonra, her çeşit devinmeleri ve birleşmeleri deneye deneye sonunda evreni meydana getiren bir düzene ulaşmışlardır" (İbid, kitap I, satır 1024-1028). Demek ki bu düzen kendiliğinden elde edilmiş, evren kendi kendini deneye dencye kurmuştur. Her şeyin bir baş-

langıcı, bir yaşamı ve bir sonu olduğu yolundaki eytişimsel tez, Lukretius'ta bütün açıklığıyla dilegelir: "Devinmeler, varoluşa ne kesin olarak üstün gelebilirler ve ne de onu koruyabilirler. Meydana gelmiş olanı tümüyle yıkamayacakları gibi meydana getirdiklerini koruyamazlar da. Varolma ve yokolma arasındaki savaş bu yüzden sonsuzca eşit koşullarda sürüpgider. Yaşam, kimi zaman burada ve kimi zaman orada üsttedir. Ölüm de öyle. Aydınlık denizin kıyılarına ayak basan çocuğun yaşam viyaklamaları, ölümün hüzün verici iniltilerine karışır. Bu iki oluş birbirine karışmadan hiç bir gecenin ardından gündüz gelmediği gibi hiç bir gündüz de geceye dönmemiştir" (İbid, kitap II, satır 569-580). Demek ki evren, sonsuz bir oluş içindedir. Fransız düşünürü J.-J. Rousseau'nun *toplumsal sözleşme*'sinin kaynaklarından biri de Lukretius'tür. Lukretius'a göre insanlar, birbirlerine zarar vermemek için bir sözleşmeyle birbirlerine bağlıdırlar. Tüze, tanrısal değil, doğaldır. Her ikisi de düşünceci yapıda olmakla beraber Lukretius'un sözleşmesi, Rousseau'nunkinden daha anlaşılır bir niteliktedir. Çünkü Rousseau'nun sözleşmesi bir uzun düşünüp taşınma sonunda bilinçle gerçekleştirilmiştir, Lukretius'unkiyse doğal ve eylemseldir. Epikurosçu *ataraxia*, Lukretius'un büyük şiirsel değeri bulunan dizelerinde şöyle dilegelir: "Doğanın ne dediğini duymuyor musunuz? Beden için acıdan uzak, tin için tasasız olmaktan başka bir isteği var mı ki? Acıyı dindirebilen, tasayı yokedebilen her şey ona sevinç verir. Doğa, doğa olarak, bundan başka bir şey istemez. Eğer bizim evimizde ellerinde geceyi aydınlatmak için meşaleler tutan heykeller yoksa, her yanı gümüşle ışıldamıyor ve altınla parıldamıyorsa ne çıkar, bir akarsu boyunda, bir ağacın dalları altında, dostların arasında, taze çimenlerin üstüne uzanarak, kolayca ve masrafsızca, kendimizi dinçleştirebilmek, hele hava bize gülümsüyorsa ve mevsim yeşil otların arasına çiçekler serpiştirmişse... bize yeter" (İbid, kitap II, satır 17-35). Ortaçağda özdekçilik, *adcılık* ve *kamutanrıcılık* biçiminde belirmiştir. Her iki anlayış da dinsel yapılı olmakla beraber özdekçi birer eğilim taşır. Genel kavramların nesnelerin adlarından başka bir şey olmadığını ilerisüren adcılık, nesnelerden bağımsız varlıkları yadsımakla dolaylı olarak tüm metafiziği de yadsımış oluyordu. Eytişimsel özdekçiliğin bir ustası, "adcılık, ortaçağda özdekçiliğin dilegetirilişidir" der. Kamutanrıcılığa göre de tanrı, doğanın dışında olmayıp doğayla özdeş bulunan kişilikdışı bir ilkedir. Bu görüş de dolaylı olarak, doğaüstü ve doğadışı güçler bulunduğunu ilerisüren metafiziği yadsımaktadır. Ne var ki her iki görüş de ortaçağda çok ilerici birer anlayışı dilegetirdikleri halde günümüzde metafiziğe dönüşmüşlerdir. Bu sonuç da doğaldır, çünkü eytişimden yoksun bulunan her türlü dilegetiriliş, eksik ve istenilen yere çekilebilen bir dilegetiriliştir. Nitekim adcılıktan Berkeley ve semantikçiler, kamutanrıcılıktan da uzlaştırmacılar yararlanmışlardır. İlkçağda Grek özdekçileriyle birlikte sönen aklın ışığı yeniden doğmak için XVI. yüzyıla kadar beklemek zorunda kalmıştır. Fransızca deyimiyle *rönesans* adı verilen yenidendoğuş, insan aklım yeniden fiziğe ve doğaya döndürmüştür. Bunun sonucu olarak da özdekçilik hızla gelişmeye başlamıştır. Bacon, Galile, Hobbes, Gassendi, Spinoza, Locke bu hızlı gelişmenin başlıca temsilcileridir. Bilim ve tekniğin ilerlemesi özdeksel felsefeyi geliştirirken, özdeksel felsefenin gelişmesi de bilim ve tekniği ilerletmiştir. *Yeni özdekçilik*'in kurucusu ve deneysel bilimin babası sayılan İngiliz düşünürü Francis Bacon (1561-1626) bilginin olanaklı ve insanın doğaya egemen olması için gerekli olduğunu ilerisürmüştür. Bilgi, her an biraz daha çok bilgi edinerek her an biraz daha çok doğaya egemen olmak için yeni yöntemler önermiştir. Gerçek bilgiye ulaşabilmek için *putlar* adını verdiği peşin yargıları yıkmak gerektiğini savunmuştur. "Bilgi kuvvettir" sloganı onundur. Felsefenin tanrıbilimden ayrılmasına çalışmıştır. Bilimsel bir yöntem olarak tümevarımı geliştirmiştir. Onun okumak istediği kitap doğaydı, doğaysa tümüyle özdekten başka bir şey değildi. İtalyan fizikçisi Galileo Galilei (1564-1642)'yse evren üstündeki bilimsel görüşün öncüsüdür. Süredurum yasasını ve bağıntılılık anlayışını ilk kez açıklayan odur. Kopernikus'u doğrulamış, skolâstik fiziği bir daha ayağa kalkmamak üzere yıkmıştır. Özdeğin sonsuzluğunu, ilerisürmekle de kalmayıp, büyük ölçüde tanıtlamıştır. Bilgi edinmek için deney ve gözlemin tek yöntem olduğunu göstermiştir. İngiliz düşünürü Thomas Hobbes (1588-1679) özel bir töz olarak, ruhun varolmadığını, tek tözün özdeksel nesneler olduğunu savunmuştur. Doğuştan bilgi olamayacağını, bilginin ancak deney ve gözlemlerle elde edilebileceğini ilerisürmüştür. Fransız fizikçi düşünürü Pierre Gassendi (1592-1655), tüm skolâstiği yadsıyarak Epikurosçu ve Lukretiusçu özdekçiliği diriltmiştir. Bölünmezci özdekçilik anlayışını

savunarak nesnelliği, yaratılmazlığı ve yokedilmezliği ilerisürmüştür. Hollandalı özdekçi Baruch Spinoza (1632-1677) insan özgürlüğünün zorunluk içinde olanaklı bulunduğunu göstermiş, kendinden başka hiç bir şeyi gerektirmeyen sadece doğa olduğunu ilerisürmüştür. İngiliz özdekçisi John Locke (1632-1704) bilginin tek kaynağının deney ve duyumlar olduğunu, dışardan bilgi almayan insan beyninin *tabula rasa* adını verdiği boş bir levhadan ibaret bulunduuğnu göstermiştir. Ne var ki bütün bu düşünürler eytişimsel düşünmeyi bilmediklerinden özdekçilik alanında da tutarsız ve zaman zaman düşünceciliğe düşen bir yapıdadırlar. Nitekim Bacon *Yeni Atlantis* gibi idealist bir ütopya geliştirmiş. Galile varlığın tanrısal bir kaynağı da bulunduğunu söylemiş, Hobbes nesnelerin nitel çeşitliliklerinin insan algısına dayanan bir özellik olduğunu ilerisürmüş, Gassendi tanrıyı atomların yaratıcısı saymış, Spinoza ruhsal yaşamı algıya indirgeyip iradeyi istekle özdeşleştirmiş, Locke duyumlara karşı bir de *iç düşünme* bulunduğunu ve duyusal bilginin düşünsel bilgiden sonra geldiğini savunmuştur. Bütün bu düşünürler, çağlarında ilerici bir rol oynayan burjuva sınıfının ideologlarıydılar ve metafizik düşünme yöntemine bağlıydılar. Skolâstiğe karşı çıkmalarının ve onu yıkmaya çalışmalarının temel nedeni burjuva ideologları oluşuydu. Felsefelerini, çağlarında hızlı bir gelişme gösteren mekanik ve matematik bilimlerine dayamak zorundaydılar. Doğa felsefesinde tümüyle özdekçi olan Fransız düşünürü René Descartes (1596-1650)'ın mekanikçi fiziği ve İngiliz fizikçisi Isaac Newton (1642-1727)'nun mekanik alanındaki büyük bulguları XVII. ve XVIII. yüzyıllar özdekçiliğini büyük ölçüde etkilemiştir. Bundan ötürüdür ki gerek doğa ve gerek toplum yaşamının mekaniğin yasalarıyla açıklanabileceği sanılmıştır. Bu yüzden bu çağın özdekçiliği tümüyle mekanikçi bir anlayış içindedir ve *mekanikçi özdekçilik* adını taşır. Mekanikçi görüş, devimi sadece bir yer değiştirme olayı sayar, çeşitli devim biçimleri arasında sadece yer değiştirme devimini görür ve doğayla toplumu bu yer değiştirme devimiyle açıklamak ister. Oysa yer değiştirme nesnenin yerini değiştirdiği halde kendisini değiştirmez ve nesne gene olduğu gibi, metafizik devimsizliği ve durallığı içinde kalır. Bu mekanikçi anlayış, yukarda sayılan düşünürlerden sonra, özellikle İngiliz özdekçileri Toland ve Priestley'le Fransız özdekçileri La Mettrie, Diderot, Helvetius ve d'Holbach'ı etkilemiştir. Bu yüzdendir ki XVII. ve XVIII. yüzyıllarda *İngiliz özdekçiliği* ve *Fransız özdekçiliği* tümüyle mekanikçi bir özdekçiliktir. Bununla beraber bu anlayıştaki özdekçilik, devim konusundaki tanrıbilimsel tasarımları çürütmekle geniş çapta geliştirici olmuştur. İngiliz özdekçisi Joseph Priestley (1733-1804) bilimsel gerekirciliği savunarak kaderciliğe karşı çıkmış ve düşünmeyle duymanın özdeğin değişik biçimlerinin ürünü olduğunu göstermiştir. Oksijenin bulucusu da odur. İngiliz özdekçisi John Toland (1670-1722) özgür düşünceyi savunmuş ve din kurumunun sosyo-ekonomik koşullardan doğduğunu göstermiştir, özdekle devimin birliği kuramını geliştirerek özellikle Spinoza, Newton ve Descartes'ı en etkin bir biçimde eleştirmiştir. Fransız özdekçisi Julien Offroy de La Mettrie (1709-1751) evrende tek bir özdeksel töz bulunduğunu, bütün varlıkların bu özdekten meydana geldiklerini ve bütün biçimler arasındaki (bitki, insan, hayvan) farklılığın bir derece farkından ibaret olduğunu ilerisürmüştür. Fransız özdekçisi Deniş Diderot (1713-1784)'nun bütün bu düşünürler arasında, Marx-öncesi özdekçiliğin en belirgin ve en gerçeğe yaklaşmış düşünürü olarak, özel bir yeri vardır. Bu yüzdendir ki eytişimsel özdekçiliğin ustalarınca "eytişimsel özdekçiliğin vardığı sonuçlara pek yaklaşmış çok önemli bir düşünür" olarak nitelenir. Yaşamı süresince feodal-dinsel ideolojiye karşı savaşmış, tanrıcılık ve ahlâksal düşüncecilikten özdekçiliğe geçişi sağlamıştır. Doğal süreçler arasındaki evrensel bağlantıyı sezmiş, doğanın sonsuzca biçim değişmelerini görmüş, özdeksel devimle duyum arasındaki bağlantıyı açıklayabilmek için özdeğin duyarlılığı kavramını ele almış, ikincil niteliklerin de nesnel olduğunu belirterek Locke'u düzeltmiş, düşünce ve bilginin gelişmesinde teknolojik gelişmenin rolünü kavramış, ruhsal fonksiyonlar üstüne özdekçi bir kuram geliştirmiş, kendisinden çok sonra Pavlov'un açıklayacağı tepkeler kuramının öncülüğünü yapmıştır. Teoriyle pratiğin bağımlılığını kavrayan ve teoriyi pratiğe uygulayan bir düşünür olarak Diderot, tarihte ilk kez, bilim ve felsefenin halka maledilmesi çabasına girişmiştir. Diderot, özdekçilikle düşünceciliğin *ahlâksal* (idealist) ve *felsefesel* (materyalist) çifte anlamını ve bu iki anlam arasındaki derin ayrılığı sezen bir düşünürdür. Ahlâksal anlamın burjuva idealizminin bir uydurmasından ibaret bulunduğu ve her ikisinin de gerçek anlamlarının felsefesel olduğu, ondan çok sonra, eytişimsel ve tarih-

sel özdekçi felsefenin kurucuları tarafından bütün açıklığıyla sergilenmiştir. Özdekçilik ve düşüncecilik (materyalizm ve idealizm) kavramlarının felsefesel anlamları burjuva ideologlarınca, özellikle özdekçiliğin gerçek anlamını gizlemek ve onu değersizleştirip gözden düşürmek için, kasıtlı olarak ve kaba bir biçimde bozulmuş ve felsefesel alandan ahlâksal alana çekilmeye çalışılmıştır. Kimi düşünürlere göre düşüncecilik yüksek değerlere yönelmek, özdekçilikse aşağı değerlere inmektir. Bilimsel felsefenin bir ustasının dediği gibi, burjuvazi "kendisinin gizliden gizliye kölesi bulunduğu bütün kusurları" özdekçiliğe ve bunların tersini de düşünceciliğe yakıştırır. Özdekçilik ve düşünceciliği gereği gibi kavrayabilmek için bu çift anlamın karışıklığından arınmak gerekir. İşte Denis Diderot, bu anlam kargaşasında, özdekçiliğin gerçek anlamını ortaya koyabilmek için didinen büyük savaşçılardan biridir. Bu savaş, bilerek ve açıkça söylenmiş olmamakla beraber, Diderot'nun bütün felsefesinde yansır. Fransız özdekçisi Claude Adrien Helvétius (1715-1771) düşüncecilikten arındırılmış Locke duyumculuğunu geliştirmiş, insanın gelişmesinde toplumsal çevrenin oynadığı önemli rolü belirtmiş, insan zekâsının yaratılıştan eşitliğini ve bunun toplumsal çevre etkileriyle farklılaştığını ilerisürmüştür. Fransız özdekçisi Baron Paul Henri Dietrich d'Holbach (1723-1789) dinsel düşüncenin bilgisizlik kaynağından yola çıktığını, insan duyumlarının atomlardan meydana gelen özdeğin etkisiyle varlaştığını, özdeğin devimden ayrılamayacağını, insanın bir doğa parçası olduğunu ve doğa yasalarına bağlı bulunduğunu, insan kurtuluşunun ancak eğitimle gerçekleşebileceğini, bilginin olanaklı ve gerekli olduğunu ve bilinemezciliğin düşünceci bir uydurmadan ibaret bulunduğunu savunmuştur. Bütün bu düşünceler temelde özdekçi düşüncelerdir, ne var ki eytişimden yoksun bulunduklarından zaman zaman düşüncecilliğe düşmekten ve metafizik yanılgılardan kurtulamamışlardır. Mekanikçi özdekçilik anlayışı, tümünün temel özelliğidir. Nitekim Priestley, Locke'un ikiciliğini mekanik anlayışla yadsımış ve düşünceler arasındaki ilişkiyi titreşimlerle açıklamaya çalışmış, Toland olasılık ve rastlantıyı yadsımış ve düşünceyi beynin fizyolojisel deviminden ibaret saymış, La Mettrie tarihsel gelişmeyi büyük adamların ürünü saymış ve halk için din kurumunun gerekli olduğunu söylemiş, Diderot toplumsal siyasada aydınlar monarşisinden yana olmuş, Helvetius toplumsal gelişmeyi insan bilinci ve tutkusunun sağladığını ilerisürmüş, Holbach rastlantının nesnel varlığını yadsımış ve tarihin yasa koyucularınca belirlendiğini savunmuştur. Bütün bu özdekçilikler, bilimsel açıdan başlıca üç büyük yanılgı taşırlar: 1. Bu yanılgılarından birincisi *mekanikçi* anlayışa sahip olmalarıdır, bütün devim biçimlerini mekanik devime indirgemişler ve organik doğanın özellikleriyle toplumsal yaşamın özgül yasalarını anlayamamışlardır. 2. Bu yanılgılardan ikincisi *düşünceci* (idealist) anlayışa sahip olmalarıdır, bu yüzden öğretilerini toplumsal yaşama uygulayamamışlar ve toplumsal gelişmede aşağıdan yukarıya geçişin bilgilerdeki gelişmenin ürünü olduğunu sanmışlardır. 3. Bu yanılgıların üçüncüsü *metafizik* düşünme yöntemine bağlı oluşlarıdır, doğayı değişmez olarak görmüşler ve doğanın gelişmesini açıklayamamışlardır. Bilgisizliğe özgü *dargörüşlülük* hemen tümünün ortak niteliğidir. XIX. yüzyılın, özdekçilik tarihinde ayrı bir yeri vardır. *İdealist özdekçilik* bu yüzyılda son savaşlarını vermiş ve *bilimsel özdekçilik* bu yüzyılda ortaya konmuştur. Yenidendoğuş ve onu izleyen iki yüzyıl süresince İngiltere ve Fransa'da gelişen özdekçilik, XIX. yüzyılda Almanya ve Rusya'da gelişmiştir. Alman idealizmi, her ne kadar tuhaf görünse de, bilimsel özdekçiliğin başlıca kaynağıdır. Hegel idealizmi bu yeni özdekçiliğin bütün öğelerini, tepetaklak edilmiş bir biçimde, bağrında taşır. Hegel'in sistemine eytişimsel bir bakışla bakınca, onun idealist dış görünüşüne karşın, özce katıksız özdekçi bir alanda ilerlediği görülür. Eytişim (diyalektik), onun için, sadece düşüncenin değil, doğanın da gelişme yasasıdır. En küçük bir bitkiden, bir böcekten gökteki yıldızlara kadar her şey eytişimsel çelişmelerin aşılmasıyla gelişir. Bu katıksız özdekçi anlayışın kökü, Hegel'in dışında da, Alman idealizmine dayanır. Bireşim, Fichte savıyla Schelling karşı savının Hegelce aşılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Fichte, insan düşüncesinin eytişimsel çelişmelerle geliştiğini ilerisürmüştü. Schelling eytişimi doğaya uyguladı ve doğasal eytişimsel gelişmeyi gösterdi. Hegel, bu karşıt savları, *evrensel varlık* kavramıyla aşarak eytişimi evrenselleştirdi. Hegel'in eytişimi, ayrıca, eytişimsel ıralıdır, eşdeyişle iki yanlıdır; hem bir yasa, hem de bir yöntemdir. Evrensel varlık bu yasayla oluşur, öbür yandan bu oluşmayı kavramak için bu yöntemi kullanmak gerekir. Daha açık bir deyişle söylemek gerekirse denebilir ki eytişim ancak eytişimle kavranabilir, tıpkı matematik bir sorunu kav-

rayabilmek için matematik bilgilere sahip olmak gerektiği gibi. Ne var ki Hegel, kuramda ilerisürdüğü bu doğru bilgiyi eylemde gerçekleştirememiş, diyalektiği metafizik bir düşünme yöntemiyle kavradığından birçok yanılgılara düşmüştür. Hegel'in idealist kalışının zorunlu nedeni budur. Bununla beraber Hegel, tümüyle özdekçi birçok savlar ilerisürmüştür. Örneğin "Minerva'nın baykuşu ancak karanlık bastıktan sonra uçmaya başlar" der; bu demektir ki önce olaylar yaşanılır, sonra o olayların düşünceleri edinilir; gene bu açıkça demektir ki özdek düşünceden öncedir. Bir diyalektikçi der ki: "Hiç bir özdekçi bunu daha iyi söyleyemezdi". *Tarih Felsefesi* adlı yapıtında "gerçek devlet, ancak, sınıf ayrılığının varolduğu, zenginlikle yoksulluğun pek büyük oranlar kazandığı zaman ortaya çıkar" der, sanki devlet kurumunu ülküleştiren o değildir. Gene aynı yapıtta, eski Yunanlıların sömürgelerini nasıl kurduklarını anlatırken, devlet kurumunu metafizik bir anlayışla en yetkin varlık sayan Hegel, eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin büyük ustalarıyla aynı düzeye yükselir: "Grekler, çeşitli kentlerde siyasal gücü ellerinde tutuyorlardı. Uzun bir durgunluk evresinde nüfusları artmıştı. Bunun sonucu şu oldu ki, gittikçe daha büyük bir yoksullukla yanyana gelişen büyük bir servet birikimi gerçekleşti. Sanayi yoktu, toprakların tümüne el atılmıştı. Yurtça yoksulluğa gömülmemek için tek çıkar yol, sömürgeler edinmekti". 1955 yılında Hamburg'da beşinci baskısı yayımlanan *Die Vernunft in der Geschichte* adlı konuşmasında da şöyle der: "Dünya tarihi... herhangi bir bilinçli erekle başlamaz". Ünlü idealistin yukarda anılan sözüne biz de şunu ekleyebiliriz; herhangi bir özdekçi de bunu böylece söylemektedir. İşte XIX. yüzyılda meydana gelen gerçek ve bilimsel özdekçilik, bizzat Hegel'in eytişimi gereğince, Hegelciliğin aşılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu yüzdendir ki eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin kurucusu "diyalektiğin Hegel'in elinde büründüğü gizemsellik, diyalektiğin genel hareket biçimlerini hiç bir biçimde gölgeleyemez. Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuk içindeki gerçek özü bulabilmek için onun tersine çevrilmesi, ayaklarının üstüne oturtulması gerekir" demiştir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçilikten önce Hegel temeline dayanan bir başka özdekçi anlayış, Feuerbach'ın *İnsanbilimsel özdekçilik* (Antropolojik materyalizm) anlayışı, tarihsel sırada yer almaktadır. Alman düşünürü Ludwig Feuerbach (1804-1872)'ın bu özdekçilik anlayışı, XVIII. yüzyıl Fransız özdekçiliğinde doruğuna varan özdekçilik-tanrıtanımazlık özdeşliğiyle Marx -öncesi özdekçiliğinin tipik niteliklerinden biri olan *seyre dalma* (*Os.* Temâşâ, *Fr.* Contemplation)'cı bir felsefesel davranışı yansıtır. Bu davranış, insanı birey olarak toplumdan ve doğadan soyutlar, sadece edilgin bir algılayıcı saydığı insana doğanın nesnel gerçekliğini seyrettirir, insanın bilgi edinme çabasını metafizik bir tekyanlılıkla sadece kuramsal bir çaba olarak ele alır ve onun, insanın dünyayı dönüşüme uğratan eylemsel çabasından yansıdığını görmez. Seyre dalıcı bir davranışla nesnel gerçekliğe bakan eski özdekçilik, insanın etkin yanını soyut bir biçimde de olsa işlemek önceliğini idealizme kaptırmıştır. Bu başarısızlık, seyre dalıcı özdekçiliğin, dış dünyanın nesnelliğinden yola çıktığı halde, insansal çabanın nesnelliğini göremeyişinden ve insanı sadece edilgin bir birey olarak ele alışı yüzündendir. Bu türlü özdekçilik düşüncecilikle eş sonuçlara varmak zorundadır, çünkü ikisi de insanı kuramsal çabasıyla varsaymaktadır. Bu yüzden Feuerbach'ın özdekçiliğine *sezgici özdekçilik* de denir. Marx, tezlerinin IX.'sunda da şöyle der: "Sezgici özdekçiliğin, yani duyarlığı pratik çaba olarak görmeyen özdekçiliğin, eriştiği sonuç bütün toplum içinde tek başına ele alınan bireyler görmesidir". Nitekim Feuerbach şöyle demektedir: "Varlık yapısının temeli özdektir ama kendisi düşüncedir. Bence özdekçilik, insanın varlık ve bilgi yapısının temelidir. Ama bir fizyolojistin, bir natüralistin anladığı gibi varlık yapısının kendisi değildir. Özdekçilikle geride beraberim ama ilerde beraber değilim". Feuerbach, Hegel'in özdekçi açıdan ilk büyük eleştiricisi olmak şerefini taşıdığı halde Hegel'i bütünüyle bir yana itmek yanılgısına düşmüş ve ondaki eytişimsel özü görememiştir. İnsanbilimcilik eğilimi, eytişimsel olmayan özdekçiliğin bir başka niteliğidir. Bu türlü özdekçilik insanı doğanın en üstün varlığı olarak görür ve insanın özgül niteliklerini doğal kaynağıyla açıklamaya çalışır. İnsana yaşambilimsel açıdan yaklaşır ve soyut insanı kuramsal olarak, eşdeyişle bir felsefe konusu olarak inceler. Bu yüzdendir ki Feuerbach özdekçiliğine *felsefesel özdekçilik* (felsefî materyalizm) de denir. Bu türlü özdekçilikte toplumsal yasaların nesnelliği sözkonusu değildir ve insanın tarihi onun kişisel ırasıyla açıklanır. Feuerbach, din kurumunu bu açıdan incelemiş ve onu insanın kendisine bir yabancılaşması olarak görmüştür. Bu yaban-

cılaşmayı bir *bilinçsizlik* sayan Feuerbach, onun yerine *bilinçli*'yi koyar ve eğitime başvurarak yeni bir din önerir. Feuerbach'tan sonra XIX. yüzyıl özdekçiliği, aynı metafizik düzeyde, Lomonosof, Radiçev, Belinski, Herzen, Çernişevski, Dobrolyubov, Markoviç, Botev vb. gibi Rus ve Doğu Avrupa düşünürlerince geliştirilmiştir. Mihail Vasilyeviç Lomonosov (1711-1765) Rus özdekçiliğinin kurucusudur. Varlıkların kökeninin doğa olduğunu ilerisürmüş, bir çeşit atomcu özdekçilik geliştirmiş, ısının devimden meydana geldiğini göstermiş, doğuştan düşünce kuramına karşı çıkarak düşüncenin duyusal ve doğal kaynağını savunmuştur. Aleksander Nikolayeviç Radişçev (1749-1802) ruhun ölümsüzlüğüne karşı çıkmış ve özdekçi görüşlerle Rus devrimci düşüncesinin babası sayılmıştır. Visaryon Grigoryeviç Belinski (1811 -1848) edebiyat eleştirmenliği yoluyla düşünsel olanın fiziksel olandan doğduğunu ilerisürmüş, insanla çevresi arasındaki etkileşimde bilincin oynadığı etkin rolü belirtmiş, toplumsal yasaların nesnelliğini savunmuştur. Aleksander İvanoviç Herzen (1812-1870), Hegel'in eytişimini özdekçi açıdan yorumlamış, eytişimsel özdekçi anlayışa pek yaklaşmış, toplumsal yasaları incelemiş ve Rus toplumculuğunda anamalcı gelişme evresinin atlanabileceğini ilerisürmüştür. Nikolay Gavriloviç Çernişevski (1828-1889) de Hegel'in eytişimini özdekçi açıdan yorumlamış, Kant' ın bilinemezciliğini eleştirmiş, nesnel dünyanın bilginin kaynağı olduğunu ilerisürmüş ve teorinin itici gücü olarak pratiği savunmuştur. Nikolay Aleksandroviç Dobrolyubov (1836-1861) bilinemezciliğe ve şüpheciliğe karşı çıkmış, tarihsellik kavramına yönelmiş ve doğayla toplumun gelişmesini saptamış, otokratik mekanizmanın çürümüşlüğünü ortaya koymuştur. Svetozar Markoviç (1846 -1875) bir Sırp devrimcisi olarak anamalcı sistemi eleştirmiş, anamalcılık evresinden geçmeksizin toplumculuk evresine varılabileceğini savunmuştur. Bulgar düşünürü Hristo Botev (1849-1876) tanrıtanımazlığı savunmuştur. Ne var ki bütün bu düşünürlerin ilerisürdükleri düşünceler temelde metafizik yapılıdır ve bundan ötürü de zorunlu olarak tutarsızlıklarla yüklüdür. Örneğin Lomonosof mekanizme düşmüş ve *ilk itiş*'in doğanın gelişme nedeni olduğunu ilerisürmüş, Radişçev Alman idealistlerinin etkisinde kalarak bilme sürecini yorumlayamamış, Belinski ahlâkın temeli olarak Hıristiyanca düşünceler geliştirmiş, Herzen köylü komünlerini toplumculuğun çekirdeği olarak görmüş ve Narodnizmin kurucusu olmuş, Çernişevski, Feuerbach gibi antropolojizme düşerek pratik ve bilgi süreçlerinde sınırlı kalmış, Dobrolyubov ancak basit halk tarafından yapılacak bir devrimden yana olmuş, Markoviç toplum anlayışı bakımından saf bir idealist olarak kalmış ve bilimsel toplumculuğu anlayamamış, Botev bütün yoksulları proletarya saymak yanılgısına düşmüştür. Bütün bu düşünürlerin özdekçiliği *devrimci demokrat* karakterini taşır ve tutarlı bir bilimsellikten yoksundur. XIX. yüzyıl özdekçiliğinin bundan sonraki dönemi iki yöne ayrılır: 1. Bilimsel felsefenin oluşturduğu *bilimsel özdekçilik* (Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik), II. Olguculuk etkisinde kalarak çeşitli düşünürlerin oluşturdukları *kaba özdekçilik* (Vülger özdekçilik)... XIX. yüzyılın ikinci yarısında felsefede gerçekleşen bilimsellik, eski bir deyime yeni bir anlam kazandırmıştır: *Kaba* ya da *ham*. Pratikle bağıntı kurup eytişimsel bir öze kavuşamayan *kurgul* (*Os.* Zihnî, *Fr.* Spéculatif) düşünce, zorunlu olarak kaba ya da ham kalmaktadır. Böylesine düşüncede bilimsel bir tutarlık yoktur. Bu anlamda *kaba* ya da *ham* deyimi, *halksal* deyiminden büsbütün başka bir anlamda, doğru bir temelden yola çıktığı halde bilimsel tutarlığa kavuşup olgunlaşmamış düşünceyi dilegetirmek için *Os. avâmî* ve *Fr. vulgaire* deyimlerinin karşılığı ve *bilimsel* deyiminin karşıtı olarak kullanılır. Bu anlam, bir açıdan *bilimsel olmayan* (*Os.* Gayri ilmî, *Fr.* Non -scientifique)'ı dilegetirir. Bilimsel olmayan her düşünce, ne kadar çok *doğru*'yu içerirse içersin, tutarlı değildir, hamdır, kabadır. Bundan ötürü *Kaba özdekçilik* deyimi, diyalektikdışı bütün özdekçilikleri de kapsar. Çünkü diyalektikdışı bütün özdekçilikler, doğru bir temelden yola çıktıkları halde, diyalektik bilimsellikle geliştirilemedikleri için metafizik tekyanlılığın sürüklediği yanlış sonuçlara varmaktan kaçınamamışlardır. Evrenin özdeksel bütünlüğünü kavramak gibi büyük bir başarıya ulaştıkları halde üst olanı alt olana indirgeyerek idealizme düşmek zorunda kalmışlardır. Özdekçilik anlayışı gibi, diyalektik düşüncenin oluşup meydana çıkmasına temel olan divalektik öncesi ekonomi, evrimcilik, toplumculuk anlayışları da böyledir. Bütün bunlar da *kaba* ya da ham deyimiyle nitelenirler. Kaba ya da ham demek; olgu ve olaylardaki çokyanlılığı görememek, görünüşlerle yetinip öze inememek, temel düşünceden çıkacak sonuçlarda tutarlığı sağlayamamak, somutu soyutla karıştırmak, tekyanlılığın gerektirdiği aşırılıklara

düşmek ve böylelikle üst olanı alt olana indirgemek demektir. Örneğin kaba özdekçilik "düşünce özdeğin ürünüdür, demek ki özdektir" der. Düşüncenin özdeğin ürünü olduğu çok doğrudur, çünkü düşünce özdeksel bir oluşma sonunda özdeksel bir beyinde meydana gelmiştir. Ama düşüncenin özdek sayılması çok yanlıştır, unutulmamalıdır ki elma da ağacın ürünüdür, ne var ki yediğimiz ağaç değil, elmadır (Üst olan, alt olana indirgenemez). Diyalektik dışı bütün özdekçilikler kaba ya da ham oldukları halde *kaba özdekçilik* anlayışını özel olarak Vogt, Büchner, Moleschott, Cabanis, Haeckel, Huxley vb. gibi düşünürler temsil ederler. Bu düşünürlerin temsil ettikleri anlamdaki kaba özdekçiliğin beş büyük yanılgısını meydana koyan beş ayırıcı niteliği vardır: 1. Bilinçle özdeği özdeşleştirmek, 2. Felsefeyi yadsımak ve felsefe sorunlarını somut araştırmalarla çözümlemeye çalışmak, 3. Özdekçiliğin temel ilkelerini basite indirgemek, 4. Bilinci ve toplumsal tüm fenomenleri fizyolojik süreçlerin sonucu saymak, 5. İdealizme karşı olgucu bir tepki olarak ortaya çıkmak. Bütün bu düşünürlerde ortak olan bu yanılgılar, eytişimsel düşüncenin yoksunluğu sonucudur. Bu özel anlamdaki kaba özdekçilerin hemen tümü doğabilimcisidir ve felsefeyi bir hilekârlık saymaktadırlar. Felsefenin doğabilimsiz ve doğabilimin felsefesiz kavranamayacağı yolundaki diyalektik düşünceyi kavrayamamışlardır. İsviçreli düşünür ve hayvanlar bilgini Carl Vogt (1817-1895): "Karaciğer nasıl safra, böbrek nasıl sidik salarsa beyin de öylece düşünce salar" der. Alman düşünürü ve hekimi Friedrich Ludwig Büchner (1824-1899) özdekle kuvvetin birbirinden ayrılamayacağını, deney ve duyum dışındaki konuları bilemeyeceğimizi, yöntem ve kural olarak özdekçiliğin yaşamın pratik yönsemelerine karıştırılmamasını söyler ve "bütün insanlar tarafından anlaşılamayan felsefesel tanıtların mürekkep harcanmasına değmediğini" ilerisürer, zihinsel olaylar ona göre beyindeki basıncın ve devimlerin ürünüdür. Alman fizyoloji bilgini Jacob Moleschott (1822-1893) "fosforsuz hiç bir düşünce olamaz" demektedir. Fransız hekimi ve düşünürü Pierre Georges Cabanis (1757-1808) "düşünceyi doğuran işlemler hakkında doğru bir düşünce elde edebilmek için, mide ve bağırsakların sindirim işini gördükleri gibi, beyni de düşünce üreticisi olan özel bir örgen varsaymalıdır" der, sindirimle düşünce arasında tam bir özdeşlik bulunduğunu ilerisürer, hayvansal varlıktaki bütün süreçlerin fizik ve mekaniğin genel yasalarıyla açıklanabileceğini savunur. Alman doğa bilgini ve düşünürü Ernest Haeckel (1834-1919) 'e göre insan evrenin basit bir özdek ve erkesinden başka bir şey değildir ve yaşam cansız bir özdekten meydana gelen kimyasal bir olaydır. İngiliz fizyoloji ve yaşambilim bilgini Thomas Henry Huxley (1825-1895) özdekçi bir anlayış içinde özdeğin ve ruhun bilinemeyeceğini savunur. Kaba özdekçiliğin bu temel tutarsızlıklarının dışında daha birçok çelişkileri de vardır. Örneğin Cabanis, bir varlıktaki özdeksel öğelerin herhangi bilinmeyen bir ilkeye bağlı olduğunu ilerisürerken insanda fizikten başka bir şey olmadığı yolundaki savını unutur; Moleschott, tanrıtanımazlığına karşın, Sirenler ve Satyrler gibi mitolojik varlıkların gerçekten varolduklarına inanır. Çağdaş özdekçilik, *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik* (Diyalektik ve tarihî materyalizm)'tir. Bir ustanın deyişiyle: "Özdekçi dünya görüşü, doğaya olduğu gibi bakmak, onu hiç bir şey ihmal etmeden olduğu gibi kavramaktır". Eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin doğaya yaklaşma ve onu kavrama yöntemi *eytişimsel*, doğa olaylarını yorumlama açısı *özdekçi*'dir. Eytişimseldir, çünkü: 1. Metafiziğin tam tersi olarak, doğayı; birbirinden bağımsız ve birbirine ilgisiz soyutlanmış nesne ve olayların rastlantısal bir yığını olarak değil, birbirine organik olarak bağlı ve bağımlı birtürden nesne ve olayların kaynaşmış bir bütünü olarak görür. 2. Metafiziğin tam tersi olarak, doğanın, devimsizlik ve değişmezlik içinde değil, her an değişip yenileşen ve gelişen bir süreç içinde olduğunu ilerisürer. 3. Metafiziğin tam tersi olarak, gelişme sürecinin, basit bir büyüme süreci olmayıp, niceliksel değişmelerden niteliksel değişmelere sıçramalarla geçen bir süreç olduğunu savunur. 4. Metafiziğin tam tersi olarak, gelişmenin, alt olandan üst olana doğru sarmal bir gelişim izleyerek gerçekleştiğini ve bunun nesne ve olayların özündeki çelişmelerden doğduğunu, eski ve yeni arasındaki çatışmanın son çözümlemede yeniye yol ve yön verdiğini meydana koyar. Özdekçidir, çünkü: 1. İdealizmin tam tersi olarak, özdeğin bilinçten önceliğini ve bağımsızlığını, devinen olayların devinen özdeğin farklı biçimleri olduğunu, olayların ve nesnelerin bağlılıklarıyla bağımlılıklarının özdeğin gelişme yasası bulunduğunu ve evrensel gelişmenin bu nesnel yasaya göre oluştuğunu ilerisürer. 2. İdealizmin tam tersi olarak, özdeksel dünyanın, düşüncede ve algılarda varolmayıp nesnel bir

gerçeklik olarak varbulunduğunu ve düşünceyle özdeğin ayrıştırılamayacağı gibi aynılaştırılamayacağını da savunur. 3. İdealizmin tam tersi olarak, evrenin ve yasalarının bilinebileceğini ve bilgi sürecinin evrensel yaşamla birlikte pratikle doğrulanarak sonsuzca gelişeceğini saptar. Bir usta şöyle der: "Her büyük bilimsel buluşta ve doğabilimlerindeki her dönüşümde özdekçilik yeniden ele alınacak, derinleştirilecek, temel kavramları doğrulanıp geliştirilecektir". Eytişimsel özdekçi felsefe, özdekçi tarih anlayışıyla tümlenmiş ve somutlanmıştır. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Özdek, Eytişim, Düşüncecilik, Metafizik, Mekanikçi Özdekçilik, Kaba Özdekçilik, Kendiliğinden Özdekçilik.

ÖZDEKSEL. (*Os.* Maddî, *Fr.* Matériel, *Al.* Materiell, Körperlich, Stofflich; *İng.* Material, *İt.* Materiale) Özdekle ilgili ve özdeğe değgin... *Biçimsel* (*Os.* Şeklî, *Fr.* Formel) ve *tinsel* (*Os.* Ruhî, *Fr.* Spirituel) deyimleri karşılığında kullanılır. *Bk.* Özdek.

ÖZDEKSİZ. (*Os.* Maddesiz, Gayri maddî, Lâmaddî; *Fr.* Sans matière, Immatériel) Tinsel... *Cisimsiz* (*Os.* Gayri cismanî, *Fr.* Incorporel) ve *tinsel* (*Os.* Ruhanî, Manevî; *Fr.* Spirituel) deyimleriyle eşanlamda, *tensel* (*Os.* Nefsî, Şehvânî; *Fr.* Charnel) ve *özdeksel* (*Os.* Maddî, *Fr.* Matériel) deyimlerine karşıt anlamda kullanılır. *Bk.* Özdek, Özdeksizcilik, Özdeksel.

ÖZDEKSİZCİLİK. (*Os.* Lamaddîyye, Gayri maddîye mezhebi; *Fr.* Immatérialisme, *Al.* Immaterialismus, *İng.* Immaterialism, *İt.* Immaterialismo) İngiliz düşünürü Berkeley'in özdeği düşüncenin ürünü sayan öznel düşüncecilik öğretisi... *Özdeği yadsıma* deyiminden alınan bir önekle *Yadözdekçilik* deyimiyle de çevrilmiştir. İngiliz Protestan piskoposu ve düşünürü Georges Berkeley (1685 -1753) tarafından ilerisürülen bu öğretiye göre *varlık algılamadır* (*Lâ.* Esse est percipi), algılarımızın ve düşüncelerimizin dışında özdek diye bir şey yoktur. Özdeği felsefesel bir kavram olarak bir yana iten ve onu somut biçimleri ve o somut biçimlerin özellikleriyle aynılaştırma yanılgısına düşen Berkeley, *Treatise on the Principles of Human Knowledge* (İnsan Bilgisinin İlkeleri Üstüne Araştırma, 1710) adlı yapıtında şöyle demektedir: "Tasarımların zihinsiz varolmadığını ve varolamayacağını herkes bilir. Çeşitli duyumların da onları algılayan zihinden başka bir yerde varolamayacakları bana hiç de daha az açık gelmemektedir. Varolmak deyimiyle ne denmek istendiği iyice incelenecek olursa bu savım çok daha iyi anlaşılacaktır. Üstünde yazı yazdığım masa *vardır* dediğim zaman, onu görme ve dokunmayla *algı*'ladığımı söylemiş oluyorum. Bunun gibi bir koku *vardı*, demek ki koklamakla *algı*'lamıştım; bir ses *vardı*, demek ki işitmekle *algı*'lamıştım. Bütün bu anlatımlarda *varolan*'ın *algılanan* olduğu açıkça görülmektedir" (Kimi sözcüklerin altı tarafımızdan çizilmiştir). Bu savıyla özdekçiliğe savaş açan piskopos Berkeley, fiziksel nesnelerin tasarımlar olduğu savından yola çıkarak tasarımların algılanarak varolduğu ve bundan ötürü de fiziksel nesnelerin algılanmadan ibaret bulunduğu sonucuna varmaktadır. Felsefe açısından yukarda sözü edilen büyük yanılgısının dışında mantık açısından da birçok yanılgılara düşmüş bulunan Berkeley, bu yapıtından üç yıl sonra yayımladığı *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* (Hylas ve Philonous Arasında Üç Konuşma, 1713) adlı yapıtında öznel düşünceci savını daha da geliştirmiştir. Bu yapıtında da "Duyulur evren, duyularımızla algıladığımız evrendir. Duyularla tasarımlardan başka hiç bir şey algılanamaz. Hiç bir tasarım zihinden başka hiç bir yerde varolamaz" (s. 425) demektedir. Ona göre, "Düşünmeyen bir varlığın bir zihin tarafından algılanmaksızın varolduğunu ilerisürmek olanaksız bir çelişmedir" (İbid, s. 462). Berkeley bu yapıtında Philonous'tür, Hylas da ona karşı koymaktan çok, konuşma olanağı sağlayan, bilimsel öğrenim görmüş sağduyuyu simgeler. Philonous, Hylas'a karşı mantıksal ve görgül kanıtlarını bir bir sıralamaktadır: Renk ancak onu gören için, koku ancak onu duyan içindir. Onları vareden bizim onları algılayan ruhsal varlığımızdır, bizim onları algılayan ruhsal varlığımız olmasaydı onlar da olmazlardı. Nesnelerle onların bizdeki düşüncesi bir ve aynı şeydir, nesneler düşüncelerdir. Cisimlerin nesnel varlıkları yoktur, onları vareden bizim ruhumuzdur. İnsanlar, sonsuz güçlü ruhun (tanrının) etkisiyle düşünceler algılayan ruhlardır. Kumaşın kırmızı olduğu kesin değildir, gözlerimiz sarılığa tutulmuşsak bu kumaşı sarı gördüğümüz gibi, gözleri bizim gözlerimizden başka yapıda olan hayvanlar bu kumaşı başka renklerde görebilirler. Demek ki renk, kumaşta değil, gözlerdedir. Varolan bir şey, kendinden başka olması olanaklı bulunmayan bir şeydir. Oysa nesneler, çeşitli algılara görc çeşitli şeyler, eşdeyişle kendileriyle aynı kalamayan şeylerdir. Örne-

ğin önümüzde duran bir kap su, elimiz sıcaksa soğuk ve elimiz soğuksa sıcaktır, eşdeyişle kendi kendisiyle aynı değildir. İnsanın hafif bulduğunu karınca ağır bulur. Tatlı bir tatla güzel bir koku haz, acı bir tatla kötü bir koku acı verir; demek ki tatlar ve kokular da zihnimizdedir. Berkeley, antikçağ Yunan şüphecisi Ainesidemos'un yüzyıllarca önce ilerisürdüğü kanıtları bir bir yineler. Özetle, bizzat idealizm gibi özdeksizcilik savı da, neresinden tutarsanız tutun, ipe sapa gelmez bilimdışı bir savdır. Ünlü bir diyalektikçi şöyle der: "Öğretilerinde bir otobüsü düşünce sayanlar, onun altında ezilmemek için karşı kaldırıma seğirtirken, otobüsün düşünceden ibaret olmadığını pekâlâ bilirler". *Bk.* Öznel Düşüncecilik, Düşüncecilik, Metafizik, Özdek, Özdekçilik, Tekbencilik.

ÖZDEŞ. (*Os.* Aynı, Tıpkı, Müttehit, Müteşâdık, Hüvî, Müttehidül hüvîye, Vâhid, Yegâne; *Fr.* Identique, *Al.* Identisch, *İng.* Identical, *İt.* Identico) Birbirine her bakımdan eşit olan iki şeyin durumu... *Özdeş*'in ne olduğu ve nasıl olabileceği antikçağlı Diogenes (Apollonialı)'ten çağdaş mantıkçılara kadar; özellikle başta Sokrates, Platon, Aristoteles, Stoacılar ve Leibniz olmak üzere birçok düşünürleri düşündürmüştür. *Özdeş* denince genellikle birbirlerine eşit görünen iki şey ya da birbirlerine eşit görünmedikleri halde aslında aynı olan tek şey akla gelir. Yukarda adları sayılan düşünürler bunlardan birincisinin olanaksız bulunduğu, iki ayrı şeyin ne kadar birbirlerine benzeseler de özdeş olamayacağı görüşündedirler (*Bk.* Diogenes, *Doğa Üstüne,* V. fragment; Sokrates -Platon, *Phaidon,* s. 72-75; Aristoteles, *Organon,* II, 9; Leibniz, *Monadologie,* IX). Bu düşünürlere ve skolâstik mantıkçılara göre özdeş olan, *tek olan*'dır. Daha sonra skolâstikler bu iki özdeşlik durumuna *değişen bir şeyde kalmakta olan*'ı da eklemişlerdir. Skolâstik mantıkta bu üç özdeşlik durumu *idem nec unum* (Bir olmayan özdeş), *unum nec idem* (Özdeş olmayan bir) ve *unum et idem* (Bir ve özdeş) deyimleriyle dilegetirilmiştir. Diyalektik mantıkta *özdeş*'lik durumu ancak soyutlamalarda geçerlidir, somut gerçeklikte özdeşlik geçicidir ve temel olan sürekli değişirliktir. Gelişme, en genel biçimiyle şöyle oluşur: Bir nesne, her belli anda, hem kendi kendisiyle *özdeş* (*Fr.* Identique) kalmaya, hem de ve aynı zamanda *özdeş olmayan* (*Fr.* Non-identique)'a dönüşmeye çabalar. Nesne belirli ve süreklidir, ama aynı zamanda da değişip başkalaşır. Gelişmeyi sağlayan, nesnedeki bu *özdeşlik* (süreklilik) ve *özdeş olmama* (değişirlik) karşıtlığının savaşımıdır. Bilimsel felsefenin ustalarından biri bunu şöyle dilegetirir: "Karşıtlık şuradadır ki, bir şey hem kendisinin aynı olarak kalır, hem de durmadan değişir. Karşıtlık, *kalımlılık*'la *değişme* arasındaki çelişkidedir". Örneğin bir elma sürekli olarak gelişir, olgunlaşır, çürür ve sonunda yokolur; ama bir açıdan da bütün bu gelişme sürecinde hep elma, eşdeyişle kendi kendisiyle *özdeş* olarak kalır. Bu örnekte de görüldüğü gibi *özdeş*'lik geçicidir, çünkü sonunda çürüyüp yokolmakta ve kendi kendisiyle özdeş kalamamaktadır. Demek ki temel olan, özdeş olma durumu değil, özdeş olmama durumu, eşdeyişle değişme durumudur. *Özdeş* deyimi, özellikle Hegel'in idealist diyalektiğinde, çağımızın özdekçi diyalektiğinden uçurumsal nitelikte farklı bir anlam taşır. Hegel'de karşıtlar özdeştirler. Karşıtların bu Hegelci özdeşliği, eytişimin anlaşılmasında ve pratiğe uygulanmasında büyük yanılgılara neden olmuştur. *Özdeş* deyiminin Batı dillerindeki karşılığı, *bir ve aynı olan* anlamındaki *l.â. identicus* deyiminden türemiştir. *Bk.* Özdeşlik, Özdeşlik İlkesi, Mantık, Devim, Hegelcilik.

ÖZDEŞLİK. (*Os.* Ayniyyet, *Fr.* Identité, *Al.* Identitaet, *İng.* Identity, *İt.* Identita) Bir şeyin kendisiyle aynı olması ve kendisinden başka bir şey olamaması... Bir şey neyse odur ve kendinden başka bir şey olamaz. Bu anlamdaki özdeşlik ilkesi, metafiziğin dayandığı mantık kurallarının başında gelir ve Alman düşünürü Leibniz tarafından özdeşlik ilkesi ya da yasası olarak dilegetirilmiştir. Alman düşünürü Schelling'in düşünceyle doğayı özdeş sayarak ilerisürdüğü nesnel düşünceciliğine de *özdeşlik felsefesi* (*Os.* Ayniyyet felsefesi, *Fr.* Philosophie de l'identité, *Al.* Identitaets philosophie, *İng.* Philosophy of identity) denir. *Bk.* Özdeşlik İlkesi, Nesnel Düşüncecilik.

ÖZDEŞLİK İLKESİ. (*Os.* Ayniyet mebdei, *Fr.* Principe d'identité) Bir şeyin kendisiyle özdeş olduğunu dilegetiren mantık ilkesi... Biçimsel mantığın üç temel ilkesinden biri olan *özdeşlik ilkesi* (Öteki ilkeler: Çelişmezlik ve üçüncü durumun olanaksızlığı) çeşitli deyimlerle dilegetirilir: 1. *Bir şey neyse odur* (*Fr.* Une chose est ce qu'elle est), 2. *Her şey kendisinin özdeşidir* (*Fr.* Toute chose est elle-même), 3. *Doğru olan her*

zaman doğrudur (*Fr.* Ce qui est vrai, est vrai), 4. *Bir önerme aynı zamanda hem doğru, hem yanlış olamaz* (*Fr.* Une même proposition ne peut être a la fois vraie et fausse), 5. *A, A'dır.* 6. *A eşit A'dır.* Bu mantık ilkesini Aristoteles, çelişmezlik ilkesiyle birlikte, *Organon* adlı yapıtında şöyle dilegetirmiştir: "Aynı şey, aynı olguda, aynı zamanda ve aynı bakımdan hem var, hem yok olamaz", bu durumda "ya olumlayan, ya yadsıyan doğruyu söyler". Alman düşünürü Leibniz, Aristoteles'in bu karışık formülünü geliştirerek *ayırdedilmeyenlerin özdeşliği ilkesi*'yle açıklığa kavuşturmuş ve biçimsel mantığın temel ilkelerinden biri olarak ilerisürmüştür. Bu ilkeden soyut ve biçimsel mantık alanında yararlanılmaktadır. Ne var ki metafizikçiler soyut mantık alanına özgü kılınması gereken bu ilkeyi nesnel gerçeklik alanına da götürmüşler ve ondan nesne ve olguların değişmez oldukları gibi yanlış sonuçlar çıkarmışlardır. Burjuva felsefesi de bu metafizik yanlış sonuçlardan olabildiğince yararlanmış ve örneğin anamalcı toplumun değişmez ve dönüşmez olduğunu ilerisürmüştür. Oysa anamalcı toplum bir süre önce nasıl feodal bir toplum ve ondan önce de nasıl köleci bir toplum idiyse bir süre sonra da toplumcu topluma dönüşecektir. Nesnel gerçeklik alanında temel olan devim ve değişmedir, hiç bir nesne ve olgu —ister doğasal, ister toplumsal olsun— kendi kendisiyle özdeş kalamaz. Engels, *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtında şöyle der: "Gerçekte inorganik doğada bile böylesine bir özdeşlik yoktur. Her cisim, onu sürekli olarak değiştiren, özdeşliğini yeni biçimlere dönüştüren mekanik, fiziksel, kimyasal etkilerle karşı karşıyadır. Somut özdeşliğin değişimi de içerdiği doğabilim tarafından bütün ayrıntılarına kadar tanıtlanmıştır. Soyut özdeşlik, bütün metafizik kategoriler gibi, küçük ölçüler ya da kısa zaman dönemlerinin sözkonusu olduğu günlük uygulamalarda geçerlidir... Özdeşlik ve farklılık, birbirlerine dönüşen iki temel karşıtlıktır". *Bk.* Özdeş, Özdeşlik.

ÖZDEVİM. (*Os.* Binefsihi müteharrikiyet, İnsiyâk, Taharrükü bizzat, Minsâkiyet, Tav'î hareket, Zâtülharekiyet, Mihânikiyet; *Fr.* Automatisme, *Al.* Automatismus, *İng.* Automatism, *İt.* Automatismo) Kaynağı kendinde olan devim... Aristoteles tarafından ilerisürülmüş ve *olumsal* anlamını dilegetirmek üzere *Yu. Aftomatos* (kendi kendine olan) sözcüğüyle dilegetirilmiştir. Aristoteles doğada belli bir amaca bağlanamayan olguları bu deyimle niteliyordu, belli bir amaç güden olgularsa ona göre bir *etken* (*Fr.* Agent efficient)'in ürünüydüler. Devimin kendiliğinden mi oluştuğu ya da dışsal bîr etkiyle mi meydana geldiği sorunu, özdekçilerle düşüncecileri antikçağdan bu yana karşı karşıya getiren ve birbirlerinden ayıran temel sorunlardan biridir. Antikçağın özdekçi düşünürleri çeşitli deyişlerle devimin kendiliğinden (elemanların birleşmesi ve dağılması, sevgi ve nefret çatışması, atom ve boşluk), düşünceci düşünürlerse çeşitli deyişlerle bir etkenin etkisiyle (idea, ilk fiske, ilk itiş ve sonuç olarak tanrı) meydana geldiğini söylemişlerdir. Felsefe tarihi boyunca *devim* deyiminden farklı olarak bir *özdevim* deyimi üstünde durulmuş bulunması, kimi olgularda kendiliğindenmiş gibi görünmesine karşın devimin kendiliğinden meydana gelemeyeceği düşüncesini belirtir. Bu metafizik düşüncenin ağır basmasında, bütün bir ortaçağ boyunca Avrupa düşüncesine egemen olmuş bulunan tanrıbilim başlıca etkendir. *Bk.* Özgüç.

ÖZDEVİMLİ. (*Os.* Minsâkî, Zâtülharekî, Ha. rekâtı gayri ihtiyârî; *Fr.* Automatique, *Al.* Automatisch, *İng.* Automatic, *İt.* Automatico) Mekanik olarak devinen ya da devindiren... *Özdevimsel* ve Türkçe yazımıyla *otomatik* de denir. İnsan vücudunda iradedışı gerçekleşen devimler için de kullanılır. Sözcük anlamında *kendi kendine işleyen* demektir, *düşünülmeksizin yapılan*'ı da dilegetirir. *Bk.* Özdevim.

ÖZEL. (*Os.* Hususî, Has, Nev'î, Mahdut, Mahsus, Muhtas, Müstesna, Cüz'î; *Fr.* Spécial, *Al.* Special, Speciell, Besonder, Eigenartig; *İng.* Special, *İt.* Speciale) Başka bir şeye göre kaplamı daha az olan... *Özel* terimi mantıkta *türsel* (*Os.* Nev'î, *Fr.* Spécifique) anlamında kullanılır. Bu anlam *genel* (*Os.* Umumî, *Fr.* Général) teriminin anlamına bütünüyle karşıttır. *Özel terim* (*Os.* Lâfzı hâs, *Fr.* Terme spécial) mantıkta *genel terim* (*Os.* Lâfzı âm, *Fr.* Terme général) karşıtı olarak bir cins bildiren terime göre bir tür bildirir. *Özel önerme* (*Os.* Kaziyei hassa, *Fr.* Proposition spécial) de bir türün özelliğini gösterir. Mantıkta *özel*'lik *kaplam* (*Os.* Şümûl, *Fr.* Extension) açısındandır. Mantıkdışı kullanımlarda *özel* deyimi *öze* (*Os.* Has, *Fr.* Propre), *bireysel* (*Os.* Ferdî, *Fr.* Individuel), *kişisel* (*Os.* Şahsî, *Fr.* Personnel), *tekil* (*Os.* Müfret, *Fr.* Singulier) ve *tikel* (*Os.* Cüz'î,

Fr. Particulier) deyimleriyle anlamdaştır. Bu anlamlarda *tümel* (*Os.* Küllî, *Fr.* Universel), *evrensel* (*Os.* Kâinatî, *Fr.* Cosmique), *çoğul* (*Os.* Cemî, *Fr.* Pluriel), *kamul* (*Os.* Müşterek, *Fr.* Commun) ve *ortaklaşa* (*Os.* Mâşerî, *Fr.* Collectif) deyimlerine karşıttır. *Özel*'in *genel*'le olan çok sıkı bağımlılığını eytişimsel özdekçi anlayış keşfetmiştir. Metafizik yapılı mantık biliminde olduğu gibi bütün metafizikte bu iki anlam birbirinin karşısına konuluyor ve birbirlerine karşıt sayılıyordu. Oysa genel olan, özel olanlardan elde edildiği gibi özel olanlara uygulanmakta ve özel olanlarda sınanmaktaydı. Buna karşı genel olan da birçok özel olana özgü bulunandı. Genel özeli içerdiği gibi özel de geneli içermekteydi. "Özel ancak kendini genele bağlayan ilişki içinde varolabilir"di. Örneğin siz Ahmet ya da Mehmet olarak bütün insanlar içinde eşsiz ve özelsiniz, ama kişisel karakterinizin yanında birçok ve genel insanın ortak özelliklerini taşırsınız. Genelde özelden bir parça olduğu gibi özelde de genelden bir parça vardır. Her özel aynı zamanda şu ya da bu biçimde genel, her genel de aynı zamanda şu ya da bu biçimde özeldir. Özel'le genel'in bağımlılığı, aynı zamanda, onların birbirlerine dönüştüklerini de dilegetirir. Özel genel olabildiği gibi genel de özel olabilir. Örneğin canlı bireylerdeki yararlı bir özellik kalıtım yoluyla birçok kuşaklara geçer ve genel olur, buna karşı yararsız bir genellik gittikçe körelir ve birkaç kalıntıda özel olur. Özel'le genel'in bu bağımlılığı bilinmeksizin hiç bir pratik sorun çözümlenemez. Örneğin sosyalist uygulamalarda her ülkenin özelliklerine göre ayrı bir uygulama gereklidir, ama bu özel uygulama hiç bir zaman sosyalizmin genel yasalarına aykırı olamaz. Bu yüzdendir ki özel'le genel'in bu bağımlılığını kavrayamayıp da özeli saltık olarak kabul edenlere *revizyonist* ve geneli saltık olarak kabul edenlere *dogmatik* denir, ki her ikisi de bilimdışı anlayışlardır. *Özel*'le *genel*'in bağımlılığı, *soyut*'la *somut*'un ve ayrıca *tümel*'le *tikel* ve *tekil*'in bağımlılıklarıyla da bağıntılıdır. *Bk.* Genel.

ÖZEL BAĞINTILILIK KURAMI. Fizikçi Albert Einstein'ın, düzenli devinen bütün sistemlerde doğa yasalarının aynı olduğunu tanıtlayan kuramı... Fizikçi Albert Einstein'ın özel ve genel bağıntılılık kuramları Galile ve Newton fiziklerini doruğuna ulaştırmış ve eytişimsel özdekçi felsefenin hemen bütün varsayımlarını doğrulayarak çağdaş felsefesel düşünceye yön vermiştir. Doğa bilimlerinin yeterince gelişmemiş olmalarından ötürü zorunlu olarak metafiziğe yönelmiş ve kurgusal bir alanda ilerlemeye çalışmış bulunan felsefe artık bilimsel alana girmiş bulunmaktadır. Kurgusal felsefe evresi büyük idealist Hegel'le, bir daha açılmamak üzere, kapanmıştır. Artık doğa bilimleri bilinmedikçe felsefe yapılamayacağı gibi felsefe bilinmeksizin de doğa bilimlerinde ilerlenemez. Bundan ötürüdür ki eytişimsel özdekçi felsefe bir bilim felsefesidir ve bir bilimdir. Gene bundan ötürüdür ki Marx-Engels ve izdaşları nasıl bir felsefeci oldukları kadar fizikçi, kimyâcı, bitkibilimci vb. iseler çağımız fizikçileri de öylece fizikçi oldukları kadar birer felsefecidirler. Bilimsel kuramlar birbirlerini, yalanlayarak değil, sınırlayarak gelişirler. Her yeni kuram, bir önceki kurama göre, daha geniş bir alana geçerlilik getirir. Fiziğin evriminde de böyle olmuş, evrenin birbirleriyle bağımlı birçok şeylerden kurulu bir bütün olduğu gerçeği adım adım açıklanmıştır. İlkin Galileo Galilei, mekanik yasaların düzenli devinen bütün sistemlerde aynı olduğunu göstermişti. İkinci olarak Isaac Newton, Galile'nin düşme yasasını yıldızların devinme yasalarıyla aynı ilkeye bağladı ve gök mekaniğini kurdu. Çağımızın büyük fizikçisi Albert Einstein sadece mekanik yasalara özgü kalan bu tanıtlamaları evrensel ölçüde genişletti ve sadece mekanik yasaların değil, bütün doğa yasalarının birbirine göre düzenli devinen bütün sistemler için aynı olduğunu gösterdi. Einstein, bu evrensel kuramına iki aşamada ulaşmıştı. İlkin *özel bağıntılılık kuramı*'yla doğa yasalarının çekim olayının dışındaki bütün fiziksel olaylarda aynı olduğunu tanıtladı, on yıl sonra *genel bağıntılılık kuramı*'yla bütün doğa yasalarının çekim olayında da geçerli bulunduğunu gösterdi. 1918 yılında *Times* gazetesinde yayınladığı ve sonradan *Comment je vois le monde* (Dünyayı Nasıl Görüyorum, s. 206-214) adlı kitabına aldığı bir makalede Albert Einstein bu kuramlarını şöyle anlatır: "Bağıntılılık kuramım iki katlı bir yapıya benzer. Bu katlardan birincisi özel bağıntılılık kuramı, ikincisi genel bağıntılılık kuramıdır. İkincisinin üzerine kurulan birinci kuram çekimden başka bütün fiziksel olaylara aitken ikincisi çekim yasasına ve bu yasanın başka doğa yasalarıyla olan ilişkilerine dairdir. Eski Yunandan beri bilinir, bir cismin devimini göstermek için o cismin devimiyle orantılı olan başka bir cis-

min devimi de alınır. Örneğin bir arabanın devimi yere, bir gezegen yıldızın devimi de durağan yıldıza göre saptanır. Uzay bakımından olayların kendilerine oranlandığı cisimlere fizikte koordinatlar sistemi deriz. Örneğin Galile ve Newton'un devim yasaları ancak böyle bir sistem kullanılarak dilegetirilebilir. Oysa mekanik yasaların geçerli olabilmesi için bu koordinatlar sisteminin devimini dilediğimiz gibi seçemeyiz, örneğin bu devim ne devirli ne de ivmeli bir devim olmamak gerekir. Mekanikte geçerli olabilecek bir sisteme bu yüzden süredurum sistemi diyoruz. Ne var ki mekaniğe göre süredurum sisteminin devimi de doğa tarafından açıkça belirtilmemiştir. Şöyle demek daha uygun olur: Bir süredurum sistemine oranla bir doğru çizgi üzerinde düzgün devimle devinen bir koordinatlar sistemi de bir süredurum sistemidir. İşte özel bağıntılılık kuramı demekle bunu anlatmak istedim, eşdeyişle doğanın herhangi bir koordinatlar sistemi için geçerli olan genel yasası, hiç değişmeden, o koordinatlar sistemine eşit bir devimle yer değiştiren başka bir sistemde de geçerlidir. Özel bağıntılılık kuramında göstermek istediğim birinci ilke budur. Özel bağıntılılık kuramının özü olan ikinci ilkeyse boşlukta ışık hızının sabit oluşu ilkesidir. Bu ilkeye göre ışığın boşlukta belli bir hızı vardır ve bu hız ışık kaynağının devimine bağlı değildir. Fizikçilerin bu ilkeye güvenini, üstün başarılarıyla Maxwell ve Lorentz sağlamışlardır. Bu iki ilke deneylerle desteklenebiliyorsa da mantık açısından birbirleriyle uyuşturulmaz gibi görünüyorlardı. Özel bağıntılılık kuramı, fiziksel uzay ve zaman bilgilerini değiştirerek, bu mantıksal birliği göstermiştir. Özel bağıntılılık kuramı göstermiştir ki iki olayın eşitzaman olduğunu söylemenin ancak başka bir koordinatlar sistemine oranla anlamı vardır. Hatta ölçmek için kullandığımız metrelerin biçimi ve saatlerin işlemesi, koordinatlar sistemine oranlanan devim durumlarına bağlıdır. İşte, Galile ve Newton'un yasalarını kapsayan eski fizik, bu bağıntıcı kinematiğe uymuyordu. Bu bağıntıcı fizikten birtakım genel matematik koşullar meydana çıkıyordu ki ancak yukarda sözünü ettiğim iki ilke doğru olduğu takdirde doğa yasaları bu koşullara uygun düşebilirdi. Özellikle, hızla yerlerini değiştiren özdeksel noktalar için yeni bir devim yasası saptadım ve bu yasanın elektrikle yüklü cisimcikler üzerinde de doğruluğunu gösterdim. Özel bağıntılılık kuramının en önemli sonucu bir cisimler sisteminin süredurum kitlelerini ele almasıydı. Bir sistemin süredurumunun, kendinden enerjiye bağlı olduğu tanıtlanmış, eşdeyişle süredurumlu kitlelerin, içlerinde gizli bulunan enerjiden başka bir şey olmadıkları anlaşılmıştır. Kitlenin sakımı ilkesi bağımsızlığını yitirerek enerjinin sakımı ilkesiyle kaynaşmıştır. Özel bağıntılılık kuramı Maxwell ve Lorentz'in elektrodinamiğinin bir sistem içinde devamından başka bir şey değildir ve kendi sınırlarını aşarak yeni yollar açmış bulunmaktadır. İşte bu yollar bizi genel bağıntılılık kuramına götürmüştür. Acaba fiziksel yasaların bağımsızlığı, koordinatlar sistemlerinden birinin ötekine oranla düzgün ve hep eşit devim durumlarına mı özgü kalacaktı? Doğanın ,tarafımızdan işin içine sokulan koordinatlar sistemleriyle ve onların devimleriyle ilişkisi neydi? Hatta doğayı nitelemek ve tanımlamak için kendi keyfimize göre seçilmiş bir koordinatlar sistemi kullanmak zorunlu olsa bile onun deviminin seçilişi bu sınırlamaya uğramamalıydı ve doğa yasaları bu seçilişe asla bağlı olamazdı. İşte genel bağıntılılık kuramının ilerisürdüğü ilke budur. Genel bağıntılılık kuramının uygulanması eskiden beri bilinen bir deneyle kolayca anlaşılabilir: Bu da bir cismin süredurum ve ağırlığının aynı sabitenin etkisi altında olduğunu, eşdeyişle aynı süredurum ve ağırlık kitlelerinin eşitliğini gösteren deneydir. Newton'un anladığı anlamda bir süredurum sistemine oranla düzgün ve devirli devimle devinen bir koordinatlar sistemi tasarımlayın. Bu sistemin merkezkaç güçleri, tıpkı ağırlık güçleri (çekim gücü) gibi, cisimlerin kitleleriyle oranlıdır ve Newton'a göre süredurumun sonucları gibi sayılması gerekir. Ama acaba kimi durumlarda koordinatlar sistemini dinginlikte sayamaz mıyız? Merkezkaç güçleri çekim gücü sayamaz mıyız? İşte bu ve buna benzer düşünceler bize genel bağıntılılık kuramının çekim yasalarını açıklayabileceğini sezdirmişti. Bu düşüncelerin mantıksal tutarlılığı da umudumuzu güçlendirdi. Oysa klâsik mekanik bu düşüncelere karşı çıkıyordu. Yürüyeceğimiz yol, sandığımızdan daha da sarptı. Eukleides geometrisini bırakmak gerekiyordu. Çünkü bu halde cisimlerin uzay içindeki durumlarını meydana koyacak yasalar, Eukleides geometrisinin uzay üzerine verdiği yasalara uymuyordu. Örneğin *uzayın bükümü* (Fr. La courbure de l'espace) diyebilmeliydim. Eukleides geometrisinin doğru çizgi, yüzey vb. gibi temel kavramları düşündüğüm fizikte anlamlarını yitiriyorlardı. Genel bağıntılılık kura-

mında uzay ve zaman ilkesi, kinematik, artık fiziğin öteki bölümlerinden ayrı değildir. Cisimlerin durumu ve saatlerin işleyişi çekim alanına bağlıdır. Ama çekim alanı da özdekten ibarettir. Demek ki uzay, zaman, devim ve özdek bir ve aynı şeydir. Genel bağıntılılık kuramı yeni bir çekim kuramıdır ve Newton kuramından önemli ölçüde farklıdır. Ama pratik sonuçları birbirine o kadar yakındır ki deneylerde farklar saptamak bir hayli güçtür. Şimdiye kadar sadece şu üç fark saptanabilmiştir: Gezegenlerin yörüngelerinin her gün biraz daha uzadığı (Jüpiter gezegeninde tanıtlanmıştır), çekim alanından geçen ışık ışınının büküldüğü (İngiliz bilginleri tarafından bir güneş tutulması sırasında alınan fotoğraflarla tanıtlanmıştır), büyük kitledeki yıldızlardan gelen ışığın tayflarındaki çizgilerin kırmızıya doğru yerlerini değiştirdikleri (yapılan birçok deneylerle tanıtlanmıştır). Kuramın en önemli yanı mantıksal bir bütün meydana getirmesidir. Eşdeyişle bu sonuçlardan biri yanlış çıksaydı bütün kuram yanlış olurdu. Bütün kuramı sarsmadan kuramın en küçük bir noktası değiştirilemez gibi görünmektedir. Ama bu kuramın Newton'un büyük yapıtını bir yana attırabileceği asla düşünülmemelidir. Onun açık ve büyük düşünceleri gelecekte de önemini sürdürecektir. Çünkü biz evrenin niteliğini açıklayan kuramımızı hep onun büyük düşünceleri üstünde kurduk". Einstein'ın büyük bir alçakgönüllülük ve kadirbilirlikle ilerisürdüğü bu açıklamaya şu bilgilerin de eklenmesi gerekir: Newton, fiziğinde, bir *saltık zaman* ve bir *saltık uzay* ilerisürmüştü; uzayda dağılmış ve boş uzay içinde birbirlerini belli bir güçle çeken çekim noktaları tasarımlamıştı, üstelik de bu noktaların özdekdışı olmaları gerektiğini ilerisürmüştü. Bentley'e yazdığı bir mektupta "çekim, kimi yasalara uyarak sürekli olarak etki yapan bir etkenin ürünüdür. Bu etkenin özdeksel ya da özdeksiz olmasını okurlarımın görüşüne bırakıyorum" diyordu. Onun bu savlarına karşı çıkan ilk düşünür Leibniz olmuştur. Leibniz, saltık zamanla saltık uzay varsa saltık bir devim de olmalıdır, diyordu, oysa saptanabilen her devim bağıntılıdır, eşdeyişle uzaya göre değil başka bir cisme göredir, gene bunun gibi uzayda bir cismin bulunduğu yeri yer olarak değil ancak öteki cisimlere göre saptayabiliriz, oysa saltık uzay varsayımı her cisme uzayda böylesine saltık bir yer gösterilmesini gerektirmektedir. Sonuç olarak Leibniz, Eeinstein'dan iki yüzyıl önce, uzayın onu dolduran cisimlerin bir bağıntısı olduğunu ve bu cisimler olmadığı takdirde uzayın bir hiçten başka bir şey olamayacağını ilerisürmüştü. Zaman da böylesine bir olaylar bağıntısıydı, zamanı gösterecek bir olay varbulunmadıkça ne saatin ne de günün anlamı vardı. Örneğin Amerika'da 24 Ekim gecesi saat 21'de verilen bir konseri Türkiye'de radyo ya da televizyonla 25 Ekim sabahı saat 5'te dinlemektesiniz, oysa Türkiye'deki radyo dinleyicisiyle Amerika'daki şarkıcı aynı zaman içindedirler, demek ki zaman da uzay gibi bir bağıntı sorunudur, ancak bir bağıntıyla varolabilir. Fizikçiler hiç bir fizik konusunu *saltık* olarak ele alamazlar, onlara doğru olarak yaklaşabilmeleri için *bağıntı* (ilişki)'ları içinde ele almak zorundadırlar. Özdekle enerjinin de aynı şey olduğu böylesine bir bağıntı içinde meydana çıkmıştır. Özdek kitlesini atar ve ışık hızında yol alırsa enerji olur, buna karşı enerji donar ve bir biçim alırsa özdek olur. İşte Einstein'ın özel ve genel bağıntılılık (ilişkinlik) kuramları özdek, zaman, uzay, devim kavramlarının ve bunlara uygun düşen doğasal olayların tek ve aynı şey olduklarını tanıtlamış bulunmaktadır (Tıpkı Amerika'daki 24 Ekim akşamının Türkiye'deki 25 Ekim sabahıyla aynı zaman olması gibi ki bu ancak radyo ya da televizyon bağıntısıyla gözle görülüp elle tutulur bir duruma gelmektedir). Alman matematikçisi Herman Minowski şöyle der: "Ayrı uzay ve ayrı zaman artık yokolmuştur, ancak ikisinin birleşimidir ki gerçekliğini sürdürebilir". Bütün zaman ölçmeleri gerçekte uzay ölçmeleridir, buna karşı bütün uzay ölçmeleri de gerçekte zaman ölçmeleridir. Albert Einstein özel bağıntılılık kuramında birbirine göre düzenli devinen bütün sistemler için doğa yasalarının aynı olduğunu tanıtlamıştı. Ama bir bilim adamı olarak doğa yasalarına inanıyordu ve onların devimi ne türlü olursa olsun bütün sistemlerde aynı olması gerekeceğini düşünüyordu. Genel bağıntılılık kuramıyla da bu düşüncesinin doğru olduğunu tanıtlamayı başarmıştır. *Bk.* Genel Bağıntılılık Kuramı, Evrensel Bütünlük, Uzay, Zaman, Devim, Özdek.

ÖZEL ÇELİŞKİ. (*Os.* Tenakuzu hususiye, *Fr.* Contradiction spéciale) Sınıflı toplumlara özgü uyuşturulamaz toplumsal çelişki... Bu çelişki *savaşkan* (*Os.* Hasım, *Fr.* Antagoniste) 'dır, çünkü uyuşturulamaz. Uyuşturulabilir çelişkilerden titizlikle ayırdedilmesi gerektiği gibi doğasal, bilinçsel ve toplumsal her tür-

lü gelişmenin itici gücü olan *genel çelişki*'den de ayırdedilmelidir. *Bk.* Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Genel Çelişki, Uyuşturulamaz Karşıtlık.

ÖZERKLİK. (*Os.* Muhtariyet, *Fr., Al.* Autonomie, *İng.* Autonomy, *İt.* Autonomia) İradenin ancak kendinden gelen buyruğa göre davranması... Bu anlamda özerklik, Alman düşünürü Immanuel Kant'ın (1724-1804) kesin buyruklarıyle (kategorik emperatif) gerçekleşir. Bu buyruklar, her türlü duygusallığın dışında, nesnel bir töreselliği sağlarlar. Kant'a göre töresellik, bu kişisel özrekliktir. Kant'ın bu varsayımı bilimdışıdır. *Bk.* Eleştiricilik.

ÖZGECİLİK. (*Os.* Diğergâmlık, *Fr.* Altruisme, *Al.* Altruismus, *İng.* Altruism, *İt.* Altruismo) Hiç bir çıkar düşüncesine dayanmayan duygu... Özgecilik (altrüizm), benciliğe karşıt olarak Fransız düşünürü Auguste Comte (1798-1857) tarafından ilerisürülmüş bir terimdir. Oysa gerçek özgecilik, toplumsal bir ilişkidir ve bireyle toplumun gerçek uyuşumuyla belirir. *Bk.* Bencilik, Olguculuk, İyilik, Törebilim.

ÖZGÜÇ. (*Os.* Zâtülkuvvet, *Fr.* Autodynamisme, *Al.* Autodynamismus, *İng.* Autodynamism, *İt.* Autodinamismo) Varlığın kendinden gelen güç... Eytişimsel özdekçilikte ilerisürülmüş bir terimdir ve *kaynağı kendinde olan içsel güç* anlamını dilegetirir. *Özdevim*'le yakın anlamlıdır. Her varlık, kendi oluşma gücünü kendi yapısında taşır, eşdeyişle dışardan almaz. Çiçek bu güçle açar, yemiş bu güçle oluşur, insan bu güçle büyür. Bu *içgüç*'ün elbette *dışgüç*'lere de ihtiyacı vardır, örneğin gerekli ısıyı bulamayan yumurta civciv çıkarmaz; ne var ki içgüç (özgüç) temeldir, hiç bir ısı da içgüç olmaksızın örneğin bir taşı civcivleştiremez. İçgüçle dışgüçler eytişimsel bir bağımlılık içindedir. Eytişimsel devim, özgüçsel bir devimdir. Örneğin ormandaki ağaç bir balta olmuşsa ona bu devimi veren insan elidir, özgücü değildir. Buna karşı ormandaki ağaç özgücüyle çiçek açar, yaprak verir, bunlar onun yapısal gücünün ürünleridir. *Özgüç*, eytişimsel devimin içerdiği bir güçtür. Özgüçsüz bir devim ve değişme, eytişimsel bir devim ve değişme değil, mekanik bir devim ve değişmedir. Örneğin ağaçtaki yemiş olgunlaşır ve düşer, bu eytişimsel bir devim ve değişmedir. Ama o yemişi ağaçtan biz de koparabiliriz, bu mekanik bir devim ve değişmedir. Çünkü bu devim ve değişmelerden birincisi özgüçle, ikincisi dışgüçle gerçekleşmiştir. Metafizik düşünce, yüzyıllardan beri güç olarak sadece dışgücü, devim olarak da sadece mekanik devimi anlamıştır. Çünkü metafiziğin altında yatan tanrıbilime göre her güç tanrı tarafından verilir, her devim tanrının itişiyledir. Bundan başka mekanik devim ve değişmelerde sadece devinen ve değişenin yeri değişir, kendisi değişmez. çünkü *özgüçsel* (*Os.* Zatülkuvve, *Fr.* Autodynamique) değildir. Buysa kimi insanların çıkarlarına uygundur, hiç bir şey değişmemekte ve olduğu gibi kalmaktadır. *Özgüç*, eytişimsel özdekçiliğin temel kavramlarından biridir ve her türlü gelişmede, göreli-geçici-ilineksel-temel olmayan dışgüç karşısında, saltık-sürekli-özsel-temel olanı dilegetirir. *Bk.* Güç, Eytişimsel Özdekçilik, Özdevim, Mekanik Devim, Sarmal Gelişim.

ÖZGÜL. (*Os.* Nev'î, Faslî, Hususî, Muhassis, Mümeyyiz, Gayri kabili ircâ, Karîp; *Fr.* Spécifique, *Al.* Spezifisch, *İng.* Specific, *İt.* Specifico) Bir türü aynı cinsin öteki türlerinden ayıran... *Türle ilgili* olanı dilegetirir ve *türsel* deyimiyle anlamdaştır. Örneğin dil (konuşma) insan türünün özgül bir ırasıdır, çünkü insana *özgü*'dür.

ÖZGÜN. (*Os.* Bedî, İbdâî, Mübtekir, Aslî, Asıl, Bedia, Nevicât, Nushai asliyye, Ayn, Tuhaf, Garip, Lâtaklit, Lâsûret; *Fr., Al., İng.* Original, *İt.* Originale) Kendine özgü olan... *Benzerlerinden ayrı ve üstün olan*'ı ve *örneklik değeri olan*'ı dilegetirir. Dilimizde Türkçe yazımıyla *orijinal* deyimi de kullanılmaktadır. Özellikle araç ve gereçler için *taklit olmayan* anlamını verir. Osmanlıcada *nev'i şahsına münhasır* deyimiyle dilegetirilen bir çeşit özgüllüğü de kapsar; bu anlamda *eşsizlik*'i dilegetirir, *olağandışı*'nı niteler. Bütün bu anlamlarda *ayrıklananm niteliği*'dir. *Bk.* Özgül, Özel, Özgünlük.

ÖZGÜNLÜK. (*Os.* Asliyet, Ayniyet, Garâbet, Tuhaflık; *Fr.* Originalité) Özgün olanın niteliği... Dilimizde Türkçe yazımıyla *orijinallik* deyimi de kullanılmaktadır. *Bk.* Özgün.

ÖZGÜR. (*Os.* Hür, Gayri mukayyet, Muhtar, Lemmâyürit, İhtiyârî, Serbest, Müstakil, Keyfî, İrâdî; *Fr.* Libre, *Al.* Frei, Unabhaengig; *İng.* Free, *İt.* Libero) Doğanın ve toplumun nesnel yasalarına egemen olan... Tarihsel süreçte *özgür* kavramı da, *özgürlük* kavramıyla birlikte, değerlendirilmiş ve *kendi*

iradesiyle davranabilen anlamında tanımlanmıştır. *Özgür;* tutsak (esîr) için *tutsak olmayan,* tutuklu (mahkûm) için *tutuklu olmayan,* köle için *köle olmayan*'dı. Böyle olunca da *dışsal etkilerle belirlenmeyen bir iradeyle davranabilen*'i dilegetiriyordu. Dilimizde *erkin* (*Os.* Serbest) kavramıyla da dilegetirilen *özgür* kavramı; *özerk* (*Os.* Muhtar, *Fr.* Indépendent), *başıboş* (*Os.* Âzâde, *Fr.* Franc), *egemen* (*Os.* Metbû, *Fr.* Souverain), *açık* ve *boş* (*Os.* Münhal, *Fr.* Vacant), *kendiliğinden* (*Os.* Tav'î, *Fr.* Spontané), *azatlı* (*Os.* Azadlı, *Fr.* Affranchi), *kurtulmuş* (*Os.* Mütehallis, *Fr.* Libéré), *bağsız* (*Os.* Lâkayd, *Fr.* Libertin), *inansız* (*Os.* İmânsız, *Fr.* Incrédule), *dinsiz* (*Os.* Mülhid, *Fr.* Irréligeux), *yükümsüz* (*Os.* Tekellüfsüz, *Fr.* Aisé), *sorumsuz* (*Os.* Gayri mes'ul, *Fr.* Irresponsable), *sıkıntısız* (*Os.* Rahat, *Fr.* Dégagé), *dilediğince davranan* (*Os.* Keyfî, *Fr.* Désinvolte), *içli dışlı* (*Os.* Teklifsiz, *Fr.* Familier), *belirlenmemiş* (*Os.* Gayri muayyen, *Fr.* Indéterminé), *sınırsız* (*Os.* Nâmahdut, *Fr.* Indéfini) deyimleriyle anlamdaş olarak da kullanılmış, bütün bu deyimlerin karşıtlarıyla ve özellikle *köle* (*Os.* Abd, *Fr.* Esclave), *tutsak* (*Os.* Esir, *Fr.* Captif), *tutuklu* (*Os.* Mahpus, *Fr.* Prisonnier), *kıyılmış* (*Os.* Mazlum, *Fr.* Opprimé), *eslek* (*Os.* Mutî, *Fr.* Soumis), *korunuk* (*Os.* Mahmî, *Fr.* Protégé), *yasaklanmış* (*Os.* Memnû, *Fr.* Défendu), *kısıtlı* (*Os.* Mahcûr, *Fr.* Interdit), *düzenli* (*Os.* Muntazam, *Fr.* Réglementé), *zorunlu* (*Os.* Mecbûrî, *Fr.* Obligatoire), *belirlenmiş* (*Os.* Muayyen, *Fr.* Déterminé), *bağımlı* (*Os.* Gayri müstakil, *Fr.* Dépendant), *sınırlı* (*Os.* Mahdut, *Fr.* Défini), *kapalı ve dolu* (*Os.* Meşgul, *Fr.* Occupé), *sıkıntılı* (*Os.* Muztarip, *Fr.* Géné), *engellenmiş* (*Os.* Mânialı, *Fr.* Empêché), *zorlanmış* (*Os.* Cebrî, *Fr.* Forcé), *bağlanmış* (*Os.* Merbut, *Fr.* Engagé), *bağlı* (*Os.* Mensup, *Fr.* Attaché), *tutulmuş* (*Os.* Mevkuf, *Fr.* Pris), *saklanmış* (*Os.* Mahfuz, *Fr.* Retenu) deyimleriyle karşıt anlamlı sayılmıştır. Fransız düşünürü Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755) adlı yapıtında "başkasını özgürlüğünden yoksun edenin kendisi de özgür olamaz" der ve doğal düzenin ilkel insanlarından şöyle bir örnek verir: "İlkel insanlardan birinin öbürüne hiç bir üstünlüğü yoktur. Çünkü bu üstünlük onun hiç bir işine yaramaz. Eğer onu bir ağaçtan kovarlarsa öteki ağaca gidebilir. Hiç bir hüneri, dili, tartışması, ilgisi, evi barkı yoktur. Buysa hiç birinin ötekine ihtiyacı olmadığını belirtir. Bir başkasına ihtiyacı olmadığına göre, ona zarar vermek isteğini de duymaz. Hem ne türlü bir zarar verebilir ki? Biri ötekinin topladığı yemişleri ele geçirebilir ama ona söz geçiremez. Söz geçirmek isteyenin köleleştirmek istediğini ayağının altına alıp kaçmaması için sürekli olarak öyle tutması gerekir. Buysa köleleştirilmek istenenden çok köleleştirmek isteyenin özgürlüğünü yok eder". Rousseau bundan şu sonucu çıkarır: "Kölelik bağı, insanların karşılıklı ilişkileriyle başlamıştır. Kendisini öteki için kesin olarak gerekli kılamayan insan onu hiç bir zaman köleleştiremez". *Özgür* ve *özgürlük* kavramları gerçek anlamlarına eytişimsel özdekçi felsefede kavuşmuştur. İnsanın özgür olabilmesi demek, yeteneklerini, eğilimlerini, beğenilerini serbestçe geliştirebilmesi olanaklarına sahibolması demektir. Buysa ancak doğanın ve toplumun nesnel yasalarını insanların kendi yararlarına kullanabildikleri ve gelişmenin bütün ön koşullarını yaratabildikleri özgür bir toplumda gerçekleşebilir. *Özgürlük,* zorunluğa karşı koymayı değil, zorunluğa egemen olmayı gerektirir. Bu egemenlikse, doğanın ve toplumun nesnel yasalarının bilincine varmayı, onları gereği gibi tanıyıp denetleyebilmeyi ve böylelikle onlardan yararlanabilmeyi dilegetirir. Tarihsel ve eytişimsel özdekçiliğin kurucularından ve büyük düşünürlerinden biri şöyle der: "Özgürlük, doğa yasalarından bağımsızlık düşü değildir. Tersine, bu yasaları öğrenmek ve onları belli amaçlar için kullanabilmek demektir. Bu, dış doğa yasaları için olduğu kadar, insanın beden ve ruh varlığını yöneten yasalar için de böyledir. Demek ki *irade özgürlüğü* denilen şey, nedeni bilerek karara ulaşmak yetisinden başka bir şey değildir. Bir insanın belli bir sorun üstünde karara varma özgürlüğü, bu kararın tutarlılığını belirten zorunluğa bağlıdır. Kararsızlık, çeşitli ve çelişik bir sürü karar olanağı arasından bilgisizliği seçmek demektir. Sonuç olarak özgürlük, doğadan gelen zorunlukları tanıyıp bilerek, hem kendi üstümüzde hem de dış doğa üstünde sözünü yürütür olmaktır. Böylece, özgürlük, tarihsel gelişimin zorunlu bir ürünüdür". Özgürlük, somut-tarihsel bir ulamdır. Kimi düşünürler onu soyutlarlar ve ona gerici içerikler yüklerler, böylelikle onu, örneğin "sakal bırakma" ya da "sinemaya gitme" özgürlüğüne indirgeyerek emperyalizmin başlıca propaganda aracı yaparlar. Bu gibi bayağılıkların dışında *özgür* kavramı, kar-

şıtlaştırıcı metafizik anlayışın tersine, *zorunlu* ve *rastlantısal* kavramlarıyle sıkıca bağımlıdır. Bu kavramlar, eytişimsel bağımlılıkları kavranmadan, birbirlerinin karşıtlarıymış gibi ele alınarak açıklanamaz. Bu gibi açıklama uğraşılarının bir yandan düşünceciliğin, öbür yandan mekanik özdekçiliğin yanılgılarına düşmeleri kaçınılmazdır. Bu yanılgılar, birini saltık olarak kabul edip öbürünü yadsımaya varır ki kökten yanlıştır ve bilimdışıdır. Bir yandan *özgürlük ve zorunluk*, öbür yandan *zorunluk ve rastlantı* birbirleriyle eytişimsel bir bağımlılık içinde nesneldirler ve birlikte vardırlar. *Bk.* Özgürlük, Eşitlik, Zorunluk, Rastlantı.

ÖZGÜR DÜŞÜNCE. (*Os.* Hür fikir, *Fr.* Libre pensée) Her türlü inaklara karşı bağımsız, önyargılardan ve alışılmış bilgilerden kurtulmuş, bilimsel nitelikte araştırıcı düşünce... Bu terim ilk kez XVIII. yüzyıl İngiliz fizikçisi Molyneux tarafından İngiliz düşünürü Toland'ı nitelemek için kullanılmıştır. *Özgür düşünceciler* akımı bu başlangıcın gelişmesiyle gerçekleşmiştir.

ÖZGÜRLÜK. (*Os.* Hürriyet, İhtiyar, İhtiyârîlik, Serbestî, Kudret, İrâdei muhtâre, İrâdei cüz'iyye, İrâde, Kuvvei hürriyet, Ruhsatı irâde, Ruhsatı ihtiyâr, Ruhsatı şer'îyye, Ruhsatı mülkiyye, Ruhsatı fil'akaid, İstiklâl, Azâdekî, Hür irâde, Serâzâtlık; *Fr.* Liberté, *Al.* Freiheit, Willensfreiheit; *İng.* Liberty, Free will; *İt.* Liberta, Liberto arbitrio) Özgür olanın niteliği... *İnsanla doğa ve toplum arasındaki ilişki*'yi dilegetirir, bilimsel açıdan *bilincine varılmış ve böylelikle egemen olunmuş zorunluk* olarak tanımlanır, dilimizde *erkinlik* (*Os.* Serbestî) deyimiyle anlamdaş olarak da kullanılır. *Özgür*'ün bütün anlamdaşlarının anlamdaşı ve bütün karşıt anlamlılarının karşıt anlamlısıdır. *Bk.* Özgür.

ÖZNE. (*Os.* Nefis, Zât, Mevzu, Zâtı mevzu, Zâtı müdrik, Müsnedün ilyeh, Müptedâ, Mahkûmun aleyh, Cevher, Cevheri nefis, Zâtı müfekkir, Mahal, Hâmil, Nefsi nâtıka, Bahis, Sebep, Şahıs, Zamîr, Zihin, Fâil, Meleke, Tâbi, Tebaa, Ene, Lâtifei âlime, Mevzuu bahis, Sadet, Vesile, Mûcib, Mevcudu vâhid, Âlim, Aklı müteemmil, Hasta, Musâp, Mahkûm, Müptelâ, Giriftâr, Mevcudu şahsî; *Fr.* Sujet, *Al.* Subjekt, Gegenstand, Unterworfen, Person, Versuchsperson, Unterthan; *İng.* Subject, *İt.* Sogetto) Bilen varlık... Eytişimsel özdekçiliğe göre *özne*, bilinçli ve irâdeli, bundan ötürü de etkin insandır. Ne var ki bu insan, soyut bir şey değil, toplumsal bir varlıktır ve ancak toplumsal-tarihsel bir süreçte biçimlenir. Buysa onun, bilinçten bağımsız olarak varbulunan *nesne*'yle ilişkisinde karşılıklı etkisini ortaya koyar. İnsan, kökeninde, elbette bir doğa ürünüdür, özdeksel bir yapıdır ve bu bakımdan bütün nesneler gibi bir *nesne*'dir. Ama bilinçli insan olmakla *özne*'leşmiş ve nesnel olanla belirlendiği kadar kendi öznelliğiyle nesnel olanı belirlemiştir. Demek ki, birbirleriyle olan ilişkilerinin dışında, ne *nesne* ne de *özne* kavramının bir anlamı vardır. Bu iki kavram, ancak birbirleriyle olan ilişkileri içinde, eşdeyişle *özne* ve *nesne* bütünlüğü içinde bir anlam kazanırlar. Bu bütünlük, birini öbürünün ürünü saymakla değil, karşılıklı etkisel ilişkilerini kavramakla ortaya konur. *Özne*'yle *nesne* arasındaki karşılıklı etkisel ilişkiler, insanın toplumsal-tarihsel eylemlerinde gerçekleşir. İnsan ancak bu toplumsal-tarihsel biçimlenişinde *nesne*'yle ilişkili olarak *özne*'leşir. İnsan, *nesne*'yi yöneten yasaları tanıyıp bilmekle onları kendi *özne*'l amaçlarına uygular, kendi hizmetine koşar. Böylelikle *nesne*'yi değiştirdiği gibi kendisini, eşdeyişle *özne*'sini de değiştirir, geliştirir. *Özne*, böylece, hem *özne*'l amaçlarıyla ve hem de *nesne*'l koşullarla belirlenir ve güçlenir. Toplumsal-tarihsel süreçte *özne*'nin etkinliği gittikçe artmaktadır. Bu etkinlik, özne *gerçek özne* olunca, eşdeyişle insan *gerçek insan* olunca çok daha artacaktır. *Bk.* Nesne, Özdek, Eytişimsel Özdekçilik, Öznel, Öznel ve Nesnel.

ÖZNEL. (*Os.* Enfüsî, Nefsî, Zihnî, Şahsî, Aklî, Kalbî, Manevî, Zamirî, Gayri cismanî, Gayri maddî, Gayri hakikî, Şuurî, Nazarî, Zatî, Cevherî, Mahallî; *Fr.* Subjektif, *Al.* Subjektiv, *İng.* Subjective, *İt.* Soggettivo) Özneye değgin... *Nesneye değgin olan*'ı dilegetiren *nesnel* deyimine karşı *özneye değgin olan*'ı dilegetirir. Bu bakımdan *dışsal* deyimine karşı *içsel, tümel* deyimine karşı *bireysel, genel* deyimine karşı *kişisel, doğasal* deyimine karşı *ansal, kılgın* deyimine karşı *kuramsal, özdeksel* deyimine karşı *tinsel* ve *ruhsal* deyimleriyle anlamdaş olarak da kullanılmıştır. *Bk.* Özne, Öznel ve Nesnel.

ÖZNELCİLİK. (*Os.* Enfüsiyye, Nefsâniyye, Zihnîyye, İndiyei ihsâsiyye, Şahsiyye, Fikriyye; *Fr.* Subjectivisme, *Al.* Subjektivismus, *İng.* Subjectivism, *İt.* Soggettivismo) Her türlü nesne ve nesnel olanı özne ve öznele indirgeyen anlayış... Nesneyi öznenin dışın-

da ve ondan bağımsız sayan *nesnelcilik* anlayışına karşı nesneyi öznenin ürünü sayan *öznelcilik* anlayışı çok geniş bir düşünce alanını kapsar. Konfüçyüs ve Platon'dan Yeniplatonculuk, Augustinus, Aquino'lu Thomas, Descartes, Berkeley, Hume, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Gerçekçilik, Olguculuk, Mach, Pragmacılık, İşlemcilik, yenigerçekçilik, yeniolguculuk, fenomenoloji, personaiizm ve varoluşçuluğa kadar bütün düşünceciler ve düşünceci öğretiler öznelcidirler. Öznelcilik, temelde, dış dünyanın varlığını öznenin varlığına indirgediği gibi hemen her alandaki değer yargılarını da öznel ve bireysel değerlendirmelere indirger. Örneğin öznelci mantıkta doğruyla yanlışın, öznelci törebilimde iyilikle kötülüğün, öznelci estetikte güzelle çirkinin ölçütü öznel ve bireyseldir. Demek ki gerçek nesnel değildir ve keyfe bağlı, öznel, kişiden kişiye değişebilen bir şeydir. Bu bakımdan *bilinemezcilik* öznelciliğin zorunlu ve *tekbencilik* kaçınılmaz sonucudur. *Bk.* Öznel Düşüncecilik, Bilinemezcilik, Tekbencilik.

ÖZNEL DÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Tasavvuriyei enfüsîyye, *Fr.* Idéalisme subjectif) Nesnel varlığı insansal bilincin ürünü sayan düşüncecilik anlayışı... Eytişimsel özdekçi öğreti düşünceciliği ikiye ayırır: Nesnel gerçekliği bireysel bilince indirgeyen düşüncecilik çeşitlerine *öznel düşüncecilik* (Sübjektif idealizm), nesnel gerçekliği bireysel bilinçten üstün olarak tasarımladıkları genel bir bilince indirgeyen düşüncecilik çeşitlerine *nesnel düşüncecilik* (Objektif idealizm) adını verir. Örtülü ya da açık çeşitli deyimlerle çeşitli varsayımlar ilerisüren bütün düşünceci öğretiler bu iki bölümden birinin kapsamı içindedir, çünkü temel savları budur. Kimi yerde *öznelcilik* (Sübjektivizm) deyimi, sadece *öznel düşüncecilik* anlamında kullanılır. Ne var ki nesnel düşüncecilerin savları da sonuç olarak öznel düşüncecilerden ayrı değildir. Her ikisi de tanrıbilime felsefesel bir temel sağlamada birleşirler, her ikisi de metafiziktir, her ikisi de felsefenin temel sorununda ruha öncelik tanıyıp nesnel gerçekliği yadsırlar, gerçeklikten yola çıkmayan düşünsel varsayımlar oluştururlar, her ikisi de gizli ya da açık bilime karşıdır ve bilinemezcidir. Öznel düşüncecilik tekbenciliğe düşme korkusuna kapılınca nesnel düşünceciliğe yaklaşır, nesnel düşüncecilikse, çoğunlukla öznel düşüncecilikten ayırt edilemeyen deyimler kullanır. *Öznel düşüncecilik* tarihsel süreçte çeşitli biçimlerde ilerisürülmüştür: Şüpheciliği yöntem olarak kullanan bütün Yunan düşünürleri, başta Protagoras olmak üzere hemen bütün sofistler, başta Pyrrhon ve Ainesidemos olmak üzere bütün şüpheciler, başta Arkesilaos ve Karneades olmak üzere bütün Sokratesçi şüpheciler öznel düşünceciliğe düşmekten kaçınamamışlardır. Bunun nedeni de bütün şüphecilerin; duyumların, nesnelerin niteliklerini yansıttığı olgusunu yadsımalarıdır. Usçuluğun (rasyonalizmin) kurucusu Fransız düşünürü René Descartes'ın metafiziği, nesneyi, insan zihninin bir tasarımı saymakla tümüyle öznel düşünceci bir öğretidir. Malebranche'tan Renouvier'ye kadar bütün Descartes izleyicileri bu savı sürdürmüşlerdir. Ne var ki Descartes'ın fiziğiyle metafiziğini titizlikle ayırdetmek gerekir. Fiziğinde özdekçi olan Descartes, metafiziğinde düşüncecidir. İngiliz düşünürü özdeksizci (immateryalist) Berkeley, öznel düşünceciliğin Fichte ve Mach'la birlikte, üç büyük ve tipik temsilcisinden biridir. Nesnel gerçekliği yadsıyan ve tek gerçekliğin insan duyumlarından ibaret olduğunu savunan İngiliz düşünürü David Hume'un, Alman düşünürü Immanuel Kant'ı hazırlayan şüpheci öğretisi de açık bir öznel düşünceciliktir. Öznel düşünceci öğretilerden biri de Fransız düşünürü Auguste Comte'un olguculuğudur. Çeşitli öznelci öğretilerde çeşitli adlar altında ileri-sürülen *algı*'ların olguculuktaki yeni adı da *olgu*'dur. Olgucular *olgular* sözünden *algılar*'ı anlarlar. Onlara göre bize araçsız olarak verilen tek bilgi *olgular*, eşdeyişle algılarımız ve duyumlarımızdır. Bilim bunlarla yetinmeli, başkaca bilgiler edinme isteğine boşuna kapılmamalıdır. Buysa nesnel dünyadan kopmayı ve kendi bilinci içine kapanmayı, eşdeyişle öznel düşünceciliğe düşmeyi dilegetirir. XX. yüzyılın yaygın öğretisi *varoluşçuluk* (egzistansiyalizm) da belli bir öznel düşünceciliktir. Heidegger'e göre "evren, ancak, içinde insan bulunduğu oranda vardır". Demek ki nesnel gerçekliği yaratan insandır ve insansız nesnel gerçeklik yoktur. Papaz Berkeley de ünlü özdeksizciliğinde bundan başka bir şey söylemiş değildir. Varoluşçulara göre özgürlük, bireyin toplumdan ve onun nesnel yasalarından sıyrılışı demektir. Yeniolguculuk, yenigerçekçilik, uyumsuzluk felsefesi, yaşam felsefesi vb. gibi daha pek çok örnekleri bulunan öznel düşüncecilik de, nesnel düşüncecilik gibi, bilimdışı bir varsayımdır. Üstelik de tekbencilik gibi bir saçmada temellenir. Öznel düşüncecilik sadece bilimdışı olmakla da kalmaz, ayrıca bilime de karşıdır ve onu yadsır. Gerçeklerden kaç-

mak için ilerisürülen çeşitli öznel düşüncecilik spekülasyonları hiç bir zaman gerçekleri ortadan kaldıramazlar. Nitekim çağımız usaaykırıcılığının bu tipik temsilcileri, nesnel gerçeklikler karşısında her gün biraz daha ezilip yitmektedirler. *Bk.* Düşüncecilik, Nesnel Düşüncecilik, Tekbencilik, Özne, Öznel, Düşünce.

ÖZNEL VE NESNEL. (*Os.* Enfüsî ve âfâkî, *Fr.* Subjectif et objectif) Toplumsal gelişmenin birbirleriyle bağımlı iki koşulu... Öznel ve nesnel etmenlerin bağımlılığı, eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin en önemli bulgularından biridir. Öznel'le nesnel arasındaki ilişki, usla özdek ya da bilinçle doğa arasındaki ilişkinin özel bir görünümüdür. İnsanın varlaşmasından önce tarih, nesnel bir süreç izlemiştir. Bu insansız evrede ne olduysa kendiliğinden olmuştur. Ama insanın varlaşmasıyle insansal bilinç de bu nesnel sürece katılmış ve onunla eytişimsel bir etkileşime başlamıştır. Bundan ötürüdür ki toplumsal-tarihsel yasalarda, doğasal-tarihsel yasalardan farklı olarak, nesnelliğin yanında öznel bir yan da vardır. Toplumsal yasalar, son çözümlemede, insan etkinlikleriyle oluşmuşlardır. Ama gene de bu yasalar, insanların bilincinden ve iradesinden bağımsız olarak ortaya çıkmışlardır. Çünkü insanların bilinçli ve önceden tasarlanmış eylemlerinin sonucu değildirler. İnsanlar şu ya da bu aleti geliştirirken, bir topraktan bambaşka bir toprağa göçerken, birbirleriyle şöyle ya da böyle yardımlaşırken bu eylemlerinin zorunlu olarak varacağı toplumsal sonuçları düşünmemişlerdir; yapmak istedikleri sadece günlük işlerini kolaylaştırmak, kendilerine yarar ve çıkar sağlamaktır. Bundan başka yeni kuşaklar, uzun bir tarih sürecinde kendilerinden önceki kuşaklarca yavaş yavaş hazırlanmış bir ortamda gözlerini açmışlardır; bulduklarına uymak ve bulduklarıyla yaşamak zorundadırlar. Bundan ötürüdür ki onların çevrelerindeki toplumsal süreç de, tıpkı doğal süreç gibi, bilinç ve iradelerinden bağımsızdır. "İnsanlar, varlıklarının toplumsal üretiminde, zorunlu, kendi bilinç ve iradelerinden bağımsız, belirli ilişkiler kurarlar. Bu üretim ilişkileri, onların, maddî üretici güçlerinin belirli bir aşamasına uygun düşer". Ne var ki insanlar, bilinç ve iradelerinden bağımsız olan bu ilişkiler içinde yaşarken belirli düşünceler, istekler ve amaçlar edinirler. Bu düşünceler, istekler ve amaçlar giderek öznel olmaktan çıkarlar ve insanların eylemlerinde dilegelmeye başlarlar. Eylemlerde dilegelmeye başlayan düşünceler ve amaçlar zamanla yaygınlaşır ve güçlenir. Tarihsel ve toplumsal gelişmeyi sağlayan tüm toplumsal ilişkiler, üretim düzeyi, doğa koşulları *nesnel etmenler*'dir; insanların bizzat kendileri, istekleri, amaçları, örgütleriyse *öznel etmenler*'dir. Öznel etmenlerle nesnel etmenler birbirlerine sıkıca bağlıdırlar ve eytişimsel bir ilişki içindedirler. Öznel etmenler tarihte ancak gerekli nesnel etmenlerin hazır bulunduğu bir zamanda rol oynayabilirler, buna karşı nesnel etmenler de ancak öznel etmenlerin işlemesiyle meydana çıkabilirler. Kabaca örneklemek gerekirse tarihte bir Napolyon (öznel etmen) ancak belli tarihsel ve toplumsal koşulların (nesnel etmen) hazır bulunmasıyla meydana çıkabilir, ama o tarihsel ve toplumsal koşulları (nesnel etmen) bilinçli ya da bilinçsiz olarak insanlar (öznel etmen) hazırlarlar; ne var ki insanlar da bu hazırlığı keyiflerine göre değil, tarihsel ve toplumsal nesnel yasaların belirlediği doğrultuda yapmak zorundadırlar. Demek ki nesnel olanla öznel olanın ilişkisinde temel ve belirleyici olan nesnel olandır, ama nesnel olanın belirleyebilmesi için de öznel olanın varlığı gerekir. İnsan, nesnel yasalara bağlı bulunan eylemine öznel amaçlar katar. Doğa yasaları *kendiliğinden* işler, toplum yasalarıysa *kendiliğinden* işlemez. Toplum yasalarını ortaya çıkarabilmek ve işletebilmek için *öznel bir mekanizma* gereklidir. Doğa yasalarıyla toplum yasaları arasındaki büyük ayrım da buradadır. Çünkü insanlı doğada, bilinç, artık, nesnel tarih sürecine katılmış bulunmaktadır ve özdeksel üretimin nesnel etmeni insanın bilinçli faaliyetinden oluşmuştur. Demek ki insanlı doğada, insansız doğadan farklı olarak, nesnel etmenin oluşumunda da insanın öznel etkinliği işe karışmıştır. Özetle, insanlı doğanın tüm toplumsal olaylarını insan düşüncesi ve istekleri yönlendirir, ama bu insan düşüncesi ve istekleri de insanın doğduğu anda varolarak bulduğu nesnel ortamın ürünü ve zorunlu sonucudur. Demek ki, tüm toplumsal olayları yönlendiren insan düşüncesi ve istekleri kendiliğinden ya da insanların keyiflerine göre oluşmuş değildir, varbulunan nesnel koşulların zorunlu sonucu olarak oluşmuştur; belli bir devrimi gerçekleştirmek ya da belli bir aleti icadetmek için de belli koşulların zorunlu olarak oluşturduğu belli düşünceler ve istekler gereklidir. Toparlayalım: Bir devrim ya da bir icat kendiliğinden olmaz, insan etkinliği (eşdeyişle öznel etmen) gerekli-

dir; ama bu insan etkinliğinin gerçekleşmesi de kendiliğinden olmaz, belli tarihsel ve toplumsal koşullar (eşdeyişle nesnel etmen) gereklidir. İşte, öznelle nesnelin sıkı ilişkisi ve bağımlılığı buradadır. *Bk.* Öznel, Nesnel, Gelişme, Evrim ve Devrim, Yasa, Zorunluk.

ÖZÜMLEME. (*Os.* Temsil, Temessül, Hazım, İstimsal, Teşbih, Teşâbüh; *Fr., Al., İng.* Assimilation, ayrıca *Al.* Angleichung, Veraehnlichung; *İt.* Assimiliazione) Canlı varlığın yabancı varlıkları alarak kendi varlığına dönüştürme eylemi... Temelde bir yaşambilim terimi olan deyim, *canlıların besinleri canlı örgenliğe dönüştürmesi eylemi*'ni dilegetirir. Cansız özdekten canlı özdeğe, canlı özdekten de düşünen özdeğe geçiş sürecinin en önemli terimlerinden biridir. Bilim, canlı doğanın cansız doğadan türediğini tanıtlamış bulunmaktadır. Ne var ki *gaz* ve *toz*'dan oluşan ilkel özdeğin canlı albüminoid özdeğe dönüşmesi için yüz milyonlarca yıl gerekmiştir. Canlı özdek bileşimleri zamanla başka canlı özdek bileşimlerini *emme* yeteneğini kazanmışlardır. Bu emme işlemlerinde *değiştirme* (Metabolizma) olayı oluşmuştur, eşdeyişle canlı bir özdek başka bir canlı özdeği emerek değiştirmiştir. Metabolizma olayı sadece canlı özdeğe özgüdür ve onu cansız özdekten ayırır. Bu karmaşık değiştirme işlemi çelişkili bir süreçtir, hem *özümleme* (*Os.* İstimsal, *Fr.* Assimilation)'yi hem de *ayrıştırma* (*Os.* Tefâvüt, *Fr.* Dissimilation)'yı gerçekleştirir. Bir yandan besinsel özdekler canlı dokulara dönüştürülürken öbür yandan canlı dokular ayrıştırılarak özdeklere dönüştürülür. Demek ki yaşam, sonuç olarak bir özdek alışverişidir. Kendilerini çevreleyen doğayla yaptıkları bu özdek alışverişi, albüminoid cisimlerin varlık biçimidir. Albüminoid cisimler, eşdeyişle canlılar, ancak bu alışverişle her an kendilerini yokedip yenileyerek varolabilirler. *Bk.* Metabolizma, İnsan.

ÖZ VE OLGU. (*Os.* Mahiyet ve tezahür, *Fr.* Essence et phénomène, *Al.* Wessen und Erscheinung, *İng.* Essence and apperance) Nesnel gerçekliğin bağımlı iki yanı... Nesnel gerçekliğin gereği *gibi tanınıp bilinebilmesi* için eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin açıkladığı bu çok önemli iki yan, çeşitli çevirilerde *görünüş ve gerçek, öz ve görünüş, öz ve fenomen* vb. gibi çeşitli devimlerle dilegetirilmiştir. Felsefe dilinde farklı anlamlar taşımakla beraber, çeviricilerin kullandıkları bütün bu devimlerin amacı, *varlık* (*Al.* Wessen)'ın kendisiyle *görünüş* (*Al.* Erscheinung)'ü arasındaki eytişimsel sıkı bağımlılığı belirtmektir. İdealizm ve metafizik bu bağımlılığı görememiş ya da yadsımış, birçok kavramları karşıtlaştırdığı gibi nesnel gerçekliğin bu bağımlı iki yanını dilegetiren kavramları da birbirleriyle karşıtlaştırmıştır. Oysa bağımlı kavramlar, ancak karşılıklı ilişkileri içinde bir anlam taşırlar, bu ilişkilerinden koparılmakla tüm anlamlarını yitirirler. Nesnel gerçekliğin göreli olarak sürekli, temel ve iç görünümü *öz* kavramıyla; göreli olarak değişebilen, ilineksel ve dış görünümü *olgu* kavramıyla dilegetirilir. Öz olguda görünürlük kazanır, olguysa özün ayrılmaz belirtisidir. Bir usta, özün olguda ve olgunun da özde olduğunu söyler, özü bir ırmağın derin sularına ve olguyu ırmağın yüzeyindeki köpüklü dalgalara benzetir. Gördüğümüz köpüklü dalgalar olgusu, dipteki derin akıntılar özünün görünümüdür. Bilimsel bilgide olgular çözümlenerek özün bilgisi edinilir. Bundan ötürüdür ki özle olgunun sıkı bağımlılığını bilmek, bilgi sürecinde çok önemlidir, "nesnelerin özleriyle görünümleri araçsız olarak çakışsalardı bilimler gereksiz olurdu". Bilim, yüzeyde görünmeyen özün, görünümü aracılığıyla çözümlenmesinden ibarettir. Bilim, güneşin dünya çevresinde dönüşünü gözlemlemekle yetinseydi, dünyanın güneşin çevresinde döndüğü gerçeği hiç bir zaman bilinemez ve bu bilginin sayılamayacak kadar çok yararlı sonuçları gerçekleştirilemezdi. Gerçek bilgi, olgunun altında yatan özün bilgisidir. Herhangi bir varlığın, dizgenin ya da sürecin özünü bilmek kesinlikle gereklidir. Çünkü olgular ya da görünümler çoğunlukla aldatıcıdır. Halk dilinde söylenegelen "görünüşe aldanmamalı" deyimi de bu bilimsel gerçeği dilegetirir. Örneğin güneş, dünyanın çevresinde dönüyormuş gibi görünür ama gerçekte dünya güneşin çevresinde dönmektedir. Gerçek bilgi, özün bilgisidir. Ne var ki özün bilgisine, daima görünümün bilgisinden varılır. Örneğin canlı örgenliğin özü *metabolizma* (çevresiyle özdek alışverişi, canlıyı cansızdan ayırdeden tek nitelik de budur)'dır. Ama bu öz, milyarlarca bitki ve hayvan türünde olgulaşır. Birbirlerinden görünümleriyle farklı bulunan bu milyarlarca türün *canlı*'lıkta birleştiğini her birinin ayrı ayrı görünümlerinden özlerine inmekle anlamış bulunuyoruz. Bir kaplanla bir çınar ağacının ve bir insanın aynı özden olduğunu anlamak, ancak özün bilgisine varmakla *mümkün olmuştur*. Nes-

nel gerçekliğin (nesnelerin, dizgelerin, süreçlerin) bilgisinden hemen saptayıverdiğimiz, bizden gizlenmiş olan *iç yan*'la algılarımıza açık olan *dış yan*, özle olgu kavramlarının dilegetirdiği özelliklere yakın olmakla beraber onlardan bir hayli farklı bulunan iki özellik daha gösterirler: *İçerik ve biçim*'le *özel ve genel*. Bunlardan *içerik ve biçim* deyimini, *öz ve olgu* deyimiyle karıştırmamak gerekir. Ne var ki *içerik ve biçim* deyimi, kimi çeviricilerimizce *biçim ve öz* deyimiyle dilegetirilmiş, bu yüzden de *öz ve olgu* deyimiyle karıştırılmıştır. Oysa nesnel gerçekliğin tam bir bilgisini elde edebilmek için *öz ve olgu*'yla birlikte *içerik ve biçim*'le *özel ve genel*'ini bağımlı bilgilerini de edinmek gerekir. *Bk.* İçerik ve Biçim, Özel, Biçim ve Öz.

P

PADUA OKULU. (*Os.* Padova medresesi, *Fr.* École de Padoue) Padua kentinde Petrus Pomponatius'ün kurduğu Aristotelesçi okul... Padua üniversitesi profesörü Petrus Pomponatius (Pietro Pomponazzi)'ün, bir anlamda Aristoteles'e de karşı çıkan, rönesans Aristotelesçiliği *Padua okulu* adıyla anılır. Aristoteles'in Afrodisias'lı İskender tarafından yapılan yaradancı (Deist) yorumuyla İbni Rüşt tarafından yapılan doğantarıcı (Panteist) yorumu, ortaçağ boyunca Hıristiyan düşünürlerini ikiye ayırmıştı. Pomponatius genellikle yaradancılıktan yana yoruma katılmış ve ruhun ölmezliğini yadsıdığı gibi tanrısal (mucize) doğmasına da karşı çıkmıştır. Bununla beraber "ben bir düşünür olarak inanmadığıma bir Hıristiyan olarak inanırım" diyerek *çifte gerçek öğretisi*'ne sığınmak zorunda kalmıştır. *De Immortalitate* (Ölümsüzlük) adlı yapıtının yayımlanması üzerine Boccalini'nin ona verdiği şu yanıt da ünlüdür: "Pomponatius bir Hıristiyan olarak saygıdeğerdir, ama bir düşünür olarak yakılmalıdır". Hıristiyan dogmalarına karşı ustaca düzenlenmiş sorularla şüpheler uyandıran Pomponatius, bilimsel düşüncenin egemenliğine yardımcı olan büyük düşünürlerden biridir. Adı geçen yapıtında, cinler ve periler için söylenmiş olmakla beraber, "gerçekliği hiç bir sağlam kanıtla tanıtlanmamış olan görünmezleri yardıma çağırmak için doğalı ve görülebileni hor görmek gülünç ve saçmadır" (İbid, s. 20) diyecek kadar ileri gitmekten çekinmemiştir. Yorumcular, onun, dinsel alanda duyumcu ve özdekçi bir görüş geliştirdiğini ilerisürerler. "İnsan özgür değilse, tanrının çizdiği yolda yürümek zorundaysa ve ancak tanrının bağışı ve kayrasıyla kurtulabiliyorsa nasıl sorumlu olabilir?" sorusunu ortaya atan Pomponatius, Hıristiyanlığın büyük çelişkisini açıklamak gözüpekliğini de gösterebilmiştir. 1516 yılında yayımlanan *De Immortalitate* ve 1525 yılında yayımlanan *De Fato* (Kader) adlı yapıtlarıyla çağını etkilemiş ve aydınlar üstünde büyük hayranlık uyandırmış olan Pietro Pomponaccio özgür düşüncenin gerçekleşmesinde büyük katkıları olan Scaliger, Contrarini, Speroni, Zabarella, Cremonini vb. gibi düşünürlere öncülük ve ustalık etmiştir.

PARÇA. (*Os.* Kısım, Cüz, Unsur, Kıta; *Fr.* Partie, *Al.* Stück, Teil; *İng.* Part, *İt.* Parte) Bütünü meydana getiren nesnelerden her biri... *Nesneler arasındaki bağlantı*'yı dilegetiren *bütün* (*Os.* Kül, Mecmu, Cümle, Hep, Kâffe, Tam, Kâmil, Hey'eti mecmua; *Fr.* Tout, Entier; *Al.* Alle, Ganz, Saemtliche; *İng.* Whole, Entire; *İt.* Tutto, Intiero) karşılığında kullanılır. *Toplam* (*Os.* Yekûn,' *Fr., Al., İng.* Total, *İt.* Totale) anlamındaki *bütün* karşılığında du kullanılmaktadır. *Öğe* ve *tikel* terimleriyle karıştırılmamalıdır. *Parça*'yla *bütün* arasındaki ilişki felsefe açısından çok önemlidir. Aristoteles'ten beri dikkati çeken ve çözümlenmeye uğraşılan bu ilişki metafizik ve düşünceci alanlarda yanlış değerlendirilmiştir. Mantıksal açıdan her nesne aynı zamanda hem birlik hem de çokluktur, eşdeyişle hem *bütün* hem de *parça*'lardır. Demek ki *bütün* ve *parça* ilişkisi mantık açısından niceliksel bir ilişkidir. *Bütün* kavramında belli olmayan sayıda çok *parça* toplanmıştır. Toplanma biçimleri de çok ve çeşitlidir. Sayısal bütün (örneğin on sayısı), biçimsel bütün (örneğin bir üçgen), sessel bütün (örneğin bir melodi), örgensel bütün (örneğin bir insan) vb. gibi çeşitli bütünlükler gösterilebilir. *Parça*'yla *bütün* ilişkisinde canlıyla cansız, somutla soyut, bağımlıyla bağımsız olanları birbirinden ayırdetmek gerekir. Cansız bütünün özellikleri, parçalarının özelliklerinin toplamına indirgenemez (örneğin iki yanıcı olan hidrojenle oksijenin bütünleşmesinden söndürücü olan su meydana gelir), ama cansız bütünden ayrılan parçalar özelliklerini sürdürürler (örneğin sudan ayırdığımız hidrojen sudaki hidrojen gibidir). Buna karşı canlı bütünün parçaları bütünden ayrılmakla sadece özelliklerini değil, varlıklarını da yitirirler (örneğin insan vücudundan ayrılan kulak, kulaklık niteliğini yitirdiği gibi, varlığını da yitirir). Bir torba ceviz, birbirinden bağımsız ve somut birçok cevizden meydana gelmiştir. Bunlardan her birini bütünden ayırabilir ve sonra yeniden bütüne katabiliriz. Ama bir tablodaki bağımlı ve soyut biçimle rengi birbirinden ayıramayız, onları ancak bir bütün olarak inceleyebiliriz. *Bk.* Parça ve Bütün.

PARÇA VE BÜTÜN. (*Os.* Kısım ve heyeti mecmua, *Fr.* Partie et tout) Birbirlerine bağlanmış nesnelerde nesne ve bağlantıyı dilegetiren felsefesel iki terim... Birbirlerine bağlanmış nesneler topluluğuyla bu nesneleri dilegetiren *bütün* ve *parça* deyimleri eytişimsel özdekçi felsefede birlikte ele alınır ve in-

celenir. Eytişimsel özdekçi felsefenin bu kavramlara yaklaşımı, metafizik ve düşünceci felsefenin yaklaşımından çok farklıdır. Metafizik *bütün*'ü *parça*'ların toplamı saymış ve parçalarda olmayanın bütünde de olamayacağını ilerisürmüştür. Düşüncecilikse bütünü parçaların toplamından büyük saymış ve onu ruhsal bir öz olarak tanımlamıştır. Her iki varsayımın büyük yanılgısı, ilkin, bu kavramlara yaklaşırken *canlı* ve *cansız, soyutla somut, bağımlıyla bağımsız* ayrımlarını gözönünde tutmamakla başlar. İkinci olarak bütün, parçaların niceliksel bir toplamı değildir; bundan ötürü de bütünün özellikleri parçalarının özelliklerine indirgenemez. Üçüncü olarak bütünle parçalarını karşıtlaştırmak değil, onları eytişimsel ilişkileri içinde ele almak gerekir; parçalarının bilgisi edinilmedikçe bütün ve bütünün bilgisi edinilmedikçe parçalar anlaşılamaz. *Cansız bütün*, birbirleriyle kaynaşmış bir *nesneler biçimi*'dir; *canlı bütün*'se kendisini meydana getiren nesnelerin bir *bağlantı biçimi*'dir. Somutla soyut, bağımsızla bağımlı arasındaki ayrımlar da bu temel ayrıma dayanırlar. Düşünceciliğin büyük ustası Alman düşünürü Hegel, parça ve bütün ilişkisinde, canlı ve cansız ayrımı yaptığı halde idealizminin zorunlu gereği olarak canlı bütünün gelişimini ruhun gelişimi saymıştır. Parçayla bütün arasındaki ayrımı idealist ve metafizik açıdan abartan ve bu abartmadan da çağdaş ruhçuluk adına yararlanmaya çalışan çağdaş düşünceci öğretilerden özellikle holizm, yapısalcılık ve biçimci ruhbilim öğretilerinin büyük yanılgıları da temelde Alman idealizminin yanlışına dayanır. Bu öğretilere göre de bütün, parçalarına indirgenemez. Ama örneğin holizme göre bütün, ruhsal olduğundan ötürü parçalarına indirgenemez. Biçimci (Geştalt) ruhbilime göre de bütünsel bilgiler, duyumsal parçalardan değil, insanın bütünsel biçimler yaratma yetisinden doğarlar. *Bk.* Parça.

PATRİSTİK FELSEFE. (*Os.* Âbâ-ı Hıristiyâniye felsefesi, *Fr.* Philosophie patristique) Hıristiyan felsefesinin kilise babalarınca oluşturulan birinci dönemi... Bir kökten türemiş olarak *patroloji* (*Fr.* Patrologie) deyiminin anlamdaşı *patristik* (*Fr.* Patristiqque) deyimi, *kilise babaları* (*Os.* Âbâ-ı hıristiyaniye, Âbâ-ı kinisâiye; *Lâ.* Patres ecclesiae, *Fr.* Pères de l'Eglise)'nın düşünce, yaşam öyküsü ve yapıtlarının tümünü dilegetirir. *Kilise babası* anlamına gelen *Yu. patros* deyiminden türemiştir. Hıristiyan felsefesinin İ.S. V. yüzyıla kadar süren ilk dönemi *patristik felsefe*, bu tarihten sonra ortaçağın sonuna kadar süren ikinci dönemi *skolâstik felsefe* deyimleriyle nitelenir. Bu iki dönemden birincisine *Platon'cu Hıristiyan tanrıbilimi evresi*, ikincisine *Aristoteles'çi Hıristiyan tanrıbilimi evresi* de denir. Bununla beraber Platon etkisi XIII. yüzyıla kadar ilk skolâstik düşünürlerde de devam etmiş ve ancak bu yüzyılda Aquino'lu Thomas'yla yerini Aristoteles egemenliğine bırakmıştır. Patristik felsefenin ünlü babaları Clemens (150-215), Tertulian (160-222), Origenes (185-254) ve Augustinus (354-430)'tur. Patristik felsefe, Hıristiyanlığa yapılan saldırılara karşı koymaya çalışan bir savunma felsefesi, bir *apologia*'dır. *Bk.* Hıristiyan Felsefesi, Skolâstik.

PAVLOVCULUK. (*Os.* Pavlov nazariyesi, *Fr.* Pavlovisme, *Al.* Pavlavismus, *İng.* Pavlovianism, *İt.* Pavlovismo) Ruhsal süreçlerin fizyolojisel süreçlerden oluştuğunu tanıtlayan Pavlov'un yöntem ve kuramını benimseyen akım... İnsanlığın Galile, Darwin, Einstein türünden birkaç büyük bilgininden biri olan Rus doğabilgini İvan Petroviç Pavlov (1849-1936), ruhsal faaliyetin özdeksel temele dayandığını kesin olarak tanıtlamakla, yüzyıllardan beri çeşitli metafizik kurgulara yol açan ve düşsel tasarımlar meydana getiren *özdekten bağımsız ruh* kuruntusuna son vermiştir. Pavlov'un bilimsel kanıtları, ilk idealistlerden günümüze kadar sürüpgelen, felsefenin temel sorununu kesinlikle çözümlemiş bulunmaktadır. Fizyolojide ve ruhbilimde idealizmi temelinden çürütmeye başlayan Rus fizyoloji bilgini İvan Mihayloviç Seçenov (1829-1905)'un ansal faaliyetin yansıtıcı özü üstündeki bulgularını geliştiren Pavlov, *koşullu tepkeler* (şartlı refleksler) meydana getiren deneyleriyle beyin örgeninin temel işleyiş yasalarını bilimsel olarak gün ışığına çıkarmış bulunmaktadır. Artık bilinmektedir ki, Pavlov'un bizzat dilegetirdiği gibi "ruhsal faaliyet, beyin kitlesinin fizyolojik faaliyeti sonucudur" (Pavlov, *Toplu Yapıtlar*, 1949 baskısı, c. III, s. 557). Demek ki *ruh* (Psyche), özdeksel koşullardan yansıyan bir faaliyettir. Alıcı duyu örgenleri üstündeki etkiyle bu etkiyi yanıtlayan tepki arasındaki bağlantının çözümlenmesi, ruhsal faaliyet olgusunu tümüyle aydınlatmıştır. Bu bağlantı, sürüpgiden tutarlı yaşam koşulları içinde, *koşulsuz* (şartsız)'dur. İnsanlarla yüksek dereceli hayvanlar bu bağlantıya sahip olarak doğarlar. Örneğin belli bir tehlike karşısında insan da, hayvan da korkar. Bu koşulsuz tepkelere hayvanlarda *içgüdü*, insanlarda *içtepi* denir.

İnsanların ve yüksek dereceli hayvanların çevrelerine uyma zorunluğu bu içtepi ve içgüdülerle sağlanır. Ne var ki insanlarla yüksek dereceli hayvanlar yaşamları sırasında da karşılaştıkları yeni olgular yüzünden yeni tepkeler edinirler, bu tepkeler *koşullu* (şartlı) 'dur. Çünkü duyu örgenlerini etkileyen yeni uyarıcılarla koşullanmıştır. Örneğin yırtıcı hayvanlardan pek çoğu insanları ilk gördüklerinde korkmamışlardır, ama insanların kendilerini avlamaya başlamaları üzerine korkmaya başlamışlar ve insanlar karşısında yeni davranışlar edinmişlerdir. Demek ki *koşullanmış*'lardır. Aslında koşulsuz tepkeler de, kalıtım yoluyla kuşaklardan kuşaklara geçmiş bulunan eski koşullu tepkelerin sonucudur. Pavlov, Rus devriminin başladığı sabah on dakika geç kalan asistanına "yapacak bunca işimiz varken devrimden size ne?" dediği laboratuvarında, bu koşullu tepkeleri meydana getirip çözümlemekle, yüzyılların kuruntusu *bağımsız ruh* sorununu kökünden yıkmıştır. Eski ruhbilimcilerin *içtepi* ve *içgüdü*, çağrışımcıların *çağrışım* adını verdikleri olguya, kendine özgü bir deyimle *koşulsuz tepke* adını veren Pavlov'un deneyleri kısaca şöyle özetlenebilir: Ağızda yiyecek varken bezlerin salya salması *koşulsuz tepke*'dir, eşdeyişle özdeksel yapının kendi kendine ve deneyle koşullandırılmaksızın meydana getirdiği bir olgudur. Bu olgu, ruhsal yapısı gelişmiş bulunan insan türünde ruhsal yapıyla da meydana getirilebilir, lezzetli bir yemek hayâl eden insanın da ağzı sulanır. Ama ruhsal yapıları gelişmemiş bulunan hayvanlar hiç bir zaman lezzetli bir yiyeceği hayâl edemezler ve bundan ötürü de ağızları sulanamaz. Pavlov, yüksek derecede bir hayvan olan köpeğin özdeksel bir uyarıcıyla gelişmemiş ruhsal yapısını harekete getirmekle de bu fizyolojisel ve özdeksel sonucun meydana getirilebileceğini deneylemiştir. Köpeğe et vermeden önce bir deneyde bir zil çalmış, başka bir deneyde de bir ışık yakmış ve bu deneyleri birkaç kez yinelediktən sonra köpeğe et vermeksizin sadece zil çalmak ya da ışık yakmakla köpeğin ağzının sulandığını saptamıştır. Zil sesi duymak ya da ışık görmekle ağzın sulanması *koşullu tepke*'dir, eşdeyişle özdeksel yapının kendi kendine meydana getirmeyip, ruhsal yapının özdeksel bir uyarıcıyla koşullandırılması yoluyla meydana gelen bir olgudur. Demek ki hayvan, önceleri tepkide bulunmadığı yeni bir uyarıma tepkide bulunmayı öğrenmiş, eşdeyişle özdeksel bir uyarımla ruhsal bir yapı oluşturmuştur. Pavlov, köpeğin ağzına koyduğu salya ölçer bir tüple koşulsuz ve koşullu tepkelerdeki salya niceliğinin de birbirine eşit olduğunu saptamıştır. "Bu nokta bir kez saptandıktan sonra ruhbilimsel olguların bir sıra fizyolojisel koşullu tepkelerden başka bir şey olmadığı sonucu çıkar" (*Les Réflexes conditionnels*, Paris, F. Alcan, 1927, s. 101). Pavlov bu deneyleriyle insanların ve hayvanların yüksek sinir faaliyetine özgü fizyolojisel yasaları da keşfetmiş olmaktadır. İnsanlarla hayvanların yüksek sinir faaliyetleri arasındaki özdeşlik ve ayrım bu yasalarla gün ışığına çıkmıştır: "Sadece sinir dokusunda olagelen fizikoşimik oluşumları incelemenin bize sinir sistemiyle ilgili bütün olayların gerçek bir kuramını vereceği açıktır" (Pavlov, *Lectures on Conditioned Reflexes*, W. Horsely'nin İngilizceye çevirisi, s. 349). Pavlov, sadece istek tepkelerini denemekle kalmamış, korunma ve sakınma tepkelerini de denemiştir. Köpeğe, belli bir uyarıcının ardından kimi zaman hoşuna giden ve kimi zaman hoşuna gitmeyen şeyler verilmekle, sinir ya da akıl hastalıkları meydana geldiği görülmüştür. Pavlov bu deneyini şöyle anlatmaktadır: "Köpeğe yiyecek vermeden önce daire biçiminde bir ışık, elektrik şoku vermeden önce de elips biçiminde bir ışık gösteriyordum. Daireyle elipsi açıkça ayırdedebiliyordu. Daire görünce seviniyor, elips görünce korkuyor ve sakınıyordu. Giderek elipsi daireleştirmeye başladım. Uzun bir süre elipsi daireden ayırdedebildi. Ama daireye pek yakın bir elipse gelince iş değişti, ikisini birbirinden ayırdedemez oldu. Eskiden uslu uslu oturan köpek durmadan çırpmıyor ve uluyordu. Elipsi yeniden çoğaltarak —yâni daire biçiminden uzaklaştırarak— onu teskin edebildim ama aynı ayırdetmeleri göstermesini sağlayamadım. En kaba ayırdetmeleri sağlamam için şimdi eskisinden çok daha fazla zaman istiyordu. Ayırdetmeyi elde ettiğim zaman elipsi pek az daireleştirmekle ayırdetme birdenbire kayboldu ve köpek yeniden bir heyecan komasına girdi" (İbid, s. 342). Pavlov, bir sıra deneylerle koşullu tepkeler elde ettikten sonra yeni bir sıra deneylerle de bu tepkeleri giderme derecelerini incelemiştir. Şöyle demektedir: "Her koşullu uyarım tekrar edilmekle etkisini kolayca yitirir. Tekrarlar ne kadar sık olursa koşullu tepkeler de o kadar çabuk kaybolur. Ama bir koşullu tepkenin kaybolması başka bir koşullu tepkenin de kaybolmasını gerektirmez, eşdeyişle biri ötekini sürüklemez. Kaybolmuş

koşullu tepkenin yeniden görünmesi kendiliğinden olur, ne var ki bunun için iki saat ya da daha çok bir zaman geçmesi gerekmektedir. Bu tepkenin yeniden kurulması bir anda olabilir, şu şartla ki kendisini doğuran koşulsuz tepke çağrılsın, örneğin köpeğin ağzına bir asit akıtılsın. Bundan sonra eğer hayvana koşullu uyarım yeniden gösterilirse kaybolan koşullu tepke yeniden belirir. Ayrıca şu da görülür ki eğer bir hayvana günler ve haftalarca hiç durmadan bir yiyecek gösterilirse bu yiyecek hayvanı uzaktan uyarma gücünü tümüyle yitirir. Bu uyarma gücünü yitirmemesi için yiyeceği uzaktan göstermekle kalmayıp yedirmek gerekir. Bütün bu saydığımız olgulardan, salyalanmayı doğrudan doğruya belirleyen bir şeyin özellikleriyle bu şeyin öteki duyuları etkileyen özellikleri arasında sıkı bir ilişki olduğu sonucu apaçık ortaya çıkar" (Op, cit. s. 54). Bu deneyler, fizyolojisellikle ruhsallığın sıkı ilişkisini de tanıtlamıştır. Pavlov bu konuda da şunları söylemektedir: "Fizyoloji deneylerinde salya bezlerinin faaliyetinde ne gibi değişmeler oluyorsa ruhsal deneylerde de aynı değişmeler olmaktadır. Eşdeyişle köpeğin ağzına konulan yiyeceğin meydana getirdiği salya salgısı onu uzaktan göstermekle de sağlanabiliyor. Köpeğin dış davranışlarına bakılırsa kuru ekmeğe oranla eti görmek onu daha çok sevindirir. Ama salya salgısına bakılırsa kuru ekmek, etten daha etkilidir. Et gören köpeğin salya bezlerinden çıkan salgı glutenle doludur, hoşuna gitmeyen bir yiyecek gören köpeğin salyasındaysa pek az gluten vardır. Başka türlü söylenirse ruhsal uyarıcılar üzerinde aynı maddelerle yapılan deneyler, fizyolojisel uyarıcılar üzerinde yapılan deneylerde de aynen meydana gelmektedir" (İbid, s. 43). Pavlov, insanlarda ve yüksek dereceli hayvanlarda, örgenlikle çevre arasındaki ilişkilerin beynin alt korteksinde düzenlendiğini de bulmuştur. Koşullu uyarımlar, beynin alt korteksinde koşulsuz uyarımlara Pavlov'un deyimiyle *im* (*Os.* İşâret, *Fr.* Signal) verirler. Canlıyla çevresi arasında böylesine bir *imleme düzeni* (*Os.* İşâret sistemi, Sinyalizasyon sistemi; *İng.* Signal system) vardır. Pavlov, herhangi bir doğa nesnesinin ya da olayının koşulsuz tepkelerle birleştiği zaman insanlarda ve yüksek dereceli hayvanlarda koşullu tepkeler için bir haber verme aracı olabileceğini meydana koymuş ve insanlarla hayvanlardaki bu ortak haber verme aracına *birinci imleme düzeni* (Birinci sinyalizasyon sistemi) adını vermiştir. Pavlov, insanın yüksek sinir faaliyetinin yüksek dereceli hayvanın sinir faaliyetine oranla özgül bir karakter gösterdiğini de keşfetmiş ve çok önemli bir buluşla sadece insanlara özgü bulunan dil olgusunun doğurduğu haber verme düzenine *ikinci imleme düzeni* (İkinci sinyalizasyon sistemi) adını vermiştir. Sadece insana özgü bulunan bu ikinci haber verme düzeni, birinci düzendeki imlerin genelleşip soyutlanmasına ve bundan ötürü de insanın dış dünyaya sınırsızca açılabilmesine olanak sağlamaktadır. Hayvanın çevresine açılma bakımından sınırlı durumuyla insanın sınırsız durumu arasındaki ayrımın nedeni budur. Birinci düzen beynin alt korteksinde, ikinci düzense beyin yuvarlarında gerçekleşmektedir. Demek ki insanın ön beyin loplarında dili ve konuşmasıyla imlenen (sinyal edilen) ikinci bir imleme düzeni vardır. Canlı varlıkların dış ortama uyma olgusu, idealist ruhbilimcilerin idealizm yararına kullandıkları bir olaydı. Pavlov'un bulguları bu çok önemli konuyu da bilimselliğin sınırı içine almıştır. İngiliz bilgini Prof. Hogben şöyle demektedir: "Bizim kuşağımızda Pavlov okulu tarihte ilk kez, Doktor Haldan'ın tanrıbilime aykırı bir terimle *bilinçli davranış* adını verdiği sorunu başarıyla çözümlemiş, onu yeni tepke sistemlerine vücut veren koşulların incelenmesi durumuna indirmiştir" (Hogben, *The Nature of Living Mater*, London 1930, s. 25). Ruhsal faaliyet, bu *sinyal*'lerin bir fonksiyonudur. Pavlov'un bulguları, eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefenin dille düşünce, duyusal yansımayla mantıksal bilme arasındaki bağlantılar üstünde ilerisürdüğü düşüncelerin ve özellikle yansıma kuramının en sağlam ve bilimsel temelidir. *Davranışçılık* (Behaviorizm) adıyla anılan ruhbilim akımı, Pavlovculuğun özdekçi temellerini görmezlikten gelip, onun idealist ve metafizik açıdan yorumlanmasıyla meydana gelmiştir. İdealist yazarlar Pavlov'u da davranışçılığın kurucuları arasına katmaya çalışırlarsa da Pavlov'un, onları geniş çapta etkilemekten başka, onlarla hiç bir ilişkisi yoktur. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi "büyük bilgin Pavlov, hayvanlarda ve insanlardaki yüksek sinirsel etkinliğin yasalarını bulmakla, insanın yüksek sinirsel etkinliğiyle hayvanınki arasında bulunan ortak yanlarla bunları birbirinden ayıran farkları keşfetmekle insanın ruhsal yaşamının incelenmesine yarayan bilimsel temelleri ortaya koymuş olmaktadır". Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *Pavlovculuk* şöyle tanımlanmaktadır: "Ruhsal süreçlerin

fizyolojik süreçlerden oluştuğunu ve bu yoldan incelenebileceğini savunan Pavlov'un koşullanılmayla ilgili görüşlerini benimseyen akım". *Bk.* Ruh, İçgüdü, Koşul, Tepke.

PİRONCULUK. (*Os.* Hisbâniyei mutlaka mezhebi, Pirrônîyye, İnâdîyye, Reybîyye, Piron mezhebi; *Fr.* Pyrrhonisme, *Al.* Pyrrhonismus, *İng.* Pyrrhonism, *İt.* Pirronismo) Pyrrhon'un şüphecilik öğretisi... İnsan düşüncesinde metafizik uydurmalara bir tepki olarak beliren şüphecilik antikçağ Yunan bilgicileriyle başlar. Ama bir felsefe çığırı olarak şüphecilik antikçağ Yunan düşünürü Pyrrhon ya da Pyrron (İ.Ö. 365-275)'nun öğretisidir. Pyrrhon şüpheciliğine felsefe dilinde *kökten şüphecilik* (*Os.* Hisbâniyei cezriyye, *Fr.* Scepticisme radical) de denir. Pyrrhonculuk, Sokrates-Platon-Aristoteles üçlüsünün ortak çabayla kotarıp yerleştirdikleri bilgi tutkusuna karşı bir tepki olarak belirmiştir. Pyrrhon, kuşkusuz, düşüncelerinin kaynağını özellikle Gorgias ve Protagoras gibi bilgicilerde buluyordu. Tarihsel süreçte zorunlu bir aşama olan Pyrrhonculuk, gerçekte törebilimsel bir öğretidir. Pyrrhon'un amacı bireysel mutluluğu sağlamaktı. Bunun için de, gerekli bilimsel verilerden yoksun bulunan insan düşüncesinin çelişik sorunlarla kurgulara kapılarak boşuna tedirgin edilmesini önlemek istiyordu. İnsanlara, nesneler üstüne kesin yargılardan kaçınılması yoluyla ruhsal dinginliğe ulaşmalarını öğütlemekteydi. Bu öğütlerle antikçağın ilkel inakçılığını kökünden sarsıyordu. Elis'li Pyrrhon'a göre nesnelerin özü anlaşılamaz, bundan ötürü kesin bilgi olanaksızdır. Hiç bir düşünce yoktur ki tersi de tanıtlanmasın. Bilgiyi ne doğrulamalı, ne de yadsımalıdır, kuşkulanmak yeter. Yapılacak tek ve en doğru iş *yargıdan kaçınmak* (*Yu.* Epokhe)'tır. İnsanlar ancak nesnelerin görünüşlerini tanıyabilirler, ama eylemlerini bu görünüşlerle düzenleyebilirler ki bu da onlara yetmelidir. Mutluluk, Sokrates-Platon-Aristoteles üçlüsünün ilerisürdüğü gibi bilgide ve bilgelikte değil *gönül rahatlığı* (*Yu.* Euthymia)'ndadır. Bu gönül rahatlığını da kesin bilgiler edinmek için boşuna çabalar değil, *tasasızlık* (*Yu.* Ataraxia) sağlar. Görüldüğü gibi Pyrrhon ne metafizikçiler gibi bilginin varlığını, ne de bilgiciler gibi bilginin olanaksızlığını savunmaktadır. Onun dilediği sadece *kavranılmaz* (*Yu.* Akatalepsia) olanın *askı* (*Yu.* Epekhein)'da bırakılması ve kesin yargılardan kaçınılmasıdır. Ne var ki bu şüphecilik gene de nesnel gerçeğin bilinemeyeceği zorunlu sonucuna varır. *Bk.* Şüphecilik, Bilinemezcilik.

PİTAGORASÇILIK. (*Os.* Fisagorîyye, Fisagoras'ın mezhebi; *Fr.* Pythagorisme, *Al.* Pythagorismus, *İng.* Pythagorism, *İt.* Pythagorismo) Antikçağ Yunan düşünürü Pitagoras'ın dinsel-felsefesel öğretisi... Antikçağ Yunan düşünürü Pythagoras (İ.Ö. 580-504) İonia'lıdır. Kroton kentinde gizli bir din okulu kurarak öğrencilerine din, töre ve siyasa öğretmiştir. Bu bilimlerin tümüne *matemata*'lar adını vermiştir ki ilk anlamı *insan bilgisinin tümünü kuşatan* demek olan *matematik* sözcüğü de buradan gelmektedir. Pitagoras'a göre evren, bir sayı uyumudur (harmonia). Dünyanın kurucu ilkeleri zıtlıklardır. Ancak doğadaki bütün zıtlıkların kökü *bir*'le *çok* arasındaki zıtlıktır. Oysa saltık bir, ne tek ne çifttir, hem tek hem çifttir. İlk varlık olan bir, noktadır. Nokta, devimle çizgi; çizgi, devimle satıh; satıh, devimle cisim olmuştur. Öyleyse her başka cisim, bir başka sayının karşılığıdır. Duyum, anlak ve zekâ işte bu cisimden çıkar (emanatizm). İnsanlar bir'le sayar, bir'le düşünürler. Bir, insanla Tanrı arasında ortak bir ilkedir. Bir, bilenle bilineni, düşünenle düşünüleni bileştiren ortak bir ölçüdür. Bir, erkek bir ilkeyle dişi bir ilkenin birleşimidir. Sonsuz âlemleri idrakinizle kucaklayınız, orada bulacağınız şey şu olacaktır: Yaratıcı düşünce ve o yaratıcı düşünceyle sarmaşdolaş olmuş ruh (l'esprit), can (l'âme) ve beden. Evrenin her yönünde rastlayabileceğiniz bu üçlükle o üçlüğün ilkesi olan teklikten başka bulabileceğiniz hiç bir şey yoktur. Evrensel üçleme, tanrısal birliktelik içindir. Teklik, üçlüğü özetlediği gibi üçlükle birleşerek dörtlük görünüşüne de geçebilir. Sayılar biliminin ana ilkeleri bu ilk dört sayıdadır. Öteki sayılar, bu dört sayının birbirleriyle çarpılması ve toplanması sonunda elde edilebilirler. Örneğin yedi, üçle dördün toplanmasından meydana gelir ve insanın Tanrıyla birliğini belirtir. On, ilk dört sayının toplamına eşittir ve Tanrılığın sürekliliğini anlatır. Kalliphon, Demokedes, Alkmeon eski-pitagorasçılar adıyla anılırlar. Alkmeon'a göre ölümsüz varlıklara benzediğinden ruh da ölümsüzdür. Ruhun ölümsüzlüğü, sonsuz olarak devimsel olmasındadır. Çünkü bütün tanrısal varlıklar; ay, güneş, yıldızlar ve bütün gök, aralıksız ve sonsuz devingendirler. Görünmeyen şeyleri ancak tanrılar bilir, biz insanlar sadece sonuç çıkarabiliriz. İnsanların yok olup gitmelerinin nedeni, başlan-

gıcı sona bağlayamamalarıdır. İnsan, öteki varlıklardan, biricik kavrayan varlık oluşuyla ayrılır, ötekiler de algılarlar ama kavrayamazlar. Pitagorasçılık, İ.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda daha da gelişmiştir. Kroton'lu Philolaos, Hipparkhos, Tarent'li Arkhytas, Lokris'li Timaios bu dönemin ünlü düşünürleridir. Bu dönemde Pitagorasçılık şu doğrultuda oluşmuştur: Bilinebilen biçimdir. Biçimse sayıya ve ölçüye özgüdür. Her biçim, bir sayı oranıyla belirlenir. Her uyum da sayıca belirlenmiştir. Sayı bütün nesneleri uyumlu ve böylelikle de tanınabilir kılar. Bilmek, sayıca bilmek demektir. Gerçek, *sayıya* göredir. Pitagoras mezhebinin, Delphoi bilicilik tapınağı (Apollon ve Dionysos ortak tapımı)'yla sıkı ilişkisi kesindir. Bundan başka Pitagorasçılık, aynı çağda doğup gelişmiş olan Orfik din (*Fr.* Orphisme)'le de ortak yanlar taşımaktadır. Mitolojik ozan Orpheus'un adına bağlanan Orfik din de, Pitagorasçılık gibi, evren birliği, evrendeki bütün varlıkların birbirlerine yakınlığı ve bundan ötürü de dayanışmaları gerektiği, ruhun göçtüğü ve bu yüzden bütün hayvan ve insan bedenlerinin birinden öbürüne göçen ruhlarla dolu bulunduğu, bu yüzden et yememek ve ruhu ilerde süreceği göksel yaşama alıştırmak için her türlü beden hazlarından uzak yaşamak gerektiği inançlarını yayar. Kimi yazarlar da bütün bu dinsel görüşlerin Dionysos tapımından doğduğunu, Orpheus'un bu tapımı arıtıp geliştirdiğini, Pitagoras'ın da Orpheus'çuluğu arıtıp ona yeni öğeler kattığını ilerisürmektedirler. *Pitagorasçılık*, yarı gizemsel ve yarı dinsel bir öğretidir. Bu öğretiye *sayı gizemciliği* ve *matematik simgecilik* de denir. İdealisttir, soyut nicelikleri saltıklaştırır. Pek çok boşinançlara yol açmış ve sonunda yeniplatonculuğa karışmıştır. *Bk.* Yeniplatonculuk, Din, Gizemcilik.

PLATONCULUK. (*Os.* Eflâtûniyye, Eflâtunculuk, Felâtûniyye, Felâtun mezhebi, Akademya medresesi; *Fr.* Platonisme, *Al.* Platonismus, *İng.* Platonism, *İt.* Platonismo) Platon'un ve izleyicilerinin nesnel düşünceci öğretisi... *İdeacılık, Türcülük* ve *Akademi öğretisi* de denir. Antikçağ Yunan düşünürü Aristokles Platon (427-347, Platon adı geniş omuzlarından ve atlet yapısından ötürü kendisine takılan bir lâkaptır, asıl adı Aristokles'tir. İslâm felsefesinde Eflâtun ya da Felâtun adıyla anılır) nesnel düşünceciliğin, Alman düşünürü Heidegger'in deyimiyle de Batı metafiziğinin kurucusudur. *Düşünürler* deyimini *metafizikçiler* deyimiyle değiştirirsek Amerikalı düşünür Emerson'un şu sözü de doğru olur: "Şimdiye kadar düşünürler arasında ne yazılmış ve ne tartışılmışsa tümü Platon'dan gelir". Antikçağ Yunan düşüncesinin tarihsel gelişiminde özdekçi yan Demokritos (460-370)'ta uçlaşırken düşünceci yan da Platon'da uçlaşmıştır. Felsefenin temel sorunu olan özdekçilik ve düşüncecilik karşıtlığı, antikçağ felsefesinde bu iki büyük düşünürün yandaşları arasındaki tartışmalarda dilegelmiştir. Antik Yunan aristokrasisinin ve köleci toplum oligarşisinin sözcüsü olan Platon, kendisine çok bağlı olduğu öğretmeni Sokrates (469-399)'in usçuluğunu ve soyutçuluğunu —onun ölümünden sonra da onu konuşturmayı sürdürerek— geliştirmiştir. Konuşmalar biçiminde yazıldıklarından ötürü *diyalog* adı verilen yapıtları bu geliştirimin ürünüdür. Kurduğu büyük hayâl yapısına, şiirli diline ve çok ustaca anlatımına karşın her bakımdan gerici bir düşünürdü. Özdeksel ve nesnel dünyanın gerçek olmadığını savunması bir yana, dünyanın o çağdaki evrimini sağlayan ticarete de karşı çıkıyor ve bireyin "ruhunu kirlettiği" savıyla ticareti ortadan kaldırarak kendi toplumunu geriye çekmeye çalışıyordu. Günümüzde hayâlci bir toplumculuk olarak nitelendirilen *Devlet* tasarımı, ticaret yapmayan ve bundan ötürü de ahlâklı olan bir ülke düşünden doğmuştur. Bu devlet, aynı zamanda, ustası Sokrates'i suçlamayacak ve öldürmeyecek, üstelik yönetimini ona ve onun gibilere bırakacak bir devlet olmalıydı. Bu devlet, onun gözünde, ekonomik yörüngesiyle toplumsal evrimi hızlandıran Atina'dan çok, gelenekçi Sparta'dır. Alman düşünürü Karl Marx, onun bu devletini "Mısır kast sisteminin Atina'ca ülküleştirilmesi" olarak niteler. Bütün bunlara karşın Platon öğretisinin, toplumsal ve siyasal sorunlara derinlemesine eğilmesi bakımından, çağdaş felsefenin gerçek temellerinden biri olduğu da şüphesizdir. Platon'u hazırlayan kaynaklar başta Sokrates olmak üzere Pythagoras, Parmenides ve Herakleitos'tur. Sokrates'ten törebilimsel dünya görüşünü, *iyi* ideasını ve erekbilimsel araştırma eğilimini almıştır. Pythagoras'tan Orphik din öğelerini, ölümsüzlük ve ötedünya inançlarını, dinsel-gizemci felsefe tutumunu, matematiksel açıklamaları benimsemiştir. Parmenides'ten bütün değişikliklerin aldatıcı olduğunu ve gerçeğin ilksiz ve sonsuz bulunduğunu öğrenmiştir. Herakleitos'tan da, Sokrates'ten önceki Herakleitos'cu öğretmeni Kratylos'un aracılığıyla, evrende değişmeyen ve aynı kalan hiç bir şeyin bulun-

madığı gerçeğini almıştır (Ama bu gerçeği pek kötüye kullanacak ve "mademki dünyada değişmeyen hiç bir şey yoktur, öyleyse değişmez olan asıl gerçekler dünyanın dışındadır" diyecektir). Düşünce tarihinin ilk metafizikçisi Parmenides'i ona tanıtan ve sevdiren, Sokrates'in bir başka ünlü öğrencisi Megara'lı Eukleides'tir. Klâsik felsefenin en etkili düşünürü olan Platon'un bütün düşünsel yapısı beş kuramında toplanır: Devlet, İdealar, Bilgi, Evrendoğum, Ölümsüzlük kuramları. Platon bilgi, idea, evrendoğum, ölümsüzlük ve devlet kuramlarında hep törebilimci kalmış ve bütün bunlarla törebilimi gerçeklemek için uğraşmıştır. Çünkü, ustası Sokrates'le birlikte ona göre de felsefenin amacı, insanın yetkin yaşamını sağlamaktır. Bu yetkin yaşamsa ancak erdemlilikle olanaklıdır. Bu erdemliliğin temeli bilgidir, özü ideadır gerekçesi evrendoğumdur, güvencesi ölümsüzlüktür, yaşamsal yapısı devlettir. Temeli bilgidir, çünkü erdem bir bilgi işidir ve bilgiyle meydana konur. Bilgeliğe, eşdeyişle doğru bilgiye sahibolan kimse *filozof* (*Yu.* Philosophos)'tur. Sıradan bir kişi diyelim bütün iyi şeyleri sever, bilgeyse iyiliğin kendisini sever. Çünkü iyi şeyler, iyiliğin genel yapısını taşıdıkları için iyidirler. İyilik, özel bir iyiden çok farklı olarak, bütün iyi şeylerin bir genelliğidir. Tek bir iyiyle meydana gelmemiştir ve tek bir iyiyle son bulmayacaktır, uzay ve zaman içinde yeri yoktur. Tek tek iyiler, genel iyiyle az ya da çok ortak bir yapıya sahiboldukları için iyidirler ve genel iyiye tıpatıp sahibolamayıp az ya da çok sahiboldukları içindir ki birbirlerinden farklıdırlar ve çoğalmışlardır. Demek ki birbirlerinden farklı olan tek tek iyilerden birini ya da birkaçını seven kişi bir *kanı* (*Yu.* Doksa)'ya dayanmaktadır, iyiliğin kendisini seven bilgeyse *bilgi* (*Yu.* Episteme)'ye dayanmaktadır. Gerçek bilgi, gelipgeçici olanların değişmez, ilksiz ve sonsuz, hep aynı kalan *asılları* (*Yu.* Eide, İdeai) 'dır. Görüldüğü gibi Platon'un ünlü idealar kuramı, bilgi anlayışından doğmuştur. Platon, bilgi kuramını, üç olgunluk diyaloğuyla (*Symposion, Politeia, Phaidros*) iki yaşlılık diyaloğunda (*Timaios, Theiatetos*) geliştirmiştir. Platon'a göre bilgi değişmez olanın bilgisidir, buysa ancak usla kavranabilir. Bunu kavramayanlar duyumlarıyla algıladıkları değişir olanların sanı ve kanılarıyla yetinirler, buysa gerçek bilgi olmadığından ötürü düpedüz bilgisizliktir. Platon, bu savını *Politeia* adlı yapıtının VII. kitabında ünlü *mağara* ya da *oyuk* örneğiyle şöyle tanıtlamaya çalışır: "Şimdi, bilgimizi ve bilgisizliğimizi, şu anlatacaklarımla ölç Glaukon. Yeraltında bir mağara tasarla. Mağaranın kapısı bol ışıklı bir yola açılıyor. Ama mağarada oturan insanların kolları, boyunları ve bacakları zincirlerle bağlanmış, sırtları da ışığa çevrilmiş. Öyle ki sadece karşılarındaki mağara duvarını görebiliyorlar, başlarını arkaya çeviremiyorlar, kendilerini bildikleri andan beri de burada böylece oturmaktalar. Düşün ki sırtlarının arkasındaki ışıklı yoldan bir sürü nesneler geçiyor, ışık bu nesneleri mağaranın duvarına yansıtıyor. Şimdi bu adamlar sadece mağaranın duvarına yansıyan hayâlleri görebilirler, o hayâlleri meydana getiren gerçek nesneleri göremezler, değil mi? Demek ki bu adamlar birbirleriyle konuşabilselerdi duvarda gördükleri hayâllere birtakım adlar vereceklerdi, çünkü bu hayâlleri gerçek sanmaktadırlar. Bu adamların gözünde gerçeklik, asıl gerçeklerin duvarda yansıyan hayâllerinden ya da gölgelerinden başka bir şey değildir. Şimdi bu adamlardan birinin zincirlerini çözüp ayağa kalkmasına ve başını asıl gerçekliklere çevirmesine izin verelim. Gözleri bol ışıktan kamaşır ve asıl gerçeklikleri göremezdi, değil mi? Dahası, kamaşan gözlerini yeniden duvara çevirirdi ve duvardaki hayâlere rahatlıkla bakardı. Ama gözlerini yavaş yavaş alıştırarak asıl ışığın kaynağına da pekâlâ bakabilirdi. İşte o zaman arkadaşlarıyla gördüğü şeylerin birer hayâlden ibaret olduğunu, asıl gerçeklerin şimdi gördükleri olduğunu anlayacaktı. İşte sevgili Glaukon, gözümüzle gördüğümüz bu dünya o mağaranın duvarıdır, arkasındaki ışığa bakabilen insan da duyu gözünü us gözüne çeviren bilgedir" (İbid, 514 a ve sonrası, özetlenerek çevrilmiştir). Platon'a göre bilgi, eskiden bilinmiş bir şeyi *anımsama* (*Yu.* Anamnesis)'dır. Çünkü Platon, ruhun ölümsüzlüğüne ve bu ölümsüz ruhun ölümlü bedene girmeden önce *gerçekler* (İdealar) dünyasını görmüş olduğuna inanmaktadır. İnsanlar bu bilgilerle birlikte doğmaktadırlar, ne var ki onları ancak eğitimle anımsarlar (Sokrates *Menon* diyalogunda hiç bir bilgisi olmayan bir kişiye birtakım sorular sorarak bir geometri sorununu çözdürür, eşdeyişle doğmadan önceki bilgilerini anımsatır). Platon, *Phaidros* diyalogunda bu anımsama savını da şöylece anlatır: "Doğrusu gerçek bilgisi olmayan bir ruhun insan biçimine girmesi olanaksızdır. Çünkü insan olabilmek için, duyumsal sanıların çokluğunu ussal bire indiren ideaları tanımış ve bilmiş olmak gerekir. Bu durum, ruhumuzun bir

zamanlar bir tanrının ardından gittiği ve gerçekten gerçek olanlara başını uzattığı, onları gördüğü ve tanıdığı bir evrenin anımsanmasından başka bir şey değildir. Her insan ruhu, doğası gereği, gerçek varlıkları görmüştür. Ne var ki insanların tümü bunu anımsayamaz. Pek az ruhta bu anımsama yetisi vardır, bunların içinde tümüyle anımsayabilenler daha da azdır. Örgenlerimizin güçsüzlüğünden ötürü içimizden pek az kişi, gerçeklerin hayâllerine bakıp, bunların hangi gerçeklerin hayâlleri olduğunu tanıyabilirler. Seninle ben, işte bu mutlu insanlardanız" (İbid, 249 b, d; 250 b, c. Özetlenerek çevrilmiştir). Platon'a göre araştırılan şey biliniyorsa araştırma yararsızdır, ama araştırılan şey bilinmiyorsa araştırma olanaksızdır. Demek ki araştırma ya da düşünme, hem bilinen hem de bilinmeyen bir şey üstünde olabilir. Buysa anımsamadan başka hiç bir şey olamaz. Eğer insan zihni, araştırma ya da düşünmeyle gerçekleri bulup ortaya çıkarabiliyorsa bu, onun, başından bu gerçeklere sahibolması yüzündendir (*Menon*, 81 d). İşte bunun içindir ki Sokrates'in konuşturduğu köle, sadece düşünmeyle, bir karenin iki katı olan bir başka karenin kendi köşegeni üzerine çizilen kareden ibaret olduğunu bulup ortaya çıkarmıştır (İbid, 82 b, 85 b). İşte bunun içindir ki "filozofların düşüncelerinin kanatlı olduğu doğrudur" ve bu yüzdendir ki filozoflar "anımsamayı ve anımsatmayı en iyi bilen"dirler, "insanları uğraştıran şeylerden ellerini eteklerini çekmiş, tanrılık olana bağlanmış"lardır (*Phaidros*, 249 c). Sokrates de bundan ötürü bir doğurtucudur, varolan şey doğurtulur, olmayan şey doğurtulmaz: "Benim soylu bir ebenin, Phenarete'nin oğlu olduğumu ve aynı işle uğraştığımı hiç duymadın mı Theaitetos? Bu bir gerçek. Ama sakın başkalarına anlatma. Ebelik sanatının gereklerini hatırlarsan sana söylemek istediklerimi kolaylıkla anlarsın. Ben de ebeyim. Şu farkla ki kadınları değil, erkekleri doğurtuyorum; vücutları değil, ruhları doğurtuyorum. Benimle konuşmaya başlayanlar önce hiç bir şey bilmezmiş gibi görünürler. Ama konuşma ilerledikçe açılırlar ve anımsarlar. Bununla beraber benden hiç bir şey öğrenemedikleri de besbelli. En güzel bilgileri sadece kendi içlerinde bulur, meydana koyarlar" (*Theaitetos*, 148 e, 149 b, 150 b). Anımsamayladır ki "anısını yitirdiğimiz şeyi araştırmak ve onu yeniden bulmak için gerekli cesaret ve gayreti kendimizde buluruz" (*Menon*, 81 d, e; 86 b). Anımsanan gerçek bilgiler, duyularımızın bize ilettiği *görüntü*'ler değil, tanrılık yaşamımızda görüp tanıdığımız asıl gerçeklikler olan *idea*'lardır. İdealar öğretisinin izlerine ve belirtilerine *Gorgias, Menon, Euthydemos, Kratylos, Meneksenos, Theaitetos, Parmenides, Sophistes, Politikos, Timaios, Kritias* gibi birçok yapıtta rastlanmakla beraber onu asıl işlediği yapıtlar olgunluk döneminin dört diyalogudur (*Symposion, Phaidon, Politeia, Phaidros*). Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki Platon'un idealar kuramı bir varsayımdır. Platon, *Politeia* diyalogunun VII. kitabında "bu düşüncem doğru mu, değil mi, orasını tanrı bilir" (517 b) der, bu varsayımı kurarken de gerçek dediği idealara değil küçümsediği ve gerçek saymadığı sanılara dayanır. Yukardaki açıklamasından sonra söze: "Ama benim sanıma göre bu kavranan dünyada insanın en son ve güçlükle seçebildiği *iyi ideası*'dır. Onu seçince de şu sonuca varmak zorundadır: İyi ideası, bütün şeylerde doğru ve güzel olarak ne varsa hepsinin nedenidir. Görülen dünyada ışığı o doğurmuştur. Kavranan dünyada da egemen olan, gerçeğin ve usun kaynağı olan odur. İnsanın bilgece davranabilmesi için onu mutlaka görmüş ve tanımış olması gerekir" (517 c). Platon, idealar kuramıyla, metafizik felsefede çağlar boyunca tartışılmış olan *tümeller* sorununa ilk olarak el atmış bulunmaktadır. Ona göre filozof, duyulur dünyadaki örneğin sayısız ağaçlarla değil, kavranır dünyadaki ideal ağaçla uğraşacaktır. Her şahıs adı bir bireyselliği gösterdiği gibi her cins adı da bir ideayı gösterir. Tümeller birer *biçim* (*Yu.* Eidos)'dirler, duyulur nesneler bu örnek biçime göre yapılmışlardır. Bu türel biçimler, örnekleri olan dünyasal nesneler gibi gelipgeçici ve sürekli olarak değişen şeyler değildirler, kalıcı ve değişmeyen gerçekliklerdir. Örneğin iyi insan ölür, iyi davranış unutulur ama iyilik ideası ölmez ve unutulmaz. Güzel kadın göçüp gider ama güzellik her zaman yaşamıştır ve her zaman yaşayacaktır. Bilgi, ancak, bu sürekli ve sağlam ideaların bilgisidir. İdea, saltık olandır. Duyulur nesnelerde idealardan alınmış küçük bir parça, tikel bir şey vardır. Güzel kadın, kendinden daha güzel bir kadının yanında çirkindir. Oysa güzellik ideası, saltık olarak her zaman ve her uzayda kendisiyle özdeştir. Güzellik ideası bu saltıklığını, sürekliliğini, değişmezliğini özdeksel olmamasına borçludur. Özdeksel olsaydı geçici, göreli, değişken ve süreksiz olurdu. Öyleyse sadece idealar kendiliklerinden ve saltık olarak gerçektirler, duyulur nesnelerse idealarn

gelipgeçici birer kopyalarından ibarettir. Nesneler dünyası, eşdeyişle özdeksel dünya hiç bir gerçeklikleri bulunmayan bir simgeler dünyasından başka bir şey değildir. Sağlam bilgi süreksiz, gelipgeçici, dayanıksız nesneler üstüne kurulamaz. Bilginin konusu, gelipgeçici özdeksellikler değil, bu özdekselliklerin asıl gerçeği ve ilk örneği olan idealardır. Yukarda verilen mağara örneğinde görüldüğü gibi kalıcı bir gerçeklik olan idealar, geçici görüntülerden ibaret olan bir hayâl evreni meydana getirmişlerdir. Nesnelerin dünyası görüntüsel ve aşağılık, ideaların dünyası gerçek ve tanrısaldır: "Zeus, göklerde, kanatlı arabasını sürerek en önde ilerler. Her şeyi görür, her şeyi düzenler. Ardından onu on bir bölük halinde tanrılar, daimonlar ordusu izler. Hestai (Devimsizlik-tanrı) tanrılar evinde yalnız kalmıştır. Demek ki on iki yönetici tanrıdan sadece on biri bölüklerinin başında gitmektedir. Tanrılık devimler ve mutlu görünüşler göğü canlandırır. Tanrılar, gökte, her biri kendilerine özgü kılınmış işi görmek için dolaşırlar. Tanrılık şölende yemeklerini yiyecekleri zaman gökkubbenin en yüksek doruğuna çıkarlar. Ölümsüz ruhlar bu doruğa varınca gökkubbenin dışına çıkarlar ve evrenin devimiyle dönerek gökkubbenin dışındaki gerçekleri seyrederler. Yeryüzünün hiç bir ozanı şimdiye kadar bunu hayâl edememiş ve dilegetirememiştir. Ama ben anlatmaya çalışacağım, doğruyu söylemekten korkmamalı. Renksiz, biçimsiz, dokunmak istesen varlığıyla yokluğu belirsiz gerçek; ancak ruhu yöneten usun görebileceği gerçek işte oradadır. Orası asıl bilginin yurdudur. Zekâ ve katıksız bilgiyle beslenen ruhlar, gökkubbenin devrini tamamlayıp onları aynı noktaya getirinceye kadar, gerçeği seyretmekle mutlu olurlar. Ruh, gökkubbeyle birlikte böylece devrederken öz doğruluğu, bilgeliği ve bilgiyi görür. Ama gördüğü ne oluş halindeki bilgidir, ne de şimdiki yaşayışımızda varlıklar adını verdiğimiz nesnelerdeki başkalıklara göre başka başka olan bilgidir. Bu, gerçekten gerçek olan saltık bilgidir. Onu böylece doya doya seyreden ruh, sonunda göğün içine girer ve yerine döner" (*Phaidros*, 246 e, 247 e). Nasıl bu görünen âlemde yetkin olmayandan en yetkin olanına kadar bir varlıklar derecesi ve sıralanması varsa, usla kavranabilen âlemde de öylece onların asıl gerçekleri olan derecelenmiş ve sıralanmış idealar vardır. Platon'a göre bilme süreci, bir yanından çıkılan ve öbür yanından inilen bir çeşit merdivendir. Bu merdivenin bir yanından nesneleri en aşağısından en yetkinine kadar genelleye genelleye çıkar, öbür yanından da bu genellemelerimizin gerçek karşılıkları olan ideaları tanıya tanıya iner. İdealar, birbirlerine, kendilerine göre daha yüksekte olan (eşdeyişle daha genel olan) idealarla bağlanmışlardır. Merdivenin basamaklarını genelleme yapa yapa tırmandıkça en yüksekte ve tepede *iyi*'nin ideasını buluyoruz. En yüksek, en yetkin, en güçlü idea bütün dizgeyi kuşatan *iyi*'nin ideasıdır. Platon'a göre insanın ruhsal yetileri güçsüzden güçlüye doğru dört tanedir: Bulanık görüntüler alma yetisi, algılama yetisi, anlama yetisi, us yetisi. Bu dört yetinin ilk ikisi görülen dünyayla ilgilidir ve sanılar alanını meydana getirir, son ikisi olan *anlama* (*Yu.* Dianoia) ve *us* (*Yu.* Nous) kavranan dünyayla ilgilidir ve bilgi alanını meydana getirir. Buna karşı nesneler de güçsüzden güçlüye doğru dört tanedir: Görüntüler, hayvan -bitki-insan ürünü şeyler, aşağı kavrama nesneleri olan matematik kavramlar, yukarı kavrama nesneleri olan idealar. Bu nesnelerden ilk ikisi de görülen dünyayla ilgilidir ve sanı alanının konusudur, son ikisi olan matematik kavramlar ve idealar kavranan dünyayla ilgilidir ve bilgi alanının konusudur. Evren, bir *epitken* (Düzenleyici tanrı, *Yu.* Demiurgos) tarafından biçimlendirilen (düzensizlikten düzene geçen) ruhlu ve zekâlı bir canlıdır. Bu düzenleyici (yaratıcı değil) tanrı, kendisi kadar ilksiz ve sonsuz bir özdek bulmuş ve ona biçim vermiştir. İşe karışmadan önceki düzensizlik, çok daha önce Demokritos'un ilerisürdüğü mekaniksel bir zorunluktur. Bununla beraber, idealar öğretisine uygun olarak, dünya da bir görüntüdür ve tanrıca bilinen dünya ideasına benzetilerek biçimlendirilmiştir. Küre biçimindedir, çünkü her noktasında benzer olabilen tek biçim küredir. Döner, çünkü eli ayağı olmayan için tek devim biçimi dönmektir. Tektir, çünkü en olanaklı bir kopya olarak yapıldığına göre birden çok olamaz. İlksiz ve sonsuz da olmalıydı, çünkü ideası ilksiz ve sonsuzdur. Platon'a göre tanrı, ideaya bu benzerliği de sağlamak için, evrene ek olarak bu nitelikte bir de *zaman* biçimlendirmiştir. Platon'a göre dünyaya birçok kez gelinecektir, çünkü ruh ölümsüzdür. Ruh ölümsüz olmalıdır, çünkü idealar başka türlü bilinip tanınmış ve daha sonra anımsanmış olamazdı: "Her ruh ölümsüzdür. Çünkü sürekli devim halinde olan her şey ölümsüzdür. Başkasından devimlenen ve başkasını devindiren, devim durunca yaşamaz olur.

Sadece kendiliğinden devinen varlıktır ki kendi kendisini bırakamayacağı için hep devimlidir. Dahası, bütün öteki varlıklar için de bir devim kaynağı ve ilkesidir. Bu ilke ilksizdir, hiç bir şeyden doğmamıştır. Doğan her şeyin bir ilkesi olduğuna göre, ilkenin kendisi doğumsuzdur. İlke bir şeyden doğmuş olsaydı ilkeliği kalmazdı. İlke doğmamış olduğuna göre sonu da olamaz. Çünkü ilke yokolsaydı hiç bir zaman kendi kendine yeniden doğamazdı. Her şeyin bir ilkeden doğması gerektiğine göre ilkenin ilksiz ve sonsuz olarak varlığı şüphesizdir. O halde kendi kendine devinen varlık, devimin ilkesidir. Bununsa ne yokolması ne de yeniden doğması olanaklıdır. Başka türlü olsaydı üstümüzdeki gök ve bütün canlı varlıklar devimsiz kalıp yokolurlardı. Yeniden doğup devinmeleri de olanaksız bulunurdu. Ruh demek, devimi kendinde olan şey demektir. Kendiliğinden devinen varlığın zorunlu ölümsüzlüğü böylece tanıtlanınca ruhun ölümsüzlüğünü onaylamakta hiç kimse duraksamayacaktır. Devimi dışardan alan her cisim ruhsuzdur, devimi kendi içinden gelen her cisminse bir ruhu vardır. On kitaplık *Politeia*'nın ikinci kitabında Platon ideasına uygun, eşdeyişle ideal devlet örneğine şöyle bir törebilimsel yoldan girer: "Gözleri güçsüz birine uzağa koyduğumuz küçük yazıları okutmak istesek, o da aynı yazıların daha büyüklerinin yakında olduğunu sezinlese elbette büyüklerini okurdu. Bunun gibi doğruluk da tek bir kişide bulunduğu gibi kocaman bir kentte de bulunabilir. Öyleyse biz de o gözleri güçsüz adam gibi yapalım. Önce doğruluğun kentte ne olduğuna bakalım, sonra da o tek kişiye döneriz, küçükte küçüğe benzeyeni ararız. Doğruluk daha büyük olanda daha büyük çapta bulunur, daha kolay göze çarpar. Öyleyse, doğrulukla iyiliği daha yakından görebilmek için, bir kentin doğuşuna bakalım" (*Politeia*, II. kitap, 368 d, e; 369 a). Platon'un devlet'i, kuşkusuz, bir ütopyadır ve ideal toplum düşlemelerinin de ilkidir. Ondan önce böyle bir çalışma bilinmemektedir. Ne var ki Platon toplumunun, ütopyacı toplumculuğun ilk ürünü olduğunu ilerisürmek doğru değildir. Platon'un devlet'i aristokratik ve totaliter bir devlettir, köle emeğine dayanır. Sınıflıdır ve sınıflar arasında eşitlik ilkesi değil, tersine, eşitsizlik ilkesi geçerlidir. Toplumsal ve ekonomik bir amaçla değil, siyasal ve törebilimsel bir amaçla kurulmaktadır. Bireyin özgür gelişmesi, amaçlanmış değil, tersine, törebilimsel bir toplum ereği uğruna harcanmıştır. Platon terminolojisinde erdem ve tüze, her insanın sadece kendi görevini yerine getirmesi ve toplum içindeki belirlenmiş yerini aşmaya çalışmaması anlamındadır. Düşünce tarihinde Platon, bilimsiz spekülâsyonların ne türlü hayâllere dalabileceğinin en iyi örneğidir. *Bk.* Düşüncecilik, Hegelcilik, Akademi, Nesnel Düşüncecilik.

PLÂZMA. (*Os.* Maddei musavvire, Maddei müşekkile; *Fr., Al., İng., İt.* Plasma) Kan sıvısı... *Oluşum* anlamını dilegetiren *Yu. plasma* sözcüğünün yaşambilimsel kullanımıdır. Canlı hücrenin içindeki albüminli özdeği dilegetiren *protoplâzma* terimiyle karıştırılmamalıdır. Kanda *plâzma*'dan başka alyuvarlar ve kan pulcukları (trombositler)) vardır. Plâzma opal renginde, yapışkan ve içinde su, mâdensel tuzlar, glüsitler, lipitler, protitler (pıhtılaşmayı sağlayan fibrinojen bunlardandır) bulunan karmaşık yapılı bir sıvıdır. A. Weissmann 1886 yılında plâzmanın soyaçekimsel ıraları taşıdığını ilerisürmüştür. Ona göre soyaçekimsel gelişme bununla sağlanmaktadır. *Plzâzma,* çağdaş fizikte, doğanın yedi temel öğesinden biri sayılır (Öteki öğeler şunlardır: Katı, sıvı, gaz, gravitasyonel alan, elektromanyetik alan, çekirdeksel alan). Bir başka açıdan, özdek, sayısız ve sınırsız çeşitlilikteki somut biçimlerinin dışında, beş temel durumda bulunmaktadır: Katı, sıvı, gaz, plâzma, alan. Plâzma, positif ve negatif yüklü serbest parçacıklardan oluşan çok yüksek sıcaklıkta iyonlaşmış özdektir. Bir kibrit çaktığımızda gördüğümüz küçük sarı alev plâzmadır. Çok yüksek sıcaklıklarda bileşik özdek moleküllerinden hiç biri varolamaz, çünkü böylesine sıcaklıklarda kimyasal tepkimeler olanaksızdır. Örneğin 5000 C. derece sıcaklıkta hiç bir töz ne katı ne de sıvı halde varolamaz, evrensel ölçekte gaz hallerine bile nâdir rastlanır. Dış uzayı plâzma kütlesi kaplar. Yıldızları yoğun plâzma kütleleri oluşturur. Plâzmaların atomları çoğunlukla elektron kılıflarından soyulmuşlardır. Yıldızların yüz binlerce dereceyi bulan sıcaklıkları vardır. Bu sıcaklıkta özdek, ancak plâzma biçiminde varbulunur. Bundan ötürü çağdaş fizikte plâzmaya *yıldız özdeği* de denir. Hava bir yalıtkandır, normal olarak elektriği iletmez. Ama plâzma, normal olarak bir elektrik iletkenidir. Çağdaş bilim, plâzma konusunda çok önemli bir bilgi saptamıştır: Plâzma türdeş bir varlık değildir, sıcaklığı yükseldikçe erke taşıyıcıları olan yüklü parçacıklarının ve fotonlarının sayısı artar. Bu nicel sıcaklık artışının şimdilik bilinmeyen

bir aşamasında plâzma nitel bir sıçramaya uğrayabilir ve şimdilik bilmediğimiz yepyeni bir varlık biçimine dönüşebilir. *Bk.* Özdek, Hücre.

PLOTİNOSÇULUK. (*Os.* Ploten'in mezhebi felsefîsi, *Fr.* Plotinişme, *Al.* Plotinismus, *İng.* Plotinism, *İt.* Plotinismo) Yeniplatoncu Plotinos'un ve onu izleyenlerin öğretisi... Mısır Yunanlılarından Plotinos (205-270), Yeniplatonculuğun, temel öğelerini öğretmeni İskenderiye'li Ammonios Sakkas'tan öğrendiği halde, kurucusu sayılır. Çünkü Platonculuğun gizemsel yanını, antikçağ Yunanlılarının bütün düşünceci düşünürleriyle uzlaştırıp dizgeleyerek, o geliştirmiştir. Bu bakımdan Plotinosçuluk seçmeci bir öğretidir. Antikçağ Yunanlılarının *bilgi sevgisi* (*Yu.* Philosophia), Plotinos'ta *tanrı bilgisi* (*Yu.* Theosophia)'ne dönüşmüştür. Bu bakımdan da Plotinosçuluk, Hıristiyanlığın temellerini atan kilise babalarının başlıca kaynağıdır. Plotinos'un öğretisi *türümcü kamutanrıcılık* (*Os.* Süduriyyei vücudiyye, *Fr.* Panthéisme émanatiste) adıyla da anılır, çünkü ona göre evrendeki her şey tanrıdan çıkmıştır ve tanrıya dönecektir. Plotinos, bu çıkışı, güneşin ışınlarının yayılması ya da bir kaynaktan su fışkırmasını dilegetiren *Yu. perilampsis* deyimiyle terimler. *Perilampsis* terimi, Plotinos öğretisinin başkavramıdır. Bu yayılma ya da fışkırmayı şöyle anlatır: "Bütün şeylerden önce ve kendinden sonra gelenlerden farklı bir şeyin bulunması gerekir. Bu, *bir olan*'dır. O, hepsinin ilki olduğuna göre, kendi kendine yeter. Çünkü sonra gelen, önce gelene muhtaçtır ama önce gelen sonra gelene muhtaç değildir. Eğer birbirinden meydana gelen varlıklar varsa tümünün de doğrudan doğruya ondan gelmeleri gerekir. Eğer o bütün varlıkların birincisi ve bir olan'sa, hepsinin en tamı ve en güçlüsü olmalıdır. Tamlık ve olgunluk içinde olansa kendiliğinde kalmaya katlanamaz, başka varlıklar meydana getirir. Bu, sadece düşünen varlıklar için değil, bitkisel, cansız varlıklar için de böyledir. Örneğin ateş ısıtır, kar soğutur. Özetle hiç bir şey etkin olmamazlık edemez. Öyleyse en tam ve en olgun, nasıl kendiliğinde kalabilirdi?" (*Enneades*, V. kitap, IV, I). *Bir olan* deyimiyle dilegetirdiği *tanrı*'yı da şöyle tanımlar: "Bir olan, bütün şeylerin hiç biri olmadığı içindir ki bütün şeylerdir. Bütün şeylerin hiç biri onda olmadığı içindir ki ondan gelirler. Bir olan tamdır, çünkü hiç bir şeyi aramaz, bir şeyi yoktur, bir şeye muhtaç değildir. Tam olduğu içindir ki taşar, taşmasıyla da kendinden ayrı bir şey meydana getirir. Böylece her şey bir olandır, ama hiç bir şey bir olan değildir. Her şey bir olandır, çünkü varlığını ondan alır. Oysa kendiliğinde kalır. Nasıl ki çizginin bir önceki noktası bir sonraki noktada yokolmaz" (*Anneades*, V. kitap, II, 1-2). Plotinos, bu deyişiyle, tanrının varlıkları meydana getirmekle tözce eksilmediğini anlatmak ister. Şöyle der: "O, hiç bir yerde olmadığı içindir ki her yerdedir" (İbid). Plotinos'a göre bir olan, gerçekten biriciktir. Çünkü "eşi bulunsaydı, ikisi ancak bir tek şey olmak gerekirdi". Plotinos'a göre tanrıdan ilkin us dünyası yayılır, ondan ruh dünyası yayılır, ruh dünyasından da cisimler dünyası yayılır. Evren, böylelikle üç aşamada oluşur. Plotinos bunu şöyle anlatır: "Varlaşma us dünyasıyla başlar. Ondan da ruh dünyası fışkırır. Orada cisimsiz ruhlar vardır, us bütünüyle bulunmaktadır. Us, sonsuza dek bölünmez ve dağılmaz kalır. Orada ruh da bölünmez ve dağılmazdır, ama özünde bölünme ve dağılma vardır. Ruhun bölünmesi, us dünyasından uzaklaşması ve cisimleri meydana getirmesiyle olur. Nitekim bu yüzden, ruh cisimlerde bölünür, denir. O halde nasıl olur da, hem de ve aynı zamanda, bölünmez olarak da kalır? Şu anlamda ki, usdan tümüyle uzaklaşmış değildir, kendinin bir bölümü cisimlere girmez, cisimlere girmeyen bu bölümün özüyse bölünmezdir. Platon'un, ruh bölünmez bir özle cisimlerde bölünen bir özden yapılmıştır, sözü şu anlama gelir: Ruh, us dünyasında kalan bir özle bu öze bağlı kalarak, merkezden çıkan bir yarıçap gibi, buraya kadar uzanan bir özden yapılmıştır. Bunun içindir ki hem bölünür, hem de bölünmezdir. Ruh cisme, bir bölümüyle değil, bütünüyle girer. Bunun içindir ki bölünmüş değildir. Ama cismin bütününü kaplar, bunun içindir ki bölünmüştür. O, devimsizdir ve bir şey yapmış değildir. Bir yüzün birçok aynalardaki yansısı gibi sadece kendini bütünlüğüyle yansıtmıştır" (*Enneades*, I, IV). Ruh, hiç kuşkusuz, Platon'da olduğu gibi, Plotinos'da da ölümsüzdür: "Biz, her birimiz ölmez miyiz? Yoksa bütünüyle mi yokoluyoruz? Ya da varlığımızın kimi bölümleri yokoluyor da kimi bölümleri, varlığımızı gerçekten varlık eden bölümler, sonsuza kadar kalıyor mu? Bunu, doğayı izleyerek, öğrenebiliriz. İnsan basit bir varlık değildir, bir ruhu ve bir bedeni vardır. Bu beden ruhun âletidir. Her ikisinin de doğasını incelersek bedenin karmaşık olduğunu ve sürüp-

gidemeyeceğini görürüz. Usumuz ve duyularımız bunun böyle olduğunu tanıtlıyor. Onun zamanla bozulduğunu, çözüldüğünü, her türlü kayıplara uğradığını ve aslına döndüğünü görüyoruz. Bir cisim başka bir cismi başkasına dönüştürür ve yokeder. Doğan şeylerin her birini ayrı ayrı ele alsak bile onların tek bir bütünlük içinde olmadıklarını görürüz, biçim ve özdek olarak ikiye bölünmüşlerdir. En basit cisimler bile bu ikiliği taşırlar. Bundan başka cisim olarak bir büyüklükleri vardır, küçük bölümlere ayrılır ve parçalanırlar, demek ki bozulur ve yokolurlar. O halde eğer beden varlığımızın bir bölümüyse bütünüyle ölmez değiliz. Bedenimiz, ruhumuzun bir âleti olduğuna göre ancak belli bir zaman için verilmiştir. Ne var ki insanın temel bölümü, insanın asıl kendisi, bir özdeğin biçimi ve bir âletin kullananı gibidir. İki anlamda da insan ruhtur. Hangi sağduyulu kimse böylesine bir varlığın ölmezliğinden kuşkulanabilir?" (İbid). Plotinos'a göre üç basamaktan inerek varlaşan insan, çift yanlı merdivenin öteki üç basamağından çıkarak tanrısına dönecektir. Çıkış basamaklarının birincisi algı, ikincisi us ve üçüncüsü gizemsel sezgidir. İnsan önce duyulur şeyleri algılayacak, sonra anlakalır şeyleri uslamlayacak, sonunda da *esirme* (*Yu.* Ekstasis)'yle *gizemsel sezgi* (*Yu.* Theoria)'ya erişerek tanrısına kavuşacaktır. İnsan yaşamının ereği budur. Uslamlama, algıyla edindiklerine bağlanan ve bundan ötürü kendilerini de aşağılayan ruhları, tanrılarına döndürecek ve Platon'da olduğu gibi onlara tanrılarını anımsatacak (*Yu.* Anamnesis)'tır. Plotinos'a göre mutluluğa sanat, sevgi ve felsefe yollarından varılabilir. Tanrı'yı sanatçı duyulur âlemde, seven kişi insan ruhunda, filozof anlaşılır âlemde arar. Ne var ki tanrıya ancak felsefesel bir kendinden geçişle varılır, düşünceyle varılan gerçek sanatı ve sevgiyi aşar, sanatla ve sevgiyle varılanın ancak soluk birer gölgeden ibaret olduğunu meydana koyar ve insanı tanrısıyla birleştirir. Anlaşılır âleme götüren yöntem, Platon'da da olduğu gibi, *eytişim* (Dialektik)'dir. Eytişim, Plotinos'ta, Platon'da da olduğu gibi, doğruya vardıran bir *mantık*'tır: "Anlaşılır'a ulaşıncaya kadar birleştirir, toplar, böler. Eytişim, felsefe demektir, genele doğru yürüyen bir uslamlamadır, akıl yürütmenin mantıklı olup olmadığını her an denetleyen bir zekâdır. Eytişimin bilgileri onda araçsız olarak bulunur" (*Enneades*, III). Bu sözlerinden açıkça anlaşıldığı gibi eytişim, Plotinos için, sezgisel bir mantıktır. Plotinos, Aristoteles'in biçimsel mantığının yerine, sezgisel bir mantık koymaktadır. Plotinos da, Platon gibi, bilime dayanmayan hayâl kuruculuğun en belli örneklerinden biridir. *Bk.* Yeniplatonculuk, Platonculuk.

PORFİR AĞACI. (*Os.* Şecereî Porfiryüs, *Fr.* Arbre de Porphyre, *Al.* Baum des Porphyrius, *İng.* Tree of Porphyry, *İt.* Scala di Porfirio) Yeniplatoncu bir görüşle kavramların bağımlılığı ve aşama sırası... İskenderiye'li yeniplatoncu düşünür Porphyrios (234-305) ünlü yapıtı *Eisagoge* (*Os.* İsaguci, *Fr.* Isagoge) 'yle Aristoteles mantığının yeniplatoncu bir yorumunu yapmıştır. Kavramların eski mantıktaki bağımlılıklarını ve aşama sıralarını gösteren bu şema *Porfir ağacı* deyimiyle onun adına bağlanmıştır. Bir ağacı andıran bu şemanın gövdesi birbirinden türeyen cinslerden, dalları da o cinslerden türeyen türlerden meydana gelir. Kökte *töz* (*Os.* Cevher, *Fr.* Substence) vardır, bu kökten *cisimli* (*Os.* Cismânî, *Fr.* Corporelle) ve *cisimsiz* (*Os.* Gayrı cismânî, *Fr.* Incorporelle) olmak üzere iki dal türer. Bu dallardan cisimli olanı *cisimler* (*Os.* Ecsâm, *Fr.* Corps)'i türetir. Gövdeye katılan cisimler *canlı* (*Os.* Cismi nâmi, *Fr.* Animé) ve *cansız* (*Os.* Cismi câmit, *Fr.* Inanimé) olmak üzere iki yeni dal türetir. Gövdeye katılan canlıdan *yaşayan* (*Os.* Zîhayât, *Fr.* Vivant) türer, ondan da *duygulu* (*Os.* Hassas, *Fr.* Sensible) ve *duygusuz* (*Os.* Gayrı hassas, *Fr.* Non-sensible) olmak üzere iki dal türer. Duyguludan türeyen *hayvan* (*Os.* Hayvan, *Fr.* Animal) cinsinden *uslu* (*Os.* Nâtık, *Fr.* Raisonnable) ve *ussuz* (*Os.* Gayrı nâtık, *Fr.* Non-raisonnable) olmak üzere iki yeni dal oluşur. Bunlardan uslu *insan* (*Os.* İns, *Fr.* Homme)'ı oluşturarak gövdeyi geliştirir ve en tepeye çıkarmış olur. Tözden insana varan bu oluşma, Yeniplatoncu yorumla Aristotelesçi bir oluş anlayışını dilegetirir. *Bk.* Yeniplantonculuk, Aristoculuk, Oluş.

PORT-ROYAL MANTIĞI. (*Os.* Port Ruvayyal mantığı, *Fr.* Logique de Port-Royal) Port-Royal okulu düşünürlerinin yazdığı uzlaştırmacı mantık... Port-Royal okulu düşünürlerinden Antoine Arnauld (1612-1694)'la Pierre Nicole (1625-1695)'un birlikte yazdıkları bu mantık elkitabı *Port-Royal mantığı ya da düşünme sanatı* (*Fr.* Logique de Port-Royal ou Art de Penser) adını taşır. 1662 yılında genç Chevreuse dükünün eğitimi için yazılmıştır. Bacon ve Descartes'ın mantık anlayışlarıyla Aristoteles mantığını uzlaştırmaya

çalışır. Dört bölümdür. Birinci bölümde düşünceler, ikinci bölümde yargılar, üçüncü bölümde uslamlama, dördüncü bölümde yöntem işlenmiştir. Özellikle önermeler en küçük ayrıntılarına kadar saptanmış ve sınıflandırılmıştır. Bireşimsel ve çözümsel yöntemler arasındaki ayrılık titizlikle incelenmiştir. Tümdengelim mantığı geliştirilmiştir. Metafizik mantık alanında Port-Royal mantığının büyük önemi, özellikle *bozuk mantık* (*Fr.* Paralogisme)'ın yanlış çıkarsamalardan değil, yanlış öncüllerden çıkarsamada bulunmaktan ilerigeldiğini göstermiş olmasıdır. Tümdengelimli çıkarımlar özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinin uygulanmasıyla gerçekleşirler. Bundan ötürüdür ki paralojizmlerden kaçınmak için her kavramı ve önermeyi tek anlamlı olarak kullanmak (Özdeşlik) ve hangi önermenin dışta bırakılacağını açık olarak bilmek (Çelişmezlik) gerekir. *Bk.* Mantık, Port-Royal Okulu, Tümdengelim.

PORT-ROYAL OKULU. (*Os.* Port Ruvayyal medresesi, *Fr.* Ecole de Port-Royal) Port-Royal manastırında dinsel yandan geliştirilen Dekartçılık... XIII. yüzyılın başında Fransa'da, Chevreuse vâdisinde ilkin kadınlar için kurulan Port-Royal manastırı, daha sonra, Augustinusçu ve Dekartçı felsefenin merkezi olmuştur. Okulun en ünlü düşünürleri Cornelis Jansenius (1585-1638), Saint Cyran (1581-1643), Antoine Arnauld (1612-1694), Pierre Nicole (1625-1695) ve Blaise Pascal (1623-1662)'dir. Cizvitlere karşı dinsel bir felsefe geliştiren bu okulun en ünlü öğretisi *Jansenius'cülük*'tür. Arnauld'la Nicole'ün geliştirdikleri ünlü Port-Royal mantığıyla Blaise Pascal'ın geliştirdiği inancılık, bu okulun XVII. yüzyılda Fransız aydınlanmasının merkezi sayılmasına etken olmuştur. Okulun ilerisürdüğü iki tanrıbilimsel ilke, *önceden takdir* (*Fr.* Prédestination) ve *tanrısal bağış* (*Fr.* Grâce prévenante), Port-Royal okulu dinciliğinin ayırıcı niteliğidir. Cornelis Jansenius'a göre insan kötülüklerle yüklü bir yaratıktır, ne etse bu durumundan armamaz, oturup tanrının bağışını beklemekten başka yapabileceği hiç bir şey yoktur. İnsanın bu bozukluğu *önceden takdir* edilmiştir ve *tanrısal bağış* istenmeden gelecektir. Başta Saint Cyran ve Antoine Arnauld olmak üzere bütün Port-Royal manastırı keşişlerinin katıldığı bu öğreti, temelde, tanrı iradesiyle insan özgürlüğü sorununa dayanmaktadır. Hıristiyan tanrıbilimini daima çelişmelere düşüren bu sorun Augustinus tarafından tanrının saltık ve kesin iradesi yönünden işlenmişti. Açık bir deyişle, Tanrı kimi kurtarıp kimi kurtarmayacağını kendi takdir ederdi ve bunun nedeni insanlarca bilinemezdi. Augustinus, bu katı dogmayı ilerisürmekle beraber insan özgürlüğüne de bulanık ve küçük bir pay ayırıyordu. İşte XVI. yüzyılda başta Molina olmak üzere cizvitlerin karşı çıktıkları bu Augustinusçu dogmaydı. Molina "Tanrı insana ancak doğru yolu gösterir, ama insan yolunu kendi seçer" diyordu. Jansenius ve Port-Royal okulunun cizvitlerle kavgaları bu Molinacı anlayış yüzündendi. Jansenius, Augustinus'tan da ileri gidiyor ve insan özgürlüğünü büsbütün yok sayıyordu. İnsan özgürlüğünün büsbütün yok sayılması, birçok nedenlerden ötürü, kilisenin de işine gelmiyordu. Dahası, Jansenius'çuluk giderek siyasal bir parti durumuna dönüşmüştü ve Fransa krallığı için de tehlikeli olmaya başlamıştı. Okul ve manastır, 1712 yılında, Fransa kralı Louis XIV. tarafından bu yüzden kapatıldı. Ne var ki Jansenist öğreti ve siyasal kavga 1789 Fransız Devrimi'ne kadar sürdü. Dekartçılık, Port-Royal öğretilerine birçok bakımlardan etken olmuştur. İlkin "düşünüyorum, öyleyse varım" önermesi, Descartes gibi Augustinus'un da çıkış noktasıdır. İkinci olarak Descartes dünyayı *ben*'iyle ve *tanrı* aracılığıyla kavrar. Üçüncüsü, zorunlu bir mantıkçılığa yolaçan matematiksel yöntem, Descartes'ın yöntemidir. Dinci, matematikçi ve mantıkçı olan Port-Royal'ciler, Descartes'da işlerine yarayabilecek hemen her şeyi bulmuşlardır. Descartes'ın metafiziğe açılan kapısından Jansenizm, mantığa açılan kapısından ünlü Port-Royal mantığı, gizemciliğe açılan kapısından da Blaise Pascal çıkmıştır denilebilir. Çocuk denecek bir yaşta oluşmuş bir matematik ökesi olan Pascal'a göre de matematik bilgi, tek kesin bilgidir. Ne var ki tanrıyı kavramaya yetmez. Us ülkesinin sınırlarının bittiği yerde gönül ülkesi başlar. Erdem, tanrıya bağlanan ve tanrının bağışını bekleyen temiz bir yüreğin tutumudur. Ustan gelen bilgilerin ötesinde gönül sezisinden gelen bilgiler de vardır ki önemli olan bu bilgilerdir. En üstün iyi, hiç bir küçülme ve kıskançlık duyulmaksızın, *herkesin olabilen*'dir. Buysa Tanrı'dır. Tanrı'nın varlığı, kanıtların sayısını arttırmakla değil, tutkuların sayısını azaltarak inana varmakla tanıtlanabilir (İnancılık). Usumuzla kavrayamayacağımız şu sonsuz evren Tanrı'nın büyük gücünü gösterir ve onu tanıtlar (Bütün metafiziğin başlıca tanrı kanıtı budur. Örneğin İslâm peygamberi Muhammed de ünlü

bir hadîsinde aynı şeyi ilerisürer). Pascal, *Din Üstüne Düşünceler* (*Fr.* Pensées sur la religion) adlı yapıtında şöyle der: "Ey gerçeği yalnız usun ışığıyla aramaya kalkan insanlar, sonunuz ne olacak?.. Ne siz bu felsefelerden geçebiliyorsunuz, ne de onlar size gereken karşılığı verebiliyorlar. Öyleyse, ey kendini beğenmiş insan, kendi benliğinin senin için nasıl bir aykırılık olduğunu bil. Ey beceriksiz us, zavallılığını anla. Ey budala doğa, sus. Tümünüz, gerçek değerinizin ne olduğunu tanrınızdan öğreniniz... Yüreğin öyle nedenleri vardır ki us bunları kavramada güçsüzdür. Buna bin kez tanık olmuşuzdur. Tanrı'yı duyan, us değil, yürektir. İşte inanın bize öğrettiği şey budur. İnan Tanrı'nın bize bir bağışıdır, uslamlamayla elde edilmiş değildir. Tanrı'nın varlığını kabul etmekle onu sevmek arasında ne kadar uzun bir yol vardır... Basit insanların uslamlamadan inandıklarını gördükçe şaşmayınız. Tanrı onların yüreğine kendi sevgisini sindirmiş, benliklerinden tiksinmeyi öğretmiş, yüreklerinde inan eğilimi uyandırmıştır... Uzay, zaman, devim vb. gibi ilk bilgilerimiz hep yürekten gelir. Bunlarda usun hiç bir etkisi yoktur. Çünkü bunları usla tanıtlayamayız. Bu ilk bilgileri olduğu gibi kabul ederken bir kuruntu içinde olmadığımızın farkındayız. Onları usla tanıtlayamayışımızın nedeni, bilgilerimizin doğru olmadığı değil, usumuzun güçsüz oluşudur. Us, yüreğin ve içgüdünün verdiği bu ilk bilgilere dayanır, bütün kanıt ve tanıtlarını onlarla kurar. Uzayda üç boyut olduğunu ve sayıların sonsuz bulunduğunu yürek duyar. Ancak bundan sonradır ki us, her ikisi de tam kare olup biri ötekinin iki katı olmak üzere iki sayı bulunamayacağını tanıtlar. İlkeler duygu yoluyla edinilirler, önermelerse uslamlanırlar. Usun, yüreğin ilkelerini kabul etmek için yürekten kanıt ve tanıtlar istemesi ne kadar yararsız ve gülünçse yüreğin de ustan tanıtlanan önermeleri benimsemek için duyuş ve seziş istemesi o kadar anlamsızdır... Keşke Tanrı vereydi de her şeyi sadece duyuş ve sezişle öğrenebilseydik, usa ihtiyacımız olmasaydı. Ne yazık ki ilk bilgiler dışında bu bizden esirgenmiştir. Bu yüzdendir ki ilk bilgilerin ötesindeki her şeyi uslamlamayla kazanabilmek zorundayız. Tanrıca yüreklerine dinsel duygu bağışlanan bahtiyarların dışındakileri, bizler ancak uslamlamayla kandırmaya çalışıyoruz". İlk bilgileri *gönül* (*Fr.* Le coeur) 'ün ve *içgüdü* (*Fr.* Instinct)'lerin *sezi* (*Fr.* Intuition)'si sayan Pascal, ruhsal ve ussal dengesini yitirmeden önce şöyle yazıyordu: "Hakikati incelemede başlıca üç yol vardır: Arayınca bulmak, bulunca tanıtlamak, tanıtlayınca yanlışlardan ayırdetmek. Bunu açıklamak için de geometrinin kullandığı yöntemi kullanmak yeter. Geometrik yöntem, tam tanıtlama yöntemidir. Bu yöntemin birinci koşulu daha önce anlamı açıkça belirtilmemiş olan hiç bir terimi kullanmamak, ikinci koşulu daha önce bilinen hakikatlerle tanıtlanmamış olan hiç bir önermeyi kabul etmemek. Eşdeyişle ve teksözle, bütün terimleri tanımlamak ve bütün önermeleri tanıtlamak... Tanımlamak, birçok sözcükle dilegetirmek, eşdeyişle sözü aydınlatmak ve kısaltmaktır. Böylece kabul edilen sözcük, kendine verilen anlamdan başka hiç bir anlamı dilegetirmez. İşte bir örnek: Eşit olarak ikiye bölünebilen sayılarla bölünemeyen sayıları birbirinden ayırdetmek gerektiği zaman şöyle bir sözcük bulunur, eşit olarak ikiye bölünebilen her sayıya *çift* denir. İşte bu, bir geometri tanımıdır. Ona bir ad verdik, bu adla onu alabileceği başkaca her türlü anlamdan ayırdık. Ad takmakta özgürüz, ama bu özgürlüğü aynı adı başka şeylere de vererek kötüye kullanmaktan sakınmalıyız. Ne var ki bu, büsbütün de yasak değildir, elverir ki sonuçları karıştırmayalım ve bir şeyden başka bir şeye atlamayalım... Geometri bir tanıtlama sanatıdır. Tanıtlayabilmek için bütün terimleri açık tanımlarla tanımlamak, apaçık ilkeler ve belitler ilerisürmek, tanımları tanımlananların yerine koymak gerekir. Bunun nedeni de pek açıktır. Çünkü daha önce anlaşılır olmayan bütün terimleri açıkça tanımlamadıkça tanıtlanmak istenileni ilerisürmek beyhude olur. Tanıtlama, kendisi için apaçık olan ilkelerden sonra gelmelidir. Çünkü temeli sağlam olmayan yapı da sağlam olmaz. Tanıtlarken, tanımları tanımlananların yerine koymazsak terimlerde rastlanan çeşitli anlamları birbirine karıştırabiliriz. Bu yöntemi titizlikle uygularsak tanıtlamamızdan kuşku duymayız" (*De l'esprit géometrique*, 1914 baskısı, s. 164 vd.). *Bk.* Port-Royal Mantığı, İnancılık, Dekartçılık, Ogüstinusçuluk.

R

RASTLANTI. (*Os.* Tesâdüf, Tâlih, Baht, Kısmet, Kazâ, Tehlike, Muhatara, Eseri tesâdüf, Eseri kazâ, Kumar, İttifâk, Lâlettâyin; *Fr.* Hasard, *Al.* Zufall, Zufaelligkeit; *İng.* Chance, Hazard; *İt.* Caso, Azzardo, Fortuito) Dış neden... Metafizik düşünce sistemi *rastlantı*'yı *zorunluk*'la karşıtlaştırmıştır, eşdeyişle rastlantı olanın zorunluk ve zorunluk olanın rastlantı olamayacağını savunur. Bu varsayım tümüyle yanlıştır, rastlantı zorunluk olabileceği gibi zorunluk da rastlantı olabilir. Örneğin rayların bakımındaki bir ihmâl yüzünden trenin raydan çıkması bir rastlantıdır, ne var ki rayların bakımsızlığı sürüpgiderse bir rastlantı olan trenin raydan çıkması bir zorunluk olur. Buna karşı antibiyotiklerin keşfinden önce kimi mikroplu hastalıklarda zorunluk olan ölüm, antibiyotiklerin kullanımıyla aynı hastalıklarda bir rastlantı olmuştur. Kimi metafizikçiler rastlantıyı tümüyle yok sayar, onlara göre rastlantı nedenleri bilinemeyen zorunluktur. Bu sav da kökten yanlıştır, trenin raydan çıkması örneğinde görüldüğü gibi rastlantının nedeninin bilinmesi onun rastlantı niteliğini değiştirmez. Kaldı ki zorunlukla nedenlilik de aynılaştırılamaz, birbirinden farklı ulamlardır. Rastlantıyı yadsımak, zorunluğu rastlantıya indirgemek demektir. Kimi metafizikçiler de zorunluğu tümüyle yok sayıp her olayın rastlantısal olduğunu ilerisürerler. Bu sav da kökten yanlıştır. Her olay bir zorunluğun ürünüdür; çocuk doğar, ağaç büyür, yağmur yağar. Gerekli koşulların hazır bulunduğu hallerde çocuk doğmamazlık, ağaç büyümemezlik, yağmur yağmamazlık edemez. Ama her zorunlu süreçte rastlantıların da yeri vardır. Kimi metafizikçiler de *rastlantı*'yı *özgürlük*'le aynılaştırırlar. Örneğin Spinoza'ya göre her şey saltık bir mantıksal zorunlukla olupbiter, ansal alanda özgür irade bulunmadığı gibi fiziksel alanda da rastlantı diye bir şey yoktur. Birçok felsefesel kavramlar ve ulamlar gibi *rastlantı* ulamı da ancak eytişimsel özdekçi felsefede açıklığa kavuşturulmuştur. Eytişimsel özdekçi felsefeye göre *dış neden*'in ürünü ollan *rastlantı*, bir *iç neden*' in ürünü olan *zorunluk* ulamıyla sıkıca bağımlıdır. Biri varolmadan öbürü varolamayacağı gibi biri öbürüne dönüşebilir. Evrende her olgu ve olay, iç nedenlerinin (ya da ilişkilerinin) etkisiyle zorunlu olarak oluşur. Ama evrendeki her olgu ve olay, aynı zamanda, dış nedenlerden (ya da ilişkilerden) de etkilenir. İşte bu iç nedenlerin etkisine *zorunluk*, dış nedenlerin etkisine *rastlantı* deriz. Çünkü dış nedenler, iç nedenler gibi, temel ve belirleyici değildirler. Belli bir olgu ya da olaya rastlamaları olanaklı olduğu kadar rastlamamaları da olanaklıdır. Dış neden ya da ilişkilerin belli bir olgu ya da olay için gerekli olanları bulunduğu gibi gerekli olmayanları da vardır. Örneğin iç nedenleriyle oluşan yumurtanın civcivleşebilmesi için ısı dışı nedeni gereklidir; ama duvardan düşüp onu kıran taş dış nedeni, gerekli olmak şöyle dursun, yokedicidir. Dış neden, gerekli olsun ya da olmasın, daima rastlantısaldır. Örneğin yıldırım kendi iç nedenleriyle zorunlu olarak oluşur, ağaç da kendi iç nedenleriyle zorunlu olarak oluşur. Ama yıldırımın ağaca çarparak onu yakması bir rastlantıdır, çünkü yıldırım ağaç için bir dış nedendir. Demek ki herhangi bir olgu ya da olayın zorunluk ya da rastlantı olup olmadığını anlamak için onun bir iç nedenin mi, ya da bir dış nedenin mi ürünü olduğunu saptamak gerekir. Her olgu ve olay, aynı zamanda, hem zorunlu hem de rastlantısaldır; örneğin ağacın yanması için rastlantı olan aynı yıldırım, bölgenin atmosferik koşulları için zorunludur. İnsan, gerekli önlemler gerçekleştirerek, rastlantıları yokedebilir; örneğin yıldırımsavarlar yaparak yıldırım rastlantısını ortadan kaldırır, rayların bakımını sağlayarak trenin raydan çıkma rastlantısına engel olur, civciv makineleri yaparak yumurta için gerekli ısı rastlantısını zorunlu kılar. Önlenemez sanılan kazâ rastlantılarının bile pek çoğu bilimsel önlemlerle pekâlâ önlenebilir ya da sayıları pek aza indirilebilir; kusursuz yapılmış ve uçuştan önce gereği gibi denetlenmiş bir uçak düşmez, trafik kuralları titizlikle uygulanan bir ülkede taşıt kazâlarının sayısı pek aza iner. *Tâlih, şans, kader* vb. gibi *rastlantı*'yla eşanlamda kullanılan kavramlar için de bu böyledir. İnsan tâlihini kendi yaratabilir. Geri bir ülkenin aydın bir bölgesinde ve eğitim görme olanaklarına sahibolarak doğmak bir *tâlih* (rastlantı)'dir ama her bölgesi aydın ve her bireyi eğitim görme olanağına sahip kılınan bir ülkede böylesine bir tâlih sözkonusu değildir. Bir piyangoda ikrâmiye çıkması tâlih sayılır, ama böylesine bir tâlihe kavuşmak için piyango bileti almak zorunludur. Hele bin biletli bir piyangoda bin bilete de sahibolan için ikrâmiye çıkması

tâlih, eşdeyişle rastlantı değil, zorunludur. Bir ustanın dediği gibi, "rastlantı, zorunluğun bir beliriş biçimidir" ve onun tamamlayıcısıdır. Gerçekte doğada ve toplumda zorunlu olmayan hiç bir süreç yoktur, ama bu kimi yerde zorunluğun rastlantı biçiminde belirmesine engel olmaz. Rastlantı vardır ve belli bir anlamda daima var kalacaktır, nesneldir, eşdeyişle belli bir anlamda insan düşüncesinden ve irâdesinden bağımsızdır; ama bu nesnellik yukardaki örneklerde de görüldüğü gibi hiç bir zaman insanların ona el atamayacağı anlamına gelmez. Bu konunun iyice anlaşılabilmesi için *öznel ve nesnel, olanak ve gerçeklik* ulamlarının da iyice bilinmesi gerekir. Rastlantının varlığını gözönünde tutmayan ve onu yadsıyan bilim yanlış sonuçlara varır. Çünkü zorunluğun gerekli koşulu bulunan rastlantı, onunla sımsıkı bağımlı olarak her zaman ve her yerde az ya da çok sürüpgidecektir. Rastlantı ve zorunluk, bir olayın birbirinden ayrılmaz iki nesnel yanını dilegetirir ve birbirleriyle içiçedir. Rastlantı ve zorunluk her zaman birbirlerine dönüşebilirler, rastlantı bir zaman sonra zorunluk olabileceği gibi, zorunluk da bir zaman sonra rastlantı olabilir. Bu konuda unutulmaması gereken en önemli bilgi şudur: Zorunluk temel, rastlantı ilinekseldir. Rastlantı, kimi yerde, zorunluğun işleyişini bir zaman için engelleyebilir. Örneğin ısıya rastlamayan yumurta civciv çıkarmaz, bakımsız raylara rastlayan trenin işleyişi durur. Ama ergeç ve daima yumurtalardan civcivler çıkar ve trenler işler. Çünkü zorunluk, çeşitli rastlantılar arasında ergeç ve daima kendi yolunu açar ve görevini yerine getirir. Her eytişimsel ilişkide temel ve birincil olan ilişkiyle, ilineksel ve ikincil olan ilişkiyi; eşdeyşle zorunlu olanla rastlantısal olanı ayırdetmek gerekr. Bunlar ayırdedilmedikçe hiç bir olgu ve olay gereği gibi bilinemez, tanınamaz, kavranamaz. *Bk.* Zorunluk, Öznel ve Nesnel, Olanak, Olanak ve Gerçek, Özgürlük, Yasa, Eytişimsel Özdekçilik.

ROMA FELSEFESİ. Eski Roma'lıların düşünsel yaşamı... İlkin bir alba kolonisiyken sonradan özgürlüğe kavuşan ve bütün dünyayı özgürlükten yoksun bırakarak ilkçağın en büyük imparatorluğunu kuran Roma, kılgın (pratik) amaçlar güden insanların yaşadığı bir ülkeydi. Bundan ötürüdür ki Roma'nın kendisine özgü bir düşüncesi yoktur. Bir dinbilim araştırmacısı "Roma, bütün dünyanın tanrılarına tapmıştır" der. Roma, bütün dünyanın tanrılarına taptığı gibi bütün dünyanın düşüncelerinden kendi çıkarlarına uygun olanları seçip işe yarar kılmaya çalışmıştır. Bundan ötürüdür ki *seçmecilik* (Eklektizm) gerçek bir Roma icâdı olan tek düşünsel yöntemdir. Romalılar, kişisel zevk ve çıkarlarnıa en uygun olan düşünceleri seçip birleştirerek işe yarar kılmakla, Amerika'lılardan yüzyıllarca önce pragmacılığın da kurucusu sayılabilirler. Düşünsel yaşam açısından en tipik Romalı Cicero, en büyük Romalı Lucretius'tür. Felsefe, Roma'ya, 155 yılında Stoacı Diogenes, Peripatosçu Kritolaos ve Akademiacı Karneades'in Atina elçileri olarak Roma'ya gelmeleri ve orada konferanslar vermeleriyle girmiştir. Roma'lılar, özellikle siyasada ve güzel konuşmada, yararlanmak için ona ilgi duymuşlardır. Ennius'da Pythagoras felsefesiyle tanışmanın izlerine rastlanmaktadır. Daha sonra Stoacı Panaitios Roma'ya geliyor ve Roma'lı dostları Scipio, Lucullus, Laelius vb. onun etkisiyle felsefeye karşı ilgi duyuyorlar. Roma soylularının felsefeyle uğraştıklarını görmek, Roma'lı gençlerin dikkatini bu alana çekmektedir. En sonunda Stoacı Poseidonios, Rhodos'ta ders verirken, dinleyicileri arasında Cicero ve Pompeius'la karşılaşmıştır. Tüm Yunan öğretileri yavaş yavaş Roma'ya akıyorlar. Ama bunların içinden ancak iki öğreti tutunabiliyor: Stoacılık ve Epikurosçuluk. Stoacılık bu başarısını gerçek bir Roma'lı olan Cicero'ya, Epikurosçuluk da bu başarısını gerçek bir bilim adamı olan Lucretius'a borçludur. Cicero, *tinsel ekin* (*Lâ.* Cultura animi) özlemine Stoacılıkta karşılık buluyor; Lucretius da bilimsel bilgi özlemine Epikurosçulukta. Roma stoacılığının ünlü düşünürleri Marcus Tullius Cicero (İ.Ö. (106-43), Annaeus Seneca (3-65), köle Epiktetos (50-130) ve imparator Marcus Aurelius'tur (121-180). Cicero'nun önemi, stoacılığından çok, Roma felsefe dilini kurmuş olmasındadır. O da, eski stoacılar gibi, *en gerçek yasa doğru ustur*, der. Doğru us; doğaya uygun, bütün varlıklarda aynı, değişmez ve yok olmaz bir güçtür. Stoacılığın asıl Romalı temsilcileri olan Seneco, Epiktetos ve Marcus Aurelius stoacılığı töresel ve dinsel bir doğrultuda geliştirmişlerdir. Stoacı geçindiği halde Stoa öğretisine tüm karşıt bir tutumla Cicero, kimi insanların doğuştan bir köle doğasına sahibolduklarını ve el işleriyle uğraşanların en aşağı tabakadan bulunduklarını ilerisürüyor, Aristoteles'i izleyerek kazanç hırsını (krematistik) kınamaya

çalıştığı halde tüccarlarla bankerleri bu kınamanın dışında tutmaya özen gösteriyordu (*Bk.* Roger Labrousse, *Introduction à la Philosophie Politique,* Paris 1959, s. 89). Cicero'ya göre "yasa, doğanın içinde bulunan ustur. Yapmamız gerekeni buyurur, yapmamamız gerekeni de yasaklar. İyi yasayla kötü yasayı doğa ölçütü birbirinden ayırır. Törebilimsel açıdan güzel olanla çirkin olanı da doğa ayırdeder. Anlak, doğanın içindedir ve oradan tüm evrene yayılmaktadır" (*Des Lois,* Fransızca çeviri, I). Hense-Leonard, haklı olarak şöyle der: "Eklektizm çeşitli sistemlerden şahsî zevke en çok uyanı seçen bir istikamet olup tamamen Romalı malıdır. Bu istikametin baş temsilcisi olan Cicero bilgi öğretisinde orta Akademianın verimli şüphesine tutunur, ahlâkta Stoa'yla Peripatos ethik'i arasında bocalamaktadır. Felsefesinin esasını tanımaksızın da Epikuros'a karşı savaşır" (Hense-Leonard, *Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi,* Suat Yakup Baydur çevirisi, İstanbul 1948, c. I, s. 103). Annaeus Seneca (İ.S. 3-65), ruhun ölümsüzlüğüne inanmak gibi ruhçu çıkışlarına karşın, özellikle doğabilimi bakımından, Stoacılığa yeni değerler kazandırmıştır. Şu mektuplar, onun Stoacı düşüncelerini belirtmektedir: Ölçülü tutkuları olmak mı, ya da hiçbir tutkusu olmamak mı daha iyidir dersin Lucilius?.. Bizim Stoacılar hiçbir tutkuyu istemiyorlar. Aristocularsa ölçülü olmak şartıyla kimilerine göz yumuyorlar. Ben, kendi payıma, bir hastalıktan vücudun nasıl yararlanabileceğini anlamıyorum. Korkma, elinden alınmasını istemediğin hiçbir şeyi senden ayıracak değilim. Ben ancak kötü ve bozuk olanı alacağım senin elinden. Şehveti ve sefihliği senden alıyorum ama, yaşayışını tatlı kılabilecek her şeyi sana bırakıyorum. Onlar seni yöneteceği yerde, sen onları yönet. Bütün tutkuların doğal kaynaktan çıktığını bilmez değilim. Bunlar, yaşamaya katlanabilmek için gereklidir. Ancak, şehvet ve sefihlik, yaşamaya katlanabilmek için değil, sadece kendileri için gereklidirler. O halde kapılarımızı bunlara kapayalım. Çünkü onları içeri almak kolaydır ama, dışarıya atmak zordur Lucilius... (Lucilius'a Mektuplar CXVI). Köle de ne demek oluyor Lucilius? Şehvet ve oburluğun yüzünden asıl köle sen değil misin? Hepimiz aynı kökten, aynı kaynaktan gelmekteyiz. Hiç kimse başkasından daha soylu değildir. Evlerinin avlusunu atalarının resimleriyle süsleyenler, soylu değil, ünlüdürler. Herkesin bir tek babası vardır, o da Gök-Tanrı'dır. Parlak ya da sönük basamaklarla herkesin küttüğü ona çıkar. (De Beneficiis, XXVIII). Sadece namusun iyi olduğunu anlamadıkça, mutlu olamazsın Lucilius. Çünkü mutlu yaşamak için kuşkuyla titrememek gerekir. Bizi güvene götüren tek yol varsa, o da bütün dış şeyleri hor görmek ve namusla yetinmektir. Kendini erdeme değil de tâlihe bırakırsan özgürlüğünden olur, başkalarına boyun eğersin. Gerçek iyiler, aklın verdikleridir. Çünkü onlar, sağlam ve süreklidir. Mutluluk budur Lucilius... (Lucilius'a Mektuplar LXXV). Epiktetos (İ.S. 50-130), ölümsüzlüğe inanmaz, bitimsiz bir yaşayışı düşünmeyi açıkça gülünç bulur. Eski Stoa'ya bağlı sert bir ahlâkçıdır. Efendisi, sakat bacağını bükerek eğlenirken; yapma kırarsın, demiş. Bacak kırılınca da, hiçbir şey olmamış gibi, soğukkanlılıkla; kırarsın demedim mi, diye mırıldanmakla yetinmiş. Bu olay, onun Andreia erdemine ne büyük bir düşünce gücüyle bağlandığını tanıtlamaktadır. (İnsanların, kırılan bacağa katlanmak yerine, o bacağı kırdırmamak gerektiğini öğrenmeleri için daha pek uzun yıllar geçecektir). Tek satır yazmamıştı. Düşüncelerini, öğrencilerinin tuttuğu notlarda öğreniyoruz. Bu notlarda, örneğin, şunları söylemektedir: Bilgelik, elimizde olan ve olmayan şeyleri bilmek ve ona göre davranmaktır. Elimizde olanlar davranışlarımız, elimizde olmayanlarsa vücudumuzdur. Senin olanı kendine ayır, senin olmayanın yakasını bırak. En büyük felâket, ölümü felâket saymaktır. İsteklerinin herhalde gerçekleşmesini istiyorsan, sadece kendi elinde olanları iste. Her şeyin iki kulpu vardır. Biri onu taşımaya elverişli, öbürü değildir. Kardeşin sana bir kötülük ederse, onu sana kötülük ettiği yandan alma. Çünkü o kulp onu taşımaz. Kardeşin olduğu yandan al. Çünkü onu taşıyabilecek kulp, bu kulptur. Yapacağın işi ölç. O yükü kaldırabilecek misin? Güreşçi olmak istiyorsan, kollarına bak. Filozof olmak istiyorsan, başkaları kadar yemekle beraber, filozoflar kadar içmekle yetinip yetinemeyeceğini düşün. Bugün filozof, yarın tefeci, öbür gün Kayser'in vekilharcı olamazsın. Tek bir adam olman gerek, iyi ya da kötü tek bir adam. Bilge odur ki kimseyi kötülemez, kimseyi övmez, kimseden yakınmaz, kimseyi suçlamaz. O, bütün isteklerini kökünden söküp atmıştır. Yalan söylememek gerektiğini her zaman tanıtlarız ve her zaman yalan söyleriz. Gerekli olan, neden yalan söylememeli? sorusunun karşılığım bulmak değil, yalan söylememektir. Doğa yasası, her doğanın ölmesini gerektirir. O halde ölmem gerek. Ben sonsuzluk değ-

lim. Nasıl saat günün bir parçasıysa, ben de bütünün bir parçasıyım. Saat gelir geçer, ben de gelir geçerim. Gelip gitmenin biçimi hiç de önemli değil. İster sıtmayla olsun, ister suyla... Görevimiz, elimizde olanı yapmak, üst yanına kulak asmamaktır. Deniz yolculuğuna çıkacaksam gemiyi, kaptanı, mevsimi seçerim. Çünkü bunlar benim elimdedir. Yolda bir fırtına koparsa umursamam, çünkü bu, benim elimde değildir. Nasıl kaptanı seçmek benim görevimse, fırtınayla uğraşmak öylece kaptanın görevidir, o düşünsün, bana ne. (Düşünceler - Sohbetler). İmparator Marcus Aurelius (İ.S. 121 -180) da, Seneca gibi, ruhun ölümsüzlüğüne inanıyor. Bir yandan da, Epiktetos gibi, sert bir ahlâkçıdır. Eski Stoa'nın, kendi kendisiyle hesaplaşmak (Nefis murakabesi) ilkesini en iyi uygulayanlardan biri olduğunu şu yapıtıyla da tanıtlamıştır: Kendime bakışlar... Marcus Aurelius'a göre bizler, bir bağ kütüğü gibi yemiş vermek için yaşamaktayız. Aklımız, bedenimiz üstünde egemen olamayacak kadar güçsüzleşmişse, yaşamaktan isteğimizle ayrılmalıyız. Seneca'nın da dediği gibi, yeterince yaşamak elimizdedir. Marcus Aurelius şöyle demektedir: Doğaya uygun olarak yaşa ve ondan tasalanmadan ayrıl, tıpkı olgunlaşmış bir yemiş gibi. Yemiş olgunlaşınca, kendisini yaratmış olan ağaca ve toprağa minnet duyarak yere düşer... *Antikçağ Yunan Bölünmezciliği* (Atomculuğu)'nin büyük ve güçlü ürünü *Epikurosçuluk*'tur. Epikurosçuluğun büyük ürünü de *Lâtin özdekçiliği*'nin başlıca temsilcisi Lukretius'dur. Özdekçilik, böylelikle, eski Yunan'dan eski Roma'ya geçmiş bulunmaktadır. Bu, öylesine bir geçiştir ki, yüzyıllarca sonra Batıyı uyandıracak ve özdekçilik anlayışına geniş boyutlar kazandıracaktır. İdealizme pek yakışan bir güçlüler egemenliğinin vatanı olan Roma'da Lukretius, Roma'nın bütün görkemine direnen sağlam bir tohum gibidir. Roma egemenlerinin çıkarlarına uygun düşen dinsel ve gizemsel felsefenin temsilcileri Cicero, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aaurelius'un bütün çabalarına karşın bu tohum gittikçe verimli olmaktan alıkonulamamıştır. Benjamin Farrington, *Epikuros'un Tanrıları ve Roma Devleti* adlı yazısında şöyle der (*The Modern Quarterly*, sayı 3, c. I, Londra, s. 214): "Epikurosçuların ona karşı duydukları taparcasına sevgi Cicero'nun hoşuna gitmiyordu. Tusculenedes, İ.Ö. 45 yılında Epikurosçuluğun Roma'da yayılışına öfkeleniyor, başka bir felsefenin önerilmesini amaçlıyordu". *Epikuros özdekçiliği*'nin Roma'da yayılışının başlıca etkenleri, onun ilk çeviricisi Amafinius'le Lukretius'dür. (Bilinmesi gerekir ki Lukretius, Roma'da, kendisinden hiç söz edilmemek yoluyla baltalanmıştır. Kimi incelemecilere göre bu susku, örgütlenmiş ve bilinçli bir suskudur. Çağımızda da uygulanan bu yöntem bir dereceye kadar etkendir. Nitekim Lukretius'un kişiliği ve yaşamı üstüne bu yüzden hemen hiç bir bilgi kalmadığı gibi, yazılarının çoğu da yitip gitmiştir). Günümüze kalan parçalarından birinde büyük özdekçi düşünür şöyle der (Lukretius, *Nesnelerin Doğası Üstüne,* kitap IL satır 59-63): "Kendi zenginliklerini arttırmak için vatandaşlarının kanlarını dökerler. Cinayet üstüne cinayet işleyerek zenginliklerini iki katına çıkarırlar. Kardeşlerinin cenaze törenleri onlar için haz konusu, yakınlarının sofraları kin kaynağıdır". Lukretius'un bütün düşüncelerini ve Epikuros özdekçiliğine katkısını *De Rerum Natura* adını taşıyan bu şiirden öğreniyoruz. Bu şiir altı kitaba bölünmüştür. Lukretius'a göre evren sürekli olarak devinen özdekten meydana gelmiştir, başlangıcı ve sonu yoktur, yaratılmamıştır ve yokolmayacaktır, zaman ve uzay devinen özdeğin dışında varolamaz, bunlar birbirleriyle bağıntılıdırlar, özdeğin bölünebilirliği atomda biter, evrenin bütün değişik görünüşlerinin içinde bu atomlar vardır, doğayı açıklamada yaratıcı ilkeler hayâl etmek yanlıştır ve yalandır, sonsuz olan evrende sayısız dünyalar vardır, bu dünyalar hep aynı atomsal özdeklerden meydana gelmiştir, devim özdeğin bir özelliğidir ve hiç bir doğadışı varlığın fiskesiyle meydana gelmiş değildir, demir gibi en katı cisimlerin bile içi sonsuz bir devimle devinmektedir. Görüldüğü gibi çağdaş bilimin birçok verileri bu şiirde verilmiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta, bu gibi özdekçi düşüncelerin her zaman şunlar gibi sosyo-ekonomik gözlemleri de birlikte getirmiş olmasıdır: "İnsanların gümüş ve altın damarlarını izlediği, toprağın derinliklerinin demirle araştırıldığı bu yerlerde Scaptensula'nın dibinden pis kokulu bir soluk yayılır. Mâdencilerin yüzleri ve tenleri bu zararlı soluk altında çöker. Onların neden çabuk öldüklerini ve ne türlü çetin bir baskıyla bu uğraşıya boyun eğdirildiklerini, varlıklarının nasıl bir güvensizlik içinde olduğunu hiç görmediniz ya da duymadınız mı?" (İbid, Kitap VI, satır 808-815). Bu birlikteliğe dikkat etmekle toplumsal-ekonomik düşüncelerin neden özdekçiliği gerektirdiği ve özdekçiliğin neden toplumsal-ekonomik düşüncelerden bağımsız olamayacağı daha iyi anlaşılır. Luk-

retius, zorunlu olarak, felsefeyi toplumun sorunlarına bağlamıştır. Bu şiirde ilerisürdüğü *ortak kurtuluş* ve *ortak iyi* kavramları, yanlış olarak bireyci sayılan Epikurosçuluktan çok daha tutarlı olan, Lukretius toplumculuğunu belirtir. Lukretius bunlardan başka doğaya hiç bir şeyin kumanda etmediği ve edemeyeceği, doğada nesnel yasaların varbulunduğu ve doğanın bu yasalara göre geliştiği, bu yasaların nesnel oldukları kadar da zorunlu bulundukları, düşüncenin nesnel gerçeğin bir yansıması olduğu, sevinç ve acı izlenimlerimizin duyumlarımız ve algılarımızla meydana konduğu vb. gibi şaşkınlık verici çağdaş düşünceler ilerisürmüştür. Unutulmamalıdır ki bütün bu düşünceler İ.Ö. ilerisürülmüşlerdir, yirmi bir yüzyıllık bir kıdemleri vardır. Lukretius'a göre *kendiliğindenlik* evrenin oluşmasında temel yasadır. Şöyle der: "Evrenin atomlarının yerli yerine yerleştirilmiş olmaları, bir kafanın hazırladığı bir plâna göre olmuş değildir. Evrenin içinde bin bir türlü değişime uğradıktan, sonsuzluk boyunca sarsılıp yerlerinden edildikten sonra, her çeşit devinmeleri ve birleşmeleri deneye deneye sonunda evreni meydana getiren bir düzene ulaşmışlardır" (İbid, kitap I, satır 1024-1028). Demek ki bu düzen kendiliğinden elde edilmiş, evren kendi kendini deneye deneye kurmuştur. Her şeyin bir başlangıcı, bir yaşamı ve bir sonu olduğu yolundaki eytişimsel tez, Lukretius' da bütün açıklığıyla dilegelir: "Devinmeler, varoluşa ne kesin olarak üstün gelebilirler ve ne de onu koruyabilirler. Meydana gelmiş olanı tümüyle yıkamayacakları gibi meydana getirdiklerini koruyamazlar da. Varolma ve yokolma arasındaki savaş bu yüzden sonsuzca eşit koşullarda sürüpgider. Yaşam, kimi zaman burada ve kimi zaman orada üsttedir. Ölüm de öyle. Aydınlık denizin kıyılarına ayak basan çocuğun yaşam viyaklamaları, ölümün hüzün verici iniltilerine karışır. Bu iki oluş birbirine karışmadan hiç bir gecenin ardından gündüz gelmediği gibi hiç bir gündüz de geceye dönmemiştir" (İbid, kitap II, satır 569-580). Demek ki evren, sonsuz bir oluş içindedir. Fransız düşünürü J. J. Rousseau'nun *toplumsal sözleşme*'sinin kaynaklarından biri de Lukretius'dür. Lukretius'a göre insanlar, birbirlerine bağlıdırlar. Tüze, tanrısal değil, doğaldır. Her ikisi de düşünceci yapıda olmakla beraber Lukretius' un sözleşmesi, Rousseau'nunkinden daha anlaşılır bir niteliktedir. Çünkü Rousseau'nun sözleşmesi bir uzun düşünüp taşınma sonunda bilinçle gerçekleştirilmiştir, Lukretius'unkiyse doğal ve eylemseldir. Epikurosçu *ataraxia*, Lukretius'un büyük şiirsel değeri bulunan dizelerinde şöyle dilegelir: "Doğa'nın ne dediğini duymuyor musunuz? Beden için acıdan uzak, tin için tasasız olmaktan başka bir istediği var mı ki? Acıyı dindirebilen, tasayı yokedebilen her şey ona sevinç verir. Doğa, doğa olarak, bundan başka bir şey istemez. Eğer bizim evimizde ellerinde geceyi aydınlatmak için meş'aleler tutan heykeller yoksa, her yanı gümüşle ışıldamıyor ve altınla parıldamıyorsa, gitar sesleri duvarlarını çınlatmıyorsa ne çıkar, bir akarsu boyunda, bir ağacın dalları altında, dostların arasında, taze çimenlerin üstüne uzanarak, kolayca ve masrafsızca, kendimizi dinçleştirebilmek, hele hava bize gülümsüyorsa ve mevsim yeşil otların arasına çiçekler serpiştirmişse... bize yeter" (İbid, kitap II, satır 17-33). *Bk.* Stoacılık, Epikurosçuluk.

ROMA OKULU. (*Os.* Roma medresesi, *Fr.* École romaine) Roma'da kurulan yeniplatoncu okul... Bu okulun kurucusu Plotinos'tur. Porfyrios, Jamplikhos ve Proklos taraflarından izlenmiştir. Yeniplatoncu akım, bu okuldan sonra, özellikle Proklos'un ders vermiş olduğu *Atina okulu* (*Os.* Atina medresesi, *Fr.* École d'Athéna)'nda sürdürüldü. Atina okulunun Proklos'tan sonraki başkanları sırasıyla Filistin'li Marinos, İskenderiye'li İsidoros, Zenodotos ve Şam'lı Damaskios'tur. Okul, Roma imparatoru Justinianus'un buyruğuyla Damaskios'un zamanında kapatıldı. Tarihçiler şöyle yazıyorlar: "Bu okula karşı ilgi o kadar güçsüzleşmişti ki okulun kapatıldığından hemen kimsenin haberi olmadı". *Bk.* Yeniplatonculuk, Plotinosçuluk.

RÖNESANS FELSEFESİ. (*Os.* Felsefei devri intibâh, *Fr.* Philosophie de renaissance) XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da insancılık, bireycilik ve şüphecilik akımlarıyla oluşan felsefe... Rönesans felsefesinin ayırıcı niteliği insancı (ümanist) oluşudur. Bu felsefe, insan'ı arar ve dış dünyayı insanla olan ilişkileriyle değerlendirir. Ümanizm, dinle ilgisini kesmiş bağımsız bir kültürdür. Francesco Petrarca (1304-1374), yaşamak sanatının felsefesini meydana koymaktadır. Dante (1265 -1321) ve Bocaccio (1313-1365), yaşamak sanatının ürünlerini vermektedirler. Niccolo Macchiavelli (1469-1527), insansal nitelikleri araştırarak bu niteliklere uygun bir devlet önermektedir. Didier Erasmus (1467-1536) ve Michel de Montaigne (1533-1593), insanın içinde yaşayan insansal doğayı bulup çıkarma

çabasındadırlar. Özellikle Giordano Bruno (1548-1600), rönesansın en ilginç ve coşkun düşünürü, özgür düşüncenin peşindedir. Bruno, Aristoteles'in evreni bölümlere ayırmasını açıkça gülünç buluyordu. Ona göre gök, sonsuz evrendi. Akıl için iki sonsuz olamayacağına göre Tanrı ve Evren bir ve aynı şeydiler. Tanrı evrenin yaratıcısı değil, kendisidir. Yaratılan bir şey yoktur, olmakta olan bir şey vardır. Ne yaratan vardır, ne de özgürce bir yaratma işi. Bunların yerine doğa'yı ve meydana gelme zorunluğunu koymamız gerekir. Evren-Tanrı, açılarak ve yayılarak, kendisi bireyleşmeden bireyleri meydana getirir. Sonsuz büyüklükte nasıl bulunuyorsa bir parçacık otta, bir kum taneciğinde, bir karıncada da öylece, bütünüyle bulunur. Sonsuz gerçek olarak onun her yerde bulunması yüzünden doğa'da her şey canlıdır. Gene bu yüzden doğa'da hiç bir şey yokolmaz. Ölüm, hayatın bir değişmesinden başka bir şey değildir. Doğa'da, bizlerin kurup çattığımız anlamda bir ölüm olamaz. Sadece her şey sürekli olarak değişir, o kadar. Bu değişme sonsuzdur. Tohumlar başka tohumlara yönelirler, değişirler. Örneğin tohum, ot olur, başak olur, ekmek olur, keylus olur, kan olur, insan tohumu olur. İnsan tohumu insan olur, ceset olur, toprak olur, bitki tohumu olur. Bu değişmeler ve yenileşmeler sonsuza kadar sürüp gidecektir. Bu sırada bir başka İtalyan, Tommaso Campanella (1568-1639) yeni gidişe ayak uydurabilmesi için felsefeyi zorluyor. Oysa bu zorlayış sonuçsuz kalacaktır, ortaçağın son kalıntılarından olan İtalyan kilisesi onu da boğup susturmak üzeredir. İtalya'da doğan yeni düşünce artık İtalya'da barınamayarak İngiltere'ye, Fransa'ya, Almanya'ya doğru yola çıkmak zorundadır. Campanella'ya göre Varlık'ın ilkeleri şunlardır: Yapabilmek, bilmek, istemek... Bilgi olmasaydı doğa hiçbir zaman hiçbir şeyi meydana getiremezdi. İşte Tanrı bu üç ilkenin birleşimidir, bir başka deyişle salt (Mutlak) iktidar, salt bilgi, salt sevgidir. Bilgilerimiz duyularımızdan gelir. Oysa bu duyuları bilgi haline getiren akıldır Campanella'nın bu ileri çıkışları, sonraları, çok daha aydınlık olarak işlenecektir. Görüldüğü gibi, yeni insan önce kendini, sonra da doğayı tanıma yolundadır. Çekinmeden aynaya bakmasını, aynadakini olduğu gibi görmesini öğrenmiştir. Düşüncesi, artık, bu yeni bilgilerine dayanacaktır. Zavallılığını, gülünçlüğünü, karmakarışıklığını bilmekte, gene de ürkmemektedir. Bu yeni bilgileri onu yıpratmayacak, güçlendirecektir. Yeni insan, yavaş yavaş, dünya gerçeklerini bulmakta, ortaya çıkarmakta, incelemekte ve bütün bunlardan yeni sonuçlara varmaktadır. Bakışlar gökten yere inmiş, yerden de aynaya çevrilmiştir. Ayna, bakmasını bilenlere herşeyi olduğu gibi göstermektedir. Yeni insan Yunanlı balıkçının bir fırtına sırasında Neptunus'a dediğini kendi kendine mırıldanmaktadır: Ey Tanrı, beni ister kurtar ister mahvet, ben dümenimi kırmadan dosdoğru gödeceğim. Tommaso Campanella'nın İtalya'da boğulan sesi, İngiltere'de Francis Bacon (1561-1626)'un ağzında devam etmektedir: Bilmek mi istiyorsunuz? Şu halde sormaktan vazgeçerek kendiniz deneyiniz. Deneyin mihengine vurulmamış olan deney öncesi (a priori) bir düşünce, gereken bilgi değildir. Peşin yargılardan kaçınınız. Kimi insanların büyük kötülüklerden kurtulduklarını görüyoruz, bundan doğaüstü bir koruyuculuk sonucunu çıkarıyoruz, aynı insanların o büyük kötülüklerden kurtulmadıkları halleri de düşünün. Eşya üstünde anlaşacak yerde, herkesin istediği anlamı verdiği kelimeler üstünde beyhude yere kavga ediyoruz. Felsefenin kurtuluşu, gözleme ve deneye bağlanmakla sağlanabilir. Doğa üstüne soyut düşüncelere dalmaktan kurtulunuz, bu soyut düşünceler hiç bir işinize yaramayacaktır. Bir başka İngiliz, Thomas Hobbes (1588-1679), ulusdaşının sürdüğü tarlaya yeni tohumlar atmaktadır: Felsefe yapmak, doğru düşünmektir. Düşünmekse katmak, ayırmak, toplamak, çıkarmak; bir başka deyişle, saymak demektir. Şu halde doğru düşünmek, birleştirilmesi gerekeni birleştirmek, ayrılması gerekeni ayırmaktır. Birleşebilen ya da ayrılabilen şeyler cisimlerdir. Demek ki felsefenin cisimlerden başka bir konusu olamaz. Ruhlar, Melekler, Tanrı düşünülemez. Bu soyut kavramlar felsefe konuları değil, inan konularıdır. Felsefenin konusu cisimler, metodu da dış ve iç duyarlıktır. Dış ve iç duyarlığın her ikisi de deneye dayanır. Gözlem biliminin dışında gerçek hiç bir bilgi yoktur. Hobbes'a göre sınırsız özgürlük (Kayıtsız hürriyet, La liberté d'indifférence) diye bir şey yoktur. Biz insanların davranışları dayanılmaz içgüdülerin elindedir. Tutkusuz akıl, çekiciliği olmayan töresel ilkeler insanlar üstünde hiç bir etki yapamaz. Bir istekten sonra gelen davranışımızı yönetmek bizim elimizdedir ama isteğimizi yönetmek elimizde değildir. Her davranışın yeter bir nedeni vardır. Yeter neden, zorunluktur. Evrendeki her cisim gibi insan da bu zorunluğa bağlıdır. Her şeyde olduğu gibi törede

de en gerçek yönetici, çıkar (Menfaat) düşüncesidir. Salt iyi, salt kötü, salt tüze (Adâlet), salt töre (Ahlâk) yoktur, bunlar uydurulmuş kavramlardır. Gerçekte iyi, hoşa giden, kötü de hoşa gitmeyen şeydir. Doğada olduğu gibi Devlette de hakkı meydana getiren güç (Kuvvet)'tür. Gerçek Devlet, herkesin herkese karşı kavgasıdır. Devlet bu kavgaya bir dereceye kadar son verdiği için onun emrettiği erdem, yasak ettiği erdemsizliktir. Rönesans insanı, artık, önüne serilen her türlü bilgiden şüphe etmektedir. Felsefe tarihçilerinin *modern şüphecilik* (*Fr.* Scepticisme moderne) adını verdikleri *rönesans şüpheciliği* (*Fr.* Scepticisme de renaissance) de Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535)'le başlamaktadır. Nettesheim, bilgi olanağını ilerisüren herkese şiddetle saldırmış, çalışmalarının boş ve tehlikeli olduğunu ve onları hiç bir sonuca eriştirmeyeceğini savunmuştur. Bilime karşı bu bilgisizce saldırıda kendisini bir başka rönesans adamı, Michel de Montaigne izlemektedir. Montaigne'e göre de bilim adamları, hiç bir işe yaramayan yanlış sonuçlara varmaktan başka hiç bir iş yapamazlar. Copernicus'a niçin inanmalı? Yakın gelecekte biri çıkıp onu pekâlâ çürütebilir. Paracelsus, kendisinden önceki bütün hekimlerin hastalarını öldürmekten başka bir şey yapmadıklarını söylüyor, ama Paracelsus da aynı sınıfa sokulacak hekimlerdendir. Güvenilir bilgi arayacağımıza bilgisizliğimizi görüp kabullenmemiz gerek. Bu olumsuz şüphecilikte Montaigne'in izleyicileri de rahip Pierre Charron (1541-1603)'la piskopos Jean Pierre Camus (1584-1654)'dür. Charron, gerçek bilim insanın kendisidir, diyor. İnsan kendisini incelerse, tüm bilgilerinin duyularından ve usunden geldiğini görür. Oysa bu ikisine de asla güvenilemez. Bilim adamlarının yapabilecekleri tek şey vardır, eski şüpheli varsayımları yeni şüpheli varsayımlarla değiştirmek. Bilim asla bundan öteye gidemez. Piskopos Camus'ye göre de sav, hiç bir şey bilemeyiz; karşısav, birşey bilebiliriz; bireşim, bir şeyin bilinip bilinemeyeceği konusunda yargıdan kaçınmalıyız. Felsefe de bulanık bir uçurum ve içinden çıkılamaz bir labirenttir. Rönesans şüpheciliğinde bu iki papazı François la Mothe le Vayer (1586-1672) izlemektedir (Moliere'in birçok piyeslerinde alay ettiği şüpheci budur). Yapıtı bile şu adı taşır: *Şüpheci felsefenin şüphelerinin bilimlerde çok işe yaradığını gösteren konuşma.* Le Vayer'e göre şüphecilik, bilimi yıkmıştır ve boşuna bir uğraşı olduğunu tanıtlamıştır. Bilimsel araştırma gereksiz, umutsuz ve sonuçsuzdur. Rönesans şüphecilerinin son düşünürü Francisco Sanchez (1562-1632)'dir. Sanchez'e göre de nesneler (Sanchez'in deyimiyle: *ne yazık ki*) birbirleriyle ilişkilidirler, bundan ötürü de tek tek hiç biri bilinemez. Bundan başka sayıları da sınırsızdır, demek ki tümünü bilmek esasen olanaksızdır. Dahası sürekli olarak değişirler, değişen şeyler nasıl bilinebilir? Duyulara asla güvenilemez, çünkü onlar sadece dış görünüşü gösterebilirler, nesnenin kendiliğine inemezler. Rönesans şüphecileri, görüldüğü gibi, antikçağ Yunan şüphecilerinden çok daha bilimdışıdırlar. Bundan başka, her şeyden şüphe etmişler, ama tanrıdan şüphe etmemişlerdir (Nettesheim'a göre tek bilgi kaynağı tanrıdır, Charron'a göre insanın incelenmesi bizi tanrının bilgisine götürür, Montaigne'e göre eğer tanrı insanlara ilkeleri bildirmeseydi bu ilkeler olabilir miydi?, Camus'ya göre insanın bilebileceği gerçekler ancak tanrının ona göstermek istediği kadardır, Le Vayer'e göre tanrısal gerçeklere tanrının yardımı olmadan asla ulaşılamaz). Ne var ki rönesans şüpheciliği metafizik temeli yıkarak yerine bireyci temeli koymaktadır. Ortaçağ toprak ağasının (feodal) desteği olan metafizik, yeniçağın yeni insanının (burjuvazi) desteği olan bireyciliğe boyun eğmek üzeredir. Gerçekte her iki dünya görüşünün de yapısı aynıdır, metafizikte genellikten özelliğe dağılan us, bireycilikte özellikten genelliğe yükselmektedir. Sadece çıkış noktaları değişmiştir, vardıkları sonuç birdir. Bireyler, bireysel olduğu kadar ortak bir usla birbirlerine bağlıdırlar. Stoacıların dedikleri gibi bu us Atina'da başka türlü, Roma'da başka türlü olamaz. Justus Lipsius'un (1547-1606) rönesans stoacılığı böylesine bir usu önermektedir. Metafizik ruh, bireycilikte kılık değiştirmiştir. Padua okulunun kurucusu Petrus Pomponatius (1462-1525), Scaliger (1484-1558), Cremonini (1552-1631), Zabarella (1533-1589) ve Lucilio Vanini'nin (Pompejo Ucilio, 1583 -1619) dillerinde artık onun ölmezliği açıkça tartışılmaktadır. Artık kimse ruhun ölmezliğine inanmıyor ama, Vanini gibi dili koparıldıktan sonra diri diri yakılmayı göze alamayanlar Cremonini'nin şu öğüdüne uyuyorlar: *İçinden dilediğin gibi, dışından herkes gibi davran (Intus ut libert, foris ut moris est)...* Aristoteles, ortaçağın metafizik eklentilerinden temizlenerek yeniden ele alınmaktadır. Theodoros Gaza'nın yönetiminde Rudolf Agricola ve Jacobus Faber, insancı (ümanist) bir Aristoteles yaratmaktadırlar.

Bireysel ruh ölümlüdür ama ruhun usu ölümden sonra evrensel usa karışacaktır. Çünkü onun özü olan düşünce, vücuttan ayrılır. Bu anlayış, Teleziana akademisinin kurucusu Bernardino Telesio'yla (1108-1588) Frencesco Patrizzi'nin (1527-1597) natüralizmine uygun düşmektedir. Öbür yandan da, Georgios Gemistos Plethon (1355-1450), Basilius Bessarion (1403-1472), Marsilius Ficinus'un (1433-1499) eliyle metafizik eklentilerinden temizlenmiş insancı bir Platon meydana çıkarılmaktadır. İnsanın ruhu tanrıdan türemiş olduğuna göre insanda bütün evreni bilebilmek ve anlayabilmek gücü var demektir. Bilgi derebeyine özgü değildir, burjuva da bilgi edinebilir. Bütün bunların üstünde de, Giovanni Pico della Mirandola'yla (1463-1494) Andreas Caesalpinus'un (1509-1603) seçmeciliği (eklektizm) eski Yunan düşüncesinin çeşitli akımlarını birleştirerek uzlaştırmaya çalışmaktadır. Aristoteles'le Platon'un temelde birleşmekte oldukları düşüncesi yeniden ortaya atılmıştır. Ortaçağda derebeyliğin çıkarlarına göre yorumlanan Yunan düşüncesi, artık burjuvazinin çıkarlarına göre yorumlanmaktadır. İnsanlık yaşamına bilimsel bir temel yerleştirmeye çalıştığı için bilimsel olan hiç bir şeyden hoşlanmayan ortaçağ metafiziğince sapıklıkla suçlanan Epikuros, Petrus Gassendi'nin (1592-1655) eliyle, burjuvazi bireyciliğine uygun mekanikçi atom anlayışı içinde yeniden doğurtulmaktadır. Yeniden doğuş (Rönesans), her bakımdan burjuvaziye uygun ve yararlı bir doğuştur. Doğa, artık, metafiziğin hiyerarşik durallığı içinde değil, mekaniğin yer değiştirme devimselliği içindedir. Derebeyinin hiyerarşik düzendeki dokunulmaz üstün yeri değişecek ve bu yere —her ne kadar yeri değişenin kendisi değişmezse de— burjuvazi oturabilecektir. Yeniden doğuş, bütün bu oluşmalar içinde de, bir *yeniden biçimleniş* (reformasyon) gerektirmektedir. Protestanlık, kapitalizmin temellerini hazırlamaktadır. Luther'e göre sosyal eşitsizlik tanrı düzenidir ve olduğu gibi korunması gerekir, Calvin'e göre üretim için alınacak faiz gereklidir ve dinsel yasalara aykırı değildir. Protestanlık, ekonomik bir dinciliktir ve burjuvazinin ticaret sorunlarını kapsamaktadır. Birey ve bireyin ekonomik sorunları, tanrısal düşünce içinde bile, birinci plana çıkmıştır. Jacob Boehme'de (1575-1624) dilegelen Rönesans gizemciliği (mistisizm) de bu yoldadır. Boehme'e göre tanrı dural değil, devimseldir. Tanrı doğalaşmış ve insanlaşmıştır, öyleyse birey tanrılık değerdedir. Rönesans çağının sonlarına doğru, bütün bu dinsel yenilenmeler de yetişmeyecek, kaynağını insanda ve us'ta bulan yeni bir doğal din akımı türeyecektir. Laelius Socinus (1525-1562), Jean Bodin (1530-1648) ve Herbert of Cherbury'nin (1581-1648) ellerinde oluşan bu doğal din, insan usunu ve böylelikle de bireyi yüceltmektedir. Bu çağın dincilerinin çoğu aynı zamanda ekonomicilerdir. Bodin de bunlardan biridir ve ekonomik olayları, metafiziğe uygun olan dogmatik açıdan değerlendirmektedir. Derebeyliğin yerine burjuvaziyi, durallığın yerine devimselliği, metafiziğin yerine bireyciliği getiren Rönesans oluşmasının en ilgi çekici düşünürlerinden biri de Nicolaus Cusanus (401-1464)'tur. Cusanus'a göre tanrıyla doğa aynı şey değil, tersine, karşıt şeydirler. Çünkü tanrı bütün karşıtların birliği, doğa bütün karşıtların ayrılığıdır. Bu geniş ayrılığın bu birlikten nasıl çıktığı bilinemez ve bu yüzden de Tanrı kavranamaz. Evren, bir gelişme sürecidir. Yer ve gök aynı yasalara bağlıdırlar ve aynı gelişme sürecinin içindedirler. *Bk.* İnsancılık, Şüphecilik.

RUH. (*Os.* Ruh, Nefis, Fikir, Kalb; *Fr.* Âme, *Al.* Seele, *İng.* Soul, *İt.* Anima) Canlı örgenliğin duyusal yanı... Canlı örgenliğin özdeksel yanını dilegetiren *Ar. beden* (*Tr.* Gövde) deyimine karşı olarak canlı örgenliğin özdeksiz yanını dilegetiren *Ar. ruh* deyimi *uçucu gaz* anlamındadır. Çoğulu *ervâh*'tır. Bu anlamından ötürü de *tuz ruhu, nâne ruhu* vb. gibi deyimlerde de kullanılır. Arapçada *ruh* anlamı *nefis* deyimiyle dilegetirilir ki *can* demektir. Canlı örgenlikler arasında *insanın ruhu*'nu dilegetirmek için Arapçada *nefsi nâtıka* (Düşünüp söyleyebilen can) deyimi kullanılır. *Ruh* deyimi dilimizde her ne kadar *tin* deyimiyle özleştiriliyorsa da bu deyim, *canlı örgenliğin düşünsel yanı*'nı dilegetiren *Ar. zihin* (*Fr.* Esprit, *Al.* Geist, *İng.* Spirit, *İt.* Spirito) deyimini özleştirmek için önerilmiştir. *Ruh* deyiminin antikçağ Yunan felsefesindeki karşılığı *psykhe* (*Lâ.* Anima), buna karşı *tin* deyiminin antikçağ Yunan felsefesindeki karşılığı *pneuma* (*Lâ.* Spiritus) 'dır. Bununla beraber *ruh* ve *tin* deyimleri gerek Doğu ve gerek Batı dillerinde anlamdaş olarak da kullanılmaktadır. Her ne kadar *ruh* deyimi bir *canlılık ilkesi* ve *tin* deyimi bir *düşünme ilkesi* olarak tanımlanmaktaysa da bu iki deyim arasındaki anlam karışıklığı devam etmektedir. Bu tanıma göre canlı örgenlikler arasında hayvan sadece ruhlu, insansa hem ruhlu ve hem tinli bir var-

lıktır. *Ruh* ve *tin* deyimlerinin gerek Doğu ve gerek Batı dillerindeki etimolojik kökenleri de *soluk* (*Ar.* Nefes) anlamında birleşmektedir. Örneğin antikçağ Yunan felsefesindeki *psykhe* (Ruh) deyimi de *pneuma* (Tin) deyimi gibi *soluk* demektir, Lâtincedeki *anima* (Ruh) deyimi de *spiritus* (Tin) deyimi gibi *soluk* anlamındadır. Arapçadaki *ruh* sözcüğünün kökeni *yel* (Hava, rüzgâr) anlamına gelen *rîh* (Çoğulu: Riyâh) sözcüğüdür, *kokulu hava* anlamına gelen *Ar. râyiha* sözcüğü de bu kökten türemiştir. *Ruh* anlamını dilegetiren *Al. seele* ve *İng. soul* deyimleri Got'ların dilindeki *yelli hava* (Fırtına) anlamını dilegetiren *saivala* sözcüğünden türemiştir. İngilizcedeki *hortlamış ruh* (Cadı) anlamını dilegetiren *ghost* deyimiyle Almancada *tin* anlamını dilegetiren *geist* deyimleri Flamanca *hava* anlamını dilegetiren *gaz* sözcüğünden türemiştir. İbrânicede *ruh* anlamını dilegetiren *nefes* ve *revah* (Eloah) deyimleri *soluk* anlamındadır. Sanskritçede *ruh* anlamını dilegetiren *atma* deyimi aynı zamanda *hava* (Yel) demektir. Eski Yunancada *buhar* ve *hava* anlamlarına gelen *atmos* sözcüğü de Sanskritçeden geçmedir ki *hava yuvarı* anlamına gelen *atmosfer* (*Fr.* Atmosphére) deyimi de bu kökten türemiştir. Görüldüğü gibi, özel ve felsefesel anlamları içinde de *ruh* ve *tin* deyimleri insanlarca hep *soluk-hava* olarak tasarımlanmıştır. Canlıcılara göre *ruh* tasarımı, uykuyla uyanıklığın birbirine karıştırılmasından doğmuştur. İlkel, düşünde gördüklerini uyanıkken gördükleriyle bir tutar; düşünde gittiği yere gerçekten gitmiş olduğuna inanır. Buysa *bedenden çıkıp ortalıkta dolaşan can* tasarımını gerçekleştirmiştir. Bu bedenden çıkıp dilediği yere gidebilen can, bedenle kıyaslanamayacak kadar akılcı ve yumuşaktır, çünkü ağız ve burun gibi küçücük deliklerden de çıkabilmektedir. Ama bu *can -ruh* gene de bedenle sıkıca ilişkilidir, çünkü ilkel, bedeninde varolan yarayı ruhunda da varsayar, bundan ötürü de öldürdüğü düşmanının elini keser ve böylece onun ruhunun ok atmasına engel olduğunu sanır. *Ruh* (*Fr.* Âme)'un *tin* (Esprit)'e dönüşüp nasıl *tanrı* olduğu da calıcılarca şöyle açıklanmaktadır: Ruh, bedenle ilişkili olmakla beraber, bedene bağlı değildir; çünkü dilediğince çıkıp dolaşabilmektedir. Ne var ki insanın yaşamında ruh bedenden çıkıp gezip dolaştıktan sonra yeniden bedenine girer ve orada oturur. Ama insan ölüp de bedeni çürüyünce bu ruh ondan kaçar, bedeninden kurtulur ve insanlar arasında serbestçe gezip dolaşmaya başlar. İşte bu serbest ruh *tin*'dir. Dilediği insanın bedenine girer ve ona iyilik ya da kötülük eder. İnsanlar, bu tinlerin kötülüklerinden kurtulup iyiliklerine kavuşmak için onlara adaklar vermeye, kurbanlar kesmeye, onlardan dileklerde bulunup dualar etmeye başlamışlardır. İşte *tin* böylece *tanrı*'laşmıştır. Bu olay ölümle gerçekleştiğinden ilk tanrılar ölü ata ruhlarıdır, ilk kurban kesme ve dua etme yerleri de mezarlıklardır. Ata ruhlarına tapımı doğaya tapım izlemiştir. Çünkü ilkeller tüm doğanın ölmüş ata tinleriyle dolu bulunduğunu varsaymışlardır. Ölmüşler canlılarla kıyaslanamayarak ölçüde çok olduklarına göre tüm doğa bunlarla tıklım tıklım dolmuş olmalıdır. Doğanın kımıldayan (devinen) her yanında (ağaçlarda. sularda, yellerde vb.) bu tinler vardır (*Bk.* Tylor, *La Civilisation Primitive*, c. I, s. 326-555). Düşünceciliğin *ruh* anlayışı tümüyle Hıristiyan tanrıbilimine ve metafiziğine dayanır. Antikçağın Parmenides'inden günümüze kadar sürüpgelen ve düşüncecilikle metafiziğin başkavramı olan *tek, değişmez, varoluşu bulunmayan varlık* kavramının kaynağı, Mûsâ dininin tanrı *Yehova*'sıdır. *İbr. yehova* deyimi *odur*, eşdeyişle *dır*, eşdeyişle *varlık* anlamındadır. Neyi soyutlarsanız soyutlayın hep bu *dır*'ı, eşdeyişle *varlık*'ı elde edersiniz. Özellikle Platon'un varsayımına göre tüm nesneler, onlara yüklediğimiz kavramlarla varlaşırlar. Örneğin ağaç yeşildir, dallıdır, yapraklıdır, uzundur ya da kısadır. Bütün bunlardan soyutlayın, ağaçtan ortada sadece *dır* (eşdeyişle *odur*, *İbr. yehova*) kalır. Varlığı (ne türlü olursa olsun, herhangi bir varlığı) bu *dır*'dan, eşdeyişle varlığından da soyutlayın, yokluğu elde edersiniz. Daha açık bir deyişle, tüm kavramsal yüklemlerinden ve sonunda da kendiliğinden soyutladığınız kuş, ağaç, insan, taş, meyve, yıldız ve sayısız nesnelerden ortada sadece bir *yokluk* kalır. İşte bundan ötürüdür ki düşünceciliğe ve metafiziğe göre gerçek *varlık*, varolan değil, varolmayandır. Buysa *tek*'tir, çünkü tüm sayısız nesneler soyutlamalar sonunda buna indirgenir. Sayısız nesnelerin çokluğu bu teklikte böylece birleşir. Her şeyin kökeni de bu değişmez, bizzat varoluşu (*Fr.* Existence) bulunmayan, bu teklik olduğuna göre demek ki asıl *varlık* (*Fr.* Être) odur, buysa evrende varoluşu bulunan tüm şeylerin varedici bulunduğu pek açık olan *tanrı*'dır. *Ruh* da bunun için özdeksizdir, çünkü var değildir, eşdeyişle yoktur. Parmenides-Aristoteles-Platon üçlüsünden Berkeley'lere, Hegel'lere

kadar sürüpgelmiş bulunan tüm idealizmin dayandığı mantık bundan ibarettir. Bu mantığa uyarsanız siz de pek doğal olarak bir *evren ruhu* (*Os.* Ruhül kâinât, *Fr.* L'âme du monde)'nun sözünü etmek ve her şeyi onunla açıklamak zorunda kalırsınız. Çünkü, bu mantığa göre, ondan başka hiç bir şey yoktur. Bu mantığa uyarsanız siz de pek doğal olarak Berkeley gibi evreni özdeksiz saymak zorunda kalırsınız, çünkü ondan başka hiç bir şey bulunmadığı gibi varbulunmayan bir şey de elbette özdeksel olamaz. Ama bu mantığa uyarsanız, pek büyük bir mantıksızlık etmiş olacağınız da şüphesizdir. İdealizmin vardığı sonuç şudur: Evrende tek *varlık* (Ruh, Tanrı) vardır, o da varbulunmayandır. *Ruh* kavramının idealist ve metafizik felsefedeki serüveni budur. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe *ruh* kavramını, metafiziğin ve idealizmin bilimdışı tüm yakıştırmalarından arındırmış ve onu *nesnel gerçekliğin yüksek derecede örgenleşmiş özdekte imgeler biçiminde yansısı* olarak tanımlamıştır. Ruhsal yan, özneyle nesnenin karşılıklı etkileşiminde, toplumsal-tarihsel bir ürün olarak öznede meydana çıkar. Toplumsal-tarihsel bir yaşam süreciyle belirlenmiştir. Bu belirlenimin sonucu olarak öznede duygular ve düşünceler halinde biçimlenir, insan örgenliğinin *iç dünya*'sını meydana getirir. Bu iç dünyada olupbitenler, temelde, nesnel gerçeklikte olupbitenlerdir. Ne var ki insansal bilinç, nesnel gerçekliğin öznede yansıyan imgelerine kendi etkinliğini de katar ve onları zenginleştirir. Eşdeyişle, nesnel gerçekliği sadece bir ayna gibi yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda onu yaratır da. Bundan ötürüdür ki kimi insanlara, öbürlerinden farklı olarak, *yüce ruhlu* deriz. Friedrich Engels şöyle der: "İnsanlar kendi fizik yapıları üstünde hiç bir bilgiye sahibolmadıkları çağlarda, düşlerinde gördüklerine dayanarak şu düşünceye varmışlardı: Duygu ve düşünceleri, gövdelerinden değil, gövdelerinin içinde bulunan ve ölümle beraber gövdelerini bırakıp giden *ruh*'tan gelmektedir. İşte o zamandan beri *ruh*'la *dış dünya* arasındaki ilişkiler üstünde kafa yormaları gerekti. Ruh, ölümle gövdeden ayrıldığına ve yaşamaya devam ettiğine göre demek ki ölmüyordu. *Ruhun ölmezliği* düşüncesi de böylece doğdu. Bu, bir avunç olarak değil, tam tersine, kendisine karşı bir şey yapılamayan bir alınyazısı olarak ele alındı. Ruhun ölmezliği, çoğunlukla, özellikle eski Yunanlılarda bir mutsuzluk sayılmıştır. Bu sıkıntı, o zamanlar içinde bulunulan genel bilgisizlikten ve gövdenin ölümünden sonra da yaşadığı bir kez kabul edilince ardından *insanın ölümsüzlüğü* gibi cansıkıcı bir kuruntuyu da doğal olarak getirecek olan *ruh*'a ne yapılması gerektiğini bilememekten doğan bir sıkıntıdır" (*Etudes Philosophiques*, s. 24. Kimi sözcüklerin altını ben çizdim. O. H.). *Ruh*, ilkin bir açıklama ve sonra inanç konusu olan ve daha sonra kimi insanların işlerine yaradığı ölçüde yaygınlaşan bütün bu masalların dışında, özdeğin hayvansal evrim sürecinde *sinirler* ve *beyin* olarak örgenleşmiştir. İnsansal evrim sürecinde ruhsal oluşmaya *dil* ve *bilinç* olguları da katılmıştır. Böylelikle canlı örgenlik, dış dünyaya uyabilme yapısını gerçekleştirmiştir. *Ruh* kavramı, dış dünyaya uyabilmeyi gerçekleştiren bu öznel yapıyı dilegetirir. *Bk.* Tinselcilik, An, Bilinç, Düşünce, Hegelcilik, Düşüncecilik, Özdekçilik, Canlıcılık.

RUHBİLİM. (*Os.* Ruhiyât, İlmi ruh, İlmünnefis, İlmi ahvâli ruh, Mârifeti nefis, İlmi ahvâli nefis, Psiholocya, İlmi hâdisâtı ruh; *Fr., Al.* Psychologie, *İng.* Psychology, *İt.* Psicologia) Ruhsal yaşamın bilimi.

1. *Etimoloji:* Yunanca *ruh* anlamına gelen *psykhe* deyimiyle *bilgi* anlamına gelen *logos* deyiminden yapılmıştır. Antikçağ Yunancasında *psukhê* deyimi *duysal ruh* (*Os.* Hissî ruh, *Fr.* L'âme sensitive) anlamına geliyordu. Dilimizdeki *ruhbilim* deyimi de bu anlama uygundur ve özellikle *ruh*'la *tin* deyimleri arasındaki anlam ayrılığını gözönünde tutmuştur. Bu anlamda *ruhbilim* deyimi, *canlı örgenliğin bedensel yanını inceleyen bilim*'i dilegetiren *fizyoloji* deyimine karşı olarak *canlı örgenliğin ruhsal yanını inceleyen bilim*'i dilegetirir. Deyim, Avrupa dillerinde, ilkin 1558 yılında Yunanca aslına uygun olarak Lâtince *psychologica* deyimiyle dilegetirilmiş ve sonra 1690 yılında *ruhların görüntüleri bilimi* anlamında *psychologie* deyimiyle yaygınlaşmaya başlamıştır. *Bk.* Ruh, Tin.

2. *Antikçağ:* Ruhbilimin tarihi de antikçağ Yunan felsefesinden başlar. Ruhbilimin gelişmesi, bir açıdan, *ruh* kavramının gelişmesiyle ilişkilidir. Isparta'lı Khilon, İ.Ö. VII. yüzyılda "kendini bil" diyor ve bununla da insanın bilmeyle ilgili ruhsal yanını ortaya koymuş oluyor. (Çok daha sonra Sokrates'in de kullanacağı bu söz, Delphoi'deki Apollon tapınağının girişinde yazılıdır. Platon onun şu anlama geldiğini söyler: Sadece bir insan olduğunu bil). Ama asıl ruhbilim, İ.Ö.

V. yüzyılda Empedokles'in *sevgi* ve *nefret* ilkelerini ilerisürmesiyle başlatılır. Empedokles, evrenin, ateş-su-hava-toprak özdeklerinin birleşip ayrışmasıyla oluştuğunu ve bu birleşip ayrışmayı da sevgiyle nefretin (özdekdışı, duyusal iki ilkenin) sağladığını söylüyordu. Böylelikle de özdeksel elemanları devindirmek için ruhsal etkenler tasarımlanmış oluyordu. *Özdek* ve *ruh* ikiciliği (düalizm) de Empedokles'in bu tasarımıyla başlar. Aynı yüzyılda ünlü özdekçi Demokritos da özdeksel bir ruhbilim geliştirmektedir. Demokritos'a göre duyularla edinilen algılar, nesnelerden çıkan buharsal atomların örgenlerimize gelip dokunmasıyla oluşur. İnsanın ruhsal yanı da gövdenin her yanına dağılmış bulunan pürüzsüz ve yuvarlak atomlardan meydana gelmiştir. Daha sonra bilgicilerin ve özellikle Sokrates'in geliştirdiği felsefe bilgisel ve törebilimseldir, eşdeyişle insanın bilinçsel ve ruhsal yanını inceler. Platon'un insanın ruhsal yanına bakış açısı tümüyle metafizikseldir, *Timaios* diyalogunda ruhun ölümsüzlüğünü tanıtlamaya uğraşır. Ona göre bilgi, ilksizlikte *idea*'ları görmüş bulunan bu ölümsüz ruhların, girdikleri insan gövdelerinde gerçekleştirdikleri *anımsama* (*Yu.* Anamnesis)'lardan ibarettir. Duyumlar, bu anımsamayı ve eşdeyişle bilgiyi dürter ve uyandırırlar ama onu asla meydana getiremezler. Aristoteles, *Peri Psykhe* (Ruh Üstüne) adlı yapıtında bir *metafiziksel ruhbilim* (*Os.* Mâfevkattabiî ruhiyât, *Fr.* Psychologie métaphysique) geliştirir. Ruhsal yaşamı bir dereceye kadar felsefeden bağımsız olarak ele aldığı halde yaşambilime (biyolojiye) bağlar. Ona göre ruhsal yaşam, bir beslenme ve devinme işi, eşdeyişle yaşambilimsel bir iştir. Beden ruh içindir ve ruh bedeni yaşatan bir güçtür. Bitkilerde *besleyici ruh* (*Os.* Mugaddî ruh, *Fr.* Âme nutritive), hayvanlarda *devindiren ruh* (*Os.* Müteharrik ruh, *Fr.* Âme motrice) ya da *duysal ruh* (*Os.* Hissî ruh, *Fr.* Âme sensitive), insanlardavsa *düşünen ruh* (*Os.* Mütefekkir ruh, *Fr.* Âme pensante) vardır. *Bk.* Ruh, Bilgicilik akımı, Sokratesçilik, Platonculuk, Aristoculuk, Epikurosçuluk.

3. *Metafizik: Ruhbilim* deyimi ilkin Lâtince olarak ve Aristotelesçi anlamda Alman tanrıbilimcisi Philipp Melanchton (1497-1560) tarafından ilerisürülmüş, sonra bugünkü anlamıyla Alman düşünürü Christian Wolff (1679-1754) tarafından kullanılmıştır. Ruhbilim, başlangıcından XIX. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar felsefeye bağlı bir dal olarak kalmıştır. Felsefeden bağımsız bir bilgi dalı olarak gelişmesi, *deneysel ruhbilim* (*Os.* Tecrubî ruhiyât, *Fr.* Psychologie expérimentale) anlayışıyla başlar. Ruhbilim alanında ilk denemeler Alman fizyoloji bilgini Weber (1795-1878) tarafından yapılmıştır. Bu ilk denemeler, çeşitli ruhbilimsel farklılıkları ya da tepki sürelerini ölçmekten ibarettir. Örneğin deneğe bir resim gösteriliyor, denek o resmin ne olduğunu yanıtlayıncaya kadar geçen zaman saptanıyordu. Böylelikle ruhbilim alanında birçok değerli bilgiler elde edilmiştir. İlk ruhbilim laboratuvarı Leipzig üniversitesinde 1879 yılında Alman bilgini Wundt (1832-1920) tarafından kurulmuştur. Bunu, on yıl sonra, Fransız Beaunis'le Binet'nin Sorbonne üniversitesinde 1889 yılında kurdukları laboratuvar izlemiştir. Bununla beraber, İngiliz düşünürü Bertrand Russell bu konuda şöyle der: "Ölçme, hiç kuşkusuz, kesin bilginin temelidir. Bundan ötürüdür ki bilimsel görüş sahibi olan ruhbilimciler, ölçülebilecek bir şey aramışlardır. Ne var ki zaman aralıklarının ölçülmesiyle bir yarar sağlanacağını sanmakla yanılmışlardır. Şimdi, artık hep bildiğimiz gibi, ölçülmesinden yarar sağlanacak tek şey köpeklerin salyalarıdır" (Russell, bu sözüyle, Pavlov deneylerini anlatmak istiyor. O. H. *Bk. The Scientific Outlook*, bölüm X). Ruhbilim, bağımsızlaşmasına ve bilimselleşmesine rağmen, eytişimsel özdekçi öğretiye dayandırılıncaya kadar, hep metafizik yapılı kalmış ve bir *düşünceci ruhbilim* (*Os.* İftikârî ruhiyât, *Fr.* Psychologie idéaliste) olmaktan öte gidememiştir. Aristoteles'in *Peri Psykhe* adlı yapıtı, rönesansa kadar ruhbilimin temel yapıtı olarak kalmıştır. Bütün ortaçağ boyunca Aristotelesçi ve Platoncu ruh anlayışları tartışılmış ve bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle Aquino'lu Thomas'nın geliştirdiği *dinsel ruhbilim* (*Os.* Dinî ruhiyât, *Fr.* Psychologie religieuse) bu çağın egemen ruhbilimidir. Tanrı'nın varlığını tanıtlama amacını güden bu dinsel ruhbilim, yeniolguculuk idealizmiyle birleşip Ribot, James, Flournay, Godin vb.'larınca XX. yüzyılda da sürdürülmektedir. Çağdaş dinsel ruhbilim de, Tomacı ruhbilim gibi, dinsel etkinin güçlendirilmesi için dinsel heyecanları inceler ve insan ruhunun hastalıksal bozukluklarını kiliseyi yüceltmek için kullanmaya çalışır. Bertrand Russell gibi kimi düşünürlere göre kilise, özellikle cizvitler, yüzyıllardan beri ruhbilimsel yöntemlerle çalışmaktadır. Dahası, çağdaş ruhbilimsel yöntemleri yüzyıllarca

önceden keşfetmiş gibidir. Örneğin Russell'a göre "cizvitler, kendilerini yetiştirirlerken davranışçılığa (Behaviorisme), günah çıkartanlara egemen olmakta da psikanalize (Freudisme) dayanırlar" (İbid.). XVII. yüzyılda Fransız düşünürü Descartes (1596-1650) ruhla bedeni birbirinden tümüyle ayırmış, bedensel yapının hayvan ve insanlarda ortak olduğunu ve aralarında hiç bir niteliksel ayrım bulunmadığını ilerisürmüştür. Descartes'a göre insanı hayvandan ayıran tek şey *ruh*'tur ki *düşünen töz* (*Lâ.* Res cogitans) olarak tanımlanır. Ruh (düşünce)'la beden (özdek) arasında hiç bir ilişki ve etkileşim sözkonusu değildir. Bedenin devim yasaları, bir makinede olduğu gibi, mekaniğin yasalarıdır. Descartes'ın bu varsayımı şu çok önemli soruya karşılık bulmak zorundaydı: Elimi bir yere çarpıyorum ve acı çekiyorum, bedensel çarpma ruhsal acıyı nasıl doğuruyor? Dekartçı profesör Geulincx (1624-1669) çifte saat örneğiyle bu soruyu karşıladığı kanısındadır. Geulincx'e göre ruhla beden, biri saat üçü çalarken öbürü saat üçü gösteren iki saat gibidir, her ikisi de önceden iyi kurulmuş ve ayarlanmışlardır, bu iki ayrı saatin birbirleri üstünde hiç bir etkileri bulunmaksızın uyumlu işlemeleri nasıl gerçekleşiyorsa tanrı tarafından uyumlanmış ve ayarlanmış ruhla bedenin uyumlu işlemeleri de böylece gerçekleşir. Ne var ki insan usu, artık bu gibi masallarla yetinmeyecek kadar gelişmeye başlamıştı. Sorduğu sorulara bilimsel ve anlakalır karşılıklar arıyordu. Aristotelesçi ruhbilim anlayışına ilk karşı çıkan, İngiliz düşünürü Thomas Hobbes (1588-1679)'tur. Hobbes'a göre ruhsal olaylar, bedensel olaylardan kaynaklanır. Beden dışında ayrıca ruhsal bir töz sözkonusu değildir (Bunun zorunlu sonucu olarak da: Tanrı kavramı, imgelemimizin ürünüdür). Onu izleyen İngiliz düşünürü John Locke (1632-1704), ruhsal olayların biricik kaynağının duyumlar ve deney olduğunu ilerisürmüştür. Ne var ki Locke, *dış deney*'le birlikte bir de *iç deney* olduğunu söyler ve bu iç deney ruhun kendi faaliyetidir. Onu izleyen İngiliz düşünürü David Hume (1711-1776) tüm ruhsal olayları duyumlara bağlayarak İngiliz görgücülüğünü (ampirizm) pekiştirmiştir. Ama bir yandan da nesnel gerçekliğin, nedenleri bilinmeyen ve asla bilinemeyecek olan bir izlenimler akımından ibaret olduğunu ilerisürmüştür. XVIII. yüzyılda Wolff, ruhbilimi, insanbilimin bir dalı olarak görmüştür. İnsanbilim (antropoloji), *somatoloji* ve *psikoloji* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre ruhbilim de ikiye ayrılır: *Görgül ruhbilim* (*Os.* İhtibârî ruhiyât, *Fr.* Psychologie empirique) ve *ussal ruhbilim* (*Os.* Aklî ruhiyât, *Fr.* Psychologio rationelle). Usun kendi kendini gözlemlemesini yöntem olarak alan bu ussal ruhbilim, sonraları, *varlıkbilimsel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu vücudî, *Fr.* Psychologie ontologique) adıyla da anılmıştır. Usun kendi kendini gözlemlemesi yöntemi, gerçekte, törebilimcilerin yöntemidir. Bu yöntemi ruhbilime sokan, rönesansın ünlü yazarı Montaigne (1533-1592)'dir. Bu yöntem, Montaigne'den Descartes'a ve Pascal'a, bunlardan da İngiltere'ye geçmiştir. Duyumculuğun kurucusu Locke ünlü *iç deney* tasarımıyla bunu yöntemleştirmiş; kendisini izleyen Hume, Iskoçyalılar (özellikle Thomas Reid) vb. yöntemi geliştirmişlerdir. Wolff bu yöntemi Almanya'da, Royer Collard da Fransa'da uygulamıştır. Fransız düşünürü Maine de Biran bu yöntemi Descartes ve Condillac düşünceleriyle kaynaştırmıştır. Böylelikle bir *bilinçsel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu şuûrî, *Fr.* Psychologie de conscience) doğmuştur. Bu içebakışı başkalarında da gözlemleme bir *duygudaşlık ruhbilimi* (*Os.* İştiraki his ruhiyâtı, *Fr.* Psychologie de sympathie) meydana çıkarmıştır. Bundan da *düşünme ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu teemmülî, *Fr.* Psychologie reflexive) ya da *eleştirel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu tenkidî, *Fr.* Psychologie critique) doğmuştur. *Bireysel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu şahsî, *Fr.* Psychologie individuelle) de bu yöntemin ürünüdür. Almanların *derinlik ruhbilimi* (*Al.* Tiefenspychologie), bu akımın doğurduğu bir ruhbilim anlayışıdır. Düşünceci ve metafiziksel bir yapıya dayanan ruhbilim anlayışı alanını gittikçe genişletmekte ve şu alanlara yayılmaktadır: *Çocuk ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu etfâl, *Fr.* Psychologie pédologique), *hayvan ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu hayvânî, *Fr.* Psychologie zoologique), *kalıtım ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu irsî, *Fr.* Psychologie génétique), *fiziksel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu fizikî, *Fr.* Psychophysique), *fizyolojisel ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu fizyolociyâî, *Fr.* Psycho physiologie), *hastalık ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu marazî, *Fr.* Psychologie pathologique), *karşılaştırmalı ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu tatbikî, *Fr.* Psychologie comparée), *tepke ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu aksülamelî, *Fr.* Psychologie de réaction), *ansal yapı ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu terkibi, *Fr.* Psychologie structurale), *ilkel insan ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu iptidâî, *Fr.* Psychologie etnologique), *ıra*

farkları ruhbilimi (*Os.* İlmülruhu secâyâ, *Fr.* Psychologie éthologique), *ansal ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu zihnî, *Fr.* Psychologie mentale), *davranış ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu amelî, *Fr.* Psychologie de comportement), *biçim ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu şeklî, *Fr.* Psychologie de forme), *toplumsal ruhbilim* (*Os.* İlmülruhu içtimâî, *Fr.* Psychosociologie), *çözümleme ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu tahlilî, *Fr.* Psychanalyse), *dil ruhbilimi* (*Os.* İlmülruhu lisânî, *Fr.* Psychologie linguistique) vb... Bunların içinde özellikle *davranış ruhbilimi* (*İng.* Behaviourism), *biçim ruhbilimi* (*Al.* Gestaltheorie) ve Freud'ün *ruhsal çözümleme* (*Al.* Psycho-analyse)'si yüzyılımızda metafizik ve düşünceci kampı bir hayli etkilemiş ve egemen sınıfların yararına kullanılmış bulunmaktadır. Örneğin burjuva toplumbilimcileri bunlara dayanarak toplumsal evrimi ruhbilimsel açıdan açıklarlar. Onlara göre toplumsal evrim, bilincin ürünüdür. Ne var ki bu, bilinçsiz bir bilinçtir. Çünkü onlara göre insan, bilinçsiz dürtülerin ve yaşambilimsel (biyolojik) içgüdülerin etkisiyle davranan bir varlıktır. Özellikle Freud'e göre insanın tüm eylemleri hayvansal bir güdüyle, eşdeyişle cinsel içgüdüyle koşullandırılmıştır. İnsan bilinciyse, bu bilinçsiz dürtü ve içgüdülerin üstünde kurulmuş bir üstyapıdır. Demek ki toplumsal ilişkilerde bilinçle davranmak olanaksızdır. Bundan ötürü toplumsal tedirginlikler ve özellikle devrimsel hareketler insanların *sinirsel bunalım*'ları sonucudur.

4. *Mantık:* Ruhbilimin pek çok bilimlerle, özellikle de mantık ve bilgi kuramıyla sıkı ilişkisi vardır. Başka bir deyişle, ruhbilimin bu bilimlerle görev sınırları henüz kesinlikle çizilmiş değildir. Mantık *düşünmenin bilimi*, bilgi kuramı da *bilmenin bilimi*'dir. Oysa düşünmek ve bilmek ruhsal olaylardır. Ne var ki mantık, nasıl düşünüldüğünden çok, doğru düşünülüp düşünülemediğini ve bilgi kuramı, nasıl bilindiğinden çok doğru bilinip bilinmediğini inceler; doğru düşünmekle doğru bilmenin yasalarını koyar. Bu yasalarsa ruhbilimin görev alanı dışındadır. Bununla beraber düşünme ve bilmenin bilimleri olmak açısından mantıkla bilgi kuramı, ruhbilimle sınırdaştır. Ama ne mantık, ne de bilgi kuramı ruhbilimin birer bölümü değildir. Ne var ki mantık ve bilgi kuramı, ruhbilimin düşünme ve bilme olayları alanındaki verilerine dayanmak zorundadır. *Bk.* Mantık, Bilgi Kuramı.

5. *Yöntembilim:* Ruhbilim, genellikle, dört yöntemle çalışmıştır: *İçebakış yöntemi, deney yöntemi, patolojik yöntem* ve *karşılaştırma yöntemi.* İçebakış (Entrospeksiyon), bilincin kendi kendini gözlemesini dilegetirmek için İngiliz ruhbilimcilerinin kullandıkları bir deyimdir. *İçgözlem* ya da *içduyu* deyimleriyle de dilegetirilmiştir. Bilincin ikiye bölünüp bir yandan algılarken, öbür yandan da nasıl algıladığını gözlemesi sadece insana özgü bir olgudur. Bundan ötürü bu yöntem hayvan, çocuk, ilkeller vb. gibi ruhbilim alanlarında kullanılamaz. Bundan başka Comte ve Wundt gibi düşünürler, bilincin kendi kendini bilmesinin doğrudan doğruya bir gözlemden gelmediğini, sonradan bellek tarafından yeniden kurulan anılar üstünde gözlemde bulunulduğunu, bunun da doğrudan bir fiziksel olguyu gözlemler gibi bir gözlemleme olmadığından birçok yanılmaları gerektirebileceğini, dahası gözleyenle gözlenen aynı kişi olduğundan yansızlığın sağlanamayacağını ilerisürerek bu yönteme karşı çıkmışlardır. Bununla beraber düşündüğümüz, duyduğumuz ya da bir şey yaptığımız zaman ansal yaşamımızı gözlemekle çok değerli bilgiler elde ettiğimiz de kesindir. Böylelikle ruhsal yaşamımızı tanır, nitelendirir, sınıflandırır ve düzenleriz. Deney yöntemi, yaşambilimsel alanda ilkin Claud Bernard tarafından ortaya atılmıştır. Deney, çocukluktan yaşlılığa kadar her çağdaki denekler, normallerle anormaller, çeşitli hayvanlar üstünde yapılabilir; bu yüzden de çok geniş bir çalışma alanına sahiptir. Ruhilimdeki devrimsel bulgular da bu yöntemle bulunmuştur (*Bk.* Pavlovculuk). Deney bir *uyaran* (ki buna *stimulation, excitation* ya da *stimulus* denir)'la *yanıtı* (ki buna da *reaction* denir) arasındaki ilişkiyi saptamak için yapılır. Örneğin *dikkat*'le *soluk alma* arasındaki ya da *korku*'yla *kan dolaşımı* arasındaki ilişki incelenir ve ölçülür. Bu, nesnel ve bilimsel bir araştırmadır. Patolojik yöntem, özellikle akıl ve ruh hastalıklarıyla ruhsal oluşumlar arasındaki ilişkiyi saptamak ve açıklamak açısından zorunlu ve yararlı olmuştur. Broussais *Irritation et la folie* adlı yapıtıyla, Maury *Sommeil et les rêves* adlı yapıtıyla ve daha sonra Esquirol, Moreau de Tour, Maudsley, Charcot vb.'larının çalışmaları bu yöntemin ruhbilimde kullanılmasına yol açmışlardır. Fransız ruhbilimcileri Maine de Biran'la Ribot bu yöntemin ilk uygulayıcılarıdır. Bu çığır yüzünden ruhbilimci hekimler oluşmuş ve gittikçe çoğalmıştır. Bu yöntem, özellikle ruhsal işlevleri sınıflandırmayı gerçekleştirmiş ve *ruhsal bi-*

reşim (*Fr.* Synthése psychique), *özdevingenlik* (*Fr.* Automatisme), *ansal düzey* (*Fr.* Niveau mental), *gerginlik* (*Fr.* Tension) vb. gibi pek çok ruhbilimsel kavramların tanımlarına açıklık kazandırmıştır. Karşılaştırma yöntemi (Mukayese usulü), ruhsal gelişmenin çeşitli aşamaları arasında bir bağ kurulmasını sağlamıştır. Örneğin çocuktaki gelişmeyle bir ilkeldeki gelişme arasında ne gibi benzerlikler ya da ayrılıklar vardır? vb. gibi birçok önemli sorunlar bu yöntemle çözülebilmiştir. *Bk.* Yöntem.

6. *Bilimsel ruhbilim:* Yukarda özetlenen çeşitli metafizik ve düşünceci ruhbilim anlayışlarına karşı *bilimsel ruhbilim* (*Os.* İlmî ruhiyât, *Fr.* Psychologie scientifique), eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğretiye dayanır ve İvan Mihayloviç Seçenov (1829-1905)'la onun izinden yürüyen İvan Petroviç Pavlov (1849-1936) tarafından gerçekleştirilmiştir. *Bk.* Pavlovculuk, Ruh.

RUHBİLİMCİLİK. (*Os.* Ruhiyâtçılık, İlmülruh taraftarlığı; *Fr., Al.* Pyschologisme, ayrıca *Al.* Psychologismus, *İng.* Psychologism, *İt.* Psicologismo) Ruhbilimi bütün bilimlerin temeli sayan görüş... Ruhbilim, özellikle çağımızda, düşüncecilikle özdekçiliğin (metafizikle eytişimin) bir savaşım alanı olmuştur. Burjuvazi yararına kullanılmak istenen ekonomi, törebilim, sanat, toplumbilim, eğitim vb. gibi ne kadar bilim varsa ruhbilimsel alana çekilir ve bilimlerin olay ve olguları ruhsal (eşdeyişle: öznel) açıdan açıklanır. Çağdaş bilimler edebiyatı bunların sayısız örnekleriyle doludur. Örneğin toplumsal tedirginlikler ruhsal bunalımlarla, toplumsal devrimler histeri nöbetleriyle, toplumsal evrimler içgüdülerle açıklanır. Marjinalci ekonomiciler değeri ruhbilimsel etmenlere bağlarlar. Bunu kasıtlı olarak yaptıklarını açıkça itiraf etmekten de çekinmezler. Yapıtları, bu amaçlarını açıkça dilegetiren birçok sözlerle doludur (Örneğin *Bk.* Prof. Jevons, *The Theory of Political Economy*, 4. baskı, s. 164, 165). Gerçekten de ruhbilim, felsefenin temel sorunuyla (ruhun özdekten bağımsız ve ona göre öncel, yoksa özdeğin gelişmesinin ürünü ve ona göre ikincil mi olduğu sorunuyla) çok yakından ilişkilidir. Bundan ötürü bilimdışı kafalar, kendilerine göre çok haklı olarak, ruhbilim alanında at oynatmaktadırlar. Ruhbilimcilik el attığı bilgi dalına göre çeşitlenir: *Törebilimsel ruhbilimcilik* (*Os.* Ahlâkî ruhiyatçılık, *Fr.* Psychologisme éthiquc), *ekonomik ruhbilimcilik* (*Os.* İktisâdî ruhiyatçılık, *Fr.* Psychologisme économique), *mantıksal ruhbilimcilik* (*Os.* Mantıkî ruhiyatçılık, *Fr.* Psychologisme logique) vb. gibi adlar alır. *Bk.* Ruhbilim, Ruh.

RUHBİLİMSEL TOPLUMBİLİM. (*Os.* İlmülruhî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie pscyhologique) Toplumsal olayları ruhbilimsel etkenlerle açıklamaya çalışan idealist toplumbilim anlayışı... Toplumsal olayların nesnel ve bilimsel etkenlerine sırtlarını çevirerek, ruhbilimsel etkenlerle açıklamaya çalışanların başında Hans Blüher, Havelock Ellis, W. I. Thomas, Westermarck, W. Mc. Dougall gibi toplumbilimciler gelmektedir. Bunlardan daha önce de İngiliz düşünürü Herbert Spencer'in *The Social Organism* adlı yapıtında yazdığı, bu anlayışa yön veren şu sözlerini kaydetmek gerekir. Spencer şöyle demektedir: "İnsanlar arasındaki işbölümü, ruhsal ve yaşambilimsel farklılıklarının sonucudur. Yaradılıştan yetenekli insanlar, öteki sıradan insanların arasından sıyrılıp toplumsal basamakların en üstüne çıkarlar ve toplumsal örgenliğin beyni olup iktidar çarkını ellerine geçirirler". Spencer, Platonvâri bir tutumla her toplumda üç sınıfın bulunmasını zorunlu görmektedir. Bunlardan biri *alt sınıf*'tır ki hem kendini hem de başkalarını besleyecektir. İkincisi *orta sınıf*'tır ki değişim ve dağıtım hizmetlerini görecektir. Üçüncüsü *üst sınıf*'tır ki düzenleyecek ve yönetecektir. Görüldüğü gibi Spencer, toplumsal işbölümünün emeğin toplumsal bölümünden doğduğunun farkında bile değildir. Bu temelden yola çıkan ruhbilimsel toplumbilimcilerden örneğin Hans Blücher, *Aşkın Toplumlar Üstündeki Etkisi* adlı yapıtında toplumun, erkeğin erkeğe duyduğu cinsel aşktan doğduğunu savunur. Ona göre erkeğin kadına duyduğu aşk sadece aile gibi pek küçük birimleri oluşturulabilir, koca bir toplumun kurulması içinse bu yetmez, erkeğin erkeğe karşı duyduğu aşk gereklidir (*Bk.* İdem, *Die Rolle der Erotik in den Menslichen Gesellschaft*, Iena 1921, c. I, s. 4, 6, 37, 190 vd.). Blücher'in yapıtı inanılmayacak kadar saçmalıklarla doludur. Ne var ki Blücher'in bu savları, pek ünlü Dr. Freud'ün *Küme Ruhbilimi* adlı yapıtında ilerisürdüğü şu sava dayanır: "Erkeğin erkeğe duyduğu aşk, zümre dayanışmasıyla daha kolay uyuşabilir". Mc Dougall'e göre de "cinsel içgüdü, içgüdülerin en güçlüsüdür ve toplumsal gelişmenin tek etkenidir" (*Bk.* İdem, *Introduction to Social Psychologie*, s. 272). William Tho-

mas'a göre de cinsler arasındaki örgensel farklarla bütün toplumsal olaylar açıklanabilir, toplumu meydana getiren cinsel çekimdir; sanat, din, hukuk vb. cinsel çekimin çeşitli anlatımlarından ibarettir (*Bk.* İdem, *Sex and Society*, yedinci askı, s. 51, 55, 61, 67, 80, 119, 196 vd.). *Bk.* Toplumbilim, Ruhbilim, Ruhbilimcilik.

RUHSAL ÇÖZÜMLEME. (*Os.* Tahlili ruhî, *Fr., Al.* Psycho-analyse, *İng.* Psycho-analysis, *İt.* Psico-analisi) Dr. Freud'ün ruh hastalıklarını sağaltmak için geliştirdiği yöntem ve bu yönteme dayanarak kurduğu ruhbilim öğretisi... Türkçe yazımıyla dilimizde de kullanılan *psikanaliz* (*Fr.* Psychanalyse) deyimi, *ruhsal çözümleme* deyimiyle özleştirilmiştir. Avusturyalı Dr. Sigesmund Freud (1856-1939)'ün önce geliştirip davranış bozukluklarını iyileştirmek için bir yöntem olarak kullandığı ve sonra *Vorlesungen zur Einführung in die Psychanalyse* (1916) adlı yapıtıyla öğretileştirdiği psikanaliz, temelde, halkın da pek iyi bildiği ve dilegetirdiği "derdini söyleyen ferahlar" kanısına dayanır. Ne var ki Dr. Freud'e göre psikanalizi gerektiren dert, hasta tarafından bilinmeyen bir derttir. Başta cinsel güdü olmak üzere birtakım güdüler ve istekler, çocukluğunda hastayı tedirgin etmiş olan kötü anılar, korkunç ya da ürkütücü olaylar vb. törebilimsel ve toplumsal baskılar yüzünden Dr. Freud'ün *bilinçaltı* adını verdiği bilinçdışı bir bölgeye itilmiştir ve hasta tarafından unutulmuş görünmektedir. Dr. Freud'e göre histeri, nevroz vb. gibi ruh hastalıklarını meydana getiren bunlardan biridir. Bunlardan biri ya da birkaçı bilincin kapısına dayanarak hastayı zorlamaya ve tedirgin etmeye başlamışlardır. Psikanalizcinin görevi, hastayı konuşturarak ya da düşlerini yorumlayarak (çünkü Dr. Freud'e göre bunlar düş biçimine de dönüşürler) bunlardan hangisinin hastalık nedeni olduğunu bulup meydana çıkarmaktır. Dr. Freud'e göre hastalık nedeni bir kez bulunup açığa konduktan sonra artık hastanın kendisi bile ona egemen olabilir, onu düzenleyebilir. Kimi hastalar bu nedeni baskı altında tutmakla sağlıkları için gerektiği gibi davranmamış olduklarını anlarlar ve nedenin giderilmesi yolunu ararlar, kimi hastalar isteklerini örneğin aşırı sofuluk gibi daha yüksek bir amaca çevirerek rahatlarlar, kimi hastalar da isteklerinin uygunsuzluğunu açık seçik görerek baskının yetersiz direnci yerine aydınlık düşüncelerini koyup ondan kurtulabilirler. Dr. Freud, Viyana üniversitesinde yaptığı konuşmalardan birinde *psikanaliz*'i şöyle anlatmaktadır: "Şimdi ben burada konuşurken dinleyiciler arasından bir terbiyesiz gürültü etmeye kalksa içinizden birkaçı onu kolundan tutup dışarı atarlar. Oysa kapının dışında da boş durmaz, kapıyı yumruklayarak bizleri rahatsız (hasta) eder. O zaman biz çaresiz, onu yeniden içeri alarak terbiyesizlik etmeyeceğine söz verdirdikten sonra oturmasına izin veririz. İşte psikanaliz budur". Psikanaliz, Dr. Freud'den önce de birçok hekimlerce uygulanmıştır. Örneğin 1880'lerde Dr. Josef Bröer ruh baskılarından kıvrandığını varsaydığı hastalarını uyutup konuşturarak, Dr. Bernheime hastalarına uykuda yaptıklarını hatırlatarak ferahlatmaya çalışıyorlardı. Freud, Bröer'in hem bir hayli güç hem de her hastada başarılı olmayan uyutma yöntemi yerine Bernheime'in hatırlatma yöntemini kullanmayı daha uygun bulmuş ve buna *çağrışım yöntemi* (*Os.* Tedâi usulü, *Fr.* Méthode associative) adını vermiştir. Psikanaliz, gerçekte, bilincin bilinçsizlik tarafından yönetildiği gibi bilimdışı varsayımlara, bireysel tahmin ve sanı gibi bilimsel nesnellikten yoksun yöntemlere, insanın bütün davranışlarını ve hattâ toplumsal olayları başta cinsel güdü olmak üzere tüm bilinçdışı güdülere bağlamak gibi bilimdışı savlara dayanan bir yöntem ve öğretidir. *Psikanaliz* deyimi, *ruhsal çözümleme* (ki Yunanca aslının tam karşılığıdır) deyimiyle özleştirilmiş ve Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlanmıştır: "Freud'ün geliştirdiği, insanın uyumlu ya da uyumsuz davranışlarının kaynağı sayılan bilinçaltı çatışma ve güdüleri araştırıp bilince çıkararak davranış sorunlarını çözme yöntemi". Dr. Mithat Enç' in bu tanımına karşı, gene Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. A. Ferhan Oğuzkan tarafından *ruh çözümlemesi* deyimiyle dilegetirilen bu terim şöyle tanımlanmaktadır: "Bilinçaltında karmaşa olarak bulunup birtakım ruhsal ve bedensel rahatsızlıklara yol açan anı, istek ve imgeleri bilinç alanına çekmek yoluyla ruh hastalarını iyileştirmeyi amaç edinen ve ilkeleri Freud'ce saptanan bir hekimlik yöntemi". Psikanaliz, mantıksal açıdan tipik bir *kısırdöngü* olarak nitelenir. Çünkü, tanıtlanmamış olan bilinçaltının varlığı, onun varlığına dayanarak ilerisürülen tanıtlanmaya muhtaç öznel tahminlerle tanıtlanır. *Bk.* Freud'cülük.

RUHUN ÖLMEZLİĞİ. (*Os.* Lâyemutiyyeti ruh, *Fr.* Immortalité de l'âme) Bedenin ölümünden sonra ruhun sonsuzca yaşayacağı inancı... Ruhun ölmezliği ya da ölümsüzlüğü inancı tanrıbilimin temel inaklarından biridir. Ruh, tanrıyla özdeş ya da tanrısal bir varlık sayılınca onu ölmezlikle nitelemek dinsel açıdan zorunludur. Çünkü ruh sonluysa onun özdeşi ya da kaynağı olan tanrının da sonlu olması gerekir. Buysa tanrı düşüncesiyle çelişiktir. Oysa ruh, bedenin düşünsel ve duyusal yanıdır. Bedenden ayrı ve bağımsız bir ruh tasarımı tümüyle bilimdışıdır, bir boşinançtır. Skolâstik Hıristiyan felsefesi, tanrı varlığının tanıtlanmasında olduğu gibi, ruhun ölmezliğinin tanıtlanması için de çeşitli kanıtlar ilerisürmüştür. Bu kanıtların tümü bilim ve mantıkdışı uslamlamalardan ibarettir. Örneğin, skolâstik felsefenin ruhun varlığı ve ölmezliği yolunda ilerisürdüğü sekiz büyük kanıttan biri şöyledir (IV. kanıt): "Mademki bütün dinler ruhun ölmezliğini kabul ve tasdik etmişlerdir, ruh ölümlüyse bütün dünya aldanmış demektir ki olanaksızdır". Rönesans Aristotelesçilerinin en büyüğü olan Padua okulu profesörü Pietro Pomponazzi (1462-1524) şöyle der: "Din adamları insanları iki sınıfa ayırarak bir sınıfı ceza ve armağanla doğru yola çekmek zorundaydılar. Öteki sınıfsa bunlarla elde tutulamayacak kadar bilgili ve yetenekliydi. Onlar için de ruhun ölmezliğini ilerisürmek zorunluydu. Ruhun ölmezliği ilkesi, siyasal ve yönetimsel bir amacı gerçekleştirmek için ilerisürülen bir varsayımdan başka bir şey değildir". *Bk.* Ruh.

S

SAÇMA. (*Os.* Abes, Muhâl, Mümteni, Bâtıl, Akla muhâlif, Hulf, Fesâd, Akla mugayir, Şenî, Müstahil, Mânâsız, Bimânâ; *Fr.* Absurde, *Al.* Absurd, Ungereimt, Widersinnig; *İng.* Absurd, Nonsensical; *İt.* Assurdo) Anlamsal öğeleri birbiriyle bağdaşmayan... Mantık açısından *mantık kurallarına aykırı olan*'ı dilegetirir, örneğin "üç kenarlı olmayan üçgen" deyimi bu anlamda saçmadır. *Anlamsız* deyimiyle anlamdaş olarak da kullanılıyorsa da yeni mantıkçılar bu ikisi arasında şöyle bir ayrım yapmaktadırlar: *Saçma*'nın bir anlamı vardır, ama bu anlam yanlıştır. *Anlamsız*'ınsa hiç bir anlamı yoktur, ne doğru ne yanlıştır. *Saçma*, felsefe dilinde usaaykırılığı belirtir. Usaaykırı olan her şey *saçma*'dır (irrasyonalizm). *Saçma* anlayışı, geometriye antikçağ Yunan düşünürü Eukleides'in (İ.Ö. 450-380) eliyle sokulmuştur. Saçma, doğru'yla yanlış'ın ortasında bulunan bir üçüncü anlamdır ve yanlışla karıştırılmamalıdır; her yanlış saçma olmayabilir. Mantıkta saçma kavramından çeşitli biçimlerde yararlanılır: Bir önermeden saçma bir sonuç çıkararak o önermenin yanlışlığı tanıtlanır, bir önermenin karşıtının saçma olduğunu belgitleyerek uslamlama (*Os.* İstidlâl) yapılır. *Saçma* deyimi, mantıkbilimi dışında, felsefeye varoluşçularca sokulmuştur. Varoluşçular, *saçma* terimini *anlamsız* anlamında kullanırlar, bununla *dünyanın ve yaşamın anlamsızlığı*'nı dilegetirirler. Kierkegaard ve Heiddegger gibi varoluşçuluğun öncülerine göre saçma, insanın dünyadaki yabancılığıdır. Fransız varoluşçusu Sartre bu deyimle *evrenin anlamdan yoksunluğu*'nu dilegetirir. Fransız varoluşçusu Camus'ye göre de dünya ve insan, birbirlerine göre saçma, eşdeyişle çelişiktirler. Albert Camus, bu düşünceden yola çıkarak, varoluşçuluğun dışında sözde bir felsefe öğretisi geliştirmeye çalışmıştır. Gerçekte saçma olan asıl bu varoluşçu varsayımlardır, çünkü tekbenci ve öznel düşüncecidirler. *Bk.* Saçmacılık, Varoluşçuluk.

SAÇMACILIK. (*Os.* Abesçilik, *Fr.* Absurdisme) Fransız varoluşçusu Camus'nün insan ve dünya çelişkisi varsayımı... Kimi yazarlarca *saçmacılık* deyimiyle adlandırılan Camus öğretisi, *uyumsuzluk felsefesi* (*Fr.* Philosophie de l'absurde) ve *varlığın saçmalığı öğretisi* (*Fr.* Doctrine de l'absurdité de l'existence) adlarıyla da anılır. Fransız düşünürü Albert Camus (1913-1960)'ye göre insan için evren usaaykırıdır, uyumsuzdur, *saçma*'dır. Bu saçmalığı görmek için de gözlerinizi açmanız ve usunuzu kullanmanız yeter. Bilim yoluyla olguları kavrayıp sayabilirsiniz ama, evreni kavrayamazsınız. İşte ağaç, sertliğini duyuyorsunuz; işte su, tadını alıyorsunuz; işte yel, sizi serinletiyor. Bu kadarla yetinmek zorundasınız. Bilim, giderek, size, elektronların bir çekirdek çevresinde toplandıkları görünmez bir gezegenler takımından sözedecektir. Bu, bir varsayımdır. O zaman dönüp dolaşıp şilre geldiğinizi ve hiç bir şeyi bilemeyeceğinizi anlayacaksınız. Öyleyse nedendi bu kadar çaba? Bir geceyarısı, yüreğinizin sorunsuz olduğu bir sırada, otların ve yıldızların kokusu bu bilimin pek daha çoğunu öğretmemiş miydi size? Evren rastgeledir, boşunadır, hiç bir sağlamlığa dayanmamaktadır ve sizin için ölümle bitmektedir. Bu aydınlığa varan kişi iki yol tutabilirdi: Kendini öldürmek ya da evrenin ötesini umut etmek... Bu iki yoldan birini ya da ötekini tutanlar olmuştur. Oysa bu iki yol da uyumsuzdur, saçmadır, akla aykırıdır. Asla bilinemeyecek olanın umuduyla bilinenin kendini yadsıması uyumsuzluğun ta kendisidir. Bu gerçeği daha iyi anlayabilmek için uyumsuzu tanımlamak gerekiyor: Uyumsuz, bir kıyaslamadır. Bir başka deyişle uyumsuz, kıyaslananların ne birinde ne de ötekindedir, her ikisinin karşılaşmasındadır. İnsan kendi çerçevesi içinde uyumludur. Dünya kendi çerçevesi içinde uyumludur. Uyumsuzluk, bu iki uyumlunun kıyaslanmasından doğar. İnsan açıklık isteğindedir, karşısındakiyse bu açıklık isteğine karşılık vermez, işte uyumsuzluk buradadır. Her şeyi bilmek isteyişimizin karşısında aklımız güçsüzdür. Aklın beceremediğini becermeye kalkan ruh da çelişmelerle saçmalamalar bulur sonunda. Karşımızda anlamını kavrayamadığımız bir evren var. Gerçek şu ki, biz bu evreni tanımıyoruz. Kesin bilgilerimiz bizi çevreleyen duvarlarla sınırlıdır. Bu duvarların dışında kocaman bir boşluk, bir akla aykırılık düzeni uzamaktadır. Ölmek zorunluğu fizik-ötesi bir rezalettir. Deney-ötesini gerçekleştirmekte güçsüz, deneyin derinliklerine inmekte yetersiz, başarısızlıklarla altüst olmuş insan sonunda bu rezaletle rezil olmak zorundadır. Bir tokatın iz bırakmaz olduğu bu cansız bedenden ruh silinmiştir. İşte mâceranın bu ilkel ve kesin yanı, uyumsuzluk duygusu-

nun özünü meydana getirir. Bu kaderin ölümlü ışığı altında faydasızlık belirmiştir. Bu durumumuzu buyrukları altında tutan kanlı matematikler karşısında hiç bir töre, hiç bir çaba, deneye dayanmayan bir düşünceyle haklı çıkarılamaz. Öteden beri bilinen bu gerçeğin sonucu ilgilendiriyor Camus'yü. Karşılığını bulmaya çalıştığı soru şudur: Öyleyse ne yapmalıyız? İsteyerek ölmeli miyiz, yoksa ne olursa olsun umut mu etmeliyiz? Yukarda da söylediğimiz gibi Camus, bu iki yolu da uyumsuz bulmaktadır. Ağaçlar içinde bir ağaç, kediler içinde bir kedi olsaydık sorun çözülmüş olurdu. Çünkü o zaman biz de susan evrenin susan bir parçası sayılırdık. Oysa bizim sesimiz var. Bilinçli aklımız bize bu oyunu oynayan, insanlığımız bizi evrenin karşısına çıkaran. Bu ayaklanışımız, boş bir gururun ürünü değildir. Bu başdöndürücü çizgide durmasını bilmek, işte dürüstlük budur, gerisi kaçamaktır. Dünyanın uyumsuzluğu ondan umut ya da kendini öldürmeyle sıyrılıvermeyi gerektirmez. İnsanın gerçek çabası, onun üstünde mümkün olduğu kadar çok kalmaya, onun acayip bitkilerini incelemeye çalışmak olmalıdır. Dünyaya bakıyoruz. Onu, yüzyıllardan beri, kendi verdiğimiz biçimlerle, çizgilerle görmeye alışmışız. Bu yapmacıklığı sürdürmeye gücümüzün yetmediği ya da bu oyunun artık bize bıkkınlık verdiği bir anda bir ağacın, bir taşın bize ne kadar uzak, bizden ne kadar habersiz ve bizim için ne kadar kavranılmaz olduğunu sezinleriz. Uyumsuzluk mâcerası böylece başlar. Hele bu sezginin üstüne ölmek rezilliği de eklenince soru bütün gücüyle karşımıza dikilir: Öyleyse ne yapabiliriz? Yapabileceğimiz tek şey var, diyor Camus: Yaşamak... Bu dünyanın kendisini aşan bir anlamı var mıdır, bilmiyorum. Ama bu anlamı bilmediğimi, öğrenmenin de benim için şimdilik imkânsız olduğunu biliyorum. Durumumun dışında olan bir anlamın benim için anlamı ne?.. Ben ancak insan terimleriyle anlayabilirim. Dokunduğum şey, bana karşı direnen şey, işte budur benim anladığım. Öyleyse anladığımı bırakmamalıyım. Bana alabildiğine açık görüneni, bana karşı bile olsa, tutmalıyım. Vaktiyle hayatın yaşanmaya değer bir anlamı olup olmadığı sorulurdu. Şimdiyse ne kadar anlamsız olursa o kadar daha iyi yaşanacağı biliniyor. Yaşamak, uyumsuzu yaşatmaktır. Uyumsuzu yaşatmaksa her şeyden önce ona bakmaktır. Eurydice'in tersine, uyumsuz ancak kendisine sırt çevrildiği zaman ölür. İnsanla kendi karanlığının bu sürekli karşılaşması, tutarlı olan pek ender felsefe durumlarından birini meydana getirmektedir. İnsanın bu şahlanışı ne ezici bir kaderin güvenliğidir, ne de bir boyun eğiş. Bu, uyumsuz bir özgürlük, gerçek bir özgürlüktür. Artık hiç bir amaç beni kösteklemeyecek, beni tutsak edemeyecektir. Biliyorum ki, yarın yoktur. Uyumsuz insanın bütün yapaileceği, her şeyi olduğu gibi, kendisini de tüketmektir. Uyumsuzun ilk gerçeği meydan okuma'dır. Bu meydan okuma, bu şahlanış hayata gerçek değerini verir, bir hayatın uzunluğu üstüne yayılmış olarak büyüklüğünü yeniden yerine getirir. Gözleri bağlanmamış bir insan için kendisini aşan bir gerçekle çarpışan zekânın görünümü kadar güzel bir görünüm yoktur. Uyumsuzun ikinci gerçeği hayattan başka her şeye karşı ilgisizliktir. Bir şafak vakti, erkenden önünde hapishanenin kapıları açılan bir ölüm cezalısının o tanrısal hazır duruşu, yaşamanın duru alevinden başka bütün şeyler karşısındaki o inanılmaz ilgisizlik... Bu ilgisizliktir ki, aşıldığında yıkılışın ve hiçliğin başladığı o sınırlı ve saydam evrende yaşamayı kabul ettirir kişiye. Artık bir değerler sıralaması, bir seçme, bir yeğleme yoktur kişi için. Bu, bir erdemsizlik midir?.. Hayır, diyor Camus, ben burada insanın suçsuzluğu ilkesinden yola çıkıyorum. Uyumsuz insanın doğrulanabilecek hiç bir şeyi yoktur. Benimseyeileceği tek erdem, *kendini zorunlu kdan erdemdir.* Bütün töreler, bir davranışın kendini haklı ya da haksız kılan sonuçları bulunduğu düşüncesi üstüne kurulmuştur. Uyumsuza varmış bir insan bu sonuçların açıkyürekle ele alınması gerektiğini düşünür sadece. Ödemeye hazırdır. Onun için sorumlular bulunabilir ama suçlular yoktur. Geçmiş deneyden gelecek davranışını düzenler. Hem sınırlı, hem de ağzına kadar mümkün şeylerle dolu olan bu alanda hiç bir şey önceden kestirilemez. Uyumsuz kişinin usavurma sonunda anlayabileceği şeyler töre kuralları değil, aydınlatmalardır. Bir kişinin koşulları değil, yenilgileri yargılar kendisini. Uyumsuz insan için iyilik yerini cömertliğe, birlik yerini cesarete, şefkat yerini erkekçil susuşa bırakmıştır. Bir töre sorunu çıkarmaz kendisine, bu konuda herkes gibi'dir. Onun töresi, bir nitelik töresi değil, bir nicelik töresidir. Öyle görünmekle öyle olmak birdir onun için. İnsan, kendi kendisiyle biter, ötesi yoktur, bir şey olmayan evrende, insanca olan ve yalnız bu olan her şeyin daha yakıcı bir anlam taşıdığını bilir. Gerilmiş yüzler, tehlikeye düşmüş kardeşlik, insanlar arasındaki

güçlü ve utangaç dostluk geçici oldukları oranda gerçek zenginliklerdir. Tinsel varlık gücünü ve sınırlarını en iyi bunlar ortasında duyar. Albert Camus, *Sisyphe Efsânesi* adlı yapıtında bu uyumsuz dünyada uyumsuz oyunu (hayatı) en iyi oynayan dört oyuncuyu inceliyor. Bu oyuncular şunlardır: Donjuan, aktör, fâtih ve sanatçı... Bu dört oyuncu da uyumsuzlukla aydınlanmış kişilerdir. Mutludurlar. Mutsuzluğu doğuran bilmemek ve umudetmektir. Onlar bilirler ve umudetmezler. Onların yaşamalarında, nicelik töresi elle tutulurcasına görülür. Ortak yanları sonu öne almalarında ve ömürleri boyunca pek çok sonlar yaşamalarındadır. Bir kadın: Sana aşkı verdim en sonunda, diye bağırır Donjuan'a. Donjuan gülümser: En sonunda mı? der. Hayır, fakat bir kere daha. Uyumsuz kişinin üç niteliği vardır: Kafa tutma, özgürlük, çeşitlilik... İşte bu dört oyuncu, bu üç niteliği en iyi biçimde gerçekleştirmektedirler. İster aşk, ister oyun, ister fetih, ister yaratım olsun, bu birleşik kafalar giriştikleri işlerden de kurtulmasını bilirler. Eserlerinde varolmayacaklarını kabul edecek dereceye gelmişlerdir, böylece, bireysel hayatın derin faydasızlığını tüketmektedirler. Hayatın uyumsuzluğunu görmek onlara bütün aşırılıklara dalmak hakkını vermiştir. Kalan şey, biricik çıkış yolu, ölümcül olan bir kaderdir. Ölümün bu tek kaçınılmazlığı dışında, sevinç ya da mutluluk, her şey özgürlüktür. Biricik efendisinin insan olduğu bu dünya devam eder. Düşüncenin kaderi kendi kendinden elçekmek değildir artık, imgeler halinde sıçramaktır. Eğlendiren ve körleştiren tanrısal masal değil, içlerinde güç bir bilgelik ve yarınsız bir tutkunun özetlendiği yeryüzünün malı olan eylem ve dramdır. Efendisiz olan bu evren onlara ne kısır görünür, ne de değersiz. Tanrılarca, bir kayayı durmamacasına bir dağın tepesine kadar yuvarlayıp çıkarmakla cezalandırılan Sisyphe'in sessiz, gösterişsiz sevincini duyar onlar. Kaderleri kendilerinindir. Geceyle dolu bu dağın her madensel parıltısı, tek başına, bir dünya meydana getirir. Tepelerle çarpışma bile bir insan yüreğini doldurmaya yeter çünkü. Sisyphe mutludur. Albert Camus, 1945 yılında yayımladığı bir denemede düşüncesini şu sözlerle biraz daha açıklamaktadır: Üstünde durduğumuz sıkıntı, bütün bir çağın sıkıntısıdır. Biz, kendi hayatımızdan ayrılmak istemiyor, kendi tarihimiz içinde düşünmek ve yaşamak istiyoruz. Biz inanıyoruz ki, bu hayatın gerçeğine ancak herkesin kendi dramını sonuna kadar yaşamasıyla erişilebilir. Çağımız Nihilisme'den çok çektiyse aradığımız töreye Nihilisme'i bir yana bırakmakla varılamaz. Hayır, her şey yadsımada ve uyumsuzda bitmiyor, biliyoruz bunu. Ama önce yadsımayı ve uyumsuzu ele almalı. Çünkü bizim kuşağımız ilkin onlara rastladı, şu halde ilkin onlarla kozunu paylaşmak zorundadır. Şu var ki, en koyu umutsuzluğum içinde umutsuzluğu aşmanın yollarını aradım ben. Kara da olsa, eserimizin göbeğinde tükenmez bir güneş parlıyor ki, o da bugün ovada, tepelerde bağıran güneştir... Görüldüğü gibi Albert Camus'nün şiirli bir dille anlattığı bu varsayımlar, bilimsel açıdan büyük yanılgılar ve bilimdışı pek çok yargılarla doludur. İlkin, evreni usaaykırı bulmakla usaaykırıcılığın tüm bilimdışılığını yüklenir. İkinci olarak, hiç bir şey bilmediğimizi ve asla bilemeyeceğimizi ilerisürmekle bilinemezciliğin bilime aykırılığıyla donanır. Üçüncü olarak, nesnel gerçekliği insansal varlığa ve insansal varlığı da bireysel varlığa indirgemekle öznel düşünceciliğin ve tekbencilliğin bilimsellikten yoksun tüm zırva sonuçlarının içine düşer. Dördüncü olarak, tek felsefesel sorunun kendini öldürme (intihar) sorunu olduğunu savlamakla bilimsel felsefeyle hiç bir ilgisi bulunmadığını ve felsefeyi bir küçük sınıf öğrencisi kadar bile kavramamış olduğunu ortaya koyar. Beşinci olarak, bireyi toplumdan soyutlamak ve topluma karşı çıkarmakla bireyciliğin tüm güçsüzlüğünü taşır. Altıncı olarak, çağımızda bilimdışı ideolojiyle özdeşleşmiş olan Schopenhauer ve Nietzsche kötümserliğini tüm bilimdışılığıyla sürdürür. *Bk.* Saçma, Varoluşçuluk, Bilinemezcilik, Usaaykırılık, Tekbencilik, Öznel Düşüncecilik.

SAĞDUYU. (*Os.* Aklı selîm, Hissi selîm, Hassei selîme, Aklı müstakîm, Aklı reşîd, İsâbeti hüküm, Aklı fıtrî, Hassai temyiz; *Fr.* Bon sens, *Al.* Gesunder, Verstand, Gescheidtheit; *İng.* Good sense, Sound sense, Right sense, Common sense; *İt.* Senno) Günlük yaşamın belirlediği görüş, duyuş, davranış ve düşünüş biçimlerinin tümü... İnsanlar, günlük yaşamlarından birtakım kanılar edinirler ve bu kanılara göre düşünüp yargılarlar. İşte bu düşünme ve yargılama tutumu, *sağduyu* deyimiyle dilegetirilir. Sağduyu, bu niteliğiyle, *bilimsel* olana karşıttır. Örneğin Bertrand Russell, *Felsefe Tarihi*'nde Aristoteles'i anlatırken şöyle der: "Aristoteles öğretisi, yarı yarıya bir sağduyu öğretisidir. Aristoteles'in yargıları, çoğunlukla, sudan ay-

rıntılar üstünde bile özenle duran ve öğretici bir hava içinde ilerisürülen sağduyu önyargılarıdır". Einstein ve kuramları üstüne çok değerli bir inceleme yazmış olan Lincoln Barneet de şöyle der: "Klâsik fizik, bir cisim ister dursun ister devinsin, boyutlarının aynı olacağını varsayar. Çünkü sağduyu bu varsayımı gerektirir. Ama Einstein, sağduyunun, on sekiz yaşından önce zihinde yerleşen önyargılardan başka bir şey olmadığını göstermiştir. On sekiz yaşından sonra karşılaşılan her yeni düşünce, tartışılmadan kabul edilen bu sağduyu önyargılarıyla savaşmalıdır. Einstein, tanıtlanmamış hiç bir ilkeyi açık ve belli olarak kabul etmek istemediği içindir ki derinlerde yatan doğa gerçeklerine, kendinden önce gelen bilim adamlarından çok daha iyi inebilmiştir". Fransız düşünürü Descartes, sağduyuyu *us*'la anlamdaş saymış ve bundan ötürü de varoluşunun kanıtı olarak görmüştür. Bertrand Russell'in açısından bakarsak, Descartes öğretisini de, bu anlamda bir sağduyu öğretisi saymak gerekir. Daha sonra Iskoçya okulu, özellikle de bu okulun yol açıcısı Thomas Reid, sağduyunun doğuştan varolduğunu ilerisürmüştür. *Sağduyu* kavramı, böylelikle, metafiziğin ve özellikle de Iskoçya okulunun ilerisürdüğü *herkesçe aynı biçimde duyulan*'ı dile getiren *kamulduyu* (*Os.* Hissi müşterek, *Fr.* Sens commun, *Al.* Gemeinsinn, *İng.* Common sense, *İt.* Senso comune) deyimiyle anlamdaş kılınmıştır. Metafiziğin bu yanlış değerlendirmelerine karşın sağduyu, pratikten kaynaklandığından daima metafizik düşlerin karşısına çıkmış ve özdekçi bir ıra taşımıştır. Iskoçya okulunun geliştirmeye çalıştığı *kamulduyu gerçekçiliği* (*İng.* common sense realism) böylelikle, bizzat Iskoçya okulunun karşısına dikilmiştir. Bununla beraber *sağduyu* kavramı, genellikle metafizik düşünme biçiminin soyut yapılarına karşıt bir anlamda kullanılmıştır. Ne var ki günlük pratiğin verebildiği bilgilerle sınırlıdır ve ancak günlük pratiğin bilimselleşmesiyle bilimselleşebilir. Bununla beraber, *sağduyu,* pratik ölçütünü yansıtmakla idealizmin karşısında ve özdekçilik düzeyinde yer alır.

SAĞIN. (*Os.* Dakîk, Sahih, Hakikî, Muhkem, Müttekan, Sâlim; *Fr., İng.* Exact, *Al.* Exakt, *İt.* Esatio) Konusuna uygun olan... Özellikle mantıkta, *sözün anlatılmak istenene tıpatıp uygunluğu*'nu dilegetirir. Lâtince *eksiksiz ölçülen*'i dilegetiren *exactus* deyiminden türetilmiştir. Böylesine titiz ve yanılgısız ölçüye de *sağın ölçü* denir. *Bk.* Sağın Bilimler.

SAĞIN BİLİMLER. (*Os.* Ulûmu sahiha, *Fr.* Sciences exactes, *Al.* Exakte Wissenschaften, *İng.* Exact sciences) Sağın önermelere dayanan bilimler... Genellikle matematiksel bilimler (Hesap, geometri, mekanik, fizik vb.), sağın bilim sayılırlar. Bundan ötürü bu deyimi, doğrudan doğruya *ulûmu riyâziye* (Matematiksel bilimler) deyimiyle çeviren Osmanlı sözlükçüleri de vardır. Oysa sağın bilim olmak için mutlaka *matematiksel* olmak gerekmez, bilimsel olmak yeter. Örneğin eytişimsel ve tarihsel özdekçilik sağın bir bilimdir, çünkü sağın verilere ve önermelere dayanır. *Bk.* Sağın.

SALT. (*Os.* Saf, *Fr.* Pur, *Al.* Rein, *İng.* Pure, *İt.* Puro) Başka bir şeyle karışmamış, arı... Alman düşünürü Immanuel Kant, *Salt Usun Eleştirisi* adlı yapıtında *salt*'ı *önsel* (a priori) anlamında kullanmıştır. Kant'a göre *salt us* (raison pur), önsel olarak bilme yetisidir. Nitekim matematikte de, Kant'm bu tanımına uygun olarak, hiç bir deney öğesi karışmamış niceliğe *salt nicelik* denir. Törebilimde salt, *kirli* karşıtı olarak *kirlenmemiş* anlamında kullanılır. Konuşma dilinde de salt, töresel anlamı taşır. Metafizik dilde salt, özellikle Descartes ve Malebranche'ta, *başka bir gücün etkisinde bulunmayan ruh ya da düşünce* anlamındadır. *Bk.* Önsel, Eleştiricilik, Dekart;ılık.

SALTIK. (*Os.* Mutlak, *Fr.* Absolu, *Al.* Absolut, *İng.* Absolute, *İt.* Assoluto) Hiç bir ilişkiyi gerektirmeksizin kendiliğinden var olan... Nesneler arasındaki ilişkileri ve bağımlılığı dilegetiren *ilişkin* (göreli, bağıntılı, bağıl) deyimi karşılığında kullanılır. *İlişkin* deyiminin olduğu gibi *saltık* deyiminin de metafizik ve diyalektik anlamları başkadır. Hiç bir ilişkiyi gerektirmeksizin kendiliğinden var olan, sonsuzu, sınırsızı, ilksizi, değişmezi, bağımsızı dilegetiren *saltık* metafizikte *yaratıcı özne*'dir. Bu yaratıcı özne dinlerde tanrı ve çeşitli idealist öğretilerde tanrı niteliğinde yaratıcı bir güç (örneğin Fichte'de *ben,* Hegel'de *evrensel ruh,* Schopenhauer'de *irade*)'tür. Bu metafizik anlam bilimdışıdır. Diyalektik anlam, çeşitli ilişkilerle değişen ve değişecek olduğundan ötürü de geçici olan ve bu yüzden de temel olmayan *ilişkin* (Göreli, Bağıntılı)'in karşısında sürekli, sonsuz, sınırsız ve bundan ötürü de *temel alan*'ı dilegetirir.

Örneğin özdek bir bütün olarak *saltık*, ama onun sonsuz değişikliklerle beliren biçimleri *ilişkin*'dir. Demek ki her ilişkin saltıklığını da içerir ve içinde taşır. Her oluşmada temel olan saltık bir yanla temel olmayan ilişkin bir yan vardır. Demek ki saltıkla ilişkin diyalektik bir bağımlılık içindedir. Örneğin karşıtların birliği ilişkin, çatışmaları saltıktır. Bu demektir ki karşıtların birliği süreksiz, geçici ve temel olmayan bir belirtidir, karşıtların çatışmasıysa sürekli ve temel olandır. Çünkü doğasal, toplumsal, bilinçsel her olgu kendisinde var olan saltık ve ilişkin karşıtlığının çelişme ve çatışmasıyla oluşur ve gelişir. Bu oluşma ve gelişme süreklidir, bu yüzden de temeldir. *Bk.* Bağıntıcılık.

SALTIK HAKİKAT. (*Os.* Hakikatı mutlaka, *Fr.* Vérité absolue) Nesnel gerçekliğin tam ve değişmez bilgisi... Hakikat, nesnel gerçeklik üstünde edindiğimiz bilgidir. Eytişimsel özdekçi öğreti, hakikatin, eşdeyişle nesnel gerçeklik üstünde edindiğimiz bilginin hem *göreli*, hem de *saltık* iki yan taşıdığını saptamış ve açık seçik ortaya koymuştur. Hakikat görelidir; çünkü hem nesnel gerçekliği tam olarak yansıtmaz, hem de bilimsel gelişmeyle değişir ve yetkinleşir. Hakikat saltıktır, çünkü tamlığa ve yetkinliğe götürdüğü değişmez bir içerik taşır. Saltık hakikat, göreli hakikatlerin bütünüdür. Yaklaşık (göreli) bilgiler değişmez (saltık) bir içerik taşımasaydılar bilim gelişmezdi. Bilginin, eşdeyişle hakikatin değişmekte olan yanı göreli olan yanı, gelişmekte olan yanı saltık yanıdır. "Nesnel hakikati bildiren insansal düşünceler, bunu, bir kezde ve bütünüyle, koşulsuz ve saltık olarak mı dilegetirirler, yoksa yaklaşık ve göreli olarak mı dilegetirirler?" Bu sorunun karşılığı açıktır: Yaklaşık ve göreli olarak. "Ama şurası da hiç bir koşula bağlı olmaksızın doğrudur ki her bilimsel ideolojiye saltık bir gerçeklik tekabül eder". Örneğin, evrende ışık adını verdiğimiz fiziksel bir olgu vardır. Bu, kesin, hiç değişmeyecek ve bundan ötürü de saltık bir bilgidir. Ama ışığın bilimsel bilgisi (optik) sürekli olarak değişmekte ve gelişmektedir, bundan ötürü de görelidir. Bilme süreci sonsuz olduğu gibi, insanların bilme yeteneği de sonsuzdur. "İnsan düşüncesi, göreli hakikatlerin toplamı olan saltık hakikati, yapısı gereği bize vermeye yeteneklidir ve verir. Bilimlerin her gelişme aşaması bu saltık gerçek toplamına yeni taneler ekler". Nesnel hakikatin tarihsel gelişmesini yansıtan göreli ve saltık gerçek ulamları kuramı; her hakikatin saltık, son ve kesin, değişmez olduğunu ilerisüren metafiziğin ve tüm bilginin göreli olduğunu ve bilime kuşkuyla bakmak gerektiğini ilerisüren idealist göreciliğin tüm saçmalıklarını ortadan kaldırmıştır. *Bk.* Hakikat, Saltık, Bilim, Bilgi, Eytişimsel Özdekçilik.

SALT SEZGİ. (*Os.* İlmi şühûdîi nazari, *Fr.* Intuition pure) Önsel olanın sezgisi... Kant terimidir, Almancada *reine Anschauung* ve Lâtincede *intuitus purus* deyimleriyle dilegetirilmiştir. Kant, bu deyimi, *sonsal olanın sezgisi* anlamına gelen *görgül sezgi* (*Os.* İlmi şühûdii tecrübî, *Fr.* Intuition empirique, *Al.* Empirische Anschauung) deyimi karşılığında kullanmıştır. Dilimizde *arı sezgi* ve *salt görü* deyimleriyle de dilegetirilmektedir. Kant'a göre duyu bilgisinin salt öğeleri *zaman*'la *uzay*'dır. Bunlarsız duyu bilgisi olamaz. Uzay ve zaman *düşünmeyle* (eşdeyişle kavramlaştırarak) bilinmemişlerdir, ancak *sezilmeyle* (*Al.* Anschauen) bilinmişlerdir. Prof. Dr. Mâcit Gökberk, çok değerli bir yapıt olan *Felsefe Tarihi*'nde şöyle der (Istanbul 1961, s. 420): "Burada *duyu dünyası* ile *düşünce dünyası* birbirinden ayırdedilir, bu iki ayrı dünya için değerleri başka başka olan iki ayrı bilgi ilerisürülür. Buraya kadar bir yenilik yok. Bu ayırma öteden beri, tâ Elealı'lardan beri var. Bu iki bilgi çeşidinden düşünce bilgisinin değerce üstün tutulması da yeni değil, bütün rasyonalistler böyle düşünür. Yenilik, Kant'ın *salt* (reine, purus) kavramını genişletmesiyle başlamaktadır. *Salt* deyince, bilen süjede bulunan, deneyden gelmemiş olan bir form unsurunu anlarsak, böyle bir şeyin düşünce bilgisinde bulunduğu öteden beri ilerisürülmüştür, rasyonalistlerin *a priori* ya da *doğuştan* dedikleri kavramlar, bilgiler, ilkeler hep *salt* unsurlardır. İmdi Kant duyu bilgisinin de salt unsurları olduğunu ilerisürer. İşte bu anlayış felsefe tarihi için tamamıyle yenidir. Ona göre duyu bilgisinin salt unsurları *mekân* ile *zaman*'dır. Bunlar duyu bilgisinin oluşmasının şartlarıdır" (Bu parçadaki kimi sözcüklerin altını ben çizdim. O. H.). *Bk.* Eleştiricilik, Salt, Sezgi.

SANAT. (*Os.* Sanat, Sanayii nefise, Sınaat, Fen, Mehâret, Sâyi beşer, Sanaat, Hirfet, Hüner; *Fr.*, *İng.* Art, *Al.* Kunst, *İt.* Arte) İnsanla nesnel gerçeklik arasındaki estetiksel ilişki.

1. *Etimoloji: İnsanın nesnel gerçekliği estetiksel biçimde yeniden yaratması ve bunu yapabilme yeteneği* olarak da tanımlanan *sanat* deyimi, *bir işi güzel bir biçimde yapmak* anlamına gelen *Ar. sun'* sözcüğünden türemiştir. *Doğal olmayan* anlamındaki *Ar. sun'î* (yapma) sözcüğü de buradan gelir. Araplar ilkin bu deyimi, *insansal gereksinimleri karşılamak için yapılan iş* anlamında *sınaat* (Çoğulu: sanâyi) biçiminde kullanmışlardır. Dilimizde *özdeksel gereksinimleri karşılamak için el uzluğuyla yapılan iş* anlamında kullanılan *zanaat* deyiminin kaynağı bu anlamdır. Ne var ki Arap ve Osmanlı yazarları *Ar. sun* sözcüğünü *tanrısal yaratma* (*Ar.* Sun'u ilâhî) anlamıyla sınırlamışlardır. Eski sözcüklerde bu deyim için özellikle "hayvânât ve cemâdâta isnâd olunamaz" kaydı vardır. Buna karşı *sanat* ve *zanaat* deyimleri her zaman insansal ürünler için kullanılmıştır. Deyimin Avrupa dillerindeki karşılığı, Hind -Avrupa dil grubunun *düzenleme* ve *bitişme* düşüncesini dilegetiren *ar* kökünden türemiştir. Bu kökten ilkin Yunancada *kurmak* anlamında *artios, erdem* anlamında *aretê* ve *uyum* anlamında *harmonia;* Lâtincede *varlık biçimi* anlamında *ars, yapıcı* anlamında *artifex, yapma* anlamında *artificium* ve *iyi kurulmuş* anlamında *artus* deyimleri oluşmuştur. Aynı kökten türemiş olan Almanca *art* deyimi de *biçim* ve *ıra* anlamlarını verir. Almancada *sanat* anlamında kullanılmakta olan Cermence *Kunst* deyimi *güç* (*Os.* Kudret) anlamındadır. Eski Yunanlılar *sanat* anlamında, bugün *teknik* deyimiyle dilegetirilen ve bir *iş ortaya koyan davranış* anlamını veren *tekhne* deyimini kullanmışlardır. Avrupa dillerinde *sanat* anlamını dilegetiren *art* deyimi günümüzde de bu anlamda kullanılmakta, bu yüzden *uransal sanatlar* (*Os.* Sanâyii sınâiye, *Fr.* Arts industriels)'la *güzel sanatlar* (*Os.* Sanâyii nefîse, *Fr.* Beaux arts) gibi özel deyimlerle birbirinden ayrılmaktadır.

2. *Felsefe:* Tarihsel süreçte sanatın ne olduğu üstüne pek çok kurgular ilerisürülmüştür. Bunların başında Platon-Aristoteles'in güzellik felsefelerine dayanan *öykünmeli sanat* (*Os.* Taklîdî sanat, *Fr.* L'art mimétique) anlayışı gelir. Platon ve Aristoteles'e göre sanat bir *öykünme* (*Os.* Taklit, *Yu.* Mimesis) 'dir. Şu farkla ki, Platon'a göre *öykünmenin öykünmesi* olan sanat (çünkü Platon'a göre sanatın konusu olan her şey de *İdea*'nın birer öykünmesidir), Aristoteles'e göre *gerçeğin öykünmesi*'dir. Bundan başka Aristoteles sanatın üç etkisi olduğunu ilerisürmüştür: Eğlendirir, eğitir, arıtır. XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar geçerli kalan bu kaba sanat anlayışı, yerini, Fransız düşünürü ve yazarı Rousseau'nun *anlatımlı sanat* (*Os.* İfâde edici sanat, *Fr.* L'art expressif) anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışta önemli olan, güzellik değil, duygusal taşkınlıktır. Bundan ötürü de güzeli öykünmeyi değil, güzel anlatımı gerektirmektedir. Bu romantik ve fantazici anlayış da giderek yerini *biçimci sanat* (*Os.* Şekillendirici sanat, *Fr.* L'art formatif) anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışa göre de *sanat bir biçimdir* (*Fr.* L'art est une forme). Bunların dışında Plotinos'tan Schelling, Hegel ve Schopenhauer'e kadar uzayan bir dinsel kurgular zinciri de vardır. Bunlara göre sanat, *saltık ruh*'un ya da *tümel irâde*'nin ürünüdür. Yüzyılımızdaysa sanatı, bilinçaltı duygu ve düşüncelerin ürünü olarak gören birçok akımlar türemiştir. Bütün bu kurgular yanlıştır ve bilimdışıdır. Çünkü sanat, nesnel gerçekliğin insan bilincinde estetiksel imgeler halinde yansımasıdır. Hiç bir doğaüstü gücün etkisiyle oluşmuş olmadığı gibi birtakım ne idüğü belirsiz duygu ve düşüncelerin de ürünü değildir. Çünkü insansal etkinlikle, eşdeyişle üretim süreciyle belirlenmiştir. Bundan ötürü de nesnel içeriğinden asla ayrılamaz. Kaldı ki içerik ve biçim bağımlı ulamlardır ve birbirlerinden ayrılamazlar (*Bk.* İçerik ve biçim). İçeriksiz biçim olamayacağı gibi biçimsiz içerik de olamaz. Sanatın bilimden farkı, bilimin nesnel gerçekliği soyut kavramlarla yansıtmasına karşı sanatın somut sanat ürünleriyle yansıtmasıdır. Sanat, insansal çalışmada ve yaşamada her zaman güç verici olmuştur. Sanatta bireysel ökeler yetişmiştir ve sonsuzca yetişecektir. Ne var ki bütün bu ökelerin sanatsal kaynağı, temelde, tüm halk yığınlarının ortaklaşa gerçekleştirdikleri sanat olmuştur. Sanatın, ilk yüzyıllar boyunca folklor biçiminde gelişmiş olması rastlantı değildir. Metafizik düşünme yöntemine bağlı idealist anlayışlar sanatı tanrı vergisi ya da bilinçaltı verileri sayarlar. Oysa sanat, insanla nesnel gerçeklik arasındaki estetik ilişkidir. Nesnel gerçeklik sanatçıda estetik biçimlerde yansır. Bu demektir ki sanat, insansal pratiğe, topluma ve toplumsal yaşama sıkıca bağlıdır. Sanatta öz ve biçim, ulusallık ve evrensellik, soyutla somut, duyusalla düşünsel iç içedir ve birbirinden ayrılamaz. Sanatçının bütün bu diyalektik karşıtlıkları örgensel bir bütünlüğe kavuşturma tarzı, içinde yaşadığı tarihsel dönemin ve koşulların oluşturduğu dünya görüşüne bağlıdır.

SARMAL GELİŞİM. (*Os.* Helezonî tekâmül, *Fr.* Développement spiral) Alt düzeyde gerçekleşenin üst düzeyde tekrarlanması yoluyla gelişme... İdealist anlayışlı dairesel gelişmeye karşıt olarak, diyalektik gelişme anlayışını dilegetirir. Hegel'in sav-karşısav-bireşim sürecinde meydana geldiğini saptadığı "her şeyin karşıtına dönüşmesi" olgusunu açıklar. Her şey karşıtına dönüşür, ama daha üstün bir düzeyde ve daha gelişmiş olarak dönüşür. Böyle olmasaydı gelişme gerçekleşmezdi ve diyalektik süreç bir karşıtlığın sürekli olarak birbirlerine dönüşmelerinden ibaret bir tekrarlar dizisi olurdu. Diyalektik özdekçiliğe göre tarihsel gelişme, sarmal bir gelişmedir. *Tarih tekrarlamalardan ibarettir* sözü bu sarmal gelişimi görememekten doğmuştur. Her şey karşıtına dönüşür, tavuk yumurta ve yumurta tavuk olur. Ama bu dönüşme bir mekiğin devimi gibi iki uç arasında dengeli bir gidiş geliş değildir, daha yüksek ve daha ileri bir aşamaya dönüştür. İyice incelenirse görülür ki tavuk yumurta ve yumurta tavuk olmaz, tavuktan yumurtalar çıkar ve o yumurtalardan da birçok tavuklar meydana gelir. Artık o çıktığı yumurtaya ya da tavuğa dönüş değil, birçok yumurtalara ve birçok tavuklara, daha açık bir deyişle ileri ve üstün bir aşamaya gelişme'dir. Demek ki nesneler sarmal bir sürece uyarak gelişirler ve aynı noktaya dönüşmeyip daha üstün bir düzeye ulaşırlar. Toplumun evrimi de böylesine sarmal bir evrimdir. Bu yüzdendir ki tarihin tekrarlardan ibaret olduğu sözü, yanlış bir sözdür. Tarih hiç bir zaman tekrarlanmamıştır ve tekrarlanamaz. Herakleitos'un dediği gibi aynı nehre iki kez girilemez, çünkü sular sürekli olarak akmaktadır. *Bk.* Gelişme, Sav, Karşısav, Bireşim, Eytişimsel Özdekçilik, Hegelcilik.

SAV. (*Os.* Müddea, *Fr.* Thése, *Al.* These, *İng.* Thesis, *İt.* Tesi) Hegel'in eytişimsel mantığının birinci önermesi... *Olumlama* deyimiyle anlamdaştır. Hegel'e göre mantıksal diyalektik oluşma, *sav, karşısav, bireşim*'le gerçekleşir. Her şey karşıtıyla çatışır ve karşıtına dönüşür, karşıtıyla birlikte bireşime girer. Bireşim, her savı karşısavıyla birlikte içerir. Her bireşim yeni bir savdır ve bir karşısavı gerektirerek yeni ve daha üstün bir bireşime girer. *Bk.* Karşısav, Bireşim, Hegelcilik, Sarmal Gelişim.

SAYI. (*Os.* Adet, Kem, Kemiyet, Kemmiyeti munfasıla, Rakkam; *Fr.* Nombre, *Al.* Zahl, *İng.* Number, *İt.* Numero) Bir nicelikte belli bir birimden kaç tane bulunduğunu anlatan deyim... Lâtincede *numerus*, Yunancada *arithmos* deyimleriyle dilegetirilir. Nesne ve süreçlerin nicel belirlenimini gösterir. Felsefeye ilkin Pitagoras, daha sonra Platon'un eliyle sokulmuş ve bilimdışı gizemsel kurgulara kaynaklık etmiştir. Bu bilimdışı kurguların dışında sayı, çok önemli bilinçsel bir soyutlamadır. Nicelikler *sayı*'yla dilegetirilir. Nesnelerin boyutlarının, ağırlıklarının, hacimlerinin, çıkardıkları seslerin vb. hep birer *sayısal* (*Os.* Adedi, *Fr.* Numérique) anlatımı vardır. Toplumsal olgular ve olaylar da sayıyla ıralanır; üretim, insan gücü, hammadde, erke vb. hep sayıyla ölçülür. Demokratik bir ülkede düzen, o düzenden yana olanların sayısal üstünlüğüyle değişir. Sayı biliminde sayı, *asal sayı* (*Os.* Adedi aslî, *Fr.* Nombre cardinal) ve *sıral sayı* (*Os.* Adedi rütbî, *Fr.* Nombre ordinal) olmak üzere ikiye ayrılır. 1, 2, 3, 4 vb. gibi asal sayılar belli bir niceliği; birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü vb. gibi sıral sayılarsa sayılar serisinin belli bir yerini gösterirler. Sayılar daha pek çok bakımlardan sınıflandırılmışlardır. Örneğin *tam sayı* (*Os.* Adedi tâm, *Fr.* Nombre entier) ve *kesirli sayı* (*Os.* Adedi kesrî, *Fr.* Nombre fractionnaire) sınıflaması bunlardan biridir. Mantık açısından sayı, özetlenmiş düşüncedir, hesâbetmek, kısaltılmış düşünmek demektir. Ruhbilim açısından sayı tutkusu ruhsal bir hastalıktır, bu hastalığı dilegetiren *İng. arithmomania* deyimi Türk Dil Kurumunca *sayı sapıklığı* deyimiyle özleştirilmiş ve kurumca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlanmıştır: "Nesneleri saymaya karşı hastalıklı bir tutku duyma ya da gereği ve önemi olmadan sayı bağlantılarıyla aşırı biçimde ilgilenme durumu". *Bk.* Nicelik, Sayı Bilimi, Pitagorasçılık, Platonculuk.

SAYI BİLİMİ. (*Os.* Hesâp, İlmi hesâp, İlmi âdâd, İlmi aritmatikî; *Fr.* Aritmétique, *Al.* Aritmetik, *İng.* Arithmetic, *İt.* Aritmetica) Sayıların kuramsal bilimi... *Sayıbilim* de denir. Sayıların özeliklerinin ve ilişkinliklerinin bilimidir. *Sayıların kuramsal bilimi* (*Os.* ilmi âdâdı nazarî, *Fr.* Science théorique des nombres) olan *sayı bilimi*'ni *sayıların kılgısal bilimi* (*Os.* İlmi âdâdı amelî, *Fr.* Science pratique des nombres) olan *hesâbetme* (*Os.* Hesap, *Fr., İng.* Calcul, *Al.* Kalkul, *İt.* Calcolo)'den ayırmak gerekir. Osmanlıcada her iki deyim de *hesap* deyimiyle dilegetirilmiştir. *Hesâbetme*, imler dizgesi yardımıyla iş-

lemler yapma sanatı (*Fr.* Art d'exécuter des operations à l'aide d'un système de signes) olarak tanımlanmıştır. Nitekim Fransızcada *sayı bilimine dayanan hesâbetme* anlamında *calcul arithmétique* deyimi kullanılır. Matematiksel mantık, mantık yasalarını, bu yasaların hesaplardaki imgelerinden çıkarır. Belli bilgilerin sayısal biçimler içinde ortaya konuşu, sibernetik ve bilgisayar (kompüter) gibi araçları oluşturmuştur. Hesâbetme, gerçekte, kısaltılmış düşünme demektir. *Bk.* Sayı, Matematik.

SEÇMECİLİK. (*Os.* İktitafiyye, *Fr.* Eclectisme, *Al.* Eklekticismus, *İng.* Eclecticism, *İt.* Eclettismo) Ayrı düşünceleri tek düşüncede kaynaştırma yöntemi... Felsefede seçmecilik, bir yöntem olduğu kadar bir öğretidir de. Fransız düşünürü Victor Cousin (1792-1867), seçmecilik yönteminden bir felsefe okulu kurmuştur. Cousin'in seçmecilik öğretisi Platon'u, Kant'ı ve Iskoçyalıları kaynaştırır. *Seçmecilik*, spekülatif ilerisürüşlerin tarihsel nedenlerini ve nesnel içeriklerini görememek ve bunları boşuna bir araya getirmeye çalışmak yanılgısını taşır.

SEMANTİK OKUL. Nesnel sorunların dilin yanlış kullanılması sonucu olduğunu ilerisüren akım... Birleşik Amerika'da II. Dünya Savaşından önce ortaya çıkan bu yeni olgucu akım *genel semantik* (*Fr.* Sémantique générale, *İng.* General semantics) adıyla anılır. Kurucusu Alfred Korzybski'nin *Science and Sanity* adlı yapıtında açıkladığına göre sözcükleri dilegetirdikleri nesnelerle aynı şey saymamak gerekir, nesneler bütün gerçekleriyle bilinemezler, sözcükler nesnelerden çok onları söyleyen insanları dilegetirirler. Bundan ötürü semantik okul, toplumsal gerçeklerin sözcüklere yanlış anlamlar verilmesi yüzünden yapma olarak değiştirildiklerini ileriSürmektedir. Bu öğretiye göre toplumsal gerçekler insanların o gerçekler üstüne söyledikleri sözlere bağlıdır. Toplumsal anlaşmazlıklar, bu sözcüklere yanlış anlamlar verip yanlış kullanılmalarından doğmaktadır. Örneğin Amerikan anlambilimcisi S. Chase'e göre sömürme düşüncesi, sömürme sözcüğünden doğmuştur. Sömürme sözcüğü dilden atılırsa dünyada sömürme olmayacaktır, daha açık bir deyişle sömürme ya da sömürülme diye bir toplumsal olay sözkonusu olmayacaktır. Buna göre kapital (anamal) sözcüğü de anlamsız bir sözcüktür ve boşuna tartışmaları gerektirmektedir. Genel semantikçiler, gerçekleştirdikleri bu öznel düşünceciliğin ne felsefe ne de mantık olduğunu, bu açıklamayla insanlar arasında ilişkileri düzenleme amacı güttüklerini savunmaktadırlar. Özdekçiliğe, özellikle de eytişimsel özdekçiliğe tümüyle karşıdırlar. Oysa, bu gibi bilimdışı savların tersine sözcükler nesnel gerçekliği yansıtırlar. Genel semantikçiler, gerici ideolojinin kendini savunmak için ne denli bilimdışılıklara düştüğüne en açık bir örnektirler. *Bk.* Dil, Kavram, Hakikat, Yeniolguculuk.

SEZGİ. (*Os.* Hads, Muâyene, Müşâhede, Ayân, İlmi huzûrî, Keşfi zamîr, Tehaddüs, İdrâk, Ferâset, Huzûr, Sunuhâtı aklîye, Nazarı akl, Bedâhet, Bedihîye, Mükâşefe; *Fr.*, *İng.* Intuition, *Al.* Anchauung, *İt.* Intuizione) Deney ve düşünmenin belli bir birikimi sonunda birdenbire gerçekleşen bilme.

1. *Etimoloji:* Dilimizde *hafifçe duymak* (hissetmek) ve *kapalıca* (zımnen) *anlamak* anlamlarını dilegetiren *sezmek* eylemliğinden türetilmiştir. *Sezi* ve *görü* deyimleriyle de dilegetirilmektedir. Avrupa dillerindeki karşılığının kökeni *bakmak* ve *korumak* anlamlarını dilegetiren *Lâ. tueri* sözcüğüdür, *ilgiyle bakmak* anlamını dilegetiren *Lâ. intueri* deyiminden türetilmiştir.

2. *Metafizik:* Tüm metafizik, *sezgi*'yi doğaüstü bir öğrenme biçimi sayar ve ona dört elle sarılır. Bu anlamda sezgi, *duyumlarüstü araçsız bilgi* (*Os.* Fevkalihsâs bilâvâsıta ilim ve mârifet, *Fr.* Connaissance immédiate suprasensible) olarak tanımlanır. Gerçeği, ne bilimsel deneye ve ne de uslamlamaya başvurmaksızın kavratıverir. Bu, bir tinsel kavrayıştır. Tanrıbilim, onu daha bir açıksözlülükle *tanrısal kavrayış* olarak tanımlar. Bilgiyi ya da gerçeği, hiç bir aracı gerektirmeksizin böylesine bir doğrudan doğruyalıkla kavratan tanrıdır. Sezginin metafizik serüveni Platon'la başlar, idealar böylesine tinsel bir kavrayışla kavranırar. Bu serüven Plotinos'tan, Hıristiyan skolâstiğinden, çeşitli Batı ve Doğu gizemciliklerinden, Cusanus'ten, Descartes'tan, Pascal'dan, Spinoza'dan, Kant'tan ve Alman idealistlerinden geçerek Bergson'a kadar uzanır. *Metafizik sezgi* (*Os.* Fevkattabiî tehaddüs, *Fr.* Intuition métaphysique) genellikle, birbirine karşıt olarak, ikiye ayrılmıştır: 1. *Ansal sezgi* (*Os.* Zihnî tehaddüs, *Fr.* Intuition intellectuelle), 2. *Duyusal sezgi* (*Os.* Hissî tehaddüs, *Fr.* Intuition sensible). Ne var ki ne birincide anlığın işlevi olan uslamlama, ne de ikincide duyumun kaynağı olan deney sözkonusu değildir. Ansal sezgiciler araçsız kavrayışın anla, duyusal sezgi-

cilerse duyuyla gerçekleştiğini ilerisürerler. Fransız düşünürü Descartes'a göre *sezgisel bilgi* (*Lâ.* Cognitio intuitiva), ruhta hazır bulunan bilginin apaçık kavranmasıdır, eşdeyişle *apaçık hakikatin bilgisi* (*Fr.* Connaissance d'une vérité evidente)'dir, bundan ötürü Descartes anlayışındaki sezgiye *ussal sezgi* (*Os.* Aklî tehaddüs, *Fr.* Intuition rationnelle) de denir. Onu izleyen Spinoza'ya göre *sezgisel bilim* (*Lâ.* Scientia intuitiva), en yüksek bilgiyi sağlayan bilimdir. Alman düşünürü Leibniz de bu düşüncededir. Dikkat edilirse Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi düşünürlerin *sezgi*'yle *düşünce*'yi karşıtlaştırmadıkları görülür; tersine, bu düşünürlere göre sezgide ussal bir öz vardır. Özellikle Descartes'a göre sezgi, özgül bir duygudur; uslamlamalarımızda bize kılavuzluk eden, yanıldığımızı ya da doğru bir sonuca vardığımızı bize bildiren bir duygudur. İşte Descartes bu duyguya *sezgi* adını vermektedir. Bundan ötürü de bu sezgi, nesnel gerçekliğe uygun düşen bir *ussal sezgi*'dir. Descartes'ın değişik deyimleriyle *yalın özler* (*Fr.* Natures simples. *Regulae*'lerinde bu deyimi kullanıyor) ya da *açık ve seçik düşünceler* (*Fr.* Idées claires et dinstinctes. *Discours*'larında aynı anlamda olmak üzere bu deyimi kullanıyor) bu duyguyla, bir *apaçıklık duygusu*'yla keşfedilir. Descartes ve izdaşlarının *sezgi* anlayışı, *usçu* (rasyonalist) bir anlayıştır. Alman düşünürü Immanuel Kant'a göreyse *ansal sezgi* ya da *ussal sezgi* (*Al.* Intellectuelle Anschauung) olanaksızdır (Bu, ancak insan usundan daha yüce bir us için olanaklıdır), olanaklı bulunan tek sezgi duyusaldır. Duyusal sezgi de iki türlüdür: 1. Deneyden önce gerçekleşen *salt sezgi* (*Al.* Reine Anschauung, *Fr.* Intuition pure), 2. Deneyden sonra gerçekleşen *görgül sezgi* (*Al.* Empirische Anschauung, *Fr.* Intuition empirique), Kant'a göre uzay ve zaman, bilgi edinmek için insan duyarlığında bulunan önsel biçimlerdir, deneyden çıkarılmamışlardır, tersine, deney yapmak için gereklidirler, deneyden gelen tüm duyumlar ancak bunlarla biçimlenip düzenlenirler. Kant'ın bunlara *salt* (*Al.* Reine) demesinin nedeni duyarlığın bu sezgisini, *deney* (*Al.* Erfahrung) sezgilerine karşıt tutması, eşdeyişle onları *önsel* (*Al.* Apriori) saymasıdır. Aydaki ışığın güneşten yansıdığını ise deneylerimizle sezinlemişizdir, bu sezgimiz salt değildir, görgüldür. Biz insanlar ancak *olay* (*Al.* Phaenomenon)'ları bilebiliriz, *öz* (*Al.* Noumenon)'leri ve eşdeyişle *kendiliğinde şey* (*Al.* Ding an sich)'leri bilemeyiz, bundan ötürüdür ki ussal sezgi biz insanlar için olanaksızdır. Kant'a göre *sezgi*, kişiliğimize özgü bir şeydir, bundan ötürü de *tekil* (*Fr.* Singulier) ve *bireysel* (*Fr.* Individuel)'dir. Hamilton, Mansel, Dewey vb. gibi düşünürler Kant'ın bu anlayışını sürdürmüşlerdir. *Sezgi* kavramına, *doğaüstü ve tinsel bilgileri öğrenme yöntemi* anlamını veren yarı deli bir Alman düşünürü olan Friedrich-Heinrich Jacobi (1743-1819)'dir. Ne var ki başta Schelling olmak üzere Schopenhauer'den, Husserl'e ve Bergson'a kadar birçok düşünürleri bu yarı deli düşünür etkilemiştir. Jacobi'den sonra *sezgi* tümüyle gizemsel bir anlam kazanmış ve bu gizemsel (mistik) anlam çağımız metafiziğine kadar sürmüştür. Schelling'e göre de *sezgi*, bilimsel öğrenmenin tersine, nesnelerin özünü tüm gerçeklikleriyle kavratan üstün bir öğrenme biçimidir. Schelling şöyle der: "Sezgi, bizi, zamanın değişmelerinden ve dışımızdan gelen her türlü şeylerden soyutlanmış en içrek (mahrem) benimizin içine çeken ve burada bize sonsuzluk bilgisini veren esrarlı ve olağanüstü bir *güç* (*Os.* İktidar, *Fr.* Pouvoir)'tür. En gizli ve en has deneyimizdir, duyuların üstünde olan bir dünyaya özgü tüm bilgilerimiz sadece ona bağlıdır" (*Bk.* Lalande, *Vocabulaire de la Philosophie*, c. I, s. 396 vd.). Fichte de, değişik deyimlerle, aşağı yukarı aynı kanıyı yineler. Victor Cousin, Ravaisson vb. gibi pek çok düşünürler de bu kanıdadırlar. Husserl'in *olaybilim* (*Al.* Phaenomenologie)'i Lipps'in *özümseme* (*Al.* Einfühlung)'si vb. hep böylesine gizemsel bir sezginin çevresinde dönüp dururlar. Resimde *izlenimcilik* (*Fr.* Impressionnisme), şiirde *simgecilik* (*Fr.* Symbolisme) vb. gibi pek çok sanat akımları da hep bu türlü bir *sezgi* anlayışından kaynaklanırlar. Hıristiyan felsefesinde Aquino'lu Thomas da *inanç* (*Os.* İtikad, *Fr.* Croyance) 'ın kaynağı olarak böylesine bir sezginin sözünü etmiştir. Ermiş Thomas şöyle der: "İnanmak, sezgiyle elde edilen ve gerçek sayılan bir bilgiye katılmaktır" (*Bk.* E. Baucoudray, *Philosophie de Saint Thomas*, Paris). *Sezgi*'yi, gerçeğin bilinmesinde tek yöntem sayan ve onu okullaştıran Fransız metafizikçisi Bergson'dur.

3. *Tanrıbilim:* Tanrıbilimde *sezgi*, tanrılık bir eylemdir. Tanrı, kullarına, dilediği bilgiyi toptan ve hiç bir ussal ya da duyusal aracıyı gerektirmeksizin kendiliğinden veriverir. Bundan ötürü *tanrısal sezgi* (*Os.* İlâhî tehaddüs, *Fr.* Intuition divine), aynı zamanda bir *uzgören sezgisi* (*Os.* Kâhin hadsi, *Fr.* Intuition divinatrice) ya da *buluşul sezgi*

(*Os.* Hadsi icâd, *Fr.* Intuition inventive) niteliğindedir. Bir *önsezi*, bir [illegible]uş (*Os.* Hissi kablelvuku, *Fr.* Pressentiment)'tur. Osmanlı felsefesinde tanrısal sezgi; *muâyenetullah, müşâhedatullah, ilmi bedihî, ilmi husûlî, ilmi evvelî, ilmi zarûrî, ilmi huzûrî, ilmi ayânî, ilmi şühûdî, ilmi keyfî, ilmi zevkî, ilmi vicdânî* vb. gibi pek çok deyimle dilegetirilmiştir.

4. *Ruhbilim: Ruhbilimsel sezgi* (*Os.* İlmülrûhî hads, *Fr.* Intuition psychologique), bilinçsel bir işlemdir. *Sezgi* kavramı, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Mithat Enç tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Yargılama ya da düzenli bir düşünce sözkonusu olmadan kişinin edindiği bir düşünü ya da yargı". Aynı sözlükte, türlü ipuçlarının amaçla olan ilişkilerinin ya da bir sorunun öğeleri arasındaki bağların sezgileme yoluyla kavranılarak öğrenilmesini dilegetiren *İng. insightful learning* deyimi karşılığı olarak *sezgisel öğrenme*, düşüncelerinde sezgiye geniş ölçüde yer veren kişiyi dilegetiren *İng. intuitive type* deyimi karşılığı olarak da *sezgisel tip* deyimleri önerilmiş ve tanımlanmıştır.

5. *Toplumbilim:* Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *sezgi* kavramı, Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Bir araca, mantıksal bir önhazırlığa gerek kalmadan, doğruyu dolaysız olarak kavrama yetisi".

6. *Eğitim:* Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde *sezgi* kavramı, Dr. Ferhan Oğuzkan tarafından şöyle tanımlanmıştır: "1. Açık bir kanıt olmaksızın, olmuş ya da olacak bir şeyi kestirme anıklığı; 2. Deney yapmadan ya da usavurmadan bir kavramı, bir genellemeyi doğrudan doğruya anlayıverme".

7. *Eytişimsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe *sezgi* kavramının tüm idealist ve metafizik tanımlarını çürütmüştür. Sezgi, ne bir tanrı vergisi, ne bir doğaüstü bilgi ve ne de bir öğrenme biçimidir; deney ve düşünmenin belli bir birikimi sonunda birdenbire gerçekleşen bilme olgusunu adlandırır. Bilimsel bilgi sürecinde önemli bir rol oynar. Birçok gerçekler, deney ve düşünmenin belli bir birikimi sonunda sezgilerle göze çarpmış, soyut düşünce aşamasına yükselmiş, mantıksal olarak tanıtlanmış ve pratikle doğrulanmıştır. İdealist ve metafizik sezgiyse soyut düşünce aşamasına yükselmediği gibi mantıksal olarak tanıtlanamaz ve pratikle doğrulanamaz. Bundan ötürüdür ki "araçsız sezgiden soyut düşünceye ve oradan da pratiğe. İşte nesnel gerçekliği eytişimsel bilme yolu" denir. Bilgi, bir anda oluveren bir olgu değil, çeşitli aşamalardan geçen bir süreçtir. Araçsız sezgi, bilgilenme sürecinin ilk adımıdır. İnsan, üretim faaliyetinde, doğanın nesne ve olgularıyla adım adım karşılaşırken duyum örgenleri aracılığıyla nesne ve olguların ilk izlenimlerini edinir. Bu izlenimler, çeşitli ve karmaşık birikimler sonunda, sezgileşir. Böylece nesne ve olguların varlığını sezen insan, onları soyut düşüncesine aktarır. Ne var ki bu aktarılan sezgiler, henüz bir bilgi olmaktan pek uzaktır. Diyelim bir insan ilk kez ışık veren elektrik ampulleriyle karşılaşıyor. Çeşitli gözlemlerinin birikimi sonunda onun bir kandil gibi yağla ya da bir lâmba gibi gazla ya da bir mum gibi fitille yanmadığını, onu ışıldatamn bunlardan başka bir şey olduğunu sezinliyor. Ama bu duyumsal sezgi, elektrik ampulünün belli bir hızla devinen bir elektron akımıyla ışıldadığı bilgisini vermeye yeterli değildir. Bu konuda yeterince bilgilenebilmesi için, bilgilenme sürecinde aşması gereken daha pek çok aşamalar vardır. Bk. Sezgicilik, Yansı Kuramı, Bilgi.

SEZGİCİLİK. (*Os.* Tehadüsîyye, Hadsîyye, Mezhebi hadsîyyûn, İlmi şühûdî mezhebi, İlmi evvelî mezhebi; *Fr.* Intuitionisme, Intuitionnisme, Intuionalisme, Philosophie de l'intuition; *Al.* Intuitionalismus, *İng.* Intuitionism, Intuitionalism, The intuitive school; *İt.* Intuizionismo) Bilginin sezgiyle elde edilebileceğini savunan öğretilerin genel adı, özel olarak Bergsonculuk... *Sezgicilik,* tümü idealist yapıda olarak, dört bilgi alanında gerçekleştirilmiştir: Felsefe, ruhbilim, törebilim ve matematik.

1. *Felsefesel sezgicilik:* Fransız idealisti Henri Bergson (1859-1941)'un öğretisi olarak *Bergsonculuk* adıyla da anılır. Bergson'a göre *sezgi,* gerçeği bilme yetisidir. Gerçeği doğrudan doğruya kavratacak sezgiden başka hiç bir yol yoktur. Çünkü gerçek, *özdeksel doğa* değil, *ruhsal doğa,* eşdeyişle *ruhsal yaşam* ve teksözle *yaşam* (*Os.* Hayat, *Fr.* La vie)'dır. Yaşam, evrenin kuruluşuyla başlamıştır ve özdeğin tüm engellerine karşın yolunu açarak, onun durgunluğunu altedip kimi yerde onu kımıldatarak akıp gitmektedir. Bu kesintisiz, bölümsüz ve sürekli akışa Bergson *süre* (*Os.* Müddet, *Fr.* Durée) demektedir. İşte bu süre'nin bilgisini kavramak için bu süreyle birlikte yaşamak, onun içinde olmak ve onunla birlikte akmak gerekir ki bunu

ne us ne de bilim gerçekleştirebilir. Çünkü us ve bilim sinematografik olarak çalışırlar. Bergson'a göre ussal ve bilimsel bilgi sinematografiktir. Bir film, ard arda dizilmiş durgun ve bölümsel resimlerden oluşur. Us ve bilim, filmin akışını durdurarak bu resimleri tek tek incelerler ve birtakım bilgiler saptarlar. Ne var ki akışın bizzat kendisini, eşdeyişle yaşamı hiç bir zaman kavrayamazlar. Demek ki us ve bilim, sadece, durgun ve bölünebilir olan *özdek* üstünde bilgi edinebilirler, *yaşam* üstünde bilgi edinemezler (Bergson, geleneksel ruh ve özdek karşıtlığı yerine, aynı şey olduğu kolaylıkla anlaşılmakla beraber, terim değiştirerek yaşam ve özdek karşıtlığını koymaktadır). Bergson, *bölümsüz* olan *süre* tasarımını tanıtlamak için, bütün yapıtlarında niceliğe karşı niteliği, çokluğa karşı yeğinliği, uzaya karşı zamanı savunur. Ona göre evrendeki her değişme, bir sayı çoğalması değil bir yeğinlik (şiddet) artışıdır. *Les données immédiates de la Conscience* (Bilincin Araçsız Verileri, Paris 1889) adlı yapıtının önsözünde şöyle der: "Amacımız, deterministlerle endeterministler arasındaki tüm tartışmaların nitelikle niceliği birbirine karıştırmaktan ilerigeldiğini göstermeye çalışmaktır". Bergson'a göre nicelik bölümlü, nitelikse bölümsüzdür, bundan ötürü de süre'ye uygundur, şöyle der: "Gerçek süre, nitelikseldir" (İbid). *La pensée et le mouvant* (Düşünce ve Devingen, Paris 1934) adlı yapıtında da şöyle der: "Biz her değişikliği, her devimi kesinlikle bölünmez olarak tasarlıyoruz" (İbid, İkinci konferans). Bergson'a göre zaman, uzay gibi özdeksel değildir. Uzay özdekseldir, çünkü özdeksiz uzay ve uzaysız özdek (eşdeyişle yer kaplamayan özdek) yoktur. Oysa zamanı bölen, parçalayan, onu aylara ve yıllara ayıran us ve bilimdir. Us ve bilim, zamanı uzaya bağlamakla (örneğin ay ayın, yıl dünyanın uzayda yer değiştirmesidir) onu özdekleştirmektedir. Demek ki us ve bilim, hiç bir şeyi özdekleştirmeden inceleyemiyor. Yaşamsal akışın, eşdeyişle *süre*'nin kavranmasıysa özdekleştirilmeden gerçekleşmelidir, çünkü "gerçek *süre*, daima *zaman* adı verilmiş olan şeydir" (İbid). Bunu kavrayabilecek olansa sadece *sezgi*'dir. Bergson'a göre sezgi, kendi bilincine varmış içgüdüdür. Şöyle der: "İçgüdüyü söyletebilseydik, yaşamın bütün sırlarını çözerdik". Bilinç, içgüdüde içkindir ve ruhsaldır. Bundan ötürü de ruhsal yaşam akışını sadece o kavrayabilir. Bergson, *L'Énergie Spirituelle* (Ruhsal Güç, Paris 1920) adlı yapıtında, ruhun ölümsüzlüğünü savunurken şöyle der: "Bizler, örgenliği aşan bir bilinç düşüncesine ne kadar alışırsak ruhun bedenden sonra yaşamasını da o kadar doğal buluruz. Şüphesiz, insan bilincinde, onun beynine kaydedilmiş şeylerden başka hiç bir şey bulunmasaydı, bilincin bedenin alınyazısını izlediğini ve onunla birlikte ölüpgittiğini kabul edebilirdik. Ne var ki bilinç, beyinle aynı şey değildir. Olguları, her sistemden bağımsız olarak gözden geçirirsek bilinçsel yaşamın beyinsel yaşamdan çok daha geniş olduğunu kolaylıkla görürüz. Bu halde de ruhun bedenin ölümünden sonra yaşamını sürdürmesi gerçeği o kadar basitleşir ki kanıtlama yükümlülüğü, bizden çok, bu gerçeği yadsıyanlara düşer. Çünkü ölümden sonra bilincin de yokolup gideceği hakkında tek kanıt, bedenin ölümle çürüyüp dağıldığını görmektir. Bu kanıtınsa, bilincin bedenden bağımsızlığı anlaşılınca, hiç bir değeri kalmaz". Bergson, özdeksel olan her şeyi ruhsal olana indirgemek istediği gibi, tüm bilimleri de ruhbilime indirgemek ister, şöyle der: "Kendi kendime arasıra sorup durmuşumdur: Çağdaş bilim, mekaniğin, astronominin, fiziğin ve kimyanın doğrultusuna yönelmek için matematikten işe başlayacağına ve tüm çabalarını özdeğin incelenmesi üzerine toplayacağına, ruhu gözönünde tutmakla işe başlamış olsaydı; örneğin Kepler, Galile, Newton birer ruhbilimci olsaydılar ne olurdu? Şüphesiz, hakkında bugün hiç bir tasarıma sahibolamayacağımız kadar üstün bir ruhbilimimiz olurdu" (İbid). Bergson, *sezgi*'yi şöyle tanımlamaktadır: "Gerçeği saltık ya da saltığı gerçek olarak kavramaya *sezgi* diyorum". Tüm idealistlerde olduğu gibi Bergson'da da *saltık* ve *gerçek* kavramları anlamdaştır. Bergson'un yaptığı, Elealılar'dan beri sürüpgelen bu geleneksel idealist savı yinelemekten ibarettir. Bergson'a göre *evrim* de niteliksseldir, niceliksel birikimlerin niteliksel değişimlere dönüşümü değildir. Çünkü böyle olsaydı kesintili, eşdeyişle bölümlü olurdu ve sürüpgitmezdi (eşdeyişle *süredışı* kalırdı). Evrim sadece niteliksel olunca *yaratıcı* olması, her an kendi kendini yaratarak yenilemesi, yetkinleştirmesi gerekir. *Yaratıcı evrim* (*Évolution Créatrice*, Paris 1906) adlı yapıtında bu yaratıcılığın *yaşam atılımı* (*Os.* Hamlei hayat, *Fr.* Élan vital)'yla gerçekleştiğini ilerisürer. Böylece araya bir de *yaratıcı* (Tanrı) yerleştirmekle Bergson, felsefesel dizgesini tamamlamaktadır. Görünüm şudur: *Ruhsal bir yaratıcının yönetiminde ruhsal bir evren.* Bütün dinler de, yüzyıllardan beri, bunu söylemektedirler. Böyle olunca Bergsoncu sezgiciliğin Papalık Ka-

tolikliğinden hiç bir farkı kalmamaktadır. Bergson, *özdek*'ten, yellerin akışına engel olan kocaman dağlar gibi, durgun, verinden kıpırdamaz, hantal bir şeyi anlamaktadır. Açıkça görüldüğü gibi idealizm, istediği kadar terim ve tasarım değiştirsin, Platon'dan kalma terim ve tasarımlarını değiştiremiyor. Platon'undan Bergson'una kadar yüzyıllardan beri söyledikleri şeyler, hep aynı şeylerdir. İdealizmin tüm tasarımları gibi Bergson'un tasarımları da usaaykırı ve bilimdışıdır. Kaldı ki Bergson, açıkça, sezgi çekiminde başarıya ulaşmak için bilime sırt çevirmek gerektiğini savunmakta ve bilimsel bilgiyi sınırdışı bırakmaktadır. Evreni kendi sezgisiyle anlamlandıran mistik sezgicilik, zorunlu olarak tekbenciliğe (solipsizm) varır. Kişisel sezgiyi, örneğin Bergson'un sezgisini, saltık ve gerçek bilim saymak gerekir ki bu da, ya başka bilgileri yadsımak ya da herkesin kendi sezgisine göre sayısız bilgileri kabul etmek sonucunu doğurur. Bu sonuç, bilimsel bilginin nesnelliği gerçeğine karşıdır. Bundan başka, sadece nicesel değişiklikleri kabul eden vülger evrimciler gibi, sadece nitesel değişiklikleri kabul eden yaratıcı evrimcilerin de yanlış yolda bulundukları bilimsel olarak tanıtlanmıştır. Evrim, ne sadece nicesel ne de sadece nitesel olmayıp, nicesel değişmelerin nitesel değişmeleri gerektirdiği bir süreçtir. Bergson'un yaşam atılımları adını verdiği olay, nicesel birikimler sonunda çelişmelerin çözümünden başka bir şey değildir ve ruhsal değil, özdeksel doğada her an olagelmektedir. *Bk.* Sezgi.

2. *Ruhbilimsel sezgicilik:* William Hamilton (1788-1856) ve Iskoçyalılar tarafından geliştirilmiştir. Hamilton'a göre bilinç, dış dünyayı, olduğu gibi ve araçsız olarak (eşdeyişle sezgiyle) kavrar ve us deneyüstü hakikatleri bize sezgi yoluyla tanıtır. Hamilton, nesnel gerçekliği de tümüyle yadsıyıp bilinemezciliği savunmuştur. Gerçekte bir mantıkçı olan Hamilton, felsefeyi ruhbilime indirgemiştir. Felsefeyi, *İng. phenomenology* adını verdiği *görgül felsefe* ve *İng. nominology* adını verdiği *ussal felsefe* olmak üzere ikiye ayırır ve ikinciye düşünme, isteme ve duyma yasalarını inceleme görevini verir. *Sezgi* deyiminden anladığı da bir çeşit dinsel *vahiy*' dir. *Bk.* Iskoçya Okulu, Sezgi.

3. *Törebilimsel sezgicilik:* George Moore, David Ross, Charlie Broad, Alfred Ewing vb. gibi düşünürlerce geliştirilmiştir. Bunlara göre iyilik, ödev vb. gibi törebilimsel kavramlar apaçık, araçsız elde edilen ve ancak sezgiyle bilinebilen kavramlardır. Ne toplumsal ne de doğasal yaşamdan çıkarsanamazlar. Törebilimsel sezgiciliğin amacı, burjuva ahlâkının değişmezliğini savunmaktır. *Bk.* Törebilim, Sezgi.

4. *Matematiksel sezgicilik:* Brower, Weyl, Heyting vb. gibi düşünürlerce geliştirilmiştir. Bunlara göre matematik tanıtlama, mantıksal kesinlikle değil, doğrunun sezgisel olarak kavranmasıyla gerçekleşir. Sezgi, bunların dilinde, düşüncelerdeki ayrılıkları saptama yeteneğidir. Düşünmek demek, sezmek demektir. Mantık kurallarının uygulanabilir olup olmadıkları da sezgiyle saptanır. *Bk.* Sezgi.

SIÇRAMA. (*Os.* Tecâvüz, Lâtemâdî, Ademi temâdî, Ademi tevâli; *Fr.* Bond, *Al.* Springen, *İng.* Leap, *İt.* Salto) Niceliksel değişmeden niteliksel değişmeye geçiş aşaması... Tarihsel ve eytişimsel özdekçi felsefenin en önemli kavramlarındandır. Doğada, toplumda ve bilinçte; teksözle tüm evrende geçerli olan nicelikten niteliğe geçiş yasasının açıkladığı *geçiş aşaması*'nı adlandırır. Evrensel evrim, bu yasayla işler. Evrim, *süreklilik* ve *kesiklilik*'in birliğidir. Önce niceliksel değişmeler sürekli ve *kerteli* (*Os.* Tedricî) olarak birikir. Bu değişmeler süreklidir, çünkü aynı niteliği koruyarak yavaş yavaş sürüpgider. *Sıçrama*'nın hızlılık derecesi görelidir, niceliksel birikimin hızıyla oranlıdır, örneğin maymundan insana geçişte olduğu gibi niceliksel birikimin milyonlarca yıl sürdüğü hallerde sıçrama da yüz binlerce yıl sürer. Ama bu, gene de bir sıçramadır; çünkü bir nitelikten başka bir niteliğe atlanmıştır. Buna karşı, doksan dokuz derece kaynatılan suyun bir derece daha kaynatılmakla birdenbire buhar niteliğine dönüşmesinde olduğu gibi, ölçülemeyecek kadar hızlı sıçramalar da vardır. Kesiklik ve sürekliliğin bu bağımlılığı ve birliği, özdeğin iç yapısında da görülebilir. Özdek, *süreklilik* niteliği gösteren *dalgalı* (*Fr.* Ondulatoire) niteliği ile *kesiklilik* niteliği gösteren *tanecikli* (*Fr.* Corpusculaire) niteliğini birlikte taşır. Doğa, toplum ve bilinç bu sıçramalı evrimsel sürecin her gün gözlemlediğimiz sayısız örnekleriyle doludur. Örneğin doğada su, 1-99 dereceler arasında bulunduğu zaman sudur, 0 derecede buz ve 100 derecede buhar olur, bambaşka bir niteliğe sıçrar. Sadece bir derece değişikliği suya birdenbire nitelik değiştirtmektedir. Bütün nitelik değişmeleri, metafizik ve bireyci anlayışın tersine, niceliksel birikmelerin ve değişmelerin sonucudur. Suyu kaynatmak ya

da soğutmak, onda niceliksel değişiklikler meydana getirmektir. Örneğin kaynatılan su, 99'uncu dereceye kadar niceliksel değişmelerinde sürekli ve kesintisizdir, nicelikçe değişmelerin sürekli bir dizisi olarak sürüpgitmektedir. Ama onu 99 dereceden 1 derece daha kaynatmak birdenbire bu sürekli gidişte bir kesinti, bir sıçrama yapar ve su nitelik değiştirerek buhar olur. Örneğin toplumda milletvekili adayı, eğer seçilebilmek için beş yüz oy alması gerekiyorsa, dört yüz doksan dokuz oya kadar milletvekili adayıdır. Bir oy daha almakla hızla nitelik değiştirir ve milletvekili adayı iken milletvekili olur. Örneğin bilinçte, bir öğrencinin bilgileri yavaş yavaş nicelikçe artar. Belli bir bilgi birikiminin sonunda hızla nitelik değiştirir ve o ana kadar öğrenciyken tornacı, hekim, mühendis vb. olur. Evrensel evrimin yasası. tüm olgu ve olaylarda, niceliksel değişimlerin sıçramayla niteliksel dönüşüme uğramasıdır. Bu yasa, üç evrensel yasadan biridir. *Sıçrama* ve bunun sonucu olan nitelik değişikliği *devrim* deyimiyle dilegetirilir. "Evrim boyunca nicelikçe oluşan basit değişmeler, belli bir dereceye vardıktan sonra, nitelikçe değişmeyi gerektirir". "Eytişimsel geçişi eytişimsel olmayan geçişten ayıran nedir? Sıçrama". Bu yasa, metafizik ve idealist kampın yadsımaya yeltendiği bir yasadır. Örneğin Spencer evrimin sadece nicelikçe değişmelerle, Bergson sadece nitelikçe değişmelerle gerçekleştiğini ilerisürerler. Leibniz'in de katıldığı idealizme göre *doğada sıçrama yoktur* (*Lâ.* Natura non facit saltus). Bütün bu idealist ve metafizik savlar, açıkça görüldüğü gibi, bilimdışıdır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya, *sıçrama* deyimini *atılım* deyimiyle dilegetirmiş ve şöyle tanımlamıştır: "Niceliksel değişmelerin bir toplumsal olgunun eski niteliklerinde değişikliklere yol açıp yeni bir nitelik ortaya çıkardığı köklü değişiklik aşaması". *Sıçrama* deyimini de *Fr. discontinuité* (*İng.* Discontinuity) karşılığında önermiş ve şöyle tanımlanmıştır: "Gelişme sürecinin ve değişmelerin niteliksel biçimde belirmesi". *Kesiklik ve süreklilik* karşılığı olarak da *sıçrama ve süreklilik* (*Os.* Lâtemâdî ve temâdî, *Fr.* Discontinuité et continuité, *İng.* Discontinuity and continuity) deyimini kullanmış ve şöyle tanımlamıştır: "Toplumun birbirine karşıt ama birbiriyle bağlantılı temel özellikleri". *Bk.* Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Eytişimsel Özdekçilik, Evrim, Devrim.

SINIFLAMA. (*Os.* Tasnif, Tertip, Tanzim, Taksim; *Fr., İng.* Classification, *Al.* Klassifikation, *İt.* Classificazione) Ortak özellikler taşıyanları bölümleme ve sıraya koyma... Mantıkta *sınıf* kavramı, ortak özellikler taşıyan nesnelerin meydana getirdiği bütünü dilegetirir. Bundan ötürü her kavram, bir sınıf adıdır. Örneğin ortak özellikler taşıyan sayısız çiçekler çiçek sınıfını, sayısız ağaçlar ağaç sınıfını meydana getirirler. Ağaca çiçek demediğimiz gibi çiçeğe de ağaç demeyiz, çünkü bunların ayrı özellikleri vardır. Ama bir papatyaya, bir karanfile, bir sümbüle çiçek ve bir meşeye, bir kavağa, bir söğüde ağaç deriz; çünkü bunların ortak özellikleri vardır. Ortak özellikleri olanları dizgesel olarak sıraya koymaya *sınıflama* ya da *sınıflandırma* denir (Örneğin Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'yle *Kitaplıkbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *sınıflama*, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'yle *Felsefe Terimleri Sözlüğü*'nde *sınıflandırma* deyimleri kullanılmıştır). Sınıflama, belli bir amaca göre yapılır. Amaç değişirse sınıflama da değişir. Bilgimiz geliştikçe sınıflamalarımız da gelişir ve değişir, gittikçe doğruya daha yakın olur. Bilimsel sınıflama, sıraya dizilen bölümler arasındaki bağlantının yasalarına dayanan sınıflamadır. Örneğin Mendeleyev'in kimyasal elementleri sınıflaması böyledir.

SINIR. (*Os.* Hudut, Had, Tahdit, Taraf, Kayıt, Nihayet; *Fr.* Limite, *Al.* Grenze, Grenzwert; *İng.* Limit, *İt.* Limite) Herhangi bir şeyin bittiği nokta ya da çizgi... *Son* (*Os.* Nihayet, *Fr.* Fin) deyimiyle anlamdaştır. Kimi düşünürlere göre *son* zaman açısından bitimi, *sınır*'sa uzay açısından bitimi dilegetirir. Evrende sınır ve son yoktur, evren sınırsız ve sonsuzdur. Evrende her şey sınırsız ve sonsuz olarak değişir ve dönüşür. *Sınır* gerçekte *ölçü* demektir, evrende her şeyin bir sınırı vardır. Örneğin bir oksijenle iki hidrojenin *su* niteliği sınırları 1-99 ısı dereceleridir, bir oksijenle iki hidrojen atomu 100 ısı derecesinde *buhar* ve 0 ısı derecesinde *buz* niteliğini alır. Tüm nesneler ve olgular, belli niceliklere karşılık olan belli nitelikler taşırlar. Demek ki belli nitelikler belli niceliklerle *sınır*'lanmıştır. Örneğin bir nitrojen atomu yedi, bir oksijen atomu sekiz elektron taşır. Demek ki nitrojenin niceliksel sınırı yedi ve oksijenin niceliksel sınırı sekiz elektrondur. Örneğin nitrojenin bu sınırını aşıp ona bir elektron daha eklersek nitrojen, nitelik değiştirir ve oksijen olur. Bunun gibi, belli bir *sınır*'ı aşmakla,

canlı ölü olur, hekimlik öğrencisi hekim olur, milletvekili adayı milletvekili olur. Ne var ki bütün bu nesne ve olaylarda özdeksel yaşam *sınır*'sızca sürüpgider. Demek ki sınırlılıkla sınırsızlık, karşıt ve birbirini yokeden kavramlar değil, bağımlı ve birbirini içeren kavramlardır. ***Bilginin sınırı*** (*Os.* Hudûdu mârifet, *Fr.* Limite de la connaissance), metafiziğin ve idealizmin uydurduğu bilimdışı bir varsayımdır. Bilginin sınırı yoktur, çünkü konusunun sınırı yoktur. Sayılar nasıl sonsuza kadar sayılamazsa, doğanın bilgisi de öylece bitmez tükenmezdir. Engels'in dediği gibi, evrenin tümüyle bilinmesi, sonsuzun sona ermesi olurdu. Evren sonsuzdur, demek ki bilgisi de sonsuzdur. Bilimin önünde her zaman sınırsız bir araştırma alanı bulunacak ve gittikçe daha kapsamlı yasalar, daha derin bağlılıklar meydana çıkacaktır. Bu süreç, hiç bir *sınır*'la sınırlanmayacaktır. Bilgi, düşüncenin nesneye *sınır*'sızca yaklaşma sürecidir. Bununla beraber bilgi, tarihsel olarak daima *sınır*'lıdır ve daima da sınırlı kalacaktır. Bilgiyi tarihsel olarak sınırlayan kendi olanaklarıdır, içinde oluştuğu koşullardır. Örneğin asansörün bilinmediği bir çağda asansör hızı da elbette bilinemez. Bilgi, her yeni sorunun çözümünü de birlikte getirdiği bir süreçtir. Çözümün bilgisi, elbette, sorunun meydana çıkışıyla sınırlı olacaktır. Her yeni oluşum, yeni sorunlar doğuracak ve yeni bilgiler getirecektir. Bilgiye sınır çeken ve bu sınırın ötesini hiç bilmediğimizi ve asla bilemeyeceğimizi ilerisüren Alman düşünürü Immanuel Kant'tır. Kant'a göre biz ancak *olay* (*Al.* Phaenomenon)'ları bilebiliriz, *kendiliğinde şey* (*Al.* Ding an sich)'i ya da *numen* (*Al.* Noumenon)'leri asla bilemeyiz, bunlar *sınır-kavram* (*Al.* Grenzbegriff)'lardır, bilgimiz bu sınırda durur ve ötesine geçemez. Bu bilimdışı sav, başka bir Alman idealisti, Hegel tarafından şöyle çürütülmüştür: *Sınır*'ın bilincine varmamız için, o sınırın ötesinde ne olduğunu bilmemiz gerekir. Bir çizginin bitimini bilmek demek, o çizginin ötesindeki boşluğu da bilmek demektir. Bir şeyi hiç bilmemek, o şeyin bilincinde olmamaktır. Bir konuda bilgisizliğimizi bilmemiz, o konuda az çok bir bilgimiz olduğunu gösterir. Ama bu bilgi yetersizdir, biz de bu yetersizliğin bilincine varmışızdır, bundan ötürü "bu konuyu bilmiyoruz" deriz. Bir şeyi hiç bilmemek, o şeyin bilinmediğini de bilmemektir. Demek ki bilginin saltık bir sınırı olamaz, çünkü olsaydı biz bu sınırı da bilemezdik. Eğer biz bu *sınır*'ı biliyorsak sınırın ötesine geçmişiz demektir ya da bu sınır gerçek değildir ve yoktur. Eğitimi yetersiz ya da anlağı güçsüz bir kişi tonlarla ağırlığı olan bir uçağın nasıl olup da gökte uçtuğunu anlayamaz, ama bu uçağın *bilinemez*'liğini kanıtlamaz. Bunun gibi, evreni bilememiz de evrenin bilinemezliğini kanıtlamaz. Hegel, bu uslamlamasında, *bilinmeyen*' le *bilinemez olan* arasındaki ayrıma da dikkati çeker: Okyanusun dibinde yaşayan bir hayvan türü varsa bunu elbette bilemem, ama bu bilmeyişim o balık türünün bilinemez olduğundan değildir. Hollanda'lı düşünür Spinoza da *tanımlamak, sınırlamaktır* der, bir çiçeğin kırmızı olduğunu söylerken onu bütün öteki renklere karşı sınırlıyoruz; örneğin yeşil, sarı, mavi vb. olmadığını söylüyoruz, demek ki *sınırlamak, olumsuzlamaktır*. Bir şeyin ne olduğunu söylemek (olumlama), onun ne olmadığını da söylemek (olumsuzlama)'tir ve onu olmadıklarına karşı *sınır*'lamaktır. Bir insanın iyi olduğunu söylerken onun kötü olmadığını da söylemiş oluruz ve onu kötülük sınırının dışında tutarız, eşdeyişle sınırlarız. Demek ki tanımlamak, eşdeyişle belirlemek *sınır* koymaktır. Her varlık, bir *sınırlılık*'la belirlenmiştir. Bir nar tânesini öteki tânelerden ayıran bir sınır vardır. Sınır olmasaydı varlıktan varlığa geçmek, eşdeyişle gelişmek ve bundan ötürü de *sınırsızlık* olanaksız olurdu. Açıkça görüldüğü gibi sınırsızlık, *sınır*'ı da gerektirir.

SİMGE. (*Os.* Remiz, *Fr.* Symbole, *Al.*, *İng.* Symbol) Herhangi bir şeyi belirten im... *Bk.* Simgecilik.

SİMGECİLİK. (*Os.* Timsâliyye, *Fr.* Symbolisme, *Al.* Symbolismus, *İng.* Symbolism, *İt.* Simbolismo) Herhangi bir şeyi, kendisinden başka bir şeyle belirtme işlemi... Simgecilik (sembolizm) çeşitli alanlarda kullanılan bir terimdir. Ama bu alanların hepsinde pek az ayrılıklarla aynı anlamı taşır. Örneğin mantıkta belli harfler belli önermeleri simgelerler, sayıcılıkta belli sayılar belli düşünceleri dilegetirirler. Subay, yargıç, avukat vb.'larının görev sırasında giydikleri özel giysiler de birer simgedir. Gizemcilik hemen bütünüyle simgeciliktir. Simgecilik, bir edebiyat akımı olarak da sezgici bir gizemciliği gerçekleştirmeye çalışır. Sanatçı, ülkülerinin yansısını simgelerle gerçekleştirdiği iddiasındadır. Buysa, nesnel gerçeklikten kopuk bir sanat anlayışıdır, kaldı ki simgeciler gerçek dünyayı da yadsımakta ve onu ülkesel olanın bir yansısı saymaktadırlar. Sanatsal sim-

geciliğin altında öznel idealizm yatar. *Bk.* Gizemcilik, Öznel Düşüncecilik, Sanat.

SİMGESEL. (*Os.* Remzî, Timsâlî; *Fr.* Symbolique, *Al.* Symbolisch, *İng.* Symbolic, *İt.* Simbolico) Simgeye değgin ve simge özelliği taşıyan... Deyimin Batı dillerinde ad olarak kullanımı (*Fr.* Symbolique, *Al.* Symbolik, *İng.* Symbolics, *İt.* Simbolica) simgeleri inceleyen bilimi adlandıran ya da belli bir alanın simgeler dizgesini dilegetiren *simgebilim* anlamını verir. *Bk.* Simge.

SİNİR. (*Os.* Asab, *Fr.* Nerf, *Al.* Nerv, *İng.* Nerve, *İt.* Nervo) Hayvan ve insanları, içinde yaşadıkları ortamla ilişkiye geçiren uzmanlaşmış örgen... Anatomi dilinde, *örgenliğin her türlü uyarımlarını merkezleri olan beyin-omurilik ve boğumlara ileten ak kaytan biçimindeki örgenlerden her biri* olarak tanımlanır. Özellikle ruhbibilimin başlıca konularından biri olan sinir dizgesi, Pavlov'un parlak deneyleriyle evrensel çapta bir önem kazanmış ve gerçek felsefenin başlıca konusu olmuştur. Pavlov deneyleriyle açığa çıkarılan sinirsel işlevler, bilinci, yüksek derecede örgenleşmiş özdeğin (eşdeyişle, beyinin) bir işlevi olarak gören eytişimsel özdekçi savı bütün açıklığıyla ve bilimsel olarak tanıtlamış bulunmaktadır. Bu bulgular, aynı zamanda, en basit örgenliklerin bilinçli insana kadar nasıl evrimleştiğini de açık ve seçik olarak gözler önüne sermektedir. Artık bilinmektedir ki canlı evren, bir *yansıtma* süreci içinde oluşmuştur. En basit özdekte bile bir yansıtma özelliği vardır. Bu yansıtma, özdeğin içinde bulunduğu ortama kendini *uydurma* (adaptasyon) aracıdır. Cansız doğadaki yansıtma (örneğin bir mâden parçasının ışığı yansıtması), en basit canlı örgenliklerde *uyarılganlık* (yaşambilimsel yansıtma) yeteneğine yükselmiştir. Örneğin bitkiler ışıkla uyarılırlar ve ışığa yönelirler, amipler besinle uyarılırlar ve besine yönelirler. Bitkilerin ve amiplerin bu uyarılganlığı, örneğin cansız doğadaki bir metalin mıknatıslanmasından farksız bir olgudur. Örgenlikler geliştikçe, uyarılganlığı da aşan yeni bir yansıtma oluşmuştur: *Duyum.* Duyumsal yansıtma, mâdensel yansıtmanın çok gelişmiş biçimidir. Ama daha yüksek örgenliklerde, eşdeyişle hayvan ve insanlarda bundan daha yetkin bir yansıtma aracı meydana gelmiştir: *Sinir dizgesi.* Sinirler sâyesindedir ki yüksek örgenlikler kendilerini ortama daha iyi uydurabilmeye başlamışlardır. Bundan ötürü sinir dizgesi, *canlıyla ortamını ilişkiye geçiren uzmanlaşmış örgen* olarak tanımlanır. Yaşam süreci, bir *ortamla alışveriş* sürecidir. Büyük bilgin Pavlov, ortamla bu alışverişin, eşdeyişle ortama kendini uydurabilme yeteneğinin yüksek hayvanlarda aşağı hayvanlardakinden çok daha gelişmiş olduğunu göstermiştir. Canlıyla ortamını ilişkiye geçirmede uzmanlaşmış bir örgen olan *sinirler*, bu görevlerini, hayvan ve insanlarda *tepkeler*'le gerçekleştirirler. *Tepkeler* (refleksler), örgenliğin dış etkilere karşı *tepkiler* (reaksiyonlar)'idir. Tepkeler iki türlüdür: *Şartlı tepkeler* ve *şartsız tepkeler.* Şartsız, eşdeyişle koşulsuz tepkeler en basitinden en karmaşığına kadar bütün örgenliklerde ortaktır, doğuştan ve kalıtımsaldır. Örneğin en küçük hayvandan insana kadar her örgenlik, kendisini yakan bir nesneye dokunduğu zaman geri çekilir. Bu koşulsuz tepkeler de ilkin deneylerle, eşdeyişle koşullarla elde edilmişlerdir. Ne var ki birbirleriyle kaynaşarak ve kalıtımla kuşaklardan kuşaklara geçerek içgüdüleri oluşturmuşlar ve artık koşulsuz (şartsız) olmuşlardır. Buna karşı şartlı, eşdeyişle koşullu tepkeler sadece yüksek hayvan türlerinde vardır. Koşullu tepkeler, ancak belli koşullarda ortaya çıkarlar. Örneğin bir köpeğe her yemek verilişinde bir zil çalınırsa artık köpek zil sesini duyunca yemek verilmese de aynı tepkeyi gösterir, ağzı sulanır. Zil sesi artık yemeğin yerine geçmiştir ve onu *simge*'lemektedir. İşte yüksek örgenlikler, bu tepkelerden yararlanarak, ortamlarıyla daha geniş çapta bir alışverişe girişirler ve kendilerini ortamlarına çok daha iyi uydururlar (adapte ederler). Örgenlikler için en önemli koşullu tepkeler, örgenlikte köklenerek, koşulsuz tepkelere dönüşürler. Böylelikledir ki *bilinç* oluşur ve *düşünme yeteneği* kazanılır. Bundan ötürüdür ki örneğin bir insan, eğitim ve öğretimle koşullanarak bilinçlenir ve düşünme yeteneğini geliştirir. Bilgin Pavlov, sinir dizgesinin işleyişinde, insanın, en yüksek hayvan türünden daha üstün ve farklı bir yeteneği de elde ettiğini bilimsel olarak meydana çıkarmıştır. *Yüksek sinir dizgesi* (*İng.* Higher nervous system) 'ne sahibolan yüksek hayvan türleriyle insanlarda ortak bulunan *birinci sinyal düzeni*'nden ayrı olarak sadece insanlarda bulunan bir de *ikinci sinyal düzeni* vardır ki bu da *dil*'dir. Pavlov, insansal, eşdeyişle dilsel tepkenin temeli olan fizyolojisel mekanizmayı bütün ayrıntılarıyla açıklamıştır. *Bk.* Pavlovculuk, Sinyal Dizgeleri, Bilinç, Beyin, Yansı Kuramı, Eytişimsel Özdekçilik, Özdek.

SİNYAL DİZGELERİ. (*Os.* İşâret sistemleri, *Fr.* Systéme de signes, *Al.* Signalsystem, *İng.* Signal system) Koşullu tepke mekanizması... Büyük fizyoloji bilgini İvan Pavlov, hayvan ve insanlarda iki türlü *tepke* (refleks) saptamıştır: Kalıtımla kökleşerek kuşaklardan kuşaklara geçen doğuştan ve içgüdüsel *koşulsuz tepkeler* (Örneğin her canlı, kendisini yakan bir nesneye karşı doğal bir tepke gösterir, hemen geri çekilir), bireysel deneylerle oluşan *koşullu tepkeler* (Örneğin gelişmiş hayvanlar ve insanlar, lezzetli bir yiyeceği gördüklerinde sanki onu yiyormuş gibi salya salarlar, çünkü bireysel deneyleriyle bu yiyeceğin ağızlarını sulandırmasına koşullanmışlardır). İşte, sadece yüksek türde hayvanlarla insanlarda oluşan koşullu tepkeler, Pavlov'un deyimiyle *birinci sinyal dizgesi*'nin ürünüdür. Pavlov, yüksek hayvan türleriyle insanlarda, örneğimizdeki ağız sulanmasının, önlopların dışındaki beyin yuvarlarından *sinyal* edilmesiyle meydana geldiğini saptamıştır. Koşulsuz tepkeler (eşdeyişle içgüdüler), beynin alt korteksinde bulunurlar. Lezzetli bir yiyecek yerken salya salmak koşulsuz bir tepkedir ve beynin alt korteksindedir. Ama o yemeği her gün getiren adamı görmekle ağzın sulanması koşullu bir tepkedir. Koşul (eşdeyişle dış uyarıcı, örneğimizde yemek getiren adam)'un gerçekleştiğini koşulsuz tepkenin bulunduğu beynin alt korteksine *haber veren* nedir? Pavlov, bunun geçici bir sinirsel bağlantı olduğunu saptamıştır. Görmeyle algılanan bu duyumsal oluşum, beyin yuvarlarından alt kortekse birinci sinyal sistemiyle haber veriliyor ve böylelikle ağız sulanması koşulsuz tepkesi meydana geliyor. Sayısız uyarımlar, böylelikle, koşulsuz tepkelere *sinyal* edilmektedir. Sadece insana özgü bulunan *ikinci sinyal dizgesi*'yse ön beyin loplarındadır, bu dizge de konuşma ve düşünmeye sinyal verir ve onları harekete geçirir. İşte, yüksek türdeki hayvanlarla insanlar *birinci sinyal dizgesi*, sadece insanlar hem birinci ve hem de *ikinci sinyal dizgesi*'yle nesnel gerçekliği yansıtırlar, çevrelerine daha iyi uyarlar (intibak ederler, adapte olurlar), hele insanlar çevreleri (eşdeyişle doğa) üstünde böylelikle egemenlik kurarlar. *Sinyal dizgeleri*, sinir faaliyetleridir. Demek ki koşullu tepkeler, bu geçici *sinirsel bağlantılar* (*Fr.* Liaisons nerveuses)'ın ürünüdür. Örneğin vahşî hayvanlar insanları ilk gördüklerinde onlardan korkmamışlardı, bu yüzden de kolaylıkla avlanıp ölüp gitmişlerdir (Demek ki ortama uyamamışlardır). Ama, deneylerle, insanların kendilerini öldürdüklerini anlamaya başlayınca, koşullu tepkeler edinmişler, kaçmışlar ve saklanmışlardır (Demek ki ortama uymuşlar, yaşamlarını sürdürmüşlerdir). İnsan tehlikesi, içgüdüsel tepkelerine *sinyal* edilmeseydi kaçmazlar ve ölüp giderlerdi. Dış ve iç ortamın herhangi bir edimi, sinir uçlarını uyarmaktadır. Bu uyarım, merkezcil sinirler tarafından beynin ilgili bölümlerine iletilir, merkezkaç sinirler buradan aldıkları uyarımları bunların harekete getireceği çeşitli örgenlere götürürler. Tepkeler, böylece meydana gelir. Besinin kokusunu duyan ya da onu gören canlı böylelikle hemen ona yönelir. Canlılar bu tepkelerle korunur, bu tepkelerle beslenir, bu tepkelerle çiftleşip türlerini sürdürürler. Pavlov'un üstün başarısı, idealizmin doğaüstüne bağladığı ruhsal yaşamın, fizyolojisel (eşdeyişle özdeksel) temelini açık seçik ortaya koymuş olmasıdır. Pavlov, hayvanların ve insanların yüksek sinir faaliyetine ait yasaları keşfetmiş, yüksek sinir faaliyetleri açısından hayvanlarla insanlar arasındaki birliği ve ayrılığı (nerelerde eş ve nerelerde ayrı bulunduklarını) bulmuş, ruhsal yaşamın bilimsel temellerini meydana çıkarmış çok büyük bir bilgindir. *Bk.* Pavlovculuk, Sinir, Ruh, Ruhbilim.

SKOLÂSTİK. (*Os.* Medrese felsefesi, *Fr.* Scolastique, *Al.* Scholastik, *İng.* Scholastic, *İt.* Scholastico) Ortaçağ Hıristiyan felsefesi... Hıristiyan felsefesi, belli karakterlerle birbirlerinden ayrılan iki evre gösterir: *Patristik* ve *skolâstik*. Kilise babalarının felsefesi olan patristik felsefe, ortaçağ skolâstiğinin ilk hazırlıklarıdır. Skolâstik, bütün ortaçağı kaplar. Skolâstiğin ayırtedici niteliği dogmatik oluşudur. Belli bir konuyu incelemek demek, o konuda Aristoteles'in ne yazdığını okumak demektir. Daha derin bir inceleme, Aquino'lu Thomas'nın, Aristoteles'in bu yazısı üstüne ne yazdığını okumak demektir. Bilimsel bir incelemeyse Aristoteles'in ve Aquino'lu Thomas'nın bu yazılarını tekrarlayan üçüncü bir kitabı okumak demektir. Hiç bir kişisel görüş, tartışma, kuşku ve kurcalamaya izin yoktur. En küçük kişisel bir çıkışa cesaret eden, ölüm ya da bir çeşit diri diri ölüm demek olan afaroz cezasıyla cezalandırılır. Bu sıkı disipline rağmen skolâstik, önemli düşünürler yetiştirmiştir. Bunların başında skolâstiğin kurucusu Scottus Eriugena (833-880) gelir. Anselmus (1033-1109), Petrus Abaelardus (1079-1142), Aquino'lu Thomas (1224-1274), Duns Scotus (1270-1308) vb. onu izlerler. Hıristiyan felsefesinin skolâstik döne-

mi, yaklaşık olarak IX. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar sürmüştür. Tanrısal düzen içinde insanı pek küçümseyen ve tümüyle baskı altına alan skolâstik dönem, diyalektik gereği karşıtına dönüşerek, çöküşünü de kendisi hazırlamıştır. Aşırı gerçekçiliğe bir tepki olarak ortaya çıkan adcılık, bu çöküşün ilk belirtisidir. Tümeller gerçek sayılmayınca, tümellere dayanan Hıristiyanlık da temelinden sarsılmış oluyordu. Bundan başka kendilerini pek güçsüz ve küçük gören insanlar, zorunlu olarak gizemciliğe (mistisizm) yönelmişler ve içlerine kapanmışlardı. Bu da onları kiliseden uzaklaştırmıştır. Rönesans'ın tohumları skolâstik dönemde atılmıştır. Platon'la Aristoteles, en sonunda, ortaçağ Hıristiyanlarını Yunan düşüncesinin sağlam yapılarına sürüklemişlerdir. *Bk.* Hıristiyan Felsefesi, Patristik Felsefe, Adcılık, Adcı Gezimcilik, Kavramcılık.

SKOTÇULUK. (*Os.* Skot'un mezhebi felsefîsi. *Fr.* Scotisme, *Al.* Scotismus, *İng.* Scotism, *İt.* Scotismo) Hıristiyan felsefesinin skolâstik dönemi düşünürlerinden Duns Scotus' un öğretisi... Skotçuluk, ortaçağın IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar süren skolâstik döneminde, Tomacılığın (Tomizm) karşısında yer alır. İnce Doktor adıyla anılan Iskoçyalı Duns Scotus'un (1270-1308) öğretisiyle İtalyan Saint Thomas'nın (Aquino'lu; 1224-1274) öğretisi, Hıristiyanlığın temel sorunları üstünde çatışırlar. Her iki öğretinin kökleri, ortaçağın patristik dönemindedir. Thomas ve Dominikenler, Ogüstinusçudurlar (Saint Augustinus; 354-430), Scotus ve Fransiskenler Pelagusçudurlar (Pelagus; 360-430). Tomacılığa göre zekâ iradeden üstündür (intellectu est superior voluntas), Skotçuluğa göre irade zekâdan üstündür (voluntas est superior intellectu). Tomacılık gerekircidir, Tanrı'ya bile bir özgürlük tanımaz, Tanrı dünyayı yaratmak *zorunda* olduğu için yaratmıştır. Skotçuluk özgürlükçüdür, Tanrı en büyük özgürlüktür ve dünyayı yaratmak *istediği* için yaratmıştır. Tomacılık entellektüelci (entellektüalizm), Skotçuluk iradecidir (volontarizm). Bu iki ilke, Tanrı'dan insana yayılır; Tomacılığa göre insan özgür değildir, kendi gücüyle kurtulamaz, Tanrı'nın bağışına muhtaçtır. Skotçuluğa göre insan özgürdür, kendi çabasıyla kurtulabilir, Tanrı'nın yardımına muhtaç değildir... Görüldüğü gibi, Tomacılık insanı aşağılatır, güçsüzleştirir, kör bir yazgıcılığın (fatalizm) kucağına atar; Skotçuluk insanı yüceltir, güvenini artırır, töresel sorumluluğa sokar (endeterminizm). Bundan başka, her iki öğreti de kavramcı (konseptüalizm) oldukları halde Thomas'nın kavramcılığı adcılığa (nominalizm) yakındır. Thomas kavramları gerçek saymaya, Scotus gerçek saymamaya eğilimlidir. Nitekim Skotçuluk, Ockham'ın adcılığını hazırlamıştır; Ockham, Durand de Saint-Pourçain, Jean Buridanus, Pierre d'Ailly ondan güçlenmişlerdir. Skotçular, Meryem'in ilk günahtan kurtulmuş olan gebeliği (immaculée conception) savını tutarlar, Tomacılar karşıt düşünceyi savunurlar. Skotçular, İsa'nın çarmıha gerilişini Tanrı isteği sayarlar, Tomacılar bunun insanların günahları için gerektiğinden çok ödenmiş bir karşılık olduğunu ilerisürerler... Skotçuluk usçudur (rasyonalizm), us'u en büyük güç sayar, kutsal kitaba ve kilise öğretisine usa uygun olduğu için inanılmalıdır. Bu, açıkça, us kutsal kitaptan üstündür anlamına gelir, inakçılığa (dogmatizm) karşı çok önemli bir tepkidir... Skotçuluk, ortaçağ Hıristiyan felsefesinde skolâstik dönemin ilerici akımıdır ve skolâstiğin çöküşünü hazırlamıştır. *Bk.* Tomacılık, Skolâstik, Hıristiyan Felsefesi, Ogüstinusçuluk.

SOKRATESÇİLİK. (*Os.* Sokrat'ın mesleki felsefîsi, *Fr.* Socratisme) Antikçağ Yunan düşünürü Sokrates'in öğretisi ve bu öğretiyi çeşitli yanlarından izleyenlerin genel adı... Antikçağ Yunan düşünürü Sokrates (İ.Ö. 468 -400), bilgisizliğe karşı açtığı savaşla felsefenin (bilgi sevgisi) kurucusu sayılır. Bilgicilik (sofizm) akımı içinde yetişmişti. Ama bilginin, insandan insana değişen göreci (relativizm) olduğunu savunan bilgicilerden ayrılarak, her insan için geçerli olan genel karakterini meydana çıkarmıştır (entellektüalizm). Hiç yazmamış, tartışarak öğretmiştir. Kendine özgü bu diyalog yöntemiyle, bilginin her us'ta bulunduğunu ve bireysel usları doğru düşünmeye yönelterek meydana çıkarılabileceğini ilerisürmüştür (rasyonalizm). İnsan yaşamının ereği olan mutluluğu da bu bilgi verecektir (evdemonizm). Sokrates'e göre doğru bilgi, doğru eylemi gerçekleştirir. Erdemsizlik bilgisizlikten doğar, bilgili insan erdemli olmak zorundadır (determinizm). Bir davranışta erdemli, başka bir davranışta erdemsiz olunamaz. Ölçüler kişilere göre değişseydi toplum düzeni kurulamazdı. Oysa devlet (toplumsal düzen) gereklidir. Bu gerekli kuruluşun sağlamlığı, sürekliliği için de genel bir töre gereklidir. Töresellik (ahlâkîlik), toplum düzeninin temelidir. Bilgiciler tek tek insanları değil, insanı görmeliydiler. İnsanların arasındaki başkalıklar görünüşte-

dir, iyilik eğilimi hepsinde aynıdır. Kişilerin içinde uyuyan bu ortak eğilim, ancak bilgiyle meydana çıkarılabilir. Bunun için de insanlar *kendini tanı*'malı ve *kendini bil*'melidirler. Kişiler bilmedikleri için kötüdürler, bilseler kötü olamazlar. Aklımız iyiye erseydi iyiye yönelmemezlik edemezdi, çünkü akıl dışında başkaca bir irade yoktur, akıl ve irade aynı şeydir. Aklımızın iyiye ermesi bir bilgi işidir. Ne var ki Sokrates'e göre bilgi, kuramsal ya da kılgın amaçlar için değil, sadece iyi yaşamak ve kurulu düzene iyi vatandaşlar yetiştirmek için gereklidir. Sokrates'e göre nesnel gerçeklik bilinemez. Sokrates böylelikle, antikçağın özdekçi doğa felsefesini düşünceciliğe (idealizme) dönüştürmüştür. Antikçağ Yunan düşüncesinde Megara okulu, Elis-eretria okulu, Kinikler okulu ve Kirene okulu *Sokratesçi okullar* adı altında toplanırlar. Sokrates'in öğrencilerinin kurduğu bu okullar Sokratesçiliği çeşitli yanlarından alarak kendilerine göre yorumlamışlardır. Örneğin Megara okulu, Sokrates'in töre ilkesini Elea öğretisiyle birleştirmiştir; Kiniklerle Kireneliler Sokrates'i bilgicilerle (sofizm) kaynaştırmaya çalışmışlardır. Sokrates'i bütünüyle kavrayan ve geliştiren tek öğreti, büyük özelliğinden ötürü Sokratesçi okullar arasına sokulmadığı halde Sokrates'in en büyük öğrencisi olan Platon'un öğretisidir Sokratesçi okullar, insan yaşamındaki en büyük ereğin *bilgiyle varılan erdem* olduğu yolundaki Sokrates görüşünde birleşirler. Antikçağ Yunan düşüncesinde Eukleides, Elis'li Phaidon, Antistenes, Aristippos ve izdaşları *Sokratesçi sofistler* adıyla anılırlar. Çünkü bunlar, düşüncelerinde, Sokrates'i bilgicilik (sofizm) doğrultusunda yorumlamışlardır. Bu düşünürlerin öğretilerinde bilgici öğeler pek güçlüdür. Örneğin kinizmin kurucusu Antistenes, Sokrates töreciliğinden yola çıktığı halde töreyi umursamazlığa varmıştır. Çünkü töre insanı gevşetir, rahata kavuşturur, oysa insan hazzın bu türlüsüne de sırt çevirerek yaşayabilmek için dayanıklı olmalıdır. Hedonizmin kurucusu Aristippos bireycidir, topluma değer vermez, istenen haz bireysel hazdır, onun için de ölçü Protagoras'ın dediği gibi bireysel insandır. Megara okulunun kurucusu Eukleides, bilgicilerin sanatı olan eristik sanatını geliştirmiştir, öğretisi göreciliğe yönelen şaşırtıcı tasımlarla süslüdür. Bu örneklerde görülen genel töreyi yadsıma, bireycilik, eristik vb. bilgici temalar ve yöntemlerdir. *Bk.* Bilgicilik, Bilgicilik Akımı, Platonculuk, Düşüncecilik, Bilgi, Bilim.

SOKRATESÇİ DİYALOGLAR. (*Os.* Sokrat mükâlemeleri, *Fr.* Dialogues Socratiques) Platon'un, Sokrates'in düşüncelerini yansıtan yapıtları... Platon'un *gençlik diyalogları* genellikle *Sokratesçi diyaloglar* adıyla anılır. Bu diyaloglar şunlardır: *Apologia, Kriton, Küçük Hippias, İon, Lakhes, Euthyphron, Kharmides, Protagoras* ve *Devlet*'in birinci kitabı. Ne var ki bu yapıtlardan birçoğunun Platon'un olup olmadığı bile kesin değildir, tartışmalıdır. Bundan başka, *Sokratesçi diyaloglar* arasına Platon'un başka yapıtlarını katıp gençlik diyaloglarından birçoğunu bu deyimin dışında tutan öneriler de vardır. Örneğin Emile Bréhier, *Felsefe Tarihi*'nde şöyle der: "*Protagoras*'ta zengin ve ünlü sofistlerin ortasında genç ve yetkesiz Sokrates'i, *Apologia* (Savunma)'da kendi ahlâk ve toplum göreviyle bilinçlenmiş olan Sokrates'i, *Şölen*'de ve *Teaitetos*'ta Menon'un bilgisizliğini açığa vurarak onu bir torpil balığı gibi sersemleten Sokrates'i, en sonra da *Gorgias* ve *Menon*' da felsefe dirimini savunan Sokrates'i buluruz. Bundan sonra Sokrates ve onun acıklı dirimi de silinip ortadan kalkar". *Bk.* Sokratesçilik, Platonculuk.

SOKRATES-ÖNCESİ. (*Os.* Sokrat'tan evvel, *Fr.* Avant-Socratique) Sokrates'ten önce yaşayan Yunan düşünürleri... Klâsik felsefe tarihleri, antikçağ Yunan felsefesini üç bölüme ayırırlar: *Sokrates-öncesi* (İ.Ö. VII. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar yaşamış tüm Yunan düşünürlerini kapsar), *Klâsik felsefe çağı* (Sokrates, Platon ve Aristoteles'i kapsar), *Helenistik çağ* (Aristoteles'in ölümünden İsâ' mn doğumuna kadar uzanan sürede yaşayan Yunan düşünürleri). *Antik felsefe* ya da *ilkçağ felsefesi* kapsamındaysa bu sınıflandırmaya bir bölüm daha eklenir: *Roma çağı* (İsâ' nın doğumundan V. yüzyılın sonuna kadar yaşayan düşünürleri kapsar). *Sokrates-öncesi* (*Lâ.* Ante Socratem, *Al.* Vorsokratiker, *İng.* Pre-Socratics) antikçağ Yunan felsefesi, özdekçi doğa felsefesinin büyük çapta geliştiği ilk evreyi dilegetirir. Klâsik felsefe çağıysa düşünceciliğin doruğuna ulaştığı bir çağdır. *Bk.* Antikçağ Felsefesi.

SOMUT VE SOYUT. (*Os.* Müşahhas ve mücerred, *Fr.* Concret et abstrait, *Al.* Konkret und abstrakt, *İng.* Concrete and abstract) Bütünün ve parçalarının bilgisini yansıtan eytişimsel bağımlı ulamlar... Eytişimsel özdekçi felsefede somut, *bütünün ve nesnel gerçekliğin bilgisi*'ni; soyut, *parçaların eksik bilgisi*'ni dilegetirir. *Somut*, hem duyularla kav-

ranan bütünsel gerçeği, hem de bu gerçeğin insan bilincinde gerçekleşen hakikatini dilegetiren bir kavramdır. Bilimsel bilgi sürecinde *nesnenin somutluğu*'ndan yola çıkılıp *bilginin somutluluğu*'na varılır. İdealist felsefede *duyularla kavranan*'ı dilegetirdiği ilerisürülen *somut*'a karşıt bir kavram olarak ve sadece *düşünceyle kavranan*'ı dilegetirdiği ilerisürülen *soyut*, diyalektik felsefede *sınırlı bilgi* anlamını verir. Daha açık bir deyişle idealist felsefede sadece düşüncede bulunan soyut, diyalektik felsefede bir bilgi biçimi olarak eksik olanın ya da eşdeyişle parçanın nesnel gerçekliğini de yansıtır. Bilimsel bilgi sürecinde nesnenin somutluğundan somut bir bilgiye varabilmek (eşdeyişle nesnenin somutluğunu kavramlarda yansıtabilmek) için *soyuttan somuta* gidilir. Bu demektir ki nesnenin somutluğundan yola çıkılır, o nesne parçalarında ve parçaları arasındaki ilişkilerde de tanınır, nesnenin bütün yanlarını ve özelliklerini yansıtan kavramlar elde edilir, bu kavramlardan bir kavramlar sistemi meydana getirilir ve nesnel somutluk kavramsal somutluk olarak yeniden kurulur. Bu bilgi süreci *somuttan soyuta* gidilmesini de içerir, çünkü bütünün bilinmesi parçanın bilinmesini gerektirdiği gibi, parçanın bilinmesi de bütünün bilinmesini gerektirir. Bilimsel bilgi, nesnel gerçekliğin kavramlarda yansımasıdır. Ama bu kavramlar idealist felsefenin soyutlama anlayışında olduğu gibi nesnel gerçeklikten soyutlanmış kavramlar değil, nesnel gerçekliği yansıtan kavramlardır. Eytişimsel felsefede soyutun somutlanması demek, nesnenin kavramlaştırılması demektir. Bu da onun bilgi düzeyine yükseltilmesini dilegetirir. *Bk.* Soyutlama.

SON. (1. *Os.* Nihâyet, Âkıbet, Gâyet; *Fr.* Fin, *Al.* Ende, *İng.* End, *İt.* Fine... 2. *Os.* Ahîr, Kusvâ, Müteehhir, İntihâî; *Fr.* Ultime, *Al.* Letzt, *İng.* Ultimate, *İt.* Ultimo) Herhangi bir şeyin bitimi.

1. Metafizik dilde *erek* kavramıyla anlamdaştır. Metafizikçiler *sebep-erek* deyimleri yerine kimi yerde *başlangıç-son* deyimlerini kullanırlar. Bu anlayışta son, başlangıca göre önceldir, çünkü onun içinde gizil (bilkuvve) olarak bulunmaktadır, bundan ötürü de onun varlık koşuludur, koşulsa koşulu olduğu şeyden mantıksal zorunluk olarak önceldir. İdealizmin bu anlayışı, özellikle Aristoteles ve Hegel felsefelerinde önem kazanmıştır. Aristoteles'in *varlık zincirinde başlangıç terimi* biçimsiz özdek, son terimse özdeksiz biçim (eşdeyişle saltık biçim, tanrı)'dir. *Son*, erekse l anlayışa göre asıl *başlangıç* olmakla *tanrı* da her şeyin ilki ve başlangıcı oluyor. *Bk.* Aristoculuk, Hegelcilik.

2. *Gerigiden* (*Os.* Rüc'î, *Fr.* Régressif) bir çözümlemede varılan sınırı gösterir. Bu anlamda *son*, daha ileriye gitmenin olanaksız bulunması ya da ötesinde başkaca hiç bir şey bulunmamasıyla gerçekleşen sınırı dilegetirir. Metafizikte bu anlamdaki son, *kesin* (*Os. Kat'î*, *Fr. Catégorique*) ve *ilk* (*Os.* Evvel, *Fr.* Premier) deyimleriyle anlamdaştır. Örneğin konuşma dilinde de *son vagon* deriz, bu bir anlamda *ilk vagon* demektir.

3. *Tanrıbilim:* Hemen bütün dinlerde *evrenin sonu* dogması ortak bir inançtır. Evren tanrı tarafından yaratılmıştır ve gene tanrı tarafından yokedilecektir. Tanrıbilim, bu dogmayi desteklemek için, bilimsel varsayımlardan da yararlanmaya çalışır. Bunların içinde özellikle *ısıl son* (*İng.* Thermal death, Heat -death) kuramı, tanrıbilimcilerin dört elle sarıldıkları bir kuramdır. Boltzmann'ın bu kuramı bilimsel alanda çürütülmüş olmakla beraber evrende her şeyin bir başlangıcı ve bir sonu bulunduğu doğrudur. Bundan ötürü elbette dünyanın da bir sonu olacaktır. Ne var ki *evren* (eşdeyişle, tüm özdeksel varlık) sonsuzdur. Tanrıbilim, tanrısal gücün sınırsızlığı dogmasından yola çıkarak *dünya* kavramını *evren* kavramıyla genelleştirir ve *evrenin ısıl sonu* (*İng.* Thermal death of the univers)'undan sözeder. *Sonlu*'nun zorunlu olarak *sonsuz*'u içerdiği ve gerektirdiği bilimsel gerçeği bir yana, özellikle fiziksel kimya alanında birçok bilimsel bulgular evrenin sonsuzluğunu tanıtlamış bulunmaktadır. Örneğin bu bulgulardan biri özdeğin korunumu yasasıdır. Bu yasaya göre evrende hiç bir şey yokolmaz ve yoktan varolmaz. Bu demektir ki, evren şu anda varsa, hep varbulunmuştur ve hep varolmakta devam edecektir. Özdek, varolduğu içindir ki daima varolmuş olması gerekir, çünkü bu fiziksel kimya yasasına göre yoktan varolamazdı. Özdek, varolduğu içindir ki daima varkalacaktır, çünkü bu fiziksel kimya yasasına göre yokolamaz. Şöyle de denebilir: Eğer evrende hiç bir şeyin varolmadığı bir zaman olmuşsa, o zaman yok'u varedecek herhangi bir şeyin de varolmaması gerekir. Ünlü fizikçi Einstein "sonlu özdeğin yasalarının, sonsuz özdeğe, eşdeyişle evrensel alana genişletilmesi uygun değildir" diye yazmıştır. Özdek *sürekli olarak biçim değiştirmektedir* ve yepyeni somut biçimler altında varolmakta devam edecektir. Nicel değişimler birikir ve

bir sıçramayla nitel değişimlere yolaçar. Evrende yepyeni yıldızların, hem de kümeler halinde her an doğmakta olduğu [illegible]lanmıştır. Dünyamız da, sonsuz evrendeki her sonlu gibi, bir gün sona erecekse bu, evrimsel sarmalın sadece bir dolanımının *son*'u olacaktır. Ama bu son, yokedilmez özdeğin evriminde yepyeni bir aşamanın gerçekleşmesini de sağlamış olacaktır. Ünlü fizikçiler K. Stankuyoviç ve M. Vasilyev, *Matter and Man* adlı yapıtlarında şöyle demektedirler: "İnsanın kendi bilgisini bugünden düşünülemeyecek düzeylere çıkarmasına yetecek zamanı vardır ve güneş tehlikeli yaşlılık çağına ulaşmadan çok önce insan, öteki yıldız sistemleri içinde herhangi sayıda gezegeni bir araya getirme yeteneğine sahibolarak, sonsuz samanyolunun enginliklerine dalacaktır". *Bk.* Sonlu ve Sonsuz, Isı, Sınır.

SONLU VE SONSUZ. (*Os.* Mütenâhî ve nâmütenâhî, *Fr.* Fini et infini, *Al.* Endlich und unendlich, *İng.* Finite and infinite) Nesnel gerçekliğin iki görünümünü yansıtan eytişimsel bağımlı ulamlar... Ölçüsü ve sınırı olanı dilegetiren *sonlu* ulamıyla ölçüsü ve sınırı olmayanı dilegetiren *sonsuz* ulamı, nesnel gerçekliğin birbiriyle bağımlı iki görünümünü yansıtır. Sonsuz, sonsuz sayıda sonludan meydana gelir. Sonluysa sonsuzun sonsuz sayıdaki biçimlerinden biridir. Örneğin ilksiz ve sonsuz olan özdek, çeşitli sonlu biçimlerde belirir. Bilimsel bir kavram olarak *sonsuzluk,* özdeğin var edilmezliğini ve yok edilmezliğini dilegetirir. Bilim ve diyalektik felsefe, evrenin, ilksiz ve sonsuz özdeksel değişimler süreci olduğunda birleşirler. Özdek tükenmezdir ve sonsuz çeşitliliği nitesel dönüşümlerle sürüpgitmektedir. Bu sonsuzluk, sonlu ve sınırlı var olma biçimlerinin zorunlu değişmelerinde yansır. Sonsuzluk ve sonluluk diyalektik karşıtlıklardır, her ikisi de birbirlerinin varlığını gerektirirler. Sonsuzluk zorunlu değişimlerle tükenmez sonluluğun meydana koyduğu bir süreçtir. Her sonlu, içinde taşıdığı karşıtlığı olan, sonsuzla çeliştiği içindir ki sınırsız değişikliklere uğrar. Bilim, özdeğin tükenmezliğini tanıtlayarak, *sonsuz*'u da tanıtlamıştır. Kaldı ki *sonsuz* olmasaydı *sonlu*'lar da olamazdı. Sonlular varsa, demek ki sonsuz da vardır. *Bk.* Özdek, Evren.

SONSAL. (*Os.* Bâdî, *Fr., Al., İng., İt.* A posteriori) Deneye dayanan... Deneye başvurularak elde edilen, deneyden sonra gelen sonsaldır. Sonsal, deneyden önce gelen, hiç bir deneye başvurulmadan gerçek sayılan önselin (a priori) karşıtıdır. Bu iki kavram özellikle Kant felsefesinde önem kazanmıştır. Gerçekte deneyden önce gelen hiç bir bilgi yoktur. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlanmıştır: "Deneye başvurularak elde edilen, dış dünyadaki yaşantılardan kazanılan (Bilgi)".

SONSUZ. (*Os.* Nâmütenâhî, Lâyetenâhî, Gayrı mütenâhî, Lânihâye, Gayrı mahdût, Gayrı mahsûr, Gayrı müntehî; *Fr.* Infini, *Al.* Unendlich, *İng.* Infinite, *İt.* Infinito) Ölçüsü ve sınırı olmayan... *Bitimsiz* ve *sınırsız* deyimleriyle anlamdaştır. *Sonlu* deyimi karşılığında kullanılır. Eytişimsel özdekçi felsefe *sonsuz*'la *sonlu*'nun sıkı bağımlılığını ve çelişkili birliğini ortaya koymuş, bilimsel olarak açıklamıştır. Metafizikte bu iki kavram karşıtlaştırılır ve birbirinden ayrı olarak ele alınır. Metafizik ve idealist felsefede sonsuzluk sadece tanrının niteliğidir, tanrıdan başka hiç bir şey sonsuz olamaz. Sadece tanrıdır ki *infinitus* (*Lâ.*)'tur. Antikçağ Yunan düşüncesinde *sonsuz* kavramı, Anaksimandros'la büyük öke Herakleitos tarafından ele alınmıştır. Antikçağ Yunan düşüncesinin ikici düşünürü Anaksimandros'a göre ilk neden (arşe) *sonsuz olan*'dır (apeiron). Sonsuzluk belirsizliktir, çünkü her belli şey karşıtıyla sınırlanmıştır. Hiçten hiç bir şey meydana gelmeyeceğine göre her şeyin kendisinden çıktığı şey bir hiç değil, bir varlık olmalıdır. Ama bu varlık belli bir varlık olursa sonlu, eşdeyişle sınırlı ve tükenir olur. Sınırsız ve tükenmez olabilmek için herhalde belirsiz ve böylelikle de sonsuz olmalıdır. Yunan düşüncesinin büyük diyalektikçisi Herakleitos'a göreyse her şey akmakta, değişmekte, ilerlemektedir (*Yu.* Panta rei). Bu, bir sürekli oluştur ki, içinde kalıcı ve durgun olan hiç bir şey yoktur... Fransız düşünürü Descartes'a göre sonsuzu anlamaya çalışmak hiç de gerekli değildir, yalnız hiç bir sınırını bulamadığımız her şeyin sınırsız olduğunu düşünmemiz gerekir. Sonsuz adını yalnız tanrıya bırakmalıyız, çünkü tanrının olgunluklarının sınırını görmediğimiz gibi sınırsız olduğundan da kuşkulanmıyoruz. Tanrıdan başka her şeyin böyle saltık olgunlukta bulunmadığını biliyoruz. Her ne kadar onlarda sınırsız gibi görünen özellikler bulsak da bu, daha çok onların özünden değil, bizim anlayışımızın eksikliğinden ilerigelir... Düşünce tarihinde *sonsuz*'un *sonlu*'yla bağımlılığını ve sonsuzu anlayabilmek için sonludan yola çıkmak gerektiğini ilerisüren ilk düşünür Hegel ol-

muştur. Ne var ki o da bu ulamları idealist açıdan yorumlamış ve sonsuzun *saltık tin* olduğunu söyleyerek sonluyu onun doğadaki yansısı saymıştır. Hegel'in amacı, sadece kavramlar sistemini kurmaktır, sonluyla sonsuzu da bu sistem içinde ele almaktadır. Hegel'e göre sonsuz, sonluyu içerir. Çünkü içermezse, içermediği bir ulam açıkta kalacağı için, kendisi sonlu olmak zorundadır. Bu yüzdendir ki bu içerme, mantıksal zorunlu bir içermedir. Spekülâtif felsefenin dışında bilimsel bir kavram olarak *sonsuzluk*, özdeğin var edilmezliğini ve yok edilmezliğini dilegetirir. Bilim ve diyalektik felsefe, evrenin, ilksiz ve sonsuz özdeksel değişimler süreci olduğunda birleşirler. Özdek tükenmezdir ve sonsuz çeşitliliği nitesel dönüşümlerle sürüpgitmektedir. Bu sonsuzluk, sonlu ve sınırlı var olma biçimlerinin zorunlu değişmelerinde yansır. Sonsuzluk ve sonluluk diyalektik karşıtlıklardır, her ikisi de birbirlerinin varlığını gerektirirler. Sonsuzluk zorunlu değişimlerle tükenmez sonluluğun meydana koyduğu bir süreçtir. Her sonlu, içinde taşıdığı karşıtlığı olan, sonsuzla çeliştiği içindir ki sınırsız değişimlere uğrar. *Sonsuz*'un özdeksel evrendeki gerçekliği, şu pek önemli sonuçları gerektirir: 1. Evren bir uzay içinde vardır ve tüm özdeksel sistemler birbirleriyle bağımlıdırlar, 2. Evren bir zaman içinde vardır ve özdek tükenmezdir, 3. Özdeğin varolma biçimleri, nitelikleri, ilişkileri ve gelişme eğilimleri sonsuz çeşitliliktedir, 4. Özdek nitelikçe ayrıtürdenliğe sahiptir ve sonsuz sayıda özellikler gösterir, 5. Özdek her düzeyde değişik yasalara bağlı olarak sonsuzca derecelenir, 6. Evrende özdeksel olmayan hiç bir şey yoktur ve olamaz, 7. Özdeksel gelişme süreci sonsuz ve sınırsızdır. *Bk.* Sonlu ve Sonsuz.

SONSUZLUK. (*Os.* Nâmütenâhîlik, *Fr.* Infinité) Sonsuz olanın niteliği... *Sonsuz* deyimi yerinde de kullanılmaktadır. Engels, "sonluyu bilebiliriz ama sonsuzluğu bilemeyiz" diyen Naegeli'ye şu karşılığı verir: "Evet, kiraz ve erik yiyebiliriz ama meyve yiyemeyiz. Çünkü hiç kimse meyve olarak bizzat meyveyi yiyememiştir". Engels bu sözüyle şunu demek ister: Meyve nasıl kiraz, erik, armut vb.'larının soyut bir toplamıysa sonsuzluk da öylece sonsuz sayıda ve çeşitlilikteki somut sonluların soyut bir toplamıdır. Sonlu kiraz, erik, armut vb. göçer ve yokolurken sonsuz meyve nasıl sürüpgidiyorsa sonlu somut biçimler göçer ve yokolurken sonsuz da öylece sürüpgider. *Sonsuzluk* deyimi, *bengilik*, eşanlamda *ilksizlik ve sonsuzluk* (*Os.* Ezeliyet ve ebediyet, Sermedîyet; *Fr.* Éternité) anlamında da kullanılır. Kimi metafizikçiler de sonsuzluğu savunurlar, ama onların savundukları sonsuzluk bir çember gibi kendi üstüne dönen ve durmadan yinelenen bir sonsuzluktur. Hegel bu metafizik sonsuzluk anlayışına *bozuk sonsuzluk* (*İng.* Bad infinity) demiştir. Çevrimsel devim kuramı, metafiziğin bu bozuk ve uygunsuz anlayışından türemiştir. *Bk.* Sonsuz, Sonlu ve Sonsuz.

SONUÇ. (*Os.* Netice, Karar, Semere, Mahsûl, Hâsıla, Hâsılı tarh, Tefâzul; *Fr.* Résultat, *Al.* Resultat, Ergebnis, Folge; *İng.* Result, End, Outcome; *İt.* Risultare) Herhangi bir olgu, olay ya da süreçten meydana gelen olgu, olay ya da süreç... Yakın anlamlıları olan ve genellikle biri öbürüne karıştırılan *sonurgu* (*Os.* Lüzûm, *Fr.* Conséquence), *sonurtu* (*Os.* Tâlî had, *Fr.* Conséquent), *vargı* (*Os.* Matlup, *Fr.* Conclusion) ve *erek* (*Os.* Gâye, *Fr.* Fin) deyimlerinden titizlikle ayrılmalıdır. *Sonuç*, nedensellik ilişkisinin bir yanıdır. Günlük yaşamımızda her olayın nedenini araştırırız. Varlaştırana *neden*, varlaşana *sonuç* deriz. Diyelim bir otomobil bir adamı ezdi. Neden? Otomobilin freni bozulmuştur. Otomobilin freninin bozulması neden, adamın ezilmesi sonuçtur. Evrende her olgu, olay ve sürecin bir nedeni vardır, nedensiz hiç bir şey yoktur. Bu, genel bir yasadır. Demek ki doğaüstü ya da doğadışı bir neden olamaz, çünkü tüm nedenler doğaldır. *Sonuç* doğabilimsel bir terimdir, özellikle metafizik bir terim olan *erek*'le karıştırmaktan sakınılmalıdır. Sonuç, *neden* (*Os.* İllet, *Fr.* Cause) 'in, erek'se *sebep* (*Os.* Sebep, *Fr.* Raison) 'in karşılığıdır. *Sonuç*. bu anlamda *etki* (*Os.* Eser, *Fr.* Effet) deyimiyle anlamdaştır. *Bk.* Neden, Etki, Nedensellik.

SORUMLULUK. (*Os.* Mes'uliyet, *Fr.* Responsabilité, *Al.* Verantwortung, *İng.* Responsability, *İt.* Responsabilita) Üstüne aldığı herhangi bir işten ötürü kendisine sorulduğunda yanıtlamakla yükümlü kişinin niteliği... *Üstlendiği işin hesabını verme yükümü*'nü dilegetirir. *Sorum* da denir. Arapça *sual* deyiminden türetilen *mes'uliyet* deyiminde olduğu gibi dilimizde de *soru* kökünden türetilmiştir, sözcük anlamında *sorulabilirlik* demektir. Avrupa dillerindeki karşılığı, tersine, *yanıt* (*Os.* Cevap) anlamını dilegetiren *Lâ. responsun* deyiminden türemiştir ki bu da *yanıtlama yükümlülüğü*'nü dilegetirir. Her iki

anlamda da şu olguyu belirtir: Bir işi üstlenen, onun hesabını vermeyi de üstlenir. Kendisine sorulacaktır, yanıtlamakla yükümlüdür. *Sorumluluk*, metafizikte törebilimsel ve hukuksal bir anlamda kalmış, özellikle de tanrı buyruğu ve bireysel bulunç gibi tanrıbilimsel ve öznel ölçülerle değerlendirilmiştir. Çağdaş idealist varoluşçuluk öğretisi, ona, büsbütün aykırı bir anlam vermiş ve özgürlüğün zorunlu sonucu saymıştır. Özellikle Fransız düşünürü Sartre'ın deyimiyle insan "özgürlüğe mahkûm" olduğundan ötürüdür ki sınırsızca sorumludur. Hem de öylesine sorumludur ki sadece kendinden değil, tüm dünyadan sorumludur. Şunu ya da bunu seçmesi ya da hiç bir şeyi seçmemesi (ki Sartre'a göre bu da bir seçimdir) sadece kendi davranışlarını değil, bu seçimi gerektiren tüm ilke ve değerleri de belirler. Örneğin sağcı bir gazete satın almakla, sağcı gazeteleri okumak gerektiğini ve tüm sağcı tutumları da belirlemiş oluruz. İnsan bu sınırsız sorumluluğu bilir, bundan ötürü bunalım içindedir. Bu gibi kurguların dışında sorumluluk, somut tarihsel bir olgudur. Temelde üretim süreciyle belirlenmiş, çeşitli sosyo-ekonomik formasyonlarda çeşitli görünümler almıştır. Engelsiz bireysel gelişmenin, toplumsal gelişmenin önkoşulu olduğu toplumcu toplumda sorumluluk, bireyi topluma bağlar ve insanın kendi tarihini bizzat yazması olgusundaki büyük payını belirtir.

SORUN. (*Os.* Mes'ele, Dâvâ, Matlap, Matlup, Hikmet, Sual, Bahis; *Fr.* Probléme, Question; *Al.* Problem, Frage, Aufgabe; *İng.* Problem, Question, Matter; *İt.* Problema, Ouestione) Çözüm bekleyen soru... Metafizik felsefede *Molyneux sorunu* ve İngiliz düşünürü Spencer'in ortaya attığı *törebilim sorunu* deyimlerinde kullanılmıştır. Spencer'e göre törebilim sorunu, davranışlarımızın ne olması gerektiğini saptamaktan ibarettir. Eytişimsel özdekçiliğe göre *sorun*, somut çelişmelerden doğar ve çözümlenmesinin nesnel koşulları varlaşmadan belirmez. Bu yüzdendir ki "insanlık ancak çözümleyebileceği sorunları ortaya koyar" denir. Her sorun, nesnel bir çelişme olduğundan, onun çözümü de nesnel olarak birlikte varlaşır. Bu gerçek, eytişimsel özdekçi felsefenin açıkladığı çok önemli pek çok gerçeklerden biridir. Bunun içindir ki "bir dolmakalemin yüz yıl sonra nasıl olacağı bir fizikçiden sorulamaz". Çünkü çözümlenmesinin nesnel koşulları ancak yüz yıl sonra ortaya çıkacaktır, demek ki sorun da ancak o zaman ortaya konabilir. Örneğin yüz yıl önce uçakla aya gidilip gidilemeyeceği yolunda bir sorun yoktu, çünkü o zaman uçak yoktu. Bundan çıkan çok önemli bir sonuç da şudur: Bilimsel olarak ortaya konabilen her sorun çözümlenebilir.

SOYAÇEKİM. (*Os.* İrsîyet, İrs, Verâset, Tevârüs; *Fr.* Hérédité, *Al.* Vererbung, *İng.* Heredity, *İt.* Eredita) Canlı örgenliklerde çevresel etkilerle meydana gelen yararlı değişmelerin yerleşip cinsel hücrelerle yeni kuşaklara aktarımı... İngiliz bilgini Charles Darwin, canlı örgenliklerin evriminde temel etmenlerin *değişme* (*Fr.* Mutation), *seçme* (*Fr.* Selection) ve *soyaçekim* (*kalıtım* deyimiyle de dilegetirilir) olduğunu tanıtlamıştır. Çevresel etkiler, canlı örgenliklerde *değişme* (ki buna yaşambilim terimi olarak *değşinim* denir) 'ler meydana getirir. Bu değişmelerin yararlı olanları bulunduğu gibi zararlı olanları da vardır. Zararlı olan değişmeler canlı örgenliği yokederler. Yararlı olan değişmelerse canlı örgenliği geliştirirler. Bu demektir ki, çevresel koşullara uyabilenler yaşarlar ve türlerini sürdürürler, çevresel koşullara uyamayanlarsa ölüpgiderler. İşte bu, bir *seçme*, Darwin'in deyimiyle *doğal ayıklama* (*Fr.* Selection naturelle)'dır. Bu ayıklanmada yararlı olan değişmeler, canlı örgenliklerdeki nükleer nüklein asitlerin moleküllerine yerleşirler ve cinsel hücrelerle yeni kuşaklara aktarılırlar. *Soyaçekim* ya da *kalıtım*, bu özdeksel iletkenlerle kuşaklardan kuşaklara aktarılan değişimsel özellikleri dilegetirir. Çağdaş yaşambilim (biyoloji) soyaçekimin özdeksel iletkenlerini keşfetmekle, bu olayı doğaüstü nedenlere bağlayan metafizik savları temelinden çürütmüştür. Canlı örgenliklerde soyaçekim yeteneği olmasaydı, çevresel etkilerle meydana gelen değişiklikler hem bireysel ve hem de güçsüz olarak kalır, evrimsel güçlenmeyle örgenliğin yeni oluşumlarına geçemeyerek türsel gelişmeyi sağlayamazdı. Örgensel doğa (canlı doğa)'mn gelişmesi, birbirlerine karşıt bulunan *değişme* ve *kalıtım* yasalarının çelişkisel savaşımlaryla gerçekleşir. Değişme yasası benzemezliği, kalıtım yasası benzerliği sağlar. Bundan ötürüdür ki çocuklar ana-babalarına hem benzerler, hem de benzemezler. Ana-babasının tıpkısı olan hiç bir çocuk yoktur ve olamaz. Ünlü bir deyimle "doğada klişe baskısı bulunmaz". Doğal ayıklanma, bu iki karşıt yasanın çelişkili işleyişiyle gerçekleşir ve örgensel doğanın gelişmesini sağlar. Değişme yararlı yeni özellikler oluştururken, kalıtım bunları biriktirir ve canlı varlıklarda yeni türler üretir. Doğal ayıklanma,

örgenliğin yapısını ve işlevlerini sürekli olarak geliştirir, dış çevreye uymalarını evrimleştirerek pekiştirir. Evcil koşullardaki ayıklanmaya *yapay ayıklanma* (*İng.* Artificial selection), doğal koşullardaki ayıklanmaya *doğal ayıklanma* (*İng.* Natural selection) denir. İnsanlar, yapay ayıklanmayı, evcilleştirilmiş hayvanlara ve bitkilere çağlardan beri uygulayagelmişlerdir. Örneğin yüzyıllardan beri sütü için yetiştirilen inek, koşu için yetiştirilen at; yabanî bir inekten ve attan çok farklı bir yapıdadır.

SOYUTLAMA. (*Os.* Tecrit, *Fr., Al., İng.* Abstraction, *İt.* Astrazione) Bir nesnenin herhangi bir yanını öbürlerinden ayırarak tek başına ele alan ansal işlem... *Soyutlama*, bir bilgi yöntemi olarak, insan zihninde yapılır. Ne var ki idealist soyutlama anlayışıyla diyalektik soyutlama anlayışı birbirlerine tümüyle karşıttır. İdealist soyutlama, soyutlama sonucu olan kavram ve düşünceleri saltıklaştırır ve bunları nesnel gerçekliğin yerine koyar. Soyutlama, gerçekte, yeniden somuta varmak ve somut bütünü parçalarında da birbirleriyle olan ilişkileri içinde tümüyle kavramak için kullanılan bir yöntem, bir araçtır. Soyutçuluk, bu aracı amaçlaştırır ve somuta varmak amacını unutarak soyutta kalır. Felsefenin bütün yanlış sonuçları, bu aracı amaçlaştırmaktan doğmuştur. İnsanın karnını doyuran, ekmek düşüncesi değil, ekmeğin kendisidir. Ekmek düşüncesini nasıl ekmeğin yerine koyamazsak, özdekten soyutlanan töz düşüncesini de özdeğin yerine koyamayız. Gerçekte soyutlama, bilme sürecinde zorunlu bir yöntemdir. İdealizme düşmeksizin gerçekleştirilen soyutlama, bilimsel soyutlamadır. Kavramlar, soyutlamalarla elde edilirler. Ama nesnel gerçeklerle denenir ve doğrulanırlar. Soyut kavram ve düşüncelerin hakikîliklerinin ölçütü insansal pratiktir. Soyutlamada aşırılığa varmaya ya da soyutlamaları kötüye kullanmaya *soyutçuluk* (*Os.* Tecritçilik, *Fr.* Abstractionnisme) denir. *Bk.* Somut ve Soyut.

SPEKÜLÂTİF FELSEFE. (*Os.* Felsefe-i nazariyye, *Fr.* Philosophie spéculative). Nesnel gerçekliğe başvurmaksızın ansal kurgularla yapılan felsefe... *Pratikle ilgilenmeksizin sadece bilme ve açıklama amacını güden düşünce*'yi dilegetiren *kurgu* (*Os.* Nazar, *Fr.* Spéculation, *Al.* Spekulation, *İng.* Speculation, *İt.* Speculazione), insan düşüncesinin bilme ve açıklama için *kılgı* (pratik)'dan bağımsız olarak işleyebileceği idealist yanılgısını taşır. Bu bakımdan *kurgul* (*Os.* Nazarî, *Fr.* Spéculatif, *Al.* Spekulativ, *İng.* Speculative, *İt.* Speculativo) felsefe, deney ve gözlemlere başvurmadan yapılmaya çalışılan salt düşünsel felsefedir. Felsefe, çağının bilimlerinden daha hızlı gelişmesi ve çağının bilimleriyle doğrulanma imkânından yoksun bulunması yüzünden, yüzyıllar boyunca spekülâtif kalmıştır. Metafiziğin doğuşu bu yüzdendir. İlk materyalist düşüncelerin, karşıt idealist düşünceleri gerektirmesi de bu imkânsızlığın sonucudur. Nitekim, doğa bilimlerinin gelişmeye başlaması ve bilimlere karşı genel ilginin gün geçtikçe güçlenmesi metafiziği ve idealizmi çöktürme yoluna girmiştir. Felsefe elbette bir düşünce işidir, ancak sağlam felsefe bilimsel deney ve gözlemler üstünde düşünür ve onlarla doğrulanarak gelişir. Çağımız felsefesi tümüyle bilimselleşmiş bulunmaktadır. Felsefe, bilginin yolunu aramak ve onu elde etmek demek olduğuna göre, somut ve bilimsel sezgiden soyut düşünceye ve bundan da yeniden somut pratiğe geçilerek gerçekleştirilmektedir. Nesnel gerçeğin bilgisi ancak bu diyalektik yöntemle elde edilebilir. Metafizik ve onun çeşitli idealist biçimleri bütünüyle kurgul felsefelerdir. Özellikle de Alman idealizminin ünlü üçlüsü, Fichte, Schelling ve Hegel'in felsefeleri bu adla anılır. *Bk.* Kuram ve Kılgı, Bilgi Kuramı, Metafizik, Eytişim, Soyutlama, Düşüncecilik.

SPERMATA. Tohumlar... Antikçağ Yunan felsefesinin bu çok önemli terimi ilkin atomcu Anaksagoras tarafından kullanılmıştır. Empedokles, evrenin *dört öğe* (*Yu.* Stoikheia) 'den oluştuğunu ilerisürerken bu öğelerin pek küçük *parçacık* (*Yu.* Morion)'lara bölünmüş ve yanyana dizilmiş olduğunu söylüyordu. *Bölünmez* (*Yu.* Atoma) deyimini tasarımlayamamıştı. Ama bu parçacıkların küçüklüklerinden ötürü algılanamayacaklarını ilerisürüyordu. Ona göre bu parçacıklar cisimleri oluşturduğu gibi cisimlerdeki bütün değişmeler de küçücük dış deliklerden (*Os.* Mesâmât) giren bu parçacıkların birleşmeleri (sevgi) ve ayrılmaları (nefret) yoluyla gerçekleşiyordu. Bu parçacıklar özdeksel, aynı zamanda da tanrısaldılar (eşanlamda ruhsaldılar, çünkü sevgi ve nefret gibi ruhsal bir itkiyle birleşip ayrılıyorlardı). Bu yüzden idealistler, Empedokles kuramına *psikofizik atomculuk* (*Fr.* Atomisme psycho-physique) derler. Aristoteles'in bildirdiğine göre Anaksagoras *spermata* kuramını Empedokles'in bu tasarımından çıkarmıştır. Anaksagoras'ın *tohum*'ları da bir

çeşit *atom*'durlar. Anaksagoras'a göre cisimleri, bunların niceliksel oranları oluşturur. Örneğin belli bir nicelikte tohum odun olur, belli bir nicelikte tohum demir olur vb. Anaksagoras'a göre bu tohumlar tümüyle özdekseldir. Bu tohumlar niceliksel ve niteliksel olarak *sonsuz*'durlar. Bu kuramlar, daha sonra, Abdera'lılar tarafından geliştirilmiştir. Empedokles, Anaksagoras ve Demokritos, birer bilgi kuramcıları değil, birer doğa bilginleridir. *Spermata* terimi daha sonra Stoa'cı Zenon tarafından da kullanılmıştır. Zenon, doğayla tanrıyı özdeş tuttuğundan bu *spermatikoi*'lerin ilksiz ve sonsuz tanrısal yasalara göre evreni oluşturduklarını ileri sürer; büyük öğe Herakleitos'un birçok bakımlardan etkisi altında bulunan Zenon, bu tohumculara Herakleitos'çu bir deyimle *logoi* de der.

SPİNOZACILIK. (*Os.* İspinoza'nın mesleki felsefîsi, *Fr.* Spinozisme, *Al.* Spinozismus, *İng.* Spinozism, *İt.* Spinozismo) Spinoza öğretisi ve onu izleyenlerin tutumu... Engels'in deyimiyle "dünyayı dünyayla açıklamak şerefini taşıyan" Baruch (Benedict) Spinoza (1632-1677), çağının sınırlarını zorlayan büyük düşünürler soyundandır. Hollandalı bir Yahudiydi. Özgür düşüncelerinden ötürü Amsterdam sinagogundan afaroz edilmişti. Zorunlu olarak metafizik bir çerçevede kalmış etkin bir özdekçidir. Tanrıyla doğayı özdeşleştirmiş, sonlu bireyleri sonsuz bir tözün kipleri (görünümleri) saymış ve tüm sonluların tek bir tözden zorunlu olarak türediklerini ileri sürmüştür. Özgürlüğü, ilk kez, zorunluğun kavranması olarak görmüştür. Bilginin amacını, insanın doğaya egemen olmasıyla açıklamıştır. Eytişim öncesi çağların metafizik özdekçiliğine, özgür düşünceye ve insansal gelişmeye katkıda bulunmuştur. Çağının bilimsel bilgileriyle sınırlı bulunduğundan birçok yanılgılara düşmekten de elbette kurtulamamıştır. Örneğin, deneyin büyük rolünü küçümsemiş ve ansal bilgiyi büyümsemiştir. Ruhsal yapıyı algıyla duyguya indirgemiş, iradeyi istekle özdeşleştirmiştir. İnsansal davranışların kişisel çıkar ve savunmayla yönetildiğini ileri sürmüştür. Halk yığınlarını küçümsemiş ve sadece kahraman kişilerin özgür olabileceklerini söylemiştir. Ansal sezgiyi, bilginin en üstün biçimi saymıştır. Bütün bu yanılgılara karşın özdekçi bir felsefe geliştirmiş ve Engels'in deyimiyle varsayımlarının doğrulanmasını "daha sonraki doğa bilimlerine bırakmış"tır. Felsefede, geometrik yöntemin kurucusu olmuştur. Evrenin özdeksel birliğini ileri sürmüştür. Descartes'ın ikiciliğini aşmış ve özdekçi bir bircilik geliştirerek tüm nesnelerin tek bir tözün (*töz* kavramı, felsefede nesnelerin değişmeyen özünü dilegetirir) türemesinden meydana geldiğini söylemiştir. Bu töz, zaman ve uzay içinde, ilksiz ve sonsuz olan *doğa*'dır. Doğa, kendine özgü yasalarla evrimini sürdürür, kendi kendinin nedenidir ve hiç bir doğaüstü gücü gereksemez, ruh da bu tözün dışında olan bir şey değildir. Spinoza, en geniş anlamıyla özgürlüğü düşüncede bulmaktadır. Her şeyi anlamak özgür olmaktır. Açık düşünceye kavuşan insanın tutsaklığı yok olur. İnsanlar bilmediklerinin tutsağıdırlar, bilgiye erişince özgürleşirler. Şu halde erdemliliğimizin ölçüsü eşyayı anlayışımızdadır, özgür oluşumuzdadır. Töresel bakımdan iyi, zekâyı geliştiren şey; kötü, zekâyı bulandıran şeydir. Erdem, güçlü olmaktır (Erdem karşılığı olan Lâtince *virtus* sözüğünün başlangıçta *güç, kuvvet* anlamına geldiğini hatırlayınız). Güçlü olmak için de özgür olmak gerekir. Özgür olmak için de akla uygun davranmak gerekir. *Bk.* Kamutanrıcılık, Özgürlük.

STOACILIK. (*Os.* Revakıyye, *Fr.* Stoicisme, *Al.* Stoizismus, *İng.* Stoicism, *İt.* Stoicismo) Antikçağ Yunan felsefesinin kamutanrıcı ve özdekçi doğa öğretisi... Stoacılığın kurucusu Kıbrıslı Zenon'dur (İ.Ö. 336-264). Ancak stoacılık yüzyıllar ve kuşaklar boyunca işlenmiş ve gelişmiş bir öğretidir. Eski stoa Zenon, Kleantes (İ.Ö. 331-233) ve Krisippos'un (İ.Ö. 280-206) öğretilerini kapsar. Orta stoa Panaitios (İ.Ö. 180-110) ve Poseidonios'un (İ.Ö. 135-51) öğretilerinde belirir. Roma stoasının temsilcileriyse Cicero (İ.Ö. 106-43), Annaeus Seneca (3-65), Epiktetos (50-130) ve Marcus Aureliusîtur (121-180). Stoacılık, Hıristiyanlıkla savaşmış ve Hıristiyanlığı birçok bakımlardan etkilemiş bir öğretidir. Hıristiyan felsefesinin patristik döneminde kilise babaları, Hıristiyanlığın ilk düşünsel savunmalarını stoacılığa karşı yapmışlardır. Hıristiyanlık, bu savaşta kazanabilmek pahasına, ilkelerinden birçoğunu stoacılığa bağışlamak zorunda kalmıştır. Stoacılığın büyük ilkesi *doğaya uygun davranmak*'tır. Doğa, eşdeyişle her şey tanrıdır (vahdet-i vücut, panteizm). Doğaya uygun davranmak, usa uygun davranmak ve dolayısıyla insanın kendi kendisine uygunluğu demektir. En doğru seçen, sabırla katlanan, en ölçülü ve en adaletli üleştirici doğadır (Zenon'un dört ana erdemi: Doğru seçme, phronesis; sabırla katlanma, andreia; ölçülü olma, sophrosyne; adaletle üleştirme, dikaiosyne). Mutluluk bilgelikte, bilgelik doğaya uygun davranmak-

tadır. Doğa özdektir (madde). Asıl gerçek; cisimsel olan, özdeksel olandır. Çünkü ancak özdeksel olan etkin ve edilgin olabilir. İlk nedenin de etkin ve edilgin olması gerektiğine göre özdeksel olması lâzımdır. Bilgeliğe teorik ve pratik erdemi elde ederek varılır. Teorik erdem, nesnelerin kendiliği üstünde doğru bilgi edinmektir. Pratik erdem, usa uygun davranmaktır. Bu iki erdem birbirlerine sıkıca bağlıdırlar. Nesnelerin kendiliği üstünde doğru bilgi edinilmezse usa uygun davranılamaz. Bilge, kendi kendine yeterlidir. Doğalaşan bilge bir kaya parçasının mutluluğuna erişmiştir, artık onu hiç bir şey sarsamaz ve yıkamaz. Tasarımlardan (katalepsis) ve sanılardan (doxa) kurtulmuş bir akıl, açık seçik doğa bilgisini (episteme) edinebilir. Açık seçik doğa bilgisi de insana yaşamak ve mutlu olmak için en doğru ölçüyü verecektir... Stoacılık, halka inmemiş olmakla beraber, okur yazar sınıfları geniş çapta etkilemiş bir dindir. Dinsel kuralları, tapma biçimleri, din adamları vardır. Bu dine bağlı olanlar uzun sakal bırakırlar ve uzun mantolar giyerlerdi. Stoa dininin ana ilkesi, doğa yasalarına boyun eğmek ve evrensel düzene uymaktır. Her türlü acılar, hastalıklar ve ölüm doğaldır; bunlara karşı kayıtsız kalmak ve sabırla katlanmak gerekir. Oysa insansal yanılmalar, kötülükler, öldürmeler iğrenilmesi ve savaşılması gereken şeylerdir. Doğru düşünmesini ve doğaya uygun davranmasını bilen insan hiç bir davranışında yanılmaz, bütün bedensel tutkularını yenebilir. Doğadan gelen her şeye boyun eğmeli, insandan gelen her şeye karşı koymalıdır. Doğru düşünen kişi, doğalaşmış ve bundan ötürü de tanrılaşmış kişidir ki insanın ereği böylesine bir doğru düşünmeye varmak olmalıdır. Doğal ölçü, insanı bağımsızlığa ve eşitliğe götürür. İnsanlar arasındaki ayrılıklar, doğaya aykırı ve yapma (sunî) ayrılıklardır. İnsanları çeşitli alanlarda birbirlerinden ayırmış olan insansal ölçüler, doğal ölçü karşısında silinip gitmek zorundadırlar. Doğanın, eşdeyişe aynı babanın çocukları olan insanlar kardeştirler ve bundan ötürü de birbirlerine eşit ve özgürdürler. Aynı doğaya bağlı olmak, bireyi insanlığa (ümanizm) ve evren yurttaşlığına (kozmopolitizm) götürür... Stoacı Epiktetos'un şu sözleri stoacılığı özetler: *Nasıl saat günün bir parçasıysa ben de öylece bütünün bir parçasıyım. Saat gelir geçer, ben de gelir geçerim. Görevim elimde olanı yapmak ve üst yanına kulak asmamaktır. Deniz yolculuğuna çıkarken gemiyi, kaptanı ve mevsimi seçerim. Bu, benim işimdir. Yolda bir fırtına koparsa asla umurşamam. Bu, benim işim değildir. Kaptanı seçmek benim elimdedir, fırtınayla uğraşmaksa kaptanın elindedir. Bilgelik, bizim olanı ve olmayanı bilmek, ona göre davranmaktır... Stoa* Yunanca, direklere dayanmış açık bir *dehliz* anlamındadır. Zenon, derslerini, Atina'da Poikile meydanında böyle bir dehlizde kurulmuş bir resim galerisinde vermişti (Stoa Poikile). Zenon stoa okulunu kurduğu zaman Atina'da Ksenokrates Platon akademisini, Epikuros kendi öğretisini, Krates kinik okulu, Stilpon Megara okulunu sürdürüyordu. Zenon, okulunu kurmadan önce, öğrenci olarak öteki okulların tümünden geçmişti. Bu bakımdan, öğretisi, şu Sokrates ilkesine dayanır: *Doğru düşünmek.* İyi davranmak doğru düşünmekle mümkündür ve felsefe doğru düşünmeyi öğreten bir yaşama bilimidir. Amaç iyi yaşamaktır ve bilgiler iyi yaşamak için gereklidir. İyi yaşamaksa titizlikle sınırlandırılmış bir töreyle (ahlâk) mümkündür. Bu töreye bulunacak tek ölçü, doğru düşünen için, doğa ölçüsüdür. Öyleyse doğanın davrandığı gibi davranmalı ve doğaya asla karşı koymamalıdır. *Bk.* Roma Felsefesi.

SÜRE. (*Os.* Müddet, Müddeti devâm, İstimrârı vücût, Sayruret, Deymûmet, İstimrâr, İmtidât, Devâm, Temâdî, Zaman, Bekaa; *Fr.* Durée, *Al.* Dauer, *İng.* Duration, *İt.* Durata) Zamanın belli bir bölümü... *Sınırlanmış zaman* ya da *zaman parçası* olarak tanımlanır. Örneğin "Istanbul'dan Ankara'ya tren yolculuğu on saat sürüyor" ya da "orada bir saat kaldınız, bu *süre* içinde ne yaptınız?" denir. Sezgici Bergson, bu deyime, kendine özgü uzaysal bir anlam vermeye çalışmıştır; gerçek süre nitelikseldir, bölümsüzdür, daima *zaman* adı verilen şeydir, der. Ne var ki Bergson'un zaman anlayışı, uzaysaldır. Bütün bunlardan güttüğü amaç da, gerçeğin sadece sezgiyle kavranabileceğini tanıtlayabilmektir. Bertrand Russell. *Batı Felsefesi Tarihi*'nde şöyle der: "Bergson'un zaman-uzay öğretisi, zekâyı kınayabilmesi için gerekliydi. Çünkü zekâyı kınayamazsa, zekâ onu kınayacaktı". Sonra da şunu ekler: "Bergson'un *süre*'si anlaşılması çok güç bir kavramdır. Onu ben de anlamış değilim". Gerçekte Bergson, *süre* kavramına *zaman* anlamını vermektedir, doğrudan *zaman* terimini kullanmayışının nedeni ona uzaysal bir anlam katmaktır. Ona göre, geçmişi ve şimdiyi (kendi deyişiyle: *Yaşanmış olan*'ı) tümüyle kapsayabil-

mek için böylesine bulanık bir kavram gereklidir. *Bk.* Sezgicilik, Yaratıcı Evrim, Uzay, Zaman.

SÜREÇ. (*Os.* Vetîre, Silsile, İnkişâf, Terakki, Sıra, Hâdisâtı müteâkibe; *Fr.* Procés, Processus; *Al.* Prozess, *İng.* Process, *İt.* Processo) Koşullarının bütünlüğü içinde ele alınan gelişme... "*Procés* (Süreç) sözcüğü, bir hayli zamandan beri Avrupa'nın bilimsel dilinin bir parçası olmuştur ve *koşulların bütünlüğü içinde ele alınan gelişme* anlamına gelir. Fransızcada bu sözcük, ilkin utangaçca, *processus* olarak Lâtince biçimiyle kullanıldı. Sonra, bu bilgiçce görünümünden kurtularak fizik, kimya, fizyoloji ve hattâ metafizik yapıtlarında da kullanılmaya başladı. Almanlar da, Fransızlar gibi, günlük dilde bu sözcüğü hukuksal anlamda, eşdeyişle *dâvâ* anlamında kullanıyorlar". Gelişme; alt olandan üst olana, yalınçtan karmaşığa doğru kendiliğinden devimsel bir *süreç*'tir. Demek ki *süreç*, kendi içsel etkinliğiyle yeni bir olay olan eski bir olayın dönüşümsel gelişmesini tümüyle dilegetiren bir deyimdir. Denebilir ki *süreç*, bir gelişme serüvenini niteler, birbirinden türeyerek gelişen bir olaylar dizisidir. *Süreç*, özgüçsel (otodinamik) ve bundan ötürü de eytişimsel (diyalektik) bir oluşmayı tanımlar. Her oluşma diyalektik değildir ve bir süreci izlemez. Örneğin dalında olgunlaşan bir meyve kendiliğinden yere düşeceği gibi şiddetli bir fırtınanın etkisiyle de yere düşebilir. Meyvenin kendiliğinden düşmesi oluşma sürecini izlemesi, fırtınanın etkisiyle düşmesi mekanik bir değişikliğe uğraması demektir. Mekanik olgu bir dış etkeni, diyalektik olgu bir iç etkeni gerektirir. İç etken, özgüçtür (otodinamizm). Özgüç, varlığın kendisinden gelen güçtür. Öyleyse bir sürecin sözkonusu olabilmesi için varlığın iç etkeniyle, özgücüyle değişikliğe uğraması, eşdeyişle oluşması gerekir. Örneğin insan bir ağaçtan bir ev oluşturabilir, ama ağaç bu oluşmada kendi oluşma sürecini izlemez. Ağaç kesilmiş olarak kalabilir, kesilmiş ağaç yontulmayabilir, yontulan ağaç çatılmayabilir ve her aşama insansal dış etki olmazsa olduğu yerde ve olduğu gibi kalabilir. Oysa ağaç uygun bir ortamda büyümemezlik edemez, çünkü özgücüyle sürüpgiden doğal sürecini izlemek zorundadır. İnsanlı doğada genel olarak üç türlü süreç vardır: Doğal süreçler, toplumsal süreçler, doğayla toplumu birbirine kaynaştıran süreçler. Doğa ve toplum, birbirlerine sıkıca bağlıdır ve tek bir varlık oluşturur. Örneğin İkinci Dünya Savaşında balıkçılar, Kuzey Atlantik'te yeterince balık avlayamadılar. Balıklar büyük çapta çoğalıp biriktiler. Ama bu yüzden de hastalandılar, boyları küçüldü. Demek ki toplum (toplumsal süreçler), denizlerde meydana gelen biyolojik süreçler (doğal süreçler) üstünde düzenleyici bir etki yapmaktaydı ve doğa, kendisini toplumun barışçı yaşamına uydurmuştu. Bu olay, doğal süreçlerle toplumsal süreçlerin giderek birbirleriyle kaynaştıklarını ve bir doğal-toplumsal süreç olarak işlemeye başladıklarını tanıtlar. Skolâstikler, Aristoteles'ten devraldıkları çarpık bir anlayışla, tanrının varlığını kanıtlayabilmek için *sonsuzca gelişme* (*Os.* İlâ gayrünnihâye terakki, *Fr.* Progrés à l'infini)'nin çelişik olduğunu ilerisürerler ve gelişmeyi yadsırlar. Onlara göre, sonsuzca gelişme varsa *sonsuzca gerileme* (*Os.* İlâ gayrünnihâye rücû, *Lâ.* Regressus in infinitum, *Fr.* Régression à l'infini)'nin de olanaklı bulunması gerekir. Oysa Aristoteles "gerilemede durmak zorunludur" (*Os.* Rücûda tevakkuf zarûrîdir) demiştir. Çünkü Aristoteles'e göre her devinen bir devindiriciyi gerektirir, buysa zorunlu olarak bir başlangıçta kendisi devinmeyen bir devindiriciyi gerektirir. İşte bu, kendisi devinmeyen devindirici, tanrıdır. Skolâstikler bu kanıta *sonsuzluk süreci* (*Os.* Nâmütenâkî vetîresi, *Fr.* Procés à l'infini) kanıtı anlamında *Lâ. processus in infinitum* derler. *Süreç* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Bir olayın düzenli olarak ve birbirini izleyen değişmelerle gelişip başka bir olaya dönüşmesi". Ne var ki Eytişimsel özdekçiliğin tanımındaki tümsel anlam unutulmamalıdır. Herhangi bir gelişme, birçok işlemler ve birçok koşullarla gercekleşir. *Süreç* deyimi, bu işlemlerle koşulların tümünü dilegetirir. Örneğin *iş süreci* dediğimizde, o işi meydana getiren çeşitli işlemlerin ve koşulların tümünü anlarız. Bu anlam, eytişimsel özdekçi bilgide çok önemlidir. *Bk.* Gelisme, Özgüç, Mekanik Devim, Eytişimsel Özdekçilik.

SÜREDURUM. (*Os.* Atâlet, Amelsizlik, Hareketsizlik, Ademi teşebbüs, Ademi hareket, Sükût, Rükûdet; *Fr.* Inertie, *Al.* Traegheit, Beharrungsvermögen; *İng.* Inertia, *İt.* Inerzia) Cisimlerin durgunluk ve devimlerini kendiliklerinden değiştirememe özelliği... Metafizikçilerin ve idealistlerin, kimi bilgisizlikten ve kimi de kasıtlı olarak, Arstotelesçi bir

anlayışla yorumladıkları bu fiziksel olgu, gerçekte, Aristoteles fiziğini temelinden yıkmış bulunmaktadır. Aristoteles, cisimlerin doğal durumlarının dinginlik (sükûnet) olduğunu sanıyor ve onları devindirmek için bir dış etkinin gerektiğini düşünüyordu (Kendisi devinmeyen bir *ilk devindirici*, eşdeyişle *tanrı* düşüncesine de böylelikle varmıştı). İtalyan fizikçisi, büyük öke Galileo Galilei (1564 -1642)'ye gelinceye kadar fizik alanında Aristoteles anlayışı egemendi. Galile, parlak bir sezişle, cisimlerin doğal durumlarının dinginlik olmayıp devim olduğunu anlamıştı. Cisimlerin devimli ya da dingin görünüşleri hız farklarından doğuyordu. Dinginlik, sıfır hızda bir devimden başka bir şey değildi. Oysa Aristoteles, *sıfır* sayısını *yokluk* sayıyor ve onun bir *nicelik* değil, bir *nitelik* olduğunu ilerisürüyordu. Gerçi Aristoteles'in bu anlayışına Galile'den önce de karşı çıkanlar olmuştu. Örneğin VI. yüzyılda İskenderiye'li Philoponos, havayla engellenmese, atılan bir okun yoluna devam edeceğini söylemişti (XII. yüzyıl düşünürleri cisimlerin devim değişikliğine karşı gösterdikleri dirence *inclinatio violenta* adını verdiler. XIV. yüzyılda da Paris Üniversitesi Profesörü Buridanus bu güce *impetus* adını taktı. Her iki deyim de Osmanlıcaya *meyli kasrî* deyimiyle çevrilmiştir). Ne var ki Galile, eğik düzeyler üstünde küçük toplarla yaptığı deneylerde, diyelim dağın tepesinden kopan bir kaya parçasının, eğer sürtünme etkileriyle yavaşlayıp bir engelle karşılaşmazsa (eşdeyişle, bir dış etkiyle durdurulmazsa) sonsuza kadar yuvarlanacağını tanıtlıyordu. Bunun gibi, diyelim odamızın bir köşesinde duran masa da, eğer biz onu itip çekmezsek, kendiliğinden odanın öbür köşesine gidemezdi. Galile'nin ileri sürdüğü durgunluk ya da dinginlik bu anlamdadır (Durgunluk ya da dinginliğin göreli olduğu ve bir cismin durumunu ancak başka bir cisme göre dilegetirdiği unutulmamalıdır, örneğin masa odaya göre dingindir, gerçekte her ikisi de devimseldir, her an yıpranır ve zamanla çöküp toz olarak doğaya karışırlar). Durgunluk ya da dinginlik, belli bir hızda dengede kalmaktan ibarettir. Süredurum yasası, cisimlerin, devim değişikliğine karşı dirençlerini dilegetirir ve genellikle "dış bir güç tarafından zorlanmadıkça her cisim olduğu yerde durur ya da doğru bir çizgi üstünde devimini sürdürür" formülüyle dilegetirilir. Kullandığımız araba bir dönemeci hızla dönerse bu yasanın gerçekliğini kendi bedenimizde de duyarız. Sola dönmüşsek sağa, sağa dönmüşsek sola yıkılırız. Çünkü gövdemiz doğru bir çizgi üstünde devimini sürdürmek ister, araba köşeyi dönerken karşı bir etkide bulunur, bedenimizse bu karşı etkiye süredurum direnci gösterir. İlkin Newton, daha sonra Einstein, Galile'nin bu buluşundan çok önemli sonuçlar çıkarmışlardır. Süredurum gücünün ivme, geri tepme, merkezkaç vb. gibi çeşitli biçimleri vardır. Gerçekte Newton'un *yerçekimi* adını verdiği olgu da süredurumun bir biçiminden başka bir şey değildir. Örneğin hızla dönen bir atlıkarıncadaki adam, gövdesinin, atlıkarıncanın merkezinden dışarıya çekildiğini duyar. Oysa bu duygu, doğru bir çizgi üstünde gitmek isteyen gövdenin bir merkez çevresinde dönme etkisine karşı gösterdiği süredurum tepkisidir. Einstein, bu olgulardan yola çıkarak, yerçekiminin gerçekte, *cisimlerin birbirlerini çekmeleri* olayı değil, bir alan üstünde *cisimlerin izledikleri yollar* olayı olduğunu göstermiştir. *Bk.* Devim, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

SÜREKLİLİK. (*Os.* Temâdî, Fr. Continuité, *Al.* Stetigkeit, *İng.* Continuity, *İt.* Continuita) Devrimsiz evrim düşüncesi... Metafizik ve bireyci yöntemlerle gelişmiş bulunan klâsik felsefe, devrimsiz evrim düşüncesini, başka bir deyişle, doğal süreklilikte sıçrama ve kopma olamayacağını savunmuştur. Alman düşünürü Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) süreklilik yasasıyla (lex continuum) bu mekanik bağlantı düşüncesini tanıtlamaya çalışmıştır. Leibniz'e göre doğada sıçrama olmaz, doğasal değişmelerde hiç kesilmeyen ve kopmayan bir süreklilik vardır. Doğasal olgular birbirlerini aralıksız olarak kovalarlar. Her devim (hareket), bir başka devimin sonucu olduğu gibi bir yeni devimin de yaratıcısıdır, bu devimlilikse sürekli ve kesintisiz bir devimliliktir. Bu yasa, tanrısal düzenin yasasıdır, önceden kurulmuş uyumun (harmonie préétablie) gereğidir. Bilimsel gelişmeler, kesintisiz süreklilik düşüncesinin tersini tanıtlamış bulunmaktadır. Devrimsiz evrim, ne doğal ne de toplumsal yapıda mümkündür. Evrim, devrimlerle sürüpgitmektedir. Daha açık bir deyişle, hiç bir fiziksel nesne ya da toplumsal olay sadece artma ve azalmaya bağlı olarak değişmez, azalma ve artma belli bir noktada sıçrayarak nicesel değişme nitesel bir değişmeye dönüşür (nicelikten niteliğe geçiş). Fizik, kimya ve toplumbilim bu gerçeğin sayısız örnekleriyle doludur. Örneğin kuanta mekaniğinde bir atom, elverişli kuantik hallerin birinden ötekine sıç-

rayarak geçer. Isıtılan su, belli bir kaynama derecesine kadar su olarak kalır ve o belli derecede birdenbire ve sıçrayarak buharlaşır, yeni bir niteliğe geçer. Bu sayısız örnekler, metafiziğin sıçramasız ve kesintisiz süreklilik düşüncesinin yanlışlığını tanıtlamaktadır. Metafiziğin köklü değişmelere karşı olması doğaldır, çünkü metafizik *sonsuzca olduğu gibi kalma* düşüncesi üstüne kurulmuş bir varsayımdır... Bilimsel *süreklilik* anlayışı, eskiyle yeni arasındaki zorunlu bağlantıyı ve diyalektik gelişmeyi dilegetirir. *Bk.* Gelişme, Eytişimsel Özdekçilik, Sıçrama, Evrim, Evrim ve Devrim.

Ş

ŞARTLANMA. (*Os.* Şartlanma, *Fr.* Conditionnement, *Al.* Bedingheit, *İng.* Conditioning) Bir uyarıma tepkide bulunmayı öğrenme... *Koşullanma* (koşullama) deyimiyle özleştirilmiştir, buna karşın birçok bilimsel çevirilerde yeğlenmektedir. Belli bir anlamda *belirlenme* (belirleme) deyimiyle anlamdaştır. *Şartlanma* (şartlama), ruhbilimsel anlamda, öğrenme ve öğretme yöntemlerinden biridir. *Uyarım* (*Os.* Tembih, *Fr.* Stimulus)'lar canlı örgenliklerde iki türlü *tepke* (*Os.* İn'ikâs, *Fr.* Réflexe) uyandırırlar: Kendiliğinden (içgüdüsel ve içtepisel olarak) oluşan *şartsız tepke*, bir şartın yerine getirilmesiyle oluşan *şartlı tepke*. Örneğin önünüze bir ciğer atarsanız kediniz hemen o ciğere koşar, bu onun şartsız bir tepkesidir; ama bir zil çalarsanız kediniz o zil sesine koşmaz, ona zil sesine de koşmayı öğretmek için her zil sesinden sonra bir parça ciğer vermeniz *şart*'tır, bu şartı birkaç kez yerine getirmişseniz artık ciğer vermeseniz de kedinize zil sesine koşmayı öğretmiş, eşdeyişle onu *şartlandırmış* olursunuz. Gerçekte tüm öğrenmelerin temelinde *şartlanma* yatar, şartsız öğrenmeler de daha önceki kuşakların şartlı öğrenmelerinin soyaçekimle kuşaktan kuşağa geçmesiyle oluşmuştur. Şartlı tepkeler Rus fizyologu İvan Pavlov'un ünlü denemeleriyle bilimselleşmiş ve başta ruh sorunu olmak üzere pek çok ruhsal-fizyolojisel sorunların bilimsel olarak açıklanışını sağlamıştır. Felsefe açısından *şart* (koşul), iki olgu ya da olay arasındaki ilişkidir. Örneğin hiç yanan bir sobaya dokunmamış olan küçük bir çocuk, yanan bir sobaya rahatlıkla elini dokundurur. Elinin yandığını görünce, sobanın yanışı olayıyla elinin yanışı olayı arasında ilişki kurar ve böylelikle yanan sobaya dokununca elinin yanmasının ya da elinin yanması için yanan sobaya dokunmanın *şart* olduğunu öğrenir. Bir daha elini yanan sobaya dokundurmaz, çünkü bu iki olay arasındaki şartlılığı öğrenmiştir, eşdeyişle *şartlanmış*'tır. Şartlanmışlık, evrensel bağımlılığın sonucudur. Nesnel gerçeklikte başka bir nesne tarafından şartlandırılmamış hiç bir nesne bulunmadığı gibi başka bir nesneyi şartlandırmayan hiç bir nesne de yoktur. *Bk.* Belirleme, Koşul, Pavlovculuk, Soyaçekim, Sinyal Dizgeleri.

ŞEY. (*Os.* Şey, Eşya, Emir, Ayn, Ayân, Cevher, Mevzû, Aynı hâricî, Şe'n, Şüûn, Vukuât, Fiil, Mevcûdât; *Fr.* Chose, *Al.* Ding, *İng.* Thing, *İt.* Cosa) Bilinçsiz varlık.

1. *Etimoloji: Ar. şey* deyimi, insanın yaşaması için azıklar dışında gerekli olan her türlü taşınabilir nesneyi dilegetiren *Ar. eşyâ* deyiminin tekilidir. Her ne kadar *nesne* (ne ise ne) deyimiyle özleştirilmişse de ondan farklı bir anlam taşır. Örneğin nesnel gerçekliğin herhangi bir olayı da *nesne*'dir ama *şey* değildir. Bununla beraber bu iki deyim genellikle anlamdaş olarak da kullanılır. Avrupa dillerinde *neden* anlamını dilegetiren *Lâ. causa* deyiminden türetilmiştir. Bu türetmede, *duyuma neden olan* (*Lâ.* Causa) her türlü varlığı *şey* (*Fr.* Chose) deyimiyle nitelemek amacı yansımaktadır. Nitekim *bir nedeni suçlamak* anlamında *Fr. accuser*, ya da *bir nedeni bağışlamak* anlamında *Fr. excuser* deyimleri de aynı kökten türetilmiştir. Buna karşı Lâtinler *şey* deyimini, *mal* anlamını dilegetiren Hint-Avrupa dil grubunun *re* kökünden türettikleri *res* deyimiyle dilegetirmişlerdir ki Arapça anlama uygun düşmektedir. Skolâstiklerse *şey* deyimini, *nesne* anlamına gelen *Lâ. ens* deyimiyle dilegetirmişlerdir. *Şey* deyiminin *nesne* deyimiyle anlamdaşlık serüveni, skolâstik anlayışla başlar. Görüldüğü gibi, *şey* deyiminin, kökeninde, *nesne* deyiminden farklı olarak, malsal bir anlamı vardır ki bu anlam Lâtince ve Arapçada ortaktır. *Bk.* Neden, Nesne.

2. *Metafizik:* Metafizik dilde *şey* deyimi, *töz* anlamında kullanılmıştır. Özellikle skolâstikler *gerçek olan*'a *Lâ. ens reale* derlerdi. Bundan *cisimsel olan* ve dolayısıyla *nitelikler taşıyan*, eşdeyişle *töz* anlamı çıkarılırdı. Fransız düşünürü Descartes'a göre *ruh*, bir *düşünen şey* (*Lâ.* Res cogitans)'dir, eşdeyişle *töz*'dür. Descartes bu deyimi, *ruh* karşıtı olarak *özdek* anlamında *yerkaplayan şey* (*Lâ.* Res extensa) deyimi karşılığında kullanmıştır. Alman düşünürü Kant'a göre de *fenomen* karşıtı olan *noumen* bir *kendinde şey* (*Al.* Ding an sich)'dir, eşdeyişle onun hakkında edindiğimiz tasarımlardan ve düşünsel yakıştırmalardan bağımsız olan bir *töz*'dür, onu bilemeyiz ve tanıyamayız. Bütün bunlar bilimdışı kurgular olmakla beraber, *şey* deyiminin tarihsel serüveninde yer almış kullanımlardır. *Bk.* Töz, Dekartçılık, Eleştiricilik, Bilinemezcilik.

3. *Törebilim:* Törebilim felsefesinde *şey* deyimi, *insan olmayan* anlamında kullanılmıştır. İnsan olmayan ve insanın dışında bulunan her varlık *şey* deyimiyle dilegetirilir. *Bk.* İnsan, Nesne.

ŞİMDİ. (*Os.* Şimdi, *Fr.* Maintenant, *Al.* Jetzt, *İng.* Now, *İt.* Adesso) İçinde bulunulan zaman... *Şimdi* deyimiyle nitelenen *aynı zaman* diye bir şey bulunmadığı Einstein denklemleriyle tanıtlanmıştır. Çünkü evrende özdek-devim-uzay birlikteliğinden bağımsız *saltık zaman* diye bir şey yoktur. Evrende durağan bir zaman aralığı yoktur ki onunla bağıntı kurarak *şimdi* diyebilelim. Örneğin 1978 yılında Arcturus yıldızına bakıyoruz, gördüğümüz *şimdi*'ki Arcturus yıldızı değil 1940 yılındaki Arcturus yıldızıdır. Çünkü Arcturus yıldızı dünyamıza otuz sekiz ışık yılı uzaklıktadır (Bir ışık yılı, eşdeyişle ışığın bir yılda yolaldığı uzaklık 9,6 trilyon kilometredir. Radyo dalgaları da aynı hızdadır). *Şimdi* Arcturus yıldızını bize gösteren ışınlar, otuz sekiz yıl önce Arcturus yıldızından ayrılan ışınlardır. Demek ki biz *şimdi* Arcturus yıldızının yerinde olup olmadığını bile bilemeyiz, bunu ancak 2016 yılında öğrenebiliriz. Gördüğümüz Arcturus yıldızı gibi onu gören bizler de *şu anda* (şimdi) bir *zaman* içindeyiz, ne var ki bu zaman *şimdi*, eşdeyişle *aynı zaman* değil. *Bk.* Zaman, Bağıntı, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

ŞÜPHE. (*Os.* Şek, Şüphe, İştibâh, Reyb; *Fr.* Doute, *Al.* Zweifel, *İng.* Doubt, *İt.* Dubbio) Herhangi bir şeyin gerçek ve doğru sayılmasını asıntıda bırakma... *Kuşku* deyimiyle özleştirilmişse de bu deyim daha çok *Os. endîşe* (*Fr.* Inquiétude) anlamını dilegetirdiğinden felsefesel kullanımda *şüphe* deyimi yeğlenmektedir. Konuşma dilimizde bu anlamda *işkil* (*Os.* Vesvese, *Fr.* Scruple) deyimi de kullanılır. *Şüphe* deyimi *varlama* (*Os.* Kabul, *Fr.* Assentiment), *inan* (*Os.* İmân, *Fr.* Foi) ve *inanç* (*Os.* İtikat, *Fr.* Croyance) deyimleri karşıtıdır. İlkin antikçağ Yunan felsefesinde *gözlemek* ve *incelemek* anlamlarına gelen *Yu. skeptesthai* deyimiyle dilegetirilmiştir. Genellikle üç türlü şüphe ayırdedilir: Şüphelenmek için usa uygun nedenleri bulunan *olumlu şüphe* (*Os.* Şekki müspet, *Fr.* Doute positif), şüphelenmek için usa uygun nedenleri bulunmayan *olumsuz şüphe* (*Os.* Şekki menfi, *Fr.* Doute négatif) ve doğru bilgiye varmak için yöntem olarak kullanılan *yöntemsel şüphe* (*Os.* Şekki usûlî, *Fr.* Doute méthodique). Yöntemsel şüphe, özellikle Fransız düşünürü Descartes tarafından kullanılmıştır. Şüphe, düşünsel alanda, nesnel gerçekliği bilimsel verilerden yoksun kurgularla açıklamaya çalışan ve zorunlu olarak pek çok çelişkilere düşen düşünsel varsayımlara bir tepki olarak doğmuştur. Genellikle bilinemezciliğe düşer. *Bk.* Şüphecilik.

ŞÜPHECİ. (*Os.* Reybî, Ehli şükûk, Hisbânî, Lâedrî, Sofistâî; *Fr.* Sceptique, *Al.* Skeptisch, Skeptiker; *İng.* Sceptical, Sceptic; *İt.* Scettico) Şüpheyle ilgili ve ona değgin... Bu anlamda özellikle İngilizcede *cynic* deyimi de kullanılmaktadır, *belli kurallara güvensizlik gösteren* demektir. *Bk.* Şüphe, Şüphecilik.

ŞÜPHECİ GÖRECİLİK. (*Os.* İzâfîyyei reybîyye, *Fr.* Relativisme sceptique) Nesnel gerçekliği yadsıyan düşünceci görüş... "İnsan bilgi kuramını göreciliğe dayadı mı, kendisini zorunlu olarak şüpheciliğe... mahkûm eder". *Bk.* Şüphecilik.

ŞÜPHECİLİK. (*Os.* Hisbânîyye, Reybîyye, Lâedrîyye, Şekkîyye, Mezhebi ehli şükûk; *Fr.* Scepticisme, *Al.* Skeptizismus, *İng.* Scepticism, Cynism; *İt.* Scetticismo) Kesin bilginin olanaksızlığını savunan felsefesel görüş.

1. *Etimoloji:* Avrupa dillerinde kullanılan *şüphecilik* anlamındaki *septisizm* deyiminin kökeni, Hint-Avrupa dil grubunun *dayanak* ve *deslek* düşüncesini dilegetiren *skep* ya da *skebh* köküdür. Bu kökten türeyen ilk sözcükler, Sanskritçede *destek olan* anlamında *skabhnati* ve *direk* anlamında *skambhah* sözcükleridir. Bu kök, eski Yunancada da *bir şeye dayanmak* anlamında *skêptomai* ve *desteklemek* anlamında *skimptô* deyimlerini türetmiştir. Eski Yunanlılar *baston*'a da *skêptron* derlerdi. Bu deyim Lâtinceye *scipio* deyimiyle aktarılmıştır. Eski Yunancada bir *dayanak arama* anlamında *skeptesthai* deyimi kullanılıyordu, *inceleme* ve *araştırma* anlamı buradan türemiştir. Daha sonra *inceleyen* ve *araştıran*'lara *skpetikos* denmiştir. Bu anlam, *bulduklarına güvenemediğinden ötürü araştıran*, eşdeyişle *şüphelendiğinden ötürü inceleyen* anlamını da içermektedir. Dilimizde *kuşkuculuk* deyimiyle özleştirilmiştir. *Bk.* Şüphe.

2. *Antikçağ:* Tarihsel süreçte şüphecilik, ilerisürülen düşüncelerin eskidiği ve yeni düşüncelerin henüz ortaya çıkmadığı çağlarda belirmiştir. Bu çağlardan ilki, Yunan köleci toplumunun yozlaştığı ve çökmeye yüz tuttuğu çağdır. Bu yozlaşma ve çöküntü, Yunan bilgicilerinin (sofistlerinin) şüpheciliğinde yansımıştır. Thales'ten beri ortaya atılan felsefesel açıklama denemelerinin çokluğu, doğal olarak eleştiriyi ve şüpheyi gerektirmiştir. Bu çağa *antik aydınlanma çağı* denir. Antikçağ Yunan bilgiciliğinin kurucusu Protago-

ras (485-411), tarihsel süreçte ilk şüphelenen düşünürdür. Şöyle der: "Her şeyin ölçüsü insandır. Her şey, bana nasıl görünürse benim için böyledir, sana nasıl görünürse senin için de öyledir. Üşüyen için rüzgâr soğuktur, üşümeyen için soğuk değildir. Her şey için, birbirine tümüyle karşıt iki söz söylenebilir". Demek ki herkes için gerekli kesin ve saltık bir bilgi edinmek olanaksızdır. Bu *göreci şüphecilik* (*Os.* Reybîyyei izâfîyye, *Fr.* Scepticisme relativiste), Protagoras'ın izleyicisi Leontinoi'lı Gorgias (483-375)'ta daha da ileri giderek yokçuluğa (nihilizme) varmaktadır. Gorgias şöyle diyor: "Hiç bir şey yoktur. Varsa bile insan için kavranılmaz. Kavranılsa bile öteki insanlara anlatılamaz". Antikçağ Yunan şüpheciliği, bu ilk bilgici döneminden sonra Elis'li Pyrrhon (365-275)'la okullaşıyor. Bilgi sorununu dizgesel (sistematik) olarak ilk inceleyen şüpheci Pyrrhon' dur. Bu yüzden Pyrrhon'a şüpheciliğin kurucusu denir. Büyük İskender'in ve Aristoteles'in çağdaşı olan Pyrrhon, akademia'yla peripatos (Platon'la Aristoteles) okulları arasındaki karşıtlığı sezmekte gecikmemiştir, daha sonra da bu karşıtlığın Stoa ve Epikuros okullarında derinleşmesini izlemiştir. Bu gözlemleri, Pyrrhon'a, felsefe öğretilerine karşı güvensizliği ve bundan ötürü de şüpheyi aşılamıştır. Şöyle diyor: "Gerçekten güzel ya da çirkin olan hiç bir şey yoktur. Herhangi bir şeyi güzel ya da çirkin bulan insanın kişisel seçimidir. Gerçek bir bilgi olmadığına göre, bilge kişi, her şeyde yargıdan kaçınmalıdır". *Ruhsal rahatlık* (*Yu.* Euthymia) ancak böylesine bir ilgisizlik ya da *duygusuzluk* (*Yu.* Adiaphoria)'la sağlanabilir. Bu düşüncelerini sözlü dersleri ve yaşamıyla açıklayan Pyrrhon'un öğretisi, yazılı olarak, izdaşı Timon (320-230) tarafından yayılmıştır. Timon, ustasının öğretisini üç önermede formüle etmiştir: 1. Nesnelerin gerçek yapısı *kavranılmaz* (*Yu.* Akatalepsia)'dır, 2. Öyleyse nesnelere karşı tutumumuz *yargıdan kaçınma* (*Yu.* Epokhe) olmalıdır, 3. Ancak bu tutumladır ki *ruhsal dinginlik* (*Yu.* Ataraksia)'e kavuşabiliriz. Pironcular için gerçek *mutluluk* (*Yu.* Eudaimonia) budur. Görüldüğü gibi, yüzyıllarca sonra Kant'ın öğretisinde biçimlenecek olan bilinemezcilik, antikçağ Yunanlılarında şüphecilik biçiminde yansımaktadır. Daha açık bir deyişle, *antikçağ bilinemezciliği* şüpheciliktir. Pyrrhon şüpheciliği, stoacılıkla Epikurosçuluğu da belli ölçülerde etkilemiştir. Bundan sonra şüpheciliğin, Platon'un izdaşlarınca sürdürülen akademiye sızdığını görüyoruz. Kimi felsefe tarihçileri bu sızmayı, Pyrrhon şüpheciliğinin büyük bir başarısı olarak nitelerler. Platon akademisinin *akademi şüpheciliği* adıyla anılan bu şüpheci dönemi, *orta akademi* dönemidir. Arkesilaos (316-241), Karneades (214 -129) ve Klitomakhos (180-110) gibi düşünürlerce sürdürülen akademi şüpheciliği, felsefe tarihçilerine *ölçülü şüphecilik* olarak nitelenir. Akademi şüpheciliği, *kesin gerçek* deyimi yerine *gerçeğe benzer* deyimini koymuş ve bununla yetinilmesi gerektiğini savunmuştur. Onlara göre kesinliği hiç bir zaman elde edemeyeceksek de kimi şeylerin öteki şeylerden daha çok doğruluğa yatkın olduğunu görebiliriz. Gerçeğe benzer olan, en çok olasılı (muhtemel) bulunandır. Ussal olan da, olanaklı bulunanların içinde en olasılıya göre davranmaktır (Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*'nde, bu görüş çoğu çağdaş düşünürlerin paylaşabileceği bir görüştür, der). Bu yüzden akademi şüpheciliği, *olumlu şüphe* ya da *verimli şüphe* deyimiyle nitelenmiştir. Çünkü bu şüphe, kesin gerçeğe henüz ulaşamamışsa bile, yanılabileceğini de gözönünde tutarak kesin gerçeği aramakta ve her an kendi kendini düzeltip tamamlayarak gittikçe daha çok kesin gerçeğe yaklaşmaktadır. Bununla beraber, İ.Ö. 56 yılında Atina'nın elçilik göreviyle Roma'ya gönderdiği üç düşünürden biri olan, orta akademinin ikinci başkanı Karneades, Roma'da tüze (adâlet) üstüne iki ayrı konuşma yapmış ve birinde tüzeyi tanıtlamak için ilerisürdüğü kanıtları ikincisinde birer birer çürütmüştür. Böylelikle de kesin gerçeğin bulunmadığını göstermiştir. Roma'lı gençlerin pek beğendiği bu söylevlere yaşlı Marcus Cato şiddetle karşı çıkmış ve senato'da yaptığı bir konuşmayla elçi Karneades'in Atina'ya geri gönderilmesini sağlamıştır (Plutarkhos, ünlü *Yaşamlar*'ında, Cato' nun bunu, Karneades'i sevmediğinden değil, genellikle felsefeyi sevmediğinden yaptığını yazar). Orta akademi, özellikle Arkesilaos' un büyük etkisiyle tam iki yüzyıl (İ.Ö. 69 yılında ölen Antiokhos'un akademi başkanlığına kadar) şüpheci kalmıştır. Bu iki yüzyıl sonunda stoacılığa teslim olan akademi şüpheciliğinden sonra antikçağ Yunan şüpheciliği, Girit'li Aenesidemos (İ.S. I. yüzyılda yaşadığı sanılıyor)'la yeniden ve Pironcu biçimiyle canlandırılmıştır. Tarihlerin yazdığına göre Greklerden iki bin yıl önce Knossos'ta, şüpheci söz oyunlarıyla saraylıları eğlendiren bir çeşit şüpheciler varmış. Bu yüzden kimi felsefe tarihçileri Aenesidemos'un bu kökenden de kaynaklandığına işaret ederler. Aenesidemos'un Pironcu şüpheciliği, *akademi son-*

rası şüpheciliği ve *yeni Pironculuk* adlarıyla da anılır. Şüphecilik yolunda Agnesidemos'u Lukianos (İ.S. II. yüzyılda yaşamıştır) ve Sekstos Empeirikos (140-230) izlemistir. Özellikle Empeirikos'un *tanrıbilimsel şüphecilik* (*Os.* İlâhiyât hisbânîyyesi, *Fr.* Scepticisme théologique)'i, rönesansta filizlenecek olan bilim tutkusunun tohumlarını atmış sayılmaktadır. Antikçağ Yunan şüpheciliği, İ.S. III. yüzyılda gücünü yitirmiş ve yerini çağın gereksinimlerine daha uygun düşen inakçı dinlere bırakmıştır. Antikçağ Yunan şüpheciliği genellikle duyumsal bilgiden şüphelenmiş ve bundan ötürü *duyumcu şüphecilik* deyimiyle de nitelenmiştir. İlerde, eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğreti böylesine bir şüphenin ne kadar yersiz ve yanılgılı olduğunu bütün açıklığıyla sergileyecektir.

3. *Rönesans şüpheciliği:* Rönesans şüpheciliği, feodal üretim düzeninin yozlaşmasını ve çöküşünü yansıtır. Antikçağ Yunan şüpheciliğinde de görüldüğü gibi şüphecilik, tarihsel süreçte, daima varbulunan üretim düzeninin bunalıma girdiği çağlarda başgöstermiştir. Batı'da antikçağ Yunan şüpheciliğine karşı duyulan ilgi daha XV. yüzyılda uyanmıştı. Columbia Üniversitesi profesörlerinden Kristeller XV. yüzyıla ait Lâtince bir Sekstos Empeirikos çevirisi bulmuştur. Rönesans şüpheciliği Henricus Cornelius Agripa von Nettesheim (1486-1535)'la başlar. Michel de Montaigne(1533-1592), Fransisco Sansches (1552 -1623), Jean Pierre Camus (1584-1654), rahip Pierre Charron (1541-1603) ve izdaşlarınca sürdürülür. Rönesans şüpheciliği özellikle Fransa'da filizlenmiştir. Bu şüphecilik, kimi felsefe tarihçilerinin savlarının tersine, tümüyle bilime karşı, bilinemezci ve yıkıcı bir niteliktedir. Bu şüphecilik, tanrıdan değil, bilimden şüphelenmiş ve hiç bir bilimsel gerçeğe varılamayacağını ilerisürmüştür. Pascal' ın ünlü sözü, rönesans şüpheciliğinin ana savını özetler: "Tanrı bize gerçeği gösterinceye kadar doğru olan Pironculuktur". Felsefe tarihçileri rönesans şüpheciliğine *modern şüphecilik* de derler. Ne var ki çağımızda onun çok daha modernleri türemiştir.

4. *XVII. yüzyıl:* Bu yüzyılın şüpheciliğinde Fransız düşünürü René Descartes (596 -1650)'ın özel bir yeri vardır. Onun şüpheciliğine *yöntemli şüphe* denir. Descartes, şüpheciliği, kesin bilgiyi buluncaya kadar tüm bilgileri gözden geçirme anlamında bir yöntem olarak kullanmıştır. Onun dışında XVII. yüzyıl şüpheciliği François la Mothe le Vayer (1586-1672), Blaise Pascal (1623 -1662) ve özellikle Pierre Bayle (1647-1706) gibi düşünürlerce sürdürülmüştür. Çağının en ilginç kafalarından biri ve pek güçlü bir sözlükçü olan Bayle, gerçekte dincidir, şöyle der: "Usumuz, sadece, her şeyi daha şaşırtıcı bir hâle getirmeye ve her şey üstünde şüpheler uyandırmaya yeteneklidir. O, şimdiye kadar, kendi kurduklarını yıkacak araçlar sağlamaktan başka bir şey yapmamıştır. Us, gün boyunca ördüklerini gece söken bir Penelope'dir. Bundan ötürü felsefe çalışmalarının bize sağlayacağı en büyük yarar, felsefenin doğru bir yol gösterici olmadığını anlamaktır. Kendimize başka bir yol gösterici aramak zorundayız. Bu da dinsel vahyin ışığıdır". Bu gerici sözlerine karşın Bayle, tanrıtanımazlığı bile savunacak kadar hoşgörülü olduğundan ve Protestanlığından ötürü çağının feodal Katolik inakçılığıyla (kısa bir süre Katolik de olmuştu) savaştığından bir bakıma ilerici bir rol de oynamıştır. Özellikle, tanrıbilimcilerin inaksal kanıtlarını tartışma alanına çekmekle özdekçiliğin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Bayle'a göre *erdem aklın aldığına değil, aklın almadığına inanmaktır.* Akla uygun olana inanmak kolaydır, bunu herkes yapabilir. Güç olan, herkesin beceremediği akla uygun olmayana inanabilmektir. Gerçek dincinin erdemi bu güç eylemde belirir. Tanrı düşüncesini, bilimle, akılla bağdaştırmaya çalışmak boşunadır. Bunlar hiç bir zaman bağdaşamazlar. Şu halde her birinin alanını ötekinden ayırmak, birbirlerine karşı hiç bir üstünlük düşünmeksizin, her birini kendi alanı içinde değerlendirmek gerekir. Aklın gücü kendi sınırı içindedir, bu sınırı aşamaz. Hiç bir bilimde gerçek bir kesinlik yoktur. Buna karşı inanın da sınırı çizilemez, inan inanabildiğin kadar... Her ikisi birbirlerine karşı da çelişiktir. İsteyen dilediği yolu tutsun. Ben kendi payıma her iki yolu birden tutuyorum, der Bayle.

5. *XVIII. yüzyıl:* Bu yüzyılın şüpheciliği özellikle İngiliz düşünürü David Hume (1711 -1776)'la Alman düşünürü Immanuel Kant (1724-1804) tarafından gerçekleştirilmiştir. XVII. yüzyılın büyük şüphecisi Bayle'ın etkisinde kalan Hume, daha ılımlı bir şüphecilik geliştirmekle beraber, Bayle'ın nesnel gerçeklik üstünde tutarlı bir açıklama yapılamayacağı yolundaki genel savını benimsemiştir. Profesör Richard H. Popkin bu konuda yaptığı bir incelemede şöyle der: "Hume, eğer doğa bize yardım etmese, bizim ya da hiç olmazsa kendisinin şüpheden çıldırabileceğini gördü". Hume, bu durumda, temelde

bir şüpheci olmakla beraber ne de olsa bir bilim adamı olan Blaise Pascal'ın şu görüşüne sığınmıştır: "İnsan, hiç bir zaman, gerçek anlamda tam bir Pironcu (Şüpheci) olamaz. Doğa, onun yetersiz usunu destekler ve çıldırmasına engel olur". Hume da böyle davranmış ve şüpheciliğin zorunlu sonucu olan dinsel körinancın yerine Hutcheson'un ruhbilimini koymuştur. Kant'ın şüpheciliğiyse ünlü bilinemezciliğinde belirir. Hume ve Kant, usun olanaklarını sınırlamakla gerici bir rol oynamışlar ve dinsel inançların içeri girmesini sağlayacak kapıları açmışlardır.

6. *XIX. yüzyıl:* Şüphecilik ve bunun doğal sonucu olan bilinemezcilik, burjuva felsefesinin bilgisiz kafaları bulandırmak için kullandığı araçlardır. Bu yüzden hemen bütün burjuva ideologları, gizli ya da açık, şüphecilikten ve bilinemezcilikten yararlanmışlardır. Bu tutumun en ünlü iki örneği, Alman düşünürü Gottlob-Ernst Schulze (1761-1833)'un öğretisiyle Fransız düşünürü Auguste Comte (1798-1857)'un olguculuğudur. Schulze'a felsefe tarihçileri Aenesidemos derler. Schulze'a göre nesnel gerçekliği açıklayabilecek hiç bir bilgi olanaklı değildir. Auguste Comte da aynı kanıdadır ve olgulardan başka hiç bir şeyin bilinemeyeceğini savunarak şüpheciliğin geleneksel kanıtlarından yararlanmaya çalışır. XX. yüzyılın olgucu temele dayanan tüm idealist bilimdışı öğretileri de bu tutumu izlemekte ve sürdürmektedirler. Çağdaş bilimdışı öğretilerin şüpheciliği, bozuk düzenin ve düşüncesinin yozlaşmasını ve çöküşünü yansıtır.

7. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefe, şüpheciliğin bütün yanılgılarını ortaya koymuştur. Çağdaş bilimsel felsefede şüpheciliğe yer yoktur. Çünkü bilimsel felsefe düşünce alanında kalmaz, kuramı pratikle denetleyip doğrulayarak geliştirir. Pratiğe uygulanabilen kuramdansa şüphe etmek olanaksızdır. Engels'in dediği gibi, eğer yapay olarak kauçuk yapabiliyorsak kauçuğu biliyoruz demektir. Bilimsel şüphe, kesin gerçekliği elde edinceye kadar bilimsel çalışmayı sürdürmek için gereklidir; yoksa onu yadsımak ya da bilinemez saymak için değil. Şüpheciliğin büyük yanılgıları başlıca iki noktada toplanır: 1. Saltık gerçeğe yanlış bir anlam verirler ve onu *son* (değişmez, başkaca hiç bir bilgiyi gerektirmez) bilgi sayarlar. Gerçekten de böyle bir bilgi yoktur. Gene Engels'in dediği gibi, bilgiye son çekmek sonsuza son çekmek olur. Evrensel gelişme nasıl sonsuzsa onun bilgisi de elbette sonsuz olacaktır. Belli bir yere bir zamanlar yirmi saatte giden tren, teknik gelişme sonucu olarak bugün sekiz saatte gitmektedir. Yarın bu süre çok daha az bir zaman parçasına inecektir. Bir zamanlar o belli yere trenin yirmi saatte gittiği nasıl kesin bir bilgiyse bugün sekiz saatte gittiği de öylece kesin bir bilgidir. Bilgi, bu anlamda görelidir ama tarihsel olarak kesin ve saltıktır. Her göreli bilgi saltıklığını da birlikte taşır. Şüpheciler, kendi verdikleri anlamdaki saltık bilginin yokluğundan bilginin yokluğu sonucunu çıkarırlar; bundan ötürü de metafizik ve idealist göreciliğin çıkmazına düşerler. 2. Bilgi sürecinde duyumların rolünü abartıp saltıklaştırırlar. Oysa bilgi sadece duyumlarla elde edilemez, bilgi edinmenin duyum ve düşüncenin çeşitli etkileşimlerini gerektiren karmaşık bir süreci vardır. Şüpheciler, duyumları saltıklaştırmakla da yetinmeyip onun kişiden kişiye değiştiğini ve bundan ötürü de aldatıcı olduğunu ilerisürerler. Çeşitli kişiler aynı gerçekliği birbirlerinden farklı olarak algılayabilirler, ama bu duyumlarımızın bizi aldattığı anlamına gelmez. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi, eğer bir duyu örgenimiz şüphe uyandırıyorsa başka bir duyu örgenimizi kullanırız. Gözlerimize inanmıyorsak ellerimizi kullanırız. Bu da yetmiyorsa başka insanların ellerinden ve gözlerinden yararlanırız. Bu da yetmezse çeşitli araçlara, deneye, pratiğe başvururuz. Böylece duyu örgenlerimiz, hem birbirlerini denetleyerek, hem de başkalarının duyu örgenleriyle denetlenerek ve aynı zamanda çeşitli araçlar, deneyler ve pratikle de denenip doğrulanarak bize doğru ve kesin bilgiyi verirler. Örneğin elimize aldığımız yuvarlak meyveye "bu, elmadır" deriz. Bu kesin bir bilgidir, şüphelenilemez. Görüldüğü gibi, antikçağın ilk şüphecilerinden çağdaş burjuva şüphecilerine kadar tüm şüpheciliğin kanıtları sadece bu iki büyük yanılgıya dayanır. Protagoras "hava üşüyen işin soğuk, üşümeyen için sıcaktır" diyordu, doğru. Ama havanın sıcak ya da soğuk olduğunu sizin üşümeniz ya da üşümemeniz değil, termometre saptar. Hava size sıcak ya da soğuk gelebilir, bu, bedensel yapınızın direncine bağlıdır. Ne var ki havanın, sizden bağımsız olarak ısısal bir nesnel gerçekliği vardır. Kaldı ki bedensel dirençleri düzgülü bulunan insanların büyük çoğunluğu da bunu termometre kadar doğrulukla saptayabilirler. *Bk.* Şüphe.

T

TABU. (*Os.* Tabu, *Fr.* Tabou, *Al.* Tabu, *İng.* Taboo) Dokunulmaması, söylenmemesi, yapılmaması gereken... Polinezya dilinde *dokunulmaz* anlamına gelen bu sözcük *mana* (doğaüstü güç) inancıyla ilgilidir. İlkeller *mana*'yla dolu sandıkları şeyleri bu yüzden *kutsal,* kimi yerde de *mana*'nın boyunduruğu altında sandıkları şeyleri bu yüzden *tekinsiz* sayarlar. Her iki halde de o şeye yaklaşılması ve dokunulması *yasak*'tır. Deyim, Polinezya'lılara özgü olmakla beraber deyimin dilegetirdiği *dinsel yasak* inancı geneldir. Kimi toplumbilimciler din kurumunun kaynağını bu yasaklarda bulurlar. Dinsel yasaklar, kutsal olana saygı ve kutsal olandan korku temeline dayanır. Toplumbilimci Durkheim şöyle der: "Kutsal olanla kutsal olmayan iki ayrı dünya meydana getirir, aralarında bir sınır vardır. Kimi dinsel törenlerin amacı, bu iki dünyanın birbirine karışmamalarını sağlamaktır. Bu tür tapım, inançlılara falan ya da filân eylemin yapılmasını buyurmaz, tersine, yapılmamasını buyurur. Etnografyacıların deyimiyle bu tür dinsel törenler birtakım *tabu*'lardan, eşdeyişle birtakım *yasak* ya da *haram*'lardan meydana gelir. Örneğin Avustralya kabilelerinde *tabu*'ların şu çeşitleri saptanmıştır: 1. Dokunmayla ilgili yasaklar (örneğin din yaşamına girmemiş olanlar kutsal aygıtlara dokunamazlar), 2. Görmeyle ilgili yasaklar (örneğin kadınlar tapım aygıtlarını yaşamları süresince göremez), 3. Sözle ilgili yasaklar (örneğin dinsel yaşama alınan, töreni yönetenlerle konuşamaz, meramını ancak işaretlerle anlatabilir), 4. İşitmeyle ilgili yasaklar (örneğin dinsel şarkıların kadınlarca işitilmesi yasaktır), 5. Kutsal olanın kutsal olmayanla karıştırılmamasıyla ilgili yasaklar (örneğin kimi dinsel törenler çıplak olarak yapılır, kutsal olmayan giysiler atılır). Bütün bu yasaklar iki temel yasağa indirgenebilir: A. Kutsal olanla kutsal olmayan *aynı yerde* bulunamaz (Tapınak gereği bundan çıkmıştır), B. Kutsal olanla kutsal olmayan *aynı zamanda* bulunamaz (Bayram gereği bundan çıkmıştır)" (Durkheim, *Les Formes Elémentaires de la vie Religieuse,* 1912, s. 427-41). Tabu inancı ilkin 1777 yılında J. Cook tarafından Tongo adasında saptanmıştır. Kimi etnograflar *sürekli tabu*'yla *geçici tabu* ayrımına da dikkati çekmişlerdir. Tabu genellikle süreklidir, ama kimi yerde din adamları belli bir şeyi geçici olarak *tabu*'laştırırlar. Örneğin bir bitkiye, bir hayvana vb. belli bir süre için dokunulması yasaklanır. Kimi kutsal şeylerin adlarının söylenmesi de yasaklanır. Buna *ad tabusu* (*Fr.* Tabou nominal) denir. *Tabu* deyimi Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *tekinsiz* deyimiyle dilegetirilmiş ve şöyle tanımlanmıştır: "1. Belli davranış ya da sözlerin bir toplumca ya da bir toplumsal kümece çekinceli sayılması ve olumsuz yaptırımlara bağlanarak yasaklanması, 2. (İnsanbilimde) İlkel topluluklarda kimi büyüsel, dinsel tasarımlara ilişkin olarak belli davranış ya da sözlerin toplumca çekinceli sayılması ve olumsuz toplumsal yaptırımlarla yasaklanması". Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde de *yasak* deyimiyle dilegetirilmiş ve şöyle tanımlanmıştır: "Belirli birtakım davranış ya da sözlerin toplumca tekinsiz sayılması". *Bk.* Mana, Canlıcılık, Ruh.

TAKLİT. (*Os.* Taklid, İktidâ, İmtisâl, Nazîre; *Fr., İng.* Imitation, *Al.* Nachahmung, *İt.* Imitazione) Benzerini yapma... *Öykünme* deyimiyle özleştirilmiştir. *Yansılama* ve *benzetme* deyimleriyle de dilegetirilmektedir. Konuşma sırasında el, yüz, kol devimleriyle gerçekleştirilen taklit, *mimik* adını alır. Aristoteles, sanatın *taklit* (*Yu.* Mimesis)'ten doğduğunu ilerisürmüştü. Platon da nesnelerin, *idea*'ların birer taklidi olduğunu söylüyordu. Bundan ötürü de sanat bir *taklidin taklidi* (*Yu.* Mimeseis mimeseos)'dir. Platon şöyle der: "Ozanlar, Homeros başta olmak üzere, sadece birer taklitçidirler; çünkü gerçeğin kendisine erişmezler" (Platon, *Devlet,* 601 a). Platon'a göre bunun nedeni, sanatçıların bilgisizliğidir. Bundan ötürü sanat, Platon'a göre, insanları aldatan, doğruluktan yoksun, değersiz bir şeydir. Aristoteles'se, Platon'un *mimesis* kaynağından yola çıkmakla beraber, sanatta birçok değerler bulur. Aristoteles şöyle der: "Taklit içtepisi, insanlarda doğuştan vardır. İnsanlar, bütün öteki yaratıklardan özellikle taklit etmeye olağanüstü yetili olmalarıyla ayrılır ve ilk bilgilerini de taklit yoluyla elde ederler" (Aristoteles, *Poetika,* İsmail Tunalı çevirisi, s. 7-8, 1447 B). Aristoteles'e göre sanatsal hoşlanma, bilgilenmeden doğan bir hoşlanmadır. Bundan ötürüdür ki "tiksinti uyandıran hayvanların ve cesetlerin biçimlerini, sanat eseri olarak karşımıza çıktıklarında, estetik haz duyarak seyrederiz" (İbid). Sanatın taklitten doğduğu yolundaki bu Platon-Aristoteles savını, çağımız-

da da Ernst Cassirer (1874-1945) sürdürmüştür. Cassirer'e göre dil nasıl seslerin bir taklidiyse sanat da öylece nesnelerin bir taklididir. Fransız düşünürü Tarde'a göre de toplumsal olaylar, insanların birbirlerini taklit etmelerinden doğarlar. *Taklit* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından *yansılama* deyimiyle dilegetirilmiş ve şöyle tanımlanmıştır: "Örnek alınması istenen davranış biçiminin bilinçli ya da bilinçsiz olarak olduğu gibi yinelenmesi". Bununla beraber deyimin asıl anlamı, başkalarının gidiş ve tutumlarını iradeli ve bilinçli olarak yinelemektir. İradesiz ve bilinçsiz taklitler, özellikle Gabriel de Tarde tarafından *Les Lois de L'imitation* (1890) adlı yapıtında incelenmiştir. Amerikan düşünürü James -Mark Baldwin (1861-1934)'in ünlü *Sözlük*'ünde (Dictionnaire de Philosophie et de Psychologie, 1901-1905) taklidin çeşitli biçimleri birbirinden ayrılmıştır: Bilerek yapılan *bilinçli taklit* (*Os.* Taklidi şuûrî, *Fr.* Imitation consciente), bilmeyerek yapılan *bilinçsiz taklit* (*Os.* Taklidi gayrı şuûrî, *Fr.* Imitation insonsciente) ya da *taklit talkını* (*Os.* Taklidî telkin, *Fr.* Suggestion imitative), bilinçaltındaki eylem ve düşüncelere bilinçsiz olarak uyulmakla yapılan *plâstik taklit* (*Os.* Taklidi müşekkile, *Fr.* Imitation plastique), birdenbire yapılan *yalın taklit* (*Os.* Taklidi basit, *Fr.* Imitation simple), uğraşılarak yapılan *direşken taklit* (*Os.* Taklidi sebatkâr, *Fr.* Imitation persévérante) ya da *sürekli taklit* (*Os.* Taklidi müstakar, *Fr.* Imitation persistente), konuşmaya başlayan çocukta olduğu gibi *içgüdüsel taklit* (*Os.* Taklidi garîzî, *Fr.* Imitation instinctive), bir yabancı dilin söylemini öğrenen kişide olduğu gibi *irâdeli taklit* (*Os.* Taklidi irâdî, *Fr.* Imitation volontaire) birbirinden ayırdedilmiştir.

TAMALGI. (*Os.* İdrâki dakîk, İdrâki vâzıh, İdrâki celî, Şiddetli idrâk, Özidrâk, İstihzâr, Dikkati zihnîye, İdrâk, Basîret, İstiş'ar, Teakkul, Teferrüs; *Fr., Al., İng.* Apperception, ayrıca *Fr.* Aperception, *İt.* Appercezione) Bilinçli algı... Alman düşünürü Leibniz tarafından ilerisürülmüştür. Leibniz'e göre *yalın algı* (*Os.* İdrâki basit, *Fr.* Perception simple)'lar bulanık, bilinçsiz ya da bilinçaltı algılardır; gerçek tamalgıysa *bilincin bilinci*'dir ya da *kendinin bilinci*'dir, eşdeyişle algılamış olduğunu da algılamaktır, tamalgıda insan algısına daha önceki algılarının bilgisini de katar. Leibniz, *monat*'larının dış dünyayı algılamasına *algı edimi* (*Os.* Fiili idrâk, *Fr.* L'acte de perception) ve bu dış dünyanın daha önceki algısal deneylerle oluşturulmuş aydınlık tasarımının bilince çıkarılmasına *tamalgı edimi* (*Os.* Fiili idrâki dakîk, *Fr.* L'acte d'aperception) der. Bu deyim, Alman düşünürü Immanuel Kant tarafından da kullanılmıştır. Kant, deneysel algılara *görgül tamalgı* (*Os.* İhtibârî idrâki dakîk, *Fr.* Aperception empirique) der ve bu algıları *salt tamalgı* (*Os.* Sâf idrâki dakîk, *Fr.* Aperception pure) ya da *deneyüstü tamalgı* (*Os.* Müteâl idrâki dakîk, *Fr.* Aperception transcendentale) adını verdiği önsel bilinçten ayırır. Önsel bilinç, Kant'a göre, fenomenlere biçimlerini ve yasalarını veren bilinçtir. Bu bilinç, dış dünyayı algılamadan önce, kendi kendini algılayan bilinçtir ki her insanda özdeş olan "ben düşünüyorum" düşüncesini yaratır (Alman idealisti Fichte, öznel düşünceciliğini Kant'ın bu varsayımından türetmiştir). Kant'a göre görgül tamalgının *görgül algı* (*Os.* İhtibârî idrâk, *Fr.* Perception empirique)'dan farkı, aşağı yukarı Leibniz'in algıyla tamalgı arasında ayırdettiği fark gibidir. *Tamalgı* deyimi, Fransız düşünürü Main de Biran tarafından da *bilinç* anlamında kullanılmıştır. Biran, bilince, *araçsız iç tamalgı* (*Os.* Bilâvâsıta idrâki dakîki dâhilî, *Fr.* Aperception immédiate interne) der. Günümüz metafizikçileri *tamalgı* deyimini, düşünmeyle algılama anlamında kullanıyorlar. Türk Dil Kurumunca yayımlanan Ruhbilim Terimleri Sözlüğü'nde *tamalgı* deyimi şöyle tanımlanmıştır: "Herhangi bir şeyin algılanan özelliklerinin, eskiden kazanılmış ve benzeş olan ya da onların ilgili bulunduğu bilgilere bağlanıp tam olarak anlaşılabilir duruma gelmesi". Ayrıca bu sözlükte, yeni düşünülerin nasıl kavranacağını ve yeni nesnelerin nasıl algılanacağını belirleyen ve anlıkta var olduğu söylenen (Herbart) düşünüler kümesini dilegetiren *İng. apperception mass* (*Os.* İdrâki dakîk kütlesi) deyimi karşılığı olarak *tamalgı yığını* deyimi önerilmiştir. *Bk.* Algı.

TAMAMLAMA. (*Os.* İtmâm, Tekmil, Derç, İndirâç, Tetemmüm, Tekemmül, Terkibi kül, Teşkili kül; *Fr.* Intégration, *Al.* Verknüpfung, Integriren; *İng.* Integration, *İt.* Integrazione) Eksiklerini yerine koyarak bütünleme... *Dağıtma* deyimi karşılığında kullanılır. Matematikte tamamlama, entegral hesabın temel işlemidir. Felsefede İngiliz düşünürü Herbert Spencer tarafından dört anlamda kullanılmış-

tır: 1. Dağınık olanın toplu bir duruma geçmesi, 2. Bir dizge maddesinin artması, 3. Birkaç cisimden oluşan mekanik bir yapının iç deviminin azalması, 4. Bir bütünün bölümleri arasında daha sıkı bir bağımlılık oluşması (*Bk.* Spencer, *First Principles*, 94, 95, 96). Spencer, "evrim, sürekli bir *tamamlama*' dır" der. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede de bilginin göreliliği *tamamlanmamışlık*'la nitelenir, bilgi sürekli olarak bir tamamlanma sürecini izler, ne var ki son bilgiyi düşlemek sonsuza son çekmek olacağından bilgi her zaman tamamlanmamış bir niteliktedir ve bu yüzden de saltıklığını (tamamlığını) içinde taşıyan bir görelidir. Olgucu metafizikçiler, mikroskopik nesnelerin dalga ve parçacık birliğini yadsırlar ve dalgayla parçacık özelliklerinin birbirinden bağımsız olduğunu ilerisürerek bunların ancak birbirlerini tamamladıklarını savlarlar. Olgucu fizikte buna *tamamlama ilkesi* (*Os.* Mebdei itmâm, *İng.* Principle of complementarity) denir. Bu ilke, fizikçi Niels Bohr tarafından ilerisürülmüştür. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, psikanalizde bir içgüdünün birbirine karşıt olan ve birbirini bütünleyen iki görünümünü dilegetiren *İng. complementary instinct* deyimi karşılığı olarak *tamamlayıcı içgüdü* deyimi önerilmiştir. Toplumbilimde de, göçmenlerin yerli halkla kaynaşması *tamamlama* deyimiyle dilegetirilir.

TANIM. (*Os.* Târif, Tâyin, Kavli şârih, Had; *Fr.* Définition, *Al.* Definition, Begriffsbestimmung, *İng.* Definition, *İt.* Definizione) Herhangi bir şeyi başkalarından ayıran sınırları belirtme... *Tanımlama* deyimiyle de dilegetirilir. *Tanımlamak* (*Os.* Târif etmek, *Fr.* Définir) işlemidir. Tanım ya da tanımlama, bir mantık yöntemi olarak, bir terimin içleminde bulunan temel ıraları belirtmekle yapılır. Örneğin "su, hidrojenle oksijenin birleşmesinden oluşan bir cisimdir" tanımında suyun temel ıraları olan hidrojen ve oksijeni belirtiriz. Bu tanımda su *tanımlanan* (*Os.* Muarref, *Fr.* Défini), hidrojenle oksijen birleşimi *tanımlayan* (*Os.* Muarrif, *Fr.* Définissant)'dır. Bu örnekte tanım, öğelere ayırma yoluyla yapıldığından, bir *çözümsel tanım* (*Os.* Târifi tahlilî, *Fr.* Définition analytique)'dır. Tanım, "insan, dik yürüyüşlü, uslu ve konuşan bir hayvandır" tanımında olduğu gibi birtakım ıraları birleştirme yoluyla yapılırsa *bireşimsel tanım* (*Os.* Târifi terkibî, *Fr.* Définition synthétique) olur. Tanımlama bir sınırlamadır. Örneğin: "Bu çiçek, kırmızıdır" demekle onu bütün kırmızı olmayan çiçeklere karşı sınırlar ve onlardan ayırdederiz; "Bu çiçek, kokuludur" demekle onu bütün kokulu olmayan çiçeklere karşı sınırlar ve onlardan ayırdederiz; "Bu çiçek, hoş kokuludur" demekle onu kokulu olan ama hoş kokulu olmayan bütün çiçeklere karşı sınırlar ve onlardan ayırdederiz. "Bu çiçek, güldür" demekle de onu bütün kırmızı, kokulu ve hoş kokulu çiçeklere karşı sınırlar ve onlardan ayırdederiz; bu *ad tanımı* (*Os.* Târifi lâfzî, *Fr.* Définition de mot) ya da *adsal tanım* (*Os.* Târifi ismî, *Fr.* Définition nominale) 'dır. Bunun gibi her bilim de kendine özgü kavramlar kullanır, bu kavramları tanımlamakla onları sınırlanmış kavramlar durumuna getirir. Örneğin matematikçi *sayı* kavramını, fizikçi *atom* kavramını, yaşambilimci *gen* kavramını tanımlar ve sınırlandırır. Kavramlar, özel adlardan ayrı olarak, sınıf adlarıdır. Ad tanımında her tanım, bir adın anlamı üstünde sorulan bir soruyu yanıtlar. Buna karşı *gerçek tanım* (*Os.* Târifi hakikî, *Fr.* Définition réelle), kavramın anlamını değil, niteliğini belirtir. Örneğin "insan dik yürüyüşlü, uslu ve konuşan bir hayvandır" tanımında *insan* kavramının niteliklerini belirterek gerçek bir tanım yapmış oluruz. Buna *nesne tanımı* (*Os.* Târifi şey'î, *Fr.* Définition de chose) da denir. Mantık biliminin kurucusu olan antikçağlı Aristoteles, *kavramsal tanım* (*Os.* Târifi mefhûmî, *Fr.* Définition conceptuelle)'dan, bir kavramın *yakın cins* (*Lâ.* Genus proximum)'iyle *tür ayrımı* (*Lâ.* Differentia specifica)'nı belirtmeyi anlıyordu. Daha açık bir deyişle Aristoteles, her *tanım* (*Yu.* Horismos)'da, kavramı, birbirine karşı olan iki alt kavrama bölerek sınıflandırır. Bu, bir *ikili bölü tanımlama* (*Os.* İkiye taksim ederek târif, *Fr.* Définition dichotomique) 'tir. Aristoteles örneğin "hayvan" kavramını, "yırtıcı hayvanlar" ve "yırtıcı olmayan hayvanlar" alt kavramlarına bölerek sınıflandırır. Yırtıcı hayvanlardan diyelim "aslan" kavramını tanımlamak için de, onun yakın cinsi olan "kedi" kavramı içindeki yerini, öteki kedilerden (kaplandan, sırtlandan vb.) tür ayrımlarını göstererek saptar. "Kedi kavramını da, öteki "yırtıcı hayvanlar"dan (köpekden, ayıdan vb.) tür ayrımlarını göstererek saptar. Tanım, böylece, Aristoteles'e göre sadece bir *ad tanımı* değil, aynı zamanda (türsel nitelikler de belirtildiği için) bir *gerçek tanım* da olur. Ne var ki, Aristoteles'in bu savında haklı olabilmesi için, tüm nes-

nelerin tek ve doğru bir sınıflamasının yapılabileceği kabul edilmelidir. Bu yüzden, Aristoteles'e, daha yaşarken bile karşı çıkılmıştır. Çünkü her sınıflamada öznel (isteğe bağlı) öğeler bulunur. Ünlü bir mantıkçı şöyle der: "İnsanlarla kuşları *iki ayaklı hayvanlar* diye bir araya getiremem mi, böyle bir sınıflama da neden yanlış olsun?". Matematikle fizikte *oluşul tanım* (*Os.* Târifi tekevvünî, *Fr.* Définition génétique) ya da *yapıcı tanım* (*Os.* Târifi inşâî, *Fr.* Définition constructive) adı verilen bir tanım geliştirilmiştir. Örneğin geometride üç ana kavramla (nokta, çizgi, düzlem) tüm geometrik nesneler kurulur. Bundan ötürü de "değirmi (dâire), bir düzlem üzerinde bulunan bir noktadan eşit uzaklıkta olan bütün noktaların toplamıdır" diye tanımlanır. Bu tanım, bir geometrik biçimin geometrinin temel öğeleriyle nasıl kurulmuş ya da oluşmuş olduğunu göstermekle yapılmıştır ve Aristotelesçi (Yakın cins - Türsel ayrım) tanımdan büsbütün başkadır. Bunun dışında, sözcüğün anlamını dilsel anlamıyla açıklayan, örneğin "felsefe, bilgi sevgisidir" gibi *sözsel tanım* (*Os.* Târifi şifâhî, *Fr.* Définition verbale) ya da *kökbilimsel tanım* (*Os.* Târifi iştikakî, *Fr.* Définition étymologique)'lar da yapılır. Tanımlananın onlarsız varolamayacağı temel niteliklerini belirterek yapılan tanımlara da *özsel tanım* (*Os.* Târifi zâtî, *Fr.* Définition essentielle) denir, örneğin "insan, konuşan bir hayvandır" tanımı böyledir. Skolâstik mantıkta bu gibi tanımlara, tanımlananın soyut ve mantıksal öğeleri belirtildiği için *fizikötesi tanım* (*Os.* Târifi mâbâdettâbiî, *Fr.* Définition métaphysique) ya da *mantıksal tanım* (*Os.* Târifi mantıkî, *Fr.* Définition logique) adları da verilmiştir. Klâsik mantığa göre içlemi bulunmayan terimler (örneğin *varlık* terimi) tanımlanamaz, ancak betimlenebilir (tasvir edilebilir). Bununla beraber *betimleme* deyimiyle anlamdaş olarak *betimleyici tanım* (*Os.* Târifi tasvirî, *Fr.* Définition descriptive) deyimi de kullanılmıştır. Metafizik kökenli felsefe sözlüklerinde *tanımlama*'nın *betimleme*'yle karıştırılmaması öğütlenir (örneğin *Bk.* Armand Cuvillier, *Nouveau Vocabulaire Philosophique*, Paris 1967, s. 50). Çağdaş mantıkta örneğin "üçgen, üçkenarlı bir çokkenardır" gibi *anlambilimsel tanım* (*Os.* Târifi mânâî, *Fr.* Définition sémantique), satranç taşlarının diziliş ve oynanışlarına göre tanımlanması gibi *sözdizimsel tanım* (*Os.* Târifi nahvî, *Fr.* Définition syntaxique), "turnusol kâğıdı mavileşiyorsa bu sıvı bir bazdır" gibi görgül gözlemlere dayanan *işlemsel tanım* (*Os.* Târifi amel, *Fr.* Définition opérationnelle), matematik ve mantık sistemlerindeki nesneleri tanımlayan *tümevarımcı tanım* (*Os.* Târifi istikrâî, *Fr.* Définition inductive) gibi yeni tanım biçimleri ilerisürülmüştür.

TANIMA. (*Os.* Teşhis, Mârifet, Tezekkür, Tasdik; *Fr.* Reconnaissance, *Al.* Erkennen, Wiedererkennen, Dankbarkeit; *İng.* Recognition, Recognizance, Acknowledgment; *İt.* Riconoscenza, Ricognizione, Riconoscimento) Bilgi edinme... Sözcük anlamında *daha önce görülmüş bir şeyi bilme* demektir. Belleksel tanımalar da (hatırlayarak tanımalar da) Osmanlıcaya *tahattur, muârefe, istiâde, tâyini zaman, âşinâî* deyimleriyle çevrilmiştir. İnsan, çevresindeki dünyayı üretim sürecinde tanır. Bu kılgın (pratik) çalışma sürecinde tanıma, iki aşamada gerçekleşir. Tanımanın birinci aşaması, duyusal algı aşamasıdır. Bu aşamada insan, deney ve gözlemlerle gereken verileri toplar. Tanımanın ikinci aşaması, mantıksal düşünme aşamasıdır. Bu aşamada insan, elde ettiği verileri anlığında çözümler, karşılaştırır, ayrımlarını ortaya koyar, birleştirir ve belli sonuçlara varır. Bu duyumsal ve mantıksal aşamaların her ikisi de pratikte temellenmiştir. "canlı algılamadan soyut düşünceye ve bundan da pratiğe. İşte nesnel gerçekliği tanımanın eytişimsel yolu budur".

TANIT. (*Os.* İspât, Beyyine, Delil, Hüccet, Bürhan, Mizân; *Fr.* Preuve, *Al.* Beweis, *İng.* Proof, *İt.* Proba) Tanıtlamanın dayandığı gerçek... Aynı zamanda *tanıtlamanın sonucu*'nu dilegetirir. *Tanıtlamak* (*Os.* İspât etmek, *Fr.* Prouver) için ilerisürülen kanıt bir *tanıt* olduğu gibi tanıtlamanın sonunda elde edilen tanıtlanmış da bir *tanıt*'tır. Aralarında anlam farkı bulunduğu halde *kanıt* deyimiyle anlamdaş olarak da kullanılmaktadır (*Bk. Özleştirme Kılavuzu*, TDK. yayını, Ankara 1978, s. 149, 175). *Bk.* Kanıt, Tanıtlama.

TANITLAMA. (*Os.* İspât etme, Bürhan, Delîl, Beyân, Sübût, İspât; *Fr.* Démonstration, *Al.*, *İng.* Demonstration, ayrıca *Al.* Beweis, *İt.* Dimostrazione) Bir düşüncenin doğruluğunu ya da yanlışlığını yadsınamayacak bir biçimde gösterme... Tanıtlamak için yararlanılan kanıtlara *tanıt* denir. Tanıtlamada doğrulukları kabul edilen tanıtlardan yola çıkı-

larak doğrulukları yadsınamayan sonuçlara varılır. Tanıtlama, bir savın doğruluğunu göstererek yapılabileceği gibi, yanlışlığını göstererek de yapılabilir. Yanlışlığım göstererek yapılan tanıtlamaya *çürütme* de denir. Tanıtlama, bir *mantıksal tanıtlama* (*Os.* İspâtı mantıkî, *Fr.* Démonstration logique) olabileceği gibi bir *deneysel tanıtlama* (*Os.* İspâtı tecrübî, *Fr.* Démonstration expérimentale) da olabilir. Mantıksal tanıtlamada Aristoteles'in saptadığı özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün olanaksızlığı ilkeleri tanıt olarak kullanılır. *Tanıtlama* deyimi, *belgitleme* deyimiyle anlamdaştır; *doğrulama, haklılama* ve *kanıtlama* deyimlerinden ayırdedilmelidir. *Bk.* Tanıt, Kanıt.

TANRIBİLİM. (*Os.* İlâhiyyat, *Fr.* Théologie, *Al.* Theologie, *İng.* Theology, *İt.* Theologia) Tanrılık varsayımları kapsayan öğreti... Tanrıbilimin (teoloji) temeli, doğaüstü etkenlere inanmaktır. Konusu, deneydışı ve önsel (a priori) bir konudur. Bu bakımdan tanrı bilgisinin doğuştan var olan bir bilgi olduğu da savunulmuştur (doğuştancılık: ineizm, nativizm). Doğuştancılık dışında bu bilginin vahiy yoluyla, peygamberlerin kulağına seslenerek ya da gönüllerine doğdurularak verildiğine ve böylelikle de bütün insanlara öğretildiğine inanılır. Metafizik çağ, bu bilginin ussal bir temele oturtulması için çeşitli uğraşılarla dolu bir çağdır. Tanrıbilim, bilim adını taşımasına rağmen bilimdışıdır. *Bk.* Tanrıtanımazlık.

TANRICILIK. (*Os.* İlâhîyye, İlâhîyyûn mezhebi, İspâtı ilâh mezhebi, Vahdâniyeti ilâhîye, Vahdeti ilâh, Felsefei ilâh, İmâm billâh mezhebi; *Fr.* Théisme, *Al.* Theismus, *İng.* Theism, *İt.* Teismo) Evreni yaratan ve yöneten, vahiy yoluyla insanlara buyruklar veren bir tanrının varlığına inanma... *Tanrıcılık* deyimi, usu ve irâdesi olan kişisel bir tanrının varlığını ilerisürmekle *nedentanrıcılık* ya da *yaradancılık* (Deizm), *tanrıtanımazlık* (Ateizm) ve *kamutanrıcılık* ya da *doğatanrıcılık* (Panteizm) deyimlerine karşıttır. Bağnaz dinsel bir felsefe öğretisidir. Bilimi yadsır. Tanrıya insansal duygular yükleyen biçimine *kişisel tanrıcılık* (*Os.* İlâhîyei şahsî, *Fr.* Théisme personnel), tanrıyı tüm nesnelerin nedeni sayan biçimine *ussal tanrıcılık* (*Os.* İlâhîyyci aklî, *Fr.* Théisme rationnel) denir. *Bk.* Tanrıtanımazlık.

TANRITANIMAZLIK. (*Os.* Dehriyye, *Fr.* Athéisme, *Al.* Atheismus, *İng.* Atheism, *İt.* Ateismo) Tanrıyı yok sayan öğretilerin genel adı... Tanrıtanımazlık (ateizm), tanrıyı kesin olarak ve açıkça yok saymaktır. Örneğin, tanrıların politik hesaplarla halkı sömürmek için ilerisürülmüş uydurmalardan başka bir şey olmadıklarını söyleyen antikçağ Yunan düşünürlerinden bilgici (sofist) Prodikos gerçek bir tanrıtanımazdır. Antikçağ Yunan düşüncesinde Kirene okulundan Evhemeros' un öğretisi (Evhemerizm) de tanrıtanımaz bir öğretidir. Evhemeros'a göre tanrılar, zamanla halkın gözünde büyütülmüş ve tanrılaştırılmış insanlardır... Tanrıtanımazlık, tanrının varlığını dinsel anlayışa uygun olmayan aykırı düşüncelerle belirtenlere de yakıştırılmıştır. Bu anlamda Descartes, Spinoza, kamutanrıcılar ve doğatanrıcılar tanrıtanımaz sayılmışlardır. Gerçekte bu öğretiler tanrıtanır öğretilerdir, çünkü tanrıyı şu ya da bu biçimde düşleseler bile sonuç olarak tanrı düşüncesinde birleşirler.

TARİH. (*Os.* Tarih, Fenni tarih, İlmi tarih, Silsilei ahvâl; *Fr.* Histoire, *Al.* Geschichte, *İng.* History, *İt.* Istoria, Storia) Geçmişte neler olupbittiğini araştıran ve inceleyen bilim... *Bilmek* anlamına gelen *Yu. historein* deyiminden türetilmiştir. Konuşma dilinde *geçmiş zaman* anlamını dilegetirir. *Zamansal akış içinde gerçekleşen olaylar* olarak tanımlanır. Terim olarak *tarih bilimi* demektir. Bir anlamda da *tarih* (*Fr., İng.* Date, *Al.* Datum, *İt.* Data); bir olayın gününü, ayını ve yılını bildiren bir deyimdir. Tarih, bilimsel bir niteliğe, XIX. yüzyılda tarihsel özdekçilik öğretisiyle kavuşmuştur. Tarihin *doğal-yasalı bir süreç* olduğu bu öğretiyle tanıtlanmıştır. Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öğretisinden önce tarih, ya doğaüstü güçlerce yönetilen ya da büyük insanların rastlantısal olarak ve keyiflerine göre biçimlendirdikleri bir olaylar dizisi olarak görülüyordu. Bununla beraber, tarihin doğal bir süreç olduğunu sezen tarihçiler de çıkmıştır. Başta Arap bilgini İbni Haldun olmak üzere A. Thierry, F. Guizot, F. Mignet gibi 1830-1840 *restorasyon dönemi Fransız tarihçileri* (*İng.* French historians of the restoration) bunlardandır. Ne var ki hiç biri sorunun kökenine inememişler ve idealist bir düzeyde yüzeysel gözlemlerle yetinmek zorunda kalmışlardır. Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öncesi tarih bilimine tümüyle *idealist tarih görüşü* (*İng.* Idealistic understanding

of history) egemendir. Örneğin Hegel, tarihi, insan bilincinden üstün bir tümel bilincin yön verişiyle; sol Hegelciler, tarihi, önder insanların yön verişiyle açıklarlar. Çağdaş İngiliz tarihçisi Toynbee'ye göre de "tarih, tanrısal bir plânın gerçekleşmesidir". Gerçekte tarih, *doğal ve toplumsal gelişme süreci*'dir. Toplum tarihi, doğa tarihinden farklı olarak, insanlarca yapılır. Ne var ki tarihi yapan insanlar, idealist tarih anlayışında ilerisürüldüğü gibi önder kişiler değil, üretim faaliyetinde bulunan halk yığınlarıdır. "Tarihin ilk temel koşulunu, eşdeyişle insanların tarih yapabilmeleri için yaşamaları gerektiği koşulunu ilerisürmekle işe başlamalıyız. Yaşam, her şeyden önce yemek, içmek, giyinmek, barınmak vb. demektir. Demek ki ilk tarihsel eylem, bu gereksinimleri karşılayan araçların, eşdeyişle özdeksel yaşamın kendisinin üretilmesidir. Bu, binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de insan yaşamını sürdürmek için her günün her saatinde yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylemdir, tüm tarihin temel olgusudur... Demek ki daha ilk baştan insanların birbirleriyle özdeksel bir bağlantı içinde oldukları ve bu bağlantının insanların gereksinimleri ve üretim tarzlarınca belirlendiği ve insanlar kadar eski olduğu bir gerçektir. Bu bağlantı, durmadan yeni biçimlere girerek her türlü siyasal ve dinsel saçmalıklardan bağımsız bir *tarih* ortaya koymaktadır... Bugüne kadar tarihin bu gerçek temeli ya hiç gözönüne alınmamış, ya da tarihin gelişmesini ilgilendirmeyen bir konu sayılmıştır. Bu yüzden de tarih, her zaman, mutlaka kendi dışında bir ölçüte göre yazılmıştır. Buna karşılık gerçekten tarihsel olan ne varsa tarih dışına itilmiştir. Bundan ötürü de tarihte sadece prenslerle devletlerin siyasal eylemleri, dinsel ya da başka türden kuramsal kavgalar görülebilmiştir... Gerçekte, tarihteki tüm çatışmaların kaynağı, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkidir". Tarih "kendi amaçlarına ulaşmaya çalışan insan faaliyetinden başka hiç bir şey değildir". Tarihi insanlar yapar, ama görüldüğü gibi bunu keyiflerine göre yapamazlar. İnsanlar, üretim güçleri ve üretim ilişkileriyle belirlenirler. Üretim güçleri ve üretim ilişkileriyse kendilerinden önceki kuşaklarca hazırlanmıştır. İnsanlar, diledikleri bir ortamda değil, böylesine zorunlu bir ortamda doğarlar. İçinde gözlerini açtıkları ortamın, kendilerinden önce varlaşmış yasalarına uymak zorundadırlar. Bundan ötürüdür ki insanlık tarihi, insanlar tarafından yapıldığı halde, yasal ve eşdeyişle nesnel bir süreçtir. Ama insanlar amaçlı faaliyetleriyle, kendilerinden bağımsız olan bu nesnel süreci etkileyip değiştirebilirler. O zaman, varbulunan ortam yeni bir ortama ve varbulunan nesnel yasalar da yeni nesnel yasalara dönüşür. İnsanlık tarihî, toplumsal-ekonomik formasyonların değişim ve dönüşüm tarihidir. *Bk.* Tarihsel Özdekçilik, Tarih Felsefesi.

TARİH FELSEFESİ. (*Os.* Felsefei tarihîye, Tarih felsefesi, Felsefei silsilei ahvâl; *Fr.* Philosophie de l'histoire, *Al.* Geschichtsphilosophie, *İng.* Philosophy of history) Tarihin anlamını ve yasalarını araştıran bilgi dalı... İnsanlı tarih, toplumsal gelişme sürecinin tarihi olduğuna göre bir anlamda *toplum felsefesi* (*Os.* Felsefei içtimâîye, *Fr.* Philosophie sociale) deyimiyle de anlamdaştır. Tarih felsefesi, geçmişte *neler* olupbittiğini araştıran tarih biliminden farklı olarak, geçmişte olupbitenlerin *nedenler*'ini araştırır. Bu bakımdan tarih felsefesi, tarihsel oluşumu içinde, genel felsefe alanının üç büyük dünya görüşüne göre sıralanır: Metafizik tarih felsefesi, bireyci tarih felsefesi, diyalektik tarih felsefesi... Metafizik açıdan işlenen tarih felsefesine göre insanların tarihi tanrının iradesiyle yönetilmektedir, tanrı nasıl istemişse öyle olmuştur ve bundan sonra da öyle olacaktır. Temelde metafizikten başka bir şey olmayan bireyci tarih felsefesine göre insanların tarihini büyük bireyler, eşdeyişle üstün düşünceler yönetmektedir, bu büyük kişiler nasıl istemişlerse öyle olmuştur ve bundan sonra da öyle olacaktır. Çağdaş diyalektik tarih felsefesine göreyse tarihi, üretim ilişkileriyle belirlenen toplumlar yapar, toplumsal olayların nedenleri özdeksel koşullardır... Tarih felsefesi, metafizik ve bireyci açılardan işlenirken bile, çağdaş özdekçi diyalektik anlayışın sezgisini taşımaktadır. Tarih felsefesinin ve toplumbilimin kurucusu sayılan Arap düşünürlerinden İbni Haldun (1334-1406) göre toplumsal olayların nedenini toplumun kendisinde aramak gerekir. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, ulusların hal ve durumlarının *değişmekte* olduklarını unutmaktır. Değişme, tanrının bütün varlıklar için koyduğu bir yasadır. Doğasal evrim, özdeksel bir değişmeden ibarettir. Toplumlar da insanlar gibi doğar, gelişir ve ölürler. Hüner ve sanayiin gelişmesi, toplumsal gelişmenin başında gelir. Hüner ve sanayiin gelişmesi, insanı düşünsel bilgilerle uğraşmaya yöneltir. Değer emekle belirlenir, pazarda satılan buğ-

dayda iş ve emeğin değeri açıkça görünmez ama buğdayın değeri onu elde etmek için harcanan iş ve emeğin değeridir. Toplumsal olayların temeli ekonomiktir... İtalyan düşünürlerinden Giovanni Battista Vico'ya (1688 -1744) göre insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar. Devlet biçimleri, töreler, dil gibi çeşitli toplumsal kurumlar birbirleriyle bağlantılıdırlar. Tarih, temelde tanrı işi olan bir planın gerçekleşmesidir... Alman düşünürü Immanuel Kant'a (1724-1804) göre tarihsel olayların nedeni doğanın ereğidir, doğa insanlar için *töresel bir ide*'yi gerçekleştirmek istemiş ve bütün olayları bu ereğe varmak için planlamıştır. Doğa, insan türünün "hak ve adalet"i sağlayan ereksel bir topluma erişmesini istemiştir. Ama insan türü bu ereği, doğanın zorunluğundan kurtulup ussal özgürlüğe (hayvanlıktan insanlığa) geçerek gerçekleştirecektir. Çünkü insan türü yetkinliğe doğru yükselmek için belirlenmiştir... Alman düşünürü Gottfried Herder'e (1744-1803) göre insanların tarihini insanların kendi doğal yetenekleriyle içinde bulundukları doğal koşullar belirler. Tarihin ereği insanlığa varmaktır. Tarih bu ereği gerçekleştirmek için sürekli olarak olgunluğa doğru gelişir... Fransız düşünürü Saint-Simon'a (1760-1825) göre tarihsel olayların nedeni büyük toplumsal çıkarların çatışmasıdır... Fransız tarihçisi Augustin Thierry'ye (1795-1856) göre savaşlar toplumsal çıkarlar uğruna yürütülür. Toplumsal olayların nedeni çıkar çatışmasıdır. Tarihi kişiler değil halk toplulukları yapar... Fransız tarihçisi François Mignet'ye (1796-1884) göre olayları insanlar değil, insanları olaylar yönetir. Politik gruplaşmaları belirleyen sınıf çıkarlarıdır... Fransız tarihçisi François Guizot'ya (1784-1871) göre politik kurumlar neden değil, sonuçtur. Onları toplum meydana getirir. Halkın durumunun ne olduğunu hükümet biçimlerinde araştıracak yerde, hükümetin ne olması gerektiğini anlamak için halkın durumu araştırılmalıdır... Alman düşünürü Iohann Gottlieb Fichte'ye (1762-1814) göre tarihin amacı usa ve özgürlüğe doğru yükselmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için bir çocuk saflığından yola çıkan tarih günahlar içinden geçerek ussallığın özgür alanına ulaşacaktır... Alman düşünürü Friedrich Schelling'e (1775-1854) göre tarih, yasalara bağlı bir fenomenler dizisidir. İnsanların özgür eylemleri tarihsel zorunluğun sonucudur. Özgürlük ve zorunluk aynı şeydir, özgürlük bilincine varılmış zorunluktur. Alman düşünürü Friedrich Hegel'e (1770-1831) göre tarih evrensel ruhun zaman içinde gelişmesidir. Tarihsel olaylar evrensel bir ussallığın yönetimindedir, bu evrensel ussallık doğa yasalarıyla belirir. Bütün bu metafizik ve metafizik özdekçi tarih felsefelerinin dışında tarih bilimi ve tarih felsefesi, bilimsel olarak, XIX. yüzyılda tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öğretisiyle gerçekleşmiştir. *Bk.* Tarih, Tarihsel Özdekçilik.

TARİHSELCİLİK. (*Os.* Tarihîyye, *Fr.* Historisme, *Al.* Historismus, *İng.* Historism, *İt.* Historismo) Tüm nesne ve olayların gelişimlerini somut tarihsel koşullarla olan bağlantılarıyla inceleyen ve değerlendiren öğrenme yöntemi... *İstorizm* ve *istorisizm* deyimleri karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kimi yazarlarımızca aynı anlamda *tarihçilik* deyimiyle de dilegetiriliyor, *tarihsellik* deyimiyle çevirenler de var (Örneğin *Bk. Materyalist Felsefe Sözlüğü*, 1972, Aziz Çalışlar çevirisi, s. 456). Oysa bu üç deyim arasında önemli ayrımlar vardır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmaktadır: "Olayları ve nesneleri belli tarihsel gelişimin ürünleri olarak gören, bunların nasıl ortaya çıkıp nasıl geliştiğini, nasıl bugünkü durumlarına geldiğini araştıran ve bugünü geçmişe bağlayarak açıklayan yaklaşım". Gene Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Felsefe Terimleri Sözlüğü*'nde Prof. Bedia Akarsu tarafından şöyle tanımlanmaktadır: "XIX. yüzyılın ortalarında, özellikle Almanya'da tarih bilimlerinin bağımsız gelişme sürecinde ortaya çıkan düşünce akımı; olayların açıklanmasında tarihe öncelik veren eğilim, tarihsel düşünme eğilimi". Prof. Akarsu tarihselciliğe dört ayrı anlam saptamaktadır: "1. Bütün olayları, başarıları ve değerleri içinde doğdukları tarihsel durumlardan ve tarihsel koşullardan kalkarak açıklamaya çalışan, giderek bu olayların nesnel içeriklerinin ve bugünkü anlamlarının açıklanmasını da ancak bu geçmişe bakış içinde elde edeceğine inanan düşünce biçimi; 2. İnsan varoluşunun özünü onun tarihselliğinde gören, tarihselliği insan yaşamının canlı temeli diye anlayan, böylece de dünyayı tarih olarak kavrayan felsefî düşünme doğrultusu (Özellikle Dilthey, York von Wartenburg ve varoluşçu felsefede karşımıza çıkar, tarihsel okulda doruğua erişir); 3. Tarihi yalnızca kendisi için inceleme, tarih eğitimine aşırı önem vererek gelişigüzel geçmiş değerleri yeniden canlandırma uğruna bugünü fedâ etme, tarih kül-

türü ve bilginliğinin yaşama ve eylemeyi felce uğratacak biçimde aşırılığı; 4. Tarihin ilkece olduğundan değerli görülmesi, tarih gerçeklerinin değişmez yetkeler olarak saltıklaştırılması". Bütün bunların dışında, tarihçi anlayış, bilimin başlıca ilkelerinden biridir ve nesnelerin değişmelerindeki geriye çevrilmezliği ve ard ardalığı içerir. Tarihçi anlayış, örneğin Darwin kuramı gibi, doğayı yöneten pek çok yasaların keşfedilmesine yolaçmıştır. Tarihçi anlayış, eytişimsel yöntemin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna karşı metafizik yöntem, ya tarihçi anlayışı yadsır ya da çarpıtır.

TARİHSELLİK. (*Os.* Tarihîlik, *Fr.* Historicité, *Al.* Geschichtlichkeit) Tarihsel olanın niteliği... *Zamana bağlılık ve gelipgeçicilik* anlamlarında da kullanılır. Varoluşçuların dilinde *insanın kendine özgü durumu*'nu dilegetirir. *Bk.* Tarih.

TARİHSEL ÖZDEKÇİLİK. (*Os.* Tarihî maddecilik, *Fr.* Matérialisme historique, *Al.* Historischer Materialismus, *İng.* Historical materialism) Toplumsal gelişmenin özdeksel temele dayandığım tanıtlayan öğreti... Tarihsel özdekçilik öğretisi, tarihi eytişimsel yöntemle inceleyerek, toplumsal gelişmenin nesnel ve özdeksel temele dayandığını meydana çıkarmış ve tanıtlamıştır. Tarihsel özdekçiliğe gelinceye kadar tarih, metafizik ve bireyci açılardan ruhsal bir temele dayandırılarak açıklanmaya çalışılıyordu. Bu açılara göre tarih ya tanrı işi, ya tanrısal-doğasal bir planın gerçekleşmesi, ya evrensel ruhun güdümü, ya da üstün insanların düşüncelerinin ürünüdür. Bu çeşitli deyimlerin tümü, nesnel ya da öznel bir ruhçuluğu dilegetirmekteydiler. Onlara göre toplumsal gelişmenin nedeni tek sözle ruhsal bir etkiydi. Buysa pratikle doğrulanamayan bir varsayımdı. Metafizik görüş açık ve kesin bir ruhçuluğa, bireyci görüş gizli ve dolaylı bir ruhçuluğa dayanıyordu. Metafiziğe göre savaşları tanrı yaptırıyordu, bu düzeyde insanların kaderlerine boyun eğmekten başka yapabilecekleri hiç bir şey yoktu. Bireyciliğe göre savaşları birey (üstün kişi ya da üstün düşünce) yaptırıyordu, bu durumda da insan topluluklarının kaderlerine boyun eğmekten başka yapabilecekleri hiç bir şey yoktu. Her iki karşılık da kolay ve rahat, tarihsel olayların kendilikleri (mahiyet) incelenmeden verilmiş karşılıklardı. Metafizik ve bireyci öğretiler tarihsel olayların kendiliklerini inceleyemezlerdi, çünkü onlara göre kendilikler *bilinemezdi.* Metafizik ve bireyci anlayışa göre kendilik *ruh*'tur ve ruh yapı olarak *bilinemez* bir şeydir. İşte özdekçilik bu temel görüşte ağırlığım koymakta ve tarihi de bu temel görüşe uygun olarak çözümlemektedir. Kendilik *özdek* (madde)'tir ve özdek yapı olarak *bilinebilir* bir şeydir... Tarihsel özdekçiliğe göre tarihsel olayların ya da eşdeyişle toplumsal gelişmenin nedeni özdeksel bir nedendir; tarihi tanrı (metafizik düşünce) ya da üstün insan (bireyci düşünce) değil, insanlar (toplum) yapar. İnsanların düşüncelerinin (fikir) altında sınıflar ve sınıf çatışmaları yatmaktadır. "İnsanlar yaşayacak durumda olmalıdırlar ki tarih yapabilsinler". Yaşayacak durumda olmak demek; yemek, içmek, giyinmek, barınmak için ekonomik eylemde bulunmak demektir. Düşünceleri meydana getiren bu ekonomik eylemlerdir. Çiftçi, çiftçice düşündüğünden çiftçi olmuş değildir, çiftçi olduğu için çiftçi gibi düşünmektedir. Ama bu tarihsel zorunluk hiç bir zaman bireyin (fert, kişi) etkinliğini engelleyemez. Çiftçi, çiftçi gibi düşünmek zorundadır ama çiftçi gibi düşünerek içinde yaşadığı ortam ve koşulları etkiler ve değiştirir. Eğer böyle olmasaydı diyalektik düşüncenin vardığı sonuç da, metafizik ve bireyci düşüncelerin vardıkları sonuçlar gibi, kör bir kadercilikten başka bir şey olmazdı. Tarihsel özdekçiliğin açıklanmasında genellikle yanlış anlaşılan bu nokta çok önemlidir. Diyalektik anlayış, bu karşılıklı etki (karşılıklı eylem, interaction) anlayışıdır. Doğasal ve toplumsal bütün fenomenler hem etkilenir hem etkiler. Doğasal gelişmenin belli bir noktasında insan ve bilinç oluşmuştur. Artık bilinçli insan da doğasal diyalektiğe katılmış ve kendi tarihini bizzat kendisi yapmaya başlamış bulunmaktadır. Bilinçli insan, kendisini değiştiren ve oluşturan koşulları, karşı etkisiyle değiştirmekte ve oluşturmaktadır. Toplumsal bilinç biçimleri üretim ilişkilerine bağlıdırlar ama bir yandan da o üretim ilişkilerini etkilemekte ve değiştirmektedirler. Üretim ilişkileri altyapıdır; üstyapıyı meydana getiren siyasal, dinsel, kültürel bütün değerler altyapıca belirlenir. Ama üstyapı da, altyapıyı belirler ve değiştirir. Bu oluşma, neden-sonuç zincirinde sıralanan mekanik bir oluşma değil, karşılıklı etkiyi kapsayan diyalektik bir oluşmadır. İnsanların tarihi de aynı diyalektik oluşun içindedir ve karşılıklı etkilerin çatışmasıyla gelişmektedir. Tarihte büyük adamların ortaya çıkışı da bu tarihsel gerekirciliğin (tarihî determinizm) zorunluğudur. On-

ları meydana çıkaran, onlara karşı duyulan toplumsal gereksinmedir. Tarihte, ne zaman bir lider gereksinmişse o lider hemen bulunmuştur. Her sınıf liderini kendi toplumsal yapısından çıkarmış ve kendi yapısına uygun bir biçimde belirlemiştir. Büyük adamın ya da liderin rolü, kendi toplumunun koşullarının gerektirdiği doğrultuda belirmiştir. Tarihin gözlenmesi ve incelenmesi bu savı doğrulamakta ve yasalaştırmaktadır. Kişi, toplumsal koşulların gerektirdiği zaman ve gerektirdiği biçimde Sezarlaşır. Sezarlaşınca da Sezar gibi düşünmeye başlar ve Sezarca etkiler. Metafiziğin ilerisürdüğü gibi Sezarca düşünce gökten inmiş ya da kendi kendine oluşmuş değildir Sezarca düşünce, Sezarlığı gerektiren koşulların ürünüdür... Tarihsel özdekçilik, sosyal evrimin genel yasalarının bilimidir. Tarih, özdekçi diyalektik incelemeyle bilimselleşmiş ve olağanlıklar yığını ya da kader çizgisi olmaktan kurtularak tüm toplumsal yaşamda geçerli *yasa*'lara kavuşmuştur. Bu yasalar şunlardır: Toplumun temeli, üretim biçimidir (üretim biçimi, insanların yaşamak için gereksedikleri bütün şeyleri elde etme biçimidir). İnsanların çeşitli değer ölçülerini kapsayan üstyapı, bu temelce belirlenir (insan, bu temel belirlenişle belli bir kültüre, ideolojiye, psikolojiye varır). Belli bir doğrultudaki toplumsal gelişme, üretim ilişkilerinin üretim güçlerine uygunluğu sırasınca ve süresince mümkündür, üretim ilişkileri üretim güçlerine köstek olmaya başladıkları zaman değişme (transformasyon) zorunludur. Üretim biçimi, insanlar arasındaki üretim ilişkileriyle üretim güçlerinin (üretim güçleri; insan, toprak, hammaddeler, makine, alet, edinilmiş bilgiler ve benzerleridir) birbirlerine olan karşılıklı etkileriyle belirlenir. Bu karşılıklı etkiler birbirlerini köstekleyebilirler (örneğin köleci üretim biçiminde fazla üretim yeni ve pahalı aletler meydana getirdi, köle sahipleri bu pahalı aletleri işin sonucuna hiç bir ilgi duymayan kölelerin ellerine veremez oldular, üretim ilişkisi üretim gücünü kösteklediği ve köleci üretim biçimi zorunlu olarak feodal üretim biçimine dönüştü). Toplumsal yasalar, insan bilincinden bağımsız bir tarihsel zorunluğa bağlıdır; ancak bu tarihsel zorunluk insanların eylemlerinden doğan bir zorunluktur, insan etkisinden bağımsız bir zorunluk değildir. Daha açık bir deyişle örneğin köleci üretim biçiminden feodal üretim biçimine geçiş, geceden sonra gündüzün oluşu gibi insan dışı bir olgu değil, insan eyleminin meydana getirdiği bir olgudur. Pek açıktır ki insan olmasa toplumsal olay olmaz, toplumsal olay olmayınca toplumsal yasa belirmezdi. Yasalarıyla birlikte toplumsallık ya da tarih, bizatihî insancalık demektir. Tarihsel özdekçilik öğretisi, eytişimsel özdekçilik öğretisiyle sımsıkı bağımlıdır ve birbirinden ayrılamaz. Toplumsal olayların gerçek nedenlerini açıklamak ve ideolojik olayları bu nedenlerle bağımlı kılmakla yeni ve açık bir dünya görüşü getirmiştir. Doğa ve toplum bütünlüğü bu dünya görüşünün başlıca niteliğidir. Toplumun da, doğa gibi, kendine özgü nesnel yasalarla geliştiği ve bu yasaların da, doğa yasaları gibi, zorunlu bulunduğu tarihsel özdekçilikle meydana konmuştur. Bu yasaların işleyişinde nesnel etmenle öznel etmenin kopmaz bağımlılığı gün ışığına çıkmıştır ki bu ancak diyalektik bir anlayışla kavranabilirdi. *Bk.* Eytişimsel Özdekçilik, Altyapı, Üstyapı, Tarihsel Yasalar.

TARİHSEL YASALAR. (*Os.* Tarihî kanunlar, *Fr.* Lois historique) Tarihsel gelişmeyi belirleyen nesnel ve zorunlu iç bağlılıklar düzeni... *Toplumsal yasalar* deyimiyle anlamdaştır. *Tarihsel zorunluk* deyimiyle de dilegetirilir. Herhangi bir şey öyle olmak zorundaysa o şeyde yasalılık var demektir. Toplumsal gelişme de zorunlu olarak gerçekleşir, demek ki yasalıdır. Tarihsel yasalar, insan bilincinden ve iradesinden bağımsızdır. Daha açık bir deyişle insanlar bu yasaları ne ortadan kaldırabilir, ne de yenilerini yaratabilirler. Ama bu yasaları keşfedebilirler ve böylelikle tarihin akışına etken olabilirler. İnsanın özgürlüğü, bu nesnel yasaları bilip tanıması ve onları kendi yararına kullanabilmesidir. Tarihsel yasalar insanın bilinçli etkinliğini dışındalamazlar, tam tersine, insansal etkinliği zorunlu olarak içerirler. Çünkü insanlar yoksa, hiç bir toplumsal yasa da yoktur. Düşünceler gökten zembille inmezler ya da insan beyninde kendi kendilerine varlaşmazlar. Düşünce, insanın özdeksel yaşamının bilinçsel yansımasıdır. Önce yaşanılır, sonra bu yaşanılanın düşünceleri edinilir. Ama düşünce, bir kez varlaştı mı, "yığınları etkisi altına alarak özdeksel güçler haline gelir". Evet, tarihin, insan düşüncesinden bağımsız nesnel yasaları vardır. Ama bu nesnel etmenlerin işleyebilmesi için öznel etmenin, eşdeyişle insanların bilinçli etkinliklerinin işe karışması gerekir. Ne var ki öznel etmenler, gerekli nesnel etmenlerin (eşdeyişle nesnel koşullarm) hazır olduğu zaman işe karışa-

bilirler ve etkin bir rol oynayabilirler. Örneğin Fransız-Rus savaşı, Rusya'nın karlı stepleri yerine Afrika çölünde (nesnel etmen) yapılsaydı, insanın bilinçli etkinliği (öznel etmen) orada kar fırtınaları oluşturamazdı. Ama Rusya steplerinde kar fırtınaları başlayınca (nesnel etmen), insanların bilinçli etkinliği (öznel etmen) işe karıştı ve Napoléon ordularını darmadağın etti. Ne var ki General Kutuzov'un bilinçli etkinliği (öznel etmen) işe karışmamış olsaydı, sadece kar fırtınaları (nesnel etmen) Napoléon ordularını yenik düşüremezdi. Tarihsel ya da toplumsal yasalar, insansal etkinliğin genel yönelişini belirler. Örneğin bir toplumun gelişmesi için, üretim ilişkilerinin üretim güçleriyle uygunluğu gerekir. Bu, tarihsel ve toplumsal bir yasadır. Üretim ilişkileriyle üretim güçleri arasındaki uygunluk bozulmuş ve üretim ilişkileri üretim güçlerinin gelişmesini destekleyecekleri yerde kösteklemeye başlamışlarsa, insanlar ne etseler toplumlarını gelîştiremezler. Ne var ki tarihsel ve toplumsal yasalar da ne etseler, insansal etkinlik olmaksızın bu uygunluğu kendiliklerinden sağlayamazlar. İnsansal etki, tarihsel yasanın doğrultusunda işe karışırsa toplum değişime uğrar ve bu uygunluk yeniden sağlanır. Ama toplum da artık eski toplum olmaktan çıkar ve yepyeni bir toplum olur (Örneğin köleci bir toplumken feodal bir toplum olur). Bu konuda altı çizilmesi gereken bir bilgi de şudur: Tarihsel ve toplumsal yasaların her türlü engellere rağmen ergeç kendilerine bir yol açacakları söylenir. Burada söylenmek istenen, bu yasaların gerekli değişimleri insansal etki olmadan kendi kendilerine gerçekleştirecekleri değil, ergeç bu yasaların uygulanmasında çıkarı olan toplum güçlerinin oluşacağı ve nesnel yasaları bilinçli etkenlikleriyle işletebilecekleri gerçeğidir. Yoksa toplumsal yasalar, insansal etkinlik olmaksızın, asla kendiliklerinden işleyemezler ve kendilerine işleyebilme yolu açamazlar. İnsansal etkinlik, sadece bu yasaları işletmekle kalmaz, tarihin zorunlu yürüyüşünü hızlandırır ve gerçekleşecek yeniliğin doğum sancılarını hafifletir. Toplumun yöneticileri arasında tarihin nesnel yasalarına karşı çıkanlar olmuştur. Alman'ların Hitler'i bunun en yeni örneklerinden biridir. Ama görüldüğü gibi Hitler de tarihin nesnel yasalarına yenilmiştir, çünkü hiç bir insan tarihin tekerleklerini tersine döndüremez. Anlamdaş olarak kullanıldıkları halde *tarihsel yasalar* deyiminin *toplumsal yasalar* deyiminden daha özgül bir anlamı da vardır, belli toplumsal yasaların belli tarihsel bir kesime özgü bulunduklarını da dilegetirir. *Bk.* Tarihsel Özdekçilik, Yasa, Olumsuzlamanın Olumsuzlanması Yasası, Nicelikten Niteliğe Geçiş Yasası, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası.

TASARIM. (*Os.* Tasavvur, İstihzâr, Sûreti müstahzara, Sûret, Sûreti zihnîye, Sûreti nâibe, İstircâ, İstiâde, Tasavvuru mahsus, Tasavvuru zihnî, Tasvir Temessül, Timsâl, Misâl, Temsil, Mefhûm, Tekevvün, Fikîr, İhsâs, İrâe, Vekâlet, Niyâbet, Nişânî, Remzî, Tasavvuru sâzeç, İhzâr, Husûlü sûret; *Fr.* Représentation, *Al.* Vorstellung, Vertretung, Repraesentation; *İng.* Representation, Presentation; *İt.* Rappresentazione, Presentazione) Önceden algılanmış olanın yeniden üretilen imgesi... *İmgelem yoluyla oluşturulan*'ı dilegetirmekle *algı*'dan ayrılır. Bununla beraber geniş anlamda *algısal bilinç içeriği* anlamında da kullanılmaktadır. Ruhbilim yetkeleri, zihinde ilk kez oluşturulana *görünüm* (*Os.* İhzâr, *Fr.* Présentation), önceden oluşturulmuş olanın yeniden üretilmesine *tasarım* denmesini öğütlerler. Örneğin ünlü ruhbilimci G. Dwelshauer şöyle der: "*Ansal imge* (*Os.* Sûreti zihnîye, *Fr.* Image mentale) deyimi bana, bu deyimin anlamdaşı olan *tasarım* deyiminden daha açık görünüyor. Tasarım deyimi, şimdiye ve geçmişe, olay ve anıya özgü herşeyi kapsar. Bu deyim, İngilizlerin *idea* ve Fransızların *idée* dedikleri şeyi, yâni bilinçli olan her kavramı dilegetirir. Bir de somut düşünce (tam anlamıyla tasarım)'yle soyut düşünceyi birbirinden ayırdetmemiz gerekir. Soyut düşünce, tasarımladığımız şeyden çok, anladığımız şeyi dilegetirir. Birinci anlamda *ansal imge* ya da *duyulur tasarım* ya da *imgeli tasarım* deyimlerini, ikinci anlamda *kavram* (*Os.* Mefhûm, *Fr.* Concept) ya da *düşünce* (*Os.* Fikir, *Fr.* Idée) deyimlerini kullanmayı yeğlemeliyiz. *İmge* (*Os.* Sûret, *Fr.* Image) deyimini bir nesnenin ya da şimdiki bir olayın duyulur tasarımı için kullandığımız gibi bir anının ya da çözümlenmiş bir olayın yeniden tasarımı için de kullanıyoruz. Burada da *nesne imgesi* (*Fr.* Image d'objet)'yle *anı imgesi* (*Fr.* Image-souvenir) ve *imgelem imgesi* (*Fr.* Invention imaginative) deyimlerini birbirinden ayırdetmeliyiz". Tasarım, *algı*'yla *kavram* arasında bir bağlama aracıdır. Çünkü nesnel gerçeklikle doğrudan ilişkili bulunmadığından önemsiz ayrıntıları bir yana bırakıp önemli özelliklere dikkati çeker. Böylelikle, algılardan genelle-

meler yapılarak kavramlara varılır. Tasarımlar, öğrenmenin ve eylemenin, özellikle de sanatsal faaliyetlerin başlıca iticisi olan insanın düş gücünü işletirler. İnsansal etkinlik, her ânında, tasarımlarla bağlantılıdır. Tasarım, bilgi sürecinde en önemli bilgi edinme öğesidir. Çünkü duyumsal tasarımla ussal tasarım daima birbirlerini etkileyerek yol alırlar, bundan ötürü de duyumsal bilgiyle ussal bilgi daima birbirlerine geçerler, gerçek bilgi böylelikle oluşur. *Bk.* Yansı Kuramı, İmge, İmgelem, Kavram, Düşünce, Algı.

TASIM. (*Os.* Kıyâs, İstidlâli istintâcî, Karîne; *Fr.* Syllogisme, *Al.* Syllogismus, *İng.* Syllogism, *İt.* Syllogismo) Tümdengelim yoluyla sonuç çıkarma... *Tasım öğretisi* (*İng.* Syllogistics)'nin kurucusu Aristoteles de bu anlamda *Yu. syllogismos* deyimini kullanmıştı. Tasım, üç önermeli bir çıkarımdır; biçimsel mantıkta, bir özelliği, o özelliği kapsayan genellikle karşılaştırarak sonuç çıkarma yöntemidir. Örneğin, *insanlar ölümlüdür, Sokrates insandır, öyleyse Sokrates de ölümlüdür.* Bu tasımda sonuç tümden gelir ve tümle doğrulanır, öncüller ve sonuç genelden özele doğru birbirlerini kapsarlar. İnsan ölümlülüğü, Sokrates insanlığı ve bundan ötürü de ölümlülüğü kapsar. İnsan ölümlülüğü ve Sokrates insanlığı kapsıyorsa Sokrates'in ölümlülüğü de kapsaması zorunludur. Tasımın ilk iki önermesine *öncüller,* sonucu veren üçüncü önermesine *vargı* denir. Gerçekte tasım bize yeni bir şey öğretmez, sadece öncüllerin anlamında kapsanmış olanı meydana çıkarır. Örneğin balıkçıya "lüfer tâze mi?" diye sorarız, balıkçı, "dükkânımdaki bütün balıklar tâzedir" karşılığını verir. Bu karşılıktan şöyle bir tasımlama yapılır: 1. Bu dükkândaki bütün balıklar tâzedir, 2. Lüfer de bir balıktır, 3. Demek ki lüfer de tâzedir. Ama balıkçı yalan söylemişse, çıkardığımız sonuç da yanlış olur. Ama bu, tasımın değersiz olduğu anlamına gelmez. Tasım bize, genellemelerimizi bir noktada sınırlamamız gerektiğini öğretir. Örneğin "bütün zehirler öldürücüdür" genellemesinin yanlış olduğunu tasımsal bir uslamlamada anlarız, çünkü öldürücü olmayan zehirlerin de varlığını görürüz. Ancak birbirine bağlanabilen iki önermeden bir çıkarım yapılabilir, eşdeyişle iki önerme aynı olgunun önermeleri olmalıdır. Yukardaki balıkçı örneğimizde balıkçının yanıtı "dükkânımdaki bütün sebzeler tâzedir" olsaydı bundan lüfer balığının da tâze olduğunu çıkarsayamazdık. Üçüncü önermede balıksal bir sonuç çıkarabilmek için ilk iki önermede *balık* teriminin bulunması gerekir, her iki önermede ortak olan bu terime *orta terim* (*Lâ.* Terminus medius) denir, Aristoteles'in deyimiyle "öncülleri birleştirip çıkarımı yapılabilir kıldıktan sonra orta terim ortadan çekilir", eşdeyişle vargı önermesinde orta terim bulunmaz. *Öncüller* (*Lâ.* Praemissa)'in birinci önermesine *büyük önerme* (*Os.* Kübrâ, *Fr.* Majeur), ikinci önermesine *küçük önerme* (*Os.* Suğra, *Fr.* Mineur) denir. Üçüncü önerme, *vargı* (*Lâ.* Conclusio) önermesidir. Tasımın, orta terimin dışındaki öteki iki terimine *büyük terim* (*Lâ.* Terminus maior) denir. Örneğin: "Bütün insanlar ölümlüdür —Sokrat bir insandır— Öyleyse Sokrat da ölümlüdür" önermesinde *insan* orta terim, *ölümlülük* büyük terim, *Sokrat* küçük terimdir. Bundan ötürüdür ki büyük terimi kapsayan önermeye *büyük önerme* (*Lâ.* Propositio maior), küçük terimi kapsayan önermeye *küçük önerme* (*Lâ.* Propositio minor) denmektedir. Vargı önermesinde büyük terim *yüklem* (*Lâ.* Praedicatum), küçük terim *konu* (*Lâ.* Subjectum) olarak görünür; örneğimizde ölümlülük yüklemi, Sokrat konusuna yüklenilmiştir. Tasım, orta terimin büyük ve küçük önermelerdeki *yerine* göre biçimlenir. Her tasım belli bir çıkarım kuralına göre, eşdeyişle belli bir *kip* (*Lâ.* Modus)'e göre kurulur. Her tasım *biçim* (*Lâ.* Figura)'inin çeşitli kipleri vardır. Tasımın biçimiyle kipi birbirleriyle ilişkilidir. Aristoteles, orta terimin büyük ve küçük önermelerde aldığı yere göre üç tasım biçimi saptamıştır; birinci tasım biçimini dört, ikinci tasım biçimini de dört, üçüncü tasım biçimini altı kipte (toplam olarak üç figürden on dört kip) düzenlemiştir. Skolâstikler, buna beş kipli dördüncü bir biçim daha eklemişlerdir ki bu dördüncü biçime *Galenus figürü* denir. Böylelikle dört tasım biçiminde on dokuz kip saptanmıştır. Bütün bunlar kategorik tasımlardır, Aristoteles'in bu tasımlarına daha sonra stoacılar hipotetik tasımları da katmıştır. Bunlar, içlerinde en az biri koşullu olan tasımlardır. Nitekim her *kesin* (kategorik) önerme, kolaylıkla *koşullu* (hipotetik) önermeye çevrilebilir; "her insan akıllıdır" denileceği yerde "bir nesne akıllıysa insandır" da denebilir. Tüm tasımlar, biçimsel mantığın *özdeşlik* ve *çelişmezlik* ilkelerinin uygulanmasından başka bir şey değildirler. *Bk.* Tümdengelim, Mantık, Çıkarsama, Aristoculuk.

TEKBENCİLİK. (*Os.* Eneiyye, *Fr.* Solipsisme) Sadece bireysel benin varlığını tanıyan aşırı idealizm... Solipsizm, Lâtince *yalnız kendim* anlamına gelen *solus ipse* sözcüklerinden yapılmıştır. Varlığı düşünceye indirgeyen idealizm, zorunlu olarak, tekbenciliğe varır. Her şey sadece düşüncemizde varsa ve düşüncemizin dışında hiç bir nesnel gerçeklik yoksa, gerçek olan sadece bizim varlığımızdır demekten başka çıkar bir yol yoktur. İdealizmin bu zorunlu sonucuna göre öteki insanlar da ancak benim düşüncemde vardırlar, öyleyse evrende tek gerçek sadece ben' im... Bu zorunlu sonucun saçmalığı bütün idealistleri ürkütmüştür ve her idealist kendisini bu zorunlu saçmalıktan kurtarmak için çabalamıştır, en aşırı idealistler bile kendilerini böyle bir suçlanma ihtimaline karşı önceden savunmak gereğini duymuşlardır. Olguculuk (pozitivizm), varoluşçuluk (egzistansiyalizm) gibi örtülü ve gizli idealimzler de tekbencilik sonucuyla karşılaşmak zorundadır. Açık ya da gizli, idealizmin her biçimi, tutarlı kalmak istediği sürece, tekbencilik sonucundan kaçınamaz. Özdeği yadsıyan ve varlığı düşünceye indirgeyen bütün öğretiler tekbencilikten kurtulmak isterlerse tutarlı kalamazlar. Olguculuk gibi ilk bakışta bilimsel görünen birçok öğretiler sistemlerini büyük bir güvenle kurarlarken bu saçma sonuçla karşılaşınca şaşırıp kalırlar. *Bk.* Düşüncecilik, Özdeksizcilik, Öznel Düşüncecilik, Öznelcilik, Ampirio-Kritisizm, Varoluşçuluk, Olguculuk.

TEKİL-TİKEL-TÜMEL. (*Os.* Müfret-Cüz'î -Küllî, *Fr.* Singulier-Particulier-Universel, *Al.* Singulaer-Partikular-Universal, *İng.* Singular -Particular-Universal) Nesnel ilişkileri bilme derecemizi dilegetiren birbirleriyle sıkıca bağımlı üç felsefesel kavram... Eytişimsel özdekçi öğretiye gelinceye kadar yanlış anlamlar verilen ve birbirleriyle karşıtlaştırılan bu kavramların gerçek anlamları ve özellikle bağımlılıkları eytişimsel özdekçi öğreti tarafından çözümlenmiş ve açıklanmıştır. Örneğin tümel, antikçağ felsefesinde *yinelenen benzer* sayılıyor ve *Yu. arkhe* (her şeyin temeli) olarak niteleniyordu. Bu yüzden tümelin, Thales su, Herakleitos ateş, Demokritos atom vb. olduğunu ilerisürmüştü. Aristoteles'e göre tümel, insan zihninin soyutlamalarından başka bir şey değildi. Daha sonra Locke, Kant ve hattâ Hegel bile buna benzer açıklamalar yapmışlardı. Oysa gerçek şuydu: Her üç kavram da nesnel gerçekliğin birbirinden farklı nesnel ilişkilerini yansıtırlar, birbirleriyle bağımlıdırlar, her zaman birbirlerine dönüşürler ve biri olmaksızın öbürleri de olamaz. Her nesne ve olay tekildir, bundan ötürü tüm öbür nesne ve olaylardan ayrılır. Ama her tekil nesne ve olay, aynı zamanda, öbür nesne ve olaylarla ortak yanlar da taşır. Bu ortak yanlar, bir grup nesne ve olaya özgüyse tikel, tüm nesne ve olaylara özgüyse tümeldir. Demek ki bir tür özellikleriyle tekil olan, başka bir tür özellikleriyle tikel ve daha başka özellikleriyle de tümeldir. Demek ki tekil, belli koşullarda tikel ve tümel durumuna dönüşebilir.

TEKNİK. (*Os.* Fen, İlim, Usulü fenniye, Usulü sınâîye, Mârifeti amelîye, Sanaat; *Fr.* Technique, *Al.* Technik, *İng.* Technics, *İt.* Tecnica) Toplumsal faaliyet yöntemlerinin tümü... *Uygulayım* deyimiyle özleştirilmiştir. Sıfat olarak *uygulayımsal* (*Os.* Fennî, İlmî, Tatbikî, Âlî; *Fr.* Technique, *Al.* Technisch, *İng.* Technical, *İt.* Tecnico) deyimi kullanılır. Ayrıca *yol* ve *yöntem* deyimleriyle de dilegetirilir. *Yapabilme gücü* anlamındaki *Yu. tekhne* deyiminden türemiştir. *Kuramsal bilimin pratikteki uygulanması* olarak tanımlanır. Bilimin amacı bilgi, tekniğin amacıysa üretimdir. Örneğin cisimlerin ısıyla genişlediği teorik bir bilgidir, bu teorik bilgiyi buhar makinesine uygulamak tekniktir. Bu anlamda *teknik*, teorik bilimden pratik alanda yararlanmayı dilegetirir.

TEKNİKBİLİM. (*Os.* İlmi amelî, Fennîyât, Âliyât, Sınâiyât, Mephası fünûn ve sanayi, İlmi sanayii mihanikîye, İlmi usulü fenniye, İlmi usulü sınâîye, İlmi ıstılahatı fennîye; *Fr., Al.* Technologie, *İng.* Technology, *İt.* Tecnologia) Çeşitli teknikleri inceleyen ve yeni teknikler araştıran bilim... Bir anlamında da *çeşitli amaçlarla oluşturulan makinelerin, dizgelerin ve yöntemlerin tümü*'nü dilegetirir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *uygulayımbilim, Yapım İyeliği Terimleri Sözlüğü*'nde *teknik bilgisi, Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde *teknoloji, Budunbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *teknik bilgi* deyimleriyle dilegetirilmiştir.

TEKTANRICILIK. (*Os.* Vahdâniyeti ilâhîye mezhebi, Mezhebi tevhit, Vahdânîyye, Tevhidi bârî; *Fr.* Monothéisme, *Al.* Monotheismus, *İng.* Monotheism, *İt.* Monoteismo) Tanrının dünyadan ayrı ve tek olduğuna inanma... *Tek* anlamına gelen *Yu. monos* ve *tanrı*

anlamına gelen *Yu. theos* deyimlerinden yapılmıştır. Bu inancı taşıyan din ve öğretiler *tektanrıcı* (*Os.* Vahdânî, *Fr.* Monothéiste) 'dır. Köleci üretim düzenine özgü köle-efendi ilişkisinin, tanrılık hiyerarşide fantastik yansımasıdır. Çalışan ve ezilen halk yığınları *kullar* (köleler), efendilerin efendisi despot -kral da *tanrı*'dır. Köleci ideoloji eski Bâbil, Mısır, Hint, Urartu, İran'dan antikçağ köleci devletlerine kadar efendilerin güçlerini tanrıdan aldıkları inancını yaymıştır. Çalışanlar itaat etmeli ve boyun eğmelidirler, voksa tanrı kendilerini hem bu dünyada hem de ölümden sonra cezalandırır. Boyun eğmevenlerin tanrısal cezası olarak *cehennem* ve boyun eğip acı çekenlerin tanrısal ödünü olarak *cennet* kavramları da böylelikle doğmuştur. Köleci üretim düzeni, çalışan yığınları baskıda tutmak için bir *devlet* örgütünü ve bu örgütün başına da köle sahiplerinin temsilcisi olarak bir *despot-kral*'ın getirilmesini gerektirmiştir. Çoktanrıcılığın tanrıları da böylelikle tektanrı olmuştur. Bu aşamaya ulaşmak için *başka tanrıların da varlığını kabul ederek tek tanrıya tapma* (*Fr.* Monolatrie) evresinden geçilmiştir. Tektanrıcı üç büyük dinin kaynağı olan Yahudilik, bu evrenin en belli örneklerinden biridir. Yahudiliğin tektanrısı *Yahova* (*İbr. odur* anlamındadır), sayısız *elohim* (Ruhlar) arasında bir *eloah* (Ruh, Allah)'tır. Bizzat parmaklarıyla yazıp Mûsâ'ya verdiği *onbuyruk* (*Os.* Evâmiri aşere, *Fr.* Décalogue)'un birincisinde de bunu açıkça söyler: "Başka ruhlara tapmayıp sadece bana tapacaksın". Yahudilikten doğmuş olan Hıristiyanlık da ünlü *üçleme* (*Os.* Teslis, *Fr.* Trinité)'siyle (Baba-oğul-kutsal ruh) monolâtrinin izlerini taşır. Bu anlamda tektanrıcılık, sadece Müslümanlıkta gerçekleşmiştir denilebilir. Din tarihçilerinden Lods "monolâtri, çoktanrıcılığın özel bir biçimidir", Bouché-Leclerck "öteden beri tektanrıcılık diye adlandırılan, hiyerarşiye bağlanmış çoktanrıcılıktan başka bir şey değildir" der. Köleci üretim düzeninin ilk evrelerinde, komşu ulusların tanrılarını da kabul etmek zorunluğu vardı; monolâtrinin kaynağı bu zorunluktur. Onlarla ilişkiyi kesip kendi tanrısını tek bırakma olanağı zamanla gerçekleşmiştir. Özellikle İsrâiloğullarının kendilerini Mısır köleliğinden kurtarıp uluslaştırabilecek tümüyle kendilerine özgü bir tanrıya büyük gereksinimleri vardı, sayısız *elohim*'ler arasından bir *eloah* seçmeleri gerekiyordu, *Yahova* (Bu sözcük şuradan geliyor: Mûsâ, Horeb dağında karşılaştığı çalılık ruhuna adını soruyor, o da "ben, ben'imdir" karşılığını veriyor, böylelikle tanrının adı *odur* oluyor) böylelikle meydana gelmiştir.

TELEZYANA AKADEMİSİ. XVI. yüzyılda kurulan ilerici bir okul... Telezyana ya da Kozentina akademisi (Akademia Telesiana-Cosentina), Rönesans çağında Aristoteles skolâstiğiyle savaşan çok etkili bir düşünce akımıdır. Akademi'nin kurucusu Cosenza'lı İtalyan düşünürü Bernardino Telesio (1508-1588), bakışların doğaya çevrilmesine engel olan Aristoteles'in bütün okullardan kovulmasını önerecek kadar ileriye gitmişti. Telesio, Rönesans görgücülüğünün (ampirizm) ilk temsilcisi olarak doğanın, spekülâtif felsefeyle değil, ancak ve sadece deney yoluyla incelenebileceğini savunuyordu. Telesio'nun, Francis Bacon ve Giordano Bruno gibi büyük düşünce adamlarını etkilediği de bilinirse o çağdaki önemli rolü daha iyi anlaşılır. Telesio'ya göre bir bilginin doğru olup olmadığının ölçüsü, deneyle doğrulanabilir olup olmamasıdır. Telesio'nun bu anlayışı, çağdaş bilimin *"düşüncenin doğruluğu, pratik doğrulamayla tanıtlanır"* ilkesinin ilk biçimlerinden biridir. *Bk.* Rönesans Felsefesi.

TELOS. Erek... *Telos* (*Lâ.* Finis) düşüncesini felsefeye getiren ilk düşünür Anaksagoras'tır. Klazomenai'li Anaksagoras (500-428, Fransızlar *Anaxagore* derler) evrenin bir *telos*'a göre oluştuğunu düşünüyordu, bu yüzden de evreni oluşturan ilkeye anlıksal bir iş gördüğünden ötürü *nous* (us) adını verdi. Bu kavram daha sonra çeşitli Yunan düşünürlerince ve özellikle de Aristoteles tarafından geliştirilmiştir. Aristoteles'in *kendi içinde bir ereğe sahibolan* anlamındaki ünlü *entelekheia* kavramı, *telos* kökünden türetilmiştir. Kavram, daha sonra, tüm düşünceci (idealist) felsefenin başkavramı olmuştur. Yakın zamanlara kadar bilim alanında bile *nedensellik* (neden-etki) ilişkisi yerine *ereksellik* (sebep-erek) ilişkisi egemendi. Tüm doğa olgu ve olayları arasındaki bağlılık ve yasalılık, Aristoteles'in *telos* anlayışıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışa göre tüm doğal nesneler, *erek*'lerini içlerinde taşırlar ve bu ereğe göre *biçim* (*Yu.* Morphe)'lenirler; cansız doğada bu bir *bilinçsiz erek*'tir ki tüm nesneleri belli bir amaca doğru geliştirir. Örneğin Aquino'lu Thomas, Leibniz, Hegel, Heidegger vb. bu Aristotelesçi erekbilimsel anlayışı sürdürmüşlerdir. Özdekçi ve bilimsel nedensellik anlayışıyla idealist ve bi-

limdışı ereksellik anlayışı arasında uçurumsal bir ayrım vardır: Nedensellik bir nesnenin *nasıl* meydana geldiği sorusunu açıklar, ereksellikse *niçin* (ne maksatla) meydana geldiği sorusunu açıklamaya çalışır ve bu yüzden de doğadaki amaçları belirleyen üstün bir usun (eşdeyişle, tanrının) varlığını gerektirir. Oysa doğadaki amaçlılığın nesnel nedenleri bulunduğu ve bu amaçlılığın *çevreye en elverişli biçimde uyma* olayından ibâret olduğu Darwin tarafından tanıtlanmıştır. Hayvanlar ve bitkiler dünyasındaki değişmeler, onların, yaşamın değişen koşullarıyla karşılıklı etkileşiminden oluşur. Örgenliğe yararlı olan değişmeler (eşdeyişle, o örgenliğin çevreye uymasına ve yaşamını sürdürmesine yardımcı olan değişmeler) *doğal ayıklama*'yla ayrılıp korunur, kalıtımla yerleşir, kuşaklardan kuşaklara geçer ve *örgenliğin amaçlılığı* denilen çevreye uyma olayını meydana getirir. Ereksel anlayıştaki, önceden plânlanmış doğaüstü amaçlara göre oluşum, tümüyle bir hayâl ürünüdür. Engels, erekbilimsel anlayışla şöyle alay eder: "Kediler fâreleri yemek için yaratılmıştır, fâreler de kedilerin yemesi için. Doğanın bütünü de, yaratıcının bu bilgeliğinin tanığı olsun diye yaratılmıştır" (Engels, *Dialectique de la Nature*, s. 33-4). *Bk.* Erek.

TEMEL. (*Os.* Esâs, Aslî, Üs, Rükün, Mesnet, Zemîn, Bünyâd, Kaide, İstinâd, Evvelül evâil, Müstenidül ileyh, Şart, İllet, Sebep, Emniyet, İtimâd, Mebdei umûmî, Kaidei umûmiye, Asıl, Mebnâ, Umde, Menât; *Fr.* Fondement, *Al.* Fundament, Grund, Grundlage, Grundlegung, Begründung; *İng.* Foundation, *İt.* Fondamento) Üstüne herhangi bir şeyin kurulduğu nesne ya da ilke... Herhangi bir şeyin *dayanak* (*Os.* Mukavvim, *Fr.* Substrat) 'ını dilegetirir. Örneğin bir yapının temelinden sözedersek temel olarak bir nesneyi, eğitimin temelinden sözedersek temel olarak bir ilkeyi dilegetirmiş oluruz. *Temel* deyimi, dilimizde, *taban* (*Os.* Zemîn, *Fr.* Base), *başlıca* (*Os.* Aslî, *Fr.* Cardinal), *ilk* (*Os.* Evvelül evâil, *Fr.* Arché), *altyapı* (*Os.* Altbünye, *Fr.* Infrastructure), *özsel* (*Os.* Zâtî, *Fr.* Essentiel), *ilksel* (*Os.* İptidâ, *Fr.* Élémentaire) ve *birincil* (*Os.* Evvel, *Fr.* Primaire) anlamlarında da kullanılır. Bu kullanımlara örnek olarak sırasıyla *câmiin temeli* (*Fr.* Le base de la mosquée), *temel erdemler* (*Fr.* Vertus cardinales), *yaşamın temeli* (*Fr.* Arché de la vie), *toplumun temeli* (*Fr.* Infrastructure de la société), *temel tanım* (*Fr.* Définition essentielle), *temel parçacıklar* (*Fr.* Particules élémentaires), *temel nitelikler* (*Fr.* Qualités primaires) de denir. Büyük idealist Hegel, temel olarak tinsel varlığı alır; eytişimsel özdekçilikse temele özdeksel üretim ilişkilerini koyar. "Tüm insanlık tarihinin temeli, insan bireylerinin varlığı ve bunlar arasındaki üretimsel ilişkilerdir". Eytişimsel özdekçi felsefeye göre temel, belirleyici (tâyin edici) olandır. Örneğin çeşitli ve sayısız toplumsal ilişkiler vardır (kadın-erkek ilişkisi, çocuk-aile ilişkisi, öğretmen-öğrenci ilişkisi, hekim-hasta ilişkisi vb.), bunların içinde *temel* olan (eşdeyişle, tüm öteki ilişkileri belirleyen, yönlendiren, oluşturan) ilişki hangisidir? Eytişimsel özdekçi öğreti bu soruya, *özdeksel üretim ilişkileridir* karşılığını verir; altyapının önemi, üstyapıya gerçek bir temel oluşundadır. *Bk.* Altyapı.

TEMEL ÇELİŞKİ. (*Os.* Tenâkuzu esâsîye, *Fr.* Contradiction fondamentale) Bir olguda tüm öteki çelişkileri belirleyen çelişki... Bir olgu ya da olayda çeşitli ve sayısız çelişkiler vardır, ama bunlardan sadece biri *temel çelişki*'dir, tüm öteki çelişkiler onunla belirlenir. Örneğin kimyasal bir süreçte temel çelişki atomların birleşmesi ve ayrışmasıdır, yaşambilimsel (biyolojik) bir süreçte temel çelişki katabolizmayla anabolizma çelişkisidir. Eytişimsel özdekçi felsefe dilinde, belirlenen tüm öteki çelişkilere *ikincil çelişkiler* denir. *Bk.* Çelişme, Temel.

TEMEL ERDEMLER. (*Os.* Fezâili asliye, *Fr.* Vertus cardinales, *Al.* Kardinaltugenden, *İng.* Cardinal virtues, *İt.* Virtu cardinali) Platon'un temel saydığı dört erdem... Platon; *tüze* (*Os.* Adâlet, *Fr.* Justice), *bilgelik* (*Os.* Hikmet, *Fr.* Sagesse), *ılımlılık* (*Os.* İtidâl, *Fr.* Tempérence) ve *yüreklilik* (*Os.* Cesâret, *Fr.* Courage)'i dört temel erdem saymıştır. *Bk.* Platonculuk.

TEMEL İLİŞKİLER. (*Os.* Alâkai esâsîye, *Fr.* Relationes fondamentales) Üretim ilişkileri... İnsanlar arasında çeşitli ve sayısız ilişkiler vardır, ama bunların içinde sadece biri belirleyici ilişki, eşdeyişle temel ilişkidir. Bu temel ilişki, üretim ilişkisidir. Üretim ilişkileri, insan bilincinden ve isteğinden bağımsız olarak varolan ve özdeksel üretim sürecinde insanlar arasında biçimlenen özdeksel ilişkilerdir. Bu ilişkiler olmadan hiç bir toplumsal ilişki olamaz. *Bk.* Temel.

TEMELLENDİRME. (*Os.* Esâsa rabt, *Fr.* Fondation) Sağlam bir gerekçeye dayama... *Temellendirim* de deniyor. Mantık terimidir. Kimi önermeler temellendirilmezlerse anlamsız kalabilirler, örneğin "insanlar uçarlar" önermesi "çünkü uçak yapabilmişlerdir" gerekçesiyle temellendirilir. *Bk.* Temellendirmek.

TEMELLENDİRMEK. (*Os.* Esâsa rabtetmek, *Fr.* Fonder, *Al.* Begründen, *İng.* Found) Sağlam bir gerekçeye dayamak... *Doğrulamak* deyimiyle anlamdaştır. Temelendirme, bir doğrulamadır. *Bk.* Temellendirme.

TEMEL NEDEN. (*Os.* İlleti esâsîye, *Fr.* Cause fondamentale) Bir olguyu varlaştıran neden... Herhangi bir olgunun, o olmadan ortaya çıkamadığı neden, *temel neden*'dir. Bir olgu ya da olayın oluşmasında birçok nedenler rol oynayabilir, ama bunlardan yalnız biri belirleyicidir ve bundan ötürü de temeldir. Belirleyici olmayan nedenlere *ikincil nedenler* denir. Temel nedeni bulmak, ortaya çıkan olgu ya da olayı çözümleyebilmek için başlıca koşuldur. Temel neden bilinmezse olgu ve olaylar anlaşılamaz. Örneğin İkinci Dünya Savaşı neden çıkmıştır? Buna pek çok nedenler gösterilebilir; ama bütün bu nedenlerin içinde temel neden, emperyalist ülkelerin dünyayı yeniden paylaşmaları zorunluğudur. Birinci Dünya Savaşında da Avusturya arşidükünün öldürülmesi bir *vesile neden* (*Fr.* Cause occasionnelle)'di; temel neden, emperyalist ülkeler arasındaki uzlaştırılamaz ekonomik çelişkiydi. Temel neden bilinmekle olgu ve olaylar da ortadan kaldırılabilir, örneğin *insanın insanı sömürüsü* temel nedeni ortadan kaldırılmakla tüm savaşlar da ortadan kalkar. *Bk.* Neden, Temel.

TEMEL NİTELİKLER. (*Os.* Keyfiyâtı esâsîye, *Fr.* Qualités essentielles) Nesnel nitelikler... Nesnelerdeki niteliklerin nesnel ya da öznel nitelikler olarak birbirlerinden ayrılması düşüncesi, antikçağdan bu yana düşüncecilikte olduğu kadar tutarsız metafizik özdekçilikte de sürüpgelmiştir. Bu yanlış ayırma Demokritos, Aristoteles, Galileo, Descartes, Hobbes ve Locke'da özellikle önem kazanır. *Birincil nitelikler* anlamında *İng. primary qualities* ve *ikincil nitelikler* anlamında *İng. secondary qualities* terimlerini ilerisüren İngiliz düşünürü John Locke'dur. Devim, biçim, direnç vb. gibi nitelikler nesnelerin kendilerinde varbulunan (nesnel) nitelikler ve tat, koku, renk, ses vb. gibi nitelikler nesnelerin kendilerinde varbulunmayıp öznenin durum ve düzenlenimiyle varlaşan (öznel) nitelikler sayılmıştır. Bu yanlış ayrım, niteliklerin nesneden yansıma biçimleriyle niteliklerin nesnel olarak varlığını birbirine karıştırmaktan doğmuştur. Eytişimsel özdekçi felsefede nitelikler arasında böylesine bir ayrım yapılmaz. *Bk.* Nitelik.

TEMEL ÖZELLİKLER. (*Os.* Husûsiyyeti esâsîye, *Fr.* Propriétés essentielles) Nesne ve olayların varolmaları için gerekli özellikler... Nesne ve olayların varolmaları için gerekli olmayan özellikler, *temel olmayan özellikler*' dir. Mantık dilinde temel özelliklere *yüklem*, temel olmayan özelliklere *ilinek* denir.

TEMEL PARÇACIKLAR. (*Os.* Cüz'iyâtı esâsîye, *Fr.* Particules élémentaires) Bilinen en küçük nesneler... *Mikro-objeler* deyimiyle de dilegetirilir. Bugün için fotonlar, nötronlar, elektronlar, pozitronlar, mesonlar, hiperonlar vb. gibi otuzdan çok temel parçacık bilinmektedir. Bu temel parçacıklar, tüm süreçlerde, bir bütünlük içinde karşılıklı etkileşim halindedirler. Hemen her temel parçacığın bir *karşı-parçacık*'ı da vardır. Bunların elektrik yükü, manyetik momentumu ve özellikleri öbürlerine tümüyle karşıttır. Örneğin nötronlar ve karşı-nötronlar, hiperonlar ve karşı-hiperonlar tümüyle birbirlerine karşıt niteliktedir. Her parçacığın hem *tanecik* hem de *dalga* özelliği vardır. Parçacıklar, birbirlerine de dönüşebilirler. Bu parçacıklar, özdeğin en küçük parçaları değil, sadece şimdilik bilinen en küçük parçalarıdır. Çünkü özdek tükenmezdir ve her an sonsuz küçüklüklerle sonsuz büyüklüklere doğru yol almaktadır.

TEMEL SORUN. (*Os.* Mes'elei esâsîye, *Fr.* Question fondamentale) Özdek'le ruhun ilişkisi sorunu... Özdekle ruhun ilişkisi sorunu, *felsefenin temel sorunu*'dur. Tüm felsefe öğretileri, bu temel sorunda, ya özdek yanını ya da ruh yanını tutarlar ve bu temel sorun üstünde biçimlenirler. Özdek yanını tutan öğretilere *özdekçi* (materyalist), ruh yanını tutan öğretilere *düşünceci* (idealist) öğretiler denir. Açık ya da gizli, bu iki kampın dışında tek öğreti yoktur. Çünkü evrende iki tür olgu vardır: Özdeksel ve ruhsal. Çakıllardan, ağaçlardan ışınlara kadar tüm doğal olgular özdeksel; düşüncelerden, duygulardan isteklere kadar tüm düşünsel olgular ruhsaldır. Önce hangisi oluşmuştur? Özdek, doğa,

varlık mı; yoksa ruh, us, bilinç mi? Ya da şöyle sorulur: Doğayı oluşturan ruh mudur, yoksa ruhu oluşturan doğa mıdır?.. Tüm felsefe öğretileri bu temel soruya verdikleri karşılıklar üstüne kurulmuşlardır.

TEODİSE. (*Os.* İlmi ilâhî, Felsefei ilâhîye, İlâhiyât; *Fr.* Théodicée, *Al.* Theodicee, *İng.* Theodicee, Theodicy; *İt.* Teodicea) Tanrı savunusu... *Tanrı* anlamındaki *Yu. theos* deyimiyle *tüze* ve *korumak* anlamlarına gelen *Yu. dîke* deyimlerinden yapılmıştır. Tanrıyı savunan yapıtların genel adı olmakla beraber Alman düşünürü Leibniz'in *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (Kötülüğün Kaynağı, İnsanın Özgürlüğü ve Tanrının İyiliğini Savunma Üstüne Denemeler, 1710) adlı yapıtıyla ünlenmiştir. Gerçekte *teodise,* uyuşturulamaz çelişkili sınıflardan oluşmuş sömürgen bir toplumda doğal bulunan kötülüklerin ve tüzesizliklerin dinsel-felsefesel haklılaştırılmasıdır. Bu haklılaştırmada kötülükler ve tüzesizlikler (adâletsizlikler), nesnel bir gerçeklik oldukları halde, bir yoksunluk konusu olarak ele alınmışlardır. Yapıt, tanrının sadece usla tanınıp tanıtlanabileceği savı üstüne kurulmuştur. Osmanlıcaya *tanrıbilim* anlamındaki *ilâhiyât* deyiminden, anlam bakımından aynı olmakla beraber biçim bakımından farklı, *ilmi ilâhî* deyimiyle çevrilen *teodise* deyimi, ilkin Leibniz tarafından ileri sürülmüştür. Kötülük sorunu, o çağın metafiziğinde çok önemli ve çözümlenemeyen bir sorundu. Dünyadaki kötülükler, onların da yaratıcısı olması gereken tanrının sonsuz iyiliğiyle bir türlü bağdaştırılamıyordu. İ.S. III. yüzyılda yaşayan Lactantius'ten beri Kilise'nin kafasını kurcalayan mantıksal sorular vardı: Tanrı, dünyamızdan kötülükleri ya atmak istiyor da atamıyor, ya atabilir ama atmak istemiyor, ya ne atabiliyor ne de atmak istiyordu? Bunlardan birincisi güçsüzlük, ikincisi kötülük, üçüncüsü hem güçsüzlük hem de kötülüktü ki tanrılık düşünceyle bağdaşamazdı. Bu üç olasılığın dışında kalan tek olasılık "hem atabilir, hem de atmak ister" olasılığıydı ve tanrının özüne yakışan da buydu. Ne var ki bu halde de "öyleyse bütün bu kötülükler hâlâ niçin duruyor?" sorusu karşılık beklemekteydi. İşte Leibniz, *Teodise*'sinde bu konuda tanrıyı savunuyor ve onun sonsuz iyiliğini us yoluyla tanıtlamaya çalışıyordu. XIX. yüzyılda Fransız düşünürü Victor Cousin, Paris Üniversitesinde okunan felsefe derslerini; Törebilim, Ruhbilim, Mantık ve Teodise bölümlerine ayırmıştı. Çünkü Felsefe, metafizikçilerin dilinde hâlâ bir tanrıbilim olmakta devam ediyordu. Bu anlamda Teodise, tanrının varlığı ve ruhun ölmezliği gibi tanrıbilim sorunlarını da kapsamıştır. *Bk.* Tanrıbilim.

TEOREM. (*Os.* Dâvâyı nazarî, Kaziyei nazariye, Dâvâ, Mes'ele, Kaide; *Fr.* Théoréme, *Al.* Lehrsatz, *İng.* Theorem, *İt.* Teorema) Tanıtlanması gereken önerme... *Önerme* deyimiyle özleştirilmişse de *Os. kaziye* (*Fr.* Proposition) anlamından farklı bir anlam taşır. *Teorem,* geometri dilinde tanıtlanması gereken ve tanıtlanabilen *dâvâ* demektir. Bu anlamda, bir önermeler sisteminden mantıksal olarak çıkarsanabilen ve kanıtlanabilir olan bir önermeyi dilegetirir. *Doğru sayılması zorunlu kural* anlamında da kullanılır. Her ne kadar çağdaş mantık ve matematikte aynı önermeye kimi durumlarda *teorem* ve kimi durumlarda *belit* deniyorsa da *belit* deyimiyle karıştırılmamalıdır. Bir uslamlamada belit uslamlamanın dayandığı önermeyi (çıkış önermesini), teoremse uslamlamanın varmak istediği önermeyi (sonuç önermesini) dilegetirir.

TEOSOFİ. (*Os.* Hikmeti sôfîyye, Mârifeti umûru ilâhîye, Tasavvuf, İşrâkîyye, Hikmeti ilâhîye; *Fr.* Théosophie, *Al.* Theosophie, *İng.* Theosophy, *İt.* Teosofia) Sihir ve büyüyle karışmış gizemcilik... *Teozofi* biçiminde de yazılmaktadır. Sözcük olarak *tanrı bilgisi* demektir, *tanrı* anlamındaki *Yu. theos* sözcüğüyle *bilgi* anlamındaki *Yu. sophia* sözcüğü birleştirilerek yapılmıştır. Osmanlıcaya *hikmet-i sôfîyye* (Gizemcilik felsefesi) deyimiyle çevrilmiştir. Gerçekte tanrıbilimci ve gizemci yanlarına rağmen *tanrıbilim* (Teoloji)'den pek farklı olduğu gibi *gizemcilik* (Mistisizm)'ten de pek farklıdır. Teosofi, tanrıbilimle felsefe arasında, *doğatanrıcı* (Panteist) bir gizemciliğe dayanan, sihir ve büyücülükle karışmış kendine özgü bir anlayışı dilegetirir. Ortaçağ tanrıbiliminden gerçek anlamındaki felsefeye geçiş yolu üstünde meydana çıkmıştır. Doğaya egemen olmak, birtakım esrarlı formüllerle doğayı kullanmak ister. Bir bakıma İskenderiye Platonculuğuyla Pitagorasçılığın, budizmin ve brahmanizmin, hattâ İslâm ışıkçılığının (İşrâkîliğin) ve vahdeti vücut anlayışının sihir ve büyüyle birleşmesinden oluşmuştur. Tanrının, öbür dünyayla bağ kurularak bilinebileceği inancındadır. Bu bağı da *teürji* (*Os.* Münâsebâtı ervâhı âlîye, *Fr.* Théurgie), *yıldızbilim* (*Os.* İlmi nücûm, *Fr.*

Astrologie), *büyü ve fal* (*Os.* Fünûnu sihir ve tefe'ül, *Fr.* Arts psychurgiques), *duygudaşlık hekimliği* (*Os.* Tıbbı vedadi, *Fr.* Médecine sympathique) gibi boşinançlara dayanan yollarla kurmaya çalışır. Bu yüzden, emperyalizm halk yığınlarını uyutmak için, günümüzde bile teosofiden yararlanmaya çalışmakta ve teosofik dernekler para babalarınca finanse edilmektedir. Bütün bu boşinançlarına karşın çeşitli teosoflar, skolâstikten tiksinmek ve onu yıkmaya çalışmakta birleşirler. Bu teosofların en ünlüleri Agrippa von Nettesheim (1487-1535), Dr. Paracelsus adıyla anılan Theophrastus von Hohenheim (1493-1541), Hieronymus Cardanus (1501-1576) ve Jacob Boehme (1575-1624) 'dür. Alman teosofu Jacob Boehme'e göre görülen her şey yüce bir sır gizlemektedir, tanrı bu sırrı kendisine yakın olan kimi kişilere vermiştir ki bunlardan biri de kendisidir. Bu sır, doğanın tanrının vücudu olduğunu bilmekten ibarettir. Birtakım tanrılık formüllerle bu vücut insanın yararına koşulabilir. Bu anlamda teosofi, aynı zamanda, bir çeşit *gizlicilik* (Okkültizm)'dir. Teosofi anlayışının ayırıcı niteliği, skolâstik temelden kopmuş ve kurtulmuş dinciliğin zorunlu olarak sihir ve büyü yardımıyla kendisine yeni bir temel arayışında belirir. Teosofi, pek çok boşinançlarına karşın, özdekçi bilimselliğe yönelişin öncüsüdür. *Bk.* Gizemcilik, Tanrıbilim, Kamutanrıcılık.

TEPKE. (*Os.* Fiilî mün'akis, *Fr.* Réflexe, *Al., İng.* Reflex, *İt.* Reflesso) Canlı örgenliğin bir uyarıma karşı birdenbire aldığı durum... *Bk.* Tepki, Pavlovculuk.

TEPKİ. (*Os.* Aksül'amel, *Fr.* Réaction, *Al.* Reaksion, *İng.* Reaction, *İt.* Reazione) Karşı etki... Her etki bir tepkiyle karşılanır, bu tepki yeni bir etkidir. Metafizik ve mekanik anlayışa göre etki neden, tepki sonuçtur. Bu anlayışa göre yeryüzündeki suların buharlaşması nedeni yağmur sonucunu doğurur. Diyalektik anlayış, yağmur sonucunu yeni bir buharlaşmanın ve yeni yağmurların nedeni olarak bir *karşılıklı etki* (interaction) ilişkisi içinde ele alır. Neden'le sonuç, yer değiştirirler ama, bu mekanik bir yer değiştirme değildir, çünkü yerleri değişirken kendilikleri de değişmiştir. Mekanik devimde yeri değişenin kendisi değişmez. Metafizik anlayışta etki etkidir, tepki de tepkidir ve bunlar birbirlerinden ayrı şeylerdir. Diyalektik anlayış, birbirlerinin gereği olan etkiyle tepkiyi *karşılık etki* anlayışı içinde gerçek anlamlarına kavuşturmuştur. *Bk.* Etki, Karşılıklı Etki.

TERİM. (*Os.* Istılah, *Fr.* Terme, *Al.* Ausdruck, *İng.* Term, *İt.* Termine) Bilimsel ve sanatsal kavramları dilegetiren sözcük... Mantıkta bir önermenin konusuyla yükleminden her birine de *terim* denir. Bir tasımda vargının yüklemi olan terime *büyük terim*, vargının konusu olan terime *küçük terim*, iki öncülü içine alan terime *orta terim* denir. Örneğin, "Bütün insanlar akıllıdır - Ahmet insandır - Ahmet de akıllıdır" önermesinde *akıllı* büyük, *Ahmet* küçük ve *insan* orta terimdir... *Terim*'in önemi, konuşma dilindeki *sözcük*'lerden farklı olarak, herhangi bir bilim ve sanata özgü *tek anlam*'ı dilegetirmesidir. Çoğunlukla konuşma dilinde karşılığı olmayan anlamlar bilimsel terimlerle dilegetirilir. Konuşma dilinde de kullanılan kimi sözcükler herhangi bir bilimde terimleşirlerse o bilime özgü tek anlam kazanırlar. Aynı sözcük başka bir bilimde başka bir tek anlam kazanabilir. Duyusal bütün anlamlarından temizlenmiş olan bilim terimleri hangi bilime özgüyseler o bilimin sınırları içinde bir anlam taşırlar. Bu bakımdan *terim*'i *sözcük*'ten dikkatle ayırmak ve aynı sözcükle dilegelen terimleri konuşma diliyle ve öteki bilimlerin verdikleri anlamlarla karıştırmamak gerekir. Örneğin *değer* sözcüğünün ekonomi terimi olarak, törebilim terimi olarak, ruhbilim terimi olarak, matematik terimi olarak anlamları başkadır ve birbirinden çok farklıdır. Bunları birbirine karıştırmak ve birini öbürünün alanında kullanmak anlamsızlıklara yol açar. Her bilime özgü ayrı terim sözlüklerinin gerekliliği de bu yüzdendir. *Bk.* Kavram.

TERMODİNAMİK. (*Os.* Mephası harâreti harekîye, *Fr.* Thérmodynamique, *Al.* Thermodynamik, *İng.* Thermodinamic) Fiziğin, ısısal ve mekaniksel olaylar arasındaki ilişkileri inceleyen bölümü... *Isılgürel* deyimiyle özleştirilebilir. Isının niteliğini, devimlerini ve başka erke biçimlerine dönüşümünü inceler. İki yasaya dayanır: *Erkenin korunumu yasası* (*Fr.* Loi de conservation de l'énergie) ki *ısıyla işin eşdeğerliliği* (*Fr.* Équivalent mécanique de la chaleur)'ni dilegetirir, eşdeyişle iş tümüyle ısı durumuna geçer. Termodinamiğin ikinci yasası, göreli olarak soğuk bir cisimden göreli olarak sıcak bir cisime, bu cisimlerden herhangi birinde, bir değiş-

me olmaksızın ısının geçemeyeceğini saptar. Ne var ki bu yasa sınırlı bir yasadır ve az sayıdaki parçacıklardan meydana gelmiş olan dizgelerde geçerli değildir. Bu yasanın genelleştirilmesi, *evrenin ısıl sona erişi* ya da kısaca *ısıl ölüm* adı verilen yanlış varsayımlara yolaçar. Bu yasayı tüm evrene uygulayan (eşdeyişle, genelleştiren) bilgisiz düşünürler akkor durumundaki gök cisimlerinin bir gün bütün ısılarını kozmik uzaya yayacaklarını ve bunun sonucu olarak da evrenin bir donmuş cisimler yığını olacağını (çünkü hep bildiğimiz gibi, belli sıcaklıktaki bir cisim daha soğuk bir ortama geçmekle soğur, sıcaklığını o yeni ortama salar) ilerisürerler ve bundan da *dünyanın sonu* dinsel efsânesinin doğruluğu sonucunu çıkarırlar. Bu, tümüyle bilimdışı bir varsayımdır; çünkü, devimin, sadece niceliksel olarak değil, niteliksel olarak da yokedilemez olduğunu belirten erkenin korunumu yasasına ters düşer. Devim, sonsuz ve sınırsız olarak biçimden biçime dönüşür (Gökbilimin yeni bulguları, özdeğin deviminin hiç bir zaman kesilmediğini tanıtlamıştır). Devimin bir tek biçimde (eşdeyişle, sonsuzca donmuş cisim) bulunacağını savunmak, erkenin korunumu yasasını temelinden yadsımak demektir. Dahası, devimsiz özdek olamaz (eşdeyişle, evren, başka bir biçime dönüşmeyen, sonsuzca donmuş bir kozmik cisimler yığını olamaz); eşdeyişle, özdek, devimin bir durumdan başka bir duruma geçmediği bir durumda varolamaz. Kimi çıkarlara göre düzenlenmiş olan bu bilimdışı varsayım, ayrıca, Friedrich Engels tarafından da çürütülmüştür (*Bk.* Engels, *Dialectique de la Nature,* Editions Sociales, Paris 1955, s. 44-6). Evrenin ısıl ölümü, devimin tüm biçimlerinin, başkaca hiç bir biçime dönüşmemek üzere ısı biçimine gireceğini varsaymak demektir ki tümüyle bilimdışıdır. *Bk.* Isı, Fizik, Erke.

TERSİNE EVRİM. (*Os.* Tekâmülü rücûiye, İstihâlei rücûiye, İstihâlci kahhârîye, Rücûî tekâmül; *Fr.* Évolution régressive) Gelişme ve ilerlemeyle gerçekleşen evrimin tersine, gerilemeyle gerçekleşen evrim... Bilimdışı metafizik ve idealist bir anlayıştır. Evrim sürecinde geriye dönüşler, eşdeyişle, gerilemeler vardır. Ama bunlar bir *tersine evrim* değil, son çözümlemede gelişme ve ilerlemeyi gerçekleştiren eytişimsel evrelerdir. Kendisi de bir metafizikçi ve idealist olan felsefe sözlükçüsü İsmail Fennî bile buna *evrim* (*Os.* Tekâmül) demeye utanmış, şöyle diyor: "Terakki suretiyle tekâmülün aksine, yâni rücûî bir tekâmül dahî kabul edilmektedir ki biz buna tenâkuzdan ihtirâzen *istihâle* (*Tr.* Başkalaşma) dedik" (İsmail Fennî, *Lûgatçei Felsefe,* Istanbul 1341, s. 253). *Bk.* Evrim, Sarmal Gelişim.

TERSİNİR. (*Os.* Kabili aks, Kabili rücû, Kabili in'ikâs, İstircâ, Mümkinül akis, Mümkinül rücû, Lâzimül aks, Kabili intikal; *Fr.* Réversible, *Al.* Zurückfallend, Umkehrbar; *İng.* Revertible, Reversible, Symmetrical; *İt.* Reversibile) Herhangi bir anda yön değiştirebilen fiziksel, kimyasal ve mekaniksel dönüşme... Felsefesel anlamda *geridöner* deyimiyle de dilegetirilir, bu anlam özellikle hukuk dilinde kullanılır, kimi koşullarda eski sahibine *geridönen haklar* vardır, örneğin bağışlanan kişinin ölümü halinde bağışlayana geridönme koşuluyla yapılan *bağış* (*Os.* Hibe) 'lar vardır. Terim, temelde, bir fizik terimidir. Tüm süreçler tersinir değildir. Ama fizikte, kimyada ve mekanikte tersinebilen süreçler vardır. Ne var ki bu tersinme de eşdeğerde olmaz. Yüksek erke biçimleri kolayca alçak erke biçimlerine dönüşebilirler, ama alçak erke biçimleri erkelerinden bir bölümünü yitirmeden yüksek erke biçimlerine dönüşemezler (örneğin bir elektrik motorunda elektrik akımı telleri ısıtır, bu erke boşuna yitirilmiş bir erkedir. Tüm makinelerde ısı biçimine dönüşerek büyük ölçüde erke yitirilir. Mekaniksel bir erke tümüyle ısıya dönüşebilir, ama ısı bir bölümünü yitirmeden mekaniksel erkeye, eşdeyişle, *iş*'e dönüşmez). Erkenin azalmasını sayıca gösteren matematiksel deyimle *antropi* denir (Her olay, erkeyi azaltarak antropiyi bir sayı arttırır). Tersinme olayını en iyi gösteren örneklerden biri saattir. Zemberek kurularak sıkıştırılır, sonra bu sıkıştırılma tersinerek zemberek açılmaya ve mekanik işe dönüşmeye başlar. Ne var ki bunda bile bir erke yitirilmesi vardır, zembereğin mekanik işi sıkıştırılma erkesinden azdır.

TERS TERİMLER. Kimi düşünürlerce belli anlamlarının tam tersi anlamlarda kullanılan terimler... Doğru bir bilgi verebilmeleri için belli terimlerin belli anlamları kapsamaları gerekir. Bu yüzden birçok düşünürler, örneğin Descartes ve Spinoza, yapıtlarına belli terimlerden ne anladıklarını açıklayarak başlamışlardır. Çok kez, felsefe terimleri, belli çağlarda ya da belli düşünürlerce ters anlamlarda kullanılmışlar-

dır. Bu bakımdan bu ters terminolojinin bilinmesi felsefede büyük bir önem taşır. Örneğin ortaçağda *realist*, günümüzdeki anlamının tam tersine, *idealist* anlamında kullanılmaktadır. *Objektif* ve *sübjektif* terimleri de ortaçağda ters anlamda kullanılmışlardır. Sübjektif bilinç onlar için objektif, buna karşı objektif nesne onlar için sübjektiftir. Bu ters terminoloji Descartes ve Spinoza'da da sürmüştür. Bu tersliğin nedeni, ortaçağın, gerçeği idealizmde bulmuş olmasındadır. Ortaçağ düşünürlerine göre dışımızdaki nesneler (obje) düşüncemizin varlıklarıdır, bu bakımdan obje içseldir. Buna karşı süje, cevher olarak, düşüncemizden ayrı olan varlıktır ve bu bakımdan dışsaldır. *Bk.* Terim, Gerçek, Hakikat, Gerçekçilik, Düşüncecilik.

THEORİA. Tanrının kendi kendisine bakışı... Kök anlamında *tanrı* (*Yu. Theos*)*'nın bakışı*'nı dilegetiren *theoria*, tanrının *tanrısal varlık* (*Yu.* Kosmos)'ı özgür ve zorunsuz olalak seyredişidir. Yunanlılar, bu deyimi, ilkin *tanrılar onuruna yapılan törenleri seyretme* anlamında kullanıyorlardı. Hellen doksografları (felsefe tarihçileri), bu kavramı, *evrenin seyredilişi* (*Os.* Temâşâsı) anlamında Pythagoras'ın felsefeye aktardığını yazarlar. Demek ki *theoria*, özgür, zorunlu olmayan, pratik hiç bir amaç gütmeyen, salt ve kuramsal (teorik) bir *bilgi edinme*'dir. Böylece, felsefe de, tanrılık *theoria*'nın yöneldiği yere yönelmiş ve bizzat bir *theoria* olmuş oluyor. Bu yüzdendir ki Aristoteles, felsefeye, *en tanrısal bilgi* anlamında *theologie* der ve ilkin Mısır'lı râhiplerin *theoria yapmış* olduklarını söyler. Sonra, felsefe-öncesi *efsâne* (*Yu.* Mythos) geleneğinde, Hellen ozanları *theoria* yapıyorlar ve krallara *tanrısal yasa* (*Yu.* Nomos)'ları bildiriyorlar. Aristoteles'i de kapsayan Hellen felsefesi döneminde de bu gelenek sürmektedir, şu farkla ki, artık ozan -bilgelerin yerini filozof-bilgeler almıştır. *Mythos-Philosophos* (eşdeyişle, ozan-filozof) kavgası, Platon'a kadar sürmüştür. İlkin Platon, *düşünsel olarak dikkatle bakma* (*Yu.* Theôrein) işinin, bir ozan işi değil, bir filozof işi olduğunu ilerisürüyor ve ünlü *filozof-krallar* deyimini ortaya atıyor. Demek istediği şu: Artık krallara tanrısal *yasa* (*Yu.* Nomos)'ları ozanlar değil, filozoflar bildirecek. Çünkü ozanlar, bu yasaların bilgisini, eşdeyişle, siyasal eğitime temellik edebilecek bilgileri canlı bir forma aktarabilecek güçte değildirler. *Theoria*, varlıkların, bizim için ne olduklarını değil, kendiliklerinde ne olduklarını (eşdeyişle, kosmos içinde varolan olarak ne olduklarını) söyler. Uygulama için zorunlu olmayan, demek ki özgür olan bir bilgidir. Bilimsel bilginin ve bilimsel bilgi kuramlarının özgürlüğü sorunu, *theoria*'nın bu anlamından türemiştir. Felsefe, ancak Aristoteles'ten sonra *uygulama alanı* (*Yu.* Praxis) 'na yöneliyor. *Theoria*'yla *praxis*'in birbirlerini şartkoştuklarını anlamak içinse, daha binlerce yıl beklemek gerekecek. *Bk.* Kuram, Kuram ve Kılgı, Tanrıbilim, Felsefe.

THEOS. Tanrı... *En yüksek varlık* olarak düşünülen *theos* (Tanrı), antikçağ Yunan felsefesinde Ksenofanes ve Parmenides tarafından felsefe konusu yapılmıştır. Homeros-Hesiodos mitolojik çoktanrıcılığına karşı çıkan Kolofon'lu Ksenofanes *tek tanrı* (*Yu.* Eis theos) vardır, der. O, ne yapı ve ne de düşünce olarak ölümsüzlere benzer. Tüm gözdür, tüm kulaktır, tüm anlaktır. Değişmez ve devimsizdir. İnsansal biçim, nitelik ve davranışlar ona yakıştırılamaz. Homeros'la Hesiodos, resim yapmasını bilselerdi şüphesiz kendilerine benzeyen tanrılar çizecek olan öküzler gibi davranmışlardır. Parmenides de, ustasının bu savını geliştirerek, *sürekli* (*Yu.* Synekhes) ve *bölünmez* (*Yu.* Atomos) bir *bütün* (*Yu.* Pan) olan *takvarlık*'ın savunusunu yapmaktadır. Bu yüzden de *değişme* (*Yu.* Alloiousthai), bir *kuruntu* (*Yu.* Doksa)'dan ibarettir, der. *Theos* düşüncesi, bir yandan *tüm tanrı* (*Yu.* Pan-Theos) olarak kamutanrıcılığa (panteizme), öbür yandan *tanrıyla dolma* (*Yu.* En-Theos) olarak coşkusal gizemciliğe (antuziazma), bir başka yandan da *tanrının kendini seyredişi* (*Yu.* Theoria) felsefeye ve bilime (teoriye) yolaçmıştır. *Bk.* Elea Okulu, Theoria, Kamutanrıcılık.

TİN. (*Os.* Zihin, Ruh, Akıl, Nefîs, Fikir, Nefsi nâtıka, Meleke, Müfekkire, Zekâ, Zekâvet, Niyet, Meyil, İstidât, Kabiliyet, Tabiat, Meşrep, Mânâ; *Fr.* Esprit, *Al.* Geist, *İng.* Spirit, *İt.* Spirito) Canlı örgenliğin düşünsel yanı.

1. *Etimoloji:* Çok eski Türkçe bir sözcük olan *tin* (Eski Türkler *tın* derlerdi) deyimi, karşılık olduğu *Yu. pneuma* ve *Lâ. spiritus* deyimleri gibi kök anlamında *esinti, yel, üfürük, soluk* anlamlarını dilegetirir. Her üç deyim de *ruh, can, us* anlamlarını sonradan yüklenmiştir. *Kur'an*'ın en eski çevirilerinde *kutsal ruh* (*Ar.* Ruh-al-kuds, *Fr.* Le Saint Esprit) anlamında Türkçe *arıgtın* deyimi kullanılmıştı (*Bk.* Abdülkadir İnan, *Kur'an'ın*

Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar, Türk dili araştırmaları yıllığı. Belleten 1960). Canlı örgenliğin duyusal yanını dilegetiren *ruh* (*Yu.* Psykhe, *Lâ.* Anima) deyimi, *can* deyimiyle anlamdaş olduğu gibi, *tin* deyimi de *an* deyimiyle anlamdaştır. *Bk.* Ruh.

2. *Felsefe tarihi:* Öznenin duyusal yanıyla düşünsel yanını birbirinden ayırma eğilimi, antikçağ Yunan düşüncesinde başlar. Aristoteles'in ilk düşünür saydığı Homeros, *can-ruh* (*Yu.* Psykhe)'la *düşünce-ruh* (*Yu.* Thymos)'u birbirinden ayırıyordu. Milet' lilerden Anaksimenes her ne kadar bunları birbirine karıştırdıysa da Anaksagoras'ın *düzen ilkesi* (*Yu.* Nous) ve Herakleitos'un *us ilkesi* (*Yu.* Logos) kavramları, *Yu. psykhe* kavramından çok farklıydı. Platon, *ruhun uslu yanı* (*Yu.* Logistikon)'yla *ruhun ussuz yanı* (*Yu.* Alogistikon)'nı birbirinden ayırmıştı. Özdekçi Epikuros bile bu kanıdaydı. Aristoteles de anlağı, *etkin anlak* (*Yu.* Nous poietikos)'la *edilgin anlak* (*Yu.* Nous pathetikos) olmak üzere ikiye bölmüştü. Stoacılar ve Plotinos bir *evren ruhu* (*Yu.* Psykhe tou kosmou) tasarımlıyorlardı. Bunlardan kaynaklanan Batı felsefesinde de Descartes, canlılık ve duygululuktan ayrı olarak bir *düşünme* (*Lâ.* Cogitatio)'den sözediyordu. Leibniz, tanrılık imgeler olarak *ussal tinler* (*Fr.* Les Esprits raisonnables) ilerisürüyordu. Ludwig Klages, onu ruhsal canlılığa karşıt ve ona düşman cansız bir ilke olarak görüyordu. Dr. Jung, tinin, ruhun bilinçaltıyla haberleşen yanı olduğunu söylüyordu. *Bk.* Ruh.

3. *Eytişimsel özdekçilik:* Klâsik idealist ve metafizik felsefelerde kimi zaman çok önemli sayılan *ruh* ve *tin* ayrımı, eytişimsel özdekçi felsefede geçersizdir. Özneyle nesnenin karşılıklı etkileşiminde özneye özgü bulunan yana *psişik* (ruhsal ve tinsel anlamında) yan ve nesneye özgü bulunan yana *özdeksel* yan denir. Psişik yan, insanın, tüm duygularını, düşüncelerini, heyecanlarını, ırasını, anlağını, iradesini, isteklerini, kanılarını, sezgilerini vb. kapsar. Bu geniş kapsamlı psişik yan, özdeksel oluşmanın belli bir aşamasında, sadece insan örgenliğinde varlaşmıştır. Özdeksel evrimin sonucu olarak ortaya çıkan ruhsal -tinsel etkinlik, özdeksel etkinlikle belirlenir. "Psişik işlerlik, beynin belli bir kitlesinin fizyolojik işlerliğinin sonucudur". Bu bilimsel gerçek, ünlü bilgin Pavlov tarafından meydana konmuş ve açık seçik tanıtlanmıştır. Nesneyle öznenin karşılıklı etkileşiminde, insan beyninde sinirsel bağlantı dizgeleri oluşur. Nesnel gerçekliğin insan beyninde yansımasını sağlayan bu dizgeler, nesneyle özne arasındaki etkileşim sürecini düzenledikleri gibi insanın düşünce ve duygularını da oluştururlar, ortamıyla uyumlu davranışlarını gerçekleştirirler. *Bk.* Ruh, Pavlovculuk, Sinir, Sinyal Dizgeleri, Bilinç, Özdek.

TİNSELCİLİK. (*Os.* Ruhiyye, *Fr.* Spiritualisme, *Al.* Spiritualismus, *İng.* Spiritualism, *İt.* Spiritualismo) Evrenin ruhsal bir temele dayandığını ilerisüren öğretilerin genel adı... Çağımızda *düşüncecilik* (idealizm)'le de anlamdaş olarak kullanılan *tinselcilik*, varlığın bedenden bağımsız ruhsal bir yapı olduğu inancına dayanan metafizik bir görüşü dilegetirir. Gizli ve dolaylı ya da açık ve dolaysız ruhçuluk güden şu öğretiler tinselci öğretilerdir: *İdealizm* (Platon), *öznel idealizm* (Fichte), *nesnel idealizm* (Schelling), *saltık idealizm* (Hegel), *deneyüstü idealizm* (Kant), *immateryalizm* (Berkeley), *fenomenolojik idealizm* (Husserl), *mantıkçı idealizm* (H. Cohen, P. Natorp), *pozitivizm adı altında öznel idealizm* (Auguste Comte), *Elea okulu* (Ksenofanes), *bireşimsel idealizm* (Hamelin), *göreci idealizm* (Renouvier), *eleştirici idealizm* (Brunschweig), *entüvisyonizm* (Bergson), *öznelci varoluşçuluk* (Kirkegaard), *Hıristiyan varoluşçuluk* (Gabriel Marcel). *Bk.* Ruh, Düşüncecilik, Metafizik.

TOMACILIK. (*Os.* Toma'nın mezhebi, *Fr.* Thomisme, *Al.* Thomismus, *İng.* Thomism, *İt.* Tomismo) Hıristiyan felsefesinin skolâstik dönemi düşünürlerinden Saint Thomas' nın öğretisi... Tomacılık, ortaçağın IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar süren skolâstik döneminde, Skotçuluğun (Skotizm) karşısında yer alır. İtalyan düşünürü Aquino'lu Saint Thomas'nın (1224-1274) öğretisiyle İskoçyalı düşünür Duns Scotus'un (1270-1308) öğretisi Hıristiyanlığın temel sorunları üstünde çatışmışlardır. Thomas'nın öldüğü yıl Scotus dört yaşındaydı. Hıristiyan felsefesinin bu köklü polemiği her iki düşünürün izdeşlerince yapılmıştır. Hıristiyan felsefesi, bu iki düşüncede, birbirine karşıt yönlerde uçlaşmış bulunmaktadır. Gerçekte her iki düşüncenin kökleri ortaçağın patristik dönemindedir. Tomacılık Ogüstinusçuluğun, Skotçuluk Pelagusçuluğun izindedir. Ogüstinusçuluğun izinden gelen Tomacılık gerici, Pelagusçuluğun izinden gelen Skotçuluk ilerici bir akımdır. Tomacılığa göre zekâ iradeden üstündür, tanrı

özgür değildir ve dünyayı yaratmak zorunda olduğu için yaratmıştır, tanrı bile özgür olmadığına göre insan için özgürlük sözkonusu olamaz, insan kurtuluşu için hiç bir şey yapamaz ve tanrının bağışına muhtaçtır, insanı ancak tanrı kurtarabilir. Bu bakımdan Tomacılık entelektüelci (entelektüalizm), gerekirci (determinizm) ve yazgıcı (fatalizm) bir akımdır. Buna karşı Skotçuluk iradeci (volontarizm), yadgerekirci (endeterminizm) ve usçudur (rasyonalizm); irade zekâdan üstündür, tanrı özgürdür ve dünyayı yaratmak istediği için yaratmıştır, insan da özgürdür ve tanrının yardımına muhtaç olmaksızın kendi çabasıyla kendisini kurtarabilir, kutsal kitaba usa uygun olduğu için inanılmalıdır. Katolik kilisesinin resmî felsefesi olan Tomacılık, özellikle Dominiken tarikatı tarafından tutulmuş ve yayılmıştır. Buna karşı Fransisken tarikatı da Skotçuluğu izlemiştir. Kaldı ki Aquino'lu (Aquino kontunun oğluydu) Thomas da bir Dominiken'di. Felsefe öğreten bütün Katolik kurumlarında Thomas, doğruyu söyleyen tek düşünür sayılır. Papa XIII. Leon 1879 yılında yayımladığı bir genelgeyle bu kanıyı kurallaştırmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında, bilimin bütün gücüyle bütün Avrupa'ya egemen olmaya başladığı yıllarda, Tomacılık, Kant ve Hegel öğretileriyle desteklenmek zorunda kalmış ve Stöckl, Baeumker, Wulf, Mercier, Newman vb. gibi düşünürlerce Yenitomacılık oluşturulmuştur. Husserl, Heidegger, Nicolai Hartmann gibi düşünürlerin ilerisürdükleri idealist kurgular, bir açıdan Yenitomacılığın ürünleridir. Kimi insanların çıkarlarını yansıtan bilimdışı öğretiler, Yenitomacılıktan izler taşırlar. *Bk.* Skotçuluk, Ogüstinusçuluk, Hıristiyan Felsefesi, Skolâstik.

TOPİKA. Genel kurallar... Yöntemli tartışma sanatının kurucusu, antikçağın ünlü bilgicisi (sofisti) Protagoras (İ.Ö. 485-411)'dır. Tanıtlama ve çürütme tekniği bakımından gözönünde bulundurulacak *topika*'yı da ilkin o saptamıştır. Mantık kurallarıyla ilgili ilk düşünceler, Protagoras'ın bu tartışma *genel kurallar*'ından doğmuştur. Platon, *Sofistes* adlı yapıtında; terimlerin bölünmesi ve sınıflandırılması, ilk türlerin belirlenmesi, yüklemin konuyla olan bağlantıları vb. gibi ilk mantık düşüncelerinin tartışma sanatının genel kurallarından nasıl doğduklarını anlatmıştır. Aristoteles'in ünlü *topika*'sının temeli budur. Aristoteles, bu genel kuralların en büyük bölümünü tasımı bulmazdan önce yazmıştı. *Topika,* verilen bir yüklemin tür, cins, öze, ayrım ve ilinek sınıflarından hangisine girdiğini sınayacak araçları saptar. Örneğin bir yüklem, konunun kapsadığı bütün cinslere ait olduğu ve konuya ait olan her şeyin ona da ait bulunduğu gerçekleştirildiği takdirde cins olarak kabul edilecektir. *Topika*'da verilmiş olan tanımlamayla ilgili ünlü kuralların özelliği budur. *Bk.* Mantık, Aristoculuk.

TOPLUM. (*Os.* Cem'iyyet, *Fr.* Société, *Al.* Gesellschaft, *İng.* Society, *İt.* Societa) İnsan topluluğu... *Toplum* deyimiyle dilegetirilen insan topluluğu, belli bir ekonomik altyapıyla belirlenmiş belli üstyapı kurumlarına sahip olan sosyo-ekonomik bir biçimlenmedir. İdealist anlayışta *birey olarak insan* karşılığında kullanılırsa da diyalektik anlayış onu bireyle bağımlı kılar. Birey olarak insan, ancak toplumsal ilişkileriyle varlaşır. Bireysiz toplum olamayacağı gibi toplumsuz da birey olamaz. İdealist felsefede toplumdan soyutlanan ve toplumun karşısına konulan (onunla zıtlaştırılan) *birey* (*Os.* Fert, *Fr.* Individu, *Al.* Individuum, *İng.* Individual, *İt.* Individuo), diyalektik felsefede toplumsal ilişkilerinin bütünüdür. İdealist anlayış bireyle toplumu uzlaşmaz olarak görür ve uzlaştırma yolları önerir. Oysa birey, toplumla uzlaşmaz değil, tam tersine, toplumsuz var olamaz. Bireyin öznel yanı, nesnel (toplumsal) yanından ayrılamaz. Uzlaşmayan çıkarlar bireyle toplum arasında değil, toplumun bir bölümüyle öbür bölümü arasındadır. *Bk.* İnsan.

TOPLUMBİLİM. (*Os.* İçtimâiyât, İlmi içtimâiyât, İlmi içtimâî, İlmi hâdisâtı içtimâiye, İlmi tabiî-i içtimâî; *Fr.* Sociologie, *Al.* Soziologie, *İng.* Sociology, *İt.* Sociologia) Toplumu inceleyen ve nesnel yasalarım saptayan bilim.

1. *Etimoloji:* Hint-Avrupa dil grubunun *birlikte gitmek* anlamını dilegetiren *sek* kökünden oluşmuştur. İlkin Sanskritçede *arkadaş* anlamında *sakha,* Yunancada *ardından gitmek* anlamında *hepomai* ve Lâtincede aynı anlamda *sequi* ve *secutus* deyimleriyle biçimlenmiştir. Felsefesel terimin kökeni Lâtincede oluşan *arkadaş* anlamındaki *socius* ve *toplum* anlamındaki *societas* ve *toplumsever* anlamındaki *socialis* sözcükleridir. *Sosyoloji* deyimi, ilkin 1830 yılında Fransız olgucusu Auguste Comte tarafından ilerisürülmüştür. *Bk.* Toplum.

2. *Tarih:* Toplumun yapısı ve nasıl olması gerektiği üstündeki düşünceler pek eskidir. Ama Batı geleneğine uyarak antikçağ Yunan düşüncesinden yola çıkmak gerekirse, bu alanda gene Platon'la Aristoteles'i karşımızda buluruz. Onlardan önce de Herodotos, adı bilinmeyen ve *Yaşlı Oligarkh* diye anılan bir düşünür, Perikles, Thukidides gibi bu konuda düşünmüş olan kişiler vardır. Ne var ki Platon'la Aristoteles bütün bu dağınık düşünceleri dizgeleştiren ilk düşünürlerdir. Daha sonra Polybios, Cicero, Seneca, Augustinus, Aquino'lu Thomas, Padua'lı Marsiglio, Machiavelli, Calvin, Brutus, Bodin, Hobbes, Locke, Spinoza vb. gibi pek çok düşünür siyasal ve ekonomik açılardan toplumu incelemişler ve ona biçim vermeye çalışmışlardır. Thomas More, Francis Bacon, Thomasso Campanella, Valantin Andrea, Barclay, Heywood, Winstanley, Harrington, Gabriel Foigny, Vairasse, Morelly, Gabriel Mably vb. gibi birçok ütopyacıları da katarsak toplum üstüne düşünmüş olanların sayısı bir hayli çoğalır. Bununla beraber toplumbilimi bağımsız bir bilim olarak kuran, onun adını da koymuş bulunan, Fransız düşünürü ve ünlü olgucu Auguste Comte'dur. Onun hemen ardından, Avrupa işçileri arasında yaptığı anket ve monografilerle, Fransız mâden mühendisi Le Play (1806-1882) gelir. Öyle ki, kimi toplumbilim tarihçileri, toplumbilimin kurucuları olarak Comte'la Le Play'i birlikte gösterirler (Örneğin *Bk.* Prof. Nurettin Şâzi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi,* Önsöz). Daha sonra, Fransız düşünürü Emile Durkheim (1858-1917)'in, bu metafizik yapılı toplumbilime büyük katkıları olmuştur (*Bk.* Le Play Okulu). Ne var ki bilimsel toplumbilimi oluşturan tarihsel özdekçilik öğretisidir. Toplumun tarihsel ve nesnel gelişme yasalarını keşfetmiştir. Bu, öylesine önemli ve büyük bir keşiftir ki, yepyeni bir dünya görüşü oluşturmuş ve toplumla ilgili metafizik gevezeliklerin tümüne son vermiştir. *Bk.* Olguculuk, Tarihsel Özdekçilik.

3. *Metafizik:* Burjuva toplumbiliminin temel ırası, tutarsızlığı ve egemen sınıfların çıkarlarını yansıtmasıdır. Örneğin feodal çağda, kilise inaklarına dayanan ve kilisenin çıkarlarını yansıtan *tanrıbilimsel toplumbilim* (*Os.* İçtimâiyâtı ilâhîyye, *Fr.* Sociologie théologique) öğretileri oluşmuştur. Bu toplumbilimin ilerigelen temsilcileri ermiş Augustinus' la ermiş Thomas'dır. Bunlar toplumu ve dolayısıyla tarihi, tanrının oluşturduğu ve yönettiği kanısındaydılar. Bu yüzden de tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kilisenin egemenliğini ve çıkarlarını pekiştiriyorlardı. Feodalizm çökmeye yüz tutunca Machiavelli ortaya çıktı ve prenslerin çıkarlarını yansıtan bir toplum öğretisi geliştirdi. Anamalcılığın egemen olduğu çağdaysa Tönnies, Simmel, Weber, Wiese vb. gibi anamalcıların çıkarlarını yansıtan sayısız toplumbilimciler türedi. Burjuva toplumbiliminin başlıca tutarsızlığı, toplumun nesnel gelişme yasalarını anlayamaması ya da anlamazlıktan gelmesi dolayısıyla toplumsal gelişmenin nedenlerini çok çeşitli ve birbirine karşıt yönlerde aramasıdır. Burjuva toplumbilimcilerinden kimileri toplumsal olayları fizik doğaya, kimileri yaşambilimsel örgenliklere, kimileri insanbilimsel olaylara, kimileri içgüdülere, kimileri yaşam kavgasına, kimileri ruhbilimsel olaylara vb. indirger. Bu çokyönlülük, onların, bilimsel bir toplum bilgisi düzeyinde birleşmelerini olanaksız kılar. Kaldı ki, vardıkları sonuçlar da birtakım bilimdışı saçmalıklardır ve zaten ipe sapa gelmemeleri yüzünden birbirleriyle birleştirilemezler. Bunlar, inanılamayacak ölçüde gevezeliklerdir. Örneğin Alman toplumbilimcisi Otto Ammon, bir toplumda uzun kafalıların artışıyla toplumsal gelişmeyi oranlı kılar. Toplum, uzun kafalıların artmasıyla gelişirmiş. Bir başkası, Fransız toplumbilimcisi Vacher de Lapouge, Fransa'nın Amerika'ya göre gerilemesini Fransa'da uzun kafalıların azalmasına bağlar, Amerika'da uzun kafalılar artıyor ve Amerika bu yüzden gelişiyormuş. Burjuva toplumbilimi, toplum ve onun gelişme yasaları üstünde, bütünsel bir görüş sağlayamadığından, ruhbilimsel, örgensel, coğrafyasal, yaşambilimsel, ırksal, hukuksal, dinsel vb. gibi çok çeşitli okullara bölünmüştür. Bu yüzden de, genel bir toplumbilim kuramı meydana getirmenin olanaksızlığını savunurlar. Toplumla bireyin çıkarlarını karşıtlaştırırlar, gerçekte bu karşıtlığın, toplumla birey arasında değil, karşıt sınıflarda olduğunu görmezlikten gelirler. Dahası, bu karşıtlığın, geçici tarihsel bir karşıtlık olduğunu da görmezlikten gelip sonsuz (ebedî) olduğunu savunurlar. Usaaykırıcı ve bilinemezcidirler, toplumun planlı olarak yürütülebileceğini ve bilimsel öngörüyü yadsırlar. Toplumu çeşitli bölümlere ayırırlar ve aile toplumbilimi, kır toplumbilimi, kent toplumbilimi, sanayi toplumbilimi, eğitim toplumbilimi, sanat toplumbilimi, din toplumbilimi, bilim toplumbilimi vb. gibi birbirleriyle bağdaşmaz sayısız toplumbilimler ilerisürerler. Oysa bütün bunlar, toplumun te-

mel yapısını belirleyen bir birlik içinde, tek bir toplumbilimdir. Bizzat bir Amerikan toplumbilimcisi Robert K. Merton, Amerika'da beş bin kadar toplumbilimci bulunduğunu ve bunlardan her birinin de kendilerine özgü birer toplumbilimi olduğunu yazmaktadır. Başka bir Amerikan toplumbilimcisi E. G. Hughes, dünya beşinci toplumbilim kongresinde, tek bir toplumbilim olmadığını ve Amerikan, Rus, Yugoslav, Çin, İtalya vb. gibi her ülkeye özgü çeşitli toplumbilimler bulunduğunu söylemiştir. Burjuva toplumbiliminin toplumbilim anlayışı ve bugünkü görünümü budur. Çağdaş burjuva toplumbilimcileri, bu anlayış ve görünümde, yeni kuramlar geliştirmektedirler. Bunlardan biri, Amerikalı toplumbilimci Lester Ward'ın kurduğu *ruhbilimsel toplumbilim* (*Os.* İlmülruhî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie psychologique)'tir. Fransız toplumbilimcisi Gabriel Tarde'la Alman toplumbilimcisi George Simmel de çeşitli açılardan onu izlemişlerdir. Ward'ın anlayışına göre toplumsal olayların güdücüsü, bireylerin ruhsal yapıları ve bundan oluşan ortaklaşa ruhsal yapıdır. Tarde da insanların birbirlerini taklit etmelerini toplumsal gelişmenin temel yasası sayar. Bu düşüncelerin saçmalığı gizlenemez ölçüde anlaşılınca, ruhbilimsel toplumbilim, *ekinsel toplumbilim* (*Os.* Harsî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie culturelle)'e dönüşmüştür. Bu anlayışa göre de toplumsal gelişmenin nedeni, ekinsel (kültürel) ilerlemedir. A. Weber'in başkanlığını yaptığı bu okul da ruhbilimciliğe düşmekle değerini meydana koymuş olmaktadır (*Bk.* Ruhbilimcilik). Çağdaş burjuva toplumbilim kuramlarının bir başkası, *öznel toplumbilim* (*Os.* Enfüsî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie subjective) kuramıdır. *Seçkinler kuramı* adıyla da anılan bu öznelci toplumbilime göre, topluma yön veren seçkin kişilerdir, bu seçkin kişiler de para babalarıdır. Ruhbilimsel toplumbilimin yeni bir uzantısı, Rumen Yahudisi asıllı Amerikan toplumbilimcisi ve ruhbilimcisi Jacob Levy Moreno'nun ortaya attığı *sosyometri* anlayışıdır. Fabrikalardaki işçiler üstünde incelemeler yapan Moreno, sosyo-ekonomik tüm sorunların emekçilere tiyatro oynatmakla çözümlenebileceğini ilerisürmüştür. Burjuva toplumbiliminin çağdaş bir biçimi de *görgül toplumbilim* (*Os.* İhtibârî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie empirique)'dir. Amerikalı toplumbilimciler Lundberg, Dodd, Mayo vb. 'larının başını çektiği bu anlayışa göre toplum, birbirinden bağımsız çeşitli toplumsal olayların mekanik bir toplamıdır. Yukarda açıklandığı gibi çeşitli toplumbilimler oluşturan anlayış, bu görgül toplumbilim anlayışıdır. Çağdaş burjuva toplumbiliminin bir başka biçimi *işlevsel toplumbilim* (*Os.* Uf'ûlevî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie fonctionnelle)'dir. Amerikan toplumbilimcileri R. Merton, Pitirim Sorokin, T. Parsons'un öncülük ettikleri bu anlayış, anamalcı düzendeki çelişkilerin sona erdiğini savunur. Bu sözde bilimcilere göre toplumun belirleyicisi, bir *toplumsal işlev* (*Os.* İçtimâî uf'ûle, *Fr.* Fonction sociale) olan tinsel değerler, eşdeyişle dindir. Çağdaş burjuva toplumbiliminin bir başka akımı, *yaşambilimsel toplumbilim* (*Os.* İçtimâiyâtı hayâtiyye, *Fr.* Sociologie biologique)'dir. Bu anlayış, toplumsal yasaları yaşambilimsel yasalara indirger ve yaşamaya hakkı olan toplumun en güçlü toplum olduğunu savunur. En güçlü toplumsa, en üstün ırklı toplumdur. Çağdaş toplumbilim kuramları arasında Hitler düşçülüğünü yaratan *romantik toplumbilim* (*Os.* Romantik içtimâiyât, *Fr.* Sociologie romantique)'dir. Başta Gobineau olmak üzere Günther, Krieck, Rosenberg gibi Alman toplumbilimcilerinin geliştirdikleri bu kurama göre en üstün ırk, Arya ırkıdır ve bu ırk bütün insanlığa egemen olmalıdır. Pek romantik olan bu kuram, başta Yahudi ırkı olmak üzere milyonlarca insanın savaş alanlarında boşu boşuna can vermesine, toplama kamplarında canavarca işkencelere uğratılmasına yol açmıştır. Çağdaş burjuva toplumbiliminin bir başka biçimi de *doğalcı toplumbilim* (*Os.* İçtimâiyâtı tabiîye, *Fr.* Sociologie naturaliste)'dir. Bu akım, yaşambilimci toplumbilimle ırkçı toplumbilimin, Darvincilikle Malthusçülüğün toplamıdır. Toplumbilim alanında ne kadar bilimdışı öğe varsa tümünü içermiştir. Nüfus olaylarını da toplumsal gelişmenin başlıca etkeni sayar.

4. *Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik:* Tarihsel ve eytişimsel özdekçilik öğretisi; toplumu oluşturan, işleten ve geliştiren yasaları keşfedip sergilemekle toplumbilimi tüm idealist ve metafizik gevezeliklerden arındırmış ve *bilimsel toplumbilim* (*Os.* İlmî içtimâiyât, *Fr.* Sociologie scientifique)'i gerçekleştirmiştir. Toplumsal gelişmenin, doğal ve tarihsel yasalı bir süreç olduğu ilk kez bilimsel olarak tanıtlanmıştır. Toplumu oluşturan, işleten ve geliştiren doğal ve tarihsel yasaların bilinip tanınması, insanların toplumlarına egemen olmalarını olanaklı kılmıştır. Tarihsel özdekçi yöntem, insanların gelecekleri güven altına alabilmelerini sağlamıştır.

Bugün, ne toplumda ve ne de onun biliminde, açıklanmamış ve çözümlenmemiş hiç bir giz kalmamıştır. *Bk.* Tarihsel özdekçilik, Eytişimsel Özdekçilik, Toplum, Tarihsel Yasalar, Tarih Felsefesi.

TOPLUMBİLİMCİLİK. (*Os.* İçtimâiyâtçılık, *Fr.* Sociologisme, *Al.* Soziologismus, *İng.* Sociologism, *İt.* Sociologismo) Toplumsal yaşamın toplumsal koşullarla açıklanması gerektiğini ilerisüren görüş... Günümüzde *tüm sorunları toplumsal yapıyla açıklama eğilimi* olarak tanımlanan *toplumbilimcilik* deyimi, gerçekte, bağımsız bir bilim olarak toplumbilimin kurucusu sayılan Auguste Comte'un ünlü bilimler sınıflamasında toplumbilimi en üste koymasından ve ruhbilime hiç yer vermemesinden doğmuştur. John Stuart Mill'le Herbert Spencer bu sınıflamaya karşı çıkmışlar ve ruhbilimin toplumbilime temellik edeceğini ilerisürerek ruhbilimi de sınıflamaya sokarak toplumbilimin altına (biyolojinin üstüne) koymak gerektiğini savunmuşlardır. Böylelikle iki anlayış doğmuştur: Toplumbilimi ruhbilimle açıklamak gerektiğini ilerisüren anlayış, ki buna *ruhbilimcilik* (Psikolojizm) denmiştir. Ruhbilimi toplumbilimle açıklamak gerektiğini (çünkü Auguste Comte toplumsal bilinci bireyler üstü bir varlık sayıyordu) ilerisüren anlayış, ki buna da *toplumbilimcilik* (Sosyolojizm) denmiştir. Örneğin Rus asıllı Amerikan toplumbilimcisi Pitirim Sorokin, Durkheim'ı ve Durkheimciliği toplumbilimcilikle suçlar. Çünkü Durkheim ve izleyicileri, toplumu toplumsal nedenlerle açıklamak gerektiğini ilerisürmüşler ve insanbilimsel (antropolojik), yaşambilimsel (biyolojik) ve ruhbilimsel (psikolojik) olguların toplumun oluşumunda rolleri bulunmadığını savunmuşlardır. Toplumbilim tarihlerinde, toplumbilimcilik akımının öncüsü olarak Henri C. Carey (1793-1879) gösterilir. Çünkü Carey, 1858 yılında yayımladığı (Spencer'in yapıtından dört yıl önce) *Principles of Social Science* adlı yapıtında, ruhbilimin toplumbilimle ve toplumsal koşullarla açıklanması gerektiğini ilerisürmüştür. Toplumbilimcilik akımı; Auguste Comte'la izleyicilerini, Durkheim' la izleyicilerini, Roberty'nin yeniolgucu toplumbilimini, Espinas, Izoulet, Cooley, Gumplowicz, Oppenheimer vb. gibi toplumbilimcileri kapsar. *Bk.* Toplumbilim, Ruhbilim, Ruhbilimcilik.

TOPLUM FELSEFELERİ. (*Os.* Cemiyet felsefeleri, *Fr.* Philosophies sociale) Tarih felsefeleri... Bu deyim, özellikle İngilizcede (*İng.* Social philosophies) A. J. Toynbee, A. Kroeber, F. S. C. Northrop, P. Sorokin, Ortega y Gasset, F. R. Cowell vb. tarih felsefelerini dilegetirmek için kullanılmaktadır. *Bk.* Tarih Felsefesi, Toplum Felsefesi, Toplumbilim.

TOPLUM FELSEFESİ. (*Os.* Cemiyet felsefesi, *Fr.* Philosophie sociale, *Al.* Sozialphilosophie, *İng.* Social philosophy) Toplum olaylarının nedenleri üstüne felsefesel öğretiler... Gerçekte toplum felsefesi, toplumbilimdir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Dr. Özer Ozankaya tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Toplumsal yaşama, bunun kökenine, gelişimine ve amaçlarına ilişkin olan bütün bilimlerin sağladığı verilerin bir bileşiğini ya da genellemesini yapmaya yönelik bulunan her türlü bilgi-kuramsal ve aktöresel düzenli düşünce". *Bk.* Toplumbilim, Felsefe.

TOPLUMİÇİNCİLİK. (*Os.* Lilcem'iyye, *Fr.* Sociocentrisme) İnsanın kendi toplumunu evrenin merkezi sayması... Toplumiçincilik (sosyosantrizm), insaniçinciliğin (antroposantrizm) topluma yayılmasından meydana gelen ruhsal bir yanılmadır. İnsaniçincilikte nasıl tüm nesnelerin insan için olduğu kuruntusu gerçeklik kazanıyorsa, toplumiçincilikte de tüm evrenin insanın bağlı olduğu toplum için varbulunduğu kuruntusu gerçeklik kazanır.

TOTEM. (*Os., Fr., Al., İng., İt.* Totem) Bir insan ya da bir insan topluluğuyla dinsel -büyüsel ilişkisi olduğuna ve o insanı ya da topluluğu koruduğuna, kader birliği kurduğuna inanılan hayvan, bitki, cansız nesne, doğasal olay... Algonkin'lerin dilinde *Ototeman* (Benim klanım) ya da *Totam* (Klan) anlamına gelen bir kökten türemiştir. Bu sözcüğe ilkin gezgin J. Long'un 1791 yılında Londra'da yayımlanan kitabında rastlanmıştır. *Voyage and travels of an indian interpreter* adını taşıyan bu kitaptan sonra ilkin, Amerika Kızılderilileri dışında, Avustralya ilkellerinde *totem* bulunduğunu Grey 1841 yılında yayımladığı *Journal of two Expeditions in North and Western Australia* (II, s. 228) adlı yapıtında bildirmiştir. Bununla beraber totemciliğe ilkin bilimsel açıdan bakan ve onu insanlık tarihine bağlayan *Fortnightly Review, The Worship of Animals and Plats, Totems and Totemism* (1869, 1870) adlı yapıtıyla İngiliz bilgini Mac Lennan olmuştur. İlkin Amerika kıtasında yapılan totemcilik in-

celemeleri daha sonra bütün dünyaya yayılmış, önemli gerçekler meydana çıkarılmıştır. Yüzlerce bilginin üstünde çalıştığı bu inançtan bilimsel sonuçlar çıkarmaya çalışan ilk bilgin de *Kinship and Marriage in Early Arabia* (Cambridge, 1885) adlı yapıtıyla Robertson Smith'dir. Totemciliğin gerçek ve en eski bir din olduğunu ortaya koyan *The Native Tribes of Central Australia* (1899) ve *The Northern Tribes of Central Australia* (1904) adlı yapıtlarıyla Baldwin Spencer ve F. J. Gillen'dir. Totemciliğin asıl yurdunun Avustralya olduğu böylelikle meydana çıkmıştır. Bununla beraber *totem* sözcüğü Avustralya'da kullanılmaz. Bu sözcüğün karşılığı olarak *Kobong* deyimi kullanılır. Avustralya ilkellerinden Dieri'ler *Murdu*, Narrinyeri'ler *Mgaitye*, Warramunga'lar *Murgai* ya da *Mungali* derler. *Totem*, genellikle hayvan ya da bitkidir. Avustralya'da % 8 oranında bulut, yağmur, ay, güneş, rüzgâr, ateş, su, deniz vb. gibi şeylerin de *totem* sayıldığı saptanmıştır. Kimi yerlerde de bir şeyin sadece parçasının, örneğin kanguru kuyruğunun totem sayıldığı görülmüştür (Kimi incelemeciler bunu klanın parçalanmış olması ve her parçanın bütün olan totemin bir parçasına sahip çıktığı nedenine bağlıyorlar). Totem, genellikle, deniz ve ay gibi tekliklerin dışında, bir birey değil, bir türdür. Daha açık bir deyişle, totem olan örneğin belli bir kanguru değil, kanguru türüdür. Buna karşı klanın totemi, genellikle bireyin de totemidir. Bununla beraber sadece bir bireye özgü totemler de vardır. Meksika yerlileri bireysel toteme *Nagual*, Huron'lar *Okki*, Algonkin'ler *Manitu* derler. Dilimizde *ongun* deyimiyle özleştirilmiştir. *Bk.* Mana, Tabu, Totemcilik.

TOTEMCİLİK. (*Os.* Totemcilik, *Fr.* Totemisme, *Al.* Totemismus, *İng.* Totemism, *İt.* Totemismo) İnsanlığın ilk dini... *Totemizm*'in insanlığın ilk dini olduğunda birçok bilginler birleşmişlerdir. Bu din, *mana* ve *tabu* inançlarıyla da sıkıca ilişkilidir. Özellikle bunu savunan Fransız toplumbilimcisi Durkheim'a göre ilkellerin *totem*'de taptıkları *mana* gücüdür. Şöyle der: "Klan üyelerinin taptığı şey ne hayvan, ne bitki, ne insan, ne damga, ne de armadır. Belki bunların hepsinde bulunan, ama hiç birine karışmayan adsız, kişiliksiz bir güçtür. Bu gücü kimse bütünüyle edinemez. Bu güç özel şeylerden bağımsızdır. Bireyden önce varolduğu gibi bireyden sonra da sürecektir. İşte, totem dininin taptığı tanrı bu güçtür" (Durkheim, *Les Formes Elémentaires de la vie Religieuse*, 1912, s. 268). Totem, bu kişiliksiz ve özdekdışı gücün çeşitli varlıkların içine girmiş özdeksel biçimidir, eşdeyişle cisimleşmiş bir tanrıdır. Bir açıdan bakılınca bu ilkel tasarımın, Hıristiyanların İsâ'da cisimleşen tanrı tasarımlarından hiç bir farkı yoktur. *İsâ* da bir totemdir. Örneğin kanguru olduğunu söyleyen kanguru totemli bir ilkel kendisini kanguru sanan bir deli değildir, demek istediği sadece kanguruyla kendi klanının bireyleri arasında ortak bir niteliğin bulunduğudur ki bu ortak nitelik soyut güç *mana*'dır. Durkheim bu konuda da şöyle demektedir: "Güç deyince, mekanik olarak fizik etkileri meydana getiren özdeksel gücü kastediyoruz. Bir kimse totemle ilişkide bulunurken gereken tedbirleri almazsa mekanik olarak bu özdeksel etkiyle karşılaşır, şok geçirir. Bu, tıpkı elektrik çarpması gibi, özdeksel bir etkidir. Bu güç, kutsal olmayan bir varlığa girerse mekanik olarak hastalık yapar" (İbid, s. 270). Genellikle totemciliğin ilk din olduğu kabul edilmekle beraber *atalara tapma dini*'ne (Tylor, Wilken vb.) ve *doğaya topma dini*'ne (Jevons) öncelik tanıyan ve *totem dini*'nin bunlardan çıktığını savunan bilginler de vardır. *Totem dini* de, bütün dinler gibi, özdeksel yanıyla birlikte tinsel bir yan taşır. Totem, klanın özdeksel yaşamı olduğu kadar tinsel yaşamıdır. Özel adı olan tanrılar evresine totem dininin aşılmasıyla ulaşılmıştır. Ne var ki bu özel adlı tanrılar da, nasıl her totem bir klana bağlıysa, belli birer topluma bağlıdırlar (örneğin her kentin, her kasabanın ayrı bir tanrısı vardır). Bu tanrı belli bir hayvan türünün içinde de bulunabilir (örneğin eski Mısır'lıların Apis öküzleri inancı). O hayvan ölünce yas tutulur, ama tanrı ölmüş değildir. O hayvan türü nasıl ölümsüzse tanrı da öylece ölümsüzdür. Birçok incelemeciler *tanrı* tasarımının *totem*'in evrimi sonunda gerçekleştiği düşüncesindedirler. *Ruh* da totemciliğin temelinde bulunan *mana* gücünün belli bir bedende kişilik kazanmış biçimidir. *Bk.* Totem, Mana, Tabu, Ruh.

TÖRE. (*Os.* Örf ve âdet, Ahlâk ve tebâyi, Ahlâk, Âdet, Sîret, Seciye, Âdât ve ahlâk, Âdâtı tâbiîye, Âdâtı müktesebe, Âdâtı hayrîye, Hüsnü ahlâk; *Fr.* Moeurs, *Al.* Sitte, Sitten; *İng.* Customs, Mores, Behaviour, Manners, Habits, Character, Good morals; *İt.* Customi, Buoni customi) Gelenek, görenek ve törebilim kurallarının tümü... *Töre* deyimi,

eski Türk ağızlarında *türe* biçiminde *âdet, usûl, kâide, örf, görenek, kanun, âyin* anlamlarında kullanılıyordu (*Bk. Tarama Sözlüğü*, TDK. yayını, c. V, s. 3871). Nitekim bugün *türe* deyimi, *Ar. adâlet* deyimi karşılığı olarak benimsenmiştir. *Töre* deyimi, 1942 yılında felsefe terimlerinin saptanması sırasında Türk Dil Kurumunca *Os. âdât ve ahlâk*, ve *Fr. moeurs* deyimlerine karşılık olarak önerilmişti (*Bk. Felsefe ve Gramer Terimleri*, TDK. yayını, Istanbul 1942, s. 89). *Törebilim* deyimi de *Os. ahlâk* ve *ilmi ahlâk* (*Fr.* La morale, L'éthique) deyimleri karşılığı olarak gösteriliyordu (İbid). Türk Dil Kurumunun 1978 yılında yayımlanan *Özleştirme Kılavuzu*'ndaysa *töre* deyimi *örf* (gelenek), *âdet* (görenek), *ahlâk* (törebilim), hattâ *dinsel yasa* anlamındaki *Ar. şer'* (çünkü *meşrû* deyimi karşılığı olarak *törel* deyimi gösteriliyor) deyimleri karşılığı olarak gösterilmektedir. Oysa bütün bu deyimlerin anlam ilişkileri bulunduğu kadar anlam ayrılıkları da vardır. Bu karışıklık *töre* deyiminin *törel, töresel, törebilimsel* vb. gibi türevlerinde de sürmektedir. *Bk.* Gelenek, Görenek, Törebilim, Ahlâk.

TÖREBİLİM. (1. *Os.* İlmi ahlâk, Ahlâk, İlmi tehzibi ahlâk, Felsefei ahlâkîye, Felsefei edebîye; *Fr.* Éthique, *Al.* Ethik, *İng.* Ethics, *İt.* Etica... 2. *Os.* Ahlâk, İlmi ahlâk, Hikmeti hulkîye, Usulü edebîye, Ruhânîyet, İlmi tehzibi ahlâk, İlmi adâp; *Fr.* Morale, *Al.* Moral, *İng.* Morals, *İt.* Morale) Belli yer ve zamana özgü olarak iyi davranışlarla kötü davranışların kurallarını saptayan bilim.

1. Kuramsal törebilimi dilegetirir. *Aktöre* (*Bk. Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayım), Türkçe yazımıyla *ethik* ve *ahlâk felsefesi* (*Bk. Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını), *töre* (*Bk. Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, TDK. yayını) deyimleriyle de dilegetirilmektedir. *Bk.* Ahlâk, Töre.

2. Kılgın törebilimi dilegetirir. *Ahlâk* (*Bk. Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını), *gönülgücü* (*Bk. Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını), *içgücü* (*Bk. Eğitim Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını), *töre* ve *aktöre* (*Bk. Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, TDK. yayını) deyimleriyle de dilegetirilmektedir. *Bk.* Ahlâk, Töre.

3. *Tarih:* Törebilimin tarihi, *bireysel törebilim* (*Os.* Ahlâkı şahsîye, *Fr.* Morale individuelle)'le başlar. Bu kişisel ve öznel törebilim anlayışları dilimizde Nurullah Ataç'ın önerisi olan *aktöre* (iyi ahlâk) deyimiyle karşılanabilir (Hegel bunu *Al. Moralitaet* deyimiyle dilegetiriyor). Bu anlayışın ölçütü bireysel *bulunç* (*Os.* Vicdân)'tur. Daha sonra törebilim, insanların gerek birbirlerine karşı ve gerek toplumsal olaylar karşısında izlemek zorunda bulundukları tutumları yönlendiren bir toplumsal bilinç biçimine dönüşmüştür. Toplumsal değer yargılarının oluşturduğu bu toplumsal bilinç, *kılgın törebilim* (*Os.* İlmi ahlâkı amelî, *Fr.* Morale pratique) 'dir. İlkel komünal toplum düzeninde doğmuş bulunan bu nesnel ve genel pratik törebilime dilimizde *töre* denebilir (Hegel bunu *Al. Sittlichkeit* deyimiyle dilegetiriyor). Bundan sonra törebilim, aktöreyle törenin özünü ve kaynağını incelemeye girişmiş ve *kuramsal törebilim* (*Os.* İlmi ahlâkı nazari, *Fr.* Morale théorique), eşdeyişle *etik* olmuştur. Buna da dilimizde *törebilim* denmektedir. Köleci toplum düzeninde ortaya çıkan törebilim, ilkin *felsefe* deyimiyle anlamdaştı. Bir zamanlar felsefe yapmak, törebilim yapmak demekti. Bu türlü felsefesel törebilim anlayışı özellikle Çarvakas (Hint), Lao-Tzu (Çin) ve Sokrates (Yunan)'te uçlaşmış bulunuyordu. Daha sonra törebilim, *tanrıbilimsel törebilim* (*Os.* Ahlâkı ilmi ilâhî, *Fr.* Éthique théologique) haline dönüşmüştür. Metafizik edebiyatta buna *dinsel törebilim* (*Os.* Ahlâkı dinîye, *Fr.* Morale religieuse) de deniyor. Tanrıbilimsel törebilimde törebilimin kaynağı tanrıdır. İyi davranışlarla kötü davranışlar, tanrı iradesine uygunluk ya da uygunsuzluklarıyla ölçülür. Sömürü düzeninin isteklerine uygun olarak boyun eğme, acılara ve kötülüklere direnmeme, her şeye katlanma ve kaderine razı olma tanrısal erdemlerdir. Törebilimin gerçek anlamını açıklayan ilk öğreti, eytişimsel ve tarihsel özdekçilik öğretisidir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik öncesinde törebilim, tüm törebilim öğretilerinde, idealist ve metafizik bir yapıdadır. Bu öğretiler törebilimi, insanların bilinç düzeylerinin yükseltilmesiyle açıklarlar ve törebilimi toplumun belirleyicisi sayarlar. Bu idealist ve metafizik bilimdışı savlara göre toplumsal düzensizlik, törebilimin gerçekleştirilmesiyle düzelir. Burjuva törebilimi bu doğrultuda geliştirilmiş ve birçok törebilimsel kuramlar oluşturulmuştur. Örneğin İngiliz düşünürü Herbert Spencer tarafından ileriSürülen *evrimsel törebilim* (*İng.* Evolutionary ethics) kuramı törebilimi yaşambilime (biyolojiye) indirger, iyiyi ve kötüyü evrimsel sürece uygunluğu ve uygunsuzluğuyla değerlen-

dirir, daha açık bir deyişle, insanların aktöreleri doğa olguları karşısındaki tutumlarıyla belirlenir. Bu anlayış, toplumu ve törebilimi yaşambilimle sınırlandırma yanılgısını taşımakla bilimdışıdır. Örneğin Ayer ve Carnap gibi düşünürlerce ilerisürülen *törebilimsel görecilik* (*İng.* Ethical relativism) kuramı, törebilimsel yargıların göreli olduğunu ve herhangi bir davranışın iyi ya da kötü olduğunun mantık açısından söylenemeyeceğini savunur. Bu anlayış, törebilimsel yargıların saymaca (itibarî) yanlarını abartmak ve ahlâksızlığı mantık yoluyla haklı çıkarmak yanılgısını taşımakla bilimdışıdır. Örneğin Cohen, Natorp ve Stammler gibi düşünürlerce ilerisürülen *törebilimsel toplumculuk* (*İng.* Ethical socialism) kuramı, toplumculuğu Kantçı törebilime indirger ve toplumsal çelişkilerin törebilimle uyuşturulabileceğini savunur. Örneğin kimi düşünürlerce, özerk törebilim anlayışına karşı geliştirilen *yaderk törebilim* (*İng.* Heterenomous ethics) anlayışı, törebilimi devlet yasaları ve dinsel buyruklar gibi öznel iradelerden tümüyle bağımsız nedenlerle açıklamaya kalkar. Bu anlayış da, ters yönden bir abartmayla öznenin toplumdaki etkinliğini görmezlikten gelmekle bilimdışıdır. Örneğin Karl Barth, Anthony Shaftesbury ve Lucien Levy-Brühl gibi düşünürlerce ilerisürülen *onama törebilimi* (*Os.* Tasvip ahlâkı, *İng.* Approbative ethics) anlayışı, törebilimsel kuralları onanmış olup olmadıklarıyla değerlendirir ve bu onamayı yapana göre de *tanrıbilimsel onama törebilimi* (*İng.* Theological approbative ethics), *ruhbilimsel onama törebilimi* (*İng.* Psychological approbative ethics) ve *toplumsal onama törebilimi* (*İng.* Social approbative ethics) olmak üzere üç kola ayırır. Çünkü örneğin Paul Tillich'e göre bu onamayı tanrı, Arthur Rogers'e göre insan, Durkheim'a göre toplum yapar. Bu anlayış da, törebilimin nesnel ölçütünü yadsımakla bilimdışıdır. Aktörenin, törenin ve törebilimin tarihsel bir ürün olduğunu ve toplumun ekonomik altyapısınca belirlendiğini tarihte ilk kez tarihsel ve eytişimsel özdekçi öğreti çözümlemiş ve açık seçik sergilemiştir. Törebilim, toplumla birlikte oluşmuştur. Kuralları, hukuk kurallarından farklı olarak yasalarla değil, toplumsal tepkilerle biçimlenmiştir. Bu kurallar ve onların doğurduğu yükümlülükler, üretim ilişkileriyle belirlenerek devrimleşmiş ve üretim ilişkilerineeki değişikliklerle birlikte değişmiştir. Gerçekte *töre* (ahlâk) bireysel değil sosyal değer taşımaktadır, bu yüzden de çeşitli ekonomik koşullarla belirlenmiş olan çeşitli toplumların çeşitli töreleri vardır. Bir toplumun ekonomik koşullarındaki her değişiklik o toplumun töresini de değiştirir; bu yüzdendir ki töreye tutucu, her türlü ilerlemeyi engelleyici, durgun bir karakter verilmiştir. Metafizik ve bireyci temele dayanan burjuva töresi, her türlü gelişmeyi suçlar. Buna karşı divalektik özdekçiliğin töresi, devrimsel evrim yasasına uygun olarak kişinin kendini aşmasını öğütler. Kendini *aşmak*, her alandaki oluşum imkânlarına gittikçe daha geniş ölçüde katılmak demektir... İdealist öğretiler töreyi ya tanrının buyrukları, ya da usun ve ruhun yaratısı sayarlar; her zaman ve her yerde geçerli olduğunu ilerisürerler. Oysa töre, altyapıyla belirlenen bir üstyapı kurumudur ve altyapının değişmesiyle dönüşüme uğrar. Ne türlü özdeksel koşullar gerçekleşirse töre de o türlü olur. *Bk.* Üstyapı, Ahlâk.

TÖREDIŞI. (*Os.* Lâ ahlâkî, Hâricez ahlâk, Ahlâkdışı; *Fr.*, *İng.* Amoral, *Al.* Amoralisch, *İt.* Amorale) Törel yanı bulunmayan... Töreyle hiç bir ilgisi bulunmayanı dilegetirir. Örneğin yemek yemek töredışı bir olaydır. *Bk.* Törebilim, Töredışıcılık.

TÖREDIŞICILIK. (*Os.* Lâahlâkîyye, *Fr.* Amoralisme) Töreyi yadsıyan öğretilerin genel adı... Örneğin Alman düşünürü Nietzsche: "Erdem dedikleri, gerçekte korkaklıktan başka bir şey değildir" der. Fransız düşünürü Taine "kötülük ve erdem, şeker ve zaçyağı gibi doğal bir üründür" der. *Töredışılık* (*Os.* Lâahlâkiyyet) anlamında da kullanılır, bu anlamda bireysel töre yokluğunu dilegetirir, *töreye uyma yokluğu* (*Fr.* Absence de moralité) deyimiyle tanımlanır. *Bk.* Töredışı.

TÖRELSİZ. (*Os.* Gayrı ahlâkî, *Fr.* Immoral, *Al.* Unsittlich, *İng.* Immoral, *İt.* Immorale) Töre kurallarına aykırı olan... *Bk.* Törelsizcilik, Törebilim, Törelsizlik.

TÖRELSİZCİLİK. (*Os.* Gayrı ahlâkiyye, *Fr.* Immoralisme, *Al.* Immoralismus, *İng.* Immoralism, *İt.* Immoralismo) Toplumca benimsenmiş törel değerleri değiştirmek isteyen öğretilerin genel adı... Özellikle *Nietzsche öğretisi* (*Fr.* Doctrine de Nietzsche)'ni dilegetirir. Deyimi de ilkin bizzat Nietzsche kullanmış, *Volonté de Puissance* (1888) adlı yapıtının üçüncü bölümüne *der Immoralist* başlığını koymuştur. *Bk.* Törelsiz, İnsanüstü, Kötümserlik, İrâdecilik, Törelsizlik.

TÖRELSİZLİK. (*Os.* Gayrı ahlâkiyyet, *Fr.* Immoralité) Törelsiz olanın niteliği... *Töredışılık* anlamında da kullanılıyor. *Ahlâksızlık* diyenler de var. Nitekim *törelsiz* deyimi yerine *ahlâksız* deyimi de kullanılmaktadır (*Bk. Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını, Ankara 1975, s. 15). *Bk.* Törelsiz, Töredışıcılık, Törelsizcilik.

TÖZ. (*Os.* Cevher, *Fr., İng.* Substance, *Al.* Substanz, *İt.* Sostanza) Değişen yüklemlere desteklik eden değişmez gerçeklik... İngiliz düşünürü lohn Locke (1632-1704), Lâtince *altta bulunan şey* anlamına gelen *substantia* deyiminden ne anlaşılması gerektiğini şöyle açıklamıştır: *Niteliklerin yalnız başlarına var olmakta devam etmelerini kavrayamıyoruz. Zorunlu olarak bunlara destek olan başka bir şeyin var olması gerektiğini düşünüyoruz. Destek olan bu şeyin de birçok nesnelerde bulunduğunu varsayıyoruz, işte bu ortak desteğe töz adını veriyoruz...* Fransız düşünürü René Descartes (1595-1650) da şöyle demektedir: *Tözü düşündüğüm zaman, var olmak için kendinden başka hiç bir şeyin varlığına muhtaç olmayan bir şeyi düşünüyorum. Açık söylemek gerekirse böyle olan yalnız Tanrı'dır...* Hollandalı Yahudi düşünürü Baruh Spinoza (1632-1677) da şöyle diyor: *Töz sözcüğünden, kendiliğinden ve kendisi için var olanı anlıyorum. Bu kavramın meydana gelmesi için başka bir kavrama ihtiyaç yoktur...* Bilim, doğada değişmeyen bir nesne ya da gerçeklik bulunmadığını tanıtlamıştır. Her şey sürekli olarak değişmektedir. Bu bakımdan ve bu anlamdaki töz, eski felsefenin bir kurgusundan başka bir şey değildir. Diyalektik felsefede töz, *özdek* demektir. *Bk.* Öz, Özdek.

TROPOS ÖĞRETİSİ. (*Os.* Sofistâiyyûnun edillei aşeresi, *Fr.* Doctrine des tropes, Suspension du jugement; *Al.* Enthaltung vom Urteil, *İng.* Suspense of judgment, *İt.* Suspenzione del giudizio) Nesnel bilginin olanaksızlığını tanıtlamak için ilerisürülen on kanıt... Başlıkta da görüldüğü gibi Batı dillerinde daha çok *yargının ertelenmesi* deyimiyle dilegetirilmektedir. Antikçağ Yunan şüpheciliğinde bu kanıtları on taneye çıkaran ve formüle eden Ainesidemos'tur. Akademi sonrası şüpheciliği, yeni şüphecilik, duyumcu şüphecilik ve yeni pironculuk adlarıyla nitelenen Girit'li Ainesidemos (İ.Ö. I. yüzyılda yaşamıştır), tropos öğretisiyle başlı başına bir kişilik taşımaktadır. Ainesidemos'a göre şüpheciliğin yargıdan kaçınmak için dayanacağı on kanıt vardır ki her türlü şüpheyi ve yargıdan kaçınmayı haklı kılar (*Yu.* Tropoi e topoi epokhes): 1. Duyan canlı varlıkların yapısı birbirinden farklıdır, aynı şey çeşitli hayvanlara çeşitli biçim ve oranlarda görünür. 2. İnsan yapısı da birbirinden farklıdır, her insanın başka duyu ve düşüncelere sahip oluşu bunu tanıtlamaktadır. 3. Aynı insandaki duyu organları da birbirinden farklıdır, göze hoş görünen buruna tiksindirici bir koku verebilir. 4. Duyan kişinin içinde bulunduğu çeşitli durumlar ve koşullar da birbirinden farklıdır; nesneler bize gençlikte ihtiyarlıktakinden başka görünür. 5. Eğitim de duyan kişileri farklılaştırmaktadır, bilgiliyle bilgisiz aynı nesneyi aynı biçimde görmez. 6 .Nesnelerin içinde bulundukları durum ve koşullar da onları farklılaştırır, uzakta giden bir gemiyi duruyor sanırız. 7. Nesnelerin nicelikleri ve nitelikleri de onları kendi kendilerinden farklılaştırmaktadır, keçiboynuzunun bütünü karadır, ama ondan ayrılan parçalar aktırlar. 8. Nesnelerin belli birtakım nitelikleri görelidir, sağdan başka ve soldan başka görünürler. 9. Duyumlara karışan yabancı unsurlar da onları farklılaştırır, nesneler su içindeyken havadakinden daha hafif gelirler. 10. Alışkanlıklar da nesneleri farklılaştırır, her gün görünen güneşe aldırmayız ama kırk yılda bir görünen ondan daha küçük bir kuyrukluyıldızdan dehşete kapılırız... İ.S. IL yüzyılda yaşayan şüpheci Agrippa, Ainesidemos'un tropos'larını ondan beşe, Agrippa'yla aynı yüzyılda yaşayan şüpheci Menodotos da ikiye indirmiştir. Hegel, *Felsefe Tarihi Dersleri*'nde şöyle der: "Bütün *tropos*'lar *vardır*'a karşı çıkar, ama hakikat bu kuru *vardır*'dan ibaret değildir, bir oluşumdur. Bütün *tropos*'lar görgüldür (empiriktir), kavramla ilgili değildir. Bunlar önemsiz şeylerdir ama anlayış inakçılığına (dogmatizmine) karşı yerinde söylenmişlerdir" (İbid, s. 562-66). Tropos öğretisinin büyük yanılgısı, inakçılığa karşı çıktığı halde bilginin göreli yanını saltıklaştırarak yeni bir inakçılığa düşmüş olmasındadır. Rosenthal ve Yudin de *Materyalist Felsefe Sözlüğü*'nde şöyle diyorlar: "Trop'ların yanlışlığı şurada görülür: Objelerin bilinebilmesindeki izâfîliği tasdik etmek için, otonom ve bağımsız şekilde varolan bu objeler hakkında bir fikir edinmiş olmak gerekir; yani, bir şüpheci, bağımsız bir objenin ne olduğunu bilmiyorsa ne objelerin bilinebilmesindeki izâfîliği ispat edebilir, ne de bunların varolduğunu bilebi-

lir" (İbid, Aziz Çalışlar çevirisi, Sosyal Yayınlar 1972, s. 475). *Bk.* Şüphecilik, Pironculuk, Rönesans Felsefesi.

TUTKU. (*Os.* İhtirâs, İptilâ, Hırs, Meyli şedîd, Tama', İnfiâl, Heves, Şehvet, Aşk; *Fr.* Passion, *Al.* Leidenschaft, *İng.* Passion, *İt.* Passione) Çok güçlü ve coşkusal duygulanım... Aristotelesçi anlamda *edilgi* deyimiyle dilegetirilir. Gerçekte *Fr. ambition* deyiminin karşılığıdır. Başarıya ulaştırıp ulaştırmadığına göre olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılır. Hegel, *Tarih Felsefesi Dersleri*'nde şöyle der: "Dünyada tutkusuz hiç bir büyük iş yapılmadı. Tutku, enerjinin biçimsel ve bunun sonucu olarak da öznel yanıdır". Hegel, bu yapıtında, *Al. Selbstsucht* (Öz sevgisi) deyimini de bu anlamda kullanır. *Bk.* Edilgi, Duygulanım.

TUTUM İLKESİ. (*Os.* Mebdei imsâk, Mebdei iktisat, Fiili akal mebdei, Aksârı turûk mebdei, Mebdei tasarruf, Fiili asgarî mebdei, Mebdei taktîr, Mukavemeti asgarîye mebdei; *Fr.* Principe de parcimonie, Principe d'économie; *Al.* Prinzip der Sparsamkeit, *İng.* Principle of parsimony, *İt.* Principio di parsimonia) Doğanın en az emek harcayarak en çok iş gördüğü ve bundan ötürü de tutumlu davrandığını saptayan ilke... Fizikte ve metafizikte birçok biçimlerde dilegetirilmiştir. Fizik edebiyatında *en az etki ilkesi* de denir. *Yasa* (*Os.* Kanun, *Fr.* Loi) olarak da ilerisürülmüştür. Pek çok bilimsel gerçeklerin açıklanmasını sağladığı gibi (örneğin Einstein'ın genel bağıntılılık kuramı) birçok metafiziksel saçmalıklara da temel edilmiştir (örneğin Mach'la Avenarius'ün düşünce ekonomisi ilkesi, *Al. Prinzip der Oekonomie des Denkens*). Çeşitli dillerde çeşitli deyimlerle dilegetirilmiştir. "Doğa en kısa yolu izler" deyimiyle de biçimlendirilebilir. Örneğin adcı Ockham'lı William "zorunluk olmadıkça varlıkları çoğaltmamalı", sözlükçü Goblot "nesneleri en yalın yoldan açıklamalı" gibi deyimlerle dilegetirmişlerdir.

TÜKETİLEMEZ. (*Os.* Bînihâye, *Fr.* Inexhaustible) Özdeğin tükenmezlik niteliği... Eski çağlarda özdeğin en küçük parçacığı *bölünemez* (*Yu.* Atomos) sanılıyordu. Daha sonra atomun bir çekirdekle bu çekirdeğin çevresinde dolanan elektronlardan meydana geldiği keşfedildi ve bu elektronlar bölünemez sanıldı. Bugün, elektronların da bölünebilir olduğu tanıtlanmıştır. Bir pozitronla (anti -elektron) çarpışan bir elektron ışınıma dönüşür ki Einstein'ın eşdeğerlik ilkesine göre ışınımın enerji ve kütlesi çarpışan parçacıkların enerji ve kütlesine eşittir. Lenin'in ileri sürdüğü ve çağdaş bilimin tanıtladığı gibi özdek *tükenmez*'dir. *Bk.* Özdek.

TÜMDENGELEN USLAMLAMA. (*Os.* İstidlâli tâlilî, *Fr.* Raisonnement déductif) Deneye başvurmaksızın tümel bir önsel ilkeden yola çıkılarak yapılan uslamlama... Aristoteles, bir *evrensel ilke* (*Os.* Mebdei küllî, *Fr.* Principe universel)'den yola çıkılarak onun tikellerine inme yoluyla yapılan uslamlamayı bir *önsel kanıt* (*Os.* Delili kablî, *Fr.* Argument apriori) sayıyordu, duyuların ve deneyin bu uslamlama sürecinde hiç bir rolü yoktu. Bacon da bu yüzden tümdengelimi küçümsemiştir. *Bk.* Tümevaran Uslamlama, Tümdengelim.

TÜMDENGELİM. (*Os.* Tâlil, *Fr.* Déduction, *Al.* Deduktion, *İng.* Deduction, *İt.* Deduzione) Tümelden tikeli ve genelden özeli çıkaran uslamlama yöntemi... Tümdengelim, doğru olan ya da doğru olduğu sanılan önermelerden zorunlu olarak çıkan yeni önermeler türetir. Öncüller doğruysa sonuç da mantıksal bir zorunlukla doğrudur. Örneğin: "İnsanlar ölümlüdür —Amet insandır— Öyleyse Ahmet de ölümlüdür" tasımı, tümdengelen bir tasımdır. Bütün insanların ölümlü oldukları doğruysa Ahmet de bir insan olduğuna göre Ahmet'in de ölümlü olması zorunludur, başka türlü olamaz. Ne var ki kimi mantıkçılar tümdengelimin yeni bir bilgi vermediğini, bunun bir geneleme (totoloji) olduğunu, çünkü Ahmet'in ölümlülüğünün esasen Ahmet'in insanlığında içkin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Deneysel bilimin, tümevarımcı bilgi yönteminin kurucusu Francis Bacon da deneye başvurmadığı, salt düşünsel bir uslamlama olduğu için tümdengelimi yadsımıştır. Buna karşıt Hegel, tersine, ancak tümdengelenin gerçek olduğunu, bireyselden yola çıkılarak tümevarılamayacağını savunmuştur. Ona göre idealizm için tek geçerli yöntem, tümdengelim yöntemidir. Tümdengelim ve tümevarım yöntemleri, tümel'le tikel (genel' le özel) arasında sıkı bir ilişki gören ve bu ilişkiyi en doğru olarak ortaya koymanın yollarını araştıran Aristoteles'in buluşudur. Genelden özele inen *tümdengelim* yöntemiyle özelden genele çıkan *tümevarım* yöntemi XVII. yüzyıldan itibaren bir hayli geliştirilmiştir. Özellikle bu iki yöntem arasındaki

bağlılık, ikisinin birlikte kullanılması diyalektik mantıkta gerçekleşmiştir. *Bk.* Tümevarım, Mantık, Aristoculuk.

TÜMDENGELİMLİ. (*Os.* Tâlilî, *Fr.* Déductif, *Al.* Deduktiv, *İng.* Deductive) Tümdengelime değgin... *Tümdengelimsel* de denir. *Bk.* Tümdengelim.

TÜMEL. (*Os.* Küllî, *Fr.* Universel, *Al., İng.* Universal, *İt.* Universale) Bütüne ait olan... *Genel* ve *evrensel* deyimleriyle anlamdaştır. Tümel, *bireye ait olan*'ı dilegetiren *tekil* (*Os.* Ferdî, *Fr.* Individuel, *Al.* Individuell, *İng.* Individual, *İt.* Individuale) ve *birkaça ait olan*'ı dilegetiren *tikel* (*Os.* Cüzî, *Fr.* Particulier, *Al.* Partikulaer, *İng.* Particular, *İt.* Particolare) deyimleriyle birlikte felsefenin en önemli kategorisidir. *Tekil* deyimiyle anlamdaş olarak *özel* ve *bireysel* deyimleri de kullanılır. Her üç kavram da (Tümel, Tekil, Tikel) dışımızdaki dünyada varolan nesnel ilişkileri yansıtırlar. Birbirlerine dönüşebilen bağımlı kavramlardır. Dış dünyada bütün varolanlar, *tekil* olarak kavranan nesnelerdir. Nesneler, tekil olduklarından ötürü birbirlerinden ayrılırlar. Ama her tekil olanda başka tekillerde de bulunan ortak yanlar da vardır. Bu ortak yanlar bütün nesnelerde bulunuyorsa *tümel*, bütün nesnelerde bulunmuyorsa *tikel*'dir. Demek ki *tekil* belli koşullarda *tikel* ve *tümel* olabilir. Tekille tümel ve tümelle tikel birbirlerinin varlıklarını gerektirirler, biri varolmadan öbürleri de varolamaz. Nesnel gerçeklikteki temel ilişkilerin anlaşılması, bu kavramların diyalektik bilgisine bağlıdır. İdealist felsefede bu kavramlar, nesnel gerçeklikleri yadsınarak birbirlerinin karşısına konulmuş ve birbirlerine zıtlaştırılmıştır. Adcılıkta gerçeklik ve bunların arasını bulmaya çalışan kavramcılık tartışmaları bu zıtlaştırmanın sonucudur. *Bk.* Adcılık, Gerçeklik, Genel, Kavramcılık.

TÜMELLER. (*Os.* Küllîyât, *Fr.* Universeaux, *Al.* Universalien, *İng.* Universals) Skolâstik felsefede varlıkların özleri sayılan genel idealar... *Geneller*, *evrenseller* ve *genel kavramlar* deyimleriyle anlamdaştır. *Tümeller* terimi, ortaçağın en büyük felsefesel kavgasına (gerçekçilerle adcılar arasındaki kavgaya) ve skolâstiğin temellerini sarsmaya neden olmuş bir terimdir. Platon, *idea*'ların, nesnelerin özleri olduğunu, nesnelerden önce ve nesnelerin dışında varbulunduğunu, nesnelerden ayrı ve nesnel bir varlık taşıdıklarını ilerisürmüştü. Ortaçağın skolâstik Hıristiyan felsefesinde Platon'un bu görüşünü sürdürenlere *gerçekçiler* (çünkü idea'ların gerçek varlıklar olduğunu söylüyorlardı), Platon'un bu görüşüne karşı çıkanlara *adcılar* (çünkü idea'ların gerçek olmayıp birer addan ibaret bulunduğunu söylüyorlardı) denir. Bunların arasındaki kavga skolâstiğin temellerini sarsmış ve çöküşünün önkoşullarını hazırlamıştır, çünkü tümeller gerçek sayılmazsa başta tanrı kavramı olmak üzere dinsel dogmaların hiç bir gerçeklikleri kalmaz. *Gerçek* teriminin bu Platoncu ters anlamının kaynağı, Elea öğretisidir. *Varlık* ve *varoluş* kavramları arasındaki ünlü idealist ayrım da aynı kaynaktan türemiştir. *Bk.* Genel Kavramlar, İdea, Adcılık, Adcı Gezimcilik, Gerçekçilik, Platonculuk, Hegelcilik, Gerçek, Hakikat, Varlık, Varoluş, Elea Okulu.

TÜMEVARAN USLAMLAMA. (*Os.* İstidlâli istikrâî, *Fr.* Raisonnement inductif) Tikellerden yola çıkılarak tümele varmaya çalışan uslamlama... Aristoteles, tikel olgu ve olaylardan yola çıkılarak *tümel öz* (*Os.* Mâhiyeti küllîye, *Fr.* Notion générale)'e varan uslamlamayı bir *sonsal kanıt* (*Os.* Delili bâdi, *Fr.* Argument aposteriori) sayıyordu, duyuların ve deneyin bu uslamlama sürecinde büyük rolleri vardı. Francis Bacon bu yüzden bu türlü uslamlamayı bilimsel saymış ve deneysel bilimin temeli yapmıştır. *Bk.* Tümdengelen Uslamlama, Tümevarım.

TÜMEVARIM. (*Os.* İstikrâ, *Fr., İng.* Induction, *Al.* Induktion, *İt.* Induzione) Tekil ve tikelden tümeli, özelden geneli çıkaran uslamlama yöntemi... Francis Bacon, bilimsel araştırma yönteminin felsefesel içeriğini saptayarak *tümevarım*'ı şöyle tanımlamıştır: "Bilmek için sınamak, gözlemlemek, olayları çözümlemek ve sonra ayrı olaylardan genellemeler yapmak ve sonuçlar çıkarmak yöntemi". Aristoteles, tümevarımcı uslamlamayı bulanın Sokrates olduğunu söyler. Sokrates'e göre *bilmek*'le *olmak* aynı şeydi, erdemli olan erdemi bilendi, bilmekse *tümevarmak* demekti. Bununla beraber tümevarım yöntemi, asıl bilimsel önemini XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kazanmış ve Francis Bacon, Galile, Newton, Herschel ve John Stuart Mill'in katkılarıyla bir hayli gelişmiştir. Bugün iki türlü tümevarım ayırdedilmektedir: Bir sınıfa giren bütün öğelerin incelenmesi sonuncu olan *tam tümevarım* (*Lâ.* Inductio completa), bü-

tün öğelerin incelenemeyeceği durumlarda zorunlu olarak başvurulan ve çok sayıda öğenin incelenmesiyle yetinen *eksik tümevarım* (*Lâ.* Inductio incompleta). Eksik tümevarımda varılan sonuç belkili (ihtimâlî) bir sonuçtur. Örneğin birçok kedinin kuyruklu olduğuna bakarak bütün kedilerin kuyruklu olduğu yolunda tümevarımsal bir sonuç çıkarırız, ne var ki Man adalarında yaşayan kediler kuyruksuzdur. Dünyadaki bütün kedileri inceleme olanağından yoksun bulunduğumuz için "bütün kediler belki kuyrukludur" dememiz gerekirdi. Deneysel bilimler, olaylardan yasalara götüren bir yöntem olan tümevarım yöntemini kullanırlar, tümdengelimi kullanmazlar. Örneğin bir buz parçasının ateş üstünde eridiğini birçok kez görsek "ateş buzu eritir" tümevarımını uslamlarız. Bilim, şöyle bir tasımlama yaparak bunu yasalaştırır: Birinci öncüle nedensellik ilkesini koyar ve "aynı nedenler aynı koşullarda aynı sonuçları verir" der. İkinci öncüle deneylerimizin sonucunu yerleştirir ve "ateş buzu eritir" der. Sonra bu sonucu tümelleyip bilimsel bir yasa haline getirir ve "ısı her zaman buzu suya dönüştürür" der. Bu yasayı bilimsel olarak ortaya koyan, görüldüğü gibi, nedensellik ilkesidir, sadece gözlemlerimiz ve deneylerimiz değildir. Eytişimsel özdekçilik, tümevarımla tümdengelimi, bilgi sürecinin, birbirlerini belirleyen ve kopmaz bir bağımlılık içinde bulunan yanları olarak görür; ayrı ayrı yeterli bulmaz ve bunlardan birinin saltıklaştırılmasına karşıdır. Tümevarımla tümdengelimin bağımlılığı, kuramla kılgının bağımlılığı gibidir. Deneysel verilerden kuramsal sonuçlar çıkarılırken (tümevarım) o kuramsal sonuçları deneyleyerek (tümdengelim) doğrulamak gerekir. *Bk.* Tümdengelim, Mantık, Kuram ve Kılgı.

TÜMEVARIM BOŞSÖZCÜLÜĞÜ. (*Os.* Safsatiyâtı istikrâîye, *Fr.* Sophismes d'induction) Metafiziksel tümevarım... İngiliz düşünürü David Hume tarafından bu anlamda kullanılmıştır. *Bk.* Tümevarım, Metafizik.

TÜMEVARIMLI. (*Os.* İstikrâî, *Fr.* Inductif, *Al.* Induktiv, *İng.* Inductive) Tümevarıma değgin... *Tümevarımsal* da denir. *Bk.* Tümevarım.

TÜR. (*Os.* Nevi, *Fr.* Espéce, *Al.* Art, *İng.* Species) Cinsin belli bir parçası... *Cins* (*Os.* Cins, *Fr.* Genre, *Al.* Gattung, *İng.* Genus) 'le *tür*'ün ilişkisi, *genel*'le *tikel*'in ilişkisi gibidir. Cins, kendinden daha üstün bir cinse göre türdür. Kendi içinde türleri bulunan tür, o türlere göre cinstir. Örneğin *insan* kavramı, *canlı varlık* kavramı karşısında *tür*, *kara ırk* kavramı karşısındaysa cinstir. *Bk.* Genel, Tümel.

TÜREV YASALAR. (*Os.* Müştak kanunlar, *Fr.* Lois dérivés) Bir yasadan türeyen ve o yasayı somutlaştıran yasalar... *Temel yasa* (*Os.* Kanunu esâsî, *Fr.* Loi principale) deyimi karşılığında kullanılır. Her temel yasanın türev yasaları da vardır. Türev yasalar, temel yasanın egemen olduğu tikel alanları kapsarlar ve temel yasayla sıkıca bağımlıdırlar. Herhangi bir alanı, o alanın temel yasasına bağımlı olan bir yasalar aşama sırası (hiyerarşisi) işletir. Örneğin anamalcı üretim düzeninin temel yasası *artık-değer yasası*'dır, ne var ki bu temel yasa tüm ekonomi olaylarını açıklamaz, temel yasadan türemiş olan *değer yasası, emek yasası, yeniden üretim yasası* vb. gibi türev yasalar anamalcı üretim düzeninin tikel olaylarında işleyerek temel yasayı somutlarlar. Türev yasalar, somut olaylara, temel yasadan daha yakındırlar. *Bk.* Yasa.

TÜRK FELSEFESİ. Türklerin düşünsel yaşamı... Eski Türklerin düşünsel yaşamı, başka uluslarınki gibi, dinsel alanda başlar. İ.Ö. XXIV. yüzyıldan beri Orta Asya denilen ve güneyde Pamir-Hindikuş dağları, kuzeyde Sibirya ormanları, batıda Hazer denizi, doğuda Çin'le sınırlanmış geniş yaylada otururlardı. İlk dinleri, kalıntıları günümüzde de görülen Şamanlık'tı (Şamanizm). Şaman, Sanskritçe *sramana* sözcüğünden Tunguzcaya geçmiş olup *dilenci din adamı* anlamındadır. Sözcük Türkçede *kam* olarak kullanılmıştır. Şamanlık dini, büyücülüğe ve ruhların yaşadığına inanmayı gerektirir. Kam'ın bu ruhlarla ilişkisi olduğuna inanılır. Bu yüzden kam çok etkilidir ve dilediği büyüyü yapabilir. Şamanlık, aydınlık gökte karanlık yeraltı ikiciliğine dayanır. Gök on yedi, yeraltı dokuz katlıdır. Bütün bunları yaratan tanrı (ülgen adlı göktanrı) göğün en üst katında oturur. Gök, iyilerin gittikleri cennet; yeraltı, kötülerin gittikleri cehennemdir. Yeryüzünde de insanlarla birlikte yersu adlı iyilikçi ruhlar oturmaktadırlar. Şamanlığın, ilk biçiminde, büyücülükle karışık bir totemcilikten ibaret bulunduğu ve onu Türklerin geliştirdikleri sanılmaktadır. Bununla beraber Türkler Budizm, Mazdeizm, Manişeizm, Nas-

turîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi daha birçok dinleri denemişler, sonunda Müslümanlıkta karar kılmışlardır. Türklerin asıl düşünsel yaşamları da İslâm kültürü içinde başlamıştır. İslâm felsefesinin büyük kurucuları Farâbi ve İbni Sinâ, bu felsefeyi işrâkî yolda geliştiren Şehabeddin Sühreverdî Türktürler. İslâm gizemciliği disiplini içinde de Mevlânâ Celâleddin, Hacı Bayram, Hacı Bektaş ve özellikle Simavnalı Şeyh Bedreddin gibi büyük Türk düşünürleri yetişmiştir. Bunların dışında din felsefesi, gizemcilik felsefesi, hukuk ve siyaset felsefesi, törebilim ve toplumbilim alanlarında çalışmış Türk düşünürleri şöyle sıralanabilir: Kınalızade Ali, Molla Hasan-ül-Kâfî, Lütfi Paşa, Koca Şekbanbaşı, Mehmet Nahifî Efendi, Mustafa Paşa, Eşref-i Rumî, Âşık Paşa, Hacı Hüseyin oğlu Musa, Eşref oğlu Abdullah, Birgivî Mehmet, Koca Nişancı Mustafa Paşa, Durmuş oğlu Abdüllatif, Bitlisli İdris oğlu Defterdar Mehmet, Hasan Canlardan Abdülaziz, Sururî Çelebi, Taşköprülüzade Ahmet, Nihalî, Pertevî, Nerkisî, İbni Melekzade Mehmet, Muhyi, İbni Firuz Mehmet, Lâmiî Çelebi, Cemalüddin Mehmet Aksarayî, Şemsüddin Sivasî, Azmî, Osmanzade Ahmet Taip, Tosyalı Küçük Mustafa, Nureddinzade Müslihüddin, Nasuh Nevalî, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Bursalı İsmail Hakkı, Ziya Gökalp... Büyük Türk özdekçisi Şeyh Bedreddin'e (1317 -1420) göre tanrı, dünyayı yaratmış ve insanlara yermiştir, dünyanın toprağı ve bu toprağın bütün ürünleri insanların ortak malıdır. İnsanlar eşit olarak yaratılmışlardır, birinin mal toplayıp öbürünün aç kalması tanrının amacına aykırıdır. Ben senin evinde kendi evim gibi oturabilmeliyim, sen benim eşyamı kendi eşyan gibi kullanabilmelisin, çünkü bütün bunlar hepimiz içindir ve hepimizindir. Ruhlar, özdeklerde (maddelerde) bulunan güçlerden ibarettir. İnsanı iyiliğe de kötülüğe de kendi gücü sürükler, bizler iyilik gücümüze melek ve kötülük gücümüze şeytan deriz. Bu güçler sadece insanlarda değil, bütün cisimlerde vardır. Örneğin bir yağmur tanesi bir neden ve güçle oluşur. Kıyamet belirtileri boşuna beklenmektedir. Vücut zerrelerinin bir kez dağıldıktan sonra bir daha bir araya gelmeleri ve cesetlerin dirilmesi imkânsızdır. Her güzel şey, cennet, her kötü şey cehennemdir, dünyada olupbitenlerden başka ne cennet vardır ne de cehennem. Kutsal kitaplarda sözü edilen cennet ve cehennem "hayal âleminde tahakkuk etmiştir". Bütün namazlar, niyazlar ve ibadetler insanın içini arıtmak içindir. Gerçek ibadetin sınırı, koşulu, biçimi yoktur. Kaldı ki ayrılıklar din adamlarının işleri karıştırmasından doğmuştur, bunlar ortadan kaldırılırsa bütün dinler bir olur. Bütün insanlar aynı tanrının kuludurlar ve kardeştirler. Birbirlerini sevenler ve sayanlar, hiç bir din farkı gözetmeksizin, her zaman birleşebilirler. Hükümet seçimle kurulmalıdır. Ulus tam bir özgürlük içinde oyunu kullanabilmelidir. Zorbalığa boyun eğilmemelidir... Toplumbilimci Ziya Gökalp (1876-1924), Tanzimat adı verilen yenileşme çabasından beri tartışılan çeşitli düşünce akımlarını, *"Türk ulusundanım, İslâm ümmetindenim, Batı uygarlığındanım"* formülüyle birleştirmiş ve özellikle Osmanlı ümmetçiliği içinde yitirilmiş bulunan ulusçuluğa yeni bir yön vermiştir. Kültürün halka yönelmesi, dinle devlet işlerinin ayrılması (Lâiklik), Doğu bilimlerinin yerini Batı bilimlerine bırakması, kadınlarla erkeklerin hukuk bakımından eşit olması, Türk tarihinin toplumbilimsel ve nesnel bir yöntemle incelenmesi, Türk tarihinin Orta Asya'daki ilk imparatorluklardan başlatılması gibi yeni düşünceler savunmuştur. Nasıl çeşitli Batı uluslarının düşünürleri Hıristiyan felsefesi disiplini içinde belirmişlerse Türk düşünürleri de İslâm felsefesi disiplini içinde belirmişlerdir. Bu disiplinin dışında kalan ilk Türk düşünürü Ziya Gökalp'tır. Gökalp'ı İsmail Fennî, Rıza Tevfik, Mustafa Namık Cankı, Cemil Senâ, Osman Pazarlı, Mâcit Gökberk vb. gibi değerli felsefe sözlükçüleri, tarihçileri, incelemecileri izlemiştir. Gereği gibi incelendiğinde açıkça görülür ki örneğin bir Rıza Tevfik'in felsefe sözlüğü, bir Mâcit Gökberk'in felsefe tarihi kimi yerde Batıdaki pek çok örneklerinden çok daha üstündür.

TÜRÜM. (*Os.* Sudûr, *Fr.*, *Al.*, *İng.* Emanation) Yeniplatonculuğun, alt olanın üst olandan çıktığı savı... Evrendeki her şeyin tanrıdan çıktığını dilegetirmek için özellikle Plotinos'un *Yu. perilampsis* (Güneş ışığının yayılması) deyimiyle dilegetirdiği bir ilkedir. Bilimsel açıdan gerçek bunun tam tersidir, üst olanlar alt olanların gelişmesi sonucunda oluşmuşlardır ve üst olan asla alt olana indirgenemez. *Bk.* Aşağıdan Yukarıya, Plotinosçuluk, Yeniplatonculuk.

TÜZE. (*Os.* Hukuk, *Fr.* Droit) Yasaların bilimi... *Ar. hak* deyiminin çoğuludur.

U

UÇ. (*Os.* Müntehâ, Gâyet, Son, Taraf, Kenar, Aksâ; *Fr.* Extrême, *Al.* Aeusserste, *İng.* Extreme, *İt.* Estremo) Bir karşıtlıkta karşıtlardan her biri... Doğada, toplumda ve bilinçte (eşdeyişle, tüm evrende) nesne, olgu ve olaylar karşıtlıklar taşırlar. Her nesne, olgu ve olay bir karşıtlıklar birliğidir. Çünkü bu karşıtlıklar birbirleriyle sıkıca bağımlıdırlar ve biri olmadan öbürü de olamaz. Öte yandan bu karşıtlıklar sürekli olarak birbirleriyle çatışırlar. Doğa, toplum ve bilinç bu çatışmayla gelişir. Her karşıtlığın, biri kendisi olarak kalma yönünde tutucu, öbürü kendisinden kurtulma yönünde geliştirici iki ucu vardır. Örneğin bir mıknatısta, birbirlerini sürekli olarak iten, ama birbirlerinden ayrılmazcasına birbirlerine bağlı bulunan kuzey kutbuyla güney kutbu vardır. Mıknatısı ikiye, dörde, sekize vb. dilediğiniz kadar bölün; bu iki ucu birbirinden ayıramazsınız, en küçük parçada bile bir güney kutupla bir kuzey kutup bulursunuz. Uçların bu bağımlılığına *kutupluluk* denir. Her nesne, olgu ve olayda bu kutupluluk vardır. Örneğin anamal'la ücretli emek anamalcı toplumun birbirlerine karşıt kutuplarıdır, birbirlerinden ayrılamazlar, çünkü biri olmayınca öbürü de olmaz. Başka bir örnek olarak, her canlı örgenlikte tüm hücreler hem yıpranır, hem yenilenir; canlı örgenlik bu uçların sürekli savaşımıyla gelişir, yıpranma olmaksızın yenilenme ve yenilenme olmaksızın yıpranma olamaz. Bu karşıt uçların meydana getirdiği evrimsel gelişme olayı, eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *karşıtların birliği ve savaşımı yasası*'yla dilegetirilmiştir. *Bk.* Çelişme, Gelişme, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası, Uçlar.

UÇLAR. (*Os.* Müntehâlar, *Fr.* Extrêmes) Bir tasımın büyük ve küçük terimleri... Mantık deyimidir. *Bk.* Tasım, Uç, Terim.

ULAM. (*Os.* Makule, Nevî, Zümre, Kısım, Tabaka, Sınıf, Bâp, Kabîl; *Fr.* Catégorie, *Al.* Kategorie, *İng.* Category, *İt.* Categoria) Nesnel gerçeğin en genel ve temel özelliklerini dilegetiren felsefesel kavram.

1. *Etimoloji: Ulam* deyimi Batı Türkçesinde *takım, bölük, küme* ve *sonsuz* anlamlarını dilegetirir. *Büyütmek* anlamında *ulaltmak* ve *eklemek* anlamında *ulamak* biçimleri de kullanılmıştır (*Bk. Tarama Sözlüğü,* TDK. yayını, c. VI, s. 398-9). Örneğin XV. yüzyılda yazılmış olan *Ebâmüslimnâme*'de "Askeri ulam ulam yürüdü" denir (c. 8, s. 128). Deyimin Batı dillerindeki karşılığı olan *kategori,* Hint-Avrupa dil grubunun *toplamak* ve *bir araya getirmek* düşüncesini veren *ger* kökünden türemiştir. Bu kökten ilkin Sanskritçede *insan kümesi* (*Fr.* Groupe d'hommes) anlamını dilegetiren *grânah* sözcüğü oluşmuş, sonra Yunancada *halk alanı* anlamında *agora* ve *belirtmek* anlamında *katêgoreö* sözcükleri türemiştir. Antikçağ düşünürlerinin kullandıkları *yüklem* (*Os.* Mahmûl, *Fr.* Attribut) anlamındaki *kategoria* (bir nesneye yükletilen nitelik) deyimi, *yüklemek* ya da *maletmek* (*Os.* Tahmil, *Fr.* Attribuer) anlamındaki *Yu. Kategorein* deyiminden oluşmuştur. Arap düşünürleri ilkin bu deyimi Yunanlılardan olduğu gibi alarak *katigorya* biçiminde kullanmışlar, daha sonra aynı anlamda *makule* (*söz* anlamındaki *Ar. kavl*'den: *söylenen söz.* Çoğulu: *makulât*) deyimiyle dilegetirmişlerdir. Dilimizde de bu anlamda *serseri makulesi* ve bundan Türkçeleştirilerek *ayaktakımı, kibartakımı* vb. gibi deyimler kullanılmıştır. Görüldüğü gibi *ulam* deyimi bu anlamların tümünü kapsamaktadır. *Kategori* ya da *ulam* deyimi nesnel gerçekliğin nitelik ve ilişkilerinin en genelini (tüm takımını) dilegetirir. Kavramları anlamsal olarak *büyütür,* onlara daha geniş bir anlam *ekler,* onları anlamsal olarak *sonsuz*'ca geçerli kılar. Örneğin *devim* ulamı, çeşitli bilimlerdeki *devim* kavramlarından farklı olarak, sayısız ve sonsuz devim biçimlerinin tümünü dilegetirir. Lâtinler, *Yu. kategoria* deyimini, *yüklemek* anlamına gelen *Lâ. praedicare* kökünden türettikleri *yüklem* anlamında *Lâ. praedicamentum* deyimiyle kendi dillerine aktarmışlardır. *Ulam* deyimi tarihsel süreçte, *en genel ve temel kavram* niteliğini korumakla birlikte, aşağıda sırasıyla görüleceği gibi, çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

2. *Kanada:* Tarihsel süreçte *ulam* anlayışına ilkin, Hint'li düşünür Kanada'da rastlanıyor. Özdekçi atom öğretisi *Vaiseshika*'nın kurucusu olan Kanada (hangi tarihte yaşadığı bilinmiyor, sadece budacılıktan önce olduğu saptanmıştır), varlığın kaç biçimde var bulunabileceğini düşünmüş ve bu biçimleri kesinlikle *belirtmek* (*Yu.* Katêgoreô) gereğini duymuştur. Öğretisinin adı da buradan

gelmektedir. Kanada, birbirlerine indirgenemeyen bu *genel biçimler* (*Os.* Eşkâli umûmiye, *Fr.* Formes générales) arasındaki ayrımları saptıyor. *Skr .visesha* deyimi, *ayrım* (*Os.* Fark, *Fr.* Différence) demek. Kanada'ya göre tüm varlık özdektir, özdeğin en genel varolma biçimleri de onun *ilinekler* (*Os.* Ârâz, *Fr.* Accidents)'leridir. Kanada, böylelikle, altı *ulam* (*Skr.* Padarthra) saptıyor. Bu ulamların birincisi *töz* (*Skr.* Dravja, *Os.* Cevher, *Fr.* Substance)'dür, bütün varlıkları belirten en genel biçim onların özdeksel birer töz oluşlarıdır, töz, tüm eylem ve özelliklerin *bulunduğu yer* (*Os.* Mahal, *Fr.* Siége)'dir (Ulamların asıl kurucusu sayılan Aristoteles'in ilk ulamı da *töz*'dür. Bu konuda değerli bir inceleme yazmış bulunan Tj. de Boer şöyle der: Töz, sözcüğün dar anlamıyla, hiç de bir ulam gibi görünmüyor. Ne var ki kendinde, sadece dokuz ilineksel ulamı değil, aynı zamanda tür ve cins kavramlarının başlıca özelliklerini de toplamaktadır). Kanada'nın ikinci ulamı *nitelik* (*Skr.* Guna, *Os.* Keyfiyet, *Fr.* Qualité)'dir, varlık daima bir nitelikle belirir. Üçüncü ulam *eylem* (*Skr.* Karma, *Os.* Fiil, *Fr.* Action)'dir, varlık daima eylemsel bir durumla belirir. Dördüncü ulam *ortak özellikler* (*Skr.* Samanja, *Os.* Hasâisi müştereke, *Fr.* Propriétés communes)'dir, varlık ortak özellikleriyle türler kurar, her varlık kendi türüne özgü bir özellikle belirir, hayvanı hayvan ve bitkiyi bitki eden bu ortak özelliklerdir. Beşinci ulam *ayrım* (*Skr.* Visesha, *Os.* Fark, *Fr.* Différence)'dır, nasıl türler birbirlerinden ortak türsel özellikleriyle ayrılarak beliriyorlarsa türlerin içindeki bireyler de bu ayrımlarla birbirlerinden ayrılarak ayrı birer varlık olarak belirirler. Altıncı ve son ulam *ilişki* (*Skr.* Samanaya, *Os.* İzâfet, *Fr.* Relation)'dir, varlıklar birbirleriyle olan ilişkileriyle belirirler.

3. *Alkmeon:* Tarihsel süreçte *ulam* anlayışına ikinci kez, İ.Ö. V. yüzyılda yaşayan Pitagoras'ın öğrencisi Kroton'lu hekim Alkmeon'da rastlanıyor. Aristoteles'ten öğrendiğimize göre Alkmeon, insanca şeylerin çokluğunun gerçekte bir *karşıtlık* (*Yu.* Antinomia), bir ikilik olduğunu söylüyor. Ona göre sağlığımız bile bu ikiliklerin (örneğin yaşla kuru, sıcakla soğuk, acıyla tatlı vb.) belli bir ölçüdeki denkliğidir, bu denklik bozulup da ikiliklerden biri tek başına egemen olursa hastalanırmışız. Tüm insan bilgisinin temeli şu ikiliklermiş: *Sonlu-sonsuz, çift-tek, çokluk-birlik, sağ-sol, dişi-erkek ,durgunluk-devim, düz çizgi-eğri çizgi, karanlık-aydınlık, iyi-kötü, eşkenar biçimler-eşkenar olmayan biçimler...* Tüm bilgilerimiz bu karşıtlıklardan türüyormuş. Alkmeon'un bu savı da bir çeşit ulam anlayışıdır.

4. *Platon:* Üçüncü olarak Platon, *genel varolma biçimleri* (*Yu.* Katigoriteon)'ni saptıyor. *Theatetus* diyalogunda bunları *her şey üstüne tümeller* (*Yu.* Kina peri pandon) deyimiyle tanımlamaktadır. *Sophistes* diyalogunda da *yüksek cinsler* (*Yu.* Meyista yeni) deyimini kullanıyor. Platon'da mantıkla metafizik içiçedir, birbirinden ayrılmış değildir, daha açık bir deyişle, Platon'a göre usun en yüksek kavramları aynı zamanda varlığın en yüksek biçimleridir, eşdeyişle her iki alanda da en yüksek (en genel) olan *İdea*'lardır. *Sophistes*'de en yüksek cinsler olarak beş ulam saymaktadır (254 Df.): *Varlık* (*Yu.* On, *Os.* Vücûd, *Fr.* Être), *özdeşlik* (*Yu.* Tafton, *Os.* Ayniyet, *Fr.* L'identité), *başkalık* (*Yu.* Eteron, *Os.* Gayriyet, *Fr.* L'altruité), *devim* (*Yu.* Kinesis, *Os.* Hareket, *Fr.* Le mouvement), *dinginlik* (*Yu.* Stasis, *Os.* Sükûn, *Fr.* Le repos).. *Bk.* Platonculuk, İdea.

5. *Aristoteles:* Felsefe tarihlerinde ana kavramlardan kesin bir dizge, bir ulam öğretisi oluşturan ilk düşünür olarak Aristoteles gösterilir (Tj. de Boer, "belki de buna Pitagorasçıların karşıt on kavramı keyfî olarak bir araya getirmeleri neden olmuştur" der. *Bk. İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, s. 211). Aristoteles *ulam* (*Yu.* Kategoria)'ları şöyle tanımlar: "Ulamlar, varlığın en genel görünüşleridir". Felsefe tarihçileri, genellikle, *ulamlar*'ın "en yüksek genel kavramlar" olarak ortaya konulduklarından tanımlanamayacaklarını, ancak karşılaştırmayla (kıyas yoluyla) ya da özelliklerinden herhangi biriyle betimlenebileceklerini ve örneklerle açıklanabileceklerini ilerisürerler. Aristoteles, ulam öğretisinde önce bir *varlık* (*Yu.* On) kabul ediyor, sonra da bu varlığa yükletilebilecek *yüklem* (*Yu.* Kategorema)'leri saptıyor. Kimi incelemeciler Aristoteles'in birinci ulamı olan *töz* (*Yu.* Ousia)'ün bizzat *varlık* olduğunu ve öteki dokuz ulamın bu tözün *ilinekler* (*Os.* Ârâz, *Fr.* Accidents)'i olduğunu ilerisürerler. (Tj. de Boer, bu yüzden, "birinci ulam hiç de bir ulam gibi görünmüyor" der. *Bk. İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, s. 212), Aristoteles'in ünlü on ulamı şunlardır (Arapça terimler İshak İbni Hunayn'ındır, bu terimler Fârâbî ve İbni Rüşd taraflarından da olduğu gibi kullanılmıştır): 1. *Töz* (*Yu.* Ousia, *Ar.* Cav-

har, *Os.* Cevher, *Fr.* Substance), o nedir? sorusuna verilen karşılıktır: O bir attır; 2. *Nicelik* (*Yu.* Posofei, *Ar.* Kam, *Os.* Kem, *Fr.* Quantité), o ne kadardır? sorusuna verilen karşılıktır: O beş metredir; 3. *Nitelik* (*Yu.* Poiotes, *Ar.* Kayf, *Os.* Keyf, *Fr.* Oualité), o nasıldır? sorusuna karşılıktır: O iyi bir insandır; 4. *Yer* (*Yu.* Pou, *Ar.* Ayn, *Os.* Mekân, *Fr.* Lieu), o nerededir? sorusuna karşılıktır: O sokaktadır; 5. *Bağıntı* (*Yu.* Prosti, *Ar.* Muzaf, *Os.* İzâfet, *Fr.* Relation), o onun nesidir? sorusuna karşılıktır: O onun oğludur; 6. *Zaman* (*Yu.* Pote, *Ar.* Mata, *Os.* Zaman, *Fr.* Temps), ne zaman? sorusuna karşılıktır: O yarın gelecektir; 7. *Durum* (*Yu.* Keyistai, *Ar.* Vaz, *Os.* Vaziyet, *Fr.* Situation), o ne durumdadır? sorusuna karşılıktır: O ayaktadır; 8. *İyelik* (*Yu.* Ekhein, *Ar.* Lahu, *Os.* Mülk, *Fr.* Possession), nesi var? sorusuna karşılıktır: Onun yüzüğü var; 9. *Etki* (*Yu.* Poiein, *Ar.* Yaf'al, *Os.* Fiil, *Fr.* Action), ne yapıyor? sorusuna karşılıktır: O seviyor; 10. *Edilgi* (*Yu.* Paskhein, *Ar.* Yan'fail, *Os.* İnfiâl, *Fr.* Passion), ona ne yapılıyor? sorusuna karşılıktır: O seviliyor... Felsefe dilinde *on ulamdan sonrakiler* adı verilen ulamlar da ilerisürüyor Aristoteles. *Karşıolum* (*Os.* Tekabül), *öngünlük* (*Os.* Tekaddüm), *devim* (*Os.* Hareket), *dinginlik* (*Os.* Sükûnet) vb... Aristoteles, bu ulamların kimilerini çeşitliyor: Önce tözü *tekil töz* ve *ikincil tözler* olmak üzere ikiye ayırıyor. Tekil tözün yüklem olamayacağını ve bir konuda içkin bulunamayacağını ilerisürerek olumsuz bir sınırlama yapıyor. Tekil tözün sayı bakımından bir ve aynı olmakla beraber kendinde karşıtlıklara yer verebileceğini ilerisürerek olumlu bir sınırlamada da bulunuyor. Tür ve cinsler ona göre ikincil tözlerdir (Özellikle Aristoteles'in bu savı Stoacılarca eleştirilmiş ve çürütülmüştür). Nicelik ulamını da *ayrık* (*Ar.* Munfasıl) ve *bitişik* (*Ar.* Muttasıl) olmak üzere ikiye ayırıyor, örneğin sayılar ayrık ve cisimler bitişik niceliklerdir. Nitelik ulamını da dörde ayırmaktadır: birincisi örneğin erdemler gibi *alışkanlıklar* (*Ar.* İtiyâdât, *Fr.* Habitudes), ikincisi örneğin bellek gibi *doğal güçler* (*Ar.* Kuvvai tabiîye, *Fr.* Puissance naturelles), üçüncüsü örneğin sesler ve kokular gibi *duyusal nitelikler* (*Ar.* Keyfiyâtı mahsûse, *Fr.* Qualités sensibles), dördüncüsü örneğin üçken gibi *biçim ve beti* (*Ar.* Şekil ve sûret, *Fr.* Forme et figure)'dir (İncelemeciler Aristoteles'in bu ayrımını kesin bulmazlar, açıklamalarını da karışık ve bulanık bulurlar). Aristoteles, bağıntı ulamını da üçe ayırır; birinci bağıntı biçimi ölçülenin ölçüye (ya da nesnelerin bilgiye) oranıdır (İncelemeciler, ulam konusunda açıklanması zor bulunan çeşitli şeylerin bağıntı ulamına sokulduğunu ilerisürerler). Aristoteles, etki ve edilgi ulamlarını birbirinden ayırmakla beraber, çok zaman bunların birbirlerinden ayrılamayacağını da söyler; örneğin öğretmen etkin ve öğrenci edilgindir, ama öğrenci öğretmeninin etkinliğiyle kendisi de etkin olma durumuna yükselir. Aristoteles, on ulamdan sonra ilerisürdüğü karşıolum ulamını da dörde ayırıyor; birincisi görelilerin karşıolumudur (mislin yarıma olduğu gibi), ikincisi karşıtların karşı olumudur (iyiliğin kötülüğe olduğu gibi), üçüncüsü yoksunluğun sahibolmaya karşıolumudur (körlüğün görmeye olduğu gibi), dördüncüsü olumlamanın yadsımaya karşıolumudur (oturuyor'un oturmuyor'a olduğu gibi). Ulamlar kuramının kurucusu sayılmakla beraber Aristoteles'in ulamları Stoacılardan başlayarak günümüze gelinceye kadar çok eleştirilmiştir. Örneğin Prof. Ernst von Aster, *Bilgi Kuramı ve Mantık* adlı yapıtında şöyle der: "Kategoriler, sözcük anlamında, olabilecek yüklemler demektir... Aristoteles'in on kategorisinin gerçekte mantık kategorileri değil de gramer kategorileri olduğunu, yani Aristoteles'in aslında *dil*'i çıkış noktası olarak aldığını göstermek kolaydır. Örneğin Aristoteles *etkin* ve *edilgin* olmaya kategori, der; başka türlü söylersek; her obje için bu obje şunu ya da bunu *yapıyor* ya da kendisine şu ya da bu *yapılıyor* diyebiliriz der. Aristoteles bu sava nasıl varıyor? Şöyle olduğu açık: Her objeye biz *eylemler* (fiil, verbum) yükleriz ve her eylemin de bir etkin bir de edilgin biçimi vardır. Bu tebeşir için etkin biçimde *düşüyor*, edilgin biçimdeyse *atılıyor* derim. Ama bundan ötürü bütün objeler gerçekten bir yandan etkin, öbür yandan edilgin midirler? Etkin ve edilgin eylem biçimleri gerçekten bütün objelere anlamlı olarak uygulanabilir mi? Bu soruya olumsuz cevap vermek zorundayız. Taşın düşmesini bir etkinlik, atılmasını bir edilginlik olarak anlamak sadece dille ilgili bir biçimdir. Etkinlikle edilginlik, bir yandan dil formlarıdır, öbür yandan da ruhsal hallerdir. Her obje, etkin ve edilgin olamaz, ancak ruhsal bir hayatı olan varlıklar etkin ve edilgin olabilirler. Cansız cisimlerin de etkin ve edilgin olduklarını söylerken onları *sanki* yaşayan ve duyan varlıklarmış gibi sayarız. İşte dil de cansız cisimlerden etken ve edilgen eylem (verbum) biçimleriyle söz ederken böyle bir

canlandırma yapmaktadır. Demek ki etkinlik ve edilginlik, mantıkla ilgili olmayıp, bir yandan dil formlarıdır, öbür yandan da belli varlık gruplarının ruhsal halleridir" (İbid, 1972 Istanbul, Prof. Mâcit Gökberk çevirisi, s. 99-100). *Bk.* Aristoculuk, Mantık.

6. *Stoacılık:* Aristoteles'i eleştiren Stoacılar, ulamları dörde indirmişlerdir. Stoacılara göre varlık tektir ve ona ancak dört durum yükletilebilir: Konular, temel nitelikler, ilineksel devim biçimi, bağıntılar. *Bk.* Stoacılık, Mantık.

7. *Yeniplatonculuk:* Yeniplatonculuğun kurucusu Plotinos, Platon'a uyarak, ulamlar konusunda da *us evreni* (*Os.* Âlemi aklî, *Fr.* Monde intelligible)'yle *duyu evreni* (*Os.* Âlemi hissî, *Fr.* Monde sensible) arasında bir ayrım yaptı (*Bk. Enneades,* VI, fasıl 1-3). Platon'un beş ulamını us evrenine, Aristoteles'in ulamlarını da beşe indirerek ve Platon'un ulamlarından türeterek duyu evrenine uyguladı. Duyu evrenine uyguladığı ve beşe indirgediği Aristoteles ulamları şunlardır: *Töz, bağıntı, nicelik, nitelik, devim.* Yeniplatonculların daha sonra, özellikle Porphyrios'un *Kategoryalara Giriş* adlı yapıtıyla Aristoteles'e döndüklerini görüyoruz. *Bk.* Plotinosçuluk, Yeniplatonculuk.

8. *Skolâstik:* Hıristiyan felsefesinin skolâstik döneminde özellikle Boethius, Alcuin, Gerbertus ve Anselmus; Aristoteles'i *ilk öğretmen* (*Os.* Muallimi evvel) saydıklarından onun ulamlarını olduğu gibi almışlar ve Lâtinceye çevirmişlerdir: *Töz* (*Lâ.* Substantia), *nitelik* (*Lâ.* Oualitas), *nicelik* (*Lâ.* Quantitas), *bağıntı* (*Lâ.* Relatio), *etki* (*Lâ.* Actio), *edilgi* (*Lâ.* Passio), *yer* (*Lâ.* Ubi), *zaman* (*Lâ.* Quando), *durum* (*Lâ.* Situs), *iyelik* (*Lâ.* Habitus)... Bu ulamlara, Aristoteles'in deyimiyle nesnelerin *en yüksek cinsleri* (*Lâ.* Summa rerum genera, *Os.* Eşyanın ecnâsı âliyesi) diyorlardı. *Bk.* Skolâstik.

9. *Augustinus:* Augustinus, ulamları, öznel yetiler olarak görüyordu. Üç ulam olduğunu ilerisürdü: *Bellek* (*Lâ.* Memoria, *Os.* Hâfıza), *us* (*Lâ.* Intellectu, *Os.* Âkile), *irâde* (*Lâ.* Voluntas, *Os.* İrâdet)... Augustinus'a göre bu ulamlar *varlık* (*Lâ.* Esse), *bilgi* (*Lâ.* Nosse) ve *istek* (*Lâ.* Velle)'le ilgiliydiler. *Bk.* Ogüstinusçuluk.

10. *Gilbertus:* Gilbertus'a göre *nitelik, nicelik* ve *bağıntı* olmak üzere ancak üç tane ulam olabilirdi, bunlar *töz*'den ayrılamazlardı ve tözün *içinde* (*Fr.* Inhérent)'ydiler.

11. *Albertus Magnus:* Büyük Albert adıyla anılan Hıristiyan tanrıbilimcisine göre de *töz, nitelik* ve *nicelik* olmak üzere ancak üç tane ulam olabilirdi.

12. *William of Ockham:* Ünlü adcı Ockham'lı William ulamları *ansal devimin vardığı sınır* (*Lâ.* Termini primae intentionis) olarak tanımlıyordu. Ona göre bu sınırlar üç taneydi: *Töz* (*Lâ.* Substantia), *nitelik* (*Lâ.* Qualitas) ve *oran* (*Lâ.* Respectus).

13. *Duns Scotus:* Skolâstik Hıristiyan düşünürlerinin belli bir ölçüde en ilericisi olan Duns Scotus, ulamları, *cisimsiz ve usun ürünü* (*Lâ.* Omnes categorias incorporales sunt per se intellectae) olarak görüyordu. Ona göre gerçek, *bireysellik* (*Lâ.* Haecceitas)'teydi; daha doğrusu ne bireysellikten ayrılmış *tümellik* (*Lâ.* Quidditas)'te ve ne de tümellikten ayrılmış bireysellikte olmayıp bizzat *birey*'deydi. *Bk.* Skotçuluk.

14. *Francis Bacon:* İngiliz düşünürü Francis Bason, ulamları harflere benzetiyor. Bu benzetişten çıkardığı şu: Nasıl harfler yalın birtakım işaretler oldukları halde sınırsız birleşmeye olanaklı ve her şeyi bildirmeye yeterliyseler ulamlar da öyle olmalıdır. Bacon'a göre şu on sekiz yalın ulamın birleştirilmeleriyle anlatılamayacak hiç bir konu yoktur: 1. *Büyük* (*Os.* Azîm, *Lâ.* Majus), 2. *Küçük* (*Os.* Sagir, *Lâ.* Minus), 3. *Çokluk* (*Os.* Kesret, *Lâ.* Multum), 4. *Azlık* (*Os.* Kıllet, *Lâ.* Paucum), 5. *Aynılık* (*Os.* Ayn, *Lâ.* Idem), 6. *Başkalık* (*Os.* Gayr, *Lâ.* Diversum), 7. *Güç* (*Os.* Kuvve, *Lâ.* Potentia), 8. *Eylem* (*Os.* Fiil, *Lâ.* Actus), 9. *İyelik* (*Os.* Mülk, *Lâ.* Habitus), 10. *Yoksunluk* (*Os.* Ziyâı mülk, *Lâ.* Privatio), 11. *Bütünlük* (*Os.* Külliyet, *Lâ.* Totum), 12. *Parça* (*Os.* Eczâ, *Lâ.* Partes), 13. *Etken* (*Os.* Fâil, *Lâ.* Agens), 14. *Edilgen* (*Os.* Münfail, *Lâ.* Patiens), 15. *Devim* (*Os.* Hareket, *Lâ.* Motus), 16. *Dinginlik* (*Os.* Sükûn, *Lâ.* Ouies), 17. *Varlık* (*Os.* Vüvûd, *Lâ.* Ens), 18. *Yokluk* (*Os.* Adem, *Lâ.* Non ens).

15. *John Locke:* Locke'a göre bilgi deneyden gelir ve uslamlamayla oluşur. Bundan ötürü ulamlar, nesnel gerçeklikten yansımakla beraber, bizzat nesnel gerçeklik olmayan (eşdeyişle doğada bulunmayan) ussal kavramlardır ki ancak üç tane olabilirler: *Töz* (*İng.* Substance), *kipler* (*İng.* Modes) ve *bağıntı* (*İng.* Relation). *Bk.* Görgücülük.

16. *Leibniz:* Alman metafizikçisi Leibniz *beş genel ad* (*Os.* Ünvânı umûmii hams, *Fr.* Cinq titres généraux) deyimiyle nitelediği beş

ulam ilerisürmektedir: *Tözler* (*Os.* Cevâhir, *Fr.* Substances), *nicelikler* (*Os.* Kemmiyât, *Fr.* Quantités), *nitelikler* (*Os.* Keyfiyât, *Fr.* Qualités), *etkiler ya da edilgiler* (*Os.* Fi'âl veya infiâlât, *Fr.* Actions ou passions), *bağıntılar* (*Os.* İzâfât, *Fr.* Relations). *Bk.* Leibnizcilik.

17. *David Hume:* İngiliz düşünürü Hume, ulamların, ne ustan ve ne de deneyden geldiklerini, sadece çağrışımların ürünü olan birtakım boş sözler olduklarını ilerisürmüştür. Bunlar da ancak iki tanedir der: *Tözlülük* (*Os.* Cevheriyet, *Fr.* Substantialité) ve *nedenlilik* (*Os.* Sebebiyet, *Fr.* Causalité). *Bk.* Hume'culuk.

18. *Kant:* Alman düşünürü Immanuel Kant, ulam öğretisinin, Aristoteles'ten sonra en büyük geliştiricisi sayılır. Aristoteles'in ulam öğretisini idealist yönde geliştiren Kant, ulamları, duymanın ve düşünmenin önsel (deneyden çıkmamış) kalıpları saymaktadır. Bunlarsız duyulamaz ve düşünülemez. Bu kalıplar deneyden çıkarılmamışlardır, çünkü bunlarsız hiç bir deney yapılamaz. Daha açık bir deyişle, bu ulamlar olmaksızın hiç bir deney yapılamamıştır ki bu ulamlar o deneyden çıkarılmış olsunlar. Bilginin zorunlu biçimleri olan ulamlar, usla birlikte ve usla içkin olarak varlaşmışlardır. Kant, bu bilimdışı varsayımıyla; olguculuk ve yeniolguculuk, Machisme, empirio-criticisme, olaybilim, varoluşçuluk vb. gibi kendisini izleyen birçok saçmalıkların temelini atmış olmaktadır. Kant, ulamları, yargı biçimlerinden çıkarır. Çünkü ona göre, kesin ve bilimsel bilgi önsel bireşimsel yargılardır. On iki yargı biçimi saptıyor, demek ki bunların her birini meydana getiren on iki önsel kalıp (ulam) olmalıdır. Böylelikle Kant, *deneyüstü estetik* (*Os.* Bediiyâtı müteâlî, *Fr.* Esthétique transcendentale)'inde duyarlık için iki (Zaman ve mekân), *deneyüstü mantık* (*Os.* Mantıkı müteâlî, *Fr.* Logique transcendentale)'da düşünme için on iki (Nicelik ana kalıbında topladığı tümellik, çokluk, teklik; nitelik ana kalıbında topladığı varlık, yokluk, sınırlılık; bağıntı ana kalıbında topladığı tözlülük, nedensellik, karşılıklık; kiplik ana kalıbında topladığı olanaklılık, zorunluk, gerçeklik) ulam saptamaktadır. *Bk.* Eleştiricilik.

19. *Renouvier:* Yenikantçı Fransız düşünürü Charles Renouvier'ye göre baş ulam *bağıntı* (*Os.* İzâfet, *Fr.* Relation)'dır, öteki ulamların tümü onun çeşitli kipleridir. Zamanla ilgili bağıntılara *devingen bağıntılar* (*Os.* Kuvvânî izâfetler, *Fr.* Relations dynamiques), uzayla ilgili bağıntılara *duruk bağıntılar* (*Os.* Sükûnî izâfetler, *Fr.* Relations statiques) adını veriyor ve her iki bölükte de dörder ana kalıpta topladığı yirmi dört ulam ilerisürüyor. Renouvier'nin bu sınıflama biçimine *ikiye bölme* (*Os.* Taksimi müsennâ, *Fr.* Dichotomie) denir. Renouvier'ye göre duruk bağıntılı ulamlar şunlardır: *Bağıntı* (*Os.* İzâfet, *Fr.* Relation) ana kalıbında toplanan *nitelik* (*Os.* Keyfiyet, *Fr.* Qualité), *nicelik* (*Os.* Kemmiyet, *Fr.* Quantité), *durum* (*Os.* Vazı, *Fr.* Position); *Ayırma* (*Os.* Temyiz, *Fr.* Dinstinction) ana kalıbında toplanan *ayrım* (*Os.* Fark, *Fr.* Différence), *birlik* (*Os.* Vahdet, *Fr.* Unité), *uzayda sınır* (*Os.* Mekânda hudût, *Fr.* Limite "espace"): *Özdeşleme* (*Os.* Taayyün, *Fr.* Identification) ana kalıbında toplanan *cins* (*Os.* Cins, *Fr.* Genre), *çokluk* (*Os.* Kesret, *Fr.* Pluralité), *uzay* (*Os.* Mekân, *Fr.* Espace); *Belirtme* (*Os.* Tahdid, *Fr.* Détermination) ana kalıbında toplanan *tür* (*Os.* Nevî, *Fr.* Espéce), *tümlük* (*Os.* Külliyet, *Fr.* Totalité), *uzam* (*Os.* Hayyiz, *Fr.* Étendue)... Devingen bağıntılı ulamlar da şunlar: *Artardalık* (*Os.* Tevâlî, *Fr.* Succession) ana kalıbında toplanan *değişme* (*Os.* İnkılâp, *Fr.* Devenir), *ereksellik* (*Os.* Gaiyet, *Fr.* Finalité), *nedensellik* (*Os.* İlliyet, *Fr.* Causalité); *Zamanda sınır* (*Os.* Zamanda hudût, *Fr.* Limite "temps") ana kalıbında toplanan *olumsuz oran* (*Os.* Nisbeti menfiye, *Fr.* Rapport "nié"), *hal* (*Os.* Hal, *Fr.* État), *eylem* (*Os.* Fiil, *Fr.* Acte); *Zaman* (*Os.* Zaman, *Fr.* Temps) ana kalıbında toplanan *olumlu oran* (*Os.* Nisbeti müspete, *Fr.* Rapport "affirmé"), *eğilim* (*Os.* Meyil, *Fr.* Tendence), *güç* (*Os.* Kuvve, *Fr.* Puissance); *Süre* (*Os.* Müddet, *Fr.* Durée) ana kalıbında toplanan *değişiklik* (*Os.* Tagayyür, *Fr.* Changement), *edilgi* (*Os.* İnfiâl, *Fr.* Passion), *kuvvet* (*Os.* Kuvvet, *Fr.* Force)... Renouvier'nin bu ulamları da, öteki birçokları gibi, keyfe göre sıralanmış öznel ve temelsiz varsayımlardır. Renouvier, *Nouvelle Monadologie* adlı yapıtında ilerisürdüğü bu ulamları kendisi de pek beğenmemiş olmalı ki *Essais de Critique Générale* adlı yapıtında bu ulamları dokuz taneye indirmiştir: *Bağıntı, sayı, durum, artardalık, nitelik, oluş, nedensellik, ereksellik, kişilik. Bk.* Yenikantçılık.

20. *Mill:* Aristoteles'in ulamlarını eleştiren İngiliz düşünürü ve mantıkçısı John Stuart Mill'e göre *töz, nitelik, nicelik* ve *bağıntı* olmak üzere sadece dört tane ulam vardır.

21. *Hegel:* Düşünceci kurgusal felsefenin son büyük düşünürü Hegel, *ulam* anlayışında büyük bir aşamadır. Nesnel gerçekliği ulamlardan türetmek gibi metafiziğin zorunlu saçmalıkları bir yana, bu aşama, özellikle şu iki anlayışta belirir: 1. Ulamlar, Hegel -öncesi anlayışta olduğu gibi bitmiş, kesin, son düşünce kalıpları olmayıp tarihsel süreçte birbirlerinden türeyerek gelişen kavramlardır (Ne var ki bu gelişme de, metafiziğin zorunlu yanılgısına uygun olarak, gene bir yerde son bulur; *saltık ide* kendi bilincine ulaşarak gelişmesini bitirir). 2. Ulamlar, Hegel-öncesi anlayışlarda olduğu gibi salt ve soyut düşünce kalıpları olmayıp nesnel gerçekliğin gelişme uğraklarını yansıtan somut kavramlardır, Hegel bundan ötürü kendi ulamlarına *somut evrenseller* adını verir ve bununla da kendinden önceki tüm idealizmi aştığını ilerisürer (Ne var ki Hegel için, metafiziğin zorunlu yanılgısına uygun olarak, örneğin köpeğin kendisiyle köpek düşüncesi bir ve aynı şeydir. Oysa Spinoza, Hegel'den yüzyıl önce, metafiziğin bu saçmalığına karşı çıkarak şöyle der: "Köpek kavramı havlamaz"). Hegel, evrensel oluşumun, ilk *neden* (*Fr.* Cause)'ini değil, ilk *sebep* (*Fr.* Raison) 'ini arıyordu; demek ki *nedensel* (*Fr.* Causal) değil, *ussal* (*Fr.* Raisonable), eşdeyişle *mantıksal* bir açıklama peşindeydi. Temel bilgi olarak *mantık*'ı ele almasının ve nesnel gerçekliği ulamlardan türetmesinin nedeni budur. Kaldı ki metafizikte özneyle nesne özdeştir, eşdeyişle kavramla o kavramın karşıladığı nesnel gerçeklik bir ve aynı şeydir (Spinoza'nın örneğine göre söylersek, metafizikte köpek kavramı da havlar). Bu yüzden Hegel "ulamlar, mantığın olduğu gibi, saltığın da tanımlarıdır" der (*Bk. Logik*, paragraf 85). Çünkü Hegel'e göre *ulam* ve *saltık* bir ve aynı şeydir, *tanım* da *tanımladığı şey*'le bir ve aynıdır. Hegel, bilimsel *nedensellik*'ten yola çıkamazdı; çünkü her nedenin de nedenini bulmak gerekecek ve böylece bir *ilk ilke*'ye varmak olanaksız olacaktı (*Neden*'le *etki*'si arasında hiç bir bağ yoktur, neden etkisini içermez). Metafizik ereksellik anlayışıysa bu güçlüğü kolaylıkla alteder (*Sebep* her zaman *erek*'ini içerir ve erek mantıksal olarak sebebinden önceldir). Bu demektir ki, başlangıcı sonla açıklamak olanaklıdır. Hegel, böylece, önüne dikilen bilimsel güçlükleri metafizik kolaylıklarla aştığına inanarak kendisi için pek zevkli (ama bizim için pek anlamsız ve bilimdışı) bir serüvene atılıyor ve kavramlardan kavramlar ve o kavramlardan da (metafiziğe göre onlarla özdeş olan) nesnel gerçeklikler türetmeye başlıyor. Tek sorunu, en genel (eşdeyişle, her soyutlamada karşımıza çıkması gereken) kavramı bulmak. Bunu da, gene bir metafizik kolaylıkla çözümleyiveriyor. En genel kavram, *varlık* kavramıdır. Kavram bir soyutlamadır, en genel kavramsa en genel soyutlamadır. Evrende neyi soyutlarsanız soyutlayın, elinizde sadece *varlık* kalır. Eşeği eşekliğinden, ağacı ağaçlığından, masayı masalığından soyutlayın; ortada sadece bir *dır*, eşdeyişle *odur*, eşdeyişle *varlık* kalacaktır (Bu soyutlama oyunu ve bu soyutlamanın dinsel kökeni için *Bk. Ruh*, 4/*Düşüncecilik*). Hegel'in metafizik eytişimine göre her şey kendi karşıtını içerir, demek ki *varlık* kavramı da *yok-varlık* (Yokluk) kavramını içermektedir. Varlıktan karşıtı olan yokluğa ya da yokluktan karşıtı olan varlığa (ki bu da aynı şeydir) nasıl geçilecek? *Oluş* ara kavramıyla. Hegel, böylece, ilk eytişimsel kavram üçlüğünü kurar: *Varlık-oluş-yokluk*. Artık yola çıkılmıştır. İlk üçlükten son kavram olan *İdea* (Tüm gerçeklik ve özdeşi olarak tüm us)'ya varıncaya kadar birbirinden çıkan (çünkü her çıkarılan, çıkarıldığı şeyde içkindir) kavramlar türetmek kolaydır. İlk olan bir *sebep* (*Fr.* Raison, aynı zamanda *us* demektir) olduğuna göre ussal bir dizgedir bu. Son ulamın sebebi *varlık*'sa, varlığın da sebebi *son ulam* (İdea)'dır. Görüldüğü gibi Hegel, başlangıcı sonla açıklıyor. Sebebin daha öncel bir sebebi yoktur, çünkü sebep ereğini içkindir ve erek sebebinden mantıksal olarak önceldir. *İdea*'nın, içkin bulunduğu (eşdeyişle, içinde bulundurduğu) karşıtı *doğa* (*Al.* Natur)'dır, bu savla karşısavın bireşimi de *ruh* (*Al.* Geist)'tur. İdea, önce *kendinde* (*Al.* An-Sich) bir İdea'dır, eşdeyişle *mantıksal idea*'dır; sonra kendi dışında *idea*, eşdeyişle *doğa olur*; daha sonra da *kendi için* (*Al.* Für-sich) idea, eşdeyişle *ruh* olur. Mantıksal idea'dan *varlık-öz-nosyon* kavramları, doğa-idea'dan *mekanik-fizik-organik* kavramları, ruh-idea'dan da *öznel ruh-nesnel ruh-saltık ruh* kavramları türer. İlk *üç üçüzlü* (*Fr.* Triple ternaire) kavramlar dizgesi de böylelikle kurulur, şimdi bunların her birinin karşısavından ve bireşiminden tinsel ve özdeksel tüm evren oluşacaktır (Hegel'in ulam çizelgesi tümüyle bu yapraklara alınamayacak kadar büyük ve ayrıntılıdır). Örneğin *öznel ruh* (*Al.* Subjektiver Geist)'tan *ruh* (İnsanbilim, Antropoloji), *bilinç* (Olaybilim, Fenomenoloji) ve *zihin* (Ruhbilim, Psikoloji) üçlüğü; *nesnel ruh* (*Al.* Objektiver Geist)'tan

hukuk-ahlâk-toplumsal etik; saltık ruh (*Al.* Absoluter Geist)'tan *sanat-din-felsefe* üçlükleri türer. Örneğin *sanat* kavramından *güzellik-sanat tipleri-tikel sanatlar* üçlüğü; *sanat tipleri* kavramından *simgesel sanat-klâsik sanat-romantik sanat* üçlüğü, *romantik sanat*'tan *resim-müzik-şiir* türer. *Din* kavramından *genel olarak din-belirlenmiş din-saltık din* (Hegel'e göre Hıristiyanlık. Hegel, herhalde saltık dinin üstüne başka bir din kurulamayacağından Müslümanlığın sözünü etmez) üçlüğü; *belirlenmiş din* kavramından *Yahudi dini-Yunan dini-Roma dini* üçlüğü türer. Ulamlar, birbirlerinden türeyerek, böylece sürüpgider. Hegel, bu ulamlarla, evreni açıkladığı kanısındadır. *Bk.* Hegelcilik.

22. *Çağdaş düşüncecilik:* Yeniolguculuk, yenitomacılık, olaybilim, varlıkbilim, varoluşçuluk vb. gibi çağdaş *mızmız felsefeler* (Bu deyim, Roger Garaudy tarafından kullanılmıştır), ulamları, deneyüstü ansal biçimler sayarlar. Kimi olguculardа olduğu gibi görmezlikten geldikleri de olur.

23. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *ulam*'lar çok önemlidir. Ulam, tek tek bilimlerde kullanılan o bilimlere özgü kavramları genelleştirir ve onlara genel-felsefesel bir anlam kazandırır. Bilimler *kavram*'larla, felsefeyse *ulam*'larla çalışır. Her yeni felsefe, yeni bir ulamlar dizgesidir. Örneğin *özdek* terimi, çeşitli bilimlerde o bilimlerin çalışma alanlarına özgü kavramlar olarak çeşitli biçimlerde tanımlanır: *Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü*'ne göre *uzayda yer doldurup kimyasal bir yapısı olan varlık*'tır, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*'ne göre *tinsel kültürün dışında kalan kültür*'dür, *Tecim Terimleri Sözlüğü*'ne göre *mal*'dır, *Metal Bilim Terimleri Sözlüğü*'ne göre *işlemlerde kullanılan gaz, sıvı ya da katı durumda bulunan nesne*'dir vb. Oysa felsefesel ulam olarak özdek, *bilincin dışında ve ondan bağımsız olarak varolan her şey*'dir. Görüldüğü gibi çeşitli bilimlerde çeşitli anlamlar kazanan *özdek* kavramı, felsefesel ulam olarak genelleşir ve tümünü kapsar. Bundan başka belli bir bilimdeki özdek kavramı, tarihsel süreçte çeşitli anlamlar alır ve içerik değiştirir; bilimlerin her ilerleyişinde bilimsel kavramlar içerik değiştirirler ve bundan sonra da değiştirmekte devam edeceklerdir, çünkü bilgilenme süreci bitimsizdir. Ama felsefesel ulamlar çok daha dayanıklıdırlar ve pek uzun bir süre içerikleri değişmez. Hattâ Loius Atlhusser'e göre "hiçbir bilim nesnesine dayanmayan ve sadece nesne üstündeki bütün bilimsel bilginin nesnelliğini dilegetiren felsefesel *özdek* ulamı saltıktır, anlamı hiçbir zaman değişmez" (Althusser'in Fransız Felsefe Derneği'nde 1968 yılında yaptığı konuşma). Bilimsel bilgi derinleşip nesnel gerçekliğin yeni özellikleri, yanları ve ilişkileri keşfedildikçe felsefesel ulamlar da gelişip yetkinleşirler; felsefesel dizgeye yepyeni ulamlar da katılır. *Bk.* Kavram, Felsefe, Mantık.

UPUYGUN. (*Os.* Mutabık, *Fr.* Adéquat, *Al.* Adaequat, *İng.* Adequat, *İt.* Adequato) Nesneyi en yetkin yakınlıkla yansıtan bilgi... Bu diyalektik anlamın dışında, idealist felsefede *upuygun* terimi iki şey arasındaki karşılıklı uygunluğu anlatır. Böylesine bir uygunluk, en küçük açık yer bırakmayan kesin bir uygunluktur. Örneğin Spinoza'ya göre, doğru düşüncenin bütün özelliklerini taşıyan düşünce, upuygun düşünce'dir. Psiko-fizyolojide de göz için ışık, kulak için ses upuygundur. *Bk.* Hakikat, Bilgi, Bilgi Kuramı.

US. (*Os.* Akıl, *Fr.* Raison, *Al.* Vernunft, *İng.* Reason, *İt.* Ragione) Düşünme yetisi... Us, insanın eylemsel çabasıyla oluşmuş bir güçtür. Ağaçlara tırmanabilmek için ön ayaklarını arka ayaklarından başka türlü kullanmasını beceren III. Zaman maymunu, insanlaşma yolunda eylemselliğin alanına girmiş bulunuyordu. Ön ayakların ayaklıktan büsbütün kurtularak el'leşmesi ve yavaş yavaş birçok işler (eylemler) yapabilecek duruma girmesi organik yapının bütününü etkilemiş, yararlandırmış ve geliştirmiştir. Ayaklıktan kurtulup eylemde bulunabilmek için serbest kalan el, emeğin ortaya koyduğu bir üründür ve karşılıklı etkiyle emeği geliştirerek işbirliğini ve sonunda toplumsallığı sağlamıştır. El-emek diyalektiği, işbirliğini doğurarak insanları birbirlerine anlatmaları gereken bir şeyleri olmak durumuna getirmiş ve dil'i ortaya koymuştur. Yüz binlerce yıl süren bu oluşma içinde, el-emek-dil diyalektiği, bir hayvan beyninden bir insan usunu meydana çıkarmıştır. *Bk.* Bilinç, Beyin, Bilgi Kuramı, Kuram ve Kılgı, Usçuluk, Usaaykırılık.

USAAYKIRILIK. (*Os.* Gayrı aklîlik, *Fr.* Irrationalisme, *Al.* Irrationalismus, *İng.* Irrationalism, *İt.* Irrazionalismo) İnsanın bilme gücünü yadsıyan öğretilerin niteliği... Sıfat olarak *usaaykırılık*'ı dilegetiren *irrasyonalizm*, isim olarak usdışı verileri usun yerine koymaya çalışan *usaaykırıcılık*'ı dilegetirir. Usun yerine sezgiyi koymaya çalışan

Bergsonculuk, varolmayı koymaya çalışan varoluşçuluk, usaaykırıcılığın çağdaş örnekleridir. Metafizik ve idealist felsefe usaaykırılıklar ve usaaykırıcılıklarla doludur. Usun yerine inanı koyan bütün dinci öğretiler, iradeyi koyan Schopenhauer ve Nietzsche, örneğin İngiliz tarihçisi A. Toynbee'nin tarih olaylarının esrarlı bir güç tarafından belirlendiği ve yönetildiği yolundaki savı usaaykırıcılıktır. *Bk.* Us, Usçuluk, Bilgi, Bilim, Bilinç.

USÇULUK. (*Os.* Akliyye, *Fr.* Rationalisme, *Al.* Rationalismus, *İng.* Rationalism, *İt.* Razionalismo) İnan'a karşı usu çıkaran ve her türlü doğaüstü verileri tanımayan öğretilerin genel adı... Usçuluk, gerçek anlamıyla, usa dayanan ve usdışı olan her şeye karşı koyan öğretilerin genel adıdır. Ne var ki felsefe tarihinde usçuluk, us kavramı gibi, çeşitli yönlere çekilmiş ve ters anlamlarda da kullanılmıştır. Usçuluk, metafizik anlayışa uygun olarak, görgücülük (ampirizm) karşıtı olarak kullanılmış ve bütün insanlarda doğuştan, değişmez bir us bulunduğunu; bu usun da özsel, tümel, zorunlu, deneydışı gerçeklik taşıdığını ilerisüren öğretilere *usçu* (rasyonalist) adı verilmiştir. Bilgi kuramında, *us* (bilinç)'la *eylem*'in, kuram'la kılgı'nın diyalektik bağımlılığını göstererek usçuluğu aşmış bulunan eytişimsel özdekçilik dışında genellikle, bilgilerimizin kaynağı üstünde ilerisürdükleri tezlere göre, felsefe öğretileri dört bölümde toplanır: 1. Bilgilerimizin ustan geldiğini ilerisüren bütün öğretiler usçuluk, 2. Bilgilerimizin duyumlarımızla geldiğini ilerisüren bütün öğretiler duyumculuk (sansüalizm), 3. Bilgilerimizin doğuştan geldiğini, doğduğumuz anda bütün bilgilerin bizde mevcut bulunduğunu ilerisüren bütün öğretiler doğuştancılık (ineizm-nativizm), 4. Bilgilerimizin sezgimizle elde edildiğini ilerisüren bütün öğretiler sezgicilik (entüvisyonizm -mistisizm) adı altında toplanırlar. Oysa, doğuştancılar da usçudurlar, çünkü bilgilerimizin doğduğumuz anda usumuzda mevcut bulunduğunu savunurlar. *Bk.* Us, Usaaykırılık, Bilgi, Bilgi Kuramı, Kuram ve Kılgı, Eytişimsel Özdekçilik, Dekartçılık, Eleştiricilik, Hegelcilik, Öznel Düşüncecilik, Nesnel Düşüncecilik, Düşüncecilik.

USDIŞI. (*Os.* Gayrı aklî, Gayrı mâkul, Gayrı mantıkî, Muhâlifi akıl, Mugayiri akıl, Akla muhâlif. Akla mugayir; *Fr.* Irrationnel, Irraisonné; *Al., İng.* Irrational, *İt.* Irrazionale) Usça saçma sayılan... *Usaaykırı* ve *usalmaz* da denir. Usa ters düşeni, usla kavranamayanı, bilinemeyeni, hesaplanamayanı, mantıksız ve anlamsızı, sebepsiz ve rastlantısal olanı dilegetirir. Bilgilenme sürecinde usu yadsıyan öğretileri nitelemek için kullanılır. Tüm anlamlarında *ussal* deyiminin karşıtıdır. Metafizik dilde *insan usunu aşan* anlamında da kullanılıyor, metafizik ve idealizm tümüyle usaaykırı olduğundan özellikle bu anlama sığınır. *Bk.* Usaaykırılık.

USLAMLAMA. (*Os.* İstidlâl, *Fr.* Raisonnement, *Al.* Vernunftschluss, *İng.* Reasoning, *İt.* Ragionamento) Ussal yargıların mantıksal dizimi... Mantıkta belli birtakım önermelerden sonuç çıkarmaya *uslamlama* denir. Aristoteles'in tasım öğretisi böylesine bir uslamlamadır. Uslamlama, tümdengelim ve tümevarım yöntemiyle yapılır. Uslamlamak (muhakeme etmek), ussal bir işlemdir. Bu yüzden us, uslamlama yetisi olarak da tanımlanmıştır. *Bk.* Mantık, Tasım, Tümdengelim, Tümevarım.

UYARILGANLIK. (*Os.* Kabiliyeti tenbih, *Fr.* Excitabilité, *Al.* Reizbarkeit, *İng.* Excitability) Uyarılabilirlik... *İrkilenirlik* (*Os.* Kabiliyeti taharrüş, *Fr.* Irritabilité) deyimiyle anlamdaştır. Uyarılganlık, çevreden gelen etkileri yansıtma ve bu etkilere tepki gösterme yeteneğini dilegetirir. Friedrich Engels der ki: "Yaşam, kendisini çevreleyen doğayla sürekli özdek alışverişidir. Böylelikle de albüminoid cisimlerin varoluş biçimidir. Bu özdek alışverişi kesildiği anda yaşam da durur" (Engels, *Dialectique de la Nature*, Editions Sociales, Paris 1955, s. 309-310) Bu alışveriş, en ilkel biçiminde, özdeğe özgü *yansıtma* olayıyla başlar. Dağ başlarındaki kayalar bile yansıtırlar. Cansız doğadaki yansıtma, canlı örgenliklerin oluşumuyla yaşambilimsel bir yansıtmaya, eşdeyişle uyarılganlığa dönüşmüştür. Uyarılganlık, canlı örgenliğin kendini *ortama uydurma* (adaptasyon) aracıdır. Yaşambilimsel yansıtmanın en yalın biçimidir. Örneğin bitkiler ışığa dönerler, tekhücreli amipler besine yönelirler; demek ki dış dünyayı yansıtırlar, uyarılgandırlar. Ne var ki her ikisinin de uzmanlaşmış hücreleri, dokuları, örgenleri yoktur; dış uyarılara kendiliğinden bir tepki göstermektedirler. Uyarılganlığın evrimi, gelişmiş örgenliklerde daha yüksek bir yansıtma biçimi olan *duyumlar*'ı oluşturmuştur. Duyumlar, uyarılganlıktan çok daha gelişmiş yansıma ve ortama uydurma araçlarıdır. Örgenliğin gelişmesiyle duyumlar da

gelişmiştir. Ne var ki yansıtmanın ev 'mi duyumlarla bitmiş değildir, zamanla çok daha gelişmiş bir yansıtma uzmanı olan *sinir dizgesi* oluşmuştur. Pavlov'un açık seçik gösterdiği gibi, canlı örgenlik ve özellikle de bunun en gelişmişi olan insan örgenliği, bu yeni yansıtma uzmanıyla çevresine egemen olmuştur. *Bk.* Sinir, Sinyal Dizgeleri, Pavlovculuk.

UYGULAYICILIK. (*Os.* Fiiliyye, *Fr.* Pragmatisme, *Al.* Pragmatismus, *İng.* Pragmatism, *İt.* Pragmatismo) Bilinemezcilik temeline dayanan ve ancak insana yararlı olarak uygulanabileni gerçek sayan James'in öğretisi... Amerikan mantıkçısı Charles Peirce'in (1839-1914) temellerini atıp, Amerikan psikologu William James'in (1842-1910) geliştirdiği ve ortaya çıkardığı uygulayıcılık (pragmatizm), Alman düşünürü Immanuel Kant' ın (1724-1804) bilinemezciliğine (agnostisizm) ve İngiliz düşünürü John Stuart Mill'in (1806 -1873) yararcılığına (ütilitarizm) dayanan metafizik bir öğretidir. James'e göre: *"İnsanın evrendeki durumu kedinin kitaplıktaki durumu gibidir, görür ve dinler, ama hiç bir şey anlayamaz"*. Öyleyse insan için tek gerçeklik, uygulama alanında işine yarayan gerçekliktir. Hıristiyanlık dini de pek işe yarar bulunduğu, insanı ölüm korkusundan kurtardığı ve kötülüklerin tanrısal düzeyde nasıl olsa yok olacağını vaadederek birtakım yersiz kuşkulardan koruduğu için geçerlidir. İnsan, hiç bir şey anlamaksızın içinde bulunduğu ve duyusal tutkularla kavrulduğu bu dünyada çıkarına bakmalıdır. Pragmacılığa göre her düşünce, yaşayışımız için elverişli olduğu sürece doğrudur. *Doğru* sözcüğü doğrulama sürecini harekete getiren bir düşüncenin, *yarar* sözcüğü de onun deneyde tamamlanan görevinin adıdır. Doğru düşünceler yararlı olmadıkça değer belirten bir ad kazanamazlar. Pragmacılar dünyanın nesnel gerçekliğine gözlerini kapamışlardır. Gerçek, kendi yararımıza göre belirmekle, özneldir. Bu bakımdan pragmacılık tekbenciliğe (solipsizm) varmaktadır. Her şey ben'im ve her şey benim içindir. Bu kanıysa pek açık olarak saçma bir kanıdır. Bilinemezci yönleri de bilgiyi yadsımakla eylemsel uygulamayı köksüz bırakmaktadır. Uygulama, bilgisizliği değil, tam tersine bilgiyi gerektirir. İnsan eylemi etkili olabilmek için nesnel yasaların bilgisine dayanmak zorundadır. Bundan başka gerçeği yararlılıkta bulan pragmatizm, her türlü zorbalığın savunucusudur. Bilgiye sırt çevirmekle bilime de karşı çıkan pragmacılık, düşünsel ve uygusal eylemi günlük çıkarlara bağlamakla pek basit bir gelip geçicilik öğretisidir. *Bk.* Yararcılık, Bilinemezcilik, Tekbencilik.

UYUM. (*Os.* Âhenk ,İnsicâm, İtilâf, Siyâk, Hüsnü imtizâç, Vahdeti câmia, İntizâm, İntisâk, İttifâk, İttihâd, İkaa, Muvafakati elhân, Tevâfuku esevât, Mutâbakat, Te'lif, Nizâm, Vifâk, Âhengi tevâfuk; *Fr., Al.* Harmonie, *İng.* Harmony, *İt.* Armonia) Birçok şeylerin kaynaşmasından oluşan düzenli birlik... Bir tümün parçaları arasında bulunan uygunluğu dilegetirir. *Birlik, uygunluk* ve *düzen* anlamlarını dilegetiren *Yu. harmonia* deyiminden alınmıştır. *Uyma* (uyarlama) ve *uygu* deyimleriyle anlamdaş olarak da kullanılıyor. Antikçağın ünlü ökesi Herakleitos, evrensel birlik ve düzenliliği "birbirine karşı olan, birlikte giden, birbirinden ayrılanlardan en güzel uyum" olarak niteler. Pitagoras, Aristoteles, Plotinos, Cusanus, Kepler ve özellikle Giordano Bruno taraflarından da kullanılmıştır. Müzik terimi olarak, birkaç sesin bir arada verilmesiyle oluşan düzenli ses birliğini dilegetirir. Hense-Leonard, *Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi*'nin felsefe bölümüne şöyle başlar: "Hellen kendini birlikli, parçalanmamış evrenin, kosmos'un bir örgeni olarak görür. Polis (Kent-devlet) bu kosmosun bir bölümü, kendisi de makrokosmos içindeki mikrokosmostur. Yaşamın trajik uyumsuzluğu ona acı gelse de sonunda gene de sadece ve yalnız *harmonia*'yı görür. Bu harmonia, törebilimde tam ölçülülük, sanatta orantılı biçim, doğayı tanımada geometrik oran, dinde kosmosun düzen verici gücüdür". Alman düşünürü Leibniz de "nesnelerin son sebebi ya da genel uyum, işte tanrı budur" (*Lâ.* Ratio ultima rerum seu Harmonia Universalis id est Deus) der.

UYUŞTURULAMAZ KARŞITLIK. (*Os.* Tezâdı mütebâyine, *Fr.* Contrariété antagoniste) Toplumsal gelişmenin çatıştırıcı çelişkisi... *Uyuşturulur karşıtlık* (*Os.* Tezâdı gayri mütebâyine, *Fr.* Contrariété non-antagoniste) deyimiyle birlikte kullanılır. Eytişimsel özdekçi felsefe dilinde, aynı anlamda *uzlaşmayan çelişme* (*Os.* Tenâkuzu mütebâyine, *Fr.* Contradiction antagoniste) ve *uzlaşan çelişme* (*Os.* Tenâkuzu gayri mütebâyine, *Fr.* Contradiction non-antagoniste) deyimleri de kullanılmaktadır. Toplumsal gelişme, toplumsal

ilişkilerde varlaşan çeşitli çelişmeleri içerir. Bu çelişmelerden çatışmaya dönüşene *uyuşturulamaz* ya da *uzlaşmaz*, çatışmaya dönüşmeyene *uyuşturulur* ya da *uzlaşır* karşıtlık denir. Uyuşturulamaz karşıtlıklar üretici güçlerin uyuşturulamayan çıkarlarının keskinleşip çatışmaya dönüşmesini gerektirir. Uyuşturulamaz karşıtlık bir bakıma temel, bir bakıma gelip geçici bir çelişme tipidir. Temeldir, çünkü gittikçe yayılıp toplumun bütün yapısını belirler; gelip geçicidir, çünkü mutlaka bir nitelik değişmesini gerektirir ve aşılır. Uyuşturulur karşıtlıklar da eskinin yerini yeniye bırakmasıyla aşılırlar ama toplumsal bir çatışmaya dönüşmezler, çünkü çıkarları temelde aynı olanların temel ilişkilerinde değil, ilineksel ilişkilerinde meydana çıkmışlardır. Çelişmeler, her olgunun olduğu gibi, toplumun da geliştirici gücüdür. Bunun içindir ki uyuşturulamaz karşıtlığın doğurduğu çelişme ortadan kalktığı halde uyuşturulur çelişmeler toplumun çeşitli alanlarında sürüpgider. *Bk.* Çelişme, Çatışma, Karşıt, Evrim ve Devrim, Tarihsel Özdekçilik.

UZAM. (*Os.* Hayyiz, *Fr.* Étendue, *Al.* Ausdehnung, *İng.* Extention, *İt.* Estensione) Yer kaplayan nesnelerin kapladıkları yerle ilgili durumları... *Ölçülebilen uzay* anlamındaki uzam, nesnelerin yer üstündeki yayılmalarını belirtmektedir. Uzaya göre uzam, zamana göre süre gibidir. Fransız düşünürü Descartes'ın anlayışında uzam, sadece yer üstündeki yayılmayı değil, uzay gibi uzunluğu, derinliği ve genişliği de kapsar. Descartes'a göre yer kaplama, özdeğin niteliği, eşdeyişle kendiliğidir. Bunun karşısında ruhun niteliği ve kendiliği de düşüncedir. Daha açık bir deyişle özdek yer kaplar, ruh yer kaplamaz. Yer kaplamanın tek devimi yer değiştirme devimidir ve bundan başka hiç bir devim yoktur. İdealist *yer kaplama ve uzam* anlayışı, uzayın özdek-devim-zaman birlikteliğinden soyutlanmasına dayanır. Gerçekte yer kaplama, yer kaplayan cismin boyutlarını dilegetirir. İdealistlerin *uzay*'dan ayrı olarak, Dekartçılarda olduğu gibi onunla aynı anlamda da olsa, *uzam* dedikleri bundan başka bir şey değildir. Boyutların karşılaştırılabilecek biçimde belirmesi, sonsuzca devim biçimlerinde çeşitlenen özdeğin özelliklerindendir. *Bk.* Uzay, Özdek, Devim, Zaman, Dekartçılık.

UZAY. (*Os.* Mekân, *Fr.* Espace, *Al.* Raum, *İng.* Space, *İt.* Spazio) Özdeğin var olma biçimlerinden biri... Uzay, özdeğin (madde) genel varlık biçimidir. Uzay dışında özdek olamayacağı gibi özdek dışında da uzay olamaz. Özdek, uzay ve zaman içinde vardır. İdealistler, örneğin Alman düşünürü Immanuel Kant, uzay ve zamanın sadece düşüncemizde bulunduğunu savunmuşlardır. Metafizik düşünce uzay ve zamanı ayrı ayrı ele alıyor ve bunların birbirinden bağımsız kalıplar olduğunu düşlüyordu. Ünlü Alman bilgini Albert Einstein (1879-1955), uzay ve zamanın birbiriyle bağımlı olduğunu, biri olmadan öbürünün var olamayacağını tanıtladı. Özel ve genel bağıntılılık kuramları uzay ve zamanın özdekselliğini, eşdeyişle özdeğin varolma biçimi olduğunu açık seçik ortaya koymuştur. *Bk.* Zaman, Özel Bağıntılılık Kuramı, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özdek, Devim, Uzam.

UZLAŞIMCILIK. (*Os.* Te'lifîyye, *Fr.* Syncrétisme, *Al.* Synkretismus, *İng.* Syncretism, *İt.* Sincretismo) Çelişkili düşünce ve öğretileri uzlaştırmaya çalışan öğreti... Özellikle İskenderiye okulunun Yeniplatoncuları tarafından izlenen bu tutum, *birleştirimcilik* ve *bağdaştırmacılık* deyimleriyle de dilegetiriliyor. Buna karşı *uzlaşımcılık* deyimini *saymacacılık* anlamında kullananlar da var. (Örneğin *Bk. Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK. yayını, Ankara 1975, s. 175). *Seçmecilik*'le karıştırılmamalıdır. Seçmeciler, uzlaşımcılığı kendi öğretilerine karşıt sayarlar. Örneğin Fransız düşünürü Vacherot şöyle der: "Seçmecilik, doğaya aykırı olan her türlü uyuşturmalardan tiksinir, uzlaşımcılığı andıran her şeyi bir yana bırakır" (*Bk.* Vacherot, Leçon d'ouverture, 5 décembre 1838). *Uzlaşımcılık* deyimi, özellikle seçmecilerin etkisiyle, küçümseyici bir anlamda kullanılmaktadır. Başlıca temsilcileri Yeniplatoncu Porphyrios ve Jamblikhos'tur. Fransız düşünürü Renouvier de şöyle der: "İskenderiyeliler çok dikkat çekicidirler, ama uzlaşımcılığa giriştikleri andan sonra incelenmeye değmezler" (*Bk.* Renouvier, *Philosophie Ancienne*, I ,46). Uzlaşımcılık, genellikle Aristoteles'le Platon'un bağdaştırılması yolunda gelişmiştir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, Prof. Dr. Özer Ozankaya *bağdaştırmacılık* deyimiyle dilegetirdiği uzlaşımcılığı şöyle tanımlamaktadır: "Çatışık ya da en azından birbirinden ayrı toplumsal kesimlerin, ilkelerin, ekinlerin vb. her birinin kimi öğeleri belirgin biçimde varlıklarını

sürdürmekle birlikte, tek birim içinde bir araya getirilmesi". *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde de Dr. A. Ferhan Oğuzkan *birleşimcilik* deyimiyle dilegetirdiği uzlaşımcılığı şöyle tanımlamıştır: "Genellikle felsefe ve din konularında birbirine benzemeyen birtakım görüşleri ya da birbiriyle çelişkili durumda bulunan düşünceleri uzlaştırmaya, birleştirmeye çalışan öğreti". *Bk.* Seçmecilik, Yeniplatonculuk.

Ü

ÜÇÜNCÜ DURUMUN OLANAKSIZLIĞI. (*Os.* Şıkkı salisin imkânsızlığı mebdei, *Fr.* Principe du tiers exclu). İki karşıt önermeden birinin yanlışlığının öbürünün doğruluğunu gerektircceğini saptayan mantık ilkesi... Çünkü üçüncü bir olanak yoktur. Aristoteles tarafından ilerisürülmüş olan bu mantık ilkesi "A, ya B'dir, ya da B değildir" formülüyle dilegetirilir. Çelişmezlik ve özdeşlik ilkeleriyle birlikte biçimsel mantığın üç temel ilkesinden biridir. *Bk.* Mantık.

ÜÇÜNCÜ FELSEFE. (*Os.* Üçüncü felsefe, *Fr.* Troisiéme philosophie) Ne özdekçi, ne de düşünceci olduğu ve bunların arasında apayrı bir yol izlediği varsayılan öğretiler... Felsefede iki temel yan vardır: Özdekçilik (Materyalizm) ve düşüncecilik (İdealizm). Bütün felsefeler bu iki akımdan birine zorunlu olarak bağlıdırlar. Ne var ki, bu iki temel akımın dışında üçüncü bir yol izlediklerini, her iki akıma da karşı çıktıklarını düşleyen ve varsayan felsefe öğretileri de türemiştir. Bunlara *üçüncü felsefe* denir. Bu üçüncü yol öğretilerinin düşleri ve varsayımları gerçekdışıdır, nitekim en yüzeysel bir inceleme bile bu üçüncü yol öğretilerinin iki temel akımdan birine bağlılığını hemen ortaya çıkarıverir. Fransız düşünürü Louis Althusser, 1968 yılında Fransız felsefe derneğinde yaptığı bir konuşmada şöyle der: "Bunlar, tek amaçları, tüm felsefenin kendini adadığı tartışmanın gerçek konusunu (materyalizmle idealizm arasındaki temel savaşı) maskelemek olan safsatalar, profesör dilbazlıklarından başka bir şey değildir. Siyasada olduğu gibi felsefe alanında da üçüncü yola, orta yolculuğa, iki tarafı birden idare etme konumuna yer yoktur. Temel olarak yalnız idealistler ve materyalistler vardır. Kendilerini açıkça bunlardan biri saymak cesaretini gösteremeyenlerin tümü *utangaç* materyalist ya da idealisttirler". Üçüncü felsefe öğretileri, çeşitli adlar altında sunulmalarına karşın, *bilinemezcilik* (Agnostisizm) ortak niteliğini taşıyan öğretilerdir. Bu üçüncü yolu açanların başında İskoçyalı düşünür David Hume'la (1711-1776) Alman Immanuel Kant (1724-1804) gelmektedir. Daha sonra Fransız düşünürü Auguste Comte (1798-1857) olguculuğuyla (pozitivizm), Danimarkalı düşünür Soeren Kirkegaard (1815-1855) ve izdeşlerinin varoluşçuluklarıyla (egzistansiyalizm) ve Amerikalı düşünür William James'in (1842-1910) uygulayıcılığıyla (pragmatizm) katıldıkları bu üçüncü felsefeye göre sadece görünüş bilinebilir, gerçek asla bilinemez. *Bk.* Bilinemezcilik.

ÜLKÜ. (*Os.* Mefkûre, *Fr.* Idéal, *AL, İng.* Ideal, *İt.* Ideale) Belli eylem ve davranışların amacı... Batı dillerindeki *ideal* deyimi sıfat olarak kullanıldığında *düşüncel* anlamını verir. Bu, aynı zamanda *ülküsel*'i de dilegetirir. Düşüncel ve ülküsel, nesnel gerçeklikten yansıdıkları ve ondan çıkarsandıkları ölçüde geçerlidir. *Bk.* Bilgi Kuramı, Düşünce, Gerçek, Hakikat.

ÜSMUT. (*Os.* Saadeti uzmâ, Saadeti ebedîye, Saadeti uhrevîye, Naîmi dâim, Tûbâ, Gıpta, Saadeti kâmile, Naîmi mukîm, Feviz; *Fr.* Béatitude, *Al.* Seligkeit, *İng.* Blessedness, *İt.* Beatitudine) Yetkin ve sürekli mutluluk... *Mutluluk* (*Os.* Saadet, *Fr.* Bonheur)'dan farklı olarak yetkin ve sürekli ya da kutsal mutluluk anlamında kullanılır. Metafizik anlayışa göre günlük ve bedensel mutluluklar gelip geçici ve süreksizdir, amaç edinilmesi gereken mutluluk ancak tanrılık düşüncenin verebileceği üsmuttur. Antikçağ Yunan felsefesinde, üsmuta, Sokrates'e göre bilgelikle (eudaimonia) ve Epikuros'a göre erdem yoluyla varılan bir çeşit yüksek sükûn (ataraksiya) durumuyla erişilebilir. Sokrates'e göre üsmut, bir *gerçek mutluluk* (*Os.* Saadeti hakikîye, *Fr.* Vrai bonheur)'tur ve *en yüce erek* (*Os.* Gâyei âlâ, *Fr.* But suprême)'tir. Mutluluklar acılarla son bulur, oysa üsmut bir *saltık mutluluk* (*Os.* Saadeti mutlaka, *Fr.* Bonheur absolu)'tur ki her zaman ve her uzayda bulunan anlamında *ilksiz ve sonsuz* (*Os.* Sermedî, *Fr.* Éternellc), *gerçek* (*Os.* Hakîkî, *Fr.* Vrai) ve *değişmez* (*Os.* Lâyetegayyer, *Fr.* Immuable)'dir. Aristoteles, Stoacılar ve Spinoza'ya göre üsmut, bir *sürekli hoşnutluk* (*Os.* Memnuniyeti dâime) ve *tam rahatlık* (*Os.* İnbisâtı tâm)'tır (Örneğin *Bk.* Spinoza, *Etica*, V. Pro, 36, 42). Spinoza, aynı anlamda *Lâ. felicitas* (Büyük mutluluk) deyimini de kullanmıştır. İslâm bilginleri, tanrı deyimi olarak Kur'an'da geçen *tûbâ* deyimini bu terimin tam karşılığı sayarlar. Hıristiyan bilginleri de Matta İncil'inin beşinci bölümünün üçüncüden on üçüncüye kadar âyetlerinde açıklanmış olan dokuz törebilimsel kurala *Lâ. beatitudo* adını verirler, çünkü bu âyetler *ne kutsaldır ki* (ne mübârektir ki) anlamına gelen *Lâ. beati* sözcü-

ğüyle başlar. Descartes'a göre *mutluluk* deyimi mal ve mülk sahipliğiyle talihliliği dilegetirir, *üsmut*'sa bir *içsel hoşnutluk* (*Os.* Memnuniyeti derunîye)'tur. Ortaçağ skolâstikleri üsmutu *nesnel üsmut* (*Os.* Âfâkî saadeti uhrevîye, *Fr.* Béatitude objective) ve *öznel üsmut* (*Os.* Enfüsî saadeti uhrevîye, *Fr.* Béatitude subjective) ya da *biçimsel üsmut* (*Os.* Sûrî saadeti uhrevîye, *Fr.* Béatitude formelle) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Nesnel üsmut deyimini bizzat tanrı, öznel ya da biçimsel üsmut deyimini de *tanrıyı görme* (*Os.* Rüyetallah, *Fr.* La vision de Dieu) anlamında kullanmaktadırlar. Onlara göre *saf kişiler* ya da *ermişler* (*Os.* Asfiyâ) tanrıyı görmüşlerdir. Skolâstik dilde, insanın kendiliğinden kazanamayacağı ve ancak tanrıca verilebilecek olan mutluluğa da *doğaüstü üsmut* (*Os.* Saadeti fevkattabiîye, *Fr.* Béatitude surnaturelle) denir. İslâm tasavvufçuları da tanrıyla birleşip *tanrıda yokolma* (*Os.* Fenâfillâh, *Fr.* Anéantissement en Dieu)'yı bir üsmut saymışlar ve bunu *saadeti uzmâ* deyimiyle dilegetirmişlerdir. *Bk.* Mutluluk.

ÜST. (*Os.* Fevk, *Fr.* Supérieur, *Al.* Über, *İng.* Upper) Yukarıya daha yakın olan... Aşağıya daha yakın olanı dilegetiren *alt* (*Os.* Taht, *Fr.* Inférieur, *Al.* Unter, *İng.* Under) deyimi karşıtıdır. Anlamdaşları olan *yukarı* ve *aşağı* deyimleri gök ve yerle ölçütlendiğinden üst, göğe daha yakın olanı ve alt, yere daha yakın olanı dilegetirir. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede *üst* ve *alt* devimleri çok önemlidir: *Üst, alta indirgenemez* (Örneğin, ağacın ürünü olan meyve ağaçla özdeş değildir ya da ruhbilimsel süreçler yaşambilimsel süreçlerle aynı değildir); *gelişme, alttan üste doğru olur* (Örneğin, ilkel âletlerden dev makinelere ulaşılmıştır); *üst biçimler, her zaman, alt biçimleri içerir* (Örneğin, yaşambilimsel devim, mekanik, fiziksel ve kimyasal devimleri içerir). Her *üst*'ün kendine özgü yasaları vardır ve *alt* yasalarla yönetilemez. Örneğin, canlı örgenlik metabolizma yasalarıyla işler ve böylelikle cansız doğadan ayrılır. Ama kendinin altı olan cansız doğanın mekanik, fiziksel ve kimyasal süreçlerini de içerir. Ne var ki bu süreçler canlı örgenlikte bağımsız bir rol oynayamazlar ve hep metabolizma yasalarıyla yönlendirilirler. Bu yüzdendir ki metafizik ve idealist düşüncenin üstü alta indirgemeye çalışan bütün varsayımları yanlış ve bilimdışıdır. Örneğin, burjuva toplumbilimcileri bir üst yapı olan toplumun, bir alt yapı olan biyoloji (yaşambilim) yasalarıyla devindiğini ilerisürerler. Tümüyle yanlıştır, çünkü üst olan alt olana indirgenemez. Osmanlıca *reis* ya da *âmir* (*Fr., Al.* Chef, *İng.* Chief) anlamındaki *üst* sözcüğü, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde Prof. Dr. Özer Ozankaya tarafından *baş* deyimiyle dilegetirilmiş ve şöyle tanımlanmıştır: "İlkel topluluklarda görülen, çok az kurumlaşmış olan ve gücü kimi kez aşırı bir başınabuyruk yönetimin gücü biçimini alan önder tipi". *Bk.* Aşağıdan Yukarıya.

ÜSTYAPI. (*Os.* Üstbünye, *Fr.* Superstructure) Altyapıyla belirlenen düşünceler, kurumlar ve her türlü bilinçsel ürünler... Tarihsel özdekçilik dilinde *altyapı* (*Fr.* Infrastructure) ya da *temel* (*Fr.* Base) deyimleriyle birlikte kullanılır. Altyapı deyimi üretim ilişkilerini dilegetirir. Bu temelce belirlenen *üstyapı* din, siyasa, hukuk, sanat, ahlâk, felsefe, ideoloji vb. gibi her türlü düşünce biçimlerini ve bunların doğurduğu kurum ve örgenlikleri kapsar. Kültürel üstyapı, ekonomik altyapı tarafından belirlenir. Çünkü insanların ilk ve vazgeçilemez eylemleri ekonomik eylemleridir. "İnsanlar önce yaşayacak durumda olmalıdırlar ki tarih yapabilsinler". İnsanlar ne türlü bir ekonomik yapı içindeyseler o türlü bir düşünüş ve yaşama biçimi içindedirler. "Bir kulübede bir saraydakinden başka türlü düşünülür". Bir çiftçi, çiftçi gibi düşündüğü için çiftçi olmuş değil, çiftçi olduğu için çiftçi gibi düşünmüştür. Ancak, çiftçi olmak çiftçi gibi düşünmeyi gerektirir, ama çiftçi gibi düşünmek de çiftçiliği oluşturur, eşdeyişle altyapı üstyapıyı belirlerken üstyapı da altyapıyı belirler. Gelişme süreci, karşılıklı etkilerle oluşur. Tarihsel süreçte her sosyo-ekonomik yapının üretimsel temeliyle belirlenen kendine özgü bir üstyapısı olmuştur. Örneğin köleci düzenin hukuku köle sahiplerinin, feodal düzenin hukuku toprak sahiplerinin haklarını korumuştur. Bununla beraber üstyapı kurumlarının altyapıya bağımlılıkları yanında özerklikleri de vardır. Bu özerklikleri altyapıyı değiştirme çabasında belirir. *Bk.* Altyapı.

V

VARLIK. (*Os.* Vücûd, Mevcûdîyet, Kevnîyet; *Fr.* Être, *Al.* Sein, *İng.* Being, *İt.* Essere) Bilinçten bağımsız olarak varolan evren.

1. *Etimoloji:* Eski bir Türk sözcüğü olan *var*'dan türetilmiştir. Türkçede *var* sözcüğü XIV. yüzyıla kadar *varlık* anlamında kullanılıyordu. Örneğin Şeyyat Hamza, *Yusuf ve Zeliha*'sında şöyle der: "Yakup bilmeye Yusuf varı" (Yakup, Yusuf'un varlığını bilmiyordu); Germiyan'lı Şeyhoğlu Mustafa da *Hurşit ve Ferahşad*'ında şöyle der: "Bu illetten ki bilmezdik yerini - Deyümezdik şaha kızın varını" (Yerini bilmediğimiz için şaha kızın varlığını söyleyemiyorduk). *Varlık* deyimi, Türkçemizde ad köklerine takılarak soyut adlar türeten -lık/-lik ekinin *var* deyimine eklenmesiyle yapılmıştır ve *varbulunan*'ı dilegetirir. Fransızca ve İtalyancadaki karşılıkları, Hint-Avrupa dil grubunun *olmak* anlamını dilegetiren *es* kökünden türetilmiştir. Bu kökten ilkin *o vardır* anlamında *Skr. asti* ve *Yu. esti* sözcükleri oluşmuş ve daha sonra *varlık* anlamına gelen *Lâ. esse* deyimi ortaya çıkmıştır. Skolâstik felsefede bu anlam, aynı zamanda, *Lâ. ens* deyimiyle de dilegetirilmiştir. Antikçağ Yunan felsefesindeyse *varlık* anlamı, *Yu. to on* ve *einai* deyimleriyle dilegetiriliyordu.

2. *Antikçağ:* Felsefesel anlamdaki *varlık* deyimini ilk kullanan düşünür, Elea'lı Parmenides'tir. Mitolojik çoktanrıcılığa karşı çıkan ustası Kolofon'lu Ksenofanes bir *tektanrı* (*Yu.* Eis theos) olduğunu ilerisürmüş ve onun *devimsiz, hep aynı durumda* (*Yu.* Aiei d'en tauto te menein kinoumenon ouden) olduğunu söylemişti. Ustasının bu varsayımından yola çıkan Parmenides, *tektanrı* (*Yu.* Eis theos)'yı *varlık* (*Yu.* Einai) saydı ve sadece bunun gerçek olup tüm değişmelerin görüntüden başka bir şey olmadıklarını ilerisürdü. Varlık tekti, demek ki tüm çokluklar da görüntüden başka bir şey değillerdi. Görüntüler yanılsamalardır, demek ki değişmeler ve çokluklar birer yanılsamaydılar. Varlık tekti ve değişmezdi, demek ki birer yanılsamadan başka bir şey olmayan değişmeler ve çoklaşmalar gene birer görüntü ve yanılsama olan varbulunan (varoluşu bulunan)'lara özgüydü. Nasıl aklık; ak çiçek, ak böcek, ak taş vb.'da bir ve aynıysa varlık da öylece tüm varbulunanlarda bir ve aynıydı. İşte metafiziğin ve idealizmin temel savı olan *varlık* (*Fr.* Être, *Lâ.* Esse)'la *varoluş* (*Fr.* Existence, *Lâ.* Existentia) ayrımı, Parmenides'in bu savıyla başlar. Parmenides'e göre ak çiçek, ak böcek, ak taş vb. somut olarak vardırlar; oysa aklık hiç bir yer ve zamanda yoktur ve soyuttur. Varoluşu bulunanlara karşı varlık da böyledir. Demek ki asıl gerçek, varbulunanlar (eşdeyişle, varoluşu bulunanlar) değil, varbulunmayanlardır (eşdeyişle, varlıktır). Varbulunanların gerçekte varolmadıkları, buna karşı asıl varbulunmayanın gerçek ve varolduğu yolundaki metafizik ve idealist zırvanın kökeni Parmenides'in bu varsayımıdır. Parmenides, bu varsayımıyla, metafizik ve idealizmin günümüze kadar sürüpgelen ikinci temel ilkesini de ortaya atmış oluyor: Bizler, gerçek olmayıp birer görüntü olan değişmeleri ve çoklukları duyularımızla algılıyoruz, değişmez ve tek olan asıl gerçekliğiyse duyumlayamadığımız için usumuzla kavrıyoruz. Demek ki duyular aldatıcıdır ve asıl gerçek, duyularla değil, düşünce ve usla kavranandır. Ne var ki Parmenides, metafiziğin ve idealizmin asla bağışlayamayacağı büyük çapta bir pot kırıyor; varlığın yuvar biçiminde olduğunu, uzayda da bir yeri bulunduğunu ilerisürüyor. Buysa açıkça, varlığın özdeksel olduğunu söylemek demektir. Bu yüzdendir ki metafizikçiler ve idealistler, bir yandan onun savlarını tazeleyip gevelerken öbür yandan da onu "ilkel ve kaba" bulurlar. Aşağıda göreceğimiz gibi, metafiziğin ve idealizmin ikinci büyük düşünürü olan Platon da aynı potu kıracak. Platon da, duyuların bize hiç bir bilgi vermediği ve bilginin tümüyle kavramsal, eşdeyişle ussal olduğu kanısındadır. "Üşüdüm" diyoruz, üşümek ne demek? Onu ancak ısınmalardan, kaşınmalardan, kızarmalardan vb. ayırabildiğimiz; eşdeyişle birçok kavramla sınıflandırabildiğimiz ölçüde bilebiliriz. Bundan başka, üşüyen ne? Üşüyenin kendi bedenimiz olduğunu, kendi bedenimizi başka bedenlerden, hayvanlardan, bitkilerden vb. ayırabildiğimiz; eşdeyişle birçok kavramla sınıflandırabildiğimiz ölçüde bilebiliriz. Demek ki duyumlarımız ne üşümenin ne de üşüyenin ne olduğunu bize bildirmiyor. Biz bu bilgiyi kavramsal, eşdeyişle ussal olarak öğreniyoruz. Öyleyse gerçek, bireysel olan değil, tümel olandır; eşdeyişle varbulunan değil, varbulunmayandır. Platon, tümel olarak varolduğu (varlık) halde bireysel olarak varbulunmayan (varoluş) bu gerçeğe *İdea* adını veriyor. Ne var ki o da, Parmenides'in kır-

dığı potu yineleyerek, ideaların bir ideal evreninde (eşdeyişle, belli bir yerde) yaşamakta olduklarını ve yükselmiş ruhların gidip onları görebileceklerini ilerisürüyor. Dahası, *özdek* adını verdiği bir nesnenin varlığını da kabul ediyor. Aslında Platon bunu kabul etmek zorunda. Çünkü varbulunmayan varlık ideaya uygun olarak bireysel varoluşların meydana gelebilmeleri için, ideanın biçimlendirebileceği biçimsiz bir hammadda bulunması gerek. Metafizikçiler ve idealistler, Platon'un kırdığı bu potları da bağışlamazlar ve onu varlığı varoluşa indirgemekle (Çünkü ideaların, belli bir yerde bulunduklarına ve görülebileceklerine göre, birer varoluş içinde bulunmaları zorunludur), özdeğin de bir tümel olduğunu anlayamamakla suçlarlar. Aşağıda göreceğimiz gibi, metafiziğin ve idealizmin üçüncü büyük düşünürü Aristoteles de aynı potu kıracak. Aristoteles, tümellerin varoluşları bulunamayacağını ilerisürmekle öğretmeni Platon'a karşı çıkarak metafizikçileri ve idealistleri sevindirir. Aklık, ak çiçekte, ak böcekte, ak taşta vb. vardır. Bunların dışında aklık diye bir şey yoktur. Aristoteles'e göre de ancak tümel olan gerçektir, ama gerçek olan tümeller varolmaz; varolanlar, tümel değil, bireyseldirler. Ne var ki Aristoteles de özdeğin varlığını kabul etmektedir, çünkü o da ünlü *biçim*'inin (Aristoteles'in *biçim*'i, Platon'un *idea*'sıdır) biçimlendirebileceği bir hammadde bulmak zorundadır. Metafizikçiler ve idealistler Aristoteles'in, metafiziğin ve idealizmin zararına kırdığı bu potu da bağışlamazlar ve onu, kendi başına bir hiç olan özdeğin ancak tümelle (Aristoteles'in diliyle, biçimle) varlaşabildiğini anlamamakla suçlarlar. Gerçekte Aristoteles, *varoluş*'u *varlık*'a (tümele, biçime) bağımlı saydığı ölçüde özdeğe de bağımlı saymaktadır. Daha açık bir deyişle, Aristoteles'e göre, biçim olmazsa bireysel varoluşlar gerçekleşemez ama özdek de olmazsa bireysel varoluşlar gerçekleşemez. *Varlık* kavramının antik felsefedeki serüveni, kısaca budur. Metafiziğin ve idealizmin yararına bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Gerçek olan, tümel (varlık) olandır, bireysel olan (varoluş) gerçek değildir (Eşdeyişle, ak taş gerçek değildir, aklık gerçektir). Varoluşlar ancak varlığa bağımlı olarak varolabilirler (Eşdeyişle, aklık olmasaydı ak taş, ak böcek, ak çiçek vb. da olamazdı). Buna karşı varlık, hiç bir bağla bağımlı değildir, ancak kendi kendisiyle bağımlıdır (Eşdeyişle, aklığın varolabilmesi için ak taş, ak böcek, ak çiçek vb.'larına hiç bir gereksinim yoktur). Gerçek, eşdeyişle tümel, eşdeyişle varlık düşünsel ve ussaldır; duyularla algılanamaz. Demek ki, tüm varoluşların kaynağı, kökeni, çıktıkları yer, ancak onunla açıklanabilecekleri ilke ussaldır. Bu ussallığın altını kazıyınca da hemen karşınıza tanrının sevecen yüzü çıkıverir. Demek ki *varlık* demek, *tanrı* demektir. *Bk.* Elea Okulu, Platonculuk, Hegelcilik, Düşüncecilik, Metafizik, Varoluş, Ruh.

3. *Ortaçağ:* Ortaçağ, Katolik kilisesinin ezici baskısına karşın, *varlık* kavramına ilerici katkılarda bulunmuş bir çağdır. Hıristiyan felsefesinin Platoncu patristik dönemiyle Aristotelesçi skolâstik dönemi düşünürlerine göre de *esse est universalia* (Varlık tümeldir)'dır. Ama *universalia* nedir? Ortaçağ düşünceciliği (idealizmi), *universalia sunt realia* (Tümeller gerçektirler) dediği için realizm (gerçekçilik) adıyla anılır. Ünlü din adamları Anselmus ve Champeaux'lu Guillaume bu anlayışın elebaşılarıdır. Ama bu anlayışın karşısına, Roscelin ve Ockham'lı William'ın temsil ettikleri insan anlağı dikilir: *Universalia sunt nomina* (Tümeller addırlar). Bunların tutumuna da bundan ötürü *nominalizm* (adcılık) adı verilir. Ortaçağ gerçekçiliği, Katoliklikten başka bir şey değildir. Ona Katolikliğin felsefesel adı denilebilir. Katolik kilisesi de bir tümeldir. Tümeller gerçek sayılmazsa, onun da gerçekliği kalmaz. Ortaçağda Katolik kilisesi, onu meydana getiren Katolik bireylerin üstünde ve onlardan bağımsız, tanrılık bir güç olduğu savındadır. Bu güç, ancak bir tümel, bir genel kavram olarak ayakta durabilir. Bundan ötürüdür ki adcılık, Katolik kilisesinin temellerini sarsmaktadır. Gerçekçilerle adcıların bu önemli tartışmalarında Abaelardus araya giriyor ve *universalia sunt conceptio* (Tümeller kavramdır) diyor. Bundan ötürü de onun öğretisine *konseptüalizm* (kavramcılık) adını veriyorlar. Gerçekte Abaelardus'un arabuluculuğu Aristotelesçi bir temele dayanmaktadır. Abaelardus, *universale neque ante rem, nec post rem, sed in re* (Tümel, ne nesnelerden önce ne de onlardan sonradır, nesnelerin içindedir) diyor. Aristoteles de, Platon'un ayrı bir dünyada özel bir yerleri bulunduğunu söylediği idealara karşı çıkarak, tümeller ancak nesnelerin içinde varolurlar, demişti. Abaelardus da bunu söylüyor ve gene Aristoteles gibi ekliyor: Tümeller, nesnelerin dışında, ancak kavram olarak varolabilirler. Görüldüğü gibi, Abaelardus'un bu savı, el altından adcılığı desteklemektedir. *Bk.* Gerçekçilik, Adcılık, Kavramcılık.

4. *Yeniçağ:* Uyanıştan (rönesanstan) günümüze kadar sürüpgelen yeniçağda *varlık* kavramı, metafizik ve idealist alanda, antikçağdan gelen temel idealist anlayışı sürdürmüştür. Sadece üç düşünür, kendilerine özgü birer mantık özelliği taşımakla dikkati çekebilirler. Bu düşünürler, Fransız düşünürü Descartes, İngiliz düşünürü Berkeley ve Alman düşünürü Hegel'dir. Descartes *sum quia cogita* (Varım, çünkü düşünüyorum) diyor, böylelikle de varlığı bireysel ve öznel düşünceye bağlamış oluyor. Öznel düşüncecilik (sübjektif idealizm) Descartes'la başlar. Descartes'ın bu savı, düşüncecilik alanında birçok usdışı ve bilimdışı saçmalıklara yol açmıştır. Berkeley de *esse est percipi* (Varlık algılanmadır) demekle bu saçmalıklara yeni bir temel koymaktadır. Dikkat edilirse Berkeley *varlık* (*Lâ.* Esse) deyimini, koyu metafizikçi ve idealistliğine karşın tüm metafizikçi ve idealistlerin tersine, *varoluş* (*Lâ.* Existentia) anlamında kullanıyor ve onunla özdeği, eşdeyişle fiziksel nesnelerin varlığını dilegetiriyor. Ne var ki amacı, özdeksel varlığın yokluğunu kanıtlamak ve bunun sonucu olarak tanrısal varlığın varlığını tanıtlamaktır. Berkeley, özdeğin varlığı onaylanınca tanrı varlığının olanaksızlacağını bilecek kadar akıllıdır. Ama Berkeley, varoluşu varlığa indirgemekle, metafiziğe ve idealizme önemli bir yanılgı daha eklemektedir. Bu yanılgı, günümüzün mızmız felsefelerinde dilegelişlerini bulan, ya varlığı varoluştan ya da varoluşu varlıktan üstün tutma gibi yeni ve bir sürü saçmalığa yolaçacaktır. Hegel'e göre *varlık*, evreni açıklayabilecek olan tek ve ilk ulamdır. Çünkü evrendeki tüm varoluşları teker teker soyutlayın, elinizde sadece *varlık* kalacaktır. Varlık, tüm varoluşlarda ortak olan tek şeydir ve en yüksek soyutlamadır. Bundan ötürüdür ki varlık tümeldir ve tümel olduğundan ötürü de nesneldir. Nesneldir, ama varoluşu yoktur. Hegel, bu savıyla, nesnel düşünceciliği (objektif idealizmi) doruğuna çıkarmaktadır. *Bk.* Öznel Düşüncecilik, Nesnel Düşüncecilik, Dekartçılık, Özdeksizcilik, Hegelcilik.

5. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik:* Eytişimsel özdekçilikte dış dünyayı, eşdeyişle özdeği dilegetiren *varlık* kavramı, idealist felsefede ya özdekten önce var olanı, ya özdekten bağımsızca var olanı, ya da bilincin ürünü olarak var olanı dilegetirir. *Bk.* Özdek, Bilinç, Eytişimsel Özdekçilik, Düşüncecilik, Tinselcilik, Metafizik, Varlıkbilim, Varoluşçuluk, Varoluş.

VARLIKBİLİM. (*Os.* Mebhas-i vücut, *Fr., Al.* Ontologie, *İng.* Ontology, *İt.* Ontologia) Duyularla kavranamayan varlığın özdeksiz yapısını inceleyen idealist bilim... Metafiziğin bir dalı olarak geliştirilen ve metafizik yapısını değiştirmeksizin çeşitli anlamlarda kullanılan *varlıkbilim* deyimi, duyudışı ve özdeksiz bir *varlık* tasarımının temelyapısını, türlerini ve biçimlerini inceler. Çağdaş varlıkbilimci Hartmann'a göre varhkbilimin öteki bilimlerden başkalığı, öteki bilim dallarının bir işbölümü anlayışı içinde var olan'ı çeşitli alanlara bölerek sadece o belli alanlarda araştırmalarına karşı varhkbilimin var olan'ı bütünlüğü içinde ele almasındadır. Örneğin astronomi göksel varlıkları, jeoloji mâdensel varlıkları, botanik bitkisel varlıkları, fizyoloji insansal varlığı incelediği halde varlıkbilim bütünüyle varlığın varoluş ilkelerini inceler. Var olanı var olan olarak incelemek anlamındaki varlıkbilim anlayışı, antikçağ Yunan düşünürü Aristoteles'le (İ.Ö. 384-322) başlar. Aristoteles'in *ilk felsefe*'si bir varlıkbilimdir, 'var olanı var olduğu gibi inceleme" deyimi Aristoteles'indir, varlıkbilimin çağdaş temsilcisi Alman düşünürü Nicolai Hartmann tarafından da kullanılmıştır. *Varhkbilim* deyimi, *varlık* anlamına gelen *Yu. ontos* deyimiyle *bilgi* anlamına gelen *Yu. logos* deyiminin bileşimi olarak ilk kez Aristoteles tarafından kullanılmıştır. Ortaçağda Aquino'lu Thomas, Aristoteles'in bu çalışmasını "tanrının yarattığı varlıkların bilgisi" olarak tanımlar. Aristoteles'in tüm özdekçi öğelerini budamakla ünlü Thomas, Katolik inaklarına (dogmalarına) felsefesel bir temel bulabilmek için bu Aristotelesçi metafizikten yararlanmaya çalışmıştır. XVII. yüzyılda Alman düşünürü Christian Wolf, varlıkbilimi, *temel ilkeler bilimi* olarak tanımlar ve duyudışı özdeksiz bir *varlık* tasarımının temel yapısını, türlerini ve biçimlerini inceler. Tarihsel süreçte Kant, Schelling ve Hegel gibi büyük Alman idealistleri *varlıkbilim*'e karşı çıkmışlardır. Varlıkbilimin kofluğu ve ne idüğü belirsiz inaksallığı bu düşünürlerin gözünden kaçmamıştır. Varlıkbilimin yerine Kant *deneyüstü felsefe*'yi, Schelling *aşkın düşüncecilik*'i ve Hegel *mantık*'ı önermişlerdir. Ne var ki varlıkbilim Husserl, Heidegger, Hartmann vb. gibi düşünürlerce, öteki bilimlerle ilgilenmeksizin, metafizik kurgularla geliştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Alman düşünürü Nicolai Hartmann tarafından geliştirilen *yeni varlıkbilim* ya da *eleştirel varlıkbilim* sözde nesnel bir temele dayanma savıyla yola çıkar.

Nesnellik savında haklıdır, ama bu nesnel düşünceciliğin nesnelliğidir. Nicolai Hartmann, yeni varlıkbiliminin gerekçesini şöyle anlatır (*Bk.* Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi felsefe bölümünce yayımlanan *Felsefe Arkivi*'nin 1, 2 ve 3. sayılarında yer alan Takiyyettin Mengüşoğlu'nun çevirdiği Nicolai Hartmann'ın yazısı; *Almanya'da yeni ontoloji cereyanı*): "İnsan dünyada tek başına değildir, varlık ilişkilerinin oluşturduğu geniş bir dizge içindedir. Bu dizge, ona özgü değildir, insanın bulunmadığı yerde de vardır. İnsanın da bir parçası bulunduğu dünya *varlık ilişkileri*'yle kurulmuştur. İnsan kendisini bu ilişkilerden soyutlarsa içinde yaşadığı dünyayı bütünüyle kavrayamaz. Varlık ilişkilerini tanımadan ne tarihin oluşumu ve ne de yaşamın toplumsal biçimleri anlaşılamaz. Etkinlik, isteme, umma, korkma vb. gibi insansal davranışlar da bu ilişkilerle ilgilidir. Demek ki bu ilişkiler bilinmedikçe insanın tinsel yapısı da anlaşılamaz. Bundan ötürüdür ki, bir felsefesel *temel bilim* aramak zamanımızda bir gereksinme olmuştur. Bu gereksinme bizi, Aristo'dan beri *ilk felsefe* (Prima Philosophia) rolünü oynayan bir disipline, var olanı var olduğu gibi inceleyen bir bilgiye, eşdeyişle varlıkbilime götürmektedir" (Bu parçayı Hartmann'ın adı geçen yazısından olduğu gibi aktarmadım, o yazıdan anladığımı özetledim ve kimi sözcüklerin altını çizdim. O. H.). Hartmann, bu varlık ilişkilerinin de neler olduğunu *Zur Grundlegung der Ontologie* (1935), *Möglichkeit und Wirklichkeit* (1939) ve *Aufbau der realen Welt* (1940) adlarını taşıyan üç ciltlik yapıtında anlatmaktadır. Hartmann, önce, aralarında bir bağlılık bulunduğuna da değinmekle beraber, *bilgi düzeni* (*l.â.* Ratio cognoscendi)'yle *varlık düzeni* (*Lâ.* Ratio essendi)'ni birbirinden ayırmak gerektiğini öğütlüyor ve şimdiye kadar düşülmüş olan tüm yanılgıların bunları birbirine karıştırmaktan doğduğunu ilerisürüyor. Ona göre, varlık düzeninde, alttan üste doğru şöylece sıralanan dört *basamak* (*Al.* Stufe) var: *Özdeksel (maddî) varlık basamağı, örgensel (uzvî) varlık basamağı, ruhsal (ruhî) varlık basamağı, tinsel (manevî) varlık basamağı.* Burada kullandığımız alt ve üst deyimleri, Hartmannn'a göre, birer değerlendirme değildirler; sadece basamağın yalınçlığını ya da karmaşıklığını gösterirler, eşdeyişle basamakların en yalıncı özdeksel ve en karmaşığı tinsel olandır. Hartmann'a göre felsefenin en büyük yanılgısı, temel ilkenin ya da evrenin nedeninin bunlardan sadece birinde, eşdeyişle *tek*'te aranmasıdır. Bu sorunun yanıtını özdekçilik özdeksel basamakta, metafizik ve idealizm de tinsel basamakta aramışlardır. Oysa bu basamaklar birbirlerine indirgenemez, daha açık bir deyişle birinin yasaları öbürüne uygulanamaz (Dikkat edilirse, Hartmann, felsefenin temel sorununu böylelikle dışındalıyor ve onu geçersiz kılıyor. Buysa onu, açıkça, eleştirdiği idealizme bağlamaktadır. *Bk.* Üçüncü Felsefe). Hartmann'a göre her varlık basamağı, kendinden önceki varlık basamaklarını şart koşar. Daha açık bir deyişle, örneğin örgensel basamağın oluşması için daha önce bir özdeksel basamağın bulunması gerekir. Bu, her basamağın. kendinden önceki basamak ya da basamaklarla bir bağlılığı bulunduğunu gösterir. Ne var ki her basamak, bu bağlılıkla birlikte, kendinden önceki basamak ya da basamaklardan bağımsızdır ve özerktir. Hartmann'a göre her basamak, bağlılıkla bağımsızlığı bir arada taşır. Hartmann şöyle diyor: "Ne tinsel basamaktan yola çıkılarak özdeksel evren, ne de özdeksel basamaktan yola çıkılarak tinsel yaşam anlaşılabilir. Çünkü bir varlık basamağının ulam ve yasaları, öbür varlık basamağına uygulanamaz. Uygulanırsa, o ulam ve yasalar nesnel geçerliklerini yitirirler". Ne var ki bu basamaklar arasında ortak olan *temel ulamlar* da vardır ki basamaklar bu ulamlarla birbirlerine bağlanmışlardır. Ama birlik ve çokluk, çatışma ve uygunluk (*Al.* Widerstreit und Einstimmigkeit), parça ve bütün vb. ortak ulamları her basamakta başka bir ıra kazanırlar. Daha açık bir deyişle, örneğin örgensel basamaktaki parça ve bütün, ruhsal basamakta aynı parça ve bütün değildir, değişik ıradadır. Basamaklar arasında ortak bulunan bu temel ulamlardan başka, alt basamaktan üst basamağa uzanan ulamlar da vardır (Ama üst basamağın ulamları hiç bir zaman alt basamağa sarkmazlar); örneğin zaman, oluş, değişme, etki vb. gibi ulamlar alt basamaktan en üst basamaklara kadar uzanırlar. Bununla beraber alt basamak ulamlarının tümü, hiç bir zaman üst basamakların içine kadar giremezler. Hartmann bununla şunu demek ister: Öyle ulamlar vardır ki alt basamaktan en üst basamağa kadar yükselebilir (örneğin, zaman ulamı), ama öyle ulamlar da vardır ki ancak belli bir basamağa kadar yükselebilir (örneğin, yerkaplama ulamı. Ancak özdeksel basamaktan örgensel basamağa yükselebilir, ruhsal basamağa çıkamaz). Bundan ötürüdür ki her basamak öbürlerine karşı kapalı bir sınır taşır, Hartmann'ın deyimiyle aralarında derin bir *yarık* var-

dır. En alttaki basamak en güçlü, en üsteki basamak en güçsüzdür. Ne var ki en güçsüz olan, aynı zamanda, en bağımsız olandır. Her varlık basamağının kendine özgü yasaları vardır, bu yasalar öteki basamaklarda işlemez. Ama basamaklar arasındaki ilişkileri düzenleyen ulamsal yasalar da vardır. Hartmann bunlara *kategorial yasalar* diyor. Varlık basamaklarında bir de *derece düzeni* (*Al.* Rangordnung) vardır ki birbirlerine göre büyük farklılıklar taşır. Örneğin üst basamaktaki *yetkinlik derecesi* (*Al.* Vollendung) daha aşağı basamaktakinden değişiktir, aşağı bir basamakta ona göre yüksek olan basamaktan daha çabuk ve daha kolay yetkinliğe erişilir. Bu hesaba göre ve bizzat Hartmann'ın da söylediği gibi, varlık basamaklarının en üstünde bulunan insan en az yetkin olanıdır (Bundan zorunlu olarak şu sonuç da çıkıyor: Örneğin insanın törebilimsel yetkinliği hiç bir zaman böbreklerinin yetkinlik derecesine ulaşamaz). Hartmann bu olguyu şu nedene bağlıyor: Yüksek varlık basamaklarındaki varlıklar, yetkinlikleri için daha çok şey gerekserler; yetkinleşmeleri de bundan ötürü daha geç ve daha güç olur. Bununla beraber, her basamağın kendine özgü yeter bir yetkinlik derecesi vardır. Her yüksek basamağın ulamı, kendinden aşağıdaki basamağın ulamına göre farklı ve yeni bir şey içerir. Hartmann bu *yeni şey*'e *novum* adını veriyor, "ulamsal novum olmadan varlık basamaklarının yükseklik farkı da olamaz" diyor. Örneğin kendi kendini düzenleme yeteneği örgensel basamağa özgü, sorumluluk yeteneği tinsel basamağa özgü birer *novum*'dur. Her varlık basamağı kendisine özgü *novum*'larla ötekilerden ayrılır ve aşağı basamakların kimi ulamlarının kendilerine uzanmasına karşın kendi bağımsızlığını korur. Yukarı basamağın varlığı, ancak aşağı basamağın taşıyıcı yapısı üstünde olanaklıdır. Ama bu, yüksek basamağın aşağı basamak tarafından belirlendiği anlamına gelmez. Yüksek basamağı aşağı basamaktan ayıran ve onun üstüne koyan, ona özgü *kategorial novum*'dur. Yüksek basamak, aşağı basamakça taşınır, ama ona karşı tümüyle bağımsız ve özgürdür. Hartmann, burada, *evrim* (*Al.* Entwicklung) anlayışına da karşı çıkarak nesnel düşünceciliğini açığa vurmaktadır: *Evrim düşüncesi* (*Al.* Entwicklungsgedanke), diyor, evrenin tek bir kaynaktan çıktığını varsayar. Tüm çeşitlenmeler tek kaynaktan çıkmışsa elbette kendiliklerinden birbirlerine bağlanacaklar ve bir birlik oluşturacaklardır. Evrim düşüncesi, evrenin tek kaynak olarak özdekten ya da tanrıdan çıktığını düşünebilmek gereksinmesinin ürünüdür. Ama böyle bir düşünce havada ve sallantıda kalır. Çünkü ne olaylar bunu tanıtlıyor, ne de bunu kabul ettirecek önsel bir neden var (Dikkat edilirse Hartmann burada da felsefenin temel sorununu dışındalıyor ve üçüncü felsefenin yolunu tutuyor, olgucu idealizmin ağına düşüyor). Varlık basamaklarının evrim sonucu olarak birbirinden çıktığım düşlemek onlara ne bir şey katar, ne de onlardan bir şey eksiltir. Olsa olsa, varlık basamaklarına gereksiz yere metafizik bir yük yükler. Oysa varlıkbilimsel düşünme, bu yükü taşıyamaz. Bir buçuk yüzyıldan beri yerinde sayması da bu yüzdendir. Bundan ötürü varlıkbilimsel düşünmeye bu yükün atılmasıyla başlanmalıdır. İdealizmin temel uğraşılarından biri olan *varlıkbilim*, gene idealistlerce, ama yerine aynı yapıda başka varlıkbilimler önerilerek, eleştirilmiştir. *Bk.* Varlık, Varoluş.

VARMIŞ GİBİ. (*Os.* Gûyâ, *Fr.* Comme si, *Al.* Als ob) Vaihinger'in saymacacı felsefe anlayışı... Alman düşünürü Profesör Hans Vaihinger (1852-1933) tarafından *Die Philosophie des Als Ob* (1911) adlı yapıtında ileri sürülmüştür. Dilimize *sanki felsefesi* ve *tut ki felsefesi* deyimleriyle de çevrilmektedir. Garaudy'nin deyimiyle *mızmız*, Bachelard'ın deyimiyle *profesoral* felsefelerin en belli örneklerinden biridir. Althusser de bu gibi kof varsayımlara *profesör dilbazlıkları* der. Vaihinger'e göre bilimsel önermelerin doğrulukları, ancak kendi kendileriyle *tutarlı* (*Os.* İnsicâmlı, *Fr.* Cohérent) olmalarından ibarettir. Yoksa bize nesneler üstünde hiç bir doğruluk bildirmezler. Ama biz önermelerimizi nesneler *sanki böyleymişler* gibi düzenleriz. Vaihinger şöyle der: "İnsan, tanrının varolup olmadığını bilemeyeceği gibi, onun niteliklerini de bilemeyeceğinden ve tanrısız da olamayacağından (Çünkü, Vaihinger'e göre, tanrı insansız olabilir, ama insan tanrısız olamaz. O. H.), *tut ki tanrı var* diye davranmalıdır". Pierre Duhem'den, Henri Poincaré'den William James'e, J. M. Baldwin'e kadar daha pek çok profesörün katıldığı bu bilimdışı saymacacılığın pek çok değişkeleri vardır (Örneğin pragmacı James "tanrıyı varsaymanın insana hiç bir zararı yoktur, buna karşı pek çok yararları vardır, öyleyse yararımıza olduğu için onu *varsaymalı*" der, ünlü İngiliz yazarı ve tarihçisi H. G. Wells anlaşılması olanaksız bulunanı *oluruna bırakma*'yı öğütler, Gaston Bachelard

da *varmış gibi*'nin yerine *niçin olmasın?* deyimini önerir vb.). Bu bilimdışı anlayışa göre örneğin Süleymaniye Câmii, Eyfel Kulesi vb. sanki böyleymişler gibi bilimsel hesaplamalarla yapılmıştır. Oysa Süleymaniye Câmii ve Eyfel Kulesi, bilimsel hesapların *sanki böyle* değil, *gerçekten öyle* olduklarını açık seçik tanıtlar; yoksa yüzyıllardan beri sapasağlam kalamazlar, daha yapılırken çökerlerdi. Istanbul Üniversitesinde de profesörlük etmiş bulunan Ernst von Aster şöyle der: "Gerçekten daire, sonsuz çok ve sonsuz küçük kenarlardan oluşmuş bir çokgen midir? Yoksa daire *sanki böyleymiş* gibi mi sayılıyor? *Sanki felsefesi* adını taşıyan çağdaş bir bilgi kuramı var. Bu kuram, her türlü kavram kurmaların fiktif karakterini (*kurgusal* ya da *uyduruk* karakterini. O. H.) ısrarla belirtir, hattâ bu kavramların çelişik olduklarını, sadece karşılıklı olarak birbirini kaldıran iki çelişmeyi taşıdıklarını ilerisürer. Ancak, bu iddia doğru değildir. Bu kavramlara tamamıyla çelişmesiz bir şekil verilebilir. Daha doğrusu durum şöyle: Yalnız herhangi bir şekilde algılanabilir bir görünüş haline getirdiğim ya da getirilebilir objelere *reel* diyebilirim. Bu masanın molekülleri henüz ilkece algılanabilirler. Oysa dairenin sonsuz çok ve sonsuz küçük kenarlarını algılamayı istemek, sonsuz çok ve sonsuz küçük kenarlar yerine, sayıca çok büyük olsa da, sonlu küçük kenarlar koymak demektir. Bu anlamda dairenin çokgen kenarları, gerçekten *reel olmayan,* fiktif (yapıntılı) kenarlardır. Ama bu fiksiyon (yapıntı), çokgenlerin çevre ve alanlarına ilişkin kanunları daireye uygulanabilir yapar, öyle ki bizi *doğru sonuç*'lara götürür. *Daire bir çokgendir* derken de işte tam bunu demek isteriz" (*Bk.* Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık,* Mâcit Gökberk çevirisi, Istanbul 1972, s. 82). *Bk.* Bilim, Bilgi.

VAROLUŞ. (*Os.* Mevcûdiyet, Mevcut, Vücûd, Kevn, Hayat, Eys; *Fr., İng.* Existence, *Al.* Existenz, Dasein; *İt.* Esistenza) Sonsuz ve sınırsızca değişen varlığın somut biçimleri.

1. *Metafizik:* Antikçağlı Parmenides'den beri *varoluş* (*Lâ.* Existentia) deyimi *bireysel olan*'ı dilegetirir ve *tümel olan*'ı dilegetiren *varlık* (*Lâ.* Esse) deyimine karşıt tutulur. Parmenides'den günümüze gelinceye kadar tüm idealizmin temel savı, varlığın *gerçek* olup varoluşun *görüntü*'den ibaret bulunduğu savıdır. Bu bilimdışı sava göre varoluşu bulunanların (eşdeyişle, bireysel olanların) varlığı yoktur, varlığ,ınsa (eşdeyişle, tümel olanınsa) varoluşu yoktur. Varoluşu bulunanların tümü (ister masa, ister taş, ister insan olsun) soyutlanarak *tek* ve *değişmez* olan varlığa indirgenir. Örneğin "bu kuştur" diyoruz, kuş nedir? Omurgalıdır, yumurtlayandır, akciğerlidir, sıcak kanlıdır, tüylüdür, kanatlıdır, uçucudur, hayvandır vb... Kuşu bütün bu niteliklerinden (eşdeyişle, onu tüm öteki nesnelerden ayırdetmek ve dilegetirmek için ona yüklediğimiz kavramlardan) soyutlayalım, ortada sadece bir *odur,* eşdeyişle, *dır,* eşdeyişle *varlık* kalacaktır. Masayı, taşı, insanı, eşeği, teksözle neyi isterseniz soyutlayın; ortada kalacak olan ve varoluşu bulunmayan tek ve değişmez (tüm varoluşlarda ortak) *varlık*'tır. Metafizik dilde *varoluş* deyimi; *öz* (*Os.* Zât, *Fr.* Essence), *yokluk* (*Os.* Adem, *Fr.* Néant), *olanaklılık* (*Os.* İmkân, *Fr.* Possibilité) deyimlerine karşıttır. *Bk.* Varlık.

2. *Varoluşçuluk:* Çağımızın mızmız ve bilimdışı felsefelerinin en tipik örneklerinden biri olan varoluşçuluğun temel kavramı *varoluş*'tur. Varoluşçuluğa göre *varoluş,* insanın özgül varolma biçimidir. Varoluşçuluğun temellerini atmış olan gizemci Kierkegaard'a göre varoluş, başkaca her türlü varoluşlardan bağımsız olarak *insanın evrendeki yalnızlığı*'nı dilegetirir. Varoluşçuluğun kurucusu sayılan Martin Heidegger'e göre gerçekten varoluş sadece *insan*'dır ve insanın özü (varlığı) varoluşundadır. Böylelikle Heidegger, varoluşu varlığa (eşdeyişle, öze) indirgemekle varoluşçuluğun en büyük yanılgılarından birinin kapısını ardına kadar açmış olur. Fransız varoluşçusu Sartre bu kapıdan rahatlıkla içeri girer ve *varoluş, varlıktan öncedir* der. Ona göre varoluş, sınırsızca *özgür bir kendi kendini gerçekleştirme*'dir; demek ki varoluş bir *belirlenmemişlik*'tir, insan varoluşunu kendi kurar, kendi kendini belirler, kendini nasıl yaparsa öyle olur. İnsan, kendi kendini varlaştıran tek ve biricik varoluştur. İnsandan başka tüm varoluşlar, bir özce belirlenirler ve kendi kendilerini oluşturamazlar. Örneğin bir bezelye, bezelye tohumuyla belirlenir; bir masa, masa tasarımıyla belirlenir. Daha açık bir deyişle bezelye, bezelye tohumunun gerektirdiği gibi; masa, masa tasarımının gerektirdiği gibi olur. Sadece insandır ki özü saptandıktan ya da varlığı tasarlandıktan sonra meydana getirilmiş, eşdeyişle varlaştırılmış değildir. Çünkü, özellikle Sartre'a göre, insanın varoluşu özünden önce gelir, insan ancak kendi kendini varlaştırmakla özünü gerçekleştirir. *Bk.* Varoluşçuluk.

3. *Eytişimsel ve tarihsel özdekçilik:* Eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefeye göre varlık *özdek* ve varoluş onun sonsuz çeşitlilikteki *somut biçimleri*'dir. Demek ki *varoluş*'un özü *varlık*'tır. Varoluş, varlığın sonsuz ve sınırsız çeşitlilik içindeki oluşmasını dilegetirir. Varlıksız varoluş olamayacağı gibi varoluşsuz varlık da olamaz. Ne varlığın dışında bir varoluş, ne de varoluşun dışında varlık kavranamaz. Varlık, varoluşu dilegetiren en soyut kavramdır. Örneğin bu anlamda "devim, bir varlık biçimidir" denir, bu demektir ki "devim, özdeğin varoluş biçimidir", çünkü özdek ancak devim durumunda varolur. Bu anlamdaki *varlık* terimini de, *varoluş* teriminden titizlikle ayırdetmek gerekir. Varoluş, hiç bir zaman varlığa indirgenemez. Çünkü böylesine bir indirgeme, çok yanılgılı sonuçlar doğurur. Metafizik ve idealist öğretiler, ya varlığı varoluştan, ya da varoluşu varlıktan üstün tutarak birçok yanılgılara düşmüşlerdir. Varlıkla varoluşun birliği, eytişimsel ve tarihsel özdekçi felsefede ortaya konulmuştur. *Bk.* Varlık, Özdek.

VAROLUŞÇULUK. (*Os.* Mevcudiyetçilik, Felsefei mevcudiyet, Vücûdiyet felsefesi; *Fr.* Existentialisme, *Al.* Existenzialismus, *İng.* Existentialism, *İt.* Essistenzialismo) İnsanın kendi kendisini varettiğini ilerisüren bilimdışı burjuva öğretisi... *Varoluşçu felsefe* ya da *varoluşsal felsefe* (*Fr.* Philosophie existentielle) de denir. Öznel düşünceci, tekbenci, usaaykırıcı, bilime karşı ve bilimdışı bir burjuva öğretisidir. Anamalcı üretim düzeninin dünya çapındaki büyük bunalım yıllarında (1930'larda) bu bunalımın burjuva kafasındaki yansımasından oluşmuştur. Ekonomik bunalımın çaresizliği içinde çırpınan küçük burjuva aydınları, Danimarkalı gizemci Soeren-Aabye Kierkegaard (1813-1855)'ın dinsel-gizemsel varsayımlarına yapışmışlar ve bu abuksabukluklardan elbirliğiyle bir *moda felsefe* oluşturmaya çalışmışlardır. Dünya gençliğinin bir bölümü, bilgisizlikleri (yüzeyselin altındaki gerçekleri görememeleri) yüzünden bu modaya kapılmışlardır. Bundan ötürü de dünyanın hemen her yerinde, sözde kendi kendilerini varlaştıran genç *hipi*'ler türemiştir. *Hipi* (*İng.* Hippy)'ler varlıklarını, toplumu başkaldırmak ve her türlü değeri hiçe saymakla, oluşturdukları kanısındadırlar. Kullandıkları uyuşturucu maddeler de bu oluşmanın başyardımcılarıdır. Böylesine somut ürünler de veren varoluşçuluk, Avrupa'nın birçok küçük burjuva düşünürünce elbirliğiyle oluşturulmuştur. Varoluşçuluğun sözümona düşünsel temelinde, Kierkegaard'ın ermişliğiyle birlikte Nietzsche'nin delice sabuklamaları, Husserl'in olaybilimi, Dilthey'in yaşam felsefesi ve hattâ ozan Rilke'nin düşsel dizeleri yatar. Kendilerine sorarsanız Sokrates, Augustinus, Pascal, Main de Birand ve hattâ Descartes vb. da varoluşçuluğun temellerini atanlardandır. *Varoluşçuluk* deyimi, ilk kez, 1929 yılında Yenikantçı Alman düşünürü F. Heinemann tarafından kullanılmıştır. Varoluşçuluk; Gabriel Marcel (1889-1973), Jaspers (1883-1969), Nicolas Berdiaeff (1879-1948), Lev Chestov (1866-1938), Martin Buber (1878-1965) taraflarından tanrıcı bir düzeyde ve Martin Heidegger (1889-1976), Jean-Paul Sartre (1905-1980), Albert Camus (1913-1960) taraflarından da tanrısız bir düzeyde oluşturulmuştur. Merleau-Ponty, Simone de Beauvoir vb. gibi pek çok izleyicileri de vardır. Varoluşçuluk, *ben*'le *varoluş*'un ayrılmazlığı düşüncesinden yola çıkar. Bunu yaparken de gizemci bir Hıristiyan düşünürünü temel alır. Gizemci Kierkegaard'a göre insan, tanrı ve ne etse önleyemeyeceği ölümsel hiçlik karşısında tir tir titreyen zavallı bir yalnız yaratıktır. Özellikle tanrıtanımaz varoluşçular, bu varsayımdaki tanrı korkusunu bir yana bırakıp *ölüm korkusu*'na büyük önem verirler. Ölüm korkusuyla titreyen bu insan ne olduğunu bilmiyor, sadece varolduğunu biliyor. Demek ki ben'le varoluş özdeştir. Öyleyse bu *bensel varoluş* sorunu, ölümsel hiçlik karşısında nasıl konulmalıdır? Varoluşçular bu soruya şöyle karşılık verirler: İnsan, özünü kendi yaratır, özünü kendi yaratan tek nesne insandır. İnsandan başka her nesnede yapış, varoluştan önce gelir. Önce varolup, sonra kendini yapan sadece insandır. Örneğin masa, bir masa düşüncesine göre varedilir. Neye yarayacağı, nasıl olacağı önceden düşünülerek yapılır, masanın özü varlaşmasından öncedir. Yalnız insandır ki önce varlaşır, sonra özünü yaratır; nasıl olacağını, neye yarayacağını kendisi çizer. İnsan varolmadan önce tanımlanamaz, çünkü varolmadan önce hiç bir şey değildir. Ancak varolduktan sonra bir şey olacaktır, hem de kendisini nasıl yaparsa öyle olacaktır. Salatalık salatalıklığını, eşek eşekliğini, tebeşir tebeşirliğini kendi yapmaz ama insan insanlığını kendi yapar. Demek ki bu yapış, keyfe bağlı bir yapıştır. Öyleyse bu keyifsel özgürlük de, ölümün ötesindeki hiçlik karşısında boşuna bir çabalamadan ibarettir. Ama varoluşçular, böyle demiyorlar elbet. Descartes'

ın *cogito*'sundan yola çıktıklarını söylüyorlar, *düşünüyorum, öyleyse varım* (*Fr.* Je pense donc je suis). Onlara göre bilincin kendiliğinden ulaştığı mutlak gerçek sadece budur. Herhangi bir gerçeğin varolabilmesi içinse ortada mutlak bir gerçeğin bulunması gerekir. Bu gerçek, insanın, bir aracıya başvurmaksızın kendini anlaması, özünü bilmesi gerçeğidir. İnsan, bu gerçekle, kendinden başkalarına da varmaktadır. İnsan, kendi gerçeklerine varabilmek için başkalarının içinden geçecektir. Başkaları, insanın hem varolması, hem de kendini bilmesi için gereklidir. Oysa gene de kendini yapan, sadece insanın kendisidir. Başkalarının içinden geçmesi, yaptığını değerlendirmek içindir. Varoluşçuların bu düşünceleri Descartes'dan yola çıktıkları halde, Descartes'ın düşüncesine karşıdır. İlkin, Descarter'ın *ben*'i, kendini yapan bir ben değil, düşünen bir bendir. Düşünme, bilinç demek olduğuna göre, *ben* tümüyle bilinçtir, keyfe göre davranmaz. İkinci olarak, Descartes'ın *ben*'i, bizzat düşünmez, tersine, onda *düşünen bir şey* vardır, bir bakıma kendi ben'inden ayrı ve bağımsız bir töz vardır; düşünceler, kendisinin değil, bu tözün düşünceleridir. Varoluşçulara göre ilkin insan vardır. İnsan, önce dünyaya gelir, varolur, ondan sonra tanımlanıp belirlenir. Kendini nasıl yaparsa öyledir. İnsan; bir hıyar değildir, bir yosun değildir, geleceğe doğru bir atılıştır, bir gelecek bilincine varıştır, kendini yaşayan bir tasarıdır. İnsan özünü kendi yaratır: Dünyaya atılarak, orada acı çekerek, savaşarak... İnsan yaşamaya başlamadan önce hayat yoktur, hayata anlam veren yaşayan insandır. Yeryüzünde insana yol gösterecek, kendisinden başka, hiç bir şey yoktur. İnsan, kendi kendisini yarattığı için, özgür ve sorumlu olmak zorundadır. Bunaltı, bu sorumluluğu, duymaktır. Ama bu bunaltı, insanı eylemden ayırmaz, tersine, eyleme zorlar... Varoluşçuluk, görüldüğü gibi, nesnel varlığı insansal varlığa, insansal varlığı kişisel varlığa, kişisel varlığı da kişisel düşünceye indirgemekte ve zorunlu olarak idealizme varmaktadır. Bu idealizm, Alman düşünürü Fichte'ninki gibi öznel bir idealizmdir. Heidegger'e göre, "evren, ancak içinde insansal varlık bulunduğu oranda vardır". Öyleyse insanın dünya üstünde belirmesinden önce dünya da yoktur. Kaldı ki bu dünya, varoluşçuluğa göre, insan türünün varlığıyla değil tek tek insanların kişisel düşünceleriyle varlaşmaktadır. Bu sonuç da varoluşçuluğu kaçınılmaz olarak tekbenciliğe (solipsizm) götürür ve "kendimden başka hiç bir şey yoktur" saçmasına vardırır. Nitekim varoluşçuluğa göre evren, insan'a karşıdır, mantıksal olarak anlaşılmazdır ve ölüm gibi fizikötesi bir anlaşılmazlıkla son bulmaktadır. Varoluşçu Jaspers'e göre, "felsefe yapmak, ölmesini öğrenmektir". Varoluşçuluğun sorumluluk duygusu olarak göstermek istediği bunalım, gerçekte bu ölüm korkusunun sonucudur. Bu korkuysa insanı, ancak kişisel çıkarlarının ve yaşamının eylemine itebilir, başkaca hiç bir olumlu toplumsal ya da bilimsel eyleme itemez. Varoluşçuluk, her bakımdan, tipik bir idealist öğretidir. Varoluşçuluğa göre insan, kendisini nasıl yaparsa öyle olur, eşdeyişle çiftçi çiftçi olmak istediği için ya da çiftçice düşündüğü için çiftçi olmuştur. Bilim, bu varsayımın tam tersini tanıtlamaktadır; çiftçi çiftçi olduğu için çiftçice düşünür, çiftçice düşündüğü için çiftçi olmuş değildir. İnsan, kendisini nasıl isterse öyle yapamaz, karmaşık dış ve iç koşulların zorunluğuna bağlıdır. İnsanın özgürlüğü bu zorunluğun bilgisine erişerek zorunluğun doğrultusunda gerçekleşir. İnsan, özgürlüğünü varoluşçu anlamda kullanmaya kalkarsa toplumla çatışmaya girer. Nitekim varoluşçular da topluma karşı çıkmakta ve toplumun kişiyi bireyselliğinden yoksun kıldığını ilerisürmektedirler. Oysa insan, toplumsal bir varlıktır ve toplumdan koparılırsa ölüm korkusuyla titremekten başka yapacağı hiç bir şey kalmaz. Kaldı ki insanı toplumdan ayırarak bir başına ele almak, onu, metafizik anlayışa uygun olarak soyutlamaktır. Varoluşçuluk, hangi bakımdan ele alınırsa alınsın, metafizik alanda boy gösteren bir öğreti olmaktan kaçınamamaktadır. Varoluşçuluğun ayırıcı niteliği, kişisel tedirginliği, bu tedirginliğin nedenlerini çözümlemeye çalışacağı yerde, topluma karşı çıkmaya yönelterek gidermek istemesidir. Bu istekse, toplumsal bir anarşi doğurarak kişisel tedirginliği büsbütün artırmaktan başka hiç bir sonuç sağlayamaz. *Bk.* Usaaykırılık, Varoluş, Tekbencilik, Öznel Düşüncecilik, Özgürlük, Zorunluk.

VARSAYIM. (*Os.* Faraziye, *Fr.*, *Al.* Hypothése, *İng.* Hypothesis, *İt.* Ipotesi) Pratikle doğrulanması gereken kuramsal önerme... Bilim, pratik doğrulanmalardan sezinlenen varsayımların yeni deneylere yol açmasıyla gelişmiştir. Herhangi bir varsayım, pratikle doğrulanarak gerçeklik ve geçerlik kazanır. Bilimsel varsayım, tanıtlanmış bir olgular dizisiyle temellenir, varbulunan tüm öteki bilimsel olgularla da uyum içindedir ve doğ-

rulukları kesinleşmiş bilimsel bilgilere asla ters düşemez. Eğer bu nitelikleri taşımıyorsa zaten *bilimsel varsayım* değildir. Bir varsayımın doğrulanması için gerekli koşullar ya da bilgiler henüz hazır bulunmayabilir, bu durumda bilimsel çaba o varsayımın doğrulanabilmesi için gerekli koşulların hazırlanmasına yönelir. Henüz doğrulanmadığı halde gerekli koşullar ve bilgiler hazırlanınca doğrulanabilecek olan varsayımlar, daha önce elde edilmiş bilimsel vargılarla değerlendirilir ve temellendirilir. *Varsayım* deyimi, mantık terimi olarak, özellikle matematikte *vargı* deyimi karşıtı olarak kabul edilen önermeyi dilegetirir. Deneysel bilimlerde, deneyin denetimiyle bağlantılı olarak şimdilik kabul edilen önermeyi bildirir. Deneysel bilimlerde bilginler, araştırmalarına başlamak için, bir varsayımdan yola çıkmak zorundadırlar. Çünkü, varılması gereken sonucu elde edebilmek için, o sonucun ön tasarımlarına sahibolmak gerekir. Deneysel bilimlerde varsayımlar, çeşitli yollardan çıkarsanabilir. Örneğin Kepler, Mars yıldızının yörüngesinin elips biçiminde olduğu yolundaki varsayımını Mars yıldızını *gözlem*'lerken saptamıştı. Claude Bernard kürar maddesinin canlı örgenliği zehirleyerek öldürdüğü yolundaki varsayımını yaptığı *deney*'lerden çıkarmıştı. Arkhimedes (Arşimet) 'in, sudaki bir cismin yer değiştirttiği suyun oylumu kadar kendi ağırlığını yitireceği yolundaki ünlü varsayımını, hamamda yıkanırken kurnadaki suya batırdığı tastan *sezi*'nlediği söylenir. Fleming, kimi mikroplar üstünde deneyimler yaparken bir *rastlantı* olarak küflenen bir tüpte mikrop bulunmadığını görüp küfsel penisilinin mikropları öldürdüğü yolundaki varsayımını bulmuştu. Ne var ki, görüldüğü gibi, sezgiler ve rastlantılar bile, bilimsel çalışmalar sırasında ortaya çıkmıştır ve bilimsel çalışmaların ürünüdür. Kimi yerde yanlış varsayımlar bile yararlı olur, doğru varsayımlar yanlış varsayımları dışındalayarak elde edilir. Gene yukardaki örneklerde görüldüğü gibi, varsayımlar, daima gerçek olaylardan çıkarılmışlardır, metafizikçilerle idealistlerin doğaüstü varsayımları gibi hayâl ürünü değildirler. Bu yüzden varsayım, *bilimsel öngörü* olarak da nitelenir. Bilgilenme sürecinde ilkin düşünsel kavramlar oluşturulur. Bu kavramlardan yargılar, uslamlamalar türetilir. Kavramların, yargıların, uslamlamaların karmaşık çağrışımı, bilginin en üstün aşamaları olan *varsayım*'larla *kuram*'ları oluşturur. Yasaların ipucu olan varsayımlar, deneylerle, eşdeyişle pratikle doğrulanır. Çünkü, gerçeğin tek şaşmaz ölçütü pratiktir. Varsayımlar, pratikle doğrulandıklarında *kuram*, eşdeyişle *bilimsel yasa* adını alırlar. Kimi varsayımlar yadsınırken kimileri de bilimlerin değerli bilimsel bulguları arasına katılırlar. Bilimsel birikim böylelikle artar ve yeni varsayımlara yolaçar. *Bk.* Kuram.

VERİ. (*Os.* Mûtâ, *Fr.* Donné, *Al.* Gegeben, *İng.* Given, *İt.* Dato) Bilinen dayanak... Veri (done), herhangi bir sorun'un çözümlenerek bilinmeyenlerin elde edilebilmesi için kendilerinden yararlanılan bilinen dayanaklardır. Örneğin bir matematik probleminin çözümlenerek bilinmeyen sayıların bulunması için bilinen sayılardan yola çıkılır. Her türlü bilinmeyen'in bulunması, az da olsa, bilinen'lere dayanmakla mümkündür. Konuşma dilindeki *ipucu* deyimi, bilimsel dildeki *veri*'yi karşılar.

VESİLE. (*Os.* Vesîle, Bahâne, Hâcet, Tesâdüf, Fırsat, Sebep, Alâka, Mülâbese, Hal, Bâdî, Münâsebet, Sebebi âdî, Vakti müsâid, Zeria, Şart; *Fr.* Occasion, *Al.* Veranlassung, Gelegenheit; *İng.* Occasion, *İt.* Occasione) Nedeni etkinliğe geçiren koşul... *Araneden* ve *nedence* deyimiyle özleştirilmesi önerilmiştir. *Vesile*, bir *neden* değildir, çünkü bir neden olmaksızın hiç bir etkinliği gerçekleştiremez; gerçek bir *koşul* da değildir, çünkü neden hiç bir vesile olmaksızın da bir etkiyi gerçekleştirebilir; *zorunlu* da değildir, çünkü nedeni gerçekleşen olay başkaca birçok vesilelerle de gerçekleşebilir. *Vesile*, nedenin etkinliğe geçmesini kolaylaştırır ve çabuklaştırır. Örneğin birinci dünya savaşının *neden*'i emperyalist ülkeler arasında gittikçe gerginleşen ve olgunlaşmış bulunan iç çelişkilerdi, ama bir delinin Avusturya grandükünü öldürmesi bu nedenin etkinliğe geçmesine *vesile* oldu. Avusturya grandükü öldürülmeseydi de savaş gene patlak verecekti. Nitekim ikinci dünya savaşı da, hiç bir vesile olmaksızın, aynı nedenden meydana gelmiştir. Çünkü emperyalist ülkeler arasındaki çelişki gerginleşmişti ve dünyanın yeniden paylaşılması gerekiyordu. Vesile, bir olayın meydana gelmesine, ancak o olayın zorunlu bir gelişmenin sonucu olduğu durumda yolaçabilir; vesileyle olay arasında, *neden*'de olduğu gibi, zorunlu bir bağlılık yoktur. Vesile, kimi durumlarda, yapay (sun'î) olarak ilerisürülen *bahâne* anlamında da kullanılır. *Bk.* Neden, Koşul, Vesilecilik.

VESİLECİLİK. (*Os.* İleli âdîye mezhebi, Esbâbı âdiye mezhebi, İdâdîyye, İttifâkîyye; *Fr.*

Occosionalisme, *Al.* Occasionalismus, *İng.* Occasionalism, *İt.* Occasionalismo) Nedenselliğin tanrısal bir eylem olduğunu ilerisüren öğreti... *Aranedencilik* ve *nedencecilik* deyimleriyle özleştirilmiştir. Dinsel-düşünceci bir akımdır ve Cordemoy, Malebranche, Geulincx taraflarından savunulmuştur. *Vesile nedenler öğretisi* (*Fr.* Doctrine des causes occasionnelles) olarak tanımlanır. Descartes ikiciliğinde gereği gibi çözümlenemeyen *beden*'le *ruh* arasındaki ilişki sorununu çözümleme amacı güder ve bu ilişkiyi tanrı etkisiyle açıklamaya çalışır. İslâm felsefesinde İmam Gazâlî de buna benzer düşünceler ilerisürmüştür. Fransız düşünürü Descartes'ın izinden yürüyen Arnold Geulincx (1624-1669) ve Nicolas de Malebranche'a (1638-1715) göre nesneler sonludur ve bu yüzden etkin değildir, etkin olan sonsuzdur ve bu da sadece Tanrı'dır. Öyleyse gerçek neden her şey için sadece Tanrı'dır, bizlere neden gibi görünen bütün öteki şeylerse küçük birer vesileden ibaret-tirler. Siz beni itmekle bana birkaç adım attırabilirsiniz, ama benim birkaç adım atmamın asıl nedeni siz değilsiniz. Siz, bir vesileden ibaretsiniz; çünkü size bu hareketi yaptıran gerçek neden, etkinliği bütünüyle elinde bulunduran Tanrı'dır. Bizler Tanrı'nın yaptıklarının seyircisiyiz, onun işlemlerinde en küçük bir rolümüz olamaz. Malebranche'a göre, "benim kolumu kaldıran benim iradem değil Tanrı'nın iradesidir, kolumu kaldıran iradem, Tanrılık işleme vesile olmaktadır". Tek neden, Tanrı'dır ve Tanrı'dan başka hiç bir neden yoktur. *Bk.* Vesile, Vesile Neden, Dekartçılık.

VESİLE NEDEN. (*Os.* İlleti ârıziye, İlleti âdîye, Sebebi âdî; *Fr.* Cause occasionnelle) Vesilecilik dilinde insan iradesi... *Etkili neden* (*Os.* İlleti müessire, *Fr.* Cause efficace) deyimi karşılığında kullanılır. Fransız papazı ve düşünürü Malebranche: "Benim kolumu kaldıran Tanrı'dır, iradem bir vesile nedendir" der. *Bk.* Vesile, Vesilecilik, Neden.

VÜCÛDÎYYÛN. İslâm kamutanrıcılığı... İslâm felsefesinde doğatanrıcılığı ya da kamutanrıcılığı (panteizm) savunan akıma *vücûdîyyûn* adı verilmiştir. Vücudiyuna göre Tanrı, evrenin içindedir ve onun içsel ilkesidir. Bu yüzden doğada canlılık ve bilinç vardır. Varlık, saltık bir birlik içindedir. Vücudiyun, vahdet-i vücut öğretisini savunan İslâm gizemciliğiyle eşanlamlıdır. İslâm felsefesinin özdekçileri olan *dehrîyyûn*'la kamutanrıcıları olan *vücûdîyyûn* arasında (ikisi de özdekçi ve Arapça deyimiyle *maddîyyûn* olmakla beraber) anlayış ayrılıkları vardır, bundan ötürü de bu iki öğretiyi birbirine karıştırmamak gerekir. Vücutçular, Batıdaki kamutanrıcılardan da farklı olarak, *vahdet-i vücut*'çu olmaları dolayısıyle bircidirler, evrensel varlıkta saltık bir birlik görürler. Dehircilerse çokçudurlar, evrende birçok özdeksel tözler olduğunu ilerisürerler. Bundan başka, vücutçulara göre bu saltık varlık bilinçlidir, dehircilerdeyse böyle bir şey sözkonusu değildir ve varlık özdeksel öğelerin bütünüdür. İslâm özdekçileri, vücutçu ya da dehirci olsun, kolaylıkla kestirilebileceği gibi, çok güç koşullar altında yaşamışlardır. Yapıtları yakılmış, kendileri türlü işkencelere uğratılmışlardır. Onların düşünceleri, onları eleştiren yapıtlardan çıkarsanmaktadır. *Bk.* İslâm Felsefesi, Dehrîyyûn, Kamutanrıcılık.

Y

YADERKLİK. (*Os.* İğtiyar, *Fr.* Hétéronomie, *Al.* Heteronomie, *İng.* Heteronomy, *İt.* Eteronomia) İradenin, dışarıdan gelen buyruğa göre davranması... Yaderklik (eteronomi), özerklik (otonomi) karşıtıdır. *Bk.* Özerklik.

YADGEREKİRCİLİK. (*Os.* Lâicâbiyye, *Fr.* Indéterminisme, *Al.* Indeterminismus, *İng.* Indeterminism, *İt.* Indeterminismo) İnsan iradesinin özgürlüğünü ya da elindeliği savunan öğretilerin genel adı... Yadgerekircilik (endeterminizm), gerekircilik (determinizm) karşıtı olarak kullanılır ve insan iradesinin serbestçe davranabileceğini ya da elindeliği (*Os.* İrade-i cüziye, *Fr.* Libre arbitre) savunan öğretileri adlandırır. Bu bilimdışı öğretiler, özgürlüğü bilimsel gerekircilikle karşıtlaştırma yanılgısını taşırlar ve metafizik bir anlayışla insan özgürlüğünü savunurmuş görünerek, bilimin temeli olan gerekirciliği yadsırlar. Metafizikçi yadgerekirciler elektronların özgürlüğü tanıtladığını ve bilimin idealizmle uzlaşmış olduğunu düşlemektedirler. Oysa özgürlük, doğal ve toplumsal zorunluk karşısında düşsel bir bağımsızlık değil, doğal ve toplumsal yasaların bilinmesiyle gerçekleşen eylemsel bir olgudur. İnsan, herhangi bir hastalığın mikrobunu tanır, o mikroba karşı koyma yollarını bulur ve o mikrobun doğal zorunluğu karşısında özgürleşir... Metafizik alanda tanrıbilimci öğretiler, tanrı karşısında insanın sorumluluğu sorununu çözebilmek için yadgerekirciliğe başvurmak ve elindeliği savunmak zorunda kalmışlardır. Bu düşünceye göre tanrı her şeyi önceden belirlemiştir ama, insana da tikel bir elindelik (iyiyle kötüyü seçebilme gücü anlamında us) vermiştir. *Bk.* Gerekircilik, Nedensellik, Zorunluk, Özgürlük.

YAKLAŞIK. (*Os.* Takribî, *Fr.* Approximatif) Gerçekte olandan az artıklık ya da az eksiklik gösteren... *Göreli* (*Os.* İzâfî, *Fr.* Relatif) deyimiyle yakın anlamlıdır. Evrensel gerçeklik sınırsız ve sonsuzdur. Bundan ötürüdür ki bilgimiz her zaman yaklaşık ve görelidir. Engels'in dediği gibi, son bilgiyi düşlemek, sonsuza son çekmek olur. Bu bilimsel gerçekten çıkan zorunlu sonuç şudur: Sonsuza son çekilemeyeceğine göre bilgimiz de sonsuzca *yaklaşık* (eşdeyişle, gerçekte olana her adımda biraz daha yaklaşmakta) olarak sürüpgidecektir. "Bilgi, doğanın insan tarafından yansıtılmasıdır. Ama bu yalın, araçsız, bütünsel bir yansı değildir. Bu süreç bir dizi soyutlamalar, kavramlaşmalar, yasalaşmalar vb.'dır. Bu kavramlar, yasalar vb. da sonsuz olarak devinmekte olan (hareket halinde bulunan) doğanın evrensel yasalarını yaklaşık olarak, göreli olarak yansıtır. Gerçekten nesnel olarak üç uç vardır: 1. Doğa, 2. Bilgi, 3. Doğanın bilgide yansıma biçimi. Bu yansıma biçimi kavramlar, ulamlar, yasalardan ibarettir. İnsanın yapabildiği, evrenin bilimsel bir tasarımını yaratarak ona sonsuzca yaklaşmaktır". Bu *yaklaşma*'nın da sonsuz olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Metafizik ve idealizm, *yaklaşık*'lık konusunda da büyük bir yanılgıya düşmekte, saltık bilgiyi bilgi sürecinin sonuna koyarak her an ona doğru yaklaşıldığını ilerisürmektedir. Oysa, bilgi sürecinin sonu yoktur. Saltık bilgi, göreli ve yaklaşık bilginin sonunda değil, bizzat içindedir ve onunla birlikte ilerlemektedir, "saltıkla göreli arasındaki fark da görelidir". Saltıkla göreli, çelişkili diyalektik bir birlik oluştururlar. Bu, demektir ki, birinin varlığı kesinlikle öbürünün de varlığını gerektirir. Yaklaşık ve göreli bilgi, saltık ve kesin bilgiyi bağrında taşımasaydı (eşdeyişle, onunla birlikte olmasaydı) yaklaşık ve göreli bir bilgi olamazdı. Kabaca örneklersek, gördüğümüz bir elmanın anlığımızdaki yansısı (imgesi) o elmanın tıpkısı değildir, yaklaşığıdır. Ne var ki o elma olmasaydı, onun yaklaşık bir yansısı da olamazdı. Yaklaşık elma tasarımımızın içinde o elmanın tıpkısı yatar. "Yaklaşığın ve görelinin içinde saltık vardır". Joseph Dietzgen de bu konuda şöyle der: "Kendiliğinde dünyayla gördüğümüz dünya, eşdeyişle dünyanın fenomenleri arasındaki fark, ancak bütünle parçaları arasındaki fark gibidir. Bir fenomenin onu meydana getiren şeyden farkı, bir yolun on kilometrelik mesafesiyle o yolun tümü arasındaki farktan ne fazla, ne de eksiktir... Bilinç için her zerre, ister toz, ister taş, ister odun zerresi olsun, *sonuna kadar bilinmesi olanaksız olan* (Unauskenntliches) bir şeydir; eşdeyişle, her zerre, bizim bilgi melekemiz için tükenmez bir kaynaktır... Saltık hakikat işitilebilir, koklanabilir, ellenebilir ve de hiç şüphesiz *bilinebilir*. Ama bilgiye tümüyle dahil olamaz... İmgenin nesneyi sonuna kadar vermediği, ressamın modelini tam olarak yansıtmadığı kesindir. Bir tablo modeline nasıl uyabilir (tatâbuk edebilir)? Ancak yaklaşık olarak... Biz doğayı ve onun çeşitli

bölümlerini ancak yaklaşık ve göreli olarak bilebiliriz. Çünkü bu bölümlerden her biri, doğanın ancak göreli bir parçasını temsil eder. Saltığın doğasına, bir bütün olarak kendiliğinde doğanın (bizâtihî tabiatın, des Naturganzen an sich) özüne sahibolan bu bölümler, bilinmekle tüketilemez". *Bk.* Göreli Hakikat, Bilgi, Yansı Kuramı.

YANILGI. (*Os.* Hata, *Fr.* Erreur, *Al.* Irrtum, *İng.* Error, *İt.* Errore) Yanlışı doğru sanma... *Yanılgı* terimi, felsefe dilinde, bir şeyi başka bir şey sanmaktan ilerigelen algı yanlışlığını dilegetiren ruhbilim terimi *yanılma*'dan (*Os.* Galat'ı his, *Fr.* Illusion) ve bir imgenin gerçek bir algı sanılmasını dilegetiren patolojik ruhbilim terimi *sanrı*'dan (*Os.* Birsam, *Fr.* Hallucination) farklı olarak mantıksal bir yanılmayı dilegetirir ve bir mantık terimi olarak kullanılır. Özellikle psiko-fizikte, duyulur ayrıntıların en azını belirtmeye yarayan *ortalama yanılmalar yöntemi* (*Fr.* Méthode des erreurs moyenne), bilimsel çalışmalarda yararlı bir yöntemdir. *Bk.* Mantık.

YANLIŞ. (*Os.* Gayrı sahih, Gayrı hakikî, Kâzip, Bâtıl, Sehiv, Hatâ, Gayrı vâki, Sahte, Taklit, Sakîm; *Fr.* Faux, *Al.* Falsch, *İng.* False, Wrong; *İt.* Falso) Doğru olmayan... *Doğru* karşıtı olarak mantık deyimidir. Özellikle iki değerli mantıklar (örneğin Aristoteles'in biçimsel mantığı) *yanlış* ve *doğru* kavramlarına dayanırlar (Bir önerme doğruysa o önermenin olumsuzlanması kesinlikle yanlış, yanlışsa olumsuzu kesinlikle doğrudur vb.). Biçimsel düşünme mantığı yasalarına aykırı olanı dilegetirir. *Yanılgı* ve *yanıltı* deyimleriyle anlamdaş olarak da kullanılıyorsa da aralarında anlam ayrılıkları vardır. Aristoteles, *yanlış* kavramını, *gerçeklikle çelişen* olarak tanımlamıştı. *Saçma* deyimiyle karıştırılmamalıdır. Mantık açısından *kasıtlı yanlış* (sofizm)'la *kasıtsız yanlış* (paralojizm)'ı da birbirinden ayırdetmek gerekir. Eytişimsel mantık açısından her yanlış doğru bir yan, her doğru da yanlış bir yan taşır. Örneğin antikçağ Yunan felsefesinde evrenin havadan, sudan, ateşten vb. oluştuğu ilerisürülmüştü. Bunların hepsi yanlıştı, ne var ki hepsi de evrenin özdeksel bir temelden oluştuğu doğru yanını taşıyorlardı. Kaldı ki en yanlış kuramların bile kimi yerde doğrunun elde edilmesinde önemli roller oynadıkları görülür. Örneğin Hegel'in geliştirdiği eytişim yöntemi yanlış temeller üstüne kurulmuştur, ama doğru olan eytişim yöntemi bu yanlışlığın içinden çıkarılmıştır.

YANSI KURAMI. (*Os.* İn'ikâs nazariyesi, Nazariyeyi akis, Sûret nazariyesi; *Fr.* Théorie de reflet, *Al.* Widerscheintheorie, Bildertheorie, Abbildstheorie; *İng.* Theory of reflection, Reflection theory) Doğru bilginin, nesnel gerçekliğin insan beynindeki yansıması olduğunu saptayan bilgi kuramı... *Yansıma kuramı* da denir, *bilgi kuramı* (*Al.* Ekenntnistheorie) deyimiyle anlamdaştır. *İmge kuramı* (*Al.* Abbildstheorie) adıyla da anılır. Bu anlamdaki *imge* deyimiyle de *yansı* deyimi anlamdaştır. Nasıl bilgi edinildiği sorunu felsefenin temel sorunlarından biridir ve felsefesel düşüncenin başlangıcından beri üstünde düşünülmüştür. Antikçağ Yunan felsefesinde Demokritos'un açtığı özdekçi yolla Platon'un açtığı düşünceci yolda geliştirilen bu sorun, ancak ve bilimsel olarak *yansı kuramı*'yla açıklanabilmiştir. Antikçağda Demokritos, özdeksel cisimlerin görünmez atomlar biçiminde *imge* (*Yu.* Eidola)'ler yaydıklarını ve bu imgelerin duyu örgenlerini etkileyerek bilgi sağladığını ilerisürmüştü. Bu, özdekçi ama çocuksu bir varsayımdı. Antikçağlı Platon'sa bilginin, ruhun bedene girmeden önceki varoluşunda tanıdığı ruhsal *idea*'ların bedenli ruhun *anımsama* (*Yu.* Anamnesis)'sıyla oluştuğunu ilerisürmüştü. Bu, idealist ve bilimdışı bir varsayımdı. Demokritos'un çocuksu özdekçi varsayımı, İngiliz özdekçileri Hobbes, Locke; Fransız özdekçileri Baron d'Holbach, Helvetius, Diderot; Alman özdekçisi Feuerbach taraflarından geliştirildi. Ne var ki bütün bunlar öğrenme sürecinin toplumsal ırasını ve eytişimsel özünü görememişler ve metafizik tekyanlılıkla yetinmek zorunda kalmışlardır. Bu burjuva özdekçiliği, bilgilenme sürecinde duyumun rolünü saltıklaştırmış ve düşüncenin rolünü yadsımıştır, böylelikle duyumla düşünce arasındaki eytişimsel bağlantıyı keşfedememiştir. Platon'un idealist ve bilimdışı varsayımı da ortaçağ skolâstiğinde özellikle gerçekçiler, yeniçağda Descartes ve Leibniz gibi usçularla aynı idealist ve bilimdışı bir doğrultuda geliştirilmiştir. Bunlar da bilgiyi tümüyle düşüncenin ürünü sayarak bilgilenme sürecinde düşüncenin rolünü saltıklaştırmışlar, duyumun rolünü yadsımışlardır. Her iki kampın yanılgısı aynı nedene dayanır, bu neden de eytişimsel bilgiden yoksun bulunmaktır. Bu yanılgılı özdekçi ve düşünceci bilgi kuramları, *yansı kuramı*'yla aşılmıştır. *Yansıma ve yansıtma* (*Al.* Widersplegelung), özdeğin bir özelliğidir. Her

özdek, karşılıklı etkileşiminde, başka bir özdekte yansır ve başka bir özdeği yansıtır. *Yansı* (*Al.* Widerschein), yansıtılan özdeğin etkilenen özdekte iç değişime uğratılarak yeniden üretilmesidir. Bilgi, nesnel gerçekliğin insan beyninde yansımasıdır. Ne var ki bu yansıma, bir aynanın bir cismi ya da bir kaya parçasının bir güneş ışınını yansıtması gibi yalın bir yansıma değildir. İki basamaklıdır: 1. Nesnel gerçekliğin algılandığı *duyum* basamağı, 2. Nesnel gerçekliğin dönüşüme uğratılıp yeniden üretildiği *düşünce* basamağı. Bilgi, bu iki basamaktan geçmekle bilgi olur. Bilginin kaynağı toplumsal pratik olduğu gibi amacı da toplumsal pratiktir ve doğru olup olmadığının ölçütü de toplumsal pratiktir. Demek ki bilgi, toplumsal pratikten koparılarak çözümlenemez ve insan usuna gökten zembille inmez. Toplumsal pratikten yansıyan bilgi, nesnel gerçekliği dönüşüme uğratma ve doğayı insan gereksinimlerine uydurma amacıyla gene toplumsal pratikte kullanılır. *Bilme* (*Al.* Wissen), usun, tanımakta olduğu nesnel gerçekliğe her adımda biraz daha yaklaşımıdır; bilgisizlikten bilgiye, eksik ve yetersiz bilgiden daha tam ve daha yeterli bilgiye doğru sonsuzca ilerleyen bir süreçtir. Bilgilenme süreci, daima, nesnel gerçekliğin duyu örgenleri aracılığıyla algılanmasıyla başlar (Birinci basamak). Duyumlar olmaksızın nesnel gerçeklik üstüne hiç bir şey öğrenilemez. Duyu örgenleri, insanın dış dünyaya açılan kapılarıdır; bilgi bu kapılardan içeri girer. Ne var ki bu yetersiz bir bilgidir. Örneğin duyularımızla elektrik ışığını görebiliriz, ama elektriğin ne olduğunu anlayamayız. Duyumsal bilgi, nesnel gerçekliğin iç yapısını ve evrim yasalarını bildirmez. Ama duyumsal bilgi olmadan da nesnel gerçekliğin iç yapısının ve evrim yasalarının bilgisine ulaşılamaz. Bundan ötürüdür ki duyumsal bilginin tamamlanabilmesi için, duyumlarımızla algıladığımız gereçlerin usumuzda değişime uğratılmaları gerekir (İkinci basamak). Duyumlarımızla algıladığımız gereçler, usumuzda kavramlaşır. Kavramlar, usal bilgilenmenin temel biçimidir. Usumuz, duyularımızın getirdiği gereçleri ayıklar, eşdeyişle soyutlar, çözümleme (analiz) ve bireştirme (sentez) işlemlerinden geçirerek kavramlar kurar. Belirlenmiş kavramlar yargıları, yargılar da uslamlamaları oluşturur. Kavramların, yargıların, uslamlamaların birliğinden bilginin en yüksek biçimleri olan varsayımar ve kuramlar meydana gelir. Varsayımların ve kuramların doğru olup olmadıkları deneylerle, toplumsal pratikle denetlenir ve doğrulanır. Bilgilenme sürreci, böylelikle, en ilkel duyumlardan en gelişmiş kuramlara uzanır. Bu süreç, tarihsel ve toplumsal bir süreçtir. Bu süreçte insanlar, kendilerinin dışında ve kendilerinden bağımsız olarak varbulunan özdeksel evreni, kuramsal ve kılgısal etkinliklerinin konusu yaparlar ve onu bilim, ideoloji, din, sanat vb. gibi çeşitli toplumsal bilinç biçimlerine dönüştürüp yeniden üretirler, "gözlemden soyut düşünceye ve oradan da pratiğe; işte nesnel gerçekliği bilmenin eytişimsel yolu budur". Bu süreçte özdeksel olan, düşünsel olana dönüşür; ama düşünsel olan da özdeksel olanla denetlenir ve doğrulanır, özdeksel olana uygulanır (Bu arada şu gerçeği yineleyelim: Bilim öncesi özdekçiliğin büyük yanılgısı sadece özdeksel olanı, idealizmin büyük yanılgısı sadece düşünsel olanı görmüş olmasıdır. Bilimsel özdekçiliğin büyük başarısı, özdeksel olanla düşünsel olan arasındaki sıkı bağımlılığı meydana çıkarmaktır). Bilgilenme sürecinin duyumsal ve düşünsel iki basamağı da birbirleriyle sıkıca bağımlıdırlar; duyumsal bilgide düşünsel öğeler bulunduğu gibi düşünsel bilgide de duyumsal öğeler vardır. İnsanlar, algılarken de düşünürler, eşdeyişle algıladıkları nesneyi anlayarak algılarlar. Kabaca örneklersek diyebiliriz ki; ellerle beyin birlikte çalışır. Duyumsal bilginin olanakları sınırlıdır. Örneğin ışığın saniyede üç yüz bin kilometrelik bir hızla yolaldığını algılayamayız. Ama bu bilgiyi birçok duyumsal deneyler sonucunda düşünce basamağında elde ederiz ve onu kuramsal hesaplarla ortaya koyarak pratikle denetler ve doğrularız. Böylelikle somuttan soyuta yükselen bilgi, hakikatten uzaklaşmaz, tersine, hakikate daha da yaklaşır. Düşüncenin gücü, duyumsal algıların sınırlarını aşabilmesindedir. Ne var ki bu güç, duyumsal algılar olmaksızın asla gerçekleşemez. Düşünsel bilgi, bu yüzden, göreli bir bağımsızlık taşır. Daha açık bir deyişle, düşünsel bilgi, doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak nesnel gerçekliğe bağlıdır. Örneğin doğada aklık yoktur; bizler aklığı ancak ak taş, ak kuş, ak çiçek vb. aracılığıyla görebiliriz. İşte düşünsel bilginin bu göreli bağımsızlığıdır ki düşünceciliğe (idealizme) yolaçmıştır. Düşünce, nesnel gerçekliği yansıtırken daima nesnel gerçeklikten kopmak ve birtakım kuruntular da düşlemek tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu tehlike, eşdeyişle idealist yanılgılar, düşünce ürünleri pratiğe vurularak ve pratikle denetlenerek önlenir. Bilim, düşüncenin sürekli olarak pratikle etkileşimi yoluyla gelişmiştir. Gerçek bilim, ancak ve ancak, kuramsal dü-

şüncenin pratiğe (eşdeyişle, nesnel gerçekliğe) vurulmasıyla ilerler. Tüm idealisi saçmalıklar, düşünceyle duyum (eşdeyişle, kuramla kılgı, soyutla somut, varsayımla nesnel gerçeklik) arasındaki bağlantının koparılmasından meydana gelmiştir. *Bk.* Bilgi Kuramı.

YANSIMA. (*Os.* Aksetme, Aksettirme, İn'ikâs, Akis; *Fr.* Réflexion, *Al.* Reflexion, *İng.* Reflection, *İt.* Riflessione) Özdeğin etkileşiminde kendisini etkileyeni yeniden üretme özelliği... *Yansıma* ve *yansıtma* yeteneği, cansız doğadan en yüksek canlı örgenliklere kadar tüm özdeksel biçimlerin temel özelliklerinden biridir. Bu yetenek, özdeğin her devim biçiminde ayrı bir özellik gösterir. Her özdek biçimi, başka bir özdek biçiminde yansır ve başka bir özdek biçimini yansıtır. Toprak, kaya, su vb. gibi cansız sayılan doğa nesneleri örneğin güneş ışınlarını yansıtırlar. Cansız doğadaki yansıtma, canlı örgenliğin oluşumuyla yaşambilimsel bir yansıtmaya, uyarılganlığa (irkilenirliğe) dönüşür. Bitkiler ışığa dönerler, tek hücreli amipler besine yönelirler. Canlı örgenliğin gelişmesi, daha yüksek bir yansıma biçimi olan duyumları oluşturur. Zamanla, çok daha gelişmiş bir yansıtma aracı olan sinir dizgeleri meydana gelir. Canlı örgenliğin en gelişmiş biçimi olan insanda düşünme ve bilgi edinme başlar. Nesnel gerçeklik, insan beyninde yansır ve bilgileşir. Toplumsal bilinç, bu yansımanın ürünüdür. Özdeğin, çeşitli devim biçimlerinde o biçime özgü bir yapıda meydana çıkan bu özelliği eytişimsel özdekçi öğreti tarafından keşfedilmiş ve açıklanmıştır. Bilincin tarihi, özdeksel yansımanın ve yansıtmanın tarihidir. Eytişimsel özdekçi bilgi kuramı, yüksek derecede örgenleşmiş özdeğin yeteneği olan ruhsal yansımayı, özdeğin ilkel biçimlerindeki yansımalardan ve uyarılganlıklardan ayırdeder. En gelişmiş hayvanlarla insanlarda gerçekleşen ruhsal (psişik) yansıma, yansıtıcı örgenler üstündeki etkileri yansıyan nesnelerin modellerine dönüştürür. Gelişmiş örgenlikler, bu modeller aracılığıyla çevrelerine uyarlar ve gelişmelerine yön verirler. En yüksek yansıma örgenliğine sahip bulunan insan, bilincinde yansıyan nesnel gerçekliği değişime uğratıp, yeniden üreterek, içinde yaşadığı dünyaya egemen olur. *Bk.* Düşünme, Yansı Kuramı, Uyarılganlık, Sinir, Sinyal Dizgeleri.

YANSIZ. (*Os.* Bîtaraf, Tarafsız; *Fr.* Neutre, *Al.* Neutral, *İng.* Neuter, *İt.* Neutrale) Hiç bir yandan olmayan... *Yansızlık* (*Os.* Bîtaraflık, *Fr.* Neutralité), kimya ve fizik terimi olarak özel anlamlarda kullanılır, eşdeyişle *hiç bir yandan olmayan* anlamında değildir. Kimya terimi olarak örneğin turnusol gibi bir ayraç karşısında ne asit ve ne de alkali tepkisi göstermeyeni dilegetirir. Fizikte de elektriğe karşı hiç bir tepkisi olmayanı niteler. Felsefeye idealistlerin eliyle, özellikle de Mach'ın *yansız öğeler* varsayımıyla sokulmuştur. *Yandaş* ya da *yanlı* deyimi karşıtıdır. Mach'a göre her şey bir duyular karmaşasıdır. Duyularsa, ne fizik ne de psişik olan, yansız olgulardır. Gerçekte, hiç bir yandan olmayan yok demektir. Duyular, nesnel gerçekliğin (fizik yan) insan bilincinde (psişik yan) yansımasıdır. Yansızlığı, eşdeyişle üçüncü felsefeyi aramak, bu yolu tutanları çıkmaza götürmüştür. *Bk.* Mahizm, Ampirio-Kritisizm.

YAPI. (*Os.* Bina, *Fr.* Structure) Öğelerin somut bağımlılığı olan bütün... *Bütünle parça*'nın karşılıklı ilişkilerinin hikâyesi pek eskidir ve Aristoteles'e kadar iner. Felsefe sorunlarından çoğunun ilk sistematik düşünürü olan antikçağın bu önemli düşünürü de bütünün, parçaların yalın bir toplamından farklı olduğunu ilerisürmüştür. Ne var ki yüzyıllardan beri soyutladığı parçalarla uğraşan ve bütünü bu parçaların bir toplamı sayan metafizik düşünce, bütünün önemini yakın bir tarihten beri sezmeye başlamıştır. Fransız düşünürü Emile Bréhier'ye (1876-1952) göre düşünce, XIX. yüzyıldan beri, *bütünleme* doğrultusuna yönelmiştir. Hangi alanda olursa olsun, bilim ya da felsefe ve ruhçuluk ya da özdekçilik, bütün düşünce çeşitlerinin ortak bir karakteri belirmektedir. Bu karakter de "parçaya nispetle bütün'ü, unsura nispetle yapı'yı" öngören bir karakterdir. Bu karakter, bölük pörçük görüşlerden *topyekûn görüş*'e geçiş eğilimini belirtmektedir. Bréhier'nin metafizik düşünme yöntemiyle sezmeye başladığı bu gerçek, metafizik dünya görüşünün soyutçuluğundan diyalektik dünya görüşünün somutçuluğuna geçişi açıklar. Metafizik dünya görüşü soyutladığı öğeleri bağımsız birer değer olarak görürdü, diyalektik dünya görüşüyse öğeleri (unsurları) *somut bütün yapı*'nın (strüktür) değerine varmak için incelemektedir. *Yapı* kavramı, idealist alanda, özellikle dili bir işaretler sistemi olarak inceleyen *yapısalcılık* (*Fr.* Structuralisme) anlayışıyla önem kazanmıştır. Ruhbilimde *biçimci ruhbilim* (Gestalt ruhbilimi) dil alanından aktardığı bu anlayışı ruhsal yapıya uygulamaya çalışmaktadır. Ekonomi alanında

bütünlükleri ele alan *makro-ekonomi* anlayışı da aynı yoldadır. *Bk.* Yapısalcılık, Somut ve Soyut, Parça ve Bütün.

YAPINTI. (*Os.* Tasnî, Hurâfe, Vehim, Tahayyül, Faraziye, İhtirâ, Bîesas, Bîasıl, Kizb, Vehmü hayâl, Tevehhüm, Hayâl, Mevhûme; *Fr., İng.* Fiction, *Al.* Fiktion, *İt.* Finzione) Uydurma... *Gerçek* (*Os.* Şe'nî, *Fr.* Réalité) deyimi karşıtıdır. Gerçeğe uymadığı bilinerek yapılmış olma niteliğini taşır. Özellikle mantık ya da sanat alanında kurulan yapıntılar bu niteliktedir. Örneğin Prof. Ernst von Aster, *Bilgi Kuramı ve Mantık* adlı yapıtında şöyle der: "Sadece herhangi bir biçimde algılanabilir bir görünüş durumuna getirdiğim ya da getirilebilir nesnelere *gerçek* diyebilirim. Bu masanın molekülleri ilkece algılanabilirler. Oysa bir dairenin sonsuz çok ve sonsuz küçük kenarlarını algılamayı istemek, sonsuz çok ve sonsuz küçük kenarlar yerine, sonlu küçük kenarlar koymak demektir. Bu anlamda dairenin çokgen kenarları gerçek olmayan, *yapıntılı* (fiktif) kenarlardır. Ama bu *yapıntı*, çokgenlerin çevre ve alanlarına ilişkin yasaları daireye uygulanabilir yapar, öyle ki bizi doğru sonuçlara götürür. Daire bir çokgendir derken, işte bunu demek isteriz. Bunun gibi, Aristoteles, *durgunluk* (sükûnet)'la *devim* (hareket)'i ilkece karşıt sayardı, oysa çağdaş fizik durgunluğu *hızı sıfır olan devim* olarak tanımlar. Durgunluğu hızı sıfır olan bir devim olarak düşünürsek, bunu örneğin çarpma deviminin, birbirine çarpan devim halindeki iki cismin devimlerinin yasalarına da aktarıp, bu cisimlerden birinin durgunluk halinde olduğunu kabul ederz ve deneyin de gösterdiği gibi bu aktarma bizi doğru sonuçlara vardırır. Bundan ötürüdür ki bir *yapıntı* olduğunu bildiğimiz halde, durgunluk, hızı sıfır olan bir devimdir diyebiliriz". Dilbilim açısından yapıntı, *sanki* deyimiyle dilegelir. *Sanki felsefesi* adıyla anılan bir anlayış da tüm kavramları *yapıntı sayar* (*Bk.* Varmış Gibi). Osmanlı sözlükçüleri *yapıntı* deyimini, başlıkta görüleceği gibi, *faraziye* (varsayım) deyimiyle de dilegetirmişlerdir. Oysa varsayımla yapıntı, birbirlerinden çok ayrı anlamlar taşıyan kavramlardır. Her şeyden önce de varsayım, doğru olabilir ya da olmayabilir; oysa yapıntı asla doğru değildir ve doğru olmadığı da önceden bilinmektedir. *Yapıntı* deyimi, gerçekdışı olduğu halde yasal olarak gerçek sayılması gerekenleri dilegetirmek için de kullanılır. Bunlara *yasal yapıntı* (*Os.* Farzı kanunî, *Fr.* Fiction légale) denir. Örneğin "hiç kimsenin yasayı bilmediği kabul edilemez" hukuksal kuralı böyledir, gerçekte yasayı bilmeyenler pek çoktur, ne var ki bu yasal yapıntı kurallaştırılmazsa yasayı bilenler de yasayı bilmediklerini ileri sürerek her türlü yasal yükümlülükten kurtulabilirler. *Bk.* Varmış Gibi, Varsayım.

YAPINTILI. (*Os.* Musannâ, Mevzû, İtibârî, Vehmî, Hayâlî, Farazî, Tasannû, Câli, Muhayyilevî, Zıddı hakikî; *Fr.* Fictif) Yapıntıya dayanan... Özellikle ruhbilimde *imgelemin ürünü olan*'ı dilegetirir. Olgucu Auguste Comte bu deyimi *tanrıbilimsel* deyimiyle anlamdaş olarak kullanmıştır, *tanrıbilimsel ya da yapıntılı durum* (*Fr.* L'état théologique ou fictif) der. *İmgesel* ya da *imgelemsel* (*Os.* Muhayyel, *Fr.* Imaginatif) deyimiyle anlamdaş olarak da kullanılır. *Bk.* Yapıntı.

YAPISAL. (*Os.* Bünyevî, *Fr., İng.* Structural, *Al.* Strukturell, *İt.* Sturutturale) Yapıya değgin... *Yapı niteliğini taşıyan*'ı dilegetirir. Özellikle yapısal ruhbilim, yapısal dilbilim vb. gibi deyimlerde kullanılır ve yapısalcılık akımıyla ilgilidir. Dilbilim terimi olarak *dizgesel* (*Fr.* Systématique) deyimiyle anlamdaştır. Bu açıdan *yapıyı ele alan*'ı da dilegetirir, örneğin bu anlamda *yapısal inceleme* (*Os.* Bünyevî tetkik, *Fr.* Étude structurale) denir. *Bk.* Yapı, Yapısalcılık.

YAPISALCI. (*Os.* Bünyeci, *Fr.* Structuraliste, *Al.* Strukturalist, *İng.* Structuralist) Yapısalcılıktan yana olan... *Bk.* Yapısalcılık.

YAPISALCILIK. (*Os.* Bünyevîyye, *Fr.* Structuralisme, *Al.* Strukturalismus, *İng.* Structuralism, *İt.* Sturutturalismo) İnceleme konusu olarak yapıyı ele almak gerektiğini ileri sürenler çeşitli bilim dallarındaki ortak görüşün adı... Yapısalcılık anlayışı, ilkin XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında idealist bir yapıda ileri sürülen *biçimci ruhbilim* anlayışıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra Fransız dilbilimcisi Ferdinand de Saussure'in çalışmalarıyla dilbilim alanında gerçekleşmiş ve çeşitli insanbilim dallarına yayılmıştır. Bugün çeşitli alanlarda yapılan yapısalcı çalışmalar, dilbilimsel yapısalcılığı örnek almaktadırlar. Dilbilimsel yapısalcılıksa, ele aldığı konuyu, o konunun bağımlı bulunduğu *yapı* (dilsel bütün)'yla açıklamaya çalışır. Ferdinand de Saussure şöyle der: "Bir terimi, sadece herhangi bir sesin herhangi bir kavramla birleşmesi saymak büyük bir yanılgıdır. Terimi böyle tanımlamak, onu, bağımlı

bulunduğu dizgeden soyutlamak olur ki bu da terimlerden başlayarak bunların toplamını elde etmekle dilsel dizgenin kurulabileceğine inanmak demektir. Oysa, tam tersine, içindeki dilsel öğeleri çözümleme yoluyla elde edebilmek için dilsel yapıdan (ya da eşanlamda, dilsel dizgeden) yola çıkmak gerekir" (F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, 4. baskı, s. 157). Her dilin kendine özgü bir yapısı vardır ve ancak bu yapıdan yola çıkılarak dilsel öğeler açıklanabilir ve kavranabilirler. Saussure'ün bu anlayışı zamanla geliştirilmiş, birbirinden çok farklı çeşitli yapısal anlayışlar ilerisürülmüştür. Bundan ötürü de günümüzde, yapısalcılıktan çok, yapısalcılıklardan sözedilmektedir. Yapısalcılık, evrimsel incelemeye karşıdır. Yapının evrimini gözönüne almaz. Yapıyı, eşzamanlı iç bağıntılardan oluşan bir bütün olarak görür. Bundan başka, yapısalcılık betimleyicidir, dili bir yapı olarak betimler. Bu niteliklerinden ötürü de metafizik ve idealist öğeler taşır. Örneğin Fransız budunbilimcisi Lévi-Strauss'un budunbilim alanına uyguladığı yapısalcılıkta, tüm yapılar son çözümlemede ansal yapılara indirgenir. Buysa açıkça Kantçı bir idealizmdir. Bundan başka Lévi-Strauss, yapının, bir gerçeklik değil de, sadece bir izlence (program) olduğunu ilerisürer. Bu da, nesneyle onu meydana getiren öğeleri, metafizik bir anlayışla karşıtlaştırmak demektir. Bundan başka, Strauss'a göre yapı, tarihsel olana da karşıdır. Eşdeyişle, *zamansallık* (*Fr.* Temporalité) taşımaz, sadece *eşzamanlı* (*Fr.* Synchronique)'dır ve evrim dışında süreden bağımsız olarak ele alınmalıdır. Şöyle der: "Budunbilimci (etnolog), yapısını incelediği konunun yabancısı bir tanıktır". Evrimi ve tarihsel gelişme yasaları bir yana itilerek bir budunun görevi ve yapısı nasıl anlaşılabilir? Bu gibi yanılgılarına karşın yapısalcılık, çağımızda gittikçe yayılmaktadır. Örneğin Fransız düşünürü Louis Althusser onu eytişimsel düşüncede denemeye çalışmaktadır. M. Foucault yapısalcı bir felsefe, J. Lacon yapısalcı bir Fröydcülük, Pierre Francastel yapısalcı bir sanat toplumbilimi geliştirmeye çalışmıştır. *Yapı* kavramı, ruhbilimde ve estetikte *biçim*, matematikte *gruplar*, yaşambilimde *örgenlik*, sibernetikte *model* kavramlarıyla dilegetirilmektedir. *Yapısalcılık* deyimi, Prof. Dr. Berke Vardar ve arkadaşlarınca hazırlanan *Başlıca Dilbilim Terimleri* (Istanbul Üniversitesi yayını, N. 2462, Istanbul 1978, s. 144)'nde şöyle tanımlanmıştır: "Yapısal incelemelere yönelen ve dilbilim dışında kalan insan bilimlerinde de önemli bir yer tutan akıma verilen ad: *Yapısalcılığı kimileri bir yöntem, kimileri bir öğreti. kimileri de değişik türden araştırmalarda gözlemlenen ortak bir eğilim olarak yorumlar. / Yapısalcılığın kapsadığı akımların çeşitliliği karşısında yapısalcılık yerine yapısalcılıklardan söz etmenin daha doğru olacağını savunanlar vardır". Bk.* Yapı.

YARARCILIK. (*Os.* Nef'iyye, Mezhebi menfaat, Faydacılık; *Fr.* Utilitarisme, *Al.* Utilitarismus, Nützlichkeitstheorie; *İng.* Utilitarism, Utilitarianism; *İt.* Utilitarismo) Yararlı olanı töresel gerçeğin ölçütü yapan bilimdışı öğreti... İngiliz düşünürleri Jérémie Bentham'ın (1748-1832) temellerini atıp John Stuart Mill'in (1806-1873) geliştirdiği yararcılık öğretisine göre töresel gerçeğin ölçütü *yarar*'dır. Felsefenin doğuşundan beri, diyor J. S. Mill, düşünürler en üstün iyi'nin (Summum bonum) ne olduğunu aramışlardır. İşte biz de, Bentham'la beraber, bu sorunun karşılığını veriyoruz: *En üstün iyi, yarar'dır.* İyiyi kötüden ayırabilmek için yararlı olup olmadığına bakmalıdır. Hekimlik sanatı iyidir, çünkü sağlık yararını taşır; müzik iyidir, çünkü zevk yararını taşır. İnsanların mutluluğunu hoşlanma (haz) duygusu doğurur, hoşlanılan yararlı olandır, insan yararlıdan hoşlanır ve yararsızdan hoşlanmaz. Davranışlarımız, bize verdikleri mutluluk oranında kötüdürler. Bu bakımdan sürekli yarar, geçici yarardan daha iyidir. Bütün öteki şeylerin ona göre, onun için istenilir olduğu son amaç olunabildiği kadar acıdan uzak ve olunabildiği kadar hoşlanmaya yakın bir yaşam'dır. Buysa ancak yararlı olanı seçmekle gerçekleşir. Her bireyin özel yararını genel yararla uyuşturması gerekir. Eğitim ve öğretim, bireyin ruhunda öylesine çözülmez bir ortaklık kurmalıdır ki özel mutlulukla genel mutluluk arasında bir uyum kurulabilsin. Yetkin bir insan, genel iyiliğe uygun düşmeyen özel iyiliğini düşünmeyecek ve bundan ötürü mutsuzluğa kapılmayacaktır. Yarar ilkesinin görevi, birbirlerini alt etmeye çalışan yararları ölçmekle, karşılaştırmakla, birinin ötekine ne zaman üstün tutulacağını göstermekle gerçekleşir. Örneğin bir endüstri topluluğunda ustalık çıraklığa göre üstün bir hak sağlamalı mıdır? Bir düşünceye göre sağlamamalıdır, çünkü elinden geleni yapanın aynı hakkı elde etmesi tüzeye uygundur. Başka bir düşünceye göre sağlamalıdır, çünkü üstün verimin üstün bir hak elde etmesi tüzeye uygundur. Bu iki düşüncenin her ikisi de sağlamlıkta eşittirler. İşte yararcılık il-

kesinin zorunluğu burada kendini gösterir. Hangisi topluma yararlıysa o seçilecektir. Tüzeyi (adalet) gizlenmiş bir erdem sayarsak bu halde yarar, erdemin beceremediği bir işi de becermekte ve kolaylıkla çözümlemektedir... Yararcılık öğretisi, toplumsallaşma çabalarına rağmen tipik bir bireycilik öğretisidir. Bütün değerleri bireyin hoşlantısına indirger. Bireysel mutlulukla toplumsal mutluluğu uyumlu kılabilmek için, metafizik bir anlayışla, eğitim ve öğretimden medet umar. Enüstün iyiyi, mutluluğu, erdemi ve tüzeyi bireysel yararla aynılaştırır. Yararlığın ölçüsü bireysel hoşlanma olduğuna göre zorunlu olarak öznel idealizme dayanır. Nitekim, sonunda, katıksız bir idealizm olan pragmacılığı doğurmuştur. *Bk.* Uygulayıcılık, Bircycilik, Öznel Düşüncecilik.

YARATICI EVRİM. (*Os.* Yaratıcı tekâmül, *Fr.* L'evolution creatrice) Evrimin nitesel değişimlerle gerçekleştiğini ilerisüren Henri Bergson'un öğretisi... Fransız düşünürü Henri Bergson (1859-1941), 1907 yılında yayımladığı *Yaratıcı Evrim* adlı yapıtıyla, evrimin sadece nitesel değişimlerle gerçekleştiğini ilerisürmüştür. Evrimi sadece nicesel değişimlerden ibaret bulan Spencer'in vülger evrimciliğine karşıt bulunan bu düşünce, evrim kuramını yeni bir metafizik çıkmaza sokmak amacını gütmektedir. Bergson'a göre gelişme, yaratıcı bir karakter taşır ve doğal nedenlerle açıklanamaz. Öyleyse evrimi yöneten yaratıcı bir güç bulunmalıdır. Nitelikçe değişme, bir yaratımdır. Yaratımsa yaratıcıyı gerektirir... Yaratıcı evrim kuramı, evrim gerçeği karşısında metafizik direnişin son aşamasıdır. Metafizik düşünce, önceleri, evrimi tümüyle yadsımıştı. Varlıklar bir yaratmanın ürünüydüler ve hiç değişmeden yaratıldıkları andaki biçimlerini muhafaza ediyorlardı, daha açık bir deyişle nasıl yaratılmışlarsa hâlâ öyleydiler ve hep öyle kalacaklardı. Metafizik düşünce, ikinci aşamasında, evrim gerçeğine boyun eğmek zorunda kaldı; ancak evrimin nasıl olduğunu ve nasıl anlaşılması gerektiğini tartışmaya başladı. Üçüncü aşama, evrimin sadece niceliksel (miktarca) birikmelerle gerçekleştiğini savunmakla belirdi (vülger evrimcilik). Dördüncü aşama evrimin niceliksel bir değişime bağlı olmaksızın sadece nitelikçe (vasıfça) gerçekleştiğini ve bunun da bir yaratma işi olduğunu savunmakla belirdi (yaratıcı evrimcilik)... 1920'lerde, eytişimsel özdekçiliğin evrim anlayışını bulandırmak ve duraksı kafaları yeni bir alana çekmek için *yüze çıkma evrimi* deyimiyle çevrilebilecek İngilizce *emergent evolution* (*Os.* Zuhurî tekâmül) adı altında yeni bir idealist evrim anlayışı ilerisürülmüştür. Yeni gerçekçi İngiliz düşünürü Lloyd Morgan'ın ilerisürdüğü ve Samuel Alexander ve başkalarının izledikleri bu evrim kuramına göre *emergent evolution* tanrısal bir planla gerçekleşmektedir. Bu kurama göre insanlar da hayvanlardan nitelikçe farklıdır, sadece organik âlem değil, inorganik âlem de bu planla oluşmaktadır. Örneğin atomun özelliği, atomu meydana getiren elemanların özelliklerinden çıkarılamaz. Her gelişen bütünlük, kendisini meydana getiren parçalarda bulunmayan yepyeni bir özelliği yüze çıkarır. Yapısalcılık anlayışıyla da ilgili bulunan bu idealist anlayışa göre evren, özdeksel olmayan zaman-mekândan oluşmuştur ve özdek bu özdeksizliğin ürünüdür. Bu yeni idealizm yeni gerçekçilik akımı içinde yer almakta ve ruhgöçünü savunacak kadar çağ dışına düşmektedir. *Bk.* Evrimcilik, Evrim, Evrim ve Devrim, Sezgicilik, Yenigerçekçilik.

YARATIMCILIK. (*Os.* İbdaiyye, *Fr.* Créationnisme) Bitki, hayvan ve insan olmak üzere bütün varlıkların ayrı ayrı ve bir anda yaratıldıklarını savunan öğreti... Yaratımcılık (kreasyonizm), metafizik bir öğretidir. Evrendeki bütün varlıkların ayrı ayrı yaratıldıklarını savunur. Ancak bu ayrılık özgül ve türsel (nev'î) bir ayrılıktır, daha açık bir deyişle insan insan olarak, at at olarak, kedi kedi olarak, ıhlamur ağacı ıhlamur ağacı olarak, bugünkü biçimleriyle ve bir anda yaratılmışlardır. Hiç değişmemişlerdir ve değişmeyeceklerdir. Bu öğreti, özellikle, evrimciliğe karşı olarak, doğa bilginleri İsveçli Karl von Linné'yle (1707-1778), Fransız Georges Cuvier (1769-1832) tarafından savunulmuştur. Yaratımcılık; durallık, değişmezlik, evrimsizlik gibi metafizik düşüncenin bütün özelliklerini taşımaktadır. Bu öğretiye göre sadece varlıklar değil, bizzat evren de yokluktan var edilmiştir. *Bk.* Evrimcilik, Metafizik, Metafizik Yöntem.

YARGI. (*Os.* Hüküm, Kuvvei hâkime, Rey, Zan, Zuum, Tasdik, İnkâr, Tasdiki mantıkî, İnkârı mantıkî, Kuvvei temyiz, Kuvvei mümeyyize, Hasâfet, Muhâkeme, Kuvvei muhâkeme, Temyiz, Kuvvei tasdikîye; *Fr.* Jugement, *Al.* Urteil, *İng.* Judgment, *İt.* Giudizio) Herhangi bir şeyi olumlayan ya da yadsıyan düşünsel edim.

1. *Etimoloji:* Osmanlıca *hüküm* anlamına gelen *yargı* deyimi, *yargu* biçiminde kullanı-

lan çok eski bir Türkçe sözcüktür. Çağataycada *fermân* ve Moğolcada *hâkim* anlamında kullanılır. Batı lehçesinde de bir *dâvâyı çözümleme* anlamında kullanılmıştır. Örneğin XIV. yüzyıl ozanlarından Şeyhoğlu Mustafa *Hurşid ve Ferahşad* adlı yapıtında "kılı kıldan seçer oldukta yargu", gene aynı yüzyıl ozanlarından Hoca Mesut Farsçadan çevirdiği *Süheyl ve Mevbahâr* adlı yapıtında "olan yarguyu sen yerine getir", aynı yüzyılda yaşayan Mehmet adlı ozan *Işıknâme*'sinde "anın yarguların divâne sayma" der. *Yargı* deyimiyle türevlerinin kullanımı yolunda eski metinlerden verilebilecek bu örnekler pek çoktur. Bu anlam, Batı dillerinde Hint-Avrupa dil grubunun *göstermek* anlamını dilegetiren *deik* ve *dik* köklerinden türemiştir. Bu kökten, aynı anlamda olmak üzere, ilkin Sanskritçede *dicati* ve sonra Yunancada *deiknumi* sözcükleri olusmuştur. Daha sonra Yunancada *tüze* anlamında *dikê* ve *kanıt* anlamında *apodeixis* sözcükleri türemiştir. Bu anlamlar Lâtinceye *yargıç* anlamında *judex* ve *yargılamak* anlamında *judicare* deyimleriyle geçmiştir. *Yargı* deyimi, antikçağ Yunan felsefesinde *apophansis* ve Lâtincede *Judicium* deyimleriyle dilegetirilmiştir. Yargının dille anlatımına *önerme* ya da *tümce* (cümle) denir. *Bk.* Önerme.

2. *Mantık:* Mantığın kurucusu Aristoteles, *Yu. apophansis* deyimiyle dilegetirdiği *yargı*'yı "doğruluk ya da yanlışlık bildiren önerme" olarak tanımlar, eşdeyişle herhangi bir şeyi olumlayan ya da yadsıyan önerme yargıdır. Aristoteles böylece *yargı* deyimini *önerme* deyimiyle anlamdaş kılmaktadır. Aristoteles'e göre her söz bir şeyi dilegetirir, ama her söz (ya da dilbilgisi terimiyle, her tümce) bir doğruluğu ya da yanlışlığı ilerisürmez, bundan ötürü de her söz ya da tümce *önerme* ve eşanlamda *yargı* değildir. Aristoteles, bir tasımda, eşdeyişle yargılardan başka bir yargı çıkarma işleminde, öncül durumunda bulunan yargılara da *protatis* diyordu. Her yargıda, kendisi için bir şey söylenen ve bundan ötürü de dilbilgisindeki *özne* durumunda olan bir *konu* (*Lâ.* Subiectum), bir de bu konu üstüne söylenmiş bir sözcük olan *yüklem* (*Lâ.* Praedicatum) vardır. Konu, "Ahmet ölümlüdür" yargısında olduğu gibi bireysel ya da, "Bütün insanlar ölümlüdür" yargısında olduğu gibi tümel olabilir. Yüklemse her zaman tümel bir kavramdır. Konuyla yüklem, birbirlerine *koşaç* (*Lâ.* Copula)'la bağlanırlar. Koşaç, *dır* ya da *dırlar* sözcükleriyle dilegelir. Koşaç, doğru olduğu ilerisürülen bir yargının varlığını da ortaya koyar: "Ahmet ölümlüdür" demek, Ahmet'in ölümlü olduğu *doğrudur* demektir. Bundan ötürüdür ki olumlu yargıların karşısında, olumsuz yargılar da yer alır. "Ahmet ölümlüdür" olumlu yargısı doğruysa, bu yargıyla aynı zamanda, "Ahmet ölümlü değildir" olumsuz yargısının yanlışlığı da söylenmiş olur. *Yargı* sorunu, Aristoteles mantığından sonra skolâstik, Port-Royal, Leibniz, Kant ve Hegel mantıklarında işlenmiş ve değerlendirilmiştir. Aristoteles yargı biçimlerini dört öbekte sınıflandırmıştı. Skolâstikler ve Kant bu sınıflandırmaya bağlı kalmışlardır. Ne var ki Kant bu sınıflandırmayı, Aristoteles'inkinden ayrılan yepyeni bir ulamlar çizelgesi ortaya çıkarmak ve böylelikle de mantığın temel kavramlarını türetmek için kullanmıştır. Bu sınıflamaya göre her yargının belli bir niceliği, niteliği, bağıntısı ve kipliği vardır. Bir yargının niceliğinden, yargıdaki konunun niceliği (tümel, tikel, tekil olup olmadığı) anlaşılır. Yargının niteliğinden yargının olumlu, olumsuz ya da sınırlayıcı olup olmadığı anlaşılır. Her yargı iki ya da daha çok kavram kapsar, bağıntı bu kavramları birbirleriyle ilişkili kılar ve yargının kesin, koşullu ya da ayrık olup olmadığını bildirir. Bir yargının kipliği de o yargının gerçek, zorunlu ya da belkili olup olmadığını bildirir. Daha doğrusu yargının kapsadığı kavramlar arasındaki ilişkiler bağıntı açısından kesin, koşullu ya da ayrık olabildikleri gibi kiplik (değişebilen niteliklilik)'leri açısından gerçek, zorunlu ya da belkili olurlar. Alman düşünürü Immanuel Kant, yargıları bir de *çözümsel* (*Os.* Tahlilî, *Fr.* Anatytique) ve *bireşimsel* (*Os.* Terkibî, *Fr.* Synthétique) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Çözümsel yargılar açıklayıcı yargılardır, eşdeyişle konuda esasen içkin bulunan yüklemi bir de ayrıca yineleyip açıklayan yargılardır. Örneğin "cisim yer kaplar" yargısı çözümseldir, çünkü *cisim* kavramında *yer kaplama* niteliği esasen içkin bulunmaktadır, cismin yer kapladığını söylerken onda içkin bulunan bu yüklemi açıklamış oluyoruz. Ama "bu cisim ağırdır" derken cisimde içkin bulunmayan apayrı bir yüklemi konuyla birleştiriyoruz. Kant, gerçek ve değerli yargıların, eşdeyişle yeni bir bilgi veren yargıların bireşimsel yargılar olduğunu ilerisürer. Kant'ın ünlü önsel ulamları da bu yargılardan türerler. Alman düşünürü Leibniz'se Aristoteles'in tasım ve dolayısıyla yargı öğretisinde bulduğu eksiklikleri giderek daha tam ve daha doğru sonuçlar veren bir tasım ve dolayısıyla yargı öğ-

retisine varmaktadır. Örneğin Aristoteles üç türlü tasım biçimi bulunduğunu ve bir dördüncü biçim olamayacağını ilerisürmüştü. Dayandığı ilkeye göre bu savı doğruydu ama dayandığı ilke yanlıştı. Aristoteles'in dayandığı ilke şuydu: Yüklem, konudan kaplamı (şümûl) bakımından daha büyüktür. Bundan ötürü de ancak üç tasım, eşdeyişle yargı biçimi bulunabilir. Kaplamı bakımından orta terim, ya büyük terimle küçük terim arasındadır (birinci biçim), ya her ikisinden de büyüktür (ikinci biçim), ya her ikisinden de küçüktür (üçüncü biçim) ve bunun bir dördüncü olanağı yoktur. Oysa tasım biçimlerinin olanaklarını, orta terimin, kaplamsal niceliğinde değil, öncüllerdeki yerinde aramak gerekiyordu. Orta terim, birinci biçimde büyük öncülde konu ve küçük öncülde yüklemdi; ikinci biçimde her iki öncülde yüklem ve üçüncü biçimde her iki öncülde konuydu. Öyleyse orta terimin, büyük öncülde yüklem ve küçük öncülde konu olacağı dördüncü bir biçim de bulunmalıydı. Alman düşünürü Hegel de yargıları kendisine özgü bir biçimde sınıflandırır ve Engels'in deyimiyle "eski biçimsel mantığın tersine, çeşitli yargı biçimlerini saymakla ve onları bağıntısız olarak yanyana koymakla yetinmez; bu biçimleri birbirinden çıkarır, onları eşit bir düzeye koymak yerine birbirlerine bağımlı kılar, yüksek biçimleri daha aşağı biçimlerden geliştirir". *Yargı*, örneğin "hiç bir insan 300 yaşında olmaz" gibi belli birtakım deney olgularının genellemeleri olarak *deney yargıları*, "bırakılan taş yere düşer" gibi *görgül yargılar*, "iki kez iki dört eder" gibi *önsel yargılar*, "tanrı vardır" gibi *varlık yargıları*, "bu tebeşir ak nesneler kavramı altına girer" gibi *kavram yargısı* vb. olarak da sınıflandırılır. Birbirleri olmadan varolamayanların bağıntısını bildiren yargılara *ayrılmazlık yargısı* (*Os.* Hükmü telâzüm, *Fr.* Jugement d'inhérence), bir niteliğin bir genel kavramda içkin bulunduğunu bildiren yargılara *içlem yargısı* (*Os.* Hükmü tazammun, *Fr.* Jugement de compréhension), bir birey ya da türün bir cinse bağlı bulunduğunu bildiren yargılara *kaplam yargısı* (*Os.* Hükmü şümûl, *Fr.* Jugement d'extension) denir. Her varsayım bir yargıdır (ya doğrudur, ya yanlıştır). Örneğin sorular, buyruklar vb. gibi doğruluğu ya da yanlışlığı içermeyen ilerisürüşler yargı değildirler. Bir dizgenin sınırları içinde başka yargılara indirgenemeyen yargılara *yalın yargılar* denir. *Ve, ya da* gibi mantık bağlaçlarıyla birleştirilen yalın yargılardan oluşan yargılar da *karmaşık yargılar*'ıdır. *Yargı* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlanmıştır: "1. Doğru ya da yanlış olabilen bir öne sürüm, 2. İnsanın kesin bilgi edinme olanağı bulunmayan bir durumda davranışını üzerine dayadığı bir kanı, 3. Yargılama yetkesi; yargılama işlemi sonunda yargıcın verdiği karar". Bu kurumca yayımlanan *Mantık Terimleri Sözlüğü*'nde de şöyle tanımlanmaktadır: "Geleneksel mantıkta önermenin dilegetirdiği düşünce ya da başka bir deyişle sav". *Bk.* Tasım, Önerme, Mantık.

YASA. (*Os.* Kanun, *Fr.* Loi, *Al.* Gesetz, *İng.* Law, *İt.* Legge) Olguların gelişmesini belirleyen zorunlu, nedensel ve nesnel iç ilişki... *Yasa*, doğasal ve toplumsal bütün olguların doğal gelişmelerini belirleyen temel ilişkilerini dilegetirir. Doğanın düzenli işleyişinin birtakım yasalara bağlı olduğu ilk düşüncelerce de sezilmişti. Toplumun da doğa gibi nesnel yasalarla geliştiği tarihsel özdekçilikle keşfedildi. Metafizik düşünce doğanın düzenli işleyişini bir önceden belirlenme sayar ve bunu birtakım doğaüstü güçlere bağlar. Dinsel düşünce bu açıdan metafizikten daha açıktır, metafiziğin çeşitli varsayımlarını tek bir tanrı varsayımında özetler. Yasa anlayışı, antikçağ düşüncelerinde *kader* anlayışıyla karışmıştır ve törebilimsel *kural* (*Os.* Kaide, *Fr.* Régle, *Al.* Regel, *İng.* Rule, *İt.* Regola) 'la ilgili kılınmıştır... *Kanon* sözcüğü Yunancadır ve *örnek, yöntem* anlamlarını dilegetirir. İslâm düşünürleri bu terimi Yunanlılardan almışlar ve *kanun* deyişiyle *kural* ve *ilke* terimleriyle anlamdaş kılmışlardır. Osmanlı düşünürleri Araplardan aldıkları bu terime *yasa* anlamını vermişler ve asıl *yasa* anlamını dilegetiren Yunanca *nomos* sözcüğünden Arapçaya *namus* sözcüğüyle geçen terimi de törebilimsel bir anlama çekmişlerdir. Epikurosçular bu sözcüğü *mantık* anlamında kullanmışlardır. Çoğunlukla örneklik edecek ve yöntem gösteren toplamalar bu terimle dilegetirilir. Örneğin Roma imparatorluk çağı başlangıcında örneklik edecek on söylevciyi (Antiphon, Andokides, Lysias, İsokrates, İsaios, Demosthenes, Lykurgos, Hypereides, Aiskhines, Deinarkhos) toplayan listeye *Attika söylevcileri kanonu* denir. Katolik kilisesinin buyruk ve kararları da *kanon hukuku* (*Fr.* Droit canon, *Al.* Kanoniches Recht, *İng.* Canon Law, *İt.* Diritto canonico) adı altında toplanmıştır. İngiliz düşünürü John Stuart Mili, mantığında saptadığı beş tümevarım kuralına *tümevarımsal felsefenin gerçek kanonları* (*İng.* The true Canons of

inductive philosophy) der. Leibniz bu terimi *genel kurallar* anlamında kullanmıştır. Kant da şöyle der: "*Kanon* terimiyle, bilgi güçlerinin pratik kulanılışını saptayan önsel ilkelerin topunu dilegetiriyorum". Görüldüğü gibi, spekülâtif felsefe, doğasal ve tarihsel olanı kendi alanına, düşünsel ve mantıksal olana çekmiş bulunmaktadır. Tarihsel olan, nesnelerin yasalı (doğal ve toplumsal yasalarla) gelişmesi; mantıksal olan, düşüncenin yasalı (mantık yasalarıyla) gelişmesidir. Eytişimsel özdekçilik, bu ikisinin sıkı ilişkisini ve bağımlılığını da meydana koymuştur. Tarihselle mantıksal eytişimsel bir birliktir, her ikisi de birbirini içerir. *Mantıksal* (*Os.* Mantıkî, *Fr.* Logique), kuramsal olarak belirtilmiş tarihsel, *tarihsel* (*Os.* Tarihî, *Fr.* Historique) somut olarak belirmiş mantıksaldır. Bu birliktelik, gelişme sürecinde, öznelle nesnelin eytişimsel birliğini de meydana koyar. Nesnel yasalara bağlı olan insansal eylem öznel amaçlar taşır, böylelikle yasaların nesnelliğine öznel bir yan da eklenmiş olur. Felsefesel *yasa* kavramı, eytişimsel ve tarihsel özdekçilik öğretisiyle açıklanmıştır. Nesnel gerçekliğin bütün alanlarında; inorganik doğada, organik doğada, toplumda, düşüncede işleyen çeşitli yasalar vardır. Bütün bu yasaların ortak özellikleri felsefesel *yasa* kavramında özetlenirler. Felsefesel bir ulam olarak *yasa;* nesnel gerçekliğin nesne, olay ve olguları arasında ve bunlardan herhangi birinin çeşitli yanları arasında, onları geliştiren zorunlu, nedensel ve nesnel iç ilişkidir. Yasa ilişkisi, nesnel gerçekliğin çeşitli ilişkilerinin en *temel* olanıdır. Rastlantısal, geçici, ayrıntılara özgü ve dışsal bir ilişki değildir. Dışsal ilişkiler, felsefesel *koşul* ulamıyla dilegetirilir. Yasaların işlemesi için koşullar gereklidir, ama hiç bir koşul içsel yasa olmaksızın nesne ve olguları geliştiremez (eşdeyişle, oluşturamaz). Örneğin bir yumurtanın içinde civcivin oluşması için ısı (dışsal koşul) gerekir; ama ısı, içinde yaşambilimsel bir süreç (içsel yasa) bulunmayan bir taşı civcivleştiremez. Her yasa, belli bir anlamda evrenseldir; eşdeyişle, belli bir sınıf, olgu ya da olayın, sadece bir bölümü için değil, tümü için geçerlidir. Bundan ötürüdür ki yasanın ayrallığı (istisnası) yoktur. Örneğin, bir cismin kapasitesiyle direnci arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Arşimed yasası, sıvı içine konulan her cisim için geçerlidir. Evrende, sıvı içine konulup da bu yasanın geçerliği dışında kalan hiç bir cisim yoktur. Bundan ötürüdür ki Engels "yasa, doğadaki evrenselliğin biçimidir" der. Nesneler, olgular ve olaylar nesnel olarak (insan bilincinden, isteğinden ve iradesinden bağımsız olarak) varoldukları için, bunların içsel ilişkileri olan yasalar da nesneldirler. İnsanlar tarafından yaratılamaz ve yokedilemezler. Ne var ki insanlar, bu yasaların bilgisini edinmekle, yasaların işlemesi için gerekli bulunan dışsal koşulları hazırlayarak ya da yokederek bu yasalara egemen olabilirler; eşdeyişle onların işleyişini daraltıp genişletebilirler, yavaşlatıp hızlandırabilirler. Örneğin uçaklar, yerçekimi yasasının bilinip ağırlığın altedilmesiyle, göğe yükselebilmişlerdir. Tüm bilimlerin tarihi, insanların yasalara egemenliklerinin tarihidir. Ne var ki bu egemenlik, ancak yasaların işleyiş doğrultusunda gerçekleşebilen bir egemenliktir. Yoksa insanlar, hiç bir zaman, yasaların işleyişini doğrultusundan saptıramazlar, geriye döndüremezler. Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm süreçler *geriçevrilmez* (*Os.* Gayrı kaabili rücû, *Fr.* Irréversible)'dirler. Yasaların işlemesi için gerekli dışsal koşulları yoketmekle, yasa asla yokedilmiş olmaz; ancak, yukarda da söylediğimiz gibi, işlemesi geciktirilmiş olur. Yoksa yasalar, işlemeleri için gerekli koşulları ergeç bulurlar ve işleyiş doğrultularının yolunu açarlar. Örneğin insanlar, tonlarca ağırlıktaki bir uçağı göğe çıkarmakla yerçekimi yasasının doğrultusunu saptırmış, onu geriye çevirmiş, eşdeyişle onu ortadan kaldırmış değillerdir. Tam tersine, yerçekimi yasasını bilip tanımakla uçağın ağırlığını yoketmekte ve onu böylelikle, eşdeyişle yerçekimi yasasına uygun olarak ve bu yasanın doğrultusunda, uzaya gönderebilmektedirler. Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm süreçler gibi yasaların geriçevrilmezliği de gelişmenin sürekliliğini ve evrenselliğini dilegetirir. Yasalar, olgu ve olayların gelişmelerini belirleyen ilişkiler olmakla, her zaman gelişmenin doğrultusunda işlerler. Gelişmenin saptırılamayacağı ve geriçevrilemeyeceği gerçeğiyse tüm doğasal ve insansal tarihle tanıtlanmıştır. Yirmi yaşına girmiş insan hiç bir zaman on dokuz yaşına geri dönemez, kozasından çıkmış kelebek hiç bir zaman yeniden kozasına giremez. Tarihin tekerleklerini geriye döndürmeye çalışmak, boşunadır ve kesin bir yenilgiye mahkûmdur. Nesnel yasaların denetim altına alınması, sadece onların bilinmesiyle değil, onlara uygun nesnel ilişkilerin oluşturulmasıyla olanaklaşır. Felsefe, yasaları üç kümede sınıflandırır: 1. Tek ya da az sayıdaki olgularda geçerli olan *tikel yasalar* (*Os.* Kavânini cüz'iye, *Fr.* Lois particulières), 2. Çok sayıdaki olgularda geçerli olan *ge-*

nel yasalar (*Os.* Kavânîni umûmîye, *Fr.* Lois générales), 3. Nesnel gerçekliğin tüm alanlarında geçerli olan *evrensel yasalar* (*Os.* Kavânîni küllîye, *Fr.* Lois universelles). Örneğin fizikteki Ohm yasası, toplumdaki sınıf savaşımı yasası tikel yasalardır; fizikteki erkenin sakınımı yasası, toplumdaki üretim ilişkilerinin üretim güçlerine uygunluğu yasası genel yasalardır. Felsefe, üç büyük evrensel yasa saptamıştır ki nesnel gerçekliğin tüm alanlarında (doğada, toplumda ve bilinçte) geçerlidir: Evrimin kökenini ve itici gücünü açıklayan *karşıtların birliği ve savaşımı yasası*, tüm niceliksel değişmelerin sürekli ve sıçramalı olarak niteliksel değişikliklere dönüştüğünü açıklayan *nicelikten niteliğe geçiş yasası*, evrimin sarmal biçimindeki karakterini açıklayan *olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası*. Bu yasalar, bir bitki yaşamından bir toplum yaşamına, bir düşünce öğretisi yaşamından bir yıldız yaşamına kadar tüm evrensel gelişmenin nasıl gerçekleştiğini açıklarlar. Bu yasalar, tüm evrende, *eski*'yi dönüştürüp *yeni*'yi oluştururlar. Bundan ötürüdür ki tüm evren, eşdeyişle tüm özdek, sürekli ve sonsuz bir *gelişme* içindedir. Bu sürekli ve sonsuz gelişmeyse tüm evrensel süreçlerdeki geriçevrilmezliğin en belli kanıtıdır. Evrensel gelişmede yeni ve ileri olan, kesinlikle, eski ve geri olanın yerini alır. Bundan ötürüdür ki yeni hiç bir zaman altedilmez. Altedilmez, çünkü evrensel evrimin ve gelişmenin zorunlu sonucudur. Altedilmez, çünkü yeni nesnel koşullara en uygun olandır. Örneğin eski çağların gymnosperm (tanelerinin koruyucu zarfı bulunmayan) bitkileri yerlerini nesnel koşullara daha uygun bulunan zarflı bitkilere, eski toplum biçimleri yerlerini nesnel koşullara daha uygun bulunan yeni toplum biçimlerine, eski düşünceler yerlerini nesnel koşullara daha uygun bulunan yeni düşüncelere bırakmışlardır. Yeni altedilmez, çünkü elle tutulup gözle görülecek kadar belli bir nesnel gerçeklik olan evrim ve gelişme altedilmez. Doğanın nesnel yasaları, bilinçsiz doğal güçlerin karşılıklı etkileriyle oluşmuş yasalar; toplumun nesnel yasalarıysa bilinçli insansal etkinliklerin karşılıklı etkileşimiyle oluşmuş yasalardır. Bundan ötürüdür ki toplumsal yeninin altedilmezliği, doğasal yeninin altedilmezliğinden farklı olarak bilinçli insan etkinliğini gerektirir. Tikel, genel ve evrensel yasalar birbirleriyle bağımlıdırlar. Genel yasalar birçok tikel yasaların, evrensel yasalar da birçok genel yasaların ortak öğelerini içerirler. Bu bakımdan yasalar, *temel yasalar* (*Os.* Esâsî kanunlar, *Fr.* Lois principales) ve *türev yasalar* (*Os.* Müştak kanunlar, *Fr.* Lois dérivés) olmak üzere iki bölümde sınıflandırılabilirler. Türev yasalar, bir temel yasadan türeyen ve o yasayı somutlaştıran yasalardır. Türev yasalar, temel yasanın egemen olduğu tüm tikel alanlarda işlerler ve temel yasaya bağımlı olmaları dolayısıyla bütün bu tikel alanları birbirlerine bağlayıp somutlaştırırlar. Herhangi bir alanı, o alanın temel yasasına bağımlı olan bir türev yasalar hiyerarşisi işletir. Türev yasa, somut olaylara, temel yasadan daha yakındır. Örneğin anamalcı üretim düzeninin temel yasası, artık-değer yasasıdır. Ama bu temel yasanın türevleri olan değer yasası, emek yasası, yeniden üretim yasası vb. anamalcı üretim düzeninin tikel olaylarını işleterek tüm anamalcı düzende geçerli temel yasa olan artık-değer yasasını bütünlerler ve somutlarlar. Bundan başka kimi yasalar, örneğin mekaniğin yasaları gibi, olgular arasında matematik formüllerle dilegelebilecek niceliksel ilişkiler kurmazlar. Ama ne türlü olursa olsun, bütün yasalar olgular arasındaki nesnel zorunlu ilişkileri yansıtırlar. Bilimsel gerekircilik, olay ve olgular arasındaki bu yasalılığın bilimce onaylanması demektir. Metafizik ve idealizm, bu yasalılığa karşı çıkıp yadgerekircilik ve usaaykırıcılık alanlarında boy göstermekle kendi bilimdışılığını bizzat tanıtlar. Immanuel Kant gibi ünlü bir düşünür bile, idealizmin zorunlu sonucuna boyun eğerek, nesnel yasaların varlığını yadsımış ve her şeyin insan usuyla düzenlendiğini ilerisürmüştür: "Bilimden yasaları çıkarıp atmayı istemek gerçekte, bilime hileli bir yoldan dinsel yasaları sokmak istemektir". Burjuva ideolojisi de zorunlu olarak nesnel yasalılığı yadsır. Çünkü olayların nesnel yasalarca düzenlendiğini kabul etmek demek kaçınılmaz olarak burjuva ideolojisini tümüyle ortadan kaldırmak demektir. Ne var ki yasalar, bu savlarla gizlenemeyecek ölçüde bütün gerçeklikleriyle ortadadırlar. Yasalar olmasaydı bilim de olmazdı. *Bk.* Zorunluk, Rastlantı.

YAŞAM. (*Os.* Hayât, *Fr.* Vie, *Al.* Leben, *İng.* Life, *İt.* Vita) Protein özdeğinin varlık biçimi... Yunanlılar *bios*, Lâtinler *vita* derlerdi. Yaşam, temelde bir devimlilik (hareketlilik) olduğundan tüm evren yaşamlıdır. Protein özdeğinin bitkisel ve hayvansal varlıklarda özümleme, büyüme ve üreme özellikleriyle beliren yaşam biçimi, evrensel yaşamın özgül bir biçimidir. Evrensel devi-

min üç temel biçimi vardır: Örgensel olmayan (inorganik) devim, yaşamsal devim, toplumsal devim. Örgensel olmayan devim, yaşamsal devimin özelliklerini göstermez; özümlemez, büyümez ve üremez. Nc var ki yaşamsal devime örgensel olmayan devimin gelişmesiyle, eşdeyişle canlı doğaya cansız doğanın gelişmesiyle geçilmiştir. Canlı doğa cansız doğadan nitel olarak ayrılamaz, her ikisi de özdeğin birer devim biçimidir. Örgensel özdek, belli koşullar altında, örgensel olmayan özdekten oluşmuştur. Aşağı devim biçimlerinin yasaları, yüksek devim biçimlerinin yasalarıyla bağımlıdır ve onlar tarafından içerilmiştir. Örneğin yaşamsal devim; mekanik, fiziksel ve kimyasal devim süreçlerini içerir. Bundan başka yansıma, özdeğin genel bir özelliğidir. Örgensel olmayan doğadaki pasif yansımanın gelişmesi, canlı örgenlikteki aktif yansımayı (duyarlığı) oluşturmuştur. Aktif yansıma, eşdeyişle tepki gösterme özelliği, çevreyle özdek alışverişinin, eşdeyişle yaşamın en gerekli koşuludur. Canlı örgenlik, çevresinin etkilerine aktif tepki gösterir, bunu yaparken de yeniden kazanmak zorunda olduğu bir enerji harcar. İşte ilkel protein özdeği, eşdeyişle protoplazma, çevresinden bu enerjiyi alma yeteneğini edinmekle yaşamaya başlamıştır. Canlı örgenlik böylelikle büyümüş ve çoğalmıştır (üremiştir). En yalın ve ilkel canlı örgenliklerde bile varbulunan duyarlık, giderek gelişmiş ve yeni örgenler oluşturarak en yetkin biçimine insan varlığında ulaşmıştır. Yüksek *sinir etkinliği* (*Fr.* Activité nerveuse) ve *ruhsal etkinlik* (*Fr.* Activité psychique) sadece insana özgüdür. Çağdaş bilimsel bulgularla ilkece doğrulanan Engels' in tanımında belirtildiği gibi, proteinler yaşamın özdeksel temelidirler. Proteinler, özdeksel gelişmenin karmaşık bir ürünüdür. Özellikle *mayalanma* (*Fr.* Fermentation) dizgeleri olarak, canlı örgenliğin tüm yaşamsal etkinliklerine temellik eden metabolizmayı gerçekleştirirler. Metabolizma (değiştirme ve dönüştürme) olayı, sadece canlı özdeğe özgüdür ve onu cansız özdekten ayırır. Canlı örgenliklerdeki bu değiştirme ve dönüştürme işlemi çelişkili bir süreçtir, hem özümler hem de ayrıştırır. Bir yandan besinsel özdekler canlı dokulara dönüştürülürken, öbür yandan canlı dokular özdeklere dönüştürülür. Yaşam, bu özdek alışverişinin ürünüdür. Kendilerini çevreleyen doğayla yaptıkları bu özdek alışverişi, albüminoid özdeğin *yaşam* biçimindeki varlık tarzıdır. Yaşam, bu alışverişle, her an kendisini yokedip yenileyerek varolur. Mitolojik inançlarda yaşamın, mevsimlerle yenilenen bir döngü olduğu tasarımlanmıştır. Sümerlerin *Dumuzi* ve *Temmuz*, Anadolu halklarının *Attis* ve *Adonis* efsanelerinde açıkça görüldüğü gibi sonbahardaki ölüm ilkbahardaki yeni bir yaşamı oluşturur. Bilimsel verilere uygun bulunan bu diyalektik sezinin tarihi pek eskidir. Yaşamın kaynağı olarak kimi inançlarda *su* ve kimi inançlarda *güneş* gösterilmiştir. Kimi inançlardaki *ateş* de güneşin değişik bir biçimidir. Metafizik ve idealist öğretiler, yaşamı mitolojik inançlardan pek de farklı olmayan çeşitli varsayımlarla doğaüstü güçlere bağlarlar. Örneğin dirimselcilik öğretisi, yaşamın kaynağı olarak, ne idüğü belirsiz dirimsel ilkeler ilerisürer. Bu ilkeler, bizzat kendileri tarafından *bilinmez güç* olarak tanımlanır (*Bk.* Dirimselcilik). Dirimsel güç, metafizik ve idealizmde, ne türlü bir ad altında ilerisürülürse sürülsün, daima özdeksel olmayan bir yapıdadır. Dinsel metafizik, yaşamı tanrının yarattığını varsayar. Metafizik ve idealizmin yaşama saygısı, ruhun ölümsüzlüğü inancı yüzündendir. Bundan ötürü kendini öldürme (intihar) günah sayılır, çocuk düşürtmeler hem günah hem de suçtur, acı çeken ölecek bir hastanın hekimlikçe öldürülmesi (*Yu.* Euthanasia) yasaktır. Tüm metafizik ve idealizmde "tanrının yarattığını gene tanrı geri alır" dogması egemendir. Felsefe alanında yaşamın kaynağı üstünde ilk seziler özdeği canlı saymakla başlamıştır (*Bk.* Canlı Özdekçilik). Engels şöyle der: "Yaşam, proteinli cisimlerin varlık biçimidir. Proteinli cisimlerin temel öğesini meydana getiren şey, doğal çevreyle aralarındaki sürekli ve karşılıklı özdek alışverişidir".

YAZGICILIK. (*Os.* Kadercilik, *Fr.* Fatalisme, *Al.* Fatalismus, *İng.* Fatalism, *İt.* Fatalismo) Evrenin ve insanın önceden belirlenmiş olduğunu ilerisüren anlayış... Bilimsel bilgilerden yoksun bulunan insanlar, bütün olupbitenleri üstün bir gücün yönetimine bağlayarak yazgıcı bir anlayışa varmışlardır. Yazgı ya da alınyazısı, hiç bir zaman değiştirilemeyecek olan bir sonucun önceden belirlenmesidir ve bu bakımdan insana en küçük bir özgürlük tanımaz. Antikçağ Yunan felsefesi de yazgıcılık anlayışını güden bir felsefedir. Örneğin Sofokles'in *Antigon*'unda toplumun sesi olan koro şöyle bağırır: *"İnsanlar ahnlarına yazılmış olan felâketlerden asla kaçıp kurtulamazlar"*. Ancak Yunanlılar alınyazısına, sadece insanları değil, tanrıları da bağlamışlardır. Tanrılar da, insanlar gibi, yazgılarını yaşamaktadırlar. Hıristiyanlık, yaz-

gıcılığa, önceden bağışlanmış ya da mahkûm edilmiş olmak kavramlarını eklemiştir. "Alınyazısı öğretisi, başarının, ne çalışmaya ne de insanın becerikliliğine dayanmadığının, insanın denetinden bağımsız koşullara bağlı olduğunun dinsel ifadesidir". İnsanlar, alınyazılarına boyun eğmelidirler, durumlarına razı olmalıdırlar, yükselmek ya da daha iyi yaşamak istememelidirler. Yazgıcılık öğretisi, metafizik alanda, insanın tanrı karşısındaki sorumluluğu ilkesiyle bir hayli çatışmış; bu çatışma *elindelik* (irade-i cüz'iye) öğretisiyle çözümlenmek istenmiştir. Oysa insan kafası, ortaçağın en karanlık günlerinde bile ve en ağır engizisyon baskısına karşı yazgıcılık öğretisini kökünden yıkıncaya kadar şu soruyu sormakta devam etmiştir: Her şey önceden ve bir ilksizlikte (eternite) belirlenmişse, ceza niçin?.. Metafizik yazgıcılık (fatalizm), bilimsel gerekircilikle (determinizm) karıştırılmamalıdır. Gerekircilikte belli bir neden belli bir sonuç doğurur, neden ortadan kaldırılarak sonuç değiştirilebilir. Yazgıcılıktaysa ne neden bellidir, ne de sonuç; belli olan tek şey, belli olmayan bir sonucun değiştirilemeyeceğidir. Bu yüzdendir ki hastalanan gerekirci hekime gider, çünkü sonucu değiştirebilir; hastalanan yazgıcıysa yatağa girip sonucu bekler, çünkü ne etse bu sonucu değiştiremeyeceğine inanmaktadır. *Bk.* Zorunluk, Özgürlük, Rastlantı, Yasa, Gerekircilik, Nedensellik.

YEĞİNLİK. (*Os.* Şiddet, *Fr.* Intensité, *Al.* Intensitaet, *İng.* Intensity, *İt.* Intensita) Sayıyla ölçülemeyen ve uzamla gösterilemeyen azlık ya da çokluk... Yeğinlik, kendini bir uzamla belirtebilen geometrik miktarlar gibi kaplamlı (*Fr.* Extensif) miktarlar karşıtı olarak, kendini bir uzamla belirtemeyen ve sayıyla ölçülemeyen miktarlar anlamındadır. Bir heyecanın ya da herhangi bir duyumun azlığı ya da çokluğu (miktar) sayıyla ölçülemediği gibi uzamla da belirtilemez, ancak "çok" ve "az" gibi deyimlerle dilegetirilir. Konuşma dilinde de fizik ölçüye vurulamayan miktarlar, psişik ölçü olan yeğinlikle nitelenir, örneğin "şiddetli fırtına" denir. *Bk.* Nicelik, Nitelik.

YELENEKLİK. (*Os.* Heveskârlık, *Fr.* Dilettantisme) Yüzeysel özengenlik... *Özenticilik* ve *amatörlük* anlamlarında da kullanılır. Sözcüğün kökeni İtalyancadır. Yüzeysel özenticiye de *yelenek* (*Os.* Heveskâr, *Fr.* Dilettante) denir. İyi niyetli heveslilikleri de dilegetirir. Bununla beraber, ruhbilim deyimi olarak gerçeği bulmak isteğini taşımaksızın yüzeyde kalıp sözcük oyunlarıyla oyalanmakla yetinen bilim, sanat ya da felsefe heveskârlığı anlamındadır. Yelenekler, hiç bir zaman derine inemediklerinden yel ne yandan eserse o yana dönerler, hangi akım modaysa onun peşine takılırlar. Yeleneklik, bir çeşit düşünsel zıppeliktir.

YENİDÜŞÜNCECİLİK. (*Os.* Nev iftikârîyye, İftikârîyyei cedide, Tasavvurîyyei müteceddide; *Fr.* Néo-idéalisme) Bilimsel verilerle uyuşturulmaya çalışılan XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl düşünceciliği... Türkçe yazımıyla *yeni idealizm* de denir. *Yenihegelcilik*'le anlamdaş sayanlar da var (Örneğin *Bk.* Osman Pazarlı, *Felsefe Tarihi,* Istanbul 1964, Remzi Kitabevi, s. 204). *İradeci metafizik* de deniyor (Örneğin *Bk.* Lenin, *Felsefe Defterleri,* Sorbonne kitaplığında doğa bilimleri ve felsefe kitapları üzerine notlar, Ludwig Stein, *Philosophische Strömungen der Gegenwart,* Stuttgart 1908). Kimi felsefe tarihçileri de bu deyimle özellikle Benedetto Croce ve Giovanni Gentile'in temsil ettikleri İtalyan Hegelciliğini dilegetiriyorlar (Örneğin *Bk.* Dagobert D. Runes, *Dictionary of Philosophy,* Ames, Iowa 1956, s. 208). Fransız düşünürü Main de Biran'ın *iradeci kişicilik* (*İng.* Voluntaristic personalism), Victor Cousin'in kimi papazlarca *edep gerekleri felsefesi* (*Fr.* Philosophie de convenance) adıyla anılan öğretileri de yenidüşünceci öğretiler sayılıyor (*Bk.* İbid, s. 147). Çağımızda yenidüşünceciliğin çok ve çeşitli biçimleri meydana çıkmıştır: Olaybilim, Mah'çılık, yenigerçekçilik, yenileştiricilik, kişilikçilik, yaşam felsefesi vb. yenidüşüncecilik disiplini içindedir. Genellikle Félix Ravaisson, Jules Lachelier, Maurice Blondel, Boutroux, Bergson, Herbert Bradley, Bernard Bosanquet, Th. Hill Green, Octave Hamelin, Rudolph Hermann Lotze, Gustave Th. Fechner, Wilhelm Wundt yenidüşünceciliğin başlıca temsilcileri sayılmaktadır. Çağdaş burjuva felsefeleri, yeni ya da eski düşünceci öğretilerdir. Bu açıdan bakınca, çağımızın moda felsefesi olan varoluşçuluğun bile yenidüşünceci bir öğreti olduğu kolaylıkla görülür. Bütün bu öğretilerin ortak niteliği, kimilerinin bilimsel verilere dayanma savlarına rağmen, bilime karşı ve bilimdışı oluşlarıdır. *Bk.* Düşüncecilik.

YENİGERÇEKÇİLİK. (*Os.* Nev hakikîyye, Hakikîyyei cedîde, Hakikîyyei müteceddide; *Fr.* Néo-réalisme) Eski gerçekçiliği çeşitli açılardan sürdüren ve sözde yenileştiren idea-

list akımlar... *Yenigerçekçilik* deyimi; yenidüşünceci, yeniolgucu, matematik mantıkçı vb. gibi çeşitli eğilimleri aynı idealist yapıda dilegetiren geniş kapsamlı bir deyimdir. Ortak savları, ideal varlıklar saydıkları kavramların gerçekliğini ve bilinenin bilgiden bağımsız olarak zihinde içkin bulunduğunu ilerisürmektir. Bilgi kuramlarına *bilgibilimsel bircilik* (*Fr.* Monisme épistémologique) adını veren yenigerçekçiler, bilgi içeriğinin bilme sürecinden bağımsızlığını saltıklaştırırlar. Bilimsel görünme çabası içindedirler, metafizik bir öğreti oldukları halde metafiziğe karşı çıkmak çelişkisine düşerler. Kendi idealizmlerini görmezlikten gelerek yenihegelci idealizmle savaşırlar. Bir yandan doğayı ve doğa bilimlerini temel almak gerektiğini ilerisürerken, öbür yandan kavramların zihinden bağımsız olarak varbulunduğunu söylerler. Koyu bir idealist olan Profesör W. T. Stace bile, *Hegel üstüne* yaptığı bir incelemede dayanamayıp şöyle der: "Şimdiki zamanda kendilerini yenigerçekçiler olarak adlandıran bir filozoflar okulu var. Bunlar evrensellerin (tümellerin, genel kavramların, O. H.) gerçekliğini ya da varlığını kabul ediyor, ama zihinsel olmadıklarını söylüyorlar. Bu görüşe göre evrensellerden nesnel kavramlar gibi konuşmak yanlış. Geleneksel platonik idealar bile şimdi bu filozoflar tarafından formlar diye adlandırılıyor. Belki de bunda bir terminoloji tartışmasının ötesinde bir şey yok. Evrensellerin zihinsel olmadıklarını söylerken belki de benim, senin, tanrının, herhangi bir bireysel zihnin düşünceleri olmayıp zihinlerden bağımsız biçimde varolduklarını anlatmak istiyorlar. Tabiî Platon, Aristoteles ve Hegel de tam bunu savunmuşlardı. İster idealizmin dilini kullanarak evrensellerin nesnel düşünceler olduğunu, ister yenigerçekçiliğin dilini kullanarak bunların zihinsel, yâni öznel olmadığını söyleyelim, pek bir şey değişmez" (İbid, Birikim yayınları, Murat Belge çevirisi, s. 28). Yenigerçekçilik, İngiliz yenigerçekçiliği ve Amerikan yenigerçekçiliği olmak üzere iki kampta okullaşmıştır. İngiliz yenigerçekçiliğini G. E. Moore, Bertrand Russell, S. Alexander, T. P. Nunn, A. Wolf, G. F. Stout ortaya atmışlardır. Amerikan yenigerçekçiliği de F. J. E. Woodbridge, G. S. Fullerton, E. B. Mc Gilvary, E. B. Molt, W. T. Marvin, W. P. Montague, R. B. Perry, W. B. Pitkin, E. G. Spaulding izlemektedirler. Yeniolguculukla karışmış bir yenigerçekçilik anlayışının başlıca temsilcisi de A. J. Ayer'dir. Cambridge'te İngiliz yenigerçekçiliğinin kurucusu sayılan George Edward Moore (1873-1958)'a göre sağduyu; evrenin ruhsal bir nitelik taşıdığını, ölümden sonra yaşamayı, tanrısal usun varlığını ve eylemlerini asla yadsımaz. Yenigerçekçiliğin bir başka temsilcisi Alfred North Whithead (1861-1947)'e göre de yenigerçekçilik, materyalizmle idealizmin öğelerini bileştirmiştir; *Process and Reality* (1929) adlı yapıtında dünyasal süreçlerin bir tanrı deneyi olduğunu, tarihi düşüncelerin ve dolayısıyla büyük adamların yönettiğini anlatır. Yenigerçekçiliğin büyük temsilcilerinden biri olan Bertrand Russell (1872-1970) da yenigerçekçiliği yeniolguculukla birleştirir ve felsefenin dilin mantık açısından çözümlenmesinden başka bir şey olmadığını, ruhbilimin de tüm bilimlerin temeli olduğunu ilerisürer, bilgi kuramında bilinemezcidir, özdekçi bilgi kuramını yadsır ve bunun yerine şüpheciliği yerleştirir. Görüldüğü gibi, bütün bunlar bilimdışı idealist savlardır. *Bk.* Gerçekçilik, Yenidüşüncecilik, Yeniolguculuk.

YENİHEGELCİLİK. (*Os.* Nev Hegeliyye, *Fr.* Néo-Hégelianisme) Dinsel ve kurgusal felsefeyi savunmak üzere ilerisürülmüş eytişimsel özden yoksun Hegelcilik anlayışları... Eytişimden yoksun idealist Hegelciliğin usaaykırı bir biçimde çeşitli yorumlarını dilegetirir. Yenihegelcilik, Hegel'in diyalektiğindeki bütün sağlam ve olumlu yanları bir kenara bırakarak bütün idealist yanları ele almak ve büyütmek yolunda belirmiştir. Yenihegelcilere göre hayat uyuşturulamaz karşıtlıklarla (antagonizm) doludur. Uyuşturulamaz karşıtlıklar doğaldır, hayatın yapısı gereğidir ve insanlarca hiç bir zaman aşılamaz, çözümlenemez. Öyleyse insanlar uyuşturulamaz karşıtlıkların aşılması yolunda hiç bir çaba göstermeksizin kendilerini hayatın akışına bırakmalıdırlar. Kimi yenihegelciler de karşıtlığın aşılması yerine uyuşturulmasının olanaklı bulunduğunu ilerisürerler. Eytişimi tümüyle yadsıyanları olduğu gibi onu sadece bilinçsel alana indirgeyenleri de vardır. Fransa'da varoluşçulukla kaynaştırılmış, Mussolini İtalya'sında faşizmin emrine verilmiştir. Bu tüm idealist yenihegelciliği İskoçya ve İngiltere'de J. H. Stirling, John ve Edward Caird, T. H. Green, F. H. Bradley, B. Bosanquet, R. B. Haldane, J. E. Mc Taggart; Amerika'da da W. T. Harris, Josiah Royce izlemektedirler. *Bk.* Hegelcilik.

YENİKANTÇILIK. (*Os.* Nev tenkidiyye, Tenkidiyyei cedîde, Tenkidiyyei müteceddide; *Fr.* Néo-kantisme, *Al.* Neukantianismus, *İng.* Neo

-Kantianism) Eytişimsel ve özdekçi yanından yoksun idealist Kantçılık anlayışları... XIX. yüzyılın sonlarına doğru "Kant'a dönüş" sloganıyla ilerisürülmüştür. Kantçılık ya da eleştiricilik adları altında Alman düşünürü Kant'ın sistemi, idealist bir yapı içinde yükselmiş bir çeşit "utangaç özdekçilik" olmakla beraber birçok düşünceleri geniş çapta etkilemiş bir akımdır. XIX. yüzyılda yenileştiricilik ya da yenikantçılık adı altında Almanya'da Albert Lange (1828-1876) ve Fransa'da Charles Renouvier'nin (1815-1903) öncülükleriyle Hermann Cohen (1842-1918) ve izdaşlarında beliren olgucu bir yapı içinde canlanmıştır. Yenikatçılık da, eski idealist gerçekçiliği diriltmeye çalışan yenigerçekçilik gibi, bir çeşit yeniolguculuk (neo-pozitivizm) karakterindedir. Daha açık bir deyişle yenikantcılık "Auguste Comte'tan temizlenmiş bir olguculuk"tur. Yenikantçılık da, özet olarak, şöyle der: *Olaylardan başka hiç bir şeyi bilemeyiz, bilim olayları incelemekle yetinmelidir*... Liebmann, J. Volkelt, A. Riehl, H. Cornelius, H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer, A. Lieber, Windelband, Rickert, Lask gibi birçok düşünürler bu anlamdaki yenikatçılığı savunmuşlardır. Lange'nin önderliğindeki Alman yenikantçılığı Kant'ın usçuluğuna, Renouvier'nin önderliğindeki Fransız yenikantçılığı Kant'ın töreciliğine önem vermiştir. Özellikle Lange'nin düşünceleri, idealist kafalardaki bulanıklığı belirtmek bakımından yeterli bir örnektir. Lange'ye göre özdekçilik bilimsel bir yöntem olmakla yetindiği sürece doğrudur, nesnelerin kendiliklerini açıklamak gibi bir kuruntuya kapılınca yanlış bir yola girmektedir. Çünkü özdek dediğimiz şey, sonuç olarak, düşüncemizin tasarımlarından ibarettir. Bu yüzden de asıl gerçeklik materyalizmde değil idealizmdedir. Kaldı ki idealizm, insanın mutluluğu için de gereklidir. Bilim, kendiliğinde şey'i bilemez. Özdekçilik de, bu yüzden, sadece olaylarla uğraşan bir bilim olarak kalmalıdır. XIX. yüzyılda, bu Kantçı-olgucu yeni görüş, Claude Bernard (1813-1878), Dubois-Reymond (1818-1896), Helmholtz (1821-1894), Wilhelm Wundt (1832-1930), H. Taine (1828-1893), E. Renan (1823-1892), Schérer (1815-1889) gibi pek çok ünlü bilgin ve düşünürü etkilemiştir. Yenikantçılık, Marbourg okuluyla (Cohen, Natorp, Cassirer) Baden okulunda (Windelband, Rickert) geliştirilmiştir. İtalya'da C. Cantoni, Tocco; Rusya'da Vedenski, Çelpanov ve yasal Marksçılar Kant'ın idealizmini geliştirmeye çalışan yenikantçılardır. Yenikantçıların ilerisürdüklerine göre, XIX. yüzyılda felsefe çöküyormuş, bu yüzden de felsefeyi kurtarmak için Kant'a dönülmüş. Oysa XIX. yüzyılda çökmeye başlayan felsefe değil, burjuva gevezeliklerinden ibaret olan burjuva felsefesiydi ve burjuvazinin kendini destekleyebilecek güçlü bir idealizme gereksinimi vardı. Yenikantçılığın ya da Kant'a dönüşün özdeksel varlık nedeni budur. Engels, şöyle der: "Yenikantçı bilinemezci ortaya çıkıp diyor ki: Bir nesnenin niteliklerini doğru olarak algılayabiliriz, ama nesnenin kendisini hiç bir duyusal ya da zihinsel yolla kavrayamayız, kendinde varlık kavrayışımızın ötesindedir. Hegel buna çok önceleri şu karşılığı vermişti: Bir nesnenin bütün niteliklerini biliyorsanız o nesnenin kendisini de biliyorsunuz demektir. Geriye, sözkonusu nesnenin bizim dışımızda varolduğundan başka bir şey kalmaz. Ve duyularınız size bu olguyu öğrettiği zaman kendinde varlığın, Kant'ın o ünlü *Ding an sich* bilinemezinin üst yanını da kavramış olursunuz". Engels, gerçek bir bilim adamı ağırbaşlılığıyla şunları da ekler: "Kant'ın çağında doğal nesneler konusundaki bilgimiz öylesine bölük pörçüktü ki, onların üstünde bildiğimiz az bir şeyin ötesinde esrarlı bir *kendinde-varlık* bulunduğu sanılabilirdi. Ama bu kavranamaz sanılan nesneler bilimin dev adımlarıyla ilerlemesi sonunda kavrandılar, çözümlendiler, üstelik de yeniden üretildiler". Kant XVIII. yüzyılda yaşamıştı. Ya XIX.yüzyılla XX. yüzyılın yenikantçılarına ne demeli? Onlara ne deneceğini de gene Engels söylüyor: "Yenikantçı, bir bilim adamı olduğu ölçüde, eşdeyişle herhangi bir şeyi bildiği ölçüde özdekçidir. Ama biliminin dışında, hiç bir şey bilmediği alanlarda bilgisizliğini Yunancaya çevirir ve ona *agnostisizm* (bilinemezcilik) der". Yenikantçılığın olağanüstü yaygınlaşmasının nedenleri, özellikle Almanya'daki sınıf ilişkilerinin değişmesinde ve genellikle dünya burjuvazisinin ideolojik gereksinimlerinde yatar. Paris komününden dehşete kapılan burjuvazi, toplumculukla savaşımında kullanabileceği idealist bir felsefeyi şiddetle gereksiyordu. Doğa bilimleriyle toplum bilimleri arasında bir antitezin varlığını, bunun sonucu olarak da toplumsal gelişmenin doğadaki gelişme gibi yasalı olamayacağını ve toplumsal olayları bilimsel olarak bilmenin olanaksız bulunduğunu ancak Kant'ın idealizmi gösterebilirdi. Özellikle Kant'ın kuramsal ve kılgısal us ayrımları, o her derde devâ bilinemezciliği burjuvazinin başlıca güç kaynağı olmuştur. Bu yüzdendir ki Baden okulunun yenikantçı profesörleri şöyle derler: "Tarih, kültürel değer taşıyan

tekil olguların bilimidir ve hiç bir zaman yasalı olamaz". Toplumsal olayları bireysel olaylara ve toplumsal gelişmeyi kültürel gelişmeye indirgeyen bu görüş, yenikantçılığın özüdür. Bundan ötürü de toplumbilimde pek çok yenikantçı öğretiler türemiştir. Bu yenikantçı burjuva toplumbilimlerinin ortak yanları; Max Weber, W. Windelband ve H. Rickert'in tarihsel süreçte, nesnel etmenlerin rolünü görmezlikten gelerek, öznel etmenlerin rolünü abartıp saltıklaştıran idealist savlarıdır. *Bk.* Eleştiricilik, Toplumbilim.

YENİOLGUCULUK. (*Os.* Nev ispâtiyye, İspâtiyyei cedîde, İspâtiyyei müteceddide; *Fr.* Néo-positivisme, *Al.* Neupositivismus, *İng.* Neo-positivism) Felsefeyi dil çözümlemelerine indirgeyen, bilimi de dille sınırlayan idealist akım... Olguculuk, temelde, Alman düşünürü Immanuel Kant'tan gelen *"olaylardan başka hiç bir şeyi bilemeyiz"* varsayımına dayanır. Bu bakımdan yenikantçılık, yenigerçekçilik, yenihegelcilik gibi bütün idealist öğretiler, az çok, zorunlu olarak olgucu bir sonuca varırlar. Olaylardan başka hiç bir şeyi bilemeyeceğimize göre, bilim de sadece olayları incelemekle yetinecek ve *kendiliğinde şey*'in alanına el uzatmayacaktır. Yeniolgucular, olguculuk öğretisini bu anlamdaki bilimselliğe uygulayarak, bilimsel kuralların değerini ölçebilecek yanılmaz bir ölçüt buldukları kanısındadırlar. Bu ölçüt de dil ve somut mantık incelemeleridir. Gerçeğin bilgisi, bilimsel düşüncenin verilerinden ibarettir. Demek ki felsefeye dilin çözümlenmesinden başka yapacak bir iş kalmamaktadır. Felsefe ve bilim tüm mantık işidir. Bu yüzden yeniolguculuk, *bilim felsefesi* ya da *mantıkçı olguculuk* (*Fr.* Positivisme logique) adlarıyla da anılır. Yeniolguculuğun temelleri Bertrand Russell, L. Wittgenstein, M. Schlick, R. Carnap, H. Reichenbach, Tarski, W. Quine, A. Pap, G. Ryle, A. Ayer taraflarından atılmıştır. Yeniolguculuğun ayırıcı niteliği, bilimsel terimlerin semantik çözümlenmesine dayanmaktadır. Bu düşünceyse, örneğin Amerikan semantikçisi S. Chase'in elinde "sömürme" teriminin dilden atılmasıyla sömürme olayının da ortadan kalkacağı sonucuna varmaktadır. Yeniolgucular, *olay* deyiminden, nesnel fenomenleri ve olguları değil, öznel duyumları ve tasarımları anlamaktadırlar. Onlara göre bilim sadece olaylarla uğraşacaktır, ama olayların nesnel gerçeklikleri yoktur, örneğin bir limonun gerçekten var olup olmadığı ve nasıl bir süreçle varlaştığı sorulamaz ve incelenemez. Limon, sadece dille anlaşılan tat, burunla duyulan koku, gözle görülen renk ve biçimden ibarettir ve yalnız bu nitelikleri bilimsel bir araştırmanın ve yargının konusu olabilir. Bilim, nesnel dünyayı asla bilemez. Yeniolgucular, böylece, felsefenin temel sorunlarını tümüyle yok ettikleri ve bilimi en ilkel yanından aldıkları halde, varsayımlarına *bilimsel felsefe* adını takmaktan çekinmemektedirler. Gerçekte yaptıkları iş, *olay* teriminden öznel duyumları ve tasarımları anladıklarına göre, yalın bir öznel idealizmden ibarettir. Yeniolgucular, töresel alanda da aynı özelliği gütmektedirler. Onlara göre töresel bir kanı, kişisel bir kanıdır ve başkalarını bağlamaz. Nesnel töresel kurallar yoktur. Bundan çıkan sonuç da açıkça şudur: Nesnel töresel kurallar arayanlar dine başvurmalıdırlar. Yeniolguculuk, görüldüğü gibi, metafiziğe sırt çevirme ve bilimselleşme iddialarına rağmen, bilimin tüm dışında ve metafiziğin tüm içinde bulunan gerici idealist bir öğretidir. Öznel düşünceci yeniolguculuk, çağımızda, aynı yapıda olmak üzere, çeşitli adlar ve okullarla boy göstermektedir. Örneğin Avusturya'da M. Schlick'le öğrencilerinin kurduğu *Viyana okulu*, İsveç'te *Upsala okulu*, H. Reichenbach ve C. Hempel'le izdaşlarının oluşturduğu *Berlin bilimsel felsefe derneği*, Almanya'da ayrıca *Münster grubu* (Scholz), İngiltere'de *Lengüistik felsefe grubu* ve ayrıca Moore'u izleyen *Analitik düşünürler* (Stebbing, Wisdom vb.), *Lvov-Varşova okulu* (özellikle K. Aidukewicz), Viyana grubuna bağlı olarak *Alman mantıkçı olguculan* (Carnap, Neurath vb.), Amerika'da *Pragmacı yeniolgucu akım* (E. Nagel, H. Morgenau, W. Quine, Morris, Bridgman vb.) ve ayrıca *bilimsel görgücülük* (*Fr.* Empirisme scientifique) adı altında toplanan pek çok düşünür yeniolgucudurlar. Bilim adamı geçinen bu kadar çok profesörün böylesine bir bardak suda fırtına koparmaya çalışmalarının nedeni, kolaylıkla anlaşılamaz. Emperyalizmin merkezi olan Amerika'nın bugün yeniolguculuğun da merkezi olduğu unutulmamalıdır. Bu bilimdışı akıma kendilerini kaptırmış bulunan kimi iyi niyetli bilim adamları, yeniolguculuğun pek çok felsefe sorunları karşısındaki aczini itiraf etmekte ve bunu *yeniolguculuğun bunalımı* (*Fr.* Crise de néo-positivisme) olarak nitelemektedirler. Felsefeyi bir dilbilgisi çözümlemesine indirgemek, onu yoketmek demektir. Yokedilen bir felsefeye *bilim felsefesi* adını vermekse yeniolgucu bulanık kafalılığın yapabileceği bir şeydir. Bundan ötürü yeniolguculuk, *sözde bilim felsefesi* (*Fr.* Soi-disant philosophie de science) adıyla

anılır. *Bk.* Olguculuk, Tekbencilik, Öznel Düşüncecilik, Yeniolgucu Toplumbilim.

YENİOLGUCU TOPLUMBİLİM. Yeniolgucu toplumbilim anlayışı... Başta Rus asıllı De Roberty (1843-1915) ve izleyicileri A. Espinas, Draghicesco, İzoulet olmak üzere günümüz Amerika'sında pek çok toplumbilimci yeniolgucudur. Yeniolgucu burjuva toplumbilimcileri, toplumsal gelişmenin nesnel etmenlerini görmezlikten gelirler. Toplumsal gelişmeyi *ruhsal erke* (*Fr.* Énergie psychique) kavramıyla betimlerler ve erkenin bir belirtisi sayarlar. Fizik biliminin *töz* ve *güç* kavramlarını mekanik bir biçimde özdek ve bilinçle özdeş kılarlar. Özdeksel devimin toplumsal biçiminin özgül ırasına sırt çevirirler. Mantıkçı yeniolguculuğun ne idüğü belirsiz *atomsal olgu* (*İng.* Atomic fact) kavramını toplumsal yaşama uygulamaya çalışırlar (Mantıkçı yeniolgucuların bu kavramı, gerçekte Ernst Mach'ın *evrensel öğeler*'inden başka bir şey değildir, düşünce objelerinden meydana gelir). Öylesine bilim ve gerçekdışı savlar ilerisürerler ki burjuva toplumbilimcileri bile, yeniolgucu toplumbilimcileri eleştirmekten kendilerini alamamışlardır. Örneğin idealist Pitirim Sorokin özetle şöyle der: "Kullandıkları işlemsel yöntem, fizikteki işlemsel yöntemin bir karikatürüdür. Bu yöntemi sözde deneysel ve sözde araçsal bir niteliğe dönüştürmüşlerdir. Bilimsel testlerinin bilimsellikleri, antikçağın fal testlerinin bilimselliğinden daha ciddî değildir. Matematiksel modeller yöntemini kullanma çabaları, kurulması için gerekli yapı gereçlerinin ortada bulunmadığı toplumbilimsel bir saray resmi yapmaktan ileri gidememektedir. Çeşitli psiko-sosyal görüngüleri niceleştirmeleriyse ya verimsiz bir numaralandırma, ya da matematiğin yerine ham bir stenografi getirme çabasından başka bir şey değildir. Fizik bilimlerinden aktardıkları terimler, kavramlar ve formüller; bunların fizik bilimindeki anlamlarından uzaklaştırılmakta, toplumbilimi anlamsız ve bir yığın asalak terim, kavram ve sav kırıntılarıyla doldurmuş olmaktadır" (P. Sorokin, *A. Quest for an Integral System of Sociology,* Mexico 1961, s. 7-8). *Bk.* Yeniolguculuk, Toplumbilim.

YENİPLATONCULUK. (*Os.* Neveflâtûnîyye, Eftâlûnîyyei cedîde, Eflâtûnîyyei müteceddide; *Fr.* Néo-platonism, *Al.* Neuplatonismus, *İng.* Neo-Platonism) Doğu dinleriyle Hıristiyanlığın da etkisinde kalarak Aristoteles, Pitagoras ve stoa öğretilerinin kaynaştırılmasıyla gizemciliğe dönüştürülen Platonculuk... *Yeniplatonculuk,* İskenderiye'de Ammonius Sakkas tarafından ortaya atılmıştır. Bu yüzden ona *İskenderiye okulu* da denir (Bununla beraber bu deyimi, İncil'i yorumlayan Philon'un Yahudi felsefesiyle İ.S. II. ve III. yüzyıllardaki İskenderiye'li Hıristiyan düşünürler için kullanmak daha doğru olur). Yeniplatonculuk, Sakkas'ın öğrencisi Plotinos tarafından İ.S. 529 yılına kadar sürdürülmüştür. Pitagorasçı öğelerle büsbütün gizemselleştirilen Suriye ve Atina Yeniplatonculuğuna *Çoktanrıcı Yeniplatonculuk* da denir. Yeniplatonculuk, *yeni akademi*'yle karıştırılmamalıdır. İlk Hıristiyanlıkla Müslüman ülkelerinde gelişen gizemci felsefeyi büyük çapta etkilemiştir. Evrensel oluşmayı tinsel ilkeyle açıklar, bundan ötürü de gerici bir nitelik taşır. Plotinos'un öğrencisi Porphyrios, Jamblikhos'un öğrencisi ve Bergama Yeniplatoncu okulunun kurucusu Kappadokia'lı Aedesius, Atina'lı Plutarkhos, Kilikya'lı Simplikios ve Damaskios, kadın düşünür Hypatia Yeniplatonculuğun öğretmenleri olmuşlardır. Yeniplatonculuğun çeşitli okulları ve anlayışları arasında en dizgelisi ve etkilisi Plotinosçuluktur. Plotinos'un öğretisi, her türlü özdekçiliği yadsıyan ve tüm tinciliği ilerisüren katıksız idealist bir öğretidir. Plotinos'a göre evren ve insan, Tanrı'dan gelmiştir ve Tanrı'ya dönmektedir. İniş merdiveninin ilk basamağında ruhlar, ikinci basamağında hayvanlar, üçüncü basamağında nesneler vardır. Çıkış merdiveninin ilk basamağındaysa anlamak, ikinci basamağında sonuç çıkarmak, son basamağında mistik seziş (gizemcilik) vardır. Böylece Tanrı'dan ruh olarak çıkan nesnel varlık dünyaya inerek özdekleşiyor ve özdek olarak da esrime yoluyla yeniden Tanrı'ya dönüyor (sudur ve uruç, emanation). Tanrı, bizim düşündüğümüz hiç bir şey değildir, çünkü her şeydir. Tanrı her şeyin iyiliğini isteyen baba'dır. İnsan ruhları, kaba özdeklere bürünmek için hayatlarını tanrılık hayattan ayırmışlar ve yeryüzüne inmişlerdir. Çektikleri, işte bu davranışlarının cezasıdır. Plotinos'un töresine göre insanları Tanrı'ya götürecek yolun üç geçidi vardır: Sanat, sevgi, felsefe. İnsan ancak bu geçitlerden geçerek ya da bu basamaklardan çıkarak Tanrı'ya ulaşabilir (benzeyebilir). Sanatçı, ide'yi duyulur görünüşlerinde, seven kişi ruhunda, filozofsa Tanrı'da aramaktadır. Plotinos'un ünlü *evrensel ruh* (*Os.* Ruhu âlem, *Fr.* L'âme universelle) kavramı, İslâm tasavvufunda, aynı anlamda olarak *ruhu küllî, nefsi kül* ve *aklı kül* deyim-

leriyle dilegetirilmiştir. Bu kavram çok daha sonra Batı felsefesinde ve özellikle de Hegel tarafından kullanılmıştır. Yeniplatonculuk, antikçağ *Yunan felsefesinin sonu* olarak nitelenir. Hegel, *Felsefe Tarihi Dersleri*'nde *Yeniplatoncular* (*Os.* Nevfelâtûmîler, *Fr.* Néoplatonistes)'ı "tanrı üzerine bir hayli ince kıyılmış palavra" ilerisürmekle suçlamıştır. Lenin *Felsefe Defterleri*'nde Hegel'in bu yargısının yanına şu notu koymuş: "Ama bu açıkça tanrıya götüren felsefesel idealizm, ikiyüzlü ve korkak bilinemezcilikten daha dürüsttür". Hense-Leonard, *Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi* adlı değerli yapıtında Yeniplatonculuğu şöyle anlatır: "İskenderiye'de, Hellenizmin vaktiyle büyük bir Yahudi cemaati barındıran bu büyük merkezinde, kutsal kitabın görüşlerini Hellen'lerinkiyle birleştirme denemesi yapılmıştır. Philon Judaeus (İ.S. 50), *Eski Ahid*'in tanrı kavramını saltık olarak dünyadan ayırıp tanrıyı düpedüz belirlenemeyen ve tanınamayanla bir tutuyor. Tanrının özdekle, ne biçimde olursa olsun, dokunma durumuna girmekten uzak tutulması gerektiğinden, idealara tanrıyla dünya arasında aracı olmak görevi düşüyor. Bütün ideaların birleştikleri ortak nokta stoalıların *logos*'udur. Bu öğreti, birtakım noktalarda Plotinos (204-270)'un öğretisiyle birleşiyor. Plotinos'un öğretisi, Platon ve Aristoteles öğretilerinin yeni bir yorumudur. Platon'un yanyana duran dört ilkesi; iyilik ideası, idealar âlemi, görünüş âlemi ve özdeği Plotinos birbirinden çıkarmaya çalışıyor. Bunun için de en yüksek ilke olan *bir*'den idealarla birlikte *nus* (us-ruh)'u, ondan ruh âlemini, ondan da özdeksel âlemi sızdırıyor. İyilik ideasının karşılığı olarak ideaların pek üstüne çıkarılan en yüksek ilke, yani *bir*, bu iş özneyle nesne ikiliğini gerektireceği için, ne tanıyıcıdır ve ne de tanınabilir. Bu *bir* kendi kendine dönerek özne (subjekt), yani *nus* ve nesne (objekt), yani *idealar* ikiliğini yaratır. Nus'un ve ideaların kopyası ruh, evren ruhu (âlem ruhu) ve tekruh'dur, ruhtan dünya meydana gelir. Ruhun dünya yüzüne inmesinin bir suçlanmadan ilerigeldiğini söyleyen kötümserliğe (pessimismus'a) rağmen Plotinos duyular âleminin eksikliğini övüyor ve bir teodise (tanrının haklı gösterilmesi) yapıyor. Sanat eserlerinde sadece bir *taklidin taklidi*'ni gören Platon'a karşı Plotinos bunlarda ideaların taklidini görüyor. Plotinos'un etkisi, kişinin ben-liliğinin (Ho ego) bireyce duyulup yaşanmasıyla ve ruhla tanrının varlık yakınlığının doğrudan doğruya görünmesiyle zamanımıza kadar uzanmaktadır. Onun felsefe yapısı, ruhun kendi kendisiyle konuşmasıdır" (İbid, c. I. Bölüm 63). *Bk.* Plotinosçuluk, Platonculuk.

YENİTOMACILIK. (*Os.* Yeni Tomasçılık, *Fr.* Néo-thomisme) Katolik kilisesinin çağdaşlaştırılmaya çalışılan resmî öğretisi... *Yeniskolâstik* de denir. Aquino'lu ermiş Thomas'nın öğretisini sözde çağdaş bilimsel verilerle uzlaştırır. 1879 yılında Papa XIII. Leon tarafından Hıristiyanlığa uygun tek felsefe olarak ilân edilen ve Jaques Maritain (1882-1955) ve Etienne Henri Gilson (1884-1978) gibi düşünürleri de peşine takan Yenitomacılık, metafizik yapısı içinde, nesnel gerçekliği savunmak iddiasındadır. Yenitomacılara göre nesnel gerçeklik vardır, çünkü insanın bilincinin dışındaki bütün nesneler de Tanrı tarafından yaratılmıştır. Tanrı, insana bu nesnel gerçekliği bilsin ve tanısın diye bir us (akıl) vermiştir. İnsan elbette, bilincinin dışındaki bu nesnel gerçekliği, usunun yardımıyla bilecek ve tanıyacaktır. Yenitomacılar, bu konuda, varoluşçuların (egzistansiyalizm) usaaykırıcılıklarını suçlarlar ve varoluşçulara karşı insan usunu savunurlar. Bu bakımdan, örneğin bir Tanrısız varoluşçuyla bir Tanrıcı Yenitomacının tartışması pek eğlendiricidir. Oysa Yenitomacıların bu usçulukları, metafizik anlamda bir usçuluktur; çünkü dinsel dogmalara aykırı bulunan bilimsel gelişmeyi usaaykırı bulmaktadırlar. Yenitomacılığa göre doğa, tanrısal düşüncenin ve tarih tanrısal amacın gerçekleştirilmesinden ibarettir. Örneğin, Yenitomacı İngiliz tarihçisi A. Toynbee: "Tarihin, Tanrı'nın esrarlı eliyle yönetilmekte olduğunu" ve "yalnız din kurumunun gerçek kurtuluşu ve mutluluğu" sağlayabileceğini savunmaktadır. Toynbee'ye göre, "tarih, Tanrı tarafından önceden belirlenmiştir" ve "doğaüstü bir niteliktedir". Yenitomacılara göre gerçeğe üç yoldan erişilir: Bilim, felsefe ve din. Ama bunun bir koşulu vardır: Bilim, metafizik felsefeye; metafizik felsefe de dine aykırı olamaz. Yenitomacılara göre bilim, ancak günlük gerçekleri çözümleyebilir, saltık ve yüce gerçeğe yalnız inan yoluyla ulaşılabilir. Bilimin amacı, inanı güçlendirecek kanıtlar bulmak olmalıdır. Yenitomacılık, töresinde de, yapısı gereği ve zorunlu olarak "her türlü adaletsizliğe karşı protestonun yerine duayı koyar". Yenitomacılığa göre insan bu dünyayı değil, öteki dünyayı düşünmeli, şu gelip geçici konukluğunda başına ne gelirse boyun eğip sonsuz hayatı düşlemelidir. 1889 yılında Belçika'nın Louvain Üniversitesinde kurulan Felsefe Ens-

titüsü ve D. Mercier, De Wulf gibi profesörlerinin yönettiği *Revue Néo-Scolastique*, Yenitomacılığın yönetim merkezidir. Seçmeci bir anlayışla Aquino'lu Thomas'nın öğretisini Kant. Schelling ve Hegel idealizmleriyle kaynaştırmıştır. Toplumculuğu olduğu kadar anamalcılığı da eleştirir görünerek dinsel bir toplum örneği ilerisürer ve el altından anamalcılığı destekler. Felsefeyle tanrıbilimi aynılaştıran Yenitomacılık, çeşitli vesilelerle papalar tarafından yayımlanan dinsel-sosyo-ekonomik genelgelerle sürdürülmeye çalışılmaktadır. Anamalcılığın ve emperyalizmin dinsel savunuculuğunu yapan Yenitomacılık, üretim araçları üstündeki özel mülkiyeti bir doğal hak sayar ve tanrının buyurduğu bu hakkın dokunulmazlığını ilerisürer. Bununla beraber, savunusunu gizlemek için, toplumbilime de el atar ve anamalcılıkla toplumculuktan çok daha tüzel olduğunu söylediği kilise egemenliğine dayanan üçüncü bir toplum düzeni ütopyası önerir, arasıra anamalcılığa sudan eleştiriler de yöneltir. Örneğin ekonomik ve siyasal gücün tekeller elinde toplanmasının doğru olmadığını ilerisürer, para kazanma hırsının törebilimsel çöküntülere yolaçtığını söyler, yoksullara karşı daha şefkatli ve cömert davranılmasını öğütler. Ne var ki bizzat İsâ'nın ilerisürdüğü insan kardeşliği ve eşitliğinin sözünü etmez, yoksulluğun erdemi dogmasını görmezlikten gelir. Ünlü bir diyalektikçinin dediği gibi, "İsâ dirilmiş olsa onu bu saçmasapan düşüncelerinden ötürü mahkûm etmekten asla çekinmez". Çağdaş bilimsel kuramları bozmak (tahrif etmek), saptırmak ve kendine uydurmaya çalışmak Yenitomacılığın temel ırasıdır. Başlıca temsilcileri Gilson, Maritain, Raekmeker, Lotze de Fries, G. Wetter, Boçenski, Catherin, Brugger, Dampf, Conrad-Martius, Geyser, Manser, Nell-Breuning, Sertillanges, J. de Vries, Maréchal, Meyer, Welty vb.'larıdır. *Bk.* Tomacılık, Hıristiyan Felsefesi.

YENİ VE ESKİ. (*Os.* Cedîd ve atîk, *Fr.* Nouveau et ancien, *Al.* Neu und alt, *İng.* New and old, *İt.* Nuovo e antico) Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm süreçlerde meydana gelen iki karşıt güç... Yeni ve eskinin karşıtlığı, evrensel gelişmenin itici gücüdür. Doğasal, toplumsal ve bilinçsel tüm gelişme süreçlerinde yeni, daima eskinin yerini alır. Evrende her şey yenidir, eşdeyişle bir zamanlar yoktu; evrende her şey eskir, eşdeyişle bir zaman sonra olmayacaktır. Eski, bir zamanlar yeni olandır ve yeni, eskinin bağrında oluşandır. Gelişmeyi eski köstekler, yeni destekler. Gelişme, eskiyle yeninin savaşımıyla gerçekleşir. Gelişmenin itici gücü olan bu nesnel karşıtlık, eytişimsel ve tarihsel özdekçi öğreti tarafından ortaya konmuş ve açıklanmıştır. *Bk.* Gelişme.

YÖNTEM. (*Os.* Usûl. *Fr.* Méthode, *Al.* Methode, *İng.* Method, *İt.* Metodo) Bilgi edinmek için tutulması gereken yol... Her bilgi alanının kendine özgü bir bilgi edinme yöntemi vardır. Örneğin, matematiğin yöntemi başka, fiziğin yöntemi başka, tarihin yöntemi başkadır. Bu yöntemler, o bilgi alanında geçerli yasalardan çıkarılır. Bundan ötürüdür ki yöntem, önceden dilendiği gibi saptanmış bir kurallar topluluğu olamaz, nesnel ve bilimseldir. Felsefe, her bilime özgü yöntemlerin tümüne yön veren genel bir bilme yöntemidir. Demek ki yöntemini, özgül ve tikel yasalardan değil, evrensel yasalardan çıkarmak zorundadır. Çağımızda, birbirlerine bütünüyle karşıt durumda bulunan iki felsefe yöntemi geçerlidir. Bunlardan biri, eski metafizik yöntem, ikincisi yeni eytişim yöntemidir. Herhangi bir bilgi alanına yöntemsiz yaklaşmalar büyük engellerle karşılaşır, çoğunlukla da olanaksızdır. Bundan ötürüdür ki her bilimsel bilgi, yöntemini de birlikte oluşturmuştur. Ne var ki bütün bu özgül yöntemler, evrensel yasaların dilegetirilişi olan evrensel bir felsefe yöntemiyle bağımlı kılınmazlarsa yanlış sonuçlara varırlar. *Bk.* Eytişim yöntemi, Metafizik Yöntem, Eytişimsel Özdekçilik, Metafizik, Yasa.

YÖNTEMBİLİM. (*Os.* Usûliyât, Mebhasül usûl, Mebhasül tarîk, İlmi enhâ, İlmi turûk, İlmi menhiç; *Fr.* Méthodologie, *Al.* Methodologie, Methodenlehre; *İng.* Methodology, *İt.* Metodologia) Belli bir bilimde uygulanan yöntemlerin tümü... *Yeni yöntemler bulmaya çalışan bilim* olarak tanımlandığı gibi *mantığın bilimsel yöntemleri inceleyen bölümü*'nü de adlandırır. Klâsik mantık, iki bölüme ayrılır: Genel mantık ve yöntembilim. Genel mantık zihnin kendi kendisine uygunluğunu, yöntembilimse zihnin kendi dışındaki nesneye uygunluğunu araştırır. Tek tek yöntemlerden farklı olarak *yöntemler üstüne genel bir kuram*'dır. Yöntemleri birbirleriyle karşılaştırarak aralarındaki bağları ve nesnel dayanaklarını araştırır, daha geniş kapsamlı yöntem dizgeleri oluşturmaya çalışır. En genel yöntembilim, eytişimsel ve tarihsel özdekçiliktir. Tek tek bilimlerin bütün yöntemleri, bu en genel yöntembilime bağlanırlar. Eytişimsel ve tarihsel özdekçi yöntembilime

dayanmayan hiç bir yöntem doğru sonuç vermez. Çünkü, herhangi bir bilimdeki yöntem ancak gerçekliğin nesnel yasalarını yansıttığı ölçüde doğru sonuçlara varabilir. Nesnel gerçekliğin evrensel yasalarını ortaya koyan tek yöntembilimse, eytişimsel ve tarihsel özdekçi yöntembilimdir. *Yöntembilim* deyimi, Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde şöyle tanımlanmıştır: "1. Bilimsel bilgiyi elde etmenin ve dünyayı değiştirmenin yöntemlerini inceleyen bilgi dalı, 2. Belli bir bilimin kullandığı inceleme yöntemlerinin toplamı". *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde de şöyle tanımlanmaktadır: "1. Öğretimde kullanılan yöntemlerin niteliği, yeri ve türlerine ilişkin kuram, 2. Araştırma ve incelemelerde başvurulan yöntemlerle yolları uğraşı konusu yapan mantık kolu". *Bk.* Yöntem, Eytişimsel Özdekçilik, Tarihsel Özdekçilik, Yasa.

YUNAN FELSEFESİ. (*Os.* Felsefei yunânîyye, *Fr.* Philosophie grecque) Antikçağ Yunan düşüncesi... Yunan felsefesi deyiminden felsefenin kaynağı olan antikçağ felsefesi anlaşılır. Antikçağ Yunan felsefesi, klâsik sıralamaya göre İ.Ö. 600 yıllarında ilk düşünür sayılan Thales'le başlar ve İ.S. 529 yılında politeist Yeniplatonculuğun son sığınağı olan Atina okulunun Roma İmparatoru Justinianus' un buyruğuyla kapatılmasıyla son bulur. Atina okulunun son yöneticileri sırasıyla şunlardır: Proklos, Neapolis'li Marinos, İskenderiye'li İsidoros, Zenodotos ve Şam'lı Damaskios... Okul, Damaskios'un zamanında kapatılmıştır. Ünlü Sicilya'lı Simplikos da Damaskios'un öğrencisi ve sürgün arkadaşıydı. Aristoteles'e göre ilk filozof, İ.Ö. X. yüzyılda yaşadığı sanılan Homeros'tur. Homeros' un destanlarında olupbitenlerin anlamı üstüne bir araştırmada tektanrıcılığa doğru bir eğilim ve ilknedenin ne olduğu yolunda merak sezilmektedir. Örneğin Homeros, *"Tanrıların babası ve anası Okeanos'tur"* der. Thales, ilknedenin su olduğu yolundaki kanısını buradan esinlemiş olmalıdır. Homeros'tan sonra, Aristoteles'in deyimince ilk teologlar gelmektedir, bunların başında da İ.Ö. 700 yıllarında yaşayan Askra'lı Hesiodos vardır. Hesiodos'un *Teogonia* adlı yapıtı tanrıların ve dolayısıyla dünyanın nasıl meydana geldiğini anlatmaktadır. Hesiodos'tan sonra Siroz'lu Ferekides'in *Teologia*'sı ve Lindos'lu Kleobulos, Atina'lı Solon, Isparta'lı Khilon, Lesbos'lu Pittakos, Pirenc'li Bias, Korintos'lu Periandros ve Milet'li Thales (ilk filozof) adlarını taşıyan yedi bilgenin sözleri gelmektedir. Antikçağ Yunan felsefesi, görüldüğü gibi, tarihin pek uzun bir süresini kaplamaktadır. Felsefe, insan aklıyla dinsel inançların kavgasından doğdu. İki kere iki her zaman dört ediyorsa, bunun, tanrıların keyiflerinin üstünde değişmez bir nedeni olmalıydı. Eski Mısır'la alışverişe başlayan, onlardan birçok şeyler öğrenen Anadolu Yunanlıları önce bu değişmez nedeni düşünmeye başladılar. İnsan, bebeklik çağından çocukluk çağına geçiyordu. Akıl, kuşkulanma yoluna girmişti. Çocukluk çağında insan, tanrılarla çevriliydi. Hava Tanrıydı, Su Tanrıydı, Güneş Tanrıydı, Fırtına Tanrıydı. Bu tanrılar, o çağın insanları gibi, delişmen, kavgacı, yalancıydılar. Kin güderler, kıskanırlar, dövüşürlerdi. İlk gelişme, daha uslu, örneklik edebilecek tanrılar düşünmekle başladı. Sonra, bu tanrıların en büyüğünü, tanrılar tanrısını bulmak çabasına girişildi. Değişmez nedenin araştırılması, tek tanrı düşüncesini doğurdu. Anadolu Yunanlıları okulunun ilk düşünürü Thales, İsâ'dan önce 600 yıllarında, bu değişmez nedenin su olduğunu ilerisürdü. Her şey sudan çıkmıştı, suyun değişik biçimleriydi. Var olan her şey, varlığını bu ilk nedenden almaktaydı. Thales'in öğrencisi Anaksimandros, öğretmeninden bir adım daha ilerleyerek ilk nedenin dünyayı dört yanından kuşatan belirsiz bir töz (cevher) olduğunu savundu. Onun öğrencisi Anaksimenes de bu belirsiz töze kosmos adını taktı. Kosmos bütün varlıkların anasıydı, en büyük tanrıydı. Bu ilk adımlardan sonra insan aklını şu düşünce kuşkulandırmaya başladı: İlk neden değişmezdi ama, ondan çıkanların hepsi değişiyorlardı. Doğumları ölümler kovalıyordu, odun yanarak yok oluyordu, küçük balıklar büyüyorlardı. Şu halde hem değişmemek hem değişmek nasıl olabilirdi? Bu kaçınılmaz soruyu karşılamaya çalışan ilk düşünür Ksenofanes oldu. Ona göre, varlık her şeydi, değişiklik görünüşten ibaretti, gerçekte değişen hiç bir şey yoktu. Parmenides, ustasının bu düşüncesini biraz daha geliştirdi. Varlık, diyordu, eğer var olmaya başlamışsa, ya bir varlıktan ya da bir yokluktan çıkıyor demektir. Üçüncü bir oluş düşünülemez. Varlık, eğer bir varlıktan çıkıyorsa, kendi kendini doğurmuş oluyor ki, bu da yeni bir şey olmaması demektir. Varlığın yokluktan çıkması, bir başka deyişle bir şeyin bir hiçten doğması akla uygun değildir. Var olan değişemez. Çünkü değişmek, ya bir varlığa ya da bir yokluğa geçmek demektir. Varlık birdir, ikinci ya da üçüncü varlıklar ancak onun devamı, bir başka deyişle kendisi olabilirler.

Varlığın yokluğa geçtiğini düşünmekse varlığın yokluktan geldiğini düşünmek kadar saçmadır. Böylece, *değişmezlik*'e aklımızla erişiyoruz, *değişiklik*'se duygularımızın yaratısıdır, bir kuruntudur (vehim, doksa). Bu kuruntudan ötürü akıl için değişmez bir birlik olan evren, biz insanlara ikilik olarak görünüyor: Gece-Gündüz, Karanlık-Aydınlık, Sıcak-Soğuk. Parmenides'in bu düşüncesiyle metafizik doğmuş oluyordu. Çünkü Parmenides gerçek olan devim (hareket)'i tanımamakta, bir kuruntu saymakta, gerçeğe akıl yoluyla varmak istemektedir. Ne var ki akıl, böylesine bir başlangıçtan yola çıkınca şu sonuçlara varmaktan da kaçınamayacaktır. Örneğin bir Melissos çıkacak, haklı olarak: "Oluş bir kuruntuysa, evrenin nasıl yaratıldığını araştırmak boşunadır" diyecektir. Bir Zenon çıkacak: "Siz bir okun uçtuğunu sanırsınız. Oysa, uçmak için ardı ardına dizilmiş birtakım noktaları aşmak, bunları aşmak içinse, bunları birer birer kaplamak gerekir. Bir noktayı kaplamak durgun olmaktır. Şu halde ok durgundur, devim bir görünüşten ibarettir" diyecektir. Bir Georgias çıkacak: "Sonsuz bir varlık, kendisini sınırlandıran uzayda bulunamaz. Şu halde hiç bir yerde değildir, hiç bir yerde olmayan şey de yoktur" diyecektir. Ama bütün bunlara karşı bir de Herakleitos çıkarak daha doğru bir düşünceye varacaktır: Varlık bir şey değildir, oluş her şeydir. Evren, yaratmayla yokolmanın sonsuza kadar birbirini kovalamasıdır. Her şey ancak karşıtların kavgasından doğar. Yenilmesi gereken kötülük olmazsa onu yenebilen erdem de olamaz. Nasıl toprak, suyun ölümünü yaşıyorsa öylece erdem kötülüğün, kötülük erdemin ölümünü yaşamaktadır. İyilik yok olan kötülük, kötülük yok olan iyiliktir. Kötülüksüz iyilik, iyiliksiz kötülük olamayacağına göre, kötülük biraz iyilik, iyilik biraz kötülük demektir. Yüzyıllarca sonra bir Hegel doğacak, bu saf düşünceyi geliştirecektir. Giderek, insan düşüncesi matematik bir düzene girmektedir. Büyük matematikçi Pythagoras'a göre ön ilke (prensip) sayı'dır. Eşya, duyulur hale gelmiş olan sayılardır. Her varlık bir sayıyı gösterir. Doğadaki bütün karşıtlıkların (zıtlıkların) anası, bir'le çok arasındaki karşıtlıktır. Çokluk bir'lere ayrılır. Salt (mutlak) bir, ne çift, ne de tektir, hem çift hem tektir. İlk varlık olan bir, noktadır. Nokta devimle çizgi olur, çizgi devimle yüzeyi meydana getirir, yüzey de giderek varhklaşır (cisimleşir). Varlıktan da sırasıyla duyum, algı (idrâk), anlak (zekâ) çıkar. İlk varlık kendiliğinden değişmez, değişiklik halinde bulunan kendinden çıkmış parçalarıdır ki, onlarda da bu değişmezliğin devamı vardır. Empedokles'e göre, devim bir gerçektir ama oluş diye bir şey yoktur. Kendi kendine ateşin hava, havanın su olmasını akıl almaz. İlk varlık olarak tek şey düşünmek yanlıştır. Toprak, su, hava, ateş aynı derecede ilktirler. İnsan, dört öğeyi (unsuru) kapsamaktadır. İnsan yapısında su, ateş, toprak, hava vardır. İnsanın öteki yaratıklara karşı anlayış üstünlüğü de bu yüzdendir. Devim, sevgiyle tiksinmeden doğar. Evreni olduran sevgiyle tiksinmenin kavgasıdır. Sevgi, sonunda tiksinmeyi yenecektir. İlkelerin ilkesi sevgidir. *Sevgi Tanrı'dır.* Buna karşı fizikçi Anaksagoras, dört öğeyle yetinmemektedir. Ona göre, öğeler sonsuz sayıda, sonsuz küçüklüktedir. Bu öğelerden ne bir şey yok olabilir, ne de bu öğelere bir şey katılabilir (Kimyacı Lavoisier yirmi dört yüzyıl sonra aynı sözü söyleyecektir). Onlar için ne doğma, ne bozulma vardır. Oluş'la ölüm düşünceleri yanlıştır. Hiç bir şey yoktan gelmez, hiç bir şey yok olmaz. Olmak yerine birleşmek, ölmek yerine ayrılmak denmelidir. Yer değiştirmekten, toplanmaktan, dış görünüşlerin değişmesinden başka değişme yoktur. Öz değişmez. Özdek (madde) olan bu öğeler cansızdırlar, kendiliklerinden kımıldayamazlar. Onları kımıldatan, devimleyen bir öğeler öğesi vardır ki bu an'dır (Zihin, L'esprit). An, özdek değildir, özdek olan öteki öğelerin dışındadır, sonsuza değin onlardan ayrı kalacaktır. An, evrenin düzenleyicisidir, bütün öğeleri son uygunluğa göre kımıldatmış, düzenlemiştir. Başlangıçta bu özdek öğeler karmakarışık bir halde bulunuyorlardı, her şey her şeyin içindeydi. An bunları etkileyince, yaşama kasırgası başladı. Yaşayan her şeyin bu öğeler öğesi an'dan payı vardır. Bir başka fizikçi Diogenes, yeniden *ilk varlık* düşüncesine dönmektedir. Öğelerin çokluğu ona uygun görünmüyor. Anlaktan yoksun bir özdekle, özdek olmayan bir anlağın ikiliğini doğru bulmuyor. Anaksagoras'a karşı çıkarak doğada, her şeyin kaynağı olan, ilk tek öğenin varlığını savunuyor. Bu ilk tek öğe havadır. Havasız ne yaşama, ne bilinç, ne de anlak olamaz. Şu halde hava, bir başka deyişle özdek, ilk varlıktır. Anlak, havadan ayrı bir şey değildir, havanın niteliğidir. İkiliğe inanmak bilime inanmamak olur, aslında bir olmayanların birleşebileceklerini düşünemeyiz. Özdeklerin birleşebilmeleri için aslında bir olan, ortak olan bir özleri bulunması gerekir. Eski fizikçiler haklıdır, her şey bir tözden gelmiştir, gene o töze dönecektir.

Diogenes'in öğrencisi Arkhelaos da öğretmeninin yolundan gitmekle beraber anlağı da özdek sayarak ayrıca ele alıyor. Ona göre anlak, havanın niteliği değil, su gibi, ateş gibi ayrı bir özdektir. Thales'den beri iki yüz yıl geçmiştir. Şimdi İsâ'dan önce 400 yıllarındayız. Demokritos, ilk tohumlarını Diogenes'de, Arkhelaos'da bulduğu yeni bir düşünce, atom düşüncesiyle ortaya çıkmaktadır. Bütün cisimler bağdaşıktırlar (mütecânistirler). Bunlar birleşerek, ayrılarak eşyanın meydana gelmesini ya da yok olmasını sağlarlar. Sonsuz sayıda olan özdekler bölünmez (Atoma) niteliktedir. Devim, Anaksagoras'ın dediği gibi, öğeler öğesi an etkisiyle değil, kendiliğinden vardır. Devim cisimlerin özündedir. Devim, bir erek (gaye) için değildir, cisimlerin zorunluğudur. Rastlantı diye bir şey yoktur, bu sözcüğü bilgisizler uydurmuştur. Doğada her şey bir neden yüzündendir, bir zorunluktan ötürüdür. Erdemin de bir nedeni vardır. Bilginin tek kaynağı duyumdur (Duymak eylemi, ihsas), duyulardan geçmeyen düşüncede varolamaz. Tanrılardan da üstün, tanrıların bile karşı koyamadıkları bir doğa yasası vardır ki adı *zorunluk*'tur. İnsanlar mutlu olabilmek için bu zorunluğa boyun eğmelidirler. Demokritos'tan sonra insan düşüncesi kuşku çağına girmektedir. Kuşkuculuk, insanı daha bir değerlendirecektir. Demokritos'un çağdaşı Protagoras kaynak olarak akıl'ı ele alıyor. Ona göre, duyular değişmez'i değil, ancak gelip geçici olanı gösterirler. Doğru, aldatıcı duyuların üstünde, daha sağlam bir kaynaktan elde edilebilir ki bu kaynak da *akıl*'dır. Ama Demokritos'un da haklı olarak söylediği gibi düşünce, duyuların sonucudur. Şu halde, aklımızla vardığımız bilgiler de aldatıcıdır. Çünkü her kişinin bildiği kendi duyumudur. Duyduğumuz şey ancak bizim için vardır, duymadığımız da bizim için yok demektir. İnsan için doğru, ancak gördükleri, işittikleri, duyduklarıdır. Şu halde ne kadar kişi varsa o kadar da gerçek vardır. Protagoras'a göre salt, kesin bir erdem ölçüsü yoktur. Kişinin erdemi kendine göredir. Kesin doğrulukta bir töre (ahlâk) ölçüsü koyamayız, ancak kendi doğru'muzu savunabiliriz. Duyularımızla elde ettiğimiz bilginin dışında başkaca bir bilgiye erişemeyeceğimiz için, ilk nedenleri araştırmak boşunadır. İnsan, kendisi için erişilebilecek tek şeyle, *kendisiyle* yetinmelidir. Erdemli olmak kendini yönetmektir. Felsefe, erdemli olmak sanatıdır. Mutlu olmak da hem kendini, hem başkalarını yönetmektir. İnsan kendi mutluluğunu kendi yaratır: İnsan her şeyin ölçüsüdür. Bilimsel özdekçi felsefenin büyük ustalarından biri şöyle der: "Antik Yunan felsefesinin temel anlayışı, doğanın tümünün; en küçüğünden en büyüğüne, kum zerreciklerinden güneşlere, protita'dan insana kadar öncesiz ve sonrasız yaşama geliş ve gidişte kesintisiz bir akımda, bitimsiz bir devim ve değişme içinde oluşudur". Sonra da şunları ekler: "Eski Yunanlılarda doğa (doğayı henüz parçalara ayırabilecek ve teker teker çözümleyecek kadar ilerleyemediklerinden) bir bütün olarak görülür. Doğa olaylarının evrensel bağıntısı ayrıntılarıyla açıklanmaz. Yunanlılar için bu, araçsız bir tasarımın sonucudur. İşte Yunan felsefesinin yetersizliği budur ve bundan ötürü de daha sonra başka görüş biçimlerine boyun eğişidir. Ne var ki, kendisinden sonra oluşan bütün metafizik karşısındaki üstünlüğü de buradan gelir. Metafizik, ayrıntılarda Yunanlılar karşısında haklıydı, ama Yunanlılar da bütünde metafizik karşısında haklıydılar". *Bk.* Aristoculuk, Sokratesçilik, Platonculuk, Herakleitosçuluk, Pitagorasçılık, Pironculuk, Plotinosçuluk, Stoacılık, Epikurosçuluk, Hazcılık, Bilgicilik Akımı, Tropos Öğretisi, Elea Okulu, Milet Okulu.

YÜKLEM. (*Os.* Mahmûl, Mesnet, Vasıf, Haber, Mahkûmun bih, Sıfatı zâtîye, Mâkûl; *Fr.* Prédicat, Attribut; *Al.* Praedikat, Attribut; *İng.* Predicate, Attribute; *İt.* Predicato, Attributo) Bir önermede konuyu doğrulayan ya da yadsıyan terim... *Konuya yükletilen* olarak da tanımlanır. İlkin Aristoteles kullanmış (*Yu.* Kategorema), daha sonra Lâtinler Aristoteles'in bu deyimini mantık terimi olarak *Lâ. praedicatum* deyimiyle dillerine çevirmişlerdir. Mantıkçılar *P* kısaltmasıyla gösterirler. Her önermede bir *konu* (*Os.* Mevzû, *Lâ.* Subiectum)'yla ona yükletilen bir *yüklem* vardır. Bunlar, kendisi için bir şey söylenen bir sözcük (konu, ki bu gramerde *özne* görevindedir)'le onun üstüne bir şey söyleyen sözcük (yüklem, ki bu gramerde *önad*, eski deyimle *sıfat* görevindedir)'tür. Örneğin "yazı tahtası karadır" dediğimizde konumuz yazı tahtasıdır, ona yüklediğimiz yüklem de karalıktır. Bu, aynı zamanda, "yazı tahtasının kara olduğu doğrudur" demektir, konumuzu yüklemle doğrulamış oluyoruz, "yazı tahtası kara değildir" dersek konumuzu yüklemle yadsımış oluruz, çünkü bu da "yazı tahtasının kara olduğu doğru değildir" demektir. Kaldı ki olumlu ve olumsuz bu iki karşıt önermeden birinin doğrulanması öbürünün yadsınması, birinin yadsınması da öbü-

rünün doğrulanmasıdır. Konu bireysel ya da tümel olabilir, ama yüklem her zaman tümeldir, çünkü daha pek çok nesneye yüklenebilir. Konuyla yüklemi *dır* ya da *dırlar* gibi bir *koşaç* (*Os.* Râbıta, *Lâ.* Copula) birbirine bağlar. Sözlerimizin çoğu, bir konuyla o konu üstüne söylenmiş bir yüklemden kurulmuştur. Neden? Bu soru, klâsik mantığın temeli olan Aristoteles'le çağdaş mantığın temeli olan Kant'ı birbirinden ayırır: Aristoteles'e göre nitelikleri olmak nesnelerin yapısı gereğidir, bundan ötürü konuyla yüklem arasındaki mantık ilişkisi nesneyle niteliği arasındaki nesnel ilişkiyi yansıtır. Kant'a göreyse, tam tersine, nesnelere nitelikler yükleyen insanlardır, konuyla yüklem arasındaki mantık ilişkisini insan düşüncesi kurar. İşte *öznitelik* (*Os.* Sıfat, *Lâ.* Attributum) deyiminin mantıkta *yüklem* anlamında kullanılması, Aristoteles'in bu anlayışından doğmuştur. Çünkü yukarda da değinildiği gibi, Aristoteles'e göre konuyla yüklem arasındaki mantıksal ilişki, nesneyle o nesnenin kendisinden ayrı düşünülemeyen öznitelği arasındaki nesnel ilişkiyi yansıtır. Aquino'lu Thomas ve skolâstikler, Descartes ve Spinoza bu anlayışta Aristoteles'i izlemişlerdir. Bu anlayışa karşı çıkan ilk düşünür, Immanuel Kant olmuştur. Fransız felsefe sözlükçüsü André Lalande bu konuda şöyle demektedir: "Modern mantıkçılar, *attribut* (öznitelik-yüklem) deyimini *prédicat* (yüklem) deyiminden, *prédicat* deyiminin daha geniş bir anlam taşıdığı gerekçesiyle ayırdetmektedirler. Örneğin *insan memelidir* önermesinde *memeli* deyimi *attribut*'tür, *insan düşünür* önermesindeyse *düşünür* deyimi *prédicat*'dır. Ama bu ayırma iyi temellendirilmemiştir" (Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris 1926, c. I, s. 79). Aristoteles, *yüklem*'i beş bölüme ayırmıştır: *Tür, cins, ayrım, özellik, ilinek* (*Bk.* Aristoteles, *Topika*, I, 4). Aristoteles şunu demek ister: Nesnelerin beş temel niteliği vardır. Önce en geniş nitelikleri *tür* olma nitelikleridir (Örneğin, *hayvan*). Sonra, daha dar olarak, *cins* olma nitelikleri gelir (Örneğin, *insan*). Daha sonra cinsleri birbirinden *ayırdedici* bir nitelikleri vardır (ki bu, üç nitelik *bu nedir?* sorusuna karşılık verirler). Bundan başka *konuya özgü* bulunan nitelikleriyle konuya özgü bulunmayan ve birçok konularda ortak olabilen *ilineksel* nitelikleri de vardır. Aristoteles'e göre herhangi bir konuya ancak on *yüklem* yükletilebilir (Bu on yüklem, Aristoteles'in ünlü on ulamıdır). Lâtinleri *attributum* ve *praedicatum* gibi *yüklem* (*Yu.* Kategorema) karşılığı olarak iki kavram kullanmaya zorlayan, Aristoteles'teki bu nitelik-yüklem özdeşliği anlayışıdır. *Bk.* Mantık, Aristoculuk.

YÜKSEK SİNİR DİZGESİ. Gelişmiş hayvanlarla insanların beyin yuvarları korteksinde geçici çağrışımlar oluşturarak dış çevre koşullarına uymayı sağlayan dizge... Büyük Rus bilgini İvan Petroviç Pavlov (1849-1936) tarafından keşfedilen ve açıklanan *yüksek sinir dizgesi* (*İng.* Higher nervous system) hayvanlarda birinci sinyal dizgesiyle dolaysız olarak, insanlarda ikinci sinyal dizgesiyle (ki bu dizge, insanlara özgüdür) dolaylı olarak işler. Sadece gelişmiş hayvanlarda varbulunan birinci sinyal dizgesi, dış uyaranı doğrudan yansıtarak gereken tepkiyi sağlar. Sadece insanlarda varbulunan ikinci sinyal dizgesiyse dış uyaranı dil aracılığıyla yansıtarak gereken bilinçli tepkiyi sağlar. Gelişmiş hayvanlarla insanlar, sürekli olarak değişen çevre koşullarına böylelikle uyarlar ve yaşamlarını sürdürürler. Yüksek sinir dizgesi, tek tek deneylerden edinilen koşullu tepkelere dayanır ve ruhsal etkinliğin fizyolojik temelini oluşturur. Pavlov, *yüksek sinir etkinliği tipleri* (*İng.* Types of higher nervous activity) 'ni de saptamış ve üç tip olarak sınıflandırmıştır: *Kavrayıcı tip* (İkinci sinyal dizgesinin egemen olduğu tiptir), *artistik tip* (Birinci sinyal dizgesinin egemen olduğu tiptir) ve *orta tip*. Pavlov'un bulguları Galile, Darwin ve Einstein'ın bulgularıyla birlikte insanlık tarihinin en önemli (bilimde devrim yapan ve birçok bilimsel gizleri çözen) bulgulardır. *Bk.* Pavlovculuk, Sinir, Sinyal Dizgeleri.

YÜZEÇIKMA KURAMI. (*Os.* Nazariyei zuhûr, Nazariyei hurûç; *Fr.* Théorie d'émergence) Doğurucu evrim kuramı... Her bakımdan bilimdışı olan ve evrimi sözde açıklama amacını güden bu burjuva kuramı 1920 lerde S. Lloyd Morgan, Samuel Alexander, C. D. Broad gibi Anglo-sakson yenigerçekçileri tarafından ilerisürülmüştür. Evrimin doğal ve tarihsel yasalarını yadsıyan ve onu *yüzeçıkma* gibi gizemsel ve tanrıbilimsel bir nedene bağlamaya çalışan bu yenigerçekçiler, XX. yüzyılda ortaçağ skolâstiğinin tüm saçmalıklarını yinelerler. Broad ruhgöçüne inanır, Morgan doğayı ruh olarak görür, Alexander evreni özdeksel olmayan bir zaman-uzay kavramından türetir. Tümü de değişme sürecini usdışı sayarak usdışılığın doruğuna yükselir. Çağımızın tutarsız kafalarından biri olan

Bertrand Russell bile bu kuram için, *The Scientific Outlook* adlı yapıtında dayanamayıp şöyle diyor: "Lloyd Morgan *Emergent Evolution* (1923) ve *Life, Mind and Spirit* (1926) adlı yapıtlarında açıkladığına göre evrimin gidişinde bir tanrısal plân bulunduğuna inanıyor. Eğer doğru anlamışsam bu *yüzeçıkma evrimi* şöyle anlatılabilir: Morgan'a göre kimi zaman öyle olur ki uygun bir biçimde düzenlenmiş nesneler topluluğu kendisini oluşturan nesnelerden hiç birinde tek başına bulunmayan yeni bir özelliğe sahibolur. Bu özellik, o nesnelerin çeşitli özelliklerinin bir araya gelmelerinden çıkarılamaz. Morgan, inorganik alanda bile böyle olduğu kanısındadır. Atom, molekül, kristal hep öyle özelliklere sahiptirler ki Morgan bu özellikleri; atomları, molekülleri, kristalleri meydana getiren elemanların özelliklerinden çıkarılamaz saymaktadır. Ona göre, canlı örgenliklerde ve ruh adı verilen şeye sahibolan yüksek örgenliklerde de böyledir. Morgan, ruhlarımızın fiziksel örgenlikle ortaklığı vardır, ama bu ruhlar atomların uzay içinde bir düzene göre durmalarından ibaret olan örgenliklerin özelliklerinden çıkarılamaz demek istiyor. Yüzeçıkma evrimi, diyor, birinciden sonuncuya kadar tanrı isteğinin, plânının belirmesidir. Morgan'ın sayfalarından çıkarabildiğim anlama göre, bu öğretinin en büyük kanıtı bizzat kendisidir. Morgan, kuramın, tanıtlanmayı gerektirmediği, çünkü usal olduğu düşüncesindedir. Profesör Morgan'ın düşüncelerinin yanlış olduğunu bildiğim iddiasında değilim. Tam tersine, şunu biliyorum ki, çocukların menenjitten ve büyüklerin kanserden ölmelerini alınlarına yazan uçsuz bucaksız güçlü bir varlık varolabilir. Öyleyse ve eğer evrim bir tanrısal plânsa, bu olaylar da plânlanmış olmalıdır. Acının günahlardan temizlenmek için gönderildiğini işitmişimdir. Ama dört beş yaşında bir çocuğun böyle büyük günahlar işlemiş olabileceğini sanmıyorum. Hem, cezaya çarpılan çocuklar birkaç tane değil ki. İyimser sofularımız hastanelerde acıyla kıvranan yavrucukları her gün gidip görebilirler. Çocuk günah işlememiş olabilir, ana-babasının günahını çeker de deniyor. Ne var ki adaletin tanrısal anlamı buysa benim anladığım adalete hiç de benzemiyor. Hem ben kendi adaletimi daha üstün buluyorum. Eğer gerçekten, içinde bulunduğumuz evren bir plâna göre yapılmışsa, Neron'u bu plânı hazırlayana göre çok mübarek bir kişi saymamız gerekir. Bereket versin tanrısal plânın kanıtı yok. Böylelikle bizler de güçlü bir zalime karşı her insan adamın düşeceği çaresizlik içinde kin besleme durumundan kurtulmuş oluyoruz". *Bk.* Yaratıcı Evrim, Yenigerçekçilik, Evrim.

Z

ZAMAN. (*Os.* Zaman, Dehr, Devir, Müddet, Mevsim, Dehir, Meta; *Fr.* Temps, *Al.* Zeit, *İng.* Time, *İt.* Tempo) Tüm varolanların birbirlerinin yerini alarak zincirlendikleri sonsuz süre... Tüm varolanları içinde bulunduran sınırsız yeri dilegetiren *uzay* kavramıyla sıkıca bağımlı olarak özdeğin varolma biçimlerinden başlıcasını dilegetirir. Antikçağ Yunanlıları *khronos*, Lâtinler *tempus* derlerdi. Özdeğin başlıca varolma biçimleri zaman, uzay ve devimdir. Fizikçi Albert Einstein'ın genel ve özel bağıntılılık kuramlarında tanıtladığı gibi, bunlardan biri olmasaydı öbürleri de olmazdı. Bu dört kavramın birbirleriyle sıkıca bağımlı oldukları söylenirken anlatılmak istenen budur. Gerçekte, zaman-uzay-devim; özdeğin varlık biçimlerini kavram olarak dilegetiren felsefesel ulamlardır. Aristoteles, özdeğin bulunmadığı yerde (Aristoteles özdeğe *cisim* diyordu) zaman ve uzayın da bulunmadığını söylemekle, bu bilimsel gerçeği yüzyıllarca önce sezmişti. İdealistler, özellikle de Leibniz ve Kant, zamanın gerçekte varbulunmadığını, sadece insan bilincinin bir tasarımı olduğunu ilerisürerler. Çağdaş idealistler de, örneğin Bergson, "insan zamanda değil, zaman insanın içinde yaşar" diyerek bu bilimdışı varsayımları yinelerler. Oysa, örneğin insandan bağımsız olan ışığın uzayda yayılabilmesi için bir zaman geçmesi gerektiği daha 1675'lerde astronom Olaf Römer tarafından bulunmuştu. Daha sonra Isaac Newton doğada insan bilincinden bağımsız bir zaman ve uzay bulunduğunu tanıtladı. Özdeksel eytişimciliğin büyük ustalarından biri bu konuda şöyle der: "Zaman ve uzayın insan bilincinin ürünü olduğu yolundaki idealist sav doğru olsaydı, bilimin kesinlikle tanıtladığı şu olay nasıl açıklanabilirdi: Dünya, insandan önce, zaman ve uzay içinde varolmuştur ve milyarlarca yıldan beri de vardır. İnsansa sadece on binlerce yıldan beri ortada görülmektedir. Öyleyse zaman ve uzayın, insan bilincinin ürünü olduğu nasıl söylenebilir?". Bu gerçek yüzyılımızda bile yadsınabilmektedir. Newton, zaman ve uzayı insandan bağımsız olduğu kadar, özdekten de bağımsız ve bu anlamda saltık sayıyordu. *Saltık zaman* (*Os.* Mutlak zaman, *Fr.* Temps absolu) ve *saltık uzay* (*Os.* Mutlak mekân, *Fr.* Espace absolu) kavramları Newton tarafından ilerisürülmüştür. Newton, dindar bir adam olduğu için, *ben varsayım yapmam* (*Lâ.* Hypothesis non fingo) diyerek bu konuda bilimsel bir varsayım ilerisürmekten kaçındığı halde, tanrıbilimsel varsayımlar ilerisürmekten çekinmiyordu. Örneğin, *Principia*'sının sonuna eklediği yedi yapraklık "Genel açıklama" bölümünde, fizik bulgularının metafizik sonuçlarını bir tanrıbilimci ağzıyla şöyle açıklıyordu: "Bu güneş, gezegenler ve kuyrukluyıldızların uyumlu dizgesinin her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen üstün bir varlığın buyruğundan doğması gerekir. Tanrı, her zaman ve her uzayda hâzır ve nâzırdır. Böyle olmakla da zaman ve uzayı meydana getirmiştir". Görüldüğü gibi, zaman ve uzayı, idealist düşünürün insanın ürünü saymasıyla idealist bilimcinin tanrının ürünü sayması arasında hiç bir fark yoktur. Daha sonra Albert Einstein zaman ve uzayın, Newton'un sandığı gibi hiç de saltık olmadığını, tam tersine, göreli (eşdeyişle, bağıntılı) olduğunu tanıtladı. İdealistler Einstein'ın bu buluşuna da el attılar ve *göreli* kavramını saptırıp kendi amaçları için kullanmaya çalıştılar (*Bk.* Görecilik). Ne var ki Einstein kuramları idealist saçmalıklara yer vermeyecek kadar açık ve bilimseldir. Einstein kuramlarına göre bir cismin hızı arttıkça boyu kısalır ve zamanı yavaşlar (Bu bir duyu yanılması değil, matematiksel olarak ölçülebilen nesnel gerçektir). Ama bu görelilik, idealistlerin varsaydıkları gibi zaman ve uzayın nesnel olarak (eşdeyişle, insan bilincinin dışında) varbulunmadığım değil, tam tersine, nesnel olarak varbulunduğunu gösterir. Evren, Einstein'ın deyimiyle, *dört boyutlu bir zaman-uzay sürekliliği'dir*. Örneğin, zaman boyutu da bilinmedikçe bir uçağın x enleminde, y boylamında ve z yüksekliğinde oluşu hava trafikçisi için hiç bir anlam taşımaz. Zaman-uzay sürekliliği gözle görülüp elle tutulmaz, ama matematiksel hesapların sonucu olan bilimsel bulgularda gözle görülüp elle tutulurcasına yansır. İnsan, bu bilimsel bulgularla aya ayak basabilmiş ve dünyasına geri dönebilmiştir. Zaman-uzay sürekliliği nesnel olmasaydı bu hesaplar yapılamaz ve uzay yolculukları gerçekleştirilemezdi. Çünkü nesnel olmayan (nesnel gerçeklikten yansımamış bulunan) hiç bir düşünce ürünü fiziğin konusu olamaz, daha açık bir deyişle, fiziksel alanda uygulanamaz. Güneşe götürülen bir saatin dünyada olduğundan biraz daha yavaş işlemesi, zamanın nesnel olarak varbulunmadığını değil, tam tersine, her koordinat dizgesinin kendisine özgü nesnel bir za-

manı bulunduğunu tanıtlar. Bunu kavrayabilmek için güneşe kadar gitmeye de gerek yok. Aynı çiçek, bakımlı bir saksıda kırda olduğundan daha hızlı gelişir; demek ki saksı zamanı kır zamanından farklıdır. Bütün özdeksel nesnelerin belli bir yeri kaplama ve öteki nesnelere göre belli bir yerde bulunma nesnel özellikleri *uzay* felsefesel ulamını oluşturur. Bütün özdeksel süreçlerin birbirlerinin peşinden belli bir sıra izleme ve farklı durumlardan geçerek evrimleşme nesnel özelliği de *zaman* felsefesel ulamını oluşturur. *Uzay*, birlikte varolan sayısız ve sonsuz nesnelerin evrensel dağılımını; *zaman*, ardı ardına oluşan sayısız ve sonsuz olguların evrensel gelişimini dilegetirir. *Bk.* Uzay, Genel Bağıntılılık Kuramı, Özel Bağıntılılık Kuramı.

ZAMAN PARADOKSU. (*Os.* Havâriki zamân, *Fr.* Paradoxe de temps) Zaman geçişinin devim hızına bağımlılığından doğan zaman farkı... Bir uzay gemisinde otuz yıl gökte dolaşan bir astronot, uzay gemisindeki saatlere göre on altı yıl yaşamış olur. Şöyle örneklersek, uzay yolculuğuna çıktığında kendisinden dört yaş küçük olan kardeşini otuz yıl sonra uzay yolculuğundan döndüğünde kendisinden on yaş büyük bulur, eşdeyişle ağabey küçük kardeş ve küçük kardeş ağabey olur. Bunun neden böyle olduğunu Albert Einstein özel bağıntılılık kuramında açıklamıştır. Bu neden çok açıktır: Çünkü zamanın geçişi, devim hızıyla bağımlıdır. Uzay gemisinin devim hızı çok yüksek olduğundan gemideki saatler, dünyadaki saatlerden daha yavaş işler. Ne var ki dünya üstünde trenle giden bir adam, yaya yürüyene göre gençleşmez. Bunun nedeni de çok açıktır: Çünkü zamanın devim hızına bağımlılığı, ışık hızına yaklaşan çok yüksek hızlarda gözlenebilir. Küçük hızlarda farketmez. Bundan ötürüdür ki Pasifik Okyanusunu bir kutuptan öteki kutuba bölen çizgiye *uluslararası tarih çizgisi* denir. Bu çizgiyi geçenler, ya bir gün atlayarak *yarın*'a geçerler, ya da bir gün geri giderek *dün*'e dönerler. 1522'de İspanya'nın San Lucar limanı balıkçıları Magellan'ın gemicilerini çarşamba günü karşılamışlardı, oysa gemiciler o günün salı olduğunu söylüyorlardı. Şimdi kolaylıkla açıklanabilen bu bir günlük kayıp o zaman açıklanamamıştı. *Bk.* Zaman, Şimdi.

ZORUNLUK. (*Os.* Zaruret, *Fr.* Nécessité, *Al.* Notwendigkeit, *İng.* Necessity, *İt.* Necessita). Olguların temel ve nesnel iç ilişkileri... Doğada ve toplumda *zorunluk*, yasalılığın sonucudur. Yasanın işlediği her yerde o yasanın gereği bir zorunluktur. Örneğin bırakılan taş yere düşer. Düşmemezlik edemez, düşmesi zorunludur, çünkü cisimler üstünde yerçekimi yasası işlemektedir. Zorunluk ve yasa, nesne ve olguların özüdür. Bundan ötürüdür ki eytişimsel felsefede *zorunluk, yasa* ve *öz* yakın anlamlıdırlar ve *temel iç ilişki*'yi dilegetirirler. Her yasa, nesne ve olguların bağlı oldukları zorunluğun belirişidir. Nerede bir yasa varsa orada mutlaka bir zorunluk belirdiği gibi nerede bir zorunluk varsa orada da mutlaka bir yasa vardır. Metafizik felsefe zorunluğun karşısına bir yandan özgürlüğü koyarken öbür yandan da rastlantıyı koyar ve bunları birbirlerinden bağımsız olarak birbirleriyle karşıtlaştırır. Bu halde de bunlardan birinin varlığı, metafizik mantık gereğince, öbürünün yokluğunu gerektirir. Oysa *zorunlukla özgürlük* ve *zorunlukla rastlantı* birbirleriyle bağımlıdırlar, biri var olmadan öbürü de var olamaz, biri öbürüne dönüşebilir. Evren, sonsuz çeşitlilikte bir fenomenler topluluğudur. Bu fenomenler birbirleriyle *bağlantı* (*Os.* İrtibat, *Fr.* Connexion) halindedirler. Bu bir *genel bağlantı* (*Os.* Umumî irtibat, *Fr.* Connexion générale) 'dır ki evreni düzenli kılar. Evrendeki düzenliği (örneğin, gecelerle gündüzlerin, mevsimlerin birbirlerini izlemesi, toprağa buğday tohumu ekildiğinde mutlaka buğday üretmesi) bu genel bağlantının sonucudur. Bu bağlantı fenomenler arasında bir *ilişki* (*Os.* Rabıta, *Fr.* Relation)'dir ki fenomenleri birbirlerine *bağımlı* (*Os.* Tabi, *Fr.* Dépendent) kılar. Bu *bağımlılık* (*Os.* Tabiiyyet, *Fr.* Dépendance), bir karşılıklı *bağlılaşma* (*Os.* Alâka-i mütekabile, *Fr.* Corrélation)'dır, fenomenleri birbirleri için gerekli kılar. Ama bütün bu bağlantılar arasında bir *temel* (*Os.* Aslî, *Fr.* Essentielle) bağlantı vardır ki herhangi bir fenomeni asıl belirleyen, geliştiren odur; eşdeyişle o fenomen onsuz kendisi olamaz. Bir fenomenin varlaşması ve gelişmesi için *temel olmayan* (*Tr.* İkincil, *Os.* Arızî, *Fr.* Accidentel —ya da— *Tr.* İlineksel, *Os.* Arızî, *Fr.* Accidentel —ya da— *Tr.* Katkın, *Os.* Müteferri, *Fr.* Accessoir) bağlantılara da ihtiyacı vardır. Örneğin yumurtanın civcivleşmesi için ısı da gereklidir, ama ısı bir taş parçasını civcivleştirmez. Demek ki asıl belirleyici, geliştirici, bir şey neyse o edici ilişki *temel ilişki* (*Os.* Aslî rabıta, *Fr.* Relation essentielle)'dir. İşte fenomenlerin bu varlaştırıcı temel ilişkileri *iç ilişki*'lerdir ki onların *öz*'ünde içkindir. Bu özsel ilişki feno-

menin *zorunluk*'udur, *yasa*'sıdır. Katkın dış ilişkilerse *rastlantı*'sal ilişkilerdir, zorunlu değildirler, çünkü olmaları mümkün olduğu gibi olmamaları da mümkündür. Ama bu rastlantısal ilişkinin herhangi bir olguda gerçekleşmesi iç ve temel ilişkinin gerektirdiği üreme yasasını hiç bir zaman engelleyemez. Bir yumurta ısıya rastlamayabilir ve civciv çıkarmayabilir, ne var ki yumurtalar er geç ısıya kavuşurlar ve civciv çıkarırlar. İşte *yasa*'nın insansal düzeydeki *zorunluk*'u da burada belirir, insanlar yasaları bilip tanımakla o yasalara egemen olurlar, o yasalar karşısında *özgürlük*'e kavuşurlar. Dış ilişkileri (eşdeyişle, yasanın işlemesi için gerekli koşullar), bilinçli ya da bilinçsiz olarak meydana getirebilirler ve yok edebilirler, ama yasayı meydana getiremezler ve yok edemezler. Yasaların nesnelliği ve insan iradesiyle bilincinden bağımsız oluşu da burada belirir. Böylece *zorunluk* da, belli koşullar içinde meydana gelmemenin imkânsızlığı olarak tanımlanır. Bu imkânsızlık, evrensel *nedensellik*'ten doğar; her fenomenin mutlaka bir nedeni bulunduğunu bilmek, zorunluğun varlığını bilmek demektir. Bir fenomeni varlaştıran, neyse o eden *zorunlu neden* o fenomenin temel ve iç ilişkisidir. Bir fenomenin bu zorunluğunu bilmek ve tanımak insanı özgür kılar, çünkü bildiği ve tanıdığı nedeni insansal amaçlarına göre meydana getirerek ya da yok ederek o fenomeni varlaştırabilir ya da varlaşmasına engel olabilir. Örneğin insanlar yıldırımın nedenini bilmedikleri sürece yıldırım onlar için kör bir zorunluk, bir *kader*'di; yıldırımın nedenini öğrenmekle yıldırımsavarlar yaptılar ve yıldırım karşısında özgürleştiler. Yıldırım kendi oluşma yasasıyla zorunlu olarak düşer, ama onun bilgisini edinmek insanı bu *zorunluk*'tan *özgürlük* düzeyine geçirir. İnsanın özgürlüğünü yok eden zorunluk, nedenleri (eşdeyişle yasaları) bilinmeyen zorunluktur. *Bk.* Özgürlük, Rastlantı, Öz. Nedensellik, Gerekircilik, Yasa.

ZORUNLUK VE ÖZGÜRLÜK. *(Os.* Zarûret ve hürriyet, *Fr.* Nécessité et liberté) İnsanla doğanın ve toplumun yasaları arasındaki ilişki... Eytişimsel özdekçi öğreti, zorunlukla özgürlüğün eytişimsel birlik ve bağımlılığını meydana koymuştur. Metafizik ve idealizm bu iki kavramı birbirinden bağımsız olarak ele alır ve karşıtlaştırır, bundan ötürü de biri varsa öbürünü yok sayar. Oysa özgürlük, nesnel zorunluğu bilme ve bunu kullanma yeteneğidir. İnsan, doğanın ve toplumun zorunlu yasalarını tanıyıp öğrenmekle sürekli olarak özgürlük kazanır, eşdeyişle sürekli olarak zorunluktan özgürlüğe geçer. İnsan, doğanın ve toplumun zorunlu yasalarını bilmediği sürece özgür değildir. Çünkü bu yasaların zorunluğuna karşı koyamaz, onları insansal çıkar ve istekleri doğrultusunda kullanamaz. Örneğin yıldırımın ne olduğunu bilmedikçe ondan korunamayız ve onu laboratuvarlarımıza sokup ondan yararlanamayız. Özgürlük, zorunluğun bilgisini edinmekle insansal etkinliği bu zorunluğa egemen kılmaktır. Kimi idealistler özgürlüğü, *irade özgürlüğü* anlamında ele alırlar ve bunu saltıklaştırarak insanların tüm eylem ve davranışlarında özgür bulunduğunu ilerisürerler. Bu anlayış, tümüyle yanlıştır ve *iradecilik* (volontarizm) bilimdışılığına götürür. Bu anlayışa karşıt olarak kimi mekanikçi gerekirciler de insanların tüm eylem ve davranışlarının dış koşullar tarafından belirlendiğini ilerisürerek zorunluğu saltıklaştırırlar. Bu anlayış da tümüyle yanlıştır ve *yazgıcılık* (fatalizm) bilimdışılığına götürür. Görüldüğü gibi her iki yanlış anlayış da metafizik düşünme dizgesinden (bu iki kavramı bağımsız olarak karşıtlaştırmaktan ve böylece biri varsa öbürünü yok saymaktan) doğmaktadır. Eytişimsel düşünme dizgesi metafiziğin ve idealizmin bu yanılgılarını aşarak zorunlukla özgürlüğün bağımlı birliğini (birinin varlığının öbürünün varlığını da gerektirdiğini) açıklamakla insansal etkinliğe bilimsel olanaklar açmış bulunmaktadır. Zorunluk, doğanın ve toplumun insan bilincinden bağımsız (eşdeyişle nesnel) yasalılığıdır. Özgürlükse bu yasalılığı insan bilincinin (eşdeyişle öznel) denetimi altına almaktır. Tarihsel ve toplumsal gelişmede nesnel etmenlerin olduğu kadar öznel etmenlerin de etkin rolleri vardır. Tarihsel ve toplumsal gelişmenin nesnel ve öznel bu iki koşulunun çözümlenip açıklanması da, eytişimsel özdekçi öğretinin bir başka büyük başarısıdır. *Bk.* Zorunluk, Özgürlük, Öznel ve Nesnel.

ZORUNLUK VE RASTLANTI. *(Os.* Zarûret ve tesâdüf, *Fr.* Nécessité et hasard) Nesnel gerçekliğin olay ve olguları arasında iki nesnel bağlantı biçimi... Eytişimsel özdekçi öğreti, zorunlukla rastlantının eytişimsel birlik ve bağımlılığını meydana koymuştur. Metafizik ve idealizm bu iki kavramı birbirinden bağımsız olarak ele alır ve karşıtlaştırır, bundan ötürü de biri varsa öbürünü yok sayar. Oysa zorunlukla rastlantı, biri var olmadan öbürü de varolamayan eytişimsel karşıtlardır. Nesnel gerçekliğin olay ve olguları

arasında zorunluk temel ve içsel, rastlantı temel olmayan ve dışsal bir bağlantı biçimidir. Her olay ve olgu bir başka olay ve olguyla ya temel ve içsel ya da temel olmayan ve dışsal bir bağlantı içindedir. Örneğin bir bitki uygun koşullarda zorunlukla filizlenir, ama rastlantısal bir dolu yağmasıyla da ölüp gider. Örneğimizdeki bitki doluya rastlamayabilirdi ve filizlenmesini sürdürürdü. Demek ki rastlantı, zorunluk gibi nesnelerin yapısından doğmaz, dışsal bir bağlantıdır. Olabilir ya da olmayabilir, şu türlü ya da başka bir türlü olabilir. Ne var ki zorunlukla rastlantı eytişimsel bir birlik ve bağımlılık içindedir. Aynı olgu, hem zorunluk ve hem de rastlantıdır. Örneğin bitkinin ölümü için rastlantı olan dolu olgusu, bölgenin atmosferik koşullarının zorunlu sonucudur, eşdeyişle bir zorunluktur. Zorunlukla rastlantı, bu eytişimsel bağımlılık içinde birbirlerine de dönüşebilirler. Örneğin ilkel toplumda rastlantı olan alışveriş, anamalcı toplumda zorunluğa dönüşmüştür. Zorunlukla rastlantı, birbirlerinden ayrı olarak tek başlarına varolamazlar. Rastlantı, zorunluğun bir beliriş biçimidir ve onu tamamlar. Rastlantı, her zaman bir nesnel zorunluğu, eşdeyişle bir yasayı gizler. Örneğin kapalı bir kap içindeki gaz molekülleri, birbirlerine ve kabın duvarlarına rastlantısal olarak çarparlar, ne var ki kabın her duvarındaki gaz basıncı zorunlu olarak aynıdır. Böylelikle gaz moleküllerinin rastlantısal devimlerinin altında gazın fiziksel ve kimyasal zorunluğu görünür. Bu yüzden bilim rastlantıları daima gözönünde tutar ve onları en aza indirmeye çalışır, böylelikle de zararlı rastlantılara karşı insanlığı korur. Örneğin demiryollarının bilimsel bakımı, rastlantısal kazaları en aza indirir ve hattâ kimi koşulların gerçekleştirilmesi durumunda büsbütün de ortadan kaldırabilir. Metafizik ve idealizm, zorunlukla rastlantının bu eytişimsel bağımlılığından habersizdir. Ya zorunluğu saltıklaştırıp yazgıcılığa, ya da rastlantıyı saltıklaştırıp yadgerekirciliğe düşer. Çünkü metafiziğe ve idealizme göre biri varsa öbürü yoktur ve zorunlukla rastlantı bir arada bulunamaz. Engels şöyle der: "Yüzeydeki rastlantıların hüküm sürdüğü her yerde bu rastlantıları belirleyen iç ve gizli yasalar vardır. Sorun, bu yasaları bulup ortaya çıkarmaktır". *Bk.* Zorunluk, Rastlantı, Yazgıcılık, Yadgerekircilik, Zorunluk ve Özgürlük.

Türk edebiyatının büyük ustası Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1 Mayıs 1952 tarihli *Varlık* dergisinde, genç Hançerlioğlu'na şöyle seslenmişti: "*Aziz meslektaşım. Vefâlı dostum Yaşar Nabi'nin bana göndermekte olduğu yayınlar sâyesinde, edebiyat âleminin genç kıymetlerini tanımak fırsatını buluyorum. Hemen söylemek isterim ki bunlar arasında ilgimi en çok siz çekmektesiniz*".

Kültür Bakanı Sayın Cihat Baban, 9 Mart 1971 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle dedi: "*Orhan Hançerlioğlu'nun gelişme temposunu izleyenler, yakınlarda onun, bütün dünyanın üzerinde duracağı orijinal yapıtlarla Türk düşüncesini yüceleştirdiğini göreceklerdir*".

Değerli yazar Oktay Akbal, 20 Şubat 1977 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle yazdı: "*Orhan Hançerlioğlu üstünde geleceğin araştırmacıları sanırım çok kafa yoracaklar. Bu birbiri üstüne konan kocaman yapıtlar, Hançerlioğlu adını uzun uzun yaşatacak, kuşaklar boyu belleklere yerleştirecek*".

Türk Dil Kurumu Başkanı Profesör Dr. Seha L. Meray, 25 Mayıs 1973 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle dedi: "*Sayın Hançerlioğlu'nun büyük dil ustalığıyla kaleme aldığı o hep el altında tutulması gereken Felsefe Sözlüğü...*".

Ordinaryüs Profesör Dr. Sayın Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 22 Mart 1977 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle yazdı: "*Hançerlioğlu, bu Felsefe Ansiklopedisi'nde en derin, en çapraşık felsefe konularını o denli açık, o denli anlaşılır biçimde dile getirmiş ki, bunları okumak gerçekten büyük bir zevk oluyor*".

Değerli ozan Melih Cevdet Anday, 1 Eylül 1978 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle dedi: "*Böyle büyük, önemli, ciddi bir ansiklopedik yapıtı tek başına başaran sayın Orhan Hançerlioğlu'nu kutlamak isterim. Bu yoğun çalışma ürünü, kalıcı yapıt...*"

ISBN 975-14-0089-9